

**Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Олександр РУБЛЬОВ

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
У ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ПОЛІТИЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ
(1914 – 1939)**

Київ – 2004

УДК 262.3:(477.8) – 058.237 [321.02 + 304.44] «1914/1939»

Рубльов О. С. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

У монографії на широкому колі архівних джерел та опублікованої історико-мемуарної й фахової наукової літератури висвітлена участь уродженців західноукраїнських земель у загальнонаціональних політичних і культурних процесах, починаючи з часів Першої світової війни, доби Української революції 1917–1921 рр. й закінчуючи подіями осені 1939 р. – початком Другої світової війни й так званим «возз'єднанням» Західної України з УРСР. Особлива увага звертається на участь галицької інтелігенції у здійсненні політики «українізації» в УРСР, контакти учених ВУАН та НТШ у Львові, репресивні дії комуністичного тоталітарного режиму проти уродженців західноукраїнських земель під час сфабрикованої «справи» так званої «Української військової організації» 1932–1934 рр.

Видання розраховане насамперед на фахівців з історії України 1910–1930-х рр., дослідників проблем історії Центрально-Східної Європи міжвоєнного двадцятиліття.

*Відповідальний редактор доктор історичних наук,
професор С. В. Кульчицький*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України **О. П. Реєнт**
(Інститут історії України НАН України)

доктор історичних наук, професор **М. Р. Литвин**
(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів)

Видання здійснене завдяки фінансовій підтримці
Канадського інституту українських студій
при Альбертському університеті (Едмонтон, Канада)
(з фондів Програми дослідження Східної України ім. Ковальських)

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 19 червня 2003 р.)

ВСТУП

Актуальність теми. Свою відому нині розвідку «Вклад Галичини в українські визвольні змагання» (1948) Іван Лисяк-Рудницький починає застереженням читачеві, що має порушити «одну дуже небезпечну проблему»: «Небезпечна вона тим, що всі справи, що стосуються взаємовідносин Східної і Західної України, обросли в нашому суспільстві силою-силенною різних забобонів, упереджень, образ і претенсій»¹.

За п'ятдесят п'ять років, що минули з часу цієї публікації, згаданих «забобонів, упереджень, образ і претенсій» хіба що побільшало, і подолання їх залишається одним із найактуальніших завдань. Перебування при владі у відродженій незалежній Україні колишньої партійно-комсомольської номенклатури та квазіреформування, що здійснюються нею вже друге десятиліття поспіль, вочевидь скріплюють і навіть поглиблюють звичну вітчизняну дихотомію – Західна Україна *contra* Україна Центрально-Східна².

За цих обставин укотре вже виникає фата-моргана західноукраїнського сепаратизму й постають численні доволі песимістичні «галицькі проекти». На жаль, певний ґрунт під собою мають й непоодинокі прикрі констатації, що живляться сучасним животінням України на задвірках європейської цивілізації, на кшталт: «Міграція до Києва певної частини й без того нечисленної галицької еліти помітно знекровила регіон, мало що змінивши в самій столиці, де владно обживалися дніпропетровський, донецький та інші клани, що їх украй важко запідозрити в наявності національних почуттів. Галичина стрімко перетворювалася з «Г'ємонту» на провінцію – відсталу, консервативну, невливову й нецікаву для решти регіонів. Галицький імідж ще с'як-так підтримують згадки про недавнє революційне минуле та аура загадкової (як для совка-«східняка») ментальности місцевого люду, здатного несподівано спалахувати протуберанцями національного активізму. З цим змушені рахуватися можновладці, але щодалі – то менше й менше. Галичина стає резервацією – економічною, політичною й насамперед духовною»³.

Додамо, що цей, нині вже невидимий, але цілком реальний «надзбручанський мур», котрий і сьогодні розподіляє національну територію на дві частини, містить ще й таку важливу складову (окрім вищезгаданих забобонів, упереджень

¹ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // *Його ж.* Історичні есе : В 2-х т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 53.

² Водночас чимало чинників працює на зміцнення загальноукраїнської єдності – попри всі, іноді досить виразні, регіонально-історичні відмінності. Ймовірно, що саме ці оптимістичні сподівання спонукали відомого вітчизняного культуролога й політолога Миколу Рябчука упередити одну з останніх книжок присвятою своїм батькам – «вихідцям із двох різних Україн, східної й західної, – з надією, що класична формула Кіплінга про Схід і Захід, яким «ніколи вдвох не зійтись», таки виявиться коли-небудь цілком помилковою» (Див.: *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000. – С. 10).

³ Вітковський В. До проблематики «галицького проекту» // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – Л., 2002. – Ч. 23: Федеративна Республіка Україна. – С. 257. Див. також: *Лозинський Р.* Хто такі галичани і чому вони стають сепаратистами // *Там само.* – С. 291–303.

etc.), як відверте незнання історії взаємин українського Сходу й Заходу, ролі національної інтелігенції цих регіонів в їхньому зближенні й формуванні української політичної нації.

Хронологічні рамки роботи. У своїй монографії 1994 р. «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)» автор розпочинав розповідь про події, взявши за точку відліку 1923 р. – відоме рішення Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р. про визнання законності утримання П Річчюполитою теренів Східної Галичини й майже синхронне проголошення більшовицької «українізаційної» політики.

Нинішня монографія назагал охоплює 1914–1939 рр. й бере за точку відліку 1914 р. – початок Першої світової війни й, як стверджують окремі дослідники, Української революції⁴. Аналіз подій завершується часами напередодні початку Другої світової війни – 1 вересня 1939 р., але автор виходить за означені хронологічні межі, якщо того вимагає логіка викладу матеріалу.

Завданнями дослідження є:

- проаналізувати участь західноукраїнської інтелігенції в Українських визвольних змаганнях 1917–1921 рр. та її вплив на формування модерної української політичної нації;
- вивчити роль інтелігенції західного регіону національної території у здійсненні політики «українізації» в УССР 1920-х – початку 1930-х рр.;
- дослідити наукові й культурні зв'язки інтелігенції УССР та Західної України упродовж міжвоєнного двадцятиліття;
- простежити розгортання вивчення регіональної історії західноукраїнських земель у рамках Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського у Києві на прикладі двох галичан – аспірантів академіка – О. Павлика та В. Костащука;
- реконструювати паралельні біографії двох найвідоміших львівських учнів М. С. Грушевського – Мирона Кордуби та Івана Крип'якевича – у загальноукраїнському науковому контексті 1920–1930-х років і насамперед у зв'язках галицьких істориків з їхніми колегами з ВУАН;
- з'ясувати роль Консульства СССР у Львові як єдиної ланки між Східною та Західною Україною й водночас (але переважно) більшовицької експозитури на українських теренах П Речіпосполитої;
- дослідити використання більшовицькою адміністрацією УССР у своїй політиці щодо західноукраїнських інтелектуалів та митців такого потужного

⁴ Уперше тезу про початок Української революції у 1914 р., а не у 1917 р., аргументував Роман Шпорлюк: *Szporyluk R. (Recensio) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Vol. 14. № 37-38. 1978–1980. – P. 268* (згадуємо за: *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С. 337). З вітчизняних дослідників саме таку хронологію Української революції активно пропагує львівський учений Я. Грицак (Див., напр.: *Hryciak J.* *Українська rewolucja 1914–1923: Nowe interpretacje // Przegląd Wschodni (Warszawa).* – 1998. – T. V. – Z. 2 (18). – S. 217–235; *Його ж.* *Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна / Ін-т іст. дослідж. Львів. ун-ту ім. І. Франка; Відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. – Л., 1999. – Ч. 2/3 за 1997–1998 рр. – С. 254–269; та ін.).*

Із розумінням ставимося до аргументації колег, але віддаємо перевагу традиційному датуванню початку Визвольних змагань – 1917 р. Це видається авторові переконливішим.

чинника впливу як фінансовий (призначення пенсій, виплата/невиплата гонорарів тощо);

- окреслити й проаналізувати «галицький сегмент» загальної антиукраїнської репресивної політики більшовицького режиму 1930-х років (фабрикування «справи» «Української військової організації» в УССР та ін.);
- на підставі біографій окремих уродженців західноукраїнських земель, які стали жертвами репресій тоталітарного режиму, простежити їхню долю у сталінських тюрмах й таборах;
- проаналізувати ставлення громадськості Західної України, насамперед її інтелектуальних кіл, до комуністичного тоталітарного режиму в ССРСР/УССР.

Термінологія. Терміни «рада» й «радянський», вироблені давніми демократичними традиціями в Україні, застосовуємо щодо вітчизняних владних і громадських інституцій, насамперед доби Української Центральної Ради.

Для означення більшовицьких структур періоду Української революції та пізнішої советсько-російської окупації – відповідно до традицій політичної еміграції УНР, закордонних українських науковців, фахової українознавчої публіцистики й аналітики II Речіпосполитої (насамперед кола співробітників «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» В. Бончковського та Науково-дослідного інституту Східної Європи у Вільно)⁵ – використовуються їхні властиві російські форми – «совети», «советський» – та відповідні абрєвіатури – «СССР», «УССР» тощо⁶.

Питання внутрішньої єдності українців десятиліттями перебувало у центрі уваги вітчизняних політичних та культурно-освітніх діячів. Так, наприклад, у статті «Галичина і Україна» (грудень 1906 р.) М. Грушевський застерігав співвітчизників від повторення шляху сербів і хорватів – двох націй, які мали спільне етнічне походження. Історик доводив, що спільність етнічного походження ще не гарантує постання єдиної нації, оскільки трансформація етнічної групи у націю потребує великої роботи й бажання. Відтак етнічне походження тут є лише точкою відліку. До того ж і розвиток спільної, єдиної української мови вимагав свідомої політики, послідовних зусиль.

Наголошуючи особливості історичного розвитку двох найбільших регіонів України під чужоземною займанщиною й відповідно – потужних асиміляційних впливах імперій-окупантів, М. Грушевський зауважував: «Ріжні часті великої української землі в своїм історичнім житті йшли ріжними дорогами, під впливами ріжних чужих народів, культур, правительствених систем, відмінних економічних і суспільно-політичних обставин, і при слабім розвої національного

⁵ Див., напр.: *Kornat M. Polska szkoła sowietologiczna, 1930–1939.* – Kraków, 2003. – 623 s.

⁶ Див., напр., характерний протест поч. 1990-х рр. польськ. дослідника з Лондона Збігнева Семашка проти заміни без його відома Люблінським католицьким ун-том у доповіді автора на симпозиумі у КУЛі (трав. 1990 р.) скорочень «ZSSR» і «ASSR» відповідно на «ZSRR», «ASRR» й прикметників «sowiecki» на «radziecki», одночасно назви «Związek Sowietcki» і «Sowiety» на «Związek Radziecki»: *Siemaszko Z. S. Protest przeciwko zmianie terminologii «sowiecki» na «radziecki» w pracy zbiorowej wydanej przez KUL pod red. ks. Edwarda Walewandra // Zeszyty historyczne (Paryż).* – 1992. – Z. 99. – S. 237–238.

Сучасна польська історіографія назагал послуговується термінами «sowiety», «sowiecki» й «ZSSR» для означення рос. комуністичного режиму.

життя, національної культури вони слабо відчували свою національну одність, мало вносили в спільну культурно-національну скарбницю й пасивно піддавалися чужим впливам»⁷.

Водночас історик накреслював власні соборницькі дезидерати як програму діяльності свідомого українства по обидва боки кордону: «Щоб вийти з сього розбиття й занепаду, який в дальшій розвії грозить нам повною національною смертю, українці мусять всю енергію вложити в те, аби відіграти національне почуття, і з ним – почуття національної спільності, солідарності у ріжних частин українського народу, та сконцентрувати, можливо, систематично і планово, національні сили тих ріжних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на порядок дня. Інакше мертвіє, слабне і відпадає не тільки та частина, якої зв'язь з цілістю порушена, ослаблена. Слабне також і цілість, всеукраїнський організм через зменшення тих сил, якими може він розпоряджати для загальнонаціональних цілей, і через дальший зріст розкладової енергії»⁸.

Наукова, науково-організаційна та суспільно-політична діяльність М. Грушевського львівської та пізніших – «центрально-радівської», еміграційної й советської доби була яскравим втіленням у життя його соборницької програми, яку він прагнув реалізувати й за найтяжчих для нього обставин.

Нагальність питання формування української політичної нації, що його актуалізувала російська революція 1905–1907 рр., й завдання, які поставали у зв'язку з цим перед українською інтелігенцією Галичини, виразно артикулював І. Франко у відомому зверненні до галицької молоді 1905 р.: «Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй [...] та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися»⁹.

Видатний вітчизняний літератор наголошував: «Ми мусимо навчитися *чути себе українцями* – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції [...]. Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордоновими українцями мусять виробити у нас ширший, свободніший світогляд, щиріші і свободніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами»¹⁰.

Вихованню цього відчуття «всеукраїнськості» виразно сприяла така маркантна загальнонаціональна акція як урочистості 20–31 серпня 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському, в яких взяли участь видатні діячі укра-

⁷ Грушевський М. Галичина і Україна // *Його ж.* Твори : У 50 т. / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л., 2002. – Т. 1. – С. 378.

⁸ Там само. – С. 378–379.

⁹ Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодечі // *Франко І.* Збір. творів : У 50 т. – К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 404.

¹⁰ Там само. – С. 405.

їнської культури І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Лисенко, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, П. Саксаганський, Леся Українка та ін. Загальнонаціональний формат цієї імпрези надала участь у ній й представницької західноукраїнської делегації у складі чільних представників інтелігенції регіону – Я. Грушкевича, М. Губчака, М. Кордуби, Л. Кульчицького, Є. Левицького, Л. Лопатинського, К. Паньківського, О. Паньківської, Ю. Романчука, В. Стефаніка, Стебельської, К. Студинського¹¹. Тогочасний галицький «десант» у Наддніпрянській Україні був би значно потужнішим, якби не російські урядово-поліційні обмеження, з огляду на які від поїздки відмовився ряд відомих українських діячів¹².

Урочистості 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття монумента І. Котляревському справили величезне враження не лише на їхніх безпосередніх учасників, а також мешканців рідного міста видатного вітчизняного літератора, але й – через російську пресу – на широке кола усєї України. Є. Чикаленко наголошував довготривалі наслідки цієї загальнонаціональної акції: «Заборона читати адреси українською мовою і протест українців проти цього, приїзд великого числа делегатів від різних інституцій з Галичини на чолі з старим Романчуком, головою українського парламентарного клубу у Відні, їх промови українською мовою, проголошені звиклими, часом дуже талановитими промовцями, багатьом людям вперше розкрили очі на український рух, так що потім з'явилося багато дуже активних українських діячів, що свою свідомість національну датували від свята Котляревського. Багато й селян жалкувало, що не знали про цей ювілей і не приймали в ньому участі [...]. Взагалі, такі публічні, прилюдні виступи українців значно розбудили свідомість в широких масах як міських, так і селянських, що виразно помічалось з попиту на українську книжку, який після ювілею Котляревського значно зріс [...]»¹³.

Напередодні Першої світової війни взаємні контакти й відвідини один одного українцями східної та західної частин національної території були несистематичні й радше поодинокими. Епізодичність таких контактів зумовлювалася назагал галицьким консерватизмом, численними й свідомими паспортними перешкодами з боку австрійської та російської адміністрації. Але й за таких несприятливих обставин представники західноукраїнських освічених верств усвідомлювали й плекали власну спорідненість із земляками за Збручем. І. Кедрин-Руд-

¹¹ Див.: Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Передм. В. Шевчука. – К., 2003. – С. 237–239; П'ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими: [Фото учасників урочистостей у Полтаві 1903 р.] // Вітчизна. – 1989. – № 2. – С. 194–205; Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 1995. – С. 179.

¹² У листі до К. Студинського від 24 серп. (6 верес.) 1903 р. голова Наукового товариства ім. Шевченка у Львові так умотивовував власну неучасть у полтавських урочистостях: «Сам я (і Франко) не їду тому, що згаданий заступник голови (що нам прислав запросини) (Г. Маркевич /1849–1923/. – Авт.) на моє довіроче запитання повідомив, що супроти теперішніх дражливих обставин не було б пожаданим, аби з Галичини приїздило багато людей, і, взагалі, щоб бути як найобережнішими, аби не накликати біди на Полтавців. Тому, як чоловік маркований, я за ліпше уважаю сидіти тихо й тільки вислав від себе привіт extra на руки того ж Маркевича» (Див.: *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / Упорядкув. Г. Сварник; вступна ст. Я. Дашкевича. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С. 4).

¹³ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С. 239.

ницький наголошував: «Як відомо, було мінімально таких галичан, які їздили в Україну і знали її з автопсії за царських часів. Головною причиною цьому були російські паспортні труднощі, але чималою виною була й провінційна галицька психіка, неохоча до подорожування: адже й на Захід їздили з Галичини тільки одиниці, а подорож до Відня була вже неначе атестатом вищости даної людини. Галичани почували себе українцями-соборниками [...]. Галичани виховувались на літературі наддніпрянських, чи пак всеукраїнських клясиків, і культ Шевченка досяг свого апогею у Львові 28-го червня 1914 р. у величавому святі в 100-річчя його народин. Проте, галичани знали Наддніпрянську Україну куди менше, як наддніпрянці знали Галичину, бо цілий ряд найвидатніших наддніпрянських діячів – меценатів, письменників, політичних емігрантів – приїздили до Галичини або їздили через Галичину на Захід, ставали добродіями центральних галицьких культурно-наукових установ, зберігали з Львовом тісні взаємини»¹⁴.

Відтак варто наголосити особливу роль освіченої верстви у взаємному ознайомленні – взаємопізнанні/взаємопроникненні Сходу й Заходу України на початку ХХ ст. – напередодні Першої світової війни. Очевидно, що спорадичні контакти поодиноких представників інтелігенції цих регіонів національної території внаслідок мілітарного протистояння 1914–1918 рр. перейшли у якісно нову площину: фронтові колізії й політика поліетнічних Австро-Угорської й Російської імперій викликали потужні переміщення десятків, а то й сотень тисяч людності з західноукраїнських земель на територію підросійської України й на терени власне етнічної Росії, а згодом – у зворотному напрямі. Інформація про «інших» (підросійських, півавстрійських) українців, усвідомлення власної відмінності/подібності до них із здобутку обмеженого й вузького кола заангажованих (національно свідомих) інтелектуалів ставала надбанням мас, вирішальним чинником вплинувши на інтенсифікацію процесу формування загальноукраїнської політичної нації й події незавершеної Української революції 1917–1921 рр.

Доба більшовицької «українізації» 1920-х – початку 1930-х років та пов'язані з нею сподівання певної частини громадянства на можливість національного відродження й реалізацію «українського проекту» у межах советської моделі державного устрою спричинили активну участь багатьох представників інтелігенції західного регіону України у державному й національно-культурному житті УРСР. Національні утиски українців у II Речіпосполитій, а відтак і вкрай обме-

¹⁴ Кедрин І. У горнілі революції // *Його ж.* У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 138–139.

Цікаві свідчення щодо «техніки» подорожі до Галичини на початку ХХ ст. залишив Є. Чикаленко, який стенографічно чітко зафіксував численні російські бюрократичні перепони перед тими, хто бажав відвідати півавстрійську Україну: «1903 року, коли у Львові організовано було святкування ювілею М. Лисенка і запрошено його на те свято, то Лисенко запропонував мені і Єфремову як людям, не зайнятим службою, поїхати разом з ним, і ми охоче згодилися. Почалася паспортна волокита. Перше всього треба було подати прохання поліцмайстрові про видачу свідоцтва «о неимении препятствий» на виїзд за границю, тоді до пристава, потім до околдочного, який робив одмітку на прохання, тоді знов до поліцмайстра за свідоцтвом, потім в казначейство платити досить великий на той час паспортний податок, аж тоді до губернатора за паспортом, потім ще до австрійського консула за візою. На все оце треба було витратити не менше тижня, чому галичани не хотіли вірити і докоряли нам, що нас так мало їздить до Галичини» (Див.: Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С. 234).

жені можливості працевлаштування за фахом для українця-інтелігента у міжвоєнній Польській державі, зі свого боку, заохочували виїзд західноукраїнської інтелігенції до підсоветської України, де чимало її представників знаходило собі працю на інженерно-технічних та культурно-освітніх посадах, ініціюючи й підсилюючи, у свою чергу, українізаційні процеси у республіці. Місткість ринку праці у педагогічній галузі УССР була такою значною, що Наркомат освіти на чолі з М. Скрипником неодноразово ініціював проект масового перекидання з-за кордону від третини до половини усіх галицьких педагогів-українців.

Національне відродження 1920-х років дало потужний імпульс активізації й усталенню наукових і культурно-мистецьких контактів Східної та Західної України. Виняткову роль у процесі загальнонаціонального згуртування відіграли у цей час Історична секція Всеукраїнської Академії наук на чолі з академіком М. С. Грушевським та Наукове товариство ім. Шевченка у Львові під керівництвом академіка К. Студинського. Зусиллями науковців і ширшої громадськості Наддніпрянщини й Галичини було продовжено започатковану у Полтаві 1903 р. традицію загальнонаціонального відзначення знакових подій вітчизняної історії. Попри ледь прихований спротив більшовицької адміністрації, на всеукраїнські акції перетворилися урочистості з нагоди 60-річчя Михайла Грушевського (3 жовтня 1926 р.); 100-річчя виходу першого збірника українських пісень М. Максимовича (2–10 жовтня 1927 р.) з маркантною історіософською доповіддю М. Грушевського на урочистому засіданні Історичної секції ВУАН з академічною Комісією Західної України 7 жовтня 1927 р. – «Галицько-українські взаємини»; вшанування пам'яті В. Б. Антоновича у 20-річчя від дня його смерті (17 березня 1928 р.).

З огляду на важливу роль уродженців західноукраїнських земель у українізаційних процесах 1920-х років в УССР значна їх частина потрапляє в епіцентр репресивних заходів тоталітарного режиму з припиненням політики «українізації» на початку 1930-х років. Сфабриковані ГПУ – НКВД «справи» «Українського національного центру», «Української військової організації» та інші втягнули у свій репресивний вир сотні західноукраїнських інтелігентів, які працювали у підсоветській Україні, а також і їхніх земляків-«східняків». Репресивні заходи більшовицької адміністрації мали на меті вилучити з суспільно-політичного й культурно-освітнього життя республіки (ліквідувавши фізично або запроторивши на тривалий термін до ГУЛАГу) в ідеалі усіх виразних носіїв української національної ідентичності, до яких майже стовідсотково належали інтелігенти – уродженці західних теренів України.

М. Грушевський у виступі під час урочистостей на відзначення його 60-річчя (3 жовтня 1926 р.) зробив свідомий наголос на потребі пошанування «сірої армії рядових, здебільшого незвісних наукових робітників», яким нація завдячувала «велику будову української культури, української науки»: «В Західній Європи, під свіжим вражінням останньої війни витворився культ «незвісного салдата». Щороку звичайно віддається честь цим невідомим героям, які вирятували – в уяві цього суспільства – їхню культуру й життя. Ще більше годиться нам, українським науковим робітникам, в це наукове свято пригадати собі цього незвісного масового українського наукового робітника, що пройшов і попросту ліг кістками на цім шляху, зарівнявши своєю масою його провалля й рови. Його могилу за-

топтали ботфорти поліції, заїздили тріумфальні колісници старої царської імперії – але його діло не вмерло й дало свої наслідки!»¹⁵.

«Тріумфальні колісници» й ботфорти/чоботи поліції/міліції «старої царської» та її спадкоємниці – новітньої советської імперії заїздили/затоптали не лише поховання «незвісного масового українського наукового робітника», але й – беручи ширше – невідомого масового українського і зокрема західноукраїнського інтелігента. Очевидно, що саме тому у цій книжці автор робив особливий наголос на з'ясуванні подробиць життєписів представників розумової праці – уродженців західного регіону національної території – у їхній контроверсійній взаємодії, взаємозближенні/взаємовідштовхуванні з інтелігенцією Сходу України. Як і в праці 1994 р., за категоричний імператив для нас правило висловлювання Роберта Пенна Уоррена: *«І всі часи – це єдиний час, і всі ті, хто давно помер, і не жили, й не житимуть, аж поки ми не дамо їм життя, заговоривши про них, і очі їхні благально звернені до нас із мороку»*¹⁶.

* * *

Ця книга є підсумком багатолітньої роботи автора над дослідженням історії західноукраїнської інтелігенції, з'ясуванням її участі й ролі у загальнонаціональних політичних і культурних процесах.

Очевидно, що в результаті роботи над темою упродовж цих років автор зібрав доволі поважну кількість матеріалу про події й осіб західно-східноукраїнської історії окресленого періоду. Попри щире бажання умістити роздуми над усім цим матеріалом до однієї монографії, від такого задуму внаслідок його нереалістичності доводиться відмовитися. Адже деякі розділи почали стрімко розростатися у мінімонографії, вимагаючи до себе збільшеної уваги, а відтак і обсягу. Тому окремі теми й осіб довелося лише позначити у тексті, полишаючи докладнішу розповідь про них щасливій прийдешності.

Однією з таких тем, яка, хоча й досить докладно проаналізована у книзі, але все ж таки потребує розгорнутішого опрацювання у вигляді спеціальної монографії, є проблема фабрикування в УССР на замовлення московського імперського керівництва «справи» так званої «Української військової організації» й докладне з'ясування обставин майже цілковитого знищення через використання «справи» «УВО» та інших подібних до неї «справ» галицько-буковинсько-закарпатської політичної еміграції в УССР й ширшого загалу «аполітичних» уродженців західноукраїнських земель упродовж 1930-х років.

¹⁵ Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926: І. Ювілейні засідання. ІІ. Привітання. – К., 1927. – С. 24–25.

¹⁶ Уоррен Р. П. Все королівське військо : Роман / Пер. з англ. – К., 1986. – С. 274.

Розділ І

Стан наукової розробки теми та джерельна база дослідження

Перші публікації, в яких висвітлювалася участь інтелігенції західноукраїнських земель у загальнонаціональних політичних і культурних процесах 1914–1939 рр., назагал змальовували добу Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. крізь призму спогадів і належали перу не фахових істориків (за винятком мемуаристики М.С. Грушевського¹, Д.І. Дорошенка² та деяких інших), а безпосередніх учасників подій – вітчизняних політичних, культурно-освітніх, громадських діячів, військових – як наддніпрянців, так і уродженців західних теренів національної території³.

Критичною налаштованістю до участі галицької інтелігенції, зокрема студентської молоді, у революційних подіях у Наддніпрянщині відзначається розвідка «Галичина та Соборна Україна» (1922) видатного вітчизняного географа Степана Львовича Рудницького (1877–1937). Він загалом позитивно характеризував військово-політичну активність галицько-української молоді, що її покликали до життя події Першої світової війни, водночас зауважуючи: «Та вже в 1917 і з початком 1918 р. виявилися в тім активізмі дуже небажані прикмети. Молоді

¹ Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публ. С. Білокопя // Київ. – 1989. – № 8. – С. 103–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–155.

² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч. I: Галицька Руйна 1914–1917 рр. – Л., 1923. – 131 с.

³ Див., напр.: Іван Петрович [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серп. 1914 – черв. 1915. – Відень, 1915. – 116 с.; Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. – Відень, 1920. – 342 с.; Андрієвський В. З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Берлін, 1921; 2-е вид. – Нью-Йорк, 1963. – 157 с.; Андрієвський В. З минулого. – Берлін, 1923. – Т. II: Від Гетьмана до Директорії. – Ч. I: Гетьман. – 264 с.; Ч. II: Директорія. – 309 с.; Кордуба М. В посольстві до гетьмана: Уривок із щоденника // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1930. – Ч. 10. – Жовтень. – С. 12–14; Ч. 11. – Листопад. – С. 5–10; Ч. 12. – Грудень. – С. 11–15; Малицька К. На хвилях світової війни: 1. Львів за рос. окупації // Діло. – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 3–4; Ї ж. На хвилях світової війни: 2. У тюрмі і в дорозі на заслання // Там само. – 28 берез. – Ч. 68. – С. 7–8; Ї ж. На хвилях світової війни: 3. Перші враження з Азії // Там само. – 30 берез. – Ч. 69. – С. 3–4; Ї ж. На хвилях світової війни: 4. Серед тайги // Там само. – 31 берез. – Ч. 70. – С. 3–4; Ї ж. На хвилях світової війни: 5. Засланці та поселенці // Там само. – 1 квіт. – Ч. 71. – С. 7–8; Ї ж. На хвилях світової війни: 6. Перші звістки про революцію // Там само. – 2 квіт. – Ч. 72. – С. 3–4; Ї ж. На хвилях світової війни: 7. Невдалий поворот. Козачинсько // Там само. – 3 квіт. – Ч. 73. – С. 3–4; Ї ж. На хвилях світової війни: 8. Освітня праця в Красноярську // Там само. – 4 квіт. – Ч. 74. – С. 3–4; Ї ж. На хвилях світової війни: 9. Омськ – осередок. Поворот до дому // Там само. – 6 квіт. – Ч. 75. – С. 3–4; Рудницький Мих. Перші революційні подуви // Діло. – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 5–6; Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 720 с.; Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – 313 с.; Грицак Є. Галицька еміграція в Києві: Спомини з рр. 1915–1918 // Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака. – Кліфтон, Нью-Джерсі, 1968. – 84 с.; Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – груд. 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – 494 с.; та ін.

люде, галичане, яким війна перепинила університетську освіту та дала щонайвище стаж субалтерних офіцерів, винесені хвилию української революції на визначні і одвічальні становища, почули з нічев'я в собі «авторитет». Уявили собі, що «знають» великоукраїнські відносини й виступали все й усюди в ролі авторитативних мужів, командантів, «культуртрегерів» і т. п. Вони словом і ділом дуже причинились до витворення тієї прірви, що на радість ворогам ділить тепер наддніпрянців від галичан...»⁴.

Прихильник поетапного формування Соборної України, учений вважав актуальним завданням на той час утворення самостійної нейтральної Галицько-української Держави. Для нашої теми особливо цікаве його порівняння інтелектуального й націєтворчого потенціалу вітчизняного Сходу й Заходу: «Галичина – це неначе б одна з давніх губерній «Малоросії» чи «Новоросії». Інтелігентного людського матеріялу, придатного для державного будівництва й культурної роботи, рахують наддніпрянці в себе на 1 мільон, в Галичині ледви чи його буде 50 000 уже з родинами! Правда, український люд Галичини національно був багато свідоміший від великоукраїнського. Та величезні поступи, які зробило національне освідомлення селянських мас на Великій Україні за пару останніх років, і тут престиж Галичини значно тепер обнижають»⁵.

Колишній харківський аспірант, а згодом в'язень ГУЛАГу й емігрант Григорій Костюк (1902–2002) на початку 50-х років у США став одним із піонерів системного вивчення тоталітарної доби в Україні, особливостей національної політики більшовиків. Він, зокрема, одним із перших у закордонному українознавстві докладно проаналізував перебіг кардинальної зміни курсу ВКП(б) в українському питанні 1932–1934 рр.⁶, внаслідок якої посланець кремлівського диктатора П.П. Постишев здійснив жорстоку «чистку» на «культурному фронті» УССР, ініціювавши спільно з ГПУ фабрикацію справи «Української військової організації» у республіці, репресивний вир якої поглинув значну частину західноукраїнських інтелігентів, ще донедавна активних провідників «українізаційної» політики. У 1992 р. Г. Костюк був обраний іноземним членом НАН України, а 1995 р. вітчизняний читач отримав в українському перекладі його синтетичну працю «Сталінізм в Україні», що вперше з'явилася англійською 1960 р. одночасно у трьох видавництвах – у Нью-Йорку, Лондоні та Мюнхені⁷. Наукові до-

⁴ Рудницький С. Галичина та Соборна Україна // *Його ж.* Чому ми хочемо самостійної України? / Упорядкув., передм. О. І. Шабля. – Л., 1994. – С. 379.

⁵ Там само. – С. 382.

⁶ У сучасній укр. історіографії цю тему активно розробляє Г. Г. Єфіменко (Див., напр.: *Єфіменко Г. Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 2. – С. 82–93; № 4. – С. 37–47; *Його ж.* Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр. (освіта та наука). – К., 2000. – 72 с.; *Його ж.* Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 5. – С. 3–17; *Його ж.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938): *Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2001. – 18 с.; *Його ж.* Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 5. – С. 25–50).

⁷ *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К., 1995. – 508 с.

слідження Г. Костюком тоталітарної доби в Україні суттєво доповнюють його вартісні мемуари, дві книги яких видано за життя ученого⁸.

Для розкриття нашої проблеми непересічну цінність становить історико-публіцистична та історико-мемуарна спадщина Івана Кедрина-Рудницького (1896–1995), в якій використаний чималий документальний матеріал. Автор, колишній стрілець австрійського війська й військовополонений часів Першої світової війни, активний учасник українських визвольних змагань у Наддніпрянщині, у міжвоєнному часі працював парламентським (сеймовим) кореспондентом у Варшаві й редактором львівського «Діла», був близьким до керівництва ОУН, зберігаючи водночас критичне ставлення щодо окремих аспектів діяльності організації у Польщі й Східній Галичині 1920–1930-х рр. Власний життєвий досвід доби УНР 1917–1920 рр., знання менталітету як галичанин, так і наддніпрянців, дали можливість І. Кедрину-Рудницькому у його мемуарах та історичній публіцистиці оцінювати події вітчизняної історії першої половини ХХ ст. з загальнонаціональної точки зору, зокрема адекватно характеризувати внесок західно- та східноукраїнської інтелігенції у новітню історію України⁹.

Важливе значення для висвітлення заявленої нами теми має творча спадщина визначного українського вченого, професора Альбертського університету (Канада) й небожа І. Кедрина-Рудницького – Івана Лисяка-Рудницького (1919–1984), насамперед його історичні, історико-публіцистичні та історіософські розвідки, зібрані нині у двотомнику «Історичні есе»¹⁰.

У наукових зацікавленнях І. Лисяка-Рудницького виокремлюються такі напрями – тематичні блоки: 1) Концепція та проблеми «історичних» та «неісторичних» націй; 2) Інтелектуальні початки нової України та структура української історії ХІХ ст.; 3) Проблема інтелігенції та інтелектуального розвитку в Україні ХІХ–ХХ ст.; 4) Галичина під пануванням Габсбургів та її внесок в українські державницькі змагання; 5) Українська революція 1917–1921 рр.; 6) Україна у советській системі; 7) Міжвоєнний галицько-український націоналізм; 8) Українці та їхні найближчі сусіди – поляки та росіяни¹¹.

Для аналізу проблем участі західноукраїнської інтелігенції у загальнонаціональних політичних і культурних процесах 1914–1939 рр. першорядне значення мають такі статті І. Лисяка-Рудницького: «Виродження та відродження інте-

⁸ Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади / Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – 743 с.; Едмонтон, 1998. – Кн. 2. – 609 с.; Показчики.

⁹ Див., напр.: Кедрин І. Київ 1918 // *Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1938 р.* – Л., 1937. – С. 15–23; *Його ж.* «Ми» – наддніпрянці – і «ви» – галичани // *Діло*. – 1937. – 17 лют. – Ч. 34. – С. 1–2; *Його ж.* Роковини української революції // *Там само*. – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 1; *Його ж.* Поклін Українській Армії // *Там само*. – 1937. – 20 черв. – Ч. 134. – С. 1–2; Кедрин І. Викривлена правда: Події в Україні у 1918 р. в кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгіна Цегельського. – Нью-Йорк, 1963. – 32 с.; *Його ж.* Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – 724 с.; *Його ж.* У межах зацікавлення / Упоряд. О. Кузьмович; Наук. т-во ім. Шевченка, Бібліотека українознавства, т. 53. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – 527 с.; та ін.

¹⁰ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х т. / Упоряд. Я. Грицак; Відп. ред. Ф. Сисин; Центр досліджень історії і ім. Петра Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту. – К., 1994. – Т. 1. – 554 с.; Т. 2. – 573 с.

¹¹ *Пріцак О.* Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 1. – С. XVII–XVIII.

лігенції» (1944)¹², «Вклад Галичини в українські визвольні змагання» (1948)¹³, «Українська Національна Рада та ідея соборності» (1950)¹⁴, «Формування українського народу й нації: Методологічні завваги» (1951)¹⁵, «Українська революція з перспективи сорокліття» (1958)¹⁶, «Інтелектуальні початки нової України» (1958–1959)¹⁷, «Україна в еволюції радянської системи» (1963)¹⁸, «Україна між Сходом і Заходом» (1963–1966)¹⁹, «Роля України в новітній історії» (1963–1970)²⁰, «Українці в Галичині під австрійським пануванням» (1966–1982)²¹, «Напрями української політичної думки» (1969–1983)²², «Український національний рух напередодні Першої світової війни» (1975–1977)²³.

1982 р. в одній із своїх праць він зауважував, що бідою західних дослідників історії України є майже цілковита відсутність доступу до першоджерел. Натомість вони мають нагоду реваншуватися у царині історіографії та історіософії, що уможлиблює проникливіше розуміння предмета і є внеском в інтелектуальну історію, оскільки ілюструє еволюцію історичної думки й суспільних ідеологій²⁴. Але сприймати буквально нарікання І. Лисяка-Рудницького (як західного дослідника вітчизняної історії) на брак доступу до першоджерел вочевидь не варто. Справді, їхнє коло, яким він міг оперувати, було обмеженим. Однак окремі праці ученого, як, наприклад, розлога розвідка – вступ до публікації листів О. Назарука до В. Липинського²⁵ – побудовані винятково на першоджерельному матеріалі,

¹² Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Виродження та відродження інтелігенції // *Його ж.* Історичні есе : В 2-х т. – Т. 2. – С. 361–380.

¹³ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 53–61.

¹⁴ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Українська Національна Рада та ідея соборності // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 271–283.

¹⁵ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації: Методологічні завваги // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 11–27.

¹⁶ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Українська революція з перспективи сорокліття // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 39–51.

¹⁷ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 173–191.

¹⁸ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Україна в еволюції радянської системи // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 307–317.

¹⁹ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 1–9.

²⁰ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 145–171.

²¹ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 413–450.

²² Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Напрями української політичної думки // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 63–93.

²³ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Український національний рух напередодні Першої світової війни // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 471–483.

²⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 71.

²⁵ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Назарук і Липинський: Історія їхньої дружби та конфлікту // *Вячеслав Липинський.* Твори. Архів. Студії. – *Архів.* – Т. 7: *Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського* / Ред. І. Лисяк-Рудницький; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського. – Філадельфія, 1976. – С. XV–XCVII.

що зберігається в архіві Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США)²⁶.

Свої оцінки подій Української революції 1917–1921 рр., проблем взаємин Східної та Західної України, націєтворчих процесів тощо І. Лисяк-Рудницький мав можливість верифікувати, черпаючи з наявної історико-мемуарної літератури та безпосередніх спогадів сучасників та учасників тих подій. До кола цих осіб належав і його рідний дядько – І. Кедрин-Рудницький, «обширне листування» з яким зберігається в архіві І. Лисяка-Рудницького²⁷.

Для висвітлення нашої теми окремі думки й характеристики І. Лисяка-Рудницького мають до певної міри методологічне значення. Так, наприклад, цілком прийнятне його визначення інтелігента як людини, що її «*суспільною функцією є творення і зберігання духових цінностей*»²⁸. У статті «Українська Національна Рада та ідея соборності» він наголошував, що прилучення західноукраїнських теренів до СРСР супроводжувалося велетенськими стражданнями людності цих земель. Одначе об'єднання Наддніпрянщини та Західної України у межах УССР мало й позитивні наслідки: «Вперше від 17 ст. політична єдність нашої країни існує не як постулат [...], але як факт. Звісна річ, це єдність під чужим ярмом. Але у спільних переживаннях, стражданнях і боротьбі виковується новий всеукраїнський тип, що буде носієм завтрішнього дня нації [...]. Незважаючи на всю майстерність советської поліційно-терористичної системи, вона не може перешкодити тисячним особистим контактам між уродженцями східно-осередніх та західних земель. Так відбувається процес інтеграції нової збірної свідомости українських мас»²⁹.

Ми екстраполюємо вислів І. Лисяка-Рудницького щодо «тисячних особистих контактів» уродженців і мешканців Сходу й Заходу національної території, в тому числі інтелігентів, після вересня 1939 р. й на більш ранній історичний період – доби Першої світової війни та Української революції, коли власне вперше виник феномен таких масових контактів, що стали потужним імпульсом формування загальноукраїнської політичної нації.

Засадниче значення мають оцінки І. Лисяком-Рудницьким асинхронності націєтворчих процесів у Західній та Східній Україні напередодні Першої світової війни та їхньої поступової, але неухильної синхронізації під впливом воєнних подій та Української революції: «Новітня українська нація народилася щойно в 1917 р. [...]. В Галичині, завдяки сприятливим обставинам, процес націєтворення був більше посунений. Різний характер визвольних змагань в Наддніпрянській Україні та в Галичині полягає в тому, що в Галичині ми в 1918 вже були нацією, а на Наддніпрянщині в 1917 р. ще не вийшли зі стадії етнографічної маси». Радикальна зміна у цьому плані відбулася впродовж кількох наступних років, що було найсуттєвішим результатом визвольних змагань: «Держави не вдалося закріпи-

26 Упорядники творів І. Лисяка-Рудницького повідомляють, що у цій праці використано й спогади про О. Назарука, написані на прохання автора його матір'ю – М. Рудницькою (Див.: *Коментарі // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – С. 511*).

27 *Коментарі // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – С. 489*.

28 *Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Його ж. Історичні есе. – Т. 2. – С. 361*.

29 *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – С. 276*.

ти, але Україна вийшла з революції як політична нація. Це факт, що з ним musіли рахуватися навіть окупанти. Формально це знайшло вислів у тому, що большевики признали існування української нації (в протигау старій царській Росії) і створили т. зв. УРСР»³⁰.

Цікаві думки й великий фактичний матеріал про ті або інші аспекти політики російської комуністичної адміністрації стосовно західноукраїнської інтелігенції можна знайти також у монографіях Джона Армстронга, Ярослава Білінського, Богдана Кравченка, Джеймса Мейса, Олега Геруса та інших закордонних українознавців³¹. Я. Білінський, зокрема, змальовуючи події другої половини 1940-х – 1950-х років у західноукраїнських землях, доходить висновку, що культурну політику советської влади у регіоні можна зобразити як намагання пройти за кілька років шлях українізації й русифікації, що зайняв в інших областях республіки два десятиліття. Кон'юнктурні заходи щодо розвитку української культури, уполіжені за II Речіпосполитої, головною метою яких було справити відповідне враження на місцевих українців, невдовзі, особливо після відомого тосту Сталіна на честь «великого російського народу» та ждановських постанов, були відкинуті й замінені відвертою русифікаторською політикою. Після смерті Сталіна й викликаного нею нетривалого періоду лібералізації (1953–1957) західноукраїнські області знову опиняються під потужним асиміляційним пресом³².

Поділяючи погляди Я. Білінського, Олег Герус наголошував важливу роль, яку відігравала у повоєнний час західноукраїнська інтелігенція у пропаганді ідеалів національного визволення України: «Об'єднання всіх українських етнічних територій мало глибокий психологічний і культурний вплив на поділені до того часу українців. Інтеграція і асиміляція західних українців в советську систему з їх відмінною політичною, культурною і релігійною спадщиною виявилась, що було жахливим для режиму, процесом двостороннім. У той час як західні українці зазнавали систематичної комунізації, східні або советські українці відкривали для себе ідеали і цінності своїх західних співвітчизників. Це психологічне змішування контрастуючих цінностей не могло не вплинути на мислення та позицію української советської інтелігенції в повоєнний період»³³. Як і у випадку з працями І. Лисяка-Рудницького, маємо повне право екстраполувати цю згадку щодо «психологічного змішування контрастуючих цінностей» і на попередній період вітчизняної історії – починаючи з Першої світової війни й поширюючи цю характеристику на все міжвоєнне двадцятиліття.

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації: Методологічні завваги // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 25. Див. також: *Його ж.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання; *Його ж.* Український національний рух напередодні Першої світової війни // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 60; Т. 1. – С. 482.

³¹ Див., напр.: *Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism 1939–1945.* – New York, 1955. – 322 P.; 2-nd ed. – 1963. – 361 P.; 3-nd ed. – Englewood, 1990. – 371 P.; *Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II.* – New Jersey, 1964. – 539 P.; *Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933.* – Cambridge, 1983. – 334 P.; *Doroshenko D., Gerus O. A Survey of Ukrainian History.* – Winnipeg, 1984. – 850 P.; *Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine.* – New York, 1985. – 333 P. (укр. версія: *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К., 1997. – 423 с.); та ін.

³² *Bilinsky Y. Ibid.* – P. 89–90.

³³ *Doroshenko D., Gerus O. Ibid.* – P. 760–761.

За панування в СРСР російського комуністичного режиму об'єктивно висвітлення історії західноукраїнської інтелігенції, її ролі у загальнонаціональних політичних і культурних процесах, особливо доби Української революції 1917–1921 рр. і взаємин із советською адміністрацією в УРСР міжвоєнного двадцятиліття, зрозуміло, не могло бути об'єктом наукового дослідження й належало до табуованих тем. Концепції наукових праць з історії культури, зокрема й української, мали відповідати канонам теорій «побудови соціалізму» й «зближення і злиття націй» в СРСР. Прагнення до соборності національних територій, виразно артикульоване чільними вітчизняними інтелектуалами на переломі ХІХ – ХХ ст., тлумачилося офіційною советською історіографією винятково як рух західноукраїнських «працюючих мас» за «возз'єднання» з УРСР/СРСР.

Перші наукові публікації з цих питань з'являються у вітчизняній історіографії на межі 1980–1990-х років. У цей час виходить друком низка загальних (так би мовити оглядових) праць про політику російського комунізму/більшовизму щодо України, в яких наводилася ще не досить докладна інформація щодо репресій проти української інтелігенції. Подекуди у цих дослідженнях траплялися й згадки про долю окремих уродженців західноукраїнських земель. Ідеться про публікації В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького, Ю. І. Шаповала та ін.³⁴ Тоді ж з'являються й спеціальні наукові праці як вищезгаданих авторів, так і В. В. Кравченка, Р. Я. Пирога та ін. дослідників, присвячені історії української інтелігенції 1920–1930-х років³⁵. Газетні та журнальні шпальти заповнюють десятки різної якості матеріалів про трагічні долі видатних діячів культури України.

Відповідаючи на виклики часу, зокрема на злободенне тоді питання – «*Чи маємо ми історичну науку?*»³⁶, – нещадно критиковані громадськістю «офіційні історики» з Інституту історії України розпочали з 1990 р. виконання піонерської (як на той час) для вітчизняної історіографії науково-дослідної теми – «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років в контексті

³⁴ Див., напр.: Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні. – К., 1990. – 48 с.; Його ж. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Серія «Компартія України: сторінки історії». – К., 1990. – 143 с.; Його ж. Сталінізм і Україна // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 12; 1991. – №№ 2, 4 – 8, 10 – 12; 1992. – №№ 1 – 6, 7/8, 9, 10/11, 12 (див. також окр. вид.: Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 350 с.); та ін.

³⁵ Див., напр.: Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 8. – С. 75–86; Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – С. 95–149; Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С. 166–244; Даниленко В. М., Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція: 20 – 30-ті роки. – К., 1991. – 96 с.; Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924 – 1934 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1991. – № 4. – С. 54–66; № 5. – С. 50–61; № 7. – С. 38–48; № 8. – С. 54–63; № 9. – С. 50–60; № 10. – С. 44–51; № 11. – С. 3–13 (див. також окр. вид.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 200 с.); Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – 176 с.; Верба І. В., Овчаренко П. Д., Рубльов О. С. Н. Д. Полонська-Василенко: Історично-біографічний нарис життя та діяльності // Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С. 8–22; Санцевич А. В. М. І. Яворський: Нарис життя та творчості. – К., 1995. – 61 с.; та ін.

³⁶ Див., напр.: Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // *Наше минуле: журнал незалежної іст. думки за ред. С. Білоконя.* – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С. 4–16.

розробки проблем регіональної історії (На матеріалах України)» (науковий керівник – канд. іст. наук Ю. З. Данилюк). Виконання теми невдовзі увінчалось публікацією двох знакових книжок – очевидно, вперше побудованих на використанні матеріалів центрального та архівів обласних управлінь СБУ³⁷. 1992 р. з'явилася постанова № 530 Кабінету Міністрів України «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією», розпочалася робота Головної та обласних редколегій «Реабілітовані історією».

Відтоді були опубліковані десятки книжок, сотні, якщо не тисячі статей, брошур, газетних публікацій, відбулися десятки різноманітних конференцій³⁸.

Утім, праць, які б подавали панорамне бачення та містили аналіз комуністичного тоталітаризму в Україні впродовж усього періоду його функціонування (чи принаймні вагомого його хронологічного відрізка), не так уже й багато. Серед них привертають увагу насамперед монографії й публікації документів І. Г. Біласа, С. І. Білокоця, І. І. Винниченка, С. В. Кульчицького, В. В. Ченцова, Ю. І. Шаповала, Б. О. Яроша та ін.³⁹. Саме коло згаданих дослідників й дало останніми роками вітчизняній історіографії переважну більшість докторів історичних (політичних) наук з названої проблематики⁴⁰. Системне висвітлення проблеми терору й тероризму в історії України, зокрема й советської доби, подається в уза-

³⁷ Див.: *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки* / Ін-т історії України АН України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мін-во культури України; Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К., 1991. – 492 с.; *Реабілітовані історією* / Ін-т історії України АН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.; Полтава, 1992. – 401 с.

³⁸ Див., напр.: *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки*: Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 15–16 верес. 1994 р. / НАН України: Ін-т історії України, Ін-т держави і права; Всеукр. та Київське т-во політв'язнів і репресованих / Редкол.: П. П. Панченко (голова), Є. В. Пронюк (співголова) та ін. – К., 1998. – 290 с.; та ін.

³⁹ Див.: *Білокінь С.* Про таємниці Мадридського двору // *Наше минуле*. – 1993. – Ч. 1 (6). – С. 17–38; *Документи з історії НКВД УРСР* / Публ. С. Білокоця // *Там само*. – С. 39–150; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.; *Винниченко І. І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с.; *Ярош Б. О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – 176 с.; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.; *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – 336 с.; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Т., 2000. – 481 с.; *Шаповал Ю. І.* Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 557 с.; та ін.

⁴⁰ Див.: *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук* / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 1994. – 34 с.; *Шаповал Ю. І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії (Україна як об'єкт сталінських політичних репресій): *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук* / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 37 с.; *Табачник Д. В.* Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки): Історичний та етнополітичний аспекти: *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук* / Ін-т нац. відносин і політології НАН України. – К., 1995. – 103 с. (На жаль, захист дисертації Д. В. Табачником відбувся у формі наукової доповіді, за якою не було підсумкової монографії із заявленої теми, а лише – сукупність фрагментарних розвідок); *Ярош Б. О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях в 30–50-х роках ХХ ст. (історико-політологічний аспект): *Автореф. дис. ... д-ра політ. наук* / Ін-т нац. відносин і політології НАН України. – К., 1995. – 43 с.; *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук* /

гальнювальній праці Інституту історії України НАН України «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.»⁴¹.

Окремі розвідки вітчизняних науковців присвячені ключовим проблемам історії Західної України першої половини XX ст., зокрема подіям Першої світової війни на теренах регіону, національно-державному будівництву за часів ЗУНР, польсько-українській війні 1918–1919 рр., а також біографіям деяких чільних постатей галицької інтелігенції⁴². Ці ж питання розглянуто й у кількох публікаціях документів⁴³.

Серед публікацій документальних матеріалів з історії західноукраїнської інтелігенції чільне місце посідає епістолярна спадщина її провідних представників, у якій яскраво відобразилися драматичні й складні події першої половини XX ст. як у Галичині, так і у Наддніпрянській Україні, взаємозв'язки науковців, діячів освіти і культури обох частин української національної території тощо⁴⁴.

Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2000. – 35 с.; *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: *Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Дніпропетровський держ. ун-т.* – Д., 2000. – 34 с.; та ін.

⁴¹ Див.: *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси* / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, С. І. Білокінь та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – 952 с.

⁴² Див., напр.: *Рузанов О., Романюк П.* Академік Кирило Студинський // *Культура і життя.* – 1990. – № 4. – 28 січ. – С. 6; *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик України // *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Л., 1990. – С. 5–21; *Антонович О.* Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 р. // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* – Л., 1991. – Т. ССXXII: Праці іст.-філос. секції. – С. 427–434 (далі – Записки НТШ); *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія галицького стрілецтва. – 2-ге вид. – Л., 1991. – 200 с.; *Їх же.* Історія ЗУНР. – Л., 1995. – 368 с.; *Макаричук С. А.* Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. – Л., 1997. – 192 с.; *Гелей С.* Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини XX ст. та її вклад в історичну науку). – Л., 1998. – 532 с.; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – 488 с.; *Попик С. Д.* Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – 236 с.; *Красівський О.* Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Л., 2000. – 416 с.; *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність:* Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві* / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – 960 с.; *Федорів І.* Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001. – 127 с.; та ін.

⁴³ Див., напр.: *Мухіна М. Ю.* Галревком і галичани: До питання про місце інтелігенції в суспільному житті України 1920–1930 рр. // *Укр. археогр. щорічник.* – К., 1992. – Вип. 1. – С. 383–400 (упродовж тривалого часу ця розвідка залишається чи не єдиною у вітчизняній історіографії щодо висвітлення питання про участь галичан – військовополонених, закладників та депортованих царатом у часи Першої світової війни у першій спробі насадження радянського режиму у Сх. Галичині 1920 р.); *Сварник І. І.* Маловідомі сторінки з історії «золотого вересня» // *Там само.* – С. 401–415; та ін.

⁴⁴ Див., напр.: *Листи Василя Стефаника до Андрея Шептицького* / Публ. О. Купчинського // *Записки НТШ.* – Л., 1990. – Т. ССXXI: Праці філол. секції. – С. 308–325; *Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка* / Публ. М. Гнатюка // *Там само.* – С. 326–338; *Листи Ілька Борщака до Кирила Студинського* / Публ. Г. Сварник // *Там само.* – Т. ССXXII. – С. 375–391; *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Укр. історик.* – 1991. – № 1/2 (108/109). – С. 24–36; *Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932)* / Упорядкув., вст. ст. та прим. М. Мушинки / Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту. – Едмонтон, 1991. – 91 с.; *Унів'єрситетських змаганнях: Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941)* / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлінська, Г. І. Сварник. – К., 1993. – 768 с.; *Лис-*

Не можна обминути увагою й публікацію цікавих мемуарів Л. І. Крушельницької – онуки відомого галицького літератора й громадсько-політичного діяча А. В. Крушельницького, який з родиною 1934 р. приїхав зі Львова до Харкова, де восени того ж таки року разом із синами й донькою був репресований, а також посмертну публікацію автобіографічної повісті колишнього члена Спілки революційних письменників «Західна Україна» (її київської філії) Ф. М. Малицького про обставини репресій щодо нього, табірний побут та ін.⁴⁵

Деякі аспекти взаємовідносин західноукраїнської інтелігенції з російською комуністичною системою висвітлено у публікаціях вітчизняних літературознавців⁴⁶. Завдяки їхнім зусиллям, зокрема, з'явився друком перший випуск довідника письменників України – жертв сталінських репресій. У ньому вміщено й короткі нариси про долю літераторів – членів Спілки революційних письменників «Західна Україна» – В. І. Атаманюка-Яблуненка, В. П. Бобинського, М. Е. Гаска, В. З. Гжицького, Д. Ю. Загула, Мирослава Ірчана (А. Д. Бабука), М. О. Кічури, М. К. Козоріса, Ф. М. Малицького, Д. П. Рудика та ін.⁴⁷

Серед публікацій документів останніх років особливу увагу привертають матеріали, котрі зберігалися в архівах ГПУ – НКВД – КГБ й стосуються залаштунованого механізму репресій комуністичної тоталітарної системи проти україн-

тування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – Т. I. – 399 с.; *Листування Михайла Грушевського* / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2001. – Т. II. – 413 с.; *Володимир Гнатюк: Док. і матеріали (1871–1989)* / ЦДІА України у Львові; НТШ; Упоряд. Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець, Д. Пельц, А. Сисецький; Відп. ред. О. Купчинський. – Л., 1998. – 433 с.; *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / Упоряд. Г. Сварник; Вст. ст. Я. Дашкевича. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – XX, 268 с.; *Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи* / Упоряд. М. Дядюк; Відп. ред. М. Богачевська-Хомяк. – Л., 1998. – 844 с., іл.; *Купчинський О.* З листів Мирона Кордуби до Михайла Грушевського (1927 р.) // *На службі Кліо*: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наук. діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000. – С. 288–302; *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. – С. 333–372; та ін.

⁴⁵ Див.: *Крушельницька Л.* Рубали ліс... Спогади галичанки // *Дзвін* (Львів). – 1990. – № 3. – С. 119–133; № 4. – С. 121–132; № 5. – С. 118–131; *Малицький Ф.* Перековка: Повість власного життя // *Вітчизна*. – 1990. – № 11. – С. 83–111.

Мемуари Л. І. Крушельницької вишили й окремим виданням – суттєво доповненим та проілюстрованим рідкісними фото з родинного архіву Крушельницьких – Левицьких (Див.: *Крушельницька Л. І.* Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л., 2001. – 260 с., 34 с. іл.).

⁴⁶ Див., напр.: *Федорів Р.* Свіча перед образом мученика Михайла // *Жовтень* (Львів). – 1989. – № 10. – С. 70–73; *Кравчук П.* Спілка революційних письменників «Західна Україна» // *Літ. Україна*. – 1989. – 14 груд. – С. 8; *Дубина М.* Василь Бобинський // *Там само*. – 1990. – 26 квіт. – С. 6; *Його ж.* Антін Крушельницький: Шляхами письменницької долі // *Там само*. – 1990. – 13 груд. – С. 7; *Пахаренко В.* Побратимство: Голодомор 1933 р. в Наддніпрянщині і Західна Україна // *Там само*. – 1991. – 1 трав. – С. 1, 5; та ін.

⁴⁷ Див.: *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій* / Авт. кол.: Л. С. Бойко та ін. – К., 1991. – Вип. I / Упоряд. О. Г. Мусієнко. – 494 с. Див. також: *Художник Яків Струханчук – жертва сталінського терору*: Публіцистика / За упоряд. та ред. О. Мусієнка. – К., 1997. – 204 с.

ської академічної науки, зокрема таких її чільних представників, як академіки С. О. Єфремов та М. С. Грушевський. Очолована Грушевським Історична секція ВУАН упродовж 1924–1930 рр. ініціювала й підтримувала доволі інтенсивні контакти (наскільки це дозволяли рамки тодішньої «українізаційної» політики в УРСР) з західноукраїнським академічним осередком – Науковим товариством ім. Шевченка у Львові. Отже, оприлюднення документів сталінської спецслужби не лише дає змогу реконструювати злочинну механіку владних дій проти вітчизняної інтелігенції, в тому числі й уродженців Західної України, які працювали в УРСР, а й уможливає повноформатне відтворення численних наукових і особистих зв'язків між підсоветськими та «закордонними» українськими науковими й інтелектуальними колами впродовж нетривалого національного відродження 1920-х років⁴⁸.

До 60-річчя масових убивств російським комуністичним режимом українських в'язнів, які утримувалися на Соловках (серед них чимало представників західноукраїнської інтелігенції), опубліковано тритомне видання «Остання адреса», що в ньому вміщено «розстрільні» протоколи засідання Особливої трійки УНКВД Ленінградської області 1937 р., котра санкціонувала цей злочин, а також документи з тюремних справ соловецьких в'язнів, що зберігаються у Регіональному управлінні Федеральної служби безпеки РФ по Архангельській області, унікальні матеріали з Державного архіву Служби безпеки України, уривки зі спогадів⁴⁹. Значно доопрацьоване перевидання «Останньої адреси» вийшло друком у 2003 р.⁵⁰.

Подією в науковому й культурному житті України останніх років стала публікація «Щоденника» С. О. Єфремова, який свого часу був вилучений ГПУ УРСР й тривалі десятиліття зберігався в архівах цього відомства та його спадкоємців⁵¹. Автентичні свідчення чільного діяча українського національного руху, одного з керівників ВУАН і провідного опонента М. С. Грушевського, подають не лише цікаві оцінки більшовицької політики в Україні, особисті спостереження, а й суттєво доповнюють фрагментарну картину академічного життя

⁴⁸ Див., напр.: *Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти*: Наук.-докум. вид. / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К., 1995. – 448 с.; *Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934* / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К., 1996. – 335 с.; *Михайло Грушевський. Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)* / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К., 1999. – 353 с.

Посилання на ці публікації подаємо за звичними археографічними нормами.

⁴⁹ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*: В 2-х т. / Служба безпеки України; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Редкол.: А. Зінченко (відп. ред.) та ін. – К., 1997. – Т. 1. – 325 с.; *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*: В 3-х т. / СБУ; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонац. досліджень НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Ю. Шаповал; Редкол.: Ю. Шаповал (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – Т. 2. – 286 с.; К., 1999. – Т. 3. – 394 с.

⁵⁰ *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.*: В 2-х т. / Служба безпеки України; Ін-т політичних і етнонац. досліджень НАН України; Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Редкол.: Ю. Шаповал (відп. ред.) та ін. – *2-ге вид., допрац. і доп.* – К., 2003. – Т. 1. – LXII, 470 с.; Т. 2. – IV, 624 с.

⁵¹ Див.: *Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929* / Упоряд. О. І. Путро (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук та ін. – К., 1997. – 848 с.

1920-х років, дають змогу виразніше уявити ставлення керівного тандема ВУАН (А.Ю. Кримський – С.О. Єфремов) до Історичної секції М.С. Грушевського та пов'язаних з нею численними науковими й особистими контактами західноукраїнських учених на чолі з тодішнім головою НТШ у Львові, давнім приятелем Грушевського Кирилом Студинським, якого С. Єфремов натомість відверто не сприймав.

Збірник документів і матеріалів «Михайло Грушевський: Між історією та політикою» назагал висвітлює советське десятиліття біографії видатного українського історика, зокрема його зв'язки із західноукраїнським науковим світом, й вміщує переважно документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України та Центрального державного історичного архіву України у м. Києві⁵².

Численні документи з історії ВУАН 1918 – початку 1930-х рр. подає серійний збірник «Історія Національної Академії наук України», де вміщено чимало цікавих матеріалів не лише щодо внутрішнього життя Академії, втручання у її справи комуністичної адміністрації УРСР, а й про різноманітні й насичені контакти наддніпрянських дослідників із галицьким науковим світом, насамперед ученими НТШ у Львові, та специфічну інтерпретацію цих зв'язків республіканською партноменклатурою, її намагання використати їх для обслуговування ідеологічних потреб більшовицького владарювання в Україні⁵³.

Для автора зацікавлення проблематикою взаємин Сходу й Заходу України, насамперед участю західноукраїнської інтелігенції у загальнонаціональних політичних та культурних процесах, було започатковане кандидатською дисертацією про історичні погляди Ярослава Галана, яка значною мірою виконувалася за звичними канонами колишньої советської історіографії⁵⁴. Рівночасно чимало історичних фактів, відомості про які містилися не лише в літературі (назагал закордонного походження), а й в архівних документах, кричуще не вписувалися у прокрустове ложе й «звичайні схеми» традиційної історичної науки СССР/УРСР.

⁵² Див.: *Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920–1930-ті рр.)*: Зб. док. і матеріалів / Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДАГО України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.), Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловійова; Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1997. – 183 с.

⁵³ Див.: *Історія Академії наук України, 1918–1923*: Док. і матеріали / АН України: Ін-т укр. археографії, ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Упоряд.: В. Г. Шмельов (старш. упоряд.) та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1993. – 376 с.; *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928*: Док. і матеріали / Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – 763 с.; *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933*: Док. і матеріали / Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Упоряд.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – 543 с.

⁵⁴ Див.: *Рублёв А. С. Исторические взгляды Ярослава Галана: Дисс. ... канд. ист. наук* / Ин-т истории АН УССР. – К., 1988. – 320 с.; *Його ж. Исторические взгляды Ярослава Галана: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук* / Ин-т истории АН УССР. – К., 1988. – 16 с.

Тому, щойно з'явилася можливість (пов'язана, насамперед, зі скасуванням цензурних обмежень на друковану продукцію), автором були оприлюднені деякі власні міркування із зазначеної проблематики, а також надруковані окремі архівні матеріали. Певним підсумком таких спроб стала публікація (у співавторстві) «Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина» у серії препринтів Інституту історії України НАН України⁵⁵.

Значно більший за обсягом матеріал на цю ж тему – як результат подальших архівних розшукув – було подано у публікаціях на шпальтах «Українського історичного журналу»⁵⁶. Кілька біографічних розвідок та публікацій документів про долю репресованих у роки сталінщини представників західноукраїнської інтелігенції були наступним етапом. Готувалися ці праці вже з урахуванням щойно відкритих тоді для дослідників матеріалів – переважно архівно-слідчих справ окремих репресованих – колишнього КГБ УРСР, що зберігалися у фондах Державного архіву Служби безпеки України⁵⁷.

Попереднім підсумком дослідження історії взаємин окремих представників західноукраїнської інтелігенції з їхніми колегами зі Сходу України та комуністичною адміністрацією ССРСР/УРСР стала монографія «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)». У книзі особливий наголос робився на висвітленні співпраці й співучасті східно- та західноукраїнських інтелектуалів у процесах національного відродження, що їх головним тереном упродовж 1920-х років виступала підсоветська Наддніпрянщина, а також аналізувалися репресивні дії тоталітарного режиму проти уродженців Східної Галичини, Буковини й Закарпаття в УРСР у контексті антиукраїнської політики Кремля 1930-х років, ставлення закордонної української громадськості до цих репресій. Два останні розділи монографії висвітлювали політику советської адміністрації щодо місцевої інтелігенції на приєднаних західноукраїнських теренах у вересні 1939 р. – червні 1941 р. й упродовж другої половини 1940-х – 1950-х років⁵⁸.

⁵⁵ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. У складних умовах: Національні та інтернаціональні аспекти соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях // *Трибуна лектора*. – 1989. – № 4. – С. 29–30; Ярослав Галан – борець за правду і справедливість: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 2. – С. 100–107; № 3. – С. 120–123; Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина / Ін-т історії України АН УРСР. *Препринт* № 7(19). – К., 1990. – 58 с.

⁵⁶ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. // *Укр. іст. журн.* – 1991. – № 1. – С. 3–12; № 2. – С. 10–19; № 3. – С. 3–15; № 4. – С. 30–43; № 5. – С. 17–28; № 6. – С. 24–34; № 7. – С. 3–15.

⁵⁷ Див.: Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький // *Репресоване краєзнавство*. – С. 121–129; *Його ж.* Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський // *Там само*. – С. 293–304; Рубльов О. С. Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археогр. щорічник*. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 104–122.

⁵⁸ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – 350 с. (Розділи I–IV монографії написані О. С. Рубльовим, розділи V–VI, вступ та висновки – у співавторстві – О. С. Рубльовим та Ю. А. Черченком). Рец. на кн.: Олексюк М. Трагедія блудного сина: [Я. Галана]: За матеріалами книги «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції» (К., 1994) // *За вільну Україну* (Львів). – 1995. – 10 лют. – Ч. 25; Дмитрієнко М. Дослідження історії інтелігенції // *Бібліотечний вісник*. – 1995. – № 4. – С. 8; *Укр. історик*. – 1995. – № 1/4 (124/127). – С. 332–333 (М. Дмитрієнко); *Journal of Ukrainian Studies*. – Vol. 21. – № 1/2. – Summer–Winter 1996. – P. 301–304 (S. Linetsky).

У сфері наукових інтересів автора у середині 1990-х – на початку 2000-х років перебували біографії галицьких інтелектуалів, які брали діяльну участь у здійсненні політики «українізації» в УРСР, а впродовж 1930-х років стали жертвами комуністичної тоталітарної системи⁵⁹. Досліджувалися культурні та наукові контакти Галичини й Наддніпрянської України міжвоєнної доби та участь у них таких відомих представників західноукраїнського наукового світу, як Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Кирило Студинський та ін.; розвиток регіонально-історичних досліджень Західної України на Науково-дослідній кафедрі історії України акад. М. С. Грушевського у Києві⁶⁰.

Аналізувалася автором й політика советської адміністрації УРСР щодо західноукраїнських учених та митців, зокрема використання більшовицькою владою такого знаряддя «адміністративного ресурсу», як цільове надання їм республіканських пенсій, одноразових «допомог», публікація творів, постановка спектаклів, виплата гонорарів тощо⁶¹. Декілька розвідок автора присвячено фабрикації у підсоветській Україні у 1932–1934 рр. «справи» так званої «Української військової організації» та використанню її тоталітарним режимом для фізичного знищення чи примусового видалення на багато років із суспільно-політичного і культурно-освітнього життя республіки багатьох представників західноукраїнської інтелігенції, тобто тому процесові, що, за вдалою характеристикою одного з чільних ініціаторів репресій П. П. Постишева, дістав назву «похід на галичан», а також табірним долям репресованих⁶².

⁵⁹ Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 103–117; *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи]* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 118–135; № 5. – С. 97–118; № 6. – С. 84–102; 1998. – № 1. – С. 112–121; Рубльов О. С. Невідомі документи до біографії Л. Д. Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 р. // *Укр. археогр. щорічник.* – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 550–574; Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251; Рубльов О., Фельбаба М. О. І. Бадан-Яворенко – Учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* 3б. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 279–290.

⁶⁰ Див.: Рубльов О. С. З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х років: відвідини УСРР львівськими істориками М. Кордубою та І. Крип'якевичем // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* 3б. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 14. – С. 312–346; Його ж. Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність:* 3б. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві* / Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – С. 748–764; Його ж. Сторінка з історії київського «галичознавства» 1920-х рр.: аспіранти М. С. Грушевського О. Павлик і В. Костацук // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 2. – С. 89–113.

⁶¹ Див.: Рубльов О. Советські пенсії західноукраїнським інтелектуалам, 1920-ті – початок 1930-х рр.: *Timeo danaos...?* // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 161–176.

⁶² Див.: Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* 3б. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; Його ж. Тоталітарний режим 1930-х років і українська інтелігенція: Дело «Украинской военной организации» // *Impactul trecutului totalitar asupra noilor democrații din Europa Centrală și de Est: Simpozion internațional, Chișinău, 1–2 iulie 1999.* – Chișinău, 2000. – P. 29–41; Його ж. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція у таборах

Окрему розвідку (з публікацією документів з архівно-слідчої справи) було присвячено відомому вітчизняному історичному М. І. Марченку (1902–1983), співробітнику Інституту історії України АН УРСР й першому радянському ректору Львівського державного університету ім. І. Франка (1939–1940). У публікації особливу увагу звернено на рецепцію цим непересічним східноукраїнським інтелектуалом, колишнім «червоним професором» традицій і норм поведінки, менталітету своїх західноукраїнських колег під час львівського періоду його біографії, а відтак і значення «галицького впливу» на подальшу долю цього представника вітчизняних «незгодних», діда відомого українського правозахисника Валерія Марченка (1947–1984)⁶³.

У сфері наших сучасних наукових зацікавлень й доба 1914–1921 рр. – часи Першої світової війни та Української революції. Особливий акцент у вивченні періоду робиться на участі західноукраїнських освічених верств у складних тогочасних процесах формування загальноукраїнської політичної нації, спробах вітчизняного державотворення й перетоплюванні регіональних патріотизмів/ідентифікацій у загальнонаціональну єдність⁶⁴.

Нинішня монографія підсумовує усі попередні дослідження автора і є спробою синтетичного викладу участі західноукраїнської інтелігенції у загальнонаціональних політичних і культурних процесах упродовж чверті століття – від початку Першої світової війни до вересня 1939 р. – початку Другої світової війни.

Джерельна база

Важливі матеріали з теми дослідження зберігаються у фондах *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України). Значний інтерес для висвітлення наукових і культурних контактів УРСР й західноукраїнських земель 1920–1930-х років становлять, зокрема, матеріали фондів 30 («Міністерство фінансів УРСР»); 166 («Міністерство освіти УРСР») – насамперед матеріали Наркомату освіти республіки (1920–1946); 177 («Державне видавничче об'єднання України – ДВОУ»); 555 («Комітет у справах друку при РНК УРСР»); 1115 («Українська Центральна Рада»); 2581 («Генеральне секретарство справ освіти Української Центральної Ради, м. Київ») та ін.

СРСР, 1930-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Смолій. – К., 2002. – Вип. 6: *Зб. наук. праць на пошани С. В. Кульчицького*. – С. 319–341.

⁶³ Див.: Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 1. – С. 106–118; *Михайло Марченко: [Документи]* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 1. – С. 119–129; № 2. – С. 92–116; № 3. – С. 66–77.

⁶⁴ Див., напр.: Рубльов О. С. Військовополонені галичани у таборах Російської імперії (1914–1917 рр.) // *Сарбейські читання: Перше засід. Всеукр. «круглого столу», 30 січ. 2003 р.*: Тези виступів / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2003. – С. 58–60; *Його ж.* Від підданих Австрії до громадян України: галицька українська інтелігенція та Українська революція – від рецепції до участі (1917–1921 рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* : Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2003. – Вип. 22/23. – С. 117–156; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914–1921 рр.) // *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.*: Зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 1. – С. 141–193.

У *Центральному державному архіві громадських об'єднань України* (ЦДАГО України) проаналізовано матеріали шести описів двох фондів (ф. 1 – Центральний комітет Компартії України, 1917–1991 рр.: *оп. 1* – Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПУ, 1917–1971 рр.; *оп. 6* – Протоколи засідань політбюро ЦК КПУ і матеріали до них, 1919–1967 рр.; *оп. 7* – Протоколи засідань оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1919–1938 рр.; *оп. 16* – Протоколи засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КПУ і матеріали до них. «Окрема папка», 1923–1990 рр.; *оп. 20* – Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.; ф. 263, *оп. 1* – Колекція позасудових справ реабілітованих, 1919–1953 рр.).

Вивчення документів ЦДАГО України дало змогу дослідити роль керівних органів республіканського партапарату – відділів, секретаріату, оргбюро і політбюро ЦК КП(б)У – у реалізації політики ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У щодо української політичної еміграції та західноукраїнської інтелігенції міжвоєнної доби. Завдяки цьому проаналізовано зміни цієї політики від спроб цілеспрямованої фрагментації еміграційного середовища звичними більшовицькими методами шантажу й підкупу, насаджування власної агентури й залучення на свій бік частини закордонної інтелігенції на початку й у середині 1920-х років до неприхованої відмови від методів батога й пряника й використання комуністичною адміністрацією УССР переважно репресивних методів щодо представників розумової праці у республіці, в тому числі й уродженців західноукраїнських земель, які брали участь у реалізації політики «українізації», та оголошення закордонної української інтелігенції суцільно «реакційною», «антисовєтською» силою, знаряддям «міжнародного імперіалізму» наприкінці 1920-х – у 1930-х роках.

Водночас матеріали ЦДАГО України уможливають з'ясування політичних настанов московського та харківського компартійного керівництва, механізм легітимізації владою сфабрикованих репресивним апаратом «справ» проти вітчизняної інтелігенції – «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації» та інших, внаслідок яких було брутально припинено політику «українізації», перекреслено здобутки національного відродження 1920-х років, зазнала непоправних втрат вітчизняна інтелектуальна еліта, зокрема загинуло чимало представників західноукраїнської інтелігенції. Значно доповнюють картину політичних репресій в УССР окремі позасудові справи реабілітованих західноукраїнських інтелігентів, що зберігаються в архівосховищах ЦДАГО України.

Фонди *Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України* (ЦДАМЛМ України) зберігають вартісні матеріали щодо діяльності Видавництва журналу «Західна Україна» – органу Спілки революційних письменників «Західна Україна» (ф. 579); Українського кооперативного видавництва «Рух», м. Харків (ф. 577); Державного видавництва «Художня література» НКО УССР, м. Харків (ф. 584), що містять важливу інформацію про літературну діяльність як закордонних українських письменників міжвоєнної доби, так і життя, побут і творчість підсовєтських галичан і буковинців, особливості функціонування літературного об'єднання «Західна Україна» тощо. Особисті фонди вітчизняних літераторів, котрі зберігаються у ЦДАМЛМ України, дозволяють виразніше реконструювати перебіг літературного процесу в УССР міжвоєнної доби, унаочнити різноманітні творчі контакти між письменниками Східної та

Західної України цього часу. Передусім ідеться про особові фонди Б.Д. Антоценка-Давидовича (ф. 159), В.П. Бобинського (ф. 910), Я.О. Галана (ф. 452), В.З. Гжицького (ф. 19), Л.Д. Дмитерка (ф. 596), В.І. Касіяна (ф. 196), П.С. Козлачука (ф. 86), М.І. Марфієвича (ф. 24) та ін.

Фонд 1235 – «Грушевські – історики, філологи» – *Центрального державного історичного архіву України у м. Києві* (ЦДІА України у м. Києві) є найповнішим фамільним зібранням документів знаної української родини. Переважна більшість фонду – це матеріали М.С. Грушевського. Для висвітлення нашої теми особливий інтерес становить листування видатного вітчизняного історика з його численними кореспондентами, зокрема з М. Кордубою, В. Кузівим та ін., що вможливило кращу реконструкцію творчої лабораторії ученого, обставин його праці у підсоветській Україні, з'ясування задумів голови Історичної секції ВУАН щодо налагодження творчих зв'язків і координації зусиль наддніпрянських і західноукраїнських дослідників-українознавців тощо⁶⁵.

Матеріали *Центрального державного історичного архіву України у м. Львові* (ЦДІА України у м. Львові) дають змогу виразніше представити й проаналізувати зв'язки Західної та Східної України у міжвоєнному двадцятилітті, докладніше реконструювати біографії багатьох представників західноукраїнської інтелігенції, які брали участь у загальнонаціональних політико-культурних процесах міжвоєнної доби, а також відтворити реакцію західноукраїнської спільноти на події в УРСР зазначеного часу. Це насамперед документи ф. 309 – Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів; ф. 357 – особовий фонд акад. АН УРСР І. П. Крип'якевича; ф. 384 – Ярослав Гординський (1882–1939), історик літератури, філолог, письменник, педагог; та ін. Особливий інтерес з точки зору повноти висвітлення нашої теми становлять різноманітні документи особового фонду голови НТШ (1923–1932) акад. ВУАН Кирила Студинського (ф. 362). Зауважимо принагідно, що лише частина епістолярної спадщини академіка увійшла до вищезгаданого збірника «У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до К. Студинського (1891–1941)».

Вивчення окремих архівно-кримінальних справ, що зберігаються у *Державному архіві Служби безпеки України* (ДА СБУ) та *архівному підрозділі СБУ по Харківській області* (фонд припинених справ), а також деяких аналітичних матеріалів з фондів ДА СБУ дало можливість не лише відтворити репресивну логіку та злочинну механіку дій московської колоніальної адміністрації у Наддніпрянщині, а й реконструювати подробиці біографій багатьох представників західноукраїнської інтелігенції в УРСР, яких поглинув репресивний вир 1930-х років. Стосовно більшості з них у закордонному українознавстві лише лаконічно згадувалося на кшталт – «1930 р. засланий; подальша доля невідома»; «репресований у 1930-х рр.» та ін. Здійснена нами пошукова робота дала можливість не лише заповнити наявні лакуни в історичних знаннях, але рівночасно і вписати ці життєписи у загальноукраїнський політичний контекст тієї доби.

⁶⁵ Див., напр.: *Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві* / Упоряд. І. Гирич. – К., 1996. – 107 с.

При написанні монографії автор також звертався до матеріалів *Наукового архіву Інституту історії України НАН України та Відділу рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*.

Також використані окремі справи з фондів польських архівів – *Архіву Актів Нових у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie)* та *відділу рукописів Публічної бібліотеки міста Старої Варшави (Biblioteka publiczna m. Starej Warszawy)*.

Напрочуд цінним джерелом для висвітлення заявленої нами теми є тогочасна періодична преса – як наддніпрянська доби Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр., періодичні видання УССР (меншою мірою – з огляду на відомі цензурні обмеження), так і особливо західноукраїнські часописи. Надзвичайно важливі з точки зору інформаційної насиченості різноманітні матеріали, що їх вміщував на своїх шпальтах львівський український щоденник «Діло» (1880–1939)⁶⁶.

* * *

Наведений аналіз історико-мемуарної та наукової літератури, опублікованих документів, опрацьованих архівних матеріалів дає змогу, на нашу думку, здійснити комплексне дослідження ролі й місця західноукраїнської інтелігенції у загальнонаціональних політичних та культурних процесах упродовж чверті століття – 1914–1939 рр. – у ширшому контексті перипетій тогочасної центрально-східноєвропейської історії.

⁶⁶ Див., напр.: *Шаповал Ю. Г. «Діло» (1880–1939 рр.): Поступ української суспільної думки.* – Л., 1999. – 384 с.

Розділ II

Західноукраїнська інтелігенція в роки Першої світової війни та Українських визвольних змагань (1914–1921)*

У вир збройного конфлікту з початком Першої світової війни було втягнуто населення як «російської» України, тобто Наддніпрянщини, що належала до імперії Романових, так і населення України «австрійської» – західноукраїнських земель, які перебували у складі монархії Габсбургів. Галичани і наддніпрянці опинилися у таборах двох ворогуючих сторін: до російської армії було мобілізовано майже 4 млн українців (35 % військових імперії), понад 300 тис. – до царського війська¹.

Напередодні Першої світової війни свідоме українство Галичини й Наддніпрянщини зосереджувалося переважно на розв'язанні конкретних національних завдань, які можна було вирішувати здебільшого легальними засобами, зумовленими реальними можливостями під владою двох чужих імперій. Правове поле Австро-Угорщини давало для цього значно більше можливостей, завдяки чому на теренах Східної Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. досить успішно реалізовувалася ідея українського Р'ємонту. Зважаючи на особливості політичної системи Російської імперії, тут здобутки українців були значно скромнішими. Водночас їхній інтелектуальний і матеріальний внесок у розбудову галицького Р'ємонту був, без сумніву, дуже поважним. Ідеї державної незалежності та соборності дедалі глибше проникали у національну свідомість українців, незалежно від їхнього формального підданства.

При загальній характеристиці рівня національної свідомості українців імперій Романових та Габсбургів можна беззастережно стверджувати, що пересічний підавстрійський українець був національно свідоміший, аніж його співвітчизник-наддніпрянець. За слушною оцінкою І. Лисяка-Рудницького, «на українському Заході ми вже перед 1914 р. були політичною нацією». Натомість на підросійських українських теренах вітчизняний революційний рух лише «пря-

* Попередні напрацювання автора по цій темі див.: *Рубльов О. С.* Від підданих Австрії до громадян України: галицька українська інтелігенція та Українська революція – від реценції до участі (1917–1921 рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* : Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2003. – Вип. 22/23. – С. 117–156; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914–1921 рр.) // *Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.* : Зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 1. – С. 141–193.

¹ Див.: *Історія України* / Відп. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Л., 2002. – С. 229; *Резиш О. П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 267; та ін.

мував до того, щоб вийти на свій власний шлях, щоб вирватися із магнетичного поля імперщини». Але, попри всі намагання у даному напрямі, навіть доба Визвольних змагань 1917–1921 рр. не принесла «остаточного оформлення громадянства України в окремих політичних підмет, чіткою гранню відмежований від російського світу»² (вирішення цього стратегічного завдання, на жаль, й донині – вже за умов відновлення державної незалежності України – є актуальною справою, розв’язання якої усіяко гальмується потужним москвоцентричним лобі, яке назагал спирається усередині держави на етнічну масу з розмитою/невизначеною національною ідентичністю – так званих «малоросів» або «креолів», хоча

² Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : В 2-х т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 60. З новітньої вітчизняної історіографії питання див., зокрема, цікаву розвідку *Я. Грицака* «Яких-то князів були столиці в Києві?..»: До конструювання історичної пам’яті галицьких українців у 1830–1930-ті рр. // *Україна модерна* / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. досліджень. – Л., 2001. – Ч. 6. – С. 77–95.

Не все так однозначно погано й з національним усвідомленням східних українців того часу. На 1890-ті рр. припадає у Наддніпрянщині започаткування політичних партій та партійної диференціації. Знаменним був дебют українства на парламентській арені: перша та друга Держ. Думи Рос. імперії (1906; 1907) мали доволі потужні *укр. громади* (відповідно 45 і 47 депутатів). Вони, хоча й не розвинули ширшої діяльності внаслідок швидкого дворозового розпуску парламенту царатом, засвідчили прагнення населення України, за умов вільного волевиявлення, підтримувати власних кандидатів та укр. виборчі програми (у другій Думі навіть постала окрема *укр. фракція*, що підготувала низку законопроектів). На рубежі XIX – XX ст. до вітчизняної суспільно-політичної термінології входить прикметне поняття «*національно свідомо людина*», яке стало загальноживаним і стосувалося назагал інтелігентів (але не лише їх) (Див.: *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 24–25).

Револуція 1905–1907 рр., покінчивши з найгіршими формами легальної дискримінації селянства, уможливила пробудження модерної політичної свідомості укр. села й віднайдення ним себе в укр. національній ідеї. Навіть за обмеженого рос. конституціоналізму, села й містечка України швидко вкрилися мережею самодіяльних громадських організацій – кооперативів, «Просвіт» тощо, що стали водночас осередками й опорними пунктами національного руху. Головним пропагандистом національної ідеї в аграрному секторі виступив своєрідний суспільний прощарок сільської інтелігенції – кооператори, народні учителі, агрономи, фельдшери. За походженням селянські сини й доньки, які жили одним життям з селом і користувалися його довірою, за словами І. Лисяка-Рудницького: «Вони мали великі можливості духовного впливу, що з ними не могли конкурувати не тільки царська адміністрація, але й чужі російські партії. Люди цього середовища своє власне національне усвідомлення здебільша завдячували таємним патріотичним студентським гурткам по університетах, учительських (а почасти й духовних. – *О. Р.*) семінаріях і навіть гімназіях. Таким чином українська національна свідомість, промінюючи з малесеньких первісних вогнищ, що ними були Громади другої половини 19 ст., за посередництвом сільської інтелігенції розливалася щораз ширше й ширше в народі» (Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : В 2-х т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 185).

Попри наявність блискучих історіософських есе І. Лисяка-Рудницького й окремих розвідок сучасних авторів, у цій царині ще й до сьогодні вочевидь бракує конкретно-історичних досліджень. Принаймні відомий вітчизняний політик і державний діяч *Микола Ковалевський* (1892–1957), який у 1915–1916 рр. працював в укр. кооперації на Полтавщині, принагідно згадував, унаочнюючи узагальнення І. Лисяка-Рудницького, що серед сотень селянських діячів і кооператорів, яких він зустрічав, траплялися й такі, «які стояли на дуже високому рівні української свідомости». Він же наводив приклад одного з «найглухіших сіл Полтавського повіту», де познайомився з селянином, який «*не хотів виховувати своїх двох синів в російській школі і вислав їх до української гімназії в Галичині*» і з гордістю показував мемуаристу «*по-українськи писані листи, які він діставав від своїх хлопців зі Львова*». Хоча й були це одиниці, які вирізнялися на загальному тлі, але національно свідомі українці траплялися і по «найглухіших селах» Сх. України і кількість їх зростала з року у рік (Див.: *Ковалевський М.* При дже-релах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 222).

виразніше можна артикулювати цю суспільну категорію через широко вживаний термін доби «перестройки» – «манкурти»³.

Перша світова війна радикально змінила національно-політичну ситуацію для українців, які опинилися між двома ворогуючими блоками. Відтак змагання за українську державність переходило із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину. Зважаючи на те, що по обидва боки від Збруча людність лояльно ставилася до імперій, під пануванням яких перебувала, що формально розвело її по антагоністичних мілітарних таборах, українці Галичини й наддніпрянські емігранти, зорієнтувавшись у ситуації, взяли національно-політичну ініціативу у свої руки.

1 серпня 1914 р. три українські партії Галичини (національно-демократична, радикальна і соціал-демократична) заснували у Львові міжпартійну організацію – Головну Українську Раду, що її завданням було спрямовувати загальноукраїнські політичні акції під час війни. Головою було обрано К. Левицького, заступниками – М. Павлика і М. Ганкевича. 4 серпня оголошено ухвалу Ради про початок формування легіону Українських Січових Стрільців, до яких невдовзі зголосилося 28 тис. осіб, переважно непризованої молоді. Але австрійський уряд ухилився від створення двох повнокровних піхотних дивізій, обмеживши легіон двома тисячами бійців⁴.

Емігранти з Наддніпрянщини, що перебували у Східній Галичині, заснували 4 серпня 1914 р. у Львові «Союз визволення України», який прагнув створення самостійної Української держави, а реалізацію цієї мети пов'язував з поразкою Росії у війні з Австро-Угорщиною й Німеччиною. Ініціювали «СВУ» відомі у галицькому середовищі Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов, Микола Залізняк, Андрій Жук. Одразу вийшла перша відозва організації – «До українського народу в Росії!», яка закінчувалася закликом: «Скинємо вже раз з себе кляте московське ярмо! Як цього не зробимо тепер, то вже ніколи. Не скорше, як згине Росія, зійде сонце свободи на нашій землі! Не скорше, як буде побита Росія, встане вільна Україна!»⁵.

Очевидно, що український рух пов'язував з європейським конфліктом певні сподівання на вирішення своїх стратегічних завдань. На початку Першої світової війни українські політики Австро-Угорщини вперше висунули вимогу запровадити на державному рівні вживання термінів «українці», «український» замість звичних – «русини», «русинський». Вимога мала на меті насамперед підкреслити етнічну єдність українського населення Австро-Угорської та Російської імперій⁶.

³ За оцінкою знаного сучасного культуролога й політолога: «Фактично боротьба за національну емансипацію України, її визволення з-під російського мовно-культурного, політичного та економічного домінування триває, і химерні коливання української «багатовекторності» є всього лиш частковим виявом цієї глибокої, сутнісної боротьби» (Див.: Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К., 2003. – С. 188).

⁴ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // Львів: Історичні нариси. – Л., 1996. – С. 304–306.

⁵ Цит. за: Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – С. 75.

⁶ Див., напр.: Рясевич В. Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність вживання національної назви «українці» // Україна в минулому. – К.; Л., 1994. – Вип. 5. – С. 172–180; Уська У. Спроби впровадження етнічної назви «українці» в офіційне діловодство Австро-Угорщини (1914–1918) // Наукові зошити іст. ф-ту Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка : Зб. наук. праць. – Л., 2001. – Вип. 4. – С. 153–159; та ін.

Занепокоєні загрозою «українського сепаратизма», владні структури та репресивний апарат Російської імперії на свій розсуд трактували наміри українства. 4 лютого (ст. ст.) 1914 р. полтавський губернатор О. К. Багговут доповідав міністрові внутрішніх справ, що український рух, «в основу которого положена идея образования автономной Украины под скипетром Габсбургской династии, принимает за последнее время широкие размеры». Особливо непокоїв губернатора львівський професор Михайло Грушевський, один з виразних лідерів загальноукраїнського руху, «постоянно пребывающий то в Киеве, то во Львове и беспрепятственно руководящий опасной и гибельной работой мазепинского лагеря»⁷.

Загальноукраїнський формат діяльності Грушевського підкреслювався й у меморандумі начальника тимчасового Жандармського управління при воєнному Галицькому генерал-губернаторстві полковника Мезенцова товаришеві міністра внутрішніх справ Російської імперії (17/30/ січня 1915 р.): «Грушевский был духовным отцом мазепинского движения вообще и вдохновителем его, т. к. в его руках была сосредоточена вся научно-педагогическая работа. Так, он состоял председателем сильно развившейся «Украинской Академии Наук» – «Научового товарищества имени Шевченка во Львове» [...]; главным редактором научных и вообще литературных известий «Научового Товарищества имени Шевченка»; редактором ежесеместричника «Литературно-научовый Вестник» [...]. М. С. Грушевский являлся здесь главным звеном, соединявшим галицких мазепинцев с российскими. Чтобы упрочить это соединение, Грушевский частью перенес свою деятельность в Киев, где открыл там (sic!) филию «Научового Товарищества имени Шевченка», так называемое «Научовое товарищество», перевел туда издательство и редакцию «Л.-Н. Вестника», открыл в Киеве два украинских книжных магазина (по Большой Влад[имирской] № 28 и по Фундуклеевской ул.)»⁸.

Воєнні дії значно активізували й зробили масовими контакти східних та західних українців. Йшлося насамперед про бранців, вояків-українців, що потрапили до австрійського чи російського полону. Збільшовичений колишній усусус так пригадував 1920 р. фронтове знайомство з полоненими російськими українцями, змальовуючи це у дещо гротескній манері: «Зустріч з першими полоненими кубанцями, київцями, полтавцями. Радіємо, аж скачемо. А вони на нас вовком.

– Ми не германці, а українці, як і ви. Добровольці. Українські січові стрільці...

– Ми теж українці... – відповідають нам.

– Йдемо визволяти вас з московського ярма...

Мовчать брати.

– А ви любите свого царя? – питаємо.

– А ви свого любите? – хитро питають нас.

⁷ Секретный донос полтавского губернатора Багговута Министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним / Коштом Полтавской кооперации. – Полтава, 1917. – С. 3, 6.

⁸ Жандармський документ наголошував: «В Малороссии у Грушевского очень много приверженцев-мазепинцев. Во Львове и Криворовне (місце розташування вїлли історика у Карпатах. – Авт.) Грушевский давал приют убежавшим из России и проживающим нелегально здесь мазепинцам и польским социалистам-революционерам и террористам [...]. Вообще Грушевский как в Галичине, так и в Малороссии пользовался огромным авторитетом и имел сильное влияние» (Див.: *Сфремов С. До історії «Галицької Руїни» 1914–1915 рр.: В жандармському освітленні // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 141–142*).

Ми радісно:

– Любимо!!

Тоді брати-українці суворо:

– Як любите, то не питайте нас...

І ми дещо дивуємося, але потім думаємо: «Темний народ, не мав української школи, ніяких здобутків, навіть українських написів на залізничних квитках...» ...»⁹

Очевидно, що далеко не завжди такі фронтові чи позафронтові контакти західних і східних українців нагадували розмову глухих. За прикрих обставин світової війни, не одразу, поволі, але налагоджувався діалог обох частин розділеної навпіл землі, де народ на свій лад нібито шанував «свого» царя/цісаря, а насправді плекав мрію про соборну Україну. Тим паче, що ґрунт для такого діалогу готувався упродовж кількох десятиліть спільними зусиллями наддніпрянської та галицької української інтелектуальної еліти¹⁰.

Зрозуміло, що у полон потрапляли не лише російські вояки – наддніпрянці, а й австрійські військові – українці. Перші тижні війни принесли загострення російських урядових репресій проти усіх виявів національного життя українців. Заходи царату одначе не спромоглися затримати подальшого розвитку національного руху, який з початком збройної боротьби європейських держав дістав додатковий імпульс з несподіваного для влади боку. Микола Ковалевський зауважував, зокрема, що «велике оживлення в життя тогочасного Києва внесли галицькі українці», які прибували до міста двома шляхами – як цивільне населення і як військові бранці.

⁹ Ірчан М. В бур'янах: Спогади // Ірчан М. Твори : В 2-х т. – К., 1987. – Т. 2: Спогади; Повісті; Новели; Оповідання; Публіцистика / Упорядкув. М. М. Острика. – С. 73–74.

¹⁰ Однополчанин М. Ірчана з Легіону УСС пригадавав інший, але не менш виразний епізод фронтового життя, коли діалог між вояками-українцями налагоджувався попри колючий дріт, що розділяв ворогуючі сторони: «Річка Ценівка під Куропатниками, коло Бережан, ділила Австрію від Росії, а нас – Усусусів – від Васильківського полку [...]. Була темна, весняна ніч. Наші сторожі, що скривалися за розбитими хатами над річкою, раз у раз світили ракетами, щоб де не підкрався ворог [...]. – Гей! Славні Українські Січові Стрільці! – дужим вигуком протяв хтось тишу як ножом. – Послухайте-е-е!»

Стійки в наших окопах нащупили вуха. Що таке? Голос із ворожих окопів – як з другого світу. А голос знову:

– Славні Українські Січові Стрільці, чи чуєте?

Хтось із наших:

– Чуємо! Чого хочеш?

– В Петрограді революція. Нема вже царя, що душив Україну! Ми скинули його.

По наших окопах пішло шепотом недовіря. Бреше москаль! Хоче нам замилити очі! Старшина, що мав нічну службу, побіг лучним ровом на долину, до перших застав.

«Москаль» вичув недовір'я, бо зараз додав:

– Завтра ви довідаєтесь із часописів – нині я вас повідомляю. Слухайте Українські Січові Стрільці! Що не вдалося Хмельницькому, Мазепі, те вдалося нам. Нема царя, а є вільна Росія і вільна Україна. Стрільці, чи далі будете служити мадярам і німоті? Чи не краще получитися з нами і врешті злучити всі землі в одно!?

– В що? – крикнув старшина, що сидів уже при заставі.

– В одну Україну! [...]

Ми вірили і не вірили. Може, правда, може, підступ, і ждали дня.

Раненько, тільки розвиднілось, ми повірили:

Над окопами українського Васильківського полку маяв червоний прапор російської революції [...]» (Див.: *Галактіон Чинка*. В темну ніч революції // *Діло*. – 1937. – 7 берез. – Ч. 50. – С. 13).

«В Києві знаходився центральний етап всього південно-західнього фронту, через який всі ці вояки-полонені переходили. Організація цього етапу була дуже лиха і маси полонених цілими днями перебували під голим небом в околицях головного двірця, чекаючи на дальший транспорт, – пригадував М. Ковалевський, характеризуючи заходи місцевої української громади щодо допомоги галицьким бранцям. – Ми вирішили допомагати цим воякам-українцям, які були безпорадні в російському полоні і часто не мали навіть куска хліба. Так повстали наші перші зв'язки з українськими вояками з австро-угорської армії. Багато з них увійшло пізніше (1917) до зформованої в Києві дивізії, а потім корпусу січових стрільців»¹¹.

Поборювання москвофільства (назагал уявної загрози), інтернування значної кількості українського населення у концентраційних таборах стали прикметною складовою австрійської політики в українському питанні у перший період світової війни. Цілком умотивовані превентивні заходи перетворилися з вини як центрального уряду, так і крайових адміністрацій Галичини й Буковини на безконтрольний терор проти всього українського населення Австрії. Масовий характер переслідувань спричинив відверті зловживання військових і жандармських підрозділів, серед яких особливо жорстоким ставленням до українців вирізнялися угорські гонведи. Кількість невинно страченого українського населення не піддається точному обрахунку¹². Символом українського іредентизму в Австрії стали концтабори, серед яких виділявся сумнозвісний Талергоф. У цих таборах від голоду, холоду, пошестей поруч з людьми, які не приховували симпатій до Росії, загинули тисячі вірнопідданих габсбурзькому престолу українців¹³.

Обидві багатонаціональні імперії, що виступали антагоністами на фронтах Першої світової війни, вочевидь вартували одна одній. Але імперія Романових на додачу взяла на себе й місію «захисника слов'янства». Як зауважував Д. Дорошенко: «Так нещасливий український народ в Галичині попав між молото і ковадло: з одного боку його карано за русофільство, з другого – йшли «визволителі» і карали за мазепинство та австрофільство»¹⁴. І одночасно українці змушені були воювати за своїх пригноблювачів – одні в лавах австрійського війська,

¹¹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – С. 191–192.

¹² Про страти цивільного укр. населення у перший період війни австр. влада не повідомляла. Лише 1917 р., коли питання про звірства 1914–1916 рр. стали предметом обговорення у парламенті, було названо деякі приблизні цифри: 60 тис. повішених і розстріляних, 100 тис. відправлених до таборів (Див.: Осечинський В. К. Австрійський військово-поліцейський терор в Галичині під час Першої світової війни // *Наукові записки Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка*. – Л., 1957. – Т. XLIII. – *Серія історична*. Вип. 6. – С. 70; Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Л., 1983. – С. 58; Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // *Львів: Історичні нариси*. – С. 307; та ін.). За іншими (вірогіднішими) свідченнями, було убито 36 тис. укр. цивільного населення й стільки ж загинуло в австр. концтаборах (Див., напр.: *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 58).

Очевидно, що цифра страт цивільного укр. населення Сх. Галичини австр. та угор. військовими на початку Першої світової війни потребує верифікації.

¹³ Див.: Попик С. Д. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – С. 98–99.

¹⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Л., 1923. – Ч. 1: *Галицька Руйна 1914–1917 рр.* – С. 28.

інші – російського. Діти одного народу спрямовували зброю один проти одного. Це була одна з найстрашніших трагедій Першої світової війни¹⁵.

З вересня 1914 р. російські війська 3-ї армії генерала М. В. Рузького і 8-ї армії генерала О. О. Брусилова вступили до Львова. З цієї нагоди верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович видав маніфест, висловивши радість з приводу «об'єднання русского народа» й завершення цим справи московського князя Івана Калити (sic!).

Якщо Миколі Миколайовичу було радісно, то зовсім інакше сприйняли окупацію росіянами Східної Галичини наддніпрянські українці. «Доля Галичини, що враз опинилася в «черте досягаемости» для російського жандарма і цензора, турбувала не тільки тамтешніх мешканців, – свідчив Сергій Єфремов. – Я пам'ятаю, з якою тугою дожидали ми тут звісток звідти, з якою жадобою ловили кожную чутку, хапаючись за всякі okazji, щоб переслати туди й одібрати звідти відомости, користуючись приватними листами, послугами знайомих і незнайомих людей і т. и. Исторична, мовляв Куліш, прірва між Галичиною та Україною засипалася, але – не на добро це вийшло обом частинам української землі, і щодо звісток принаймні, то стало ще гірше»¹⁶.

Своєю чергою, Дмитро Дорошенко пригадував: «Перші звістки про успіхи москалів у Галичині наповнили серця київських українців страхом і тривогою. Ще не маючи докладних відомостей про поведження російської влади, читаючи тільки газетні реляції про скорий поступ російської армії і заняття нею то того, то другого галицького міста, ми передчували, що кожний побідний крок російського війська, то болючий удар в живе тіло нашого народу. Коли дійшла до нас звістка про упадок Львова, то це вразило всіх нас мов удар грома. Багато людей плакало [...]. Невимовний жаль і співчуття до наших галицьких земляків обхопили нас»¹⁷.

Мемуарист не міг приховати власних почуттів з цього приводу: «Як стосується особисто мене, який тільки що побував у Галичині, бачив власними очима усі успіхи українського народу, що вінчали собою жертви й зусилля цілих поколінь, тепер бути свідком того, як усе це руйнувалося й гинуло в ім'я остаточного [...] знищення самого імені українства – для мене це була страшна катастрофа, невимовне горе. Ненависть до всього того, що так або інакше було винне в цій руїні, обхопила цілу мою істоту»¹⁸.

У всіх ворогів українства з'явилася надія задавити його у корені, яким вони вважали Галичину і зокрема Львів. «Кінець українству!» – таким було гасло царської адміністрації краю. Провідником політики, спрямованої на якнайшвидшу інкорпорацію окупованих російською армією територій до складу імперії Романових й остаточне розв'язання «мазепинського питання», виступив тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини граф Георгій Олександрович Бобринський (1863–1928). 23 вересня 1914 р. він підписав постанову про цензуру, згідно

15 *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : В 2-х т. – К., 2002. – Т. I: *Доба Центральної Ради.* – С. 41.

16 *Див.: До історії галицької руїни: Меморіал К. Паньківського / Публ. С. Єфремова // Наше минуле.* – 1918. – № 1. – Лип. – серп. – С. 57.

17 *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 20.

18 *Там само.* – С. 32.

з якою, зокрема, заборонявся продаж книжок російською мовою й на «малоруском наречии, изданных не в пределах Российской Империи». Категорично заборонявся друк часописів українською – мовляв, мовою «казенною, австрійською, винайденням мазепинців». 27 вересня 1914 р. було оприлюднено обіжник Г.О. Бобринського губернаторам Галичини, в якому перераховувалися головні заходи окупаційної адміністрації, здійснення яких вважалося обов'язковим: русифікація освіти, припинення діяльності громадських організацій та ін.¹⁹

Цікаво, що владну заборону на продаж, а також випозичання з бібліотек закордонних щодо імперії Романових друків до певної міри пришвидшили вояки російської армії – наддніпрянці, які відвідували львівські книгарні й масово розкупували різні українські книжки, а головним чином повне видання «Кобзаря», понад сто примірників якого встигло-таки потрапити до рук солдатів-українців²⁰. Чільна діячка «Українського педагогічного товариства» (УПТ) згадувала ті часи: «Всі українські товариства закрито, бібліотеку «Просвіти» і книгарню Наук. Т-ва ім. Шевченка опечатано, функціонував тільки «Сокільський Базар» і робив навіть у той час добрі інтереси. У Львові появляються наші закордонні українці, військові, з проблиском національної свідомости. Вони шукають за рідною книжкою, рідною картиною, за виробами народнього мистецтва. З магазину УПТ пускаємо тихцем поміж них і по шпиталях «Кобзаря» Шевченка, видання для дітей, книжки, листівки зі Сокільського Здвигу. Усе розходитьсь, поки одної днини не появилася в «Прикарпатской Руси» (московфільський львівський щоденник. – *Авт.*) новинка, що мапу України (видання таки російського, цензуровану) познаходили масово у салдатів під Перемишлем. «Сокільський Базар» закривають». Одначе, попри усі репресивні щодо українства заходи російських окупантів, «український дух не вгасав у Львові. Хоч довкола заливала місто московська повінь, мов об скалу розбивалася вона об тверду, в передвоєнних часах закріплену школою й просвітними товариствами нашу національну свідомість»²¹.

Українське друковане слово та його «шкідливі впливи» нещадно поборювала окупаційна адміністрація й на галицькій периферії. Апелюючи до голови Української Центральної Ради 14 червня 1917 р. з в'язниці у Кам'янці-Подільському, група галицьких селян – «шпигунів», які вже півтора року перебували під вартою, особливо нарікала на дії царської охорони: «*Важились навіт наші чувства народні обиджати, говорячи, що история п. М. Грушевского нам в голові поперевертала, і такую при ревизиях позабирали, а навіт портрета і кобзарі нашого генія Тараса Шевченки поконфісковано*»²².

¹⁹ Див.: Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – С. 91, 95.

²⁰ Див.: *До історії галицької руйни*: Меморіал К. Паньківського. – С. 60.

²¹ *Малицька К.* На хвилях світової війни: 1. Львів за російської окупації // *Діло*. – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 3–4.

²² 24 квіт. 1915 р. околочний наглядач м. Любачева склав протокол дізнання в справі про конфіскацію забороненої літератури в «українофіла Дмитра Мудрецького», студента-правника Львів. ун-ту. Серед вилученого були: календар «Свобода» на 1914 р., виданий спілкою «Діло»; 2-й том закордонного, забороненого в Росії видання «Кобзаря» Т. Шевченка; три числа газети «Діло», «мазепинського» видання спілки «Діло»; два ювілейні листки віршів Т. Шевченка; брошура М. Лозинського «Украї-

З приходом до Львова росіян розпочалася «інвентаризація» – фактично звичайнісінький грабунок галицьких банків, музеїв, книгарень. Демонтовано устаткування низки друкарень, зокрема Наукового товариства ім. Шевченка, проведено ревізію й опечатано музей Товариства. З гуцульської колекції забрано найкращі перстені, топірці, старовинні рушниці, у палітурні знищене все полотно. З Національного музею забрано архів митрополита А. Шептицького. Самого владу було посаджено під домашній арешт, а 19 вересня вивезено через Київ углиб Росії, де бранця утримували аж до вибуху революції 1917 р. 6 вересня окупанти закрили товариство «Просвіта». За відмову вивісити російський прапор було заарештовано редактора Юліана Балицького (1885–1920?). 22 вересня закрили книгарню НТШ²³.

На початку жовтня 1914 р., згідно з розпорядженням Г. О. Бобринського, львів'янам довелося пережити хвилю жандармських трусів, арештів і заслань. Під час обшуку у приміщенні страхового товариства «Дністер» жандарми вилучили декілька тисяч примірників «Кобзаря», а при огляді каси конфіскували фонд товариства «Просвіта» на суму, еквівалентну 100 тис. російських рублів. Обшуки також відбулися у Гіпотечному банку, торгово-промисловім домі «Достава», житлових приміщеннях при церкві св. Юра, Національному музеї, монастирі бернардинів, гуртожитку українських студентів «Академічний Дім» тощо²⁴.

Але найтяжчих ударів зазнали з боку царату носії й речники галицького «мазепинства» (реальні і, звісно, потенційні) – інтелігенція і «простолюди», яких російська адміністрація карала назагал лише за те, що були вони українцями. Царат здійснював на захопленій території масштабні «зачистки» (мовою його сьогоденніших спадкоємців) українського елемента. Спонукали до цього й національні ренегати з «автохтонів» – галицьких москвофілів. Розпочалися арешти поодиноких осіб, що згодом перетворилися на масові антиукраїнські акції: «Арештованих передержувано по повітових і львівських арештах, і без суду, навіть без протоколів висилано в глибину Росії [...]». Звичайно навіть арештовані не знали, за що їх в'язнять, а власти дотепно казали – «не надо вам знать»... Пізніше сталося засадою – забирати без огляду на вину всіх українських інтелігентів з кожної місцевости, з якої мүсіло уступати російське військо»²⁵.

Стисло накреслюючи реалізацію програмних засад окупаційної влади у Східній Галичині, відомий український історик по гарячих слідах подій зауважував, що опанування цих теренів було головною метою війни з боку Росії, а потреба знищення тут українства – засадничим мотивом цього кроку: «Ще в Галичині гу-

нофільство і москвофільство»; та ін. (Див.: *Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні – червні 1915 р.: За матеріалами ЦДІА України у Львові // Перемишль і Перемиська земля протягом віків* : 36. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук. конф., організованої НТШ у Польщі, 24–25 черв. 1994 р., Перемишль / Під ред. С. Заброварного. – Перемишль; Л., 1996. – С. 165).

Інший сучасник, львів'янин, а невдовзі галицький закладник у Києві, не без гумору пригадував прикметну ознаку життя міста Лева за московської окупації: «*Вояки російської армії шукали у Львові за двома забороненими речами: за «Кобзарем» і горілкою*» (Див.: *Рудницький Мих. Перші революційні подуви // Діло. – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 5*).

²³ Див.: *Іван Петрович [Крим'якевич І.]*. Галичина під час російської окупації. Серп. 1914 – черв. 1915. – Відень, 1915. – С. 71–72, 104–105.

²⁴ *Мазур О., Патер І.* Львів у роки Першої світової війни. – С. 308–310.

²⁵ *Іван Петрович [Крим'якевич І.]*. Галичина під час російської окупації. – С. 105.

дуть армати, ще не вся вона в московських руках, а се, що є, далеко ще не обезпечене, а вже горячково ведеться «організаційна» робота російського правительства, робота обчислена не на потребу хвили, а далекої будучини. А все вістре «перестрою» обернене лише против української мови, української школи, української церкви [...]. Вивезене й інтерноване галицького митрополита гр. Шептицького і цілих соток найвизначніших Українців у глибину Росії, насильне перемінюване греко-католицьких церков на православні, замкнене всіх українських шкіл, товариств й інститутів, заборона всіх українських часописий і книжок, прогнане української мови з публичного ужитку аж до написів на склепах і приватних оповісток на мурах!»²⁶.

Ще один свідок подій, Д. Дорошенко, згодом пригадував, що вже з початком вересня 1914 р. київські поліцейські відділки й в'язниці почали наповнюватися небаченими досі «злочинцями», яких щоденно, десятками й сотнями, підвозили потяги з заходу: «Коли київські участки й тюрми переповнились вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священники, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяне, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерти, і що їх везуть до Томської, Іркутської, Архангельської й Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю і на який час, оттоді ми, київські українці, збагнули як слід, що таке уявляє собою «освободительна» війна і яку долю готують нашому народові її побідні наслідки»²⁷.

Адміністративно висилали, насамперед, усіх скільки-небудь помітних українців. Д. Дорошенко подав власну спробу цих репресивних класифікацій, яка, втім, цілковито збігається з оцінками інших сучасників – свідків подій (М. Грушевський, М. Ковалевський та ін.): «Досить було, щоб хтось із москвофілів доніс на когось, що це, мовляв, діяльний «мазепинець», щоб людину вхопили й вивезли. Чи це був голова читальні «Просвіти», чи директор української книгарні, чи учитель – все одно. Досить було чим-небудь звернути увагу на своє існування, або мати на нещастя когось особистим неприятелем між москвофілами». Іншу репресивну категорію складала греко-католицькі священники, які не виявляли бажання переходити у православ'я чи протестували проти обернення своїх храмів на церкви РПЦ, чи просто ревні уніатські душпастирі»²⁸.

²⁶ *Томашівський С.* Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. – 2-ге вид. – [Відень], 1915. – С. 29–30.

²⁷ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 21, 32.

²⁸ Д. Дорошенко наголошував, що взагалі не існувало жодного права, критерія або системи, аби піддати конкретну особу репресіям. Принцип був один – якщо людина відома як «мазепинець», то «хапай її і висилай»: «Коли взяти на увагу, що місцева адміністрація, всі оті повітові начальники й помічники, набрані міністром внутрішніх справ Маклаковим для Бобринського з-поміж провінціальної поліції, була сама наволоч, просто-таки карні елементи, для котрих не було нічого святого, ніяких мотивів, як тільки вислужитись і нажитись, то можна собі уявити, скільки страшної самоволі й надужить творилось спеціально на полі переслідування «мазепинців». Не дурно граф Бобринський, найвищий шеф цієї зграї, сам атестував цих своїх співробітників, як «худші елементи, подонки російської поліції»!». Аналогічної «якості» були й православні попи, відряджені до окупованої Східної Галичини «навертати уніатів»: «По українських епархіях в Росії було пуццено заклик: хто з священників хоче на нові й дуже вигідні парафії в «новонаверненій» Галичині? І все, що було найгіршого серед нашого

Так, наприклад, військово-польовий суд Дністровського загону росіян, розглянувши 3 листопада 1914 р. справу щодо мешканців м. Калуша адвоката доктора прав Андрія Коса (1864–1918) й помічника адвоката Михайла Козоріса, *«во время судоразбирательства вынес убеждение, что подсудимые невиновны в шпионстве, тем не менее нашел, что, будучи деятелями в украинском союзе до прихода русских войск и пользуясь, особенно д-р Косс, значительной популярностью среди населения города Калуша, могут оказывать скрытое противодействие в этой местности проведению русской государственности, почему является желательным и в интересах русского дела необходимым выселить д-ра Косса и помощника адвоката Козореза во внутренние губернии России на все время военных действий в пределах Австрии, о чем и постановил довести до сведения Начальника Днестровского отряда»*.

10 грудня 1914 р., на підставі подання Дністровського загону й враховуючи, що вищезгадані особи «до прибуття в Галицію русских войск принадлежали к украинскому союзу и ныне вследствие своей популярности среди жителей г. Калуша могут оказывать противодействие к проведению в этой местности русских государственных начал», Тернопільський губернатор ухвалив: *«Признавая дальнейшее оставление названных лиц на свободе нарушающим интересы русского дела, на основании п. 18 ст. 21 и ст. 29, утвержденного Верховным Главнокомандующим 19-го августа 1914 г., Временного Положения об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны, постановил: доктора Андрея Коса и адвоката Михаила Козореза содержать под стражей в Станиславской тюрьме впредь до распоряжения Военного генерал-губернатора Галиции, которому представить сведения о них и копию настоящего постановления с ходатайством о высылке Коса и Козореза в одну из внутренних губерний Империи на все время состояния Галиции на военном положении»*.

22 грудня 1914 р. Тернопільський губернатор вже доповідав Г. О. Бобринському, що адміністративно висланий з теренів Східної Галичини М. Козоріс прибув до Томської губернії²⁹. 11 травня 1915 р. томське галицьке «земляцтво» поповнилося й адвокатом А. Косом...

Ув'язнення і заслання «мазепинців» тривали й далі. 23 грудня 1914 р. у будинку професора М. Грушевського у Львові – по вул. Понінського, № 6, після обшуку, який здійснювали у помешканні колишнього голови НТШ росіяни, були арештовані й вивезені до Симбірська випадкові свідки цього тусу – управитель книгарні Наукового товариства ім. Шевченка Август Дermalь (1874–1922)³⁰ і адвокат Михайло Мочульський (1875–1940)³¹.

попівства, всі п'яюги, сутяги, хабарники, роспусники й просто авантюристи, яким не сиділось вдома, або які були під духовним судом за різні свої «подвиги», все це хмарою посунуло до Галичини, слідком за ісправниками, становими приставами й стражниками». Очевидно, що й ці православні батюшки долучалися до видалення з опановуваних ними теренів конкурентів – кліру й пастви греко-католицької церкви (Див.: *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 33–34, 40).

²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 49757, т. 3, арк. 127–128.

³⁰ А. Dermalь народився 19 квіт. 1874 р. у Чернівцях, у ремісничій родині. Батько – німець, мати – українка. За конфесійною належністю – греко-католик. З 1904 р. керував книгарнею НТШ. Крім мов батьків (німецької й української), вільно володів також польською, російською, французькою.

³¹ М. Мочульський опікувався будинком М. Грушевського за відсутності господаря. Так, у листі до львів. адвоката наприкінці серп. 1914 р. історик запитував про долю свого помешкання під рос. оку-

Втрата досвідченого керівника книгарні НТШ завдала болючого удару по Товариству, адже завдяки насамперед зусиллям А. Дермаля книжкова крамниця НТШ набула європейського вигляду, налагодила міжнародні контакти й могла «заспокоювати всі бажання української публіки». Ним було, зокрема, засновано три філії книгарні у Наддніпрянській Україні – у Києві (під фірмою книгарні «Літературно-наукового вістника»), Харкові й Катеринославі, які добре розвивалися й були прибутковими. Цілком зрозуміло, що ініційовану А. Дермалем книжкову експансію НТШ у підросійську Україну санкціонував голова львівського Товариства М. С. Грушевський.

У середині лютого 1915 р. у Львові російська жандармерія кинула за ґрати близько півсотні українських діячів. Найбільшою втратою, якої зазнало Українське педагогічне товариство, був арешт заступниці голови товариства, відомої освітньої діячки Костянтини Малицької (1872–1947) разом з доктором Володимиром Охримовичем (1870–1931) і доктором Миколою Шухевичем. Було арештовано й вивезено також відомого громадсько-політичного діяча, директора «Крайового Союзу кредитового» Костя Паньківського (1855–1915)³², директора Товариства взаємних забезпечень «Дністер» Степана Федака (1861–1937), директора «Союзного Базару» Зенона Рутниковського, директора «Народної Торгівлі» Миколу Заячківського (1870–1938), ректора греко-католицької семінарії єпископа Йосифа Боцяна (1879–1926), працівників Товариства взаємних забезпечень «Карпатія» Василя Стасюка, Михайла Мандзія, Гриця Орищина та багато інших.

На початку березня 1915 р. Східну Галичину накрила чергова хвиля арештів «мазепинців» – було ув'язнено близько 300 українців, переважно представників інтелігенції. Серед них адвокати Данило Стахура (1860–1938), Андрій Чайковський (1857–1935), посол до австрійської Державної ради Тимофій Старух (1860–1923), священники Володимир Громницький, Михайло Цегельський (1848–1944), Стефан Юрик (1868–1937), співробітники «Дністра» Сидір Британ, Михайло Губчак, Осип Кузьмич та ін.³³

Висиланням з Галичини під час російської окупації займалися і цивільна адміністрація, і військові. Формально право ухвалювати рішення щодо висилки надавалося командирам армійських корпусів, але фактично такі розпорядження віддавали й командири дивізій на підставі російських правил про місцевості, де

пацією: «В якій стані хата?» (Див.: Горинь В. Вілла Михайла Грушевського у Львові. – Л., 1999. – С. 17).

³² К. Паньківський помер як заручник у Києві, за деякими даними, 16 листоп. 1915 р. «Його похорон обернувся в свого рода українську маніфестацію, – свідчив Д. Дорошенко, – і я мушу сказати, що ніколи в своїм житті не бачив, щоб десь так щиро й ревно оплакували якогось небіжчика: тут за Паньківським плакали мов малі діти – дорослі, серйозні і суворі люди [...]. Бо для всіх нас покійний був мучеником за святе діло, що помер в неволі, далеко від своїх близьких. Одиною потіхою нам було те, що помер він не серед чужих, що знайшлися тисячі, що ревно оплакали його, як діти свогого рідного батька» (Див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 45).

Усталену в історіографії дату смерті К. Паньківського (16 листоп. 1915 р.) заперечує Л. А. Проценко на підставі напису, зафіксованого нею de visu на зниклому на поч. 1950-х рр. похованні, де зазначалася інша дата – 3 жовт. 1915 р. (Див.: Проценко Л. А. Київський некрополь: Путівник-довідник. – К., 1994. – С. 208).

³³ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. – С. 311.

оголошувався воєнний стан. Приводом могло слугувати поширення несприятливих для царського війська чуток, залякування населення помстою з боку австрійців, підозра у шпигунстві (sic!) тощо. Первісно осіб, яких висилали адміністративно, спрямовували у Томську губернію (137 осіб), з січня 1915 р. – Сибірську (214), а з квітня того ж року – винятково до Єнісейської губернії (163 особи). Отже, місце заслання «неблагонадійних» зі Східної Галичини перманентно дрейфувало на північ. До внутрішніх губерній Росії потрапили 54 висланці, до Полтавської – 20.

У звіті Галицького тимчасового воєнного генерал-губернатора Г. О. Бобринського стверджувалося, що упродовж 1914–1915 рр. з Галичини адміністративно видалено (вслано) 1962 особи й «переселено» до східних районів краю 2364 особи, але, вірогідно, що ці дані занижені, оскільки точного обліку не провадилося (особливо військовими)³⁴. Принаймні Комітет допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді зареєстрував на жовтень 1917 р. «по важних пунктах Сибіру і Центральної Росії» понад 12 тис. виселенців. Крім того, до тисячі адміністративно висланих з Галичини царською адміністрацією скупчувалося тоді у Києві й окрузі. Отже, загальна кількість адміністративно видалених (всланих) з краю – понад 13 тис. осіб – більш ніж ушестеро перевищувала дані Г. О. Бобринського.

Заарештована у ніч з 17 на 18 лютого (н. ст.) 1915 р. К. Малицька згодом пригадувала, що інкримінувалася їй «приналежність до соціалістично-терористичної партії (!) – участь в заговорі на гр. Бобринського (!) в спілці з Дорошенком, Залізнякам і товаришами (діячі «СВУ». – *Авт.*) – агітація вже в часі побуту русских у Львові за самостійною Україною в спілці з Гогенцолерном і Габсбургом». Справжня ж причина ув'язнення для затриманої була зрозумілою – «*приналежність до української нації*». Під час трусу й арешту, за словами Малицької, жандарми вилучили у помешканні (не видавши належної довідки й вочевидь маючи на меті нагріти руки), «всі мої шкільні свідощтва, учительські патенти, номінаційні і пенсійні документи – великий портрет Мирослава Січинського (убійці намісника Галичини) – понад то дві щадничі книжочки Краєвого Союзу Кредитового у Львові, виставлені на імя Жіночого кружка УПТ імени Ганни Барвінок: одна на 1000 К, друга на біжучий рахунок в приближню 500 К»³⁵.

За ґратами відомого педагога тримали до 28 травня. Принагідно тюремна адміністрація привласнила кошти, зібрані родиною ув'язненої для її прийдешньої «мандрівки» до Сибіру: «При виході з тюрми не дістала я 200 рублів, які родина моя тамки зложила мені на дорогу. Мабуть, захопив їх собі начальник тюрми Забегайло, бо, випускаючи мене з тюрми, сказав, що я вільна і по гроші можу зголоситись пізніше, а поки що треба йти до градоначальника – розпрачатись. Розпрачалась я з градоначальником, зі Львовом і з ґришми. Коли відтак з етапної

³⁴ Бахтуріна А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – С. 192–193.

³⁵ Рубльов О. С. Від підданих Австрії до громадян України: галицька українська інтелігенція та Українська революція – від реценції до участі (1917–1921 рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти* : Зб. ст. – К., 2003. – Вип. 22/23. – С. 127–128.

тюрми перед виїздом на Сибір зажадала я тих грошей телефонічно, відповіли мені, що грошей для мене нема. Що сталося з ними, не знаю до нині»³⁶.

28 травня 1915 р. К. Малицьку разом з іншими ув'язненими львівськими інтелігентами-українцями етапували до Єнісейської губернії – транзитом через Київ. Тут, у Києві, галицькими засланцями заопікувалися місцеві українці, яким після довгих клопотів вдалося щойно легалізувати допомоговий український комітет. Оскільки зареєструвати товариство з національною назвою було не-реально, постало воно офіційно як «Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий» (статут затверджено урядово у травні 1915 р.), яке й було замаскованим українським комітетом. Головою товариства було обрано директора Київської контори Державного банку В. В. Ігнатовича (1862–1933), заступником – Д. І. Дорошенка³⁷.

Відзначаючи прикре зниження відпорності, активності й організованості українства на початку Першої світової війни, М. С. Грушевський водночас наголошував на такій позитивній якості національного руху тих часів, як невпинний пошук нових форм і сфер діяльності – Червоний Хрест, праця товариства допомоги

36 У зверненні до допомогової інституції при Укр. Центр. Раді від 12 (25) трав. 1917 р. К. Малицька висловлювала свої дезидерати, цікаві й для характеристики рівня правосвідомості знаного галицького педагога: «*Мої бажання: Хвальна Комісія зволить подбати, щоби: а) звернено мені всі забрані папери і документи; б) звернено задержані в львівській тюрмі 200 руб., евентуально вияснено, що з ними сталося; в) звернено мені кошти дороги на Сибір і прожитку тут через два роки – цілком 2500 руб.; г) вислано мене як найскорше з поворотом домів приличним способом на кошт правительства (руського, очевидно). Сподіюсь, що Хвальна Комісія прихильно віднесеть до отсих моїх скромних бажань і постарается їх реалізувати, за що з гори складаю щирю подяку [...]*».

37 Активно працювало в «Обществе помощи населению Юга России» українське жіноцтво: М. П. Бухневич, Н. М. Дорошенко, З. В. Мірна, Л. М. Старицька-Черняхівська, Л. М. Шульгина, мати О. Я. Шульгина, її донька – Н. Шульгина-Іщук, Л. О. Яновська та ін. Секретарем товариства була Марія Ішуміна (1878–1920), у помешканні якої на вул. В. Підвальної «*притулилась канцелярія товариства*» (Д. Дорошенко), Л. М. Старицька-Черняхівська влітку – восени 1916 р. їздила за дорученням українського комітету й ТУПу до Сибіру провідати галичан-засланців за маршрутом Київ – Петроград – Перм – Омськ – Томськ – Красноярськ – Іркутськ – Казань – Москва – Київ (Див.: *Старицька-Черняхівська Л.* Українське товариство допомоги жертвам війни і український уряд // *Нова рада.* – 1918. – 24 лип.; *Грушевський М.* Спомини. Ч. II / Публ. С. Білокопя // *Київ.* – 1989. – № 8. – С. 114; *Хорунжий Ю.* Людмила Старицька-Черняхівська // *Старицька-Черняхівська Л. М.* Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Вступ. ст., упорядкув. та прим. Ю. М. Хорунжого. – К., 2000. – С. 17).

У харитативній діяльності брала участь й донька Каменяра – *Анна Франко*, яка саме перед вибухом війни опинилася у родичів у Наддніпрянщині. У її мемуарах згадується: «Тюрми заповнилися сотнями найвидатніших українських діячів зі Львова й інших міст Галичини, арештованими в характері закладників. Мій дядько Ігнатович разом з Чикаленком і іншими громадянами організують товариство для допомоги арештованим. До помочі взяли й мене. У вільний від шпитальної праці час я спіщила до домівки товариства, де ми приготовляли пакунки з їжею та білизною і розвозили по тюрмах. Одного дня поїхали до тюрми, де сиділи мої старі знайомі зі Львова, еліта української галицької інтелігенції: Федак, Охримович, Залозецький і інші. Бачачи, як вони споглядали з-за ґрат, я згадала мого батька, якого колись також без провини посадили були в тюрму і поміж розбійників та злодіїв [...]. Праця комітету поширилась, бо потребуючих помочі під час війни було багато. Спершу була це поміч закладникам, потім полоненим. Треба було конче старатися, щоб їх звільнили та влаштували на працю, а що найважливіше, – щоб їх не висилали на Сибір [...]» (Див.: *Франко-Ключко А.* Іван Франко і його родина: Спомини. – Торонто, 1956. – С. 107–108). Згодом А. Франко входила до складу ревізійних органів Укр. центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при УЦР.

населенню Півдня Росії (опіка над біженцями) тощо, що здобували «в сій новій сфері не раз такі визначні позиції, які їм не снились перед війною»: «В різних добродійних організаціях, що стали під опіку «Юга Росии», патрованою жінкою в[еликого] кн[язя] Миколая Миколайовича, йшла тиха, невидимо маленька, але цінна робота коло опіки над вивезеними галичанами, особливо дітьми, організацією бурс і шкільного навчання для них і своїх біженців – зав'язками української школи, так давно і гаряче бажаної громадянством. Київські приюти, котрими займались жінки з видніших українських родин, давали деяку сатисфакцію за всі скорпіони, принесені українству війною»³⁸.

Та й сам М. С. Грушевський, тоді симбірський засланець, переймався долею адміністративно висланих галичан, що дехто з них також утримувався у Симбірську. Так, формулюючи українські дезидерати майже через рік після початку Першої світової війни, Грушевський у зверненні до С. О. Єфремова та «київських соратників» від 26 липня (8 серпня) 1915 р., зокрема, зазначає: «Нетерпеливо чекав я декларативних промов Госуд[арственной] Думи, – сподіваючися, що буде там щось про українців і від українців. Поки що, крім згадок про події в Галичині, не бачу нічого. Се мене бентежить і займає [...]. Війна затягається, і, як самі певне бачите, не можна відкладати вже до «після війни» – в наших внутрішніх ділах і в відносинах до правительства. Не перецінюю зміни міністрів, але все ж поява нових людей [...] – се нагода виступити з укр[аїнськими] бажаннями. Перед мін[істром] внутр[ішніх справ] – заборона слова, цензура, *доля висланих галичан*»³⁹ (виділення наше. – Авт.).

У листі до того ж адресата від 25 серпня (7 вересня) 1915 р. історик лаконічно згадує: «Вигнанці справді бідують і тут і там, особливо цивільні особи, не священники, не знаю, хто тим завідує; я, на жаль, не маю змоги помагати всім». Очевидно, одержавши згоду С. О. Єфремова та інших киян надати допомогу галицьким виселенцям, М. С. Грушевський 12 (25) жовтня 1915 р. вже з Казані подає докладнішу інформацію про конкретних осіб, які потребували такої підтримки: «Ви постаралися про висилку Стахурі і заявили про готовність земляків помагати далі тим, що в біді. Отже позволю звернути увагу земляків на отсих висланців: в Симбірську Михаїл Ильич Берлад, студент, Ипполит Семенович Григорцев, народ[ний] учитель, в Туинску прив[ат]-доц[ент] Чернов[ецького] унів[ерситету] Дем'янчук, Август Климентович Дермаль, Теодор Величко – на його руки радили післати й для інших тамошніх потрібуючих. В Воронежі [...] – Теодосій

³⁸ Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публ. С. Білоконя // Київ. – 1989. – № 8. – С. 113–114.

Про харитативну діяльність в укр. землях імперії Романових часів Першої світової війни див., напр.: Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132; Степаненко А. В. Благотворительность Православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // *Там само.* – С. 133–154; Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // *Там само.* – С. 155–182; Mądzik M. Z działalności Kijowskiej Rady Okręgowej Polskich Towarzystw Pomocy Ofiarom Wojny w latach I wojny światowej // *Pamiętnik Kijowski.* – Kijów, 2002. – Т. VI: *Polacy w Kijowie* / Pod red. H. Stroniskiego. – S. 177–195; та ін.

³⁹ *Листування Михайла Грушевського* / Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства», т. 1. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – С. 170 (далі – *Листування М. Грушевського.* – Т. 1).

Ставничий, учитель гімназії. Про сих маю відомостей, що в потребі, священники взагалі в кращих обставинах, але «цівілі» дуже потрібують помочи»⁴⁰.

У подальшому листуванні з С. О. Єфремовим інформація про допомогу висланим з Галичини особам має притлумлений і напівконспіративний вигляд, це, швидше, натяки київському кореспондентові про відомих обом осіб. Так, у листі Грушевського від 30 жовтня (12 листопада) 1915 р.: «Про земляків – розуміється, елико возможно. Дер[маль] сподівається останніми часами присилки з дому, то можна б і не посилати». 12 (25) листопада: «Вчора дістав листа про похорон Паньківського!! Заложники все ще в Києві?». 18 листопада (1 грудня) 1915 р. М. С. Грушевський натякає Єфремову на попередні домовленості щодо підтримки деяких галицьких засланців і закликає й надалі їм допомагати: «З Симбирська ті, про котрих я писав Вам, плачуться, що жити нема чим. Чи не можна хоч по трохи?»⁴¹.

Тим часом київські українці вже звично для себе опікувалися адміністративно висланими з Галичини особами, яких постійно етапували через «мати міст руських». Так, мемуари Дмитра Дорошенка містять згадку про те, як у липні 1915 р. дружина – Наталія Михайлівна – терміново викликала його до Старокиївського поліцейського відділку допомогти новоприбулій черговій партії галицьких інтелігентів, які невдовзі мали вирушати далі по етапу: «Я [...] побачив групу людей, серед котрих були о. Боцян (тепер єпископ), пані Малицька, д-р В. Охримович, М. Шухевич та ще дехто. Їх тільки що привели з двірця. Я швиденько побіг купувати для них в сусідній крамниці молоко, хліб, мовбасу, і ледве встиг те все понаносити, як їх уже замкнули до камер, і тільки моя жінка змогла доступитись до них і ще поробити різні послуги, бо вона мала спеціальну перепустку, а в мене її не було. На швидку руку треба було добути грошей, бо декому не ставало, щоб їхати на власний кошт, – якимсь бідним студентам, що ішли в цій партії. Ми принесли все, що у нас під цю хвилю знайшлося, і ще того ж дня, чи на другий вранці, партія вирушила – аж до Сибіру»⁴².

Після горлицького прориву 2–5 травня 1915 р. австрійські війська зайняли значну частину Східної Галичини. На початку червня головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютант М. Ю. Іванов, аби уникнути ймовірного вербування чоловічого населення Галичини до австро-угорського

⁴⁰ Там само. – С. 172, 174.

⁴¹ Там само. – С. 177–178.

⁴² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Ч. 1. – С. 45.

У свою чергу, К. Малицька так змальовувала короткочасне перебування у Києві й подальше етапування до Сибіру: «З возів пересідаємо тепер на залізницю та їдемо без зупинки до Києва. Тут пакують нас до Лукіянівської тюрми, де стрічаємо багато знайомих [...]. У Києві занявся нами Український Комітет з панею Дмитровою Дорошенковою і виробив нам у влади дозвіл їхати далі не етапом, а тільки під конвоєм на власний кошт. Конвойні були такі наші українці-салдати: височезний ростом, повнолиций, все усміхнений Митрофан і білявий, стрункий, тихий Петро. Не забуду їх ніколи. Такі добрі, уважливі, услужні були вони для нас, стільки свободи лишали нам у дорозі, що іноді приходила мені думка, чи не нароком дали нам їх київські українські урядники, щоб ми мали змогу втекти по дорозі. Але куди тікати серед чужої нам Московщини?

У тиху зоряну ніч покидаємо Київ і переїздімо наші губернії, стрічаючи скрізь на стаціях наші сільські жінки та дівчата в українських барвистих строях. А там Курськ, Орел, Бахмач, Конотопи, Михайлів Хутір, Зерново, Москва [...]» (Малицька К. На хвилях світової війни: 2. У тюрмі і в дорозі на заслання // Діло. – 1937. – 28 берез. – Ч. 68. – С. 7–8).

війська, наказав висилати усіх чоловіків у віці 18–50 років з місцевостей, що їх залишали росіяни, до Волинської губернії. Депортованим дозволялося брати з собою родини, майно, рогату худобу й коней. Наказ М. Ю. Іванова підтвердив й доповнив власним наказом від 2 червня 1915 р. Г. О. Бобринський. 17 червня генерал О. О. Брусилов, у свою чергу, затвердив відповідну інструкцію про порядок вивезення працездатних чоловіків і реквізиції у районі дій 8-ї армії⁴³.

Чимало мирних жителів Східної Галичини слушно сприйняли російські вказівки щодо «евакуації» до імперії Романових як насильницький захід царату. Мешканці кількох сіл навіть адресували телеграму до МЗС у Петроград, оскаржуючи такі дії й вимагаючи залишити їх «у своїх домах». Скарга, зрозуміло, залишилася без відповіді. За приблизними підрахунками, на серпень 1915 р. на території Росії опинилося до 100 тис. галицьких «біженців», значна частина яких була не біженцями, а депортованими.

За традиційною російською тактикою, царське командування прагнуло залишити противників безлюдну пустелю. Звичні національні прийоми, застосовані навесні – влітку 1915 р., так само звично обґрунтовуються й у новітній російській історіографії. Так, наприклад, сучасна московська дослідниця питання «поясное»: «Действия военной и гражданской администрации были вызваны, в первую очередь, требованиями войны, необходимостью максимально освободить район военных действий от мирного населения (sic!). Насколько была оправдана эта мера со стратегической точки зрения, судить довольно трудно. Но весной 1915 г. она представлялась просто необходимой (sic!)»⁴⁴ (прикметна сама логіка: наскільки виправдані такі дії, судити важко, але вони були... конче необхідні!).

«Менш обізнані» сучасники, але, безперечно, фахові українські історики дотримувалися іншої думки. Д. Дорошенко наголошував: «Біженство – який це страшний злочин царської Росії супроти людей! [...]. Що властиво уявляло собою оте «біженство»? З огляду на наступ ворожих армій, російська влада примушувала місцеве сільське, а почасти й міське населення, переважно українське й білоруське, покидати свої оселі й мандрувати в світ за очі на схід, за відступаючим російським військом [...]. В ім'я чого все це робилося? Це була традиційна московська практика – нищити все по дорозі, якою наступає ворог. Так робили Москалі в 1708 р., руйнуючи Білорусь і північну Україну, відступаючи перед Шведами, так робили вони на тій же Білорусі і у себе в Московщині, відступаючи в 1812 р. перед Французами. Але тоді були зовсім інші умови ведення війни, та й то тоді обмежувались тим, що лиш нищили по дорозі склади і запаси продуктів, але не зганяли самої людности»⁴⁵.

Не менш авторитетний вітчизняний історик зауважував з цього ж приводу: «Українська Галичина була дійсно знищена за той рік російської окупації, 1914/15. Коли весною того року Німці повели свій натиск на Підкарпаття, і російським військам прийшлося уступитися, російські влади, кидаючи край, ще на прощанне вивозили цілими партіями, кого запопали [...]. Страшна й неймовір-

⁴³ Бахтуріна А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – С. 189.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 38–39.

на була ся руїна, якої Україна не знала, здається, від руїнного «Згону» 1670-х рр. Люди йшли й гинули дорогою, гинула їх худоба й достаток. Не питаючися, сажали їх в поїзди, набиваючи до нестями вагони, й везли кудись до Казани, Перми або за Урал. Очевидці оповідають страшні річі [...]. Так, від часів великої Руїни XVII в. Україна не переживала такого спустошення і руїни, і вона падає тим тяжшою плямою на всіх її привидців, що тут було багато не тільки глупоти і нерозуміння, а й злого намислу на українство [...]»⁴⁶.

Відступаючи зі Львова, росіяни знищили у друкарні НТШ усі акти, прихопили з собою підручний магазин видань Товариства, ілюстровані книжки та найкращу друкарську машинку. Найбільше потерпіла бібліотека, а також архів Етнографічної комісії й канцелярії: зникли рукописи українських письменників, зокрема депозит Л. Українки, архів Ю. Федьковича, збірki пісень О. Бодяняського. Російські військові понищили інвентарі й каталоги бібліотеки, річники українських часописів, завдали значної шкоди музеєві. Зі страхового товариства «Дністер» забрано вкладкові книжки й цінні папери товариства «Просвіта» (депозит на 258 тис. корон). Також були знищені приміщення українських шкіл. Найбільше з українських інституцій постраждав «Академічний Дім», котрий, за оцінкою сучасників, «виглядає тепер, як стайня недбалого господаря». Перед втечею росіяни позабирали частину меблів, багато інших речей⁴⁷.

Відтак до адміністративно висланих й «біженців» долучилися й галицькі закладники («заложники»), яких масово брала царська влада на території Східної Галичини під час відступу росіян з окупованих теренів Австро-Угорщини 1915 р. В закладники брали назагал осіб у віці 40–50 років – «людей статочних, солідних, з становищем: послів до парламенту або до сойму, священників, рабів, професорів вищих і середніх шкіл, директорів банків, директорів музеїв, купців, адвокатів, суддів, заможніщих селян»⁴⁸. Так, наприклад, на території новоутвореної четвертої галицької губернії – Перемиської – у Мостиському повіті росіяни взяли й відправили до Львова 7 закладників, у містечку Білча Добромільського повіту – 5 мешканців, яких спрямували до Полтавської губернії. Начальник Яворівського повіту інформував керівництво про взяття 13 заручників – 10 українців і 3 євреїв⁴⁹. Загалом 1915 р. з теренів Східної Галичини росіяни під час відступу вивезли, за одними даними, 554 закладники, за іншими – 700⁵⁰.

Військову доцільність інституту заручників під час відступу царського війська з Галичини 1915 р. ніяк не міг збагнути Д. Дорошенко: «Але який сенс мало брати заложників тоді, коли військо *відступало*? Що вони тепер могли гарантувати? Ходила чутка, ніби заложників беруть для того, щоб австрійці не мстились на тих, хто під час окупації виявляв себе аж надто прихильним до Росіян. Але в такому разі треба було вивезти добру половину польської інтелігенції, бо вона справді ставилась до російських окупантів більш ніж льояльно [...]. Одначе по-

⁴⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 539–540.

⁴⁷ Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. – С. 314–315.

⁴⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 42.

⁴⁹ Див.: Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у берез. – черв. 1915 р.: За матеріалами ЦДІА України у Львові. – С. 167.

⁵⁰ Бахтуріна А. Ю. Назв. праця. – С. 194.

ляків серед заложників було найменше. Розглядаючи потім архів галицького генерал-губернаторства, я ніяк не міг добитись, хто властиво був ініціатором цього діла, з чийого властиво наказу брали заложників: чи військової влади, чи адміністрації? В усякім разі це було безглузде і жорстоке діло»⁵¹.

Не міг цього збагнути навіть Г. О. Бобринський, який, підсумовуючи власне урядування у Галичині, наголошував: «Взятие же заложников при отступлении армии не имеет практического значения... В этих случаях они только излишне обременяют власть заботами об их содержании, как о том свидетельствует опыт взятия заложников при отступлении наших армий из Галиции»⁵².

Попри усю свою «незбагненність» і «непрактичність», галицькі закладники стали реалією життя підросійської України часів Першої світової війни. Д. Дорошенко свідчив, що більша частина заручників потрапила до Києва й тут залишилася. Декого вивезли до Орла (д-р С. Британ), трьох до Полтави (директор гімназії Іван Прийма, адвокат І. Боцюрків, о. Й. Чайківський) і ще кілька осіб опинилися у Новгороді-Сіверському. У Києві ж, за словами згаданого мемуариста, утримувалося понад 150 заручників: «Серед заложників-українців було чимало різних людей, звісних багато кому з нас особисто, наприклад, директор «Дністра» д-р Ст. Федак, покійний Кость Паньківський, проф. Іл. Свенціцький, інженер Ів. Левінський, о. Михайло Цегельський і багато інших»⁵³.

Д. Дорошенко згадував *трьох* галицьких заручників, які опинилися у Полтаві. Також *трьох* осіб з «кількох заложників – галичан» називає у своїх споминах й тогочасний полтавський український діяч Віктор Андрієвський (1885–1967) – «директор яворівської гімназії Іван Прийма, адвокат др. Ілярій Боцюрків, свящ. Теофіль (sic!) Чайківський»⁵⁴. Очевидно, саме ці особи найбільше запам'яталися місцевим українцям.

Насправді їх було *п'ятеро* (принаймні у цій партії) – росіяни взяли їх закладниками у Яворові 30 квітня (13 травня) 1915 р.: д-р *Іларіон Боцюрків*, крайовий адвокат у Яворові; *Станіслав Гронський*, урядник Товариства задаткового; директор приватної української гімназії у Яворові *Іван Прийма*; директор Товариства «Міщансько-ремісничого союзу кредитового» *Михайло Скальський*; греко-католицький душпастир з Яворова *Йосиф Чайковський*.

«Мандрівка» етапом й поведження росіян із заручниками були не з приємних. «Дня 3 мая 1915 нас вивели з в'язниці в Яворові на те, щоби перепровадити в тюрму у Львові, – пригадував Іван Прийма. – Того дня провід конвою мав капітан Сидоренко. Його запитали ми: За що нас так карають? На се відповів [...]: Панове, се ж не кара, ви самі лучші люди в городі; ми вас беремо найдовше на 6–10 діб заложниками, на время военных действий в околици Яворова; по сім ви підете знова до своїх домів. То само заявив нашим сіям полковник Резанов і сказав, що ми будемо мати за той час 6–10 діб всякі вигоди і удержане штабових офіцірів. По тих урочистих заявах нас пігнали в тюрму у Львів і не дали з собою

51 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 42.

52 Бахтуріна А. Ю. Назв. праця. – С. 194.

53 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 43.

54 Див.: Андрієвський В. З минулого. – Берлін, 1923. – Т. II: Від Гетьмана до Директорії. – Ч. 1: Гетьман. – С. 12.

нічого взяти ні з біля, ні з одежі, бо казали, що не треба нічого на так короткий час. Тим часом минуло й десять днів, а нас не пускали домів. Противно, зі Львова призначили нас в тюрму кріпостну в Брест-Литовський і гнали нас як худобу враз з злодіями і розбійниками не жалуючи нагайок 24 кілометри серед найбільшої спеки; якийсь капітан їхав підбігцем на візку, а козаки конвоюючі тропом на конях, а ми своїми ногами».

Заручники з Яворова прибули до Полтави 18 липня 1915 р. й мали помандрувати далі – до Чернігова, а звідти, ймовірно, й до Сибіру. Залишилися вони у Полтаві заходами відомого письменника В. Г. Короленка. «Кому маємо завдячити, що тепер не в Сибірі між медведями, не знаю, кажуть, що письменникові Короленку, який зараз (по прибутті заручників до міста. – *Авт.*) мав з нами стрічу в поліцмейстра», – згадував 8 квітня 1917 р. М. Скальський.

Якщо зустріч з Короленком позитивно вплинула на долю галичан, то діаметрально протилежне враження справили на заручників відвідини їх у в'язниці наприкінці липня 1915 р. полтавським губернатором О. К. Багговутом у супроводі поліцмейстера Іванова. Автор вищезгаданого «антимазепинського» меморандуму був звично брутальним у спілкуванні з галицькими інтелігентами: «*Ви мазепинці з Галиції? – мені дуже добре звісні Ваші мрії, ідеали – Вільна Україна без хлопа і пана*» (за М. Скальським). Аналогічне враження від цієї зустрічі виніс І. Прийма: губернатор Багговут «*назвав нас Мазепинцями і заявив, кричачи, що він не допустить, щоби «Австрійці» заклали ту Україну!*» Гіпотетична репліка у відповідь: «*Норвежцю! Не плутай Україну з Московщиною!*» – вочевидь не пролунала, але була б не зайвою і цілком слушною, зважаючи на етнічне походження Олександра Карловича.

Утім, губернатор міг бути й «великодушним». Він заявив в'язням, що, коли мають засоби, то їм буде дозволено мешкати на приватній квартирі під сторожою двох городових, яких заручники мали утримувати власним коштом, сплачуючи їм щомісячно по 20 руб. Як зауважував М. Скальський: «*Nolens volens треба було зодитися на дорогі услів'я – 1 серпня пішли на власну квартиру. Український Клуб через свого голову П. І. Чижевського помагав нам позичками, бо грошей в нас не було*».

3 (16) вересня 1915 р. закладникам у Полтаві довели до відома, відібравши у них підписи, розпорядження губернатора полтавському поліцмейстерові від 18 (31) серпня: «*Даю знать Вашему высокоблагородию для сведения и зависящих распоряжений, что Главный Начальник Киевского военного округа разрешил заложникам, находящимся в тюрьмах, в случае, если они не пожелают остаться в них (sic!), проживать на свой счет на квартирах, но в одном или двух домах под надзором полиции, или же отдать их на поруки надежным лицам с обязательством в этом случае ежедневно являться в полицию в назначенное Вами время. В случае исчезновения заложника или неявки его в полицию поручители подвергаются аресту на 3 мес. или штрафу в 3 000 руб. Означенные льготы должны распространяться на заложников, взятых во Львове, так и одновременно с ними в других местах Галиции в обеспечение того, что австро-венгерскими властями не будет учинено насилий над оставшейся в Галиции частью населения, служившей русским интересам [...]*» (виділення по тексту – М. Скальського). Колишній директор «Міщансько-ремісничого союзу кредитового» у Яворові саркастично коментував російські мотиви взяття закладників: «*З того виходить, що коли б австро-угорські воєнні*

власти повісили кого-небудь з хуліганів – русофілів Яворівських, то в відплату треба було заложити петлю на одного з нас, заложників».

Галицькі закладники й виселенці, які потрапляли до українських губерній Російської імперії, назагал підсилювали діяльність місцевих «мазепинців», оскільки по мірі можливості брали активну участь у роботі українських культурно-освітніх (і водночас криптополітичних) інституцій. Наприклад, жандармський документ з червня 1916 р. ретельно фіксує, що постійними відвідувачами «Українського клубу» у Полтаві є «*галицькіє заложники*», які мешкали у місті⁵⁵.

Микола Ковалевський, пригадуючи зустріч з одним з депортованих до Києва галицьких українців – Степаном Федаком⁵⁶, людиною заможною, зауважував, що дістав від нього на потреби революційного Червоного Хреста п'ятсот рублів – досить поважну суму на ті часи. Той же мемуарист залишив цінне свідчення щодо конструктивного впливу на наддніпрянських українців високого рівня національної свідомості й дисципліни вивезених галичан: «Ми пізнали також багато інших українців з Галичини, які, може, не були так відомі як Степан Федак, але виявляли, так як і він, величезну любов і відданість Україні, старалися нам допомагати і трималися надзвичайно здисципліновано, виявляючи великий організаційний хист в найдрібніших справах. *Високий рівень національної свідомості цих галичан-українців справляв велике враження на нас*»⁵⁷ (виділення наше. – Авт.).

Аналогічну думку висловлював й Д. Дорошенко, наголошуючи на «добродійному впливові» закладників на київську українську громаду, піднесенні, зокрема, рівня її самоорганізованості й дисципліни, оволодінні киянами навичками практичної громадської роботи – звичними речами для галичан: «Присутність серед нашого гурту таких широко освічених, енергійних людей, досвідчених діячів і організаторів, як багато з наших заложників, давала свої добрі наслідки. Скріплялись, перш за все, взаємини, котрі зміцнювались почуттям особистої дружби; ми щиро любили наших невілних гостей, і вони платили нам тим же. Такі люде, як покійний К. Паньківський або о. М. Цегельський та д-р Ст. Федак належали до особливо поважаних і люблених усіма. Вони брали живу участь в нашому житті, ходили на наші збори, помагали нам своєю порадою й досвідом. Небіжчик Ів. Левицький пізніше був ініціатором заложення у нас технічного товариства «Праця». Він і Паньківський багато помагали нашій молодій кооперації; коли ми заложили наші перші українські захоронки-школи, то з-поміж заложників вийшли кадри досвідчених вчителів та інструкторів»⁵⁸.

⁵⁵ Див.: Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни // *Укр. археогр. зб.* – К., 1926. – Т. I. – С. 322.

⁵⁶ У серп. 1916 р. С. Федак повернувся до Львова через Фінляндію – Швецію – Німеччину «шляхом виміни за російського консуля». Після Лютневої революції 1917 р. приїздив в Україну, «щоб поширити діяльність «Дністра» і «Карпатії» на Наддніпрянщину» (Див., напр.: *Д-р Степан Федак: [Некролог] // Діло.* – 1937. – 12 січ. – Ч. 6. – С. 3. З новітньої історіографії див., напр.: *Баран З.* Степан Федак: штрихи до образу львівського «неполітика» // *Львів: місто – суспільство – культура: Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого / Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. Спец. вип. – Л., 1999. – Т. 3. – С. 553–561).*

⁵⁷ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – С. 192.

⁵⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 45.

Порівняно ліберальні умови утримання галицьких заручників у Києві уможливили створення такої специфічної установи як національний арештний дім. Українці наслідували тут приклад місцевих поляків, тодішніх «фаворитів російського уряду й громадянства» (Д. Дорошенко), які першими винайняли для своїх галицьких одноплемінників – заручників окреме помешкання на Печерську, заградували у ньому вікна, найняли сторожу й перетворили його на оригінальну інституцію – в'язницю, утримувану на приватні кошти. Від пересічної тюрми вона відрізнялася чистотою, гігієнічністю й певним комфортом.

Після енергійних заходів добули відповідний дозвіл й київські українці: «На кінці Лукіянівки, на Федоровському переулку, в дуже гарній і здоровій місцевості, серед садів, найнято було двоповерховий будинок з окремим просторим двором. Поробили на вікнах крати, найняли поліцаїв, щоб стерегли, і так виникла українська тюрма, «перша офіційна українська інституція в Києві», як жартував дехто»⁵⁹. Сюди й перевели заложників. Для них при домі влаштували кухню, умеблювали приміщення – словом, зробили усе, аби заручники менше всього відчували, що вони під арештом.

Невдовзі, знову ж таки за польським прикладом, було одержано дозвіл звільнити заручників й розташовувати їх по приватних помешканнях за поручительством відомих громадян міста. Таким чином істотно полегшився режим утримування понад 60 закладників (серед них – І. Левинський, К. Паньківський, М. Рудницький, І. Свенціцький, С. Федак, о. М. Цегельський та ін.). Змінився й статус «Федоровського дому» – з вікон зняли ґрати, з арештного будинку він перетворився на інтернат, в якому постійно перебувало до 40 заручників.

Один з його мешканців – викладач української гімназії у Перемишлі доктор Євген Грицак (1890–1944)⁶⁰ – пригадував 1942 р., як переселився сюди з Лук'янівської поліцейської дільниці «після Спаса, 20. 8. 1915 р., на вільне життя, трохи обмежене урядовими застереженнями»: «В українському «арешті» мешкав поліцейський наглядач («окологочний надзиратель») з одним поліцаєм, на вікнах були ґрати, а щоденно всі мусіли зголошуватись у поліцейному комісаріяті, де на особистій виказці («удостовереніє») поліцейний урядовець зазначував дату зголошення. Поза цим були ми свобідні, ходили скрізь по місті, їздили трамваями, а ніхто ніколи не чіпав нас, ані не задержував»⁶¹.

З чвертьвіковою відстані, що вочевидь зм'якшувала негаразди його київського побуту 1915–1918 рр., колишній заручник наголошував: «Було це велике щастя користуватися волею і жити в такому гарному і дорогому для кожного українця місті, як Київ. І тепер саме почали ми пізнавати цей чудовий Київ, ходили по всіх важніших церквах, у першу чергу оглянули Лавру, Мазепин собор, Софійську

⁵⁹ Там само. – С. 43.

⁶⁰ Про Є. Грицака докладніше див.: *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака* / Накладом Л. Грицак. – Кліфтон (США), 1968. – 84 с.; *Гриньків К., Завадка Б.* Українець Євген Грицак (30.I.1890 – 23.X.1944) // *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / Під ред. С. Заброварного. – Перемишль; Львів, 2001. – Вип. 2: *Видатні діячі Перемищини*: Зб. наук. праць та матеріалів Міжнар. наук. конф., Перемишль, 14–15 листоп. 1998 р. – С. 212–220; *Терещук О.* Грицак Євген Михайлович // *Українська журналістика в іменах*. – Л., 2000. – Вип. VII. – С. 96–97.

⁶¹ *Грицак Є.* Галицька еміграція в Києві: Спомини з рр. 1915–1918 // *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака*. – С. 5–7.

церкву, Десятинну, Андріївську, Михайлівський Золотоверхий собор, далі подивлялися Хрещатик, Золоті ворота та Володимирську гірку над Дніпром з пам'ятником св. Володимира [...]. Проходжувались по купецькому саді з його славною Петровською алеєю, їздили трамваєм до прегарної лісової Пущі Водиці, оглядали теж торговельну ділянку над Дніпром, Поділ із пристанню [...]. Бували теж у чудовій підміській околиці Києва [...], а раз відважились навіть поїхати пароплавом до Межигіря над Дніпром, хоч нам не вільно було виїжджати поза Київ, – тому теж аж у 1917 р. їздили ми до Канева на Шевченкову Могилу»⁶².

Український рух часів Першої світової війни дістав несподіване підсилення внаслідок можливості рекрутувати масові кадри з російських військових – українців, які перебували/побували в окупованій Галичині й частина з яких були отими вищезгаданими покупцями не лише «Кобзаря» Т. Шевченка закордонного друку, але й будь-якої іншої української книжки, забороненої в імперії Романових. М. Ковалевський залишив цінне свідчення з цього приводу: «Перебування російської армії в Галичині й Буковині мало величезний вплив на зріст української свідомості у тих вояків і старшин, які тільки стихійно відчували, що вони українці, але не в стані ще були оформити ці почуття [...]. Перебування в Галичині й Буковині, де вони зіткнулися безпосередньо з населенням, що виявляло досить високий рівень національної свідомості, робило багатьох із них свідомих українців. Тисячі таких стихійних підсвідомих українців верталось з Галичини цілком свідомими і, коли їм вдавалось увійти в зв'язки з нашою організацією, то вони вимагали від нас з гарчкювістю неофітів збільшення темпу праці як в запіллю, так і на фронті. Цей процес масового усвідомлення ставив перед нами нові нелегкі завдання»⁶³.

Звістка про лютневі події 1917 р. й повалення царату, а також утворення у Києві 3–4 березня 1917 р. представницького органу київських українських громадських організацій – Української Центральної Ради – завдяки інформаційним повідомленням російської преси поширилася по найвіддаленіших закутках колишньої імперії Романових. З особливим зацікавленням сприйняли цю інформацію військовополонені з австрійського війська – українці, а також галицькі закладники, розпоршені по тилкових губерніях Росії.

62 Там само. – С. 7.

Водночас мемуарист зауважував, що не лише безжурними чи насиченими винятково екскурсіями по мальовничих київських місцях були часи його перебування у місті над Дніпром. До того ж, і серед галицьких закладників були люди з різними уподобаннями, світосприйняттям і політичними орієнтаціями: «*Та нехай ніхто не думає, що в нас панувала тільки радість і безжурність. Розлука з родиною, тривога за майбутнє та за вислід війни, военні події 1916 р., коли здавалось, що москалі знову займуть Галичину, журили всіх та викликували сум і пригнобу. Не всі теж зуміли вслухатись у таємну мову й свідків давньої нашої історії й державности, а, слухаючи підшептів галицького партикуляризму чи провінціального патріотизму, нарікали на Київ та Україну, бачивши тут «все російське і некультурне» і т. п., інші, знов кермулочи славетним австрофільством, уважали себе за мучеників, що терплять за Австрію, яка повинна їх нагородити орденами за їх згодні великі страждання. Мало було таких, що брались за поважне діло, читали, студіювали, ходили до бібліотек або збирали музейні предмети, як проф. Свенціцький. Гімназійні учителі давали лекції німецької і латинської мови та скупували цікаві книжки з базарьох київських антикварень» (Див.: Грищак Є. Галицька еміграція в Києві: Споми́ни з рр. 1915–1918. – С. 9).*

63 Ковалевський М. При джерелах боротьби: Споми́ни, враження, рефлексії. – С. 194.

Так, 8 березня 1917 р. у Полтаві було скликане урочисте зібрання місцевої української громади, на якому обрали комісію з 10 осіб «для освідмлювання української людності про сучасні події». Серед новообраних членів комісії був і один з вищезгаданих галицьких закладників – адвокат д-р І. Боцюрків⁶⁴.

Раптову зміну загального настрою у тогочасному російському суспільстві й зокрема світосприймання заручників з Галичини під впливом революційних подій так змальовував один з тодішніх київських депортованих галичан: «Перші подуви революції пняють, як слова: «рівність» і «свобода». Сторож камяниці, що вивішував із власного почину в день імянин членів царської рідні офіційний «флаг», показує вам на порозі дому, що вміє говорити по-українськи [...]. Стопудові москалі, що під час війни понаїжджали в Київ, ані не загикуються, коли їх спитати, чи вони залишаться тут, як Київ почне українізуватись. «А що ж? Мій батько, як став раз управителем у німецького дідича, то мусів із ним навіть по-німецьки цвенькати... А німецька мова – то вам не те, що рідна славянська, звісно!» [...].

З одної хати ходимо до другої [...]. О, – по старих київських хатах знаходяться і галичани. Досі вони ходили тільки щодня чи двічі в тиждень мельдуватись (тут: рееструватись. – *Авт.*) на поліцію і на «Володимирську горку» дивитись, чи не видко Макензена⁶⁵. Тепер не треба вже нікому мельдуватись і Макензен не має чого йти. Знайомий галицький москвофіл, що ледви російською мовою перемиг своє «язичіє», має таку міну, якби проглінув жабу: – боїться, що як заговорить до справжнього росіянина по-російськи в нашому товаристві, то той може спитати: «А ви не галичанин?!» [...]⁶⁶.

13 (26) березня 1917 р. у Ташкенті сорок три бранці-українці власноручними підписами скріпили звернення до Центральної Ради, відправлене до Києва «на руки Вельмиповажного доктора С. Єфремова». У документі, який підписали д-р Дмитро Левицький, Олена Степанів⁶⁷, д-р Михайло Івашко, Володимир Кузьмович, Мирослав Гаврилів⁶⁸ та ін., йшлося: «Ми, полонені австрійські офіцери Українці, шлемо Українцям російської держави (слово «держави» вписали натомість спершу ужитого, а згодом викресленого звичного терміна – «імперії». –

⁶⁴ Див.: *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.*: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін.; Редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін. – К., 2003. – С. 46.

⁶⁵ **Макензен (Mackensen) Август** (1849–1945) – нім. генерал-фельдмаршал (1915). З листоп. 1914 р. – командувач 9-ї армії на Східному фронті, з квіт. 1915 р. – 11-ї австро-нім. армії, що здійснила Горлицький прорив. З 1920 р. у відставці.

⁶⁶ *Рудницький Мих.* Перші революційні подуви // *Діло*. – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 5–6.

⁶⁷ Доля галичан-військовополонених у Туркестані присвячено цікаву розвідку сина Олени Степанів. Одна з небагатьох статей на цю тематику, публікація – відповідно до жорстких вимог колишньої советської ідеології/історіографії – висвітлювала питання переважно під кутом зору «комунізації»/«збільшовичення» військових бранців – галичан, буковинців і закарпатців, але водночас подавала цінний фактичний матеріал (Див.: *Дашкевич Я. Р.* Галичани-інтернаціоналісти у Радянському Туркестані в світлі новознайдених джерел 1917–1920 рр. // *Історичні джерела та їх використання* / Ін-т історії АН УРСР; Архівне упр. при Раді Міністрів УРСР; Редкол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко. – К., 1968. – *Вип. 3*. – С. 91–116).

⁶⁸ 18 (31) берез. 1917 р. М. Гаврилів, виконуючи доручення своїх товаришів, згодолив за роки неволі за українським друкованим словом, персонально адресувався до М. С. Грушевського: «Високоповажаний Пане Професор! Від імени около 40 тов[аришів] Українців, австр. офіцерів, невольних гостей г. Ташкента, звертаю ся до Вас в слідууючій справі:

Авт.) широко-сердечний привіт! Радіємо разом з Вами, що обновлена власть, яка проголосила свободу чоловіка і національностей, дасть сим спромогу російським Українцям добитись повних національних прав. Віримо разом з Вами, що впали раз на все тяжкі кайдани, які тільки віків давили наш народ, і то зближає ся хвиля, коли вольні Українці святкуватимуть велике свято свободної України!»⁶⁹.

14 березня 1917 р. Українське віче за участю городян, військових та полонених-галичан обрало Українську національну раду Барнаула. Учасники віча висунули вимоги про утворення демократичної федеративної республіки в Росії й надання національно-територіальної автономії Україні, виробили план відкриття українських клубів, бібліотек, читалень, початкових шкіл з українською мовою викладання, запропонували використати як вчителів полонених галичан та педагогів-українців, які перебували на засланні ще з часів царату⁷⁰.

29 «березоля» у Саратові було складено привітання на ім'я М. С. Грушевського: «Високоповажані Пане Професор! Бранці-офіцери, галицькі Українці, ви-таємо Вас як Першого Голову Української Національної Ради.

Прийміть глибокий поклін, вислови щирої дяки за Ваш сьвітлий провід. Радіємо дуже, що якраз Ви стоїте на чолі сього епохального визвольного руху. Ми певні, що Україна нашла в Вашій Особі свого найкрасщого Провідника і неба-ром діждеться здійснення тих великих ідеалів, яких Ви були незрівняним Проповідником».

Адрес підписали (за цивільними посадами): учителі гімназії Михайло Крушельницький та Яким Ярема⁷¹, суддя Іван Цап'як, абсолювент курсу геометрів

Віримо і надіємо ся, що в сей великий момент, коли і наше слово стало свободним, появлять ся на Україні і поза нею видавництва, як: дневники, тижневики і т. д. на українській мові, на котрі ждемо з нетерплячкою і тугою. З огляду на те, що роздобути дотичних адресів получене з трудностями і неминуною стратою часу, прошу Вас подати ласкаво в завязуючі ся чи вже завязані редакції адрес: Ташкент, Туркест[анський] край, книжний магазин Соберрея для Мих. Івашко, на котрий просимо всьо являюче ся періодично присилати, вивеняючи, що належність за передилату буде вслане відворотною поштою. Ся сама адреса може служити також для евентуальної переписки.

З глибоким поважанем *Мирослав Гаврилів* (Криворівня, літо 1908)

[Р. С.] «Укр. Жизнь» і «Промінь» маємо, бажані були би нові брошюри!».

Ташкентський кореспондент недаремно маркував своє прізвище знаковою для голови УЦР згадкою – «Криворівня, літо 1908». М. С. Грушевський у львівський період своєї біографії цікавився Гуцульщиною й 1902 р. уперше відвідав с. Криворівню. 1906 р. подружжя Грушевських придбало у поміщика Пшибилівського віллу з триморговим городом у вигідному місці неподалік Черемошу, з чудовою панорамою на долину с. Жаб'є й на Чорногірське пасмо гір. Інтер'єр вілли Грушевський обладнав у гуцульському стилі, спровадив зі Львова частину книгозбірні й тут влітку відпочивав і працював до 1914 р. Віллу спалили рос. війська при відступі з Карпат у лип. 1917 р. (Див.: *Арсенич П.* Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 43).

Очевидно, про особисту зустріч з істориком у Криворівні 1908 р. й нагадував М. Гаврилів...

⁶⁹ Див.: *Рубльов О. С.* Від підданих Австрії до громадян України. – С. 134–135.

⁷⁰ Див.: *Гриценко А. П.* Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради / Ін-т історії України НАН України; Серія «Історичні зошити». – К., 1999. – С. 44.

⁷¹ **Ярема Я.** (1884–1964) – уродж. с. Арламівська Воля (нині Мостиського р-ну Львів. обл.); укр. філолог, філософ, психолог, громад. діяч, редактор. Закінчив Перемишльську гімназію, навчався в ун-тах Львова та Граца (Австрія). Після служби у війську (1908–1909) – заст. учителя, дійсний учитель Самбірської гімназії. З 1913 р. – професор укр. гімназії в Тернополі, відомої як осередок вихо-

Іван Сметана, студент прав Іван Гинилевич, банківські урядники Іларій Чапельський та І. Чарнецький, судовий урядник Петро Зубрицький.

7 квітня 1917 р. з с. Чадобское Єнісейської губернії до УЦР у Києві звертали-ся з привітанням вже галицькі закладники – доктор Володимир Охримович, Микола Заячківський, доктор Микола Шухевич, Микола Курцеба, Іван Івашко, Юліан Балицький⁷² та Костянтина Малицька: «Ми, підписані, галицькі Українці, вислані за українську справу зі Львова в Сибір в Приангарський край, де вже третій рік терпимо гірку неволю, – спішимо заявити нашу найбільшу радість ізза визволення українського народу в освободженій, обновленій Росії, вітаємо горячо новозасновану Українську Центральну Народну Раду в Києві та бажаємо єї найкрасших успіхів і здобутків у праці та боротьбі для добра України».

На початку травня 1917 р. на адресу голови Центральної Ради надійшла з Красноярська телеграма від тисячі виселенців українців-галичан з Ангари та Мінусінська, яким влада дозволила виїхати до центральних губерній Росії, але вони не мали на це коштів. Проте вони прохали допомогти не лише грошима, але й здобути дозвіл на повернення до українських губерній. Підписала документ Рада Красноярської української громади⁷³.

Отже, повалення царату у Росії та утворення Української Центральної Ради, ентузіастично сприйняте абсолютною більшістю військовополонених галичан і галицьких заручників, спрямували їхні думки від болісних роздумів про термін завершення війни й прийдешню долю власного народу у конструктивне річчє необхідності збирання й обліку здатних до державотворчої роботи сил на своїй національній території, аби таким чином не лише покласти край «звичній схемі» австрійської, польської чи навіть і «русской» історії, а й розпочати відлік новітньої української історії, відновивши її тяглість з часами Київської Русі, Галицько-Волинської держави й козацької України XVII ст. Йшлося, очевидно, й про розв'язання стратегічно важливого для українців завдання – об'єднання в єдиній, соборній державі усіх етнічних українських територій. Виразними речниками таких національних аспірацій виступали галицькі інтелігенти, які внаслідок подій Першої світової війни опинилися на теренах Російської імперії і, зокрема, на території Наддніпрянської України.

вання укр. духовності. З поч. Першої світової війни мобілізований до австр. війська як лейтенант артилерії. Після капітуляції перемишльської фортеці потрапив до рос. полону. Влітку 1917 р. прибув до Києва, вступив до збройних формувань УЦР, брав участь у придушенні більшовицького повстання у січ. 1918 р. У листоп. 1918 р. повернувся до Перемишля, брав участь у встановленні влади ЗУНР. Згодом як сотник командував гарматною батареєю 12-ї гірської бригади 3-го корпусу УГА. З 1919 р. – інтернований у Чехо-Словаччині. 1922 р. переїхав до Праги, захистив докторську дисертацію, був професором Укр. вищого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова. Улітку 1930 р. повернувся до Галичини, де до смерті займався пед. та наук. працею (Див.: *Головацький І. Ярема Яким // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енцикл. слов. / За ред. М. М. Романюка. – Л., 2000. – Вип. VII. – С. 388–390*).

⁷² За деякими відомостями, Ю. Балицький помер у Красноярську 1920 р. Принаймні К. Малицька згадує, що у січ. 1920 р., вже після захоплення міста більшовиками, він був референтом для шкільних справ (інспектором) й опікувався організацією укр. шкіл по укр. селах Красноярського уезда (Див.: *Малицька К. На хвилях світової війни: 8. Освітня праця в Красноярську // Діло. – 1937. – 4 квіт. – Ч. 74. – С. 3–4*).

⁷³ *Грищенко А. П.* Назв. праця. – С. 44.

Так, наприклад, вже 28 березня 1917 р. полонений австрійський старшина Василь Падох, «у миру» – доктор, кандидат адвокатури з Самбора, із табору у Самарській губернії листовно звертався до провідника українського національного руху – М. С. Грушевського: «Високоповажаний Пане Професор! Вичитавши в «Русском Слове» о українських маніфестаціях, не могу здержатись з радости й одушевленя, щоб в імени своїм і моїх товаришів, воєнноплінних Українців Галичан не поділитись з Вами [...] вражіннями: Як, з одної сторони, радуємся всьому тому, о чім вчєра подумати не сьміли, так, з другої сторони, пригнобленє і біль, що ми, воєнноплінні Українці – інтелігенти, які мали нещастє, яко ерзац-резервісти, попасти в полон, мусим тут, як правдиві гельоти при чорній роботі, то каззонній, то мужицкій, тягнути ярмо неволі. Діти одної Нєньки, одні – свобідними горожанами, на свобідній землі, а другі ж діти в тій самій землі рабами!».

Принагідно В. Падох, висловлюючи цікаві власні міркування, звертав увагу «Високоповажаного пана Професора» на необхідність переведення військових бранців – галицьких інтелігентів до українських губерній Росії, де вони б придалися під час розбудови національної державності: «Если б ті сотки галицьких Українців інтелігентів, гімн[азійних] і народних учителів, академиків, семинаристів і других, які тут, в глибині Росії, ведуть нужденне жите, були тепер між своїм народом, в українських губерніях, як би они тепер придалися там! Чи не можнаб було перевести їх всіх в полудневі губернії. Я думаю, що можна. Таж вибирали від нас уже в ріжних періодах часу то італіянців, то сербів, хорватів, то чєхів і куда то їх відправляли [...]. Пане Професор, Ви много можете зділати, можете і нас виратувати звідси»⁷⁴.

Військовополонений австрійський лейтенант Степан Білас з м. Задонська Воронезької губернії адресувався 11 травня 1917 р. до керівництва Української Центральної Ради з порадою – вимогою, накреслюючи у своєму листі розгорнуту програму дій щодо нагальної потреби зосередження фахівців української національності на теренах, що перебували під юрисдикцією УЦР: «Не просіть, а домагайтесь від міністерства сконцентровання полонених австрійських офіцерів української національності в одній із українських губерній, а прочє піде легко. Навіть якщоб ми не мали бути вжитими до ніякої роботи, концентрація цього рода була б з ріжних зглядів бажаною і, для нас передовсім, корисною. Але я думаю, що руки наші можуть Вам пригодитись і що Ви їх потребуєте. Між нами найдете не тільки фаховців: учителів народніх, гімназійних, інженерів і др., але і много

⁷⁴ Див.: Рубльов О. С. Від підданих Австрії до громадян України. – С. 135–136.

На цій прикметній рисі українців – незбагненному потязі до життя «між своїм народом» й на власній землі – неодноразово наголошували й чужинці. Так, за інших історичних умов, на I Республіканській конференції профспілок УССР (29 листоп. 1948 р.), простакуватий Микита Хрущов, тогочасний наказний «український» лідер, відповідаючи на подяку одного з промовців за поміч у поверненні до рідного Харкова з евакуації на Урал (неформальна подяка доповідача – токаря станкозаводу ім. Молотова І. Ф. Подвєзька – втілювалася у виконанні шістнадцяти річних норм), під схвальну реакцію зібрання висловив власне розуміння українського менталітету: «Ви би й на тому заводі не менше шістнадцяти норм дали, але я розумію душу українця, який звик, щоби кавуни були й холодна вода у криниці» (виділення наше. – Авт.) (Див.: Рубльов О. С. Профспілки України (1945–1965 рр.) // Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – С. 458).

молодих сил, вишколених в організаційно-агітаційній праці. А послідніх Вам треба багато – багато».

Як перший крок у цьому напрямі, зрозуміло, розглядалася справа концентрації австрійських військовополонених української національності у Наддніпрянській Україні. Думки багатьох бранців – галицьких інтелігентів, очевидно, висловлював інженер зі Львова *Василь Косаревич* (1891–1964), підпоручик запасу австрійського війська, який писав 5 червня 1917 р. «Високій і Хвальній Українській Центральній Раді в Києві» з м. Шадринськ Пермської губ.: «В часі такої величної праці, в цей історичний момент закладання основ під будову народнього незалежного буття – дорога кожда одиниця інтелігентного труда в кождім напрямі». Автор звернення рішуче не погоджувався з тим, аби галицькі військові бранці виконували лише роль сторонніх стостерігачів й «з цього далекого заточення могли бути тільки німими свідками цього великого творчого кипіння всього українства, без змоги не тільки взяти нам самим чинну участь, но навіть позбавлені ми течних (тобто поточних. – *Авт.*) вістий з України, щоб слідити за ходом змагань і стремльнь ідейних її синів»⁷⁵.

Для багатьох полонених австрійських старшин – українців, яких утримували у таборах у корінній Росії, зі створенням у Києві Української Центральної Ради ставало самоочевидним й нагальним питання про організацію власних збройних сил для захисту Української революції й національних прагнень свого народу. Звідси й сотні листів, які надходили до УЦР з різних місцевостей колишньої Російської імперії від полонених галицьких старшин і стрільців.

В одному з таких характерних листів, написаному 13 травня 1917 р. у Царичині Саратовської губернії, йшлося: «Хвальна Радо! Свої сили, досвід й знання віддати хочу будові нового, вільного життя на Україні».

Я бранець, офіцер 35 п[олку] краєвої оборони австрійської армії, абсольтент юридичного факультету, бувший член Головної Ради Українського Студентського Союзу, бувший член Тіснішого Народного Комітету національно-демократичної партії і організатор Львівського повіту. (На тім становищу працював з повним успіхом більше двох літ). Стоячи на становищу, що кождий свідомий ваги нинішньої хвилі Українець обовязаний не тільки бути пасивним очевидцем, але й дійсним, активним співробітником тої величавої і творчої праці, яку веде тепер український нарід, осміляюся звернутися до Хвальної Ради з просьбою виеднати у Тимчасового Правителства моє увільнення і дозвіл переїхати в українські губернії.

На случай користного полагодження моєї просьби зобовязуюся піддатися вказівкам Центральної Ради. Заразом позволю висказати запевнення, що не заведу надій Хвальної Ради й постараюсь по своїм силам й змозі як слід виконати ті всі завдання, які Хвальною Радою будуть мені доручені.

З глибоким поважанням *Євген Коновалець*, бранець, офіцер австр. армії»⁷⁶.

⁷⁵ Див.: *Рубльов О. С.* Військовополонені галичани у таборах Російської імперії (1914–1917 рр.) // *Сарбейські читання*: Перше засід. Всеукр. «круглого столу», 30 січ. 2003 р.: Тези виступів / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2003. – С. 59.

⁷⁶ Див.: *Рубльов О. С.* Від підданих Австрії до громадян України. – С. 136–137.

Біографія полковника Євгена Коновальця доби визвольних змагань 1917–1921 рр. і подальших часів виразно засвідчує, що його звернення до Української Центральної Ради від 13 травня 1917 р. не було лишень гарними словами...

Це і подібні йому сотні інших аналогічних звернень від військовополонених галичан, утримуваних у таборах на теренах Центральної Росії, а також розосереджених на неозорих просторах Сибіру і підросійської Середньої Азії, перманентно надходили до керівників УЦР. 14–16 березня 1917 р. у Києві, у будинку Педагогічного музею, де розташувалася Центральна Рада, відбувся Перший кооперативний з'їзд Київської губернії – один із публічних первістків українського національно-визвольного руху. Кооперативний форум ухвалив резолюцію про національно-територіальну автономію України у складі демократично-республіканської Росії, а також постанови про негайне запровадження української мови у школі, суді, в усіх громадських й урядових інституціях. Одночасно зібрання звернулося до відповідних органів влади з вимогою, *«щоб усім висланим і вивезеним з Галичини людям, між котрими є стільки заслужених діячів на полі просвіти і кооперації, дано було право і змогу зараз же виїхати за границю, або вибрати собі місце побуту»*⁷⁷.

Лідер Української Центральної Ради М. С. Грушевський був обраний почесним головою Кооперативного з'їзду Київщини, виголосив на ньому свою першу після повернення до Києва публічну промову⁷⁸. Варте уваги його авторитетне свідчення з цього приводу: «В резолюціях з'їзду вперше пролунав з громадської трибуни тодішній український політичний постулат: Російська Федеративна республіка з національною територіальною автономією України, а поруч того ті чергові постулати даного моменту, які висловлялись тоді при кожній нагоді українцями: заведення української мови в школі, в адміністраційних і судових установах України, *повернення галичан, забраних і засланих російською владою*, і под. [...]. Я був запрошений делегацією з'їзду і вибраний почесним головою, кілька разів промовляв – між іншим, *ставив і обґрунтовував в душі всеукраїнської національної єдності домагання негайного повороту галицьких засланиців»*⁷⁹ (виділення наше. – Авт.).

Очевидно, що і вітчизняні кооператори, і провідники національного руху були одноставні у підході до шляхів розв'язання «галицького питання». У протоколі засідання УЦР від 15 березня згадується: *«Справа з галичанами, які просять директив до корисної праці задля рідного народу, передається в правничу комісію»*⁸⁰. Д. Дорошенко згодом зауважував у своїх мемуарах, що питання про повернення до рідного краю усіх заарештованих та засланих за царату галичан неодмінно входило до порядку денного будь-якого представницького українського форуму у першій половині 1917 р.: *«Взагалі треба сказати, що ні один україн-*

⁷⁷ Див.: *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.*: Док. і матеріали. – С. 55.

⁷⁸ Див.: *Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С. 77.

⁷⁹ *Грушевський М.* Спомини. Ч. II / Публ. С. Білоконя // *Київ*. – 1989. – № 8. – С. 137.

⁸⁰ *Українська Центральна Рада*: Док. і матеріали: У 2-х т. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. – К., 1996. – Т. 1. – С. 44.

ський великий з'їзд, починаючи від з'їзду Товариства Українських Поступовців, не проминав у своїх резолюціях отсього домагання щодо галичан»⁸¹.

Харизматична постать безперечного вітчизняного лідера того часу – Михайла Грушевського – була маркантним уособленням прагнення української нації до соборності усіх частин національної території. Учасник Всеукраїнського національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.) М. Ковалевський зауважував, що на цьому загальнонаціональному форумі вперше зустрілися сотні місцевих українських діячів, назагал молодшої генерації, зі старшим поколінням вітчизняних провідників: «Це була незабутня картина, коли зібрався цвіт інтелігенції України та її еліта, яка ще в кінці минулого століття взяла провід українського національного життя в свої руки». На цьому тлі, за мемуаристом, особливо вирізнялася постать М. Грушевського, *«цього твердого характером холмщика, який перший зі старшого українського покоління надав поняттю соборності України живий зміст, об'єднуючи своєю особою наукове і політичне життя обох Україн – закордонної Галицької України і великої Київської України-Русі»⁸².*

Численні звернення до керманічів українського національного руху від галицьких виселенців й закладників, а також австрійських військовополонених української національності, яких утримували у тилкових російських губерніях, як рівночасно й обговорення цього нагального питання лідерами національного руху, вочевидь спонукали керівництво УЦР 11 травня 1917 р. включити до «Наказу делегації Центральної ради до Тимчасового уряду» й вимогу про «дозвіл на виїзд за границю галичанам-висланцям, виїзду на Україну бранцям, відібрання фондів від москвофільських організацій (фондів публічних)». У меморандумі ж делегації УЦР від 30 травня 1917 р. ця вимога виглядала так: «Необхідно дозволити в'їзд до рідного краю тим закордонним українцям, що не по правді виселені з місць свого постійного життя, а також полегшити долю бранців – українців-галичан, розташувавши їх по українських губерніях»⁸³ (виділення наше. – Авт.).

Однак «галицькі дезидерати» згаданого меморандуму та й інші українські вимоги були відкинуті Тимчасовим урядом, який усіяко гальмував їх кардинальне розв'язання й протидіяв українським ініціативам, а натомість виразно надавав перевагу й опікувався іншими бранцями – слов'янами (поляками, чехами, словаками), котрі завдяки протегуванню революційного Петрограда отримали численні пільги й, зокрема, можливість майже вільного пересування, одержання допомоги, листування, утворення комітетів, спілок тощо.

⁸¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 79.

⁸² 26 квіт. 1917 р. крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині та Буковині Д. І. Дорошенко звітував на засіданні комітету Центральної Ради про поїздку до Петрограда. Серед порушень ним питань була й справа допомоги галицьким виселенцям та полоненим у Сибіру: «Поляки посилають Дзюбинську об'їхати 24 табори, і буде допомагати полякам. Пропонує, щоб їй передали гроші, і вона буде передавати також і українцям. Але, знаючи галицькі українсько-польські відносини, на цей шлях не можна ставати, бо для українців буде неприємна поміч з рук поляків, треба послати свого делегата, і притому жінку, бо тоді доступ буде без всяких перешкод» (Див.: *Українська Центральна Рада*: Док. і матеріали: У 2-х т. – Т. 1. – С. 77).

⁸² Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – С. 282–283.

⁸³ Див.: *Українська Центральна Рада*: Док. і матеріали. – Т. 1. – С. 86, 98.

Відтак не вщухав і потік звернень до УЦР від військовополонених-галичан з традиційними вимогами й закликами про надання дієвої допомоги уродженцям західноукраїнських земель, які перебували у російській неволі. Так, у листі тридцяти восьми полонених старшин 1-го українського полку Українських січових стрільців з табору поблизу Симбірська (липень 1917 р.) до київських провідників національного руху звично наголошувалося: «Поки що наші сили і здоровля теряють ся даром в бездіяльності лягерного монотонного побуту з дня на день в чужій стороні, між чужими, серед чим раз більше непримхильних до нас обставин і окруження».

31 липня (13 серпня) 1917 р. до УЦР адресувалися полонені старшини-українці з Перовська у Туркестані: «Нема, мабуть, більшого терпіння для здорової інтелігентної людини, як неволя, та ще до того, тоді, як з огляду на існуючі обставини затрачуєш надію, чи доведеть ся скоро по заключенню мира вернути в рідну землю, а ще більше чи взагалі доведеть ся вернути живим.

В такому положенню зараз і ми, що затратили своє здоровля в туркестанським кліматі. Тому з великою радістю вчитали ми, що одним із домагань Центральної Ради, поставлених Тимчасовому Правительству, було перенести бранців Українців на територію України. Порозуміння між Центральною Радою а Тимчасовим Правительством оживило нашу надію та додавало нам сили видержувати свою тяжку долю. Ми не знаємо, чи перенесено бранців Українців з інших лагерів, але в нашім лагері не бачимо ще ніяких наслідків цієї спасенної акції [...]. Це осмілює нас звернути ся до Центральної Ради як найвищої української, сильної своєю властю і повагою інституції з проханням перенести нас негайно на Україну».

Зволікання з такою акцією, на думку авторів листа, загрожувало їм небезпечною переведення до Троїцького табору поблизу Ташкента, де від плямистого тифу померло 1916 р. майже 15 тис. полонених. Як наголошувалося у зверненні: «Якщо Центральній Раді не удасться перевести нас негайно на Україну, то просимо зажадати телеграфічно, щоби на случай звиненя (тобто згортання, ліквідації. – *Авт.*) лагера в Перовську полонених Українців (11 офіцерів і 20 солдатів) перенесено в Ташкент. Маємо надію, що Центральна Рада нашою долею займеть ся щиро і не дасть нам в чужому краю марно пропасти». Лист підписали старшини Данило Вахнянин⁸⁴, д-р Станіслав Людкевич (1879–1979), Ярослав Гаврилюк, Олександр Колодій, Микола Мигалюк, д-р Іван Брик (1879–1947), Іван Дольницький, Володимир Барчинський та Альфред Шафранський.

⁸⁴ 28 верес. 1916 р. військовополонений офіцер австр. війська Д. Вахнянин повідомляв з Перовська родичам у Львів у призначеній для військових бранців підцензурній картці, телеграфічним стилем характеризуючи «туркестанську Україну» і власний побут: «Я живу яко-такто. Останніми часами вандрував з лягуру у лягер. Видів ся з многими Українцями. В Ташкенті був разом із Климом Слюзарем – на жаль, тільки один тиждень. З інших Укр[аїнців] були там Др. Дмитро Левицький, Володимир Левицький, Др. Івашко, інженер Кашубинський, Степанівна, Троян, ренегат Сабат (брат директора гімназії!), професор Примах, судия Кордасевич, нотар Добрянський і много академіків. В Перовську є: Др. Брик, Др. Людкевич, інженер Яворський, майор Шафранський, оберфервальтер Дольницький (ученик стрійка Наталя), Барчинський, судия Колодій. Се ціла Україна з Туркестану на яких три тисячі офіцерів» (*ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 256, арк. 32).

Допомогові інституції Центральної Ради, що опікувалися галицькими закладниками та військовополоненими – українцями, зареєстрували на осінь 1917 р. понад 10 тис. бранців-галичан. Завдяки заходам українських організацій, які брали на поруки полонених, вдалося деяку їх частину перевести на цивільні роботи в Україну; інші ж діставалися Наддніпрянщини нелегально, на власний ризик тікаючи з таборів. «Спомини» М. Грушевського містять неодноразові згадки про «галичан, що напливали тепер з різних усюд під протекторат Центральної ради»⁸⁵.

Колишній військовополонений, а згодом діяльний учасник Української революції 1917–1921 рр. та один з її перших історіографів Василь Кучабський⁸⁶ свідчив, що скрізь тоді по таборах Українські Січові Стрільці, а за ними й інші найреволюційніші елементи з бранців-галичан вирішили, що прийшов час їхати до Києва й у лавах зукраїнізованої армії піти зі зброєю в руках проти Австрії за визволення тих українських земель, що були ще під її владою: «Отже, здирали австрійські відзнаки зі своїх мундирів і, як хто міг, почали втікати з російських таборів [...]. Наглядно ж вони бачили, що вони не одинокі українські національні вояки і що українська енергія Наддніпрянщини така значна, що давні їхні погляди, зроджені в сліпо льюальній для Австрії Галичині з засновку, що нібито поза українським галицьким життям із Української Нації вже не лишилося майже ніщо, що ті давні погляди неправильні й пережиті [...]. І так звідусіль потягли усі найсміливіші, найбільше національно-революційні елементи Галичини із таборів полонених, щоби піти на службу Українській Державі [...]. Ішли з надволжанських степів, із Уралу, Сибіру, ішли з Туркестану й пограниччя Китаю й Паміру, навіть із полярних тундрів Мурмані йшли. Йшли в столицю України обдерті, голодні й босі, без копійки в кишені»⁸⁷.

Секретар Центральної Ради 1917–1918 рр. Михайло Єремійв (1889–1975) розповідав, як одного разу, в добі Першого Універсалу (10 червня 1917 р.) до приміщення Педагогічного музею завітала чергова делегація військовополонених австрійських старшин – українців, серед яких були Петро Дідушок та Євген Коновалець, а також Юліан Охримович⁸⁸ та Іван Лизанівський: «Запросивши новоприбулих на місія для публіки, я, по скінченні засідання, познайомив їх з проф. Грушевським, який був дуже радий прибуттю цієї групи молоді та енергійної галицької інтелігенції, якої нам дуже бракувало, і, поговоривши з ними ду-

⁸⁵ *Грушевський М.* Спомини. Ч. II / Публ. С. Білоконя // *Київ*. – 1989. – № 11. – С. 115.

⁸⁶ Докладний аналіз творчої спадщини цього, за І. Лисяком-Рудницьким, «найцікавішого історика української революції» див.: *Гелей С.* Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку). – Л., 1998. – 532 с.

⁸⁷ *Кучабський В.* Від первопочинів до Проскурівського періоду // «Золоті Ворота»: *Історія Січових Стрільців 1917–1919* / Історія визвольної боротьби України в монографіях, т. II. – Л., 1937. – С. 17–18.

⁸⁸ *Охримович Ю.* (1893–1921) – укр. громад. і політ. діяч; нар. у Стрию (нині Львів. обл.). З 1911 р. навчався у Львів. ун-ті; був одним з лідерів укр. студент. руху у Сх. Галичині, входив до керівництва Укр. студент. союзу. 1913–1914 рр. редагував студент. журн. «Шляхи» (Львів). На поч. Першої світової війни переїхав для пропагування ідей нац. революції серед студентства у Наддніпрянську Україну. Вступив до УПСР, 1917–1918 рр. – секретар ЦК УПСР. У квіт. 1917 р. обраний до УЦР від студент. орг-ції. З 1920 р. жив у Харкові, працював у вид-ві «Рух». 1921 р. заарештований і страчений ЧК. Автор вартісної праці «Розвиток укр. нац.-політ. думки» (1918).

же ласкаво, просив мене зробити все можливе, щоб включити їх в політичну працю і тим підсилити наші, досить на той час слабенькі сили»⁸⁹.

Своєю чергою, В. Кучабський зауважував, що галицькі інтелігенти, які стали свідками революційних подій в Україні, розуміли, що тут відчувається брак організаторських сил для розбудови власної державності, а відтак – «бралися за технічно-організаційну працю на Наддніпрянщині, йдучи на службу урядовцями в першу чергу до офіційних установ Центральної Ради»⁹⁰.

Таким чином у Києві утворилася доволі численна колонія галичан-урядовців. Вони скупчувалися довкола гуманітарного «Українського центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді» (таку нову назву одержав 7 жовтня 1917 р. «Комітет допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді», створений, у свою чергу, 4 травня того ж року). Його домівка вже у липні – серпні 1917 р. перетворилася на своєрідний клуб галицьких українців. Комітет не обмежувався лише гуманітарною діяльністю, хоча й сама по собі вона була значною⁹¹. Щоби «не позбуватися з Наддніпрянщини в Австрію цінного для технічно-організаційної праці галицького елемента», «Галицько-Буковинський Комітет» створив власне бюро працевлаштування, даючи можливість уродженцям західноукраїнських теренів не лише прожити, але й працювати при українських офіційних і громадських установах.

Комітет навіть пішов на «нелегаліщину». Невдовзі після Лютневої революції він здобув собі право видавати галицьким «біженцям» посвідчення особи, такі важливі для органів Тимчасового уряду – фактичної державної влади в Україні до осені 1917 р. Користаючись цим правом, Комітет забезпечував документами «біженців» й численних утікачів з російського полону, що уможливило їм, хоча й під фіктивними прізвищами, легальне перебування у Києві й працю при УЦР чи інших українських установах⁹².

Зрозуміло, що політичний провід Східної України мав свої резони, аби «не позбуватися з Наддніпрянщини в Австрію цінного для технічно-організаційної праці галицького елемента» (В. Кучабський). Але й західний регіон національної

⁸⁹ *Сремій М.* Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // *Євген Коновалець та його доба.* – Мюнхен, 1974. – С. 154.

⁹⁰ *Кучабський В.* Від первопочинів до Проскурівського періоду // «Золоті Ворота»: *Історія Січових Стрільців 1917–1919.* – С. 23.

⁹¹ Комітет допомоги українцям-виселенцям при УЦР перманентно й потужно лобював інтереси галицьких закладників й виселенців перед російськими владними структурами. Так, напр., 8 жовтн. 1917 р. Комісія для розгляду й ліквідації справ про заручників та адміністративно висланих при цивільній канцелярії Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту розглянула за поданням Комітету допомоги українцям-виселенцям справи 63 українців – австрійських підданих, дозволивши їм «свободний вибор мезостожительства к востоку от реки Днепра». Серед цих осіб був і згаданий нами вище засланець *Михайло Козоріс*, який вочевидь самовільно залишив місце заслання у черв. 1917 р. й дістався до Києва, де півтора місяці марно шукав роботу і знайшов її лише у верес. 1917 р. у Вінниці, діставши посаду секретаря Земельної губернської управи та водночас учителя німецької мови в укр. гімназії (Див.: *Рубльов О. С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археогр. щорічник.* – К., 1993. – Вип. 2. – С. 113).

⁹² *Кучабський В.* Від первопочинів до Проскурівського періоду // «Золоті Ворота»: *Історія Січових Стрільців 1917–1919.* – С. 23–24.

території вкрай потребував інтелігентних сил майже з аналогічних міркувань – для відновлення зруйнованого війною національно-культурного життя й розв'язання інших важливих завдань напередодні вірогідної мілітарної поразки Австро-Угорщини, насамперед гіпотетичного переведення справи державного будівництва на східногалицьких теренах зі сфери абстрактних теоретизувань у практичну площину.

3 вересня 1917 р. до голови УЦР адресувався Народний Комітет Національно-демократичного стороництва у Львові: «По занятю нашого міста і краю через російські війська, зістало багато наших визначних людей увязнених і вивезених в російський полон. Брак їх дається нам тепер дуже прикро відчувати [...]. Знищений і розбитий край потребує на всіх областях найбільшої помочі. Тимчасом в браку досвідних людей нема кому ні організувати, ні вести ту ратункову працю, ні в нашій місті, ні в краю [...]. Наслідком того стоїть зруйнований нарід без поради і помочи [...]. Супроти того стане Вам, Пане Президенте, ясно, що коначні і необхідні нам ті мужі, що забрані в полон».

Апелюючи до М. С. Грушевського як львів'янина зі стажем – «Ви, Пане Професоре і Президенте, знаєте наші відносини і можете зміркувати, що в нас тепер діється і як кожна розумна одиниця нам тепер дорога», – звернення подавало 36 прізвищ «цивільно-полонених, котрих поворот до Галичини є коначний», а саме: «Др. Володимир Охримович, директор «Дністра», Микола Заячківський, директор Народної Торговлі (на сих двох особах залежит Народному Комітетови найбільше) – Константина Малицка, редактор Микола Курцеба, редактор Юлія Балицький, др. Микола Шухевич, проф. Іван Левинський, др. Андрій Кос, посол Тимко Старух, канд. нотар. Михайло Мочульський, доцент унів. др. Ілярій Свенціцький, радник судовий Роман Сосновський, радник магістрату у Львові Спіридіон Баньковський, шкільні краєві інспектори др. Михайло Кошоба і Іван Матіїв, директор укр. гімназії в Яворові Іван Прийма, дир. Михайло Губчак зі Станіславава, радник суд. з Самбора Іван Герасимович, адвокат з Самбора др. Данило Стахура, рад. суд. з Золочева Скобельський, рад. суд. з Станіславава Кульчицький, проф. сем. в Самборі Теодор Біленький, Іван Івашко, урядник тов. Провідіне у Львові, судія Антін Рак з Тернополя, Іван Прибила, селянин з Романова; св'ященники: Михайло Цегельський з Камінки Стр[умілової], Стефан Мохнацький з Теревовлі, Іван Бачинський зі Сновича пов. Золочів, о. Володимир Гоцький з Колоденця пов. Жовква, Яцковський, др. Іван Соболев, др. Горникевич, і Щепанюк зі Львова. Отець Громницький з Тернополя, о. Дольницький з Яворова, о. Постригач зі Золочева»⁹³.

Підстаршина австрійського війська, а згодом відомий український газетяр і публіцист, *Іван Кедрин-Рудницький* (1896–1995), який 1916 р. потрапив до російського полону й утримувався у таборі в Забайкаллі, пригадував власну «одісею»: «Масової втечі полонених не було: куди втікати, коли така велетенська

⁹³ Див.: *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.*: Док. і матеріали. – С. 742–744.

Докладніше про розв'язання проблеми національних кадрів у Західноукраїнській Народній Республіці див., напр.: *Павлишин О.* Державне будівництво ЗУНР-ЗОУНР: Проблема національних кадрів // *Центральна Рада і український державотворчий процес*: Матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : У 2-х ч. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 97–106.

віддаль ділила табір від Європи, – не було документів, грошей, – полонені почували себе безпечнішими в таборі. Здавалося, ось-ось настане мир і змога впорядковано вернутися до дому! Але окремі полонені придумували різні способи, як би мерщій вирватись на волю. Так і я зголосився «добровільцем» до праці в «Деміївському снарядному заводі» [...], як «фаховий інженер». (Яким інженером-піротехніком міг бути 20-тирічний юнак?!) Я отримав фікційний «виклик» до тієї фабрики від мого брата Михайла з Києва, дістав у таборі за хабаря «документ» і мені приділили «конвоїра», з яким я зразу таки дійшов до порозуміння [...]. Подорож почерез цілий Сибір, Урал і корінну Московщину тривала кругло 2 тижні [...]. У Києві, як згадано, жив тоді найстарший брат Михайло, від якого я дістав негайно першу допомогу, одягом і приміщенням. Але в будинку Центральної Ради [...] діяв уже Галицько-Буковинський Комітет, до якого я зголосився і дістав особисту довідку, «залегалізувавшись» таким чином, як вільна людина. Так розпочався мій поверх трирічний період життя в Наддніпрянській Україні, де я пережив визвольну війну-революцію»⁹⁴.

Згаданий мемуаристом «найстарший брат Михайло» – *М. Рудницький* (1889–1975) – працював тоді (1917–1918) викладачем Українського народного університету у Києві (відкриття відбулося 5 жовтня 1917 р.)⁹⁵.

Галицькі військовополонені, які утримувалися у таборах, вже з другої половини 1917 р. відчували на собі усі «переваги» російської революційної демократії з прикметними для неї анархією й свавіллям, що в першу чергу позначалося на продовольчому й речовому забезпеченні бранців. Чотирнадцять військовополонених старшин-українців з табору у Новоніколаєвську Томської губернії інформували наприкінці липня 1917 р. провідників українського національного руху: *«Відношено ся до нас гірше ніж до Німців або Мадярів. Не признавано нам нашої властивої назви «Українці», а записувано нас то за «Малоросів» то за «русских», називано нас зрадниками славянства і т. д. [...] Не змінили ся цілком на літше відносини наші і за нового [у]ряду. Противно навіть, бо перед тим була, хоч жорстока, але все-таки постійна влада, а тепер цю владу перебрав на себе «салдат-гражданін» і сей вирабляє з нами, що хоче».*

«Відносини змінюються і все на гірші, доводять вже нашу терпеливість до краю [...]. Настали комитети, забрали муку і цукор і сейчас дають если їм останет-

⁹⁴ Див.: *Кедрин І.* Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 24.

⁹⁵ Карколомну справу визволення з полону молодшого брата Михайло Рудницький згодом обіграв у мемуарному фейлетоні: «Київ 1915 року (очевидно, йдеться про 1916 р. – *Авт.*). Сидиш за столом найбільших російських буржуїв; голова дому – член Думи, правого крила. Що він може? Попросиш його і він тобі спровадить до хати із сибірського табору полонених на монгольській границі 19-літнього брата з мотивом, що це, мовляв, інжинір-спеціаліст, якого він потребує до своєї фабрики – воєнних стрілень. Його рідна сестра чуває себе українкою, його вуйко – високий царський урядовець – не розмовляє в його хаті інакше, як по-українськи – для демонстрації [...]». І далі, вже після приїзду Івана Рудницького (Кедрина) до «матері міст руських», отже – 1917 р.: «Живемо як на хмарах – легко і часто не бачимо землі. Все йде нормально, але по ночах неспинно хтось стріляє; одні із страху, другі з радощів, треті попросту тому, що носять револьвери і руки їх сверблять.

Мій молодший брат щовечора одягається в нове убрання і йде в гості, хочби чути було стріли під самими вікнами. Революція витворює чудодійний настрій: коли стріляють «свої» – не боїшся навіть заблуканої кулі» (Див.: *Рудницький Мих.* Перші революційні подуви // *Діло*. – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 5–6).

ся і если хочуть дати [...]. Рубель упав на своїй ціні, за него купити нічого не можна, а датого цей же сам нарід бранцеві маючому мало гроша неохоче продає свої продукти, – зауважували 15 вересня 1917 р. у листі до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР бранці-стрільці табору в Уфі, який підписали 21 чол. – Живем в поміщеннях темних, вохких, де нема доброго воздуха: і при лихих харчах на тяжких роботах тратимо послідні свої сили, з чого виглядаємо вимучені чорні, що дивитися одному на друго[го] годі».

Погіршення власного становища й бруральну поведінку російського «салдата-гражданіна» мешканці уфімського табору змальовували такими, не без гіркої іронії, словами: «Гра додати, що хороша дисципліна удрала с фронту й загостила до нас напів живих, щоб кожного, хтоби смів встати по минуто від праці, наказати за непослух. Маєм кожний з нас одного солдата, котрі нас смотрят як ока в голові. Они нас в церкву не пускають, що нашому чоловікові в сій біді так миле. О тім, щоб котрій міг собі заробити копійку в вільний час і думати не можна. «Это не полагается», каже солдат, «комитет не разрешил». За се часто узнаем, що чоботи або одіж, котру ми обрабляем, продає ся тими солдатами на базарі».

Вихід вони вбачали у зверненні до харитативних установ при Українській Центральній Раді.

Так, 4 жовтня 1917 р. з Тобольська до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР адресувався доброволець австрійського війська **Василь Гоца** (перед війною директор Народного дому у Белзі): «Хвальне Товариство! Я вже четвертий рік в полоні. Користувався вже помічю Вашого Товариства і знова прошу о позичку. Находжуся доволі в скрутнім положеню, біда зачинає руками – ногами чіпатись – а помочі ні з відки. Будьте ласкаві, наколи можливо, поміжіть – позичте. По війні все зверну. З'обовязуюся словом чести віддати» (25 жовтня 1917 р. петентові було надіслано з Києва 30 руб. допомоги).

7 жовтня 1917 р. до Українського центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни з Макар'єва Костромської губернії листовно звертався інший бранець: «Підписаний австр. полонений офіцер, хорунжий УСС, проживаючий в полоні уже майже три роки – від листопада 1914 р., не користавший до сего часу з ніяких материяльних підмог чи то в грошах, чи в одежі, витративший з трудом заощаджені гроші на подорож з одного лягеру в другий, находиться нині серед загальної дорожнечі без средств, щоб придбати найпотрібніші річи на зиму. Тому осьміляєся звернутись отсим до Сьвітлого Комітету з просьбою о грошеву підмогу або позичку, яку з'обовязуюся звернути по повероті до вітчизни. **Яків Струхманчук**, хорунж[ий] УСС, артист-малляр, бувш. учитель укр. гімназ[ії] в Перемишлі».

Досить часто посередниками у фінансових справах та довіреними особами галичан – військовополонених, закладників, біженців – виступали їхні земляки, які мешкали у Наддніпрянській Україні ще з передвоєнних часів чи раніше звільнилися з полону або місць заслання й встигли вже акліматизуватися в умовах підросійської України.

Так, наприклад, у вересні 1917 р. до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР за посередництвом особисто йому знайомої А. Франко адресувався бранець Нестор Нижанківський (1893–1940). На його зверненні власноручна рекомендація доньки Каменяра, котра, як уже згадувалося, брала участь в україн-

ських допомогівих інституціях: «Н. Ніжанковський, п'яніст, полонений австрійський офіцер, знаходиться в Задонську Вороніжської губ. в лагері воєннополонених. Звернувся до мене з просьбою о вистаране ся йому позички для поратованя підірваного серцевою хоробою здоровля і присланя їх на приватну адресу. *Анна Франко*, Київ, 21/IX 17 року»⁹⁶.

Вищезгаданий приклад з підтримкою старшим братом – Михайлом Рудницьким, закладником і киянином зі стажем, свого молодшого брата – Івана, був непоодиноким. Чимало аналогічних життєвських історій можна відстежити за тогочасним листуванням. Так, 19 жовтня 1917 р. за позичкою до «Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни» звернувся Михайло Свенціцький, що мешкав тоді у Києві по вул. Прорізній, 13. Прохання обґрунтувалося так: «Забраний в червні 1915 р. російськими властями до Росії, я перебував до сего часу в Харкові. В минувшім місяці я приїхав до Києва і записався слухачом фізико-математичного факультету в Українськім Вільнім Народнім Університеті. По дорозі з Харкова в Київ мене обікрали, так що я приїхав в Київ без грошей». До клопотання долучалася гарантія на посвідка відомого родича петента, також галицького закладника: «Ручу, що Михайло Свенціцький з Батисева Радехівського пов. в Галичині буде платити по 25 (двайцять п'ять) рублів місячно одержану позичку в висоті 200 (двіста) рублів. Київ, 1 падолиста 1917. *Д-р Іларион Свенціцький, заложник м. Львова*.

Отсею порукою зобов'язуюся платити запавші довжні рати М. Свенціцького. *І. Свенціцький*».

11 квітня 1918 р. вже колишній бранець – Д. Вахнянин – повідомляв родичам у Східній Галичині, що йому нарешті пощастило вирватися з табору⁹⁷ й дістатися до Києва: «Я до 12го лютого жив в лягрі полонених в Перовську – в Туркестанщині. Життя було так невиносиме, що приходилось шаліти. Не було спромоги забити в який-небудь спосіб свобідний час, голод дошкулював щораз більше [...], грошей нам не виплачували – а на жовнірський харч перейти не дозволили, бо говорили: «Ви офіцери повинні самі себе живити – і коли хочете їсти – ідіть на роботу». Супроти цього не було иньшої ради – як виїхати із Перовська. Др-ви Брикови і Людкевичеви удалося вирвати ся із цього пекла легальною дорогою – а ми, прочі українці – на всякі наші можливі старання, які були без висліду – мусіли лишитись надальше у тім лягрі. Для того я був обдер ся із всього – а купити не було за що [...]. Тоді я задумав утікати. З проф. Михайлюком (Чернівці, II гімназ[ия]) підробив потрібні до утечі папери, купив солдатське убрання – і 12го лютого вночі утік. На дорогу позичив мені гроший надзарядца Дольницький [...] 100

⁹⁶ 28 жовт. 1917 р. Н. Нижанківському на його прохання виплатили позичку у 100 руб.

⁹⁷ 15 груд. 1917 р. з Перовська від імені комітету бранців-українців Сир-Дар'їнської обл. д-р Іван Брик і Данило Вахнянин інформували Центральний Галицько-Буковинський комітет у Києві про становище та моральний стан військовополонених українців: «*Положення Українців-бранців тяжке невимовно. Клімат, до якого ми не привикли і який щорічно убиває по кілька полонених. Тепер в Туркестанськім краю з мануфактури одежі, біля, обуви, майже нічого дістати не можна, а російська військова власть не журиється тим, що люди ходять обідрані і босі. Дорожнеча велика, а голод за дверима. Коли звазимо ще і душевний стан бранців, загнаних між Кіргізів і Сартів, то не диво, що на запитання, кому чого треба, з грудий усіх виривається однодушне: на Україну. Отсе і є ця велика поміч, яку може принести нам Комітет. На нашу думку, це є тепер не тільки можливе, але і легке до переведення з огляду на силу і повагу правительства Української Республіки*».

корон, і я щасливо по 10 днях дуже небезпечної їзди прибув до Києва. Якраз тоді, коли большевицькі банди заняли були Київ – і розстріляли до 4500 Українців».

Адресант інформував рідних, що по прибутті до столиці України ним заопікувалися земляки, які прийняли його до себе на помешкання: «По прибутті наших і німецьких військ у Київ – стало і мені краще житися. Домів мені тепер вертати поки що неможливо – бо не пускають – бо, по-друге, наразі добре пождати ще якийсь час». Учорашний бранець з гумором пригадував: «Если би Ви мене виділи в убранні російського жовніра, змізерованого, обдертого і зарослого – то пере-страшилиб ся. Виглядав як бандит. Та це нічого – тепер потрохи упорядкував ся, купив білизну і таке иньше. Поволі приходжу до себе»⁹⁸.

* * *

Отже, галичани й загалом уродженці західноукраїнських теренів, яких доля закинула під час війни у Наддніпрянську Україну, не залишалися осторонь важливих, загальнонаціонального значення, подій, котрі відбувалися тут з весни 1917 р., й брали активну участь у розбудові нового українського життя. Вже під час першої української маніфестації у Києві 19 березня 1917 р. серед інших учасників святочного походу йшов цілий відділ полонених українців з австрійського війська, що символізувало єдність українських земель під соборницькими гаслами. У тогочасній кореспонденції з цього приводу згадувалося: «Наші браття-галичани, що трупом синів своїх вкрили поля від Перемишля аж до Сибіру, а самі скуштували тут від царя-«освободителя» і тюрми, і голоду, кличуть нас до боротьби своїм прапором, на якому стоїть: «Домагаймося всі за одного – еден за всіх вільної України!»...» Того ж дня до учасників маніфестації «від українців-галичан тепло та щиро» промовляв доктор **Володимир Сабат**⁹⁹.

Упродовж весни й літа 1917 р. у Києві утворилася доволі численна колонія українців з Буковини й Галичини, члени якої брали найактивнішу участь у культурно-національному будівництві. За деякими підрахунками, на початку 1918 р. у місті налічувалося лише 2 652 біженці з Галичини, не рахуючи інших категорій – адміністративно виселених, закладників, військовополонених.

Після повалення царату й звільнення з інтернування у Ярославлі 26 квітня 1917 р. до Києва прибув митрополит УГКЦ Андрей Шептицький¹⁰⁰. Під час пе-

⁹⁸ Унівстолітніх змаганнях: *Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941)* / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлиньська, Г. І. Сварник. – К., 1993. – С. 322–323.

⁹⁹ *Свято вільної України 19 березня у Києві* // *Вісті з Української Центральної ради*. – 1917. – № 2. – 21 берез.; *Українська Центральна Рада: Док. і матеріали*. – Т. 1. – С. 49.

«Вісті з Української Центральної ради» буквально називають промовця від українців-галичан – «*n[an] Сабат*». Упорядники двотомника «Українська Центральна Рада» вважають, що йшлося про **Миколу Сабата** (1867–1930), відомого з «Енцикл. українознавства» (Див.: *Українська Центральна Рада: Док. і матеріали*. – Т. 1. – С. 539 (прим. 71); Т. 2. – С. 399 /Покажчик імен/). Насправді ж промовляв 19 берез. 1917 р. і був серед засновників та активістів «Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді» його менш знайомий однофамілець д-р **Володимир Сабат** (наприкінці 1917 – на поч. 1918 р. повернувся до Сх. Галичини).

¹⁰⁰ Див.: *Андрей, митрополит*. Воля і надії: Як революція звільнила мене з царської в'язниці // *Діло*. – 1937. – 7 берез. – Ч. 50. – С. 1–2.

ребування у місті владики двічі (28 і 29 квітня) зустрівся з керівниками Української Центральної Ради, відслужив панахиду у річницю смерті І. Франка, а також призначив одного з місцевих галицьких закладників – о. М. Цегельського – генеральним вікарієм для католиків візантійського обряду у центральних землях України¹⁰¹. Наприкінці 1917 р. у Києві на Павловській вулиці було споруджено дерев'яну греко-католицьку церкву, першим парохом якої став вивезений царським урядом з Галичини як заручник панотець **Микола Щепанюк** (1883–1937). Яскраве свідчення про зустріч із душпастирем під час української маніфестації 19 березня 1917 р. залишив Д. Дорошенко: «Близько коло мене стояв о. Щепанюк, один з галицьких заложників. «А що, отче, – звернувся я до нього, – тепер Ви бачите, що таки існує українське життя в Київі?» У відповідь він мовчки стиснув мені руку. В його на очах брехали сльози»¹⁰².

Галицькі українці обіймали посади учителів українських гімназій, працювали як інженери, техніки, кооператори, газетярі, зміцнюючи своїми фаховими знаннями й патріотизмом не надто численні лави національної інтелігенції. Так, наприклад, вищезгаданий перемишльський педагог д-р Євген Грицак був лектором на літніх учительських курсах у Ладижині й Миргороді, а згодом працював викладачем 2-ї української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства та Архітектурного інституту у Києві й водночас співробітничав у Термінологічній комісії УАН¹⁰³. Студент Віденського університету **Микола Шлемкевич** (1894–1966), адміністративно висланий 1915 р. російськими окупантами до Сибіру, 1917 р. приїхав із заслання до Києва, де працював (1918–1919) секретарем редакції «Робітничої газети». Після захоплення більшовиками Києва майбутній автор відомого публіцистичного есе «Галичанство» (1956) переїхав на Звенигородщину, де учителював у сільських школах, а 1919 р. повернувся до Галичини.

11 травня 1917 р. з м. Бугуруслана Самарської губернії до Української Центральної Ради у Києві був надісланий доволі типовий для галицьких бранців – інтелігентів і водночас напрочуд виразний лист з пропозицією послуг на шкільній ниві: «Підписані австрійські полонені офіцери – Українці; гімназіяльні учителі з Галичини і Буковини, бажаючи по силам своїм пособити справі скорійшої українізації середніх шкіл на території України, віддають свої услуги Сьвітлій Раді.

Кваліфікації їх такі:

1) Омелян Колодницький, від двадцяти літ учитель української мови і класичної філології в Галичині, знаний лично Вп. Проф. Мих. С. Грушевському, який може про него уділити інформації,

2) Іван Новосельський, учитель класичної філології і української мови,

3) Трифон Кійовський і Лев Добрянський, учителі фізики і математики в українських гімназіях Буковини. Всі названі, крім повної кваліфікації, мають по кілька літ практики в навчованю по-українськи своїх предметів».

У листі також зазначалося, що «подібні услуги жертвує наш товариш учитель народний Григорій Кобилка». Водночас звернення містило прикметне застере-

¹⁰¹ Див.: *Грушевський М.* Спомини. Ч. II / Публ. С. Білокопя // *Київ*. – 1989. – № 9. – С. 131–132.

¹⁰² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. 1. – С. 74.

¹⁰³ Див.: *Ямяк П.* Професор д-р Євген Грицак // *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака*. – С. 17.

ження, властиве тодішньому менталітету значної частини української галицької суспільності, все ще незбагнено лояльної щодо конаючої Австро-Угорщини: «Не можуть вийти в часі побуту в полоні поза рами, вказані обов'язками супроти австрійської держави, можемо пособляти справі українського шкільництва устроюванням відчитів з області наших спеціальностей в об'ємі вимогів гімназії»¹⁰⁴.

Провідники вітчизняного національного руху усвідомлювали нагальну потребу концентрації й використання на теренах Наддніпрянщини українських фахових кадрів, яких вочевидь бракувало за нових революційних умов і покликаних ними до життя численних українізаційних викликів. Тому керівництво УЦР та її структури неодноразово порушували клопотання перед Тимчасовим урядом щодо негайного переведення до українських губерній насамперед військовополонених австрійського війська української національності з фаховою освітою – педагогів, правників, видавничих працівників тощо.

Російська «демократія», аж ніяк не зацікавлена у зміцненні позицій українського руху й вірогідному відокремленні «Юга Росии», усіляко гальмувала виконання цих законних вимог. Так, 19 листопада 1917 р. начальник штабу Київського військового округу у відповідь на чергове клопотання повідомляв Генеральному секретарству справ освіти УЦР: «По приказанию Командующего войсками округа, препровождаю при сем список учителей-галичан, которые будут вытребованы в Дарницкий лагерь (військовополонених. – *Авт.*); остальные вытребованы быть не могут. По прибытии в лагерь указанных в списке Вам будет сообщено»¹⁰⁵. Згаданий український список містив прізвища 36 осіб – назагал військових бранців: 20 професорів (викладачів) гімназій (серед них – І. Брик, Л. Добрянський, Т. Кійовський, О. Колодницький, Я. Ярема, політичний засланець Т. Біленький та ін.) та 16 народних учителів.

Лише 2 січня 1918 р. штаб КВО повідомив УЦР, що «Командующий войском высловив зоду на переведення в межі України взагалі всіх полонених вчителів-галичан з педагогічним досвідом, яких зазначено у Вашому зношенні»¹⁰⁶.

Але очевидно, що не лише на шкільній ниві працювали уродженці західноукраїнських земель, які за тих чи інших обставин опинилися на теренах колишньої імперії Романових у 1914–1917 рр. Ініціативи й близькій безпосередній участі інженера Івана Левинського (1851–1919) зі Львова, професора Львівської політехніки, депортованого 1914 р. російською окупаційною владою до Києва, завдячувало своїм заснуванням й швидким розвитком українське технічне товариство «Праця». Коли почали творитися українські державні установи, чимало галицьких і буковинських українців заповнили штати їхніх урядовців¹⁰⁷.

Так, наприклад, згадуваний вже вище Данило Вахнянин, який працював у закордонному відділі безпартійного щоденника «Відродження» (видавався у березні – грудні 1918 р.), одержуючи місячно 350 крб., у листі до рідних від 11 квітня 1918 р. інформував їх про власні заняття й враження від тогочасного київсько-

104 ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 85, арк. 35–36.

105 Там само, спр. 31, арк. 25.

106 Там само. – Арк. 27.

107 Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: В 2-х т. – К., 2002. – Т. I. Доба Центральної Ради. – С. 291.

го побуту: «Життя тут надзвичайно дороге, но все-таки живу на свободі, між своїми, приглядаюся творенню української державности – но і учу язики: англійський і французький. Коли воєнна заверуха промине і вияснить ся загальний горизонт, подумаю про свій поворот».

Принагідно Д. Вахнянин ділився й своїми спостереженнями щодо кількості «українських мов», котрі були в обігу у Києві на початку 1918 р., ніби попереджуючи цією жанровою замальовкою прийдешні галицько-наддніпрянські правописні дискусії 1920-х рр.: «Тут такий хаос при ужитті української мови в письмі і слові, що прямо бере розпука... Кождий диктує свою граматику – і уходить за знавця – а взяти яку-небудь часопись, то в ній знайдете, що кожда стаття є іншою мовою і ортографією писана. Тепер я дійсно не знаю, чи умію говорити і писати по-українськи, чи ні»¹⁰⁸.

Іван Кедрин-Рудницький, який за доби Української Народної Республіки працював в освітянських інституціях¹⁰⁹, пригадував ті «світлі й похмури», але вочевидь незабутні для нього часи: «Сам я працював тоді у міністерстві освіти, одночасно з Ігорем Федевом (пізніший голова Українського Студентського Товариства «Січ» у Відні, автор «Сина України», помер у Канаді) провадив концесіоновані міністерством прилюдні курси українознавства, вперше знайомився з газетою, переводючи нічну коректу, одночасно цікавився студентським життям, – словом, *провадив таке саме життя, як більшість молодих галичан, що в часі наддніпрянської революції металися на всі сторони, робили і морочливу незаметну працю, та «рух», і не тільки матеріальною екзистенцією, але й цілою душею зв'язали себе з наддніпрянським тереном, на 100 відсотків акліматизуючись та «асимілюючись» до нього, та, з свого боку, по мірі своїх скромних сил, впливали на оточення»*¹¹⁰ (виділення наше. – Авт.).

¹⁰⁸ У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941). – С. 323–324.

¹⁰⁹ І. Кедрин працював у департаменті вищого шкільництва М-ва освіти УНР, а також у газетах («Громадське слово» О. Саліковського, «Проміння» В. Садовського) як коректор, нічний черговий, міський репортер (Див.: *Іван Кедрин-Рудницький: Короткий життєпис // Кедрин І. У межах зацікавлення.* – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 12).

¹¹⁰ *Кедрин І.* Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – С. 29. Первісний текст цієї мемуарної згадки див.: *Кедрин І.* Київ 1918 // *Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1938 р.* – Л., 1937. – С. 17–18.

Намагання нечисленних одиниць з-посеред української наддніпрянської колонії у Львові поставити штучний бар'єр поміж собою, наддніпрянцями, «справжніми» українцями, й галицькими співвітчизниками викликали 1937 р. різку відповідь І. Кедрина, тоді редактора «Діла». Чільний львівський газетяр принагідно оприлюднив власні рефлексії щодо свого та інших галичан самовідчування/самоусвідомлення під час побуту у Наддніпрянській Україні 1917–1920 рр., які суттєво доповнюють вищенаведений спогад з київських часів його біографії. Поставивши риторичне запитання, чи західні українці почувалися тоді у Наддніпрянщині чужо і підкреслювали своє галичанство, він давав таку відповідь: «Знаємо, були й такі – головню дехто зі старших громадян, які не могли вжитися в тодішній революційний хаос та які почували себе серед отих відносин і незрозумілого їм психікою наддніпрянських земляків – погано. Але величезна більшість молодих галичан, які по своїй силі і змозі брали активну участь у будові української держави, чи то у Січових Стрільцях, чи у центральних державних установах, чи у кооперації, чи в краєвому вчительському апараті, відразу приймали наддніпрянський світ як свій. Кому з нас прийшло тоді до голови висувати термінологію «ми» і «ви»? І коли була про це кілька днів тому випадкова розмова у гуртку колишніх членів галицької

Михайло Єремійв свого часу слушно наголошував, що ширше громадянство назагал непогано обізнане з офіційною історією УЦР – її відозвами, конгресами, маніфестаціями, з'їздами, універсалами тощо. Все це, за його словами, було блискучим та імпозантним фасадом, поза яким натомість тривала позалаштункова «чорна та невдячна» робота «жменьки відданих та скромних працівників, імена яких Лета історії поволі несе в повне забуття». Отже, на думку мемуариста, «обов'язок тих, кого в той час хвиля революції піднесла на свій кипучий та зрадливий гребень, є направити цю хибу і згадати бодай одним тихим словом тих незначних будівничих новочасної України, яких не згадує офіційна історія»¹¹¹.

Перераховуючи цих «відданих та скромних працівників», той же М. Єремійв пригадував зокрема, як після проголошення Другого Універсалу (3 липня 1917 р.) в УЦР завели стенографування засідань під керівництвом галичанина Леонтовича, доброго фахівця, який свого часу займався цим у Львівському сеймі¹¹². Той же автор наголошував на феноменальній працездатності голови Центральної Ради, який під час її засідань встигав писати резолюції, що мали ухвалюватися за підсумками обговорення, а ще частіше «правив на колінах коректи своїх численних писань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і які я йому дискретно передавав під столом»¹¹³ (виділення наше. – Авт.).

Керівник друкарні часів УЦР, однопартієць М. С. Грушевського по УПСР, член її ЦК, *Іван Миколайович Лизанівський* (1892–1937) народився у м. Золочеві (тепер Львівська обл.). Навчався у Львівському університеті (1910–1912). Упродовж 1910–1912 рр. був секретарем І. Франка, залишивши про це спогади¹¹⁴. 1912 р. перебрався до Києва, працював під керівництвом М. С. Грушевського у редакції «Літературно-наукового вістника» та присвячував весь вільний час організації таємних студентських громад, згодом вступив до УПСР. Своє життя він зв'язав з Києвом, де «дуже скоро зжився з новим оточенням і зовсім акліматизувався»¹¹⁵. З березня 1919 р. І. Лизанівський входив до складу Комітету охорони республіки, який діяв у Кам'янці-Подільському. З початку квітня 1919 р. –

колонії у Києві, то виринув запит: а чи ми, галичани, не творили б у Києві свого галицького клубу? І всі одногослоно погодились, що коли б навіть такий терен товариського життя створився, то напевне галичани у Києві не назвали б його «клубом галицьких емігрантів»! Коли б нам був хтось у 1917/20 рр. закинув, що ми – емігранти, «напливовий елемент», чи «нетутешні» – ми були б обурені й ображені! І всі наші старання йшли у напрямку не відокремлювати себе, тільки зливатися, асимілюватися з оточенням, *українським оточенням* (виділення по тексту І. Кедрина-Рудницького) (Див.: *Кедрин І.* «Ми» – наддніпрянці – і «ви» – галичани... // *Діло*. – 1937. – 17 лют. – Ч. 34. – С. 1–2).

¹¹¹ *Єремійв М.* За лаштунками Центральної Ради: Сторінки зі спогадів // *Укр. історик*. – 1968. – № 1/4 (17/20). – С. 104.

¹¹² *Єремійв М.* Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // *Євген Коновалець та його доба*. – С. 137.

¹¹³ *Єремійв М.* За лаштунками Центральної Ради: Сторінки зі спогадів. – С. 103.

¹¹⁴ Див.: *Лизанівський І.* Франко в роках 1911–12: Уривки із споминів // *Україна*. – 1926. – Кн. 6 (20). – С. 175–179.

¹¹⁵ *Курах М.* Іван Лизанівський: Фрагменти споминів // *Вільна Україна* (Нью-Йорк). – 1962. – Ч. 34. – С. 53.

Осип Назарук, характеризуючи І. Лизанівського, свого давнього знайомого й наступника в уряді, прикметно зауважує: «До Києва прибув ще давно перед війною й зовсім «знаддніпряницься»...» (Див.: *Назарук О.* Рік на Великій Україні: Конспект споминів з Української революції. – Відень, 1920. – С. 168) (виділення наше. – О. Р.). «Акліматизація» І. Лизанівського у Наддніпрянщині була незапе-

керівник Управління преси й інформації та виконувач обов'язків державного секретаря в уряді Б. Мартоса¹¹⁶.

Комендантом будинку Української Центральної Ради був уродженець Східної Галичини *Григорій (Грицько) Штохмаль*. 11 червня 1918 р., під час роботи ліквідаційної комісії у справах УЦР, його за невиразним обвинуваченням заарештувала німецька таємна поліція. Затриманий перебував у Лук'янівській в'язниці. Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни звертався з клопотанням до Австро-Угорського консульства у Києві «інтервеніювати у відповідних властей в справі прискіпшення слідства, а коли нема ніяких законних причин до його задержання – то зробити заходи для його увільнення».

Після Лютневої революції 1917 р. із заслання до Києва дістався – серед інших галичан – колишній керівник книгарні НТШ у Львові Август Дермаль, який відтоді працював в українських видавничих інституціях. Після опанування Наддніпрянщини російськими більшовиками йому, попри усі зусилля, не пощастило повернутися до Східної Галичини. 19 лютого 1922 р. він помер у Києві «з голоду та зими». Львівські колеги покійного зауважували у некролозі: «Як людина чесна й солідна, яка привикла жити тільки працею та трудом, не зміг він зжитися з дикими відносинами, заведеними большевицькою владою, опертими на висмоктуванню усіх сил людини, не даючи їй за те ніякого матеріального забезпечення. Не маючи також потрібних знайомостей у Києві, умер серед зими з бід і бруду й постійного недоїдання в силі віку, хоч, маючи фахове знання та володіючи мовами [...], міг ще довго працювати з користею для української культури»¹¹⁷.

Період, що настав після проголошення Акту Злуки Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки 22 січня 1919 р., започаткував новий етап національно-визвольного руху – творення Соборної України¹¹⁸.

речним фактом. У його листі до А. Крушельницького у Львів (15 жовт. 1928 р.) мимохіть згадується: «Чи скоро галичани знімуть з Яцкова прокляття й елімінацію?» (*ЦДІА України у м. Львові*, ф. 361, оп. 1, спір. 49, арк. 4 зв.). Прикметне це авторське дистанціювання від «галичан» (можливо, й не до кінця ним усвідомлене).

116 У трав. 1921 р. І. Лизанівський разом з ін. лідерами УПСР (В. Голубович, Н. Петренко та ін.) був заарештований більшовиками, засуджений у т. зв. справі членів ЦК УПСР, але згодом амністований. Працював у вид-вах «Книгоспілка» (Київ) та «Рух» (Харків). За ред. І. Лизанівського та С. Пилипенка видано перше багатомне збір. творів І. Франка (т. 1–30; 1924–1929). Брав участь у виданні «Творів» О. Кобилянської (т. 1–9; 1927–1929), оповідань та новел В. Стефаника (зб. «Кленові листки», 1924; «Твори», 1927, 1929) (очевидно, що, зокрема, видані І. Лизанівським 1927 р. «Твори» В. Стефаника мали виразні ознаки большевицької кон'юнктурної правки; критику цього видання з боку «ЛНВ» див. докладніше *розд. VIII*). 1931 р. ув'язнений у справі «Українського національного центру», 1932 р. засуджений до шести років позбавлення волі, 1937 р. убитий рос. комуністичною владою (Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 98, 102, 139; *Погребенник Ф. П.* Лизанівський Іван // *Укр. літ. енцикл.* : В 5-ти т. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К., 1995. – Т. 3. – С. 172; *Кость С.* Лизанівський Іван // *Українська журналістика в іменах*: Матеріали до енцикл. слов. / За ред. М. М. Романюка. – Л., 1996. – Вип. III. – С. 197–198).

117 *Август Дермаль*: [Некролог] // *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові*. – Л., 1922. – Ч. 65/66. – С. 60–63.

118 Сучасні дослідники проблеми на підставі аналізу офіційного «Вістника державних законів для всіх земель Української Народної Республіки» та інших джерел наводять чимало прикладів військової і господарської допомоги ЗУНР-ЗОУНР з боку Директорії УНР, а також заходів щодо практич-

На ухвалення багатьох важливих політичних рішень впливали й ті уродженці західноукраїнських земель, які опинилися у державному апараті УНР після проголошення Акту соборності.

Згідно з ухвалами Трудового конгресу, на який з 593 депутатів, передбачених виборчим законом, прибуло 400 (в тому числі 36 репрезентували ЗУНР), до складу Директорії УНР 12 березня 1919 р. увійшов голова парламенту Західної області УНР Євген Петрушевич, хоча у роботі цього органу участі практично не брав, оскільки перебував у м. Станіславі – тодішній столиці ЗУНР.

Крім того, до складу уряду УНР увійшов ряд галицьких політиків. Заступником міністра зовнішніх справ у кабінеті В. Чехівського став син о. М. Цегельського – д-р *Лонгин Цегельський* (1875–1950), який з 11 листопада 1918 р. був секретарем внутрішніх справ першої Ради державних секретарів ЗУНР. 1 грудня 1918 р. разом з Д. Левицьким він підписав у Фастові від імені Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР передвступний договір з Директорією УНР про об'єднання обох українських республік в єдину Українську державу. У складі делегації Наддністрянської України брав участь в урочистому проголошенні злуки ЗУНР з УНР та в роботі Трудового конгресу України. Після призначення 22 січня 1919 р. заступником міністра зовнішніх справ Української Народної Республіки упродовж січня – березня того ж року здійснив ряд дипломатичних місій до Австрії, Німеччини та Чехії¹¹⁹.

Характеризуючи Акт 22 січня 1919 р. і значення цієї події як важливої віхи в історії вітчизняного «melting-pot'u» («плавильного казана»), що витворював українську націю з регіональних, партикулярних патріотизмів (буковинських, галицьких, закарпатських, численних наддніпрянських etc.), д-р Лонгин Цегельський зауважував: «Українське соборництво Галичан, що було ідеологічного характеру, начитане з Шевченка та з Історії України, з «України ірреденти» Юліана Бачинського, з «Самостійної України» Миколи Міхновського, з «Руси-України і Московщини-Росії» і т. д., стало ось тут, у Києві, чимось реальним і живим, бо переживаним кожним із делегатів, чи був він інтелігент чи селянин, Галичанин, Буковинець чи Ключурак з Мармарошу. Україна і Київ перестали бути лиш поетично-романтичною мрією. Вони стали дійсністю, частиною душі кожного галицького делегата. Галичани почули себе за одно з Києвом та з усією тут зібраною Україною».

Вплив Акту Злуки українських земель на подальшу долю й світосприймання уродженців західноукраїнських земель був, за Л. Цегельським, визначальним: «Разом із Слобожанами, Полтавцями, Запорожцями, Низовцями, Подолянами, Поліщуками ще раз творили вони історію України – на Софійській площі, в Трудовому Конгресі, всеукраїнську історію! Йшли слідами Романа Самодержця та

ної реалізації Злуки. Серед них: *14 лют. 1919 р.* – педагогів із «бувшої Австро-Угорської України» зрівняли у правах з наддніпрянськими учителями; *19 лют.* – українським громадянам, які закінчили Львівський, Віденський та Чернівецький університети, Львівську політехніку, підтверджено права дипломів вузів УНР; тощо (Див., напр.: *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія ЗУНР. – Л., 1995. – С. 135–137; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – С. 303–304).

¹¹⁹ Див. також його мемуари: *Цегельський Л.* Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк: Філадельфія, 1960. – 313 с. Втім, суб'єктивність автора спогадів і його антинаддніпрянська упередженість викликала негативну реакцію такого авторитетного критика як І. Кедрин-Рудницький (Див.: *Кедрин І.* Викривлена правда: Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгина Цегельського. – Нью-Йорк, 1963. – 35 с.).

короля Данила, гетьмана Сагайдачного [...]. Зливалися свідомо та власною волею з головним руслом України, скріпляли його, впливали на його напрям. Це лишило печатку на їхніх умах та серцях, на їхній свідомості. *До Києва їхали Галичани; з Києва вертали Все-Українцями.* Це впливало опісля – нераз і фатально – на їхню власну політику та долю. *Під чаром соборности вони залишилися ними назавжди.* Чар Києва – матері всіх городів українських, символу всієї України – був надзвичайний»¹²⁰ (виділення наше. – Авт.).

Директором департаменту загальних справ Міністерства праці з літа 1919 р. був ще один галичанин – *Мирон Вітошинський* (1886–1920). Народився він у м. Збараж на Тернопільщині. До 1917 р. служив хорунжим в австрійському війську. Згодом був повітовим комісаром у Збаражі, після об'єднання ЗУНР та УНР призначений делегатом Українського Червоного Хреста до Варшави. По дорозі до польської столиці 7 листопада 1919 р. заарештований у Тернополі. У в'язниці захворів на плямистий тиф і помер у тюремній лікарні 17 січня 1920 р. у 35-річному віці. Похований у Збаражі на міському цвинтарі¹²¹.

Військовополоненим українцям – воякам австрійської армії, як також і галицьким виселенцям й закладникам під час їхнього вимушеного перебування в етнічних російських губерніях чи колонізованих росіянами сибірських або середньоазійських теренах, довелося витримати не тільки багато важких випробувань, а й складати іспит на власну національну ідентичність. Адже вони були для тубільного населення не лише підданими ворожої росіянам держави, отже – «просто» ворогами, а на додачу ще й «мазепинцями» та «австрійськими сепаратистами» (за смаком – німецькою чи австрійською «вигадкою/інтригою») – тобто неприємцями, так би мовити, подвійними. Відтак місцева людність у місцях їхнього вимушеного перебування не приховувала свого негативно-зневажливого і незабгагнено зверхнього ставлення до бранців, усіяло принижуючи їхні національні почуття.

«Жити нам дуже тяжко і трудно межі Великоросами, Татарями, Чувашиами та Мордвінами. Межі ними ми тратим то, що найдоросіє кожній людині, се: рідну мову», – згадували у листі від 17 (30) травня з м. Кузнецька бранці Кость Бурштинський, Пантелемон Кравчук та Матвій Колодій.

Чужонаціональне оточення й питоменні риси автентичної російської культури викликалі різке несприйняття вищезгаданого військовополоненого офіцера В. Падоху, який у своєму зверненні до Центральної Ради від 28 березня 1917 р. ладен був навіть проміняти свій «високий» адвокатський фах на професію землероба в Україні, аби тільки вирватися з полону не лише буквального, але й духовного і мовного: «Як радо я би навіть землю орав мужикови, коли б тільки за се почув миле, ніжне, мельодійне *українське слово*, замість теперішніх грубих, всегда із венеричного словаря підібраних «истинно русскихъ ругательствъ». Як би я був

¹²⁰ *Пегельський Л.* Від легенд до правди. – С. 257–258.

Чар Акту Злуки українських земель був настільки великим, що ця подія увійшла до генетичної пам'яті нації, викликавши, зокрема, до життя у її 71-шу річницю (21 січ. 1990 р.) знану «Українську хвилю» – живий ланцюг поміж Києвом і Львовом, що його утворили сотні тисяч українців.

¹²¹ *Андрусичин Б.* Західні українці у державному апараті УНР // *Наукові записки / Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Сер. «Політологія і етнологія»*; Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 5.

щасливий, коли б прийшлося справді жити між своїм народом [...]» (виділення адресанта. – *Авт.*).

Такі самі думки висловлювали не лише військовополонені галицькі інтелігенти – старшини й підстаршини австрійського війська. З меншою вправністю й не так досконало, як їхні освічені земляки, проте промовисто й виразно артикулювали майже ідентичні судження й бранці-стрільці. Так, військовополонені-українці (21 особа) з табору в Уфі скріпили своїми підписами звернення до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР (15 вересня 1917 р.) з такими недвозначними дезидератами: *«Взагалі культура «русська» чи як там назвати, котрої ми негодні в правдивім образці Вам представити, мучить нас до того, що ми підносим голос просячи, щоб було нашому Правліню «Генеральному Секретаріатови» (УЦР. – Авт.) відомо, і просити поки скорііше подбати, щоб ми могли жити як люде, щоб наша праця в правді пішла на користь нашій Вітчизні України»*.

Подальша анархізація/«революціонування» життя на теренах колишньої імперії Романових довела до краю становище військовополонених українців. Так, наприклад, благання про допомогу – *«до помочи мені з тої Сибіри вирватись!»* – й водночас крик відчаю зустрічаємо у зверненні до Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при УЦР колишнього народного учителя Михайла Лутчина з с. Усть-Уда, Балаганського уезда, Іркутської губернії (1 (14) грудня 1917 р.): *«Тут жителі до нас відносяться дуже ворожо [...], до того нападають на нас [...] і 4-ох вже німців покалічили ножами. І говоряд, що, если би був мир, то всіх нас вимордують. Задля того ми є виставлені дуже на велике небезпеченство. Проте упрашаю Сьвітлий Комітет на ласкаві взгляди і мною заопіковатись, а тим більше забрати мене від тих декарів, там на Україну, межі свої люде!»* (виділення наше. – *Авт.*).

Початок Лютневої революції 1917 р. ініціював спалах визвольних змагань українського народу й водночас став серйозним випробуванням для російської демократії стосовно розв'язання «українського питання». Виступивши єдиним фронтом із загальноімперською реакцією проти незалежності України, російська ліберальна еліта не витримала цього іспиту.

Відродження України викликало на її теренах спротив чорносотенної російської реакції, негацію українства як явища з боку зайшлого великодержавницького елемента, який розгледів загрозу своєму упривілейованому становищу колонізатора. Як прикметний анекдот часу переповідає М. С. Грушевський у своїх мемуарах реакцію такого собі київського двірника («представника сеї капосної категорії підполіції царського режиму») на одну з перших національних демонстрацій у місті: *«А это кто ж такие будут? – Украинцы. – И этих тоже корми...»*.

Наведений фрагмент з київського життя весні 1917 р. супроводжувала емоційна репліка – рефлексія історика, що від дрібного, здавалося б, епізоду переходила до масштабного узагальнення: *«Се обурення [...] паразита, що відростив собі черево на українських харчах і тепер в своїй бездонній ігноранції пошивав в паразити представників тої самої місцевої маси, на тілі котрої він весь вік паразитував, – воно віддавало, в формі грубішій і менш культурній, але вповні адекватній, як краплина води, зовнішній світ, настрої російської і зросійщеної інтелігенції України, і спеціально Києва, хоч якою культурною і соціально-розвиненою вона себе вважала! Сі адвокати, публіцисти, урядовці і «громадські діячі», котрі весь*

вік свій, з діда і прадіда живились премією за обрусіння, в тій чи іншій формі, може, не завжди ясно уявляючи собі залежність від сеї премії своїх вигід, – тепер схвилювались і настобурчились, зачувши можливість їх утрати»¹²².

Негативізм щодо українства з боку російського чорносотенства синхронізувався зі зверхньо-зневажливим ставленням до національного відродження українського народу провідників російської демократії. Тогочасний лідер вітчизняного руху наводив на підтвердження цього специфічно-російського менталітету образне порівняння: коли, мовляв, «демократичного коня» кують «у всеросійському масштабі», тут і якась «*дурна українська жаба ногу наставляє!*»¹²³

Зрозуміло, що ставлення до національних вимог українського народу російського обивателя, який опинився на теренах України чи то в обозі царської колоніальної адміністрації, чи мігрував сюди внаслідок воєнних дій, було не лише беззастережно негативним. Частина російського елемента вимушено схилилася перед силою українського руху й визнавала його вимоги законними. Виразною ознакою часу були вищезгадані «*стопудові москалі, що під час війни понаїжджали в Київ*», які вважали самозрозумілою й невідворотною прийдешню українізацію краю й конечність для себе вивчати/вивчити «малороссийское наречие»¹²⁴.

Але назагал російський («русский») політикун виступав одноцільним фронтом проти українства та його легітимних вимог відмосковлення України. Активний учасник Української революції 1917–1921 рр. Віктор Андрієвський стверджував: «Відносини між українцями і московською демократією і недемократією тим менше надавалися до поліпшення, що з московського боку не тільки нічого не робилося в тім напрямку, а навпаки: неоднократні спроби з боку української соціалістичної демократії знайти стежку для обопільного порозуміння [...] зустрічалися недовірливо, а то й ворожо [...]. Поводження в тім напрямку москвинів, без ріжниць партій, було однаково цинічне: здавалося, що вони не гості на українській землі, котрі повинні бути вдячні за той хліб, що від українського народу їдять, а навпаки, хазяїни, які найпильніше доглядають за своїм добром і своїми слугами – українцями».

Відтак, наголошував мемуарист: «Добро Росії, спасіння *російської* «найдемократичнішої» республіки, єдинство *російського* революційного фронту, – се були незмінні гасла, що до нудоти обридло нам їх слухати від ріжнопартійних представників «братнього» народу. Про *Україну*, або *українські* інтереси з них ніхто не заїкався, а коли хто з українців наслідювався про те нагадати, то діставав нераз гостру відповідь від московсько-інтернаціональних «оборонців усіх покривджених і пригночених».

Ще добре, коли кінчалось на докорах в «шовінізмі», а то українців обьявлялося просто зрадниками, які встромляють ніж в спину «російської революції!»¹²⁵ (виділення по тексті – В. Андрієвського).

¹²² Грушевський М. Спомини. Ч. II / Публ. С. Білоконя // Київ. – 1989. – № 8. – С. 143.

¹²³ Там само. – С. 134.

¹²⁴ Рудницький Мих. Перші революційні подуви // Діло. – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 5.

¹²⁵ Андрієвський В. З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Нью-Йорк, 1963. – С. 119–120.

За Отто Бауером, шкільна освіта – одне з найважливіших серед усіх національних питань, оскільки загальна національна освіта належить до найміцніших опор нації й має засадниче значення для передачі великих всеосяжних традицій, що скріплюють її єдність. У державі Романових шкільна система була й залишалася одним з найпотужніших органів *російської соціалізації*, а в українських теренах імперії на додачу вона слугувала ще й могутнім знаряддям денаціоналізації та національної дезінформації стосовно титульного етносу¹²⁶.

Відтак тереном чи не найгострішого протиборства між національними аспіраціями та колоніальною спадщиною царату стала шкільна справа; однією з найнагальніших вимог часу – українізація освіти (звісно, поряд і рівночасно з іншими сферами суспільного життя підросійської України) й організація нової української середньої школи. Це було надзвичайно складне завдання, оскільки політика Романових, що мала на меті цілковиту денаціоналізацію українців, перетворила середню школу (поряд із військом) на головне знаряддя русифікації. Педагогами й директорами середніх навчальних закладів в українських губерніях призначали ледь не стовідсотково етнічних росіян, які ревно, не за страх, а за совість здійснювали москалізацію (зрозуміло, що така діяльність заохочувалася й урядово – фінансово).

Нічого дивного, що з початком Української революції численний загін педагогів-русифікаторів відчув загрозу своєму панівному становищу й усіляко гальмував українізацію школи. За характеристикою тодішнього Полтавського губернського комісара освіти В. Андрієвського: «Москвини ж і москвофіли, як батьки, так і педагоги, з присущим їм чисто московським нахабством і безцеремонністю заявляли, що вони не потерплять заміни «векової високої рускої культури і прекрасного руссаго язика – жаргоном Грушевського»...»¹²⁷

У боротьбі з відмосковленням шкільного навчання та у процесі творення національної системи освіти велими поважну роль (поряд зі своїми східноукраїнськими колегами) відігравали й педагоги-галичани – колишні військовополонені, закладники й виселенці. Кожний з них привносив у справу розбудови української школи не лише власний досвід, фахові знання, але й високий рівень національної свідомості й переконання, що кунктаторська тактика у проведенні українізації й невинувато толерантне ставлення до педагогів-русифікаторів з боку керівників Центральної Ради завдають шкоди українській справі.

¹²⁶ Див.: *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К., 1997. – С. 45.

¹²⁷ *Андрієвський В.* З минулого. – Берлін, 1923. – Т. II: Від Гетьмана до Директорії. – Ч. 1: Гетьман. – С. 73.

Ця тема нині досить активно вивчається вітчизняною історіографією. Сучасний дослідник толерантно зауважує: «Відчувався сильний опір російських учительських кіл, які не тільки не хотіли «українізації» шкіл, не розуміли необхідності цієї справи для українського народу і, як могли, чинили протидію. Саме з цих причин створення української середньої школи змушене було іти шляхом відкриття нових шкіл. Цей шлях був нелегким, Генеральний секретаріат освіти (ГСО) повинен був, аж до проголошення Української Народної Республіки, скореговувати свої дії з Петроградом, Київська шкільна округа проводила свою власну політику, фактично не визнаючи ГСО. Весь тягар облаштування нових українських середніх шкіл лягав на плечі місцевих бюджетів та громадських організацій» (Див.: *Кравченко А. А.* Українська загальноосвітня середня школа в період Визвольних змагань (1917–1920 рр.) // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* : 36. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 75).

Так, наприклад, звертаючись з цього приводу до УЦР, колишній директор української гімназії у Яворові, а тоді управитель – директор 1-ї української гімназії ім. І. Котляревського у Полтаві Іван Прийма¹²⁸ писав 25 листопада 1917 р.: «На мою думку, українізацію в новій українській державі переводиться занадто поволеньки, з чого користають темні чорносотенні сили. Раз є держава українська, нехай же скрізь буде і власть і право і сила українська! А тим часом скрізь все дієся по-давньому, скрізь гомонить російська мова, скрізь урядоване по-російськи! Треба було доконче визначити час, в яким повинна замовкнути і мова російська і зникнути російське урядоване! Інакше українізація не переведеся і за десять літ! Бо і на кого ж то ми оглядаємося, з ким рахуємося, над ким милосердимося?! Чи може не над тими, що катували нас віками, що хтіли нас згладити з лица землі і ще й тепер хтіли би нас зробити своїми підніжками?»

І далі, підсумовуючи гіркий досвід (в тому числі і власний) спілкування з російською «демократією і недемократією» (В. Андрієвський) з українських питань, зокрема й українізації освітньої галузі, відомий галицький педагог й водночас один з піонерів національної школи на Полтавщині наголошував: «Грубо помиляєся той, хто думає, що нарід російський бажає нам добра! Ми мали вже нагоду і тепер пізнати его любов і прихильність. Та дарма! Шкода про се і говорити. Хочу ще сказати слово за найважлившу справу, за наші школи. Ту зроблено і робиться великий промах! Всі, навіть найрянійші москалі та кацапи були певні, що школи будуть відразу українізовані. Коли ж наш секретаріят просвітний забавився в якусь неоправдану й шкідливу гуманність, тоді всі підняли голову, а українцями почали робитися боягузи, шкаралупники, а навіть чорносотенці, котрі тепер навіть мають відвагу говорити, що ще справа українська писана вилами на воді. Се вже визов і провокація безлична!

Всякими інспекторами та директорами шкіл є люди, що явно були нагороджувані за русифікацію, а тепер удають українців і, де можна, нажирають українців [...]. І багато є таких, що дрожать о свою шкіру та йдуть з ними і проголошують ідею якоїсь мови полтавської, чернігівської, шевченківської, грінченківської, коваленківської та бог знає ще якої. Сміх і ганьба».

Наприкінці свого звернення управитель 1-ї української гімназії у Полтаві закликав керівників національної освітньої галузі до рішучих дій у напрямі українізації освіти, наголошуючи, що у зволіканні – небезпека для молодого відродженої держави: *«Тому наш Генеральний Секретаріят мусить справу рішати скоро і беззвзглядно. Всі школи повинні бути зукраїнізовані вже в сім 1917/18. Се має бути закон! І про се мають довідатися всі інтересовані. До роботи треба покликати всі*

128 Перша укр. гімназія ім. І. Котляревського створена у Полтаві влітку 1917 р. Губернський комісар освіти у своїх мемуарах не пошкодував гарних слів на адресу її керівника: «Тимчасовим її директором, після моїх рекомендацій, було призначено [...] директора яворівської гімназії Івана Прийму. Проти нього одразу ж почався похід наших москвофілів, бо він був і скрізь виступав отверто, як гарячий і безкомпромісовий патріот – українець. Але він за рік так поставив свою гімназію, що його заслуги мусіли признати навіть його вороги. Начальниця Маріїнської дівочої гімназії, де найшла собі притулок на перший час наша українська гімназія, мусіла з жалем признатися: «Ах, якби мої діти були так виховані і вчилися, як оті мужичата!» А в нашій гімназії наші «мужичата» ходили здебільшого босі і мало хто мав теплу одєжу на зиму – бо се були переважно робітничі і селянські діти!...» (Див.: Андрієвський В. З минулого. – Т. II, ч. 1. – С. 168–169).

спосібні і свідомі українські сили. Всіх інспекторів і директорів ворожих або індеферентних для української справи замінити другими людьми. Най на вільній Україні бодай тепер не буде кордонів, які поставили були наші вороги!

У нас нарід великий і людий до роботи богато, тільки треба їх повишукувати і покликати! Тільки не тратити часу і не зволікати, бо *in mora periculum!*

Crescat, vivat, floreat libera Ukraina!»¹²⁹...

Доба Української Держави ще більше загострила протистояння українського національного руху з російськими та промосковськими елементами, які користалися ледь завуальованою підтримкою гетьмана П. Скоропадського й, у свою чергу, слугували йому надійною опорою. Притчею во язицех стала поведінка московського чорносотенного офіцерства, що, тікаючи від більшовиків, отаборилося у Києві й уславилося антиукраїнськими вихватками.

Тодішній усусус і актор-початківець Йосип Гірняк так пригадував першу зустріч з «матір'ю міст руських» 1918 р.: «Золотоверхий Київ – свята мрія кожного юнака галицької землі ще з шкільних часів – приголомшував своєю красою, святими храмами, монастирями, печерами Лаври, історичними пам'ятками... чужою мовою і чужими людьми, ворожими до пробудженої країни [...]. Мій слух уловлював іронічні завваги російською мовою на адресу людей, які з нагоди Володимироваго празника нарядились у святкові національні одяги та гомоніли своєю рідною мовою [...]. По всьому золотоверхому Києві гули могутні дзвони, Божі пісні і... чужа російська мова. Тільки де-не-де якась селянська душа проронить рідне слівце [...]. Кругом мене гула російщина»¹³⁰. Усусусівська мазепинка й синьо-жовта стрічка на комірці однострою мемуариста викликали хамську репліку зустрічних російських офіцерів, ряджених під українських старшин: «Оце такі гетьманські лицарі оновленої України? Їм, бачиш, не всмак «галічанская сволоч» [...]. Мій ентузіязм від першої зустрічі з киянами обвіяли холодні тумани. На сторінках шкільних підручників історії України, в романах з минулого інакше виглядала наша «обітована земля»...»¹³¹

Зрозуміло, що «контакти» західноукраїнських інтелігентів з колоніальною спадщиною царату в Україні, провідниками русифікації та її агентурою не завжди відбувалися безконфліктно-споглядально. Навпаки, галичани у Наддніпрянській Україні виступали активним чинником дерусифікації. Наприклад, В. Андрієвський пригадував про намір галичан – слухачів літніх учительських курсів у Києві – після панахиди по гетьману І. Мазепі й під час присвяченої його пам'яті урочистої маніфестації (10 липня 1918 р.) збити з монумента Б. Хмельницькому на Софійському майдані столиці ганебний напис – подяку «єдиної і неделімої Росії» цій контрверсійній постаті вітчизняної історії за прилучення України до Московщини. Лише щільний кордон озброєних німецьких вояків довкола пам'ятника завадив реалізації цього задуму¹³².

¹²⁹ «У зволіканні – небезпека! Хай зростає, живе і квітне вільна Україна!» (латин.).

¹³⁰ Див.: Гірняк Й. Спомини / Упорядкув. Б. Бойчука. – Нью-Йорк, 1982. – С. 67.

¹³¹ Там само. – С. 68.

¹³² Див.: Андрієвський В. З минулого. – Т. II, ч. 1. – С. 80–93.

Маркантний епізод антагоністичного зіткнення на побутовому рівні російсько-імперського (колонізаційного й зверхнього щодо українства) та українського начал подає у белетризованій мемуарній замальовці Борис Антоненко-Давидович, сам активний учасник Української революції 1917–1921 рр. У серпні 1918 р., за доби Української Держави, «на харківському вокзалі, де скрізь тільки українські написи», мемуарист спостерігав таку сценку: «До квиткової каси, карбуючи крок, підійшов сотник – галичанин з усусів.

– Прошу дати квиток другої кляси до станції Київ.

Манірна пані з пишною зачіскою і тонкими мармуровими пальцями, яка, не знати чому, взялась працювати касиркою, скривившись, відповідає:

– Я не розумію по-українски.

Та в сотника душа не з лопуцька, щоб він так ото потурав «кацапці», яка, без сумніву, стоїть за «єдиную, неделимую» і проти всяких там «украинских глупостей». Сотник щільніше тулиться до віконця й роздільно проказує:

– Прошу... дати... квиток... другої кляси... до станції Київ.

– Я же сказала: не розумію по-українски, – не піддається їй пані касирка. Недбалим рухом вона поправляє зачіску, і на печеній руці поблискує діамант. Сотник, як не перерветься з люті, але ще стримує себе і, скрегочучи зубами, проказує знову, пояснюючи на мигах:

– Прошу... один квиток... один... другої кляси... до Києва.

– Странно! Сказала же: не розумію! – і собі вже обурюється касирка, аж одвернулася сердито набік.

– Ну так поцілуйте мене в... – сотник закінчує крутим, недрукованим слівцем, запозиченим з відомого листа запорожців до турецького султана, і, всунувши голову у віконце, питає густо зашарілу, зніяковілу касирку:

– Тепер зрозуміли, прошу вас? – Після цього сотник одразу ж, немов перетліюючись, чітко прикладає долоню до дашка мазепинки й елегантно віддає шану:

– Кланяюсь! – хвацько клацає закаблуками й зникає метеликом, так і не взявши квитка»¹³³.

Уродженці західноукраїнських земель, які у роки Визвольних змагань мали вплив на ухвалення урядових рішень, також докладали зусиль для пришвидшення деколонізації/дерусифікації національної території. Так, уже за часів Директорії УНР команда Корпусу Січових Стрільців видала наказ, згідно з яким усі російські написи по Києву мали бути оперативно замінені українськими. Ця справедлива вимога наразилася на спротив впливового вітчизняного публіциста й політика С. Єфремова, який на шпальтах української «Нової Ради» виступив з критичною статтею з приводу цього розпорядження, назвавши його авторів «малими Петрами Великими». Дискутуючи з Єфремовим, О. Назарук слушно зауважував: «Шановний український письменник не хотів бачити того, що довге й страшне насильство чужої влади спричинило те, що столиця української держа-

¹³³ Антоненко-Давидович Б. Д. Нащадки прадідів / Публ. Л. Бойка. – К., 1998. – С. 393.

ви мала чужий вигляд, який разив до неможливості око й думку кожного українця, що не виріс під царським обухом»¹³⁴.

Аналогічну оцінку цього ж епізоду зустрічаємо й у мемуарному нарисі Б. Антоненка-Давидовича з прикметною характеристикою С. Єфремова та його інтелігентської нехоті до того, що нині одержало назву «позитивної дискримінації» і є цілком ліберальною і загальноприйнятою світовою практикою¹³⁵ – цілеспрямованих заходів з підтримки історично упосліджених й соціально маргіналізованих за царату (і згодом советського режиму) української мови і культури і відповідно – наголошення на окупаційному/імперському статусі російського мовнокультурного домінування на українських теренах: «Своєю вдачею Єфремов був еволюціоніст, а не прибічник крутих радикальних заходів. Коли в січні 1919 р. з наказу директоріяньського коменданта Києва Є. Коновальця всі вивіски в місті мали бути протягом трьох днів перемальовані по-українському, Єфремов у газеті «Нова Рада» виступив з іронічною статтею «Маленькі Петри великі», де висміював намагання коновальцівських січових стрільців за три дні українізувати Київ. Так само він був проти примусової українізації середньої та вищої освіти на Україні, вважаючи, що цього треба доходити повільним шляхом пробудження національної свідомості зросійщених мас, а не примусом»¹³⁶.

¹³⁴ Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з Української революції. – С. 98–99.

Зауважимо суперечливість позиції відомого українського письменника у цьому питанні. Принаймні як член делегації УЦР С. Єфремов скріпив власним підписом меморандум Центральної Ради Тимчасовому уряду (30 трав. 1917 р.), де зустрічаємо й такий пасаж: «Люди, які живуть по містах України, бачать перед собою зросійщені вулиці цих міст, чують навколо жаргонну російську мову, забувають цілком про те, що ці міста тільки дрібненькі островці в морі всього українського народу. Забувають, що через декілька років зросійщений елемент значної частини людності цих самих міст повернеться до рідної стихії, що зросійщення деяких центрів України, котре здається таким повним, є тимчасове з'явище, утворене ненормальними обставинами знищеного абсолютизму і централізму, який намагається врятувати свої позиції» (Див.: *Українська Центральна Рада: Док. і матеріали.* – Т. 1. – С. 96).

Дії командування Січових Стрільців, які чудово розуміли нагальну потребу «націоналізації» російського чи російськомовного міста в Україні, згодом у буквальному сенсі мавували «українізовані» більшовики (котрі мали, зрозуміло, діаметрально протилежні наміри), які устами секретаря ЦК КП(б)У В. П. Затонського проголошували 1926 р.: «Ми не вдавтимемося до насильницької українізації російського пролетаріату в Україні, але ми гарантуватимемо, що українець... коли він прийде до міста, не буде зрусифікований..., словом, ми перепишемо вивіски в містах» (виділення наше. – Авт.). Як зауважує з цього приводу Б. Кравченко: «Російські вивіски було замінено українськими (хоча відсутність міських українських культурних традицій означала, що в містах не знали українських відповідників таких слів, як ідальня, перукарня чи готель). Назви вулиць були українізовані за формою і змістом [...]». Хоча «радянська знать» протестувала проти такої капітуляції перед мужицькою культурою, українським міським громадам було приємно бачити, що нарешті міста республіки визнали факт свого розташування на українській землі. Тепер українці могли впізнати в місті щось своє: вивіски й афіші, українські театри, концерти, школи та установи, де звучала їхня мова, і навіть міські українізовані церкви» (Див.: *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С. 81–82).

¹³⁵ Див., напр.: *Рябчук М.* Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К., 2003. – С. 70, 286.

¹³⁶ *Антоненко-Давидович Б. Д.* СВУ // *Його ж.* Нашадки пращів. – С. 307.

У мемуарах і Осипа Назарука, і Бориса Антоненка-Давидовича йдеться про статтю С. Єфремова «Одна дрібниця і один трюїзм» (*Нова Рада.* – 1919. – Ч. 5. – 5 січ. / 1918. – 23 груд.) з критикою рішення Директорії про заборону у Києві російськомовних вивісок на всіх крамницях. На друкарському відбитку цензурних конфіскацій у № 5 часопису С. Єфремовим власноруч написано: «Республіканська цензура викинула з Ч. 5» (Див.: *Гирич І. Б.* Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада»,

Призначення на різноманітні державні посади в УНР західняків не зблизило вектори й не послабило суттєві розбіжності поміж політичним керівництвом двох українських урядів – Української Народної Республіки та ЗУНР-ЗОУНР. З часом дистанція лише побільшувалася. Причин для цього не бракувало (східно-західний дуалізм, труднощі з координацією протипольського й протимосковського фронтів тощо)¹³⁷.

Але навіть кардинальні розходження між політичною елітою Сходу й Заходу України доби Національної революції 1917–1921 рр. не спроможні спростувати той факт, що «галицькі визвольні змагання влилися «беззастережно й безповоротно» в одне всеукраїнське політичне річище»¹³⁸. Активний учасник подій і один із перших історіографів Української революції П. О. Христюк (1890–1941) авторитетно зауважував щодо ролі галицького чинника у житті Наддніпрянської України після відходу УГА за Збруч: «Поza офіційними стосунками, відносини між Галичанами й Наддніпрянцями були цілком добрі. Багацько галицької інтелігенції стало до праці в міністерствах та в комісаріатах на провінції. Відносини між галицькими й наддніпрянськими козаками були якнайкращі. Відносини між галицьким військом і населенням (селянством) були також гарні [...]; селянам імпонувала дисциплінованість галицького війська, і вони шанували його за «порядок»...»¹³⁹

Аналізуючи добу Української революції 1917–1921 рр., І. Кедрин зауважував, що щойно вона «створила українську націю в модерному розумінні, себто з дійсним знанням, хто вона і чого хоче, до чого змагає, за що бореться»¹⁴⁰. Йї винятково важливу роль тут відіграла співпраця, співділання наддніпрянців і галичан (ширше – усіх західних українців) задля спільної мети – творення соборної

1917–1919 рр.: За архівним примірником з бібліотеки літературознавця // *Укр. археогр. щорічник*. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 369).

¹³⁷ Сучасний дослідник питання стверджує, що конфлікт поміж керівництвом УНР і ЗУНР надто перешкоджав реалізації об'єднання. Пояснювати ж джерела конфлікту лише політичною кризою чи військовими поразками означало б спрощувати проблему, корені якої гніздилися значно глибше. Основна його причина – різні ідеологічні та зовнішньополітичні орієнтації лідерів обох частин України: «У довоєнний період західноукраїнські діячі, декларуючи ідеї соборності, розглядали можливість їх реалізації лише у віддаленій перспективі. Не було чіткого уявлення соборницької програми і в політичному провіді Наддніпрянщини. Ставши на шлях об'єднання силою обставин, обидві сторони не були готові до конструктивної співпраці [...] Кожна зі сторін була зацікавлена в об'єднувачому процесі, але керувалася при цьому різними міркуваннями. Не останню роль у проголошенні об'єднання відіграли соборницькі настрої українського населення Галичини. Незважаючи на вибірково-позитивну позицію західноукраїнського політичного проводу, злука ЗУНР і УНР була юридично зафіксована. Слабкими сторонами злуки були недосконалість політико-правових умов і неоднозначне трактування обома сторонами реалій і перспектив об'єднувачого процесу. Керівники УНР і ЗУНР уникали чіткої правової регламентації злуки щодо розподілу владних повноважень. Юридична недосконалість актів об'єднання давала можливість обом сторонам самотійно діяти в зовнішньополітичному напрямі» (Див.: *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. – Л., 2002. – Вип. 37. – Ч. 1: Статті та повідомлення. – С. 348–349).

¹³⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 60.

¹³⁹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. – Відень, 1922. – Т. IV. – С. 163.

¹⁴⁰ *Кедрин І.* Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – С. 66.

України. На прикладі змішаного (західно/східноукраїнського) мілітарного формування, яким були київські Січові Стрільці (1919 р. у Корпусі СС до 40 % особового складу становили наддніпрянці), це виявилось надзвичайно виразно¹⁴¹.

Той же безпосередній учасник подій та їхній пізніший проникливий дослідник-аналітик особливо наголошував (1958) виняткове значення 1917–1918 рр. в історії вітчизняної політичної думки: «Романтичний патріотизм із неясним уявленням рідної волі, неясна австрофільська концепція самостійної України, сфедерованої з двома частинами наддунайської монархії під скипетром Габсбургів, автономізм галичан, який до 1 листопада 1918 р. не виходив поза межі поділу [...] «королівства Галичини і Льодомерії з великим князівством Освенцімським і Заторським» на західню польську і східню українську частини, свідомо чи хай навіть підсвідомо віра у спільність української свободоловної ідеології з російським лібералізмом, особливо ж з російським соціалістичним табором, – віра в можливість «договоритись» з російською демократією, – автономізм в межах російської держави. Усі ці й їм подібні течії, що ще глибоко нуртували в добі українського національно-політичного примітивізму, перетоплювались в горнілі української революції у виразний світогляд державницького самостійництва»¹⁴².

Перша світова війна стала важливою віхою у справі досягнення ідейної консолідації української нації, важливим етапом вітчизняного державотворення й забезпечення соборності українських земель. Кілька століть відносно спокійного життя українського етносу під владою чужих держав не змогли цілковито приспати його животворчого духу, прагнення до вільного етнокультурного та самостійного політичного розвитку. Народ, розділений на окремі сегменти державними кордонами кількох країн, кожна з яких на свій лад прагнула його асимілювати, обернувши чи то на «тирольців Сходу», чи на «самоотвержених малоросов» («gente Ukraini, natione Russi»), попри все, не втратив відчуття єдності та братерства. Непересічну роль відігравала у цьому процесі збереження національної ідентичності й пробудження національних почувань вітчизняна інтелектуальна еліта, яка не лише продукувала твори, що в них наголошувалося на тисячолітній історичній тяглоті існування українського етносу, а й накреслювала національні соборницькі дезидерати.

Збройне протистояння імперій сколихнуло національні почування як підросійських, так і півдавстрійських українців, примусило боротися не лише за власне

¹⁴¹ З новітньої літератури на цю тему див., напр.: *Довбня В.* Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 рр.: організація та правові засади діяльності / За ред. П. П. Михайленка. – К., 2002. – 220 с.

¹⁴² І. Кедрин наголошував, що «київські» Січові Стрільці переживали революцію в Україні від 1917 р., перетоплюючи у її горнілі власний світогляд у соборницькому дусі, завдяки чому для них перестав існувати поділ на галичан і наддніпрянців: «Євген Коновалець, Андрій Мельник, Роман Дашкевич, Роман Сушко, Михайло Курах, Федір Черник, Василь Кучабський [...], всі ті «київські» Січові Стрільці, що я їх добре знав, і всі інші, які були родом з Галичини, своїми поглядами і своєю психікою ні трохи не відрізнялися від Марка Безручка, Всеволода Змієнка й інших «київських» Січових Стрільців – наддніпрянського роду. Ніхто з них і не думав ніколи про поділ українців на галичан, наддніпрянців, закарпатців, буковинців, поліщуків, волиняків, холмців та, може, й на львів'ян, тернопільців, куликівців...» (Див.: *Кедрин І.* Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – С. 74).

¹⁴² *Кедрин І.* Рік 1918 в історії української політичної думки // *Його ж.* У межах зацікавлення. – С. 201.

виживання як окремого етносу, але й виразно заявити про свої політичні вимоги щодо створення Соборної Української держави, яка б об'єднувала усі українські етнічні території.

Війна «націоналізувала» українців, яких мобілізували до війська поліетнічних Російської та Австрійської імперій. Щоденне окопне й тилове спілкування з представниками інших етносів спонукало до усвідомлення власної національної ідентичності, особливо «завдяки» насмішкам, упередженому ставленню чи відвертій ворожості на національному ґрунті (що було поширеним явищем і в російській і в австрійській арміях). З іншого боку, «іхне» військо іноді здобувало території противника з населенням, яке розмовляло тією ж самою мовою, мало майже тотожні традиції й звичаї, що й «визволителі»/окупанти¹⁴³. Окупаційна політика царату у Галичині стерла межу між цивільним і військовим світом, а рівночасно – між Австрійською та Російською імперіями. Тимчасова російська окупаційна адміністрація висилала десятки тисяч осіб із західного прикордоння, тобто з тих регіонів, мешканці яких (австрійські піддані) мали найбільше досвіду цивілізованої національної політики, до своїх внутрішніх провінцій (губерній). Тим самим вона несамохіть сприяла тісним контактам галицьких українців з українцями імперії Романових. У кінцевому підсумку, як це не парадоксально, саме царат й російські націоналістичні організації такими діями значною мірою спричинили/уможливили вибух Української революції навесні 1917 р.¹⁴⁴.

143 Б. Кравченко слушно зауважує: «Сотні тисяч молодих українських селян – найдинамічніша частина сільського населення – опинилися в армії, де збагнули силу організації. На царській службі вони також у тисячу різних способів відчули на собі соціальні відмінності (від кпинів та образ з боку реакційних російських офіцерів до сутичок із націоналістично настроєними поляками), що є дріжджами національної самосвідомості. Там вони зустрілися також із душею українського національного руху – сільськими вчителями, яких тисячами призивали на службу унтер-офіцерами і які скерували новий досвід і свідомість молодих селянських рекрутів до національної ідеології» (Див.: *Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.* – С. 83. Див. також: *Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна /* Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. дослідж.; Відп. ред. Я. Грицак та М. Крикун. – Л., 1999. – Ч. 2/3 (за 1997–1998 рр.). – С. 259).

Приклади того, як окупація Галичини царатом на початку війни вплинула на розвиток національної свідомості українських військових з Наддніпрянської України, див. також: *Luckyj G. S. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934.* – New York, 1956. – P. 130; *Shevelov G. Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941).* – Cambridge (Mass.), 1989. – P. 58 (подаємо за: *Нрыцак Я. Українська революція 1914–1923: Nowe interpretacje // Przegląd Wschodni: Kwartalnik (Warszawa).* – 1998. – Т. V, з. 2 (18). – S. 223). Водночас галицько-українські старшини й стрільці австрійської армії, а також бранці-українці з російського війська, які були організовані німецьким командуванням в окремі військові одиниці, після вступу на терени підросійської України створювали національні школи й поширювали національну ідею серед місцевого населення (Див., напр.: *Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: В 2-х т.* – К., 2002. – Т. I: *Доба Центральної Ради.* – С. 40, 42, 50; *Заброварний Б., Бернадський Б. Роль Українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф., 20–23 січ. 1998 р.* – Луцьк, 1998. – С. 213; *Калішук О. Іван Крип'якевич і Волинь (1914–1918 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін.* – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві.* – С. 739–747; та ін.).

144 Див.: *Хазен М., фон. Русско-украинские отношения в первой половине ХХ в. // Россия – Украина: история взаимоотношений /* Отв. ред.: А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – М., 1997. – С. 186.

Отже, екстраполюючи думку І. Лисяка-Рудницького щодо подій вітчизняної історії після вересня 1939 р. на часи Першої світової війни, коли вперше виник феномен масової конфронтації східно-західної української ідентичності, можемо стверджувати, що такі безпосередні «тисячні особисті контакти між уродженцями східньо-осередніх та західних земель» України вочевидь прискорювали кристалізацію національної ідеї й сприяли процесові «інтеграції нової збірної свідомости українських мас»¹⁴⁵.

Тяжке воєнне лихоліття, різноманітні утиски національних прав з боку російського окупаційного режиму та нехтування українськими вимогами з боку династії Габсбургів переконували галицьких українців у необхідності об'єднання зусиль всього українського народу у боротьбі за власну незалежну державу. Революція в імперії Романових й повалення царату під впливом поразок у Першій світовій війні дали можливість українському рухові від нелегальних і напівлегальних форм діяльності перейти з утворенням Української Центральної Ради до щораз відвертішої постановки власних національних вимог й ведення систематичного діалогу з представниками Тимчасового уряду. Логіка революційних подій іманентно спонукала український рух та його провідників перейти від неспівимих автономізаційних ідей, котрі планувалося втілити у життя винятково у складі «демократичної» Росії, до проголошення незалежності Української Народної Республіки у січні 1918 р.

Події Першої світової війни викликали пересування на театрах воєнних дій (в тому числі на українських теренах) сотень тисяч військових, а також спричинили масову примусову міграцію цивільної людності (біженців, виселенців, закладників) з території Східної Галичини, Буковини й Закарпаття на Схід – до українських губерній Російської імперії, до етнічної власне Росії та Сибіру.

Завдана царатом «Галицька Руїна» 1914–1917 рр. не лише була «європейським скандалом» (П. Мілюков), а й актуалізувала західноукраїнське питання, поставивши його у центр уваги вітчизняної суспільно-політичної думки. Всебічному обговоренню цієї проблеми, у свою чергу, прислужилися сотні західноукраїнських інтелігентів, котрі як військовополонені, виселенці, заручники чи біженці потрапили у Наддніпрянську Україну, доставши щасливу, хоча й несподівану нагоду активно спілкуватися зі своїми східноукраїнськими колегами, що сприяло поживленому обміну поглядами, виробленню політичних програм й чіткішому вираженню загальнонаціональних дезидератів. Завдяки цьому, очевидно, багато асимільованих підросійських українців заново відкрили власну етнічну належність¹⁴⁶. Невдовзі від формулювання ідейних постулатів національного руху під австрійською чи російською займанщиною західно- та східноукраїнська інтелігенція перейшла до практичної участі у подіях Української революції 1917–1921 рр. та будівництва національної державності.

Характеризуючи західноукраїнську (галицьку) «інтервенцію» на теренах Наддніпрянської України тих часів, Л. Цегельський цілком слушно наголошував: «Київ і Україна вперше усвідомили собі, що́ таке Галичина, чим вона є для

¹⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада й ідея соборности // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 276.

¹⁴⁶ Див.: *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С. 71.

України – а саме, що вона не тільки якась там західня країна, але кузня української політичної думки, культурний міст до Заходу, лабораторія свідомого українства та ідеї української соборності.

Здається, що від часів, як Галичанин Петро Конашевич-Сагайдачний у Києві, на Подолі, фундував Братську школу, а Галичани-професори [...] організували її (около 1615 р.), не було такої «інвазії» Галичан у Києві й такого напливу галицького духа – зрівноваженого, зрілого, організуючого, консервативного, сильно національного, державницького, всеукраїнського духа. І Кияни, здається, зрозуміли значення цієї галичанської інвазії та піддавалися їй. Наче відчули, що оці Галичани мають якась національне післанництво: заціплювати, скріплювати та оформлювати ідею української державности та соборности»¹⁴⁷.

Зауважимо, що «національне післанництво» галичан (за Л. Цегельським) знайшло сприятливий ґрунт у Наддніпрянській Україні, яка вражала уродженців західноукраїнських земель не лише масштабами, а й несподівано високим націє- й державотворчим потенціалом, рівнем національної свідомості й кількістю людей, які ідентифікували себе українцями.

Відтак українські соборницькі дезидерати з надбання лише жменьки вітчизняних інтелектуалів, як це було ще напередодні Першої світової війни, перетворилися на ідею, що пішла у маси, заволодівши свідомістю сотень тисяч українців, й дала потужний імпульс процесові творення політичної української нації, який вже не спромоглася звести нанівець навіть така антигуманна форма іноземної окупації, як російська комуністична (віддамо їй «належне» – вона робила усе, аби притлумити цей процес, не зупиняючися перед цілеспрямованим знищенням мільйонів українців).

На кожному із цих етапів національного державотворення під час і під впливом подій Першої світової війни наддніпрянці й галичани прагнули спільної стратегічної мети – створення незалежної Соборної Української держави, де б вони мали рівні можливості культурного розвитку і громадянські права.

¹⁴⁷ Цегельський Л. Від легенд до правди. – С. 257.

Розділ III

Участь західноукраїнської інтелігенції у здійсненні політики «українізації» в УССР (1923 – початок 1930-х років)

Проблема повернення української інтелігенції, що залишила Батьківщину внаслідок програних визвольних змагань і перемоги більшовиків, та залучення західноукраїнських сил до справи національного відродження у советській Україні є складною й багатопланою. На наш погляд, її не варто зводити, як це робилося раніше, до ідеології так званого «зміновіхівства», що виникла й набула поширення насамперед серед російської політичної еміграції у першій половині 20-х років. Як відомо, ця ідеологія знайшла своє обґрунтування у збірці «Смена век», що вийшла у Празі у червні 1921 р.

Звичайно, частина українських емігрантських політиків, як і деякі лідери українських партій Східної Галичини, вважали, що советська влада нібито не вкоренилася в Наддніпрянщині й під тиском реалій часу перероджуватиметься й дедалі більше еволюціонуватиме у національно-демократичному напрямі. Якийсь час ці погляди поділяв, зокрема, й В. Винниченко¹.

Раніше у вітчизняній історіографії назагал ігнорувалася різниця між «зміновіхівством» російської та української еміграції². А проте відмінність ця була кардинальною. Цікаві міркування з цього приводу висловив під час процесу «Спільки визволення України» один з головних обвинувачених – А. В. Ніковський (1885–1941).

Режисери цього сфабрикованого судилища, домігшись визнання підсудними власної вини, з решти питань дозволяли їм висловлюватися досить вільно. Отже, А. Ніковський твердив: «Коли зрівняти, між російським і українським зміновіхівством є різниця. Російські зміновіхівці виходять з тої позиції, що коли більшовики зробили колосальну державу, то, значить, вони являються наслідниками політичного будівництва всього російського народу, чи тих народів, що склали Росію. Значить, Устрялов, що сидить в Харбіні, болів із-за захоплення Китайсько-Східної залізниці так само, як болів би, коли б це трапилось за цар-

¹ Так, у груд. 1921 р. по каналах НКЗС УССР з-за кордону надійшла інформація від довірених осіб щодо діяльності Винниченка на еміграції. Володимир Кирилович, який конспіратором був приблизно таким, як і політиком, під час зустрічі з «одним товаришем» (вочевидь співпрацівником відомих советських інституцій) відверто розповідав про свої політичні плани й, оцінюючи ситуацію в УССР, пророкував близьке падіння або ж переродження більшовицького владарювання, стверджував, що, мовляв, «всі галичани, які знаходяться на Україні, цілковито за нами» (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 564, арк. 2).

² Див., напр.: Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985. – С. 18-19; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – К., 1989. – С. 167.

ської влади. Він сказав: весь антураж держави єсть, гідність свою вона зберегла; я культурний чоловік, для мене найважливіше культурна творчість, я за більшовиків, російська література існує, і культурна творчість і мистецтво розвивається, ростиці процеси нормальні, – значить, що з того, що мені неприємні ці правителі, що є, але єдина, він вважає, велика Росія існує, велика держава, з великою творчістю і культурними можливостями в будучині».

Отже, російський великодержавник вбачав у новоствореному Советському Союзі знайомі обриси колишньої імперії Романових. Натомість, зауважував Ніковський, української кальки російського змінювництва бути не могло, оскільки царат гнобив Україну, а спроби національно-державного будівництва в УССР, хай і в рамках советської системи й під комуністичними гаслами, сприймалися значною частиною української еміграції як відродження і розвиток традицій національної державності³. «Помітна було в емігрантському середовищі змінювницька хвиля мала у своїй основі й виправдовувалася свідомо винятково цим прагненням – залишивши на час будь-яку політичну боротьбу й партійну роботу, піти у Советську Україну, щоби забезпечити за собою господарські та культурні позиції, а там, мовляв, далі видно буде», – інформував 25 січня 1923 р. ЦК КП(б)У перший секретар Повпредства УССР у Відні Н. М. Калюжний (1886–1937).

Разом із тим, віддавши данину офіційному поглядові на змінювництво як на контрреволюційну течію, що лише, нібито, маскувалася лояльністю до комуністичної адміністрації, Наум Михайлович звертав увагу керівництва на особливості саме її українського різновиду: «У теперішній час ця течія, що ледь окреслювалася, призупинилася під впливом створення СССР й пов'язаного з цим питання про ліквідацію представництв УССР за кордоном». Дипломат вважав, що цей рух триватиме вже не у вигляді суспільної течії «тих, що розкаялися й примирилися з Соввладом», чи визнали її по суті, а лишень як персональне «проникнення» таких елементів до УССР. Таку акцію істотно полегшить ліквідація республіканських дипломатичних представництв за кордоном, які, мовляв, ретельно «фільтрували» й попереджували небажане для влади масове повернення додому «петлюрівців».

Водночас Н. М. Калюжний наголошував: «Щиро «змінювницькі» угруповання є серед студентства й окремих осіб «старшої» інтелігенції (професори, письменники), які примирилися б з Советською Україною за єдиної умови – вільного розвитку «української культури», хоча б і пролетарсько-комуністичної за змістом. Але з огляду на поширювані у зв'язку з СССР поголоски про цілковиту ліквідацію всього українського й ці угруповання зайняли вичікувальну й недовірливу щодо нас позицію»⁴.

Отже, ставлення національної еміграції до УССР значною мірою залежало від розв'язання в Україні національно-культурного питання, бодай зовнішнього збереження ознак її державності, в той час як російські змінювничці вбачали у самому факті проголошення СССР знайомі обриси царської імперії.

Істотно вплинуло на політичну орієнтацію української еміграції, насамперед галицької, негативне розв'язання Антантою проблеми Східної Галичини. Той са-

³ Див.: «Спілка визволення України»: Стеногр. звіт судового процесу. – Харків, 1931. – Т. 1. – С. 322.

⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1735, арк. 12 зв. – 13.

мий А. В. Ніковський, міністр закордонних справ УНР (1920), а згодом науковий співробітник ВУАН, відповідаючи 1928 р. на питання, як він сприйняв рішення Ради амбасадорів від 14 березня 1923 р. про визнання законності польської влади у Східній Галичині, сказав: «Усі (йдеться про національну еміграцію. – *Авт.*) зрозуміли, що Антанта не розв'яже долі Галичини ані в якій мірі... Для мене особисто це мало те значення, що я почав клопотатися про поворот додому⁵, вважаючи, що єдиний правний уряд України є уряд УСРР, і тільки на ґрунті Радянської України можна прагнути до визволення всіх українських земель та їхнього об'єднання»⁶.

Таким чином, згадана ухвала справила вплив на позицію значної частини національної інтелігенції, яка опинилася за кордоном під час та після завершення доби визвольних змагань, та її намір повернутися в Україну. У своєму звіті за квітень 1923 р. Н. М. Калюжний доповідав керівникам республіки про цю тенденцію, особливо наголошуючи на позиції уродженців західноукраїнських земель, що навчалися у вузах Європи й яких безпосередньо зачіпало згадане рішення від 14 березня щодо законності окупації Польщею східногалицьких теренів: «З-посеред наших клієнтів, що добиваються дозволу на в'їзд в УССР, звертає на себе увагу окрема категорія – українці-галичани і буковинці. З галичан звертаються в більшості емігранти-студенти, що закінчують курс навчання й доводиться їм задуматися над тим, де їм прикласти свій труд. Але нині нам треба бути готовими до того, що ці заяви наберуть масового характеру з боку емігрантів-галичан в зв'язку з негативним розрішенням справи Східної Галичини Радою Амбасадорів»⁷.

Неприхильні для українства умови суспільно-політичного життя Східної Галичини у складі II Річипосполитої підштовхували багатьох представників українського громадянства до еміграції в Західну Європу, Південну чи Північну Америку⁸ або ж в УССР. Молодь прагнула здобути вищу освіту, але на західноукраїнських теренах для цього мала надто обмежені можливості. Попри взяті на себе польською владою міжнародні зобов'язання щодо гарантування прав українців у Східній Галичині, Львівський університет фактично було перетворено на мононаціональний вуз – польський. У 1919 р. його ректор видав розпорядження, згідно з яким до цієї вищої школи не приймали тих осіб непольської національності, котрі не служили у польському війську. Істотно не відрізнялася ситуація і в інших вузах краю.

Українська молодь, серед якої було чимало учорашніх військовиків, демобілізованих з австрійського війська або ж УГА, й позбавлені посад українські професори й доценти вдавалися до протестаційних заходів у відповідь на дискримінаційні дії окупаційної адміністрації. Я. Галан (1902–1949), який саме в цей час (1922) за-

⁵ За клопотанням ВУАН 25 берез. 1924 р. А. В. Ніковському було повернуто *українське громадянство* (звісно – УССР) й рішенням Малої президії ВУЦВК видано охоронний лист, яким йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» і посвідчувалося, що «з боку Радянської Влади [...] ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється» (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1617, арк. 42–43).

⁶ *Пролетарська правда* (Київ). – 1928. – 17 берез.

⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 798, арк. 4–5.

⁸ Докладніше див.: *Качараба С.* Еміграція з Західної України (1919–1939). – Л., 2003. – 416 с.

кінчив гімназію у Перемишлі, згадував згодом: «Українці тоді бойкотували польський (Львівський. – *Авт.*) університет, хто міг – виїхав за кордон, хто не міг – залишився і учився в таємному нелегальному університеті...»⁹.

За цих обставин і постали у Львові своєрідні – альтернативні польським навчальним закладам та урядовій політиці – вищі школи: *Український таємний (підпільний) університет* та *Українська політехнічна школа (1921–1925)*¹⁰. Володимир Мартинець (1899–1960), активіст тогочасного національного студентського руху – член Кураторії українських високих шкіл у Львові, а згодом функціонер націоналістичного підпілля, пригадував: «Наладнати технічний бік двох високих шкіл з десятками викладів і семінарів денно, з лябораторіями, бібліотеками [...] тощо, і все це за браком власного будинку, не таке то легке [було] завдання. Та як же тяжчим воно було на ділі, коли зважити, що все це треба було робити, криючись від очей десятків поліційних агентів. Таж у гру входили десятки професорів і численні сотні студентів, які не сиділи непорушно на місці, а постійно рухались по місту з одного викладу [...] на інший». Самі ж виклади відбувалися «і по різних залах наших установ, і по приватних мешканнях [...] і на свіжому повітрі [...] і в льохах [...]». Не треба додавати, що, неважаючи на найбільшу обережність, ніяк не можна було оминати зустрічей із поліцією...»¹¹.

До викладачів Українського університету у Львові належав і знаний вже на той час галицький історик І. Крип'якевич. Серед курсів, котрі він читав у Народному Домі, «в обширних, кількакімнатних приміщеннях тодішньої «Академічної громади», були методика історичних дослідів та історія Гетьманщини. Як згадував один з його тодішніх слухачів: «Щоб ввести в оману поліцію, яка слідкувала за «Академічною Громадою», ми не світили електричного світла, а робили записки з викладів проф. І. Крип'якевича при світлі парафінових свічок і то відповідно прислонених. При вхідній брамі до Народного Дому дижурували студенти, що не мали в тих годинах викладів. Вони, при наближенні поліції, давали нам про це знати, й ми відповідно затирили за собою сліди, що ніби ми відбуваемо невинне засідання «Академічної Громади», а професор зникав у котрійсь із гімназійних клас на вищих поверхах»¹².

Зрозуміло, що назагал галицька українська інтелігенція внаслідок дискримінаційних обмежень польської адміністрації не могла знайти собі роботу за фахом на західноукраїнських землях. За цих умов виходом, здавалося, був виїзд у пошуках роботи до підсоветської України. Приклад такої звичної мотивації

⁹ Галан Я. Промова на нараді кол. членів КПЗУ (серп. 1947 р.) // *Твори: У 4-х т.* – К., 1980. – Т. 4. – С. 641.

¹⁰ Про львівські таємні високі школи докладніше див.: *Мартинець В.* Університет у катакомбах // *Мартинець В.* Українське підпілля: Від УВО до ОУН: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – [Вінніпег], 1949. – С. 85–114; *Буцко М., Редько Ю.* Підпільний університет // *Жовтень* (Львів). – 1988. – № 5. – С. 72–75; *Хобзей П.* Таємний університет у Львові // *Україна: Наука і культура.* – К., 1991. – Вип. 25. – С. 45–59; *Кислий В. М.* Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у першій половині ХХ ст. – Л., 1991. – 144 с.; та ін.

¹¹ *Мартинець В.* Назв. праця. – С. 91.

¹² *Волинець С.* У першу річницю смерті Івана Крип'якевича: Спогад про проф. І. Крип'якевича // *Укр. історик.* – 1968. – № 1/4 (17/20). – С. 88.

зустрічаємо у заяві (1925) одного з абсолювентів (випускників) Українського університету у Львові В. Михайлишина. Він таким чином аргументував своє прохання дозволити в'їзд в УСРСР: «Вісті з України, що там проводиться українізація і що відчувається брак фахових сил, і неоднократні заклики в часописах, щоб ті, які сидять за кордоном або є зайві в Краю, переїздили на Україну і брались до праці...»¹³.

Отже, на перше місце у цій заяві автор поставив власне бажання брати участь у здійсненні українізаційної політики в УСРСР. Проте зрозуміло, що серйозним мотивом було й прагнення дістати роботу за фахом й отримувати відповідний своїй кваліфікації заробіток.

Різка зміна у національній політиці більшовицької партії відбулася на XII з'їзді РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.), який проголосив курс на коренізацію, тобто закликав до переведення на мову корінного населення кожної із республік щойно створеного СРСР роботи державного апарату, судочинства, культосвітніх та навчальних закладів. Із часової перспективи особливо помітно, що для панівної компартійної верхівки йшлося, насамперед, про зміцнення власної диктатури і «вкорінення» режиму на національних окраїнах колишньої імперії Романових. Важливим чинником проголошення політики «коренізації»/«українізації» було вочевидь прагнення московських керманців притлумити або нейтралізувати негативне враження від створення Советського Союзу й ліквідації окремих дипломатичних представництв «незалежних советських республік» (насамперед УСРСР) на прикордонну українську громадськість (еміграційну й галицьку).

В Україні реформи почалися з проголошення ЦК КП(б)У у червні 1923 р. (на виконання директив XII з'їзду РКП(б/у) політики «українізації»). Важливим практичним кроком у цьому напрямі став декрет ВУЦВК і РНК УСРСР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» від 1 серпня 1923 р. (опублікований «Вістями ВУЦВК» 28 серпня). Передбачалося упродовж нетривалого часу здійснити дерусифікацію політичного і громадського життя, запровадити обов'язкове вживання української мови в установах, особливо тих, що обслуговували сільське населення республіки, українізувати судочинство, зміцнити позиції української школи (початкової, середньої та вищої), науки, культури та ін.¹⁴.

Українізаційний курс, як і раніше перехід від «воєнного комунізму» до непу, був об'єктивно зумовленою, нагальною потребою життя, без чого в Україні не могла б далі втримуватися більшовицько-советська система. За умови послідовної реалізації створювалися б можливості закласти підвалини національного

¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 724, арк. 49.

¹⁴ Див. докладніше: *Лозицький В. С.* Політика українізації в 20–30-х роках: Історія, проблеми, уроки // *Укр. іст. журн.* – 1989. – № 3. – С. 46–55; *Дашкевич Я. Р.* Українізація: Причини і наслідки // *Слово і час.* – 1990. – № 8. – С. 55–64; *Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 250–269; *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 101–120; *Його ж.* Курс – українізація // *Родина* (Москва). – 1999. – № 8. – С. 108–110; *Вермеш Я. В.* Політичні наслідки і уроки політики українізації 20–30-х рр. // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 288–308; «Українізація» 1920–30-х років: *передумови, здобутки, уроки* / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2003. – 392 с.; та ін.

консенсусу, розпочати поворот до громадянського миру після тривалого періоду воєнних потрясінь, об'єднати заради конструктивної мети – національного відродження України – зусилля поділеної на численні політичні табори української спільноти. Новий напрям національної політики (в разі втілення у життя) об'єктивно сприяв би консолідації українського етносу, культурним контактам обох частин України.

Отже, повертаючись до питання про українське змінювання, зазначимо, що діячі вітчизняної культури, які опинилися в еміграції, сприймали перехід ВКП(б) – КП(б)У до розв'язання національного питання саме як змінювання більшовиків, а не зміну власних ідеологічних орієнтирів.

Власне, цьому не суперечили й погляди діячів культури, які належали до націонал-комуністичного табору. Так, наприклад, в автобіографії (3 липня 1958 р.) відомий письменник Б. Д. Антоненко-Давидович, зокрема, писав: «1920–21 рр. був членом Комуністичної партії більшовиків України, але, не зрозумівши непу й не будиши задоволений з практики розв'язання національного питання, що була до XII з'їзду партії, вийшов з КП(б)У...»¹⁵ (виділення наше. – Авт.).

Варто зауважити, як ставилися до необхідності повернення українських культурних сил на Батьківщину за умов зміни національного курсу правлячої партії такі відомі національні діячі, як академіки М. С. Грушевський та С. О. Єфремов, – люди, які мали багато в чому протилежні політичні погляди, наукові уподобання й темперамент.

«Горожанська війна і голод 1921 р. страшно розбили культурне жите, – писав 16 вересня 1924 р. Грушевський до одного зі своїх американських знайомих. – Україна (і Галичина) належать до найбільш потерпілих країв світу, а культурних засобів українських і перед тим було мало. Підняти тепер їх тяжко. А я культурної роботи не легковажу...» І далі, обґрунтовуючи власну позицію щодо konieczності повернення з еміграції вітчизняних культурних діячів, він наголошував: «Я вважаю, що хто дійсно не має ніякої змоги вернутись, нехай чесно старається працювати для добра народу за кордоном, тільки нехай не каже, що то більше значить, як робота в краю...»¹⁶ (виділення наше. – Авт.).

Академік С. Єфремов займав з цього питання аналогічну позицію. Так, у листі до Є. Х. Чикаленка (4 жовтня 1925 р.) він зазначав: «Я раз у раз стояв і тепер стою за те, що ми занадто бідні на культурні сили, щоб розтринькувати їх ще й поза океаном. Кому можна вертатися – треба вертатись. Робітників мало, а чесних та культурних і зовсім не гурт, а потреба тут, на ґрунті, в них більша, ніж де; роботи – непочате поле»¹⁷ (виділення наше. – Авт.).

¹⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 159, оп. 1, спр. 88, арк. 1 зв.

¹⁶ Листи М. Грушевського до Т. Починка: З матеріалів Музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / Комент. і прим. М. Антоновича // *Укр. історик*. – 1970. – № 1/3 (25/27). – С. 181, 182.

¹⁷ Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / Ред. М. Антоновича // *Укр. історик*. – 1975. – № 1/2 (45/46). – С. 142.

Водночас слід зауважити, що С. Єфремов все ж таки не зараховував колишнього Голову Української Центральної Ради до тих, «кому можна вертатися» в УССР з-за кордону.

Ми поділяємо точку зору сучасних вітчизняних дослідників, для яких з відстані часу цілком очевидно, що перше пореволюційне десятиріччя в УССР, коли однією з найпомітніших постатей знову став М. Грушевський, який провадив далі свою боротьбу, лише іншою зброєю – зброєю науки, було фактичним продовженням доби визвольних змагань, а принаймні в галузі культури існувала до певної міри висхідна лінія, яка, коли б не бруталне нищення, могла привести до еволюції більшовизму¹⁸.

Вищезгадані настрої (на кшталт Грушевський – Єфремов) набули поширення не тільки серед української національної еліти, а й серед широкого загалу закордонної інтелігенції, зокрема й серед галицької.

Отже, дві майже синхронні події 1923 р. – визнання Антантою анексії Східної Галичини II Річчюполоситою й проголошення українізаційного курсу в УССР (що до певної міри нейтралізувало несприятливе враження від утворення ССРСР) – спричинили перелом у настроях українського громадянства за кордонами республіки. Українізацію – як бодай часткове здійснення національних прагнень – спершу досить позитивно сприйняли на західноукраїнських землях та в еміграційному середовищі. Проаналізувавши у циклі редакційних статей новий курс більшовицької національної політики, львівське «Діло» із стриманим оптимізмом підсумовувало: «При таких матеріальних умовах, при обмеженості культурних сил, які будуть використані, при допомозі розвитку тільки української «революційної» культури результати теперішнього українського курсу можуть бути лише дуже обмежені... При всій цій ситуації годі особливо захоплюватись теперішньою полосою українізації.

Але, коли не треба нею захоплюватись, то разом з тим не слід й забувати, що при всій обмеженості теперішніх українізаційних спроб, все ж вони мають певне позитивне значіння. Являються вони очевидним доказом тої елементарної сили, яку має наш національний рух, коли він примушує серйозно рахуватись з ним большевицький уряд... Знайдуть теперішні події свій відгук серед тих частин нашого народу, які знаходяться поза межами совітського кордону, збільшать там енергію й певність в тому, що здійснення наших національних ідеалів наближається до реалізації хоч повільною, але певною й невпинною ходою. На берегах Дніпра кладуть підвалини того національно-державного будинку, який об'єднає в собі всі частини нашої роз'єднаної й розшматованої тепер землі»¹⁹.

Таким чином, внаслідок зазначених змін у внутрішній політиці партійно-советського керівництва ССРСР та УССР й міжнародного становища Східної Галичини зміцнилися позиції комуністичного руху у Західній Україні, істотно збільшилася кількість советофілів і, відповідно, тих, у кого виникало бажання (переважно з інтелігентських кіл) вихати в УССР, щоб взяти участь у процесі національно-культурного відродження українського народу.

Це було помічено й керівними колами советської України. У довідці про українські угруповання за кордоном, підготовленій апаратом Уповноваженого Наркомату закордонних справ ССРСР при Уряді УССР (1 травня 1926 р.), зокре-

¹⁸ Див., напр.: *Гурич І.* «Федераліст» очима «самостійника»: до історії написання статті А. Жука «М. Грушевський та СВУ» // *Молода нація*: Альманах. – К., 2002. – № 3 (24). – С. 101.

¹⁹ *Перспективи українізаційного курсу большевиків*: [Редакційна] // *Діло*. – 1923. – 13 верес.

ма, зазначалося, що «центр радянофільства знаходиться у Празі. Це... головним чином технічна інтелігенція, професори, студентство...». Як зауважувалося у документі: «Основний настрій цих кіл – виїхати на Радянську Україну, докласти своїх знань на радянській роботі, не провадячи боротьби з радянським урядом»²⁰.

Суттєве значення для тих, хто виявляв бажання приїхати працювати в УССР, мала деяка лібералізація політичної системи Советського Союзу на початку 1920-х років, відмова від екстремістських методів керівництва доби так званого «воєнного комунізму», насамперед червоного терору, запровадження непу й «повернення обличчям» (принаймні на рівні гасел) до роз'язання проблем національно-культурного будівництва титульних націй республік ССРСР.

Принаймні до 1928 р. існувала певна демократична альтернатива тому тоталітарному режимові, який запровадив Сталін наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. В одному з досліджень цілком слушно, на нашу думку, зауважується, що в період непу «за обсягом прав та свобод громадян й громадських організацій» ситуація в ССРСР та його національних республіках мало у чому відрізнялася від інших країн Східної Європи, Центральної та Південної Америки, Китаю, Японії, яких ніхто з дослідників ні тоді, ні згодом не кваліфікував як тоталітарні. Так, справді построманівську Росію (Советський Союз) вже було перетворено на однопартійну державу, вже піддавалися «жорстким обмеженням права колишніх привілейованих класів, вже щосили розгорталися гоніння на колишніх політичних противників – але яка країна, яке суспільство першої половини ХХ ст. були цілковито вільні від цього? Політичні партії заборонялись і розганялись у 20-ті рр. в Іспанії, Мексиці та багатьох інших державах»²¹.

Серед цих останніх, звичайно, слід назвати й Польщу, політичний режим якої не відзначався лібералізмом, особливо у ставленні до української меншини. Тому й не дивно, що у листі до К. Студинського від 28 листопада 1926 р. один із харківських галичан, М. Гаврилів, згадував про симптоматичні звернення земляків до нього з проханням «помогти влаштуватися в більшовицькім пеклі, спасаючись від демократичного раю»²².

Таким чином, з 1923 р. збільшується в'їзд закордонної української інтелігенції на територію УССР. Окрім уродженців Наддніпрянщини (реемігрантів), чимало було галичан, переважно молоді, що мала за плечима досвід Першої світової війни та українських визвольних змагань (у лавах австро-угорської чи Галицької армії) й здобула вищу освіту у Німеччині, Австрії, Чехо-Словаччині або ж в українських високих школах у Львові.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2238, арк. 2.

²¹ Див.: *Игрицкий Ю. И.* Снова о тоталитаризме // *Отечественная история*. – 1993. – № 1. – С. 13.

²² *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського, 1891–1941. – К., 1993. – С. 489.

Гаврилів Мирослав Степанович (1885–1932) – нар. у м. Гарнів (нині Польща). Навчався у Львів. ун-ті (1906–1908), брав участь у нелегальному студент. гуртку. З поч. Першої світової війни мобілізований до австр. війська, 1915 р. потрапив у рос. полон. У Ташкенті вступив до компартії. Очоловав від. освіти Галревкому (1920). З груд. 1920 р. – зав. Центр. пролетарським музеєм у Полтаві, з січ. 1923 р. навчався у Комуністичному ун-ті ім. Артема (Харків). З груд. 1924 р. – ректор Харківського ІНО, з лют. 1930 р. – директор УНДІПу, згодом наук. працівник цього ж ін-ту. 15 лют. 1932 р. наклав на себе руки (Див.: *Борці за возз'єднання*: Біогр. довідник / Редкол.: Ю. Ю. Сливка (кер.) та ін.; Упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Л., 1989. – С. 61–62).

Взаємини цих колишніх військових-галичан із советською адміністрацією в Україні були доволі складними, обтяженими насамперед подіями квітня 1920 р.

Після поразки у війні з поляками Західноукраїнської Народної Республіки 16–17 липня 1919 р. частини УГА перейшли Збруч й опинилися у Східній Україні, на території УНР (Нова Ушиця – Проскурів). Уряд ЗУНР перебрався до Кам'янця-Подільського – ставки С. Петлюри²³. На початку 1920 р. внаслідок переговорів з червоними з решток УГА було сформовано Червону українську галицьку армію (ЧУГА) у складі трьох бригад. Яскраво змалював цей перехідний від УГА до ЧУГА стан безпосередній свідок й учасник подій, згодом відомий письменник М. Ірчан (Андрій Бабюк; 1897–1937). «Галицька армія, збудована на буржуазних підвалинах, в ніякому разі не могла відразу прийняти новий устрій Червоної Армії, – писав він у спогадах про громадянську війну в Україні. – Для неї це було затьагжко. Потім той національний патріотизм, в якому виростили цілі покоління галичан. Пригадую собі, що з жовто-блакитною краскою люди не хотіли прощатися, і новозорганізований штаб бригади перемалював свою вивіску з жовто-блакитної на червону, але все-таки червона таблиця була обведена тонкими жовто-блакитними рамочками. Хоч трошки, аби було». Траплялися, згадував літератор, й кумедні випадки: *«Бувало, що деякі частини вивішували «коаліційні» прапори: червоний і жовто-синій, а... офіцери (а навіть стрільці) починили носити золотого тризуба на червоній підкладці»*²⁴.

Отже, у такій надзвичайно складній обстановці доводилося працювати нечисленним комуністам-галичанам, яких призначили комісарами. Брак належних знань і досвіду (можливо – й переконання) їм доводилося надолужувати у надто стислий термін. Цим, зокрема, й пояснювалися численні прорахунки у політвиховній роботі серед червоних галицьких частин. М. Ірчан показував це на прикладі роботи політичного комісара 1-ої бригади ЧУГА Я.М. Струхманчука (1884–1937). Художник за фахом, вихованець Краківської академії красних мистецтв й Паризької академії мистецтв, а в роки Першої світової війни – поручик Легіону Українських січових стрільців (УСС), «в час революції незлий журналіст», Яків Струхманчук навряд чи надавався до керівництва політичною роботою у 1-й бригаді ЧУГА.

З цього приводу М. Ірчан зауважував: «І ціле нещастя було в тому, що т. Струхманчук визнавався в тодішній ситуації не більше, як кожний з нас. Він же [...] і більшовиком став тижнів два скоріше, як всі ми. Людина енергійна, розумна, але... Але, на нещастя, страшенно нервова, або, як в нас кажуть, «раптус». Не можна сказати, що для нього була чужа соціалістична теорія. Він був знайомий з нею так, як кожний розумний поступовий інтелігент, що цікавиться «для себе» всіми суспільними науками [...]. Але комуністична ідея була йому відома поверхово. Події страшенно бистро розвивалися, і т. Струхманчук, що працював днями й ночами, як віл, зубрив в вільних хвилях програму комуністичної партії та радянський устрій». Як політичний керівник, наголошував М. Ірчан, Струхманчук, щоб не підірвати власний авторитет, «ніколи не зраджував, що для нього багато

²³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – С. 385.

²⁴ Ірчан М. Трагедія Першого Травня: Спомини з горожанської війни на Україні: *Часть перша*. – Нью-Йорк, 1923. – С. 24.

не ясно, а в своїй роботі робив несвідомо масу помилок, мішався, де треба й не треба, замучував фізично себе й людей, словом, закипів хаос»²⁵.

Отже, ці поодинокі галицькі комуністи у стислі терміни не спромоглися кардинально вплинути на настрої переважної маси стрільцтва ЧУГА. Та й було вочевидь неможливо упродовж двох – трьох місяців армію, виховану й побудовану на українських національних засадах, обернути на військо, що на його прапорах майоріли б заклики до світової революції, а інтернаціоналізм (з його декларативною відразою до національного) був би проголошений офіційною ідеологією. Відтак нічого дивного, що кон'юнктурна угода з більшовиками так само, як і перед тим угода з денікінцями, виявилася скороминущою – під час польського наступу 6 квітня 1920 р. залишили місце дислокації 3-й кінний полк і Запасний курінь ЧУГА, згодом – Технічний курінь, а в ніч на 24 квітня на бік поляків перейшли 2-га та 3-тя бригади ЧУГА, що невдовзі були інтерновані польським командуванням. Лише 1-ша бригада (командир М. Л. Баран /1880–1937/, комісар Я. М. Струханчук) зберегла лояльність до червоних, навіть потрапивши в оточення. Разом з рештками 1-ої бригади ЧУГА відступили у советський тил й ті галицькі комуністи, які залишилися в живих²⁶. Саме з них і формувався згодом апарат Галицького революційного комітету, коли влітку 1920 р. було зроблено спробу насадити советську владу у Східній Галичині й проголошено утворення Галицької Соціалістичної Советської Республіки.

Зрозуміло, що по роках визвольних змагань й громадянської війни ті з колишніх військових УГА, які опинилися у таборах інтернованих у Чехо-Словаччині й Польщі, або ж перебували на студіях чи праці в Австрії й прагнули виїхати до Советської України, шукаючи кращої долі й заробітку, вимагали від партійно-державного керівництва УССР насамперед гарантій політичної недоторканості й непереслідування за своє антибільшовицьке минуле. Так, наприклад, 26 травня 1923 р. М. С. Грушевський писав із Бадена до США: «Укр[аїнські] робітники віденські (галичане) [...] постановили, що вертатимуть не до Галичини, а на Радян[ську] Україну; вибрали й комітет репатріаційний, котрий дуже мудро постановив, що їхати одначе під гарантіями, що там їм буде робота і нічого злого...»²⁷.

Як правило, після отримання дозволу на в'їзд до УССР кожному репатріантові видавався документ, в якому зазначалося, що з боку комуністичної адміністрації «ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється». Подальші події засвідчили, що такі документи, а також оголошена

²⁵ Там само. – С. 23–24.

²⁶ Рівночасно з переходом двох бригад ЧУГА на бік військ Ю. Пілсудського та С. Петлюри у тилах Червоної армії відбулися масові арешти галичан, частину з яких за блискавичними вироками ЧК відразу стратили. 1200 галичан-«злочинців» спершу утримували у Києві, звідки після ретельної перевірки політичної благонадійності відправили до т. зв. Запасної армії Республіки у Казані – подалі від театру воєнних дій. Влітку 1920 р. у столиці Татарії опинилося понад 2 тис. кол. військових УГА – ЧУГА. 315 осіб потрапило до концтабору у підмосковному Кожухові. З них відокремили 150 галицьких старшин, яких спрямували до Соловецьких таборів. Одначе по дорозі переповнену в'язнями баржу свідомо загопили у Білому морі (*ЦДАВО України*, ф. 4, оп. 1, спр. 796, арк. 146; *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія ЗУНР. – Л., 1995. – С. 308–312, 314).

²⁷ *Листи М. Грушевського до Т. Починка // Укр. історик.* – 1969. – № 4 (24). – С. 92.

ВУЦВК 30 листопада 1921 р. амністія рядовому складові Дієвої Армії УНР, ухвала ВУЦВК від 12 квітня 1922 р. «Амністія на додаток до постанови ВУЦВК від 30/XI-1921 р.», котрою оголошувалася цілковита амністія українським емігрантам й уможливлювалося їм повернення в Україну на загальних підставах з військовополоненими²⁸, та загальносоюзна амністія всім «бувшим білим» до десятиріччя Жовтневого перевороту (1927) насправді були лише паперовою гарантією від репресій та переслідувань²⁹.

«Амністиційні» заходи становили органічну складову ширшого плану більшовицької адміністрації ССРСР/УССРСР щодо політичного поборювання української еміграції, внесення незгоди у її середовище, ліквідації решток збройних формувань УНР/ЗУНР в європейських країнах як потенційної загрози компартійному владарюванню на українських теренах. Доволі відверто про цілі й методи такої провокативної діяльності більшовицьких керманічів писала колишня советська історіографія, згідно з якою, мовляв: «Політична (sic!) робота серед української еміграції сприяла відриву широких емігрантських мас від впливу націоналістичної буржуазії та поверненню їх на Батьківщину. Вона завдала нищівного удару планам буржуазних націоналістів, сприяла дальшому розкладу в таборі контрреволюції»³⁰.

Рівночасно особи, що приїздили з-за кордону в УССРСР, обов'язково заповнювали стандартний друкований бланк з текстом, підпис під яким мав засвідчити їхню лояльність щодо советської влади: «Я, нижче підписаний, громадянин (ім'ярек. – *Авт.*), засвідчую своє щире бажання повернутися на Україну і стати вірним громадянином УССРСР.

Бувши втягнутим ворогами народу в боротьбу проти Робітничо-Селянської Влади, я певний час працював на шкоду інтересам робітників і селян. Тепер, визнаючи цю свою провину, урочисто обіцяю надалі бути лояльним до Робітничо-Селянської Влади і всіма силами старатись спокутувати своєю працею свої помилки та допомагати відбудові народного господарства Радянської України»³¹.

Збираючи такі «гарантіїні листи», засадничо нелегітимна московська колоніальна адміністрація у Наддніпрянській Україні бодай таким шляхом шукала підтвердження власної легітимності на цих теренах. Тій же меті слугувала, як уже згадувалося, й декларована XII з'їздом РКП(б) політика «коренізації»/«українізації».

²⁸ Після низки советських амністій поза законом формально перебували лише керманічі «націоналістичної контрреволюції» – В. Винниченко, П. Скоропадський, С. Петлюра, Ю. Тютюник, Н. Махно та ін.

²⁹ Навпаки, «амністовані» особи й реемігранти відразу по приїзді потрапляли до секретних проскрипційних списків, тобто перебували на особливому обліку комуністичної таємної поліції, яка вважала їх підозрілими й нелояльними до режиму саме на підставі цих «амністій» чи приїзду або ж повернення з-за кордону. Докладний аналіз «репресивно-ліквідаційних класифікацій» у системі державного терору в ССРСР подає у своїх працях С. І. Білокін (Див., напр.: *Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)*: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 156–160).

³⁰ *Римаренко Ю. І. Політична робота КП(б)У та братніх комуністичних партій серед української еміграції у 1921–1922 рр.* // *Укр. іст. журн.* – 1965. – № 9. – С. 13.

³¹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 871, арк. 265.

Отже, з другої половини 1923 р. зросла кількість уродженців Східної Галичини, які бажали дістати працю в УССР. Щоправда, попервах дещо ускладнив позитивне розв'язання цієї проблеми відомий вітчизняний літератор В. Винниченко, який поділяв поширений, але хибний погляд, що література і політика настільки споріднені сфери людської діяльності, що можна легко і з користю для справи переходити від однієї до другої³².

У празькій «Новій Україні» колишній голова Директорії УНР закликав закордонну громадськість повертатися в Україну для... підривної протибільшовицької роботи. Оскільки цей часопис уважно читали представники УССР у Празі (відомий він був і партійно-державному керівництву республіки й ГПУ), такі безвідповідальні публікації істотно шкодили не лише тим, хто ще збирався до підсоветської України, але й насамперед тим, хто вже повернувся туди з-за кордону. З цього приводу М. С. Грушевський в одному з приватних листів згадував (26 березня 1923 р.): «Винниченко в своїй статті в «Новій Україні» [...] про єдиний укр[аїнський] фронт своїм закликом – їхати на Україну і робити там підпольну роботу, загородив всяку дорогу (для приїзду або повернення в УССР української інтелігенції. – *Авт.*); хто не знає безмежного нетакту тої людини, міг би думати, що вмисно хотів закрити поворот!...»³³ (І з цього питання доводиться констатувати ледь не тотожність в оцінках «людини імпульсії» – В. Винниченка – з боку Єфремова – Грушевського).

З приводу заяв В. Винниченка львівський щоденник «Діло» зауважив: «Ті українські інтелігенти, що вже до того часу вернулись з еміграції, як і ті, що там (в УССР. – *Авт.*) залишилися давніше для співпраці з радвладою, почувлися дуже враженими Винниченковим закликом та почувли себе дуже ніяково в обличчю тої влади. Вони ж йшли до праці щиро, а по заяві Винниченка виходило, що для них не важна співпраця з владою, а важні якісь «задні» плани, що мають на меті повалення пануючого режиму і пануючої партії». У цій ситуації більшовицька адміністрація, й без того хворобливо чутлива до будь-якої «контрреволюції», почала «ставитися дуже обережно до тих, що вертались з еміграції, а подекуди робила перешкоди для повороту»³⁴.

Аби відмежуватися від об'єктивно провокаційних закликів Винниченка (хоч би чим послуговувався їх автор), частина вітчизняних інтелектуалів, котрі повернулись з-за кордону, погодилася на недвозначну пропозицію ГПУ УССР

³² У листі до Є. Х. Чикаленка від 5 верес. 1923 р. С. Єфремов так коментував звістку про купівлю Винниченком ферми поблизу Парижа: «Я, власне, нічого не мав би проти того, що Вол[одимир] К[ирилович] врешті докотився до ідеалу, – тільки коли б це трохі йому розуму додало. А то боюсь, що хутір буде собі окремо, а звичайні фантазії окремо, й опріч ще одного бешкету нічого не вийде. Такий вже собі він вдавня парадоксальний...» (Див.: *Міяковський В.* Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // *Укр. історик.* – 1974. – № 1/3 (41/43). – С. 191). Не суперечать цим рядкам і свідчення С. Єфремова під час процесу СВУ. На запитання про ставлення до Винниченка (політика й літератора) Сергій Олександрович, очевидно, цілком щиро відповів: «Політик він ніякий. Це людина імпульсії, яка сьогодні робить і говорить одне, а завтра протилежне. Як літератора я ставлю його дуже високо...» (Див.: «*Спілка визволення України*»: Стеногр. звіт. – Т. 1. – С. 206).

³³ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 205 зв.

³⁴ Див.: *Інтелігенція і радвлада* // *Діло.* – 1924. – 20 черв.

(котре у даному випадку виконувало вказівки компартійного керівництва)³⁵ скласти вірнопідданську заяву. 16 травня 1924 р. на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У було оприлюднено сервільну «Відозву до української радянської інтелігенції та радянського суспільства», що її зачитав Павло Филипович. Дітище комуністичного адміністративного ресурсу підписали 66 представників української культурно-освітньої інтелігенції (у громадянстві вони дістали зневажливе прізвисько «декларативів»).

У документі наголошувалося: «Контрреволюційна українська еміграція з Петлюрою, Винниченком і компанією на чолі, бачучи, що остаточно зникає їхня ілюзія про ідейне керівництво українською інтелігенцією і вислізає ґрунт з-під їхнього політичного авантюриництва, пробує облити поміями радянську українську інтелігенцію та виступає з інсинуаціями, нібито вона співробітничає з компартією під примусом останньої «страха ради». Вона пробує також посяти недовір'я радвлади до тих емігрантів, що, переконавшись в контрреволюційності своїх проводирів і зрозумівши свою антинародню роллю, щиро переходять на бік радвлади. Провокацією й приписуванням їм таємної ворожості до радвлади пани Винниченки намагаються закрити таким емігрантам шлях на радянську Україну й таким чином задержати їх в ролі своїх «мас». Приклади такого роду заходів українського фашистського «єдиного національного фронту» становлять писання українських фашистів у празькій «Новій Україні» та їхні виступи на емігрантських вічах у Празі»³⁶.

³⁵ 7 квіт. 1924 р., заслухавши інформацію керівника республіканського ГПУ В. Балицького «Про декларацію української інтелігенції», політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «В целях привлечения более широких кругов украинской интеллигенции и во избежание возможных домогательств отдельных представителей считать не целесообразным, чтобы декларация носила определенный коммунистический характер, и никаких нажимов в этом смысле не производить. Никаких съездов не допускать, не возражая против собранний для подписи декларации» (*ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 40).

³⁶ *Бюллетень VIII-й Всеукр. конф. Коммунистической партии (большевиков) Украины*: Стенограмма. 12–17 мая 1924 г. – Харьков, 1924. – С. 192.

Зрозуміло, що ця декларація на замовлення влади не відбивала позиції усіх вітчизняних інтелігентів, які повернулися з-за кордону. Зокрема, під нею не поставив підпис М. С. Грушевський, хоча заклики Винниченка він особисто засуджував. Сам Володимир Кирилович схвально зауважив 19 серп. 1924 р., що Грушевський «не підписався на... льокайській заяві проти мене» (Див.: *Винниченко В. Щоденник* / Публ. Г. Костюка. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. 2 (1921–1925). – С. 395).

Акад. С. О. Єфремов 22 трав. 1924 р. занотував не лише власну оцінку, але й передісторію цієї «льокайської заяви» по гарячих слідах подій: «В сьогоднішньому «Більшовику» аж пара загонистих «цвяхів». Перший – «Відозва до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства», ота «декларація», про яку давно вже гомоніли [...]. «Декларація» має свою історію. Ще торік, по XII з'їзді комуністичної партії і тут, і за кордоном комуністи заходились «організувати громадську думку»: підказували, що треба українській інтелігенції висловити подяку за прокламовану на з'їзді українізацію. Знайшлося було й прислужників чимало [...]. Діло, одначе, не пішло. Дякувати авансом – це навіть за наших часів захоплення не викликало. Восени знов наїзжі харківці (Ол. Попов) дуже що думку пропагували в Києві [...]. Але... почалась відома партійна дискусія – і ентузіязм захолов. Навесні розігрівся, складено текст і В. Мазуренко [...] поїхав до Москви «радитись». Там Раковський ухвалив думку, але навіть його занудило од сервілістичного тексту і він порадив дати кілька компліментів на адресу інтелігенції. Так повстав текст «декларації», яку вирішено опублікувати на роковини XII з'їзду. Авторами її називають Чечеля, Христюка та першого підписаного, танцюристого, Мазуренка. Документ дурний: слабо написаний, холодний, нещирий, розтягнутий без краю, сервілістичний. Потрібний він тільки для тих, що підписали задля кар'єри. Навіть для большевиків він користи мати не може, поки

Про серйозне значення, якого надавало керівництво республіки проблеми приїзду в УССР колишніх військових УГА, свідчить створення окремої комісії по переселенню в Україну галичан з Чехо-Словаччини, до складу якої увійшли член політбюро ЦК КП(б)У, командувач військ Українського військового округу М. В. Фрунзе (голова), керівник ГПУ УССР В. А. Балицький, представники апарату Уповноваженого НКЗС ССРСР у Харкові та штабу УВО³⁷. Так, під час засідання комісії 12 листопада 1923 р. розглядали питання щодо порядку розміщення та використання галичан, взявши до відома повідомлення Балицького, що найкращим пунктом для прийому та остаточного відбору галичан є Київ з обладнаним карантинним містечком, спроможним прийняти до тисячі осіб одночасно. Щодо використання приїжджих визнали доцільним частину (до 400 чол.) за особливим відбором відрядити для закордонної роботи (переважно по лінії КПЗУ та розвідки), решту ж зарахувати як поповнення червоноармійського та адміністративно-командного складу територіальних частин, причому із політичних мотивів та міркувань безпеки спрямувати їх виключно у терчастини Лівобережної України.

Дещо змінилася ця ситуація вже 1924 р. Так, 20 червня політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про галичан, ухвалило: «Внаслідок важких умов, посухи і безробіття й відмови військового відомства прийняти галичан в армію – відмовитися від приймання галичан на території Укр[аїни]». 29 серпня та сама інстанція, розглянувши «галицькі справи», вирішила просити ЦК РКП(б) «врегулювати питання про скорочення політеміграції в Україну та про правильну інформацію щодо економічного становища УССР». 20 вересня 1924 р. ЦК КП(б)У у листі до секретаря ЦК РКП(б) В. М. Молотова з'ясував мотиви та

під ним красуються підписи таких світил, як Гарбуз і ін.» (Див.: *Єфремов С. О.* Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро (голов. упоряд.) та ін. – К., 1997. – С. 125–126).

³⁷ На поч. 1920-х рр. лівосектантські кола КП(б)У й керівники УССР зміст листа В. Леніна польськ. комуністам (19 жовт. 1921 р.) сприйняли як настанову щодо прискорення підготовки повстання у Сх. Галичині, яке мало ініціювати революцію по всій II Річчосполитій.

Ці більшовицькі задуми тимчасово збіглися з планами «Української військової організації» та інших еміграційних галицьких угруповань, які також планували повстання у Сх. Галичині задля відновлення її державності. З осені 1921 р. окремі діячі «УВО» налагодили контакти з місіями УССР у Празі, Відні й Берліні, а також з військовим командуванням червоних. Політичний департамент МЗС Польщі повідомляв, що галицький повстанський штаб домовився з командувачем Збройними силами України та Криму М. В. Фрунзе про «жертвування» більшовиками галичанам «воєнної і матеріальної допомоги» у випадку «вибуху повстання в Галичині». Невдовзі уряди УССР і ЗУНР (у вигнанні) уклали формальний пакт. За угодою, яку з урядом ЗУНР підписав повпред УССР у Празі М. В. Левицький, советська сторона зобов'язувалася зосередити на кордоні зі Сх. Галичиною значні сили західноукраїнської еміграції. На південь від Волочиська розташовувалися кол. підрозділи ЧУГА (1500 осіб), а на півночі – загони польських комуністів та інтернаціоналістів. У населених пунктах над Збручем було розміщено 10 «робітничих груп» – нібито для заснування аграрних комун. Насправді це були військові загони (50 – 200 кіннотників), які «взаємодіяли з революційними і українськими національними угрупованнями в Галичині» (Див.: *Васюта І. К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 2001. – № 6. – С. 39–40).

Однак міжнародна ситуація не сприяла реалізації цих авантюристських планів. До того ж надто різної орієнтації щодо державотворення у регіоні дотримувалися їхні автори. Втім, прикметне саме це прагнення більшовицької адміністрації УССР використовувати учорашніх військових УГА не лише для розкладу укр. еміграції в Європі, а й для цинічного тиску на II Річчосполиту – всупереч виразним заборонам щодо цього Ризького мирного договору.

кого рішення: «Наплив політемігрантів з Галичини, Польщі, Чехо-Словаччини й особливо завдяки польському терору з Західної України посилюється. Наша комуністична преса у Польщі, Галичині, Чехо-Словаччині змальовує економічне становище УССР як процвітання країни й що кожний у вільній пролетарській країні знаходить собі роботу. Це почасти посилює потяг до нас політеміграції. Коли політемігранти стикаються з нашою дійсністю й порівнюють з інформацією комуністичної преси у себе на батьківщині, то глибоко розчаровуються»³⁸ (прикметно, що керманічі советської України – у даному випадку 2-й секретар ЦК КП(б)У О. В. Медведєв – не зараховували *Галичину* /Східну очевидно/ до *Західної України!*).

Таким чином, внаслідок скрутного економічного становища республіки кількість галичан-політемігрантів, переважно колишніх військових УГА, які прибули в УССР, виявилася меншою, ніж це первісно планувалося. Упродовж 1924–1926 рр. з таборів інтернованих у Чехо-Словаччині в Україну було відправлено три транспорти загальною кількістю близько 500 осіб. Перший із них, у якому було 137 галичан, урочисто зустрічали у Києві 1 грудня 1924 р.³⁹, другий прибув до Харкова у листопаді 1925 р., а третій – влітку 1926 р. Окремий транспорт з Відня прибув до УССР у жовтні 1925 р. Зрозуміло, що влада використовувала такі події з рекламною метою – для зміцнення власного авторитету й внесення розколу в емігрантський табір.

І пізніше поодинокі групи колишніх військових УГА (переважно з числа випускників вищих навчальних закладів Чехо-Словаччини) приїздили до УССР. Перед тим, які ці групи чи окремі представники поворотців отримували дозвіл перетнути державний кордон України, їхні особисті справи та агентурна інформація щодо них ретельно вивчалися у ГПУ УССР й лише після санкції цього відомства партійно-державне керівництво республіки (за погодженням з Москвою) давало «добро» на в'їзд або ж відмовляло у ньому.

Так, 4 червня 1927 р. голова ГПУ УССР В. А. Балицький у листі до секретаріату ЦК КП(б)У зауважував з приводу прохання 29 випускників Української господарської академії в Подебрадах (Чехо-Словаччина) дозволити їм в'їзд та дати змогу «виявити себе практично в процесі праці як корисних громадян Української Соціалістичної Радянської Республіки»: «Повідомляю, що особи, зазначені в заяві, перебуваючи на еміграції, вороже до Радєлади не ставились і в цьому напрямку активно себе не проявляли. Вважаю можливим дати дозвіл на в'їзд їх в УССР. Повернення цих осіб буде мати великий політичний вплив серед еміграційних кол з боку їх розкладу»⁴⁰.

Ці аргументи були невибагливо-примітивні, але партійно-державний провід советської України, запрошуючи з-за кордону українську інтелігенцію, послуговувався не самими лише міркуваннями політичної кон'юнктури, а значною мірою змушений був враховувати нагальні культурно-освітні потреби, про які йти-меться далі.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 5, 51, 108, 111.

³⁹ Див.: *Прибытие в Киев галицийских политэмигрантов* // Пролетарская правда. – 1924. – 2 дек.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2522, арк. 61, 63–65 зв.

Крім легальних, дипломатичних каналів, через які закордонна українська, на-самперед галицька, інтелігенція діставалася до УССР, існував ще один шлях – нелегальний/напівлегальний. Останній намагалося контролювати ГПУ та підпорядкована йому прикордонна варта. В обох напрямках цей канал (так звані «вікна» на кордоні) значною мірою використовувався для підпільної комуністичної або ж розвідувальної діяльності на західноукраїнських теренах по лінії Комінтерну та відповідних советських спецслужб. Тут пліч-о-пліч співпрацювали відповідні підрозділи ГПУ УССР й Закордонне бюро допомоги КПЗУ (ЗБД), від 1924 р. розташоване у Харкові на вул. Сумській (так звана «галицька кухня»). Нелегально перетинала кордон і західноукраїнська молодь, яка намагалася отримати працю або ж фахову підготовку у середній чи вищій школі УССР.

Важко встановити кількість перебіжчиків, що з Румунії, Чехо-Словаччини або ж східних воєводств Польщі таким шляхом діставалися до УССР. Принаймні у першій половині 1920-х років, коли більшовицька адміністрація активно підтримувала повстанський рух у польській частині Волині й партизанські та диверсійні загони неодноразово здійснювали човникові рейди між советською і польською територією, ця цифра була значною. У середині десятиліття, в результаті покращання стосунків з II Річчюпосполитою вона зменшується. З огляду на те, що карантинний пункт при Київському окрвдділі ГПУ УССР був розрахований на щомісячну «фільтрацію» близько 150-ти перебіжчиків, можна орієнтовно визначити щорічну цифру у 1800 – 2000 осіб⁴¹. Згодом знижується й ця кількість, натомість примусова колективізація й голодомор 1932–1933 рр. ініціюють зворотний потік утікачів – у напрямку східних польських воєводств і Румунії. Втім, і тоді поодинокі особи, переважно з числа активістів КПЗУ чи «позапартійних» советофілів, нелегально діставалися УССР.

⁴¹ Умови, що в них потрапляли учасники червоних партизанських загонів, які, рятуючись від польської влади, переходили на советській бік, можна назвати жахливими. «Відповідними нашими органами велася на Західній Україні масова військова активна робота. Поскілки ця праця була закросена широко і мала на меті піднесення загального повстання, керовники тою роботою втягали в організацію широко масу недовдоволеного і охочого драться елементу. Річ природня, що в організацію втиснулося чимало провокаторів, котрі провалювали не лише саму організацію, але й розкрили також і руководящий центр. Одним із саме більших провалів був недавно останній, що потягнув за собою масові арешти селян. В зв'язку з цим велика маса учасників військових організацій хлинула на Україну, – повідомляв генсека ЦК КП(б)У Л. Казановича заст. Уповноваженого НКЗС СССР в УССР К. А. Максимович у 1925 р. – На нашій стороні їх задержують на пограничних пунктах, аж до вияснення, хто вони такі. Умовини, в яких приходиться їм сидіти по наших пунктах, надзвичайно тяжкі, і під зглядом харчовим, і квартирним. Такий прийом на нашій боці цілковито убиває їх морально, тим більше, що переважно це підполітники, котрі по рокові, по два жили і боролися в нужді. Багато з них вже з розшатаними нервами і больниці легенями. Оставлювання їх на ласку і не ласку судьби розчаровує їх. Подають масами заяви про поворот в Польщу, заявляючи, що *«краще вже там в тюрмі згинуть, то бодай не буде жалю, як тут пропадати між своїми»*...».

Карл Авксентійович – «за сумісництвом» один з чільних керівників КПЗУ, який від ЗБД КПЗУ відповідав «за зв'язок з ГПУ УССР», пропонував, зокрема, «полекшити режим ГПУ на пограничних пунктах перевірки, дати можливість бодай відносною свободи рухів – рахувати їх (перебіжчиків. – О. Р.) інтернованими, а не *арештованими*»; надати статус політемігранта тим особам, які мали відношення до військової роботи у Західній Україні, допомогти їм матеріально і з працевлаштуванням (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 261–262).

Слід зауважити, що серед тих, хто отримував дозвіл на приїзд до УССР з-за кордону, насамперед серед галицької інтелігенції, було обмаль осіб з подвійним обличчям, тих, що працювали на закордонні розвідки або ж були пов'язані з «Українською військовою організацією» (УВО) чи згодом з «Організацією українських націоналістів» (ОУН), якими керував полковник Є. Коновалець й котрі діяли, насамперед, на теренах II Річпосполитої⁴².

На заваді цьому ставала відповідна робота ГПУ, що, як уже згадувалося, ретельно розглядало кожну кандидатуру, перш ніж дати дозвіл на в'їзд до УССР. Варто додати, що колишні військові армії ЗУНР або УНР, які приїздили у советську Україну, доставши відповідні гарантії щодо непереслідування їх владою за збройну антибільшовицьку боротьбу у минулому, перебували на спеціальному обліку ГПУ під категорією «б/б», тобто – «бувші білі» (без особливого розрізнення – чи справді «білі» чи «синьо-жовті»). Ретельно фільтрувалися й перебіжчики. Загалом, уродженці західноукраїнських земель, що в той чи інший час опинилися у Наддніпрянщині, не могли поскаржитися на брак специфічної уваги влади. Інша річ, що вони ладні були б позбутися такого «підкування». Так, наприклад, у звіті про роботу Уманського окружного адміністративного відділу НКВД УССР за липень – листопад 1925 р. зазначалася наявність в окрузі п'ятдесяти осіб «чужинців», серед яких поряд з дев'ятнадцятьма австрійцями, п'ятьма болгарами, п'ятьма греками, трьома угорцями та представниками інших національностей дещо несподівано згадуються шість «галичан»⁴³. Відповідний облік вівся й по інших округах, де галичани також реєструвалися як «чужинецький» і, отже, потенційно небезпечний елемент.

Згадуючи «герметично замкнений большевицький кордон із забезпечувальною прикордонною смугою, що її годі було перейти», активний учасник націоналістичного підпілля у Західній Україні В. Мартинець наводить чинники, що зробили «акцію» УВО – ОУН на східноукраїнських землях малоефективною: «І треба ствердити: беручи на увагу сукупність причин («українізація», конспіративні моменти, протіакція ГПУ – НКВД і т. д.), акція УВО в Сов[іт-ській] Україні не могла розгорнутися в таких формах і в такому ступні, як на ЗУЗ (західноукраїнських землях. – *Авт.*)»⁴⁴.

З огляду на стан джерел важко встановити точно загальну кількість вихідців із Західної України, які брали участь у відбудові народного господарства й від-

⁴² Питання про взаємини більшовицької адміністрації УССР з УВО – ОУН, принаймні у 1920-х роках, ще потребує ґрунтовного неупередженого вивчення. У колишній советській історіографії воно трактувалося прямолінійно як непримиренний антагонізм між «націоналізмом» (УВО – ОУН) та «інтернаціоналізмом» (советська влада). Насправді ж до кінця 1920-х років цей антагонізм був досить умовним. І якщо політбюро ЦК КП(б)У 7 квіт. 1924 р. відхилило пропозицію Є. Коновальця про субсидіювання УВО, то це свідчить, з одного боку, що, принаймні, переговори щодо цього велися, а з іншого – що влада УССР віддавала перевагу, як уже зазначалося, підтримці комуністичного диверсійно-повстанського руху у східних воеводствах Польщі. До речі, останній мав з акціями УВО у Західній Україні спільний знаменник – *антипольське спрямування* (шоправда, різної мотивації).

⁴³ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 9, спр. 10282, арк. 132.

⁴⁴ Див.: *Мартинець В.* Українське підпілля: Від УВО до ОУН. – С. 308–309.

Згадані свідчення В. Мартинця використовувалися під час перегляду справ та реабілітації осіб, засуджених в УССР у 1930-х роках у справі «Української військової організації», що на відміну від свого реального прототипу була витвором фантазії ГПУ УССР.

родженні національної культури в УССР. В усякому разі йдеться про десятки тисяч осіб. Так, 28 листопада 1925 р. М. С. Грушевський писав до Америки: «З Галичини багато сюди переїздить; рахують, що єсть уже тут до 50 000. Декотрі з жінками і родинами, частіш самі молоді люде, муштини. Досить скоро знаходять їм занятте і живуть не зле. Правда, що звичайно наперед дають деклярації про те, що вважають радянський устрій для україн[ського] народу безпекою його політ[ичного] істновання...»⁴⁵.

Згадка Грушевського щодо умов побуту приїжджих в УССР («живуть не зле») звучить, очевидно, занадто оптимістично. Принаймні, спершу вони стикалися з тими самими життєвими труднощами, що їх переборювали місцева інтелігенція й усе населення. «Житє упорядковується, люде почали краще відживлятися, тішаться, що можуть їсти білий хліб, молоко, потрохи м'ясо. Се сталося так недавно, по нечуванім попереднім голодуванню, що вони ще й досі не можуть прийти до себе, – так змльовував академік свої перші (через два тижні після повернення в Україну) враження про життя киян у листі до іншого адресата від 20 березня 1924 р., акцентуючи увагу, зрозуміло, на становищі представників розумової праці. – Але всі інші потреби зістаються незадоволеними, – здобуте їжі все ще змушує напружувати всі сили (ціни її дуже йдуть вгору): платні дуже маленькі, і люде мусять набирать по кілька посад, бігати з одної до другої цілий день, – і через се й робота їх лиха, непродуктивна, і вони не мають змоги думати ні про які культурні інтереси. Театр, книга, концерт – все се для нашої інтелігенції річи неприступні»⁴⁶.

Давалася взнаки приїжджим й житлова проблема з притаманними тогочасному підсоветському способу життя рисами: комунальними квартирами, «ущільненнями», конфіскаціями кабінетів та бібліотек у старій професури та іншим. Крилатий вислів М. Булгакова про тогочасних москвичів, що, мовляв, вони звичайні люди, «квартирне питання лишень зіпсувало їх»⁴⁷, без жодних застережень можна вжити для характеристики їхніх сучасників з Києва, Харкова, Одеси, Полтави... Від особливо гострої житлової кризи потерпала тодішня столиця УССР – Харків. Дістати помешкання у ньому щастило небагатьом з тих, хто прибував з-за кордону. Переважно це були особи, які влаштувалися на працю до урядових установ. Але й тоді, маючи за собою підтримку відомства, вони стикалися зі значними перешкодами.

Так, наприклад, 18 грудня 1924 р. заступник наркома юстиції УССР М.О. Рейхель порушив клопотання перед міськвідділом комунального господарства про надання житла консультанту відділу судоустрою М. М. Романюку та інспектору того ж відділу НКЮ М. Т. Чеховичу (обидва з першого транспорту галичан з Чехо-Словаччини): «Народний комісаріят юстиції прохає не відмовити помістити пред'явників цього тт. Романюка й Мирона Чеховича в наново відремонтованому будинкові по вул. Революції.

⁴⁵ Листи М. Грушевського до Е. Фариняка / Публ. М. Антоновича // *Укр. історик.* – 1977. – № 3/4 (55/56). – С. 110.

⁴⁶ Цит. за: Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 57–58.

⁴⁷ Див.: Булгаков М. Мастер и Маргарита: Роман. – К., 1988. – С. 111.

Названі товарищі прибули з-за кордону і працюють зараз на відповідальних посадах у Народньому комісаріаті юстиції й при теперешніх умовах не можуть ніяк підшукати для себе помешкання».

27 грудня того ж року міськомгосп Харкова дав негативну відповідь на це клопотання, зауваживши, що, «вважаючи на повну відсутність вільної житлової площі в розпорядженні Комгоспа, задовольнити Ваше прохання немає ніякої можливості». І якщо М. Романюкові все ж таки вдалося невдовзі підшукати собі житло, то стосовно його колеги майже через рік – 10 листопада 1925 р. – до міської комісії з розподілу помешкань у новозбудованих будинках звертався вже особисто нарком юстиції та Генеральний прокурор УССР М. О. Скрипник: «Цим НКЮ прохає відпустити одну квартиру 8 саж[нів]² в новозбудованих домах т. Чеховичу М. Т. – інспектору НКЮ.

Т[ов]. Чехович до цього часу від свого приїзду як політемігрант не має сталої квартири, а мешкає тимчасово в дуже малій кімнаті без печі, так що в ній є виключена всяка праця»⁴⁸.

Особливу увагу влада надавала політемігрантам, якими опікувалися відповідні напівурядові інституції, насамперед Комітет у справах політемігрантів при ЦК МОДР УССР, організований 1924 р. Їхня діяльність відбувалася з санкції й під пильним контролем ЦК КП(б)У та інших «компетентних організацій». 6 червня 1925 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було заслухано інформацію наркома юстиції М. О. Скрипника щодо доцільності створення в УССР окремого Товариства політбіженців Західної України. За згодою генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича, який головував на засіданні, ухвалили: «В зв'язку із дозволом ПБ (політбюро. – Авт.) ЦК РКП організації в Білорусії Товариства політбіженців Західної Білорусії доручити Секретаріатові з'ясувати в ЦК РКП питання про можливість організації на Україні Т[оварист]ва політбіженців Західної України»⁴⁹.

Підготовча робота щодо створення такої організації розпочалася ще на початку 1925 р. Так, 19 лютого був обраний, а 8 березня 1925 р. приступив до виконання обов'язків голови правління харківського Клубу політемігрантів Західної України М. І. Яворський, уродженець Львівщини, тогочасний лідер істориків-марксистів України й майбутній дійсний член ВУАН⁵⁰. 24 червня Матвій Іванович

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 8, спр. 7895, арк. 145; спр. 7900, арк. 311; оп. 9, спр. 9552, арк. 513.

Для характеристики житлової кризи у тогочасному СССР становить інтерес і ситуація з влаштуванням родини страченого польського владою за вбивство поліцейського провокатора у Львові члена КПЗУ Н. Ботвина (1905–1925). Його сім'єю, яка прибула в Советський Союз, опікувався МОДР СССР. 21 груд. 1926 р. московське керівництво організації звернулося до харківських колег з проханням влаштувати рідних загиблого у столиці УССР, оскільки воно неспроможне зробити цього у Москві. У відповіді МОДР України зазначалося, що родині Ботвина буде призначено пенсію по лінії Наркомсоцзабезу УССР, але, «оскільки у Харкові гостра житлова криза, ми маємо намір влаштувати її в Полтаві...» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2234, арк. 166, 169).

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 214.

⁵⁰ Матвій Іванович Яворський нар. 15 листоп. 1885 р. у с. Корчмин Сокальського повіту на Львівщині. З 1902 р. брав участь у національному русі української громадськості Сх. Галичини. Був знайомий з такими корифеями укр. культури, як М. Павлик, І. Франко, В. Гнатюк. Серед товаришів юнацьких років Яворського й М. Січинський, відомий убивством намісника Галичини, польського графа А. Потоцького (1908). 1910 р. закінчив правничий фак-т Львів. ун-ту, 1912 р. написав перше до-

подарував клубові «Ленінську бібліотечку» вартістю 250 руб., а 1 листопада 1925 р. відбулося офіційне відкриття клубу, що попервах об'єднував 230, а згодом – до 500 осіб⁵¹.

Ще 1923 р. були спроби згуртувати літературне об'єднання із специфічними завданнями, до якого входили б письменники – вихідці із Західної України, що проживали на території УССР з часів Першої світової війни, а також політемігранти. 19 квітня 1925 р. у Києві відбулися перші загальні збори західноукраїнської секції Спілки селянських письменників «Плуг», а 17 лютого 1927 р. (після затвердження статуту) секція конституювалася в окрему Спілку революційних письменників «Західна Україна».

Її назва свідчила, що водночас з суто літературними завданнями вона обслуговувала й певні ідеологічні настанови, а саме: мала висвітлювати становище й революційну боротьбу трудящих Західної України, керованих КПЗУ, пропагу-

свідчення – «Соціальні основи підліткової злочинності», одержав ступінь доктора політичних наук. У роки Першої світової війни – хорунжий 34-го австр. стрілецького полку; після поранення – інструктор кулеметної роти у Холмі. 1918 р. у складі австр. війська опинився в Україні, служив при штабі військового уповноваж. австр. командування при УЦР та гетьмані П. Скоропадському. Восени 1918 р. повернувся до Львова, брав участь «в праці Начальної військової команди» УГА як «референт організації полевій жандармерії». За власним свідченням Яворського, упродовж 1919 р. відбулася його «більшовизація». Він був одним з організаторів переходу УГА до червоних. Призначений нач. політшколи червоних старшин у Києві, 20 квіт. 1920 р. вступив до компартії. Після переходу двох бригад ЧУГА на бік Петлюри – Пилсудського на поч. трав. 1920 р. переведений до Казані, де викладав політграмоту й історію рев. рухів.

Наприкінці серп. 1920 р. повернувся до Харкова: викладач ІНО, уповноважений КП Сх. Галичини (з 1923 р. – КПЗУ) при ЦК КП(б)У (1921–1922). З утворенням у груд. 1922 р. Ін-ту марксизму перейшов працювати на каф. історії укр. культури. Отже, повернувся до своєї, перерваної війною, наук. діяльності. Підлітковою злочинністю вже не займався, звернувши увагу, як зазначалося в його характеристиці 1928 р., «в бік дослідів загальної історії України, зокрема в бік соціальних рухів на Україні новіших часів». Автор популярних «синтетичних» курсів з історії України, написаних на засадах «марксівської» (нібито) методології. Зміцненню становища Яворського-історика сприяла прихильність компартійних верхів і та ключова посада, яку він обіймав у НКО УССР: упродовж 1924–1927 рр. фактично керував Управлінням науковими установами в Україні (Упрнаукою чи Укрнаукою НКО) (Докладніше див.: Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 8. – С. 75–86; Рубльов О. С. Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський // *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки.* – К., 1991. – С. 293–304; Санцевич А. В. М. І. Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – 61 с.).

Для самохарактеристики Матвія Івановича прикметний його лист до В. Гнатюка від 25 трав. 1926 р., тобто задовго до розгортання боротьби з т. зв. «яворщиною», що дає можливість бодай фрагментарно відчутти автентичного Яворського: «Вельмишановний товаришу! Зрадів я дуже, одержавши Ваш лист [...]. Бачте, важка боротьба двох світів в мені в часі війни довела до цього, що я в 1918 р. став комуністом і ерешти найшов свій шлях до життя, як не важко було йти спершу по йому. Вас я не забув, Ваша особа, як і неб[іжчика] Павлика та інших, лишилася глибоко мені в пам'яті і не раз згадую одного й другого [...]. Я дуже буду рад, як зможу Вам вислати мої праці, а вишлю незабаром разом, вкупі з цєю працею, що зараз друкується, – це перший том мого «Нарису розвитку революційної» думки на Україні». Це вже 12 моя праця після революції. Я дав зараз розпорядження, щоб Вам вислати також всі наші видання, але це трохи було дотепер важко, бо Польща не пускає нашої літератури в Галичину [...]» (Цит. за: Володимир Гнатюк: *Док. і матеріали* (1871–1989) / Упоряд.: Я. Дашкевич та ін.; Відп. ред. О. Купчинський. – Л., 1998. – С. 359) (виділення наше. – Авт.).

Характерні оці згадки хвалювального автора листа про «боротьбу двох світів» у мікросмосі Яворського (!), дюжину власних наукових праць (за 4–5 років!), «я дав розпорядження» та ін.

⁵¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – С. 30.

вати досягнення ССРСР й УССРСР, вести ідеологічну підготовку до возз'єднання західноукраїнських земель з совєтською Україною⁵².

У постанові політбюро ЦК КП(б)У про політику в галузі художньої літератури (1927) зазначалося: «Виходячи з того, що велика частина українських робітників і трудящих закордону перебуває в занадто скрутному стані щодо культурної творчості, до того ж, на Радянській Україні перебуває чимало письменників Західної України, – сприяти групі літературних сил Західної України [...] в утворенні Асоціації західноукраїнських революційних письменників»⁵³. Надсилаючи до ЦК КП(б)У звіт про діяльність у лютому 1927 – березні 1928 рр., Спілка «Західна Україна» попередила його листом на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича, у якого просила допомоги у подальшій її роботі⁵⁴.

По вихідних спілчани збиралися у приміщенні редакції газети «Пролетарська правда», але найчастіше відвідували помешкання одного з фундаторів організації – В. Атаманюка (літературний псевдонім – *Яблуценко*) – за адресою: вул. Раковського, 30⁶ (згодом – вул. Ворошилова, Велика Підвальна, нині – Ярославів Вал). Саме тут до кінця 1920-х років розташовувалася «штаб-квартира» цього літоб'єднання.

До 1929 р. Спілку революційних письменників «Західна Україна» очолював С. М. Семко-Козачук (1889–1938), який у 1927–1929 рр. був ректором Київського інституту народної освіти (ІНО) (так до 1933 р. називався Київський та інші університети УССРСР)⁵⁵. У 1929 р. після повернення з Канади функції голови літературної організації перебрав М. Ірчан. Після першого з'їзду Спілки у січні 1930 р. її керівництво перебувало у Харкові, а в Києві, Дніпропетровську, Одесі працювали філії організації. У 1927–1929 рр. «Західна Україна» видавала альманах, а в 1930–1933 рр. – місячник з однойменною назвою.

Спілка об'єднувала понад 50 літераторів і художників, уродженців західноукраїнських земель. Активними її членами були: В. Атаманюк (1897–1937), М. Гаско (нар. 1907), В. Гжицький (1895–1973), Л. Дмитерко (1911–1985)⁵⁶, Д. Загул

⁵² Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – С. 30–31.

⁵³ Див.: *Політика партії в справі української художньої літератури*: Постанова Політбюро ЦК КП(б)У // *Вісті ВУЦВК* (Харків). – 1927. – 17 трав.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2696, арк. 1.

⁵⁵ *Семен Михайлович Семко-Козачук* нар. у м. Окоп'ї на Холмщині (нині – Польща). Закінчив Московський ун-т (1915). Член УПСР (1905–1906 та 1912–1916 рр.), з 1918 р. – член УКП (боротьбистів), з 1920 р. – РКП(б). У роки Першої світової війни – прапорщик царської армії. У 1918–1920 рр. на госп. та парт. роботі у Вінниці, в 1921–1923 рр. – на госп. роботі у Києві, Харкові, Москві. З 1924 до 1929 р. працював у Києві – в губкомі та окрпарткомі КП(б)У, викладачем та ректором Київського ІНО. З 26 верес. 1929 р. до 16 січ. 1931 р. – член Колегії НКО УССРСР, згодом – зав. від. держстраху НКФ УССРСР (Харків).

Студент-випускник Київського ІНО 1929 р., якого виключали з вузу «з вочим білетом» за вступ на захист арештованої ГПУ однокурсниці з Кубані Віри Рубайло, з вдячністю згадував, що врятував його ректор С. Семко: «*Людина української культури, політично вироблена, лагідна і доброзичлива. Колишній боротьбист. У 30-ті роки загинув*» (Див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 168).

⁵⁶ Докладніше про нього див.: *Рубльов О. С.* Невідомі документи до біографії Л. Д. Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 р. // *Укр. археограф. щорічник*. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 550–574.

(1890–1944?), М. Ірчан, В. Касян (1896–1976), М. Козоріс (1882–1937)⁵⁷, Ф. Малицький (1900–1988)⁵⁸, М. Марфієвич (1898–1967), Я. Струхманчук, І. Ткачук (1891–1948), А. Турчинська (1903–1972) та ін. У друкованих виданнях Спілки брали участь також чільні представники галицької інтелігенції, які перебували тоді на терені УССР, а також керівники КПЗУ.

Якщо до 1929 р. Спілка революційних письменників «Західна Україна» була речником усіх західноукраїнських літературних сил, що перебували на марксистській/советофільській платформі, то 12 травня 1929 р. у Львові було засновано літературну групу аналогічної спрямованості, що дістала назву «Горно». Засади об'єднання було проголошено у прийнятій тоді ж «Декларації», яку підписали 28 літераторів. Друкованим органом «Горна» був часопис «Вікна» (1927–1932); провідними членами – В. Бобинський (1898–1938), А. Волошак (1890–1973), О. Гаврилюк (1911–1941), Я. Галан, П. Козланюк (1904–1965), Я. Кондра (1910–1944), Н. Матулівна (1902–1944), М. Сопілка (1897–1937), С. Тудор (1892–1941) та ін. Деякі «горнівці» на початку 1930-х років (В. Бобинський, Н. Матулівна, М. Сопілка) переїхали в УССР, де невдовзі зазнали репресій й загинули.

Обидві літературні організації західноукраїнських письменників – «Західна Україна» й «Горно» – входили до Міжнародного об'єднання революційних письменників (МОРП, 1925–1935), що працювало під егідою Комінтерну, а керівництво його перебувало у Москві. Незважаючи на тотожність ідеологічних засад, між об'єднанням західноукраїнських революційних письменників в УССР (що претендувало на лідерство) та його *alter ego* у Східній Галичині подекуди виникали доволі гострі суперечності щодо найбільш адекватного відображення у літературній творчості революційної боротьби та становища західноукраїнських працюючих мас, а також конфлікти на особистому ґрунті.

Переважно галицьким був тоді найвідоміший акторський колектив України – Державний драматичний театр «Березіль» на чолі з видатним реформатором української сцени, режисером і актором, народним артистом Республіки Лесем Курбасом (1887–1937). Чільні актори трупи – А. Бучма (1891–1957), Й. Гірняк (1895–1989)⁵⁹, М. Крушельницький (1897–1963), С. Федорцева (1900–1988)⁶⁰ та інші – були уродженцями західноукраїнських земель.

У своєму інтерв'ю львівському щоденнику «Діло» наприкінці 1925 р. депутат польського сейму від комфракції Хома Приступа (1895–1937), який тоді щойно відвідав УССР, так інформував читачів про галицький чинник у житті Над-

⁵⁷ Докладніше про нього див.: *Рубльов О. С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археограф. щорічник*. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 104–122.

Авторське зацікавлення статтю М. К. Козоріса має й особистісний підтекст: на початку верес. 1927 р. Михайло Кирович, тоді секретар Уповноваженого Укрнауки НКО УССР у Києві, переглянув (серед багатьох інших) особову справу кандидата на аспіранта Науково-дослід. каф. біології с.-г. рослин *Дмитра Яковлевича Самійленка* (1894–1943), діда автора по матері, наклавши на ній звичну резолюцію: «Є всі документи. *М. Козоріс*».

⁵⁸ Див.: *Малицький Ф.* Перековка: Повесть власного життя / Публ. Ю. Малицького // *Вітчизна*. – 1990. – № 11. – С. 83–111.

⁵⁹ Див.: *Гірняк Й.* Спомини / Упоряд. Б. Бойчук. – Нью-Йорк, 1982. – С. 146–375 (*Розд. II* – «Березіль»).

⁶⁰ Див., напр.: *Федорцева С.* «Березіль» на мандрівці // *Діло*. – 1930. – 31 серп. – Ч. 192. – С. 2–3.

дніпрянщини: «Багато галичан займає на Україні поважні та відповідальні становища. Наприклад, ректором Харківського Інституту Народньої Освіти є галичанин проф. Гаврилів. У Кам'янець-Подільському ІНО теж займають визначні становища проф. Гаморак і Геринович, обидва галичане. Редактором «Пролетарської Правди» є теж галичанин Баран. Назагал дуже багато галичан відіграє важну та почесну ролю в культурному життю України. Галичан там люблять. Вони користуються повагою і пошаною серед урядових і громадських кол. Та є елементи серед т. зв. «русотяпів», які не дуже симпатизують галичанам. Та їх мало і вони без ніякого впливу (*sic!*). Галичане мають на Україні марку солідних і чесних робітників. Саме в часі мого побуту в Харкові приїхала група галичан-емігрантів з Відня. Їх прийнято дуже радо. Всі вони подіставали заняття і працю. Вітик дістав заняття в МОПРі (міжнародня організація помочі революціонерам), Коссак Гриць є полковником червоної армії, Коссак Іван дістав посаду в Українбанку, артист-маляр Івасюк – в київській Академії Мистецтв»⁶¹.

Слід зазначити, що прагнення закордонної української інтелігенції, насамперед галицької, дістати роботу за фахом в УСССР всіляко заохочувалося тогочасними урядовими колами советської України, в першу чергу Наркомосом, що видав усією мережею навчальних, культосвітніх та наукових закладів республіки. За характеристикою Б. Кравченка, НКО УСССР був унікальною інституцією: «Водночас міністерство освіти й надміністерство, покликане контролювати культурні справи республіки та українізацію у всіх сферах життя. Це була також головна інституційна сила націонал-комуністів»⁶².

Цю політику неухильно втілювали у життя наркоми освіти УСССР – О. Я. Шумський (1924–1927) та особливо його наступник на посаді М. О. Скрипник (1927–1933). Як слушно зауважив І. Кошелівець: «На це знову були свої причини. І одна з них – хронічний брак людей з відповідною підготовою на самій Наддніпрянській Україні на ту безліч нових інституцій і установ, які творилися в ході

⁶¹ *Вражіння з поїздки на Велику Україну: Розмова з послом Х. Приступою (Докінчення) // Діло. – 1925. – 23 жовт. – Ч. 237. – С. 1.*

Водночас редакція щоденника виразно дистанціювалася від багатьох односторонньо-партійних оцінок Х. Приступою життя підсоветської Наддніпрянщини, наголосивши на цьому у принагідному коментарі: «На Радянську Україну їздять не багато людей. А зокрема не їздять туди українці, що найшлися під Польщею. Не їздять тому, бо не мають на це ні змоги ні нагоди. Коли ми дістаємо які-небудь інформації про Радянську Україну, то вони походять або з радянської або з емігрантської преси, або черпаємо їх із вражіннь чужих подорожників, якщо вони взагалі свої вражіння публікують. Безпосередніх інформацій від очевидців про те, що діється на Україні та яке там тепер життя – ми маємо дуже мало. Останнім очевидцем тамошнього життя і тамошніх відносин, з яким ми мали змогу безпосередньо стрінутися, був саме шан. посол Х. Приступа [...]». Ми вдячні послові [...], що поділився з нами своїми вражіннями. Ті вражіння занотували ми в такому порядку, як їх нам шан. посол розказував. Та [...] вважаємо за вказане підкреслити, що посол Приступа як член *комуністичної* фракції варшавського союму, а тим самим як член комуністичної партії не дав і не міг нам дати вповні вичерпуючих інформацій про все те, що нас могло цікавити в першу чергу.

Будучи партійною людиною, наш шановний інтерлюктор не міг дивитися на тамошнє життя інакше як крізь партійні окуляри. Та ми поступили супроти нього лояльно і передали ці його вражіння по змозі його ж таки словами. І саме тому вони вимагають деяких застережень [...]» (Див.: *Вражіння з поїздки на Велику Україну: На маргінесі розмови з пос. Приступою: [Редакційна] // Діло. – 1925. – 25 жовт. – Ч. 239. – С. 1.*)

⁶² *Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С. 110.*

державного будівництва і попереднім режимом царату для України не передбачалися. Треба було професури для мережі високих шкіл, на що залишених царатом кадрів не вистачало; фахових керівників видавництв, високих урядовців для центральних культурно-освітніх установ тощо. Чистим скарбом для Скрипника були ті люди з Галичини, що залишилися на Наддніпрянщині після років революції і наїхали в перші роки радянської влади»⁶³.

Сучасний вітчизняний біограф М. Скрипника доповнює й розвиває думки закордонного українознавця, наголошуючи, що на ставлення наркома до уродженців західноукраїнських земель істотно впливав й незалежний від нього особисто – важливий чинник: «В окупованій Польщею Західній Україні жорстко здійснювалася політика колонізації, немилосердного нищення всього українського: науки, культури, освіти. В задушливій атмосфері шовіністичного чванства і терору українським інтелектуалам, фахівцям було просто нестерпно. І частина з них прагнула на Велику Україну, керуючись генетичними покличами і мріючи про недалеку прийдешню соборну Україну [...]. Не користатися з такої ситуації [...] було б неприпустимою помилкою. В інтересах обох гілок народу, в інтересах збереження і примноження українського начала, в інтересах українізації було відчинити двері патріотам-українцям («західнякам», галичанам) з метою ствердження нації, примноження її потенціалу і здобутків, в ім'я її соборного майбуття»⁶⁴.

Очевидно, що вищенаведену характеристику, попри її емоційність і деяке авторське перебільшення («немилосердне нищення всього українського: науки, культури, освіти» у II Річипосполитій не йшло ні в яке порівняння з тим, як поведився вже і що готував вітчизняній інтелігенції тоталітарний режим ССРСР починаючи з 1929 р.), слід також брати до уваги при аналізі кадрової політики советської адміністрації щодо уродженців західноукраїнських теренів, насамперед представників розумової праці.

Само собою, що за обставин, коли українізаційний курс у підсоветській Україні висував на перший план обов'язкову (під загрозою звільнення) вимогу – вільне володіння й обов'язкове вживання української мови на державних посадах⁶⁵ – закордонна галицька інтелігенція, яка прибувала до УССР і для котрої українська була не лише рідною, а й мовою повсякденного вжитку (за Австро-

63 Кошелівець І. Микола Скрипник. – Мюнхен, 1972. – С. 188.

64 Солдатенко В. Ф. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – С. 182.

65 Цікаве мемуарне свідчення Василя Дубровського (1897–1966), який у груд. 1924 р. під час Черніг. губ. з'їзду робітн., сел. і червоноарм. депутатів слухав ще «неукраїнізованого» Скрипника. Наркомюст і Генпрокурор УССР доповідав російською, депутатська ж маса натомість розмовляла українською: «Коли надійшла хвилинка запитань доповідачеві, декілька голосів [...] поставили ясне і тверде питання: «Чому представник уряду УССР складає звітну доповідь російською мовою?» Можна було помітити, що це питання для М. Скрипника було неприємною несподіванкою, тим більше, що така його практика (властива для того часу всім більшовикам в Україні) розбігалася з офіційно проголошеною політикою «українізації», – отже, була явним порушенням «революційної законности». М. Скрипник [...] мав мужність прилюдно визнати це своє недотягнення. Він пояснив, що ще не встиг, за браком часу, в достатній мірі оволодіти українською мовою, але обіцяв зробити це в найкоротшому часі. При цій нагоді він з притиском пояснив неминучу потребу українізації всіх урядниць УССР, як основну засаду большевицької політики в Україні. Відповіді на дальші численні запитання делегатів М. Скрипник давав уже українською мовою, але такою кепською, що вона викликала іронічні усміш-

Угорщини українці Галичини мали набагато більше можливостей для національно-культурного розвитку, ніж українці в царській Росії), мала істотні переваги перед місцевою російською чи зросійщеною (хоча й українською за походженням) інтелігенцією.

Досить типова тогочасна ситуація змальовується у проекті постанови секретаріату ЦК КП(б)У щодо доповіді комісії ЦК, яка обстежувала роботу Київського сільськогосподарського інституту (1926). У документі наголошувалося, що вузівська професура поділяється на такі угруповання (крім тих, що не визначили власної позиції): *стара професура, переважно російська*, «з великою кваліфікацією й високим авторитетом науковим і педагогічним», яка «явно чи заховано» незадоволена «прискореною українізацією», та *молода українська професура*, що «вважає себе за радянську», але «в своєму складі нараховує більшу частину викладачів з значно нижчою кваліфікацією та з нижчим науковим і педагогічним авторитетом, аніж першої групи»⁶⁶.

Така ситуація була не лише у Києві. Так, 17 червня 1926 р. у заяві на ім'я ректора Харківського ІНО професор цього вузу, дійсний член ВУАН С. Н. Бернштейн (1880–1968) гостро засуджував прискорену (упродовж року) українізацію навчального процесу: «Я полагаю, что проведение срочной украинизации высших учебных заведений УССР, при помощи декретов и при отсутствии для этого реальных возможностей, является прискорбной ошибкой, которая [...] пагубно отразится на культурном развитии Украины». Наприкінці своєї заяви ультиматуму він просив звільнити його від викладання у ХІНО. Майже рівночасно з аналогічною усною заявою виступив і професор Катеринославського гірничого інституту академік ВУАН Л. В. Писаржевський (1874–1938)⁶⁷.

Проте відкриті виступи проти українізації з боку російської або зросійщеної інтелігенції УССР були поодинокими – таку «розкіш» могли собі дозволити переважно представники інтелектуальної еліти. Насправді ж відбувався мовчазний саботаж українізації, що іноді набував форми вимоги скасувати періодичні перевірки знання державними службовцями української мови, обмежившись од-

ки в багатьох присутніх». Але вже невдовзі ця, спершу вимушена обставинами партійна «українізація», перейшла у дійове переконання, так що «з пізніших виступів і діяльності М. Скрипника можна навіть робити висновок, що він трактував український народ, як явище суверенне, тобто так, як росіянин трактує російський народ» (Див.: Дубровський В. Микола Скрипник, як я його бачив: Фрагмент спогадів // *Укр. збірник* / Ін-т для вивчення ССРСР. – Мюнхен, 1957. – Кн. 10. – С. 144–145).

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2210, арк. 41.

Протистояння старої рос. професури та молодих укр. науковців (некомунізованих) на прикладі Вищого ін-ту нар. освіти (ВІНО) у Києві змальоване у спогадах відомого історика О. Оглоблина: «З одного боку, університетські традиції, яких додержувалося правління ВІНО, вимагали від кандидатів певних формальних кваліфікацій, що їх тоді ще здебільшого не мали молоді українські науковці. Це давало російській професурі змогу блокувати низку українських кандидатур. З другого боку, деякі українські вчені були безпосередньо пов'язані з визвольними змаганнями, в яких вони брали іноді керівну участь. Ясна річ, що тут могли виникати певні ускладнення, а навіть перепони й одверті заборони з боку советської влади. Приміром, восени 1922 р. було одержано розпорядження [...] про усунення від професури всіх колишніх міністрів УНР і Української Держави. Наслідком того втратили професуру в київських високих школах М. П. Василенко, С. О. Єфремов, В. М. Чевіський, С. С. Остапенко і, мабуть, ще хтось» (Див.: *Оглоблин О.* Спогади про Микола Зерова й Павла Филиповича // *Київські неокласици* / Упоряд. В. Агеєва. – К., 2003. – С. 241–244).

⁶⁷ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – С. 33–34.

норовим формальним іспитом. «Ставити серйозного робітника в становище постійного школяра, примушеного безупинно готуватися до іспитів за програмою, яка щороку змінюється, та з перспективами одержати незадовольняючий бал з невідомих іноді мотивів, – цілком неприпустимо, бо це значною мірою знижує плодотворчість (*sic!*) спеціаліста в галузі технічного будівництва нашого Союзу», – скаржилися 1928 р. інженерно-технічні працівники Київського окркомгоспу. Колег підтримували й ІТП Укрпорцелянтресту, шантажуючи владу: «Режим перманентних іспитів разом із частими змінами програми, а також вимогами, непристосованими до характеру праці фахівця, з загрозою звільнення, становлять перед багатьма ІТР дилему про виїзд з України»⁶⁸.

Для більшовицької адміністрації УССР, зрозуміло, не йшлося про особливу прихильність до української мови і культури – «українізація» була для неї лише тактичним маневром й засобом укорінення у Наддніпрянщині, маскуючись під «свою» владу (прикметно, що внутрішнє діловодство КП(б)У за часів «українізації» так і залишалося назагал *імперськи-російським*). Але комуністична диктатура не терпіла щонайменшого спротиву й критики, навіть коли вони походили від російської/русифікованої (як у випадку з Бернштейном – Писаржевським) старої інтелігенції. Щоб подолати цей опір та змінити на краще несприятливе для українзації співвідношення старої, висококваліфікованої російської професури та інженерно-технічних кадрів й почати менш кваліфікованої та авторитетної української (чи «українізованої») інтелігенції, урядовим колам УССР доводилося вдаватися до запрошення з-за кордону професорів та викладачів – галичан – висококваліфікованих та авторитетних спеціалістів. Так, 6 серпня 1925 р. на засіданні комісії по українзації політбюро ЦК КП(б)У було, зокрема, заслухано питання про «використання» (*sic!*) української інтелігенції із Східної Галичини. Вирішили виявити «усі здатні до роботи сили і використать їх» в УССР⁶⁹.

«Споживацька» політика комуністичної влади щодо закордонних фахівців жилалася й поважним кадровим «голодом» всередині СССР/УССР, що виник при виконанні завдань індустріалізації й створенні потужного військово-промислового комплексу. У розв'язанні цієї проблеми більшовицький режим значною мірою спирався на німецьких ІТП, але використання потенціалу фахівців із західноукраїнських теренів чи еміграції також бралось у розрахунок.

1929 р. дефіцит інженерно-технічних кадрів будь-якої кваліфікації по УССР становив майже 9 тис. осіб. Попри прискорення підготовки індустріальних кадрів у роки першої п'ятирічки, цей дефіцит (за приблизними оцінками) мав сягнути 1932 р. вже 32 тис. вакансій. Загальна ж додаткова потреба республіки в ІТП з вищою та середньою спеціальною освітою у цей час складала близько 45,3 тис. осіб. Владні заходи щодо подолання цього дефіциту кадрів орієнтувалися на кількісні показники: чимало навчальних закладів запровадили вузькоспеціалізовану й прискорену систему навчання, спрямовану на швидкісну підготовку спеціалістів. Це дозволило значно збільшити кількість випускників вузів і технікумів, які поповнювали народне господарство, й дещо послабити напруженість з

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 170, арк. 80–82.

⁶⁹ Там само, оп. 20, спр. 1976, арк. 127.

кваліфікованими кадрами (принаймні кількісно). Упродовж 1930–1933 рр. промисловість отримала 43 тис. нових спеціалістів – набагато більше, ніж їх там нараховувалося на початку цього періоду. Формально це можна було б вважати досягненням. Але якісний бік справи не поліпшився. Рівень підготовки новоспечених спеціалістів був украй незадовільним, і більшість з них, потрапивши на виробництво, мусила роками «підвищувати кваліфікацію»⁷⁰.

Подібним чином готувалася інтелігенція і для інших галузей. Так, форсування підготовки вчителів було викликане аналогічними проблемами: необхідність прискореного подолання неписьменності, поліпшення рівня підготовки вузівських абітурієнтів та ін. Такий підхід виглядав авантюрно й містив надзвичайно велику небезпеку, оскільки консервував невисокий назагал професійний рівень шкільних учителів, а відтак – спричиняв зниження якості загальної освіти учнівської молоді.

Розрахунки станом на квітень 1928 р. стверджували, що упродовж наступної п'ятирічки республіканські школи загального навчання потребуватимуть 22 200 «нових учительських сил» (щороку пересічно – 4 440); в тому числі з них 8 500 (1 700 річно) мають компенсувати відтік педагогічних кадрів (3 % щороку – смерть, вибуття). Для поповнення потреб враховували такі резерви: а) безробітні вчителі, скупчені переважно по великих містах; б) особи, що склали іспити на право учителювати; в) випускники педтехнікумів (найбажаніший для НКО контингент).

Педтехнікуми мали стовідсотково задовольнити потреби шкіл лише у 1932/33 навчальному році. До того часу планувалося використовувати й інші резерви. Але навіть з урахуванням цих резервів некомплект педагогів на 1928/29 навчальний рік складав 2 400 осіб. Аби вийти з «прориву», мали відправити на викладацьку роботу випускників 2-го курсу педтехнікумів (перевівши їх – звісно, не питаючи їхньої думки, – на третій рік заочного навчання) й водночас відкрити однорічні учительські курси для осіб з середньою освітою. Усього за п'ятирічку планувалося лише раз (!) випустити студентів педтехнікумів з 3-го курсу й двічі організувати однорічні учительські курси. Надалі, мовляв, наявна мережа педтехнікумів «цілком задовольнить потребу в новій робочій силі». Очевидно, не потребує додаткових коментарів якість таких новоспечених на короткотермінових педагогічних «вистрелах» учителів або ж недовчених вихованців педтехнікумів.

Імовірно, що саме за гострого дефіциту викладацьких кадрів для загальноосвітньої школи УССР нарком освіти М. О. Скрипник і запропонував використати педагогічні резерви Західної України, тобто безробітних українських учителів та інших фахівців з вищою освітою, які за умов дискримінаційної щодо українців політики II Річпосполитої не мали праці за спеціальністю⁷¹. *Принаймні тричі Скрипник порушував клопотання перед політбюро ЦК КП(б)У щодо*

⁷⁰ Див.: Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – С. 135–136.

⁷¹ У своїй промові у Львові 17 верес. 1929 р. М. Скрипник визнавав, що «голод на інтелігентні сили на Радянській Україні є великий», натомість «середня й вища школа не дали досі достатнього числа кваліфікованих сил, потрібних для культурного й господарського розвитку». Відтак, в УССР, за його

використання в УССР західноукраїнських педагогів. Йшлося про цифру у півтори тисячі осіб (1 500) – річну «амортизаційну норму» (3 %), що дозволило б принаймні частково задовольнити жорстокий кадровий дефіцит у системі НКО.

Провали «сталінської п'ятирічки» ще більше загострили дефіцит педкадрів в УССР. Навіть далеко не райдужний прогноз 1928 р. виявився занадто оптимістичним. Вищезгадана щорічна тривідсоткова «амортизація» учительського складу вочевидь була заниженою й не враховувала системних репресивних акцій режиму проти українського селянства (відтак – і сільської інтелігенції та учительства як наймасовішої її категорії) у перебігу сталінської «колективізації» та розгортання масштабної боротьби з «українським буржуазним націоналізмом»⁷². Так, лише го-лодного 1932 р., за інформацією сектору кадрів НКО, «з України за матеріального скруту (sic!) пішли до інших республік і країв 5 000 вчителів»...

З політичних міркувань, вочевидь побоюючись підсилення національної свідомості вітчизняного учительства, компартійне керівництво УССР заблокувало проект Наркомосу щодо «перекидання» до республіки 1 500 галицьких педагогів. Вирішили піти вже торованим шляхом – максимально індивідуалізуючи дозвіл на працю у підсоветській Україні, обмежити його якщо не окремими одиницями, то принаймні невеликими групами західноукраїнської технічної та гуманітарної інтелігенції. Крім ідеологічного боку цих рестрикційних заходів, присутній був ще й інший, не менш важливий – фінансовий: закордонним спеціалістам треба було платити, а втягнутий у сталінський індустріалізаційний проект СССР (і звісно УССР) не мав потрібних валютних коштів, аби «розмінуватися» на вчителів чи інженерів з Галичини.

Так, 26 березня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про запрошення інженерів і техніків з Західної України», ухвалило: «Не заперечувати проти запрошення ВРНГ, по погодженню з відповідними організаціями, 15–20 інженерів і техніків з Зах. України без будь-якої гарантії надання їм можливості переводу грошей (валюти) за кордон, про що ті, що запрошуються, повинні бути попереджені»⁷³.

Особливу увагу більшовицька адміністрація республіки надавала представникам національної інтелектуальної еліти з відомими іменами. Їх запрошували

словами, «є завсіди досить місця для всіх українців», якщо вони «схотять чесно й добросовісно працювати на всіх становищах» (Див.: М. Скрипник у Львові: Доповідь народного комісара освіти УСРР в Науковому Т-ві ім. Шевченка у Львові // Діло. – 1929. – 20 верес. – Ч. 210. – С. 1).

⁷² 27 січ. 1931 р. М. Скрипник надіслав до політбюро ЦК КП(б)У доповідну, в якій йшлося: «На 1931 р. для переведення загально-початкового навчання потрібно буде додатково біля 13 000 учителів. За наявних [...] коштів, такої кількості вчителів підготувати цілком неможливо. Прийом до педінститутів та до педтехнікумів у цьому році вельми обмежений; короткотермінові курси, річні та піврічні могли б дати потрібну кількість учителів лише за посиленого в декілька разів відпуску коштів на те, що зараз є неможливе. Тому Наркомос стоїть перед загрозою зриву загального навчання в 1931 р.». Вихід бачився у тому, «щоб учителі кожної семирічки підготували в порядку суспільного навантаження двох – трьох з тих, що закінчують семирічку в цьому році чи перед тим закінчили, до роботи в школі. Після піврічних занять вони зможуть працювати в перших групах школи під керівництвом та за допомогою учителів, далі підвищуючи свою кваліфікацію через заочне навчання, через курси, конференції тощо. Попрацювавши півроку, такі помічники учителів можуть бути призначені вже на учителів». 28 січ. 1931 р. політбюро ЦК санкціонував запровадження в УССР інституту «помічників вчителів» – цих «лише напівробітників» (за Скрипником).

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 163, арк. 69.

персонально й забезпечували пристойною роботою у советській Україні. Це було пов'язано як з нагальними потребами життя, так і з певними політиканськими міркуваннями, розрахованими на послаблення й атомізацію закордонного національного табору, протиставлення різних угруповань (осіб) у ньому⁷⁴.

Так, наприклад, влітку 1926 р. радником Повпредства ССРСР у Празі А.Т. Приходьком (1891–1938), який згодом (1926–1929) працював першим заступником наркома освіти УССР, передано офіційне запрошення НКО виїхати до підсоветської України для наукової роботи фундатору національної географічної науки, тодішньому професору Українського вільного університету у Празі С. Л. Рудницькому (1877–1937)⁷⁵.

І якщо наркомос М. Скрипник, за нашими даними, *принаймні тричі* намагався «імпортувати» до УССР галицьких педагогів, то й інші наркомати також вбачали часткове вирішення своїх кадрових проблем у запрошенні західноукраїнської інтелігенції.

Так, керівник НКОЗ УССР С. І. Канторович (1897–1937) *щонайменше двічі* (за наявною у автора інформацією) намагався піти тим самим шляхом. 9 лют. 1929 р. секретаріат ЦК КП(б)У, розглянувши питання «*Про запрошення лікарів з Галичини для роботи на Україні*», визнав це «*за недоцільне*». 3 квіт. 1932 р. Солонен Ілліч адресував політбюро ЦК КП(б)У черговий меморандум «*Про запрошення чужоземних лікарів*», у якому, зокрема, йшлося: «*Беручи на увагу гостру кризу медичних кадрів, зокрема кваліфікованих фахівців – лікарів*, Наркомздорів'я вважає за потрібне запросити для роботи в УССР чужоземних лікарів в кількості 100 осіб [...] *Лікарів запрошується переважно з Західної України та Німеччини для роботи в промислових районах та окремих національних районах [...] (виділення наше. – Авт.)*. І цього разу вже політбюро ЦК КП(б)У знехтувало доповідною НКОЗ.

⁷⁴ У таємному листі Уповноваженого НКЗС ССРСР у Харкові до ЦК КП(б)У від 10 січ. 1930 р. містилася, зокрема, рекомендація доручити НКО УССР розглянути можливість запрошення «до наших високих шкіл декількох професорів із Західної України, які є найбільш вірогідними кандидатами на кафедри «Університету у Львові» (йдеться про спроби укр. громадськості міста добитися від польськ. уряду виконання його ж зобов'язань щодо відкриття держ. Укр. ун-ту у Львові. – Авт.). Іншими словами, *переманити таких кандидатів до нас, залишивши, таким чином, майбутній «Український університет» у Львові без популярних фігур та в руках відверто угодівських елементів, а поді розпочати кампанію щодо дискредитації цієї установи як польської, а не української*» (виділення наше. – Авт.) (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 264).

І хоча польськ. уряд так і не дозволив відкрити Укр. ун-т у Львові, організувавши натомість того ж таки 1930 р. Укр. наук. ін-т у Варшаві, цей лист промовисто свідчить, яким брудним політиканством була назагал т. зв. «закордонна українська робота» УССР. *Отже, справа Укр. ун-ту у Львові торпедувалася не лише керівними колами II Річипосполитої, а й їхніми колегами з квазіурядового Харкова.*

⁷⁵ С. Л. Рудницький нар. 3 груд. 1877 р. у м. Перемишлі у Сх. Галичині (нині – Польща). Закінчив з відзнакою IV гімназію у Львові (1895); на філос. ф-ті Львів. ун-ту студіював географію, філологію, германістику та історію (зокрема, слухав виклади проф. М. Грушевського). 1899 р., склавши іспит, дістав право викладати географію в укр., нім. і польськ. середніх школах. Викладав у гімназіях Львова й Перемишля, продовжуючи навчання у Львів. ун-ті, де 1901 р. здобув ступінь доктора філософії. У 1903–1904 рр., діставши наук. відпустку, спеціалізувався з географії та геології у Віденському ун-ті, відбув наук. подорож по нім. університетах. З 1907 р. – доцент, з 1908 р. – керівник каф. географії Львів. ун-ту, де викладав (з перервою) до листоп. 1918 р.

Упродовж 1914–1915 рр. – військ. географ при австр. Генштабі. До 1917 р. мешкав у Відні. Згодом повернувся до Львова, де у листоп. 1918 р. був ув'язнений польськ. владою, усунутий з кафедри й інтернований. Нелегально дістався до Відня, де викладав екон. географію в Акад. зовн. торгівлі (1920–1921). У 1921–1926 рр. – професор географії Укр. вільного ун-ту у Празі, член Географічного ін-ту ЧСР (Див. докладніше: *Дольницький М. Український учений – географ професор д-р Степан Рудницький // Збірник на пошану укр. учених, знищених большевицькою Москвою* / Ред. М. Овчаренко; *Записки НТШ. – Т. CLXXXIII.* – Париж; Чикаго, 1962. – С. 333–346; *Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932)* / Упорядкув., вступна ст., прим. М. Мушинки; Канадськ.

«Я приїхав у Харків на пропозицію радвлади [...] – згадував Степан Львович згодом, – не оглядаючись на перестороги звідусіль і вповні довірившись радвладі». Подаючи мотивацію свого фатального кроку, науковець зауважував: «Я, старий націоналіст-культурник, який пішов охоче служити Рад[янській] Україні на культурному фронті, на якому Україна, завдяки новій нац[іональній] політиці, отримала повну автономію. Я не вдавав ентузіаста-радянця, а станув на становищі об'єктивного безпартійного українця»⁷⁶ (виділення наше. – Авт.).

17 жовтня 1926 р. С. Л. Рудницький вже був у Харкові⁷⁷, де спершу працював професором у Геодезичному і землеустрійному інституті, а також керівником секції географії і картографії Науково-дослідної кафедри географії й антропології Харківського ІНО. Чимало часу він присвячував справі організації Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, директором якого працював з жовтня 1927 р. до березня 1933 р.⁷⁸

Цікаве свідчення щодо від'їзду Рудницького до УССР залишив відомий вітчизняний політик та історик Д. І. Дорошенко, який тоді очолював Український науковий інститут у Берліні й одночасно професорував в Українському вільному університеті у Празі. Його лист до В'ячеслава Липинського від 20 жовтня 1927 р. містить такі рядки: «Галичани потроху перекочують на схід [...]. Рудницький виїхав торік. Він до самого останку заперечував, що їде, і заявив про це лиш 2-го жовтня (1926 р. – Авт.), по тому, як 1-го дістав платню за місяць жовтень вперед з Ун[іверсите]ту (їдеться про УВУ в Празі. – Авт.). Тоді за кілька день зібрався й виїхав»⁷⁹.

І якщо з Прагою Степан Львович попрощався похапцем, то й у Харкові його не чекали (незважаючи на обіцянки) з квітами та прапорами. Ось власноручне свідчення науковця: «Приїхавши в Харків, я застав середовище для мене дуже неприхильне. Підпертя я мав тільки з боку тов. Ряпшо, тоді замнаркома НКО. Тодішній нарком освіти тов. Шумський прийняв мене дуже холодно й нічого для мене й для географічної справи не зробив. Керівник Укрнауки т. Матвій Яворський, крім гарних слівець, не дав нічого. Тільки тов. Ряпшо провів закладення

ін-т укр. студій Альбертска. ун-ту. – Едмонтон, 1991. – 91 с.; ілюстр.; Рубльов О. С. Фундатор укр. географічної науки: С. Л. Рудницький // *Репресоване краєзнавство*. – С. 121–129; Демедюк М. С., Ровенчак І. І., Штойко П. І. Степан Рудницький – основоположник географії України // *Аксіоми для нащадків: Укр. імена у світовій науці: Зб. нарисів / Упорядкув. і передм. О. К. Романчука*. – Л., 1992. – С. 373–389; *Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упорядкув. і передм. О. І. Шаблія*. – Л., 1994. – 416 с.; та ін.).

⁷⁶ Рубльов О. С. Фундатор укр. географічної науки: С. Л. Рудницький. – С. 123.

⁷⁷ Акад. С. Єфремов 26 листоп. 1926 р. занотував свіже враження від «прибульця»: «Був Рудницький, географ, що з Праги перебравсь на Україну. Має тут керувати Географічним інститутом. Це вже не перший галичанин, який перебігає сюди. З Рудницького людина, як сам він рекомендується, аполітична і йому все одно, де працювати. Турбується лиш, що йому Грушевський шкодитиме. Я заспокоїв його тим, що Грушевський не має такого впливу, щоб заважати в праці, хто хоче працювати. Балакучий і трохи цинічний. Нарозказував мені багато про знайомих емігрантів – аж до того, що Олесь дуже хропе вночі, а Ю. Сірий «пукає» так, що «чоловік того не годе витримати...». А взагалі, здається, людина нічого» (Див.: *Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929*. – С. 433).

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 6676, арк. 8.

⁷⁹ *Липинський В.* Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Є. Зиблікевич і Є. Пизюр; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського. – Філадельфія, 1973. – *Архів. Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського / Ред. І. Коровицький*. – С. 266.

географічного інституту, де я став директором»⁸⁰. Зауважимо, що «холодність» (неуважність) О. Я. Шумського мала свої підстави – йому було не до географії: тривав його конфлікт з генсеком ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичем, який вигадав «націоналістичний ухил» – «шумськізм» – та врешті-решт змусив Олександра Яковича залишити Україну на початку наступного, 1927 року⁸¹.

Неприхильно зустріло Рудницького й керівництво ВУАН, зокрема її віцепрезидент С. О. Єфремов, лідер «антигрушевської» партії в Академії, який перше нейтрально-позитивне враження від зустрічі з приїжджим географом («людина нічого») невдовзі змінив на негативну його характеристику: мовляв, для «більшевицьких підхалимів» на кшталт Рудницького немає місця в Академії (йшлося про час напередодні виборів до ВУАН 1929 р.)⁸². Підсумовуючи враження від перших років перебування у Наддніпрянщині, Степан Львович зауважував, що, попри відносно непогане матеріальне забезпечення себе й родини, «підтримку маю тільки у верхових кругах більшовицької партії», натомість «у російської професури, як і в української інтелігенції маю майже самих ворогів»: «Одні й другі не прощають мені лояльного ставлення до більшовиків, крім цього, росіяни не люблять мене «как немца» і «украинизатора», українці – як галичанина й протипетлюрвіця...»⁸³.

Очевидно, що атмосфера внутрішніх конфліктів в інтелігентському середовищі задовольняла більшовицьку адміністрацію УСССР, яка будувала свою політику стосовно представників розумової праці на відомому засадничому принципі «divide et impera», докладаючи максимум зусиль щодо розпалювання ворожнечі і підживлення незгод між різними угрупованнями.

До вищенаведеного долучалися й інтриги у самому Інституті географії та картографії, зокрема з боку аспірантів, учнів та підлеглих Рудницького. Останні обвинувачували ученого ледь не в усіх смертних гріхах аж до браку фахової кваліфікації й наукових праць, «темних ділах» в еміграції та іншому. У заяві до Укрнауки НКО від 1 березня 1929 р. Рудницький наголошував: «Президія Укрнауки зволить зрозуміти, що моє перебування в Інституті й на Радянській Україні взагалі є можливе тільки тоді, коли репрезентанти цієї склаки й їхні помічники [...] будуть негайно усунені з Інституту й адміністративно покарані. Про судове покарання мушу подбати сам, як тільки прийду знова до здоровля, яке мені знищила оця систематична склака».

Апелюючи до керівництва НКО, Степан Львович вимагав неупередженого розслідування конфлікту й з'ясування інкримінованих йому як фахівцеві й директорові «обвинувачень»: «Прохаю при вирішуванні цієї справи не поводитися ніякими зглядками на мою особу, чи пак на це імя, що його маю в наукових кругах поза межами України й Союзу. Скандал, який вийшов би з мого виходу з Інституту й повороту закордон на еміграцію, не паде й не може впасти ані на радянську

⁸⁰ Рубльов О. С. Фундатор укр. географічної науки: С. Л. Рудницький. – С. 124.

⁸¹ Див. докладніше: Панчук М. І. Життя і смерть Олександра Шумського // *Про минуле – заради майбутнього*. – К., 1989. – С. 324–326.

⁸² Рубльов О. С. Фундатор укр. географічної науки: С. Л. Рудницький. – С. 124.

⁸³ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 57190-ФП, т. 1, арк. 4 зв.

владу, ані на комуністичну партію, які до моїх наукових змагань поставилися більш навіть чим прихильно, а виключно на гурток безоглядних кар'єристів, яким я, маючи наукове сумління й вимагаючи солідної наукової праці, а не «великих слів великої сили», на жаль, мусів стати каменем на дорозі»⁸⁴.

Кілька разів учений був змушений подавати у відставку з посади директора інституту, але димісію не приймав НКО. У 1929–1930 рр. Степан Львович внаслідок цих обставин мав серйозні наміри залишити підсоветську Україну й виїхати до Німеччини працювати на будь-якій рядовій науковій посаді. Але цим планам не судилося бути реалізованими: спершу через світову економічну кризу, а з 1931 р. – внаслідок різкого погіршення стану здоров'я С. Рудницького⁸⁵.

Те, що й за таких умов все-таки спромігся зробити директор інституту для національної географії та картографії, завдячувало значною мірою підтримці наркома освіти УССР. У 1928 р. тижневий культурно-мистецький додаток до харківського офіціозу – газети «Вісті ВУЦВК» – повідомляв, що Український географічний інститут отримав «від заст. повпреда СРСР в Празі тов. Н. М. Калюжного (він замінив А. Т. Приходька на посаді радника від УССР. – *Авт.*) дуже цінний дарунок. Це старовинна карта Східної Європи, видана [...] в 1614 р. Ця дуже вартісна карта є першим дарунком для Українського географічного музею, який [...] засновується за почином тов. М. О. Скрипника при Українським географічним інституті в Харкові»⁸⁶. Не без сприяння М. Скрипника у червні 1929 р. С. Л. Рудницького цілком заслужено обрали дійсним членом Всеукраїнської Академії наук.

Від спеціалістів, яких запрошували на роботу з-за кордону, влада вимагала насамперед лояльності, бажано – беззастережної підтримки усіх заходів «партії та уряду». Особливі вимоги висувалися щодо ідеологічного боку праць приїжджих науковців, якщо це були гуманітарії. У такому разі зверталися за рекомендаціями до тих галичан, яким влада довіряла та які доволі високо піднялися по ієрархічній драбині УССР.

Так, восени 1927 р. до Харкова на запрошення НКО прибув ще один професор УВУ в Празі М. М. Лозинський (1880–1937), відомий правознавець, фахівець з міжнародного та державного права, історії юриспруденції⁸⁷. З 1 жовтня 1927 р. він викладав у Харківському інституті народного господарства. 26 лютого 1928 р. львівське «Діло» інформувало читачів: «Д-р Мих. Лозинський, що перед півроком виїхав на Рад. Україну, займає тепер штатну посаду професора Інституту нар[однього] господарства в Харкові, а позатим працює також у Харк. Наук. т-ві, в кодифікаційнім відділі Народн[ього] комісаріату юстиції і в Юридичнім т-ві. З

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 439, арк. 2–2 зв.

⁸⁵ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 36–37.

⁸⁶ *Культура і побут*. – 1928. – № 50. – 24 груд.

⁸⁷ Докладніше про нього (біогр. відомості й насамперед про десятиліття в ССР) див.: Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 103–117; *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя М. Лозинського: Документи* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 118–135; № 5. – С. 97–118; № 6. – С. 84–102; 1998. – № 1. – С. 112–121.

кінцем цього року мають вийти дві великі наукові праці проф. д-ра М. Лозинського: «Підручник міжнародного права» і «Галичина в рр. 1918–1923»...».

21 лютого 1928 р. ректорат ХІНГУ, «маючи на меті посилення в Інституті викладання з укрмови», листовно звернувся до НКО з проханням «затвердити штатним професором ХІНГ тов. Лозинського»⁸⁸. У зв'язку з цим Державний науково-методичний комітет НКО запропонував професорові Українського інституту марксизму-ленінізму М. І. Яворському визначити політичне обличчя Лозинського (відверто підстраховуючись, оскільки це питання, перш ніж запросити Лозинського до Харкова, вже неодноразово й ретельно вивчалось і дипломатичними представниками УССР у Празі, й ГПУ та й самим апаратом Наркомосу). У відповіді Яворського від 10 березня 1928 р. зауважувалося щодо «ідеологічного боку праць» Михайла Лозинського: «Проф. Лозинський М. М. – відомий з дореволюційних часів анархіст [...]. Але з марксизмом пр[оф]. Лозинський завжди був знайомий, хоч не поділяв його, працюючи в націоналістичних організаціях як публіцист. Цей одпечаток і носять його розвідки, писані до 1924 р. Після 1924 р. проф. Лозинський займає став (sic!) платформу діалектичного матеріалізму [...]. Я гадаю, що пр[оф]. М. Лозинського цілком безпечно можна використати на роботі й посаді професора держ. права. Проф. Лозинський, між іншим, вже працює в Інституті марксизму в Комісії вивчення рев. боротьби на Зах. Україні»⁸⁹.

Лише після такого роду рекомендацій М. М. Лозинського затвердили з 1 січня 1928 р. штатним професором міжнародного права ХІНГУ⁹⁰.

Але це лише один бік справи. Про перші кроки у Харкові приїжджого західноукраїнського інтелігента можна також дізнатися із власноручних свідчень М. М. Лозинського під час його арешту й слідства 1933 р.

Такими словами, наприклад, Михайло Михайлович змальовував історію своїх взаємин з тим же Яворським: «М. Яворського я знав у Львові (коло 1910–12) як студента юр[идичного] факультету. З громадського погляду була це зовсім пересічна людина, один з тієї сірої маси, що йшла за н[аціонально]-д[емократичною] партією. Потім зустрівся з ним раз у поїзді в 1919 р., коли я був членом гал[ицького] уряду, а він служив у гал[ицькій] армії. Тоді він зробив на мене вражіння людини, про яку говорить приповідка: «Он доволен сам собой, своим обедом и женой». Почувши про його наукову кар'єру в Харкові, я дуже здивувався й тим, як він дійшов до комунізму, і ще більше тим, як він так скоро міг зробитися таким великим істориком, основоположником марксистської історії України»⁹¹.

Після того, як Лозинський вирішив з Праги переїхати до ССРСР, він листовно попросив М. Яворського (тоді керівника Укрнауки) повідомити про можливість працевлаштування й через якийсь час дістав лаконічну відповідь: «На мойому ж листі написана його рукою одна фраза: «Можна буде дістати роботу в вузах».

⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 4438, арк. 5.

⁸⁹ Там само. – Арк. 3–4.

⁹⁰ Там само. – Арк. 8.

⁹¹ Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у верес. 1927 р. і до закінчення 1931/32 навч. року / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 106.

Очевидно, така форма і такий зміст відповіді не могли мене не вразити⁹². В Харкові [...] він прийняв мене – так сказати б – з висоти «партійного Олімпу». Обіцяв включити мене в Комісію Західної України, що творилася при Ін-ті марксизму, обіцяв видати мою працю про Галичину (очевидно, перероблену)⁹³, але тримався так, як «Олімпієць» перед звичайним смертним. Я був у нього раз або два в мешканні (безпосередньо після приїзду), потім стрічав його іноді на вулиці або в театрі, від часу його переїзду до Києва ані разу його не бачив, на його чистці

92 «Така форма і такий зміст» відповідей – відписок – прикметна риса вдачі М. Яворського. Навіть колишня дружина, яка залишилася вдома з двома малолітніми доньками й розшукувала чоловіка (на її думку – у більшовицькому полоні), дістала у відповідь «оригінальну власноручну дописку» від нього: «Я не був і не є ніяким военнополоненим. Я сам комуніст від 1919 р. Моя бувша жінка Софія не є даліше зв'язана з моєю особою і може урядити собі життя після власного уподобання. Я йду сам в життя своїм шляхом. Харків, 16/5. 1921 р.».

93 Як згадувалося вище, М. Лозинський мав намір доповнити свою відому працю «Галичина в рр. 1918–1920» (1922), довівши виклад до «логічного» (нелогічного для українців) завершення – 14 берез. 1923 р. Очевидно, що більшовицька адміністрація аж ніяк не була зацікавлена у публікаціях з історії національно-визвольних змагань України. Доопрацьований варіант книги «Галичина в рр. 1918–1923» (якщо він був) так і залишився у рукописі й, вірогідно, загинув після засудження автора, хоча, здавалося б, саме 1933 р. її було б варто надрукувати – до 15-ліття ЗУНР чи 10-ліття рішення Ради послів Антанти (звісно «варто» – з української державницької точки зору, а не з погляду влади УССР)...

У передмові до нью-йоркського перевидання праці І. Кедрин зауважував: «З-посеред різних його брошур і розвідок з ділянки української політичної думки та міжнародного права його книжка «Галичина» – найцінніша, як нарис політичної історії ЗУНР – ЗОУНР за роки 1918–1920». Водночас звертала увагу на окремі недоліки книги, що, зокрема, «при всій своїй совісності й солідності публіциста-історика» автор не подолав «тих труднощів, що їх створює – брак літератури», його оцінки галицької державності не завжди реалістичні та ін. До фатальних політичних помилок Лозинського зараховувалася й зайва довірливість до більшовиків, яка коштувала йому життя «під час розгрому українства» 1930-х рр.: «Д-р Михайло Лозинський зробив, зрештою, ще одну більшу помилку, як помилкова оцінка шансів галицької державності. Під час так званої радянської течії в 20-их роках він повірив був, що «більшовики змінилися» та що в Україні настали відносини, в яких можна співпрацювати з режимом і працювати для української культури. Бувши чесним з собою, зробив разом із відомим досить поважним гуртом галицьких інтелектуалів практичний висновок і виїхав у 1927 р. в Україну, покинувши катедру міжнародного права в Українському Вільному Університеті у Празі [...]» (Див.: Кедрин І. Світлі і похмурі роки: «Галичина» М. Лозинського – і чому її передруковано // Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. X–XI).

Нереалістичні повідомлення щодо «безмежних видавничих можливостей» в УССР спонукали іншого галицького автора – О. Кузьму (1875–1941) – адресуватися 12 жовт. 1927 р. до К. Студинського: «Я написав книжку, яку можу видати тільки за границею. Є це історія нашої Львівської кампанії у листопаді 1918 р. Річ, якої під теперішнім польським режимом не вільно публічно не то обговорювати, але й згадувати. Польська цензура конфіскує всякий натяк на українській державний переворот з 1918 р., щоби витерти з тямки нового українського покоління великий визвольний зрив національного духа та вбити в зародку українську державницьку традицію [...]. Довідавшись [...] про виїзд [...] Пана Професора на Радянську Україну, осмілююся просити Вас о поміч в цьому ділі. Може, є там яке видавництво, що видало б мою книжку. Розуміється, не рефлектую на Академію Наук, тільки на інше видавництво в Києві, Харкові або деінде. Річ написана так, що може подобатись навіть на Радянській Україні, а, в кожному разі, заслугоє на увагу як історичний документ. Зрештою, на початку можна б її трохи переробити в дусі, якого бажає собі видавництво [...]. Якщо видання такої книжки [...] було б можливе, прошу поінформуватись про bliщці умови, якого гонорару можна б сподіватись і т. п.» (Див.: У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 508–509).

Видавництва УССР, очевидно, одразу відмовилися друкувати «націоналістичну книжку», а тим більше виплачувати гонорар, отже її рукопис не опинився у Києві/Харкові, де невдовзі мав неодмінно «загубитися». Автор через якийсь час спромігся видати її власним коштом у Львові (Див.: Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Л., 1931. – 447 с.).

не був. Ніяких ні особистих, ні політичних розмов він зі мною не вів, тримався, як я вже зазначив, так, що, мовляв, куди тобі до мене»⁹⁴.

Важкими для М. М. Лозинського з огляду на призвичаювання до місцевих умов та налагоджування взаємин з колегами були перші три роки праці у столиці УСРСР: «В Харкові НКО устроїв мене на роботу в Інституті народного господарства як професора міжнародного права і дійсного члена науково-дослідчої кафедри права. Це устроєння йшло дуже поволі, на посаді професора мене затверджено аж в лютому чи березні 1928 р. і навантажено різними побічними дисциплінами, як історія Заходу, лад буржуазних держав тощо, бо основні виклади з міжнародного права мав проф. Гладстерн⁹⁵, за якого стояла і стара професура, і адміністрація, і партійці, його аспіранти, так що мене вважали за «інтруза» («непроханого гостя» / польськ./ – *Авт.*), себто накиненого Наркомосом»⁹⁶. Почасти це ставлення до приїжджого професора перенеслося й до Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва та права, куди він перейшов після ліквідації ХІНГУ.

Весь цей час Лозинський змушений був воювати за «місце під сонцем», доводити власну фахову кваліфікацію. Лише з від'їздом О. М. Гладстерна до Москви 1932 р. конфлікт остаточно згас, і Михайло Михайлович дістав можливість порівняно спокійно працювати.

Випадок з професором Лозинським був непоодиноким. Антагонізм між приїжджими та місцевими працівниками розумової праці давався взнаки упродовж усіх 1920-х років. Останні, хоч і не мали відповідної кваліфікації і не володіли

⁹⁴ Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРСР з часу приїзду у верес. 1927 р. – С. 106–107.

⁹⁵ Гладстерн Олександр Миколайович (1887–1937) – уродж. Варшави, випускник юрфаку Харків. ун-ту. Доцент каф. міжнар. права Іркутськ. ун-ту (1917–1924), з січ. 1925 р. – професор ХІНГУ. Заст. голови ВУНАС (1926–1929), заст. директора Ін-ту сходознавства у Харкові (1929–1931). З квіт. 1932 р. – професор економгеографії Всесоюзної Акад. зовн. торгівлі (Москва).

Арештований 16 берез. 1937 р. й етапований до Києва, на допиті 1 квітня він свідчив: «Основной причиной моего отъезда из Харькова в 1932 г. послужило то, что группа украинских националистов, поддерживавшая профессора Лозинского, выживала меня из Института советского строительства и права, несмотря на то, что курс международного права, читанный мною в 1931–32 гг., был признан безукоризненным с точки содержания и марксистской методологии. Лозинского поддерживали Скрыпник и Озерский в течение ряда лет, и в конце концов в 1932 г. курс мой передан был Лозинскому». І далі О. М. Гладстерн деталізував свої взаємини з Михайлом Михайловичем: «С Лозинским мы находились в скрыто враждебных отношениях, которые перешли в открытую борьбу с того дня, когда я подверг на публичных собраниях в институте жестокой критике его учебник международного права за невежество и контрреволюционность. Я совместно с бригадой студентов написал в многотиражку института статью об этом учебнике, но по распоряжению из Наркомпроса статья не была напечатана. Лозинский выразил возмущение, что во главе украинской делегации, ездившей в Турцию, стоял я – еврей, а не украинец» (Див.: Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя М. Лозинського: Документи / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 5. – С. 117).

Очевидно, що слова Гладстерна слід сприймати критично (особливо щодо «невігластва» підручника Лозинського) з огляду на обставини цих «свідчень». Зрозуміло, що й до Москви Олександр Миколайович перебрався голодного 1932 р. задля кращого забезпечення й кар'єрного просування, а не через «вітиснення» з посади «групою українських націоналістів» (для порівняння див. свідчення Лозинського від 9 квіт. 1933 р.: «Гладстерн і в приватних розмовах з професорами та студентами й на лекціях не накладав на себе ніякої стриманості на мою адресу»).

⁹⁶ Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРСР з часу приїзду у верес. 1927 р. і до закінчення 1931/32 навч. року / Публ. О. С. Рубльова. – С. 105.

українською мовою, все одно, і небезпідставно, вважали, що за умов все ще значного безробіття їм належать переваги щодо заміщення посад. Характерною стосовно цього була нарада ректорів і політкомісарів вузів Києва, що відбулася 30 квітня 1922 р. На ній, зокрема, після розгляду питання про повернення з-за кордону амністованих професорів-емігрантів було ухвалено, що, по-перше, всі кафедри, які займали професори, котрі виїхали за кордон, вважаються вакантними, й, по-друге, зазначені особи на ці кафедри жодних прав не мають. Отже, в разі повернення в Україну після амністії ці викладачі не мали б ніяких переваг й не зберігали колишніх своїх посад. Таким було ставлення до поворотців з місцевих. То ж не дивно, що частина українського громадянства ставилася до приїжджих викладачів і спеціалістів-галичан як до «непроханих гостей»⁹⁷.

Після року праці у Харкові М. М. Лозинський дійшов невтішного висновку (його міркування, на диво, збігаються з поглядами на цю ж проблему взаємин приїжджої й місцевої інтелігенції, які висловлював С. Л. Рудницький): «Мое нещастя в тому, що я – галичанин. Тут галичани ніхто не любить. Старша руська публіка ставиться до них вороже – як до большевицького знаряддя для українізації (вічні розмови про «галицьку мову»). Старші місцеві українці ставляться ще гірше, вважають галичан за «зрадників» та «большевицьких наймитів». А радянський актив і партійці теж їх уважають за щось окреме від себе. Мені це особисто дуже боліло»⁹⁸. Щодо закидів у «галицькій мові» Михайло Михайлович з'ясував ситуацію докладніше: «Це останнє все мені пригадували тутешні люди, як українці, так і руські, вишукували – аж до неприличності – «галицький акцент» в моїй мові, бачили його навіть там, де були зах[ідно]європейські елементи, прим[іром], у вимові чужих слів. Це мені особливо остогидло»⁹⁹.

Під впливом цих негативних вражень М. М. Лозинський неприхильно ставився до функціонування на терені УССР специфічних західноукраїнських громадсько-політичних та мистецьких об'єднань (Клуб політемігрантів Західної України, літорганізація «Західна Україна» та ін.), вважаючи їх «*галицьким гетто*», з якого неодмінно треба вирватися¹⁰⁰.

Цілком інакше оцінював проблему «галицького гетто» земляк Лозинського, також «харківський галичанин» – С. Л. Рудницький. За відрядженням НКО УССР географ брав участь у відзначенні сторіччя Німецького Географічного Товариства у Берліні (24–26 травня 1928 р.). Повертаючись на початку червня того ж року, він затримався на дві доби у Львові, щоби «відвідати доньку й при нагоді навязати знова розірвані перед десятиліттям взаємини з географами й природниками Західної України і відвідати Природничий відділ Музею Наукового Товариства ім. Т. Шевченка», засновником якого був Рудницький.

Від контактів з колегами у Степана Львовича склалося не вельми оптимістичне враження, що передає його звіт про закордонне відрядження (12 червня 1928 р.): «Становище наукової природничо-географічної роботи й робітників е

97 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 411, арк. 67.

98 Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УССР з часу приїзду у верес. 1927 р. і до закінчення 1931/32 навч. року / Публ. О. С. Рубльова. – С. 113.

99 Там само // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6. – С. 93.

100 Там само // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 114.

на Зах. Україні нечувано скрутне. Ні робота, ні робітник, якщо він українець, не мають з боку уряду найменшої підтримки, навпаки, навіть перешкоду. Наукові робітники в галузі географії [...] мусять заробляти собі на утримання важкою навчальною працею по середніх школах (нераз до 8 годин денно). Тому на наукову працю залишаються в них тільки останки часу й сили. Наукове Т-во ім. Шевченка не в силі змінити ці невідрадіні відносини. Воно ані не може мріяти про це, що би дати хоч би кільком науковим робітникам наукових, сяк-так матеріально забезпечених посад. Воно не може навіть відповідно підперти науково-дослідчої праці принагідними підмогами».

Найвища стипендія, яку спромоглося надати дослідникам-природникам НТШ у Львові, становила лише 50–100 злотих (відповідно 11–23 руб.). Але і за цих несприятливих обставин, наголошував Рудницький, західноукраїнські природники справді «по-геройськи ведуть працю над досліджуванням рідного краю й народу». Втім, оскільки «невідрадіні політичні й економічні відносини на Західній Україні» фатально позначалися на науковій і загалом культурній праці нечисленних українських географів і природників регіону, необхідна була, на його думку, «негайна й видатна допомога Радянської України», а саме: «В першу чергу доконечне потрібно, щоби всі наукові радянські видання були правильно пересилані на Західню Україну до головних тамошніх книгозбірень (західноукраїнські вчені так зпавперизовані, що купівля радянських видань їм абсолютно не під силу). Далі треба заснувати на Західній Україні коштами НКО УСРР суто науковий журнал-місячник. Він, крім загальнонаукових цілей, мав би ще спеціальну ціль поширювати здобутки радянської науки серед усіх українців, що опинилися поза Радянським Союзом».

Вважав за потрібне С. Л. Рудницький, щоби й наукові праці галицьких учених більше друкувалися в УССР, а їхні автори – діставали відповідний гонорар, що уможливило б їм продовжувати свою дослідницьку роботу. На думку географа, НКО варто було б також фінансувати деякі наукові проекти закордонних дослідників – українців. Залишивши Львів після короточасних його відвідин «з дуже мішаними почуваннями», Степан Львович так завершував свій меморандум на підтримку галицьких дослідників: «Вкінці, – треба би подумати про видатніше чим дотепер покликування наукових робітників Західньої України до праці на Радянську Україну. Велика кількість вже дуже заавансованих наукових робітників просто нидіє серед тамошніх невідрадіних відносин».

14 липня 1928 р. Учений секретар НКО УССР О. І. Бадан з «доручення тов. Скрипника» адресував «доповідну записку професора Рудницького про його подорож за кордон» до ЦК КП(б)У для подальшої «розсилки членам ПБ до відома»...

Отже, С. Л. Рудницький відверто лобіював перед владною верхівкою УССР інтереси учених НТШ у Львові. На відміну від свого земляка М. М. Лозинського, директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові не лише не дистанціювався від «галицького гетто», а, навпаки, виступав його речником й захисником інтересів своїх західноукраїнських колег, слушно вважаючи (й поділяючи стосовно цього позицію В. Винниченка, М. Грушевського, В. Стефаніка та інших представників вітчизняної інтелігенції), що йдеться «не про гроші більшовицьких комісарів, а українського народу» й спрямовувати їх слід (по можливості) на національно значущі цілі.

Як уже зазначалося, виняткову роль у запрошенні та працевлаштуванні в УССР вихідців із Західної України відігравав М. О. Скрипник. З його діяльністю на посаді наркома освіти республіки пов'язані найбільші успіхи українізації. Саме непересічний і контрверсійний водночас особистості наркома освіти завдячує справжній ренесанс української культури і науки на зламі 20–30-х років. Як зауважує І. Кошелівець: «Бувши людиною властолюбною й інтелектуально перевищуючи всіх решту у політбюрі ЦК КП(б)У, Скрипник легко домагався потрібних йому ухвал, і, мабуть, не позбавлені рації перекази, що по його самогубстві політбюро цілковито розгубилося, а наївний Г. Петровський ніби одверто признавався: «Ми ж не знали. Скрипник казав нам, що треба робити, а ми тільки слухали»...»¹⁰¹.

На тлі діяльності М. Скрипника у зазначеному напрямі надто блідо виглядали тодішні перші особи республіканської партійно-державної піраміди – генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л. М. Каганович¹⁰², один з найближчих сталінських поплічників, та його невиразний наступник С. В. Косіор. Але вочевидь саме їм

¹⁰¹ Кошелівець І. Микола Скрипник. – С. 190.

¹⁰² У верес. 1925 р. в анкеті для членів Президії ВУЦВКу, на запитання щодо рідної мови «українізатор» Каганович відповів – «російська», про володіння іншими мовами записав – «трохе (sic!) єврейською» (Див.: *Яневський Д. Б.* З приводу виступу Р. О. Медведєва // *Укр. іст. журн.* – 1989. – № 11. – С. 148). Нічого дивного, що на адресованих Лазарю Мойсєвичу українською документах зустрічаємо промовисті резолюції його підлеглих: «*Срочно перевести для т. Кагановича*» (незрозуміло, щоправда, на яку з двох знаних генсеку ЦК КП(б)У мов слід було глумачити).

Роль Кагановича – сталінського намісника України, що неухильно виконував вказівки свого московського патрона й пильнував, щоб у перебігу українізаційної політики «українська стихія» не виходила з берегів, а трималася меж, визначених їй «генеральною лінією», була зрозумілою чільним представникам національної інтелігенції. Зацікавлене око стороннього спостерігача (у даному разі західноукраїнського) відзначало цілеспрямоване усунення з України особистостей, які стояли біля джерел українізаційного курсу чи твердо його обстоювали, сприймаючи як стратегію, а не тактику. Йдеться, зокрема, про кол. наркомів освіти УССР Г. Ф. Гринька й О. Я. Шумського, керівника ЗБД КПЗУ, члена ЦК КПЗУ й канд. у члени ЦК КП(б)У К. А. Саврича (Максимовича) (1892–1934), який на лютнево-берез. об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1927 р. виступив проти ухваленого під тиском Кагановича рішення про переведення О. Шумського за межі України. Замість них до УССР дедалі більше надсилалися «трохе-українізаторів» на кшталт Кагановича.

Стежачи за цими процесами, фейлетоніст «Діла» *Галактион Чинка* (псевд. поета *Романа Курчичинського*; 1894–1976) «з'ясовував» імперську логіку Москви, висловлюючи те, чого собі не дозволяв його харк. колега з «Вістей ВУЦВК» – Остап Вишня: «Не люблю, як люди злої волі або непоінформовані вигукують прокляття на адресу більшовиків, що вони, мовляв, Україну загірюють! «Кольонія це, – кричать, – не самостійна республіка! За спробу протесту проти Москви – Сибір або кримінал!». Не люблю цього, бо знаю, що все це брехня [...]. Хочу раз на все розправитися із закидами, відносно тих усіх «загірювань», «кольоній» і «заслань», які так часто приліплюються до уст ворогів Радянщини.

Перш за все, справа самостійности. Що Україна, це самостійна держава у народів совітських колі, про те нема що ї говорити. Адже в «Основних Законах» Радянського Союзу стоїть виразно [...], що Україна є тільки засоюзнена і може кожної хвилі відсоюзнитися [...]. Не відсоюзнюється чи пак не відривається від Союзу – значить не хоче.

Що Україну трохи доять другі республіки, а найбільше мати-республице Москва, то це виходить з географічного положення і звичаєвого права. До тогож корова не бе і на диво молочна. Хібаж можна не доїти?!..

Третій і найважніший закид, це утиски за націоналістичні ухили. Поминувши обставину, що всі ці справи докладно вяснені і обґрунтовані в книзі законів «Малчать і не разсуждают», [...] подам декілька доказів [...]. Гринько засланний до Москви, Шумський до Саратова, Максимович до Архангельська!!! – закричать певно пролетарські контрреволюціонери. – А на Соловецьких островах? Скільки там українських інтелігентів?!

змушений був (згідно з більшовицькою дисципліною) підкорятися навіть цей неординарний нарком освіти.

Зрозуміло, що він керувався не тільки завданнями державної політики (насамперед ідеться про залучення українських культурних й науково-технічних сил з-за кордону). З Галичиною Миколу Олексійовича Скрипника пов'язували і якісь особисті сентименти, що живилися, ймовірно, спогадами про його перші кроки революціонера. На користь цього здогаду, на нашу думку, свідчать рядки з його життєпису 1921 р.: «Перші зв'язки та нелегальну літературу мав з Галичини від українських радикалів. Перехід до марксизму був дуже важкий. Довелося виробити світогляд, відмовитися від невиразного революціонізму [...]. Я все ж таки ще не став марксистом, аж поки до моїх рук не попав *галицький переклад «Ерфуртської програми»*, що примусив мене порвати з минулими поглядами, узятися за Каутського, «Капітал» Маркса і визнати себе марксистом»¹⁰³ (виділення наше. – Авт.).

Під час своїх відвідин Львова у вересні 1929 р. (чвертьстоліття після першого знайомства з містом 1903 р.) М. О. Скрипник у приміщенні Наукового товариства ім. Шевченка 17 вересня виступив перед українською інтелігенцією з доповіддю про розвиток освіти і науки в УРСР, наголосивши зокрема: «Радянська Україна потребує багато інтелігентних кваліфікованих робітників, потрібних для культурної і господарчої розбудови. Є чимало місця для всіх українських сил, що схотять чесно й добросовісно працювати над піднесенням України на вищій щабель розвитку. *Є місце також на кваліфіковані сили із західного боку Збруча...*»¹⁰⁴ (виділення наше. – Авт.). Завершувала промову наркома освіти багатозначна рефлексія: «Як то колись Галичина грала ролу культурного Піємонту, до

Отже, річ мається, але мається зовсім не так. Гринько висланий до Москви, щоби там боронити інтересів України та українизувати поволи Москву [...], а Шумський, Максимович продовжують послідовно політику українських гетьманів і патріотів. Ідуть у глибоку Росію, щоби все, що є по дорозі, теж *українізувати*. А на Соловєвських островах українська інтелігенція докінчує те, чого не встиг зробити кошовий Січового Війська Кальнишевський. Це нічого іншого, тільки (нарешті!) український імперіялізм, який загорає чимраз ширші області [...]. От хитрі малороси! Тихо, без гвалту та крику проводять імперіялістичну політику [...] і так колись стиснуть Москву, що вона *зукраїнізується* і буде примушена погодитися на... єдину, неділимую» (Див.: *Галактіон Чіпка*. Наський імперіялізм // *Діло*. – 1928. – 30 серп. – Ч. 193. – С. 3).

¹⁰³ Микола Олексійович Скрипник: Автобіографія / Публ. Р. Я. Пирого // *Архіви України*. – 1989. – № 6. – С. 37.

¹⁰⁴ Цит. за: *Нові шляхи* (Львів). – 1929. – № 6. – С. 359. Див. також: *М. Скрипник у Львові*: Доповідь народнього комісара освіти УСРР в Науковому Т-ві ім. Шевченка у Львові // *Діло*. – 1929. – 20 верес. – Ч. 210. – С. 1; *М. Скрипник про свій побут у Львові*: Розмова М. Скрипника з представниками укр. преси // *Там само*. – С. 2; *Дем'яненко Л. П.* М. О. Скрипник у Львові // *Укр. іст. журн.* – 1969. – № 5. – С. 79–81.

Виступ 17 верес. «однієї з наймаркантніших постатей серед комуністів-українців на Україні» у переповненій залі Музею НТШ (майже 250 осіб) не став тріумфом. «Форма й само заложення доповіді були такі, що слухачі дістали менше фактичного матеріалу про стан освіти й науки на Україні, а більше специфічного освітлення для освітньої й культурної праці на Україні. Тенденційне і одностронне насвітлювання навіть деяких подій з недавнього минулого України довело при кінці викладу до того, що дехто з присутніх голосно на це зареагував. У відповідь на те М. Скрипник заявив, що він не хотів ображувати нічиїх поглядів ні почувань і скоро потім закінчив свою доповідь», – повідомляло «Діло» 20 верес., стримано резюмуючи: «*Загальне враження з усієї доповіді було досить сіре. Присутні сподівалися у салі «Наукового Т-ва ім. Шевченка» почути перш за все дещо про чисто наукову працю, тим більше, що референт є сам членом Академії Наук*. Головно завдяки його впливам перевели в останньому часі новий проект правопису, яким усі, що мають у Галичині діло з писанням і друкуванням

якого прислухалась уся Велика Україна. Нині ситуація обернулась на 180 степенів»¹⁰⁵.

Після публікації таких повідомлень советофільською пресою Східної Галичини виїзд західноукраїнської інтелігенції до УССР дістав новий імпульс. У наступні роки до підсоветської України виїхало чимало інженерно-технічних працівників, творчої інтелігенції, кваліфікованих робітників, які в умовах дискримінаційних обмежень польської влади та розгортання світової економічної кризи не могли отримати праці на батьківщині.

Значну підтримку (матеріальну й моральну) надавав М. О. Скрипник Спілці революційних письменників «Західна Україна». Він, зокрема, виступив з промовою на її першому всеукраїнському з'їзді¹⁰⁶. Всіляко сприяв нарком і діяльності театру «Березіль».

Чимало фактів прихильного ставлення Скрипника до галицької інтелігенції було оприлюднено 1933 р. після його самогубства, коли покійного урядовця обвинувачували у сприянні націоналістам. У промові на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р. П. П. Любченко зауважував, що можна було б назвати десятки прикладів наполегливості Скрипника в обороні «націоналістів». За браком часу Панас Петрович з десятків вибрав лише три факти, а саме: «Візьміть Курбаса. Скрипник на Політбюрі поставив спеціально питання про те, щоб прийняти Курбаса до партії. Коли Політбюро відмовило йому, і доручило Скрипникові передати Курбасові, що ми його прийняти до партії не можемо, Скрипник одмовився виконати доручення [...]. Наполегливо тягнув він до партії проф. Лозинського [...]. З великою наполегливістю вимагав він від Політбюра дати дозвіл на ввіз 1500 вчителів з Західної України, тому, бачите, що у НКО кадрів не вистачає [...]»¹⁰⁷.

ним словом, живо цікавляться. Було вражіння, що референт не є зовсім зорієнтований, до якої аудиторії промовляє» (виділення наше. – Авт.).

Збурили спокій під час доповіді «провокаційні випадки» «редактора органу соціал-радикалів Стахова і українського фашиста Донцова», яких, мовляв, «ніхто з присутніх не підтримав» (Див.: Дем'яненко Л. П. М. О. Скрипник у Львові. – С. 80). Насправді ж обурення було ледь не загальним, й завинив тут сам нарком неfortunним коментуванням арештів у справі «СВУ», що зауважила менш куртузна польська преса. Варшавська «Епока», напр., стверджувала: «Między innymi Skripnik oświadczył, że podobnie, jak w r. 1918-ym rząd sowiecki zwalczał «bandytów» ukraińskich, dążących do oderwania Ukrainy od ZSSR, tak i teraz zwalcza te tendencje wśród inteligencji ukraińskiej. Oświadczenie to wywołało burzliwe protesty całego zbrania; wobec nieustającego krzyku dygnitarz sowiecki nie mógł zakończyć swego przemówienia [...]. Skripnik był jednym z organizatorów CZEK-i na Ukrainie w 1920–21 r. [...]. W 1925 r. Skripnik rozpoczął prześladowanie Ukraińców w partji komunistycznej i spowodował zesłanie Szumskiego, oraz usunięcie ze stanowisk rządowych całego szeregu komunistów ukraińskich. Skripnik był również inicjatorem wydalenia wielu uczonych ukraińskich z akademji umiejętności i podporządkowania tej instytucji partji komunistycznej. Obecnie przybył on do Lwowa, aby zaszcześcić ducha komunistycznego Ukraińcom w Małopolsce Wschodniej» (Див.: *Komisarz oświaty Ukrainy sowieckiej we Lwowie // Epoka.* – 1929. – 21 września. – Nr. 259. – S. 4).

¹⁰⁵ М. Скрипник у Львові // Діло. – 1929. – 20 верес. – Ч. 210. – С. 1.

¹⁰⁶ Див.: Скрипник М. Новий етап і нові завдання: Промова на 1-ому з'їзді письменників «Західна Україна», 6 січ. 1930 р. // *Західна Україна.* – 1930. – № 1. – С. 25–30.

¹⁰⁷ *Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках:* Промова тов. П. П. Любченка на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листоп. 1933 р. // *Вісті ВУЦВК.* – 1933. – 11 груд.

Як зазначав І. Кошелівець, Скрипникові, очевидно, «імпонувало розставляти у його величезному державному апараті заличан, які зчаста здобули освіту на Заході і були так потрібні, як знавці чужих мов»¹⁰⁸.

Так, зокрема, ключові посади обіймали галичани, які працювали в апараті НКО УССР – в *Україні* (М. І. Яворський, К. Й. Коник /1888–1937/, М. Л. Баран) та *Особистому секретаріаті наркома освіти*. Ученим секретарем НКО УССР у 1927–1930 рр. був Олександр Іванович Бадан-Яворенко (1894–1937)¹⁰⁹, його заступив на цій посаді у 1930–1931 рр. Йосип Михайлович Зозуляк (1900–1937)¹¹⁰. Багаторічним помічником ученого секретаря й одночасно особистим секретарем наркома у 1927–1933 рр. був Микола Васильович Ерстенюк (1892–1937)¹¹¹.

Як зауважував В. Дубровський, Скрипник не хотів змінювати посаду наркомюста і Генпрокурора «на небезпечний портфель Народнього комісара освіти»: «Його цікавило місце голови Ради народніх комісарів УССР, яке займав тоді маловідомий В. Я. Чубар. Тому він не одразу дозволив себе умовити й переселитися на вул. Артема, ч. 29 (будинок Наркомосу)»¹¹².

У перебігу цього «умовляння» Микола Олексійович висунув деякі вимоги, виконання яких мало полегшити його нову освітянську місію. Так, 28 лютого 1927 р. він адресував політбюро ЦК КП(б)У (фактично персонально Кагановичу) клопотання, яке, враховуючи «трохе-українізований» статус генсека, було

¹⁰⁸ Кошелівець І. Микола Скрипник. – С. 189.

¹⁰⁹ Про нього див. докладніше: Рубльов О., Фельбаба М. О. І. Бадан-Яворенко – учений секретар НКО УССР, зав. сектором чужомовних словників «УРЕ» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 279–290.

¹¹⁰ З відходом Й. Зозуляка з посади вченого секретаря НКО (трав. 1931 р.) пов'язаний збій листування М. Скрипника з В. Винниченком. 27 трав. 1931 р. нарком освіти повідомляє своєму французькому кореспондентові: «Вельмиважливий Володимире Кириловичу! Маю передовсім принести свої пробачення за прикре непорозуміння, що сталося з моєю відповіддю на Ваш лист, а саме, що *мій Секретаріат зовсім не надіслав його. Це сталося через зміну в складі мого Секретаріату*, але ж теж ніяк, самозрозуміло, з мене відповідальності не знімає» (Див.: Кошелівець І. Микола Скрипник. – С. 236) (виділення наше. – Авт.).

¹¹¹ М. В. Ерстенюк нар. 12 груд. 1892 р. у с. Перерісль Надвірнянського пов. у Сх. Галичині (нині – одноймен. р-ну Ів.-Франківської обл.). Закінчив гімназію у Коломиї, працював на нафтопромислах у Бориславі, вчився на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. У Першій світовій війні пройшов шлях від стрільця до поручика 87-го австр. піх. полку. З 1916 р. після поранення служив у Военному архіві у Відні. 1917 р., за самохарактеристику, «став симпатиком більшовизму, зазнайомившись із таємних актів Воен-архіву з подіями пролетарської революції». 1919–1924 рр. провадив більшовицьку пропаганду серед інтернованих у Німецькім Яблоннім та Йозефові (Чехо-Словаччина) вояків УГА, закінчив юрид. ф-т Празького ун-ту. 1924 р. вступив до КПЧ, прийняв громадянство УССР і з першим транспортом галичан-політемігрантів виїхав в Україну. Упродовж місяця – секретар комосередку політемігрантів на карантинному пункті ППУ у Києві, потім виїхав до Харкова – працював у НКЮ, з 1925 до 1927 р. – особистий секретар та прокурор для доручень при наркомюсті та Генпрокурорі республіки М. О. Скрипнику.

Секретар Скрипника виконував різноманітні доручення: упорядкування домашнього й наркоматського особистого архіву, підготовка до друку чернеток Миколи Олексійовича та ін. Так, згідно з мандатом НКЮ УССР від 8 верес. 1925 р., Ерстенюк мав «звернутися до органів ДПУ УСРР в цілі збирання відомостей для НКЮ та Генерального прокурора Республіки тов. Скрипника про закордонну українську пресу, а саме: щодо назви видання, періодичності друку, тиражу, орієнтації й адресу редакції, умов абонементу». Разом зі Скрипником на роботу до НКО УССР перейшов і його особистий секретар.

¹¹² Дубровський В. Микола Скрипник, як я його бачив: Фрагмент спогадів. – С. 147.

складене його природною мовою: «Постановлением п[олит]б[юро] я должен взять на себя новую работу НКПроса. Самое овладение новою работою представляет трудную задачу – область НКПроса весьма обширна и многообразна. Кроме того, последняя резолюция п[олит]б[юро] выдвигает еще ряд новых задач руководителю НКПроса. А, вместе с тем, еще усилится для меня необходимость участия во всей политической жизни и участия во всем общественно-культурном процессе. Эту задачу выполнять мне будет прямо невозможно без особых подсобных работников, независящих от общего штата НКПроса. Поэтому прошу п[олит]бюро разрешить мне организовать, при НКПросе и за счет его сметы, но вне его штата, личный секретариат в составе трех человек: ученый секретарь, его помощник и стенографист». 1 березня 1927 р. Каганович дав на це згоду.

Особливості поведінки й темпераменту співробітників секретаріату Скрипника, цих «підсобних працівників», М. М. Лозинський передавав так: «В НКО я зустрівся з *Баданом*. У Празі я його бачив щось два рази і говорив по два слова, так що, властиво, не був з ним знайомий. Знав про нього, що він їздив з Винниченком до СРСР та що його чеський уряд викинув з Чехо-Словаччини за роботу в компартії. В статтях Студинського читав, що він – ученый секретар НКО. Він зустрів мене – так сказати б – протекційно, що все – мовляв – для мене буде зроблено. І за весь час його перебування на посаді вченого секретаря НКО [...] я в усіх моїх труднощах по лінії НКО звертався до нього [...]. Бадан був говірливий, услужливий (з тоном протекційности). Натомість Ерстенюк був мовчазний, непривiтливий, і тому я до нього звертався тільки тоді, коли хотів побачити Скрипника»¹¹³.

Через цих «підсобних робітників» та зчаста за їхніми підписами проходила та відправлялася величезна за обсягом кореспонденція НКО УССР з діячами мистецтва, освіти, науки, кооператорами Східної Галичини. Крім того, за дорученням Скрипника вони займалися й такою делікатною справою, як листування з політичними в'язнями у Польщі, які зверталися з проханнями надіслати літературу, подати допомогу тощо.

Так, навесні 1929 р. до наркома освіти звернувся К. Тацій¹¹⁴, який відбував восьмирічне покарання за приналежність до КПЗУ у польській в'язниці Равіч: «Тюрма – це наш університет. Тут виховуються характери, вироблюється свідомість, набираються тов[ариші] теоретичних знань, бо практику кожний мав – випсану на своїй шкурі дефензивськими резиновими киями. По тюрмах виховуються члени молодих компартій – Зах. України та Білорусії. Матеріал увесь – робітники і селяни, які потребують ґрунтової обробки». Автор листа, в'язничний бібліотекар, адресувався до наркома (не називаючи його прізвища з конспіративних міркувань) з проханням надіслати книжки: «Щоби цей тюремний уні-

¹¹³ Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у верес. 1927 р. і до закінчення 1931/32 навч. року / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 5. – С. 106.

¹¹⁴ *Костянтин Микитович Тацій* (псевд. *Буй-Тур*; 1899–1942) – член КПЗУ з 1923 р. У 1925 р. очолював Дубнівський повітком КПЗУ, був ув'язнений, відбув семимісячне покарання. Вдруге засуджений 1927 р. (вісім років суворої ізоляції); втретє – влітку 1937 р. (десять років каторги). Депутат Народних Зборів Зах. України (1939). Загинув під Сталінградом (Див.: *Борці за возз'єднання*: Біогр. довід. / Редкол.: Ю. Ю. Сливка (кер.) та ін.; Упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Л., 1989. – С. 305).

верситет справді виконав своє завдання – зроблення з нас, робітників і селян, кадрів революції, для того треба книжок»¹¹⁵.

11 травня 1929 р. вчений секретар НКО повідомляв К. Тацію: «Дорогий Товаришу! У відповідь на В[ашого] листа, який Ви писали на ім'я одного товариша (sic!) й де прохали про надсилку Вам книжок, з його доручення повідомляю Вас, що листа він одержав і надсилає Вам бажані книжки [...]. Моя адреса: Олександр Бадану, вул. Артема № 29, Наркомосвіта, м. Харків»¹¹⁶.

Секретаріат М. Скрипника був водночас і поважним інформаційно-аналітичним центром, у якому концентрувалися новинки галицького й польського книжкового ринків. 1 жовтня 1927 р. Книгарня НТШ інформувала «Особистий секретаріат т. Скрипника М. О.» у відповідь на звернення до неї від 23 вересня: «Вислали ми Вам сьогодні [...] журнали і часописи по долученому спискові. Деяких часописів під сю пору не маємо на складі, але Вам вишлемо з найблизшою поштою [...]. Часописи відправляти будемо Вам реком[ендованими] бандеролями кожного вторка, четверга і суботи в тижні [...]. Зазначаємо при тому, що ми можемо доставляти Вам також всі польські часописи і журнали і то не лише львівські, але також варшавські і краковські [...]». 10 жовтня О. Бадан «з доручення т. Скрипника» щиро дякував НТШ за надіслані видання. Того ж дня Олександр Іванович адресувався й до Укрголовліту за дозволом діставати «закордонну та білоемігрантську літературу», зазначаючи, що надходитиме вона «виключно для тов. Скрипника» й її не слід затримувати на пошті, а «негайно доручати особистому секретаріату» наркома освіти.

Така практика тривала й надалі. Зокрема, 30 травня 1929 р. Учений секретар НКО звернувся до Книгарні НТШ з черговим масштабним замовленням: «З доручення тов. Скрипника прохаю надіслати на адресу Особистого секретаріату тов. Скрипника [...] такі газети (з 1/IX-1927 р.): Світло (Львів), Проф[есійні] Вісті (Львів), Наше Слово (Львів), Воля Народу (Львів), Наше Життя (Холм), Діло (Львів), Новий Час (Львів), Укр[аїнський] Голос (Перемишль), Свобода (Львів), Укр[аїнська] Громада (Луцьк), Правда (Львів), Нова Зоря (Львів), Рада (Львів), Покут[ська] Слово (Львів)¹¹⁷, Громадянський Голос (Львів)¹¹⁸, Сел[янський] Шлях (Холм), Сел[янський] Прапор (Станіславів), Колом[ийські] Вісті (Коломия), Укр[аїнський] Верховинець (Коломия), Культура (Львів), Світ

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 267, арк. 26.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 24.

Крім кореспонденції з політв'язнями Зах. України, О. Бадан відповідав й за технічний бік справи нелегального переправлення до Закарпаття функціонерів Крайкому КПЧ. Так, 18 лип. 1927 р. він звертався до ЦК КП(б)У з приводу семи осіб, які «покінчили курси і по постанові Крайкому Закарпаття повинні відійти на роботу в Край»: «Технічна справа пересилання товаришів в Край вже переведена, а розходиться ще про гроші на переправку, в сумі по 100 крб. на одну особу». У свою чергу, лист ЦК КП(б)У до НКФ УССР від 27 лип. містив вказівку: «Агітпроп ЦК просить видати двісті доларів в обмін на радянську валюту тов. Бадану Ол. Ів. для відрядження за кордон членів компартії Закарпатської України, що скінчили партійні школи цього року». Наступного дня директива ЦК була виконана (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2469, арк. 20).

¹¹⁷ Місце видання «Покутського слова» зазначене невірно – часопис друкувався 1926–1927 рр. у Коломиї і Станіславові (Див.: *Періодика Зах. України 20–30-х рр. XX ст.*: Матеріали до бібліогр. / За ред. М. М. Романюка. – Л., 1998. – Т. 1. – С. 203–205).

¹¹⁸ Йдеться про часопис «Громадський голос» (Львів, 1892–1939 рр. /з перервами/).

(Львів), Націю (Варшава), Рідна Школа (Львів), Українська Нива (Варшава)». Крім зазначених часописів, О. Бадан просив надіслати «Літературно-науковий вістник» за 1927 р. й спроваджувати до Харкова це видання «в постійно-майбутньому», а також буковинську періодику.

3 липня 1929 р. Бадан просив Наукове товариство ім. Шевченка у Львові надіслати: «Спомини Костя Левицького, Назарука, Андрієвського, Чикаленка, Дмитра Дорошенка, Коновальця й *Листи до братів-хліборобів* Липинського. Польською мовою Дашинського й Белінського. Крім цього, Винниченка: *Відродження нації, Поворот на Україну*; Коберського – «Економіка Галиччини»; Богдана Лепкого – «Мазепу»...».

Естафету О. І. Бадана щодо замовлення галицьких друків, після залишення ним посади в НКО, перейняв М. В. Ерстенюк. Він, зокрема, звертався до Книгарні НТШ 6 березня 1930 р.: «*Прошу надсилати дотеперішнім способом пресу по такому спискові: 1. Діло. 2. Новий час. 3. Громадський голос. 4. Професійні вісті. 5. Нова зоря. 6. Руський голос. 7. Земля й воля. 8. Селянин. 9. Сельроб. 10. Сила. 11. Рада. 12. Праця. 13. Наше слово. 14. Сяйво. 15. Літературно-Науковий Вістник. 16. Поступ. 17. Нове село. 18. Культура. 19. Дзеник Людови. 20. Справи Народовосьцьове. 21. Пшегльонд Господарчи. 22. Кон'юнктура. 23. Борець (Буковина). 24. Українська Нива. 25. Український Голос. Закарпатські: 26. Свобода. 27. Вперед. 28. Русский Вестник. Адреса як дотепер: Харків, НКО. Особ[истий] Секретаріят тов. СКРИПНИКА*».

Література, яка надсилалася з Галичини, використовувалася для інформування про поточні події на західноукраїнських землях найвищих ешелонів компартійної номенклатури УССР, для написання історичних розвідок, підготовки публічних виступів тощо. Іноді публікації галицької преси давали поштовх і для оперативного реагування на них з боку республіканського істеблшменту – споживача цієї закритої інформації. Так, 4 березня 1928 р. М. Скрипник заслухав повідомлення вченого секретаря НКО щодо коментування газетою «Діло» полемічної статті А. Річицького «Зброя критики цифрами і стан України в Союзі» («Комуніст» /Харків/, 5 лютого 1928 р.), спрямованої проти положень відомого виступу М. Волобуєва «До проблеми української економіки». Завершувалася публікація львівського щоденника некорисним для советської адміністрації висновком: «Ми знаємо [...], що той тип розвитку, коли при розвитку індустрії занепадає і руйнується сільське господарство, не має нічого спільного з соціалізмом. Його (А. Річицького. – *Авт.*) власні цифри якнайкраще свідчать про те, що більшовицька влада веде на Україні зовсім не соціалістичну, а найгіршого рода колоніальну, рабівничу політику. Його цифри доказують накінець, що Радянську Україну всі видючі мусять уважати кольонією Московщини»¹¹⁹.

Отже, заслухавши повідомлення свого підлеглого, керівник НКО УССР ухвалив: «*Доручити т. БАДАНОВІ передруковану з газети «Діло» статтю «Радянська Україна, як колонія Московщини» послати до ЦК КП(б)У, до всіх членів Політбюро, з повідомленням, що надсилається з доручення Наркома освіти*».

¹¹⁹ Радянська Україна як колонія Московщини // Діло. – 1928. – 21 лют. – Ч. 39. – С. 1–2.

Цей випадок не був поодиноким. Невдовзі – 15 березня 1928 р. – вчений секретар НКО О. І. Бадан знову адресувався до ЦК КП(б)У з аналогічного приводу: «З доручення тов. СКРИПНИКА при цьому надсилаю для посилки до відому всім членам Політбюра статтю – «Виставка Совітів Росії», ч. 13, «ДІЛО» з 19/І-28 року».

Тим галичанам, яких М. О. Скрипник рекомендував на високі посади у розгалуженій мережі керованого ним Наркомосу, він цілковито довіряв і всіляко підтримував їх. Зрозуміло, що Микола Олексійович розраховував на них також при проведеної українізації середньої та вищої школи, закладів культури республіки.

Так, директором Житомирського ІНО (з 1928 р.) працював В. П. Гоца (1885–1937)¹²⁰; його попередником на цій посаді (1925–1928), а згодом ректором Одеського інституту народного господарства (1928) був К. Й. Коник (у 1928–1930 рр. – заст. зав. Упрнауки НКО); Маріупольський інститут профосвіти очолював М. Г. Кузняк (1895–1937). Восени 1930 р. НКО призначив директором Українського інституту лінгвістичної освіти у Києві І. М. Сіяка (1887–1937)¹²¹, який керував вузом до початку 1933 р. Як пригадував 1958 р. один з його колишніх вихованців, Сіяк здобув великий авторитет, його любили студенти і поважали викладачі. Непересічний організатор, він швидко домігся, щоби в очолюваному ним вузі заняття провадили найкращі викладачі міста. І. М. Сіяк особисто читав курс марксизму-ленінізму українською та історії філософії – українською та німецькою мовами.

Виконуючи вказівки Наркомосу щодо якнайшвидшої українізації навчального процесу, він *забороняв спілкуватися в інституті російською*. Над студентом на прізвище Іванов, який вперто ігнорував українську мову, за ініціативою директора влаштували громадсько-показовий суд (цілком у дусі часу), після чого Іванова виключили з інституту. Проте, як неодноразово наголошував Сіяк у лекціях та приватних розмовах, він виступав проти російської мови не з неприязні до російського етносу, а послуговуючись зрозумілим бажанням *«розвивати й посувати вперед українську мову і культуру»*¹²².

Таким чином, реалії життя змусили Комуністичну партію, що не здатна була вже втриматися на самих лише багнетах, перейти у соціально-економічній сфері від політики воєнного комунізму до нової економічної політики. У сфері ж національній ті самі об'єктивні чинники змусили більшовицький центр з тактичних міркувань запровадити 1923 р. у союзних республіках політику коренізації, що на підсовєтських теренах України дістала назву українізаційного курсу.

¹²⁰ Про нього див. також: *Гасай Є.* Таємниця старої фотографії: [Василь Гоца] // *Гасай Є.* Не втомлюся шукати / Ред. Терноп. Книги Пам'яті. – Т., 1998. – С. 18–25.

¹²¹ *Іван Михайлович Сіяк* нар. 8 квіт. 1887 р. у с. Ляшках на Львівщині. Одержав юрид. освіту в ун-тах Відня і Львова. Член УСДП (1905–1919; з 1909 р. – член ЦК). У 1914–1918 рр. в УСС (старшина, командир техн. саперної сотні). Після демобілізації восени 1918 р. – один з організаторів протигетьманського повстання й виступів проти Директорії на Поділлі, у січ. 1919 р. – протирум. Хотинського повстання, член Хотинської Директорії, командувач повстанської армії. З трав. 1919 р. – командир сформованої у Кам'янці-Подільському «Залізної бригади». З 1919 р. в РКП(б). У берез. 1920 р. – уповноваж. РВР Півд.-Зах. фронту по організації ЧУГА. З 1 серп. до 15 груд. 1920 р. – керсправами, голова ліквідкому Галревкому; керсправами ВУЦВК, канд. у чл. ВУЦВК (1920–1921). 1-й секретар Посольства УССР у Річпосполитій (15 квіт. 1921 р. – 15 листоп. 1922 р.). Згодом (1923–1925) очолював Харківську губерн. колегію адвокатів; працював юрисконсультом ряду установ, займався наук. роботою у ХІНГУ та Укр. ін-ті марксизму-ленінізму. 29 верес. 1930 р. очолив Укр. ін-т лінгв. освіти.

¹²² *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 43–44.

У тому ж таки 1923 р. рішення Ради послів Антанти від 14 березня щодо визнання законності анексії Польщею Східної Галичини покляло край сподіванням закордонних українських політиків на можливість існування національної державності на західноукраїнських теренах¹²³.

За цих обставин проголошення ЦК КП(б)У політики «українізації» й заклик компартійного керівництва до громадянського миру після років воєнних дій спонукали багатьох представників української інтелігенції, які перебували в еміграції, повернутися на Батьківщину. Додаткові стимули для виїзду до УССР мали західноукраїнські інтелігенти, які в умовах польського режиму дуже часто не мали можливості дістати роботу за фахом. Тому з другої половини 1923 р. зростає приїзд до підсоветської України інженерно-технічних працівників, творчої інтелігенції, кваліфікованих робітників із західноукраїнських земель.

Як наголошував І. Кошелівець: *«Це правда, що Скрипник охоче збирав навколо себе національно свідомих людей і охоче запрошував їх з еміграції й Галичини, бо йому вони як повітря були потрібні для зміцнення фундаментів української культури, щоб прищепити їй імунітет проти рабського схиляння перед російщиною [...] На це особливо придатні були люди з Заходу, вільні від отрути російської імперськості [...]. Не можна заперечувати й того, що як місцеві, так і галицькі українці на відповідальних посадах у центрі леліяли думку про самостійність і відрив України від Росії [...]»*.

Й, відкидаючи обвинувачення на адресу Скрипника, що він, мовляв, сприяв інфільтрації в УССР численних виконавців «доручень закордонних імперіялістів», той же автор переконливо доводив: «Якщо йдеться про приїжджих з Галичини чи інших українських земель поза УРСР, а то й з Канади [...], це були просто щирі українські патріоти, яким дорога була справа національної суверенності. Вони прибували на Україну, повіривши, що тут буде хай і комуністична, але українська держава. А вже ніяк не з дорученнями польських імперіялістів. Скоріше навпаки, часто причиною їх переїзду в УРСР було переслідування українців у Польщі Пілсудського. Деколи це були переслідувані за кордоном комуністи і їхали, сказати б, до «своїх»...»¹²⁴.

Разом з тими, хто опинився у Наддніпрянській Україні ще за часів імперіалістичної війни, кількість західноукраїнської еміграції в УССР на початку 30-х років становила понад 50 тис. осіб (за деякими оцінками, чисельність галичан у усьому СССР досягала тоді шістдесяти тисяч)¹²⁵. Значний відсоток у ній належав представникам розумової праці, які прагнули віддати власні сили й фахові знання справі національно-культурного відродження українського народу, наза-

123 Див.: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. – С. 346–347; Рубльов О. С., Ревент О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 306.

124 Кошелівець І. Микола Скрипник. – С. 243–245.

125 У датованому 20 січ. 1940 р. зверненні з ГУЛАГу репресованих галичан ідеться: «Шановні Земляки! К. Студинський, Ф. Колесса, М. Возняк, М. Панчишин, П. Франко і всі-всі. Невже і Ви забули про нас? [...] Ми тут мучимося по лагерах зовсім невинні, нам нав'язували чудовищні злочини. Коли ще нас зосталося в живих яких тисяч три, то це дуже добре, а не забувайте, що **нас тут було після 19–20 років більше шістдесяти тисяч** [...]» (Див.: У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 674) (виділення наше. – Авт.).

гал лояльно ставилися до советської адміністрації, але разом з тим (в умовах однопартійної диктатури) намагалися якомога далі триматися від політики¹²⁶.

Окрему частину західноукраїнської еміграції в УССР становили політемігранти, до яких влада внаслідок примарної орієнтації на майбутню світову революцію ставилася особливо уважно. Галицькою політичною еміграцією опікувалися Комітет у справах політемігрантів при ЦК МОДР України, з 1925 р. також Клуб політемігрантів Західної України ім. І. Франка і, звісно, ГПУ УССР. Майже одночасно було організовано Спілку революційних письменників «Західна Україна», а трохи згодом – її *alter ego* – літературну групу «Горно» у Львові.

Залучення західноукраїнської інтелігенції для обслуговування потреб індустриального й культурного будівництва підсоветської України відповідало інтересам більшовицької адміністрації республіки. Це, з одного боку, підносило її авторитет, слугуючи засобом вкрай необхідної для неї легітимізації, було вагомим аргументом для обґрунтування теорії про УССР як «П'ємонт усього українського народу», дозволяло використовувати знання підготовлених за кордоном фахівців з вищою освітою (отже, не коштом «трудящих України»), а з іншого – залучення галицької інтелігенції у культурно-освітню сферу УССР давало потужний імпульс втіленню у життя не лише більшовицької політики «українізації», а й українізації реальної, сприяло подоланню опору російської чи зросійщеної інтелігенції Наддніпрянщини.

Д. Донцов, один із найнещадніших критиків більшовицької теорії і практики, насамперед у їхньому «українізаційному» секторі, присвятив аналізу цієї політики низку публіцистичних розвідок, серед яких – окремий виклад, виголошений 6 жовтня 1929 р. у Львові.

Прилюдний виступ знаного теоретика українського націоналізму став відвертою альтернативою нещодавній (17 вересня) промові у столиці Східної Галичини народного комісара освіти УССР – Миколи Скрипника¹²⁷. Сучасний польський дослідник українських національних концепцій міжвоєнного часу так підсумовує ставлення Д. Донцова до більшовицької «українізації»: «Politykę «ukrainizacji» prowadzoną przez bolszewików interpretował Doncow jako próbę «oswojenia» zjawiska, które się zwalcza (ukraińską świadomość narodową) za pomocą «podtrzymania ukraińskiej formy» kultury i jednocześnie «odebrania jej narodowej treści». Sukcesy tej polityki napawały go smutkiem, nie potrafił wszak zaakceptować poglądu, iż język jest najważniejszym atrybutem narodu. Przerazała go wprost per-

¹²⁶ Щодо цієї лояльно-аполітичної співпраці з владою приїжджих галичан маємо численні свідчення. Напр., стосовно С. Рудницького: «В Харкові я його застав задоволеним, що НКО дає змогу працювати. Я його розцінював так, що до комунізму він не дійде, але буде щиро працювати» (Див.: Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УССР з часу приїзду у верес. 1927 р. // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 109; порівняй: «З Рудницького людина, як сам він рекомендується, аполітична і йому все одно, де працювати» / Див.: Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 433/). Приблизно такою ж була й позиція К. Студинського, соціальні й релігійні погляди якого, за М. Лозинським, були «дуже далекі до радянських»: «Він мені коротко пояснив свою «радянізацію», що він «стоїть понад партіями», і тому йому не так важно, **яка** буде Україна, а **важно, щоб була Україна**; большевики будують Україну, і тому він з ними» (Див.: Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 104).

¹²⁷ Див.: Донцов Д. Що таке «українізація» України? Трохи соціології // ЛНВ. – 1929. – Кн. XII. – С. 1097–1111.

спектыва, із «збolszewizowana ukraińskość» може спrowadzać się jedynie до języка i folkloru»¹²⁸.

Д. Донцов підходив у своєму аналізі декретованого 1923 р. нового курсу національної політики РКП(б) з точки зору відповідності цих новацій імперським цілям більшовицької Москви: «Росія є імперія. Як кожда імперія [...] дбає вона про те, щоб бути суцільною гуртовою одиницею; не тільки механічною, але й психічною цілістю. Щоб всі члени організму думали однаково, хотіли однаково, однаково ділали [...]. Яким способом се досягається? Різними. По-перше, примусом. Тому в касарнях, в школах, в урядах, в пресі кується духову суцільність народу, без якої нема успішної акції»¹²⁹.

Спершу більшовики, «недооцінюючи значіння українства», спробували силоміць придушити «всі його прояви, від пісні й мови («контрреволюційної»), аж до державницьких аспірацій», цинічно-відверто декларувавши власну потребу в українському цукрі, вугіллі й збіжжі. Було це «простою й виразною формулою (хоча і не дуже соціалістичною)». Але далеко не завжди бруталність і неприхований примус дають бажані наслідки: «Чужа походженням, мовою й ідеологією, влада совітська лишалася на Україні владою окупантів не тільки фактично, а й (що важніше) в свідомости людности. Між владою а українською людністю не навязувався жадний контакт. І навіть нечисленні Українці, що відразу пішли в большевицький табор, чулися там не свійсько»¹³⁰.

Зрозумівши відпорність українства, російські комуністи змушені були змінити тактику щодо України: «Коли вони второпали, що мають перед собою сильну й ворожу собі національну стихію, з якою треба їм бодай формально, язиково, засимілюватися, щоби її опанувати, – той день і був народженням ідеї українізації. *Ідея українізації зродилася отже у большевиків з потреби боротися з українством, не служити йому!* [...] «Казьонні» большевицькі часописи на Україні зачали ви-

128 *Strzyk T.* Українська idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji. – Wrocław, 2000. – S. 142.

Цікаво, що погляди Д. Донцова на декретовану Москвою «українізацію» майже повністю віддзеркалювалися у польських оцінках більшовицьких експериментів по винайденню «польської пролетарської культури». Консул П Річпосполитої у Києві С. Сошницький (St. Sośnicki) у доповіді своєму Посольству у Москві (5 квіт. 1934 р.) зауважував стосовно справжньої мети советської політики щодо польської людности СССР/УССР: «Przy ocenie polityki mniejszościowej rządu sowieckiego, w szczególności w odniesieniu do mniejszości polskiej, należy pamiętać, iż dość wysoka liczba szkół polskich bynajmniej nie świadczy o liberalizmie politycznym, gdyż programy, według których realizuje się nauka i wychowanie polskich dzieci, zawierają olbrzymi i bardzo starannie opracowany materiał, zmierzający do największego zohydzenia Rzeczypospolitej Polskiej, całej tak zw. «kapitalistycznej» kultury polskiej, jak również do całkowitego zniszczenia świadomości narodowej, według formuлки «wychowanie socjalistyczne w duchu międzynarodowym, podane w rodzimym języku poszczególnych narodowości». Ілоściowy rozwój szkolnictwa polskiego, rzecz naturalna, nie przyczynia się do zwiększenia stanu posiadania polskiego (z naszego punktu widzenia) na Ukrainie, lecz jest jedynie zwiększeniem strumieni, котріми по польску вліва się до свідомости дітєй польских hasła narodowej obojętności oraz międzynarodowej proletarskiej jednoci do walki z kapitalistycznym światem. Akcja rozbudowy szkolnictwa polskiego może być traktowana jako akcja zmierzająca do maksymalnego zwiększenia liczby komunistów, władających językiem polskim, co z polskiego punktu widzenia bynajmniej nie może być traktowane jako zjawisko pozytywne» (Див.: *Polacy na Ukrainie*: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemysł, 1998. – T. I. – S. 268).

129 *Донцов Д.* Що таке «українізація» України?: Трохи соціології. – С. 1097.

130 *Там само.* – С. 1100.

ходити по-українськи, Маркс – по-українськи, ціла героїчна доба української боротьби від 1917 р. зневажалася теж по-українськи, оголошення про продподаток – по-українськи, і навіть написи на тюрмах для Українців – були українські!»¹³¹.

Як наголошував Д. Донцов: «Говорити так просто з мосту (як Роза Люксембург, або Пятаков, чи Горовіц), що, мовляв, Україна мусить належати до Росії, бо ся потребує її вугля і збіжа, – ставало дуже ризкованим. Се ж були «аргументи» всіх імперіялістів, що зазіхали на той чи інший смачний кусень чужої території! Треба було вигадати інші. І тоді то власне Совіти удалися до звичайної в таких випадках процедури: до мімікрі, до формального засимілювання з людністю України, яку треба було переконати, що в її ж інтересах ділають російські анексіоністи: вічна байка про червону шапочку і вовка, перебраного за бабусю [...]»¹³². Такою була генеза «українізаційного курсу» РКП(б), який мав на меті: «Шляхом толерування примітивного українського націоналізму (мова, пісня, театр) – досягнути успішніше того, чого не удалося досягнути силою: уїдностайнення української і російської психіки, підпорядкування першої останній в усіх питаннях політичних, економічних і навіть культурних. Уступаючи у формі, накинути чужій стихії свій їй духово гетерогенний зміст, засимілювати її з пануючою в імперії, з психічним наставленням народа-завойовника»¹³³.

Цілком зрозуміло, що Д. Донцов подавав і власну альтернативу більшовицькій «українізації»: «*Нашим ідеалом повинна бути инша українізація [...]. Нам потрібна українізація, дана нам нами самими, а не Сталіном чи Троцьким. Українізація, яка розбила б одностайну психіку імперії «от фінських хладных скал до пламенной Колхиди», а створила нашу власну, якої центр не смів би лежати поза границями нашої країни...*»¹³⁴.

Містився у виступі Д. Донцова, поряд із критикою, також деякий конструктивний момент, важливий для підданих УССР, які брали участь у контрверсійних процесах «українізації»¹³⁵. Теоретик вітчизняного націоналізму наголошував на потребі творчо застосовувати більшовицький досвід опозиційної діяльності за царату, коли сучасна йому партія влади в ССРСР використовувала будь-які легальні можливості для поширення своїх впливів й здобуття собі нових позицій: «Так що ж, значить, нічого не брати? Бути Дон Кіхотом? Хто ж се каже! Але є брати і брати. За царату самі большевики не відкидали жадної уступки уряду на річ їх справи і кляси, яку вони заступали: використовували царські союзи професійні, царську свободу преси, навіть царську Думу. Але не для пропаганди

131 Там само. – С. 1101–1102.

132 Там само. – С. 1102.

133 Там само. – С. 1107–1108.

134 Там само. – С. 1100–1111.

135 Водночас Д. Донцов зауважував певну варіативність декретованої РКП(б) «українізації»: «Очевидно, ся дорога небезпечна і для самих совітських українізаторів. Бо меч се обоюдний. Бо коли національні почування, які хочеться використати для скривлення національної свідомости в инший бік, за сильні, то кокетовання з ними боком вилізе їх вихіснувачам. Але, мабуть, українізатори є в примусовій становищі, мабуть, метода Рози Люксембург остаточно збанкрутувала і, хоч не хоч, треба взятися до иншої» (Див.: Донцов Д. Що таке «українізація» України? – С. 1109).

ідеї мирної еволюції в рамках царату, не для славословлення того режиму, лише для організації дальшої боротьби з ним на новоздобутих окопах. Так повинні відноситися й ми до кремлівських українізаторів і їх діла»¹³⁶.

На наше глибоке переконання, переважна більшість вітчизняної інтелігенції саме так і ставилася до справи національно-культурного будівництва у підсоветській Україні 1920-х років, використовуючи наявні легальні можливості офіційної «українізації» для піднесення й розвитку української культури. Активний учасник і вдумливий спостерігач «українізаційного процесу», В. Дубровський свідчив: «Позапартійна українська інтелігенція всією масою пішла в наступ на культурному фронті. Те, що тепер називають «українським відродженням 20-х років», було зроблено творчою енергією, патріотизмом і розумом тисяч українських священиків, учителів, письменників, мистців, кооператорів і ін., всупереч московським большевикам і незважаючи на них»¹³⁷.

Далеко не останню роль у цьому відродженні України відігравали й тисячі галицьких інтелігентів, які за тих або інших обставин потрапили до УССР. Назагал їм, мабуть, бракувало проникливості й аналітичних здібностей Д. Донцова для усвідомлення суті національних аспірацій російських більшовиків, одначе неможливо відмовити їм у щирій відданості українській справі й бажанні працювати задля власного народу. Очевидно, що не їх провина, а біда у тому, що центр, який визначав політичну стратегію держави, зокрема й у національному питанні, не лише «*смів лежати поза границями нашої країни*», а й, наляканий вірогідною втратою контролю над іманентною логікою українізаційних процесів в УССР, брутально поклав край «українізації», знищивши чи ув'язнивши на довгі десятиліття її активних провідників і тисячі «рядових» українських інтелігентів, у тому числі галичан.

¹³⁶ Донцов Д. Що таке «українізація» України? – С. 1110.

¹³⁷ Дубровський В. Микола Скрипник, як я його бачив: Фрагмент спогадів. – С. 146.

Розділ IV

Наукові та культурні зв'язки інтелігенції УССР та Західної України у 1920–1930-х роках

По роках визвольних змагань, з підписанням 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору між советськими Росією й Україною, з одного боку, та II Річчю-посполитою – з іншого, поступово почали налагоджуватися наукові й культурні зв'язки УССР та західноукраїнських земель, які рішенням Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р. передавалися під юрисдикцію Польщі. Попервах ці контакти мали спорадичний характер і виникали винятково завдяки ініціативі окремих знаних представників інтелігенції як Галичини, так і Наддніпрянщини.

До ініціаторів відновлення культурної взаємодії обох частин національної території належав, зокрема, колишній галицький заручник часів Першої світової війни, багаторічний директор Українського національного музею у Львові професор *І. С. Свенціцький* (1876–1956).

17 березня 1922 р. він повідомив Повпредству УССР у Варшаві, що надсилає зразки видань Національного музею у Львові. «Чинить се Управа музею тому, – йшлося у листі, – що бажає вийти в зв'язок із українським книжним ринком і тим робом призначене для ширших кол спеціалістів наукове добро пустити в оборот». Прес-біюро Повпредства УССР оперативно відреагувало, 20 березня сповістивши Наркомос України про ініціативу Національного музею і запропонувавши передати надіслані видання до одного з харківських чи київських музеїв¹. 24 березня того ж року І. Свенціцький подякував дипломатичному представництву УССР у Варшаві «за прийняття музейних видань до розпорядку Наркомосвіти і переказану за них плату...»². Одночасно він просив НКО УССР для «закінчення научної праці про колядки» надіслати йому декілька німецькомовних видань, що були бібліографічною рідкістю, «без яких майже готова праця довгих літ вже цілий рік жде зв'язку з більшими бібліотеками». «Наколи б отсі книжки, – писав дослідник, – не найшлися в Києві, то вони, певно, будуть в Москві або Петрограді»³.

Налагоджувати контакти з українськими інституціями Східної Галичини намагалися також закордонні представництва УССР. Так, 20 квітня 1922 р. Генеральний делегат Українського Червоного Хреста у Західній Європі Ілля Холодний (1894–1939), перебуваючи у Берліні, надіслав Науковому товариству ім. Шевченка у Львові «Звідомлення про діяльність УАН у Києві до 1 січня 1920 р.», принагідно висловлюючи побажання, аби львівські науковці знайшли

¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 50, арк. 27; спр. 809, арк. 1.

² Там само, спр. 50, арк. 21.

³ Там само.

спосіб «більш широко поінформувати зацікавлені кола» про працю Української Академії наук⁴.

У жовтні 1922 р. керівник видавничого відділу Торгпредства УССР у Німеччині й за сумісництвом секретар берлінського представництва Наркомосу Петро Юрійович Дятлів інформував НТШ про намір НКО видати накладом 3–5 тис. примірників стінну фізичну мапу України. Аби прискорити друк та «якнайощадніше і дешевше виконати його», петент просив керівництво львівського Товариства «дозволити повторити видання карти Ст. Рудницького, що вийшла Вашим накладом 1918 р. з картографічного інституту Фрайтага і Берндта у Відні». Звернутися за таким дозволом до Наукового товариства ім. Шевченка та автора – професора С. Л. Рудницького – порекомендував советським чиновникам згаданий віденський інститут. Шануючи авторське право, як це було прийнято у європейських країнах, керівництво НТШ, у свою чергу, запропонувало П. Дятлову «порозумітися з проф. Рудницьким»⁵ (у той час – професором географії Українського вільного університету у Празі).

15 лютого 1923 р. прес-бюро Українського советського посольства у Польщі надіслало Управі НТШ декілька видань НКО УССР для ознайомлення. 20 лютого Товариство одержало примірники часопису «Путь просвещения» (1922 р., №№ 7–8) й методичного посібника «Руководство по социальному воспитанию» (1922 р., вип. 1), які репрезентували специфічну «нову більшовицьку педагогіку»⁶.

З укладенням 24 травня 1923 р. поштово-телеграфної конвенції між РСФСР, УССР і БССР, з одного боку, й Польською Республікою – з іншого, почали налагоджуватися, зокрема, книгообмінні операції між західноукраїнськими землями та видавництвами УССР. «Книжні видавництва Галичини і Волині, – йшлося у листі Повпредства УССР до Держвидаву України від 20 червня 1923 р., – звертаються до прес-бюра Укрпосольства з пропозицією обміну своїх видань на видання українські (УСРР)». Диппредставництво погоджувалося взяти на себе справу обміну виданнями із Східною Галичиною. Першорядне значення надавалося налагодженню контактів з книгарнею НТШ у Львові, а також з іншими українськими видавництвами Галичини⁷.

22 вересня 1923 р. секретар НТШ В. М. Гнатюк (1871–1926) повідомляв ДВУ про одержання з Харкова 57 книжок і, пропонуючи встановити постійний книгообмін, запитував: «Чи Книжна палата в Харкові могла би нам висилати по одному примірнику тих видань, які виходять на території України поза Всевидатом України в Харкові? Наша бібліотека – одинока велика публічна бібліотека на українських землях під Польщею, тому повинна мати всі *Ucrainica*, закупляти їх, одначе, не може не тільки з технічних, але і з фінансових причин»⁸.

Зрозуміло, що усталення й зміцнення наукових і культурних контактів із заркордоном, зокрема, й у галузі книговидавництва, значною мірою залежало від

⁴ ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 90, арк. 2.

⁵ Там само, арк. 4 – 4 зв.

⁶ Там само, арк. 5.

⁷ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 820, арк. 83.

⁸ Там само, спр. 421, арк. 25–25 зв.

відмови більшовицького керівництва від воєнно-комуністичних методів, претензій на монополний контроль за друкованим словом. Яскраво характеризує згадані методи лист М. С. Грушевського з Бадена до одного з його американських кореспондентів від 19 липня 1923 р., де містяться такі рядки: «Прийшов лист від моєї сестри з Києва, котру я просив розвідатись про долю моїх книг. Виявляється, що мої книги й різні інші видання, мною редактовані, захоплені більшовиками в 1919–20 рр., здебільшого були перероблені на папір або розпродані як макулатура до склепів, і висланий торік великий транспорт Дніпросоюза спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку Ілюстровану історію, потім Старі часи, а тепер взяли до історії України для шкіл...»⁹.

Повідомлення закордонної преси про таку видавничу «політику» московської комуністичної адміністрації в Україні, аналогічні відомості від родичів та знайомих з Наддніпрянщини спричинилися до настороженості й стриманості західноукраїнських науковців під час налагодження зв'язків із видавництвами УССР. «Ми читали в газетах, що на книжки, висилані з заграниці на Україну, наложене таке велике мито, що воно перевищує вартість книжки, тому адресати не хочуть їх відбирати; далі, що *українські* книжки, без огляду на зміст, друковані поза межами Радянської України, цілковито заборонені», – звучала стурбованість у листі В. Гнатюка (27 жовтня 1923 р.) до Українського прес-бюро Повпредства ССРСР у Польщі. Адресант просив пояснити «урядово, чи є що в тих вістках правди». На той випадок, коли б ця інформація відповідала дійсності, секретар НТШ просив «*вистаратися в Харкові про дозвіл науковим інституціям, редакціям, професорам діставати без мита і свобідно по одному примірникові всяких українських закордонних видань*»¹⁰.

З 1924 р. контакти між Всеукраїнською Академією наук (ВУАН) у Києві та НТШ у Львові поживалися й до початку 1930-х років мали усталений характер. Визнанням значних наукових здобутків та авторитету НТШ стало обрання його членів Ст. Смаль-Стоцького (1918), В. Гнатюка (1923), К. Студинського (1924), Ст. Дністрянського (1926), І. Горбачевського (1927), М. Возняка, Ф. Колесси та В. Щурата (1929) академіками ВУАН¹¹. Водночас членами НТШ були провідні науковці УССР – Д. Багалій, М. Василенко, С. Єфремов, А. Кримський та ін. Загалом на 1932 р. членами Товариства було обрано 30 учених з УССР, серед них 9 дійсних членів ВУАН¹².

Наукові контакти ВУАН та НТШ й книгообмін між УССР та Західною Україною вдалося налагодити, насамперед, завдяки тій бурхливій діяльності, яку розгорнув з поверненням на Батьківщину у березні 1924 р. колишній (1897–1913) голова НТШ М. С. Грушевський. Важливу роль у цьому та наданні ВУАН не лише формального (за назвою), але й фактично **всеукраїнського** статусу відіграли особисті дружні стосунки М. С. Грушевського з тодішнім (1923–1932) головою львівського Наукового товариства К. Студинським.

⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 235.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 820, арк. 158.

¹¹ Див.: Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928 рр.) // *Записки НТШ*. – Л., 1929. – Т. CL. – С. XVI.

¹² Підраховано за: Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Л., 1932. – Ч. 71. – С. 27–28, 30, 32–34, 36.

Дружні взаємини між М. Грушевським та К. Студинським налагодилися ледь не відразу після приїзду історика до Львова у 1894 р. й тривали до останніх днів його життя. За влучною й стислою характеристикою Я. Дашкевича: «Теплі відносини між двома вченими – майже ровесниками – зав'язалися ще у львівський НТШівсько-університетський період, щоб згодом, у період післяреволюційного лихоліття, загальнонаціональної зневіри, переоцінки вартостей, перерости у справжні дружні відносини. К. Студинський, незважаючи також на свій не дуже простий світоглядний шлях, належав до приятелів М. Грушевського, в якого справжніх друзів було й не дуже багато. Здається, вони часто розуміли один одного без слів»¹³.

Вже вирішивши повернутися в Україну та обмірковуючи плани майбутньої наукової праці в УССР¹⁴, у вагоні віденського потяга 11 лютого 1924 р. історик звернувся з листом до К. Студинського, в якому підвів ризик під десятиріччям з того моменту, коли – внаслідок спрямованої проти нього фронди львівських учених – 1 квітня 1914 р. йому довелося остаточно відмовитися від головування у НТШ¹⁵: «Дуже міні се приємно, що Ви помалу реставруєте мою пам'ять в Наук[овому] товаристві. Я віддав йому найбільшу частину себе – своєї праці, хисту,

¹³ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість // *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / Упоряд. Г. Сварник; вступна ст. Я. Дашкевича. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. X (далі – *Листи М. Грушевського до К. Студинського*).

¹⁴ Про причини й конкретні обставини повернення М. С. Грушевського в Україну докладніше див.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 16–35; Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 50–55, 64–67.

¹⁵ Про це докладніше див., напр.: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – С. 59–69; *Винар Л.* Недрукований лист В. Липинського до М. Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р. // *Укр. історик.* – 1991. – Ч. 1/2 (108/109). – С. 111–114; *Грицак Я.* Конфлікт 1913 р. в НТШ: Причини і причинки // *Укр. історик.* – 1991/1992. – Ч. 3/4 (110–111) – 1/4 (112–115). – С. 319–332; *Бортняк Н.* Степан Томашівський: До відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конференцій, присвячених М. Грушевському: Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р. / За ред. Я. Грицака та Я. Дашкевича. – Л., 1999. – С. 186–192; *Грушевський М.* Наша політика; [Томашівський С.] Наша політика і професор М. Грушевський. Гльбоські до брошури проф. М. Грушевського; Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 р. / Упорядкув. Л. Винара та Є. Пшеничного; *Серія «Грушевськiana», т. 7.* – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – 244 с.; та ін.

Представники закордонного українознавства й вітчизняні дослідники практично одноставні в оцінці наслідків конфлікту в НТШ 1913 р. й резигнації М. С. Грушевського з посади голови Товариства. Так, напр., за Л. Винаром: «Підсумовуючи наші замітки про конфлікт в Науковому товаристві ім. Шевченка і відхід Грушевського від праці в Товаристві в 1913 р., бачимо, що ніхто не вийшов переможцем, а українська наука зазнала великого удару [...]. Якщо ідеться про значення від'їзду й розриву Грушевського з Галичиною, то це, безперечно, була незаступима втрата для дальшого культурно-національного розвитку Галичини, а для Наукового товариства просто катастрофа. Грушевського в науково-організаційній праці ні можна було заступити. Рівночасно із резигнацією Грушевського з головства в НТШ починається занепад Товариства» (Див.: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – С. 68–69).

З незначними відмінностями цієї ж думки дотримується й Я. Грицак: «Конфлікт 1913 р. не приніс жодної позитивної розв'язки ні щодо наукової, ні щодо організаційної сторони діяльності Товариства. Єдиним його результатом було усунення М. Грушевського від керівництва НТШ. Негативні наслідки цього кроку не були спочатку такими помітними на фоні загальної кризи Товариства у воєнні і перші післявоєнні роки. Однак, коли становище більш-менш нормалізувалося, НТШ так і не вдалося досягнути такої потужної наукової діяльності, якою воно відзначалося в роки головування М. Грушевського» (Див.: *Грицак Я.* Конфлікт 1913 р. в НТШ. – С. 332).

часу і завзята, і болючо то було міні, що різні Томашівські, Гнатюки, Щурати і Кривецькі старалися потім можливо споганити або замовчати, вишкортувати пам'ять сеї моєї праці [...]. *Тепер, коли під Вашою рукою Товариство приходить потроху до нормального стану, може доведеться й міні з ним відновити добрі відносини, перервані сею конспірацією 1913 року. А в кождім разі я рад, що лишаю Вас у Галичині не тільки сторожем моїх матеріяльних інтересів, але й моєї громадської честі – і дуже Вам дякую за Вашу прихильність для мене»*¹⁶ (виділення наше. – Авт.).

У перший же тиждень після повернення на Батьківщину академік Грушевський порушує справу щодо обрання до ВУАН кількох західноукраїнських науковців. У його листі до голови НТШ (середина березня 1924 р.) йдеться: «Я наспів на велике заінтересованне Галичиною, котре між иньшим виявилось в пляні вибрати членами і членами-кореспондентами академії кількох галицьких учених. Застав уже в току справу вибору Гнатюка, котра – мовляли – тягнеться вже досить давно, отже, поруч неї поставив Вашу кандидатуру. Рішаючі круги принципіально згодились, одначе зажадали від мене, аби я запитав Вас, чи не виступали Ви против Радянської України – щоб се евентуально не поставлено було б виною академії з боку влади. Отож просив би Вас разом з curriculum vitae надіслати як скорше на мої руки коротеньку заяву в формі листа до мене, або ак[адеміка] Кримського, що Ви против Радян[ської] Укр[аїни] не виступали. Я хотів би зняти з дороги Вашої кандидатури сі можливі затягування справи [...]¹⁷.

8 квітня 1924 р. історик нагадував К. Студинському: «Я писав Вам через Відень і впрост, але ще раз повторюю, бо може то не дійшло! Я ставлю Вашу кандидатуру на члена Академії, потрібую до того Ваше curriculum vitae і для заспокоєння декого – заяву, що Ви не виступали против радянської України. Коли не післали, то пошліть як скорше!»¹⁸ Це прохання він повторив також у листі від 18 квітня¹⁹.

Саме за рекомендацією М. С. Грушевського 22 травня 1924 р. Історично-філологічним відділом К. Студинського було обрано позаштатним академіком по кафедрі давнього українського письменства, а 23 червня це обрання затвердило Спільне зібрання ВУАН²⁰.

¹⁶ *Листи М. Грушевського до К. Студинського.* – С. 144.

¹⁷ *Там само.* – С. 146–147.

Постійний тогочасний опонент Грушевського – віце-президент ВУАН С. О. Єфремов – мав власний погляд на ситуацію й вельми критично оцінював роль керівника Історичної секції у справі обрання до Академії галицьких науковців. 15 берез. 1924 р. Сергій Олександрович занотував: «Крутить старий крутії! (тобто Грушевський. – Авт.). Сьогодні намігся, щоб скликати приватну нараду в Академії і почав – висловлювати своє незадоволення, що на попередньому засіданні Відділу обрано на академіка – Гнатюка. Не може Гнатюкові простити колишнього. Домагався – чи не можна бодай одікласти діло про Гнатюка з обранням у Спільному зібранні. Довелося дати одсіч. Тоді зм'як і почав говорити, що варто б інших галичан пообирати до Академії. Сказано йому, що вже обмірковано кандидатури Возняка, Студинського, Щурата. Опізнівся й з цим. Неспокійний старичина!» (Див.: *Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929.* – К., 1997. – С. 92).

¹⁸ *Листи М. Грушевського до К. Студинського.* – С. 148.

¹⁹ *Там само.* – С. 149.

²⁰ *ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7453, арк. 2, 11.*

А перед тим – 9 травня 1924 р. у Києві, під час засідання Історично-філологічного відділу ВУАН, керівник Історичної секції Академії зачитав присутнім життєпис та список наукових праць голови НТШ. Характеризуючи наукові заслуги К. Студинського, М. С. Грушевський водночас наголошував на великій і корисній для галицького українства суспільній праці кандидата: «Не можна перейти без уваги [...], не спинившись над деякими моментами поза університетської діяльності (йдеться про Львівський університет. – *Авт.*) проф. Студинського. Багато праці віддав він і віддає організації наукової праці в українським науковим осередку Галичини – Науковим товаристві ім. Шевченка [...]. Був комісаром університету під час польсько-української війни за Львів рр. 1918–19, брав діяльну участь в організації приватного українського університету [...]. Під час голоду на Україні організував в Галичині всенародню складку і, не вважаючи на місцеві тяжкі економічні умови і всякі перешкоди польської влади, дійсно зібрав значну скількість збіжжя і грошей, які й ужив головно на поміч культурним українським робітникам».

Особливо відзначав М. С. Грушевський громадянську мужність К. Студинського: «Коли з початком 1919 р. польські власті зажадали від него присяги на вірність Польщі, котрій не признано тоді галицької землі, – він відказався від зложення присяги, за що його двічі ув'язнено та інтерновано в Паранові і Домб'ю під Краковом, де просидів півроку, відобрано платню і счеркнено з професорських каталогів»²¹.

Обрання академіком ВУАН голови НТШ організаційно зміцнювало зв'язок між двома найавторитетнішими науковими інституціями українських земель, поділених кордоном, відповідало соборницькій ідеології М. С. Грушевського й частково реалізовувало його масштабний задум надати установам і діяльності Академії справді **всеукраїнський** статус. Так, наприклад, 7 квітня 1926 р. Михайло Сергійович у листі до К. Студинського висловлює задоволення розвитком обопільних зв'язків поміж київською Академією та львівським НТШ: «Я дуже рад, що завдяки Вам уставляється такий гарний науковий контакт між Акад[емією] і Н[ауковим] тов[ариством] Шевченка»²².

Про цю стратегічну мету видатного вітчизняного історика стало відомо (власне, він з нею і не ховався) сталінським спецслужбам. Так, на початку червня 1929 р. керівництво Київського округового відділу ГПУ, характеризуючи ситуацію в ВУАН, зокрема, наголошувало: «*Керуючись ідеєю Соборної України, Грушевський велику увагу приділяв зв'язку з галицькими ученими, зокрема, з головою Львівського «Наукового Товариства» Студинським й намагався провести останнього у штатні академіки ВУАН»*²³.

²¹ Там само, арк. 5–6.

²² Листи М. Грушевського до К. Студинського. – С. 185.

²³ ДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 166, арк. 10.

Принагідно зауважимо однотайність думок російської таємної поліції – советської та її попередниці – царської – щодо загальноукраїнського формату діяльності Грушевського. Як вже згадувалося вище, у жандармському меморандумі від 17(30) січня 1915 р. наголошувалося: «Грушевський был духовным отцом мазепинского движения вообще и вдохновителем его, т. к. в его руках была сосредоточена»

Якщо обрання голови НТШ – К. Студинського – академіком ВУАН було проведено доволі оперативно (щоправда, питання про його зарахування на штатну академічну посаду не вирішувалося роками), то справа з рештою кандидатів до Академії від західноукраїнських науковців уповільнилася.

17 червня 1924 р. М. С. Грушевський звернувся до свого львівського колеги: «Прошу переказати Ф. Колессі і М. Возняку [...] так: Ф. Кол[ессу] я хочу проводити на дійсного члена Ак[адемії], а М. Возняка, з огляду на його молодий вік – членом-кореспондентом поки що [...]. Нехай пришлють згоду і *curricula*, з виказом праць, на мої руки»²⁴.

Відмова М. Возняка балотуватися у члени-кореспонденти ВУАН викликала роздратовану репліку історика у листі від 3 серпня 1924 р.: «Коли Возняк такий гонорний, то прошу дати йому спокій. По літературі було вже два академіки, один для старшої доби (Перетц), другий для нової доби (Єфремов). Згодились на Вашу кандидатуру (не без труднощів – колись Вам оповім) – але умножати без кінця академіків по іст[орії] літератури теж не можна! Коли Галичане так низько собі цінять гідність члена-кореспондента, Академія може обійтись. Пок[ійний] Житецький, зіставши членом-коресп[ондентом] Петерб[урзької] академії за кілька літ до смерті, он як радів! А Потебня – так і вмер членом-коресп[ондентом]. Але у нас як *своє*, так клади йому зараз ноги на голову»²⁵.

25 серпня 1924 р. М. С. Грушевський повідомив К. Студинському: «*Ваша звістка, що Возняк не хотів бути членом-кореспондентом, зробила в Відділі дуже прикре вражінне; мабуть, довший час взагалі не будуть вибирати нікого з Галичини*». 4 листопада того ж року у постскрипті до того ж адресата історик знову повернувся до цієї теми: «Ще в справі кандидатур на академіків [...]. Моє таке вражінне, що нових виборів по Історично-фільольогічному відділу взагалі, і зокрема – з галицьких учених, мабуть, не буде. Будемо вибирати членів-кореспондентів: досі таких виборів не було переведено, тим часом є кілька пильних кандидатур, котрі будуть проводитись не як дійсні члени, а члени-кореспонденти. Намічується, напр., вибір Еварицького з нагоди сорокаліття його наукової діяльності, етнографа Я. П. Новицького з нагоди п'ятидесятиліття роботи, нашого київського нестора істориків В. Ів. Щербини [...]. Я думаю, що було б відповідно наразі і Філарета Колессу вибрати *членом-кореспондентом* в отсім, дуже шановнім товаристві; прошу ласкаво поговорити з ним довірочно, і коли він згоджується, нехай ласкаво напише се в двох словах, і я поставлю його кандидатуру. Так само і Возняк, якщо передумав [...] і годиться бути вибраним нарівні з ним

на вся научно-педагогическая работа [...]. Он состоял председателем сильно развившейся «Украинской Академии Наук» – «Наукового товарищества имени Шевченка во Львове» [...]. М. С. Грушевский являлся здесь главным звеном, соединявшим галицких мазепинцев с российскими. Чтобы упрочить это соединение, Грушевский частью перенес свою деятельность в Киев, где открыл там (sic!) филию «Наукового Товарищества имени Шевченка» [...], перевел туда издательство и редакцию «Л.-Н. Вестника», открыл в Киеве два украинских книжных магазина [...]» (Див.: Єфремов С. До історії «Галицької Руїни» 1914–1915 рр.: В жандармському освітленні // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 141–142).

²⁴ Листи М. Грушевського до К. Студинського. – С. 153.

²⁵ У *півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлінська, Г. І. Сварник. – К., 1993. – С. 430–431 (далі – *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського).

членом-кореспондентом, нехай так само дасть згоду на письмі і curriculum vitae, і ми поставимо його»²⁶.

У листі до К. Студинського від 7 січня 1925 р. М. С. Грушевський обмежився лаконічною згадкою, докладніше не з'ясовуючи обставин справи: «Кандидатуру Філярета [Колесси] на члена-коресп[ондента] поставимо в можливо найблизшій часі. Останніми часами Крим[ський] щось взяв курс неприхильний галичанам, не знано, що під тим єсть»²⁷.

У листі до Укрголовнауки НКО УССР від 28 березня 1925 р. керівники ВУАН – віце-президент С. О. Єфремов, неодмінний секретар А. Ю. Кримський та управитель канцелярії П. Лозієв – повідомляли: «У черговому засіданні Історично-філологічного Відділу ВУАН запропоновано на членів-кореспондентів: відомого дослідника української етнографії і, зокрема, музичної етнографії Філярета КОЛЕССУ у Львові, видатного чеського історика проф. Ярослава БИДЛО у Празі та ветерана історії української літератури, Юліяна РОМАНЧУКА у Львові». Провідники Академії бажали дізнатися, «чи немає з боку Укрголовнауки якихось заперечень проти котрогось із цих закордонних кандидатів».

Наркомос УССР, у свою чергу, запропонував висловити свою думку з приводу вищезгаданих кандидатур відомому історичу, акад. Д. І. Багалію, який 15 квітня 1925 р. повідомив НКО: «З боку наукового і Філ[ярет] Колесса (у Львові), яко етнограф, особливо музичний, і Юл[іян] Романчук, яко ветеран історії українського письменства, мені відомі і, на мій погляд, заслуговують такого звання».

Що ж до проф. Яр[ослава] Бидло, чеського історика, то про нього я не можу висловитися і пропонував би звернутися з дорученням про оцінку його праць до акад. Петроградської Акад[емії] наук В. П. Бузескула, що проживає у Харкові»²⁸.

На підставі наявних на сьогодні відомостей можна припустити, що справу обрання до ВУАН вищезгаданих та інших західноукраїнських учених загальмувала ескалація конфлікту поміж М. С. Грушевським (беззастережним союзником якого виступав голова НТШ К. Студинський) і тодішнім керівництвом Академії в особі її неодмінного секретаря А. Ю. Кримського та віце-президента С. О. Єфремова. Ймовірно, владний академічний дуумвірат (Кримський – Єфремов) не бажав збільшення представництва у ВУАН «парафії» М. С. Грушевського, до якої безспідставно зараховував і галицьких учених з НТШ у Львові.

Генезу цього конфлікту до певної міри пояснює лист Кримського до Д. І. Багалія у Харків від 28 листопада 1924 р.: «Буду з Вами зовсім щирий, знаючи до того, що од Вас мої слова не підуть далі, та й скажу, що відколи приїхав Грушевський, Академія всенька дихає інтригами, які попросту отруюють повітря [...]. До того ж доводиться увесь час стерегтися, щоб він не привів Академію до якоїсь компромітації політичної. Особливо треба нашорощувати вуха, коли Грушевський силується проводити когось у дійсні члени або в члени-кореспонденти: тут

²⁶ Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 159, 163–164.

²⁷ Див.: *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 442.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 953, арк. 135–136.

беруть гору не тільки інтереси його парафії та й усякі політичні ремінісценції часів Центральної Ради або еміграції. Саме тепер силується він перевести вибір проф. Бідло. Ім'я – для всіх нас без винятку незнайоме (а чи Ви чували про такого вченого?); а пре його Грушевський в члени-кореспонденти тому, що це ректор «Українського у[ніверсите]ту» в Празі. Політична антирадянська окраска того у[ніверсите]ту надто всім відома – і, неважаючи на те, Грушевський пре Бідла до нас, дарма що з того вибору напевне вийде для нас скандал перед Радянською владою!»²⁹.

У майже синхронному з листом до Д. Багалія превентивному зверненні (*доносі!*?) до заступника голови Укрнауки НКО й офіційного комуністичного історика М. І. Яворського А. Ю. Кримський наголошував: «Цими днями акад. Грушевський зробив внесення, щоб ми вибрали на члена-кореспондента празького професора Бідло. Всі ми в перший раз почули, що на світі є такий учений і звичайно, що абсолютно ніхто з нас не знав, яка спеціальність у того Бідла. З пояснень Грушевського ми довідалися, що Бідлова спеціальність – історія релігійних рухів серед чехів. Чому за такі заслуги ми мали б обирати Бідла на члена-кореспондента Української Академії наук, того очевидячки ніхто зрозуміти не міг. Тоді Грушевський додав, що Бідло – ректор українського університету в Празі. Напрямі і настрої того університету, де притулилося ціле гніздо заклятих ворогів Радянської Влади, нам відомий. Я різко запротестував проти вибору Бідла [...]. Маю надію, що мені пощастить цю справу ліквідувати до краю (хоч сам Грушевський ще не одкинувся од своєї пропозиції). Але з цього прикладу Ви знов бачите, на які нетактовності готов Грушевський пхнути Українську Академію наук»³⁰.

Для оцінки подвійних стандартів у поведінці неодмінного секретаря ВУАН цікаво порівняти його апеляцію до М. Яворського з вищенаведеним нами листом керівництва Академії до Укрголовнауки від 28 березня 1925 р., де той же Кримський атестує «нікому не відомого антирадянщика» з Праги як ... «**видатного чеського історика проф. Ярослава БИДЛО**».

Львівських науковців М. С. Возняка, Ф. М. Колессу та В. Г. Щурата було таки обрано дійсними членами ВУАН за спеціальністю «Мова і література», однак лише через 4 роки – 29 червня 1929 р.³¹.

Однією з важливих проблем, що з усією гостротою постала перед Грушевським відразу після його приїзду в УССР, було створення належної наукової інфраструктури – йшлося, насамперед, про налагодження регулярного постачання новинок закордонної наукової літератури – соціологічної, історичної, етнологічної тощо. Відтак академік докладав значних зусиль щодо збільшення довозення з-за кордону наукових праць, зокрема видань, що друкувалися НТШ. У листі до К. Студинського від 18 квітня 1924 р. він зауважував: «*Галицьких видань взагалі тут дуже обмаль, треба буде спровадити кілька комплектів всього важ-*

²⁹ Відділ рукописів і текстології Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 208, арк. 2, 4. Лист опубл. у кн.: Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибр. листування. – К., 1997. – С. 95–96.

³⁰ Цит. за: Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. Назв. праця. – С. 98–99.

³¹ Див.: Історія Академії наук України, 1918–1993 / Редкол.: Б. С. Патон (голова), Ю. Ю. Кондуфор (заст. голови), С. В. Кульчицький (секретар) та ін. – К., 1994. – С. 300–301.

нийшого, бо дуже потрібно»³². 28 квітня 1924 р. у листі до свого постійного кореспондента у США – пастора В. Кузіва (1887–1958)³³ – Грушевський згадує: «Тут болоче почувається брак закордонних наукових видань і часописей, а спровадження перешкоджує брак коштів – і труднощі пересилки»³⁴. 27 травня М. С. Грушевський офіційно звернувся до Наркомосу з приводу передплати закордонних видань, відзначаючи відсутність в УССР багатьох іноземних книжок та журналів за останні 10 років (тобто від початку Першої світової війни), що негативно позначалося на розгортанні українознавчих досліджень. У цьому меморандумі Михайло Сергійович пропонував налагодити постійний зв'язок з книгарнею НТШ у Львові та за її посередництвом виписувати необхідні німецькі, французькі, англійські та італійські видання³⁵.

Утім, для налагодження такого зв'язку і придбання закордонних друків потрібні були кошти. Оскільки дотації з Харкова були справою непевною й залежали назагал від видів на врожай, кон'юнктури міжнародної та внутрішньої політики, боротьби течій у середовищі партійно-советської номенклатури або від звичайнісньких примх можновладців, перші нагальні кроки в цьому напрямі учений здійснював за власний рахунок.

Майже відразу після приїзду до Києва історик відновив налагоджені ним ще у віденський період життя зв'язки з лондонською книготорговельною фірмою братів В. та Г. Фойл («W. & G. Foyle, Ltd., booksellers, second hand and new»), зокрема з

³² Унівстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 421.

Згодом, зусиллями М. Грушевського та зв'язаних із ним науковців НТШ у Львові до кінця 1920-х рр. в УССР було закладено підвалини колекції західноукраїнської періодики («Вечерниці», «Мета», «Нива», «Правда», «Світ», «Діло», «Руслан» тощо) за ряд років. Так, у листі К. Студинського до М. О. Скрипника від 28 берез. 1928 р. йдеться про ліцензію «на висилку перших 36 річників «Діла» за роки 1881–1916». «Потім, – писав голова НТШ, – буду їх даліше комплектувати аж до найновіших часів» (Див. докладніше: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – С. 55–56).

³³ За оцінкою І. Гирича, історик вважав «двома найвірнішими й найдовіренішими своїми особами» В. Кузіва й К. Студинського: «Перший зв'язував М. Грушевського з Америкою, другий з Галичиною» (Див.: Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Укр. історик. – 1995. – № 1/4 (124/127). – С. 191–192).

³⁴ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 295.

«За сучасного стану наукової роботи взагалі, не можна цілком нормально й успішно переводити наукову роботу в одній країні, якщо наукові дослідники не мають змоги своєчасно знайомитися з досягненнями науки в усьому світі, – зауважували у листі до НКО (23 груд. 1927 р.) віце-президент ВУАН С. О. Єфремов та її неодмінний секретар А. Ю. Кримський. – Відповідно до того й Українській Академії наук, щоб виконувати свою роботу вищої й керівної наукової установи УССР, треба мати у своїй бібліотеці всі найцінніші з наукового боку закордонні журнали [...]. Тим часом фундаментальна бібліотека УАН – Всенародна бібліотека України – не може задовольняти цю потребу Академії через брак коштів. На 1925 р. НКО передплатив для ВБУ всього 66 закордонних журналів, на 1926 р. ВБУ передплатила 61 журнал, на 1927 р. на асигновані їй кошти мала змогу передплатити тільки 58 закордонних журналів. Тим часом, щоб будь-скільки задовольняти наукові потреби УАН, Всенародній бібліотеці України треба мати, принаймні, 400–500 журналів, що буде коштувати 15.000–20.000 крб. Отже Українська Академія наук [...] просить Упрнауку вжити заходів, щоб Всенародній бібліотеці України було асигновано на передплату наукових закордонних журналів на 1928 р. не менше як 15.000 крб.» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6072, арк. 49).

³⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 80–81 зв. Документ опубліковано у кн.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 215–216.

керівником її російського відділу Б. Видрою; з паризьким книгопродавцем та видавцем Марселем Жіаром (*Marcel Giard, libraire-editeur*). 29 липня 1924 р. останній, наприклад, повідомляв Грушевського про виконання його замовлення, вибачаючись при цьому, що не має можливості надіслати працю Ростовцева «The Iranians and the Greeks in South Russia», яку «ми не знайшли у Парижі й котру важко дістати шляхом обміну, оскільки праці, замовлені таким чином у Великобританії, коштують надмірно»³⁶. Однак через інші книготорговельні фірми вчесьний таки зміг придбати цю монографію М. І. Ростовцева, колишнього професора Петроградського, а у 1920–1925 рр. – Мадісонського університету (штат Вісконсін, США)³⁷.

2 жовтня 1924 р. книга вже лежала на робочому столі Грушевського. Коштувала вона академікові 4 фунти 6 шилінгів.

Наступного року М. С. Грушевський вмістив рецензію на цикл праць М. І. Ростовцева, зауваживши зокрема, стосовно згаданої – «роскішно (і на жаль, непомірно дорого!) виданої оксфордським видавництвом» – книжки: «Примірник, виписаний минулим літом, при тодішнім доволі низькім стані англійського фунта, коштував 46 карбованців, не рахуючи пересилки!». Щодо автора у рецензії йшлося: «Від червня 1918 р. він працює в Франції й Англії – читає курс в Collège de France, в Оксфорді, потім об'їздить з курсом про східне і грецьке мистецтво Чорноморського побережжя американські міста і, нарешті, займає катедру історії в маленькому провінційальному університеті Сполучених Держав – в Madison (штат Wisconsin)».

Інтерес Грушевського до публікацій М. І. Ростовцева мав особистий підтекст – як до наукового опонента. В рецензії він, зокрема, зазначав: «Суворо оцінюючи в останній своїй праці (мається на увазі розвідка Ростовцева 1922 р. про походження Русі. – **Авт.**) мою історію України (хоча з змісту її черпає повною рукою) за те, що вона, мовляв, перейнята бажанням «цілком відділити руську історію від української і виключно сій останній віддати історію Київської держави», так що аж прикро сю книгу читати [...], сам автор робить лиху прислугу своїм читачам, старанно звиваючи в один клубок «Росії» всі сі культурні райони й епохи, так далекі від тих форм і явищ, які звичайно мисляться під сим терміном»³⁸.

Утім, Грушевського – медієвіста та автора багатотомної «Історії України-Руси», над якою він тоді продовжував працювати, – найбільше хвилювало регулярне надходження польськомовних історичних видань: монографій та періодики. Серед останньої: «*Ateneum Wileńskie*», «*Kwartalnik historyczny*» – окремі числа та річні комплекти (особливо за 1920–1924 рр.). Цікавив ученого й неперіодичний збірник «*Reformacja w Polsce*» (в листі до К. Студинського від 3 серпня 1924 р. він нагадував: «*Просив я якось Вас розвідатись, що є в польській літературі про поши-*

³⁶ Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, арк. 338 (далі – НАІУ НАН України).

³⁷ Там само, арк. 167.

³⁸ Див.: Грушевський М. [Рец. на:] Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России: Общий очерк. – Петроград: Изд-во «Огни», 1918. – VII, 190 с.; *Iranians and Greeks in South Russia* by M. Rostovtzeff, Non. D. Litt. Oxford, at the Clarendon Press, 1922. – XVI, 160 p.; *Les origines de la Russie*, par M. Rostovtzeff // *Revue des études slaves*. – 1922. – P. 5–18; *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор: Критическое обозрение памятников литературных и археологических / Российская Академия истории материальной культуры. – 1925. – VIII, 623 с. // *Україна*. – 1925. – Кн. 4 (14). – С. 151, 153.

ренне гуситських ідей в Польщі. До цього додаю друге питання – що є взагалі про впливи чеської мови чеських перекладів Св. Письма в Польщі в XV і поч. XVI в. Це цікаво для висвітлення перекладу Скорини etc.»³⁹.

Серед тогочасних замовлень М. С. Грушевського такі монографії польських істориків: *Zakrzewski W. Powstanie i wzrost reformacji w Polsce, 1520–1572* (1870); *Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654–1655* (1910); *Kubala L. Wojna Szwedcka w r. 1655 i 1656* (1913) та інші праці Л. Кубалі⁴⁰, Ф. Равіги-Гавронського, а також інших авторів.

Проте пропозиції академіка, висловлені в листі до НКО УРСР від 27 травня, щодо налагодження сталого зв'язку з книгарнею НТШ у Львові тривалий час залишалися на папері і принаймні у 1924 р. ще не були реалізовані: давалася взнаки відсутність поштової конвенції між ССРР та Польщею. Нарікання на це постійно зустрічаємо у тодішній кореспонденції ученого. В листі до В. Кузіва від 4 серпня він скаржився: «Комунікація з Львовом так утруднена і непевна ще й досі, що легше порозумітись з Америкою, як щось зробити у Львові [...]». 16 вересня 1924 р. тому ж адресату Грушевський повідомляв: «Мене від Львова тепер ділить тяжка границя. Поштової конвенції з Польщею досі нема, а крім того офіційна і неофіційна шпionерія слідить за моїми зносинами з Галичиною. Неспокійна совість Польщі змушує її підозрівати скрізь агітацію. На власні очі бачив польську урядову кореспонденцію про мої «ревіндикаційні заходи»...»⁴¹. Під «шпionерією» Михайло Сергійович мав на увазі, ймовірно, не лише польські, а й більшовицькі спецслужби.

У листі до К. Студинського 4 листопада 1924 р. керівник Історичної секції ВУАН знову висловив стурбованість з приводу штучних перешкод у спілкуванні з польським та галицьким українським науковим світом: «Відсутність правильного поштового і банкового обороту з Галичиною нас страшно ріже в нашій науковій роботі. Досі нам не вдалось навязати зносин ні з одною книгарнею, ні спровадити нічого з польських видань, ні обміну з якимись наук[овими] інституціями. Буду одначе товкти»⁴².

Прагнувши будь-що налагодити книгообмінні зв'язки із Східною Галичиною, академік вдався до єдиного можливого для себе тоді каналу – дипломатичного – через Повпредство та Консульство ССРР у Варшаві (Консульство ССРР у Львові почало працювати лише з 1927 р.). Про це, зокрема, свідчить видана М. С. Грушевському в Харкові 30 вересня 1924 р. його віденським знайомим

³⁹ Цит. за: *Унівсвітні змагання*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 431. Див. також: *Грушевський М. Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українським життю і творчості, як проблема досліду*: Кілька заміток і дезидерат // *Записки НТШ*. – Л., 1925. – Т. *CXLI/CXLIII*: Праці Фільол. секції під ред. К. Студинського. – С. 1–13 (розд. паг.).

⁴⁰ У серії некрологів «Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918–1923», Грушевський пише про нього з широю симпатією: «*Кубала* Людовик, род. 1838 р., пом. 1918 (30.IX). Польський історик доби Хмельницького, багато зробив для вияснення польсько-українських відносин тих часів [...]. Бувши одним з найвизначніших польських істориків, небіжчик все життя зіставався на скромній посаді учителя гімназії, не доступивши університетської катедри; тим більшого подиву гідне визначне історичне діло, ним довершене [...]» (Див.: *Україна*. – 1924. – Кн. 3. – С. 185).

⁴¹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 297 зв., 300.

⁴² *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 162.

М. В. Левицьким «посвідка» (розписка), що останній одержав «для пересилки в Варшаву на покупку книжок для Укр[аїнської] Акад[емії] наук сорок рублів»⁴³. Екс-дипломат чекав тоді нового призначення (з листопада Михайло Васильович став головою Правління Укрдержстраху, членом Колегії НК РСІ УССР), однак взявся виконати доручення історика.

Про те, як саме були витрачені ці 4 червінці, свідчать листи секретаря Консульської частини Повпредства ССРСР у Варшаві Т. І. Репи⁴⁴ до керівника прес-бюро Агентства НКЗС ССРСР у Києві Г. Г. Петренка від 14 та 31 жовтня 1924 р. У них повідомлялося про купівлю чотирьох книжок Л. Кубалі, двох випусків збірника «Реформація в Польщі» та «Kwartalnika historycznego» за 1923 р. Книгарню, через яку Т. Репа реалізовував замовлення М. С. Грушевського, була зна-на варшавська фірма «Trzaska, Evert & Michalski»⁴⁵.

В особистому зверненні Тимоша Івановича до Грушевського від 27 січня 1925 р. йдеться про виконання доручень історика. Лист цікавий своїми подробицями, завдяки яким можна з'ясувати шляхи, що ними історичні установи під керівництвом М. С. Грушевського діставали польську історичну літературу та періодику, а також підтримували зв'язок зі Львовом, зокрема з НТШ. Саме тому вважаємо за потрібне навести більшу цитату із цього документа:

«В[ельми]п[оважний] тов. Грушевський!

Всі Ваші письма попали мені в руки – і по всім силам старався я виконати Ваші прохання. – І так Ваш заказ, посланий Левицькому, виконав вповні і вислав Вам через Левицького за двома посилками (рахунок від 14/X-24 43.50 зл[отих] п[ольських] і рахунок [від] 29/X – 32.75 зл. п. Осталось в мене Ваших грошей 26.95 зл. п. (рахуючи 4 черв[і]нці) по 5 дол. = 20 дол. а 5.16 зл. п. = 103 зл. 20 гр[ошей]).

Зараз висилаю Вам «*Zwyczajy pogrzebowy ludu polskiego*» – 4.70 зл. п., «*Święta umarłych*» ще немає. Обіцяли розшукати, по отриманні їх вишлемо.

Принципально говорив я з Тржаскою (одним з власників книгарні. – Авт.). Почтова конвенція ще не вийшла в життя. І тут нічого не порадите. Але принципово згодився Тржаска, щоби Ви йому давали списки потрібних Вам книжок. Він буде сам виконувати – а мені буде передавати готові до відсилки книжки. Це постільки улекшить процедуру – що мені – при моїй обтяженості роботою не треба буде самому провадити рахунків і акцепції висиланих Вам книжок. Коротко: заказним письмом пишть прямо Тржасці: такі-то книжки доставте в Посольство для мене (Посольство – Репі) – Ваш адрес. Гроші висилайте через УпНКЗСправ в Києві Петренка мені, для Тржаски. Цеї гроші я негайно буду передавати в книгарню, і вони вже будуть всі заклази виконувать.

Тільки про техніку на будуче. Коли ж конвенція постова вийде в життя, то тоді вже зумієте безпосередньо і посилки діставать. А пока – то одинокий путь, який

⁴³ НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, арк. 146.

⁴⁴ Про **Тимофія (Тимоша) Івановичу Репу** (1895–1937) докладніше див.: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Назв. праця. – С. 138, 299.

⁴⁵ Докладніше про цю поважну варшавську книгарню див.: *Przypomnienie księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego w Warszawie // Kultura* (Парыж). – 1985. – Październik. – S. 118–119; *Zasztowet L. Trzaska, Evert i Michalski, Księgarnia Wydawnicza S. A. // Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 1999. – S. 466.

указав я вище [...]. Пока кінчу. Да! Від Федя Б. 10 дол. отримав і вони в мене. Чекають на новий заказ літератури. З щирим привітом. Ваш *Тиміш Пена*»⁴⁶.

Згаданий у листах Репи від 31 жовтня 1924 р. та 27 січня 1925 р. таємничий «*Федь зі Львова*», він же – «*Федь Б.*», який виконував окремі доручення Грушевського й, зокрема, зв'язував останнього з НТШ та його головою К. Студинським, – унаочнення того, як советська дипломатія (у притаманній їй манері) залюбки використовувала у своїй діяльності напівлегальні й нелегальні канали. Адже в даному разі – за відсутності дипломатичного представництва ССРСР у Львові – за окремі делікатні доручення брався й виступав у ролі зв'язківця між ВУАН та українськими вченими Східної Галичини (поряд з виконанням своїх основних функцій) член ЦК Компартії Західної України Федір Бей-Орловський⁴⁷.

Проте, долаючи численні перешкоди, М. С. Грушевському вдавалося підтримувати сталий зв'язок з НТШ та його головою – К. Студинським. Саме в цей час Михайло Сергійович завершував підготовку рукопису своєї популярної праці «*З історії релігійної думки на Україні*», що 1925 р. була видана у Львові друкарнею НТШ⁴⁸.

Над рукописом ініційованої В. Кузівим книги «*З історії релігійної думки на Україні*» Грушевський почав працювати ще в еміграції. 25 січня 1924 р. він повідомляв В. Кузіва: «Тим часом я все ще в Бадені, і ще пробуду якийсь час. Бо і формальности з переїздом ще не всі полагождені, і посла тутешнього (повпредом ССРСР у Відні в той час був М. В. Левицький. – *Авт.*) хотів би я дочекатись (він поїхав до Москви на якісь конференції і, мабуть, в зв'язку з смертю Леніна і всякими перемінами тепер застрягне там на довше) [...]. Зате по принципу: нема злого, щоб на добре не вийшло, скористав я з сеї проволочки для «*Релігійної думки*». За кілька день вийшло Вам 4 аркуші друку, вже переписані на машині: не дуже гарно, бо машинка вже виповідає службу, ледво клацає і задає міні багато іри-тації. Але вже якось лізе [...]. Я роблю 3 копії: одна буде у Вас, друга у мене, третя

⁴⁶ Цит. за: *Рубльов О. С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 6. – С. 17.

Те, що за тогочасних обставин єдино можливим каналом книгообмінних операцій з Польщею був дипломатичний – через Повпредство ССРСР у Варшаві, – підтверджує й лист букіністичної книгарні «*Antykwariat polski w Warszawie – Hieronim Wilder i S-ka*» від 17 січ. 1925 р. до секретаря Історичної секції ВУАН Ф. Савченка. У ньому висловлювалася принципова згода на співробітництво, але водночас Федору Яковичу пропонувалося попередньо порозумітися з «*місією українською і за її посередництвом влаштувати угоду з нами, оскільки поштою не можна пересилати ані грошей, ані рекомендованих посилок*» (НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, арк. 168).

⁴⁷ Див.: *Рубльов О. С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 6. – С. 17.

Бей-Орловський Федір Васильович (Федь Бей) (1899–1938) – уродж. Сх. Галичини. Учасник Першої світової війни, рядовий Легіону УСС (1915–1917), згодом у рос. полоні. Влітку 1917 р. – на поч. 1918 р. – кур'єр, працівник канцелярії Української Центральної Ради, солдат охорони М. С. Грушевського. Потім служив у Корпусі Січових Стрільців (1918–1920). Член УСДП Галичини (1917–1920). З 1920 р. член КПЗУ, з 1924 р. член ЦК КПЗУ. Таємний співроб. ОГПУ (1921–1932). З 1931 р. – слухач курсів марксизму-ленінізму при ЦВК ССРСР. 19 січ. 1933 р. ув'язнений у «справі» «Московського центру УВО». 5 верес. 1933 р. Колегією ОГПУ засуджений до 10 років таборів. Під час відбуття покарання вдруге притягнутий до слідства. 15 верес. 1938 р. Військ. колегією Верховного Суду ССРСР засуджений до найвищої міри покарання й того ж дня страчений.

⁴⁸ Див.: *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – Л., 1925. – 160 с. Передрук цієї праці див.: *Грушевський М. С.* Духовна Україна: Зб. творів / Упорядкув. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К., 1994. – С. 5–135.

у проф. Студинського – на евентуальність друку у Львові, якби показалося, що на Україні незручно друкувати чи з цензурних чи з технічних причин»⁴⁹.

В Україні виявилось-таки «незручно друкувати» – насамперед через цензурні перепони. Іншого годі було сподіватися у державі, влада якої проголосила себе атеїстичною (фактично будучи безбожницькою), а брутальне закриття храмів та арешти священнослужителів, озброєна міліція, а іноді й застосування зброї щодо віруючих, які вимагали відкриття зачинених церков, – усталеною практикою. Саме тому історик, вимушений офіційно зберігати лояльність до комуністичної адміністрації в Україні, обмежив виклад матеріалу у книзі 1890-ми роками. 28 квітня 1924 р. академік повідомляв з Києва американському замовникові, що знову працює над рукописом «З історії релігійної думки на Україні», в травні планує написати про XVIII ст., а в червні та липні – про XIX ст. «Огляду сучасного стану, як я то й передчував, а тепер ясно бачу, – зазначав Михайло Сергійович, – не можна зробити: нема ніякої евіденції сучасних відносин, тільки деякі урвані факти, відомости, – котрих не можна провирити, відносини – котрих публичне обговорення здебільшого неможливе. Отже, се треба лишити будущині, а зробити тепер що можна тепер»⁵⁰.

Підготовка до друку та видання цієї книги нагадували детективну історію: написання розвідки почалося ще в еміграції⁵¹, рукопис її завершувався Грушевським в УРСР, частинами надсилався до Львова (очевидно, через дипломатичний апарат УРСР – з огляду на відсутність поштової конвенції з Польщею, – але, ймовірно, й іншим, невідомим нам поки що шляхом), звідки К. Студинський переправляв копію тексту до Сполучених Штатів В. Кузіва – ініціатору, замовнику і спонсору видання. Останній читав текст, висловлював Грушевському свої побажання, зокрема щодо доступності викладу для пересічного американського робітника українського походження, збирав кошти від передплатників та фінансував друкування книжки у Львові.

У листі до К. Студинського від 3 серпня 1924 р. Михайло Сергійович зауважив: «*Рад, що одержали мою рукопись (мається на увазі «З історії релігійної думки на Україні». – Авт.). Тою самою дорогою післано Вам копію її для Кузіва. Йому в справі накладу книги напишу. Він питає мене, скільки буде коштувати друк; прошу ласкаво обчислити ціну книги в 10 аркушів в скількості 2000 прим. і написати: він хоче розписати передплату»*⁵². Тут же академік нарікав на відсутність урядового фінансування видавничих проєктів та закупівлі книжок за кордоном: «Грошей Харків не дав, але ми наскребемо з своїх і сими днями пішлемо 50 дол[ярів] на адресу Товариства (ім. Шевченка у Львові. – Авт.) (я чекав, не посилав, що,

⁴⁹ Див.: Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 54–55.

⁵⁰ Там само. – С. 61.

⁵¹ Як наголошує І. Гирич: «Прохання В. Кузіва написати книгу «З історії релігійної думки на Україні», в тих обставинах, коли вся родина Грушевських в основному могла існувати в еміграції за рахунок підтримки пресвітеріанського проповідника, не могло бути не виконаним. Тим більше, що М. Грушевському ця робота була, як замовна спеціально, оплачена. Цю умову історик обумовлював як обов'язкову» (Див.: Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // *Укр. історик.* – 1995. – № 1/4 (124/127). – С. 192).

⁵² Цит. за: *Унівсвітлітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 430.

може, Харків пішло, але вчора прийшла відмова – з браку засобів). Сих відмов прийшло разом кілька і зробили сумний настрій – і вигляди на наступаючий рік. Весь час потішали нас, що на осінь буде збільшення дотацій, і я тут почав організовувати різні нові комісії, але тепер починаємо думати, що, мабуть, ніяких нових дотацій не дістанемо! Одинокий засіб, се видання, до котрих приступаю»⁵³.

Академіка, як завжди, непокоїла думка про улюблене дітище – українознавчий часопис «Україна», відновленням якого він надзвичайно енергійно займався з перших днів свого повернення на Батьківщину⁵⁴. У згаданому листі до К. Студинського від 3 серпня 1924 р. історик зазначав: «Яких трудів і клопотів, часу і дипломатії коштувало мені відновлення «України», се колись довідаєтесь. I–II кн. (подвійна) нарешті в друку, вже 4 аркуші вискладано, але я, поки в руках книги не маю (обіцяють до 20.VIII), все ще не хочу хвалитись нею. Зміст різнорідний і досить інтересний. *Шкода, що нічого не прийшло з Галичини, ні Ви нічого не прислали – бодай рецензій, ні В. Дорошенко – обіцяного огляду. Я поставив на обгорті В[аше] ім'я між ближшими співробітниками, щоб замаркувати зв'язок з Львовом, але було б приємніше, щоб щось було і в середині.* Поспішайте скорше, бодай на кн. III, котрої манускрипт почну віддавати з кінцем сього місяця»⁵⁵ (виділення наше. – Авт.).

8 жовтня 1924 р. на адресу книгарні НТШ було надіслано листа керівництва Держвидаву України такого змісту: «По пропозиції проф. М. Грушевського надсилаємо Вам при цьому один примірник нового журналу на Радянській Україні «Україна»...» Відновлений Грушевським науковий часопис українознавства надсилався галицьким ученим для ознайомлення та ймовірного замовлення у подальшому більшої кількості примірників цього та наступних чисел видання⁵⁶.

20 жовтня 1924 р. М. С. Грушевський особисто адресувався до К. Студинського з проханням, аби той вручив представникам Наркомату зовнішньої торгівлі ССРСР у Празі або Варшаві видані у Львові накладом автора його праці «Історія української літератури» (3 томи, по тисячі примірників), а також окремі, ще не розпродані томи «Історії України-Руси» (від 50-ти до 200 примірників) для передачі їх ДВУ з подальшим продажем в УССР⁵⁷. Перевезення книжок завершилися лише наприкінці 1925 р.⁵⁸.

Активізація книгообміну з НТШ у Львові посприяла тому, що 16 березня 1925 р. ДВУ звернулося до Центрального управління у справах друку УССР з проханням висловити свою думку щодо доцільності усталених торговельних відносин з книгарнею НТШ⁵⁹. Але до часу підписання відповідної умови минуло ще два з половиною роки.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Докладніше про це див.: Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 58, 60; № 6. – С. 4–5, 8–9.

⁵⁵ Цит. за: *У вістолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 430.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 962, арк. 65.

⁵⁷ Там само, спр. 961, арк. 103.

⁵⁸ Там само, спр. 1103, арк. 12.

⁵⁹ Там само, арк. 106.

Річ у тім, що до труднощів сполучення із західноукраїнськими землями і тих перепон, які чинила польська влада, додавалися й цензурні обмеження з боку відповідних установ в УССР. Так, 24 лютого 1927 р. керівництво Упрліту зауважувало з приводу прохання ДВУ дозволити завезти друковані праці НТШ: «Повертаючи разом з цим п'ять каталогів книгарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, пояснюємо, що всі закреслені тут видання ми не можемо дозволити на ввіз, крім того, всі видання від 1918 р. підлягають нашому прогляду...»⁶⁰.

Нелегкими були взаємини з комуністичною цензурою й Всеукраїнської Академії наук. 8 грудня 1925 р. А. Ю. Кримський апелював до НКО УССР: «Академія наук, одержуючи з усього світу різні друковані матеріали, що всебічно висвітлюють життя закордону (політичне, економічне й наукове), до цього часу не зустрічала ніяких перепон з боку політдогляду щодо одержання їх. Але останніми часами митницею були затримані деякі посилки, причому нас було сповіщено, що конфіскату вчинив політконтроль окрліту.

Вбачаючи в цьому прикре непорозуміння, яке можна зліквідувати раз назавжди погодженням НКО з Головлітом (останній був главком Наркомосу. – *Авт.*), Академія наук просить в інтересах науки сповістити Київський окрліт (копія – ВУАН) про те, що Академія має право безборонно здобувати *всі* видання з-за кордону, незалежно од їх змісту, мови та кількості. З свого боку, Академія наук зобов'язується не допустити до користування забороненими виданнями приватних осіб».

У відповіді НКО від 30 грудня 1925 р. ВУАН пропонувалося, щоб уникнути непорозумінь з митницею: «Попередні заяви на літературу, що ВУАН бажає одержати з-за кордону, надсилаються до Управління науковими установами НКО, прикладаючи при заявах списки літератури в 2-х примірниках, в яких даються такі відомості: назва видання, автор, видавництво та кількість примірників. Один примірник зазначених списків з візою Упрліту Наркомос повертає ВУАН, і зазначена в ньому література перегляду на митниці не належить, а видається ВУАН без затримки».

Але у цензури були власні правила й керуватися вказівками Наркомосу вона не бажала. 2 грудня 1926 р. ВБУ при ВУАН зверталася до Упрліту зі скаргою на Київський окрліт, який 21 жовтня конфіскував 28 одиниць львівського «ЛНВ», надісланого на її адресу з-за кордону: «Ця конфіскація є порушенням дозволу Укрліту Всенародній бібліотеці України... «одержувати з-за кордону всю наукову та українознавчу літературу протягом 1926 р.», бо ясно, що «Літературно-науков[ий] вісник» належить до «наукової та українознавчої літератури»...». Бібліотека пропонувала повернути конфісковане видання. 19 січня 1927 р. Упрліт відповів Академії: «Вам дозволено одержати всі конфісковані числа «Літератур[но]-наукового вісника», якщо вони є різні числа. Коли ж це одне число журналу в 28 примірниках, то з цій кількості Ви можете одержати лише один примірник».

Аналогічний лист до цензурного відомства адресувала й Центральна наукова бібліотека Одеси, з іноземних надходжень до якої було конфісковано 2 пакунки з тим самим «ЛНВ» та праяскою «Новою Україною». «Необхідно вказати, – наго-

⁶⁰ Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 8531, арк. 48.

лошувалося у поданні одеської ЦНБ, – що журнали ці були замовлені за рахунок золотого фонду Наркомосу, й список журналів, в яким знаходилась також і література, конфіскована Укрлітом, було у свій час затверджено Наркомосом». Одночасно зазначалося, що книгозбірню має право користуватися «лише надзвичайно обмежена група наукових робітників». Відтак, на думку бібліотечного керівництва: «Було би доцільніше, коли б Укрліт, замість конфіскації зазначених вище журналів, попередив бібліотеку про їхню нелегальність (так! – *Авт.*): Центр[альна] наук[ова] бібліотека, маючи певні правила та форми охорони й видачі недозволеної літератури, може цілком забезпечити інтереси держави в цім відношенні. На підставі зазначених міркувань, Центр[альна] наук[ова] бібліотека, як головне в Одесі наукове книгосховище республіканського значіння, протестує проти конфіскації українських закордонних журналів і просить Укрліт зробити розпорядження про надіслання цих журналів до Центр[альної] наук[ової] бібліотеки м. Одеси».

Незважаючи на заявлений протест, книгозбірня змогла повернути собі лише конфіскований «Літературно-науковий вістник». Натомість «Нову Україну» (як «*крайне вороже нам видання*») цензура так і не випустила з своїх рук.

Такі «бої місцевого значення» відбувалися з приводу чи не кожного надходження в УССР іноземної літератури. І хоча перемагали у них іноді й бібліотечні працівники, але – як наслідок таких змагань – в останніх та й в середовищі вітчизняної інтелігенції взагалі поступово формувався стереотип мислення, що закордонна суспільствознавча (тим паче українознавча) література – це «заборонений плід», неприступний звичайному смертному, а користуватися нею можуть лише «обрані», та й то за спеціальним дозволом.

Поступово, хоча й надзвичайно повільно, з чималими, серед яких переважали штучні, труднощами книгообмін за західноукраїнськими землями налагоджувався, що завдячувало, насамперед, активній позиції К. Студинського та М. С. Грушевського. 2 липня 1927 р. голова Правління ДВУ Ю. О. Войцехівський (1883–1937) звернувся до книгарні НТШ з листом такого змісту: «Згідно з нашими переговорами з головою Наукового т-ва ім. Шевченка професором-академіком Студинським, просимо Вас надіслати [...] по одному примірникові книжок, що є у Вас на складі, які Ви думаєте кинути на книжковий ринок на Україну. Після отримання їх нами буде зроблено заказ на ці книжки»⁶¹.

Нарешті 12 листопада 1927 р., під час перебування Ю. О. Войцехівського у Галичині, було підписано угоду про книгообмінні операції між книгарнею НТШ у Львові та ДВУ у Харкові. Згідно з цією угодою, НТШ отримувало виняткове право на продаж видань ДВУ «*на всіх українських землях під Польщею*»⁶². Щоправда, підписаний документ мав однобічний характер, оскільки у ньому йшлося лише про поширення книжок ДВУ та інших видавництв УССР на терені Західної України й не обумовлювалося розповсюдження закордонної друкованої продукції у підсоветській Україні. Ця асиметрія особливо непокоїла українську громадськість Східної Галичини.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 1189, арк. 85.

⁶² Там само, арк. 7.

25 листопада 1927 р. перед науковцями Львова виступив В. І. Баланін – відповідальний працівник НКО УССР. Його доповідь про наукове життя УССР була пропагандистською, значною мірою декларативною й бідною на факти. Як повідомляло «Діло», присутня публіка «*досить холодно зустріла доповідь*». Єдиною особою, яка виявила бажання виступити з її обговоренням, був проф. І. Свенціцький, який заявив, що «тут не час і не місце говорити про розвиток і становище науки на Радянській Україні, хоч він міг би подати різні критичні зауваження. Там наука шойно починає будитися до життя й не має жадних традицій... На Західній Україні українська наука такі традиції має. Хоч які перешкоди ставить їй польська держава, то вона все ж живе й розвивається та може бути корисною і для Східної України». «Але хай уряд Радянської України, – наголошував промовець, – допоможе розвиткові української науки на Західній Україні – допоможе тим, що допустить друковані праці на тамошній книгарський ринок. Марксизм від цього там не потерпить, а через взаємний обмін скорше хіба змарксизується Західна Україна, відбудеться процес взаємної акомодациї (притосування. – *Авт.*)». Водночас директор Національного музею вручив В. І. Баланіну спеціальний меморандум «*в справі допущення на Радянську Україну до продажі тутешніх наукових видань*»⁶³.

Згодом книжки з грифом НТШ потроху почали з'являтися на книжковому ринку УССР. Щоправда, робилося це у специфічній советській спосіб. Так, харківський газетяр, уродженець Галичини В. Г. Дністренко свідчив 23 березня 1931 р.: «Від року 1927 надходить ціла низка галицьких видань легальним способом, що легально продаються по радянських книгарнях, щоправда, не для всіх покупців, а тільки деяких. Приміром, наукові робітники мали право купувати ці видання [...]. У книгарні «Книгоспілки» по Миколаївській площі починають продавати такі видання: історичні романи Чайковського, повісті фашиста Турянського⁶⁴ (не плутати з ренегатом з КПЗУ), історичні романи Б. Лепкого, що наскрізь перейняті фашистським духом, «Історію українського письменства» С. Єфремова й цілу низку інших видань». І далі Всеволод Григорович деталізував, як пересічний советський громадянин міг обминути цензурні обмеження й придбати галицьку книжку: «*Ці видання потрапляли до рук не тільки наукових робітників, але й звичайних покупців, бо в наукового робітника можна було взяти посвідку й з нею купити таку книжку*»⁶⁵.

За наявними у автора даними, 1928 р. був часом доволі інтенсивних книгообмінних операцій видавництва УССР з книгарнею НТШ. Через останню здійснювалося **80,14 %** усіх операцій книжкового експорту підсоветської України. За перше півріччя 1928 р. на адресу НТШ у Львові надійшло 12.079 примірників і вико-

⁶³ Див.: *Діло*. – 1927. – 29 листоп.

Володимир Іванович Баланін (1883–1937?) – уродженець м. Батурина на Чернігівщині, член РСДРП та УСДРП, відп. працівник м-ва продовольства УЦР, згодом – провідний співроб. Укрнауки НКО УССР. У 1931 р. ув'язнений у справі «УНЦ», засуджений до 5 років позбавлення волі (з заміною на заслання на той самий термін). 25 черв. 1936 р. звільнився. Невдовзі вдруге заарештований і засуджений. Подальша доля невідома.

⁶⁴ Мається на увазі **Осин Турянський** (псевдонім – *І. Думка*; 1880–1933) – письменник, літ. критик, учитель гімназії у Перемишлі.

⁶⁵ *ДА СБУ*, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 43, арк. 89–90.

нувалося додаткове замовлення ще на 29.000 примірників літератури⁶⁶. 4 липня 1928 р. книгарня НТШ повідомляла ДВУ: «*Попит на радянську книжку є великий, а спеціально такі письменники, як Франко, Кобилянська, Стефаник, Грінченко, Нечуй-Левицький [...] 3 нових письменників Остап Вишня, Хвильовий, Сосюра, Тичина [...] Книжки Ваші розходяться деякі і 100 примірників за один тиждень*»⁶⁷.

Зрозуміло, що книжкові надходження з УССР до НТШ у Львові підлягали обов'язковій перевірці польською цензурою, яка не завжди прихильно ставилася до намагання книготорговельних організацій УССР «змарксизувати» західноукраїнські терени. Так, 2 жовтня 1928 р. книгарня НТШ сповіщала Держвидав України, що книжки «попередніх Ваших посилок вже перецензовані... Сконфісковано нам дуже мало, около 1 %». Одночасно висловлювалося побажання не надсилати з огляду на цензуру раніше замовлених «слідуючих книжок: *Гермайзе О. Нариси з історії ревруху на Україні; Каганович Л. Як побудовано РКП (більшовиків); Каменев Л. 1905 рік і наука з нього...; Тютюник Ю. З поляками проти Вкраїни*...»⁶⁸.

Важливе значення для західноукраїнських науковців мала можливість друкуватися в УССР. Керівництво НТШ засвідчувало, що Товариство «було би безсилльне» у своєму прагненні не дати науковим співробітникам, які жили винятково із своїх праць, загинути з голоду, якби не та обставина, що галицькі науковці могли друкувати свої твори в Україні: «Працюючи для рідної культури, вони нав'язували... зв'язки з науковими співробітниками та інституціями на Україні. Хоча не один автор друкував там свою працю без ніякої ремунарації (винагороди. – Авт.) (в Академії до 1929 р. не плачено нічого), то все ж таки [...] по інших видавництвах [...] гонорари за наукову працю були тричі вищі від тих, яке давало Наук[ове] тов[ариство] ім. Шевченка у Львові. Круги читачів наукових праць на Україні сильно збільшилися, а через те й ремунарації могли бути вищі»⁶⁹.

Так, у листі голови НТШ К. Студинського до керівника Держвидаву України Ю. О. Войцехівського від 2 грудня 1927 р. повідомлялося про виплату гонорару галицьким науковцям за праці, вміщені у часописах УССР: «*Подаю до Вашої відомости, що я виплатив ремунарації [за статті] міщені в «Червоному шляху»: М. Вознякові (150 долярів), д[окто]р[ові] А. Чайківському (60 долярів), а д[окто]р[ові] Ф. Колесі – 40 дол[ярів] за 200 екземплярів його видання «Думи та пісні». Д-р Ф. Колеса запитує мене, чи була би спроможність видати на Україні вдруге його працю «Ритміка українських народніх пісень»...»*⁷⁰.

Крім книгообмінних операцій між Західною Україною та УССР, в цей же час налагоджуються й регулярні наукові контакти галицьких дослідників та науковців Наддніпрянщини. У листі керівництва ВУАН до РНК УССР (1925) з приводу нагальних потреб встановлення й підтримування на державному рівні «найтісніших взаємин із відірваною від нас Західною Україною» наголошувалося: «Прямуючи до керівництва науковим життям на всіх землях, заселених укра-

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 1625, арк. 196, 198.

⁶⁷ Там само, спр. 1349, арк. 143.

⁶⁸ Там само, спр. 1496, арк. 2–2 зв.

⁶⁹ Див.: *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за роки 1926–1930.* – Л., 1930. – Ч. 69–70. – С. 59.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 1189, арк. 19.

їнським народом незалежно від їхньої державної приналежності, Всеукраїнська Академія наук та всі академічні установи особливу увагу звертають на підтримання якнайтіснішого зв'язку з [...] Західною Україною, а в першу чергу – з Галичиною в особі Українського Наукового т-ва ім. Шевченка у Львові...»⁷¹.

У справі встановлення й розвитку регулярних контактів з науковцями західноукраїнських земель надзвичайно велику роль відігравав М. С. Грушевський. 24 березня 1924 р., тобто лише через два тижні після свого повернення в Україну, академік доповідав про свої найближчі плани перед Спільним зібранням ВУАН. У виступі, між іншим, йшлося про необхідність перенесення з Відня до Києва Українського соціологічного інституту, збільшення коштів на потреби Історичної секції, зокрема кафедри історії України, Археографічної комісії, на відновлення українознавчого квартальника «Україна». Особливо важливо було, на думку ученого, «закупити книги і деякі *periodica*, особливо по історії, економіці, статистиці Західньої України, з огляду на особливо актуальні потреби дослідження її. Книги сі, мабуть, найбільш доцільно було б направляти до бібліотеки ім. Антоновича – доки зорганізується Дослідчий інститут Західньої України, в тій чи іншій формі дуже потрібний»⁷².

Ця ініціатива керівника Історичної секції ВУАН була підтримана владними структурами, які керувалися головним чином ідеолого-пропагандистськими намірами. Не заглиблюючись у специфіку наукової діяльності майбутнього академічного підрозділу, Адміністративно-фінансова комісія РНК УССР у висновках на пропозиції НКО щодо штатів ВУАН на 1924/25 фінансовий рік вважала за доцільне організувати «нову Комісію з вивчення історії Західної України у складі 2 осіб» насамперед «із політичних міркувань»⁷³.

Отже, у 1925 р. у системі науково-дослідних установ Історичної секції Академії постала Комісія історії Західної України. Завданням Комісії, як підкреслював М. С. Грушевський, було «увійти в можливо живі і діяльні зносини з науковими установами і поодинокими ученими не тільки тих частин Західньої України, які містяться в межах Української Радянської Республіки, але й тих, що захоплені окупацією – польською, румунською й чеською. Сьому завданню політичні кордони і тяжкі, не полагоджені ще наслідки Світової війни ставили особливі труднощі». Але, на переконання академіка, труднощі ці «успішно побороються завдяки живому спочуттю і співділанню в сім єднанню наукових сил обох частин нашої землі, що виявляє особливо наш західноукраїнський науковий осередок – наша львівська безтитульна, але многозаслужена і славна в розвою української науки Західне-Українська Академія наук – «Наукове товариство імені Шевченка»...»⁷⁴.

Авторитет М. С. Грушевського, голови цієї Комісії, значною мірою сприяв залученню та активній участі у її роботі західноукраїнських учених. До президії Комісії було обрано академіка ВУАН К. Студинського, а штатним керівником її

⁷¹ Там само, ф. 166, оп. 4, спр. 953, арк. 379, 379 зв.

⁷² Там само, спр. 236, арк. 90–90 зв.

⁷³ *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928*: Док. і матеріали / Упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 135.

⁷⁴ *Галицько-українські взаємини*: Урочисте засідання Історичної секції з академічною Комісією Західньої України 7 жовт. 1927 р. Вступне слово, сказане на початку засідання головою Історичної секції акад. Михайлом Грушевським // *Україна*. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 3.

затверджено Ф. Я. Савченка, одного з найближчих помічників Грушевського⁷⁵. Як згадувала Н. Д. Полонська-Василенко, Савченко у 1924–1931 рр. був довіреною особою («секретарем та «аташе») академіка у всіх науково-організаційних питаннях: допомагав у редагуванні видань, полагоджував усі видавничі проблеми з Держвидавком України, постійно їздив у всіх справах Грушевського та Історичної секції ВУАН до Харкова і т. д. У науковому відношенні він був керівником Комісії історії Західної України, співробітником Комісії історичної пісенності. Крім низки статей, йому належить вартісна монографія «Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр.»⁷⁶ Призначення саме Ф. Я. Савченка на цю посаду свідчило про важливе значення, яке надавав діяльності цієї інституції Історичної секції ВУАН М. С. Грушевський.

Комісія історії Західної України розпочала свою діяльність 1925 р. Користаючись різними науковими нагодами: ювілеями, правописними конференціями тощо, Комісія намагалася організувати приїзди до Києва західноукраїнських учених. До ювілейних урочистостей М. Драгоманова й І. Франка, що відзначалися 1926 р., були виконані перші координовані праці львівських і київських дослідників. Тоді ж, у жовтні 1926 р., на ювілей М. С. Грушевського приїздили зі Львова К. Студинський та І. Свенціцький. Навесні 1927 р. відбулися публічні доповіді в УРСР академіка ВУАН К. Студинського – про наукове життя Галичини, професора І. Свенціцького – про давнє галицьке мистецтво, професора В. Сімовича – про життя Буковини...⁷⁷

Виступи в академічному товаристві згаданих західноукраїнських учених були, за словами Федора Савченка, «ентузіастично прийняті київським громадянст-

⁷⁵ **Федір Якович Савченко** нар. 2 лют. 1892 р. у м. Хорол на Полтавщині. Навчався у Ніжинському іст.-філол. ін-ті ім. князя Безбородька та Іст.-філол. ін-ті у Петербурзі. Діставши вищу освіту, він, який попервах спеціалізувався з історії літератури, був у 1914 р. відряджений за кордон як професорський стипендіат і до 1924 р. (спершу з науковою метою, потім – як емігрант) відвідав Німеччину, Швейцарію, Італію, Бельгію, Англію, Австрію, Польщу. Але найдовше (1916–1921) перебував у Франції, де, зокрема, виконував спеціальне доручення М-ва освіти Тимчасового уряду й до січ. 1918 р. мав акредитацію при фр. уряді. Рівночасно Ф. Я. Савченко слухав виклади у Сорбонні й був одним з керівників «Української національної ради» у Франції.

За кордоном відбулося його знайомство з М. С. Грушевським, що визначило подальшу долю Федора Яковича. За пізнішим свідченням Грушевського, «познайомившись... зі мною в 1919 р., він (Савченко. – Авт.) став під моїм керівництвом працювати над фольклором, етнологією і соціологією, і 1924 р. вийшла його перша праця, зроблена під моїм керівництвом: «Обрядовість найпримітивніших»...» Восени 1924 р. Ф. Я. Савченко на пропозицію Грушевського переїхав з Берліна до Києва для роботи на штатній посаді в ВУАН (Див. докладніше: *Рубльов О. С. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського: Ф. Я. Савченко // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки.* – К., 1991. – С. 168–173; *Рубльов О. С. «Аташе» академіка М. С. Грушевського: Савченко Федір Якович // Реабілітовані історією.* – К.; Полтава, 1992. – С. 50–57).

⁷⁶ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // *Записки НТШ.* – Париж; Чикаго, 1962. – Т. CLXXIII: *Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою.* – С. 31.

⁷⁷ У тогочасній документації ВУАН згадуються такі доповіді галицьких науковців за 1926–1931 рр.: *Ф. М. Колесса:* Українська народня пісня в найновішій фазі свого розвитку (1927); Українська народня пісня на переломі XVII–XVIII ст. (1927); Цикли карпатських народніх пісень (1929); *О. Макарушка.* Початки українського письменства в Галичині (1927); *І. С. Свенціцький.* Галицьке малярство XIV–XVI вв. (1927); *В. І. Сімович.* Сучасне положення українців на Буковині (1927); *М. М. Кордуба.* Українська історіографія і Галичина (1928);

вом, утворили замітний момент як в роботі цілої Академії, так і її Історичної секції зокрема». Водночас, за оцінкою найближчого співробітника Грушевського, ці доповіді «документували не тільки моральний зв'язок між двома найвищими науковими осередками України, в Києві та Львові», як також й обмін статтями, листування, але й завдяки ним здійснилося «давніше побажання акад. М. Грушевського щодо безпосередньої персональної участі» в роботі Комісії історії Західної України «членів обох українських Академій»⁷⁸.

З 1927 р. Комісія налагодила наукові зв'язки з Закарпатською Україною й одержувала звіди – за посередництвом радника Повпредства ССРСР у Празі Н. М. Калюжного – деякі цінні матеріали. Наум Михайлович Калюжний, який у посольстві в Чехо-Словаччині репрезентував інтереси УССР, і в подальшому співпрацював із Комісією історії Західної України, був зарахований її нештатним співробітником. Перебуваючи у Харкові навесні 1927 р., він відвідав НКО УССР, де, зокрема, заявив, що видання керованої М. С. Грушевським Історичної секції ВУАН – важливий козир в руках советських дипломатів за кордоном, як доказ могутнього наукового розвитку УССР⁷⁹.

10 вересня 1927 р. керівник Комісії історії Західної України Ф. Я. Савченко адресував листа Управі НТШ у Львові, в якому йшлося: «З доручення Президії Історичної секції Української Академії Наук маю честь прохати Вас взяти участь у Всеукраїнському святкуванню 100-річчя появи в світ Збірника українських пісень 1827 р. Михайла Максимовича, що разом з тим є і Святом Української Науки й Письменства [...]. В тому разі, коли б Ви не змогли вислати своїх делегатів на це Свято до Києва, просимо надіслати до 2 жовтня на адресу Історичної секції УАН, вул. Короленка, 37, Київ, відповідні привітання, в яких, згадуючи про українську науку епохи Максимовича, було б зазначено також про наукові й культурно-громадські досягнення Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка та інших наукових осередків Галичини, про діяльність Київського Наукового Товариства та Української Академії Наук, а також побажання щодо дальнішого їх розвитку»⁸⁰.

З нагоди століття першої збірки українських пісень М. Максимовича упродовж 2–10 жовтня 1927 р. відбулися спільні урочисті засідання Історичної секції ВУАН із академічною Комісією історії Західної України, під час яких з доповідями висту-

І. П. Крип'якевич: Вільний порт у Старому Бихові 1657 р.; Головні питання державної організації Хмельниччини; Полуднева Україна в часи Хмельниччини; Данило Оліверберг – дипломат часів Хмельниччини (*усі* – 1929 р.);

К. Й. Студинський: Критика Драгоманова на перше число львівської «Правди» за р. 1874 (1926); Перша зустріч М. Драгоманова з галицьким студентством (1926); Перші соціалістичні процеси в Галичині (1926); Головні моменти розвою українства в Галичині (1927); Голоси галицької преси про діяльність Куліша (1927); Зв'язки Галичини з Україною (1860–1873 рр.) (1927); Наукова робота в Західній Україні (1928); З'їзд слов'янських філологів у Празі (1929); До зв'язків Галичини з Наддніпрянською Україною в 30–60-х роках минулого століття (1930); Зв'язки Галичини з Україною в 60-х роках XIX ст. (1931) (Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928*: Док. і матеріали. – С. 715, 718, 725–726; *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933*: Док. і матеріали / Упоряд.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 468, 470, 481).

⁷⁸ *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928*: Док. і матеріали. – С. 337.

⁷⁹ Див.: *Діло*. – 1927. – 6 трав.

⁸⁰ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 61, арк. 8–8 зв.; *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928*: Док. і матеріали. – С. 305.

пили галицькі науковці К. Студинський, Ф. Колесса, О. Макарушка⁸¹. Вітаючи у вступній промові львівських гостей, які прибули до Києва 6 жовтня, академік М. С. Грушевський віддав належне й тим їхнім колегам з НТШ, які внаслідок нефортуних обставин не змогли взяти участь у київських урочистостях: «Інші, при всім своїм бажанню не могли прибути через паспортні труднощі – проф. Кордуба, проф. Свенціцький й інші. Ми вітаємо і сих не присутніх на нинішнім святі, цiniaчи їх горяче, хоч і нездійснене бажання спричинитись до величності нинішнього свята нашого наукового єднання – маніфестації єдності нашого національного життя – такої важної, такої необхідної в інтересах сього життя»⁸².

Ювілейні зібрання першої декади жовтня 1927 р. перетворилися на виразну маніфестацію культурної єдності всіх українських земель. Інформуючи читачів «України» про цю подію, Ф. Савченко наголошував: «Висловимо тут наше щире й сердечне побажання, щоб цей контакт між науково-культурними робітниками двох частин української землі, що розпочався під час тогорічного ювілею акад. Грушевського, колишнього довголітнього голови Наукових товариств у Києві та Львові, який поширився під час недавнього святкування ювілею збірника пісень Максимовича, продовжувався й надалі в тій же формі братерської солідарності і невтомної співпраці»⁸³. Головна заслуга у перетворенні, здавалось би, ординарної наукової конференції на загальноукраїнську акцію, під час якої були виразно артикульовані соборницькі дезидерати національної інтелектуальної еліти, належить, без сумніву, керівникові Історичної секції ВУАН, який у черговий раз несамохіть обійшов владні перестороги й негласну директиву («темник») політбюро ЦК КП(б)У Наркомосові УРСР вжити заходів, щоб це свято «не мало характеру широкого святкування 100-ліття української науки»⁸⁴.

Рестрикційні заходи комуністичної адміністрації не завадили академікові поділитися з присутніми не лише власним баченням завдань вітчизняної науки, але й висловити думки щодо непересічної ролі пісенної творчості у національній самоідентифікації українців, а відтак – й у відродженні нації: «Культура народної творчости, пісні зокрема, відіграла велику ролю в оживленню національної свідо-

⁸¹ Виступи львівських гостей, які відбулися у неділю, 9 жовт. 1927 р., у залі ВБУ, вмістила редактована М. С. Грушевським «Україна» у рубриці «Галицько-українські взаємини: Урочисте засідання Історичної секції з академічною Комісією Західньої України 7 жовтня 1927 р.» (Див.: Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 // *Україна*. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 6–40; Макарушка О. Початки нового українського письменства в Галичині // *Там само*. – С. 41–46; Колесса Ф. Українська народна пісня на переломі XVII–XVIII вв.: Присвячено пам'яті Михайла Максимовича // *Там само*. – С. 47–82).

У тій же рубриці вміщено й виступ ще одного учасника урочистостей – «харківського галичанина» М. Лозинського (Див.: *Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв.* // *Там само*. – С. 83–90).

⁸² *Галицько-українські взаємини: Урочисте засідання Історичної секції з академічною Комісією Західньої України 7 жовт. 1927 р.* Вступне слово, сказане на початку засідання головою Історичної секції акад. М. Грушевським // *Україна*. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 3.

⁸³ *Савченко Ф.* Святкування 100-річчя появи в світ першого збірника українських пісень Максимовича 1827 р. в Історичній секції Укр. Академії Наук // *Україна*. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 187.

⁸⁴ Див.: *Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.), Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловйова; Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.* – К., 1997. – С. 96–97.

мости; в перетворенню ріжних провінцій Росії, Польщі, Туреччини, Угорщини в живе і реальне поняття Української Землі і Українського Народу, довершенім протягом сього століття»⁸⁵.

Особливу увагу історик звернув на геополітичні аспекти вітчизняної минувшини, подав виразну ретроспективу взаємин українських Заходу і Сходу: «Неперemoжні обставини українського життя: географічні, економічні, культурні, політичні – різко відріжнили сі дві частини Української Землі: Україну Східне-Полудневу, євразійську, екстензивну, відзначену безмежними перспективами експансії, великими колонізаційними приливами і відливами, і Україну Західну, західно-європейську, затиснену в Карпатських підгір'ях, віками вишколену в витривалій культурній і політичній боротьбі, вічно напружену в міцній рішучості ніколи не податись і не упустити з-під своїх ніг ні п'яді батьківщини»⁸⁶.

І далі у цій промові зустрічаємо обґрунтування М. С. Грушевським ролі й значення Києва як природного центру й визнаної столиці українських земель: «Наш старий Київ з своєю околицею був і буде великим історичним вузлом, де сходяться і рівноважаться впливи сих двох частин, пунктом, де координуються удари обох українських крил в могутнім національнім леті. В залежности від обставин то одно крило працювало сильніше, то друге, і відповідно змінювся курс то на захід, то на схід. В відповідні моменти пересувалися кадри робітників з одного крила на друге, підносячи енергію національної праці або використовуючи обставини, сприятливі для її розвитку. Так було і так буде, бо мусить бути – бо того вимагає повнота й суцільність нашого національного життя»⁸⁷.

У цих словах видатного історика щодо ролі Києва як «історичного серця» України вбачаємо ледь зауважену полеміку з тогочасною владою, оскільки для республіканської комуністичної адміністрації тієї доби знаковим було свідоме протиставлення нової столиці УССР – Харкова – традиційному центрові українських земель – Києву (меншою мірою, ніж «мати міст руських», але також піддавався остракізму з боку більшовицької адміністрації упродовж 1920-х років й інший регіональний центр – Кам'янець-Подільський, місто з «непевним» політичним минулим, «політичний центр петлюрівщини» etc.)⁸⁸.

85 *Галицько-українські взаємини // Україна. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 4.*

86 *Там само.*

87 *Там само.*

88 Це штучно провінційне становище колишньої столиці академік відчув буквально з перших же днів після повернення на Батьківщину у берез. 1924 р. Так, у листі М. С. Грушевського до В. Кузіва від 25 трав. 1924 р. читаємо: «*Київ нині глуха провінція, і щоб що-небудь робити, треба або щомісяця заглядати до Харкова, або в Харкові сидіти*» (Цит. за: Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 6. – С. 3). У листі історика до О. Олеся у Прагу від 4 квіт. 1929 р. ситуація окреслена ще виразніше – згадується «*се кийвське «захолустье»*» (Див.: *Листування Михайла Грушевського /* Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – С. 269).

Аналогічну оцінку тогочасних взаємин між столицею природною (Київ) та «наказною» (Харків) і химерних проєктів республіканської адміністрації щодо третього «індустріального центру» подає й С. Єфремов у нотатці за 19 трав. 1925 р.: «З харківського проєктерства. Кримський каже комусь із владущих: «Коли б ви вже переїздили до Києва. А то далеко сюди до вас їхати. А там було б – треба чого, пішов зараз і зробив». – «До Києва? – відповідає. – Ніколи. Якщо переїдемо, то хіба до Катерино-

Окреслюючи перспективи галицько-українських взаємин й відраховуючи їхню модерну історію з часів українських визвольних змагань, що відповідно заперечувало офіційне советське «літочислення» від більшовицького перевороту у жовтні 1917 р., М. С. Грушевський міркував так: «І тепер, коли так недавно ми стояли коло здійснення одної з найважливіших умов сього єднання: державного об'єднання обох частин, але акт сполучення Західньої Української Республіки з Народною Українською Республікою, проголошений тут у Києві 3 січня 1919 р., лишився нездійсненим, – ми в сподіванню нової сприятливої хвилі повинні з подвоєними силами працювати над культурним і економічним єднанням обох земель, а наша спільна наукова праця мусить бути дороговказом туди – в кращу будучність Єдиної Об'єднаної України»⁸⁹.

Оцінюючи здобутки дворічної праці Комісії історії Західної України, керівник Історичної секції ВУАН у листопаді 1927 р. акцентував не лише на важливості її науково-дослідної праці, але й суспільній корисності цієї сполучної ланки між «культурними робітниками» Наддніпрянщини й Галичини (і ширше – усієї Західної України): «Комісія Західної України має керівничого і одного штатного співробітника – а тим часом перед нею лежать величезні завдання не тільки досліду, але й наукового зв'язку з краями, що разом становлять майже третину української території, потребують крайньої уваги і підтримки, а всякого рода зносини з ними незвичайно утруднені політичними обставинами. Завдання зв'язку керівничий сеї комісії Ф. Я. Савченко виконує зручно, тактовно і успішно – завдяки дуже цінній помочи академіка Студинського, що бере дуже діяльну участь у проводі працями сеї Комісії. Незважаючи на величезні труднощі, утворені кордонами – польськими, чеськими, румунськими, осягнуто показні результати: їх яскраво засвідчили сьогорічні засідання сеї комісії з участю західноукраїнських учених, з їх доповідями на теми західноукраїнського життя»⁹⁰.

Водночас М. С. Грушевський привертав увагу і керівництва Академії, і владних органів, що штат і фінансування цієї інституції далеко не адекватні її можливостям, завданням і важливій ролі у налагодженні зв'язку із західноукраїнськи-

слава. От перед Катеринославом на Дніпрі збудуємо столицю на 600 тисяч чоловіка, і тоді вже й переїдемо». – «А як же ви збудуєте? У вас же грошей нема!» – «Нічого! Оселимо там робітників, то вони і собі, і нам збудують, що треба»... Зараз по тому розмова зійшла на наші ремонти, Кримський прохав прибавити 3000 крб. Одмовили, бо «нема грошей». А столицю на 600 тисяч чоловіка збираються будувати! Істинно якась покруч Угрюм-Бурчєєва з Маніловим!» (Див.: *Єфремов С. О.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 238).

⁸⁹ *Україна*. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 4.

Погляди М. С. Грушевського щодо стану та перспектив взаємин обох частин національної території, висловлені ним у жовт. 1927 р., відображали властивий йому соборницький підхід до проблеми возз'єднання усіх українських земель. У досить категоричній формі аналогічними думками історик поділився й у новорічному вітанні канадським українцям, написаному ним у Женеві 16 груд. 1919 р.: «Нарід наш висловив свою волю, щоб Україна була одна, Східня і Західня, Наддніпрянська й Наддністрянська, оден край і оден нарід, одно тіло й душа, і нема що копирстатися в другорядних відмінах сих двох частин нашої єдиної вітчизни, заподіяних неприхильними обставинами нашої історії – треба підносити й скріпляти все те, що їх єднає та вяже, а не те, що їх рїзнить та ділить» (Цит. за: Лист проф. М. Грушевського до канадських українців // *Укр. історик*. – 1975. – № 3/4 (47/48). – С. 77).

⁹⁰ *Осібна гадка академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання Української Академії наук 17 жовтня, зачитаного на засіданню 31 жовтня 1927 р. (7 листоп. 1927 р.)* / Публ. І. Б. Гирича, С. М. Кіржаєва // *Укр. археогр. щорічник* / Нова серія; Редкол.: П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 344.

ми ученими: «Початки зроблені, можливості показані – але щоб успішно розвивати цю роботу, треба не дві штатних сили і не 80–100 карбованців операційних коштів на місяць»⁹¹.

Як бачимо, академіка не полишала думка про розбудову Комісії й трансформацію її на «дослідчий Інститут Західної України», на потреби створення якого він наголошував ще у березні 1924 р.

Влітку 1928 р. вийшов перший том «Матеріалів для культурної й громадської історії Західної України», який містив листування І. Франка з М. Драгоманим за 1877–1895 рр., підготовлене М. Возняком за автографами, що зберігалися у НТШ та Українському національному музеї у Львові. У квітні 1929 р. до Києва приїздили академік К. Студинський та професор І. Крип'якевич, які разом з М. С. Грушевським та Ф. Я. Савченком обговорювали план подальшої співпраці галицьких науковців з установами Історичної секції ВУАН, зокрема з Комісією історії Західної України⁹² (докладніше про це див.: **Розділ VI**).

Друга половина 1920-х років була періодом справжнього, хоча й контроверсійного ренесансу української науки і культури. Цьому значною мірою сприяла державна діяльність на посаді наркома освіти України М. О. Скрипника. Так, підсумовуючи обговорення своєї доповіді «Стан та перспективи культурного будівництва» на XI Всеукраїнському з'їзді Рад 13 травня 1929 р., він розпочав виступ з відповіді на запитання в одній із записок про те, як ставляться до культурного будівництва в УСРР робітники і селяни закордонної України: «Я розумію, товариші, складність такого запитання, оскільки мені, відповідаючи на нього, прийшлося би перейти на зовнішні, так би мовити, рейки, але я ніяк не хочу чіпляти галузі відання Наркомзаксправ і цілковито обхожу всі дипломатичні питання»⁹³.

Беззастережно (нібито) відмовляючись від будь-якого втручання у сферу компетенції загальносоюзного НКЗС, М. Скрипник разом з тим виразно задекларував «культурницькі» дезидерати свого відомства, що, очевидно, таки не були ані вузьковідомчими, ані суто культурницькими: «Я не говорю про питання державні й чіпляю виключно питання культурно-освітні, а фактом є для нас безсумнівна й безумовна єдність цілокупного українського культурного процесу. Які б умови політичні тимчасово не склалися для нас – українська мова й цілий національно-культурний процес, національна культура – єдина для всіх теренів української землі, й на нас – робітників Української соціалістичної радянської республіки історія поклала завдання, історичний тягар організувати, розвивати, піднести ці історичні завдання побудови й розвинення української національної культури»⁹⁴. І далі нарком освіти зробив важливе з точки зору нашого дослідження узагальнення, наголосивши на загальнонаціональній, на його думку, місії советської України: «Ми можемо з певністю сказати, навіть не входячи в галузь загальної дипломатичної політики, що в дійсності наша Українська радянська соціалістична республіка, єдино можлива Українська республіка, збу-

⁹¹ Там само.

⁹² Див.: *Комісія Західної України: Хроніка // Україна*. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 180–183; *Савченко Ф. Комісія історії Західної України // Україна*. – 1930. – Кн. 41. – С. 213–216.

⁹³ *XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 7–15 трав. 1929 р.*: Стеногр. звіт та постанови. – Х., 1929. – С. 612.

⁹⁴ Там само.

дована в боях пролетаріатом, *є дійсно культурний Піємонт цілого українського народу*»⁹⁵ (виділення у тексті М. Скрипника). Епітет «культурний» Микола Олексійович вжив, аби уникнути закидів від дипломатичних представників Польщі про зазіхання на тогочасну територію II Річипосполитої. Втім, це маскування нікого не вводило в оману.

Виходячи з того, що УССР є П'ємонтом усіх українських земель, М. О. Скрипник, зокрема, докладав значних зусиль для налагодження контактів та підтримки українських культурних і наукових діячів та національних інституцій за кордонами УССР, насамперед у Східній Галичині.

Проблемою проблем у наукових та культурних зв'язках із західноукраїнськими землями в другій половині 1920-х – на початку 1930-х років поставала справа матеріальної підтримки та допомоги українській інтелігенції за західними кордонами УССР. Адже уряд Польщі в той час проводив денаціоналізаційну політику на західноукраїнських теренах, здійснюючи послідовний наступ на українське друковане слово. Фактично припинилися дотації НТШ (за Австро-Угорщини Товариство діставало щорічні урядові субсидії)⁹⁶. Українська культура й наука у Східній Галичині ледь животіли. Ще гірше виглядала ситуація на українських землях у складі Румунії.

За цих обставин матеріальна підтримка Наддніпрянської України, створення можливостей для західноукраїнських науковців та письменників не лише друкуватися на терені УССР і доходити до свого читача, а й діставати відповідний гонорар набували виняткового (якщо не життєво необхідного) значення. Водночас надання такої підтримки діячам науки та культури «недержавної» України було важливою складовою політики УССР як «П'ємонту» українських земель. За характеристикою І. Лисяка-Рудницького: «На Радянщині останніми носіями незалежної політичної думки були колишні укапісти й боротьбисти, українські націонал-комуністи типу Хвильового чи Скрипника. Ці середовища були настроєні яскраво по-соборницьки [...]. До проявів активного соборництва націонал-комуністів належало субвенціонування культурного життя серед українських скупчень у Советському Союзі поза границями УССР [...]. З цих же мотивів впливало старання про контакти з Галичиною та іншими західними землями та підтримка, що її Харків давав тамтешнім національним установам, навіть таким, що зовсім не мали «радянськості» забарвлення»⁹⁷.

Ці державні завдання советської України (хай і в межах сталінської автономізаційної моделі) прагнув втілювати в життя М. О. Скрипник. Аналогічною стосовно цього була й позиція М. С. Грушевського, який чимало зробив для матеріальної підтримки закордонних українських наукових сил – і особисто, і через керовані ним історичні інституції ВУАН, і шляхом ініціативного цілеспрямованого впливу на владу та її спонування до відповідних дій.

Щоправда, у період відбудови народного господарства й подальших індустріалізаційних експериментів фінансові можливості СССР використовувалися

⁹⁵ Там само. – С. 613–614.

⁹⁶ Див.: Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928 рр.) // *Записки НТШ*. – Т. CL. – С. XIV.

⁹⁷ Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада та ідея соборності // *Його ж. Історичні есе*. – Т. 2. – С. 273–274.

насамперед для інших, негуманітарних потреб. «Гасло «крайньої ощадности», дане Дзержинським, дає себе відчуті в усім, – писав 8 березня 1926 р. М. С. Грушевський у Париж відомому українознавцеві І. Борщаку. – Грошей не платять, і книги (йдеться про часопис «Україна». – *Авт.*) проходять все повільніше»⁹⁸.

Давалися взнаки й штучні обмеження, які накладала советська бюрократія на грошові перекази за кордон. Характерний в цьому плані лист М. С. Грушевського до М. Возняка у Львів від 23 січня 1927 р. «Високоповажний Михайло Степанович! Дуже мені жалко, що я досі не міг Вам післати грошей», – йдеться у ньому, а далі академік з'ясовує механізм тих перепон, що ставали на заваді своєчасному надсиланню гонорару закордонним співробітникам Комісії історії Західної України: «От уже більше як місяць Академія з дня на день чекає на ліцензію на висилку валюти за кордон, і не може дочекатись, а приватна висилка така трудна, що не маю сумління посилати котрогось співробітника стояти з ночі в черзі на морозі, щоб мати змогу післати 50 долярів (більше не можна єдиній особі того самого місяця післати)...»⁹⁹.

Із завершенням відбудови народного господарства, здавалося б, можливості для виділення коштів на культосвітні потреби повинні були зрости. Однак цього не сталося. Пріоритети тоталітарної держави знаходилися в інших сферах, культура й наука відігравали у ній підпорядковану, другорядну роль. 12 вересня 1928 р. М. С. Грушевський згадує у листі В. Кузіву: «Нинішній рік не заповідається весело [...]. «Індустріалізація», будова фабрик і їх монтованне забирає всі свобідні кошти, і науки гуманітарні, українознавчі тощо стоять під знаком великої економії»¹⁰⁰ (виділення наше. – *Авт.*). Ось так провідний український історик зафіксував перші ознаки того, що згодом одержало назву «залишкового принципу» у фінансуванні суспільствознавчих досліджень, зокрема й культури в цілому. Варто зауважити, що причинно-наслідковий зв'язок між початком сталінської форсованої «надіндустріалізації» й різким скороченням видатків на культосвітні потреби вже помічений й зарубіжними науковцями¹⁰¹. Слід додати, що з початком світової економічної кризи на зламі 20–30-х років істотно зменшилися валютні надходження до ССРСР. Одночасно швидко зміцнювалася сталінська адміністративно-командна система, посилювався бюрократизм партійно-державного апарату й пов'язані з цим видатки¹⁰².

⁹⁸ Цит. за: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – С. 78.

⁹⁹ Цит. за: *Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка* / Публ. М. Гнатюка // *Записки НТШ*. – Л., 1990. – Т. ССХХІ. – С. 333.

¹⁰⁰ ЦДДА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 323 зв. – 324.

¹⁰¹ Див., напр.: *Darotchetche В.* Mykola Skrypyk et la politique d'ukrainisation // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – Vol. XII. – № 1/2. – Janvier – juin 1971. – P. 15.

¹⁰² Про те, що сталінський режим, заощаджуючи на культосвітніх потребах суспільства, мав тим не менше чималі резерви для скорочення видатків на бюрократичний апарат та численні пільги йому, свідчить хоч би обіжник ЦКК ВКП(б) № 57 від 27 квіт. 1927 р. «Про ощадливе витрачання коштів під час закордонних відряджень». У ньому зверталася увага на непоодинокі випадки, коли відповідальні працівники здійснювали численні поїздки за кордон, витрачаючи там надмірні кошти на автомобілі, замовлення й оплату номерів у дорогих готелях тощо. Аналогічно поводитися й представники партійно-державної номенклатури УССРСР. Так, 27 листоп. 1928 р. відділ преси ЦК КП(б)У звернув увагу

Все це негативно позначалося на наукових та культурних контактах УССР із західноукраїнськими землями. І якщо завдяки такій непересічній особистості, як М. О. Скрипник, негативні чинники вдавалося певною мірою згладжувати, то по його смерті зв'язки з «недержавною» Україною фактично припинилися.

За умов перманентних владних нарікань на брак коштів, систематичного скорочення видатків на культосвітні потреби, бюрократичних перепон у фінансуванні науково-дослідної роботи й закордонних наукових контактів М. С. Грушевському доводилося докладати титанічних зусиль для матеріального забезпечення керованих ним історичних установ, сталого зв'язку й підтримки галицьких науковців.

У разі необхідності (а вона виникала досить часто) Михайло Сергійович виявляв наполегливість у «вибиванні» коштів. Так, наприклад, 20 листопада 1928 р. він телеграфував з Києва до НКО УССР у Харків: «Пекуча потреба валюти галицьких співробітників просимо прискорити (справу. – Авт.) *Грушевський*»¹⁰³.

Постійні зволікання з надсиланням гонорару західноукраїнським науковцям, які співпрацювали з Історичною секцією ВУАН, необов'язковість та примхливість установ і організацій УССР, відсутність дієвої роботи Всеукраїнського товариства культзв'язку з закордоном, ідеологічні перешкоди (свого роду комуністичний ізоляціонізм) тощо вкрай утруднювали становище тих галицьких інтелігентів, які прихильно ставилися до процесів національного відродження в УССР.

У спеціальному меморандумі ГПУ УССР про відзначення ювілею М.С. Грушевського, адресованому ОГПУ (жовтень 1926 р.), московському керівництву комуністичної таємної поліції доповідалося про намір присутнього на урочистостях К. Студинського використати перебування в УССР для одержання від урядового Харкова субсидії для львівського НТШ у розмірі кількох тисяч рублів¹⁰⁴. Голові НТШ, очевидно, вдалося заручитися гарантіями з боку республіканських можновладців щодо регулярного характеру такої фінансової підтримки.

Одначе обіцянка советської допомоги галицьким науковцям втілювалася у життя принаймні спокволю. Минуло майже півроку, й 1 березня 1927 р. іноземне відділення контррозвідки ГПУ УССР доповідало керівництву республіки: «Колі проф. Студинський був у Харкові (іздив на ювілей Грушевського), йому обіцяли субсидії для українських наукових та культурних організацій (Наукове т-во ім. Шевченка, «Просвіта» тощо). До цього часу не дістав ні шеляга. Робота буквально валиться, чому поляки дуже й дуже раді». І далі, у тій самій інформації

республіканських видавництв, що до 15–20 % усього накладу деяких видань використовується на т. зв. *літтайки*. Лише по ДВУ це становило понад 150 тис. руб. щорічно. Вважаючи неприпустимим таке витрачання державних коштів, відділ преси пропонував обмежитися «лише» членами й кандидатами у члени політбюро ЦК КП(б)У, членами оргбюро ЦК, президії ЦКК та установами, що «повинні одержувати літпайок згідно з відповідними постановами уряду» (*ЩДАВО України*, ф. 30, оп. 2, спр. 180, арк. 25–26; ф. 177, оп. 1, спр. 1503, арк. 224–225. Див. також із цього питання: *Дорошко М.* Становлення системи номенклатурних привілеїв у радянській Україні в 20-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 153–170).

¹⁰³ *ЩДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 101.

¹⁰⁴ Див.: *Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934* / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К., 1996. – С. 168.

(очевидно, для контрасту): «Справа допомоги галицьким німцям з Німеччини поставлена блискуче. Крім субсидій на культурні установи, кожен німець-студент дістає щорічно 1500 злот[их]»¹⁰⁵.

Проект фінансової підтримки НТШ у Львові урядовими колами УССР виник ще у 1921 р. Так, 18 листопада 1921 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено: «В принципі схвалити пропозицію т. Шумського щодо субсидії «Науковому товариству у Львові імені Тараса Шевченка»...». О. Я. Шумський тоді очолював Повпредство советської України у Польщі. Через дипломатичне представництво УССР у Варшаві упродовж першої половини 20-х років здійснювалося також часткове фінансування українських високих шкіл у Львові¹⁰⁶. Зрозуміло, що комуністична адміністрація республіки не займалася харитативною діяльністю, а мала суто прагматичну мету – привернути на свій бік українських науковців Східної Галичини.

Тим часом обіцяна (а згодом і реальна) фінансова допомога від УССР давала можливість галицьким науковим і культурно-освітнім працівникам – українцям впевненіше почуватися й триматися незалежно від польських урядовців.

Так, 26 січня 1927 р. до НТШ у Львові звернулося Генеральне консульство ІІ Річпосполитої у Харкові з проханням надіслати звіт про діяльність за останні три роки, каталог наукових видань та список членів Товариства. Виконуючи побажання польських дипломатів, керівництво НТШ у листі-відповіді від 24 лютого принагідно «з прикрістю» звертало увагу своїх харківських кореспондентів на особливості урядової політики відродженої Польщі стосовно українських наукових та культурно-освітніх установ на її території. Особливо наголошувалося у зверненні, що Наукове товариство ім. Шевченка, «яке за часів австрійських у рр. 1916–17 отримувало субвенцій щорічно по 102 000 К., – за часів Річпосполитої Польської не тільки що не отримало жодної субвенції, але й відібрано йому друкування українських шкільних книжок, яке здійснювало упродовж 31 року при цілковитому задоволенні шкільної влади»¹⁰⁷.

На 1927 р. квазіурядовий Харків планував видати НТШ дотацію в розмірі 24.000 руб. (за тогочасним курсом близько 12.000 дол.). Такий же розмір субсидії зберігався і в наступні роки. Зменшився він із початком 1930-х років. Так, на 1933 р. планувалося на допомогу НТШ 9.000 дол. Субсидіювалися урядом УССР також деякі інші національні інституції в західноукраїнських землях, советофільські часописи. Водночас варто зауважити, що на всю «закордонну українську роботу» УССР у Берліні, Варшаві, Празі та на утримання апарату Уповноваженого НКЗС СССР у Харкові витрачалося вдвічі менше коштів, ніж на діяльність Компартії Західної України (за кошторисом на 1930/31 фінансовий рік ці статті видатків розподілялися як **1 : 2**, відповідно – 58.500 та 120.000 дол.)¹⁰⁸.

¹⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2522, арк. 7.

¹⁰⁶ Там само, оп. 6, спр. 16, арк. 95; див. також: Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 4. – С. 56–70.

¹⁰⁷ ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 90, арк. 12–13.

¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 187.

Зрозуміло, що діяльності в Західній Україні по лінії Комінтерну і Москва, і Харків віддавали перевагу, ідеологія ставилася понад усе.

При обґрунтуванні конечності субсидіювання НТШ у Львові в урядових колах республіки, звичайно, переважали політико-ідеологічні міркування, хоча загалом така акція об'єктивно відповідала загальноукраїнським інтересам.

Так, наприклад, у кошторисі витрат на «закордонну українську роботу» на 1929/30 фінансовий рік із цього приводу наводилися такі аргументи: «Наукове Т-во ім. Шевченка та наш зв'язок із ним має величезне значення для завойовування симпатій висококваліфікованої української інтелігенції, яка концентрується навколо нього [...]. Допомога йому є в очах галицької інтелігенції як би нашим природним обов'язком стосовно молодшої сестри ВУАН, позбавленої після польської окупації будь-якої державної підтримки [...]. Значення нашого зв'язку з цим Т-вом без переоцінки дуже велике. В той же час, без нашої підтримки воно, безумовно, не матиме власних сил і засобів для існування. Зрозуміло, що, якщо воно почне субсидіюватися з інших джерел, воно не збереже свого теперішнього обличчя. Теперішнє ж обличчя Товариства таке, що воно, за ворожості ставлення значної частини його членів до «більшовицьких експериментів» і т. д., об'єктивно не може не стояти на точці зору визнання того, що сучасним центром зростання й розвитку української культури є саме УСРР, а це для нас велике політичне досягнення, яке є також результатом нашої допомоги, наших субсидій»¹⁰⁹.

Такою була теоретична побудова, а практична її реалізація характеризувалася усіма вадами тогочасної закордонної роботи УССР: недбалістю, зволіканням з виплатою грошей (про що, власне, і йшлося у повідомленні ГПУ УССР від 1 березня 1927 р.), недодержанням потрібної конспіративності, дріб'язковим і перманентним втручанням Москви. Отже, із самого початку посередницькі функції тодішнього голови НТШ К. Студинського, що як офіційна особа мав бути зв'язковим між Галичиною та урядовими колами УССР, приносили йому не лише задоволення, а й чимало негативних емоцій.

1 березня 1920 р., характеризуючи ситуацію в окупованій більшовиками Наддніпрянській Україні, польська розвідка інформувала своє керівництво: «*Dziś Ukraina potrzebuje: Petlury, medykamentów i parowozów*»¹¹⁰. З плином часу, наприкінці 1920-х років, попри численні щедрі обіцянки комуністичної адміністрації побудувати невдовзі «соціалістичний рай», у советській Україні все ще бракувало багатьох життєво важливих речей – засобів пересування, одягу і взуття, канцелярського приладдя, ліків, харчів тощо¹¹¹. А для вітчизняного визвольного руху вочевидь й надалі залишалися актуальними державотворчі ідеї убитого московським агентом голови Директорії й Головного Отамана УНР.

¹⁰⁹ Там само, арк. 189.

¹¹⁰ *Pełtoński A. Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie (1919–1920) // Przegląd Wschodni. – T. V, z. 2 (18). – Warszawa, 1998. – S. 335.*

¹¹¹ 21 груд. 1927 р. акад. С. Єфремов нотує низку прикметних «перлів» тогочасної апокрифічної народної творчості: «З новітнього фольклору [...]: «Чего-чего только нет в ССРР! Мануфактуры нет, медикаментов нет, бумаги нет» і т. д. перечисляється, чого тепер знов бракує для повсякчасного вжитку» (Див.: *Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 565*).

Зрозуміло, що за цих обставин посередницькі функції між Заходом і Сходом України, які перебували у різних цивілізаційних вимірах, К. Студинський виконував і на неофіційному рівні, постачаючи своїм київським та харківським знайомим різноманітні речі повсякденного вжитку, такі буденні на Заході й такі рідкісні на «батьківщині трудящих». Так, 8 жовтня 1929 р. з Харкова до голови НТШ звертався М. Голинський (також, у свою чергу, міжцивілізаційний посередник): «Вельмишановний Пане Професоре! [...]. Акад. Самокиш має намалювати і віддати Урядови УСРР велику історичну картину «Бій на Жовтих Водах». Потрібне йому до цього полотно 5 м довжини і 2½ м висоти. Я звернуся в цій справі до мого знайомого Поляка, аби це полотно купив (на що перекажу йому гроші) – а Вас, В[ельмишановний] Пане Професоре, дуже просимо, щобосьте були ласкаві це полотно привезти. А щоби на митній станції не було еventуальних неприємностей, добре було би мати від консуля Лапчинського позволення». 15 листопада співак знову повертався до цього питання: «Ще раз прошу взяти ласкаво полотно для академіка Самокиша. Залучую тут копію позволення, виданого тов. Приходьком (заст. наркома освіти УССР. – *Авт.*), а зареєстрованого Харківською Митницею. Оригінал висилано до Шепетівської Митниці, – на який прошу покликатися при переїзді і показати тут залучену копію. Рівно ж консуль Лапчинський, що був тут недавно, *обіцяв* дати і від себе позволення»¹¹².

Не вистачало в УССР й такого важливого знаряддя виробництва «пролетарів інтелектуальної праці», як друкарські машинки. І не лише з причин суто виробничих, а тому, що довозення їх з-за кордону не заохочувалося – комуністична адміністрація та її таємна поліція вбачали у власниках ундервудів і ремінгтонів потенційних поширювачів антисоветських закликів і відозв. Відтак коло власників цієї найпростішої розмножувальної техніки суворо контролювалося і свідомо обмежувалося.

У листопаді того ж 1929 р. до К. Студинського адресувався харківський письменник Гнат Хоткевич (1877–1938): «Високоповажаний пане професоре! [...] У нас немає друкарських машинок і немає змоги їх набути.

Ви будете їхати на сесію (листопадову сесію ВУАН. – *Авт.*) і маєте право везти з собою машинку. Чи не були би Ви ласкаві зробити для мене те, щоб купити машинку і привезти до Києва. Фірма Вам спакує, віддасть до колелі – отже, фізичних клопотів, може, Ви і не знаєте. Щодо матеріяльного боку, то справи стоять так [...]» (далі з'ясовувалися подробиці розрахунків за машинку)¹¹³.

¹¹² У *літостолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 569, 576.

У листах ідеться про українського живописця М. С. Самокиша (*Самокишу*) (1860–1944), акад. Петербурзької АМ з 1890 р., та його картину «Бій під Жовтими Водами» (1930).

¹¹³ У *літостолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 576–577.

З аналогічним проханням до проф. М. М. Лозинського перед його приїздом в УССР звернувся й один із харківських галичан І. Цюкан. «Вважаючи його радянцем, я перед переїздом до СРСР переписувався з ним, розпитував про побутові умови. Між ин[шим], він мені написав, – згадував Лозинський, – що добре було би привезти машинку до писання, можна б купити на спілку, і він теж нею користувався би. Я відповів, що на це в мене нема грошей. Тоді він запропонував дати свої гроші. Коли я приїхав, на митниці в Харкові машинки не хотіли видати, аж я взяв посвідку з Наркомзаксправ. Тенер я машинку вважав своєю, а йому думав віддати гроші. В мене не було ще кімнати, і я машинку

Тогочасне листування М. С. Грушевського зі своїм львівським приятелем також містить непоодинокі прохання щодо привезення до Києва під час чергового відрядження необхідних (і відсутніх чи задорогих в УРСР) одягу, взуття, парфумів, ліків та ін. Так, наприклад, 8 жовтня 1929 р. Грушевський нагадував Студинському: «З обороком (плащем. – *Авт.*) можна почекати, обійдуся сю зиму, натомість прошу по можності не забути іншого – капелюх, штракоцові черевики 41, ванілію, каву, аспіріну, верамон, Subtonin»¹¹⁴.

Кореспонденція Ф. Савченка з головою НТШ має докладніший та виразно довірливіший характер. З неї довідуємося зокрема, що голодними у підсоветській Україні були не лише 1921–1923 й 1932–1933 рр. Так, 30 січня 1930 р. секретар Історичної секції ВУАН інформував свого старшого львівського колегу про чергові «тимчасові продовольчі труднощі» і просив допомоги: «Новин у нас мало. Правда, для м'яса новий обмежений режим. Тому дуже буду прохати, коли б Ви були ласкаві вислати на **моє** ім'я пакунок не більше 5 кіло: 3–4 кіло рису, супів Maggi, коли вони є у Львові, або якихось інших м'ясних екстрактів. Але в цілому не більше 5 kg».

20 квітня 1930 р. Федір Якович повідомляв до Львова, що в УРСР комуністичний «піст» для працівників розумової праці все ще триває: «З м'ясом продовжує бути у нас тяжкувато. За чаєм сьогодні мали паштет в консервній коробці й трохи ковбаси, бо шинки вчора не дістали: зранку вчора була на короткий час в крамниці Соробкопу, а потім уже не з'являлася, хоч ми й заходили кілька разів»¹¹⁵. Лист Ф. Я. Савченка до Ярослава Гординського (1882–1939) у Львів від 26 травня 1930 р. також містить прикметну згадку: «*Все у нас благополучно, тільки з провіантом трудно (sic!)*. За пару місяців, після врожаю справи мають поправитися»¹¹⁶ (виділення наше. – *Авт.*)...

Брутальне розірвання контактів УРСР із земляками за кордоном на початку 1930-х років мало одним із наслідків не лише втрату міжособистих та міжродинних зв'язків, але й притлумлення міжцивілізаційних контактів двох частин національної території й – як наслідок – майже абсолютну примусову самоізоляцію підсоветської України та її людності від навколишнього світу.

завіз до нього. Через деякий час мене покликали в ДПУ й запитали, де моя машинка. Я відповів, що вона в Цьокана, поки в мене немає квартири. Так він уживав машинку [...]. Я настоював, щоб він мені віддав, бо ж вона записана на мене. Він дав мені її на якийсь час. Я хотів йому повернути ціну, але він настоював на валюті. Так справа тяглася невирішена. З Одеси він просив, щоб йому машинку дати на якийсь час. Я передав, і так вона в нього й остала. Він усе зволикав з присланням, аж його арештовано» (Див.: *Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УРСР з часу приїзду у верес. 1927 р. і до закінчення 1931/32 навч. р.* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 5. – С. 108).

¹¹⁴ *Листи М. Грушевського до К. Студинського.* – С. 239.

¹¹⁵ 26 лют. 1930 р. Ф. Я. Савченко повідомляв К. Студинському, що, якби академік мав прибути до Києва на чергову сесію ВУАН, йому варто підготуватися до специфічного советського раціону: «*Готуйтеся зарані до «куриного» столу, коли б Ви мали змогу приїхати, бо лише курей ще якось селяни ухитряються привозити до міста. М'ясо регламентоване, й виходить нам обом 7 котлет на 8 днів. Але в дві рати. Але урядовці з голоду не помирають, так само як і робітники*». Коментуючи виправлення у листі, Федір Якович долучає до нього промовистий постскриптум: «**8 котлет на 7 переправила моя дружина – вона краще знає**».

¹¹⁶ ЦДІА України у м. Львові, ф. 384, оп. 1, спр. 49, арк. 12 зв.

Наслідки цієї самоізоляції, а відтак і, без перебільшення, здичавіння або деградації населення, «осяяного сонцем сталінської Конституції», яскраво виявилися на початку Другої світової війни, під час так званого «визвольного походу» Кремля на українські етнічні землі II Річипосполитої. Після багатьох років автаркії й вимушеного перебування в ізоляції від навколишнього світу, радянські люди, які потрапляли на західноукраїнські терени після 17 вересня 1939 р., прилучалися до більш високого рівня життя й побутової культури (хоча міжвоєнна Польща далеко не належала до найбагатших країн Європи).

Прилучалося й керівництво УРСР, щоправда, іноді у відверто анекдотичній формі. «Привезла я своїх родичів до Львова, до палацу воєводи, де квартирував М[икита] С[ергійович], – згадувала дружина Хрущова, Ніна Петрівна. – Стали вони ходити по кімнатах, дивувалися усьому. Наприклад, покрутив мій батько водопровідного крана й гукає матері: «Підійди, поглянь, вода летиться з труби». Усі прибігли, дивилися, ойкали, лише брат Іван Петрович сказав, що він бачив водогін, коли відбував військову службу»¹¹⁷.

Прилучалося до здобутків західної цивілізації й рядове громадянство підсоветської України. Тогочасний київський старшокласник, згодом відомий поет і знаний критик тоталітаризму, свідчив 1991 р.: «Була ще обставина, що повинна була би змусити мене замислитися, – потік речей звідти. Хлопчаки вимінювали у польських полонених на хліб авторучки, які у нас вважалися предметом розкоші. Ми майже цілий рік потім писали у реквізованих польських зошитах. Все це показувало, що звільнені жили значно заможніше, ніж визволителі»¹¹⁸.

Та найбільше скористалися зі своїх тимчасових переваг численні урядовці нової адміністрації, їхні родини, а також спритники, які діставали відрядження до Західної України. «За армією хлинула у Львів маса урядовців та їх родин. На автах або залізницею приїздили напівнагі люди, без порядних черевиків, без білизни, у поганих цайгах; примітиви, які не вміли поводити себе, які не знали людського життя [...]. Кожного порядного одягненого мужчину чи жінку зустрічали заздрісними поглядами приїжджих «визвольників». «Буржуї», мовляв [...], – ділився враженнями від «советів» місцевий педагог. – Але ж приїжджі були тільки людьми. Через тиждень у Львові почалась справжня погоня за мануфактурою, за конфекцією, за черевиками [...]. Анахорети повдягались в європейське вбрання. Жінки, як мухи до меду, почали липнути до мод, до костюмів, гарних черевиків. Незабаром пішла слава по цілому Советському Союзу, що Львів – рай мануфактури. І хлинули бідні люди з Одеси, Києва, Харкова, Москви до Львова на «командировку», очевидно, щоб закупити декілька купончиків на одяг, декілька пар черевиків. Хто міг, спішив з большевії чим скоріш до Львова і взагалі в «Західню» вбратись, наїстися [...]. Приїжджі стали шукати за комфортними помешканнями, вибагливими меблями, килимами, порцеляною, сріблом»¹¹⁹.

¹¹⁷ Цит. за: *Аджубей А. И.* Крушение иллюзий. – М., 1991. – С. 58.

¹¹⁸ *Коржавин Н.* В соблазнах кровавой эпохи // *Новый мир* (Москва). – 1992. – № 8. – С. 156–157.

¹¹⁹ *Західня Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941* / Зб. за ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – С. 30–31.

Книга «Західня Україна під большевиками» є збіркою спогадів й інтерв'ю з мешканцями Львова, де вони «крізь призму переживань і досвідів» подають свої рефлексії про часи «першої большевиць-

Зрозуміло, що невдовзі «загальносоюзними» зусиллями становище у регіоні «стабілізувалося» на звичному советському рівні: зникли запаси краму, розійшлися реквізовані польські зошити, про регулярну роботу міського водогону (принаймні у Львові) довелося забути¹²⁰...

Стосунки з закордонними українськими культурними та науковими діячами ускладнювалися й через труднощі з додержанням авторського права з боку видавництв УССР, що зумовлювалося як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками. Прикметним щодо цього є лист керівника кооперативного видавництва «Рух» у Харкові А. А. Біленького-Березинського до Комітету в справах друку при РНК УССР (1931), де, зокрема, зазначалося, що закордонним літераторам авторський гонорар виплачує тільки «Рух», бо *«інші видавництва, які друкують їхні твори (приміром, «ЛІМ» («Література і мистецтво». – Авт.) друкують масові тиражі поодиноких творів Кобилянської, Франка, Винниченка, Маковея, переклади Винниченка, Кобилянської, Стефаніка на німецьку й польську мови, а також «Центрвидав», «Книгоспілка» до часу її ліквідації та інші), не сплачують цим авторам ніякого гонорару, mimo цього, що приймають і визнають всі претензії цих авторів, безнастанно обіцяючи виплатити»*¹²¹. Звернувши увагу Комітету у справах друку на усталену практику публікації закордонних українських авторів видавництвами республіки «піратським» способом, «Рух» просив вжити заходів для *«нормального видавання дозволу висилати гроші за кордон у межах встановленого ліміту»*¹²² (виділення наше. – Авт.).

Внаслідок зменшення валютних надходжень були різко скорочені валютні видатки в цілому по ССРСР. Це стосувалося й видавничої справи. Однак в умовах посилення централізаторських тенденцій, перетворення України на звичайнісіньку (хоч і найбагатшу) «провінцію» сталінської «імперії» союзний центр не відпускав українським видавництвам коштів навіть за офіційно затвердженими й дуже скороченими валютними кошторисами. *«У поточному році, аби дістати сто карбованців валюти, потрібне відрядження та витрачення аналогічної суми на подорож до Москви, – відзначалося у листі Комітету в справах друку УССР від 16 січня 1930 р. до Комітету в справах друку ССРСР, – внаслідок чого чимало видавництв не в змозі дістати своєчасно дозволу (на переказ грошей за кордон. –*

кої окупації Західної України». Попри специфічний час укладання (осінь 1941 р. у здобутому вермахтом Львові), нерівноцінність та анонімний (переважно) характер статей, видання є цінним джерелом для дослідження історії советизації Західної України 1939–1941 рр., стосунків місцевої та приїжджої інтелігенції, розгортання репресій у регіоні тощо. Увесь наклад збірника (5 тис. прим.), надрукований навесні 1945 р. у Празі, ймовірно, загинув, і книжку перевидано 1958 р. у США. Аналогічні питання, але з погляду східноукраїнського інтелектуала, висвітлюють цінні специфічні спомини першого советського ректора Львівського ун-ту (1939–1940) (Див.: *Власноручні свідчення в'язня М. І. Марченка про його роботу ректором Львівського державного університету ім. І. Франка у 1939–1940 рр.*, 30 трав. 1943 р. – *«Моя робота в г. Львові – 1939–40 гг. – і взгляды на причины моего ареста»* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 2. – С. 95–110).

¹²⁰ Про цивілізаційні аспекти советизації Зах. України та політику сталінської адміністрації на анексованих теренах у 1939–1941 рр. докладніше див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 184–210, 318–327.

¹²¹ ЦДАВО України, ф. 555, оп. 1, спр. 214, арк. 101 зв.

¹²² Там само, арк. 102.

Авт.), а у Вас же справа тягнеться так довго, що кінчаються всі терміни, поки цей кредит не закривається або урізається у відповідній пропорції»¹²³.

Можливо, у цій ситуації, не маючи коштів для виплати належного гонорару, варто було б взагалі не друкувати творів закордонних письменників. Але для більшовицької адміністрації, що відверто зневажливо ставилася до власної інтелігенції, нехтування авторським правом творчої особистості перетворилося на норму. Коли ж йшлося про закордонних літераторів, то тоталітарна система напрочуд щедро платила лише тим, у кому вона з тих чи інших міркувань була зацікавлена, тоді як авторські права решти «буржуазних» письменників зазвичай зневажалися.

За цих умов постійно зростала заборгованість видавництв УССР закордонним українським літераторам. На 1933 р. лише по видавництву «Рух» вона становила: В. Винниченкові – **10 158** руб., спадкоємцям І. Франка – **7 183**, О. Кобилянській – **6 037**, А. Крушельницькому – **2 232** руб. тощо¹²⁴. Звичайно, це призводило до численних нарікань авторів. Назагал причини такого становища полягали аж ніяк не в суб'єктивній несумлінності чи засадничій непорядності республіканських видавничих керівників, а в системних вадах советської суспільно-політичної та народногосподарської моделей, зокрема зверхньому ставленні кремлівських проводирів до української культури як до чогось меншовартісного, другорядного.

Доволі характерним стосовно цього є звернення до секретаріату ЦК КП(б)У від 6 вересня 1929 р. згаданого вже нами директора харківського видавництва «Рух» А. А. Біленького-Березинського. У документі повідомлялося: «29-го червня ц. р. вислали ми листа до Міжвідомчої Ради при Раднаркомі СРСР [...] в справі ліміту на висилку грошей на оплату авторського гонорару письменникам, які живуть за кордоном УСРР, а твори яких друкуються в Союзі, між іншими й нашим Вид[авницт]вом. Це письменники: І. Франко, О. Кобилянська, В. Винниченко, В. Стефаник, К. Гриневичева, А. Крушельницький, М. Возняк, Ю. Опільський. Не одержавши на це наше письмо ніякої відповіді, ми ще раз, 16-го серпня 1929 р., звернулися до Міжвідомчої Ради в цій справі [...]. І на це письмо ми не маємо досі ніякої відповіді».

«Між тим, – наголошував Антін Антонович, – у закордонній пресі появилися листи й замітки, в яких вказується на ненормальність з боку українських видавництв у розплаті з авторами, що живуть за кордоном. Таке письмо поміщено теж і в номері 2–3 паризького органу СУГУФа «Вістник СУГУФа», а саме: письмо О. Кобилянської [...]. Ясно, що такі статті й замітки відбиваються шкідливо на роботі укр[аїнських] радянських видавництв, підкопуючи довір'я до них зі сторони письменників, що живуть за кордонами УСРР».

Зазначивши, що «помимо наших настирливих домагань видати дозвіл на висилку грошей за кордон для уплати всего авторського гонорару, ми такого дозволу досі не одержали», керівник видавництва «Рух» просив секретаріат ЦК КП(б)У

¹²³ Там само, спр. 213, арк. 169.

¹²⁴ Там само, ф. 123, оп. 1, спр. 14, арк. 11.

«дати розпорядження відповідним органам для прискіпшення вирішення справи ліміту на висилку належного авторського гонорару»¹²⁵.

У згаданому харківським видавцем числі друкованого органу советофільського «Союзу Українських Громадян у Франції» («СУГУФ») було вміщено не лист самої О. Кобилянської, а звернення до редакції її довіреної особи – доктора О. Грицяя (1881–1954), в якому йшлося: «Ольга Кобилянська від ряду років важко нездужає й тому потребує найкращої вигоди, щоб хоч тепер мати змогу віддатися всеціло якомусь систематичному лікуванню, а з поправою здоров'я, докінченню намічених нових літературних праць [...]. Тому наша письменниця мусить мати до свого розпорядження якісь гроші. *Передовсім же те все, що й нині від українських видавництв за її праці належиться. Ще від тамтого року письменниці належиться від харківського видавництва «Рух» 500 долярів. Але грошей нема й немає, і ось О. Кобилянська просить мене в листі, щоби я подав Вам, товаришу редакторе, її становище до відома з тим, щоб піднести це питання...*»¹²⁶ (виділення наше. – Авт.).

Публікацію повідомлення О. Грицяя супроводжувала редакційна примітка: «Друкуючи цього листа, звертаємо увагу тих, від кого це залежить, на тяжке становище нашої шановної письменниці. Сподіваємося, що її заклик матиме реальні наслідки»¹²⁷.

«Ті, від кого це залежало», тобто республіканські видавничі керівники і навіть партійно-державний провід УССР, за умов обмеженого «суверенітету» підсоветської України (а відтак – і власних доволі скромних можливостей) змушені були постійно апелювати до московських керманічів СССР, які – у кращому випадку – лише частково задовольняли клопотання харківських урядовців та видавців. Отже, закордонні українські літератори, твори яких друкувалися в УССР у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років, перебували у стані постійної невизначеності щодо виплати належного їм гонорару, вимушені були, захищаючи власні авторські права, вести виснажливе й принизливе листування з київськими й харківськими видавцями, які зазвичай не поспішали з відповіддю або ж відбувалися формальними обіцянками. Далеко не завжди допомагало й особисте звернення до найвищих керівників УССР.

Так, у листі від 12 березня 1931 р. до видавництва «Рух» О. Кобилянська зауважувала: «*На мої письма в справі гонорару вже від січня 1930 року, отже, більше як рік, не маю я жодної відомості... В послідньому листі, який я дістала від Управи Видавництва, сказано, що весь належний мені гонорар буде пересланий... Але минує рік, і я грошей не одержала...* Гроші... прошу вислати на адресу д[окто]р[а] Кирила Студинського, Львів»¹²⁸ (виділення наше. – Авт.).

Акад. К. Студинський не мав особистих дивідендів від знайомств з урядовими колами Харкова. З бюрократизмом, безвідповідальністю та неплатоспроможністю советської сторони він зіткнувся особисто, коли йшла мова про додержан-

¹²⁵ Відділ рукописів і текстології Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, колекція документів, переданих з СБУ.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ ЦДАВО України, ф. 555, оп. 1, спр. 214, арк. 104.

ня авторського права щодо його дружини, Леонтії Анатолівни, дочки відомого громадсько-політичного діяча Галичини, композитора та письменника А. К. Вахнянина (1841–1908). Покійний тесть академіка був автором першої в Галичині української опери «Купало» (1882) (за власним лібрето), яка упродовж 1930–1931 рр. з успіхом виконувалася на театральних сценах УССР.

Проте, коли 10 березня 1931 р. Українське товариство драматургів, композиторів та сценаристів (УТОДІК) звернулося до НКО з проханням переказати спадкоємцям композитора належний їм авторський гонорар (1 016 руб. на той час), то позитивна відповідь надійшла лише у жовтні 1931 р. (*через півроку!*). У межицасі (2 червня 1931 р.) УТОДІК інформувало голову НТШ: *«Просимо вибачити за затримку відповіді на Ваші листи. Документи про право на спадщину покійного композитора Вахнянина з боку Леонтії Анатоліївни Студинської та Мирона Анатоліївича Вахнянина УТОДІК одержав вчасно й негайно надіслав до Комісаріату Народньої Освіти на дальше розпорядження. Опера «Купало» в минулому сезони йшла на сцені Харківської Державної Опери та в деяких провінціальних містах».*

Спершу НКО УССР розраховував дістати фінансування з окремого валютного фонду НКФ ССРСР, проте одержав негативну відповідь. Відтоді почали шукати обхідних шляхів і врешті-решт вирішили виділити потрібні кошти за рахунок ліміту Наркомосу України на... наукові відрядження. Але й цей план зазнав фіаско. За наявними у автора відомостями, гроші так і не було виплачено¹²⁹.

За вищенаведених обставин республіканські видавництва змушені були вдаватися до паліативу – протягом кількох років частинами виплачувати власні борги закордонним авторам. Та навряд чи це був вихід із становища. Так, наприклад, тій же О. Кобилянській з належного їй авторського гонорару було переказано за кордон у 1926/27 фінансовому році – 1 360 руб., 1927/28 – 4 377, 1928/29 – 411, 1929/30 – 413, у 1931 р. – 200 руб. 80 коп., а наступного року авторський гонорар письменниці (при шеститисячному борзі) взагалі не виплачувався¹³⁰.

В. Винниченко – чи не найпопулярніший тоді автор, що його твори видавалися в УССР багатотисячними тиражами¹³¹ і якому довелося здобути, можливо, найбільший серед закордонних українських літераторів сумний досвід взаємин з республіканськими видавцями, писав з приводу такої практики до керівників видавництва «Рух» 7 квітня 1929 р.: *«До мене дійшла чутка з України, що мої вічні й настійні домагання висилки грошей викликають у Вас та в певних колах Харкова невдоволення і вважаються за щось негарне, аж навіть за не моральне, трохи не за грошелюбство».* У зв'язку з такими закидами Володимир Кирилович змушений був розгорнуто описати історію власних конфліктних взаємин з республіканськими видавництвами, супроводжуючи цей виклад принагідними й влучними коментарями, що їх без особливих застережень можна застосувати до всіх закор-

¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, спр. 7479, арк. 12–13, 83; ф. 555, оп. 1, спр. 214, арк. 45–46; ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 43, арк. 4.

¹³⁰ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 80.

¹³¹ Упродовж 1926–1928 рр. видавництво «Рух» надрукувало «Зібрання творів» В. Винниченка у 28-ми т., у 1930–1932 рр. «Зібрання творів» цього ж автора у 23-х т. опублікувала «Книгоспілка». Охоче друкувало Винниченка й ДВУ, де, зокрема, з'явився його сенсаційний роман «Соняшна машина».

донних українських авторів, твори яких друкувалися у 1920-ті – на початку 1930-х років в УССР.

«Дійсно, – наголошував літератор, – мої домагання мають ненормальний характер. Нормально, коли той, хто працює і постачає вироблені ним якісь цінності, – матеріальні чи духовні, – домагається одночасної компенсації за них, себто свого заробітку. Але ненормально, коли ці домагання тягнуться довго після того, як уже давно передані цінності споживачеві. Мої домагання якраз і мають такий ненормальний характер. Вони – постійні, настійні, надокучливі і, певно, викликають де в кого невдоволення».

Причина таких перманентних «надокучливих» звернень письменника-емігранта до його харківських видавців проста: «За мою працю не було одночасної повної компенсації. Ви працююю брали, книги мої друкували й продавали, а виплату мого заробітку розтягали на довгі роки. Та й та виплата робилася так неакуратно, так туго, що я був змушений без устанку, постійно і настійно домагатися її, випрохувати хоч частками свій заробіток [...]. Я, за договором, мав би давно вже одержати *весь* свій гонорар, але, щоб якось позбавити себе від постійного домагання присилки грошей, я просив у Вас, як уже не виплати всього, що належало мені, то хоч регулярности та точности в посилянні тих часток. На мої домагання Ви обіцяли мені щомісячну висилку за певним лімітом».

Однак й такі поступки В. Винниченка не дали бажаного результату, оскільки харківські видавці виявилися неспроможними задовольнити навіть поміркованих вимог автора: «Але й ці мої домагання не мають задоволення. Навпаки, Ви в останньому своєму листі повідомляєте, що не тільки не буде щомісячного посилення, але що Ви *на цілий рік* зможете вислати мені тільки 1 000 – 1 500 крб. із усього мого, належного з Вас гонорару, що переходить десяток тисяч карбованців. Отже, я не тільки не уникаю необхідности дальшого постійного домагання висилки, але Ви ще розтягаєте це пониження на 10–12 років, якщо рахувати дальшу виплату оцим темпом». Як зауважував письменник: «Ви не пишете, що саме спричинилося до такого обмеження висилки, але попередні пояснення примушують гадати, що причина, на Вашу думку, полягає в загальносоюзній валютівій скруті».

І далі, заперечуючи так звані «валютні труднощі», що на них як на вагомий аргумент зазвичай посилалися його харківські контрагенти, В. Винниченко подавав такі міркування щодо подвійних советських стандартів у розрахунках із зарубіжними російськими й неросійськими літераторами: «Цю причину легко можна було б зрозуміти й прийняти, коли б... вона прикладалася до всіх і без ніякого виїмку. Однак в дійсності, як показують факти, цього узагальнення немає. Коли валютівій скруті не було, я діставав свій заробіток з такими труднощами й обмеженнями, наче вона й тоді була. Коли валютівія скрута тепер є, то руський письменники одержують свій заробіток у валюті (як їм того часом треба), так, наче ніякої скруті немає [...]. Причина полягає не в валютівій скруті. Скрута є, але вона відбивається тільки на тих цінностях, що вважаються за малоцінні [...]. Руський письменник Горький не випрохує свого заробітку, не виявляє «грошоловства», одержуючи в сотні раз більші суми валюті, договори з ним виконуються точно, без «негарности» з його боку та без огляду на валютівую скруту».

Однак приклад О. Горького не становив винятку – навіть з огляду на його агітпропівський статус «живого класика» російської літератури. Як наголошував

В. Винниченко: «Я Вам уже писав і повторюю, що праці руських *третьорядних* письменників (не комуністів, не соціалістів, навіть прихованих чи малосхованих ворогів радвлadı) розцінюються Госіздатом РСФСР по 300 крб. за аркуш уже друкованих праць, себто в три рази вище за найбільший гонорар укр[аїнського] письменника.

Щодо валютової скрути та обмеження руських письменників, то я маю змогу мати інформації про деяких із них, що приїжджають із Росії. Вони за кілька вечорів прогулюють по монмартрських шинках та притонах більше того, що Ви, з ласки своєї, обіцяєте мені вислати на цілий рік мого життя».

На підставі власних спостережень за побутом і поведінкою за кордоном приїжджених з більшовицької Росії літераторів В. Винниченко дійшов песимістичного, але цілком слушного висновку: «*Отже, на підставі цього, треба гадати, що українська література вважається за найменш потрібний продукт у Союзі радянських республік. Бо, знаючи, кажу ще раз, які суми валюти видаються тут, у одному Парижі, різним корисним радвлadı людям, я не можу повірити, щоб виплата мені та ще двом – трьом укр[аїнським] письменникам кількох тисяч доларів нашого заробітку мала якесь значіння в загальнодержавному бюджеті України, коли б наша праця вважалась за таку саму цінну, як праця отих корисних людей*»¹³².

Слушність цих зауважень відомого вітчизняного літератора й політика зайвий раз підтверджує й той факт, що окремі «елітні» московські театральні колективи й письменники, шанувальником яких був Сталін, упродовж 1930-х років, незважаючи на голод і фінансові труднощі (реальні й вигадані), щороку гастролювали або відпочивали у Західній Європі, користуючись благами західної цивілізації й маючи для цього відповідні валютні кошти. Українських літераторів, як бачимо, не було віднесено до цієї еліти.

Утім, варто відзначити, що з огляду на масштаб постаті В. Винниченка комуністична адміністрація до часу вимушено рахувалася з його вимогами і – бодай частинами й далеко не регулярно – виплачувала належний гонорар. Рішення про розрахунки з ним приймалися на найвищому рівні. Так, наприклад, 11 травня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «*Визнати необхідним здійснити остаточний розрахунок видавництва з Винниченком, доручивши т. Полозу видати необхідну для цього валюту*»¹³³. Але й після постанови керівної «Інстанції» УССР «*остаточний розрахунок*» з літератором тягнувся роками, аж поки советська адміністрація в односторонньому порядку не відмовилася взагалі від виконання своїх зобов'язань.

Восени 1932 р. спеціальною ухвалою НКФ СССР належний В. Винниченкові гонорар за друкування його творів на підсоветських теренах (насамперед в УССР) конфіскували на користь держави, що викликало різкий протест з боку керівника республіканського НКО. Так, зокрема, у зверненні до свого російського колеги М. О. Скрипник категорично заперечував таку конфіскацію, а ще більше те, щоб українськими грішми скористалися російські письменники: «*Гов. Луначарський, я вважаю, що коли б навіть визнати неможливість виплати авторського гонорару*

¹³² Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 80–81.

¹³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 67.

Винниченкові, то належні йому гроші ні в якому разі не можна конфіскувати на користь російських письменників або російського Наркомосу»¹³⁴.

«Україну треба любити не лише до глибини душі, але й до глибини кишені», – залюбки повторював знаний український меценат Є. Х. Чикаленко (1861–1929)¹³⁵. Євген Харлампович, який бідував останні роки життя, помер у Празі, а меценатство у Наддніпрянській Україні «почило у бозі» одразу після 1920 р. Ці функції перебрала на себе держава... Однак уже наприкінці 1920-х років, коли валютна «кишеня» України опинилася у Москві й розподіл валютних засобів жорстко контролювався звідти, різко скоротилися видатки на українську культуру, відбувся перерозподіл коштів на користь імперського центру, який, до того ж, остаточно відмовившись від елементів ринкової економіки, втягнув ССРСР у виснажливі народногосподарські експерименти. Вкрай негативно це позначилося на зв'язках із західноукраїнськими літераторами та науковцями, які внаслідок денационалізаційної політики іноземних держав на цих теренах особливо потребували підтримки, насамперед фінансової.

Не тільки західноукраїнські діячі науки та культури в цій парадоксальній ситуації виступали у ролі «випрохувачів» своїх авторських гонорарів у Харкові. Уряд УССР також надокучливо й принизливо жебрав у союзних інстанцій. Зв'язок Львів – Київ або Львів – Харків був не безпосереднім, а опосередкованим (це краще, ніж будь-що, свідчило про справжню вартість «державності» УССР) – з обов'язковим втручанням московських урядовців. Останні ж, крім державних інтересів (як вони їх розуміли), послуговувалися назагал і психологічними мотивами, шаблонами мислення часів царату, коли українська культура розглядалася як щось «неіснуюче» або ж другорядне, чим можна нехтувати.

Найяскравіше це проявилось на прикладі животіння у Москві українського театру й земляцтва. Упродовж 1920-х років ні театр, ні земляцтво, незважаючи навіть на неодноразове втручання керівника уряду УССР В. Я. Чубаря та голови ВУЦВК Г. І. Петровського, так і не змогли зіп'ястись на ноги через протидію московських чиновників, які розглядали їх як «петлюрівщину» й чинили усілякі перешкоди (не надавали приміщення, коштів тощо)¹³⁶. Саме до таких російських

¹³⁴ Див.: Подоляк Б. Остання резиденція В. Винниченка: «Закуток» та його історія: 1934–1951 рр. // *Володимир Винниченко*: Статті й матеріали. – Нью-Йорк, 1953. – С. 19; *Кошелівець І.* Микола Скрипник. – Мюнхен, 1972. – С. 237–239. Зарубіжні українознавці подають цей лист за публікаціями у советській пресі виступу П. П. Постишева на листоп. об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. Другий секретар ЦК КП(б)У, у свою чергу, цитував звернення Скрипника до Луначарського з приводу Винниченкових гонорарів як приклад того, що у практичній роботі наркома освіти Скрипника справа часто «доходила до, на жаль, дуже сумних анекдотів». Партійне зібрання зустріло «лист-анекдот» як і належить – загальним сміхом (sic!) (*ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 64 зв.).

¹³⁵ Див.: *Міяковський В.* Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / Ред. М. Антоновича // *Укр. історик.* – 1974. – № 1/3. – С. 204.

¹³⁶ У датованому 9 січ. 1930 р. проєкті листа до ЦК ВКП(б) з приводу забезпечення потреб культурного життя українців столиці ССРСР зав. відділом агітації, пропаганди й преси ЦК КП(б)У А. А. Хвиля, зокрема, наголошував: «Довкола питання культурного обслуговування українців вишикла якась стіна ворожості та бюрократизму із сучасно великодержавницькими шовіністичними вихватками деяких працівників проти культурної роботи серед українців Москви на українській мові». Прикметно, що остаточний текст листа (11 січ.) цієї фрази вже не містив (*ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 3112, арк. 2–3).

інтелігентів/напівінтелігентів адресувався вірш В. В. Маяковського «Борг Україні» (1926)¹³⁷:

Мы знаем,
 курит ли,
 пьет ли Чаплин;
 мы знаем
 Италии безрукие руины;
 мы знаем,
 как Дугласа
 галстук краплен...
 А что мы знаем
 о лице Украины?¹³⁸

І якщо «українознавчий багаж» такого пересічного інтелігента/напівінтелігента обмежувався (за Маяковським) фрагментарними відомостями *«про двоох уславлених Тарасів – Бульбу та відомого Шевченка»*, то західноукраїнська література з постатями І. Франка, О. Кобилянської, В. Стефаніка та інших була для нього взагалі «terra incognita». Отже, заощаджені на виплаті гонорару цим «третьорядним» закордонним літераторам кошти можна було перетворити на ще один «резерв соціалістичної індустріалізації»¹³⁹.

Це стосувалося й платні таких членів ВУАН, як М. Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський та В. Щурат. За домовленістю ВУАН з НКО УССР дві третини їх академічного утримання виплачувалися у валюті, решта – рублями¹⁴⁰. Але

¹³⁷ З часу написання цього вірша і так велетенський моральний борг Україні російської інтелектуальної еліти зріс настільки, що його навіть гіпотетичне «повернення», як, утім, і ймовірне «списування», що іноді практикується стосовно боргів фінансових, фактично унеможливується.

¹³⁸ *Маяковский В. В.* Долг Украине // *Його ж.* Соч.: В 2-х т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 410.

¹³⁹ І все ж такі проблеми сплачування авторського гонорару закордонним літераторам, хай і з бюрократичною тяганиною, генетично притаманною советській системі, поволі вирішувалися, особливо коли це відповідало ідеологічним інтересам режиму. Так, напр., звернення сина І. Франка – Петра, який на запрошення ВРНГ УССР упродовж 1931–1936 рр. працював у Харкові інженером та науковим співробітником, до ВУЦВК від 24 верес. 1934 р. допомогло досить оперативно розв'язати проблему сплати заборгованості за видані ДВОУ твори його батька (1930–1934). Гроші переказали на рахунок О. Франко у Львів. кооп. т-ві «Дністер» (*ЦДАМЛМ України*, ф. 584, оп. 1, спр. 125, арк. 36).

Натомість советські автори, твори яких видавалися для поширення за кордоном, назагал і мріяли не сміли про валютний гонорар. Його безцеремонно привласнювала держава. Характерний випадок стався з шахтарським хлопчиною О. Авдєнком, повість якого «Я люблю» свого часу була популярною. У 1934 р. у Москві, у вид-ві іноземних робітників в ССРСР, він отримав авторські примірники власного твору, виданого у Берліні, Лондоні, Парижі, Мадриді. Літератор-початківець мав тоді характерну розмову з директором вид-ва, югославським політемігрантом (згодом президентом СФРЮ) Й. Броз Тіто, який, нарікаючи на бідність очолюваного ним вид-ва, водночас, як згадував О. Авдєнко, сидів у величезному, розкішно умебльованому кабінеті – «*поліровані шафи, стіл, шкіряний диван, шкіряні фотелі, радіоприймач «Телефункен»...*». «Наше видавництво настільки бідне, – згадував літератор слова свого візаві, – що неспроможне заплатити ані валютою, ані рублями належний Вам гонорар. Вже вибачайте... Ось Вам на згадку про наше співробітництво... Машинка в чудовому стані: «*Бар-спеціаль»...*» (Див.: *Авдєнко А.* Отлучение // *Знамя* (Москва). – 1989. – № 3. – С. 47).

Та далеко не кожному советському «інженерові людських душ» у подібних випадках щастило одержати імпорту друкарську машинку...

¹⁴⁰ *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 248.

підпорядкованість керівництва УССР союзним інституціям, стрімке втрачання Україною на межі 1920–30-х років решток суверенності призводили до щорічного принизливого «випрохування» республікою належного (запланованого) їй валютного фонду. Тому й заробітна плата галицьким членам ВУАН надсилалася вкрай нерегулярно, з багатомісячним запізненням.

13 вересня 1931 р. НКФ УССР у зверненні до Валютної наради при РНК СССР наголошував, що, «незважаючи на неодноразові клопотання Наркомфіну та Наркомосу України», питання з виплатою утримання М. Возняка, Ф. Колесси, К. Студинському та В. Щурату у 1931 р. все ще не вирішене союзним урядом. Наркомфін України підкреслював, що академіки *«не дістають платні вже протягом одинадцяти місяців і що подальша затримка розв'язання цього питання може мати небажані наслідки...»*¹⁴¹. 23 вересня 1931 р. питання «Про виплату зарплатні академікам Студинському, Колесі і Возняку» заслухало політбюро ЦК КП(б)У, ухваливши: *«Визнати за потрібне виплатити академікам Студинському, Колесі і Возняку належну їм зарплату валютою й надалі не припускати затримки у виплаті [...] В разі неможливості виділення повнотою потрібної для цієї мети валюти з фондів Наркомосвіти, поставити перед ЦК ВКП(б) питання про відпуск суми, що їй не вистачає»*¹⁴².

Але Москва ухилилася від позитивного розв'язання проблеми, порушеної у клопотанні фінансового відомства УССР та аналогічному зверненні політбюро ЦК КП(б)У. 15 квітня 1932 р. консул СССР у Львові Радченко у черговий раз нагадував керівництву республіки: *«Ще раз ставлю питання про академіків. Ми можемо мати скандал. Вже 19 місяців їм не виплачують утримання»*.

Ситуацію (відверто принизливу для «суверенної» республіки) пояснює лист від 31 травня 1932 р. секретаря ЦК КП(б)У П. П. Любченка до секретаря ЦК ВКП(б) П. П. Постишева. Звернення починалося з констатації стану справ із пересиланням «академічних» грошей до Львова (цитуємо мовою оригіналу): *«В состав Украинской Академии наук входят 4 действительных члена Академии – Студинский, Щурат, Возняк, Колеса – ученые Западной Украины, постоянно проживающие в г. Львове. Эти академики до осени прошлого года получали от Академии наук 2/3 своего содержания в иностранной валюте»*.

Постановлением совещания при СНК Союза (йдеться про Валютну нараду при РНК СССР. – Авт.) 27.IX. отпуск валюты на выплату содержания академиком с Западной Украины был прекращен. Прекращение отпуска валюты мотивировалось валютными затруднениями и тем, что иностранцы – академики Всесоюзной Академии – содержания в валюте не получают.

ЦК КП(б)У просит дать указание НКФ СССР об отпуске в 1932 г. для выплаты содержания академиком ВУАН, проживающим на Западной Украине, в иностранной валюте 10 400 рублей (из расчета 2/3 основного оклада)¹⁴³.

¹⁴¹ Там само, ф. 30, оп. 2, спр. 7479, арк. 15–16.

¹⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 206, арк. 36.

¹⁴³ Там само, оп. 20, спр. 5460, арк. 29.

Цей лист П. П. Любченка (на жаль, без дотримання правил публікації документів і з дещо довільною текстуальною інтерпретацією) надруковано у кн.: *Історія Національної Академії наук*

Особливий інтерес становить не лише випрохування валюти із загальносоюзної «кишені» одним із керівників КП(б)У, а й специфічна мотивація нагальної необхідності цільового виділення цих грошей: *«Для нас это имеет политическое значение. Получая материальную поддержку от Украинской Академии наук, эти академики имели до сих пор возможность не работать в польских государственных учреждениях. Трое из них публично заявляли, что они считают для себя принципиально неприемлемым работу в государственных польских учреждениях. Это же создавало материальную независимость их от украинских общественных организаций, находящихся в руках УНДО.*

Только в последнее время ундовская пресса открыла поход против академика Студинского, обвиняя его в сотрудничестве с ГПУ.

Прекращение выплаты содержания в нынешней обстановке политически нам крайне невыгодно»¹⁴⁴.

Але те, що було політично вигідним і samozрозумілим для харківського компартійного істеблшменту, аж ніяк не виглядало таким очевидним і доцільним в очах московських керманічів ССРС та ВКП(б). Вони мали дещо інші пріоритети, для характеристики яких цілком підходять вищенаведені оцінки В. Винниченка. Тому клопотанням П. П. Любченка у Кремлі не знехтували, а лише скоротили потрібну суму удвічі. 1 липня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло питання «Про українських академіків», ухваливши по інформації П. П. Постишева: «а) Не прекращать выплату пособия в валюте 4-м украинским академиком, живущим в Западной Украине; б) Поручить Валютной комиссии окончательно определить сумму ассигнований в пределах 5.000 рублей»¹⁴⁵.

З виключенням у жовтні 1933 р. зі складу ВУАН М. Возняка, Ф. Колесси, К. Студинського та В. Щурата проблема валютного забезпечення львівських академіків була вирішена советським керівництвом, здавалося б, цілком і остаточно.

21 травня 1934 р. було скасовано й республіканські пенсії закордонним громадянам, за винятком родини І. Франка¹⁴⁶.

* * *

Наукові та культурні зв'язки інтелігенції Західної та Східної України упродовж 1920-х років розвивалися, наперекір численним перешкодам, по висхідній, поволі набуваючи систематичного характеру та урізноманітнюючись, від епізодичних контактів на початку десятиліття переходячи у стан взаємодії.

На ці процеси істотно впливали міждержавні відносини Советського Союзу з тими європейськими країнами, під владарюванням яких перебували західноукраїнські території, насамперед із II Річчюсполитою. Після підписання у 1921 р. Ризького мирного договору між комуністичними Росією й окупованою російськими більшовиками, отже квазінезалежною УССРС, з одного боку, та Поль-

України, 1929–1933: Док. і матеріали / Упоряд.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 255.

¹⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5460, арк. 29–30.

¹⁴⁵ Рос. держ. архів соц.-політичної історії, ф. 17, оп. 162, спр. 13, арк. 1.

¹⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 144.

щею — з другого, певний імпульс дістав і розвиток суспільно-політичних та культурних зв'язків обох, поділених кордоном, частин України. Зрозуміло, що вони розвивалися, долаючи досить сильний опір польської адміністрації, яка провадила у Східній Галичині денационалізаційну політику щодо українського населення й підозріло ставилася до такого роду контактів.

З середини 1920-х й до початку 1930-х років підтримувалися досить жваві й регулярні зв'язки ВУАН у Києві з найбільшою українською науковою інституцією Східної Галичини — НТШ у Львові. Інтенсивність і сталий характер цим зв'язкам надавали, передусім, особисті дружні, приязні стосунки керівника Історичної секції ВУАН академіка М.С. Грушевського і тогочасного голови НТШ академіка ВУАН К. Студинського. Всупереч перешкодам, в тому числі й штучно створеним советськими і польськими установами та урядовцями, виконувалися спільні праці науковців Наддніпрянщини та галицьких учених у рамках наукових планів Комісії історії Західної України ВУАН, влаштовувалися взаємні поїздки дослідників з УССР та Східної Галичини (докладніше про це див.: *Розділ VI*).

З 1927 р., коли було підписано угоду між книгарнею НТШ у Львові та ДВУ у Харкові, більш-менш сталого характеру набув також книгообмін між Західною та Східною Україною. Зрозуміло, в процесі книгообмінних операцій перед українськими виданнями, що друкувалися у Польщі та УССР, систематично поставали ідеологічні бар'єри. Якщо польська влада не бажала поширення у «Східній Малопольщі» «більшовицької пропаганди», то цензура підсоветської України теж за всяку ціну намагалася обмежити кількість галицьких друкованих видань, на її думку, наскрізь просякнута «націоналізмом»¹⁴⁷.

В умовах УССР, де доволі гостро відчувався брак закордонних видань, серед них і наукових, справа налагодження регулярного довозу друкованої продукції з-за кордону мала першорядне значення для широких кіл інтелігенції. Книжковий ринок підсоветської України особливо був зацікавлений у продукції національних видавництв Східної Галичини, адже внаслідок українізаційного курсу 1920-х років стрімко зріс попит на українське друковане слово, а видавничі можливості республіки були обмежені. Так, 2 лютого 1926 р. у листі до Уповноваженого Наркомзовнішторгу ССРР при РНК УССР про скасування мита на іноземні друки українською мовою заступник наркома освіти України Я. П. Ряп-по наголошував: «*Наркомосвіти УСРР зацікавлений в облегченні довозу потрібних Радянській Україні українських книжок [...] Поліграфічна ж промисловість в УСРР не потребує охорони в формі мита, бо вона не справляється з теперішньою працею і не знає недостатчі замовлень*»¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Удливий фейлетоніст «Діла» таким чином подавав ті ідеологічні забобони, що ставали на заваді поширенню галицьких друкованих видань в УССР. Змальовуючи уявний діалог двох книжок, галицької й наддніпрянської, газетяр був недалеко від істини: «Хіба не цікаво наддніпрянцям, що пишуть наддністрянци? — Цікаво воно — це правда, але в вас кожна книжка контрреволюцією пахне. — Як же це? — Пишете бог через велике «б», а Революція через мале «р». — Бувають книжки, де немає ні Бог, ні революція... — Зате всюди єсть і назва друкарні і місце видання. — А ось ми не боїмося ні вашої друкарні, ні місця видання! — Вам «не випадає»...» (*Галактіон Чітка*. Розмова з книжками (стиль: Вишневий) // *Діло*. — 1929. — 19 трав. — Ч. 109. — С. 4).

¹⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 136, арк. 91.

Але за умов зміцнення тоталітарного режиму у Советському Союзі, монополії на владу й жорсткого контролю за друкованим словом ці нагальні потреби життя відверто нехтувалися більшовицькою адміністрацією. Закордонні друки українською мовою, хоч таки діставалися в Наддніпрянщину, долаючи численні бюрократичні перепони і цензурні обмеження, проте, як правило, зосереджувалися у мізерній кількості бібліотек або ж осідали в редакціях видавництва і призначалися для обмеженого кола фахівців, а не для широкого читацького загалу.

З другої половини 1920-х років набули систематичного характеру зв'язки митців УССР та Західної України, влаштовувалися взаємні гастролі музикантів, окремі західноукраїнські актори діставали ангажемент у театрах Києва, Одеси або Харкова. Завдяки непересічним особистим якостям наркома освіти УССР М. О. Скрипника, його цілеспрямованим зусиллям було створено, щоправда, ненадовго, своєрідну духовну єдність культурного життя усіх українських земель.

На розгортання й зміцнення наукових та культурних зв'язків із західноукраїнськими науковцями та творчими працівниками негативно впливав автономний (а не державний) статус УССР у складі Советського Союзу. Це чітко видно на прикладі спеціальних українських радників у повноважних представництвах СССР за кордоном, перш за все у Польщі й Чехо-Словаччині, які не могли повноцінно працювати й належним чином відстоювати інтереси України. Апарат Уповноваженого НКЗС СССР у Харкові також не здатний був компенсувати відсутність окремої республіканської дипломатичної служби й виступав лише слухняним знаряддям союзного Наркомату закордонних справ. Відповідним чином пояснюється й украй повільне становлення й незадовільна діяльність Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном, яке наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років не спромоглося відіграти поважної ролі у налагодженні гуманітарної співпраці із західноукраїнськими теренами.

На початку 1930-х років внаслідок розгортання масових репресій, брутального припинення українізації наукові та культурні зв'язки із західноукраїнськими землями було зведено нанівець.

Розділ V

Київське «галичознавство» 1920-х : аспіранти М. С. Грушевського Остап Павлик та Василь Костащук*

Ідею створення «Дослідчого Інституту Західньої України», як і низку інших науково-організаційних проєктів, запропонованих владі М. С. Грушевським ледь не наступного дня після приїзду до УСССР¹, попри усі його зусилля, реалізувати не вдалося. Проте й за складних советських умов керівник Історичної секції ВУАН робив максимум можливого у цьому напрямі. Очевидно, що певним паліативом стала створена 1925 р. у мережі історичних установ Грушевського Комісія історії Західної України, котра за сприятливих обставин могла б бути розгорнута у відповідний інститут. Одночасно треба зауважити, що й керована ним Науково-дослідна кафедра історії України опікувалася підготовкою фахівців вищої кваліфікації з питань історії західноукраїнських земель.

У зв'язку з цим варто згадати двох аспірантів М. С. Грушевського – **Василя Миколайовича Костащука** (1885–1931) та **Остапа Яковича Павлика** (1890–1937), які були уродженцями Східної Галичини і розробляли західноукраїнську тематику.

Відновлення інтересу до постаті М. С. Грушевського в УСССР «перебудовних» часів, започатковане пам'ятною статтею С. І. Білоконя й опублікованими ним же мемуарами історика², спричинило й зрозуміле розширення тематики досліджень грушевськознавства на людей, які оточували академіка, його історичну школу³. Монографія О. В. Юркової (1999) є на сьогодні єдиним синтетичним дослідженням діяльності не лише цієї історичної установи, а й історіографічного доробку та доль її співробітників. Згадуються у книзі й аспіранти Грушевського О. Я. Павлик та В. М. Костащук. Утім, ймовірно, через наявність довкола керівника Історичної секції ВУАН маркантніших постатей, цим вихованцям академіка дослід-

* Журнальний варіант розділу див.: *Рубльов О. С.* Сторінка з історії київського «галичознавства» 1920-х рр.: аспіранти М. С. Грушевського О. Павлик і В. Костащук // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 2. – С. 89–113.

¹ Докладніше про це див.: *Рубльов О. С.* Михайло Грушевський: перший рік у радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 58–59.

² Див.: *Білокінь С.* Михайло Грушевський // *Літ. Україна.* – 1988. – 21 лип.; *Грушевський М.* Споми-ни: Ч. I / Публ. С. Білоконя // *Київ.* – 1988. – №№ 9–12; Ч. II / Публ. С. Білоконя // *Київ.* – 1989. – №№ 8–11.

³ Див., напр.: *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 145–176 (розд. 8 – «Епілог долі Грушевських»); *Білокінь С. І.* Київська школа акад. М. С. Грушевського // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 106–131 [О. І. Баранович; М. М. Ткаченко]; 1999. – № 5. – С. 110–118 [М. М. Ткаченко]; 2000. – № 5. – С. 111–120 [С. В. Глушко]; *Верба І. В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 131–149; та ін.

ниця приділила менше уваги, наголосивши водночас на «досить незначних наших знаннях про В. М. Костащука»⁴.

Метою цього розділу є не лише докладніше проаналізувати роль і місце двох київських галичан – аспірантів М. С. Грушевського – у науковій діяльності Кафедри історії України, але й краще зрозуміти мотиви зацікавлення галицькою проблематикою керівника Історичної секції, його титанічні зусилля щодо надання ВУАН дійсно всеукраїнського формату й забезпечення сталого зв'язку і взаємодії з ученими Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

У листі Агатангела Кримського до Д. І. Багалія від 28 листопада 1924 р. наголошується на необхідності «берегти Академію» від «компромітації політичної», котрою, мовляв, загрожує їй керівник Історичної секції, який постійно «силується проводити когось у дійсні члени або в члени-кореспонденти: тут беруть гору не тільки інтереси його парафії, та й *усякі політичні ремінісценції часів Центральної Ради* або еміграції»⁵ (виділення наше. – Авт.).

Появу на Кафедрі історії України спершу О. Я. Павлика, а невдовзі й В. М. Костащука також уповні можна вважати ще однією «ремінісценцією часів Центральної Ради» (не вкладаючи у цю характеристику негативного змісту, як це зробив неодмінний секретар ВУАН, адресуючись до сервільно-лояльного до советської адміністрації Д. І. Багалія), оскільки обидва ці аспіранти були галичанами, колишніми військовими австро-угорської армії, а згодом і військовополоненими, які утримувалися у російських таборях. Бранці-галичани, а також їхні земляки – закладники, котрих російське військо примусово видалило з окупованих галицьких теренів, депортувавши вглиб імперії Романових, масово зверталися до Української Центральної Ради з клопотаннями щодо полегшення їхньої долі (звільнення з полону, заслання) й дозволу на повернення додому чи принаймні в Україну з чужої їм російської землі з непривітним кліматом і людьми. У своїх мемуарах голова УЦР неодноразово згадує «*тих галичан, що напливали тепер з різних усюд під протекторат Центральної Ради*»⁶.

Отже, майже синхронно з цими сторінками спогадів Грушевського, написаними 20 жовтня 1926 р. на дачі у Китаєві, «під протекторат» колишнього лідера українських визвольних змагань перейшли й двоє з київських галичан – Остап Павлик та Василь Костащук.

О. Я. Павлик народився 15 січня 1890 р. у с. Лаврикові Рава-Руського повіту (нині – Жовківський район Львівської обл.). 1913 р. закінчив гімназію у Львові й поступив учителем до приватної української школи ім. М. Шашкевича у Перемишлі, де викладав німецьку мову, співу та гімнастику. 1914 р. був мобілізований до австрійського війська й восени того ж року під Красноставом поранений потрапив до російського полону, перебував у таборах для військовополонених у Тамбові, згодом у Сибіру (Верхньоудинськ, Томськ), 1916 р. був відправлений до

⁴ Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 172.

⁵ Відділ рукописів і текстології Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 208, арк. 4. Лист опублік. у кн.: Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибр. листування. – К., 1997. – С. 94–96.

⁶ Грушевський М. Спомини: Ч. II / Публ. С. Білоконя // Київ. – 1989. – № 11. – С. 115.

Мінської губернії на чорнові роботи. Після Лютневої революції О. Я. Павлик дістався до Києва, де восени 1917 р. вступив на історико-філологічний факультет Українського державного університету, на якому навчався до 1920 р. Відтоді перейшов на Вищі прискорені педагогічні курси, а згодом на працю до кооперації. Невдовзі виїхав з Києва й до кінця 1922 р. завідував семирічною школою у с. Хижинцях Лисянської волості на Звенигородщині.

Згодом О. Я. Павлик повернувся до Києва, поступив на службу до дитячого будинку Українського Червоного Хреста, а восени 1923 р. відновився у правах студента у Київському інституті народної освіти, який і закінчив у липні 1925 р.⁷

Інтерес до поглибленого вивчення вітчизняної історії О. Я. Павлик виявив ще студентом Українського державного університету, де відвідував історичний семінар професора О. С. Грушевського і, зокрема, підготував і зачитав реферат на тему «Як витворилися московські симпатії на Україні, до злуки її з Московщиною»⁸.

5 жовтня 1925 р. О. Я. Павлик звернувся із заявою до Науково-дослідної кафедри історії України у Києві: «Я закінчив історико-соціальний відділ Київського Інституту Народної Освіти і бажаю працювати далі в галузі української історії, досліджувати її та розробляти невияснені питання, а тому прошу прийняти мене аспірантом дослідчої катедри Історії України. Знаю мови: українську, російську, польську, німецьку, трохи англійську, а в часті і французьку, а також класичні мови, латинську й грецьку»⁹.

Відтоді, упродовж двох років О. Я. Павлик був кандидатом в аспіранти кафедри М.С. Грушевського. Після завершення іспитового терміну академік адресував 30 червня 1927 р. до Укрнауки НКО таке подання: «Пленум Науково-дослідчої Катедри історії України на своєму засіданні від 16 червня 1927 р. ухвалив просити Вас затвердити на аспіранта Катедри ПАВЛИКА ОСИПА (sic!) ЯКОВЛЕВИЧА, який виконав усі вимоги, що ставить їх Катедра при виборі аспірантури»¹⁰.

Реакція НКО УССР була уповільненою, хоча й бюрократично-бездоганною. 5 липня 1927 р. Уповноважений Укрнауки у Києві Л. М. Левицький наклав резолюцію на клопотанні Грушевського: «Відкласти до початку н[ового] акад[емічного] року, коли буде надіслано до центру всі подібні київські справи»¹¹.

В очікуванні відповіді з Харкова Остап Якович вирішував проблему свого формального статусу в УССР, оскільки все ще вважався австрійським підданним. Він звернувся з належним клопотанням до ВУЦВК, й 18 липня 1927 р. від Адміністративного відділу Київського окрвиконкому отримав довідку, що пред'явник подав заяву «про перехід до українського громадянства», але «до з'ясування

7 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 10–11.

8 Там само, арк. 10 зв.

9 Там само, арк. 9.

10 Там само, арк. 5.

На засіданні Кафедри історії України 16 черв. 1927 р. розглядалося питання «про представлення на аспірантів» двох претендентів – В. С. Денисенка (1896–1964) та О. Я. Павлика, які «більш як два роки виповняли вимоги для вступу на аспірантів, працюють при Катедрі і в достатній мірі виявили себе здібними до науково-дослідчої роботи». Було вирішено представити обидві кандидатури на затвердження Укрнауки НКО УССР (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 8).

11 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 5.

*справи Президією ВУЦВКа гр. ПАВЛИК О. Я. лічиться чужоземцем*¹². Очевидно, невдовзі справу було полагоджено.

Не маючи відповіді на звернення до НКО від 30 червня про затвердження аспірантами В. С. Денисенка та О. Я. Павлика, пленум Науково-дослідної кафедри історії України 6 вересня 1927 р. розглянув «справу про те, що уповноважений УкрНауки в Києві досі не відіслав документів Павлика і Денисенка до УкрНауки для затвердження їх аспірантами Катедри». Ухвалили ще раз потурбувати з цього приводу київське представництво Укрнауки НКО УССР¹³.

Того ж дня, 6 вересня 1927 р., керівник Кафедри історії України звернувся до Уповноваженого Укрнауки у Києві Л. М. Левицького з нагадуванням, що відповідні документи надіслані вже понад два місяці тому. Оскільки ж, за оцінкою адресанта, обидва кандидати вже тривалий час співпрацюють з Кафедрою й відповідають її вимогам, «*випадало б їх затвердити без проволікання*». «Катедра двічі нагадувала про се УкрНауці, але кожним разом діставала відповідь, що УкрНаука не одержала від Вас документів в сій справі і се затримує затвердження. Тому просимо відіслати сі документи УкрНауці і підтримати клопотання Катедри, – наголошував академік. – Коли се може послужити прискоренню, документи з Вашим відзивом може одвезти член нашої Катедри Ф. Я. Савченко, що сими днями їде до Харкова в справі Катедри, і ми між иншим доручаємо йому клопотання про скорше затвердження сих аспірантів»¹⁴.

У результаті наполягання М. С. Грушевського 18 жовтня 1927 р. В.С. Денисенко та О. Я. Павлик були офіційно зараховані до аспірантури Кафедри історії України. Враховуючи вкрай недостатнє аспірантське забезпечення (60 руб.), якого вочевидь бракувало для життя, Остап Якович і надалі працював за сумісництвом секретарем Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка та, ймовірно, викладачем у Польському педтехнікумі.

Темою промоційної праці О. Я. Павлика було обрано таку: «*Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині*»¹⁵. Зрозуміло, що керівник аспіранта – М. С. Грушевський – при визначенні теми наукового пошуку

¹² Там само, арк. 7.

¹³ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 14, арк. 13 зв.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 4.

Того ж дня, 6 верес. 1927 р., Каф. історії України спрямувала таке повідомлення до київського Польськ. педтехнікуму ім. Ф. Кона, де викладав Павлик: «Науково-дослідча катедра історії України цим свідчить, що *Павлик Остап Яковович* з 1925 р. приймає участь в працях Катедри, склав відповідний кольоквіум з літератури і зачитав в Катедрі кандидатську працю. 16 червня 1927 р. Катедра ухвалила просити Укрнауку затвердити його її аспірантом» (НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 63).

¹⁵ Серед сучасної вітчизняної історіогр. проблеми див., напр.: *Грицак Я.* «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // *Записки НТШ*. – Т. ССХХІІ: Праці історико-філос. секції. – Л., 1991. – С. 71–110; *Чорновол І. П.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки: *Автореф. дис. ... канд. іст. наук*. – Л., 1995. – 22 с.; *Аркуша О., Мудрий М.* Суспільно-політична ситуація в Галичині напередодні приїзду М. Грушевського до Львова (кінець 80-х – поч. 90-х років) // *Михайло Грушевський і Західна Україна*: Доп. і повідомл. наук. конф., м. Львів, 26–28 жовт. 1994 р. – Л., 1995. – С. 15–17; *Аркуша О.* Галицький Сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Л., 1996. – 173 с.; *Клід Б.* До історії «нові ери»: Неопубл. лист Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // *Україна модерна* / Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка; Ред-

виходив не лише з особистих уподобань свого підопічного, але керувався насамперед власними, чітко артикульованими ще 1924 р., міркуваннями щодо потреби дослідження в УССР галицької проблематики, враховуючи водночас й походження початкуючого науковця, а відтак – його органічну закоріненість у західноукраїнській тематіці¹⁶.

Цілком очевидно, що Грушевський мав до цієї проблеми й власний сантимент – одним з основних наслідків польсько-української угоди 1890–1894 рр. стало відкриття у Львівському університеті кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом історії Східної Європи і «руською» мовою викладання, яку очолив молодий тоді київський професор¹⁷. Вже після приїзду М. С. Грушевського до УССР події понад тридцятирічної давнини активізувалися завдяки публікації у

кол.: Я. Грицак, М. Крикун. – Л., 1996. – Ч. 1. – С. 146–149; Чорновол І. П. Українсько-польські стосунки у 80-х роках XIX ст.: Початки «нової ери» // *Україна в минулому*. – К.; Л., 1996. – Вип. IX. – С. 103–117; *Його ж.* Nieznane dokumenty dotyczące ugody polsko-ukraińskiej w latach 1890–1894 // *Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu*. – Przemyśl, 1997. – № 3. – С. 79–80; Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – Л., 1997. – Вип. 3/4. – С. 118–139; Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-ті роки XIX ст.) // *Там само*. – С. 58–117; Чорновол І. Польські та українські політичні доктрини 70–90-х років XIX ст.: Порівняльний аналіз (Генеза співпраці польськ. націонал-демократії з українцями) // *Україна модерна*. – Л., 1999. – Ч. 2/3. – С. 103–121; *Його ж.* Умови польсько-української угоди 1890 р. // *Там само*. – С. 373–375; *Його ж.* Проголошення польсько-української угоди на форумі Галицького сейму 1890 р. та перші відгуки на неї // *Україна модерна*. – Л., 2000. – Ч. 4/5. – С. 148–162; *Його ж.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Л., 2000. – 247 с.; Сухий О. Еволюція національної програми Русько-української радикальної партії // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Л., 2000. – Вип. 7: Зб. на пошану проф. Ю. Сливки. – С. 243–249; Янишин Б. М. Народовці на рубежі 70–80-х рр. XIX ст.: творення нової моделі політичної культури // *Укр. іст. журн.* – 2001. – № 6. – С. 86–100; та ін.

У закордонному українознавстві цю тему розробляв канадський учений укр. походження Джон Пол Химка. Див.: Химка Д.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Пер. з англ. – К., 2002. – 328 с. (оригінальна назва – *Himka, John-Paul. Socialism in Galicia: The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860–1890)*. – Cambridge, MA. Harvard Ukrainian Research Institute / Harvard University Press, 1983).

¹⁶ Вже згодом, відповідаючи на запитання слідчого, чому він обрав саме таку тему дисертації і з якою метою «вивчав буржуазні партії», О. Павлик 13 лип. 1937 р. свідчив: «Цю тему дав мені як керівник кафедри Грушевський Михайло Сергійович, який заявив, що мені у подальшому доведеться працювати над Західною Україною, оскільки на кафедрі над історією Західної України ніхто не працює. Мети я ніякої не переслідував, коли писав і захищав дисертацію з питання буржуазних партій в Західній Україні». Зауваження енкаведиста, що це неправда й, мовляв, «слідством цілком точно встановлено, що Ви, як націоналіст, самі взяли й написали антимарксистську роботу для дисертації», не зустріло підтримки у його візаві (*ЦДАГО України*, ф. 263, оп. 1, спр. 63862, арк. 61 зв. – 62 зв.).

¹⁷ Див.: *Зашкільняк Л. М.* Грушевський і Галичина: До приїзду до Львова 1894 р. // *Укр. історик*. – 1996. – № 1/4 (128/131). – С. 214.

М. Грушевський від 1891 р. ретельно готувався до поїздки у Львів для зайняття кафедри. Тоді ж розпочалося знайомство історика з галицькими обставинами. У колі О. Я. Кониського він мав змогу бути у курсі проблем суспільно-політичних стосунків краю, зокрема й дискусій щодо оцінки «новоєрівської» політики народовців, очолюваних О. Барвінським. Коли чільний діяч народовського табору Ю. Романчук наприкінці 1892 р. висловився проти продовження політики угоди з польськими правлячими колами Галичини, то кияни адресували йому листа, в якому застерігали від розриву з «новоєрівською» політикою, що принесла чимало користі українській справі. Лист написав особисто Грушевський. Він же був серед тридцяти осіб, які підписали цей документ (Див.: *Зашкільняк Л.* Назв. праця. – С. 216).

«Записках НТШ» чергового фрагмента мемуарів О. Барвінського¹⁸ й притлумленій (з огляду на советську дійсність) репліці на них керівника Історичної секції ВУАН¹⁹.

Грушевський у власній рецензії-анотації на три видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, очевидно, цілком свідомо помістив важливу для себе полемічну замітку з приводу публікації О. Барвінського наприкінці (що аж ніяк не означало другорядності цього питання для рецензента)²⁰. Завершувалася репліка академіка принципово важливим резюме: «*Замість загальних характеристик бажано якнайбільш цілком конкретних фактів і документів, як оті, що подає в сій статті автор*»²¹.

Отже, дисертація Остапа Павлика не лише мала подати відповідні «цілком конкретні факти і документи» з порушеного питання, вписавши їх у ширший загальноісторичний контекст, а й була ще однією історико-політичною ремінісценцією Грушевського – цього разу львівської/«доцентральнорадівської» доби його життя. Висловимо припущення, що особисто для академіка позитивні для українства наслідки польсько-української угоди 1890–1894 рр. могли якимсь чи-

¹⁸ *Барвінський О.* Заснування катедри історії України в Львівському університеті // *ЗНТШ*. – Л., 1925. – Т. *CXLI-CXLIII*: Праці Фільольогічної секції під ред. К. Студинського. – С. 1–18 (розд. паг.).

¹⁹ *Грушевський М.* [Рец. на:] *Ювілейний Збірник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснування, 1873–1923.* Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. *CXXXVIII-CXL*: Праці Історично-Філософичної секції під ред. І. Крип'якевича, ст. IV і 335; Т. *CXLI-CXLIII*: Праці Фільольогічної секції під ред. К. Студинського, ст. IV і 275, у Львові, 1925; Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за рр. 1923–1925, ч. 67/68, Львів, 1926, ст. 176 // *Україна*. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 155–159.

²⁰ У рецензії Грушевського йшлося: «Нарешті хочу сказати кілька слів з приводу зовсім близьких часів – з поводу відомостей, поданих Ол. Барвінським про заснування катедри «історії всесвітньої історії з особливою увагою для історії Східної Європи», *котру мені протягом 20 літ довелося займати в львівськїм університеті*. Се цікавий причинок до «української політики» кінця XIX віку: поданий автором матеріал з свого листування з пок[ійним] Кониським і з своїх споминів відкриває рубчик тих малозвісних переговорів, які йшли між Львовом і Київом і супроводили т. зв. «нову еру»».

Віддавши належне цікавому мемуарному фрагментові, надалі академік подавав лише критичні зауваження: «Термінологія, котрої при тім вживає шан[овний] автор, може внести деякі непорозуміння. Він говорить про київську «Громаду» з великої літери, котра, мовляв, дуже живо займалася сими галицько-українськими справами, й її іменем вів Кониський переговори з Антоновичем про те, щоб він зайняв ту проєктовану тоді катедру. Сю помилку досить часто повторюють тепер люди, які пишуть про українські відносини останньої чвертини XIX в. і мішають поняття «громади», як громадянства взагалі [...], і «Громади» як організації. Київська «Громада», або так звана «Стара Громада» [...], зовсім не грала ролі в переговорах, які описує автор, і спеціально дуже мало цікавилась згаданою катедрою; Кониський в тих роках стояв в ворожих відносинах до «Громади», і відносини Антоновича до неї були теж холодні; уставленням порозуміння з австрійським урядом, що було завданням «нової ери» (і цілком несподівано для багатьох зійшло на порозуміння тільки з провідними шляхетськими кругами Галичини), цікавилась громада Українців польської культури, як Антонович, Рильський, Михальчук [...], з одної сторони, з другої – громадка українців, що скупчувалась коло Кониського і його свояка і нерозлучного приятеля Вовка-Карачевського; відомості, котрі має ш[ановний] автор про переговори, могли б кинути цікаве світло і на тодішні українські настрої, але їх не треба препарувати відповідно до термінології сучасного або недавно минулого. Я, напр., сильно сумніваюсь, щоб той гурток (автор знов називає його Громадою з великої літери) галицьких націоналістів австро-фільського й клерикального ухилу, що брав участь в утворенню нового політичного курсу, міг бути названий «самостійницьким», як його рекомендує читачеві автор» (виділення по тексту наше. – О. Р.) (Див.: *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 158–159).

²¹ *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 159.

ном екстраполоватися на тоді ще чітко не окреслені позитивні/від'ємні результати іншої угоди – угоди між більшовицьким режимом і самим Грушевським, аж допоки історик не напише у листі до І. Крип'якевича від 6 вересня 1930 р. приметну фразу – знак втрачених ілюзій: «Тут перспективи істор[ичної] праці сильно гіршають, – та «інтензивна праця», котру Ви згадали в В[ашому] листі, переходить в минуле»²².

Уже напередодні захисту промоційної праці О. Я. Павликом керівник Історичної секції ВУАН у своєму відзиві наголосив на важливості дослідження цієї теми, висловивши принагідно цікаві міркування: «В історії Галиччини зав'язання радикальної партії й українсько-польська угода 1890 р. [...] були фактами переломового значення, вони обгострили ідеологічну і класову диференціацію української людності, що давніш об'єднувалася в одно приналежністю до «руського народу», або «руською вірою». Хоча вже перед тим від 1860-х років почався поділ на «твердих» і «м'яких Русинів», або «народовців» і «Москвофілів», одначе величезна маса не тільки селянства і міщанства, але й інтелігентських верств вважала за краще і почесніше триматися неутрального [становища], ігноруючи собі поділ і обстоюючи принцип, що всі дійсно добрі Русини повинні триматися разом і не давати різним політиканам-спекулянтам себе «розбивати» на партії. А з тим політичне і національне обличчя угруповань і верств, політичні програми і платформи визначалися великою неясністю, плиткістю, компромісовістю, і політична мудрість полягала власне в приспособленню на всі боки, в умінні комбінувати безмежну льюальність і услужність владі з ріжними демагогічними гаслами й фасонами».

Грушевський акцентував увагу на важливих суспільних наслідках політичної стратифікації галицького суспільства, її впливі на процес національної самоідентифікації «русинів» Східної Галичини: «Доперва розрив, який стався по заведенню угоди між елементами урядовими і опозиційними, засновання радикальної партії, вилучення з неї, в дальшій процесі соціал-демократії, утворення націонал-ліберальної партії і відокремлення так званих християнсько-соціяльних клерикальних і урядових елементів, обгострили соціяльну і політичну свідомість ріжних клас, прошарків і угруповань, змусили серйозніше і відповідальніше ставитися до своїх громадських і політичних обов'язків, до політичних програм і постулятів. Організація аграрного страйку, боротьба за реформу виборчого права, що пішли за сими фактами в поч. ХХ ст., докінчили сю диференціацію аморфної перед тим національної маси, панургового стада, що обслуговувало ріжних свійських і чужих політиканів»²³.

Безпосередній й активний учасник галицького суспільно-політичного життя 1890–1900-х років, яскравий представник інтелектуальної еліти Наддніпрянщини у західноукраїнському регіоні того часу, Михайло Грушевський чудово усвідомлював загальнонаціональне значення вищезгаданих політичних баталій: «В реакційнім присмерку кінця ХІХ ст., серед стоячого затиша Наддніпрянської України сі галицькі події відбивалися теж яскраво і сильно; Галиччина була ареною тутешніх суперечностей – за неможливістю розв'язувати їх на місці. За уго-

²² Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Укр. історик*. – 1991. – № 1/2 (108/109). – С. 35.

²³ *НА ПУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20 (особова справа О. Я. Павлика), арк. 39.

ду чи против, з радикальними чи з «народовцями» против них – за сими прикметами ділилась також українська інтелігенція тодішньої Російської України. Драгоманов, Франко, Антонович, Кониський – сі безпосередні учасники галицьких подій – були люди, на яких орієнтувалось життя наддніпрянське. Угода підготовлялась не тільки у Львові, але й у Києві. Радикальні видання фінансувалися лівими українськими гуртками київськими, чернігівськими, полтавськими і т. д. На галицьких програмних дискусіях, полеміках, агітаціях гострилася політична і соціальна свідомість російських Українців за неможливістю розвести дискусію на свійські теми. Се була підготовка для революції, тим важніша, що революція наступала власне тут»²⁴.

Зрозуміло, що новозатверджений аспірант на кафедрі Грушевського займався не лише суто власними справами, але й мав певне коло кафедральних обов'язків, які іноді співпадали з його науковими інтересами, а іноді – ні²⁵. Серед цих додаткових навантажень Остапа Яковича було й підтримування контактів з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові в справі надсилання до Києва галицьких друків.

Перше листовне звернення О. Павлика до Кирила Студинського від 12 грудня 1928 р. починається так: «Вельми Шановний Кирило Осипович! В[ельми]Ш[ановний] акад. М. С. Грушевський доручив мені написати Вам листа в справі літератури, що потрібна для Історичної секції УАН». І далі київський кореспондент Студинського з'ясував, які насамперед і для чого потребувалися галицькі видання: «Михайло Сергієвич і доручив це мені іменню тому, що література ця в першу чергу потрібна мені, так як я зараз працюю над Польсько-українською угодою та заснуванням радикальної партії. Матеріялу в Києві нема, крім деяких висмиків, бо, напр., «Народ» я знайшов 1890–91 рр., та й то без початку і кінця, а «Хлібороба» так зовсім нема».

Аспірант «не лише від Історичної секції, а ще більше від себе» просив свого поважного кореспондента «постаратися і надіслати для Історичної секції ту літературу, якої в нас нема». Зрозуміло, що адресант покликався при цьому на авторитет Грушевського: «Михайло Сергієвич казав, що Ви обіцяли прислати нам в першу чергу радикальну літературу. Коли не можна зразу всього вислати, то хоч частинами. На ту літературу, якої Ви самі не зможете післати, передайте список книгарні (НТШ. – *Авт.*) і хай вона підбере і вишле»²⁶. О. Павлик був зацікавлений й у різноманітних неопублікованих та архівних матеріалах, які стосувалися теми його дослідження: «Коли б можна було дістати там від кого деякі і недруковані матеріали (хоч би копії), що мали б значення для моєї праці, то я був би дуже радий і вдячний. Добре було б якби деякі з них (головним чином ті, що мають економічний характер), Ви могли нам надіслати якнайскорше»²⁷.

Долучений до звернення список першочергових друкованих видань, що їх потребував здобувач, дає можливість не лише скласти уявлення про джерельну

²⁴ Там само, арк. 39–39 зв.

²⁵ Див., напр.: Юркова О. Чи експлуатував Михайло Грушевський своїх учнів? // *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності* / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства; За ред. В. І. Сергійчука. – К., 2002. – С. 117–121.

²⁶ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 12.

²⁷ Там само, арк. 12 зв.

базу його праці, а й дійти висновку, що він (по двох місяцях затвердження аспірантом) вже принаймні непогано орієнтувався у літературі предмета дослідження²⁸.

«Легітимізуючи» вищезгадане звернення О. Павлика від 12 грудня 1928 р., академік М. С. Грушевський у січні 1929 р. дякував голові НТШ за вже надіслану літературу та водночас заохочував свого львівського колегу до подальшого надсилання галицьких друків до Києва: «*Наші аспіранти, що працюють над історією Галичини – Косташук і Павлик – нетерпеливо чекають дальших комплектів галицької преси – радикальної, москвофільської etc. Як трошки звільнитися, дуже будемо просити Вас про се!*»²⁹. 5 березня 1929 р. керівник Історичної секції ВУАН листовно висловлював К. Студинському сердечну подяку «за заходи коло періодик», тобто надсилання до Києва комплектів галицької преси кінця ХІХ – початку ХХ ст.³⁰.

У листі до К. Студинського від 25 липня 1930 р. Павлик радів з того, що матиме невдовзі книги В. Фельдмана та Ю. Бачинського «Україна ingredienta», а також комплект органу Русько-української радикальної партії двотижневика «Народ». Цікаво, що тим часом «Народ» вже встиг побувати у Харкові, у голови Правління ДВУ А. А. Річицького, який повернув його К. Студинському до Львова, оскільки

²⁸ Додаток до листа О. Павлика від 12 груд. 1928 р. містив перелік такої, бажаної для адресанта, літератури (нумерація у квадратних дужках та доповнення бібліогр. інформації наше. – *Авт.*): [1] *Дзвін* за 1878 р.; [2] *Батьківщина* за всі роки; [3] *Громадський Друг* – весь; [4] *Друг* – “-”; [5] *Przegląd społeczny* – весь до 1891 р.; [6] *Daszyński Ignacy*. Pamiętniki; [7] *Feldman [W.]*. Stronnictwa i programy polityczne [w Galicyi] 1848–[1]908 [Т. 1–2. Kraków, 1907]; [8] *Bujak [F.]*. Galicya (2 томи) [Lwów, 1906–1910]; [9] *Podręcznik statystyczny Galicji* pod red. d-ra T. Piłata; [10] *М. Павлик*. Читальні; [11] *Kurjer Lwowski* – до 1891 р.; [12] *Szczepanowski*. Nędza Galicyi; [13] *S. Prawdycz*. Krótka rys ruchu socjalistycznego we Lwowie w ost[atnim] 25-leciu; [14] *Zegota*. Krótka historia rozwoju partii soc[jalistycznej] w Galicji. – Lwów, 1894; [15] *І. Франко*. М. Павлик: [Замість ювілейної сільветки // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – Кн. 3. – С. 160–186]; [16] *Ю. Бачинський*. Гльосси; [17] *[Його ж]* Україна ingredienta; [18] *В. Будзиновський*. Аграрні відносини Галичини; [19] *С. Данилович*. Програма радикальної партії (з поясненням); [20] *Zyblikiewicz*. Indemnizacja; [21] *Orzechowski*. Skorowidz Galicji i Bukowiny; [22] *Oesterreichische Revue* – 1864; [23] *Statistische Monatschrift* – 1876–90; [24] *В. Наєроцький*. Що нас коштувала індемнізація; [25] *М. Лаврівський*. Кілька слів на часі; [26] *Sumy Galicyjskie* – додаток до № 200 *Reformy*; [27] *Анатоль Вахнянин*. Новий курс; [28] *Життя і Слово* – все; [29] *Народ* – всі роки; [30] *Хлібороб* – “-”; [31] *Громадський Голос* – “-”» (*ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 13–13 зв.).

Позначки К. Студинського на цьому спискові О. Павлика свідчать, що до Києва були надіслані №№ 6–7, 10, 12, 19, 27–31. Інша річ, що з цих поміток важко зрозуміти, коли саме ці видання були відправлені. Не викликає сумнівів, що пересилання літератури розтягнулося у часі. Так, 4 лип. 1930 р. Остап Якович чергового разу звертався до голови НТШ з «великою прозьбою»: «Чи не можна там де дістати Ю. Бачинського *Україна ingredienta*, та Фельдмана – *Stronnictwa i programy polityczne 1848–1908* (правильно: *1846–1906*. – *Авт.*)? Хоч би як-небудь позичково, на дуже короткий час. Тут, скільки я не шукав, скільки не питав, а все одно нігде не дістав. А ці книжки мені дуже потрібні». Й у постскрипті лаконічне нагадування: «*Ще одно. Спомини Барвінського. У нас їх нема.*».

²⁹ *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 234.

³⁰ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 281, арк. 208.

Протокол допиту О. Павлика від 13 лип. 1937 р. свідчить, що 1929 р. для Історичної секції ВУАН К. Студинський надіслав такі галицькі друки: «1. Щоденна газета «Діло» за всі роки; 2. Газета «Свобода» – за всі роки; 3. Газета «Слово»; 4. Газета «Галичанин»; 5. Журнал «Народ»; 6. Журнал «Життя і Слово»; 7. Журнал «Літературно-науковий вістник»; 8. Літературні видання – книги «Молот» видання Павлика і Франка, «Дзвін», «Громадський друг» та ін.» (*ЦДАГО України*, ф. 263, оп. 1, спр. 63862, арк. 61).

запізно довідався, що мав би його передати до Історичної секції ВУАН. Отже, цей часопис вдруге мав бути відправлений до УСССР. Перший постскриптом до листа від 25 липня 1930 р. містив чергове прохання аспіранта Грушевського: «Не знаєте, чи задержались де-небудь матеріяли нарад першого з'їзду радикальної партії, цього з'їзду, на якому засновано радикальну партію? Чи немає де списку учасників цього з'їзду, або навіть протоколів? Чи не залишився де-небудь архів рад[икальній] партії? Чи нема там де програми дем[ократичної] Укр[аїнської] соц[іял]-дем[ократичної] партії 90[-х] років?» Другий постскриптом до того ж листа повідомляв: ««Народ» вже в нас! Дуже і дуже я Вам вдячний! Я дуже ним радію, як дитина! Укр[аїна] irred[enta] і Feldmana ще нема»³¹.

Проханнями про надсилання галицьких видань Остап Якович набридав не лише академіку К. Студинському, а й його молодшим колегам з НТШ, зокрема І. П. Крип'якевичу, знайомство з яким відбулося під час відвідин львів'янином УСССР (квітень – травень 1929 р.)³². Принаймні протокол засідання Історичного відділу Кафедри історії України у Києві від 30 квітня 1929 р. зафіксував присутність на зібранні Крип'якевича й обох київських галичан – аспірантів М.С. Грушевського – О.Я. Павлика та В.М. Костащука³³.

У листопаді 1929 р. О. Я. Павлик листовно звернувся до І. П. Крип'якевича як до «Вельмишановного Товариша» (очевидно, позначалася й незначна – чотири роки – вікова різниця між кореспондентами), інформуючи того про поточні наукові справи. Водночас київський аспірант Грушевського, відповідаючи на запитання львівського історика про підготовку його дисертації, повідомляє *pro domo sua*: «Щодо праці, то справа йде досить тяжко через брак джерел в Києві. Може там десь в Галичині залишилась в когось переписка з приводу польсько-української угоди в 90[-х] рр.? Вона мене дуже цікавить, але як дізнатись про неї, та як її дістати? 12 листопада я зачитував на пленумі катедри вступну частину моєї праці під заголовком «Економічні та суспільні відносини в Галичині 70[-х] та 80[-х] рр.», а при кінці грудня або на початку січня 1930 р. зачитаю ще одну частину – «Заснування радикальної партії», а при кінці травня я повинен буду виготовити всю працю. Тов. Костащук працює над 1848 роком і теж плаче на джерела»³⁴.

Однаке листування Остапа Павлика зі старшими львівськими колегами аж ніяк не було суцільною ламентациєю. Аспірант тим часом провадив активний пошук джерел і літератури по власній темі на підсоветських теренах, ґрунтовно опрацювуючи наявні в УСССР та надіслані з-за Збруча україно- й польськомовні видання, періодики. Так, у звіті за 1928/29 академічний рік (29 червня 1929 р.) Остап Якович писав, що налагодив контакти «з науковими колами Зах[ідньої]

31 ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 17, 18 зв.

32 Докладніше див.: Рубльов О. Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Л., 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 748–764.

33 *НА ПУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 22, арк. 13.

34 Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 365.

України в справі присилки до Києва різної літератури та матеріалів, яких нема на Україні, та занявся розшуком книжних приватних збірок, що були в Києві і других місцях за час всесвітньої війни і невідомо куди поділись»³⁵. Друком з'явилися рецензія і ювілейна розвідка аспіранта з нагоди 100-річчя з дня народження галицького українського історика, громадського діяча й педагога, професора Львівського університету з 1873 р. І. Шараневича (1829–1901)³⁶.

У другому півріччі 1929 р. Павлик їздив у наукове відрядження до Москви та Ленінграда, де «ознайомився з науковими установами Союзу та використав архіви та бібліотеки Ленінграда» й водночас «підбирав бібліотеку в державнім книжк[овім] складі для Історичної секції ВУАН». На 1929/30 академічний рік він, зокрема, планував «виготовити основну працю «Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині» та зачитати її деякі розділи та всю в скороченні на прилюднім засіданні катедри»; «виклопотати командировку до Львова та Відня для використання тих матеріалів, яких тут нема, для основної праці і які конче треба використати». Малося на увазі й «продовжувати переписку з Н[ауковим] Т[овариством] ім. Шевченка, а особливо з його деякими членами, в справі літератури та матеріалів, що торкаються історії Західної України», а також «відшукати бібліотеку галичан, що була в Києві в часи війни та на початку революції на Богоутівській вул., та інші приватні збірки»³⁷.

Зацікавлення «новоєрівською» тематикою керівника Історичної секції ВУАН та його аспіранта й неодноразові прохання киян про надсилання відповідної літератури мали одним із своїх наслідків активізацію на цьому напрямі дослідницької діяльності львівських співробітників М. С. Грушевського, насамперед його старших учнів – професорів Мирона Кордуби та Івана Крип'якевича. Перший із них у своїй великій розвідці «Зв'язки В. Антоновича з Галичиною» значну увагу приділив участі В. Б. Антоновича як одного з тогочасних провідників наддніпрянських українців у генезі й здійсненні політики «нової ери», що її М. Кордуба оцінював загалом неприхильно – як «марну справу»³⁸.

У свою чергу, І. Крип'якевич вмістив оглядову статтю у львівському щоденнику «Діло», в якій реферував для галицького читача зміст п'ятої книги київської

³⁵ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 3, арк. 82 зв.

³⁶ Див.: Павлик О. [Рец.] *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914*, з ілюстр., на підставі споминів і документів написав д-р Кость Левицький. – Л., 1926. Накладом власним з друкарні отців Василян у Жовкві. – 2 томи, 736 с. // *Україна*. – 1929. – Січень – лютий. – Кн. 32. – С. 108–111; *Його ж.* Ізидор Шараневич і його історичне діло: З нагоди 100-ліття народження // *Україна*. – 1929. – Липень – серпень. – Кн. 35. – С. 114–120.

Публікація про І. Шараневича зайвий раз засвідчила інтерес до галицької тематики й самого наукового керівника аспіранта, оскільки у тексті принагідно згадувалося: «В. Б. Антонович був у живих зносинах з Шараневичем і правдоподібно міг з ним листуватись, чим цікавився також акад. М. С. Грушевський. Але проф. Ізидор Громицький, старший з родини пок. Шараневича, в листі до Мих. Сергієвича Грушевського від 14 березня 1929 р. повідомив, що листів не найшов і висловив здогад, що їх могли вивезти з Народного Дому, куди їх передала родина через проф. Свистуна, до Ростова під час відходу російських військ, а зараз вони правдоподібно у Варшаві. Можливо, що скоро вдасться знайти це листування, яке може роз'яснити ще не одно питання в зносинах Галичан з Наддніпрянцями» (Див.: Павлик О. Ізидор Шараневич і його історичне діло. – С. 119, прим. 1) (виділення наше. – Авт.).

³⁷ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 3, арк. 83.

³⁸ Див.: Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // *Україна*. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 70–78.

«України», що її було присвячено двадцятиліттю з дня смерті В. Б. Антоновича. Особливий наголос було зроблено на тій сторінці політичної діяльності Антоновича, що торкалася *«його участі в польсько-українській угоді, т. зв. «новій ері», 1890 р.»*³⁹. Висвітлювалося це питання на підставі вищезгаданої статті проф. М. Кордуби. Ймовірно, що саме відповідаючи на численні звернення-спонукання київських учених, які закликали до активного пошуку у Галичині будь-яких матеріалів (в тому числі неопублікованих) про польсько-український компроміс 1890 р., завершував І. Крип'якевич свою публікацію таким закликом до читачів щоденника: «Праці, присвячені Антоновичеві, не приносять документальних інформацій про те, якими мотивами руководився наш історик, коли розпочинав цю нещасливу галицьку угоду й уперто її боронив. Чи виходила вона справді з його переконань, чи тільки упав він жертвою польських махінацій? *Було б дуже інteresно, коли б живучі ще в Галичині сучасники «новій ері», що знали Антоновича або чули про цю його акцію, схотіли подати свої спомини до загального відомома»*⁴⁰ (виділення наше. – Авт.).

Зауважимо одностайність М. Кордуби (*«марна справа»*) та І. Крип'якевича (*«ця нещаслива галицька угода»*) в оцінці започаткованої 1890 р. «новій ері». Вірогідно, що на таку негативну характеристику львівських істориків вплинули сучасні їм драматичні польсько-українські взаємини у II Річипосполитій і в Східній Галичині зокрема.

Суттєве значення для апробації тексту дисертації Остапа Павлика, що обговорювалася по розділах, мали контакти й жваві дискусії з безпосередніми учасниками галицьких подій 1890-х років. До таких в першу чергу належав, зрозуміло, керівник здобувача – М. С. Грушевський. 12 листопада 1929 р. на засіданні Історичного відділу Кафедри історії України аспірант виголосив доповідь «Економічне та соціальне становище Галичини в 70–80-х рр. XIX ст.» (перший розділ своєї дисертації)⁴¹. Конспективний протокол засідання, перерахувавши учасників обговорення (15 осіб), лаконічно повідомляє: *«Вкінці на всі запитання і зауваження опонентів з приводу зачитаної доповіді автор подав свої міркування і відповіді»*⁴².

Картину кафедрального зібрання 12 листопада 1929 р. доповнює відзив Грушевського на дисертацію О. Я. Павлика (серпень 1930 р.), де згадується, що в обговоренні взяв активну участь С. Г. Вітик (1875–1937), представник молодшої

³⁹ Див.: І. Крип'якевич]. Володимир Антонович і «нова ера» // *Діло*. – 1929. – 6 лют. – Ч. 27. – С. 2. Атрибування авторства статті за: *Бібліографія друкованих праць Івана Крип'якевича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 49.

⁴⁰ І. Крип'якевич]. Володимир Антонович і «нова ера» // *Діло*. – 1929. – 6 лют. – С. 3.

⁴¹ Дисертація О. Я. Павлика складалася з семи розділів: 1) «Економічний та соціальний стан Галичини в 70-х та 80-х рр. XIX ст.»; 2) «Політичні відносини в Галичині в другій половині XIX в. (70-ті та 80-ті рр.)»; 3) «Народовці і москвофіли в 70-х та 80-х рр.»; 4) «Галицько-українські взаємини в 70-х та 80-х рр.»; 5) «Зріст соціалістичної мисли в Галичині (Драгоманов, Подолінський, Терлецький, Павлик, Франко)»; 6) «Українсько-польська угода і участь в ній київських українців»; 7) «Заснування радикальної партії в Галичині».

^{41 берез. 1930 р.} аспірант на пленумі Кафедри історії України зачитав сьомий розділ промоційної праці, а 13 трав. того ж року на зібранні Історичного відділу кафедри виголосив резюме усієї дисертації.

⁴² *НА ПУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 22, арк. 108.

генерації галицьких радикалів, колишній секретар Русько-української радикальної партії. Окресливши торішню доповідь свого підопічного як вступ до «сього цікавого, переломового моменту в політичній життю Галичини: зав'язання радикальної партії і польсько-української угоди 1890 р.», академік зауважував: «Сей перший огляд був зачеркнений дуже широко, і ясно виявив і добру волю автора – і обмеженість засобів, з котрими мусив він працювати. Сей огляд війшов до нинішньої праці в сильно скороченім вигляді. Завзята критика, котрою він був прийнятий в Катедрі при зачитанні (*в ній взяв участь присутній тоді С. Гн[атович] Вітик – сам учасник формації радикальної партії*), не збентежила автора в повній мірі, він взяв її на увагу і використав в дальшій роботі. Се ясно позначилося на двох частинах праці, зачитаних на протязі нинішнього академічного року, були зроблені вже значно краще, а в нинішнім обробленню можна бачити також значний поступ в аналізі матеріялу і його увязці» (виділення наше. – Авт.)⁴³.

Певне значення для апробації дисертації мало, очевидно, й спілкування Павлика зі своїм колегою-аспірантом й земляком Василем Костащуком, не лише колишнім членом Русько-української радикальної партії, але й людиною з оточення одного з засновників РУРП Северина Даниловича (про що нижче).

У той же самий час керівник кафедри історії України доручив своєму аспірантові опікуватися проходженням у друкарні харківського видавництва «Пролетар» рукопису упорядкованого К. Студинським збірника епістолярної спадщини «Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.». Займаючись підготовкою цього видання, Остап Якович одержав можливість ознайомитися з унікальними документами і скористатися з них для власної дисертації. «Ведучи коректуру переписки, яку Ви видаєте, я дуже багато нахожу в цій переписці цікавого і дуже цінного взагалі, а для своєї праці зокрема»⁴⁴, – зауважує він у листі до К. Студинського від 28 лютого 1930 р. Лист Ф. Савченка до голови НТШ від 6 березня 1931 р. містить покликання на розповідь О. Павлика щодо високої оцінки видання його складачами – працівниками друкарні, що львівський академік мав сприйняти як одну з найвищих похвал: «Книга Ваша уже вийшла в світ. Маю ордер від ДВУ на 50 автор. примірників і сподіваюся за пару днів Вам її вислати. Оповідав Павлик, що метранпаж якось сказав йому про неї: «цікава книга, читається як роман, шкода, що не по російськи написана, трудно читати»»⁴⁵ (виділення наше. – Авт.). У датованому груднем 1930 р. «Передньому слові» до видання львівський учений висловлював подяку й «О. Павликові в Києві за переведення коректи і складення покажчика»⁴⁶.

28 лютого 1930 р. у листі до Кирила Студинського О. Я. Павлик знову повертається до болючого для нього питання – відсутності в УССР потрібних йому галицьких видань й необхідності їхнього «спровадження» до Києва: «Я знов таки до Вас з давнім проханням [...], а саме в справі літератури та матеріялів до «українсько-польської угоди». Лихо заставляє. Нема джерел – хоч сядь та й плач. За

⁴³ Там само, спр. 172, № 20, арк. 38–38 зв.

⁴⁴ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 15.

⁴⁵ У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 612.

⁴⁶ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – Х.; К., 1931. – С. VI–VII.

соймові протоколи, та й взагалі за все, що Ви вистарались для Історичної секції, велика Вам дяка, а окремо від нас, які працюємо над історією Галичини, та й історія цього не забуде. Та вже вибачте нам, будь ласка, а ми знов таки до Вас, або як зчаста писав Драгоманов в своїх листах – «паки і паки», з проханням о ті ж джерела. Там десь вийшли «Спомини» О. Барвінського, за які Ви мені колись говорили, та за які і він сам згадував в ЛНВ за 1927 р. Чи не могли б Ви мені яким світом їх прислати? [...]. Я вже писав за це і д[окторові] Крип'якевичові, можливо, що він як pomoже, але, крім того, звертаюсь і до Вас. Та там, ще може дещо є про цю угоду, може яка переписка чи ще там що, щоби можна посписувати, чи як там, а переписувачеві заплатити за це за мій рахунок. Є якась книжка пок[ійного] А. Вахнянина – «Новий курс», якої я не знаю, це теж, здається, про угоду⁴⁷. Про угоду потрібна мені зараз література та матеріяли, як то кажуть, до зарізу, а взяти нізвідкіль. От біда з тими кордонами. Сів би на потяг, та сам поїхав би та дістав, що треба, а тут тебе кордони не пускають, щоб їм всячина»⁴⁸.

Лист Остапа Павлика до голови НТШ від 24 березня 1930 р. цікавий знову ж таки змалюванням складних обставин наукової праці, що в них було поставлено «галичознавство» у советській Україні тих часів, до найголовніших з яких належав брак відповідних джерел в УССР. У документі йшлося: «Вельми Шановний Кирило Осипович! Споминів Ол. Барвінського в Істор[ичній] секції нема, а тому, як можна, то пришліть. Що до дальших, то треба було б таки поїхати до Львова. Шкода, що вони не вийшли⁴⁹. Мені найважливіше те, чи нема там якої переписки з приводу угоди 1890 р. [...]. Радикальної літератури у нас теж нема, і ми не знаємо навіть всіх учасників першого радикального з'їзду, не маємо його протоколів. Чи не заховався там де архів радикальної партії з 1840[-x] рр., може, там де і є протоколи нарад першого з'їзду та список всіх учасників? Коли б вони були, то можна б було кого попросити, щоби мені їх переписав, а я за роботу як-небудь заплатив би. Так само і що до листування з приводу угоди, як що Б. Барвінський погодився б на це. Крім того, нема у нас ніяких відомостей про те, як розвивались радикальні ідеї на селах. Але все це можна роздобути тільки поїхавши туди»⁵⁰.

Отже, адресант у черговий раз порушував питання про потребу свого наукового відрядження до Львова для роботи у тамтешніх архівах та книгозбірнях. Очевидно, позитивне вирішення цього питання аж ніяк не залежало від його

⁴⁷ Йдеться про надруковані у №№ 175–200 газети «Руслан» за 1908 р. «Матеріяли до політики русинів від часу так званої «нової ери»» А. Вахнянина. Голова НТШ надіслав цю публікацію свого покійного тестя до Києва.

⁴⁸ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 14–15.

⁴⁹ Див. докладніше: *Чорновол І.* Неопублікована частина мемуарів Олександра Барвінського // *Україна в минулому*. – К.; Л., 1993. – Вип. IV. – С. 149–162.

⁵⁰ *У нівстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 588.

Цікаво, наскільки в іншій тональності, хоча й з аналогічного приводу, витриманий лист до К. Студинського харківського кореспондента керівника НТШ – сановного голови Правління ДВУ Андрія Річицького, також певною мірою причетного до «галичознавства». 27 берез. 1930 р. Річицький повідомляв до Львова: «Комплекти «Вольного Слова» за 1881 і 1883 р. одержав. Почав їх опрацювати. Ви пишете, що по використанні їх можна передати якійсь науковій установі УСРР. Який саме? Я радив би, коли не Академії Наук, то Інституту Шевченка. «Товариша», записки НТШ (т. 150) і листи Тянякєвича до Драгоманова, про які Ви пишете, ще не одержав [...]. Комплекти «Народу» прошу надіслати з 15 квітня в тимчасове користування» (ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 58, арк. 34).

львівського кореспондента. Розумів це й керівник аспіранта, який докладав відчайдушних зусиль, аби забезпечити своїм аспірантам принаймні одне закордонне відрядження.

Ще 28 серпня 1925 р., накреслюючи «Операційний план на 1925/26 бюджетний рік Катедри історії українського народу» та зв'язаних з нею 9 установ, М. С. Грушевський особливу увагу приділив Комісії Західної України, яка, на його думку, матиме «ударне значіння». Академік наголошував: «Щоб підняти її роботу, треба коштів для скомплектування літератури, командировки до Галичини, організації роботи на місці». У цьому ж документі планувалося на жовтень – грудень 1925 р. «командирування одного співробітника від Комісії Західної України на два місяці до Галичини, щоб зав'язати зносини, закупити книжки, переважно з економіки і статистики Західної України, та роздати роботу, яка проводитиметься в Галичині тамошніми співробітниками, що їх список буде подано на затвердження Укрголовнауки». Голова Історичної секції ВУАН був тоді ще настільки великим оптимістом, що 4 лютого 1925 р. навіть звернувся до Уповноваженого Укрнауки у Києві з клопотанням про відрядження за кордон... академіка М. С. Грушевського – «для занять в архівах і бібліотеках Львова, Кракова, Варшави, Праги і Відня, по історії України 1650–1685, для ІХ т. Історії України, на 3 місяці, в осіні 1925 р., на що потрібно було б коло 800 р.».

Наразившись щодо себе персонально на владну неофіційну заборону виїздів за кордон (навіть тимчасових і з науковою метою), Грушевський з властивою йому наполегливістю продовжував «атакувати» НКО УССР численними клопотаннями на закордонні відрядження для своїх підопічних.

У червні 1928 р., у «Звіті про роботу академічної Кафедри історії українського народу за 1927/1928 академічний рік», голова Історичної секції ВУАН виразно артикулює своє невдоволення обставинами дослідницької роботи: «Умови праці все ще зістаються дуже тяжкими. Засоби малі, зносини з заграничними науковими установами, користування з закордонних збірок, набування літератури, заграничні поїздки – утруднені до крайности. Організація роботи стрічається все ще з ріжними великими, часом непереборними труднощами»⁵¹.

14 січня 1929 р. Кафедра історії України надіслала до київського представника Укрнауки заявку на черговий академічний рік на відрядження «для наукових студій в архівах таким особам, що подали до Катедри відповідні заяви». У поданні згадувалося й прізвище О. Я. Павлика, який просив двомісячне відрядження до Львова⁵². Одначе це прохання залишилося «без наслідків». У протоколі ч. 78 від 17 квітня 1929 р. засідання комісії закордонних відряджень НКО УССР (пункт 34) зафіксоване клопотання про відрядження О. Я. Павлика на чотири місяці до Польщі й Австрії і лаконічна, без будь-яких пояснень, відмова у цьому проханні⁵³.

⁵¹ *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928*: Док. і матеріали / Упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 474.

⁵² *НА ПУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 207.

⁵³ *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 8, спр. 494, арк. 108 зв.

Прикметно, що дозвіл на закордонні відрядження зумовлювався не лише фінансовими міркуваннями (наявністю/відсутністю валюти), але й вочевидь ідеологічними резонами, свідомим обмежен-

Коментуючи тодішнє погіршення фінансування наукових досліджень, в тому числі закордонних контактів історичних установ ВУАН, М. С. Грушевський у листі до К. Студинського (січень 1929 р.) нарікав: «Нелегко живеться, і нелегко працювати. Головний клопіт наш Ви знаєте – рестрикції валюті. Нема способу післати гроші. Написав нову слезницю наркомфінові, але не знаю, що буде. Всі наші звязки з Галичиною, пляни спільних праць розлітаються як дим!»⁵⁴.

Утім, Грушевський не був би самим собою, якби обмежився у цій «рестрикційній» ситуації лише ламентациями своєму львівському приятелю й не турбував перманентними «слезницями» урядовий Харків. Своє невдоволення академік виніс і на шпальти редагованої ним «України». Так, наприклад, звітуючись про діяльність історичних установ ВУАН у 1928/29 господарському році, «хроніст»-анонім інформував читачів: «Тими ж причинами неможливости відряджень за кордон, недостачі валюти для оплати закордонних доручень, гонорару за праці закордонних співробітників тощо, гальмується розвиток наукових звязків з західними українськими землями, так широко зачеркнений в попередніх роках, 1926–7. Тільки з нагоди ювілею акад. Студинського [...] удалося одному з членів Секції Ф. Я. Савченкові в ролі її делегата відбути короткотермінову подорож до Львова [...]. Тим часом для наукових занять, і для культурного звязку, такі подорожі потрібні часто і систематично, і неможливість їх організувати являється дуже прикритим дефектом в роботі Секції»⁵⁵ (виділення наше. – Авт.).

12 листопада 1929 р. Історичний відділ керуючого осередку Кафедри знову вирішив «клопотатись про закордонні відрядження: для П. В. Клименка, В. М. Костащука і О. Я. Павлика (останнім для виконання аспірантських праць)». 15 листопада до Уповноваженого Укрнауки у Києві був надісланий відповідний лист, в якому особливий наголос робився на нагальній потребі такого відрядження для О. Я. Павлика: «Долучуючи при сім заяву О. Павлика, Катедра звертає увагу на те, що він закінчує свою працю для промоції на тему про польсько-українську угоду й засновання радикальної партії, для чого йому конче потрібно використати закордонні архіви»⁵⁶. І це клопотання мало такий самий ефект, що й попереднє.

28 квітня 1930 р. М. С. Грушевський вкотре вже підписав звернення до київського Уповноваженого Укрнауки НКО УССР: «Науково-дослідча Катедра Історії України при ВУАН просить Вас клопотатися перед Укрнаукою, щоб в цьому році конче було видано закордонні командировки (до Галичини) двом аспірантам Катедри О. Я. Павликові і В. М. Костащуківі. Обидва вони родом з Галичини, працюють над історією Галичини XIX віку і конче потребують для закінчення своїх праць використати архіви та бібліотеки у Львові»⁵⁷.

ням владою контактів із закордоном. Того ж дня у двомісячному відрядженні за власний рахунок до Німеччини й Франції «для ознайомлення з сучасною клінікою нервових недуг» відмовили відомому медику М. Д. Стражеску на тій підставі, що... «в цьому році командировки за власні кошти не дозволяються» (sic!) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 494, арк. 108).

⁵⁴ Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.). – С. 234.

⁵⁵ Хроніка: Історична Секція Всеукраїнської Академії наук та звязані з нею історичні установи Академії в 1928/29 рр. // Україна. – 1929. – Липень – серпень. – Кн. 35. – С. 169.

⁵⁶ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 269.

⁵⁷ Там само, арк. 330.

Очевидно, що советська адміністрація не поспішала відряджати до II Річнополітої аспірантів Грушевського. До традиційних політичних міркувань вчасно долучилися й чергові «валотові труднощі», внаслідок чого ні один, ні другий так і не потрапили до Східної Галичини у термін своєї наукової підготовки.

У зв'язку з наближенням кінця навчання Науково-дослідна кафедра історії України 10 червня 1930 р. видала О. Я. Павлику таку довідку-характеристику: «Пред'явник цього Остап Якович ПАВЛИК є дійсно аспірантом згаданої Катедри з 1927 р. За час свого перебування в Катедрі він зачитав на пленумах її два розділи своєї промоційної праці під назвою: «Українсько-польська угода і заснування радикальної партії 1890 р.»; 13 травня б. р. зачитав резюме всієї роботи, і керуючий Осередок Катедри, обговоривши його, предложив О. Я. Павликові передати до Катедри всю працю для прилюдної оборони на степінь наукового співробітника Катедри»⁵⁸.

12 вересня 1930 р. секретар Кафедри історії України С. В. Глушко за кількома адресами розіслав наступне повідомлення: «В неділю 14 вересня о 7 годині ввечері відбудеться прилюдний захист промоційної праці («УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА УГОДА І ЗАСНУВАННЯ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ») аспіранта О. Я. ПАВЛИКА для переходу його в наукові співробітники. В зв'язку з цим Катедра просить Вас вшанувати це засідання і прийняти участь в обговоренні праці». Зацікавлені особи інформувалися, що «захист праці відбудеться в приміщенні Історичних Установ (вул. Короленка 35)»⁵⁹.

Науковий керівник Остапа Яковича – академік М. С. Грушевський – не був присутній на захисті свого учня, оскільки 20 серпня з родиною виїхав на відпочинок і лікування до Кисловодська, де перебував до 23–24 вересня⁶⁰. Ймовірно, що саме напередодні від'їзду Михайло Сергійович підготував відзив на працю О. Я. Павлика, який становить значний інтерес не лише з огляду на атестацію маститим ученим дисертації свого підопічного, але й з точки зору характеристики умов підготовки й апробації дослідження, кола джерел, що ними скористався/не скористався здобувач.

Грушевський не може відмовитися від того, аби зайвий раз не наголосити на важливості й нагальній потребі вивчення галицької історичної тематики в умовах УСРСР і, зокрема, в рамках ВУАН: «Праця аспіранта О. Я. Павлика – се перша праця з історії Галичини, написана в Радянській Україні, хоч як відчувається потреба в монографіях з історії Галичини, особливо новіших часів, і, власне, на Радянській Україні скорше можна було б сподіватися появи таких праць, які могли б дати широкий образ галицького життя: його економічних і соціальних підоснов і тої культурної та національної побудови, що на них наверхтовувалася

⁵⁸ Там само, арк. 348.

⁵⁹ Там само, арк. 371.

На адресованому Історико-Філол. відділу ВУАН примірникові звернення – резолюція: «**М. М. Ткаченкові.** Відділ уповноважує Вас бути представником Відділу на захисті промоц. праці тов. Павлика. Секретар **М. Кульчицький.** 13/IX.30» (НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20, арк. 13).

⁶⁰ Див.: Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С. 133–134; Листи М. Грушевського до К. Студинського. – С. 244–245.

і в залежності від них змінюлася, – одначе цілий ряд перешкод стають на дорозі таких плянів»⁶¹.

Керівник Історичної секції ВУАН приділив у своєму відзиві належну увагу й специфічним проблемам джерельної бази рецензованого дослідження: «Бібліотеки Радянської України і всього союзу не посідають скільки-небудь повних колекцій потрібної літератури, періодик галицьких і загальноавстрійських, що відбивали в собі се життя. Весь архівний матеріал офіційний і приватний лежить за кордоном, і доступ до нього радянським громадянам незвичайно утруднений. На місцях же, в Галиччині, так само на Буковині і Закарпаттю, несприятливі обставини нинішньої окупації не дають відповідних умов для розроблення таких соціально-політичних тем: і офіційна цензура, і всякі внутрішні причини стають на перешкоді об'єктивному розробленню і методологічно-правильному трактуванню їх. Тому тутешній дослідник, що береться до сих тем, майже не має помочи в новішій літературі. Йому приходиться звертатися до старого часописного матеріалу; навіть мемуаристика, видання листування, сливе не стають йому до помочи. Все се треба мати на увазі, щоб правильно оцінити досягнення, які робляться на сім полі, в сім і отсю працю, про яку я веду мову»⁶².

І далі академік подавав своє бачення ситуації з владною відмовою його аспірантові у закордонному науковому відрядженні, наводячи поважну аргументацію щодо конечності такої поїздки й принагідно відповідаючи на непереконливі резони бюрократів від науки: «Автор кілька разів здіймав клопотання, щоб йому дано наукове відрядження за кордон, головно до Галиччини, Катедра підтримувала сі клопотання, в інтересах праці, але вони лишались без успіху. Мотивом було між іншим таке міркування, що однаково польські установи ледви чи допустять до користування архівним матеріалом для таких актуальних, ще не пережитих подій». Проте М. С. Грушевський аж ніяк не вважав такі аргументи переконливими для відмови у наданні закордонного наукового відрядження: «Одначе треба мати на увазі, що авторові було б незвичайно важно використати літературу, часописи, далі – архіви українських установ, приватні збірки, пошукати матеріалів, листів і архиварій ще живих або недавно померших учасників подій 1880–1890[-x] років, а офіційний матеріал знайшовся б і за Польщею, особливо в Відні. Наукове відрядження для зього зістається пильною потребою і тепер – для остаточного оброблення праці. Важно, щоб вона вийшла друком і то як найскорше, з огляду на вагу й актуальний інтерес теми, і вийшла в можливо задовільнім вигляді»⁶³.

Досвідчене око академіка, зрозуміло, без труднощів розгледіло у дослідженні Павлика й непоодинокі недоліки, викликані у першу чергу браком необхідних джерел, що, знову ж таки, пов'язувалося з ненаданням здобувачеві НКО УССР принаймні одного закордонного відрядження. Так, Грушевський закидав своєму підопічному, зокрема, зайву багатослівність у висвітленні вже непогано досліджених питань і натомість – надмірну лаконічність там, де потрібно було докладно з'ясувати подробиці: «Можливо, тим хотів він надолужити прогалини в інших пунктах, викликані нестачею матеріалу; але результат відворотний: зайва мно-

61 *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20, арк. 38.

62 *Там само*.

63 *Там само*, арк. 38 зв. – 39.

гословність там, де її не треба, тим прикріше дає відчувати недостачу відомостей там, де їх треба. Особливо почувається порожнеча в моменті, що в теперішній формулюванні заголовку і в нинішнім пляні праці підчеркнено як головний і ударний: *засновання* радикальної партії. Якраз про самий момент *засновання* автор не міг роздобути майже ніякого матеріалу, і тому при нинішнім стані його відомостей працю може правильніше було б назвати: галицько-український радикалізм і польсько-українська угода»⁶⁴.

Попри усі зазначені науковим керівником недоліки праці, загальна оцінка Грушевського була позитивною: «За всім тим я вважаю, що і на підставі теперішньої редакції праці аспіранта О. Я. Павлик повинен бути признаним за гідного звання наукового співробітника. Він пильно і старанно попрацював над темою, не тільки незвичайно актуальною і цікавою, але складною і великою до всебічного з'ясування. Пильно згромивив можливу літературу і совісно старався розбиратися в матеріалі, критично його оцінити і з'ясувати. Вже те, що він дав тепер, має вартість і буде помітною вкладкою в небогату літературу Галичини ХІХ віку. Належить всяко підтримати її автора в розпочатій роботі і дати йому змогу віддати нинішню працю до друку в можливо викінченій формі. Промоція і зарахування в наукові співробітники буде найбільше реальною підтримкою, яку може йому дати Катедра. І нинішня робота дає для сього підставу»⁶⁵.

15 вересня 1930 р. Кафедра історії України повідомляла Укрнауку та її київського представника, що напередодні, 14 вересня, «при великім зборі людей» відбувся успішний захист кваліфікаційної праці О. Я. Павлика, й зверталася з клопотанням щодо промоції аспіранта, оскільки кафедра вважає його «*вповні гідним степеня наукового співробітника*»⁶⁶.

Того ж дня, 15 вересня, Ф. Савченко листовно інформував К. Студинського: «Вчора у вечері відбулося засідання, на якому Павлик оборонив свою роботу про «польсько-укр[аїнську] згоду й заснування радик[альної] партії». Відповідав на зауваження добре, особливо проти Заклинського. Помічалася велика прогалина в тому, що в роботі нема жодних матеріалів про Антоневи́ча – холуя»⁶⁷. У цьому ж листі міститься лаконічна згадка: «Сьогодні кафедра наша зліквідована, аспіранти-історики передані до акад. Багалія».

64 Там само, арк. 39 зв. – 40.

65 Там само, арк. 41 – 41 зв.

66 Там само, арк. 35–36.

67 Йдеться про **Миколу Антоневи́ча** (1840–1919) – громадського діяча, педагога-історика, посла до галицького сейму у 1870-х рр., москвофіла. Про нього докладніше див.: *Чорново́л І. Забутий учитель І. Франка: Микола Антоневи́ч – професор і посол на Сейм // Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. – Вип. 2: *Видатні діячі Перемищини*: Зб. наук. праць та матеріалів Міжнар. наук. конф., Перемишль, 14–15 листоп. 1998 р. / Під ред. С. Заброварного. – Перемишль; Львів, 2001. – С. 185–192.

Ф. Савченко, очевидно, мав на увазі зокрема й те, що дисертант не використав книжок цього діяча москвофільського табору, а саме: *Антоневи́ч Н. Галицько-руська політика: Записки посла д-ра Ник. Антоневи́ча*. – Львов, 1891; *Його ж. Наше нынешнее положение: Епизоды из новейшей истории*. – Львов, 1907; *Часть II. Эпизоды из новейшей нашей истории*. – Львов, 1910.

Утім, М. Антоневи́ч, попри зауваження Федора Савченка, все ж таки, принаймні конспективно, був присутнім у тексті дисертації О. Павлика. Інакше важко пояснити репліку М. С. Грушевського у відзиві: «Цілком не підходить назва «чорносотенного деспта» на провінціального галицького політика Антоневи́ча на ст[ор]. 196» (НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20, арк. 41).

12 листопада 1930 р. за підписом заступника наркома освіти УССР Є. Гірчака Остапу Павлику було видано «Свідоцтво» про те, що на підставі постанови Укрнауки НКО упродовж трьох років він проходив аспірантський стаж в Науково-дослідній кафедрі історії України у Києві. Документ стверджував: «Під час проходження аспірантського стажу гр. ПАВЛИК О. Я. виконав належну теоретичну, практичну й педагогічну наукову підготовку в своїй спеціальності та оборонив промовну роботу на тему: «УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА УГОДА І ЗАСНУВАННЯ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ». На підставі чого Укрнаука визнає гр. ПАВЛИКА О. Я. науковим співробітником з 14 вересня 1930 р., прот. № 54 від 24 вересня 30 р.»⁶⁸.

За драматичних обставин осені 1930 р., перманентних «чисток» і реорганізацій академічних установ, спостерігається певне відчуження між Грушевським і його колишнім аспірантом. 4 грудня 1930 р. Ф. Я. Савченко повідомляв К. Студинського, що у спеціальній комісії ВУАН відбувся конкурс на заміщення вільних після «чистки» посад, одну з яких здобув О. Я. Павлик, «що незабаром, мабуть, обмінюється, щоб працювати в Комісії Західньої України. Дружина його працює в бібліотеці. *Мих[айло] Серг[ійович] невдоволений, що до Київської комісії не обрали його кандидата – Гавриленка, але Павлик у цьому найменше винний*» (виділення наше. – *Авт.*). 4 січня 1931 р. той же кореспондент інформував голову НТШ: «До нашої Комісії Зах[ідньої] Укр[аїни] призначено штатними Павлика й Козориса. Так що тепер будемо втрьох. Здається, що в нашій «директорії» (тобто керівництві ВУАН. – *Авт.*) намічають із комісії історії перетворити її на комплексну, взагалі на культурно-гром[адську]. Не знаю, чи не готується за цим якогось сюрприза й для мене...»⁶⁹.

Отже, після ліквідації Кафедри історії України М. С. Грушевського О. Я. Павлик залишився працювати науковим співробітником у Комісії історії Західньої України при академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу й на початку 1932 р. був навіть визнаний ударником. Тема його наукової роботи зазнала примусової «марксистизації», себто набула вульгарно-соціологічного забарвлення – «*Угодівська політика західньоукраїнської буржуазії як засіб для придушення пролетарських та селянських мас*». Відповідно у дусі часу змінилася й тематика його доповідей у ВУАН.

Упродовж 1929–1933 рр. О. Я. Павлик у різних академічних інституціях читав низку доповідей, зміна назв яких у напрямі їхньої поступової, так би мовити, «пролетаризації» адекватно відображала динаміку змін політичної кон'юнктури, а саме: «До століття народження І. Шараневича (1829–1929)» (1929); «Економічне та соціальне становище Галичини в 70–80-х рр. ХІХ ст.» (1929); «Угода народодівців з польською шляхтою в 1890 р.» (1930); «Зародження соціалістичних ідей у Східній Галичині і організація пролетаріату в другій половині ХІХ ст.» (1931); «Сучасні політичні партії на Західній Україні» (1931); «Промисловість і пролетаріат на Західній Україні за доби імперіалізму» (1932); «Сучасні українські буржуазні політичні партії на Західній Україні» (1932); «Робітництво і соціалізм в радикальній журналі «Народ» в 90-х рр.» (1932); «Західня Україна за доби

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 63862, арк. 152^г.

⁶⁹ ЦДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 136 зв.

імперіялізму в концепціях українських буржуазних істориків» (1933); «Промисловість Сталінщини до 1886 р.» (1933); «Револьюційна боротьба пролетаріату Сталінщини 70–80-х рр. ХІХ ст.» (1933); «Угодовська політика західноукраїнської буржуазії як засіб для придушення пролетарських та селянських мас» (1933)⁷⁰.

Як і раніше, Остап Якович гостро відчував брак необхідної літератури. Робота з матеріалами, що зберігалися у книгосховищах та архівах Харкова і Москви, вимагала постійних відряджень, на які Комісії не вистачало коштів. В одному з тогочасних звітів він із сумом констатував: «Ні бібліотека ВУАН, ні ВБУ не випишують тої літератури, яка виходить за кордоном про Західну Україну як на українській мові, так і на інших європейських мовах. Ця література буржуазна, але вона для наукової роботи потрібна, в ній можна знайти матеріали, яких у нашому Союзі зовсім їх немає (sic!). Для нашої Комісії потрібна конче вся література, що виходить на Західній Україні, як монографії, так журнали і газети, бо без них не можна правильно висвітлювати класову боротьбу, яка там ведеться, а особливо не можна урахувати сил західноукраїнського пролетаріату. Розуміється, що найкраще було б поїхати до Львова, Варшави та Відня, але коли це зараз неможливо, то принайменше треба мати ту літературу і пресу, яка там виходить»⁷¹.

20 серпня 1931 р., очевидно, у зв'язку з арештами у «справі» «Українського національного центру» О. Я. Павлик був ув'язнений і чотири місяці провів за ґратами, але був звільнений за браком доказів⁷².

Утім, арешт не минув для нього без наслідків. Так, у складеному Павликом п'ятирічному звіті про діяльність Комісії історії Західної України ВУАН (4 жовтня 1933 р.) простежується виразне бажання не лише дистанціюватися від колишнього наукового керівника, а й від закордонних співробітників Комісії – науковців НТШ: «В роботі [...] комісії беруть участь фашисти і навіть монархісти як І. Крип'якевич, Герасимчук, Свенціцький, Макарушка, Кордуба [...] та сила інших. Штатні співробітники комісії під керівництвом акад. М. Грушевського – це націоналісти і шкідники [...]. Ніхто з них над історією Зах. України не працював, а вели роботу зв'язкову з буржуазними вченими за кордоном»⁷³.

Не будемо стверджувати, що за цими рядками стоїть «автентичний» Остап Якович. Очевидно – ні. У таких характеристиках без зайвих сумнівів вгадується

⁷⁰ Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933*: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 474.

⁷¹ Цит. за: *Папакіна Т.* Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської Академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925–1933) // *Бібліотечний вісник* / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – 2001. – № 3. – С. 39.

Через брак відповідної літератури для виконання заявленої «актуалізованої» тематики її довелось замінити на іншу. Так, напр., замість написання монографії «*Сучасні українські буржуазні партії на Західній Україні*» О. Павлик переключився на розробку іншої теми – «*Робітництво на Західній Україні за доби імперіялізму*». З тієї ж причини не виконано й колективної теми «*Револьюція в Галичині 1918 р.*» (М. Козоріс, О. Павлик, С. Ткачівський). У першій половині 1933 р. Комісія історії Західної України ВУАН ще жеврїла. У постанові Президії ВУАН від 13 лют. 1934 р. про затвердження нової академічної структури вона вже не згадується. Цю дату можна вважати фінальною точкою у її існуванні (Див.: *Папакіна Т.* Назв. праця. – С. 39).

⁷² *Юркова О. В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. – С. 343.

⁷³ Цит. за: *Федорук Я.* Василь Гарасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини ХVІІ в.» // *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини ХVІІ в.; *Василь Гарасимчук*: Життя і творчість (1880–1944) / Ін-т укр. археографії НАН України, Львів, від-ня; Редкол.: Я. Дашкевич та ін. – Л., 1994. – С. 26.

рука ГПУ та творчість «стилістів» цього ганебного відомства. Цікаво, що вищевказана оцінка роботи Комісії історії Західної України та її співробітників без особливих змін перекочувала до сумнозвісної статті І. І. Кравченка «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії»⁷⁴.

З організацією 1 лютого 1934 р. Історично-археографічного інституту Остап Якович обійняв у ньому посаду наукового співробітника й продовжував досліджувати «промисловість і пролетаріат на Західній Україні за доби імперіалізму», отримавши одночасно з цим і додаткове навантаження – вивчати «промисловість і пролетаріат Сталінщини до 1886 р.»⁷⁵

Але попри усі зусилля пристосуватися до нових умов праці й перманентні заперечення власної належності до «школи буржуазних істориків» М.С. Грушевського, О.Я. Павлик став об'єктом голобельної критики під час численних «чисток» академічних установ 1932–1934 рр. У відповідних матеріалах перевірок та звітній документації вживається щодо нього усталена характеристика – «нацдемівець». Наприклад, «Звіт про роботу Другого, Соціально-економічного, відділу ВУАН за 1933 р.» так атестує Остапа Яковича: «*Займався темою «Угодівська політика зах[ідньо]-укр[аїнської] буржуазії як засіб для придушення пролетарських та селянських мас». Подав низької якості продукцію, яка свідчить, що Павлик до науки непридатний*»⁷⁶.

Під час «чистки» Історично-археографічного інституту у березні 1934 р. наукового співробітника О. Я. Павлика, який, мовляв, не лише вийшов зі школи Грушевського і «не позбавився ще нацдемівщини», але й «як баласт, що до наукової роботи непридатний», було звільнено з посади. Відтоді історик працював викладачем у київських вузах та середніх навчальних закладах⁷⁷.

У вересні 1934 р. Остап Якович зробив ще одну спробу відвідати II Річсполітиту – цього разу на прохання батька: майже одночасно тяжко захворіли мати й брат Семен Якович. Польське консульство у Києві в особі віце-консула П. Курніцького (P. Kurnicki) поставилося із зрозумінням до клопотання О. Павлика й погодилося видати в'їзну візу. Натомість іноземний відділ Київського облвиконкому, не подавши мотивів, відмовив прохачеві у закордонному паспорті, й відвідини родичів у Галичині не відбулися. Невдовзі і матір, і брат Остапа Яковича відійшли у Вічність.

14 червня 1937 р. учителя української мови середньої школи № 139 м. Києва О. Я. Павлика заарештували вдруге. «Компетентні органи» інкримінували йому керівництво «антисоветською організацією» київських галичан. Мовляв, він та його «спільники» – бухгалтери М. В. Барон, І. О. Туркевич й Я. І. Вусович – мали на меті «повалити советську владу у момент оголошення війни Німеччини і Польщі проти СРСР для встановлення Самостійної Соборної української буржуазно-демократичної республіки під протекторатом Польщі і Німеччини». У цій банальній, як на ті часи, «справі», була важлива особливість – Остап Якович

⁷⁴ Див.: Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Акад. Грушевський і його школа після повернення з білоєміграції // *Записки Історично-археографічного ін-ту.* – К., 1934. – № 1. – С. 28–29.

⁷⁵ Юркова О. В. Назв. праця. – С. 249.

⁷⁶ *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933.* – С. 305.

⁷⁷ Юркова О. В. Назв. праця. – С. 249.

сто одинадцять днів вперто відкидав інкриміновані йому «злочини». Така «затятість» дорогого коштувала у той «скорострільний» рік, коли катування в'язнів не лише було звичною практикою, але й заохочувалося злочинним керівництвом держави. Усіх оскаржених 28 жовтня засудили до страти. 5 листопада 1937 р. о 24-й годині Остап Павлик був убитий російською комуністичною владою у передмісті столиці УРСР – Биківні⁷⁸.

Цілком зрілою людиною прийшов до аспірантури Кафедри історії України М. С. Грушевського й В. М. Костащук.

Народився **Василь Миколайович Костащук** 4 жовтня 1885 р. у с. Тулова у Східній Галичині (нині – Снятинського району Івано-Франківської обл.). Закінчив гімназію у Заліщиках та історико-філологічний відділ філософічного факультету Чернівецького університету (1912). Студентом вступив до Української радикальної партії. Працював учителем у Городенківській українській приватній гімназії, директором якої був А. В. Крушельницький. З початком Першої світової війни був мобілізований до австрійського війська як офіцер резерву й у серпні 1914 р., у боях у районі Галича – Рогатина, був поранений і потрапив до російського полону. Утримувався у таборах у Курській та Пензенській губерніях.

Спогади колишнього крайового комісара Тимчасового уряду в Галичині та Буковині Дмитра Дорошенка повідомляють про добродійну діяльність київських українців на початку Першої світової війни стосовно військовополонених українців – стрільців та старшин австрійського війська. Серед інших безіменних бранців осені 1914 р. згадується й прізвище Костащука: «Нам довелось побачити перші жертви галицького погрому, се були військовополонені жовніри австрійської армії – українці, поранені, котрих [...] завозили до військового шпиталю в Києві. Один з таких полонених, учитель української гімназії в Городенці О. В. Костащук, лежучи поранений в шпиталі, написав картку на адресу Українського Клубу в Києві і прохав земляків якось одвідати його. Цю картку сестра-жалібниця вкинула в скриньку, і в клубі її одержали. Зараз вибралось аж кілька наших дам і панночок з квітами, ласощами, їжою і поїхали на край міста до військового шпиталю. Але не така проста річ пробитись до полонених, стережених особливою вартою. Одинокі мої жінці пощастило якимсь чудом проскочити поміж москалів з багнетами і таки розшукати Костащука в одній з численних палат величезного шпиталю. «Контакт» був установлений [...]. Навіть мені удалося [...] під виглядом санітара двічі побувати в шпиталі і познайомитись з Костащуком та іншими земляками [...]»⁷⁹.

У листівці Костащука від 7 (20) листопада 1916 р. з м. Наровчат Пензенської губ. (нині село тієї ж губернії РФ) у Ряшів до одного з чільних діячів Русько-української радикальної партії, адвоката Северина Даниловича (1861–1942), з

⁷⁸ Там само. – С. 250; *Пам'ять Биківні: док. та матеріали* / Упоряд.: О. Г. Бажан та ін. – К., 2000. – С. 170.

⁷⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Л., 1923. – Ч. 1: *Галицька Руйна 1914–1917 рр.* – С. 20.

Наявний у Науковій б-ці Ін-ту історії України НАН України примірник спогадів Д. Дорошенка містить присвяту «Дорогому К. В. Лоському на спомин про спільно пережите» і часткову авторську правку друкарських помилок у тексті. Хоча ініціали Костащука так і залишилися невиправленими, але очевидно, що йшлося саме про *Василя Миколайовича* Костащука.

яким бранця, ймовірно, пов'язували родинні зв'язки, повідомлялося: «Я знову змінив місце [...]. Тут нас є багато, укр[аїнц]ів. Життя можливе, надії на скорий кінець нема. Як то буде в автономіч[ній] Галичині? Доборолись ми до самого краю!» Очевидно, що військовополонений старшина вже мав інформацію про Акт 5 листопада 1916 р. – заяву німецького генерал-губернатора Г. Беселера у Варшаві й австро-угорського генерал-губернатора К. Кука у Любліні про намір їхніх монархів створити «Королівство польське». Напередодні – 2 листопада 1916 р. – Галичині було надано широке самоврядування в межах Австро-Угорщини. Зміцнивши зв'язки з польськими колами, послаблений війною Відень відмовився від неодноразових обіцянок адміністративно поділити Галичину за етнічним принципом. Цими рішеннями остаточно перекреслювалися сподівання західних українців на автономію у складі Австро-Угорської імперії.

Інша поштова картка В. Костащука від 23 листопада (6 грудня) 1916 р. до С. Даниловича передає настрої та деталі побуту адресанта: «Знайте це, що я все про Вас думаю і болюю за Вами – і жду хвили, коли би міг з Вами побачитись [...]. Мене вже місяць тому перевели з другими до нового місточка. Тут мені краще, як було там – маю кімнату з трьома укр[аїнцями]. Один з них є з Комарна [...]. Вчуса по французьки – та читаю наші видання. Коби ця картка до Вас дійшла, Пані Добродійці цілую руки – Вам кланяюсь [...]. *Ваш Василь*»⁸⁰.

Дещо оптимістичніша листівка полоненого старшини до того ж адресата від 12 (25) січня 1917 р.: «Коло мене все по-давньому – зачав вчитись англійської мови – а в більшій мірі нудьгую – та жду тої хвили, коли на землю прийде Мир. Всіх Вас цілую. *Ваш Василь*»⁸¹.

Вивчення іноземних мов як розумова гімнастика була для бранця чи не найкращими ліками на ту хворобу, що звалася інтелектуальною деградацією, зумовленою полоном і тривалою відірваністю від звичної праці інтелігента. Неприхильні обставини інтелектуального дискомфорту полонених влучно змальовані у листі іншого старшини, Івана Заваликута від 2 (15) травня 1917 р.: «Каждий з нас чує на собі самім як з дня на день на умі тупіє і забуває назвища людей, з котрими літами перед війною жив або працював разом».

Очевидно, що Василь Костащук все ж таки не належав до тих, хто за згаданих прикрих умов несамохіть починав забувати імена рідних чи знайомих. Так, його звернення до Антона Крушельницького від 1 (14) лютого 1917 р. сповнене суму, співчуття й водночас поваги до старшого колеги-педагога, який й у важких воєнних обставинах сумлінно виконував свої громадські обов'язки: «Високошановний Пане Директор! І не видно кінця. Вже так надоїло сидіти в неволі: третій рік відрізаний від всякого життя. Роздумую над тим, як то Ви там видержуєте ці тяжкі часи та ще робите велике діло. Подивляю Вашу енергію. Вчора я дістав дві картці з Відня, одну від Стефаніка, а другу від Міськевича. Живуть у Відни, а Стефанік журиться своїми дітьми. Мені казали, що Галуцинський є в полоні в Семипалатинській області недалеко Гімаліяїв. До мене писав проф. Колодницький, він є також в неволі вже довший час, є і Фроляк Базьо. Не знаю, кому ліпше,

⁸⁰ ЦДІА України у м. Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 91, арк. 2 зв., 3 зв.

⁸¹ Там само, арк. 4 зв.

чи тим, що борються за життя, чи тим, що томляться в полоні [...]. Звідки Ви берете гроші, щоб пенсію платити професорам? Пані Добродійці мій поклін низький – Вас з дітьми щиро здоровлю. *Ваш Василь Костащук*»⁸².

З утворенням Української Центральної Ради та харитативних інституцій при ній В. Костащук наприкінці травня 1917 р. листовно адресувався до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР і просив його допомоги у справі своїх земляків цивільних бранців – чотирьох неписьменних галицьких селян, поранених під час сільськогосподарських робіт у зоні бойових дій, які потрапили до російських госпіталів і відтак автоматично зараховані до військовополонених і спрямовані до таборів: «В лягері військовополонених в Наровчаті, Пензенської губернії знаходиться 4-ох людей, які случайно попались між військовополонених і тепер сидять тут вже 9 місяців. Попались вони минулого року при наступленні Брусілова – були ранені і взяті до шпиталю – зачислено їх між військовополонених. У війську вони не служили – були ранені у своїх селах або на полію своїм. Вони вже подавали прошення, щоб їх пустили до дому, до занятої [росіянами] часті Галичини. До тепер ще певної відповіді не дістали. Тепер, вичитавши із «Нової Ради», що є комітет допомоги для укр[аїнців]-виселенців, просять вони уклінно визволити їх із неволі – і повернути на родину, або на Україну, на сільську хліборобську роботу». Завершував адресант свій лист таким проханням: «Відповідь прошу ласкаво прислати на імя військовополоненого прапорщика – Василя Костащука – Наровчат, Пензенської губ.»⁸³.

У липні 1917 р., після звільнення з полону, В. М. Костащук прибув до Києва, де до жовтня того ж року працював вихователем у дитячому притулку у Пущі-Водиці.

18 вересня 1917 р., перебуваючи у жорстокій матеріальній скруті, «учитель при діточих приютах в Пущі-Водиці» Василь Костащук звернувся до Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді (ця харитативна інституція опікувалася й галичанами-бранцями): «*Прошу уділити мені з Ваших фондів позичку в сумі двісті (200) карбованців. Я військовополонений офіцер, визволений з полону на поруки, нахожусь тепер в прикрих материяльних обставинах і тому позичка мені необхідна*». Як і годиться, клопотання засвідчувала рекомендація особи, яка не лише знала петента, але й сама була авторитетною в українських колах й відомою урядовцям Центральної Ради. У даному разі зробив це доктор Євген Грицак, один із галицьких закладників, вивезених російським військом на Схід, на той час зокрема діяльний працівник галицьких допомогових організацій. Його автограф-рекомендація залишився на проханні В. Костащука: «*Учитель приватної гим[назії] в Городенці – лично знає его др. Грицак*». Позичку було виплачено 9 жовтня 1917 р., а повернено її 24 липня наступного року.

Згодом (до жовтня 1923 р.) В. Костащук учительовав у Борисполі в українській гімназії, агротехнікумі і трудовій школі, якою завідував у 1921–1923 рр., викладав історію України. У жовтні 1923 р. він повернувся до педагогічної праці у Києві, читав суспільствознавство у 104-й трудовій школі та (з 1924 р.) 57-й

⁸² Там само, арк. 4.

⁸³ Архів автора.

трудшколі ім. І. Франка й одночасно був лектором польської мови у Науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму⁸⁴.

Зацікавлення науковою працею у Василя Миколайовича виникло, очевидно, ще у студентські роки, але реалізовуватися цей потяг (внаслідок вищенаведених життєвих обставин) став лише на початку 1920-х років. Саме тоді В. М. Костащук починає активно співпрацювати з Історико-економічним семінаром при спілці «Робос», де робить доповідь «Положення селян на Правобережжі в XVIII ст.» (1924); Комісією методики суспільствознавства Науково-педагогічного товариства при ВУАН; Етнографічним товариством у Києві, де виступив з повідомленням «Парубоцька громада в Тулові на Покуття» (1926)⁸⁵. Та й більшість тогочасних публічних викладів Василя Миколайовича також так чи інакше пов'язані з історичною тематикою: «Історична Польща і Україна» (1920); «Шевченко – революціонер» (1921); «Велика французька революція», «Селянська війна в Німеччині 1525 р.» (обидві лекції – 1922 р.); тощо⁸⁶.

У вересні 1926 р. Костащук робить спробу вступити до аспірантури Науково-дослідної кафедри історії України академіка М. С. Грушевського. Абітурієнт виконав письмову роботу «Організація ремісників на Україні» й зібрав інші потрібні документи. На його життєписі, датованому 13 вересня, власноручна рекомендація авторитетного у партійних колах земляка-галичанина, також випускника Чернівецького університету (фізико-математичного факультету), у той час голови секції наукових робітників київської округової філії профспілки «Робос» М. Л. Барана: «Знаю тов. Василя Костащука особисто й дійсність наведених відомостей у його *curriculum vitae* підтверджую. Разом з цим підтримую його заяву на аспірантуру при Катедрі історії [...] М. Баран. Київ, 14/IX 1926»⁸⁷.

Спроба вступу до аспірантури при кафедрі Грушевського восени 1926 р. була не зовсім вдалою для Василя Костащука. Чи не завинила тут не така вже й вартісна в очах академіка підтримка комуніста М. Л. Барана?

Утім, саме з цього часу й розпочалася, власне, співпраця В. М. Костащука з історичними установами М. С. Грушевського. Як і його земляк О. Я. Павлик, Костащук на два роки перейшов до категорії кандидата на аспіранта кафедри, виконуючи окремі доручення її керівника. Так, зокрема, деякі цікаві документи були виявлені ним серед архівних матеріалів Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, в результаті чого вже наприкінці 1927 р. на шпальтах часопису «Україна» з'явилася невеличка розвідка Василя Миколайовича⁸⁸.

Зауважимо, що на Кафедрі історії України Грушевського зарахування до аспірантури не було формальним актом. До подання до Укрнауки тієї чи іншої кандидатури на офіційне затвердження аспірантом претенденту необхідно було зарекомендувати себе здатним до наукової й викладацької діяльності під час річ-

⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3688, арк. 4, 5–5 зв.

⁸⁵ Див.: Костащук В. Парубоцька громада в с. Тулові на Покуття в Галичині // *Побут* (Київ). – 1929. – Ч. 4-5. – С. 21–25.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3688, арк. 5 зв.

⁸⁷ Там само, арк. 4.

⁸⁸ Див.: Костащук В. До замаху на пам'ятник Пушкіна в Харкові 1904 р. // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 127–128.

ної/дворічної роботи (стажування) на кафедрі в якості «кандидата в аспіранти». За цей час відбувалася перевірка знань з історичної літератури, «здібності до наукового мислення», претендент мав розробити певну, апробовану кафедрою тему й підготувати відповідний реферат. Така довготривала перевірка знань і здібностей кандидата унеможлилювала (або ж принаймні істотно ускладнювала) потрапляння до аспірантури випадкових осіб й, очевидно, мала суттєві переваги перед нині діючою системою набору до аспірантури⁸⁹. Відтак цим звичним шляхом прямував і Василь Костащук.

7 червня 1927 р. в Історичній секції ВУАН відбулося чергове зібрання, учасники якого звернулися з привітанням до своїх галицьких колег: «Ми, зібрані на зборах Комісії дослідження історії Західної України Історичної секції Української Академії наук [...], вислухавши повідомлення про з'їзд природників і медиків Західної України [...], в почуттю братської єдності нашого єдиного і нерозривного національного життя, засилаємо наш щирий привіт і поздоровлення всім Вам, науковим і культурним робітникам Західної України, зібраним на З'їзді її природників і лікарів. Ми бажаємо якнайкращих успіхів Вашій науковій праці і Вашого наукового осередка, коло котрого Ви гуртуєтесь – нашої старшої, хоч і безтитульної Західно-Української Академії наук (НТШ. – *Авт.*), – другої в ранзі, але старшої віком і заслугами». Одноставні у своїй соборницькій ідеології, київські гуманітарії наголошували: «Ніякі політичні межі, котрими покрано українську землю, не можуть порушити спільности нашого життя і праці, і ми, громадяне Української Республіки, переживаємо разом з Вами всі Ваші болі, турботні надії»⁹⁰. Серед осіб, які підписали це звернення, й обидва київських галичанина – кандидати на аспірантів Кафедри історії України – О. Павлик та В. Костащук.

27 листопада 1927 р. В. М. Костащук взяв участь в урочистому засіданні Комісії Західної України Історичної секції ВУАН з нагоди 40-ліття літературної творчості Ольги Кобилянської, виголосивши доповідь «Буковина від 1848 р. до 1914 р.». Промовець дав у ній стислий огляд громадського й культурного життя регіону другої половини ХІХ – початку ХХ ст., висвітливши докладніше гуцульське повстання під проводом Л. Кобилиці 1848 р. й складну національну боротьбу, що її вели місцеві румуни, німці й поляки проти українців за австрійських конституційних часів, подавши таким чином тло, на якому відбувалася літературна творчість ювілянтки. 11 грудня того ж року за дорученням Комісії Західної України Василь Костащук прочитав доповідь про О. Кобилянську у Києві на Куренівці, у районній читальні для робітництва (цією бібліотекою опікувалася Кафедра історії України М. С. Грушевського)⁹¹.

7 лютого 1928 р. В. М. Костащук виступив на пленумі Науково-дослідної кафедри історії України з доповіддю «Буковина за австрійських часів (огляд громадського й культурного життя)»⁹².

⁸⁹ Юркова О. В. Назв. праця. – С. 119–120.

⁹⁰ ЦДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 61, арк. 1.

⁹¹ Костащук В. Сороклітній ювілей літературної творчості Ольги Кобилянської // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 206–207.

⁹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3688, арк. 6.

Зацікавлене й досить гостре обговорення доповіді відбулося, згідно з кафедральною традицією, за участю провідних науковців⁹³. У дискусії взяли участь професори О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевський, В. І. Щербина, М. С. Грушевський, а також М. М. Ткаченко, П. В. Клименко й земляк доповідача – аспірант О. Я. Павлик.

У своєму виступі в обговоренні акад. Грушевський наголосив, що доповідачеві рекомендувалося обмежитися хронологічними рамками 1848–1914 рр., «поглибити й поширити економічну частину праці, не опускаючи, розуміється, і інших моментів з соціального й культурно-національного і політичного життя Буковини». Натомість автор розширив межі своєї праці на попередні роки (1774–1848), чим ускладнив своє завдання й «зробив її більш поверховою, ніж вона була в першій редакції, замість того, щоб її поглибити». У прикінцевому слові доповідач погодився з опонентами, що тема справді охоплює великий проміжок часу, тому й окремі моменти дещо «штушуються, хоч автор завжди мав їх на увазі». Втім, на його думку, 1848 р. не був власне переломним для Буковини, тому слід було «заглибитись далі, тим більше, що для цього був і відповідний матеріал». Наостанок кандидат в аспіранти зауважив, що усі висловлені зауваження враховуватиме у подальшій своїй роботі⁹⁴.

Керуючий осередок Кафедри історії України 14 лютого 1928 р. обговорив доповідь В. М. Костащука про Буковину, виголошену 7 лютого, визнав її «вдовольною» й доручив О. Ю. Гермайзе та М. С. Грушевському перевірити «підготовку в літературі» кандидата в аспіранти⁹⁵. 20 вересня 1928 р. колоквиумна комісія науково-дослідних кафедр історичного концентра (акад. М. С. Грушевський, професори О. С. Грушевський та О. Ю. Гермайзе) заслухала тези письмової роботи Костащука «Організація ремісництва на Україні», поставивши абітурієнту низку запитань. 5 жовтня 1928 р. та ж сама колоквиумна комісія підбила підсумки вступних випробувань до аспірантури, визначивши для кандидатів по історичному відділу такий «порядок щодо їх підготованости»: Т. Гавриленко, В. Костащук, М. Скрипник, Л. Миловидов та П. Діхтяр. Того ж дня відбулося розпорядче засідання цієї ж комісії, під час якого були зачитані та затверджені протоколи іспитів й попередніх засідань та ухвалено надіслати усі матеріали київському Уповноваженому Укрнауки⁹⁶.

Отже, Василь Миколайович Костащук на вступних випробуваннях показав цілком пристойні знання, витримавши їх з другим результатом, і невдовзі був затверджений аспірантом Кафедри історії України у Києві. Науковий керівник

⁹³ Жорсткий регулямін визначав, що для обговорення наукових праць аспірантів і кандидатів на аспірантів кафедра що два тижні, у визначений день, збирається у повному складі, у присутності кандидатів і осіб, допущених до занять: «Поставлена на порядок дня праця наперед розглядається керівником аспіранта чи кандидата і потім ставиться на обговорення; короткі тези автора виставляються наперед. По зачитанню праці, що має тривати не довше півтори години, дає її оцінку керівник, а потім беруть голос обов'язково всі члени Катедри і аспіранти, доповідач має останнє слово, потім голова Катедри робить підсумок» (Див.: *Науково-дослідча катедра історії України в Києві*: Звідомлення про діяльність катедри в 1927/8 р. // *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві*. – [К.], 1929. – Т. 2: Виданий на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – С. VIII).

⁹⁴ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 16, арк. 4 зв. – 5 зв.

⁹⁵ Там само, арк. 7.

⁹⁶ Там само, арк. 73.

акад. М. С. Грушевський запропонував йому темою дисертації – «Револуція 1848 р. в Галичині і часи реакції (1848–1860)».

5 березня 1929 р. керівник Історичної секції ВУАН листовно інформував К. Студинського про розширення плацдарму вивчення західноукраїнської проблематики на Кафедрі історії України: «Тепер уже два аспіранти мають теми з історії Галиччини XIX віку, тішуться, що потроху закріплюється «Галичознавство»»⁹⁷.

Утім, «галичознавство» у Києві закріплювалося спокволю, наштовхуючись на вже відомі труднощі, найголовнішими серед яких були брак фахової літератури й джерельної бази, а також ненадання НКО УССР аспірантам Грушевського закордонних наукових відряджень.

17 жовтня 1929 р. Василь Костащук вже особисто звернувся до голови Наукового товариства ім. Шевченка з приватним проханням, пов'язаним з темою його промоційної праці: «Коли можна Вас просити, то я просив би поза чергою прислати Ів. Франка, *Панщина та її скасування 1848 р.* – навіть такої книжки в Києві тяжко знайти. З правдивим поважанням, В. Костащук, за секретаря Комісії Захід[ньої] України»⁹⁸.

Оскільки з надсиланням цього видання голова НТШ зволікав (очевидно, з незалежних від нього причин), 16 січня 1930 р. В. М. Костащук, покликаючись на підтримку керівника Історичної секції ВУАН, адресувався з аналогічним клопотанням до І. Крип'якевича: «Вельмишановний Іване Петровичу! [...]. Для праці конче потрібно мені мати книжку І. Франка. *Панщина і її скасування в 1848 р.*, в Києві цієї книжки нема. В цій справі я вже писав до акад. Студинського, але книжка не швидко буде вислана. Тому я прошу Вас дуже, вишліть на короткий час під бандеролею цю книжку, яку обов'язуюся повернути, коли тільки використаю її. Мені швидко треба буде зачитувати доповідь, а без цієї праці соціально-економічного стану Галичини не напишеш. Остаюся з поважанням, В. Костащук»⁹⁹.

24 квітня 1930 р. Федір Савченко у листі до Кирила Студинського, серед інших київських/харківських новин, згадує: «Позавчора читає початок своєї роботи в катедрі аспірант Костащук про «економічний та соціальний стан Галичини в першій половині XIX в. і австр[ійський] абсолютизм». Було зроблено йому кілька серйозних зауважень, хоч він і мав виправдання, посилаючись на брак літератури. Мих[айло] Серг[ійович] закинув йому поль[сько]-австр[ійську] термінологію. Мова дійсно прихрामувала».

Очевидно, це одна з останніх згадок про цього аспіранта академіка М. С. Грушевського. За наявними у нас відомостями, 10 листопада 1931 р. В. М. Костащук

⁹⁷ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 281, арк. 208.

⁹⁸ Там само, спр. 319, арк. 24.

⁹⁹ Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Л., 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 366.

12 лют. 1930 р. керівник Історичної секції ВУАН інформував І. Крип'якевича про отримані у Києві матеріали від нього й, зокрема, одержання О. Павликом (sic!) «брошури Франка», висловивши побажання: «Дуже дякую і прошу далі в таких справах не відмовляти. Видатки, з цим зв'язані, зараховуйте в конто виконання доручень» (Див.: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів. – С. 354). Очевидно, що М. С. Грушевський помилувався щодо того, кому саме з його аспірантів-галичан призначалася згадана праця І. Франка.

(імовірно, внаслідок тяжкої хвороби), у сорокашестирічному віці, відійшов у Вічність¹⁰⁰. Після небіжчика залишилася поважна книгозбірня з вартісними галицькими виданнями. Наприкінці 1933 р. Кафедра історії України доби торговельного капіталу через свого представника О. Я. Павлика домовилася з удовою В. М. Косташука щодо купівлі цієї бібліотеки, але чи відбулася реалізація цієї домовленості, невідомо¹⁰¹.

* * *

За влучним висловом сучасного українського філософа С. Б. Кримського, сьогодні «ми будуємо не тільки майбутнє, ми будуємо й своє минуле, оцінюючи й актуалізуючи якісь його втрачені можливості»¹⁰². На наше переконання, відновлення втрачених/призабутих/викреслених силоміць сторінок національної історіографії має непересічне значення не лише для реконструкції об'єктивної історії вітчизняної історичної науки (що само по собі вже є самодостатнім вдячним завданням), але й у ширшому контексті сприятиме загальній дефрагментації української минувшини, її вивільненню з-під уламків колишньої імперської історіографії СРСР.

Канадський учений Богдан Клід зауважував 1996 р.: «На жаль, монографічного дослідження історії «нової ери» в українській історіографії поки що не існує, хоча значення цього компромісу для політичного та культурного розвитку українського життя в Галичині в 90-х роках було вагомим»¹⁰³. Цю лауну у новітній національній історіографії заповнила нарешті 2000 р. монографія І. Чорновола «Польсько-українська угода 1890–1894 рр.» Втім, заради об'єктивності слід зауважити, що піонером у цій тематиці ще у 1927–1930 рр. виступив аспірант М. С. Грушевського О. Я. Павлик, дослідження якого «Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині» було успішно захищене у вересні 1930 р. Ця праця мала певні недоліки і з відомих, незалежних від автора причин, так і не була надрукована. Але тим не менше вона є історіографічною реальністю, про існування якої варто пам'ятати й сучасним історикам України, в тому числі й вітчизняним полоністам.

Зрозуміло, що у цьому контексті певний інтерес становить й висвітлена нами сторінка з історії київського «галичознавства» 1920-х років, яка, очевидно, з огляду на подальшу еволюцію советського режиму вже з перших кроків була приречена на невдачу й забуття. Та для історії важливо, що така спроба все ж таки відбулася...

¹⁰⁰ Див., напр.: *Борці за возз'єднання*: Біогр. довідник / Редкол.: Ю. Ю. Сливка (керівник) та ін.; Упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Л., 1989. – С. 156.

¹⁰¹ *Юркова О. В.* Назв. праця. – С. 239.

¹⁰² *Нація тоді стає нацією, коли етнос перетворюється на суб'єкт світової історії*: Дискусія «Дня» // *День*. – 2000. – № 228. – 12 груд. – С. 5.

¹⁰³ *Клід Б.* До історії «нової ери»: Неопублікований лист В. Антоновича до О. Барвінського // *Україна модерна*. – Л., 1996. – Ч. 1. – С. 146.

Розділ VI

Мирон Кордуба та Іван Крип'якевич: спроба паралельних біографій у загальноукраїнському науковому контексті 1920–1930-х років*

Інтенсивних контактів із львівськими ученими вимагала й археографічна робота інституцій ВУАН, очолюваних М. С. Грушевським, – Археографічної комісії та Науково-дослідної кафедри історії України. І якщо пріоритетним у діяльності Археографічної комісії, як наголошує С. М. Кіржаєв, була едиційна практика¹, то Кафедра історії України працювала за двома археографічними напрямками – евристичним (експедиції) та едиційним.

Завданням постійної археографічної експедиції було опрацювання архівних фондів.

Постала археографічна експедиція з необхідності систематичного вивчення фондів українського походження, які перебували поза межами УССР. На терені ВУАН М. С. Грушевський планував продовжити започатковану у львівській період його наукової діяльності археографічну працю² й досліджувати архівосховища Москви, Ленінграда, Львова, Кракова, Варшави, Венеції, Відня, Парижа, Ватикану. Однак підсоветська дійсність виявилася дещо іншою, аніж уявляв її собі академік перед поверненням на Батьківщину: на закордонні подорожі в ССРСР (за нечисленними винятками) було накладене негласне табу, й архівосховища за межами Советського Союзу могли систематично досліджувати лише львівські учні й співробітники М. С. Грушевського. На думку О. В. Юркової, саме це було провідним мотивом для залучення науковців НТШ до участі в роботі

* Окремі ідеї розділу висловлено у попередніх публікаціях автора: *Рубльов О. С.* З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х років: відвідини УСРР львівськими істориками М. Кордубою та І. Крип'якевичем // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Гронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 14. – С. 312–346; *Його ж.* Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. – С. 748–764.

¹ Див.: *Кіржаєв С. М.* Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): Внесок у розвиток археографії в Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 8.

² Див., напр.: *Гирич І. Б.* Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівській період життя й діяльності (1894–1914 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 1. – С. 72–86; *Капраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівській період життя (1894–1914) // *Михайло Грушевський і українська історична наука*: Матеріали наук. конференцій, присвяч. М. Грушевському: Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р. / За ред. Я. Грицака та Я. Дашкевича. – Л., 1999. – С. 172–176.

Археографічної комісії ВУАН та Науково-дослідної кафедри історії України як їх дійсних членів (В. І. Герасимчук, І. П. Крип'якевич, М. М. Кордуба та ін.)³.

Зрозуміло, що за умов постійних фінансових труднощів держави советського типу, її технократичних, негуманітарних пріоритетів, систематичного скорочення видатків на культосвітні потреби, численних бюрократичних перепон у фінансуванні науково-дослідної роботи й закордонних наукових контактів Грушевському доводилося докладати титанічних зусиль для матеріального забезпечення керованих ним історичних установ, сталого зв'язку й підтримки галицьких науковців.

Так, у листі НКО УССР до Наркомфіну республіки (5 січня 1929 р.) йшлося: «Історичні установи Всеукраїнської Академії наук, ведучи свою наукову роботу під керівництвом академіка Грушевського, передають для виконання за кордоном цілу низку наукових доручень, як-то: виборку і копіювання матеріалів в закордонних архівах і бібліотеках, організацію порайонних досліджень західноукраїнських земель, збирання етнографічних і бібліографічних матеріалів, переклад матеріалів угорських і румунських з закордонної періодики та монографій тощо». Водночас зазначалося, що для оплати цих наукових доручень й виконання закордонних робіт ВУАН потребує щомісяця до 500 американських доларів. Наркомос України у зв'язку з цим просив додатково включити до валютного плану НКО на 1928/29 фінансовий рік 6000 доларів «для переведення оплати цілої низки наукових закордонних робітників, що мешкають в Львові, Варшаві, Празі та Відні»⁴.

В архівах збереглися й власноручні свідчення М. С. Грушевського, як саме витрачалися кошти на закордонні наукові контакти Історичною секцією ВУАН. Так, 26 листопада 1927 р. він звертався до НКФ УССР: «В доповнення до свого клопотання про ліцензію на 600 дол., секція отсим пояснює, що сі гроші, 600 дол., потрібні на висилку в грудні за виконані роботи і за куплені книги отсим особам: д[окто]р[о]ві Василю Герасимчуку у Львові 100 дол. за копії; д[окто]р[о]ві Миронові Кордубі у Львові 50 дол. за копії; Товариству імені Шевченка у Львові за книги 180 дол.; Юрію Студинському (сину академіка К. Студинського) в Парижі за закуплені книги 127 дол.; А. Г. Ціппер у Відні в розплату за книги 63 дол.; Стефану (мабуть, помилково, слід – Олександрю. – Авт.) Тисовському у Львові теж 80 дол. Керуючий секцією академік *М. Грушевський*»⁵.

Таким чином, із середини 1920-х років працювало, по суті, дві археографічні експедиції під загальним керівництвом М. С. Грушевського. Одна вивчала московські архіви (план роботи постійної археографічної експедиції у Ленінграді так і не був реалізований), інша – збирала й обробляла матеріали поза межами Советського Союзу. Так, львівськими учнями Грушевського – М. Кордубою, В. Герасимчуком, І. Крип'якевичем – у Львові, Кракові й Варшаві вибиралися і копіювалися акти 1650–1660-х років з рукописних зібрань Оссолінських (збірка Голінського) й бібліотеки Дзедушицьких, з тек Нарушевича, зі збірок Піночі й Русецьких Краківського магістрату, рукописів Ягеллонської книгозбірні й му-

³ Див.: *Юркова О. В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 177.

⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 114.

⁵ Там само, ф. 30, оп. 2, спр. 1041, арк. 91.

зею князів Чарторийських у Кракові, збірки Горжовського у бібліотеці Краківської академії наук, з колекцій, що прибули на початку 1920-х років згідно з Ризьким мирним договором з бібліотек та архівосховищ СРСР до II Річпосполитої під час загального повороту польської культурної спадщини, привласнюваної царатом з кінця XVIII ст. й до часів Першої світової війни⁶.

Енергійно працював у зазначеному напрямі дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України у Києві В. Герасимчук, який готував у 1926–1929 рр. «Акти до історії Хмельниччини 1657–1665 рр.», що їхній обсяг мав перевершити 20 друкованих аркушів. Зібрані тоді матеріали, які були передані до Києва й готувалися до друку, загубилися у Видавництві ВУАН у січні або лютому 1931 р. і частково були оприлюднені лише 1994 р. – до 50-ліття від дня смерті Василя Герасимчука⁷.

Активністю, відповідальністю і високим професіоналізмом у виконанні археографічних доручень керівника Історичної секції ВУАН вирізнявся й знаний галицький учений Мирон Михайлович Кордуба (1876–1947)⁸. Опубліковане останнім часом листування між ними виразно характеризує коло археографічних обов'язків львів'янина щодо виявлення й копіювання на прохання академіка М. С. Грушевського невідомих документальних матеріалів у різних архівах і бібліотеках Польщі⁹.

7 жовтня 1927 р., під час урочистостей у Києві, Грушевський згадує М. Кордубу серед тих галицьких учених, які «не могли прибути через нашіпортіві труд-

⁶ Див.: *Хроніка: Історичні установи Української Академії наук. Археографічна комісія // Україна. – 1927. – Кн. 6 (25).* – С. 194; *Matelski D. Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921–1939) // Przegląd Wschodni.* – Т. VIII, з. 2 (30). – Warszawa, 2002. – С. 391–409.

Докладну інформацію про повернуті Польщі архіви й правничі засади цього повернення містила публікація опального акад. К. В. Харламповича, який на підставі реферування першої книги фахового варшавського видання «*Archeion*», зокрема, зауважував: «Питанню ревіндикації архівів (у широкому розумінні слова) присвячено цілих п'ять статтів – третину усієї книжки. В них – на мою думку – найбільший її інтерес. Дві статті торкаються переговорів Польщі з Австрією та Пруссією, останні говорять про архівні стосунки з Росією та Україною. Усі ці праці свідчать за те, як палко ставляться до архівної справи і польський уряд, і вчені, і громадянство. Це давня риса поляків – високо цінувати свої архіви» (Див.: *Харлампович К., акад. [Рец. на:] «Archeion»: Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym. T. I.* Warszawa, 1927. Wydawnictwo Archiwów Państwowych. Стр. 228 // *Україна. – 1927. – Кн. 6 (25).* – С. 181–185).

⁷ Див.: *Федорук Я.* Василь Герасимчук: Його життя і відносини з Михайлом Грушевським // *Михайло Грушевський і українська історична наука.* – С. 214; *Федорук Я.* Василь Герасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини XVII віку» // *Герасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII в. Василь Герасимчук: життя і творчість (1880–1944). – Л., 1994. – С. 25.

⁸ Ця непересічна постать національної історіографії першої половини ХХ ст. привертає останнім часом все більшу увагу вітчизняних дослідників. 23 берез. 2001 р. у Львові до 125-річчя від дня народження ученого відбулася конференція «*Мирон Кордуба – вчений, педагог, громадянин*» (Див., напр.: *Федорів І. О.* Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина ХХ ст.). – Тернопіль, 2001. – 127 с.; *Зайцева З. І.* Мирон Кордуба й українські наукові товариства // *Укр. іст. журн.* – 2002. – № 6. – С. 108–122; та ін.).

⁹ Див.: *Купчинський О.* Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // *Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конф., Львів, 24–25 жовт. 1994 р.* – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 174–186; *3 листів Мирона Кордуби до Михайла Грушевського (1927 р.)* / Публ. О. Купчинського // *На службі Кліо: 36. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наук. діяльності* / Голов. редактори: М. Брайчевський, О. Домбровський, І. Гирич. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 288–302 (далі – *3 листів М. Кордуби до М. Грушевського*).

ноці»¹⁰. Але, очевидно, не лише «пашпортові» проблеми завадили цій поїздки, але й міжособисті взаємини у середовищі науковців і керівництва НТШ. Принаймні 30 серпня 1927 р. львів'янин повідомляв свого київського кореспондента: «Я дуже мав би охоту поїхати до Києва на свято Максимовича, навіть виготовив би реферат на тему «Максимович – перший український топономастик». Але справа, що залежить від дуже багато інших чинників і умов, тому надія на здійснення мрії дуже слаба»¹¹.

8 вересня 1927 р. М. С. Грушевський, у свою чергу, делікатно зондуєчи ґрунт, з'ясував імовірність київського відрядження М. Кордуби у голови НТШ К. Студинського і виявляв свою прихильність до цієї поїздки: «Писав Кордуба, що рад би приїхати з рефератом про Максимовича, я думаю, було б добре? Я писав Вам, що одному б дорогу ми оплатили. Але особливо бажаний реферат про Галичину і гал[ицько]-укр[аїнські] взаємини»¹².

Однак поїздка львівського історика до УРСР восени 1927 р. так і не відбулася.

За три дні до визначеної дати урочистостей – 2 жовтня 1927 р. – голова Наукового товариства ім. Шевченка у Львові надіслав до Києва повідомлення, що галицька делегація вчасно не зможе прибути через «пашпортові труднощі». Так і сталося – академік К. Студинський та професори Філарет Колесса і Остап Макарушка приїхали лише 6 жовтня. Отже, перше ювілейне урочисте засідання Історичної секції ВУАН відбулося лише за участю її київських співробітників у великій залі Всенародної бібліотеки України у присутності офіційного представника Укрнауки у Києві Л. М. Левицького й під керівництвом академіка М. С. Грушевського.

На п'ятницю, 7 жовтня, було призначено засідання за участю науковців НТШ для обопільної наукової інформації. Але, оскільки в той самий час мало відбуватися перше засідання комітету для допомоги потерпілим від повені у Західній Україні, в якому мав взяти участь М. С. Грушевський як делегат Академії, засідання Історичної секції було перервано й завершення його призначено на 9–10 жовтня. Галицькі учені разом з академіком Грушевським взяли участь у засіданні комітету, а К. Студинський поінформував присутніх про цю катастрофу.

У неділю, 9 жовтня, у Всенародній бібліотеці України відбулося друге урочисте зібрання, що входило до циклу Максимовичевих свят. Цього дня присутні заслухали доповіді львівських учених: К. Студинського – «До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873»; О. Макарушки – «Початки нового українського письменства в Галичині»; Ф. Колесси – «Українська народна пісня на переломі XVII–XVIII вв.». Водночас відбувся виклад й уже «советизованого» галичанина з Харкова М. Лозинського – «Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв.»¹³.

¹⁰ Див.: *Україна*. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 3.

¹¹ *З листів М. Кордуби до М. Грушевського*. – С. 297.

¹² *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.)*. – С. 213.

¹³ Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928*: Док. і матеріали / Упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 715, 717–718, 726.

У понеділок, 10 жовтня, у новому приміщенні Історичної секції ВУАН (вул. Короленка, 35) тривало засідання членів секції, розпочате 7 жовтня. Зокрема, Ф. Колесса доповів про з'їзд етнографів і географів у Польщі у травні 1927 р. Цікаво, що тоді ж було оприлюднено (вірогідно – Федором Савченком) й інформацію «*неприсутнього проф. М. Кордуби (що так і не дістав паспорт на подорож до Києва) про з'їзд істориків Східньої Європи і Слов'янищини*», який відбувся у червні того ж року у Варшаві¹⁴.

М. Кордуба заочно був присутній у Києві не лише завдяки згаданій інформації про науковий форум у польській столиці. Як директор Історичної секції НТШ він, спільно з її секретарем І. Крип'якевичем, адресував своїм київським колегам письмове поздоровлення у зв'язку з національним святом України. У ньому йшлося: «Шануючи в Михайлові Олександровичу Максимовичеві піонера і першого представника української науки в найстрогішій значінню сього слова, ученого, котрий своїм широким умом охопив стільки різнородних її ділянок, що вповні заслужив на назву українського Leibnitz'a; високо цінуючи його студії, що вперше критичним науковим світлом освітлили глибоку ще в тих часах темряву нашої доісторичної і історичної старовини; згадуючи з пієтизмом його твердий та рішучий протест проти Погодінської теорії – історична секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові прилучується цілим серцем до святкування столітніх роковин появи Його збірника пісень – сього збірника, котрий розбудив українську національну свідомість в Галичині і, натхнувши Шашкевича та його товаришів, в десять літ пізнійше зродив «Русалку Дністрову». Клонимо голови перед великим духовим батьком всіх пізнійших літературних і наукових діячів Наддніпрянищини і Наддністріянищини»¹⁵. 2 жовтня, наприкінці першого дня урочистостей, академік М. С. Грушевський зачитав це привітання серед інших, що надійшли до Історичної секції ВУАН з нагоди ювілею¹⁶.

22 жовтня 1927 р., отже вже після київського святкування, М. Кордуба у листі до свого колишнього наставника повертається до справи власної неfortunної подорожі до «матері міст руських», що не відбулася з незалежних від адресанта обставин: «Я дуже бажав похиснутися нагодою і поглянути власними очима на теперішній Київ, побачитися *discrimina regum* особисто з Вами, своїм професором з університетських часів та з Вельмишановною Вашою Панією, відновити і інші знакомства з передвоєнних часів. Особливо додав мені охоти до їзди Ваш останній лист зі сердечними запросинами, за котрий Вам щиро дякую»¹⁷. І далі з'ясувалися прикрі обставини, які й унеможливили вимріяну подорож: «Так що ж, коли не судилося. Почалося з сього, наш голова (К. Студинський. – *Авт.*), не пита-

¹⁴ Савченко Ф. Святкування 100-річчя появи в світ першого збірника українських пісень Максимовича 1827 р. в Історичній секції Укр. Академії Наук // *Україна*. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 187.

¹⁵ Привітання, що були надіслані до Історичної секції Української Академії Наук на урочисте засідання з приводу 100-річчя першого збірника українських пісень М. О. Максимовича // *Україна*. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 188.

¹⁶ Див.: Савченко Ф. Святкування 100-річчя появи в світ першого збірника українських пісень Максимовича 1827 р. в Історичній секції УАН. – С. 185.

¹⁷ З листів М. Кордуби до М. Грушевського. – С. 298.

ючи секцій, самовладно визначив в делегати себе і Колессу¹⁸ і вніс з канцелярії Тов[ариства] подання до міністерства о виданне пашпортів для сих двох осіб. Проти сього заремонструвала спершу фільольогічна секція, вибираючи своїм делегатом Макарушку, відтак історична, десигнуючи мене. Через се канцелярія мала ще додатково внести два подання: в справі Макарушки і моїй. Щоби справа не запізнилася і не стрінула яких перепон, я просив одного знакомого у Варшаві о особисту інтервенцію в міністерстві. Він інтервенував, але показалося, що подання в моїй справі зовсім не вплинуло до міністерства, хоч там за ним шукали в всіх бюрах. І вийшло таке, що він поміг до корисного залагодження пашпортів Студинського, Колесси і Макарушки, а я остався на цідилі. Справа так і стала невинясена [...]»¹⁹.

Але Мирон Кордуба таки потрапив до Києва, та відбулося це вже на початку наступного – 1928 року.

22 січня 1928 р. керівник Історичної секції ВУАН, вірогідно, під впливом вищеведених нарікань М. Кордуби, згадує у листі до К. Студинського: «Обговорювали ми найближчі святкування. Юбілей Тутк[івського], очевидно, затягнеться. Але 25.ІІІ. постановили ми зробити памяткове засідання з приводу 20-ліття † Антоновича. Коли Кордуба так поривається приїхати, то, може, пришлеть його делегатом на сі поминки Антоновича, він ж історик. Одночасно я пишу йому, щоб він порозумівсь з Вами про се [...]. 80 карб. за білет Кордубі ми тут покриємо [...]»²⁰ (виділення наше. – Авт.). 6 лютого Грушевський, відповідаючи тому ж львівському кореспондентові, зауважує: «Я рад, що плян – післати Кордубу представником на поминки Антоновича – Вам подобається. Поминки будуть 25 березня. Буде також вистава памяткових річей. Я писав Кордубі, просячи, щоб приїхав з рефератом. Тут буде кілька, але хотілось би, щоб був галицький»²¹.

Задум відрядити львівського історика до УССР зрештою був реалізований – у березні 1928 р. він приїздив до Києва й брав участь у жалобному засіданні Історичної секції ВУАН з нагоди 20-річчя з дня смерті В. Б. Антоновича (поминальні урочистості, як і планувалося, відбулися у неділю, 25 березня). Про це зібрання

¹⁸ О. Купчинський помилково вважає, що йдеться про Олександра Колессу, хоча насправді до Києва їздив і виступав під час урочистостей у жовтні 1927 р. Філарет Колесса (Див.: *З листів М. Кордуби до М. Грушевського*. – С. 298 /прим. 17/).

¹⁹ *З листів М. Кордуби до М. Грушевського*. – С. 298–299.

М. С. Грушевський перетворив-таки відзначення 100-річчя «Малоросійських пісень» на *всукраїнську акцію*. Цикл Максимовичевих урочистостей, крім Києва, відбувся й по багатьох українознавчих осередках УССР (Вінниця, Дніпропетровськ, Житомир, Кам'янець-Подільський, Канів, Красноград на Полтавщині, Ніжин, Полтава, Одеса, Харків, Чернігів) та в Ленінграді (заходами «Товариства дослідників української історії, літератури та мови»). Так, напр., на ювілейному засіданні у Ніжині 1 жовт. серед інших було заслухано й доповідь проф. М. Н. Петровського – «Максимович як історик України».

«Святочна Академія» з цієї ж нагоди відбулася й у Львові 22 груд. 1927 р. заходами НТШ. У її програмі були три доповіді: 1) *акад. К. Студинського* – «Зв'язки Максимовича з Галичиною»; 2) *проф. М. Кордуби* – «Михайло Максимович і перші досліді над українськими географічними назвами»; 3) *проф. І. Крип'якевича* – «Михайло Максимович як історик» (Див.: *Савченко Ф.* Святкування 100-літнього ювілею першого збірника українських пісень Максимовича // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 201–205). Отже, ювілейна доповідь М. Кордуби все ж таки відбулася, але не у Києві...

²⁰ *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.)*. – С. 217–218.

²¹ *Там само*. – С. 219.

2 квітня інформувало своїх читачів «Діло» (за «Пролетарською правдою» від 27 березня), приділивши особливу увагу ґрунтовному рефератові професора М. Кордуби²² – єдиного представника західноукраїнських учених – та заключному слову керівника Історичної секції ВУАН, який наголосив, що «присутність гостя з Галичини є зайвим доказом наших культурних зв'язків»²³. Того ж дня, 25 березня 1928 р., М. С. Грушевський сфотографувався з учасниками урочистого засідання, присвяченого пам'яті В. Б. Антоновича. На фото представлений і його львівський учень²⁴.

Виявлені останнім часом документи свідчать, що М. Кордуба виголосив під час свого короточасного перебування в УССР ще одну наукову доповідь в Історичній секції ВУАН – «Українська історіографія і Галичина»²⁵.

23 березня 1928 р. академік С. О. Єфремов занотував у щоденнику: «Зайшов д[окто]р Мирон Кордуба, що приїхав на святкування Антоновичевих роковин. Я з ним, здається, тільки раз на віку стрівався – в Полтаві 1903 р. під час одкриття пам'ятника Котляревському [...]. Розповідав багато про свою подорож на Україні за останніх днів Гетьманщини, коли було його сюди делеговано прохати допомоги проти румунів, що саме загарбали Буковину. Жахлива подорож! Найбільше тим, що приїхавши сюди, в «Українську державу», застав – розгукану доброволію, що нищила все українське. З гетьманом не бачився, але один з його прибічників вимовився, що гетьман не то Буковину, а й Поділля віддав би румунам, аби дістати від них полків зо два, зо три допомоги проти Петлюри. З тим і вернувся буковинський посол до Львова. Кордуба обіцяє, що напише свої про цей епізод згадки»²⁶.

27 березня М. Кордуба взяв участь у засіданні пленуму Науково-дослідної кафедри історії України, виступивши на ньому в обговоренні доповіді Т. М. Гавриленка «Третій археологічний з'їзд у Києві»²⁷.

Перебування львів'янина у підсоветській Україні завершилося, очевидно, наприкінці березня – на початку квітня 1928 р. Принаймні у перших числах квітня Грушевський інформує К. Студинського, що останні київські новини йому повідомить «*др. Кордуба – за делегування котрого щиро дякуємо Вам і Науковому Товариству ім. Шевченка*». У листі від 4 квітня керівник Історичної секції запитує голову НТШ, маючи на увазі М. Кордубу: «*Чи одержали передане з Мироном?*» – йшлося про поточні фінансові розрахунки зі львівськими колегами. 9 квітня М. С. Грушевський повертається до цієї ж теми: «*Кордуба писав, що повернув щасливо, думаю, що [\$] 215 віддав уже Вам. Пише, що задоволений з побуту тут – не знати як Ви то там на місці чуєте*»²⁸ (виділення наше. – Авт.).

²² Див.: Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // *Україна*. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 33–78.

²³ Див.: *Пам'яті В. Антоновича: Свято в Українській Академії Наук // Діло*. – 1928. – 2 квіт. – Ч. 75. – С. 2–3.

²⁴ *Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С. 126–127.

²⁵ Див., напр.: *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928: Док. і матеріали*. – С. 715.

²⁶ *Єфремов С. О.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 602.

²⁷ *НА ПУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 16, арк. 17.

²⁸ *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.)*. – С. 221–223.

Невдовзі після повернення додому Мирон Кордуба оприлюднив свої враження від подорожі до Києва. Були це рефлексії над щойно побаченим на підсоветських українських теренах, до чого принагідно було вмонтовано невеличкий епізод із київських спостережень 1918 р.

«В Квітчиній комедії «Шельменко-денщик» виведений тип Тимофія Кіндратовича Лопуцьковського, котрий кожну свою замітку починає словами: «Когда я в 32 году вояжировал из Чернигова в Воронеж». Хоча віддаль зі Львова до Києва навіть дещо менша чим з Чернигова до Вороніжа і хоча техніка подорожування стоїть тепер значно вище, чим сто літ тому назад, все ж таки подорож зі Львова до Києва вважається тепер куди більшою сенсацією, чим «вояжировка из Чернигова в Воронеж в 32 году», коли то ще треба було їздити підводами або й балагулами»²⁹, – так починаються оприлюднені «Ділом» дорожні нотатки М. Кордуби.

Львівський науковець зауважував: «Таку силу мають нові, проведені після світової війни кордони, такі непереможні труднощі зв'язані з добуттям паспортів і всякого рода дозволів, що від часу усталення польської влади у нас та радянської на Придніпрянщині досі тільки п'ятьом українським громадянам з Галичини вдалося перебратися через граничний надзбручанський мур і власними очима заглянути, що там по тамтім боці діється». Водночас, на думку автора, який мав вочевидь на увазі українських учених з львівського НТШ, «їхні звідомлення, подані у нашій пресі, не зовсім вдоволили читачів»: «Акад. Студинському закидають надто великий оптимізм, директор Макарушка – кажуть – роздивляв все крізь чорні окуляри, директор Свенціцький поза музеями та іконами не бачив світа Божого, а його подруга і д-р Філярет Колесса досі взагалі не подали в пресі звідомлень зі своїх поїздок. Тому не думаю, щоби мені грозила небезпека попасти у комічну роллю Тимофія Кіндратовича, коли у відповідь на запрошення редакції «Діла» прислати якийсь причинок до святочного числа, поділюся з читачами вражіннями з недавно відбутої поїздки до Києва»³⁰.

Але надалі львівський дослідник раптово облишив дещо жартівливий тон, задекларований ним на початку своїх подорожніх нотаток. Його київські замальовки, з огляду на їх зваженість і критичність, становлять великий інтерес для історика тієї доби.

Нарікаючи на бюрократичні перешкоди, пов'язані з «добуттям паспортів і всякого рода дозволів», потрібних для перетинання «граничного надзбручанського муру», М. Кордуба все ж таки основну увагу у своїх нотатках приділив характеристиці тих суспільно-політичних та культурних процесів, котрі відбувалися у підсоветській Україні. Оцінки ці мали загальний характер, на чому особливо наголошував дописувач «Діла»: «*Бо зовсім не претендую на всебічне змалювання положення, в яким тепер находиться радянська Україна: до дослідів цього питання я не мав ні часу, ані спромоги*».

Перш за все, західноукраїнське громадянство взагалі й галицьких науковців, зокрема, цікавив перебіг українізаційних процесів в УССР. «Цєю справою і я сам дуже цікавився і за цим найбільше мене допитувалися львівські знакомі, коли вернув з подорожі», – зауважував М. Кордуба.

²⁹ Кордуба М. Вражіння з поїздки до Києва // Діло. – 1928. – 15 квіт. – Ч. 84. – С. 8.

³⁰ Там само.

Аналітичні оцінки науковця з цього приводу становлять неабиякий інтерес. Тим більше, що він ще у передвоєнних часах, а також за доби гетьманату П. Скоропадського неодноразово відвідував Наддніпрянську Україну і Київ, отже, мав можливість на підставі власних спостережень порівнювати українізацію 1918 й 1928 рр. (поряд із терміном «українізація» Кордуба частіше вживає слово – «відмосковлення»).

Загалом позитивно оцінюючи українізаційний курс керівництва УССР, М. Кордуба подавав таку характеристику зовнішнього вигляду «матері міст руських»: «Київ на чужинця, котрий орієнтується по зверхньому виглядові, тепер му- сить робити вражіння суто українського міста. Написи на урядових будинках, таблиці з новими назвами вулиць, написи на трамваях, крамничні вивіски, ви- віски лікарів, техніків і т. ін. з правила українські, лише де-не-де попри україн- ський знаходиться ще й російський текст. З давних російських написів остали хіба таблички зі старими назвами вулиць, щоби приїзжі, що привикли до тих старих назв та ще не знають нових, могли орієнтуватися в місті. Розказували мені, що в Харкові існує окрема комісія, що стежить за чистотою та поправністю української мови у написах та вивісках. В Києві такої комісії нема, тому поруч з усякими дуже вдатними названнями (прим[іром], трамваєва станція там зветься *зупинка*) попадаються часом й варваризми та вульгаризми, як: *стекляні вироби, гамазей* (згл[ядно] магазин), на голярнях скрізь пописано: *перукар* (з рос. парик- махер), хоча в Києві, як і в нас, ніхто перук не носить»³¹.

Разом із тим, учений наголошував, що це лише «*зверхний* вигляд міста», оскільки «мова розговірна на вулицях, в трамваях, кінах, театрах, урядах по- дав- ньому російська». Характеризуючи у зв'язку з цим роль Києва як русифікованого анклаву посеред «українського моря», нав'язану йому силоміць царатом, М. Кор- дуба підкреслював: «Та й годі було чого іншого сподіватися! Київ, як всі великі міста на території України, має населення у великій більшості неукраїнське, чуже, напливове. Перепись з 1924 р. виказує в Києві 13 прц. українців, 49 прц. руських, 32 прц. жидів і 6 прц. інших. Значить, українці становлять тут мало що більше чим одну восьму частину населення, а й із цієї осьминої чимала часть вживає по старій привичці в розмові російської мови. Тут найбільш ярка націоналістична влада бу- ла би безсильна, бо ж мови не можна декретами накинати. Що протягом 250-ти літ обрусіло, не дасться через одну ніч відмосковити та українізувати».

Історик пропонував «підждати, поки старе обрусіле покоління вимре; мо- лоде, виховане в українських школах, буде вже зовсім українське». Водночас, на підставі власних спостережень, дописувач «Діла» висловлював обережний опти- мізм щодо перспектив «українізаційної» політики: «Зрештою, вже й тепер заміт- ний чималий поступ в українізації маси населення. Я знаю Київ не від нині, бував там кількома наворотами у різні часи. Перш за все, мушу зазначити, що тепер по- руч російської чуто там на вулицях і публичних льокалях (приміщеннях. – *Авт.*) також і українську мову, от менш-більш у таким відношенні, як у нас у Львові, чо- го передше зовсім не було. Відтак, коли ви у передвоєнній добі на вулиці або в яким публичним льокалі заговорили по-українськи, на вас подивилися мов на чу-

³¹ Там само.

дака або людину з іншої планети і відповідали, коли не по-російськи, то вже радше хоч би й по-польськи, але ніколи по-українськи». І, згадуючи власні відвідини Києва за доби П. Скоропадського, учений наводив такий приклад, порівнюючи його з ситуацією у 1928 р.: «Ще за часів гетьмана, коли я в цукорни заговорив до хозяйки в українській мові, почув зі сусіднього стола зовсім недвозначні глузування. Тепер, коли поспитати прохожого на вулиці в українській мові, дістається відповідь здебільша в цій же самій мові, так само по крамницях, ресторанах і т. ін.; а коли й відповідять по-російськи, то не замічуєте ніякого счудовання або неохоти, значить, загал населення вже привик до української мови»³².

Майже тотожними оцінкам М. Кордуби були й міркування щодо перебігу українізаційного процесу в УССР М. Лозинського, «харківського галичанина», який тоді щойно починав акліматизовуватися до умов підсоветської дійсності. Під час урочистостей з нагоди століття «Малоросійських пісень» М. Максимовича у жовтні 1927 р. він розмовляв зі львівськими науковцями О. Макарушкою та Ф. Колессою, які нарікали, що на вулицях Києва не чути української мови. «Я їм пояснив, – відтворював тодішній діалог Лозинський, – що знаю Київ з 1907 р., знаю ступінь передреволюційної русифікації, і тому не треба дивуватися. Українізація – це довгий затяжний процес, – і я їм вказував на політику нацкультурного будівництва, яку веде радвлда. Годі ж вимагати, щоб радвлда приставила до кожного «малороса» міліціонера, щоб той пильнував, щоб «малорос» обов'язково говорив укр[аїнською] мовою. Це само прийде, коли з радянської школи вийде молоде покоління»³³.

Разом із тим, зазначена стаття М. Кордуби аж ніяк не була панегіриком советської системі, хоча автор, без усякого сумніву, вітав зовнішні ознаки українізації, щиро радів поширенню ареалу української мови, помітним здобуткам національної науки й мистецтва в УССР³⁴. Тверезий аналітик, він зауважував водночас і кардинальні вади економічного і політичного характеру, притаманні комуністичному режимові, а відтак – і тогочасному повсякденному життю в УССР: «Коли в

³² Там само.

³³ *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 5. – С. 104.

³⁴ Особливо виокремлював М. Кордуба важливість впливу на населення республіки такої потужної складової українізаційного процесу, як мистецький чинник: «Над українізацією й теперішнього старшого покоління міської маси населення йде безвпинна, послідовна робота двома широкими шляхами: через театр і кіно. Мені довелось бути у міській опері. Йшла «Ніч проти Різдва» Римського-Корсакова. Всі місця сидячі і стоячі, балькони, ложі були виповнені вщерть публікою. Орchestra майстерська, сценарія вдоволяюча найвибагливіші вимоги, голоси чудові, балет [...] розкішний. Я добре знаю давню віденську оперу, в котрій залюбки бував за студентських часів, і можу впевнити, що теперішня київська їй зовсім не уступає. Серед представлення прийшло мені на думку, які то дива доконує українізація! От хоч би тут, в цій опері! Тему з українського побуту і вірувань Гоголь обробив у російській мові, російський композитор [...] Римський-Корсаков, достроюючи музику до сюжету, заснував її на народніх українських мельодіях. Тепер доволі було лібрето перекласти на українську мову, і вийшла пречудова суто українська опера; ніхто з найтонших знатоків національної музики не підозрів би, що це не оригінальна українська композиція [...]. Нічого казати, що обі ці інституції, театр і кіно, являються могутними засобами українізації, привичаючи і привичаючи чужу і обрусілу публіку до української мови» (*Кордуба М.* Вразіння з поїздки до Києва).

Цікава ледь не цілковита тотожність думок, що їх висловив з аналогічного приводу М. Грушевський у листі до О. Олесья на рубежі 1925/1926 рр.: «Ми собі живемо, не важно, але яко-такো можливо.

прирівнянні до довоєнної доби на національній полі ми могли ствердити велике плюс, то під оглядом економічним приходиться зазначити значне погіршення. Загально нарікають на брак мешкань, упадок промислу і доріжничу. І, справді, доріжня у Києві куди більша, чим у Львові [...]. Тому інтелігенція, що живе з умовою праці, знаходиться у великій економічній тісноті. Як живуть інші круги населення, не знаю, бо з ними ближче не сходилися»³⁵.

Особливо підкреслював М. Кордуба перед галицькими читачами політичні недоліки пануючої у підсоветській Україні системи: «Хоч як воно звучатиме парадоксально, бо саме під політичним оглядом все там пішло в шкереберть, приходиться констатувати, що в прирівнянні до передвоєнної доби саме політичне положення громадян ще найменше змінилося. Остала ця ж сама поліційна система надзору і настирливої, дошкульної контролі приватного життя, ця ж сама самоволя уряду і брак захисту перед цією самоволею, ще більша чим за старого режиму нетолеранція до всякої критики або хоч би відмінної думки. На кілька днів перед поминками Антоновича арештовано сорок кількох визначніших українських інтелігентів, між ними кількох професорів і двох співробітників Академії. А за що? – ніхто не знає сказати»³⁶.

Реальна картина тогочасної репресивної акції комуністичної таємної поліції в УРСР була значно масштабнішою, аніж згадані в інформаціях «Діла» й статті М. Кордуби 40–50 «визначніших українських інтелігентів», які, мовляв, потрапили тоді за ґрати. У березні 1928 р. ГПУ здійснило (за самохарактеристикою) «широку операцію зі зняття українського антирадянського активу», внаслідок якої було заарештовано **понад 400 осіб**³⁷ – **удесятеро більше**, аніж та цифра, що її подав львівський щоденник.

Зрозуміло, що такі публікації з реалістичною оцінкою суспільно-політичного життя в УРСР, економічних труднощів на «Радянщині», не викликали захоплення партійно-советської номенклатури й ретельно відстежувалися советськими дипломатичними представництвами за кордоном та «компетентними органами». Останні водночас вживали запобіжних заходів, аби подібна об'єктивна інформація не поширювалася на контрольованій комуністичною адміністрацією

Тішимося зростом українського життя, українізацією. Перший раз по десятках літ я ходив сеї зими на оперу – бо перший раз українська державна опера, і вся українська інтелігенція своїм обов'язком вважала взяти абонементи. Не українська публіка спочатку бойкотувала, фиркала, а далі оговталась, і тепер ходить доволі охоче, переконавшись, що від укр[аїнської] мови опера не програє. Особливо приємно було почути Собінова в «Євгенії Онєгіне»: він превірно вимовляв по-українськи, очевидно – з повною приємністю» (*Листування М. Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»*. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – С. 267–268).

³⁵ Кордуба М. Вражіння з поїздки до Києва // *Діло*. – 1928. – 15 квіт.

³⁶ Там само.

Наприкінці березня те ж львів. видання інформувало: «З Радянської України прийшли вістки про масові арештування українців. Арештовано около 50 осіб, між ними знаного економіста проф. Шимоновича, що недавно приїхав із закордону, соціолога Петра Чикаленка, сина заслуженого діяча Євгена Чикаленка, члена Української Академії Наук проф. Кирила Осмака, лікаря Питенка, визначного цукроварника інж. Болзовича й ін. [...] Арештованим закидає ДПУ пропаганду українського визвольного руху [...]» (Див.: *Арештування українців на Рад. Україні* // *Діло*. – 1928. – 27 берез. – С. 69. – С. 3).

³⁷ *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.*: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 400.

території. Тоталітарна система сталінського штибу до приїжджих з-за кордону науковців висувала насамперед ідеологічні вимоги беззастережної підтримки й схвалення панівного на теренах колишньої імперії Романових режиму, безапеляційного визнання його «єдиноспасенності» та «взірцевості» для «трудящих усього світу». Якщо ж закордонний інтелігент, у даному разі західноукраїнський учений, прагнув за всяку ціну зберегти незаангажованість в оцінці ситуації у Советському Союзі, він негласно оголошувався *персона нон грата*, якій щонайменше гарантувалися перманентні «папшпортові труднощі» під час оформлення документів на в'їзд до СРСР тощо.

Так сталося й у випадку з оприлюдненими львівським щоденником київськими замальовками і спостереженнями М. Кордуби. Вже другого дня після цієї публікації – 16 квітня 1928 р. – Консульство СРСР у Львові повідомляло апарат Уповноваженого НКЗС СРСР у Харкові: «Надсилаємо вирізку з газети «Діло» від 15.4. р[оку] б[іжучого] – «Вражіння з поїздки до Києва» (М. Кордуба)»³⁸...

Тим часом 20 квітня 1928 р. Грушевський листовно заспокоював Кирила Студинського – тому, очевидно, стало відомим невдоволення М. Кордуби «самовладною» поведінкою голови НТШ при визначенні делегації Товариства на урочистості з нагоди століття «Малоросійських пісень» М. Максимовича (див. вищенаведений лист Кордуби до М. С. Грушевського від 22 жовтня 1927 р.): «З приводу Кордуби не майте злої гадки, він нічого злого не говорив на Вас, навпаки – з повним поважанням; своєю дорогою і ми з Ф[едором] Я[ковичем] [Савченком] підчеркнули перед ним наше велике признание і симпатії для Вас, і я одверто його попередив, що коли навіть і має що говорити на Вас, то нехай говорить перед нами, а не перед Сергіями (Єфремовими. – Авт.), і я думаю, що він так і робив. Кінець кінцем і не мав нічого»³⁹.

Львівський історик дотримався обіцянки, що її він дав С. Єфремову 23 березня 1928 р., й таки надрукував спогади про свою дипломатичну місію 1918 р. в якості

38 ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 919-а, арк. 2 зв.

39 Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.). – С. 224.

М. Кордуба і справді «не мав нічого» проти Студинського – принаймні непорозуміння між ними 1927 р. не переросло у серйозний конфлікт. Прикметним з цього приводу є лист Кордуби (тоді вже професора Варшавського університету) до К. Студинського від 3 лют. 1931 р.: «Щойно сими днями донесено мені, і то з кількох сторін, що перед загальними зборами Наук[ового] Товариства ім. Шевченка писав до Вас відси проф. Огієнко лист, в котрім мав Вас інформувати, що УНРівці висилають на збори проф. Лотоцького для агітації проти вибору Вашої особи та підпертя моєї кандидатури на голову Товариства. З якою місією і цілюю приїздив Лотоцький, не знаю і не цікавився сим; знаю тільки, що через цілий час свого побуту у Львові, рано і вечерами, висиджував в бібліотеці і робив собі з ріжних книжок виписки. Що до моєї кандидатури, то тільки зумашедша людина могла б прийти на думку кермувати Наук[овим] Товариством з його величезними і ріжнородними агендами... з Варшави («agenda» /польськ./ – відділення, філія, підпорядкована установа. – Авт.). На скільки можу судити, то в моїй голові клепки ще тримаються купи і тому така дивовижна ідея мені ніколи навіть в сні, не то на яві, не приступала до голови. Думаю, що й нікому з членів Товариства, за виємкою хибаж проф. Огієнка.

Се я вважав своїм обовязком подати Вам, Вельмишановний Пане Голово, до відома, «щоби баламутство не ширилося». Остаю з високим поважанням і широ здоровлю. *Мирон Кордуба* (ЦДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 55, арк. 34).

Варшавський професор був й одним з авторів ювілейного збірника «Записок НТШ», виданого на пошану К. Студинського (Див.: *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша: Від губернського секретаря до надворного радника // *Записки НТШ*. – Т. С: Ювіл. зб. на пошану акад. К. Студинського. – Ч. II. Праці історичні. – Л., 1930. – С. 327–377).

буковинського посланця до гетьмана П. Скоропадського⁴⁰. Лець позначений у публікації в «Ділі» спогад-епізод з «українізацією» київського життя останніх днів існування Української Держави набув у цих мемуарах довшеного вигляду. Маркантний фрагмент недвозначно датований 24 листопада 1918 р.: *«Взагалі на всіх ділянках публічного життя і діяльності влади «Української Держави» замічується завзята нагінка на всі прояви української національності. «Галицько-буковинське Товариство» розв'язане, «Український Клуб» замкнений, а клубовий льокаль переданий на казарму для відділу добровольчеської армії та вивішено на ній державну російську хорозву [...] Цензура придавлює кожну свобіднішу думку, а в українських часописях можливі тільки реферуючі статті. Мені прийшлося особисто переконатися, до чого доходить нахабність московських старшин в столиці України. Зайшовши на снідання в паштетну, сів я при свобіднім столику, а коло сусідного більшого стола сиділо 6 старшин з добровольчеської армії. Підійшла власнителька, я замовив чай і тіста по-українськи, вона зі замітним пересердем відповідала по-російськи. Коли відтак переходила попри старшинський стіл, один зі старшин сказав до неї на весь голос, косячися при сім у мій бік: «Чтож, хазяюшка, не кончили українскаво універсітета в Пархомовке!» При цім всі зареготалися. Так поводилися люди, котрим Україна вратувала життя, даючи їм захист перед большевиками!»⁴¹.*

Привід цих «добровольчеських старшин», які дозволяли собі хамські «жарти» стосовно української мови за часів П. Скоропадського, непокоїв не лише Мирона Кордуба і його галицьких колег з української інтелігенції. Літературний фантом цих офіцерів-великодержавників, покликаний до життя Михайлом Булгаковим, одним з колишніх білих старшин тієї самої пам'ятної осені 1918 р. (чи не одним із «знайомих» мемуариста?), суттєво попустивав принаймні літературні взаємини двох «рівних республік» – УССР та РСФСР. Цей київський абориген, яскравий і талановитий представник місцевої російської колонії, на початку 1920-х перебрався до Москви. Змальований ним у п'єсі «Дні Турбіних» карикатурний образ не лише гетьмана Скоропадського, але й інших дієвих осіб українських визвольних змагань, так само як і зневажливе ставлення драматурга та його героїв до української мови, викликали бурхливі протести навіть комунізованих вітчизняних літераторів, що виразно проявилось під час їхньої «бесіди» з Й. Джугашвілі-Сталіним 12 лютого 1929 р.⁴².

Через рік після М. Кордуби УССР відвідав з науковою метою його молодший колега, але нині більш відомий львівський учень М. С. Грушевського – Іван Петрович Крип'якевич.

⁴⁰ Див.: Кордуба М. В посольстві до гетьмана: Уривок із щоденника // *Літопис Червоної Каліни* (Львів). – 1930. – Ч. 10. – Жовтень. – С. 12–14; Ч. 11. – Листопад. – С. 5–10; Ч. 12. – Грудень. – С. 11–15.

⁴¹ Кордуба М. В посольстві до гетьмана // *Літопис Червоної Каліни*. – 1930. – Ч. 11. – С. 10.

⁴² Див.: *Stalin's Meeting with a Delegation of Ukrainian Writers on 12 February 1929* / Publ. L. Maximenkov // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol. XVI. – № 3/4. – December 1992. – P. 377–379, 389–394. Сановний «мистецтвознавець» на усі зауваження співрозмовників щодо цієї п'єси відповів: *«Безобразное изображение украинцев – это безобразная сторона, но есть и другая сторона»*, маючи на увазі пропагандистську «корисність» цього драматургічного витвору – як свідчення «усперемагаючої сили» російського комунізму (*Ibid.* – P. 391, 393).

Ще за львівської доби Грушевського І. Крип'якевич зарекомендував себе напрочуд цінним співробітником Археографічної комісії НТШ, оскільки був серед тих, для кого копіювання й видання архівних джерел «перегукувалося» з власним науковим зацікавленням. Як слушно зауважує І. Б. Гирич: «У І. Крип'якевича, найретельнішого й, можливо, найоперативнішого з усіх членів АК НТШ, «археографічний етап» в житті склався найбільш логічно. Захистивши докторську дисертацію, він першим (1908 р.) підготував свій том «Жерел...» – «Матеріали з історії української козаччини». Основну роботу по виявленню й копіюванню документів виконав у 1905–1907 рр. Наприкінці 1910 р. І. Крип'якевич здійснив археографічну експедицію до Варшави. Решту часу він віддавав власним науковим студіям, активно займався літературною діяльністю, а гроші на життя заробляв учительованням в українських гімназіях»⁴³.

Після 1914 р., коли шляхи учителя й учня розійшлися більше ніж на десятиліття, І. Крип'якевич стрімко перетворився на маститого й шанованого дослідника-історика із власним баченням наукових проблем (хоча й не будемо абсолютизувати «народницьку» школу Грушевського і «державницьку» – його вихованця) та вже своїми учнями. У центрі уваги львівського ученого перебувала доба Б. Хмельницького, а саме – Українська козацька держава⁴⁴.

Після від'їзду Грушевського зі Львова 1914 р. контакти учня й учителя обірвалися на довгих чотирнадцять років. Вплинули на це й воєнні події, й діяльність М. С. Грушевського у Центральній Раді, уряді УНР, роки еміграції та ін.

Тим не менше М. С. Грушевський пильно стежив за успіхами свого учня. Зокрема, 19 липня 1924 р. він просив К. Студинського надіслати йому «*праці історич[ного] семінара вільного унів[ерситету], видані Крип'якевичем*»⁴⁵.

В свою чергу, вихованець М. С. Грушевського наполегливо прагнув відновити контакт із своїм колишнім наставником, особливо після повернення академіка на рідну землю й розгортання під його керівництвом Історичною секцією ВУАН активної дослідницької роботи із залученням провідних науковців НТШ у Львові.

Прізвища Крип'якевича і Кордуби – серед тих, хто вітав М. С. Грушевського пам'ятної осені 1926 р. – з нагоди 60-річчя. Так, Управа Історично-філософської секції НТШ в особі директора – М. Кордуби⁴⁶ – та секретаря – І. Крип'якевича – зверталася у вересні 1926 р. до ювіляра: «Дорогий Професоре, Високодостойний і Вельмизаслужений Ювіляте! [...] Вітаємо Тебе в імені Історично-філософської Секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, – в імені тої Секції, яку Ти перед тридцять трьома літами перетворив і оживив, в якій під Твоїм світлим особистим проводом протягом двадцяти літ працювали Твої найближчі ученики і

⁴³ Гирич І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.). – С. 75.

⁴⁴ Див., напр.: Крип'якевич Ів. Студії над державою Богдана Хмельницького // *Записки НТШ*. – Л., 1925. – Т. CXXXVIII/CXL. – С. 67–81; 1926. – Т. CXLIV/CXLV. – С. 109–140; 1927. – Т. CXLVII. – С. 55–80; 1931. – Т. CLI. – С. 111–150.

⁴⁵ Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 154.

⁴⁶ М. Кордуба надрукував тоді й вартісну розвідку про свого Вчителя. Див.: *Кордуба М.* Академик Михайло Грушевський як історик: З нагоди ювілею // *Літературно-науковий вістник*. – Л., 1926. – Кн. 12. – С. 346–357.

співробітники, і в якій вони ще й дотепер гуртуються, споминаючи з вдячністю і тугою світлі часи Твого довголітнього проводу.

Ми вдячні Тобі за те, що Ти зогрів і згуртував нас до наукової праці – особливо до праці на полі рідної історичної науки та став для нас у тій роботі провідником і найкращим взірцем.

Тож висказуючи Тобі отсим нашу окрему подяку – вітаємо Тебе разом з усіма іншими, як найбільшого сучасного українського історика, а одночасно як одного з найбільших українських сучасних діячів, та висловлюємо наше побажання, щоби Твої многоцінні історичні студії навчили наше громадянство якнайкраще розуміти свою рідну історію і якнайкраще її творити для добра своєї нації»⁴⁷.

І ще раз зустрічаємо прізвище І. Крип'якевича (як також і М. Кордуби) серед ювілейних привітань – під невеличкою телеграмою латинкою в українській транскрипції: «Згадуючи студентські часи і спільну працю з Вами, вітаємо Вас, вельмишановний Михайло Сергієвичу, з ювілеєм. Бувші ученики *Герасимчук, Філарет Колесса, Кордуба, Крип'якевич, Коренець, Омелян Терлецький*»⁴⁸ (виділення наше. – Авт.).

Є свідчення, що кілька листів львівського історика до свого старшого київського колеги десь загубилися у дорозі (були перехоплені польською або советською цензурою?). Так, наприкінці одного з листів Грушевського до К. Студинського, написаного у квітні 1927 р., зустрічаємо фразу: «*Крип'якевичу прошу сказати, що я не мав від нього ніякого листа, відколи до Києва приїхав, якби мав, то зараз би відписав*»⁴⁹.

Імовірно, що листування львівського історика з академіком С. О. Єфремовим відбувалося з меншими перешкодами – І. Крип'якевич виявив бажання співпрацювати у Постійній комісії для складання біографічного словника діячів української землі, яку очолював віце-президент ВУАН. І це прагнення зустріло розуміння. Принаймні 29 листопада 1927 р. керівник Історичної секції повідомляв голову НТШ: «*На засід[анні] Іст[орико]–Філ[ологічного] Відділу подав Єфремов до відома, що до Комісії Біографічного Словника (голова Єфремов), керівник Могилянський) зголосився Крип'якевич, як співробітник, і Комісія проголосувала затвердити його нештатним співробітником]. Отже, паралельно з співробітниками львівськими, увязаними з нашими установами, починається увязка з Єфремовськими*»⁵⁰.

⁴⁷ Див.: Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926: І. Ювілейні засідання; ІІ. Привітання. – К., 1927. – С. 107–108.

⁴⁸ Там само. – С. 113.

⁴⁹ Див.: Листи М. Грушевського до К. Студинського. – С. 207.

⁵⁰ Листи М. Грушевського до К. Студинського. – С. 215.

У «Звідомленні ВУАН у Києві за 1927 р.» міститься інформація: «Комісія для складання біографічного словника діячів України в складі керівничого М. Могилянського та 5 нештатних співробітників провадила далі роботу систематичного збирання бібліографічного матеріалу, придбавши нових карток 14.978. Менш успішно йшло складання біографій, а саме тому, що редакторську працю зовсім не оплачувано, – проте і в цій сфері до Комісії надійшло чимало нових біографій (на літеру А), особливо з Галичини від співробітника д-ра І. Крип'якевича» (Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928*. – С. 357).

Хто знає історію взаємин М. С. Грушевського із тогочасним керівним тандемом ВУАН А. Ю. Кримський – С. О. Єфремов⁵¹, легко прочитає у наведених рядках і роздратування, і ревності (чого варта дихотомія: «*наші установи – ефремівські установи*!»).

Нарешті, у квітні 1928 р. листування між учителем і колишнім учнем все ж таки відновлюється й набуває надалі доволі активного характеру: за свідченням Р. Крип'якевича – 49 листів за неповні три роки⁵².

Останнім поштовхом до відновлення листовного спілкування між київським і львівським істориками став візит до Києва у березні 1928 р. старшого колеги І. Крип'якевича, галицького ученого Мирона Кордуби (також вихованця Грушевського), який брав участь у жалобному засіданні Історичної секції ВУАН з нагоди 20-річчя з дня смерті В. Б. Антоновича.

Отже, 19 квітня 1928 р. – у відповідь на листовне звернення до нього – керівник Історичної секції, нарешті, безпосередньо відповідає І. Крип'якевичу: «Високоповажаний Професоре! Я дуже рад, що др. Кордуба переказав Вам мої слова і спонукав тим Вас до сього листа, котрого я отсе отримав. Спішу відповісти бодай коротко, щоб осунути останні непорозуміння.

З трьох листів, про котрі Ви згадуєте, я дістав тільки один, перший – з пропозицією участі в *Записках*, я відповів, що не маю зараз ніякого підходящого матеріалу для статті. Признаюсь, що був я тоді взагалі огірчений на колишніх львівських товаришів праці за те, що сталося в Вид[авничій] Спілці і з *Лит[ературно]-Наук[овим] Вістником*, в секреті від мене, особливо на тих, які в тім часі переписувалися зо мною, а про се затали⁵³, – але *Вас персонально* се не дотикало».

⁵¹ Див., напр.: *Гурич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов: До історії наукових, літературних і особистих взаємин // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 65–75; Гурич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст. // Укр. історик. – 1996. – № 1/4 (128/131). – С. 142–187; та ін.*

⁵² Див.: *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – С. 336.

⁵³ На згадку про цей («перший», за словами М. С. Грушевського) лист І. Крип'якевича натрапляємо у листі Грушевського з Бадена до К. Студинського від 15 січ. 1923 р., в якому, зокрема, йдеться: «В Ваших замірах до відродження наук[ових] видань тов[ариства] Шевченка радо Вам буду помічним по силах. Торік мене просив до співучасті в «*Записках*» історич[ної] секції Крип'якевич, але я був саме тоді дуже знеохочений інцидентом з «*Лит[ературно]-Наук[овим] Вістником*», а що бачив і його між учасниками того псевдо-Вістника, то й не відписав йому» (виділення наше. – Авт.) (Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 72–73).

Заснований 1898 р. за ініціативою Грушевського, місячник «ЛНВ» видавався у Львові (1898–1906) та Києві (1907–1914, 1917–1919). У 1922 р. відновився його вихід у Львові, але вже під редакцією Д. Донцова. 11 листоп. 1922 р. Грушевський писав із Бадена В. Кузіву у США, нарікаючи на колишніх своїх вихованців І. Кривецького та С. Томашівського: «Сього року зробили міні велику прикрість сі колишні духові діти, вихованці, клієнти, за котрих я колись розшибався, відновивши «Літ.-Наук. Вістник», котрий я засновав і вів, духово і матеріально, весь час, а вони се зробили без моєї відомости, потайки, віддали ворожій і особисто, і напрямом людині – Донцову, не запросили мене навіть до участі і цинічно покликалися на закони, коли я реклямував моральне право до сеї часописи для київ[ського] редакц[ійного] комітету, який вів сей журнал і був його моральним власником» (Цит. за: *Рубльов О. С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 67 (прим. 24).

І далі, з'ясувавши й відсунувши у бік непорозуміння й прикроці минулих років та шануючи науковий авторитет адресата, Грушевський закликає до співпраці свого львівського колегу: «Я тим більше буду радий, коли і Ви прилучитесь до групи тих, що працюють з нами, і ми їх працю високо цінимо і шануємо. Відкладаючи подробиці до вільнішого часу, а найкраще – до *особистого побачення*; як се ми мали з д-ром Кордубою, коротко скажу, що ми [...] знаємо трудні обставини нинішньої наукової праці в Галичині, але з тим більшим поважанням і признанням ставимось до тих, які не вважаючи на всі труднощі, не спускають рук і ведуть сю роботу далі; *Ви в їх числі*. І серед широкого загалу є велике поважання, пієтизм та симпатія до галицького культурного і наукового осередка, до галицьких наукових видань, і т. д.».

Завершував лист Грушевського цікавий постскриптур (з огляду на обставини тогочасної підсоветської дійсності): «*Не пригадую собі імені Вашого батька – не можу повеличати Вас нині прийнятим способом. А слово «пан» у нас однодушно вигнано з культурного вжитку*»⁵⁴.

Відтак у листуванні голови Історичної секції ВУАН поряд із уже традиційним – «Дорогий Кирило Осипович!» (до Студинського) – з'являється й нове звернення – «Дорогий Іване Петровичу!» (до Крип'якевича)⁵⁵.

Наукові контакти і співпраця між львівським істориком і київським метром національної історіографії набирають дедалі більшої інтенсивності, що підтверджує тогочасне листування між ними.

Грушевський наполягає на приїзді Крип'якевича до Києва для безпосереднього обговорення проблем співробітництва, порушує справу систематичного реферування й оглядів історичних наукових праць, котрі друкуються за кордонами УРСР, інформування про роботу НТШ, складання мапи Гетьманщини. Голова Історичної секції ВУАН організує оплату праці кореспонденційних співробітників Академії – Крип'якевича та ін., ретельно стежить за розрахунками за виконану роботу, що було тим актуальнішим, оскільки Крип'якевич через матеріальну скруту вже частинно розпродавав свою наукову книгозбірню. Грушевський висловив бажання викупити ці книжки, аби не потрапили у невідповідні руки. Спільно готуються до друку кілька наукових збірників. У Львові організується група співробітників Історичної секції та Комісії Західної України ВУАН. Спираючись на них, М. С. Грушевський розпочинає підготовку «Бібліографічного реєстру Західної України», який має охоплювати широкий спектр наукових напрямів (усю гуманітарну галузь) і де планується систематично подавати анотовані бібліографічні описи книг і статей з окресленої тематики, а рівночасно вміщувати критику й річні огляди. Фактично це було зародком всеукраїнського реферативного журналу з суспільних наук⁵⁶.

Очевидно, саме цим роздратуванням і пояснюється тодішня відмова М. С. Грушевського співпрацювати з І. Крип'якевичем, адже годі думати, що історик такого масштабу як Грушевський на той час не мав «ніякого підходящого матеріалу для статті» – цілком очевидно, що це лише «етикетальна» форма відмови.

⁵⁴ Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів. – С. 336.

⁵⁵ Там само. – С. 347, 349–363.

⁵⁶ Там само. – С. 336–337.

У листі до К. Студинського від 14 жовтня 1928 р. Грушевський зауважував: «Крип'якевич виявляє охоту розширити роботу на провінції і у Львові в зв'язку з Ком[ісією] Зах[ідньої] України й Істор[ичною] секцією взагалі. Я радив йому порозумітися з Вами, як стівголовою Комісії Зах[ідньої] Укр[аїни]. Ухвалили ми завести в «Укр[аїні]» бібліографію (побіч критики) і я до того заохочую його і В. Дорошенка»⁵⁷.

І. Крип'якевич починає активно співпрацювати в «Україні» та інших виданнях Історичної секції⁵⁸. У своїх мемуарах історик згадував: «Від 1926 р. брав я участь у київських наукових виданнях; до *Бібліологічних вістей* дав статті про папірні, граверство⁵⁹; пару статей до *Вісника природознавства*⁶⁰, врешті до *України* (Голодівки 17 ст., Астаматій). Бажав я пізнати ближче наукове і культурне життя»⁶¹.

Усе рельєфніше вимальовувалося відрядження Крип'якевича на Велику Україну. Актуальність виїзду загострюється й тим, що 11 листопада 1928 р., у день роковин польської державності, він залишив урочисте зібрання у польській гімназії, де викладав, на знак протесту проти антиукраїнських випадів. Як покарання історика перевели до гімназії у містечку Вонгровці у Познанському воєводстві. Він вирішив не їхати до нового місця служби, подавши довідку про «хворобу нервів», і одержав тимчасову відпустку, яку планував використати для поїздки в УСССР⁶².

57 Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 233.

58 Див.: *Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // Україна*. – 1928. – Кн. 6 (31). – С. 6–11; *Крип'якевич І. «Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р. // Науковий збірник за рік 1929 / Записки УНТ у Києві*. Т. XXXII. – К., 1929. – С. 92–96; *І. Крип'якевич*. З наукового руху в Галичині // *Україна*. – 1929. – Січень–лютий (Кн. 32). – С. 174–175; *І. Крип'якевич*. Нові палеолітичні знахідки в Галичині // *Україна*. – 1929. – Травень–червень (Кн. 34). – С. 173–174; *Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII в.: Кілька літописних записок // Україна*. – 1929. – Липень–серпень (Кн. 35). – С. 34–37; *Крип'якевич І. Вірша в пошану Богдана Хмельницького // Україна*. – 1930. – Травень–червень (Кн. 41). – С. 19–21; та ін.

59 У першому числі 1926 р. часопису Укр. наук.-дослідчого ін-ту книгознавства у Києві (УНІК) з'явилася невеличка розвідка львів. історика (Див.: *Крип'якевич І. Найдавніші папірні на Україні (XVI в.) // Бібліологічні вісті*. – 1926. – № 1 (10). – С. 64–65). 15 жовт. 1926 р. керівник Комісії історії книги при УНІКу С. І. Маслов інформував І. Крип'якевича про обрання його дійсним членом Комісії та просив «не відмовитися прийняти участь в працях Комісії, надсилаючи до Комісії реферати з обсягу занять останньої» (*ЦДДА України у м. Львові*, ф. 357, оп. 1, спр. 14, арк. 3). На шпальтах друкованого органу УНІКу з'явилися ще дві невеличкі розвідки Крип'якевича (Див.: *Крип'якевич І. Причинки до словника українських граверів // Бібліологічні вісті*. – 1926. – № 4 (13). – С. 22–25; *Його ж.* До історії львівської травюри в XVII в. // *Там само*. – 1927. – № 1 (14). – С. 80–83).

60 Див.: *Крип'якевич І. Землетруси на Україні в XVII та XVIII вв. // Вісник природознавства (Харків)*. – 1927. – № 3/4. – С. 206; *Його ж.* Повені на Підкарпатті XII–XVIII вв. // *Там само*. – 1928. – № 2. – С. 111–113; *Його ж.* Саранча на Україні в XI–XVIII вв. // *Там само*. – 1928. – № 3/4. – С. 183–192.

61 *Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, нації, суспільстві*. – С. 121.

62 У мемуарах історика йдеться: «Врешті прийшов пам'ятний для мене день 11 листопада 1928 р. Це був день роковин польської державності. Промову мав Косовський (викладач гімназії – полоніст. – О. Р.) – він крайньо безтактно виступив проти національних меншин, що це вороги держави, поляки мусять берегтися їх і з ними боротися. Мене обхопив гнів. Коли ж ще і учень почав також промову у такий самий тон, я піднявся зі стільця і демонстраційно вийшов з залі. Це мало для мене важкі наслідки. Директор не дозволив мені приходити до школи. Почав слідство відомий візитатор-україножер [...]; справа пішла до Варшави. Врешті прийшло рішення – перевести мене до гімназії у Вонгровці, у Познанському воєводстві. Але я рішився туди не їхати. Щоб задовольнити формальність,

16 січня 1929 р. М. С. Грушевський повідомляв голові НТШ: *«Крип[якевич] писав, що, може, на малі вакації при кінці січня зможе приїхати, і се дуже бажано; тому треба з того останку, що у Вас (йдеться про валютні кошти. – Авт.), треба зберігти і для нього. Ми попали в такий валютний клопіт, як я й не сподівався! Подавши завчасу всякі заявки, думали, що сього року не будемо мати такого клопоту як торік, а маємо ще гірший! В листопаді замість сподіваної тисячі дістали на 150 дол., а вчора прийшла ліцензія – на сто! Прийшлося розділити її на мікроскопічні порції [...]. Так от з огляду на се я написав був в неділю Герасимчуку, що не настоюю на його негайнім приїзді. Коли ж він скаже, що таки хоче їхати тепер (проти сього я теж нічого не маю, і прошу не казати, що я волів се відкласти), то прошу йому дати долярів лише стільки, скільки треба на карту від Львова до Києва. Так само і Крип'якевичу. Ми змушені хухати на кожний доляр, поки не дістанемо більших ліцензій. На утриманнє тут дістануть від нас в рублях оден і другий, і так само на поворот»⁶³* (виділення наше. – Авт.).

Очевидно, що саме з причин окреслених «валютних труднощів» приїзд І. Крип'якевича до УССР було відкладено до квітня 1929 р.⁶⁴ Ситуація покращала на початку березня, коли Федір Савченко, за характеристикою Грушевського, «виїздив ліцензію на валюту». Відтак знову актуалізувалася справа приїзду до Києва львів'ян. *«Щось не чути ні Герас[имчука], ні Крип'якевича. Пишу до них»,* – повідомляв Грушевський К. Студинському 5 березня 1929 р. А 18 березня керівник Історичної секції просив Голову НТШ з переказаних до Львова валютних коштів *«дати на дорогу (на карту їзди) Герасимчуку або Крип'якевичу, якби вони їхали сюди. Щось тим часом мовчать»⁶⁵*. Невдовзі контакт з галицькими істориками відновився, й вони спішно почали готуватися до подорожі в УССР.

Грушевський вживав також інших заходів задля матеріальної підтримки свого львівського учня, якому реально загрожувала втрата праці у польській гімназії, а відтак – будь-якого заробітку. 29 січня 1929 р. керуючий осередок Історичного відділу Науково-дослідної кафедри історії України у Києві ухвалив клопотатися перед Наркомосом республіки про затвердження Крип'якевича дійсним членом кафедри слідом за В. Герасимчуком.

19 березня М. С. Грушевський підписує звернення до Укрнауки НКО УССР (22-го лист відправлено до Харкова), в якому йдеться: *«Катедра думає, що в сей момент треба було б протягти руку сьому визначному львівському історику,*

зголосився я до служби листом; був там якийсь порядний директор [...] і він моє зголошення прийняв. Тоді я вислав лікарські свідоцтва про хворобу нервів, і на цій основі Познанська кураторія मुсила мені дати відпустку [...]. Відпустку я використав – на поїздку на Радянську Україну» (Див.: *Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)*. – С. 121).

⁶³ Листи М. Грушевського до К. Студинського. – С. 235.

⁶⁴ 14 жовт. 1928 р., отже на початку нового фінансового року в УССР, Грушевський з'ясовує голові НТШ усю складність проблеми виділення («вибивання») за умов підсоветської дійсності валютних засобів для оплати праці зарубіжних співробітників історичних установ ВУАН: *«Справа ж ліцензій незвичайно трудна. З одного боку, харківські установи дуже скупо дають ліцензії на наукові цілі не індустріальні, а як тут щось вимолитися, ще Московські установи обтинають. Навчені торішнім досвідом, робимо всякі заходи, але не знати, що нам з того вдасться»* (Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 233. Докладніше з цього питання див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – С. 70–83).

⁶⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 281, арк. 205, 208.

підтримати його морально і матеріально. Коли б Укрнаука затвердила його дійсним членом і знайшла можливим визначити йому хоч би половинну ставку, се б сильно скріпило його становище і надхнуло його новою відвагою й рішучістю супроти нинішніх трудних обставин галицького українського життя»⁶⁶.

До зазначеного клопотання долучалися «*Curriculum vitae і спис головніших праць Івана Крип'якевича*», а також «*Оцінка наукових праць д[окто]ра Івана Крип'якевича*». Кандидат у дійсні члени Кафедри історії України характеризувався так: «Наукову працю розпочав в історичному семінарі проф. М. С. Грушевського у Львівському університеті, рівночасно працював в Наук[овому] Т[оварист]ві ім. Шевченка; 1911 р. добув докторат філософії; 1911–1912 р. з доручення Археографічної Комісії Н[аукового] Тов[ариства] ім. Шевченка працював у архівах у Кракові, Варшаві і Москві, збираючи джерела до корпусу історії козаччини [...]. В 1921–1923 [рр.] вів університетські лекції і семінар української історії в приватному (тайному) українському університеті у Львові. Від 1924 р. є редактором Записок Н[аукового] Тов[ариства] ім. Шевченка (праць Істор[ично]-філ[ософічної] Секції). Бере участь у працях Історичної Секції ВУАН, Комісії Біографічного словника ВУАН, у виданнях Укр[аїнського] Наук[ового] Інституту Книгознавства, Укр[аїнського] Бібліологічного Т[оварист]ва в Києві та Укр[аїнського] Географічного Інституту в Харкові»⁶⁷. Остання фраза, власне, повністю окреслює коло вуанівських установ, з якими співпрацював тоді львівський учений.

Академік Грушевський надзвичайно високо оцінював наукові здобутки галицького історика: «*Іван Крип'якевич належить до найбільш активних історичних дослідників Галичини [...]. Почавши свою наукову роботу з 1905 р., він продовжував її неуханно, неважаючи на всі пертурбації галицького життя і несприятливі обставини учителя середньої школи. Кілька разів він стояв на порозі університетської професури, але обставини не дали йому змоги перейти на сю дорогу. Тим не менше він зайняв визначне становище в науці своїми виданнями матеріалів, дослідницькими працями і пробами ширшої історичної синтези. В молодих роках він проробив дуже поважну архівну роботу над історією Українців в м. Львові XV–XVI вв. [...], дав ряд дуже цінних, на архівнім матеріалі опертих студій [...] і потім, попрацювавши кілька літ в архівах над ранньою історією козаччини, він випустив дуже цінну збірку (Жерела до історії України, т. VIII) і знов-таки ряд цінних студій (про Баторієву реформу, про зносини шведські й голяндські з козаками, про участь їх в церковних справах). Далі він перейшов до доби Хмельниччини і перший почав систематично студіювати державну організацію його доби. Він дуже щасливо поєднує при тім працю над вишукуванням нових матеріалів з пильним дослідом уже опублікованого і зведенням осягненого в ширших підсумках.*

При тім виявляє визначний науково-організаційний хист»⁶⁸ (виділення наше. – Авт.).

⁶⁶ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 208; Юркова О. В. Назв. праця. – С. 109.

⁶⁷ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 26, арк. 7.

⁶⁸ Там само, арк. 8–9.

Особливий наголос ставив Грушевський на корисності використання дослідницької та науково-організаційної праці І. Крип'якевича у діяльності Науково-дослідної кафедри історії України: *«Тому не тільки для наукової праці катедри, як і для утримання звязку з науковими робітниками Західньої України він був би дуже цінним: він міг би не тільки помагати членам Катедри в використовуванню матеріалів Зах[ідньої] України, але і втягати місцеві наукові сили в процес нової наукової праці Радянської України»*⁶⁹.

Очевидно, вищенаведене надзвичайно обґрунтоване клопотання справило належне враження у Харкові, й Укрнаука затвердила І. Крип'якевича дійсним членом Кафедри історії України у Києві з 1 жовтня 1929 р.⁷⁰ Як стверджує О. В. Юркова, це було останнє перед закриттям кафедри у вересні 1930 р. затвердження її дійсного члена⁷¹.

Але за півроку до цього затвердження, у квітні – травні 1929 р., нарешті відбулося-таки відрядження І. Крип'якевича на «Радянщину».

Спогади історика про час подорожі говорять доволі невизначно – відбулася вона *«весною 1929 р.»*, коли, як згадував учений: *«Дістав я запрошення від академіка М. Грушевського на археографічну нараду, міністерство освіти дало дозвіл, добув я паспорт і виїхав «за кордон» [...]». В Києві я передусім відвідав Академію Наук. Відділи не були тоді поділені на інститути, як тепер, а в кожному відділі було безліч секцій, комісій, комітетів і т. д. В міру потреби творено нові установи, і Академія виглядала як будинок з різномірними добудівками і причіпками»*⁷².

Історичні установи ВУАН та їх улавлені керівники привертали особливу увагу львівського історика: *«Автономний устрій мала Історична секція, яка з Укр[аїнського] наукового товариства перейшла до Академії і мала кільканадцять комісій і комітетів, в яких працювало, мабуть, більше сотні людей, здебільшого молоді. Грушевський і тут виявився чудовим організатором і зібрав коло себе багато спеціалістів і початкуючих дослідників. Я мав на Історичній секції реферат з моєї праці про державу Б. Хмельницького»*⁷³.

Цікаво, що у приватному спілкуванні зі своїм колишнім учнем Грушевський обговорював і політичні теми, *«з незвичайним завзяттям висловлюювся проти німців, що 1918 р. Україні «вбили ніж у плечі», остерігав, щоб не рахувати на кур-*

69 Там само, арк. 9.

70 Там само, спр. 170, № 22, арк. 54.

71 Див.: Юркова О. В. Назв. праця. – С. 110.

72 Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип. 8. – С. 121.

73 Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С. 121–122.

Мемуарист згадує лише єдиний свій «реферат», виголошений в Історичній секції ВУАН. Насправді під час відрядження історик виступив із кількома доповідями (очевидно, в різних академічних інституціях): *«Вільний порт у Старому Бихові 1657 р.»*; *«Головні питання державної організації Хмельниччини»* (саме про цей виступ ідеться у «Спогадах»); *«Полуднева Україна в часи Хмельниччини»*; *«Данило Оліверберг – дипломат часів Хмельниччини»* (Див.: *Перелік доповідей співробітників установ Всеукраїнської Академії наук (1929–1933) // Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і матеріали*. – С. 470. Упорядники, очевидно, помилково віднесли останню доповідь на 1930 р., хоча того року, наскільки нам відомо, І. Крип'якевич в УССР не приїздив).

культство, що все йде на руку чужим інтервентам; радив з НТШ у Львові «не знімати прапору Академії наук»⁷⁴.

Як пригадував І. Крип'якевич: «На жаль, Грушевський виїздив тоді до Москви, разом з Перетцом, і я відвозив його до Коростеня, щоб продовжити розмови»⁷⁵. Насправді Михайло Сергійович прямував тоді через Москву до Ленінграда на сесію АН ССРСР, дійсним членом якої український історик став 12 січня 1929 р. Так, у листі до К. Студинського від 4 квітня М. С. Грушевський згадує: «19 квітня мушу виїхати на тиждень до Ленінграду на сесію академії»⁷⁶. Листовне повідомлення Грушевського І. Крип'якевичу без виразно окресленої дати (лютий – березень 1929 р.) також подає аналогічну інформацію: «Картку і листа Вашого дістав. Раді би Вас бачити як скорше, тому що 20.IV. збираюсь виїхати на академічну сесію до Ленінграду»⁷⁷.

Згадане «супроводження» до Коростеня спричинило появу цікавого автографа – довідки на бланку Історичної секції ВУАН, якою її голова, академік Грушевський стверджував: «*Співробітник Секції др. Іван Петрович Крип'якевич відряджений в наукових справах до Малина і Коростеня. Проситья всіх давати йому всяку поміч*»⁷⁸. Довідка датована 16 квітня 1929 р., що дозволяє уточнити хронологічні рамки перебування львівського історика в УСССР.

Не варто буквально прочитувати цей документ, появу котрого потрібно розглядати у ширшому контексті тогочасної підсоветської дійсності. Видана ця довідка *не лише ученому*, який йде у банальне наукове відрядження, вона виписана саме *закордонному* досліднику і в руках *іноземця* (вже самим цим фактом підозрілого для советської адміністрації та її «компетентних органів» насамперед) мала слугувати своєрідною «охоронною грамотою», яка засвідчувала б його лояльність щодо влади.

У зв'язку із цим важко утриматися від аналогій із подібним документом, що його М. Грушевський виписав своєму американському гостеві – В. Кузіву – кількома роками раніше: «Тим свідчу, що гром[адянин] Кузів Василь заночував у мене через великий дощ на дачі, з четверга на п'ятницю, з 29 на 30.VII., коло Китаїва, в Виноградному саді. Академік М. Грушевський. 30.VII.926». Документ, очевидно, стверджував, що заокеанський гість перебував у домівці керівника Історичної секції, а не, скажімо, заміновував один з дніпровських мостів⁷⁹.

Поки тривало відрядження керівника Історичної секції, Крип'якевич відвідав столицю УСССР, спілкувався з харківськими ученими й мав, зокрема, розмову з заступником завідувача Упрнауки НКО галичанином Климом Коником. Урядо-

⁷⁴ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С. 122.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Див.: Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.). – С. 237.

⁷⁷ Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич. – С. 349.

⁷⁸ Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Укр. історик*. – 1991. – № 1/2 (108/109). – С. 29 (однойменна публікація Р. Крип'якевича у зб. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (вип. 8) цієї довідки не подає).

⁷⁹ Див.: Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 6. – С. 21 (прим. 24).

вещь пообіцяв землякові з'ясувати «справу щодо пересилки ремунерації», тобто авторських гонорарів, науковцям НТШ у Львові «за роботи в галузі історії й географії», що друкувалися у підсоветській Україні⁸⁰.

З листа Ф. Савченка до К. Студинського довідуємося, що у середу, 24 квітня, І. Крип'якевич повернувся до Києва, де зайняв кімнату, у котрій тимчасово мешкав його колега Василь Герасимчук, який щойно напередодні від'їхав додому⁸¹. 26 квітня стало для львів'янина напруженим днем, оскільки, за свідченням Савченка: «У п'ятницю ввечері збіглися дві його доповіді: о 6-й в Комісії Західн[ьої] України про роботу істориків у Львові, а в 7-й – в Бібліолог[ічному] т[оварист]ві (Перетца) про ех libris. На друге, здається, він трохи спізнився. Говорив у нас спокійно, не хапаючись. Докладно пояснив, де, кому і як читає Мир[он] Михайл[ович] [Кордуба] свої лекції»⁸².

Як бачимо із цього листа Ф. Савченка, жваве зацікавлення киян викликав переїзд М. Кордуби наприкінці січня 1929 р. зі Львова до Варшави, де він до осені 1939 р. був професором історії України Варшавського університету ім. Ю. Пілсудського.

Львівський український щоденник так повідомляв читачам про вступний виклад М. Кордуби у столиці II Річипосполитої: «Дня 30 січня була інавгурація *д-ра Мирона Кордуби*, покликаного (зі Львова) до викладання історії України на гуманістичному факультеті. Нового професора привітав декан факультету Марцелі Гандельсман. Він зазначив, що факультет покликав отсе другу наукову силу для українознавства, зовсім не бажаючи цим пересуджувати питання про місце осідку майбутнього українського університету в Польщі; відтак підкреслив дотеперішні наукові заслуги проф. Кордуби, особливо у досліджах над Хмельниччиною, історичною географією і топографічною номенклатурою. Проф. Кордуба подякував за привіт, зазначаючи з притиском, що Варшавський університет, перший із польських університетів, відчув потребу втягнути у сферу своїх дисциплін також і українську історію, без знання котрої, як це висказав Длугош, неможливе ґрунтовне зрозуміння польської історії. Опісля виголосив виклад п[і]д н[азвою] «Найновіші теорії про початок Руси». Тут обговорив праці, які на цю тему появились за останні роки, а саме: акад. Ростовцева, проф. Пархоменка, Вол. Мошіна, П. Смірнова, д-ра Карла Фріцлера і Г. М. Бараца; особливо основно проаналізував студію проф. Смірнова «Волжський шлях і стародавні Руси», що мин. року появилася у виданнях Укр. Акад. Наук, відкидаючи його тезу про існування руського характеру над середущою Волгою в VIII і початках IX ст.»⁸³.

⁸⁰ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 164 зв.

⁸¹ Ф. Савченко інформував голову НТШ: «Вас[иль] Іванович пережив на двірці в понеділок 22-го з годину непевности, чи виїде він, чи ні, бо не взяв наперед квитка на міській стації. Але вдалося-таки йому здобути спальне місце. Ів[ан] Петр[ович] незабаром, в середу, й зайняв його кімнату» (ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 164–164 зв.).

⁸² ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 164 зв.

⁸³ Див.: *Українські професори на польських університетах: Дві нові кафедри у Варшаві // Діло. – 1929. – 10 берез. – Ч. 53. – С. 1*. Див. також: *Кордуба М. Найновіші теорії про початки Руси // ЛНВ. – 1929. – Кн. 12. – С. 1082–1096*.

Однак Іван Крип'якевич, відповідаючи на запитання киян, «кому і як читас свої лекції» М. Кордуба, не потребував інформації популярного львівського щоденника, оскільки мав автентичні відомості «з перших рук».

9 лютого 1929 р. новопризначений варшавський професор листовно звертався до нього: «Хочу сповнити дану Вам при від'їзді обітницю і дещо написати про своє тутешнє життя. Як фаховий історик, буду триматися хронологічного порядку. Моя інавгурація відбулася в середу 30-го січня о 12-ій в полудне в сій самій авлі⁸⁴, в котрій ми оба свого часу засідали на з'їзді істориків Сходу⁸⁵. Публики було доволі, про се вже постаралася наша еміграція і Гандельсман та Галецький, котрі – як я довідався – на викладах поручили своїм студентам прийти на інавгурацію. Були й наші професори: Стоцький, Огієнко, Балей і Біднов. Гандельсман, як декан, привитав мене промовою, в котрій зазначив мої «наукові заслуги» – я, відповідаючи, вказав на се, що Варшавський університет перший з польських підняв думку поширити круг своїх дисциплін також і на українську історію, і зазначив, що се вийде також і на добро студіям польської історії, бо вже Длугош розумів, що без знання української годі як слід зрозуміти польську історію [...]. Опісля виголосив виклад про найновіші теорії про початок Руси, котрий вийшов трохи за довгий – і *finita comedia*. Виклад, мабуть, припав Гандельсманови до смаку, бо в кілька день опісля просив мене передати йому рукопись до поміщення в однім французьким місячнику, в котрім сам співробітничав. Виклади я почав в п'ятницю 1-го»⁸⁶.

⁸⁴ «*Aula*» (польськ.) – актова зала.

⁸⁵ У листі до М. С. Грушевського від 7 лип. 1927 р. М. Кордуба задував: «Минулого тижня ми оба з Крип'якевичем їздили до Варшави як відпоручники Наук[ового] Тов[ариства ім. Шевченка] на конференції істориків сходу Європи і Славянщини. З'їзд був доволі численний, около 150 осіб, між ними чимало дуже поважних імен з Німеччини. Я читав реферат про значіння топографічних назв для істор[ико]-язик[ових] дослідів і про потребу збирання сих назв з народних уст. Реферат викликав зацікавленне, а мої внесення в напрям організації збірки прийато» (Див.: *3 листів М. Кордуби до М. Грушевського*. – С. 291–292). Очевидно, на пропозицію академіка у двомісячнику Історичної секції ВУАН з'явилася інформація львів'янина про це наукове зібрання (Див.: *Кордуба М.* Конференція істориків у Варшаві // *Україна*. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 196–199).

⁸⁶ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 357, оп. 1, спр. 24, арк. 1.

Якщо власний інавгураційний виклад М. Кордуба загалом оцінював позитивно, вважаючи його вдалим, натомість стриманіше він характеризував перші кроки своєї буденної праці: «Правду кажучи, то виклади з укр. історії на Варшавським університеті не визвані ніякою реальною потребою. Польські студенти їх бойкотують – бодай ніхто з них не записався – українців-істориків є аж *оден* і, коли я на викладах маю аудиторію пересічно 30–40 люда (більше чим Гандельсман або Галецький), то завдячую се теольогам; але чи довго вони витримають ходити на предмет, який для них необов'язковий і не стоїть в звязи з їхніми студіями – боги одні знають. На просемінар записалося 16 люда, крім сього унікату – історика, також самі теольоги. Читаю з ними Нестора і даю деякі новіші наші публікації до зреферовання. На початок маю доволі роботи, бо на просемінар треба було приготувити вступний виклад про Нестора і до викладів про передісторичні часи, котрі саме тепер трактуя, мушу так пригтовлятися, якби мав щоденно мати відчит».

Нарікав учений на умови дослідницької роботи у Варшаві, як з'ясувалося, гірші – у порівнянні зі Львовом: «Умови до наукової праці тут не дуже сприятливі. Всюди панує велика тіснота. Перш всего, мало викладових сал, так що я мусів визначити виклади майже щодня о іншій годині і в рижних салях. Та се було б ще найменше. Гірше зі семінарами. Коли у Львові Закшевський для свого семінара має до розпорядимости окремих льокаль зложений з 4-ох великих кімнат, то тут всі історичні се-

Після повернення Грушевського із лєнінградського відрядження до Києва, у суботу, 27 квітня, він адресував львівському гостеві коротеньку записку: «Високоповажаний Іване Петровичу! Коли Ви свобідні сьогодні, прошу прийти або на обід на год. 3, або ввечері о год. 8. З щирим привітом *М. Грушевський*»⁸⁷. Очевидно, саме того дня/вечора й відбулася вищезгадана приватна розмова двох істориків, під час якої академік, «в його будинку при Паньківській вул.», висловлювався відверто щодо поведінки німців в Україні 1918 р., характеризував реальний стан і перспективи взаємин між ВУАН та НТШ у Львові й, ймовірно, не надто високо оцінював шанси на виживання й збереження власного обличчя всеукраїнського наукового осередку у системі АН ССРСР, а відтак настійливо радив «*не знімати прапору Академії наук*» з Наукового товариства ім. Шевченка – «старшої, хоч і безтитульної Західньо-Української Академії Наук, – другої в ранзі, але старшої за віком і заслугами»⁸⁸.

Написані 1946 р. лише умовно непідцензурні спогади І. Крип'якевича вочевидь піддавалися авторській самоцензурі. Мемуарист перебував під тиском ціл-

минарі і просемінарі мусять тиснутися в 3-ох невеличких кімнатах так, що і професори і студенти сидять собі взаїмно на карку; т. зв. «gabinet profesorski» є величини половини Вашої кімнати, де стоїть бюроок з місцем на 1 особу. Не ліпше і з бібліотекою університетською. Вибрався я колись був за 3-ма книжками; вислід: одної зовсім не було (Літопис видана Шахматовим 1926 р.), друга позичена професором перед 1½ року, третя визичена до археологічного інституту ще в 1922 році! (скажіть се Кревещькому! [Іван Кревещький – директор Бібліотеки НТШ (1905–1914; 1921–1937). – *Авт.*]). В професорській кімнаті в бібліотеці є 1 стіл з місцями на 8 осіб. Мешкаю поки що провізорично» (*ЦДІА України у м. Львові*, ф. 357, оп. 1, спр. 24, арк. 1–1 зв.).

«*Бойкотування польськими студентами*» викладів М. Кордуби було відносним й тимчасовим, оскільки невдовзі до «уніката» – історика-українця – приєднався ще один «unikat» – правник-поляк, який у черговий раз унаочнив закон діалектичного переходу кількості у якість й такого ж діалектичного переплетіння випадковості й закономірності. Адже студентом цим (здавалось б, припадковим) був *Єжи Гедройц* (1906–2000) – згодом один з найяскравіших представників польсь. інтелектуальної еліти ХХ ст., з яким пов'язана ціла доба в історії польсь.-укр. взаємин. В його автобіографії згадується: «Na historię zapisałem się dopiero na ostatnim roku prawa. Szło mi o odroczenie służby wojskowej, więc zacząłem wtedy studiować historię ukraińską u prof. Korduby, co było dla mnie wielkim przeżyciem, bo poza mną byli tam sami Ukraińcy, którzy patrzyli na mnie ze zdumieniem, jak gdybym był żelaznym wilkiem. Na seminarium prof. Korduby uczęszczałem chyba półtora roku. Zawdzięczam mu orientację w literaturze ukraińskiej i sporo kontaktów z późniejszymi działaczami ukraińskimi. Historię ukraińską wybrałem chyba przez przekorę. Ale również dlatego, że zupełnym przypadkiem poznałem w owym czasie księdza Rzewuskiego, bazylianina, który był bliskim człowiekiem arcybiskupa Szeptyckiego. Ta postać zupełnie niesamowita, jak z Dostojewskiego: połączenie nienormalności z geniuszem – miała na mnie dość duży wpływ» (Див.: *Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / Opracował i posłowie opatrzył K. Pomian. – Warszawa, 1999. – S. 24*). У листі до І. Крип'якевича від 3 лют. 1938 р. М. Кордуба згадує розвідку «Про прилучення Єнячичини до Польщі» ще одного свого варшавського учня – *Кубяка* («*Поляка, студента мого семінаря*»).

⁸⁷ Цит. за: *Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич. – С. 350*.

⁸⁸ Думки щодо необхідності збереження академічного статусу НТШ розвинуто у датованій *квітнем 1929 р.* (часом розмов з Крип'якевичем) вступній статті Грушевського до 150-го тому «Записок НТШ», де наголошувалося: «Товариство ім. Шевченка, організуючи західньо-українські сили, виходячи в своїй роботі від проблем історії західньо-українських земель, обслуговуючи наукові потреби місцевого громадянства, в сій сфері не може бути заступлене науковими організаціями Радянської України – якими б дослідчими, видавничими і популяризаційними засобами вони не розпоряджали [...]. Тому без титулу чи з титулом – що також може коли-небудь прийти їй на долю – наша фактична західньо-українська академія повинна далі продовжувати свою шановну і заслужену працю» (Див.: *Грушевський М. З нагоди 150-ї книги «Записок» // Записки НТШ. – Т. СЛ: Праці Філол. та Історично-філософської секції під ред. К. Студинського й І. Крип'якевича. – Л., 1929. – С. VII*).

ком реальної загрози арешту й обшуку, заслання чи депортації й, отже, не міг бути цілком відвертим. Викладені на папері біографічні нотатки історика лише фрагментарно відтворювали його життєвий шлях, тільки окреслювали важливі для автора події й на випадок найгіршого мали слугувати для нащадків своєрідним, частково кодованим посланням. Тому й Грушевський його споминів висловлює своєму візаві майже невинні міркування – засуджує політику кайзерівської Німеччини щодо України 1918 р., закликає «не рахувати на куркульство» (цілком у дусі «генеральної лінії» більшовицьких керманічів й звичних агітпропівських настанов) й лише досить невиразно радить не втрачати академічного статусу НТШ у Львові. Не викликає сумніву, що коло проблем, які обговорювали співбесідники на Паньківській у Києві (а, можливо, й деінде), було набагато ширшим і торкалося питань більшовицької політики «українізації», її поточного стану й перспектив⁸⁹, репресивних дій влади проти національної інтелігенції, низького життєвого рівня советських громадян, чергових економічних експериментів («індустріалізація» «колективізація» тощо), статусу УССР у советській «федерації», взаємин у ВУАН та ін. Київські враження М. Кордуби, оприлюднені на шпальтах «Діла», дозволяють приблизно окреслити теми, що їх могли обговорювати віч-на-віч Грушевський і Крип'якевич.

У неділю, 28 квітня 1929 р., у Всенародній бібліотеці України відбулося прилюдне засідання Історичної секції ВУАН, під час якого академік виступив з повідомленням «Нові факти й помічення над історією Хмельниччини»⁹⁰, а львівський дослідник виголосив вищезгаданий реферат (доповідь) «Головні питання державної організації Хмельниччини». Учасник цього зібрання Ф. Савченко по його свіжих слідах ділився власними враженнями з К. Студинським: «Кінчаю листа після засідання Істор[ичної] Секції, що продовжувалось 2½ години. Мих[айло] Серг[ійович] навів кілька новознайдених у Москві фактичних ілюстрацій до епохи, особливо важливі матеріали про спустошення Брацлавщини, чис-

⁸⁹ Бачення Грушевським стану і перспектив українізаційного процесу як стратегічного напрямку етнонаціонального розвитку України частково викладено у його «Відкритому листі» (4 жовт. 1926 р.) до учасників ювілейних зборів з нагоди 60-річчя ученого. Влада заборонила друкувати це звернення, але його ідеї (у тій чи іншій формі) академік неодноразово висловлював й у своєму близькому оточенні, й ширшому інтелігентському загалу (Див.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 61–64. Текст листа Грушевського див.: Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920–1930-ті рр.): 3б. док. і матеріалів / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.), Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловійова; Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1997. – С. 82–86).

⁹⁰ 50-ліття ганебного Емського акта царату 1876 р. («затопленого дзвону» – за Грушевським) дало можливість академікові не лише звернутися до характеристики національної політики імперії Романових в «українському питанні», а й висловити стурбованість з приводу виступів сучасних йому спадкоємців цієї політики з квитком члена ВКП(б) у кишені (на кшталт Ларіна, Єнукідзе і К°). Позиція М. С. Грушевського дістала оперативну «більшовицьку відсіч» з боку тодішнього наркома освіти республіки О. Шумського, який на зборах комосередку НКО 25 листоп. 1926 р. зауважив: «Виступи тт. Ларіна і Єнукідзе були помилкові, і сесія ЦВК Союзу не стала на їх погляд. Це добре відомо акад. Грушевському. Але він чіпляється за ці виступи, щоб заплямувати наші союзні центри, щоб роздмухати національні пристрасті й зробити щілину в наших більшовицьких лавах» (Див.: Грушевський М. Ганебній пам'яті // Україна. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 46–51; Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920–1930-ті рр.): 3б. док. – С. 91).

⁹⁰ Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – С. 130.

ленні втечі козаків за московський кордон, причини раптового повороту Хмельницького зі Збруча під час походу на Львів (можливість повстання в армії).

Крип'якевич дав конспективну характеристику – територія, нарід, влада, – поділивши кожний із цих відділів ще на менші пункти. В кожному він додавав, що це ще не досліджено... У мене залишилось таке вражіння, що доповідачі помінялися ролями. Але в цілому почули багато дечого цікавого. Заля була досить добре заповнена»⁹¹ (виділення наше. – Авт.).

Як свідчать архівні документи, 30 квітня 1929 р. І. Крип'якевич взяв участь у засіданні Історичного відділу Кафедри історії України у Києві. Тоді було заслухано доповідь поважного історика літератури М. М. Марковського – «До початків нового українського письменства», розглянуто низку інших питань, зокрема, ухвалено винести на наступне засідання, 14 травня, доповідь вихованця аспірантури кафедри (1925–1928) І. І. Кравченка на тему «Організація панської економії на Поділлі в кінці XVIII і на початку XIX ст.» та ін. Як стверджує протокол засідання, Крип'якевич участі в обговоренні доповіді Марковського не брав – приглядався і прислухався, очевидно, до співробітників кафедри зі стажем⁹².

Крайню дату перебування львівського ученого в УСРСР, вірогідно, фіксує щоденникова нотатка С. О. Єфремова від 4 травня 1929 р. Опальний академік напередодні власного арешту занотовує ситуацію навколо виборів до ВУАН й шанси ймовірних кандидатів, зокрема мізерну ймовірність обрання О. С. Грушевського – брата голови Історичної секції: «Спочатку я не розумів, чому така неласка до цих вічно-невдатних кандидатів М. Грушевського, але просвітив мене Крип'якевич, розповівши свою розмову в Харкові з Коником (новий фаворит в Укрнауці). «Коник, – каже Крип'якевич, – з піною говорить про М. Грушевського: чому він не виступав проти Єфремова? Тепер ми за його візьмемося. Скрипник усе чекав, що старий приїде до Харкова й покається, а він не їде. Ну, то ми ж йому покажемо!». Отже, виходить, Грушевський на мені виграв, як Заблоцький на милі. Розпочав усю справу, збудив скажену лютю і спинився... [...] Цікаво, що далі буде і як викручуватиметься старий лис із пастки, що сам на себе наставив»⁹³ (виділення наше. – Авт.).

Того ж самого дня, 4 травня 1929 р., всюдисущий Ф. Савченко повідомляв К. Студинському: «Крип'якевич взяв з собою портрет Семиренка. Перед від'їздом повернув мені 75 крб. + 150 для пересилки [...]. В останній перед від'їздом день зустрів його в Міському, де сидять люди мало прихильні до нашої роботи, хоч і є учні по кафедрі Мих[айла] Серг[ійовича]»⁹⁴.

⁹¹ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 165–165 зв.

⁹² НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 22, арк. 13.

⁹³ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 761.

⁹⁴ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 378, арк. 166.

Фото Василя Семиренка (1835–1915) виготовили на замовлення М. С. Грушевського з оригінального знімка, що зберігся у Києві, як подарунок НТШ у Львові до 55-річчя цієї наукової інституції (1928). Визначний вітчизняний меценат був символом єднання обох частин України – Наддніпрянщини й Наддністрянщини. Зокрема, у 1912 р. він (за посередництвом Грушевського) пожертвував 100 тис. руб. Науковому товариству ім. Шевченка на купівлю нового будинку. У червні 1928 р. керівник Історичної секції ВУАН повідомляв свого львівського колегу: «Портрет Семиренка для Вас маємо вже, дуже гарний, великий, тільки не знати як переслати, а ще готовий портрет Єл. Милорадович» (Див.: Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.). – С. 226).

Ймовірно, саме під час перебування Крип'якевича в УРСР щойно з'явилося друком по кількالكітній перерві продовження «Історії України-Руси» М. С. Грушевського – перша частина дев'ятого тому⁹⁵. Вірогідно, львівський історик взяв додому цю книгу з дарчим написом автора. Але щонайменше рівновартісною автографові Метра національної історіографії була інформація з «Переднього слова» до видання. У ньому Грушевський накреслював перспективи подальшого вивчення історії Хмельниччини, зауваживши: «Велика і дуже потрібна робота [...] – се діячі Хмельниччини: довгий ряд визначних людей, з котрих тільки декотрі вибились на чільні місця і до певної міри скупчили на себе увагу дослідників, але ні вони, ні ті, що зісталися на позиціях другорядних, хоч були людьми безумовно визначними і яскравими представниками свого часу, не мають біографій і не були предметом скільки-небудь уважного обслідування. Свідомо лишивши сю роботу на боці, я тим не менше був би рад, аби вона знайшла якнайскорше своїх робітників; мені приємно, що це тепер я можу одмітити певні початки на сім полі (студії Герасимчука, Крип'якевича, Петровського й ини.)»⁹⁶.

І насамкінець академік ще раз схвально згадав дослідження І. Крип'якевича: «Нарешті – історія соціально-політичних форм і установ, що складались або розвивались в сій добі, теж тільки-тільки що починає досліджуватися. Цінні підсумки матеріалу були зроблені останніми роками заходом д-ра Крип'якевича. Але скільки-небудь повне освітленне на сім полі доба Хмельницького може знайти тільки ретроспективно – ідучи від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших. Се діло будучности»⁹⁷ (виділення наше. – Авт.).

Фотографія В. Симиренка (з ремаркою – «із світлини, збереженої в Іст[оричній] Секції ВУАН») серед 22 інших портретів (аналогічна примітка супроводжувала й зображення Єлизавети Милорадович) була надрукована в ювілейній – 150-й кн. «Записок НТШ» (Л., 1929).

⁹⁵ Див.: Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – С. 130.

У листі до Студинського від 4 квіт. 1929 р. Грушевський згадує: «Я підписав останні коректи І ч. ІХ тому (1650–3) і тепер справляю до друку II частину». 18 трав. він повідомляв голові НТШ, що надсилає йому щойно надрукований примірник книги (Див.: Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.). – С. 237).

Голова НТШ у квітні 1929 р. також відвідав УРСР – його візит передував поїздці І. Крип'якевича: 6 квітня К. Студинський був у Києві, 8-го брав участь у засіданні Ради ВУАН, 16 квітня – присутній на пленумі Інституту Тараса Шевченка у Харкові. У його тогочасній кореспонденції згадується: «З новин, які в останньому часі вийшли з друку, згадаю про першу часть девятого тому «Історії України» акад. Мих. Грушевського [...]. Автор закінчив її «Вінцем і кінцем Тимоша Хмельницького». Випадково дістав я до рук перший, ще не переплетений примірник і прочитав останні два розділи. Писаний цей том легко і приступно, що читається його, як роман. Треба подивляти це багатство архивного матеріалу, яким оперує автор» (Див.: Студинський К. З наукового і мистецького життя на Україні. I // Діло. – 1929. – 26 трав. – Ч. 115. – С. 3) (виділення наше. – О. Р.). Отже, 6–8 квіт. 1929 р. Студинський вже тримав «перший, ще не переплетений примірник» видання. І Крип'якевич же перебував у Києві – Харкові після К. Студинського...

Наше припущення, що Крип'якевич вже мав з собою це видання при поверненні з УРСР, побіжно підтверджує і відповідь йому академіка від 4 черв. 1929 р.: «Статтю Вашу про ІХ том прочитаю радо, де б Ви її не помістили, але, може, зачекати до виходу 2-ої половини, що вже друкується?» (Див.: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич. – С. 350). Через докладніше не з'ясовані обставини Крип'якевич так і не опублікував рецензій на жодну з частин ІХ тому «Історії України-Руси».

⁹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1928. – Тому девятого перша половина: Хмельниччинні роки 1650–1653. – С. 7.

⁹⁷ Там само.

У тому ж «Передньому слові» до першої частини IX тому «Історії України-Руси» подавався ретроспективний огляд діяльності обох, очолюваних Грушевським, археографічних експедицій, що уможливило «реставрування матеріалів, знищених війною, трусами» й пожежею будинку історика: «За поміччю моїх київських співробітників і членів львівської археографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка робота ся пішла жваво, на початку 1926 р. я зробив пробне оброблення матеріалу для 1650–1 рр., а потім, як матеріал сей доповнено за моїми вказівками, протягом 1926–8 рр. обробив Хмельниччину до кінця, до смерті Богдана». Принагідно віддавалося належне членам археографічних експедицій, завдяки яким відновилася робота над фундаментальним багатотомником, що нефортунно обірвалася 1922 р.: «Особливо попрацювали і цінну поміч дали мені: д-р М. Кордуба у Львові, д-р В. Герасимчук в Кракові й Варшаві, А. Витшинський у Відні, В. Євфимовський і Д. Юркевич у Москві; їм а також А. Єршову, Д. Кравцову, М. Петровському і С. Порфирьеву, що також брали участь у сій роботі, складаю щирю подяку»⁹⁸ (виділення наше. – Авт.).

Спілкувався під час свого відрядження І. Крип'якевич, крім академіків М. С. Грушевського, С. О. Єфремова, Д. І. Багалія та К. Г. Воблого⁹⁹, ще з одним дійсним членом ВУАН, її апокрифічним президентом 1921–1922 рр., М. П. Василенком. Очолована ним Комісія для виучування західноруського та українського права справила на львів'янина якнайкраще враження: «Бував я на засіданнях Комісії історії українського права, яку й провадив академік Василенко. Були там видатні спеціалісти, і мав я враження, що це найкраще зорганізована установа Академії, і щодо людей, і щодо методів»¹⁰⁰ (виділення наше. – Авт.).

Цікавою й водночас маловідомою сторінкою біографії І. Крип'якевича є його спроба нав'язати наукові контакти з харківським Українським інститутом географії та картографії, котрий очолював галичанин, професор (з 1929 р. – академік ВУАН) С. Л. Рудницький.

Так, 28 жовтня 1927 р., відповідаючи на звернення до нього І. Крип'якевича, Рудницький у властивій йому жартівливій манері¹⁰¹ писав: «Дорогий Іванчику! Не знаю, як приймете цю титулятуру, бо Ваш лист до мене так поштивично заадресований – «Високошановний Пане Професоре», – що я аж перепудився! Та як старий відважний вояка, відважуюся відновити стародавні титули в роді – Шті-

⁹⁸ Там само. – С. 5.

⁹⁹ «Дуже симпатичне враження зробив на мене економіст академік Воблий; він оповідав мені, що на довгий період років укладає собі план праці і виконує його», – згадував історик (Див.: Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С. 122).

¹⁰⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С. 122.

¹⁰¹ Ця жартівлива манера – виразна особливість епістолярної спадщини видатного українського географа. Прийнятною такою формою спілкування була й у родинному колі ученого, де побутовали гумористичні прізвиська не лише для дітей, але й стосовно самого поважного професора, до якого родина зверталася зазвичай як до «Кутви» чи «Тателеса». Листи з Харкова до сестри Софії і швагра Станіслава, які мешкали у Празі, він звично підписує (поряд з нормативно-традиційним – «Ваш Степан») – «Ваш старий большевик Кутва», «Нещасна Кутва», «Ваш старий Кутва» чи навіть... «Ваш ведучий «*жyтoт заsrаny*» Кутва» (Див.: Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкув., вступна ст. та прим. М. Мушинки. – Едмонтон, 1991. – С. 51, 58, 60, 67, 83, 90).

фана чи Івана – й знова по роках навязати ці близькі відносини, що увірвались в 1919 моїм переходом через Карпати».

Облишивши надалі грайливий тон, професор Рудницький переходив до питань запропонованої львів'янином наукової співпраці: «Дорогий Друже! Дуже, дуже мене втішив Ваш лист з так гарно заявленою готовістю до співпраці. Тим більше, що думаю не занедбувати історичної географії в новому розумінню, себто не тільки визначування границь, місцевин і т. д. історичної минувшини, але теж (і перед усього) досліджування всіх взаємин людини до природи в історичних часах [...]. З цього боку мені дуже важлива й цінна Ваша, в листі згадувана, більша праця про природні явища – про землетруси, повені і т. д. у минувшині України. Прохаю Вас чим скоріше її викінчувати й у найближчих двох місяцях післати мені до видавництва Українського Географічного Інституту, яке пічне виходити з січня 1928 р. Там буде місце і на більші і на менчі праці – гонорар 30–40 доларів від аркуша».

Географ заохочував львів'янина до ведення відповідної роботи серед учених НТШ та залучення їх до участі у науковій періодиці УССР: «Взагалі дуже Вас прохаю розвести по можности агітацію між знакомими науковими силами за співробітництво в географічному журналі, що його видаватиме Укр[аїнський] Геогр[афічний] Інститут [...]. Розуміється, найцінніші будуть для журналу природничо-географічні праці, та в програму входитем теж антропогеографія в найширшому того слова значінні. Тому, зокрема, на Вас, Дорогий Друже, покладаю великі надії, знаючи, що Ви здавна маєте антропогеографічні симпатії й – що найважливіше – цей, так потрібний до антропогеографічної праці, історичний підклад.

Так само думаю продовжати почату в 1918 р. поспішну нашу працю над Історичним Атласом України. Наскільки собі пригадую, ми вже зробили разом більше десятка карт і сягнули аж до Хмельниччини. Ану давайте! Продовжаймо й тут його видамо!»¹⁰².

І далі, у притаманній йому (принаймні у перший період побуту в УССР) манері¹⁰³, С. Рудницький доволі оптимістично окреслював перспективи своєї дослідницької праці: «Я вже тут цілком заакліматизувався і з дня на день щораз

¹⁰² ЦДІА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 36, арк. 4–4 зв.

С. Л. Рудницький був автором проекту укладання першого історичного навчального атласу України. Ще 1917 р., як проф. Львів. ун-ту, він почав готувати матеріали для атласу, який так і не був виданий. Залишилося 8 рукоп. мап: «Укр. землі у скіфський період»; «Народи Сх. Європи VIII–IX ст.»; «Руська держава в X ст.»; «Укр. землі бл. 1000 р.»; «Укр. землі в XII–XIII ст.»; «Укр. землі в XIV ст.»; «Укр. землі 1387–1569 рр.»; «Укр. землі після 1569 р.» (Див.: Сосса Р. І. Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р.: Короткий нарис. – К., 2000. – С. 154–155).

Проблема підготовки й видання «Історичного атласу України» у міжвоєнному часі так і не була вирішена. Актуалізував її І. Крип'якевич наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. (Див., напр.: Крип'якевич І. П. Скласти проект історичного атласу України // *Укр. іст. журн.* – 1965. – № 9. – С. 105–106; *Його ж.* На шляху до видання історичного атласу України // *Науково-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР.* – 1966. – № 3. – С. 11–14). Але й донині (2003 р.) Атлас з історії України все ще не виданий. Розлогу репліку з цього питання див.: *Дашкевич Я.* Навколо «Історичного атласу України» // *Україна в минулому* / Ін-т укр. археографії НАН України, Львів, від-ня; Редкол.: Я. Дашкевич та ін. – К.; Л., 1993. – *Вип. IV.* – С. 163–211.

¹⁰³ Як зауважує з цього приводу Микола Мушинка: «Він (С. Рудницький. – *Авт.*) твердо вірив, що українська наука і культура по-справжньому може розвиватися тільки в Україні і спочатку був захоплений процесом т. зв. «більшовицької українізації». Цей процес однак виявився набагато склад-

більше переконуюся, що тут для наукової праці умови дуже гарні. Коли що її гальмує, то тільки старі гріхи старого режиму; дивна схолястика старорежимних «учених», їхнє дивне нехтування поступів світової науки, їхня недбайливість до наукових збірок. Тепер всі ці старі гріхи Радвлада систематично ліквідує. Ось тепер я дістав на наукові засоби для Укр[аїнського] Геогр[афічного] Інституту 4.000 \$ (річна рата!) на саме наукове приладдя (книжки, мапи, інструменти і т. д.), не числячи дотацій на меблі, приміщення, видавництва тощо. Сподіюся за 5 років поставити У[країнський] Г[еографічний] Інститут так, щоби не повстидався перед яким-небудь німецьким!»¹⁰⁴.

Подальший перебіг подій засвідчив, що видатний український географ, на жаль, помилявся в оцінці перспектив дослідницької праці за умов більшовицького владарювання. Відтак зрозуміло, що далеко не всі наукові проекти, які пропонували львівські дослідники в розрахунку на реалізацію в УССР чи ініціювали їхні земляки у підсоветській Україні, були втілені у життя: часто цьому перешкоджав брак коштів, технічних можливостей, розуміння з боку владних структур.

23 грудня 1928 р. І. Крип'якевич звернувся із пропозицією до Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові видати складену ним мапу адміністративного поділу України доби Б. Хмельницького (очевидно, на розвиток ідеї С. Рудницького щодо поживлення роботи над вітчизняним історичним атласом і для формалізації ідеї цього проекту перед советською адміністрацією). У листі львівського ученого йшлося: «Посилаю У[країнському] Г[еографічному] І[нституту] пропозицію видати друком мою карту п[і]д з[аголовком] «*Адміністраційний поділ України за гетьманства Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.*» з коментарем.

Карта обіймає територію України в межах приблизно від 26 до 36 полуденника та від 47 до 55 рівнобжника. Означені на ній: головні ріки, межі воевідств, межі козацьких полків 1649 та 1654 р., межі сотень, полкови города, сотенні города, деякі оселі, дороги і татарські шляхи. Карта має в оригіналі довжини біля 160 см, ширина біля 190 см. Призначена до публікації в поділці 1 : 1.000.000, матиме в репродукції біля 1 м² поверхні. До виконання потрібні два кліше: *чорною* краскою пройдуть ріки, межі воевідств, города й оселі, дороги, татарські шляхи; *червоною* (або іншою) – межі полків і сотень – друга карта для сеї краски теж виконана.

Коментар має такий зміст: 1) державні кордони козацької України з сусідніми державами, 2) величина й характер території, 3) поділ на полки, їх зміна в ньому, 4) основи районізації, 5) опис границь 21 полків та поділ їх на сотні. Стаття в друку займе 2–3 аркуші.

нішим, ніж він собі уявляв, і первісне захоплення у нього доволі швидко витратилося. Та Рудницький не шкодував, що виїхав на Україну, вірячи, що всі труднощі є лише тимчасового характеру [...]. Майже до 1930 р. він переконував сестру та її чоловіка наслідувати його приклад і приїхати в Україну, обіцяючи надати їм всебічну допомогу й підтримку. В його листах ця тема є одною з основних» (Див.: *Мушинка М.* Вступ // *Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932)*. – С. 5; Див. також: *Мушинка М.* Степан Рудницький – перший синтетик географії України // *Там само*. – С. 19, 23, 25).

¹⁰⁴ ЦДДА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 36, арк. 4 зв.

Карта перерисована тушею, і вповні готова стаття переписана машинкою.

Прошу повідомити мене, чи У[країнський] Г[еографічний] І[нститут] приймає мою працю до своїх видань та який гонорар мені пропонує; прошу також добути мені ліцензію на пересилку грошей за кордон, до Львова»¹⁰⁵.

Обміркувавши згадану пропозицію львівського історика й зваживши власні, доволі скромні, можливості, директор Інституту географії та картографії професор С. Л. Рудницький 28 листопада 1928 р. звернувся за порадою і підтримкою до Упрнауки НКО УССР: «Розглянувши власні видавничі можливості й переговоривши з акад. Багалієм, Інститут зконстатував, що цієї карти, мимо її великої наукової вартости, власними силами видати не зможе. Гонорар за цю карту й коментар по найнижчим тутешнім ставкам мусів би бути не меншій 1000 карб., а кошти видання винесли б ще багато більше.

Тому Інститут звертається до Упрнауки з проханням або 1) допомогти Інституту до видання цієї карти шляхом переслання авторського гонорару за кордон і покриття коштів видання мапи й коментаря, або 2) доручити видання цієї карти УАН чи іншій поважній Науковій Інституції.

До цього долучаємо завірену копію оферти проф. Ів. Крипякевича»¹⁰⁶.

Про долю цього проекту свідчить промовиста резолюція на листі С. Л. Рудницького: «*Не маючи самої мапи і коментарів, не можна про наукову цінність її судити. З боку фінансового, коли Інститут географії не має змоги її видати, інших коштів немає*»¹⁰⁷.

Хоча проект видання цієї цінної історичної карти так і залишився нереалізованим, все ж спогади самого Крип'якевича дають можливість простежити (бодяй фрагментарно) подальший перебіг даної історії. Так, згадуючи свою подорож до УССР у квітні – травні 1929 р., мемуарист свідчив: «Їздив я також до Харкова до Географічного інституту відвідати Ст. Рудницького [...]. Я залишив в інституті велику карту держави Б. Хмельницького, але вона десь там запропастилася»¹⁰⁸ (виділення наше. – Авт.).

Вочевидь українська советська квазідержжава так і «не знайшла коштів» для цього видання. Та й ідеологічний клімат у комуністичному ССР, що раптово

¹⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 439, арк. 10.

¹⁰⁶ Там само, арк. 8.

¹⁰⁷ Там само, арк. 8 зв.

¹⁰⁸ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). – С. 122.

9 трав. 1929 р. С. Л. Рудницький, звертаючись до голови НТШ К. Студинського, писав: «Прохаю Вас порушити справу моєї кандидатури до ВУАН на терені Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка [...]. На успіх не розраховую, та вважав би доцільним, щоби моя кандидатура була поставлена перше всього Наук[овим] Тов[ариством] ім. Шевченка, якого дійсним членом я є від 1901 р. і – думаю – не одним з найпослідніших. Думаю, що супроти постійно негативного становища, яке займає супроти мене ВУАН, тільки Н[аукове] Т[овариство] ім. Шевченка може мені дати відповідну сатисфакцію [...]. Мої справи від Вашого виїзду не покращали, як Вам це зреферує Др. Крипякевич, що був у мене після Вас. Одна потіха, що наш старенький Михайло Сергієвич вступив зі мною в тісний особистий і науковий контакт» (виділення наше. – Авт.) (Цит. за: У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 559–560).

Певною компенсацією для історика за нереалізований картографічний проект можна вважати хіба що публікацію його іст.-геогр. розвідки у «Записках» ін-ту (Див.: Крип'якевич І. Причинки до історичної географії українських земель // Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. – Х., 1930. – Вип. 2. – С. 213–244).

посуворішав у цьому ж 1929-му – «році великого перелому», – аж ніяк не сприяв пошуковій джерел фінансового забезпечення публікацій з історії української державності XVII ст.

Тогочасний Харків – «наказна столиця наказної Радянської України» (за фейлетоністом «Діла» *Галактіоном Чіпкою* – Р. Купчинським) – справив на І. Крип'якевича своєрідне враження. Очевидно, й львівському науковцеві (як і Григорію Костюку, який відвідав місто у серпні того ж таки 1929 р.) під час перебування у столиці УССР нав'язливо бриніли в голові хрестоматійні тичинині рядки:

Харків, Харків, де твоє обличчя?
До кого твій клич?
Угроз ти в глейке многоріччя,
Темний, як ніч¹⁰⁹.

Принаймні у спогадах І. Крип'якевича зустрічаємо невиразний натяк на такі рефлексії мемуариста: «*Харків робив дивне враження тим, що поруч з новочасними хмародерами (як Будинок промисловості) стояли старосвітські дома, криті чи не дахівкою, старі церкви і т. д.*»¹¹⁰.

Фіксуючи перебування у столиці УССР галицьких земляків – науковців з НТШ у Львові – С. Л. Рудницький 5 травня 1929 р. інформував своїх празьких родичів: «Були тут в останніх часах різні гості з Галичини, наперед Студинський з Герасимчуком, *описля Крип'якевич*, а вкінці гал[ицькі] кооператори [...]»¹¹¹ (виділення наше. – Авт).

22 травня 1929 р., після повернення додому, Крип'якевич надіслав листа керівництву Історичної секції ВУАН, в якому дякував за гостинний прийом та інформував про новини галицького наукового життя. 28 червня, з деяким запізненням, викликаним тривалим відрядженням, йому відповів Федір Савченко, який, щоправда, іменував львівського історика «високоповажаним Іваном Васильовичем» (замість належного «Івана Петровича»). Мимовільна помилка киянина свідчила, що він не надто близько знайомий з адресатом¹¹². У кореспонденції йшлося: «Вашого ласкавого листа з 22.V.29. було одержано в Києві ще до мого повороту з Москви, де мені довелося з приємністю попрацювати в Архіві Революції й зовнішніх зносин [...]. Не відповів Вам негайно після свого повороту, бажаючи перевести

¹⁰⁹ Див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 247.

¹¹⁰ Див.: *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С. 122.

¹¹¹ *Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932)*. – С. 69.

¹¹² У нашій праці 1994 р. наведено фрагмент протоколу допиту Ф. Савченка від 22 берез. 1931 р. у «справі» «УНЦ», де секретар Грушевського стверджував, що зв'язки з контрреволюційною еміграцією здійснювалися, мовляв, «через деяких галицьких вчених, як, наприклад, проф. Кордуба та Івана Петровича, прізвища якого не пригадую зараз (під прізвищем «Іван Петрович» статті його друкуються в останніх академічних виданнях). Через їх посредство головні Грушевський передавав листи з потрібними інформаціями...». Наприкінці цього виснажливого допиту Федір Якович нарешті згадав прізвище таємничого «Івана Петровича»: «Додаю, що прізвище «Івана Петровича» є Крип'якевич» (Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 100). Ми пояснювали тимчасову амнезію у в'язня на прізвище львівського історика його стресовим станом внаслідок тривалого допиту. Натомість лист Савченка до Крип'якевича від 28 черв. 1929 р. з некоректним звертанням підтверджує, що для секретаря Грушевського колишній львів. учень академіка був малознайомою людиною й принаймні не належав до кола постійних кореспондентів (до речі, у тогочасному листуванні зі Студинським Ф. Савченко титулує львів'янина по черзі – то «*Крепякевичем*», то «*Крип'якевичем*»).

в життя дозвіл на ліцензії валютові за останні два місяці, які привіз з собою. Тепер же можу Вас поінформувати, що, окрім тих грошей, які вислав Вам Мих[айло] Серг[ійович] вчора [...], із Ваших 225 крб. вислав я 84 крб. 15 к. = \$ 41.21. Надіюсь, що протягом літа вдасться ще дещо вислати з Вашого авторського гонорару.

Завтра мають відбутися вибори нових академиків. Але про ці справи Ви докладніш дізнаєтеся від Кир[иля] Ос[иповича] [Студинського], що вертає до Львова першого липня.

У нас тепер головним робом розмови про відпочинок, Крим, Кавказ тощо.

Щиро й сердечно дякую за Вашу ласкаву пам'ять і ті інтересні інформації, що їх були ласкаві надіслати у своєму останньому листі. Привіт від моєї дружини і від всього нашого № 35 (номер будинку на тодішній вул. Короленка /нині – Володимирська/ у Києві, де розміщувалася Історична секція ВУАН. – *Авт.*)»¹¹³.

23 липня 1929 р. до І. Крип'якевича за дорученням керівника Історичної секції ВУАН звернувся ніжинський співробітник Грушевського М. Н. Петровський¹¹⁴. У листівці Миколи Неоновича йшлося: «Шановний collega! Цими днями я бачив М. С. Грушевського й він прохав передати Вам, аби Ви написали для «України» рецензію на I–IV Bd. Jahrbücher f[ür] Kultur und Geschichte der Slaven. На студію др. Д. Дорошенка, що міститься в Bd. IV, N[e]f[t] 3, про розвиток укр[аїнської] істор[ичної] ідеї, рецензію напишу я. Про одержання цієї листівки повідомте. Чи одержали Ви IX кн. Записок Ніжинського ІНО, що Вам надіслано? З пошаною *М. Петровський*»¹¹⁵.

Звернення «*Шановний колего!*» було не випадковим – принаймні заочно дослідники були знайомі: ніжинський історик на шпальтах редакційної Грушевським «України» виступав рецензентом відомих «Студій над державою Б. Хмельницького» львівського ученого¹¹⁶. Перша частина рецензії завершувалася високою схвальною оцінкою-прогнозом: «Студія І. Крип'якевича являється цінним вкладом в українську історичну науку, й будемо чекати дальших студій автора над мало ще дослідженим і майже нерозробленим в науці питанням про державний устрій України за часи Б. Хмельницького»¹¹⁷.

¹¹³ ЦДІА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 37, арк. 1–1 зв.

¹¹⁴ 29 листоп. і 27 груд. 1927 р. Наук.-дослід. каф. історії України у Києві розглядала прохання проф. Ніжинського ІНО М. Н. Петровського про співробітництво з Кафедрою. Ухвалили зарахувати його нештатним наук. співроб., який зобов'язувався підтримувати «реальний зв'язок» з наук. інституцією – принаймні чотири рази на рік брати участь у її засіданнях, виступати з доповідями тощо. 1 лют. 1928 р. відповідне клопотання Кафедри підтримав заст. наркома освіти А. Т. Приходько (Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 331).

¹¹⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 33, арк. 4 зв.

¹¹⁶ Див.: *Петровський М.* [Рец. на:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (*І. Рада. II. Генеральна старшина*) // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. СXXXVIII–CXL. – С. 67–81 // *Україна.* – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 166–169; *Його ж.* [Рец. на:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (*III. Державні межі. IV. Дороги*) // Записки НТШ. – Львів, 1926. – Т. CXLIV–CXLV. – С. 109–140 // *Україна.* – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 180–181; *Його ж.* [Рец. на:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (*V. Гетьманські універсали. VI. Суд*) // Записки НТШ. – Львів, 1927. – Т. CXLVII. – С. 55–80 // *Україна.* – 1929. – Груд. (Кн. 38). – С. 137–138.

¹¹⁷ *Петровський М.* [Рец. на:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (*І. Рада. II. Генеральна старшина*) // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. СXXXVIII–CXL. – С. 67–81 // *Україна.* – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 169.

Утім, поки що докладніше не з'ясовано, чи мали особисту зустріч І. Крип'якевич та М. Петровський під час відвідин львів'янином підсоветської України. Зазначена ж у листівці домовленість щодо рецензування згаданих праць закордонного українознавства була виконана лише частково: друком з'явилася тільки рецензія Петровського¹¹⁸, І. Крип'якевич же – чи то не встиг до адміністративної заборони виходу редакційної М. С. Грушевським «України», чи то його матеріал вчасно «відфільтрувала» советська цензура. Невдовзі ніжинський професор майже синхронно надрукував невеличку розвідку у ювілейному збірнику К. Студинського (Львів)¹¹⁹ й опублікував у Харкові найґрунтовнішу свою працю «Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.», ще не спотворену «марксівськими» впливами¹²⁰.

Тогочасний львівський історик, дійсний член НТШ Микола Андрусяк (1902–1985) у своєму огляді національної історіографії 1920-х виокремив п'ятнадцять осередків історичної україністики, в тому числі вісім у підсоветській Україні (Київ, Харків, Ніжин, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Одеса, Полтава, Дніпропетровськ/Катеринослав). Відтак у публікації віддавалося належне й історіографічному доробкові Ніжинського ІНО та його беззастережному лідерові Миколі Петровському: «З менших осередків українського історіографічного руху на Придніпрянщині заслугоє на увагу Ніжин. При Ніжинському Інституті Народньої Освіти існувала Катедра історії культури та мови, в якій ріжні питання з української й російської історії, джерелознавства й історії революційного руху розробляла спеціальна секція під керівництвом М. Петровського. За його ре-

¹¹⁸ Див.: *Петровський М.* [Рец. на:] Dorosenko D. *Ukraina und ihre Geschichte im Lichte Westeuropaischen Literatur des XVIII und der ersten Halfte des XIX Jahrhunderts // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin.* – Berlin, 1926. – Bd. 1. – S. 1–70 // *Україна.* – 1930. – Січ. – лют. (Кн. 39). – С. 191–192.

¹¹⁹ *Петровський М.* З життя Петра Дорошенка на Московщині // *Записки НТШ.* – Т. С: Ювіл. зб. на пошану акад. К. Студинського. – Ч. II. Праці історичні. – Л., 1930. – С. 243–250.

¹²⁰ *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.: Досліди над літописом Самовидця. – Х., 1930. – 453 с.

Невдовзі по виході монографії Петровський приїхав до Харкова, аби доповісти про неї загальній конференції Наук.-дослід. Ін-ту історії укр. культури акад. Д. І. Багалія й – в разі успіху – кандидувати на ступінь д-ра історії України. Однак, як згадував один з учасників обговорення В. В. Дубровський (1897–1966), земляк і колега Петровського по навчанню у Черніг. духовній семінарії, тоді штатний співроб. ін-ту: «Але атмосфера була дуже несприятлива для автора-доповідача. Його праця була в найменшій мірі «марксівсько-ленінська», як того вимагали директиви компартії. Це була надзвичайно дбайлива й вичерпна праця за опублікованими й архівними джерелами. Петровський їздив до Москви декілька разів, щоб здобувати матеріяли для цієї своєї праці в Московському Древлехранилищу – Центральному Історичному Архіві РСФСР [...]. Хоч це була скрупульянтно фактографічна праця, що їй бракувало ширших концепцій, – але її було підготовано з знанням діла – «леге артис», як казав тоді акад. Д. І. Багалій». Однак советизований Багалій, визнаючи наукову вартість праці, не наважився суперечити думці комосередку. Відтак комуністи й комсомольці, виступаючи по черзі, «в пропагандивному тоні, без знання фактів тої епохи, жорстоко і цілком несправедливо плямували цю працю Петровського». Після прикрої невдачі науковець ««отряс прах» від Інституту акад. Багалія від своїх ніг, повернувся до Ніжена й ніколи не приїздив до цього Інституту. Докторський ступінь Петровський здобув тільки в 1939 р., і то в Москві, за його працю про Хмельниччину» (Див.: *Дубровський В.* Спогад про проф. д-р М. Н. Петровського (26.XI.1894 – 20.VII.1951) // *Укр. історик.* – 1964. – № 2/3. – С. 25).

дакцією вийшло 10 томів «Записок Ніжинського Інституту Народньої Освіти», яких зміст у більшості історичний»¹²¹.

Високий фаховий рівень регіональних центрів немарксистської історичної україністики в УССР 1920-х рр. визнавала й повоєнна національна історіографія в еміграції. Так, характеризуючи «українсько-советську» історіографію 1920-х рр., проф. Б. Крупницький, зокрема, зауважував: «Квалітативно історична праця на провінції стояла на високому рівні [...]. В Ніжині провідну роль грав проф. Микола Петровський, за редакцією якого видано чимало цікавих матеріалів у 11 томах «Записок» Ніжинського Інституту Народньої Освіти [...]. Історична праця провадилася у Житомиру, Луганську, Миколаєві, в Шепетівці і т. д.»¹²².

Принагідно зауважимо, що Ніжинський науковий осередок несамохіть посілила й влада, заславши до міста на три з половиною роки (1928–1931) відомого історика, академіка ВУАН К. В. Харламповича (1870–1932)¹²³.

Отже, провінційний викладач, Микола Петровський аж ніяк не був провінційним науковцем як за своїм фаховим рівнем, так і географією професійної кореспонденції. Так, 25 травня 1926 р. Д. Дорошенко з Праги інформував В. Липинського: «Пише мені з Ніжина п. Петровський (автор розправи про Самовидця-Ракушку), що вислав два примірники «Записок» Ніжинського Ін-ту Народньої Освіти, один для мене, другий для Вас. Цей самий П[етровськ]ий питає [...], чи скоро вийде Ваш «Кричевський» по-українськи і з доповненнями, бачите, як там цікавляться Вашими працями! Він же сповіщає, що проф. Клепатський (тепер – у Полтаві) вилучив з Величка діярій С. Зорки і має видати. Цікаво, що там на Україні працюють усе над такими темами! Як тільки прийде з Ніжина та книга, то й перешлю Вам». 9 липня 1928 р. Д. Дорошенко повідомляв тому ж адресату: «Недавно бачив я т. VIII Записок Ніженського ІНО, де М. Петровський, аналізуючи правдоподібність оповідання Самовидця про Чигиринську Раду 1657 р., згадує Ваші «Листи до братів-хліб[оробів]», де Ви говорите про дідичну монархію на Україні. Розуміється, Вашу «Україну на переломі» і «Z dziejów Ukrainy» він згадує багацько разів. Одже читають Ваші писання і на большевицькій Україні, а

121 Андрусак М. Українська історіографія за останнє десятиліття (1921–1930): І. Осередки й видавництва // *Літопис Червоної Калини*. – 1932. – Ч. 9. – Верес. – С. 20; Ч. 10. – Жовт. – С. 21.

122 Див.: *Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950 роки) / Вступне слово проф. д-ра Н. Полонської-Василенко*. – Мюнхен, 1957. – С. 9–10.

123 Див.: *Справа академіка К. В. Харламповича* / Публ. О. Морозова // *Сіверянський літопис*. – 2000. – № 1. – С. 75–76.

Позбавлений у берез. 1928 р. Колегією НКО УССР звання дійсного члена ВУАН за невідповідністю «з політичного та ідеологічного боку та у зв'язку з недостатньою кваліфікацією» (sic!) (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 6, спр. 5923, арк. 136 зв.), Костянтин Васильович замешкав у Ніжині. 25 трав. 1928 р. С. О. Єфремов занотував: «Прийхав Харлампович – найгіршої для себе години, коли його [...] викинуто з Академії. Одбув своє заслання в Тургаї і думав, що врешті матиме святий спокій коло наукової роботи в Києві. Сталося інакше. До того ж і жити йому в Києві не дозволено – мусив оселитися в Ніжині. Треба шукати способу, щоб якось допомогти йому. Робить вражіння серйозної і порядної людини» (Див.: *Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929*. – С. 638). Відтоді цей, за самохарактеристикою, «випадковий гість у Ніжині» активно співпрацював у рец.-бібліогр. відділі «України» Грушевського, друкував статті й рецензії у різних академічних виданнях. Зокрема, йому належать рец. огляди в «Україні» дев'яти кн. «Записок Ніжинського ІНО», в т. ч. й досліджень М. Н. Петровського. Тут же, у Ніжині, К. В. Харлампович підготував свої фундаментальні «*Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст.*» (1929).

«Листи», виходить, знають і в глухому Ніжені. Що ж, це добре, читаючи їх, навчаються не тільки історії, але й дечому про сучасне»¹²⁴.

Ніжинський адресант І. Крип'якевича, як засвідчує наведене листування Д. Дорошенка з В. Липинським, прагнув підтримувати діалог з вітчизняними істориками, які опинилися в еміграції чи працювали у Західній Україні під егідою НТШ у Львові, й принаймні упродовж 1920-х років ученому з *«глухого Ніжина»* це вдавалося.

Подана інформація дає можливість бодай фрагментарно відповісти на питання, нещодавно актуалізоване проф. Н. Яковенко, чи науковці підсоветської України *«читали здобуту якимись обхідними манівцями «буржуазно-націоналістичну» наукову літературу»*, та заклик дослідниці вивчати *«таємну історію української радянської гуманістики»*¹²⁵.

Втративши можливість друкування в УССР, зокрема, на шпальтах забороненої «України», Крип'якевич, тим не менше, принаймні заочно відповів Миколі Неонівичу «люб'язністю за люб'язність» – 1932 р. у Жовкві було опубліковано його рецензійну замітку на «Записки Ніжинського ІНО». Розпочиналася бібліографічна нотатка промовисто й шанобливо: «З-поміж провінційальних наукових центрів на Україні вибивається на одно з перших місць Ніжин. Це містечко мало свої наукові традиції остільки, що до революції був там Історично-філологічний інститут кн. Безбородька, але цей інститут був ведений в російським напрямку й українознавством майже не цікавився; українську наукову працю почала щойно 1925 р. Науково-дослідча Катедра історії культури та мови при свіжо зорганізованому Інституті Народної Освіти».

Рецензент відзначав особливу роль секції української і російської історії вищезгаданої Кафедри, віддавши належне й керівникові секції – М. Н. Петровському: «На перше місце в ніжинських «Записках» вибиваються праці з української історії і літератури. Микола Петровський дав низку праць з минулого Гетьманщини XVII ст.: До історії Руїни (про чигиринську раду 1657 р. і битву під Глуховом 1664 р.), До історії полкового устрою Гетьманщини (про вибір полковників), Причинок до питання про статті Б. Хмельницького, До біографії Івана Богуна (докази, що Федоренко і Богун дві окремі особи)».

Підсумовуючи власні враження від реферування змісту трьох томів «Записок Ніжинського ІНО», І. Крип'якевич завершував огляд на оптимістичній ноті: *«Як на провінційальний науковий журнал, програма різномодна і рівень статей високий. Приємно бачити, як у несприятливих відносинах малого міста завдяки енергії гуртка людей розвивається серйозна культурна праця»*¹²⁶.

¹²⁴ Див.: Вячеслав Липинський. Твори. Архів. Студії. – Архів. – Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 224, 301.

¹²⁵ Див.: Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 357.

¹²⁶ Крип'якевич І. [Рец. на:] Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та Науково-дослідчої Катедри історії культури й мови при Інституті, за головним редагуванням М. Петровського, кн. VIII, IX, X. Ніжин, 1928–1930 // *Записки чина св. Василя Великого*. – 1931. – Т. IV. – Вип. 1/2. – Жовква, 1932. – С. 460–461.

На жаль, переважна більшість планів і домовленостей, яких було досягнуто під час перебування львівського історика в УССР і його спілкування з науковим світом Наддніпрянщини, так і не були реалізовані. Після від'їзду І. Крип'якевича додому розпочинається вирішальний штурм владою «академічного бастіону»¹²⁷, відбуваються численні арешти у сфабрикованій «справі» «Спілки визволення України», стрімко згортаються контакти з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові... У вересні 1930 р. виходить остання, 43-я, книга редакційної М. С. Грушевським «України», ліквідується Науково-дослідна кафедра історії України у Києві.

Згадана М. Кордубою «*поліційна система надзору і настирливої, дошкульної контролю приватного життя*» як прикметна риса повсякденного побуту у советській Україні оповивала своєю нав'язливою «увагою» й І. Крип'якевича під час його перебування в УССР. Комуністична таємна поліція пильно відстежувала будь-які контакти галицького історика. Так, у меморандумі «Підсумки роботи Київського округового відділу ГПУ за першу половину 1929 р.»¹²⁸ згадується й прізвище Крип'якевича у ширшому контексті характеристики суспільних настроїв з приводу колективізаційної політики комуністичної адміністрації й, зокрема, ставлення до неї української інтелігенції. Цитуємо мовою оригіналу: «*По приезде на Украину галицийского ученого Крипякевича, научные сотрудники ВУАН – Иванченко¹²⁹ и Стешенко¹³⁰ – информировали его о том, что производится большой нажим на селе и что крестьянство проявляет большое недовольство*»¹³¹. Цьому документові завдячуємо принаймні докладнішим з'ясуванням кола осіб, з якими спілкувався історик під час свого відрядження до Києва – Харкова, так само як і автентичним (майже?!) відтворенням розмов, що відбувалися у науковому середовищі, з реалістичною оцінкою політики влади...

6 вересня 1930 р. Грушевський повідомляє І. Крип'якевичу з Кисловодська: «*Тут перспективи істор[ичної] праці сильно гіршають, – та інтензивна праця, котру Ви згадали в В[ашому] листі, переходить в минуле. Науково-дослідча кафедра наша знята з бюджету і з 15.IX перестане існувати. Археограф[ічна] комісія і Комісія Зах[ідньої] України відійшли від моєї комісії [...]. Ком[ісії] Лівоб[ічної], Полудн[євої] України і Новіц[юї] істор[ії] закрито зовсім, Ком[ісію] укр[аїнської] пісенн[ості] прилучено до Культ[урно]-Іст[оричної] Ком[ісії] і т. д.*»¹³².

¹²⁷ Див., напр.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – С. 73–123; та ін.

¹²⁸ Фрагментарно опублікований у кн.: Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Публ. В. Пристайка і Ю. Шаповала. – К., 1999. – С. 139–155. Прізвище Крип'якевича згадується у неопублікованій частині звіту.

¹²⁹ Іванченко М. М. – учений секретар Українського наукового ін-ту книгознавства.

¹³⁰ Стешенко Ярослав Іванович (1904–1939) – книгознавець, бібліограф; нештатний постійний співробітник Комісії для дослідів над громадсько-політичними течіями на Україні (1928); син генерального секретаря освіти УНР І. М. Стешенка (1873–1918).

¹³¹ ДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 166, арк. 22.

¹³² Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 357–358.

У зв'язку з ліквідацією Комісії Полудневої України (у 1924–1929 рр. – Комісія Степової України і Чорномор'я) так і не вийшов підготовлений до друку 1930 р. її тематичний збірник – «Полуднева Україна». Написана М. С. Грушевським передмова до нього – «Степ і море в історії України: Кілька слів що-

19 грудня 1930 р. академік листовно передав І. Крип'якевичу свій голос і прохав бути його «повновласником» під час загальних зборів НТШ у Львові 28 грудня 1930 р.¹³³ А вже на початку наступного року М. С. Грушевський і його співробітники були втягнуті у вир репресій у «справі» так званого «Українського національного центру»...

Оприлюднене останнім часом листування Грушевського з І. Крип'якевичем дозволяє суттєво доповнити наявні фрагментарні відомості про долю виготовленої львівським істориком мапи «Адміністраційний поділ України за гетьманства Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.» з коментарем.

Ще до звернення І. Крип'якевича до С. Рудницького з пропозицією видати вищезгадану карту (23 жовтня 1928 р.) він адресувався з аналогічного приводу до академіка Грушевського. Принаймні у відповіді керівника Історичної секції до Львова від 4 червня 1928 р. згадується: «Ви порушуєте цікаві питання (як, напр., *Мапу Гетьманщини*), на котрі я був би рад дуже з Вами поговорити – але нема змоги!»¹³⁴ (виділення наше. – *Авт.*).

Після відмови Українського науково-дослідного інституту географії та картографії (через незалежні від його директора обставини) від задуму надрукувати мапу І. Крип'якевича «Адміністраційний поділ України за гетьманства Б. Хмельницького 1648–1657 рр.» львівський історик відновлює переговори з цього питання з академіком М. С. Грушевським. У листі керівника Історичної секції до Жовкви від 16 жовтня 1930 р. згадується: «Як тільки одержимо Ваш *Адмін[істраційний] поділ*, так почнемо думати над його виданням; але покищо ак[адемік] Рудн[ицький] його нам не передавав. Будьте певні, що зробимо все можливе, але треба сказати, що видавничі можливості значно меншають, особливо в історичних дисциплінах [...]». 5 листопада Грушевський лаконічно інформує Крип'якевича: «На академічній сесії бачив Рудницького, нагадував йому про Вашу *мапу*, він обіцяв; ще нема». 12 листопада таке ж стисле повідомлення: «А від Рудницького праці і карти таки нема»¹³⁵.

Цілком можливо, що у міжчасі академік С. Л. Рудницький ще вишукував можливостей видання карти у Харкові і тому зволікав з її надсиланням до Києва.

до плану і перспектив цього досліджу – датована 14 груд. 1930 р. У вступному слові академік анонсував читачеві й розвідку львівського ученого: «Праця проф. Крип'якевича в сім томі дає баянс цього процесу засвоєння північної частини Степу в момент апогея козаччини – за часи Хмельниччини. Було б цікаво доповнити сей образ начерком запорізької господарки в часах перед руйною Січчю» (Див.: *Вступне слово акад. М. С. Грушевського до збірника наукових статей «Полуднева Україна»* – «Степ і море в історії України: Кілька слів щодо плану і перспектив цього досліджу» // *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність.* – К., 1993. – С. 310). Рукопис підготовленої І. Крип'якевичем до зб. «Полуднева Україна» статті віднайдений в архіві й опублікований лише через 60 років після її написання (Див.: *Ричка В. М., Горішній П. А.* Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // *Укр. археогр. щорічник* / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К., 1993. – *Вип. 2.* – С. 280–305).

Ширший контекст історії підготовки та зміст зб. «Полуднева Україна» висвітлено у публікації: *Папакіна Т. П.* З історії втрачених видань Всеукраїнської Академії наук: збірник «Полуднева Україна» // *Архіви України.* – 2001. – № 6. – Листоп. – груд. – С. 24–32.

¹³³ Див.: *Крип'якевич Р.* Назв. праця. – С. 361; *Листи М. Грушевського до К. Студинського.* – С. 248.

¹³⁴ Див.: *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич. – С. 343.

¹³⁵ *Там само.* – С. 359–360.

Але усі його спроби виявилися марними. 19 грудня Грушевський інформував Крип'якевича: «З інституту ак[адеміка] Рудницького позавчора прийшла Ваша стаття з супровідним листом, що особнім пакунком посилається мапа. Вчора її ще не було, як не буде, то поургуємо». Й наприкінці грудня 1930 р. нарешті повідомлялося про одержання карти: «Дорогий Іване Петровичу! Спішу повідомити, аби Ви не трівожились, що і статтю, і мапу Вашу від Руд[ницького] ми дістали (вчора). Будемо тепер шукати способи видати як скорше і дістати валюту». У листі М. С. Грушевського від 3 січня 1931 р. остання й далеко не оптимістична інформація з цього питання: «З мапою Вашою передбачаю труднощі – як її розрізати на частини, бо великим аркушем, думаю, не практично – подреться. А втім, буду говорити з видавцями»¹³⁶.

Отже, мемуарна згадка Крип'якевича, що його карта адмінподілу України доби Б. Хмельницького «*десь там запропастилася*», потребує уточнення щодо місця/міста «запропашення». Очевидно, цим містом аж ніяк не була «наказна столиця» УССР – Харків (що стверджував мемуарист). Як свідчить вищенаведене листування поміж Грушевським та Крип'якевичем, мапа благополучно прибула до міста над Дніпром і вже тут, у Києві, «десь запропастилася»...

Несамохіть виникає зіставлення з долею «Актив до історії Хмельниччини 1657–1665 рр.» В. Герасимчука, які «загубилися» у Києві у Видавництві ВУАН майже синхронно з мапою І. Крип'якевича – у січні або лютому 1931 р.¹³⁷.

Зауважимо, що наприкінці 1930 р. ще жевріла надія спільними зусиллями київських і львівських учених підготувати у рамках праці Комісії історії Західної України регіональний збірник «Західна Україна» – продовження серії порайонних збірників ВУАН, започаткованої під керівництвом М. С. Грушевського виданнями «Київ та його околиця в історії та пам'ятках» (1926) й «Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали» (1928), як також підготовленим, але невиданим томом «Полуднева Україна».

Справа підготовки західноукраїнського збірника стала на реальний ґрунт під час відвідин І. Крип'якевичем Історичної секції ВУАН 1929 р., коли, очевидно, було узгоджено концептуальні засади видання. Відтоді розпочалася інтенсивна праця над формуванням тематики й визначенням автури. У вересні 1929 р. Крип'якевич надіслав до Києва проект плану збірника. У випадку реалізації даного проекту вітчизняна історіографія мала збагатитися цінним набутком – першою ґрунтовною науковою працею з історії західноукраїнських земель, створеною спільними зусиллями науковців Західної України й Наддніпрянщини¹³⁸.

¹³⁶ Там само. – С. 362–363.

¹³⁷ Тим не менше І. Крип'якевич згодом відтворив мапу адміністративного поділу України доби Б. Хмельницького. Вона вміщена в одній з останніх прижиттєвих публікацій історика (Див.: Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // *Історичні джерела та їх використання*. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 123–148).

¹³⁸ Див.: Стеблій Ф. Збірник «Західна Україна» – нездійснений проект М. Грушевського й І. Крип'якевича // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип. 8. – С. 765–767.

Автор статті вважає, що «активна праця над формуванням збірника розпочалася на хвилі поживлення співпраці між ВУАН і НТШ, особливо після відновлення творчих взаємин між М. Грушевським та І. Крип'якевичем у 1928 р.» (с. 765). Однак це твердження потребує уточнення, оскільки задум цього

Упорядники збірника розраховували на 62 авторів. Зокрема, акад. С. Л. Рудницький мав підготувати дослідження «Фізична географія Галичини»; проф. М. Кордуба – розвідки «Слов'янські племена в Галичині» та «З історії Холмського шкільництва». І. Крип'якевич брав на себе зобов'язання підготувати 12 (дванадцять!) матеріалів (два у співавторстві)¹³⁹. Планувалося вмістити у збірнику й статті київських «галичознавців» – аспірантів Грушевського Василя Костащука («1848 р. в Галичині і Буковині») й Остапа Павлика («Заходи І. Франка щодо організації соціалістичної партії»)¹⁴⁰.

Збірник обсягом до 30 друкованих аркушів мав бути готовий до 1 травня 1931 р. й до 1 серпня того ж року – переданий до видавництва. У листопаді 1930 р. І. Крип'якевич надіслав до Києва рукописи двох статей: про Забужжя (Холмщину) й «Дорогові розрухи». Розгром історичних установ Грушевського кардинально змінив ситуацію і з підготовкою цього видання. 6 квітня 1931 р. Комісія історії Західної України ревізувала зміст збірника, відкинувши деякі статті, що, мовляв, «не підходять ні темою, ні змістом». У виданні залишилося лише десять матеріалів, в тому числі по одному М. Кордуби («Слов'янські племена в Галичині») та І. Крип'якевича («З історії галицьких міст і міщанства XVII–XVIII ст.: Школи в Галичині XVII ст.»). Подальші ревізії й «удосконалення» остаточно поховали ідею цього вартісного збірника, чимало його реальних і потенційних авторів стали жертвами репресій комуністичного режиму¹⁴¹.

За умов чергового московського походу проти українства інакше й бути не могло – комуністична адміністрація свідомо й цілеспрямовано знищувала і руйнувала усе, що пов'язувалося з дослідженням автентичної минувшини України, цієї, мовою більшовицької пропаганди, «невід'ємної складової» тоталітарного

(як і низки інших) порайонних збірників виник у М. С. Грушевського ще 1924 р.; восени того ж року було отримано згоду ДВУ на публікацію й «приступлено до виготовлення перших збірників: київський мав вийти весною 1925 р., восени чернігівський, за ними збірник Полудневого Лівобережжя (Переяславщина – Полтавщина – Слобідщина, Правобічної України, Західньої України, Полудневої України і Чорномор'я і т. д.) (виділення наше. – О. Р.). Але на початку 1925 р. ДВУ під приводом «заощадження коштів» відмовилося від попередньої домовленості, й видання порайонних збірників загальмувалося (Див.: М. Грушевський, [Переднє слово] // *Чернігів і Північне Лівобережжя*: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. акад. М. Грушевського. – [К.,] 1928. – С. VI). Тим не менше, «Звідомлення ВУАН за 1925 р.» інформувало: «Комісія Західньої України під керівництвом Ф. Я. Савченка [...] підготує збірник Західньої України» (Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1924–1928*: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 170). Очевидно, ідея підготовки збірника «Західна Україна» лише актуалізувалася 1928 р. й була переведена у практичну площину.

¹³⁹ Йдеться про такі заявлені І. Крип'якевичем теми розвідок: 1) «Причинки до давньої історії Галичини (топографічні назви із Звенигорода, Підльвівські городища, Горай)»; 2) «З історії галицьких міст і міщанства XVII–XVIII ст. (Панські міста XVII–XVIII ст.)»; 3) «Школи в Галичині XVII ст. (Причинки до культурної історії Галичини)»; 4) «Економічно-соціальне положення Гуцульщини 1880-х рр.» (мала друкуватися під псевдонімом «Петрович»); 5) «Селянські дорогові розрухи в Галичині 1880-х рр.» (мала друкуватися під псевдонімом «Петрович»); 6) «Галицькі літописи XVII–XVIII ст.»; 7) «Історія Історично-філософської Секції НТШ»; 8) «Холмська старовина»; 9) «Адміністративний поділ Холмщини XVII ст. з картою»; 10) «Бібліографія Холмщини» (співавтор С. Любарський); 11) «Історики Холмщини» (співавтор С. Любарський); 12) «Перший історик Холмщини (Суша)» (Див.: *Стеблій Ф.* Збірник «Західна Україна» – нездійснений проєкт М. Грушевського й І. Крип'якевича. – С. 769–771).

¹⁴⁰ *Стеблій Ф.* Назв. праця. – С. 770.

¹⁴¹ Там само. – С. 771–774.

СРСР. Стосувалося це, зрозуміло, не лише національної історичної науки, а й усього комплексу українознавчих дисциплін.

Російська комуністична імперія завдала *системного* удару – нищилися не лише столичні наукові школи (київські й харківські), але й регіональні дослідницькі осередки¹⁴². Керманіч й речник в одній особі цієї сталінської політики, україножер П. П. Постишев виразно артикулював погромницькі заміри на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р.: «Мы даже представления не имеем, какое количество националистической литературы гуляет сейчас по рукам и выдается с советских библиотечных полок. Ведь надо учесть, что во всех этих, нередко гектографированных или стеклографированных изданиях *различных записок, сборников, учебников, разных Нежинских, Уманских, Каменец-Подольских и т. п. институтов*, легче всего было протаскивать националистические идеи. Всю эту литературу мы должны сейчас раскопать, разрыть и решительно изъять все то, что хоть в какой-либо степени смыкается с националистическими установками, показав широкой массе трудящихся Украины как протаскивали шовинизм националистические элементы на Украине»¹⁴³ (виділення наше. – *Авт.*). «Не шибко грамотный» погромник навряд чи асоціював власні висловлювання з хрестоматійною цитатою з грибоєдівського Фамусова: «*Уж коли зло пресечь, // Забратъ все книги бы да сжечь*», – але діяв саме за цією «рецептурою»...

Постишевський погром позначився й на долі професора М. Н. Петровського. Через місяць після згаданої промови другого секретаря ЦК КП(б)У – наказом по Ніжинському ІНО № 324 від 26 грудня 1933 р. Миколу Неоновича позбавили посади «за вияв у наукових працях буржуазно-націоналістичних поглядів»¹⁴⁴. 1934 р. він перебрався до Києва, де став співробітником відділу стародруків Бібліотеки ВУАН, а з січня 1937 р. працював в Інституті історії України АН УССР.

У цій ідеологічній інституції його становище позапартійного науковця, що походив з родини «служителя культу», свого часу співробітничав з Грушевським і піддавався критиці за «український буржуазний націоналізм», було хистким й

¹⁴² Підвалини такого нищівного удару по вітчизняній науці, насамперед україністиці, закладалися у перебігу фабрикації «справи» «Спілки Визволення України». Так, у згаданих нами вище «*Підсумках роботи Київського округового відділу ГПУ за першу половину 1929 р.*» ВУАН розглядалася як «центр українства», завдяки якій поширювався націоналістичний вплив на всю українську громадськість. В якості передавальних пасів від Академії до периферії розглядалися й регіональні наукові осередки: «Большое место в деле распространения влияния Академии занимают Научные Т-ва в других городах: Запорожское, Каменец-Подольское, Днепропетровское, Одесское и др. По имеющимся у нас данным, во главе этих обществ стоят антисоветские лица, например, в Днепропетровске – *Яворницкий* – сторонник *Ефремова*, в Житомире работает *Кравченко*, поддерживающий связь с *Грушевским*, в Нежине – *Харламович*, административно высланный из Казани» (*ДА СБУ*, ф. 13, оп. 1, спр. 166, арк. 12).

Репресивна хвиля «справи СВУ» зачепила й постійного нештатного співроб. Комісії історичної пісенності ВУАН, зав. етногр. від. Волинського наук.-дослід. музею *Василя Григоровича Кравченка* (1862–1945), якого протримали під вартою «лише» з 17 верес. 1929 р. до 9 берез. 1930 р. (Див.: *Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П.* Народознавець і «ворог народу»: В. Г. Кравченко // *Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.)* / Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К., 1991. – С. 84–93).

¹⁴³ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 66 зв.

¹⁴⁴ Див.: *Улещатах тоталітаризму*: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і матеріалів: У 2-х ч. / Ін-т історії України НАН України; ЦДАГО України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.), О. С. Рубльов та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 1996. – Ч. II (1944–1956 рр.). – С. 7.

уразливим одночасно з кількох боків. У меморандумі для ЦК КП(б)У про стан справ в Інституті історії України й підготовку підручника з історії (червень 1937 р.) тогочасний директор установи, він же секретар парткому АН УСССР, С. М. Белоусов негативно атестував Петровського. Микола Неонович, мовляв, не «виявив бажання усерйоз включитися у роботу по підручнику», натомість розробляє «приватну» тематику й, зокрема, заходився перекладати з французької «книгу *Боплана*, у якій наявні ганебні антинаукові висновки та узагальнення». Резюме було категоричним: «*Проф. Петровський не може бути надалі залишений працювати в Інституті історії. Для нього Інститут історії є ширмою для продовження його старої націоналістичної лінії*»¹⁴⁵.

За влучною характеристикою його колишнього колеги, подібні «*большевицькі «прижими» примусили Петровського «перебудуватися», щоб здаватися корисним для «соціалістичного будівництва» ССРСР*». Така кон'юнктура «перебудова» виявилася доволі органічною й не такою складною справою для нього, оскільки спиралася на деякі, не зовсім привабливі, риси вдачі історика, адже «в приватному житті й відносинах Петровський відзначався великою практичністю, що часом межувала з цинізмом»¹⁴⁶.

Так, зокрема, сталінську настанову щодо оцінки угоди Б. Хмельницького з Московщиною 1654 р. як «найменшого зла» для України М. Н. Петровський беззастережно сприйняв як керівництво до дії, яким слід неухильно послуговуватися. Відтак він неодноразово досить різко виступав проти свого безпосереднього керівника – завідувача сектору історії феодалізму Інституту історії України М. І. Марченка. Молодший за Петровського випускник Інституту червоної професури, «партієць» Марченко був людиною іншого формату, аніж його старший колега, уже наляканий репресивним тиском. Відтак Михайло Іванович дозволяв собі вільно висловлюватися, зокрема обстоюючи апокрифічний погляд («улюблену теорію», за М. Н. Петровським), що «приєднання України до Росії у 1654 р. було найбільшим злом для українського народу». Оцю «теорію» Марченка й поборював завзято Микола Неонович¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: *М. І. Марченко* // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 1. – С. 109.

Водночас до оцінки діяльності С. М. Белоусова на посаді керівника ін-ту та його причетності до репресій проти співробітників установи слід підходити з урахуванням усіх наявних щодо цієї особи відомостей. Як зазначає О. В. Юркова: «Осібні стоїть тема про участь С. М. Белоусова у репресіях проти науковців Інституту історії України. Вже загальновідома його доповідна записка до ЦК КП(б)У про стан справ в Інституті історії України від 19 червня 1937 р., що може бути названа простим словом «донос». Та одночасно є й інші свідчення [...]. С. М. Белоусову вистачало сміливості в рецензіях підтримувати колишнього грушев'янина М. Н. Петровського, а також заплямованих у буржуазному націоналізмі О. П. Оглоблина та Н. Д. Полонську-Василенко. Все це переконує у тому, що оцінювати С. М. Белоусова як директора Інституту історії України у 1936–1941 рр. треба зважено і не односторонньо» (Юркова О. В. *Передмова // Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941)* / Упоряд. О. В. Юркова. – К., 2001. – С. 15, 16).

¹⁴⁶ Дубровський В. Спогад про проф. д-р М. Н. Петровського // *Укр. історик.* – 1964. – № 2/3. – С. 25.

¹⁴⁷ Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: *М. І. Марченко*. – С. 116–117; *У лецятах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.)*. – К., 1996. – Ч. I (1936–1944 рр.). – С. 99–100.

Проф. Б. Крупницький у своєму огляді української підсоветської історіографії зауважував з цього приводу: «Ще порівнюючи недавно Москва не знаходила слів, щоб осудити діяльність великого українського патріота [...]. Офіційне трактування особи Б. Хмельницького опиралося тут на соціальну тезу, що гетьман був «зрадник і заклятий ворог повставшого українського селянства» [...]. З монографії М. Петровського, надрукованої новозаснованим Інститутом історії АН УРСР¹⁴⁸ [...], починається нова доба в трактуванні Б. Хмельницького. М. Петровський, хоч і не комуніст, все ж таки був примушений робити так, як наказував Кремль [...]. Після нього маємо вже виразну гльорифікацію Хмельницького [...]»¹⁴⁹.

Очевидно, що усі ці перипетії історіографічного процесу й «більшовицького перевиховання» науковців у підсоветській Україні лише фрагментарно ставали відомі на західноукраїнських теренах, відрізаних від УРСР «збручанським муром».

Відзначимо ще один цікавий психологічний нюанс – для західноукраїнських науковців у міжвоєнний час звертання один до одного на ім'я та по батькові було своєрідним символом єднання з культурним життям Великої України. Це промовисто засвідчують рядки з мемуарів О. Домбровського: «*Ми не раз називали деяких наших учених з НТШ по імені й по батькові, і так: Володимир Вікторович (Дорошенко), Іван Петрович (Крип'якевич), Іван Іванович (Кревецький), Михайло Степанович (Возняк) і т. д. Можливо, що це був один із своєрідних виявів духового гравітування до східноукраїнського материка над Дніпром в умовах зненавидженої польської займаниціни й штучних кордонів, які краями живе тіло нашого народу*»¹⁵⁰.

Свій виступ у Києві 25 березня 1928 р. професор М. Кордуба розпочав зі стислого геополітичного екскурсу: «Невеличкій річці Збручеві доля присудила відограти ролю китайського муру, що вже цілих 156 літ відділює Галичину від інших українських земель. Більше чим століття цей китайський мур не тільки не допускав до тіснішого співжиття між громадянами одного і цього ж самого народу, не тільки не давав жадної можливості якої-небудь спільної акції, але стояв непереможною стіною навіть для приватних взаємин між поодинокими особами, для приватних відвідань, спинював листовну обміну звістками та думками. Доходило до того, що, переселяючися поза злощасну річку, брати відчувувалися від рідних братів, діти переривали і зовсім втрачали зв'язки зі своїми родичами. Приходиться ствердити цей прикрий факт, що до початків 70-х років минулого століття з-поміж передових громадян України тільки виїмкові люди відчували потребу утримувати листові взаємини через кордон, а поява Наддніпрянця в Галичині, а тим паче Галичанина в Наддніпрянщині, була неабиякою сенсацією»¹⁵¹.

Ці слова виявилися сумним пророцтвом, оскільки через лічені роки Україна підсоветська й Україна некомуністична знову, як і до початку 1870-х років (але в

¹⁴⁸ Див.: *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) / АН УРСР. Ін-т історії України; *Нариси з історії України. Вип. 4*; Відп. ред. С. М. Белоусов. – К., 1940. – 268 с.

¹⁴⁹ *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920–1950 роки). – С. 73, 108.

¹⁵⁰ *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // *Укр. історик.* – 1973. – № 1/2 (37/38). – С. 124.

¹⁵¹ *Кордуба М.* Зв'язки В. Антоновича з Галичиною. – С. 33.

незрівнянно бруталніший спосіб), були розмежовані збручанським муром, який, у черговий раз, відчужував братів, змушував дітей уникати зв'язків із родинами й притлумлював бажання «утримувати листові взаємини через кордон».

Серед тих, хто найбільш яскраво «озвучував» вигадки ГПУ стосовно репресованих науковців, офіційну кампанію таврування Грушевського та його школи в українській історіографії, владну лінію на розрив наукових і культурних контактів із західноукраїнським громадянством, опинився колишній аспірант Кафедри історії України у Києві І. І. Кравченко¹⁵², який взяв на себе невдячну роль Іуди щодо свого Вчителя. 1933 р. він виголосив три знакові «наукові» доповіді: «Контрреволюційна збройна спілка української Центральної Ради з польськими поміщиками та буржуазією проти пролетарської революції на Україні»; «Про фашистські концепції М. С. Грушевського та його школи» та «Фашизм в археографії». 1934 р. з'явилася найвідоміша «наукова» праця І. І. Кравченка, на той час ученого секретаря Історично-археографічного інституту ВУАН й по суті виконуючого обов'язки його директора – «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії». Автор спрямовував вістря своєї критики проти М. С. Грушевського та його закордонних наукових контактів, серед яких пріоритет належав галицьким ученим¹⁵³.

«В пропаганді теорії орієнтації на Захід, – наголошував І. Кравченко, – неабияку роль відіграли історичні установи, що ними керував Грушевський, його учні та послідовники, зокрема, в цьому відношенні досить яскраво виявила себе Історична секція при ВУАН і Комісія по вивченню історії Західної України [...]. Комісія по вивченню історії Західної України була заснована незабаром після приїзду Грушевського на Радянську Україну. Кадри цієї Комісії – оголтілі фашисти. Комісія ця, що її очолював Грушевський, притягувала українську контрреволюцію як по цей, так і по той бік кордону під виглядом українських «вчених», які нібито хочуть працювати для Радянської України»¹⁵⁴.

Діставалося у публікації Кравченка й львівським співробітникам М. С. Грушевського, зокрема М. Кордубі й І. Крип'якевичу (з останнім «критик» особисто познайомився 30 квітня 1929 р., під час засідання Історичного відділу Кафедри історії України): «До складу комісії були притягнуті, напр., такі «вчені», як фашист Щурат, як фашист Студинський [...], *фашист і гетьманець Крип'якевич*, фа-

¹⁵² Аспірантом Кафедри історії України М. С. Грушевського Івана Кравченка зарахували 19 верес. 1925 р.; безпосередніми наук. керівниками його промоційної праці «*Великопанське господарство на Поділлі в першій половині XIX ст.*» були О. Ю. Гермайзе та П. В. Клименко (промоція не відбулася); тему «*Аграрна фабрика на Україні в умовах кризи 20–40-х рр. XIX ст.*» він розробляв з 1924 р. під керівництвом проф. О. П. Оглоблина, тогочасного антагоніста Грушевського (Див.: *Юркова О. В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – С. 350).

¹⁵³ Див.: *Рубльов О.* Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві.* – С. 763.

¹⁵⁴ *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції // *Записки Історично-археографічного інституту.* – К., 1934. – № 1. – С. 28–29.

шист-ундівець Макарушка та *фашисти* Свенціцький, Колесса, *Кордуба*, Герасимчук та інші»¹⁵⁵ (тут і далі виділення наше. – Авт.).

Іван Кравченко закидав колишнім членам Комісії історії Західної України не лише «націоналістичну контрабанду» на історичному «фронті», а й ідеологічне забезпечення прийдешньої інтервенції проти «батьківщини трудящих»: «Всі ці Грушевські, Студинські, Колесси, *Крип'якевичі*, *Кордуби* вели зрадницьку запродажну роботу по підготовці нової інтервенції шляхом ідеологічного оброблення мас». Вони, мовляв, у виданнях Історичної секції ВУАН вміщували статті, замітки, рецензії, що у них «українська фашистська історіографія» налагоджувала «щільну змичку з польською і німецькою фашистською історіографією». Професору Варшавського університету, «фашистському західноукраїнському історикові» М. Кордубі відводилася особлива роль – на шпальтах часопису «Україна» він нібито «ретельно пропагував» «спілку української буржуазії й поміщицтва з польською буржуазією»¹⁵⁶.

«Той самий Кордуба, що відбивав імперіалістичні прагнення української і польської буржуазії та поміщицтва, – наголошував І. Кравченко, – *дуже часто приїздив на Радянську Україну до Києва*, де в Історичній секції Грушевського зачитував доповіді фашистського спрямовання, використовував для цього трибуну, друкував статті, звідомлення, інформації у виданнях ВУАН»¹⁵⁷. Автор цих філіппік не лише не був особисто знайомий з М. Кордубою, але й не виявляв бажання з'ясувати реальні факти (його стаття мала на меті цілком протилежне). Тому й не дивно, що *одноразові відвідини* М. Кордубою Києва 1928 р. обернулися під пером Кравченка на ледь не щорічні човникові рейди львівського історика до «матері міст руських» з підривною антисоветською метою.

На думку І. Кравченка, львівських учнів Грушевського – М. Кордубу та І. Крип'якевича – об'єднувало не лише спільне походження з відомою «націоналістичною школою» української історіографії, але й спільний... «шпигунський» фах: «*Ці шпигуни «історики» і були постійними представниками як галицької, так і київської фашистської школи акад. Грушевського в Варшаві. Вони виробляли спільний план дій, спільно обосновуючи єднання української буржуазії і куркульства з польською буржуазією, використовуючи для цього історичну науку*»¹⁵⁸.

Попри непристойні інсинуації на їхню адресу у советській пресі та квазінауковій періодиці, галицькі українські науковці, на щастя, перебували на неконтрольованій (майже) комуністичною адміністрацією та її каральними органами території. Це давало можливість не лише порівняно вільно висловлюватися, але й опрацьовувати улюблені наукові теми, обговорювати актуальні дискусійні питання, брати участь у загальноєвропейському історіографічному процесі й науковому житті.

14 листопада 1930 р. берлінський кореспондент В'ячеслава Липинського – Дмитро Дорошенко – повідомляв серед інших подробиць свого мандрівного

¹⁵⁵ Там само. – С. 29.

¹⁵⁶ Там само. – С. 31, 35.

¹⁵⁷ Там само. – С. 36.

¹⁵⁸ Там само. – С. 38.

життя (Берлін – Прага і в зворотньому напрямку: *«щотижня їзду до Праги»*): «Вчора несподівано я натрапив на видання, про яке досі не знав: Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale. Varsovie, 1929. Vol. II. В цьому томі дуже докладний огляд української історичної літератури за 1923–1928 роки, зложений М. Кордубою, де він між іншим звернув більшу увагу на мою статтю «Die Entwicklung der ukr. Geschichtsidee», друковану в бреславських «Jahrbücher», і трохи полемізує з приводу того, що я писав про Вас і Ваші праці. Полеміка не злісна і в певній мірі заснована на непорозумінні, бо Кордуба приписує мені твердження, ніби я вважаю Петровського, Оглобліна, Окиншевича, Єршова та інших молодих учених на Радянській Україні як Ваших безпосередніх учнів, чого в дійсності нема і чого я не казав: те, що вони постійно виходять від Ваших праць у своїх розвідках і статях з історії XVII віку, це не значить, що вони Ваші безпосередні «учні», хоча б уже тому, що щиро чи не щиро признаються до матеріалістичного розуміння історії»¹⁵⁹.

Вищенаведене листування засвідчувало наявність на той час принаймні віртуального зв'язку (а почасти й листовного спілкування та обміну поодинокими виданнями) між осередками української історичної науки та її найвідомішими представниками у Берліні, Варшаві, Львові, Празі та у підсоветській Україні (Київ, Харків, Ніжин та ін.). Очевидно, що вітчизняні дослідники, які перебували поза межами ССРСР, мали вільні руки й можливість практично безперешкодно стежити за еволюцією світової історичної думки й сприймати модерні теорії та перспективні напрями розвитку історіографії.

Так, наприклад, під час роботи VI Міжнародного конгресу історичних наук в Осло (1928) пильну увагу його учасників привертало «питання генези національностей та прояв національного почуття». Під впливом дискусій на цьому фаховому форумі істориків М. Кордуба на шпальтах «Літературно-наукового вісника» у 1930 р. порушив це актуальне питання на прикладі найближчої для себе проблеми – генези української нації. Тоді, у червневій книжці «ЛНВ», з'явилася його розвідка під провокативною назвою – «Найважливіший момент в історії України»¹⁶⁰.

Автор зауважував, що коли доводиться вибирати найбільш кардинальний момент вітчизняного минулого, то слід тоді залишити «однобічні підходи і глянути на справу зі загальнонаціонального становища», що міститиме у собі сукупність політичних, культурно-літературних та економічних моментів: *«Тоді стане ясним, що за найважливіший момент в історії України треба признати той, котрий спонукав населення теперішніх українських земель згуртуватися в окрему етнічну групу, котрий отже дав товчок до утворення окремої української нації. Таким моментом вважаємо відорвання північно-західних руських територій від*

¹⁵⁹ Липинський В. Твори. Архів. Студії. – Архів. Т. 6. – С. 394.

У розд. «Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка у Львові» свого «Огляду української історіографії» Д. Дорошенко окремо згадує М. Кордубу – автора праць «переважно з історії часів Хмельниччини» – й «молодшого учня Грушевського» – І. Крип'якевича (Див.: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 197–199).

¹⁶⁰ Див.: Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // ЛНВ. – 1930. – Кн. VI. – С. 539–546.

зв'язку з іншими руськими землями і об'єднання їх в Литовській державі в другій половині XIV ст.»¹⁶¹.

Попередні часи Київської Русі науковець розглядав як період, коли «спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загальноруська, коли не нація у повнім значінню сього слова, так скажім, культурна сфера». Лише з середини XII ст., на його думку, «виринають два сильніші, нові політичні осередки на двох противних кінцях великої Русі, в котрих розвивається місцеве боярство і закріплюються окремі галузі потомків Володимира Святого, набираючи ціхи місцевих, льокальних династій». Один такий осередок постав на південному заході, у Галичі, інший – на північному сході, у Володимирі-на-Клязьмі. Галицький центр, за оцінкою М. Кордуби, «двічі доходив до об'єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю»: вперше – на переломі XII–XIII ст., за Романа Мстиславича, вдруге – наприкінці 1240-х рр. за Данила Галицького. Але спершу передчасна смерть князя Романа, згодом – напад монголів «перервали сей процес і не дали йому завершитися»¹⁶².

Восени 1930 р. за ініціативою академіка С. Смаль-Стоцького Українське Історично-Філологічне Товариство у Празі провело масштабну дискусію про початки української нації, котру ініціювала вищезгадана стаття М. Кордуби – «Найважливіший момент в історії України». З цього питання Товариство збиралося двічі – 11 й 18 листопада 1930 р.¹⁶³.

Головним опонентом варшавського професора виступив С. Смаль-Стоцький, який послідовно відстоював тезу, що окрема українська нація мала місце вже за часів Київської Русі, держава ж ця була суто українською, а московська/великоросійська нація утворилася пізніше – у XIII–XV ст. зі змішання елементів слов'янських з фінськими¹⁶⁴. Публікація академіка у тому ж львівському часописі у відповідь на розвідку М. Кордуби завершувалася безапеляційним твердженням – наказом вітчизняній історичній науці, котра, мовляв, почала «вже виконувати свій обов'язок»: *«І вона його виконає геть дочиста: повалить карколомні конструкції, відкине рішучо, нехай і найбільш блискучі, але неможливі концепції, віддасть Україні стару Київську Русь як належну їй виключну власність і українській нації виставить загально визнане свідощтво, що вона вже народилася в старій Київській Русі»*¹⁶⁵.

В обговоренні питання також взяли участь доктори С. Наріжний, П. Феденко, К. Чехович, професори В. Сімович, М. Славінський, С. Шелухин, В. Щербаківський. Більшість із них підтримали позицію С. Смаль-Стоцького, лише доповнюючи її тією або іншою власною аргументацією. Звіт про дискусію Українське Історично-Філологічне Товариство у Празі видало окремою брошурою, за харак-

¹⁶¹ Там само. – С. 539–540.

¹⁶² Там само. – С. 540–541.

¹⁶³ Див.: Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. I. – С. 204; Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність, 1859–1938 рр. – К.; Чернівці, 1996. – С. 152–154.

¹⁶⁴ Див.: Смаль-Стоцький С. «Найважливіший момент в історії України» // ЛНВ. – 1931. – Кн. IX. – С. 786–805.

¹⁶⁵ Там само. – С. 804–805.

теристикою М. Кордуби, під «доволі ефектним, хоч не дуже відповідним заголовком» – «*Откоуду есть пошла Руская земля*»¹⁶⁶. Проблема, що її порушив варшавський професор, викликала широкий відгук у літературі й навіть полеміку у пресі. Упродовж 1930–1931 рр., за приблизними підрахунками, з цього приводу з'явилася 21 публікація в українській періодиці Львова, Перемишля, Праги¹⁶⁷.

М. Кордуба двічі брав слово на шпальтах «ЛНВ», відповідаючи своїм опонентам – С. Смаль-Стоцькому, К. Чеховичу¹⁶⁸, В. Заїкину та ін.¹⁶⁹.

У підсумковій стислій репліці на аргументацію академіка Смаль-Стоцького варшавський професор висунув на свій «захист» сім тез, у другій із яких йшлося: «Акад. Грушевський, поборюючи російську офіційну схему історії, котра від другої полов. XII в. осередок ваги руської історії переносить з Києва до Володимира над Клязмою, а відтак до Москви, мав безперечно повну рацію. Але таке становисько зовсім не суперечить призначанню культурної спільності цілої Руси (Київської, Смоленської і Новгородської) в IX–XII вв., і цю культурну спільність визнає й Грушевський, як я виказав у своїй попередній відповіді (ЛНВ, 1931/V), про що зрештою кожний може переконатися, заглянувши до обох перших томів його Історії України-Руси». На думку М. Кордуби, «корінь непорозуміння» між ним та акад. С. Смаль-Стоцьким і доктором К. Чеховичем полягає у тому, що його опоненти «майже ідентифікують мову з національністю, а то дві ріжні речі»¹⁷⁰.

Полеміка тривала й у наступних роках. Відомий український історик О. Прицак згадував, що 1937 р. «*закінчувалася пристрасна дискусія про початки української нації на сторінках львівської преси та на засіданнях (і в публікаціях) Українського Історично-філологічного Т-ва в Празі*»¹⁷¹ (виділення наше. – Авт.). Більшість дискусантів дотримувалися тієї точки зору, що початків української нації треба шукати якщо не в доісторичній добі, то принаймні у Київській державі, яка об'єднала українські племена у спільний політичний, етнічний, культурний та економічний організм. Інші погляди висловлювали лише С. Наріжний («найважливіший момент в історії України» – 1917 р.); П. Феденко (відповідно – створення Козацької держави Б. Хмельницьким) та М. Чубатий, який доводив, що створення української нації почалося після смерті Ярослава Мудрого (1054) й завершилося з моментом утворення Галицько-Волинської держави (1199)¹⁷².

¹⁶⁶ «Вважаю заголовок сього звідомлення тому невідповідним, бо не про Русь тут ходить, але про Україну і не про землю (державу), лише про націю», – зауважував М. Кордуба щодо назви празької брошури (Див.: Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – Кн. V. – С. 424).

¹⁶⁷ Даниленко В. М., Добрянський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. – С. 153.

¹⁶⁸ Див.: Чехович К. Початки української нації // ЛНВ. – 1931. – Кн. IV. – С. 349–358.

¹⁶⁹ Див.: Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – Кн. V. – С. 424–438; Його ж. Ще кілька слів у справі «Найважливішого моменту в історії України»: Акад. Степанови Смаль-Стоцькому у відповідь // ЛНВ. – 1931. – Кн. X. – С. 902–903.

¹⁷⁰ Кордуба М. Ще кілька слів у справі «Найважливішого моменту в історії України» // ЛНВ. – 1931. – Кн. X. – С. 902–903.

¹⁷¹ Прицак О. Мій шлях історика // Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – С. 70.

¹⁷² Там само. – С. 70–71.

Щоправда, рівень обговорення цього важливого питання не завжди був фахово відповідним. За оцінкою О. Прицака, «на жаль, дискусія велася в стилі догматичних спорів, без в'яснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза неправдива»¹⁷³. Втім, полеміка з проблеми генези української нації була, безперечно, продуктивною, оскільки привернула увагу широкого загалу вітчизняних учених й усіх небайдужих до історії виникнення власного народу, активізувавши водночас наукові дослідження у цій ділянці¹⁷⁴.

Очевидно, завдяки спілкуванню з вітчизняною (еміграційною й галицькою) та польською політичними елітами у столиці II Річипосполитої, як також з нечисленними польськими слухачами свого семінару у Варшавському університеті, професор Кордуба встановив контакти з тією частиною польських інтелектуалів, які з огляду на засадничі інтереси польської та української націй виступали за налагодження діалогу з українцями перед обличчям цілком реальної імперської загрози Кремля.

У Варшаві М. Кордуба спілкувався, зокрема, зі своїм колишнім учнем по Українській Академічній гімназії у Львові Іваном Кедрином (Рудницьким), у той час співредактором «Діла» (1922–1939) і водночас варшавським кореспондентом цього щоденника й пресовим референтом (1925–1931) Української Парламентарної Репрезентації. У своїх мемуарах І. Кедрин згадував: «У 20-их і 30-их роках були в Польщі одиниці, які дивилися на Україну, як на країну з давньою християнською культурою і природного союзника Польщі на протимосковському фронті [...]. Я близько співпрацював у Варшаві з отим гуртом польських «білих круків». Я став постійним співробітником «Бюлетину Польсько-українського», що його видавав і редагував Владзімерж Бончковський [...]. Започаткування мною співпраці в тому варшавському журналі дало, мабуть, поштовх багатьом іншим українським діячам писати туди. Це були, щоб назвати тільки деяких: Степан Баран, Павло Лисяк, Павло Ковжун [...], *Мирон Кордуба*, Сергій Хруцький, Іван Липовецький, Андрій Жук, Дмитро Дорошенко, Володимир Дорошенко [...]. Можна сказати, що всі ті українські статті у польській пресі [...], що весь той труд був даремний, що він не приніс ніякого хісна, бо післяверсальська Польща була собі вірна до кінця свого існування. А проте політика й публіцистика дуже рідко приймають за вказівку для себе: «Це все одно ні до чого не доведе, тому нема чого трудитися». Західня Україна була втолочена в рямці польської

¹⁷³ Там само. – С. 71.

¹⁷⁴ Важливе автобіографічне свідчення О. Прицака щодо впливу на його становлення як історика згаданої дискусії: «Коли мені попала в руки в 1937 р. празька брошура («Откоуду есть пошыла Руская земля». – О. Р.), я старався в'яснити в першу чергу питання, що таке нація взагалі і як сусіди – поляки, німці, французи і т. д. – розв'язують питання про початки своїх націй. Я дуже серйозно вглибився у фахову націоналістичну літературу, починаючи від Е. Ренана (1882), А. Кірхгофа, М. Гандельсмана, В. Левинського, Володимира Старосольського і т. д., а також перевіряв дані джерел різних епох. Питання початків української нації стало моєю пасією, я продовжував ним займатися в різних обставинах, навіть в часи мого побуту в Червоній Армії (зима 1940 – літо 1941 р.); тоді я старався зрозуміти питання повстання російської нації. Моя більша праця на оту тему загинула в часи війни. Але збереглася коротка версія, яку я виголосив в Літературно-Мистецькому Клубі у Львові в 1943 р. і яка викликала другу дискусію про походження української нації. Після п'ятого засідання німецька окупаційна влада насильно припинила дискусію» (виділення наше. – О. Р.) (Див.: *Прицак О. Мій шлях історика*. – С. 71).

держави, і українські люди, які мали почуття відповідальності за долю свого народу, мусили робити все, що було в їх спроможності, щоб долю тому народові облегшити»¹⁷⁵ (виділення наше. – *Авт.*).

М. Кордубі вочевидь не бракувало цього «почуття відповідальності», тому й його статті на шпальтах «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*» торкалися суспільно важливих проблем, що мали суттєве значення як для поляків, так і для українців. За словами того самого І. Кедрина-Рудницького: «Звичайно, писати у польських часописах не було легко – не тільки з уваги на питання доступу туди, як ще більше – на спосіб писання. Писати так, як український громадянин, зокрема український журналіст звик писати в українській газеті для українського читача – було неможливо, бо і цензура була б скреслила і, з погляду доцільності, психологічний підхід до польського читача мусив бути інший. Трудність була в тому, що український автор не міг вирікатися ані свого українського «я», ані теж тієї української тематики, яка його боліла та яку польська сторона примітивізувала, чи просто не визнавала [...]. Трудність була ще більша, що такої специфічної мови і стилію вимагала не тільки загроза від польської цензури, а й від українського націоналістичного табору, страшенне підзорливого, чи будь-хто з «органічного сектора» не «продає» України, дарма що всім нам із того сектора було аж надто добре відомо, що ніхто України купувати не хоче і що неможливо було «проміняти державність за автономію», бо ніхто навіть тіні автономії не давав»¹⁷⁶.

Професор Кордуба спромігся знайти правильний тон у своїх публікаціях у «*Biuletynie Polsko-Ukraińskim*», хоча їхні теми й належали до сумного реєстру «найважливіших болячок української дійсності» у II Річпосполитій, що ними легковажила, нехтувала й водночас «спричинювала їх та помножувала польська національна політика»¹⁷⁷.

Його перша стаття у цьому виданні (тоді ще місячнику) присвячувалася дражливому питанню створення Українського університету у Львові – історії останнього сорокаріччя боротьби української спільноти Східної Галичини за власний університет¹⁷⁸. Наступна публікація М. Кордуби розвивала цю ж тему й висвітлювала передісторію питання¹⁷⁹. Автор доводив виклад проблеми до вибуху Першої світової війни, завершуючи розвідку багатозначно: «*Stan rzeczy, jaki do końca rządów austriackich istniał na uniwersytecie lwowskim, przedstawiał się [...] pod względem prawnym w ten sposób, że sprawa języka wykładowego nie została wcale unormowana i że każdy profesor i docent mógł wygłaszać swoje wykłady w którym bądź języku krajowym, polskim lub ukraińskim. Mimo trudności i przeszkód różnego rodzaju, z jakimi kandydaci narodowości ukraińskiej spotykali się przy habilitacji, liczba wykładowców w języku ukraińskim na uniwersytecie lwowskim wzrastała chociaż bardzo pomалу, ale stale; w chwili wybuchu wojny światowej wynosiła ona 12.*

¹⁷⁵ Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 136–137, 143–144.

¹⁷⁶ Там само. – С. 137–138.

¹⁷⁷ Там само. – С. 143.

¹⁷⁸ Див.: Кордуба М. W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie // *Biuletyn Polsko-Ukraiński: Miesięcznik*. – Nr. 2 (4). – 1933. – Marzec. – S. 4–8 (Далі – *BPU*).

¹⁷⁹ Див.: Кордуба М. Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu // *BPU: Tygodnik ilustrowany*. – Nr. 4 (39). – 1934. – 28 stycznia. – S. 1–4.

*Po przyłączeniu Galicji Wschodniej do Państwa Polskiego wszystkie katedry i docen-
tura ukraińskie zostały zniesione»¹⁸⁰ (виділення наше. – Авт.).*

Отже, діючи за давнім принципом – *sapienti sat*, Мирон Михайлович виразно окреслював такі проблеми зі згаданого індексу «найважливіших болячок української дійсності», як витіснення польською владою професорів і доцентів – українців з Університету ім. Яна Казимира та незаснування окремого українського вузу у Львові, створення якого всіляко саботували урядові чинники II Річипосполитої попри взяті на себе свого часу перед Антантою зобов'язання. Колишній декан філософського факультету Українського таємного університету у Львові (1922–1923) на шпальтах цього польськомовного (хоча й налаштованого на діалог з українцями) видання все ж таки змушений був висловлюватися до певної міри «специфічною мовою».

Лист Мирона Кордуби з Варшави до І. Крип'якевича у Львів від 3 лютого 1938 р. сповнений цікавих роздумів і спостережень, які дотичать тогочасного стану національної історіографії. Ситуація не викликала оптимізму, що болісно переживав варшавський професор: «А тим часом наша продукція наукова зійшла до нуля, аж сором перед сусідами, коли від часу до часу питають про наші новини з наукового поля. Ще 10 літ тому назад наша продукція на полі історичних дослідів перевищала польську і чеську, а тепер зійшла до рівня білоруської. Фінансова криза НТШ зійшлася фатально з розгромом Академії (наук у Києві. – Авт.) і кризою у Варш[авським] Укр[аїнським] Інституті, спричиненою непосильним видавництвом 16-томового Шевченка. Через те вже довгий час спочивають в редакційних теках різні праці без вигляду на видання у ближшій часі [...]. Та й от і я сам, хоч зовсім не належу до плідних авторів, не раз неодноразово написав би, колиб знав, що се матиме вигляд вийти у рідній мові на світ божий. Але щож, до фейлетону «Діла» не полізу зі своїми розвідками, впрочім там би їх і не прийняли, як замало актуальний матеріал».

Стагнація на національній історіографічній ниві (насамперед у її видавничому секторі) певною мірою компенсувалася дещо несподіваним зростанням пропозицій з боку іноземних, насамперед польських, фахових видань. Визнання з боку міжнародного наукового співтовариства, безперечно, тішило варшавського кореспондента І. Крип'якевича. Водночас усвідомлення цієї силуваної «екзильності» свого історіографічного доробку викликало сум'яття почуттів у М. Кордуби: «Приходиться писати для чужих і збогачувати чужі і без сього багаті літератури. Щоправда, се робить також прислугу нашій справі, і було се для мене великою сатисфакцією, що та сама Крак[івська] Акад[емія] Наук, котра перед війною признала нагороду Равіті-Гавронському за його пасквілю про Хмельницького, тепер у своїм Słownik-u Biograficzn-ім опрацьованне життєписів всіх Хмельницьких поручила мені і видрукувала так, як я зладив¹⁸¹. Також прикликали мене до

¹⁸⁰ Там же. – С. 4.

¹⁸¹ Професору М. Кордубі у цьому престижному виданні належали статті не лише про Хмельницьких, але й про деяких інших укр. гетьманів. Див., напр.: *Korduba M. Brzuchowiecki (Brzuchowieckij) Iwan Martynowicz* (1623–1668); *Chanenko Michał* (ок. 1620 – ок. 1680); *Chmielnicki Bohdan Zenobi* (ок. 1595 – 1657); *Chmielnicki Jerzy* (1640 – ок. 1681); *Chmielnicki Michał* (? – 1620); *Chmielnicki Paweł* (ум. по г. 1678); *Chmielnicki Tymosz* (1632–1653) // *Polski Słownik Biograficzny*. – Kraków, 1937. – Т. III. – С. 70–71; 261–262; 329–334; 334–336; 336–337; 337–338.

співучасти у т. зв. «Cambridge Edition» (англійській серії підручників історії різних держав), де саме ладиться видання «History of Poland» (т. 1, 1950 р. – *Авт.*); тут я подав статтю про генезу і розвій козащини аж до Переяславської угоди 1654 р., насвітлюючи справу з нашого становиська. Але все ж таки приємніше писати для своїх, ніж для чужих, хочби і у своїм дусі»¹⁸².

Отже, Мирон Кордуба, попри несприятливу кон'юнктуру, все ж таки не прагнув «єднання з польською буржуазією, використовуючи для цього історичну науку» (Іван Кравченко), а вперто і незбагненно ідентифікував себе з упослідженою українською історіографією, виразно дистанціюючись від своїх польських колег. Посада професора Варшавського університету ім. Ю. Пілсудського давала йому можливість репрезентувати українську історіографію перед польським та закордонним науковим світом і завдяки активній участі у міжнародних конгресах істориків поширювати «докладні дані про розвиток української історичної науки в усіх українських землях та за кордоном»¹⁸³.

У цьому ж листі до Крип'якевича від 3 лютого 1938 р. М. Кордуба порушував важливу для обох істориків справу участі українських учених у майбутньому міжнародному конгресі історичних наук. Варшавський професор висловлював подяку за те, що НТШ визначило його своїм представником на конгресі. Водночас він вважав помилковою позицію Історично-філософічної секції Товариства, яка вирішила виставити окрему українську делегацію на цьому фаховому форумі й не контактувати з польським комітетом конгресу і відповідно з очолюваним М. Гандельсманом «Towarzystwem Historii Europy Wschodniej i Słowiańszczyzny», організувавши натомість власний національний комітет: «Мені се видалося дивним, непрактичним (резигнація зі всяких пашпортових пілг та підмог) і просто неможливим до переведення, бо центральний міжнародний комітет стоїть твердо при принципі поділу на держави. Об сім я мав нагоду переконатися з нагоди конгресу у Варшаві в 1933 р., коли нас приділено до польської групи, а Дорошенка і Щербаківського до чеської, заявляючи, що українську групу могли б репрезентувати тільки представники з Радянщини, якщо сього забажали б. Але від УАН тоді не було нікого, отже і групи української не було. Так само Москалів з еміграції поділено між групи: чеську і югословянську. Було мені також маркотно, що Секція про сю свою ухвалу мене не повідомила, і я, не знаючи про неї, зголосив свою участь проф. Гандельсманови»¹⁸⁴.

Варшавський професор розповідав своєму львівському колезі про власні творчі плани й принагідно підтримував його ідею підготовки чергового тому «Записок НТШ» – праць Історично-філософічної секції: «Дуже радо витаю Ваш плян видання галицького збірника з приводу надходячих роковин 1340-го року; вправді се для нас сумний ювілей, ювілей втрати державної самостійности, але при браку світліших моментів треба нераз і такі згадувати. Я мігби хочби й зараз

Утім, і сам проф. М. Кордуба як людина знана у наук. світі потрапив до тогочасних польс. довідкових видань. Див., напр.: *Korduba Miron // Czy wiesz kto to jest? / Pod red. S. Łoży. – Warszawa, 1938. – S. 361.*

¹⁸² ЦДІА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 24, арк. 2 зв. – 3.

¹⁸³ *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956 / Пер. з англ. – К., 2003. – С. 81.

¹⁸⁴ ЦДІА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 24, арк. 2.

доставити Вам просторійшу розвідку: «Гал[ицько]-Вол[инська] держава в доби кн. Льва Даниловича» – тільки мусівби перевести її з польської мови і дещо вигладити. Я про се викладав в минулім літнім триместрі, приготовлюючи виклади просто на підставі жерел, бо Грушевський потрактував сю добу доволі поверховно, присвячуючи їй у своїй «Історії Укр[аїни]-Руси» лише 9 карток (т. III², ст. 92–109), а всі інші історики оминали її дуже старанно, так, що в прирівнанню до доби Данила се просто terra ignota. Сього року я йду даліше в тім напрямі і саме тепер доходжу до 1323 р., тобто до смерти Андрія та Льва II. До кінця сього року академічного сподіюся довести справу до р. 1340 і мати в сей спосіб приготовану комплетну історію Вол[инсько]-Галицької держави від смерти Данила до її упадку. Тому я тему реферату на міжнародний конгрес вибрав саме зі сеї доби, бо поспів познакомитися з нею зовсім основно»¹⁸⁵.

28 серпня – 4 вересня 1938 р. у Цюріху відбувся VIII Міжнародний конгрес історичних наук, у якому взяв участь й М. Кордуба (професор був учасником і VII-го конгресу у Варшаві 1933 р.). Форум істориків відбувався на тлі загострення міжнародних відносин у Європі у переддень Другої світової війни. Такі наукові зібрання, як наголошував Кордуба у своєму повідомленні для «Діла»: «Є немов живим протестом проти загострення політично-національних антагонізмів, що розсаджують теперішній світ та кожної хвилини грозять вибухом нового воєнного катаклізму. Учені з цілого світа з'їзджаються разом, щоб спільно та згідно обговорити висліди найновіших праць і висказатися про потреби нових дослідів та про шляхи, якими слід би їх повести. На теперішнім міжнароднім VIII історичнім конгресі німці засідають мирно поруч чехів і французів, французи поруч італійців, маляри поруч румунів і т. д.» Відсутні були на цьому представницькому зібранні (1176 учасників) лише представники «найпередовішої історіографії» – советської. Як наголошував автор: «*Бракує тільки представників ССРСР, хоча ще на попереднім історичнім конгресі у Варшаві в 1933 р. було їх коло 10 осіб; але, мабуть, уже тоді наглядно переконалися, що нічого їм шукати серед учених позарадянського світа, бож вони у себе виключили історію з об'єктивних наук та зробили з неї знаряддя політичної доктрини*»¹⁸⁶.

Українські історики на конгресі були представлені лише двома доповідями – професора Братиславського університету Є. Перфецького («Відносини польської анналістики до німецького і руського літописання в середніх віках») та М. Кордуби («Домінуюче становисько Галицько-Волинської Держави на Сході Європи в другій половині XIII ст.»). Української історії принагідно торкалися й реферати А. Флоровського (Прага) про діяльність чеських єзуїтів на Сході Європи; Юрія Вернадського (США) про феодалізм у Давній Русі; З. Обертинського (Варшава) про паралелі між церковною унією в українців та вірмен; та ін.

Напередодні VIII Міжнародного конгресу історичних наук, так само у Цюріху, відбулися наради «Федерації історичних товариств Східної Європи» («Fédération des sociétés historiques de l'Europe Orientale»), що об'єднувала 41 наукове товариство, які займалися вивченням історії Східної Європи і слов'янства (в то-

¹⁸⁵ Там само, арк. 3.

¹⁸⁶ Кордуба М. Два міжнародні історичні з'їзди в Цюріху // Діло. – 1938. – 4 верес. – Ч. 195. – С. 9.

му числі дві українські інституції – НТШ у Львові й Український науковий інститут у Варшаві), 26 серпня 1938 р. відбулися загальні збори делегатів від поодиноких інституцій – членів цього об'єднання, на яких було обрано виконавчий комітет Федерації. До виконкому увійшов й М. Кордуба як його скарбник. Того ж року у Варшаві як 7/8-й том щорічника Федерації («Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale») з'явилося його розлоге звітання – огляд вітчизняної історичної літератури на підсоветських теренах, датоване осінню 1932 р.¹⁸⁷.

Невдовзі після повернення зі Швейцарії, 8 вересня 1938 р., Мирон Кордуба листовно інформував свого молодшого львівського колегу про останні новини на міжнародному «історичному фронті» та ділився із ним власними спостереженнями й принагідними міркуваннями: «Саме вернув з Ціріху. Справозданне з обряд Федерації і Конгресу подав в «Ділі», мабуть, читали. Про себе додаю, що мій реферат мав багато слухачів і прихильну оцінку в дискусії. Зараз після нього кількох професорів (Німців і Чехів) замовили собі у мене відбитку. Нині додатково дістав лист зі Штутгарту від доцента Г. Баєра з проханням, щоби зараз по видрукуванню реферату прислати йому відбитку»¹⁸⁸.

Варшавський кореспондент І. Крип'якевича вирішував для себе нелегку проблему, де було б доцільніше опублікувати його цюріхську доповідь. Міркування поважного дослідника вочевидь становлять значний інтерес як з точки зору історії національної історіографії, так і для характеристики постаті і зокрема менталітету цього непересічного українського професора столичного вузу П Річпосполитої.

Безперечно вартісні для нас і принагідні згадки-характеристики тогочасних взаємин ученого-українця з німецькими, польськими та американізованими колегами: «В останнім конгресі у Варшаві 1933 р. було від Українців 7 рефератів, тому можна було видати їх як окрему конгресову публікацію, що й сталося в зредагованих мною «Contributions»¹⁸⁹. Тепер, крім мого, був ще тільки оден реферат з українського боку, а саме Перфецького з Братислави (Юр. Вернацький з Нью Гевн, син президента Київської акад[емії] наук, не вважає себе за Українця і говорить тільки по-англійськи і російськи). Значить, за мала кількість на окрему публікацію. До польської збірки не хотівби давати, впрочім мабуть і не прийнялиб, бо він зовсім не підходить під лінію національно-історичних польських амбіцій. Тому звертаюся до Вас зі запитом, чи не примістилиби Ви його в томі «Записок», що саме тепер друкується? Очевидно, мусівби він бути видрукований в німецькій мові з зазначенням, що се реферат, виголошений на VIII міжнароднім конгресі істориків. Він займе не цілий аркуш друку. Прошу о негайну відповідь»¹⁹⁰.

187 *Korduba M. La littérature historique soviétique-ukrainienne: Compte rendu 1917–1931.* – Varsovie, 1938. – 277 p.

188 ЦДІА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 24, арк. 6.

189 Див.: *Contributions à l'histoire de l'Ukraine au VII-e Congrès international des sciences historiques*, Varsovie, août 1933 / *Rédigées par Miron Korduba*; La Société scientifique au nom de Chevtchenko à Léopol. – Léopol, 1933. – 123 p.

190 ЦДІА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 24, арк. 6.

Цілком зрозуміло, що відповідь І. Крип'якевича була позитивною й, якби не вибух Другої світової війни та прилучення до СРСР західноукраїнських теренів, доповідь М. Кордуби невдовзі з'явилася б друком у черговому томі «Записок НТШ». Але німецько-советська агресія проти II Річпосполитої у вересні 1939 р. й анексування Сталіним Східної Галичини мали серед своїх наслідків і brutальну ліквідацію 14 січня 1940 р. Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, репресії проти низки дійсних членів НТШ, націоналізацію майна цієї «безтитульної Західноукраїнської Академії наук». Під час перевірки відповідними органами друкарні Товариства майже готові праці, а саме: 156-й том «Записок НТШ», число «Сьогочасного й минулого», подвійне число «Української книги», ряд інших видань (вже набраних) – були вилучені й знищені¹⁹¹.

Принаймні реконструйований на сьогодні (за матеріалами домашнього архіву І. Крип'якевича) найповніший план-проспект 156 тому «Записок НТШ» містить згадки про три статті М. Кордуби: 1) «Кандидатура Болеслава Тройденевича на галицько-волинський престіл»; 2) «Становище Галицько-Волинської держави в Європі». Стосовно третьої розвідки М. Кордуби сучасний дослідник цього питання обережно зауважує, що до I розділу тому (наукові статті), «очевидно, належала робота М. Кордуби, початок назви якої такий: «Die dominierende Stellung...»...»¹⁹².

Більша частина 156 тому не збереглася, втраченими вважаються й рукописи статей М. Кордуби до цього видання. Одначе вищенаведена нами інформація дозволяє стверджувати, що німецькомовна назва реферату М. Кордуби на VIII Міжнародному конгресі історичних наук у Цюріху мала повну назву – «Die dominierende Stellung vom Galizisch-Wolhynischen Reiches im Osten Europas in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts» («Панівне становище Галицько-Волинської держави у Східній Європі у другій половині XIII ст.»). Саме цей текст і мав увійти до 156 тому «Записок НТШ». Відтак наявність у томі (за О. Антоновичем) україномовного тексту варшавського професора з цієї ж тематики – «Становище Галицько-Волинської держави в Європі» – на наш погляд, є доволі сумнівним і, власне, непотрібним для галицьких науковців, назагал непоганих знавців німецької, дублюванням автентичного тексту виступу М. Кордуби у Швейцарії.

Отже, на наше переконання, 156-й том «Записок НТШ» мав містити лише дві вищезгадані розвідки науковця: 1) «Кандидатура Болеслава Тройденевича на галицько-волинський престіл» й 2) «Die dominierende Stellung vom Galizisch-Wolhynischen Reiches im Osten Europas in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts».

В академічному 1938/39 році професор Кордуба викладав у Варшавському університеті курс історії України другої половини XIV ст.¹⁹³

¹⁹¹ Докладніше див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.). – К., 1994. – С. 198–200.

¹⁹² Див.: Антонович О. Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 р. // *Записки НТШ*. – Л., 1991. – Т. ССХХІІ: Праці іст.-філос. секції. – С. 430.

¹⁹³ Див.: КТВ. З українських справ у Варшаві: Українські катедри та україністичні виклади // *Діло*. – 1938. – 2 жовт. – Ч. 218. – С. 5. Одночасно у цьому вузі лекційні курси провадили й четверо колег – земляків історика: Д. Дорошенко («Загальна історія християнської Церкви»); І. Коровицький (семінар старослов'янської мови); Р. Смаль-Стоцький («Українське творення слів та історія української дра-

У той же час з іншого боку греблі, з-за «збручанського муру» надходили повідомлення щодо перманентних репресій у підсоветській Україні. Під час арештів навіть представників молодшої генерації «марксівських» істориків як «заборонена» література вилучалися галицькі фахові друки. Так, наприклад, у помешканні ув'язненого 12 червня 1937 р. заввідділу історії феодалізму Інституту історії України АН УССР Т. Т. Скубицького енкаведисти конфіскували, зокрема, недозволене видання – надруковану у Львові 1935 р. «Історію України» (очевидно, йдеться про «Велику історію України» М. Голубця та І. Крип'якевича)¹⁹⁴.

Невиразними для галицьких учених були й тогочасні відомості про долю вітчизняних істориків – колишніх представників немарксистської історіографії, учнів і співробітників академіка М. С. Грушевського. Дозована інформація, котру подавали часописи УССР, свідчила принаймні, що ті з них, хто уцілів у вирі репресій, несамохіть обернули свій фах на «знаряддя політичної доктрини», обслуговуючи ідеологічні потреби тоталітарного режиму. Так, традиційна «Хроніка Східної України» у львівському щоденнику наприкінці осені 1938 р. подавала чергову київську новину: «*«Сторінки з минулого нашої Батьківщини» запровадила з недавнього часу на своїх шпальтах київська газета «Вісті». Чергова сторінка – це стаття професора М. Петровського «Брацлавський полковник Данило Нечай»*»¹⁹⁵.

З прилученням західноукраїнських теренів до СРСР/УССР І. Крип'якевич очолив Львівський відділ Інституту історії України АН УССР та кафедру історії України Львівського державного університету ім. Ів. Франка¹⁹⁶.

У той самий час М. Кордуба опинився у німецькій зоні окупації. Із закриттям 1940 р. Варшавського університету й ліквідацією Українського наукового інституту він переїхав до Холма, де викладав історію в українській гімназії¹⁹⁷. Найважливішою подією у житті М. Кордуби цього часу стала публікація «Українським видавництвом» у Кракові його «Історії Холмщини і Підляшшя»¹⁹⁸. Холмській тематиці частково присвячувалася й брошура професора про останнього князя Галицько-Волинської держави Болеслава-Юрія II¹⁹⁹.

ми»); П. Зайцев («Шевченкова творчість та вплив польської думки на відродження української літератури у першій половині XIX ст.»).

¹⁹⁴ Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: М. І. Марченко // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 1. – С. 114.

¹⁹⁵ *Відчити, концерти, вулиці, чужі герої, прокуратура*: Із хроніки Східної України // *Діло*. – 1938. – 26 листоп. – Ч. 263. – С. 3. Див. також: *Петровський М. Брацлавський полковник Данило Нечай* // *Вісті ЦВК УРСР*. – 1938. – 5 листоп. У цьому ж київському щоденнику з'явилися й інші, відповідного спрямування, історико-пропагандистські публікації М. Петровського: «*Розгром польської шляхти під Пильваницями 1648 р.*» (15 верес.); «*Максим Кривонос*» (28 верес.); «*Іван Федоров*» (22 листоп. 1938 р.); тощо.

¹⁹⁶ Див. докладніше, напр.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 198–199, 324; *Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.)* / Упоряд. О. В. Юркова. – С. 115–123 (листування І. Крип'якевича з С. М. Белоусовим 1939–1940 рр.); та ін.

¹⁹⁷ *Антонюк Н. В.* Українське життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. – Л., 1997. – С. 75, 80, 130; *Федорів І. О.* Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001. – С. 41–42.

¹⁹⁸ Див.: *Кордуба М.* Історія Холмщини й Підляшшя. – Краків, 1941. – 129 с.

¹⁹⁹ Див.: *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II: Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави: З нагоди 600-ліття його смерті. – Краків, 1940. – 28 с.

У грудні 1941 р. М. Кордуба переїхав до Львова, якийсь час працював у бібліотеці НТШ, відтак вчителював в українській гімназії. З поверненням до міста советської адміністрації науковця запросили до університету й 7 серпня 1944 р. призначили виконуючим обов'язки професора історії України, а з вересня 1945 р. він став завідуючим кафедрою південних і західних слов'ян ЛДУ²⁰⁰...

У вересні 1941 р., після здобуття вермахтом столиці УРСР, змінили свою ідеологічну орієнтацію окремі працівники Інституту історії України старшої генерації. Очевидно, що ця «зміна віх» була доволі умовною, оскільки йшлося про відмову від нав'язаної їм силоміць «марксо-ленінської» машкари й повернення до ортодоксальної національно-української історіографії (української автентики). Завідувач сектору історії України періоду капіталізму доктор історичних наук О. П. Оглоблин з 23 вересня до 29 жовтня 1941 р. очолював Київську міську управу, а з 17 квітня до 18 листопада 1942 р. керував Музеєм-архівом переходнової доби історії м. Києва²⁰¹. Старший науковий співробітник, доктор історичних наук Н. Д. Полонська-Василенко за «нового порядку» була призначена на посаду директора Археологічного інституту, а з грудня 1941 р. одночасно керувала Центральним архівом давніх актів, співробітничала також як науковий консультант з Музеєм-архівом переходнової доби²⁰².

У популярному підручнику «Історія України», підготовленому до перевидання у липні 1941 р., І. Крип'якевич писав: «Коли в 1939 р. у боротьбі з Німеччиною впала Польща, західноукраїнські землі дісталися під владу московських більшовиків (СРСР). Всюди занепало українське національне життя – кожна держава на свій лад намагалася знищити український народ.

І аж 1941 р. приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надточена революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації, валиться під ударами німецької зброї. У Східній Європі твориться новий світ. У кривавих змаганнях і Україна добує собі волю і самостійність»²⁰³.

Одночасно варто відзначити, що І. Крип'якевич не шукав посад чи впливового становища у тогочасному українському національному русі й відмовився бути заступником голови Українського державного правління з питань народної освіти в уряді Я. Стецька (тобто після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові ОУН-Б Акту відновлення Української держави)²⁰⁴.

Спонукальні мотиви, що привели згаданих науковців-істориків на шлях співпраці або принаймні толерування гітлерівської окупаційної адміністрації, зрозумілі. У першу чергу, була це відраза до тоталітарного советського режиму, що мала для кожного з них і виразний особистий підтекст. Так, наприклад,

²⁰⁰ Федорів І. О. Назв. праця. – С. 42.

²⁰¹ Докладніше див.: *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – С. 243–267 (Розд. 5 – «Окупація /1941–1944/»).

²⁰² Див.: *Ульяновський В.* Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т. – К., 1992. – Т. 1: До середини XVII ст. – С. XXXVII–XXXIX; – *Верба І. В.* Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С. 160–186 (Розд. 3, § 1 – «Життя і праця в роки нацистської окупації України /1941–1944 рр./»).

²⁰³ *Крип'якевич І.* Історія України. – Л., 1941. – С. 69.

²⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 10, арк. 1.

О. П. Оглоблин сам зазнав репресій (побував у в'язниці, вийшов, але кілька років поспіль його цькували за «немарксистські» погляди, котрі він, мовляв, «протягував» у своїх працях, каюся у власних помилках, позбавлявся роботи за фахом тощо), а Н. Д. Полонська-Василенко мала гіркий досвід репресій щодо свого чоловіка – академіка ВУАН М. П. Василенка, а також і сама зазнала всляких утисків з боку влади.

По-друге, німецька окупаційна адміністрація спочатку (упродовж лічених місяців, а то й тижнів) декларувала підтримку українського руху. За цих обставин, здавалось би, з'явилася можливість реалізувати свої наукові плани, про які можна було лише мріяти за советських часів, скласти бодай реєстр втрат, завданих московським пануванням, вголос розповісти про репресії. Але у швидкому часі тимчасова прихильність німецької влади до українського руху обернулася на свою протилежність.

По-третє, було й значно прозаїчніше міркування: щоб вижити за окупації, необхідно було десь працювати... Для галицьких же науковців був ще один чинник: вони мали, можливо, надто нетривалий досвід спілкування з червоними «визволителями», але його вистачило, аби збагнути нелюдську жорстокість і нецивілізованість накинутої краю восени 1939 р. «советизації» з її депортаційними акціями й масовими репресіями. Тим більше, що «на згадку про себе» червоні, що відходили, залишили тюрми з тисячами по-звірячому закатованих в'язнів. Прихід вермахту влітку 1941 р. на західноукраїнські терени сприймався у цьому контексті (принаймні до часу) як лише чергова (польська – московська – німецька) чужоземна окупація зі сподіванням на певну лібералізацію в «українському питанні».

З поверненням советської адміністрації – наприкінці грудня 1944 р. – на початку січня 1945 р. Львів відвідав директор Інституту історії України М. Н. Петровський, який з доручення Академії обстежував роботу філій інститутів АН УСССР. Мав він, зокрема, й розмови з працівниками Львівського відділу Інституту історії України – його завідувачем І. П. Крип'якевичем і старшим науковим співробітником М. М. Кордубою.

Серйозний учений з «глухого Ніжина» 1920-х років (за Д. Дорошенком), М. Н. Петровський на середину 1940-х сягнув zenіту наукової кар'єри: упродовж 1942–1947 рр. був директором Інституту історії України АН УСССР, 1945 р. обраний членом-кореспондентом Академії наук. На жаль, кар'єрний пік Миколи Неоновича синхронізувався з його морально-етичним надиром. Очевидно, трагічне заламання цього колись непоганого ученого сталося у критичні 1930-ті роки, коли йому пощастило вціліти у вирі репресій, але дорогою ціною втрати своєї людської особистості²⁰⁵. Вже перші кроки Петровського-директора ознаменувалися меморандумом про стан справ в Інституті історії України АН УСССР (25 лютого 1942 р.) – фактично доносом на колишніх і тодішніх провідних його працівників (М. І. Марченка –

205 Напередодні виборів до АН УСССР, що відбулися 12 лют. 1945 р., Секретний відділ Академії спрямував секретареві ЦК КП(б)У по пропаганді К. З. Литвину таємну інформацію щодо М. Н. Петровського (29 січ. 1945 р.): «Походить з родини священика. Закінчив духовну семінарію. Підтримував зв'язки з націоналістично налаштованими елементами. У 1928 р. за націоналістичну діяльність заарештовувався. Був близький до Грушевського; у своїх працях протягував націоналістичні трактування, негативно ставиться до колгоспів. *Шкурник, кар'єрист, авторитетом не користується*» (відлення наше. – Авт.).

«арештований як німецький шпигун»; О. П. Оглоблина – «перший бургомістр Києва від окупантів»; М. І. Сурпуненка – «зайвий баласт в інституті»²⁰⁶.

Вищенаведене дає змогу краще зрозуміти адресований секретареві ЦК КП(б)У по пропаганді К. З. Литвіну меморандум М. Н. Петровського (18 січня 1945 р.) про результати відрядження до Львова у грудні 1944 р. – на початку січня 1945 р., під час якого директор Інституту історії України розмовляв з деякими найвідомішими ученими львівських філій АН УРСР. У доповідній згадувалися й прізвища Крип'якевича та Кордуби.

Характеристика обох львівських істориків, що міститься в інформаційному матеріалі Миколи Неоновича, заслуговує на увагу. Цитуємо мовою оригіналу: «Во время бесед проф. Крипякевич сказал мне, что он желает и дальше работать над временами Богдана Хмельницкого, закончить данный ему по институту том переписки Б. Хмельницкого [...]. Проф. Крипякевич по этому вопросу, т. е. по эпохе Хмельницкого, сказал мне следующее: «В этом вопросе мне очень многое стало ясным в совсем ином свете, чем раньше, после того, как я лизнул марксизма и изучил Ваши, Николай Неонович, работы о Богдане Хмельницком, особенно о его тяготении к русскому народу». Вообще мое впечатление, что Крипякевич чувствует себя весьма неудобно за свою пронемецкую деятельность, боится репрессий и сейчас стоит на распутье: войти в раковину и ждать иных времен или вести честную научную работу, чтобы изгладить свое политическое прошлое. Лет ему 58»²⁰⁷.

В іншій тональності витримана характеристика М. Кордуби. У ній відсутні згадки про «лизання марксизму» чи благодійний вплив «марксо-ленінських» праць київських істориків на наукову діяльність поважного співрозмовника Петровського: «Проф. М. Кордуба – историк (в формально научном отношении выше Крипякевича), лет около 70, глухой – согласился писать статьи в прессу, в частности по истории Буковины. Ряд мелких научных работ проф. Кордуба имеет готовыми к печати. Главная ж его работа – это библиография истории Украины (есть уже около 45 тыс. карточек), подвигается вперед хорошо»²⁰⁸.

Зустріч М. Н. Петровського з М. Кордубою мала й особистісний вимір: львівський історик подарував київському колезі – очевидно, на згадку про транскордонні наукові контакти 1920–1930-х рр. – деякі власні наукові праці²⁰⁹.

²⁰⁶ Див.: *У лещатах тоталітаризму*: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. I (1936–1944 рр.). – С. 98–102.

²⁰⁷ *У лещатах тоталітаризму*: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). – Ч. II (1944–1956 рр.). – С. 5.

Крім М. Н. Петровського, який відверто зондував настрої свого львів. колеги, І. Крип'якевича постійно турбували й інші відвідувачі такого роду. Так, напр., 16 й 19 верес. 1944 р. з ним «бесідував» учений секретар Комісії історії Вітчизняної війни Д. В. Гак, який за допомогою референта Президії АН УРСР застенографував «спогади» історика про часи гітлерівської окупації. Зміст та обставини запису цих мемуарів швидше нагадують протокол допиту (Див.: *Стенограма запису спогадів д-ра історичних наук, зав. відділу Інституту історії України АН УРСР у м. Львові, проф. Крипякевича Івана Петровича* / Публ. І. Заболотної // *Укр. археогр. щорічник*. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 400–410).

²⁰⁸ *У лещатах тоталітаризму*. – Ч. II. – С. 5.

²⁰⁹ У *Наук. б-ці Ін-ту історії України НАН України зберігаються такі праці М. Кордуби, що їх він презентував М. Н. Петровському на переломі 1944/1945 рр.: Кордуба М. Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині / *Минуле й сучасне*. Ч. 9. – Краків, 1941. – 39 с. [автограф – «Вельми Шановному проф.*

За вказівкою ЦК КП(б)У упродовж 1946 р. Львівський обком партії влаштував кілька розширених пленарних засідань кафедри історії України Львівського державного університету, на яких обговорювалося ставлення місцевих істориків до Грушевського та його школи. До виступів на засіданнях силоміць залучили й вихованців цієї школи (очевидно, щоб дати їм можливість остаточно «розкритися», а, ймовірно/бажано – визнати власні «помилки») професорів І. П. Крип'якевича, «його однодумця» М. М. Кордубу та ін.

Як зазначалося на республіканській нараді з питань пропаганди при ЦК КП(б)У (червень 1946 р.), у доповідях і виступах львів'яни визнали певні помилки, піддали критиці навіть окремі положення праць Грушевського: «Але в той же час оспівували його як видатного ученого, багато говорили про його заслуги перед українським народом, показавши тим самим, що ще продовжують знаходитися у полоні його націоналістичних концепцій. Так, професор Крип'якевич твердив, що радянська історіографія взяла за основу праці Грушевського, відкинувши лише окремі його тези...»²¹⁰. Як інцидент, що стався на засіданні кафедри, кваліфікувався той факт, що «запропоновану» Львівським обкомом партії професорові М. Кордубі тему доповіді «*Буржуазно-націоналістичне висвітлення дrevньої історії України, особливо Київської Русі та періоду феодальної роздробленості, у Грушевського*» Мирон Михайлович скоригував відповідно до нормативної наукової лексики, а саме: «*Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України*». Очевидно, що зміна назви вплинула й на зміст виступу.

В інформації для ЦК КП(б)У зауважувалося: «У своїй доповіді професор Кордуба говорив, що Грушевський як вчений займає велике місце в українській історіографії, що він вперше дав на основі історичних фактів цілісний образ минулого України і цим дав тверду підставу для зросту національної свідомості українського народу. Саме цим Грушевський здобув визначне місце серед істориків всього слов'янського світу. Професор Кордуба прямо заявив, що йому болісно слухати осудження, якому піддали Грушевського його рідні земляки-українці. Бо народ, який не поважає своїх великих людей, не поважає себе»²¹¹.

За визначенням Я. Дашкевича, на посаді директора Інституту суспільних наук АН УРСР (1953–1962) І. П. Крип'якевич сповідував принцип «*нів-на-нів*»: «50 % справжньої твердої науки всіх відділів інституту [...] і 50 % кон'юнктурної відповіді на натиск академічного і позаакадемічного начальства»²¹². Очевидно, це була за тих обставин найоптимальніша політика, що уможливила підтримання

М. Петровському від автора»; Korduba M., dr profesor u l'université J. Piłsudski. *La littérature historique soviétique-ukrainienne: Compte rendu 1917–1931*. – Varsovie, 1938. – 277 p. [автограф – «**Hommage de l'auteur à M. prof. M. Petrovskij**»]; Korduba M. Die Ostgermanischen Handelswege durch die Ukraine um die Mitte des Ersten Jahrtausends vor Chr. Geb. (Wschodnio-germańskie drogi handlowe przez Ukrainę około połowy I tysiąclecia przed nar. Chr.) [nadbitka autorska z: *Rocznik Muzeum archeologicznego im. Er. Majewskiego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. – T. XV. – 1932/33. – S. 179–191] [автограф – «**Вельми Шановному проф. М. Петровському від автора**»]; та ін.

²¹⁰ Див.: Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 6. – С. 62.

²¹¹ Там само. – С. 62–63.

²¹² Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // *Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович*. – Л., 1990. – С. 13. Див. також: Сливка Ю. Академік Іван

традицій львівської гуманітарної школи й виховання нових генерацій українських суспільствознавців. Однак така позиція (50 : 50) була неприйнятною для старшого за віком на десять років Мирона Кордуби, який, за свідченням тих, хто його непогано знав, «був людиною сміливою і не йшов легко на компроміси»²¹³. Умовно кажучи, для нього співвідношення між істиною (науковою, суспільно-політичною, громадською) і кон'юктурою, ймовірно, коливалося у межах 80 : 20 чи 90 : 10. В атмосфері розв'язаної советською адміністрацією у другій половині 1940-х років чергової «холодної війни» проти українства й вітчизняних суспільствознавців відстоювання власної позиції було перманентним нервовим випробуванням. Вірогідно, що інсульт, який стався з М. Кордубою у бібліотеці на вулиці Стефаника, і його смерть 2 травня 1947 р. на сімдесят другому році життя були результатом цих постійних стресів²¹⁴.

Миرون Кордуба як особистість і науковець своїм життям і дослідницькою працею виразно спростовував поширений стереотип українця як істоти пасивної, «страждальної», романтично-мрійливої (стереотип, який і донині посилено нав'язується громадянам квазінезалежної України як ззовні, учорашніми імперськими силами, так і з середини країни певними політичними колами). Його наукова, викладацька й науково-інформаційна діяльність 1930-х рр. як у столиці П Річипосполитої, так і на міжнародних форумах істориків Європи була не лише поважним (на жаль, і досі належним чином не пошанованим і назагал маловідомим) внеском до історичної україністики, а й сприяла постійному інформуванню закордонних колег про події вітчизняної історії з української точки зору. За умов ледь не герметичної ізоляції ССРСР від навколишнього світу й систематичного знищення сталінським режимом підсоветських гуманітаріїв-україністів така діяльність М. Кордуби набувала виняткового значення.

Іван Крип'якевич пережив свого старшого колегу на двадцять років. Після часів брутальної критики на його адресу з боку компартійного істеблшменту УССРСР наприкінці 1940-х рр. та перманентної загрози арешту акції науковця стрімко почали зростати на початку 1950-х – у зв'язку з наближенням 300-річчя прилучення козацької Української держави до Московії. У масштабній пропагандистській кампанії з нагоди сумного для України ювілею московська влада поклала особливі надії на цього найкращого вітчизняного знавця доби Б. Хмельницького.

Відокремлений від своїх колег в УССРСР «залізною завісою», Б. Крупницький зауважував щодо відведеної І. Крип'якевичу советським режимом ролі: «*Одинока обширна монографія про Б. Хмельницького пера І. Крип'якевича*²¹⁵ [...], на жаль, нам не відома, і ми не знаємо, оскільки автор примушений був підкоритися загальним приписам Кремлю щодо трактування Б. Хмельницького. Але припускаємо, що

Петрович Крип'якевич: спогади. – Л., 2000. – 32 с.; Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. – С. 473–499; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // *Там само*. – С. 500–547; та ін.

²¹³ Див.: *Дашкевич Я.* Мирон Кордуба зблизька // *Пам'ять століть*. – 2001. – № 6. – С. 116.

²¹⁴ *Там само*.

²¹⁵ Див.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., 1954. – 535 с.

І. Крип'якевич, цей на сьогодні єдиний ґрунтовний знавець Хмельниччини, примушений був піти на поступки»²¹⁶.

Прикутий до ліжка хворобою у західнонімецькому містечку Гіммельпфортені і, здавалось би, ізольований від навколишнього світу, Б. Крупницький тим не менше був близький до істини. На монографії, над якою І. Крип'якевич працював понад три десятиліття, позначилися й авторська самоцензура, й цензура офіційна. Як наголошує Я. Дашкевич, посада директора Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові не врятувала рукопис від знущань: з нього вилучали сторінки, безбожно «причісували» і заредаговували текст: «*Коли сигнальний примірник «Богдана Хмельницького» [...] поклали авторові на стіл у директорському кабінеті, він навіть не відкрив його. Панегіристи описували потім, що це була ознака великої скромності історика – але, насправді, це був біль, гіркий біль за поштовану працю, якій віддав понад тридцять років життя»²¹⁷.*

Очевидно, І. Крип'якевич мав власні резони, коли вирішив дочекатися у рідному місті приходу червоного війська й повернення советської адміністрації²¹⁸. Так само зрозуміло, що з виїздом на Захід цього «єдиного ґрунтового знавця Хмельниччини» українська державницька думка та й національна історіографія в еміграції дістали б могутнє підсилення, натомість пропагандистська кампанія Кремля з нагоди 300-річчя подій 1654 р. мала би потужного й авторитетного супротивника. Вірогідно, що й науковий потенціал львівського учня Грушевського реалізовувався б за «залізною завісою» не наполовину (50 : 50), а більше наближався б до стовідсоткового втілення у життя...

²¹⁶ *Крупницький Б.* Українська історична наука під советами. – С. 107.

²¹⁷ *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик України. – С. 13.

²¹⁸ Існує кілька версій причин невізду історика на Захід. Згідно з однією з них: «Останній раз прийшло мені бачити професора І. Крип'якевича літом 1944 р. у Криниці на Лемківщині, де тоді спинилась була на короткий час хвиля втікачів з усіх закутків України. Професор І. Крип'якевич не поплив із тєю хвилею далі на захід. Він повернувся до Львова, до свого верстату праці, до своєї безцінної бібліотеки, без якої він, мабуть, не бачив ніякої перспективи для себе» (Див.: *Волинець С.* У першу річницю смерті Івана Крип'якевича: Спогад про проф. І. Крип'якевича // *Укр. історик.* – 1968. – № 1/4 (17/20). – С. 89). За інформацією ж В. Кубійовича, план виїзду в еміграцію зазнав фіаско, оскільки «радянські війська просуvalися на захід так швидко, що відтяли від Крип'якевича його дружину... Щоб з нею не розлучатися, Іван Петрович залишився у Львові» (Див.: *Кубійович В.* Мені 85. – Париж; Мюнхен, 1985. – С. 175).

Розділ VII

Консульство ССРСР у Львові: сполучна ланка між двома Українами чи більшовицька експозитура?

Відновлення та поживлення наукових і культурних зв'язків земель Західної й Східної України після неfortunного для українців завершення доби визвольних змагань викликали гостру потребу в їхньому дипломатичному забезпеченні. Йшлося, зрозуміло, про контроль за такими транскордонними контактами з боку більшовицької адміністрації УССРСР.

Ситуація, що склалася з утворенням ССРСР, внаслідок чого з 1 серпня 1923 р. ліквідувалися республіканський наркомат закордонних справ та окремі дипломатичні представництва УССРСР, негативно впливала на зв'язки двох Україн – «державної» й «недержавної». Знайдений паліатив (встановлення посад окремих радників у повноважних представництвах ССРСР у Чехо-Словаччині, Німеччині, Польщі, Франції, які покликані були репрезентувати УССРСР), не давав можливості забезпечити повнотою державні інтереси України, далеко не завжди тожні загальносоюзним пріоритетам. Насамперед це стосувалося II Річипосполитої Польської. Зовнішньополітичні амбіції УССРСР («нового П'ємонту українських земель») вимагали окремого дипломатичного представництва у західноукраїнській столиці – Львові, на теренах, так би мовити, «старого П'ємонту».

Уже 1 вересня 1924 р. секретаріат ЦК КП(б)У заслухав питання щодо українських кандидатів для заміщення посад у консульствах у Львові та Кракові, ухваливши: «Доручити Оргрозподілу висунути кандидатури для консульств НКЗС СРСР у Львові й Кракові та подати до наступного засідання Секретаріату». На засіданні 4 вересня було схвалено кандидатуру М. Л. Барана на консульську вакансію до Львова, для Кракова ж дипломатичного працівника ще мали підшукати¹. Але невдовзі – 25 вересня 1924 р. – секретаріат ЦК КП(б)У (ймовірно, через неприйнятність кандидатури Михайла Барана для польської сторони) доручив секретареві ЦК О. В. Медведєву «з'ясувати кандидатуру т. Гаврилова до Львова»². Вірогідно, що й кандидатура ще одного галицького комуніста – Мирослава Гавриліва – не влаштувала або Варшаву, або Москву (чи одночасно обидві столиці). Тим часом і справа організації советського консульства у Львові ніяк не переходила у практичну площину.

Проект облаштування дипломатичного представництва ССРСР/УССРСР на теренах Східної Галичини обговорювався партійно-державним керівництвом

¹ 26 верес. 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «соломонове» рішення з «краківського питання»: «Відмовитися від надсилання представника до Кракова, відмовивши натомість прийняти польського представника до Києва» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 122).

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 40, арк. 89 зв., 96, 140.

республіки й 1925 р. Так, у листі Уповноваженого НКЗС ССРСР у Харкові О. Г. Шліхтера генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичу від 19 листопада 1925 р. серед інших питань закордонної роботи УСРСР у черговий раз порушувалася проблема консульської вакансії у Львові та пропонувалося призначити на цю посаду такого вже досвідченого на той час українського советського дипломата, як Наум Михайлович Калюжний³.

4 лютого 1926 р. О. Г. Шліхтер, надсилаючи секретареві ЦК КП(б)У І. Є. Клименку протоколи засідань Комісії ЦК КП(б)У для справ закордонних, звертався до адресата з проханням внести на найближче засідання політбюро низку проблем закордонної роботи. До порядку денного засідання пропонувалося внести й питання «*Про територію, що її має обслуговувати консульство у Львові*» на підставі доповідної завідувача консульської частини Повпредства ССРСР у Варшаві М. М. Лебединця.

У меморандумі Михайла Мусійовича Лебединця «Про консульства СРСР у Польщі» обґрунтовувалася потреба створення трьох советських консульств – Львівського, Варшавського й Лодзинського – й, зокрема, зазначалося: «*Загалом у принцип було покладено: 1) неподільність воеводств й 2) бажання зосередити при даному консульстві національно-однорідні маси, що тяжіють до даного центру внаслідок економічних, політичних й національних умов. Тому, наприклад, Львівське консульство повинно, на думку Консульської частини, обіймати землі, заселені українцями*»⁴.

5 березня 1926 р. Комісія ЦК КП(б)У для справ закордонних розглянула питання «Про персональні заміщення консульських вакансій у Польщі» та ухвалила (шляхом «телефонного порозуміння»): «В зв'язку з призначенням т. Лебединця радником Повпредства в Варшаві і в зв'язку з майбутнім відкриттям Консульства у Львові, прохати ЦК: затвердити на місце т. Лебединця – Зав. Консульською частиною Повпредства в Варшаві тов. Тура Івана; консулом до Львова – тов. Репу, тепер секретаря Консчастини в Варшаві» (виділення наше. – Авт.).

На закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 травня 1926 р. Тиміш Іванович Репа був затверджений на посаду керівника Консульства ССРСР/УСРСР у Львові. Щоправда, в інтервалі між 5 березня та 29 травня, а саме – 4 травня, Комісія ЦК КП(б)У для справ закордонних чергового разу розклала номенклатурний пасьянс, запропонувавши політбюро ЦК призначити львівським консулом ще одного ймовірного кандидата – С. М. Семка, тодішнього ректора Київського ІНО⁵. Очевидно, Семен Михайлович Семко-Козачук згоди не дав, і тоді повернулися до попередньої кандидатури Т. І. Репи...

А далі ситуація з новозатвердженим дипломатичним представником УСРСР у Львові набула детективно-анекдотичного характеру. 23 жовтня 1926 р. О. Г. Шліхтер листовно звернувся до політбюро ЦК КП(б)У, нарікаючи на серйозні ускладнення у роботі підпорядкованого йому відомства (як вже згадувалося, замість окремого наркомату закордонних справ у Харкові працювало так зва-

³ Там само, оп. 16, спр. 2, арк. 72 зв.

⁴ Там само, арк. 44.

⁵ Там само, арк. 218.

не Управління Уповноваженого НКЗС ССРСР в УССРС⁶). Пояснювалося це, на його думку, відсутністю «офіційних норм взаємовідносин» між московським НКЗС та його харківським представництвом. Але справа полягала не лише у відсутності чіткого розмежування компетенції союзного та республіканського дипломатичних відомств – керівництво НКЗС ССРСР відверто нехтувало інтересами УССРС на міжнародній арені й відповідно ігнорувало свого харківського «уповноваженого», до речі, члена Колегії НКЗС ССРСР. «Будь-які призначення й зміни, що стосуються українських працівників за кордоном, відбуваються без попереднього погодження з Управлінням, більше того, воно навіть не повідомляється», – наголошував Шліхтер.

І далі, у цьому ж листі – для більшої виразності – наводився приклад із ситуацією, що склалася довкола організації консульства у Львові: «Кандидатура тов. Репи, якого висунуто на посаду консула у Львові, зустріла, як виявляється, заперечення з боку Польпра⁷ ще два – три місяці тому, але відомості про цей факт дійшли до Управління лише два тижні тому, завдяки чому у був позбавлений

⁶ Наголошуючи на недоліках цього неповноцінного зовнішньополітичного відомства УССРС та закидаючи йому, насамперед, недостатній захист інтересів укр. населення Польщі, фейлетоніст «Діла» дошкульно писав 1929 р.: «Що ж, коли Україна, змінивши краску прапора, в першу чергу покvapилась про міністра судівництва і рільництва..., а про міністра заграничних справ, серед інших, важніших справ, зовсім забула. Має тільки «головноуповаженого» і то тільки в Харкові, і то тільки лотиша Берзіна. Він носа поза Харків не показує, а хоч би й показав, то пчихне не по-нашому. А Літвінов... і всі інші – еви і ови – забагато заступають самостійних республік, щоб могли займатися меншостями поза Україною. Досить їм меншостей на Україні...» (Див.: *Галактіон Чіпка*. Обминаємо, значить... // *Діло*. – 1929. – 13 квіт. – Ч. 82. – С. 4).

Ян Антонович Берзін (1881–1938) у 1919–1920 рр. був секретарем Виконкому Комінтерну, у 1921–1925 рр. – заст. повпред ССРСР в Англії, з серпня 1925 р. – повпред ССРСР в Австрії. З жовтня 1927 р. до травня 1929 р. працював Уповноваженим НКЗС ССРСР при РНК УССРС, змінивши на цій посаді свого попередника (1923–1927) Олександра Григоровича Шліхтера, який, власне, безпосередньо окупував організацією Консульства ССРСР у Львові (Див., напр.: *Безродний Є. Ф.* Вірний соратник В. І. Леніна: До 90-річчя з дня народження Я. А. Берзіна // *Укр. іст. журн.* – 1971. – № 10. – С. 128–129). Поданий Р. Купчинським (*Галактіоном Чіпкою*) його шаржований образ, звичайно ж, далекий від справжнього обличчя цієї непересічної особистості. Хоча призначення його головою дипломатичної служби підсовєтської України, зрозуміло, відповідало стратегічним цілям сталінської кадрової (й не лише кадрової) політики.

Прикметно, що харк. партійно-державне керівництво у другій половині 1920-х років ще іноді чинило опір (щоправда, нерішучий) спробам Москви нав'язувати УССРС керівників дипслужби. Так, 11 берез. 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У на закритому засіданні «*рішуче заперечило*» проти кандидатури *тов. Юренева на пост Уповнаркомзаксправ, що висувається НКЗС СРСР*. Натомість Харків пропонував на цю посаду *Сергія Мазлаха* (1878–1937), відомого українського націонал-комуніста, автора (спільно з В. Шахраєм) знаної книги «*До хвилі: Що діється на Вкраїні і з Україною?*» (1919). Зрозуміло, що Кремль відкинув цю, потенційно небезпечну для себе, пропозицію, й 2 трав. 1927 р. по інформації Л. М. Кагановича «Про Уповноваженого НКЗаксправ СРСР на Україні» політбюро ЦК КП(б)У силувано ухвалило: «Погодитись з постановою ЦК ВКП(б) про затвердження Упов. НКЗаксправ тов. Берзіна» (*ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 6, спр. 121, арк. 38, 65).

⁷ «*Польпра*» (рос.) – «польское правительство» («польський уряд»).

Серед яскравих прикмет першого більшовицького десятиліття в Україні – поряд з епідеміями, «червоним терором», голодом і дефіцитом усього життєво необхідного – справжня пошесть абрєвіатур як наслідок приходу до влади учорашніх суспільних маргіналів – назагал малописьменного й некультурного партійно-совєтського комуністичного чиновництва. Зачепила ця недуга й дипломатичну галузь ССРСР/УССРС, де стрімко розмножилися й набули статусу громадянства численні скорочення на кшталт: «Польпра», «Укпрпа», «повпредство», «дипкур'єр», «упеєнказееє» («УпНКЗС») тощо. Маркуючи цю виразну ознаку часу, академік Сергій Єфремов 16 січ. 1924 р. занотував: «*Як до*

можливості поставити своєчасно питання в Політбюро України про висунення іншого кандидата, й як наслідок відкриття нашого консульства у Львові надмірно затягнулося, в той час, як польське консульство у Києві вже відкрито. Більше того, НКЗС, провадячи у цей же проміжок часу листування з Польпра щодо польського консульства у Києві, знову ж таки не ставив про це до відома Управління, й приїзд в Україну польського київського консула був для Управління цілковито несподіванкою [...]. Все це значною мірою ускладнює роботу як тут, в Україні, так і особливо за кордоном»⁸.

Ці ламентатії О. Г. Шліхтера датовані 23 жовтня, а 18 жовтня 1926 р. члени політбюро ухвалили: «Погодитись з пропозицією Уп[овноваженого] НКЗС справ про призначення тов. Кириченка Консулом у Львові»⁹. Відтак шостий за чергою (М. Л. Баран, М. С. Гаврилів, Н. М. Каложний, Т. І. Репа, С. М. Семко-Козачук) номінант на консульську посаду у Східній Галичині – С. Т. Кириченко – став нарешті першим советським консулом у Львові.

Семен Трифонович Кириченко народився 1895 р. у с. Рашівка на Полтавщині (нині – Гадяцького району Полтавської обл.) у незаможній селянській родині, був найстаршим із восьми синів. Працював учителем у сільських школах, закінчив Полтавський учительський інститут (1915–1918) (тоді середній спеціальний навчальний заклад із трирічним терміном навчання, заснований 1914 р.; випускником його першого набору (1914–1917) був відомий педагог А. С. Макаренко). З 1919 р. працював у місцевій советській адміністрації, служив у червоному війську, очолював повітвиконком у Ромнах (1920–1921), був заступником завідувача оргвідділу Полтавського губкому КП(б)У (1921), у Кременчуці керував губернським відділом народної освіти та агітпропом губкому КП(б)У (1921–1923). Згодом був секретарем окружному у Ромнах та агітпропом Полтавського губкому КП(б)У (1923–1924). У жовтні 1924 р. Кириченко перебрався до Харкова, де був призначений членом Колегії НКО УСССР – завідувачем Головоцвику (Упрсоцвику). Відтоді працював під керівництвом тодішнього наркома освіти УСССР – О. Я. Шумського. 23 грудня 1926 р. РНК УСССР своїм рішенням увільнив С. Т. Кириченка від обов'язків по Наркомосу «з огляду на призначення його на иншу посаду».

Людина скромних талантів і такої ж освіти, советський чиновник середньої ланки, Семен Трифонович не був політичною постаттю чи яскравою особистістю, не мав він і досвіду дипломатичної роботи. За цими критеріями Кириченко поступався усім своїм п'яти попередникам – вірогідним кандидатам на консульську посаду. Але саме ця невиразність, очевидно, й допомогла дипломатичній кар'єрі учорашнього сільського хлопця з Полтавщини. Місце його народження влаштувало польську сторону, адже Кириченко не був уродженцем західноукраїнських земель, отже, особобою, заангажованою, пов'язаною з галицькими справами власною біографією, родинними зв'язками, й, на додачу, новоспечений дипломат не був переобтяжений знанням регіональної специфіки. Це доз-

скороченнів звикли люде, показує таке оповідання. Ніби в Києві біля якогось будинку стоїть провінціал і з непорозумінням питає: яка установа зветься ВХОД? А то був протісінський собі «вход» та й годі!» (Див.: Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 57).

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 54.

⁹ Там само, арк. 58.

воляло розраховувати на те, що він залишатиметься малопомітною постаттю, до того ж ізольованою від тамтешньої української громадськості (до речі, подібною ж логікою керувалися й керманічі УССР, не погоджуючись із призначенням до республіки дипломатів II Річипосполитої – вихідців з польської спільноти Правобережної України)¹⁰.

Невдовзі після затвердження на посаді С. Т. Кириченко виїхав до Повпредства ССРСР у Варшаві – львівське консульство поки що існувало лише на папері, й остаточної згоди на його відкриття польська влада все ще не давала.

Внаслідок переговорів із польською стороною, що в них діяльну участь брав Ю. М. Коцюбинський (перший радник Повпредства ССРСР у Варшаві й керівник усієї української советської роботи у II Річипосполитій у 1927–1930 рр. – «*Юрко Варшавський*», як позаочі називали його серед першої хвилі української еміграції)¹¹, було досягнуто угоди щодо відкриття у Львові Консульства ССРСР, яке фактично мало представляти інтереси підсоветської України (в УССР на той час вже діяли два польських консульства – у Києві й Генеральне консульство – у Харкові). «Польський уряд тривалий час протидіяв відкриттю нашого консульства у Львові, – згадував Кириченко. – Коли мені з Юрієм Михайловичем (Коцюбинським. – *Авт.*) одного разу довелося нанести візит начальнику східного департаменту Міністерства закордонних справ Польщі Голувку, він, як ми відходили, порадив не дражнити польських великодержавників демонстрацією наших зв'язків з українцями»¹².

Тим часом 31 грудня 1926 р. члени секретаріату ЦК КП(б)У опитом ухвалили таке рішення з питання «Про штат для Львівського консульства»: «*Підтримати домагання тов. Шліхтера, аби при призначенні співробітників для Львівського консульства підбиралися люди, що знають українську або польську мову. В разі потреби звернутись з цим до ЦК ВКП*».

¹⁰ Так, напр., 18 січ. 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши питання «Про польського консула у Харкові», вирішило: «1. Звернутися до ЦК ВКП(б) з протестом з приводу прийняття НКЗС Союзу запропонованої польським урядом кандидатури Стебловського консулом у Харкові – без погодження НКЗС цього питання з Україною й навіть без будь-якого повідомлення про кандидатуру, яку висуває польський уряд. 2. Одночасно вважати за необхідне відзначити, що *новий польський консул Стебловський, як такий, що тривалий час мешкав в Україні й добре знає українську мову, – має великі зв'язки з українською інтелігенцією*» (виділення наше. – *Авт.*) (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 275–275 зв.). Попри протести УССР, Москва таки прийняла Стебловського в якості генерального консула II Річипосполитої у Харкові.

Адам Стебловський (*Adam Stebłowski*, 1896 – ?) – польський дипломат. Народився у маєтку Збруч Волочеського повіту. Закінчив гімназію в Острозі, вивчав філологію в університеті св. Володимира у Києві, закінчив Вищу військову школу (1922) і правничий ф-т Варшавського ун-ту, навчався у Варшавській школі політичних наук. Магістр права. У 1917–1918 рр. брав участь у створенні польських військових підрозділів у Росії. Служив у Війську Польському. У 1925–1928 рр. – військовий експерт польської делегації на міжнар. конференціях Ліги Націй, член постійної Дорадчої комісії з військових справ при Лізі Націй. З 1928 р. – дипломований майор запасу. У 1928–1933 рр. – радник Посольства II Річипосполитої у Москві, генеральний консул Польщі у Києві і Тифлісі, згодом член змішаної комісії у справах Верхньої Сілезії, радник МЗС Польщі, співробітник багатьох військових часописів. Після Другої світової війни в еміграції.

¹¹ Докладніше див.: *Чуприна М. С.* До питання про дипломатичну діяльність Ю. М. Коцюбинського в 1925–1930 рр. // *Укр. іст. журн.* – 1976. – № 12. – С. 89–95; *Ярошенко А. Д.* Юрій Михайлович Коцюбинський. – Київ, 1986. – С. 127–131.

¹² Цит. за: *Ярошенко А. Д.* Юрій Михайлович Коцюбинський. – С. 129–130.

12 березня 1927 р. «Діло» сповіщало львів'ян: «На припоручення тут більшовицького посольства виїхала до Львова делегація для закупки каменниці, в якій поміщено би бюро більшовицького консульства у Львові. Консулят той мають утворити в найближчому часі на основі умови, заключеної між більшовицьким і польським урядом». У серпні 1927 р. Консульство ССРСР у Львові розпочало свою діяльність.

Ю. Коцюбинський декілька разів відвідав Львів, щоб підшукати разом з С. Кириченком відповідне приміщення й організувати дипломатичне представництво. Попервах консульство розташовувалося у «Народному готелі», а невдовзі перебралось до двоповерхової вілли на вулиці Набеляка (нині Котляревського), 27. Згодом советські представники у Львові вважали вибір цієї кам'яниці в якості резиденції невдалим. Так, наприклад, віце-консул А. Величко нарікав 1932 р.: «Будинок консульства розташований на розі трьох вулиць, а вхід один. Це значно полегшує відповідним зацікавленим поліцейським органам стежити як за офіційним, так і внутрішнім життям консульства»¹³.

Якщо спротив польських великодержавників урядовий Харків врешті-решт подолав, то важче було з великодержавниками російськими, які керували союзним НКЗС. Керівництву республіки й дипломатичному апарату УСССР доводилося весь час наражатися на опір керманців союзної дипломатії. У останньої, до речі, були в цьому відношенні давні традиції. Адже сумнівні «лаври» «батьків» проекту «автономізації» советських республік разом із Сталіним поділяють й Г. В. Чичерін та Л. Б. Красін, на чому, зокрема, акцентував увагу голова РНК УСССР Х. Г. Раковський під час свого виступу у квітні 1923 р. на засіданні національної секції XII з'їзду РКП(б)¹⁴.

Скандальне ставлення осіб з Кузнецького мосту у Москві, де розташовувався НКЗС ССРСР, до організації львівського дипломатичного представництва, стало предметом розгляду на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У 9 травня 1927 р. Тоді по доповіді заступника Уповноваженого НКЗС ССРСР при РНК УСССР І. Ю. Кулика «Про Львівське консульство» було ухвалено, очевидно, найбільш різке щодо Москви рішення: «а) Доручити Оргрозподілу терміново підшукати діловода-машиністку для Львівського консульства з відповідною кваліфікацією; б) Протестувати проти затримки НКЗС відкриття Консульства у Львові й наполягати на призначенні секретарем українського працівника. Кандидатуру підшукати Оргрозподілу; в) Запропонувати Раднаркому відпустити 2.000 дол. на облаштування Консульства у Львові»¹⁵ (виділення наше. – Авт.). Москва надзвичайно обмежила штат консульства, який включав консула, віце-

¹³ Цит. за: Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Ль., 2000. – Вип. 7: 36. на пошану проф. Ю. Сливки. – С. 389.

¹⁴ 10 січ. 1922 р. Г. В. Чичерін в листі на ім'я секретаря ЦК РКП(б) В. М. Молотова інформував адресата щодо пропозиції Л. Б. Красіна про необхідність якнайшвидшого об'єднання незалежних (принаймні декларативно-формально) советських республік з РФСРСР на засадах автономії. Г. В. Чичерін також був одним з ініціаторів цього проекту й наполягав на об'єднанні наркоматів закордонних справ (Див.: *Из истории образования СССР*: Стенограмма заседания секции XII съезда РКП(б) по нац. вопросу 25 апр. 1923 г. // *Известия ЦК КПСС*. – 1991. – № 3. – С. 171, 180).

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 123, арк. 83.

консула, секретаря і двох кур'єрів-охоронців. У віллі на Набеляка, 27 постійно мешкали консул з родиною, охоронці й челядь, решта співробітників селилися у приватних помешканнях¹⁶.

Цей опір керівництва НКЗС ССРСР організації та гальмування ним діяльності Консульства ССРСР у Львові виразно характеризується у листі до Л. М. Кагановича й В. П. Затонського від С. Т. Кириченка, який першим очолював дипломатичне представництво Советського Союзу у Львові (у листі бракує кінцівки – написаний, очевидно, не раніше листопада 1927 р.). «Становище Львівського консульства, внаслідок тієї обставини, що воно розташоване на території Західної України, – зазначалося у повідомленні, – у багатьох відношеннях несприятливе. Ставлення до нього з боку органів НКЗС можна порівняти із ставленням до дитини від нерівного шлюбу». Зауваживши, що історія організації Консульства, «неначе історія мідян та персів, темна й незрозуміла», Кириченко твердив, що «прояви саботажу, тяганини, бюрократизму й знущань з боку органів НКЗС нібито не випадкові. Вони утворюють врешті-решт певну систему».

І хоча, на думку С. Т. Кириченка, «по Львівському консульству судять про УССР», керівники НКЗС ССРСР на посади віце-консула й секретаря призначили осіб, які не лише «не розуміють, але й злісно не бажають розуміти лєнінської національної політики». Так, наприклад, на зауваження консула щодо ігнорування службовцями української мови його підлеглі відповідали, що НКЗС нібито дав вказівку не виявляти українського характеру Консульства, що українська мова – лише засіб спілкування національної меншості, а не державна мова Польщі, що упродовж двох місяців їх відвідало лише два українці, а застрелений 7 червня 1927 р. Б. Кавердою на варшавському вокзалі повпред ССРСР у Польщі П. Л. Войков (1888–1927), мовляв, неодноразово наголошував: «Мені Львівське консульство не потрібне. Воно у мене робити політики не буде»¹⁷.

Первісно навіть передбачалося виділити 5 тис. дол. на приміщення й 2 тис. – на облаштування консульства (Там само, арк. 74).

¹⁶ Див.: Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові. – С. 389.

¹⁷ Учасник убивства рос. імператорської родини (його страта була помстою рос. білогвардійців), пияк і наркоман, П. Л. Войков справді міг так (і не лише так!) висловлюватися. Ще 3 листоп. 1926 р. у Повпредстві ССРСР у Варшаві стався прикметний інцидент, про сутність якого укр. радник представництва М. М. Лебединець інформував урядовий Харків. Того дня, з нагоди чергової річниці більшовицького заклоту 1917 р., до повпредства «на чай» запросили укр. й білорус. депутатів польсь. сейму. Під час розмови повпред Войков дозволив собі сентенцію, що, мовляв, українці (включно з комуністами) є шовіністами, навівши як приклад присутнього при цьому Лебединця, а особливим ухилом у бік укр. націоналізму, нібито, відзначається харків. партійно-державна верхівка. Знаменно, що до характеристики нац. орієнтації рос. більшовиків чи їхніх однопартійців зі зрусифікованих євреїв «дипломат» не вдавався. Ескапада Войкова справила гнітюче враження на депутатів-українців та усіх присутніх (*ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 100–101).

Повідомлення М. М. Лебединця щодо українофобства Войкова підтверджують й мемуари (1930) колишнього советського дипломата, радника Повпредства ССРСР у Польщі й представника інтересів УССР у ньому Григорія Беседовського. Друга особа советського диппредставництва у Варшаві, Беседовський свідчив, що у приватних розмовах «між своїми» Петро Лазарович відверто декларував власне дипломатичне кредо – йому, мовляв, «наплювати на українців й білорусів», оскільки він «москвський посланник» etc. (Див.: *Беседовский Г. З.* На путях к термидору. – М., 1997. – С. 130).

На несприйняття Войкова середовищем іноземних дипломатів у Варшаві звертає увагу й сучасний дослідник зовнішньої політики II Річипосполитої: «Polityczne [...] podłoże miały przejawy bojkotu

Напівофіційна атестація Східним відділом МЗС Польщі щойно призначеного повпреда ССРСР у Варшаві була, швидше за все, «етикетальною» й свідомо завищувала потенціал Войкова-дипломата: «Nowy poseł sowiecki w Polsce, pan Piotr Wojkow, [...] uchodzi w kołach sowieckich za bardzo wytrawnego polityka i doskonałego negocjatora. Nie należy on do działaczy sowieckich, zaawansowanych wybitnie w płaszczyźnie partyjnej. Natomiast w grupie poważnych działaczy państwowych Wojkow cieszy się wielkiem poważaniem i jest mężem zaufania komisarza ludowego spraw zagranicznych, Cziczera»¹⁸.

Очевидно, що саме статус довіреної особи Г. В. Чичеріна, а не уявні ділові якості дипломата, й привів П. Л. Войкова у крісло повноважного представника ССРСР у Варшаві. Зрозуміло, що у питаннях засад побудови ССРСР і, зокрема, «української лінії» у зовнішній політиці Кремля він поділяв погляди свого патрона – Г. В. Чичеріна, а відтак – цілком логічно – «не потребував» советського консульства на українських етнічних теренах II Річпосполитої, всіляко поборюючи «сепаратистичні» домагання у цьому напрямі напівурядового Харкова («націоналістичного», «націонал-комуністичного» чи «шовіністичного» – за автентичним Войковим, так би мовити, Войковим «без краватки», отже – розперезаним/щирим).

Зауважимо, що, попри дилетантське нерозуміння Петром Лазаровичем важливості львівського напряму советської зовнішньої політики («не спрацьовувало» у цій ситуації навіть партійне прізвисько – псевдонім Войкова – «Інтелігент»), більшість європейських країн добре усвідомлювали стратегічне значення східно-галицької столиці у тогочасних геополітичних комбінаціях. Наприкінці 1920-х років у Львові – важливому економічному та культурно-політичному центрі – функціонували 12 консульств: Австрії, Великої Британії, Бельгії, Данії, Естонії, Іспанії, Латвії, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Чехословаччини та Югославії¹⁹. На 1937 р. кількість іноземних консульств у місті зросла до 16, а президент Львова Станіслав Островський у листі до МЗС у Варшаві від 29 травня того ж року наголошував, що львівські можливості у цьому відношенні далеко ще не вичерпані, а відтак просив керівництво польської дипломатії «o rozpoczęcie odpowiednich kroków mających na celu zwiększenie ilości urzędów konsularnych we Lwowie»²⁰.

towarzyskiego, z jakim spotkał się po przyjeździe do Warszawy poseł radziecki Piotr Wojkow i jego żona. Informację o tym zamieścił w swym pamiętniku Maciej Rataj pisząc: «Żona posła szwedzkiego, dziewczanka wśród pań z dyplomacji, odmówiła towarzyszenia pani Wojkow w pierwszych wizytach. P. Wojkow wściekł! Pp. Posłowie urządzili prywatny wieczer, na który nie zaprosili pp. Wojkow – nowy powód do żalów, a nawet korespondencji dyplomatycznej». Warto tu dodać, iż Wojkow był podejrzany o udział w zbrodniach politycznych» (Див.: *Lossowski P.* Dyplomacja polska, 1918–1939. – 2-e wyd., poprawione i rozszerzone. – Warszawa, 2001. – S. 243).

¹⁸ Див.: *Charakterystyka posła Wojkova // Biuletyn informacyjny / Ministerstwo spraw zagranicznych, Wydział Wschodni.* – Warszawa, 1924. – № 10. – 25 listopada. – S. 1.

¹⁹ Див.: *Науменко К.* Генеральне консульство СРСР у Львові. – С. 387.

Активно працювало у Сх. Галичині у цей час і таке поважне зовнішньополітичне відомство, як Форин Оффіс. Про діяльність британських віце-консулів у Львові докладніше див.: *Сирота Р.* Львівський напрям діяльності британських дипломатів у міжвоєнній Польщі (за документами Форин Оффіс) // *Львів: місто – суспільство – культура: Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого.* – Л., 1999. – Т. 3. – С. 517–540.

²⁰ Див.: *Lossowski P.* Dyplomacja polska, 1918–1939. – S. 229.

Скаржився у вищезгаданому листі С. Т. Кириченко й на погане обладнання, брак коштів, меблів тощо: «За умов, коли немає вогнетривкої шафи, шифру, перевитрат по ремонту й обладнанню і т. д. і т. п., дійсно важко працювати»²¹. На думку консула, істотно ускладнювали його роботу й постійні «прошуки» його опонентів – українських націонал-комуністів: «До цього слід ще додати кампанію прибічників Шумського. Ще у Харкові і в Москві вони розпочали проти мене атаку, мовляв, заангажувався, ідеш поборювати вплив Шумського у Західній Україні і т. д. і т. п.

У Західній Україні ці атаки продовжили Лебединець з Максимовичем за деякої підтримки згодом з боку т. Коцюбинського»²².

23 вересня 1927 р. до ЦКК КП(б)У надійшла скарга С. Т. Кириченка щодо «нетовариського ставлення» до нього тодішнього радника Повпредства ССРСР у Варшаві М. М. Лебединця: мовляв, по приїзді Кириченка до Польщі останній «*не утворив йому в українських колах відповідної обстановки, що нібито тим тов. Лебединець мав на меті підтримати лінію тов. Шумського, проти якого, по приїзді в Варшаву, тов. Кириченко виступав*».

Справу розглядала партійна колегія ЦКК КП(б)У 15 вересня 1928 р. – вже після повернення обох зацікавлених осіб до УРСР. Під час засідання партколегії ЦКК М. Лебединець відкинув висунуті проти нього обвинувачення, зауваживши, що «не сприяв дискредитації т. Кириченка в українських колах, що, навпаки, своїм нібито нетактичним підходом до оцінки тов. Шумського тов. Кириченко відсунув від себе українські кола та що тов. Кириченко взагалі в неприпустимому тоні інформував збори». Що ж до поглядів колишнього наркома освіти УРСР, то М. Лебединець заявив, що «поглядів Шумського він поділяє і зараз, але як дисциплінований член партії підлягає всім вирішенням, що винесені за цим питанням відповідними інстанціями».

Партколегія ЦКК ухвалила: «*Вказати тов. Лебединцю на неправильне ставлення до тов. Кириченка під час його перебування в Варшаві. Також вказати тов. Лебединцю на неприпустимість його поглядів щодо оцінки позицій тов. Шумського та на формальне ставлення його до вирішення партії по нацитанню*».

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2484, арк. 79–80.

Про те, що закиди С. Т. Кириченка на адресу віце-консула М. Григор'єва й секретаря Консульства ССРСР у Львові Садовського лише частково відповідали дійсності, свідчить й згадана стаття М. Кордуби про подорож до Києва. Ось як передавав історик власні враження від відвідин Консульства: у приміщенні дипломатичного представництва «написи та орієнтаційні вказівки лише у двох мовах: українській та польській, на стінах ждаліні поруч портрету Леніна портрет Шевченка, прибраний вишиваним рушником, і портрет Франка. Коли я заходив... за паспортовою візою, консуля не було (д[октора] Кириченка відкликали, його наслідник ще не приїхав), його заступав секретар, українізований великорос, і доволі гладко говорив з інтересентами по-українськи...» (Див.: Кордуба М. Вр[а]жіння з поїздки до Києва // *Діло*. – 1928. – 15 квіт.). Непогане враження на укр. громадськість Львова справляв і віце-консул М. Григор'єв. «Годиться зазначити, що п. Грігорієв, хоч родовитий росіянин, добре опанував українську мову і подрібно ознайомився з українськими справами», – так характеризувало його «Діло» 19 верес. 1928 р. Слід вважати, що це відповідало дійсності, оскільки принаймні того року редактори львів. щоденника відвідували Консульство й безпосередньо спілкувалися з його працівниками.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2484, арк. 80.

Хоча вищенаведені листи-скарги С. Т. Кириченка відбивали певні реалії як умов його праці, так і конфліктних взаємин з оточенням, одночасно його ламентативні вирази засвідчували й безпорадність автора, невідповідність його посади. Вже 26 вересня 1927 р. на своєму закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У по доповіді І. Ю. Кулика ухвалило: *«Доручити Секретаріату терміново висунути нового кандидата на посаду консула у Львові. Наполягати перед НКЗС на затвердженні т. Майстренка віце-консулом, якщо ж ця посада буде скасована, то – секретарем Консульства»*. А через місяць – 26 жовтня – політбюро вже «не заперечувало принципово» *«висунення т. Попова П. на посаду консула у Львів, доручивши Секретаріату ЦК попередньо погодити це питання особисто з т. Поповим»*²³. «Висуванець» Павло Попов, очевидно, декларував самовідвід, і пошук кандидатури на дипломатичну роботу у Львові продовжили.

Пошуки наступника С. Т. Кириченка несамохіть прискорив сам львівський консул ССРСР, зробивши два вимушених, але – з кар'єрної точки зору – невиважених кроки. По-перше, 12 грудня 1927 р. він звернувся з листом до харківського дипломатичного відомства, в якому інформував своє керівництво про скандальну ситуацію з невдалими спробами львівської української кінофірми «Соня-Фільм» налагодити зв'язок з ВУФКУ – Всеукраїнським управлінням у справах кінематографії та фотографії НКО УСССР, аби домовитися з наддніпрянськими колегами про придбання кінокартин, спільне виготовлення сценаріїв та знімання фільмів. «Здійснення цієї мети надзвичайно важливе з політичних мотивів, оскільки досі жоден фільм ВУФКУ не демонструвався на території Західної України, – наголошував консул. – Взагалі про діяльність ВУФКУ тут мало знають. Між тим, чималим може похвалитися ВУФКУ (Звенигора, Микола Джеря, Тарас Трясило, Василина, Тарас Шевченко)».

Після неодноразових невдалих спроб встановити безпосередній зв'язок з Харковом, львівська кінокомпанія звернулася за посередництвом у цій справі до Торговельного представництва ССРСР у Варшаві. В експортному відділі Торгпредства представника фірми зустріли глузливо-некомпетентними репліками: *«Я не понимаю хохлацкого языка»*; *«А что такое ВУФКУ?»* тощо. Уповноважений збирався писати про це відкритого листа до української громадськості, але після розмови з першим секретарем Повпредства ССРСР у Польщі М. П. Аркадьєвим, який пригрозив конфлікт, *передумав*. Оцінка Кириченком такої поведінки своїх варшавських колег була прямолінійною, але, очевидно, адекватною: *«Вважаю необхідним, попри саботаж чорнильниць з Торгпредства, аби цю справу було зрушено з мертвої точки. Вважаю політично ударним питання про зруйнування китайського муру між Україною Радянською й Західною у ділянці кіно»*²⁴.

29 грудня 1927 р. апарат Уповноваженого НКЗС ССРСР адресував копію повідомлення С. Т. Кириченка генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичу й наркомату освіти УСССР М. О. Скрипнику. У свою чергу, ЦК КП(б)У «звернув увагу» наркомату торгівлі УСССР «на неприпустимість явищ, які відзначаються у листі тов. Кириченка». І вже республіканський наркомат торгівлі 19 січня 1928 р. надіслав меморандум у цій справі до Торговельного представ-

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 344.

²⁴ Там само, оп. 20, спр. 2708, арк. 40.

ництва ССРСР у Польщі та союзного наркомторгу, наголосивши у ньому: «*Поведінка працівників Торгпредства настільки ганебна, що аж ніяк не може бути толерована у жодній советській установі, а тим більше в організації, яка представляє наші інтереси за кордоном.*

У зв'язку з цим просимо Вас взяти найенергійніших заходів щодо розслідування інциденту, що мав місце, й повідомити нам результати, про які ми повинні своєчасно сповістити ЦК КП(б)У»²⁵.

Відповідь на звернення наркомторгу УССР виконуючого обов'язки торгпредда ССРСР у П Річпосполитій С. Копилова від 7 лютого 1928 р. була, на наш погляд, лише реакцією роздратованого советського функціонера від комерції, а не відповіддю по суті. Вже з самого початку безапеляційно стверджувалося: «*Инцидент с представителем галицийской кинофирмы «Соня-фильм», который так расписал наш Львовский консул т. Кириченко, не соответствует действительности*». Далі чиновник подавав власне бачення цієї події, зрозуміло, зі слів своїх підлеглих: «*Дело было так: к нашим сотрудникам Экспортного отдела т. Цвиллингу и т. Моисееву обратился представитель «Соня-фильм» на украинском языке. Те, извиняясь, заявили, что, к сожалению, по-украински не говорят.*

Когда мне стало известно о происшедшем будто бы инциденте у нас в Торгпредстве, я вызвал представителя «Соня-фильм», извинился и просил рассказать мне, как это было. Тот мне заявил, что *ничего такого особенного не было* (виділення наше. – Авт.).

Результати власного службового розслідування С. Копилов вважав остаточними й такими, що вже не підлягали сумніву: «*Я считаю абсолютно недопустимым такую одностороннюю информацию со стороны т. Кириченко, не дожидаясь выяснения дела с моей стороны в Торгпредстве. Я великолепно уясню себе политическое значение такого невежества, если бы это действительно случилось, и если бы этот факт подтвердился, я бы его безусловно не смазал, а соответствующе реагировал вплоть до увольнения таких сотрудников»²⁶.*

Напрочуд цікава словесна формула, до якої вдався товариш Копилов, характеризуючи згаданий інцидент у Торгпредстві – «*нічого такого особливого не було*» (цей вислів, зрозуміло, був атрибутований представникові львівської фірми). І дійсно – у повсякденному, банальному російському шовінізмі «загальносоюзних» функціонерів за кордоном не було «*нічого такого особливого*», а випадок зі львівським діячем від кіномистецтва – лише дрібний епізод, маленька ланка у довгезлезному ланцюгу хамського ставлення московського советського чиновництва до формальних (навіть!) атрибутів «української советської державності».

Зрозуміло, що згаданий лист С. Т. Кириченка від 12 грудня 1927 р. й спричинене ним листування харківських і московських урядовців мало своїм чи не єдиним наслідком наростання роздратування львівським консулом серед варшавських дипломатів ССРСР та їхнього московського керівництва²⁷.

²⁵ Там само, арк. 42.

²⁶ Там само, арк. 41.

²⁷ До більш вагомих наслідків згаданого листа С. Кириченка варто зарахувати той факт, що перший консул ССРСР у Львові таки посприяв справі «зруйнування китайського муру між Україною Радян-

Другим нерозважливим кроком С. Т. Кириченка було його неfortunne інтерв'ю впливовому львівському щоденнику «Słowo Polskie», котре він дав 5 січня 1928 р. і яке з'явилося на його шпальтах 7 січня²⁸. Як згадував львів'янин *Мар'ян Тировіч* (1901–1989), у повоєнний час довголітній професор краківських високих шкіл: «Pismem czytany w moim domu – jak we wszystkich lwowskich rodzinach mieszczańskich i inteligenckich – było «Słowo Polskie». Z niego czerpaliśmy informację o aktualnościach, na nim wyrabialiśmy orientację o kulturze piśmienniczej, teatralnej, natomiast skąpiej o innych dziedzinach sztuki»²⁹. Мемуарист мав на увазі насамперед Львів польський, але очевидно, що «Słowo Polskie» належало до щоденної лектури й української інтелігенції міста.

Очевидно, польські газетярі не мали на меті «підставити» представника ССРСР/УСРСР, вивдавши у нього державні таємниці через поставлені йому провокаційні запитання. Йшлося про виконання звичайного журналістського обов'язку – інформувати свого читача про стан справ, новини у місті й світі³⁰. Тим паче, коли заходило про ситуацію за Збручем, у таємничого й потенційно небезпечного східного сусіда Польщі, який декларував на своїх обширах будівництво «царства свободи», а перетворювався (вже був?) натомість на герметично замкнене суспільство, старанно ізольоване від цивілізованого світу.

На нашу думку, консул Кириченко потрапив у пастку, по-перше, власної непрофесійності й відсутності у нього належного дипломатичного вишколу, а, по-друге, органічних вад більшовицької зовнішньої політики з її подвійними стандартами, коли декларувалося одне, а здійснювалося часто протилежне, й «нова советська федерація» з її «рівноправністю» й «урахуванням інтересів усіх суверенних республік» лише камуфлювала чергове видання російських імперських аспірацій.

ською й Західною у ділянці кіно». Вже після його від'їзду, наприкінці 1928 р. продукція ВУФКУ на респіт з'явилася на західноукраїнському кінематографічному ринку.

«Від чотирьох днів іде у великій салі Народного Дому фільма «Тарас Шевченко» при живому заінтересуванні цілого українського Львова. Це перша фільма з українського життя роботи ВУФКУ (Всеукраїнського Фотокіноуправління), що прийшла до нас з того боку Збруча – після кількох фільмів з життя жидівського населення, які глибшого вражіння не зробили», – зауважував редактор «Діла» І. Німчук, наголошуючи, що «сама фільма виконана з мистецького боку бездоганно, деякі місця дуже гарно, а є немало образів, що можуть зворушити й найтвердшу людину». Довівши до відома читачів окремі, на його думку, недоліки мистецького твору, внаслідок яких Шевченко «виходить в отсій фільмі скорше якимсь тупим бунтарем, як національним пророком і генієм України», газетяр завершував статтю так: «Незважаючи на всі ті й інші хибки, фільма «Тарас Шевченко», яку у нас з цензурних оглядів скорочено до 12 актів (на Україні є їх 16!) заслугоє на те, аби її оглянув кожний українець. Наша замітка писана на те, аби представити на осьмому прикладі, в яких ненормальних умовах розвивається на Радянській Україні кінове (і всяке інше) мистецтво, а не на те, аби здержувати кого-небудь від відвідування фільми [...]» (Див.: Німчук Ів. «Тарас Шевченко»: Перша українська фільма ВУФКУ у Львові // Діло. – 1928. – 1 груд. – Ч. 268. – С. 4; див. також: Німчук Ів. «Тарас Шевченко»: Ще про першу українську фільму ВУФКУ в Галичині // Діло. – 1928. – 14 груд. – Ч. 278. – С. 2–3).

²⁸ P. Konsul Kirycczenko o sprawach polsko-sowieckich: Specjalny wywiad «Słowa Polskiego» // Słowo Polskie. – 1928. – 7 stycznia. – Nr 6. – S. 5.

²⁹ Tyrowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1991. – S. 62.

³⁰ Підтверджує цю думку й той факт, що 9 січ. 1928 р. тому ж львів. щоденнику дав інтерв'ю й рум. консул п. Траян Галлін, «młody, sympatyczny dyplomata», який поділився з кореспондентом видання власним баченням стану рум.-польс. взаємин та своїх консульських завдань (Див.: Wywiad z konsulem rumuńskim we Lwowie p. T. J. Gallinem // Słowo Polskie. – 1928. – 11 stycznia. – Nr 10. – S. 5).

Отже, сказати правду Семен Трифонович не міг/не смів (а, можливо, й не доріс до розуміння реалій підсоветської дійсності), загортати ж неправду у блискучу обгортку більшовицьких пропагандистських загальників ще не навчився.

Так, наприклад, відповідаючи на питання, що спричинило організацію Консульства ССРСР у Львові та який план праці консула, Семен Кириченко повідомив, що йому не доручено жодної «спеціальної місії», як також і торговельної. Його завданням нібито є працювати винятково над розбудовою «суто культурних контактів польсько-советських». Кириченко наголосив, що з радістю взявся за цю місію, оскільки є педагогом за освітою й покликанням, а ССРСР, мовляв, «дуже потребує польського наукового доробку, польських фахових досягнень у ділянці техніки й хімії». Відтак Советський Союз, за Кириченко, гарантує працю на своїх підприємствах молодим спеціалістам з Польщі – електротехнікам, хімікам, гірничим інженерам, фахівцям металургії чи цукрової промисловості.

Дипломат вдався навіть до рекламного трюку (очевидно, з розряду нечесної реклами): іноземний інженер в ССРСР спроможний нібито заробляти більше ніж «всесоюзний староста» М. Калінін, який отримує щомісяця лише 225 руб., а пересічний іноземний спеціаліст «легко» («z łatwością») заробляє за той самий час 200 доларів (близько 400 руб.), а на пристойне прожиття вистачить 150 руб. Львівське консульство ССРСР устами свого керівника обіцяло польським фахівцям, які б виявили бажання працювати у Советському Союзі, упродовж півтора місяця залагодити усі потрібні формальності з візою та укладенням контракту.

Вкрай необережною й двозначною була відповідь С. Т. Кириченка на запитання кореспондента – «Пан консул цікавиться, безперечно, нашою руською людністю?» («Pan Konsul interesuje się niewątpliwie naszą ruską ludnością?»): «Не є вона насправду предметом мого спеціального (*sic!*) зацікавлення, але не можу не зауважити намагань малопольських ундистів нав'язати живий контакт з нашою Україною советською. «УНДО» має стосовно нас власну спеціальну концепцію. Хотіло би зв'язатися хоча б морально з советськими українцями, але з розрахунком на кінець советського «режиму» й на якесь нове утворення, в якому би кордони не розділювали Львова й Харкова».

Здавалось би, вже сказано достатньо, і читач одержав право гідно пошанувати незбагненну «логіку» Кириченка: мовляв, «спеціально українцями Східної Галичини я не цікавлюся, але (*sic!*) УНДО цікавиться УССРС та її мешканцями». Та консул, очевидно, вирішив остаточно «підставитися» й доводив, що галицька українська демократія не користується підтримкою у советській Україні (хіба мізерною): «Тенденції «УНДО» мають навіть у нас жменьку прибічників: серед інтелігенції та найзаможнішого селянства, які разом становлять пару відсотків людності України. Але найширші маси населення або нічого про «УНДО» не знають, або слухають про нього дуже неохоче» («Tendencje «Unda» mają nawet u nas garstkę zwolenników: wśród inteligencji i najzamożniejszego włościanstwa, którzy razem stanowią pare procentów ludności Ukrainy. Ale najszersze masy ludności albo nic o «Undo» nie wiedzą, albo słuchają o niem bardzo niechętnie»)³¹.

³¹ Див.: P. Konsul Kiryczenko o sprawach polsko-sowieckich // Słowo Polskie. – 1928. – 7 stycznia. – Nr 6. – S. 5.

Українська преса Східної Галичини, як і ширші кола українського громадянства, розцінили це інтерв'ю як щонайменше невдале. «Діло» у числі за 11 січня, переповівши зміст публікації «Слова Польського», додало до цієї інформації редакційний коментар. Так, повідомлення Кириченка щодо «жменьки прибічників» УНДО в УССР («пара відсотків людності») супроводжувалося такою логічною реплікою: *«Кілька відсотків населення України – це дуже велике число, а на всякий випадок більше, як кількість комуністів на Україні!»*. Інформація ж консула про нібито нехиті підсоветських українців до повідомлень про УНДО викликала уїдливий коментар, що слухають «дуже неохоче» – *«очевидно тоді, коли про нього подає відомости комуністична преса»*.

Завершувалася публікація «Діла» з приводу інтерв'ю С. Т. Кириченка ледь зауваженим глузуванням з невдахи-дипломата: *«Як бачимо, то п. консуль спеціально не цікавиться українським населенням під Польщею, але спеціально цікавиться тільки одною політичною партією: Українським Нац[іонально]-Демокр[атичним] Об'єднанням. Не знаємо, наскільки вірно розмовець зі «Сл[ова] Польського» передав слова і думки п. Кіриченка, однак годиться з признанням піднести, що спеціально інтересуючись УНДОм, він не брався поширювати казок комуністичної преси ані про його мнимі інтервенційні намагання на боці західноєвропейської буржуазії, ані про зв'язок з фашизмом, ані про угодовість у відношенні до Польщі, ані про інші «шлягери» комуністичної агітації. З вдовolenням можна теж прийняти до відома відгомін ідеології УНДО серед населення Рад. України»³²*.

Нічого дивного, що вже у день оприлюднення інтерв'ю – 7 січня 1928 р. – Консульство ССРСР у Львові розіслало до редакцій міських газет таке повідомлення: *«Прошу Вельмишановну Редакцію вмістити нижчезазначене спростовання:*

Розмова з кореспондентом «Слова Польського», надрукована в ч. 6 того часопису від 7-го січня 1928 р., мало відповідає дійсності, будучи поданою в тенденційнім освітленні.

Прошу прийняти вирази глибокого поважання, С. Кириченко, Консул СРСР у Львові».

Цілком зрозуміло, що часопис, який посадова особа іноземної держави обвинуватила у некоректній передачі власних думок (а чутки про дезавування урядовцем своєї розмови з кореспондентом «Слова Польського» блискавично поширилися по місту), бажав залагодити конфлікт й з'ясувати, у чому полягає оця *«мала відповідність дійсності»* опублікованого консулового інтерв'ю. Кириченко «дипломатично» ухилився від зустрічі зі своїм інтерв'юером, вимовившись нагальним відрядженням до Варшави³³.

³² *Польща і Рад. Україна // Діло. – 1928. – 11 січ. – Ч. 7. – С. 2.*

³³ Газета повідомила про це своїх читачів, принагідно подавши й редакційні міркування, у чому насправді полягала причина конфлікту з консулом ССРСР: *«Wobec tego, że p. Semion Kiryczenko, konsul ZSSR we Lwowie, zarzucił nam «tendencyjne oświecenie» rozmowy, jaką miał z nim nasz współpracownik, a którą ogłosiliśmy w «Słowie Polskiem» z dn. 7 bm., zwróciliśmy się do p. konsula Kiryczenki z prośbą o wyjaśnienie na czym mogło polegać «mało odpowiadające rzeczywistości», jak pisał p. Kiryczenko w komunikatach do niektórych pism lwowskich, opracowanie tego wywiadu.*

Однак це лише погіршило ситуацію, оскільки кореспондент львівського щоденника – Мар'ян Вествалевич (*Westwalewicz*), захищаючи свою професійну гідність, довів до відома читачів механіку цього інтерв'ю³⁴.

Коментуючи «комічний бік» цієї справи, львівський «Новий Час» наголошував, що резигнація від цього інтерв'ю вже запізнила й лише робить із заявника посміховище: ««Слово Польське» з 11 цього місяця помістило відповідь на наведене спростування, де стверджує, що воно вповні безпідставне, бо... п. консуль сам читав перед надрукуванням зецерську відбитку свого інтерв'ю та на спілку з співробітником «Слова Польського» виправляв її та доповнював.

Очевидно нині «Слово Польське» на двох шпальтах покпиває з п. Кириченка. А. п. консуль вліз в халепу. Побачив і переконали його, що забагато сказав про тих, про яких не повинен був говорити. А крім цього й ця нещаслива згадка про польських інженерів й техніків, яка для пропаганди серед західніх Українців в користь «української» Радянщини не дуже вигідна... *Коротко, вийшов скандальчик, який може покінчитися для п. Кириченка цілком небажано – до відкриття включно»* (виділення наше. – Авт.).

Прогноз «Нового Часу» виявився слушним: 21 січня 1928 р. комплект матеріалів щодо неfortunного інтерв'ю С. Т. Кириченка був розмножений апаратом Уповноваженого НКЗС ССРСР у Харкові й до 23 січня розісланий для ознайомлення партійно-державній номенклатурі УССРСР. 28 січня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про консула у Львові», нарешті ухвалило остаточне рішення: *«а) Звільнити т. Кириченка від обов'язків Консула у Львові; б) Висунути на посаду Консула у Львові т. Лапчинського. Доручити УпНКЗС погодити це питання з НКЗС; в) Не заперечувати проти виконання т. Коцюбинським обов'язків тво Консула у Львові»*³⁵.

17 квітня 1928 р. Юрій Коцюбинський повідомляв харківського Уповноваженого НКЗС Я. А. Берзіна: «Тов. Лапчинський досі ще у Варшаві, оскільки нікому підписати його екзекватури³⁶. Виїде до Львова він не раніше 22–24 квітня, після повернення Залеського³⁷ з Італії».

Отже, у квітні 1928 р. Консульство ССРСР у Львові очолив **Георгій Федорович Лапчинський** (1887–1937), колишній секретар ВУЦВКУ, якого у 1920 р. за

Niestety p. Kiryzenko odmówił nam na razie wyjaśnień, tłumacząc się wyjazdem do Warszawy. Nie mogliśmy nawet upewnić się, czy prawdziwe są wersje z kół ukraińskich, jakoby jedyną przyczyną sprostowania p. Kiryzenki był nacisk ze strony ukraińskich komunistów, niezadowolonych bardzo po przeczytaniu jego oświadczeń w «Słowie Polskiem» » (Див.: *P. Konsul Kiryzenko nie chce wyjaśnić // Słowo Polskie. – 1928. – 11 stycznia. – Nr 10. – S. 7*).

³⁴ Див.: *Westwalewicz M. Jak robiłem wywiad z p. konsulem sowieckim // Słowo Polskie. – 1928. – 11 stycznia. – Nr 10. – S. 9*.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 186^а.

³⁶ «Екзекватура» (від лат. *exsequi* – з'ясовувати, встановлювати, виконувати) – офіційний документ, який надається іноземному консулові державою перебування (назагал – її МЗС) після вручення йому консульського патенту, якщо немає заперечень щодо виконання консулом його функцій у відповідному консульському окрузі. Отже, екзекватура офіційно підтверджує визнання консула у цій ролі урядом держави перебування (Див.: *Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К., 1999. – Т. 2. – С. 322*).

³⁷ *Август Залеський (August Zaleski; 1883–1972)* – міністр закордонних справ II Річпосполитої у 1926–1932 рр.

«федералістичний ухил» виключили з КП(б)У (поновлено 1926 р.)³⁸. Таким чином, серед дипломатів УССРСР за кордоном поряд із «Юрком Варшавським» (Кощобинським) з'явився й інший «Юрко» – «Юрко Львівський» (Лапчинський).

«Вже перші кроки нового конзуля на новій станиці свідчать, – наголошувало «Діло», – що п. Лапчинський корисно відрізняється від свого попередника п. Кіриченка, який проводив свою діяльність під стягом «splendid isolation» (блискучої ізоляції (*англ.*) – *Авт.*), заховавшись в закамарках консульського будинку»³⁹. Зрозуміло, що Георгій (Юрій) Лапчинський як комуніст з виразним українським національним обличчям, на відміну від свого попередника С. Т. Кіриченка, користувався значно більшим авторитетом серед українського громадянства Східної Галичини.

У суботу, 2 червня 1928 р. новопризначений консул виступив із промовою перед місцевими газетярями, яким з'ясував свої консульські завдання. Приємне враження на українців Львова справило те, що Лапчинський віддав явну перевагу представникам української преси (як лівої, так і правої), запросивши їх на 13-ту годину, а польським журналістам зустріч у представництві ССРСР була свідомо призначена значно пізніше – о 18-й годині. Ознайомивши присутніх з власним баченням проблем, які поставали перед консульством, Лапчинський наголосив: «Надаючи першорядне значіння особистим зв'язкам між тутешніми діячами та діячами Радянського Союзу, особливо Радянської України, я вживатиму всіх залежних від мене заходів, щоб полекшати такий зв'язок, зокрема, щоб дати можливість ученим, мистцям, економістам, кооператорам обох країн безпосередньо знайомитись з тими галузями життя, що їх цікавлять. І мені буде надзвичайно приємно безпосередньо зв'язатися з місцевими урядовими, громадськими та культурними діячами»⁴⁰.

5 червня Консульство ССРСР відвідав головний редактор «Діла» Василь Мудрий (1893–1966), який просив інформувати його про становище у підсоветській Україні. Розмова між ним та Ю. Лапчинським тривала майже три години⁴¹.

7 червня 1928 р. редагований В. Мудрим щоденник вмістив редакційну статтю, яку було присвячено виступові консула ССРСР у Львові перед пресою. У ній зауважувалося, що весь світ з великим напруженням стежить за ситуацією у Советському Союзі. Але особливе зацікавлення викликали події у ньому й, зокрема, в УССРСР, у західних українців, які «знають дуже добре, що доля і майбутнє соборної української нації залежить від політичних здобутків й соціально-економічного підсилення та культурного розвитку українських мас там, на широких просторах Великої України». Одночасно до відома читачів доводилося, що консульська округа представника ССРСР у Львові охоплює шість земель, «шість адміністраційних одиниць польського зразка, т. зв. воевідств, а саме: львівське, станиславівське, тернопільське, волинське, краківське й люблінське, себто всю територію під Польщею, на якій жи-

³⁸ Про нього докладніше див.: *Євселевський Л. І., Юренко О. П.* Повернувся назавжди: Лапчинський Георгій Федорович // *Реабілітовані історією*. – К.; Полтава, 1992. – С. 201–213.

³⁹ *Інавгураційний виступ*: [Редакційна] // *Діло*. – 1928. – 7 черв. – Ч. 124. – С. 1.

⁴⁰ Див.: *Консульські завдання*: Промова новопризначеного конзуля СРСР п. Лапчинського перед журналістами // *Діло*. – 1928. – 4 черв. – Ч. 123. – С. 1–2; *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 2679, арк. 71.

⁴¹ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 2679, арк. 71.

вуть українці компактною масою (Сх. Галичина і Волинь) чи більшими етнографічними просторами «врізуються» в польську територію (Лемківщина, Холмищина і Підляшя) – за винятком Полісся, яке теж у половині є українське»⁴².

Територія консульської округи становила понад 140 тис. км² з понад 11 млн населення. Отже, як наголошувало «Діло»: «Радянський конзулят у Львові це не звичайний конзулят з обмеженими функціями, але по суті генеральний конзулят, якого завдання переступають межі пересічного консульського представництва. Обовязки й завдання радянського конзуляту у Львові відповідають обов'язкам і завданням польського ген. конзуляту в Харкові, хоч перший з них іще не піднесений на ступінь ген. конзуляту».

Відповідаючи на закиди Ю. Лапчинського щодо поширення у закордонній пресі «помилкових фантастичних чуток, вигадок, нісенітниць» про ССРСР, редакція провідного друкованого органу найбільшої української партії Східної Галичини – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО, 1925–1939) – цілком слушно зауважувала: «Не перечимо, що і в нас могли з'явитись деколи не зовсім вірні інформації – просто тому, що ми не розпоряджаємо ширшим власним інформаційним апаратом. В більшості ми здані на ласку чужих інформацій й однобічної монопольної радянської преси».

Водночас «Діло» звертало увагу, що інформації про ситуацію й події на західноукраїнських теренах у советській пресі «рідко коли наближуються до примітивної об'єктивності, а їх освітлення заєдно є наскрізь невірне, однобічне, ексклюзивно-партійне і тенденційне». Разом із тим, загалом позитивно характеризувався виступ Лапчинського перед місцевою львівською пресою, оскільки він не містив в собі «тих признаков сектантсько-партійної ексклюзивності, які є такими приметними для більших і менших радянських дипломатів»⁴³.

⁴² *Інавгураційний виступ: [Редакційна] // Діло. – 1928. – 7 черв. – Ч. 124. – С. 1.*

⁴³ *Там само.*

Про те, що тогочасна преса УССРСР відверто тенденційно, занадто політизовано подавала перебіг подій у Сх. Галичині, хибно тлумачила співвідношення місцевих політичних сил, їхні програмні цілі тощо, промовисто свідчить один з фейлетонів львівського Остапа Вишні – Галактіона Чіпка. Київський щоденник «Пролетарська правда», зауважував газетяр, приносячи «час до часу і вістки з Галичини. Різношерсті вони, ці вістки... Але всі менш-більш кінчаються... УНДОм. Наприклад: забив хлоп бабу, а сам повісився – це ніщо інше, тільки ознака ослаблення впливу «Унда» серед трудящих Галичини. Або: розв'язали «Союз українок» у Львові, це значить, що угодовість буржуазних українських партій дійшла до зеніту...» (Див.: Галактіон Чіпка. Обминаємо, значить... // Діло. – 1929. – 13 квіт.).

На однобічність висвітлення західноукраїнських реалій пресою УССРСР звертали увагу керівництва республіки й представники її дипломатичного корпусу. «Я вважаю, що необхідно в нашій пресі приділяти більше уваги українському життю в Польщі. Останнім часом у нашій пресі з'явився ряд статей щодо українських справ у Польщі, але всі вони пов'язані з розламом у «Сельробі» й КПЗУ», – такі рядки містить лист Ю. М. Коцюбинського від 30 лип. 1928 р. до харківського Уповноваженого НКЗС ССРСР. Водночас Юрій Михайлович наголошував на потребі ширшого підходу до висвітлення проблем Західної України республіканськими засобами масової інформації (*ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 2679, арк. 61). Проте змін на краще так і не відбулося: друковані органи підсоветської України виявляли більше зацікавлення міжнародною політикою, намірами імперіалізму, якщо ж заходило про Галичину, то в центрі уваги опинялися переважно боротьба «більшості» й «меншості» у КПЗУ, визиск пролетаріату міста і села, становище політв'язнів тощо.

Тому й не дивно, що «Діло» мало усі підстави ображатися на ту ж «Пролетарську правду», яка в одній із статей спотворювала прізвища укр. депутатів польсь. сейму. Такі «точні інформації» має часо-

Власний авторитет Ю. Лапчинського, його обізнаність, наполегливість і послідовність у відстоюванні державних інтересів УСССР, налагодженні контактів із західноукраїнськими громадськими та культурними діячами, організаціями та установами попервах принесли непогані результати. Інша річ, що цей націонал-комуніст, як і інші дипломати ССРСР, був заручником советської системи, що стрімко набувала дедалі виразніших тоталітарних рис (через якихось півроку після призначення Лапчинського у Львів наступила доба «великого перелому»), а відтак різка зміна «генеральної лінії» звела нанівець багатообіцяючий початок його консульської діяльності.

Пізньої осені 1929 р. «Діло» інформувало читачів щодо протестаційних акцій львівської української молоді проти репресій в УСССР стосовно національної інтелігенції. Йшлося, зрозуміло, про численні арешти вітчизняних інтелектуалів у «справі» «Спілки визволення України». В епіцентрі таких маніфестацій перебувало Консульство ССРСР у Львові: *«В четвер, 21 листопада около год. 17-ої, зібралася українська молодь на вул. Набеляка, де є радянський консулят, щоби задемонструвати проти переслідувань і арештувань українців на Радянській Україні. Демонстранти відповіли «Ще не вмерла Україна». Рівночасно вибили шиби в партерових вікнах консуляту. Консуль Лапчинський вистрілив кілька разів у повітря»*⁴⁴.

Серед протестаційних вимог західноукраїнської молоді, що їх ухвалило студентське віче того ж 21 листопада 1929 р., були й безпосередньо спрямовані проти присутності советського консульства у столиці Східної Галичини й адресовані українському громадянству заклики до його бойкотування, а саме: «Західноукраїнське студентство [...]»: 1. Протестує якнайгостріше перед усім культурним світом проти російсько-жидівського терору на Східній Україні і пересилає дружній привіт катованим у льохах чека оборонцям українства. 2. Стверджує, що москвофільство і його нова форма – радянофільство – стоять на услугах тої самої російської імперіялістичної метрополії [...]. 4. *Виступає проти консуляту СРСР у Львові, як проти експозитури московських імперіялістів, що під прибраним імям інтернаціональних комуністів проводять підступний розклад і деморалізацію нашої суспільности.* 5. *Забороняє московському конзулеви Лапчинському і його помічникам вступу до всіх українських інституцій за корупційну і денаціоналізаційну діяльність.* 6. *Взиває всіх академиків Української Академії наук зложити негайно на знак протесту свої наукові відзначення [...]*⁴⁵ (виділення наше. – Авт.).

Навесні наступного року Консульство ССРСР у Львові знову «відзначилося» – цього разу розісланим відомим українським громадянам Східної Галичини з приводу завершення у Харкові процесу «Спілки визволення України» інформаційним листом і реферативним додатком до нього.

Надрукований на бланку дипломатичного представництва й датований травнем 1930 р., текст звернення повідомляв: «У зв'язку з закінченням процесу так

пис УСССР про галицьких політиків, – зауважував львів. щоденник у замітці «Своя своїх не познаша»: *«Прошу тепер уявити собі, як у «Пролетарській правді» виглядають турецькі та індійські прізвища. Не один із них напевно називається там «Риков», а виходить «Сталін»...»* (Див.: Діло. – 1928. – 10 листоп.).

⁴⁴ *Демонстрації проти арештувань на Україні: Вибили шиби в львівському рад. консуляті // Діло. – 1929. – 23 листоп. – Ч. 260. – С. 4.*

⁴⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 33, арк. 9.

званого «Союзу Визволення України» Консулят СРСР у Львові пересилає вам для ознайомлення декілька найцікавіших витягів з промов, що виголосили наприкінці судової розправи декотрі підсудні, а також текст дуже характеристичної публичної заяви академіка Кримського про ставлення до «СВУ» української інтелігенції. Мимо того, що ці матеріали свого часу публіковані в цілій радянській пресі (і передруковані в декотрих тутешніх часописах), здавалося б повинні бути відомі і зах.-українській публічній opinio, дійсність показує, що навіть найповажніший тутешній інтелігенції частенько цілковито бракує правдивих і повних відомостей про процес «СВУ» [...]. Матеріали, що на них спинюється оце Вашу увагу, яскраво підтверджують факт, що ціле українське громадянство в Республіці – зокрема наддніпрянська інтелігенція – є цілком одностайні щодо негативної оцінки сумної пам'яті «СВУ» та ідей, що він намагався перевести в життя».

У листі Консульства водночас наголошувалося на прикрий непоінформованості/дезінформованості західноукраїнської громадськості щодо харківського судилища й «автентичної», мовляв, реакції на нього підсоветського громадянства, насамперед інтелігенції: *«На жаль, українська людність, що живе за межами своєї держави, не тільки не є досить повно і систематично про це поінформована, але навіть злонависно її дезорієнтують різні групи та діячі (на щастя, нечисленні проти загальної національної маси), ворожі до сучасної Української Держави, що за всяку ціну намагаються поглибити розрив межі двома частинами українського народу по цей і той бік Збруча».*

Завершувався лист принагідним обґрунтуванням мотивів розсилання на приватні адреси цього своєрідного прес-релізу: «Маючи за одне з головних своїх завдань навпаки пильнувати якнайтіснішого культурно-національного зв'язку між тими двома частинами, спираючися в цьому на реальну підтримку від цілого українського радянського громадянства, зокрема від широких верств наддніпрянської інтелігенції, Львівський Консулят, проте, очевидно має дуже мало технічних і формальних способів систематично поборювати роз'єднавчу роботу тих, хто є цілком позбавлений доброї волі і віри. Але в переконанні разом з академіком Кримським, що українська інтелігенція в цілому «має організм здоровий», віриться, що й серед західної її галузі ніколи не забракне таких, які ніколи не підуть на цілковиту негацію всього, чим живе український трудовий нарід у своїй державі, і завжди будуть стреміти якнайкраще зрозуміти ту частину національної інтелігенції, що служить цьому народові, українським робітникам та селянам та разом з ними буде нове життя на Великій Радянській Україні».

Насамкінець висловлювалася впевненість, що *«до такого розуміння першим кроком є правдива і повна інформація, уділювати її Львівський Консулят є завжди й охоче готовий».*

Зрозуміло, що обраний Ю. Лапчинським спосіб спілкування з українською громадськістю Галичини й ледь завуальоване нав'язування консулом адресатам листа точки зору харківських урядовців на репресії проти національної інтелігенції й, зокрема, процес «Спілки визволення України» викликали обурення української преси регіону. Так, львівський «Новий Час» 19 травня 1930 р. вмістив велику статтю під назвою «Як консуль Лапчинський полює на дурнів – відгуки процесу СВУ», в якій наводився й повний текст вищезгаданого листа Консульства СРСР. У публікації робився наголос на свідомому бажанні советського дипломата впли-

нути на позапартійну українську інтелігенцію й притягнути її на свій бік: «Він хоче поінформувати неутральників про те, що підсудні заломилися, а деякі з них й оплювали усе, в ім'я чого вони боролися. Отже, тов. Лапчинський хоче показати нашим неутральникам дорогу: раз вони покаялися, то й ви можете те саме зробити. Дорога отверта, а тов. консул прийме з отвертими руками. Тільки сміло».

«Новий Час» відверто глузував з задекларованого Ю. Лапчинським бажання подавати «правдиву і повну інформацію» про життя УССРСР: *«Але правдиві інформації і інтенції консула СРСРСР шиті такими грубими нитками, що зловитися на них можуть тільки дурні. А тих ми завжди й охоче готові консульству СРСРСР відступити»*.

Аналогічного змісту публікацію під заголовком *«Львівський консулят СРСРСР «інформує»*» вмістив 20 травня на своїх шпальтах й щоденник «Діло», який також подав до відома читачів повний текст звернення Ю. Лапчинського. Католицька «Нова Зоря» 25 травня 1930 р. вмістила замітку *«Лист совітського консуля у Львові»*, зробивши у ній особливий наголос на нехтуванні представником ССРСР загальноприйнятими нормами дипломатичного етикету: *«Большевицький консуль у Львові п. Лапчинський розіслав до визначних українських діячів, учених, учителів і інших людей, переважно здалека стоячих від політики, лист з інформаціями про відомий процес проти 45 українських культурних діячів, що відбувся недавно в Харкові. В тім листі твердить, що наша суспільність «зле» поінформована про той процес, а він поінформує її «добре». Лист цей має виразний характер політичної агітації – річ небувала в поведенні чинника, якому прислугує право екстериторіяльності»* (виділення наше. – Авт.).

Інцидент з листом львівського консула ССРСР знайшов відгук і на шпальтах столичної преси II Річпосполитої. Варшавська «Gazeta Polska» у принагідній публікації звертала увагу, що офіційні представники Москви у Польщі підживлюють український сепаратизм, який водночас у самому ССРСР жорстоко поборюється владою. Тим часом советський консул у Львові, на думку газети, «систематично займається українською пропагандою», свідченням чого є звернення Ю. Лапчинського до українських діячів у Польщі з приводу завершення процесу «СВУ» у Харкові.

Зацитувавши відповідне місце з листа Ю. Лапчинського, варшавський щоденник зауважував, що адресоване це звернення *польським громадянам*, а *«російський консул у Львові виступає у ролі українського агітатора, котрий заохочує українську людність у Польщі єднатися з «українською державою по другому боці Збруча»*. *Отже, під гаслом української держави воюють вже серед української людності в Польщі, поширюючи серед неї сепаратизм – але воюють з тим гаслом російські урядовці з Москви, які отримують засоби на свою діяльність й пропаганду»*.

Відповідаючи на питання, як таке могло статися, газета стверджувала, що це «та сама московська пропаганда, яка лише послуговується іншими гаслами». Принагідно «Gazeta Polska» давала влучну оцінку квазідержавного статусу УССРСР та її «закордонної політики», яка реально продукувалася московським Наркомінделом: *«Немає жодної української держави, бо не є державою советська Україна, котра не має ані власного війська, ані скарбу, ані закордонної політики, а є вона тільки провінцією, наділеною скромною культурно-національною автономією у межах більшовицької ідеології. Але то не перешкоджає урядовцям московського*

Наркомінделу провадити московську пропаганду під національними гаслами поза кордонами ССРСР.

В Україні квіт української інтелігенції сидить у в'язницях, але у Львові російський консул говорить про єдність «західної України» з Великою Україною. Інші гасла, але ті самі цілі, котрим служили царські агенти у Східній Галичині – прилучення тієї провінції до російської держави.

Консул Лапчинський робить сьогодні ту саму роботу, яку робили раніше у тому самому Львові консули царського уряду. І кожний російський консул, кожного московського уряду, який урядує у Львові, Луцьку, Вільно – робитиме ту саму роботу, лише залежно від ситуації змінюючи гасла й методи своєї праці»⁴⁶.

Наслідком небажаного для Кремля скандалу з травневим листом Ю. Лапчинського 1930 р. стали кадрові зміни у львівському Консульстві ССРСР. 22 липня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таке рішення з питання «Про консула у Львові»: «Висунути кандидатуру тов. Радченка. Внести на затвердження ЦК ВКП(б)»⁴⁷.

Недовзі вакантну посаду консула обійняв Андрій Радченко – виходець з лівих українських соціал-демократів, член так званої групи-51, яка влилася до КП(б)У шойно 1920 р. й була цілковито знищена у часи сталінських репресій⁴⁸.

Тим не менше, у перший («довеликопереломівський») рік своєї діяльності у Львові Ю. Лапчинський докладав чималих зусиль для налагодження конструктивного діалогу з українськими науковими й культурно-освітніми робітниками Східної Галичини.

28 серпня 1928 р. слідчий відділ міської команди державної поліції повідомляв львівське міське староство, що «консул Лапчинський прекрасно інформований про настрої серед українців та взагалі серед населення Східної Малопольщі (читай: Західної України. – *Авт.*) і посилено намагається зав'язувати товариські відносини з кожним, хто коли-небудь проявив хоча б тинь симпатії до Радянської України»⁴⁹.

Одним з відвертих советофілів, зазначалося у тій самій інформації, є професор М. Возняк: «Він не належить до жодної партії, фанатично ненавидить Польщу, перестав викладати в гімназії і утримується... на кошти, одержані за наукові

⁴⁶ Див.: *Narodowa Demokracja a Rosja*: [Red.] // *Gazeta Polska*. – 1930. – 28 maja. – Nr 144. – S. 1.

У польськ. оригіналі: «Zadnego państwa ukraińskiego niema, bo nie jest państwem sowiecka Ukraina, nie posiadająca ani własnego wojska, ani skarbu, ani polityki zagranicznej, a jest ona tylko prowincją, obdarzoną skromną kulturalno-narodową autonomją w granicach ideologii bolszewickiej. Ale to nie przeszkadza, aby urzędnicy moskiewskiego Narkomindielu prowadzili moskiewską propagandę pod hasłami narodowościowymi poza granicami ZSRR.

Na Ukrainie kwiat inteligencji ukraińskiej siedzi w więzieniach, ale we Lwowie konsul rosyjski mówi o jedności «zachodniej Ukrainy» z Wielką Ukrainą. Inne hasła, ale te same cele, którym służyli ajenci caratu we Wschodniej Galicji – złączenia tej prowincji z państwem rosyjskiem.

Konsul Łapczyński robi dziś tę samą robotę, jaką robili dawniej w tym samym Lwowie konsulowie rządu carskiego. I każdy konsul rosyjski, każdego rządu moskiewskiego, urzędujący we Lwowie, Łucku, Wilnie – będzie robił tę samą robotę, jedynie zależnie od sytuacji zmieniając hasła i metody swej pracy».

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 185, арк. 18.

⁴⁸ Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип. 7. – С. 395.

⁴⁹ Див.: *З історії революційного руху у Львові, 1917–1939*: Док. і матеріали. – Л., 1957. – С. 319.

праці... У зв'язку з слабо розвинутою укр[аїнською] видавничою справою у Польщі (системі кодування інформації польською адміністрацією могли б позаздрити її колеги з пропагандистського апарату ССРСР; йдеться, насамперед, про цілеспрямований наступ польської влади на українське друковане слово в Галичині, а не про його «недорозвиненість». – *Авт.*), він почав друкувати свої роботи за посередництвом консула Лапчинського на Радянській Україні в органі Укр[аїнської] Академії наук «Україна» та в місячн[ику] «Життя і революція». Гонорар за роботи йому виплачують за посередництвом консула Лапчинського». Завершувалася ця інформація зауваженням, що професор М. Возняк «заохочує і запрошує інших авторів посилати свої роботи на Радянську Україну»⁵⁰.

Особливе занепокоєння польської влади у Східній Галичині викликав директор Українського національного музею у Львові Іларіон Свенціцький, який за власною ініціативою встановив особисті контакти з культосвітніми установами підсоветської України ще на початку 20-х років, а згодом неодноразово відвідував Київ і Харків. У 1928 р. відбулася його чергова поїздка до УСССР, метою якої було вирішити з урядовими колами справу повернення до Львова музейного майна, вивезеного до Росії у 1915 р. під час відступу із Східної Галичини царських військ.

У зв'язку з перебуванням ученого на терені УСССР у листі віце-консула Польщі у Харкові до МЗС у Варшаві та посольства у Москві від 13 жовтня 1928 р. відзначалося, що І. Свенціцький є найпомітнішою постаттю серед українських науковців Західної України, які перебували під впливом більшовицької національної політики: «Він відноситься до типу українського інтелігента, який у факті існування Української Радянської Республіки вбачає максимум того, що в даних політичних умовах може здобути український рух...». Професор Свенціцький, зауважував польський дипломат, підносячи характеристику ученого до рівня узагальнення, «*репрезентує частину української інтелігенції вороже настроєної до Польщі, яка вважає, однак, своїм основним обов'язком втриматися на своїх постах у Східній Малополющі, на внутрішньому фронті боротьби з польською державністю. У своїй політичній діяльності ця частина чітко орієнтується на Радянську Україну, покладає найбільші надії на радянську національну політику...*»⁵¹.

За умов активізації наукових та культурних зв'язків між Західною та підсоветською Україною, їх усталення й диференціації все нагальнішою ставала потреба у **нормальній** діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном (ВУТОКЗ), оскільки створене у 1925 р. Всесоюзне товариство культурного зв'язку з закордоном (ВТКЗ)⁵² було засадничим неспроможне й незацікавлене належним чином забезпечувати інтереси УСССР у процесі налагодження зв'язків із українським населенням за межами Советського Союзу, насамперед у Польщі.

Разом з тим, за умов функціонування сталінської автономізаційної моделі побудови ССРСР організація й розгортання діяльності Всеукраїнського товариства

⁵⁰ Там само. – С. 319–320.

⁵¹ Цит. за: *Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939*: Зб. док. та матеріалів. – К., 1979. – С. 223.

⁵² Рос. аббревіатура – «ВОКС» («Всесоюзное общество культурной связи с заграницей»).

культзв'язку відбувалися вкрай повільними темпами. У січні 1926 р. Упрнаука НКО УССР визнала доцільним створення ВУТОКЗу. 10 червня того ж року статут Товариства був затверджений РНК УССР, але свою роботу ВУТОКЗ фактично розпочало лише з 15 листопада 1928 р.⁵³ Це вочевидь гальмувало налагодження культурних зв'язків із Східною Галичиною.

16 квітня 1928 р. Львівське консульство ССР інформувало Харків, що ним робляться спроби налагодити зв'язок з місцевими науковими й культурними організаціями. Причому, якщо по лінії встановлення контактів із польськими інституціями не виникало проблем, оскільки *«польські організації, установи й окремі особи самі йдуть до Консульства й порушують різні питання, що їх цікавлять»*, то до відповідних українських установ, наголошувалося в документі, *«слід йти, вірніше ходити по декілька разів й таким шляхом нав'язувати контакт»*.

Причину таких труднощів під час налагодження зв'язків з українською інтелігенцією Галичини працівники Консульства ССР у Львові бачили, зокрема, в тому, що *«західноукраїнська інтелігенція у значній частині перебуває в лавах УНДО й тому на наші аванси не завжди відповідає так, як би нам хотілося»*. Давався взнаки й уславлений бюрократизм советських установ та організацій. Львівське дипломатичне представництво звертало увагу партійно-державних керівників УССР на ряд випадків, коли звернення галицьких культурних організацій до відповідних інституцій підсоветської України залишалися без відповіді взагалі або ж на неї доводилося чекати місяцями. Численні нарікання західноукраїнських науковців викликали труднощі книгообміну з ССР. Порівняння книгообміну НТШ з науковими установами царської Росії та їхніми більшовицькими спадкоємцями було не на користь останніх⁵⁴.

Виразний приклад того, як не слід вести справу книгообміну з закордоном, продемонстрував у 1928 р. книжковий відділ Торгпредства ССР у Чехо-Словаччині. Його апарат, узявши на себе функції посередника у налагоджуванні зв'язків між Ревізійним союзом українських кооперативів у Львові й кооперативною видавничою та книготорговельною організацією «Книгоспілка» (Харків), 19 квітня 1928 р. повідомляв львів'ян *«общедоступно – загальносоюзною»* мовою: *«Книжным отделом только что получено письмо от Всеукраинского кооперативного издательства «Книгоспілка» с копией Вашего письма им. Оба письма касаются вопроса усиления распространения украинских книг в Галичине.*

Мы с полной готовностью принимаем предложение «Книгоспілки» об установлении прочных связей с Вами. Особенно мы заинтересованы потому, что связи с Галичиной, прочной и систематической, у нас пока еще нет. Между тем Галичина представляет хороший рынок для украинской книги. Просим незамедли-

⁵³ Докладніше див.: *Моргаєнко О. П.* Утворення і початок діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном // *Укр. іст. журн.* – 1980. – № 8. – С. 120–124.

Варто додати, що питання про доцільність створення ВУТОКЗу постало ще 1925 р. Так, 21 серп. 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало інформацію *«Про встановлення наукового та культурного зв'язку УССР із закордоном»*, ухваливши: *«Поставити питання перед союзними органами щодо обслуговування УССР через існуюче вже відповідне Т-во в СРСР та про можливість створення такого Т-ва або його відділення в Україні»* (*ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 229).

⁵⁴ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 2679, арк. 56.

тельно ответить, принимаете ли Вы с своей стороны предложения «Книгоспільни» и как Вы представляете работу с нами...».

І хоча, як й у вищезгаданому випадку з кінофірмою «Соня-фільм», у цьому листуванні російською й нехтуванні українською «нічого такого особливого не було» (звісно – для дипломатичного апарату ССРСР), 24 квітня зі Львова надіслали відповідь на цей лист, в якій адресант не виявив ніякого бажання притлумити конфлікт і сприйняти інформацію «общедоступною» для советських дипломатів мовою: «*Ми відносимося з повною пошаною до російської мови, але вживання цієї мови представництвом союзу держав, куди входить і Україна, як самостійна держава, в листуванні з українською установою – мусимо визнати хіба за демонстрацію, яка в даних умовах носить признаки образи. З цієї причини не можемо трактувати Вашого письма по суті*» (виділення наше. – Авт.).

Копію цього листування Я. А. Берзін надіслав до Москви. НКЗС ССРСР прореагував напрочуд швидко і в дещо іншій манері, аніж Торгпредство ССРСР у Варшаві на закиди на свою адресу у русотяпстві з боку С. Т. Кириченка (згаданий нами лист львівського консула ССРСР від 12 грудня 1927 р.). 21 травня 1928 р. заступник наркома закордонних справ М. М. Литвинов писав до Повпреда ССРСР у Празі В. О. Антонова-Овсієнка: «*Тов. Берзин прислав мне копию переписки книжного отдела при Пражском торгпредстве с «Союзом украинских кооперативов» во Львове. Эта переписка в копии послана из Харькова и Вам. Считаю нужным сообщить Вам, что я вполне разделяю мнение т. Берзина о недопустимости переписки на русском языке при данных обстоятельствах и поэтому предлагаю Вам в порядке политически-административного надзора сделать Торгпредству соответственное указание. Книжному отделу при желании нетрудно было бы, вероятно, найти в Торгпредстве или Полпредстве украинского переводчика*»⁵⁵.

У цій ситуації розгортання діяльності ВУТОКЗ мало би першорядне значення й до певної міри амортизувало б великодержавницькі вихватки московських дипломатів і торговельних представників за кордоном.

24 квітня 1928 р. заступник Уповноваженого НКЗС ССРСР в Україні І. Ю. Кулик (1897–1937) у листі до генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича зазначав: «*Майже вся наша робота в Польщі паралізується відсутністю Українського т[оварист]ва культурного зв'язку [з] закордоном [...]. Колегія НКЗС вважає, що ми повинні вжити заходів, щоб, як не перетягти УНДО на наш бік, то, принаймні, нейтралізувати його. Я особисто не вірю в те, щоб можна було перетягти УНДО на наш бік. Але нейтралізувати його шляхом впливу на нього через масові кооперативні та особливо культурницькі організації можна і треба*». Досягти цього можна б, зауважував І. Ю. Кулик, насамперед «через посилення нашого культурного впливу на Західну Україну, а без спеціального органу у вигляді Т[оварист]ва культзв'язку це неможливо. Ми вже писали про це [...] і сподівались, що питання буде поставлено на Секретаріаті чи Політбюро. Досі ми не одержали повідомлення про це. Дуже прошу прискорити розв'язання цього основного питання...»⁵⁶.

⁵⁵ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 275–276.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2679, арк. 39.

Нарешті 9 травня 1928 р. Я. А. Берзін повідомляв Ю. М. Коцюбинському: «Інстанція (тобто політбюро ЦК КП(б)У. – *Авт.*) ухвалила негайно створити Товариство Культзв'язку, яке в подальшому повинно буде взяти на себе виконання численних завдань по воксівській лінії. Головою Т[оварист]ва призначений тов. Полоцький. Я вважаю цю кандидатуру вдалою, з одного боку, тому, що т. П[олоцький] знайомий по своїй закордонній роботі з тими завданнями, що їх повинно виконувати Т[оварист]во Культзв'язку, а з іншого боку, він, будучи одночасно Заст. Наркомосу, буде спроможний надавати сприяння роботі Т[оварист]ва через своє відомство».

Утім, на цьому позитивний бік інформації Яна Антоновича вичерпувався, оскільки далі він залишав без чітко окресленої відповіді низку важливих питань: «Статут Товариства ще не вироблений, функції його не визначені (*sic!*), а головне – ще невідомо, в якій мірі це Т[оварист]во дістане можливість вільного виходу за кордон і в якій мірі йому доведеться діяти через ВТКЗ [...]. Я виніс враження, що у Москві не буде особливих заперечень проти безпосереднього виходу цього Т[оварист]ва на територію Польщі. Я наполягатиму, аби ще до оформлення нового Т[оварист]ва тов. П[олоцький] негайно приступив до виконання поточних конкретних завдань по лінії культзв'язку»⁵⁷.

«Особливих заперечень» Москва не мала, але висунула відразу низку застережень щодо майбутньої діяльності ВУТОКЗ. Так, 21 червня 1928 р. член Колегії НКЗС СРСР, завідувач відділу Польщі й Прибалтики Б.С. Стомоняков (1882–1941) писав Я. А. Берзіну: «У відповідь на Вашого листа [...] повідомляю, що на мою пропозицію Колегія вчора переглянула своє рішення з питання про культурне зближення із Західною Україною й ухвалила не заперечувати проти організації Українського товариства для культурного зв'язку за умови: а) що це товариство буде через свого представника у Львові й під загальним контролем нашого львівського консульства вести роботу по культурному зближенню лише із Західною Україною; б) що в інших країнах, як і досі, робота вестиметься через ВТКЗ; в) що основні принципові питання роботи Українського товариства у Львові погоджуватимуться попередньо із ВТКЗом».

Особливо наголошував Борис Спиридонович необхідність суворого контролю з боку політбюро ЦК КП(б)У за діяльністю ВУТОКЗ та ретельної перевірки його працівників: «З огляду на наявність ворожих нам тенденцій серед інтелігенції як Західної, так і нашої України, Колегія вважає, що діяльність цього товариства повинна відбуватися під особливим контролем української Вищої Інстанції (політбюро ЦК КП(б)У. – *Авт.*) з тим, щоб через це товариство не утворилось змикання шумськістьських елементів нашої України з ворожими нам елементами Західної України». Завершувався лист нагадуванням Я. А. Берзіну, що він є московським представником/наглядачем в УССР: «Незалежно від цього, Ви як УповНКЗС повинні стежити за діяльністю Українського товариства та своєчасно сигналізувати нам про всі випадки, коли ця діяльність може викликати заперечення з точки зору НКЗС»⁵⁸.

⁵⁷ Там само, арк. 45.

⁵⁸ Там само, спр. 2708, арк. 47–48.

Нічого дивного, що після такої відповіді Москви ВУТОКЗ, як і раніше, не подавало ознак життя. 30 липня 1928 р. Ю. М. Коцюбинський у черговий раз у листі до харківського Уповноваженого НКЗС наполягав, аби «створене три місяці тому у Харкові Товариство культурного зв'язку з закордоном, нарешті, почало працювати. До цього часу його роботи зовсім не відчуваю ні я, ні т. Лапчинський, а тим більше ті, для обслуговування котрих воно організоване. Тут поки що порожнє місце»⁵⁹. Юрій Михайлович вже вкотре звертав увагу керівництва республіканської дипломатії на потребу активізувати культурні зв'язки із закордонними українцями, насамперед діячами науки та культури. «Своєю роботою в цій галузі, – зазначав він, – ми можемо зацікавити значну кількість української інтелігенції з УНДО та кіл, близьких до УНДО. Нам слід широко прорекламувати нашу культурно-просвітницьку й наукову роботу, потрібно показати наші досягнення, наші успіхи, а вони немалі. Треба зайнятися рекламою наших досягнень»⁶⁰.

Особливо наполягали дипломатичні представники советської України у II Річпосполитій на потребі регулярно запрошувати галицьких науковців, митців та громадських діячів для участі в роботі численних з'їздів і конференцій, ювілейних урочистостей, які відбувалися в УСССР. На перешкоді цьому ставала не лише польська влада, що прагнула мінімізувати науковий та культурний зв'язок двох частин України, а й советська бюрократична система.

16 квітня 1929 р. Ю. М. Коцюбинський у листі до І. Ю. Кулика чергового разу нагадував/скаржився: «У березні 1928 р., тобто тринадцять місяців тому, я порушував питання щодо екскурсій до ССРСР і, зокрема, до УСССР. Українські студентські організації, спілка бібліотекарів, лікарів та низка інших організацій порушували й порушують питання щодо влаштування екскурсій до нас. Ми в цих екскурсіях зацікавлені, ми повинні сприяти розвитку таких екскурсій, ми повинні навіть надати деякі пільги для екскурсантів. (Хоча б частину тих пільг, які вони дістають під час подорожі до інших країн.) Екскурсії можуть бути переважно влітку. Ви минулого року тягнули з відповіддю шість місяців, потім дали вельми ухильну відповідь, і справа з екскурсіями була зірвана, оскільки минув сезон. Я вважаю, що цього року слід питання щодо екскурсій вирішити позитивно. Дуже прошу обговорити з зацікавленими установами й дати цілком ясну й чітку відповідь»⁶¹.

До бюрократичних відписок удавалися іноді навіть національно свідомі українські комуністи. Так, наприклад, 29 жовтня 1929 р. нарком освіти УСССР М. Скрипник досить роздратовано (й водночас несподівано – незбагненно) відповідав на запитання секретаріату ЦК щодо виконання його відомством директиви політбюро ЦК КП(б)У про регулярне запрошення до республіки лояльної до більшовицького режиму західноукраїнської інтелігенції: «Постановою Політбюро з 26/V-28 р. [...] було ухвалено: «Наркомосові передбачити регулярні запрошення на ділові українські наукові з'їзди наукових діячів Західної України так радянофільствуючих, так і тих, що тримають себе по відношенню до Радянської України лояльно».

⁵⁹ Там само, спр. 2679, арк. 59.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само, оп. 7, спр. 124, арк. 46–47.

На запитання про виконання цієї директиви я можу відповісти, що:

1) щодо складу осіб для приголошення з Західної України, – треба виявити таких осіб і проводити приголошення через Т[оварист]во Культурного зв'язку зі закордоном.

З травня місяця НКО не скликав наукових з'їздів, і тому до цього часу приголошення не мало місця. Для передбачення в дальнішому таких з'їздів приголошення матиме місце за списком, що його складе Т[оварист]во Культурного зв'язку.

2) Щодо коштів на приїзд учених Західної України, – Наркомос спеціально цього не передбачив в своїм кошторисі. Очевидячки, прийдеться провести це почасти за рахунок загальних коштів, відпускованих на наукові з'їзди, почасти за рахунок коштів Т[оварист]ва Культурного зв'язку»⁶².

Так, зокрема, неприпустима ситуація склалася довкола запрошення на гастролі до УССР відомого галицького композитора, піаніста й музикознавця, директора Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові Василя Барвінського (1888–1963). «Історія з приїздом галицького композитора Барвінського на Україну тягнеться вже три з половиною роки, – повідомляв Коцюбинський урядовим колам Харкова 30 липня 1928 р. – Адже це найповажніша сила в Галичині. Він советофільськи налаштований, просить надати йому можливість познайомитися з українськими композиторами-музикантами. Він не прагне заробити на цій поїздки. Він прагне зав'язати знайомства й познайомити наших музикантів з новою галицькою музикою. Він поїхав би за власні кошти, якби їх мав. Концерти він хоче дати лише для того, аби окупити витрати по поїздки». «Ця поїздка, – наголошував Юрій Михайлович, – відтягується роками з осені на весну, а з весни – на осінь»⁶³.

Підсумовуючи свої враження від численних розпачливих зусиль дипломатичних представників УССР у Польщі налагодити науковий та культурно-мистецький зв'язок між установами й організаціями підсоветської України та їхніми галицькими колегами, Ю. М. Коцюбинський звертав увагу на те, що зростаючий бюрократизм, неприпустима тяганина, неакуратність інституцій УССР підривають довіру до них за кордоном. «Загалом слід сказати, що до нашої недбалості й невміння працювати тут (тобто в Західній Україні. – *Авт.*) не можуть пристосуватися, події не хочуть чекати, й ми завжди спізнємося»⁶⁴, – завершував він власні роздуми із цього приводу.

До речі, оця «недбалість» і «невміння працювати» були притаманні не лише установам й організаціям УССР (почасти й її дипломатичній службі), які аж надто повільно зав'язували відносини зі Східною Галичиною. До певної міри ці риси були властиві всім закордонним зв'язкам Советського Союзу того часу. Принаймні, у листі Я. А. Берзіна до Ю. М. Коцюбинського від 9 травня 1928 р. є такі рядки: «Дорогий Юрію Михайловичу! Ваші скарги та зойки мені дуже зрозумілі, даремно я особисто упродовж свого восьмирічного перебування за кордоном зі схожими скаргами штурмував Наркомзаксправ та інші установи. Не вдаючись до докладного висвітлення усіх причин, які гальмують нашу роботу, я хочу лише на-

⁶² Там само, оп. 20, спр. 2708, арк. 51.

⁶³ Там само, спр. 2679, арк. 60.

⁶⁴ Там само, арк. 62.

голосити, що ми з тов. Куликом завжди старалися й стараємося прискорити вирішення назрілих питань й полегшити Вам та іншим закордонним товаришам виконання Вашого важкого завдання. На жаль, у дуже багатьох випадках ми безсилі зробити будь-що з належною швидкістю й у повному обсязі...»⁶⁵.

Завдяки настійливим вимогам дипломатів України й втручанню вищих урядових інстанцій УССРСР, насамперед наркома освіти М. О. Скрипника, у наукових та культурних зв'язках із Західною Україною все-таки сталися зміни на краще. Восени того ж, 1928 р., відбулися, нарешті, гастролі у підсоветській Україні композитора й піаніста В. Барвінського разом із віолончелістом Б. Бережницьким (1887–1964)⁶⁶. У 1927–1932 рр. диригентом в оперних театрах Харкова й Києва був композитор і піаніст **Антін Рудницький** (1902–1975), уродженець Самбірщини⁶⁷. У 1929 р. в УССРСР із тріумфом відбулися гастролі піаністки зі Львова **Любки Колесси**.

Починаючи з 1927 р. Наркомос України запрошував з-за кордону на гастролі або на штатні посади до театрів УССРСР уродженців західноукраїнських земель – відомих співаків-тенорів **Ореста Руснака** (1895–1960), який був на гастролях у Харківській опері у 1928 р., та **Михайла Голинського** (1895–1973), який у 1927–1930 рр. (з перервою) працював штатним солістом в Одеському та Харківському оперних театрах⁶⁸.

Артистичними силами, які запрошувалися з-за кордону, опікувався особисто нарком освіти України М. О. Скрипник. Цікавий в цьому плані його лист до Наркомфіну УССРСР від 15 січня 1928 р.: «Харківська державна опера запросила на службу артиста **Голинського М. Т.** зі Львова. За умовою, підписаною оперою, артисту Голинському надано право щомісячно переказувати за кордон 300 американських доларів [...]. Голинський, посилаючись на загрозу продажу судовим порядком його майна в Галичині, просить збільшити зазначену суму й дозволити йому переказувати за кордон щомісячно 450 американських доларів...» НКФ УССРСР пішов назустріч клопотанню Наркомосу. Рівночасно диригент Харківської опери А. Рудницький отримував дещо скромніший гонорар – 250 доларів місячно⁶⁹.

Разом з тим, становище в УССРСР того ж М. Голинського, українця за національністю й самосвідомістю, громадянина П Річпосполитої за паспортом, соліста Харківської опери – за ангажементам, було доволі складне. Перебуваючи в підсоветській Україні, він щоденно немов складав іспит на принаймні подвійну

⁶⁵ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 68.

⁶⁶ Див.: *Гості з Західної України*: На Радянську Україну прибули композитор В. Барвінський і віолончеліст Бережницький. Стан музичної справи в Західній Україні // *Культура і побут* (Харків). – 1928. – 22 жовт. – № 41/42. – С. 4.

⁶⁷ Див.: *Рудницький А.* Опера в Харкові // *Діло*. – 1928. – 6 трав. – Ч. 99. – С. 3. Скор. передрук з «Діла»: *Рудницький А.* Опера в Харкові // *Культура і побут*. – 1928. – 19 трав. – № 20. – С. 2. Див. також: *Рудницький А.* Музичне життя в Харкові // *Культура і побут*. – 1928. – 2 черв. – № 22. – С. 3.

⁶⁸ Див.: *Остан Вишня*. Мистецькі силуети: Михайло Голинський // *Культура і побут*. – 1928. – 3 берез. – № 9. – С. 2–3; *Його ж* (передрук). Мистецькі силуети: Михайло Голинський // *Діло*. – 1928. – 8 квіт. – Ч. 80. – С. 2; *Голинський М.* Спогади / Переднє слово та передм. С. Д. Козака. – К., 1993. – 368 с.

⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 267, арк. 7.

лояльність. Якщо його не залишали поза увагою співробітники Генконсульства Польщі у Харкові, цілком слушно вважаючи співака підданим тієї держави, інтереси якої вони представляли, то й відповідні «зацікавлені особи» в УССР (керівники республіканського квазідипломатичного відомства й органів НКВД – ГПУ) тримали його в полі зору. Так, викладаючи перебіг вечірки у польському представництві у Харкові 27 грудня 1927 р. (відзначався день народження дружини Генконсула К. Скшинського), заступник Уповноваженого НКЗС І. Ю. Кулик згадав і присутнього на ній Голинського: *«Характерно, що артист опери Голинський, який нещодавно приїхав з Галичини, побачивши мене, став раптом виправдовуватися, що не міг не прийняти запрошення Скшинського, оскільки він, Голинський, досі все ще залишається польським підданим. Згодом він заговорив про пригноблення українців у Галичині настільки різко, що мені довелося перемінити тему бесіди. Голинського запросили, зрозуміло, для того, щоб він співав, і він готувався до цього. Проте, побачивши нас, Голинський відмовився співати, посилаючись на те, що піаніно занизько настроєне для його голосу й репертуару...»*⁷⁰.

Можна лише пошкодувати, що цей маркантний епізод не відобразився у мемуарах митця, де лише згадано: *«Мене називають дипломатичним співаком і думають, що я дуже багатий. Це була неправда. Якось так сталося, що переважно мене закордонні місії і консульства (у тогочасній УССР. – Авт.) запрошували на різні виступи-прийоми, за що, розуміється, мені добре платили. Одяг я привозив з Галичини і був завжди добре та модно одягнений. Може, через це мене називали дуже багатим»*⁷¹.

Натомість світлий спогад залишили у співака відвідини польського консульства у Тифлісі: *«Я мав польський паспорт, і треба було [...] відвідати на другий день польський скромний консулят, який був дещо номінальний, бо в Грузії було дуже мало польських громадян [...]. Прийшовши туди, я представився дуже милому і ввічливому секретареві, який заміщав консула. Він запросив мене на «гербатку». За чаєм і тортами та тістечками ми швидко перейшли на знамениті кавказькі вина. Секретар, відірваний від польської мови і від людей з Польщі, сердечно радів і закидав мене різними запитаннями про Львів, Варшаву, Краків, Познань. І так мені ніби ненароком сказав, що у Львові живе його кузина Фалькенберг [...]. Почувши прізвище Фалькенберг, я зрадів. Таж я її добре знаю, бо ми разом жили на вулиці Тарнавського у її приятельки вдови Вандзі Стобецької. Секретар консульства був дуже вдоволений, коли я йому сказав це. Від того дня ми з цим поляком здружилися, часто з ним зустрічалися, передзвонювалися і навіть користувалися його авто»*⁷².

Оці відвідини польських представництв у Харкові, Києві й Тифлісі галицькими митцями, які приїздили в УССР на гастролі або ж діставали ангажемент, та науковцями, обов'язкові для підданих II Річпосполитої, які мусили коритися загальноприйнятими дипломатичними нормам, згодом – з ласки ГПУ УССР – набу-

⁷⁰ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 276.

⁷¹ Голинський М. Спогади. – С. 301.

⁷² Там само. – С. 338.

ли зловісного забарвлення й трактувалися, як виконання «*штигунських доручень*» на користь «*імперіалістичної Польщі*».

Цілком зрозуміло, що українські советські дипломати були передусім представниками ССРСР за кордоном, покликаними обслуговувати насамперед потреби російської комуністичної ідеології, і лише по-друге чи по-третє, наскільки дозволяли обставини й власна совість/національна самосвідомість, – українцями. Тому за дорученнями Кремля чи його харківських представників вони докладали значних зусиль у специфічній царині деструктивної роботи – з розкладу українських політичних партій в еміграції чи національних політичних об'єднань і товариств, а також їхніх друкованих органів на території Східної Галичини.

Так, у цитованому вище листі Ю. М. Коцюбинського від 30 липня 1928 р. згадується один із проектів такої розкладницької роботи: «*Є можливість захопити у свої руки «Літературно-Науковий Вістник». Є можливість створити щоденну, добре поставлену газету, яка заб'є усю ундієську пресу. Провадитися вона має вкрай обережно, вона повинна бути позапартійна, трохи галаслива, дуже жвава, така, що робить політику не статтями, а інформаціями. Усе це дуже важливо, усе може бути зроблено за умови, якщо Харків серйозно займеться постачанням матеріалу для газети і статей для журналу. Без упевненості в акуратності й своєчасному виконанні роботи Харковом за цю справу не можна братися»⁷³.*

Харківські урядовці підтримали ініціативу своїх закордонних представників щодо опанування «Літературно-науковим вістником» (у тандемі з Ю. М. Коцюбинським активно працював у цьому напрямі й львівський консул Г. Ф. Лапчинський). 18 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таємне рішення щодо «ЛНВ»: «1. Прийняти пропозицію щодо реорганізації Літературно-Наукового Вістника. 2. Доручити Секретаріату ЦК виділити товариша для роботи у редакції часопису й товариша для організації надсилання з України матеріалу до журналу»⁷⁴.

Телеграфний стиль советського дипломатичного листування та аналогічних закритих рішень політбюро ЦК КП(б)У суттєво доповнює та, власне, дає змогу зрозуміти епістолярна спадщина ще однієї зацікавленої особи – тодішнього редактора «Літературно-наукового вістника» Дмитра Донцова. У його листі до письменника й публіциста Юрія Липи (1900–1944) від 2 березня 1929 р. подаються цікаві залаштункові подробиці підривної акції, спрямованої проти очолюваного Д. Донцовим часопису: «*Справа з ЛНВ – перманентна криза. Утворилася спілка – редактори «Діла» Ф. Федоріців, М. Рудницький і, крім того, А. Крушельницький і Свенціцький, за якими стоїть, фіндуючи спілку, консул большевицький Лапчинський. Спілка зветься «Нові Шляхи». Хоче вона (герольди її в Надзір[ній] Раді Видав[ничої] Спілки, що видає ЛНВ, – є проф. Раковський і «інженер» А. Гладишовський) перебрати ЛНВ. В разі невдачі видаватиме свій журнал «Нові Шляхи», який вже складається. Лапчинський «гарантує» нашим «сміновіховцям» 2.000 передплатників, себто 6.000 зл[отих] н[ольських] в місяць, гонорари – 15 доларів від аркуша (ЛНВ «платить» по 5). На се пішла рибка велика й маленька. І хоч*

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2679, арк. 61.

⁷⁴ Там само, оп. 16, спр. 6, арк. 274.

у ЛНВ – на думку приятелів Лапчинського – нема ні літератури, ні науки, – в першу голову ся кампанія заходила ся зеднати для свого журналу неіснуючих літераторів з треклятого ЛНВ. Від декого (м[іж] и[ншим] від В. Пачовського) дістали відправу, дехто – пішов, дехто (і то з «наших знаних») приходив до мене, плакав, в груди бився і в симпатії довічній запевняв, але – просив скреслити його імя з числа співробітників: «надож жіть» і пр.».

Д. Донцов не передбачав райдужних перспектив для керованого ним видання, але – тим не менше – не мав наміру «складати зброю» й капітулювати перед нав'язуваними йому правилами гри: «Коли ЛНВ[істни]ка не передадуть Лапчинському і К°, то в кождім разі конкуренція з «Новими Шляхами» буде не легка. Не через те, що вони згуртують когось, а через високі гонорари. Тихо попирає акцію большевичків антибольшевицьке УНДО, яке воліє чорта від мене, закидаючи мені (устами немудрого Мудрого на останнім з'їзді партії) те, що закидали Сократові – «развращеніє молодежи». Хоч і небезпечна ся спілка, але на разі цікути не то, натомість, як завше, чай і каву (вина, на жаль – ні). Від конкуренції могла б вратувати ЛНВ тільки матеріальна допомога солідна; на жаль, меценатів не знаю, і їх звичайно не буває для «котів, що ходять самі», в запряжку ж я не надаюсь...»⁷⁵.

У повоєнній (1948) розвідці про «Літературно-науковий вістник» Володимир Дорошенко подав низку цікавих фактів, що суттєво доповнюють картину залаштункових дій представників УСССР у Львові для усунення Д. Донцова від редагування часопису й підпорядкування собі цього впливового видання: «Львівський советський консул Лапчинський, що своєю зручною поведінкою зумів придбати багато прихильників серед української інтелігенції міста, робив через усяких посередників натиск на дирекцію Укр. Видавничої Спілки, щоб усунула д-ра Донцова й настановила іншого редактора, який повів би советофільський курс. Навіть посилав до мене віце-консула Грігорієва, який раз дуже конспіративно, ховаючися від людських очей, явився до мене, щоб намовити мене зайняти на засіданні дирекції прихильне до зміни становище. Очевидно я рішуче відмовився [...]. Дуже муляло очі большевикам і співробітництво у ЛНВ покійного Василя Стефаніка, тим більше, що він, як і О. Кобилянська, діставав від Народного комісаріату УРСР досмертну пенсію. Стефанік прийняв цю пенсію під тією умовою, що вона є нагородою від українського народу за його дотеперішню літературну працю, а не якась заплата, і що він за жадну ціну не зречеться своїх політичних переконань [...]. І дійсно, ніякі намови большевицьких чинників не змусили Стефаніка брати участь у советофільських органах на львівському ґрунті. Так само нічого не вдіяли намагання консуляту, щоб він відрікся від співробітництва в ЛНВ [...]. Але большевики, хоч як це їм було не до вподоби, не важилися піти на розрив із славним письменником»⁷⁶.

Отже, від плану захоплення «Літературно-наукового вістника» й перетворення його на советофільський часопис харківська влада та її варшавські/львівські представники відмовилися. Натомість було задіяно інший варіант – протидії

⁷⁵ Biblioteka Publiczna m. Starej Warszawy. Dział rękopisów. Rps. Nr Akc 2469/II. Кореспонденція Юрія Липи. – К. 83–84.

⁷⁶ Дорошенко В. «Літературно-науковий вістник» // «Літературно-науковий вістник»: Показчик змісту. Тт. 1–109 (1898–1932) / Уклав Б. Ясінський. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 541.

впливам «ЛНВ» через субсидійований Харковом, а відтак і відповідно зорієнтований місячник «Нові Шляхи» (1929–1932) під керівництвом Антона Володиславовича Крушельницького⁷⁷.

Так, у «Кошторисі закордонних витрат» ЦК КП(б)У на 1930/31 господарський рік (затверджений політбюро ЦК КП(б)У 27 вересня 1930 р.) річна субсидія у 600 американських доларів «Новим Шляхам» обґрунтовувалася таким чином: «Єдиний товстий журнал у Західній Україні. «Нові Шляхи» у групі цієї преси (тобто советофільських видань. – *Авт.*) посідають важливе місце. Незважаючи на те, що «Нові Шляхи» зустрічає багнетами польська й українська преса – журнал цей встиг згрупувати навколо себе значні групи авторів як із молоді, так і з більш старших письменників.

[Журнал не є навіть советофільським] (ця фраза викреслена з первісного тексту документа. – *Авт.*). *Це дає можливість залучити до співробітництва ширші кола інтелігенції, відриваючи їх від співробітництва в антисоветських часописах, яким у першу чергу є «ЛНВ». Крім того, протиставляючи «Нові Шляхи» «ЛНВ», ми відриваємо у останнього певне коло читачів з т. зв. широких кіл інтелігенції»⁷⁸ (виділення наше. – *Авт.*).*

Власне, саме у цьому «відриванні» західноукраїнської автури й читачів від «Літературно-наукового вістника» з його гостро критичними статтями на теми підсоветської української дійсності (пера Д. Донцова і не лише його) та й від усього загалу «української націоналістичної преси» II Річипосполитої й полягало надзавдання советофільських видань на кшталт місячника «Нові Шляхи».

Проте наукові та культурні зв'язки Західної та Східної України, які наприкінці 1920-х років, долаючи численні труднощі, зокрема й бюрократичні перепони, поволі почали налагоджуватися, вже на початку 1930-х років були брутально перервані. Спричинили це: нагнітання комуністичним режимом ССРСР спецеїдського психозу, сфабриковані процеси проти інтелігенції, започатковані в Україні так званою «справою СВУ», сталінська примусова колективізація, голод-генцид 1932–1933 рр. тощо. Наслідком цього було підозріле ставлення до будь-яких закордонних контактів, острах до них, з одного боку, з іншого – відразу до сталінської тоталітарної системи. Відтак відбувається взаємовідчуження інтелігенції обох частин України.

За цих умов різко звужується й формалізується сфера тих контактів між науковцями та митцями Західної України й УССР, які ще існували. Це, зокрема,

⁷⁷ 15 січ. 1929 р. у Львові відбулися збори, на яких було засновано *видавничу спілку «Нові Шляхи»*. Серед її організаторів, крім Антона та Івана Крушельницьких, були Кость Левицький, Іларіон Свенціцький, Федь Федорців, Лев Петрушевич, Павло Волосенка, Мирон Гаврисевич, Василь Герасимчук, Михайло Рудницький, Омелян Саєвич, Марія Фуртак-Деркач, Ганна Слобода, Антін Король. Товариство мало на меті «*підносити заробіток і господарство членів веденням спільних підприємств і підносити культурний рівень членів*», а для цього: «*а) видавати журнали, часописи, книжки і репродукції мистецьких творів [...]; в) вести друкарні, клішарні й інші заведення репродукції; г) засновувати й удержувати читальні, клуби, бібліотеки, влаштовувати лекції, виклади, курси, виставки і наукові прогульки; д) уділювати стипендії і допомоги для наукових і артистичних студій, премії за праці з обсягу науки, мистецтва і письменства*». Советофільська лінія однойменного часопису спілки, що поступово ставала все виразнішою, зумовила вихід з товариства частини його засновників (Див.: *Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки)*. – Л., 2001. – С. 34).

⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 184–185.

стосується й діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном, яке, ледве зіп'явшись на ноги, замість справи власне культурного обміну переключачється на поширення неправдивої інформації про ССРР, захист сталінського тоталітарного соціалізму взагалі та його республіканської іпостасі, зокрема.

Варто наголосити, що й після розпачливих листів українських дипломатів 1928 р. у справі ВУТОКЗу й ухвали політбюро ЦК КП(б)У щодо розгортання його діяльності Товариство все-таки перебувало у напівлетаргічному стані⁷⁹. Так, 24 грудня 1929 р., під час розгляду питання про ВУТОКЗ в НКО УСРР (республіканський Культзв'язок очолював один із заступників наркома освіти – *О. А. Полоцький*), зазначалося, що за рік свого існування ВУТОКЗ поживило роботу, але відчувало надзвичайну фінансову скруту. Водночас зауважувалося щодо хиб організації діяльності Товариства: *«Треба відмітити повну його невизначеність і неоформленість. Правління Товариства культзв'язку за перший рік свого існування збиралося лише разів чотири, а після того на протязі тівроку не було скликано ні разу...»*⁸⁰.

Майже одночасно з розглядом стану справ у ВУТОКЗ на Колегії НКО його голова *О. А. Полоцький* адресував листа Голові РНК УСРР *В. Я. Чубареві*, порушивши надзвичайно гостре питання фінансового забезпечення діяльності Товариства: *«Після детального обміркування і обговорення кошторису Всеукраїнського Т[оварист]ва Культурного Зв'язку з Закордоном на 1929/30 р., загальну його суму було визначено НКФ та бюджет[овою] комісією ВЦВК в 86.000 крб. і прилучено до бюджету Наркомосу. Коли остаточно затверджується бюджет в Москві на бюджетовій сесії, то т. Луначарський заявив, що є постанова директивних органів, яка забороняє такі витрати включати в загальний бюджет і тому було визнано за неможливе включити кошторис Всеукраїнського Т[оварист]ва Культзв'язку з Закордоном до бюджету Наркомосу, а по прикладу Московського ВОКСу він має проходити по спеціальних резервових коштах РНК»*.

І далі *Олександр Аркадійович* апелював до голови Уряду республіки, з'ясовуючи йому, що Культзв'язок УСРР внаслідок такого перекидання його з однієї бюджетної статті до іншої опинився зрештою без будь-якого фінансування на черговий господарський рік: *«23/ХІІ на засіданні Раднаркому, Влас Яковлевич, Ви заявили, що резервових коштів немає, і накреслений НКФ розподіл коштів не розглядався. Таким чином, ми зараз позбавлені будь-яких коштів, і вся робота мусить припинитися – в той час, коли вона зараз значно розвинулася, коли ті двадцять часописів, що ми обслуговуємо, вимагають дальніших матеріалів, коли починають працювати секції технічна, медична, педагогічна і др. секції, розгортається низка виставок, розгортається робота по вивчання чужоземних мов [...]. Вирахований кошторис є мінімальний щодо пляну Т[оварист]ва [...]. Щиро прохаємо асигнувати Т[оварист]ву ці гроші, з НКФ УСРР це погоджено і він не лише не заперечує, але, знаючи роботу Т[оварист]ва, цілком підтримує»*.

⁷⁹ 4 груд. 1928 р. київська «Пролетарська правда» повідомила читачів про організацію у Харкові Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном. 8 грудня інформацію щодо створення ВУТОКЗ (за київським щоденником) оприлюднило на своїх шпальтах львівське «Діло».

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 1562, арк. 31–32.

Чудово розуміючи, що будь-яке подібне звернення, аби досягнути позитивного результату, слід обов'язково підкріплювати партійно-політичною «санкцією», О. А. Полоцький 25 грудня 1929 р. листовно адресувався до секретаря ЦК КП(б)У П. П. Любченка (тогочасного куратора закордонної діяльності УСССР) з аналогічним клопотанням: «Шановний Панас Петрович! Додаю до цього копію листа т. Чубарю, з якого Ви побачите, в якому стані зараз Т[оварист]во Культзв'язку. Далі без копійки грошей працювати неможливо, і тому я прошу В[ашої] допомоги до розв'язання цього питання; до того, в Т[оварист]ві і досі немає ні заступника, ні генерального секретаря, про що я не раз доповідав Вам [...]. Взагалі треба терміново рішати – коли політично Т[оварист]во потрібно, треба дати гроші і людей, коли ні – треба негайно його ліквідувати, бо ми лише гальмуємо роботу, вводимо в блуд ті чужоземні журнали і часописи, що ми маємо обслуговувати, ті господарчі, державні і громадські організації, що ми маємо обслуговувати і втягти в секції, що ми організували, бо фактично ми їм вже зараз нічого не можемо зробити»⁸¹.

Отже, формально започатковане у 1926 р., ВУТОКЗ поволі розгортає свою роботу лише з 1928–1929 рр. й майже відразу збивається на манівці відвертого обслуговування ідеологічних потреб сталінського режиму. Прикметний в цьому плані лист керівництва Товариства до заступника Уповнаркомзаксправ ССРСР у Харкові від 27 грудня 1930 р., в якому міститься прохання дати розпорядження «переказати до Держбанку на наш біжучий рахунок № 83022 – *три тисячі дев'ятсот п'ятдесят сім крб. 49 коп.* на покриття витрат по виданню брошури «Процес «СВУ»» французькою і англійською мовами...»⁸².

З осені 1933 р. внаслідок вищезгаданих подій і фактичного припинення суспільно-політичних і культурних контактів між українським громадянством Східної Галичини та УСССР діяльність Консульства ССРСР у Львові дедалі більше формалізується, обмежується суто канцелярськими функціями та (очевидно) інформаційно-розвідувальною роботою.

У квітні 1934 р. консульство у Львові було підвищено до рангу Генерального консульства. Але саме тоді почався спад його дипломатичної активності. Советофільські настрої західноукраїнського населення зішли нанівець. З іншого боку, тоталітарний режим ССРСР дедалі ретельніше відгороджувався від Заходу «залізною завісою», й львівське консульство ставало непотрібне. Починаючи від С. Кириченка, консули перманентно скаржилися на брак коштів. Щорічної суми у 11,5 тис. дол. США для нормального функціонування представництва не вистачало.

Масові репресії у підсоветській Україні, в тому числі проти уродженців західних теренів національної території, спричинили численні звернення до Консульства ССРСР у Львові для з'ясування долі родичів в УСССР. У будинок на вулиці Набеляка надходили сотні письмових запитів з теренів консульської округи. Упродовж 1938 р. тільки з Львівського воеводства 96 громадян відвідали консульство, аби дізнатися про долю своїх близьких за Збручем, репресованих органами НКВД. Зазвичай Москва ігнорувала ці запити або ж повідомляла про виїзд розшукуваних «у невідомому напрямку». У такому стані співробітники пред-

⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2925, арк. 54–55 зв.

⁸² ЦДАВО України, ф. 555, оп. 1, спр. 217, арк. 125.

ставництва зустріли вересень 1939 р., коли внаслідок приєднання східногалицьких територій до Советського Союзу Генеральне консульство СРСР у Львові припинило свою діяльність.

Консульство, а згодом Генеральне консульство СРСР у Львові функціонувало впродовж дванадцяти років. Воно безпосередньо підпорядковувалося Наркомату закордонних справ СРСР й виконувало свої функції відповідно до загальної зовнішньополітичної лінії Москви, втручання ж у його діяльність квазіурядового Харкова було мінімальним. Одночасно консульство працювало на українських етнічних теренах II Річпосполитої, й процеси, які відбувалися у Західній Україні та в УРСР, так або інакше позначалися на його діяльності й у перші роки навіть надавали їй квазіукраїнського забарвлення. Назагал же Генеральне консульство СРСР у Львові виступало як аванпост комуністичного тоталітарного режиму й покликане було створювати ілюзію більшовицького раю у підсоветській Україні та вносити незгоду в середовище українських національних партій та некомуністичної інтелігенції західноукраїнських теренів⁸³.

⁸³ Див.: *Науменко К.* Генеральне консульство СРСР у Львові // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип. 7. – С. 400–402; *Данильченко О. П., Рубльов О. С.* Створення і діяльність Консульства СРСР у Львові (1927–1933 рр.) // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 92–95.

Розділ VIII

Советські пенсії західноукраїнським інтелектуалам, 1920-ті – початок 1930-х рр.: *Timeo Danaos et dona ferentes?*⁰

У листопаді 1927 р. закордонна українська громадськість готувалася святкувати 40-річчя літературної діяльності Ольги Кобилянської, яка жила на Буковині, в Чернівцях. Планувалося відзначити ювілей славетної української письменниці й у підсоветській Україні. Напередодні свята у доповідній записці керівництву Наркомосу України заступник завідувача Управління політосвіти НКО М. В. Паньків¹ зазначав: «Безперечні заслуги Ольги Кобилянської перед українською культурою спонукають нас відмітити належним чином 40-літній ювілей;

⁰ Журнальну версію розділу див.: *Рубльов О.* Советські пенсії західноукраїнським інтелектуалам, 1920-ті – початок 1930-х рр.: *Timeo danaos..?* // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 161–176.

¹ **Михайло Васильович Паньків** (1893–1938) – уродженець Мармарош-Сигета (Закарпаття), газетяр. Член УСДРП у 1909–1918 рр.; службовець Генерального секретарства з земельних справ УЦР (1917–1918). У 1919–1920 рр. – член ЦК УКП (боротьбистів), разом з В. Елланом (Блакитним) редагував газети «Боротьба» та «Червоний стяг». З 1920 р. член КП(б)У. У 1921 р. спрямований на нелегальну партроботу до Львова, кооптований до ЦК КПСГ (з 1923 р. – КПЗУ), редагував «Робітничу газету» й часопис «Праця» (нелегальний). Був ув'язнений і на Святоюрському процесі засуджений до каторги (Див.: *Паньків М. (Маліновський).* Юривський процес: Спогад: До Першого з'їзду КПЗУ 1921 р. // *Західня Україна.* – 1932. – № 7/9. – С. 93–107).

«Утікши з Польщі, – писав він у життєписі, – я їздив потім до Праги пред[авником] ГИЗа РФСРР і ДВУ. Влаштував дві великі виставки рад[янської] книжки в Празі і Відні» (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 5, *спр.* 724, арк. 61–62; оп. 12, *спр.* 5697, арк. 2–2 зв.).

У Празі у 1924–1925 рр. М. Панькова знали як «*Дехтярьова*». Саме під цим прізвищем згадує його у щоденнику В. Винниченко 31 січ. 1925 р.: «Справа з продажем «Соняшної машини» українською і російською мовами Держвидаву і Госіздату. Зустріч за посередництвом Олеся з Дехтярьовим. Розмова про УКП. Запевнення Дехтярьова, що гонорар буде виплачено, незважаючи на «поза законом». Смішно: майже хлопець, навряд чи освічений, колишній незначний член моєї партії, майже вирішує долю моєї праці. Одягнений шкарно, а ми троє (Олесь, Сірій і я) убогенько. Він – «представник пролетаріату», «комуніст», а ми – «слуги буржуазії», «контрреволюціонери...» (*Винниченко В.* Щоденник / Ред. Г. Костюк. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. 2 (1921–1925) / Упоряд. і прим. О. Мотилія. – С. 508). Зауважимо, що «*навряд чи освічений хлопець*» мав за плечима два курси юрфаку (як і Винниченко) і три роки навчання у політехніці, крім рідної, вільно володів нім., чес., польськ. та рос. мовами. Саме він ініціював переговори про купівлю ДВУ права на видання в УССР роману «Соняшна машина».

Після повернення з Праги Паньків працював заст. Керівника РАТАУ, заст. Зав. Головополітосвітою НКО УССР. На останній посаді його життєвий шлях перетнувся з долею Ю. К. Смолича, згодом відомого письменника, а тоді безпосереднього підлеглого Паньківа по Наркомосу. «Паньків, – згадував Ю. Смолич, – був моїм прямим начальником. Але на посаді він перебував нерегулярно, зникаючи інколи на два і три місяці. Потім з'являвся знову – робив, засідав, порядкував, викликав підлеглих із звітами, сам виступав з різними доповідями [...]. А потім знову зникав. У цьому було щось таємниче [...]. Не пригадую вже звідки, але стало відомо, що зникає Паньків за кордон, у Польщу, і провадить там, у Західній Україні, на своїй батьківщині конспіративну підпільну роботу. Цього

це тим більше необхідно, що очі всього українського населення, що перебуває за кордоном, гостро скеровані на всякий акт культурного значіння, що має місце на Радянській Україні». У документі пропонувалося вжити ряд заходів, щоб належним чином відзначити цю знаменну подію. Серед них був і пункт про «фундацію пенсії ювілянтці в розмірі 150 крб.». Водночас зауважувалося, що «не широкий політичний світогляд» керівництва республіканського видавництва «Книгоспілка», де друкувалися твори авторки з Буковини, «подиктував їм трактувати О. Кобилянську, як чужоземного автора, і, виходячи з цього, «Книгоспілка» відмовилася платити гонорар...»².

Пропозиції М. В. Паньківа були підтримані М. О. Скрипником. 30 листопада 1927 р. республіканський офіціоз – газета «Вісті ВУЦВК» – інформував читачів: «У неділю, 27-го листопада, минуло 40 років літературної діяльності відомої української письменниці Ольги Кобилянської, що перебуває зараз на Буковині, в Чернівцях. Наркомос УСРР порушив перед Раднаркомом клопотання про щомісячну пенсію письменниці».

У меморандумі НКО УСРР до РНК республіки з цього приводу наголошувалося: «Беручи на увагу велике значіння діяльності Ольги Кобилянської для українського культурного процесу, Наркомос вважає за потрібне відзначити згадану діяльність [...] і просить Раднарком призначити О. Кобилянській, з огляду на її 40-літній ювілей, персональну пенсію в розмірі ста п'ятдесяти карб. щомісяця з 1 січня 1928 року»³.

23 листопада О. Кобилянська отримала з Харкова телеграму за підписом Скрипника. В ній, крім привітання з ювілеєм, було повідомлення, що Наркомат освіти порушив клопотання перед урядом УСРР про призначення їй довічної персональної пенсії⁴.

27 листопада 1927 р. у залі Всенародної Бібліотеки України під головуванням М. С. Грушевського відбулося урочисте засідання Комісії Західної України Історичної секції ВУАН з нагоди 40-ліття літературної творчості Ольги Кобилянської.

У вступному слові акад. Грушевський коротко з'ясував значення творчості буковинської літераторки для українського письменства й наголосив, що «вільна

було досить, щоб остаточно повити Паньківа серпанком таємничості й романтики» (Див.: *Смолич Ю. Паньків // Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця.* – К., 1972. – *Кн. 3:* Ще дещо з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті. – С. 162–163).

Наприкінці 1920-х років, очевидно, покращилися стосунки Паньківа з В. Винниченком, спочатку не вельми приязні. Конкретний характер цих взаємин поки що повитий серпанком таємничості, але принаймні до власного суто ділового звернення до харківського видавництва «Рух» від 12 верес. 1929 р. Володимир Кирилович прилучив й листа до М. Паньківа, а в постскрипті прохав харківських видавців: «Дуже прошу повідомити мене про передачу листа т. Панькову і задалегідь дякую» (Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 279).

На початку 1930-х років невилковна недуга прикувала М. Паньківа до ліжка. Лише тяжка хвороба «врятувала» його від репресій у сфабрикованій «справі» «УВО», хоча під час слідства й згадувалося неодноразово його прізвище як одного із чільних «контрреволюціонерів». Гіркими були останні роки Михайла Васильовича. Хоча мешкав він в урядовому будинку, мав, за Смоличем, «квартиру на три кімнати, добре умебльовану», але дружина змушена була спродувати хатні речі, щоб утримувати дитину й хворого чоловіка. Взимку 1938 р. М. Паньківа не стало (Див.: *Смолич Ю. Паньків.* – С. 163–164).

² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 180, арк. 189.

³ Там само, ф. 8, оп. 5, спр. 6966, арк. 3.

⁴ Див.: *Панчук Е.* Кобилянська: Роман-есе // *Жовтень.* – 1983. – № 12. – С. 59.

Радянська Україна пам'ятає про поневолені українські землі та про долю й життя своїх західних братів». Далі було прочитано три доповіді, що мали завданням подати короткий огляд історії Буковини від найдавніших часів й до початку Першої світової війни та показати умови, в яких розвивався й зростав мистецький талант О. Кобилянської. Аспірант Науково-дослідної кафедри історії України у Києві О. Я. Павлик виголосив доповідь «Буковина до 1848 р.». Тема кандидата на аспіранта тієї ж кафедри Василя Миколайовича Костащука була продовженням першого виступу – «Буковина від 1848 р. до 1914 р.». Промовець дав стислий огляд громадського й культурного життя регіону другої половини ХІХ – початку ХХ ст., висвітливши докладніше гуцульське повстання під проводом Л. Кобилиці 1848 р. й складну національну боротьбу, що її вели місцеві румуни, німці й поляки проти українців за австрійських конституційних часів, подавши таким чином тло, на якому відбувалася літературна творчість ювілянтки. Третій референт, проф. С. Ю. Гаєвський, виголосив доповідь «Сорокрічний період літературної творчости Ольги Кобилянської».

Перед закриттям засідання голова зборів поінформував присутніх, що Історична секція ВУАН вислала своєчасно привітання ювілянтці, оголосивши текст цього поздоровлення. Президія зборів запропонувала вислати телеграфне привітання письменниці від зібрання, що було сприйнято ентузіастично. Присутні скріпили власними підписами текст поздоровної телеграми⁵.

29 листопада 1927 р. у листі до голови НТШ, згадуючи прилюдне зібрання Комісії Західної України на честь буковинської літераторки 27 листопада, М. С. Грушевський інформував свого львівського кореспондента: «Тішимось дуже з Вашої звістки про пенсію Кобилянській. Урочисте засідання на честь її пройшло прегарно; більше напише Вам Ф[едір] Я[кович] [Савченко]»⁶.

Того ж дня, 29 листопада, львівське «Діло» сповістило читачів: «*Одержали ми радісну звістку, що радянський уряд призначив Ользі Кобилянській досмертну пенсію в сумі 50 дол. місячно (а також В. Стефаникові)*». Повідомлення це було дещо передчасним, а щодо Василя Стефаника – неправдивим. У 1927 р. письменнику було надано разову грошову допомогу (500 руб.) з коштів НКО УССР й виплачено 1200 руб. авторського гонорару за його твори, що друкувалися у советській Україні⁷. Справу з пенсією В. Стефаника вирішено лише у 1928 р.

⁵ Костащук В. Сороклітній ювілей літературної творчости Ольги Кобилянської // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 205–207; Рубльов О. С. Сторінка з історії київського «галічознавства» 1920-х рр.: аспіранти М. С. Грушевського О. Павлик і В. Костащук // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 2. – С. 105.

⁶ *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.)* / Упоряд. Г. Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С. 215.

⁷ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, *спр.* 1046, арк. 134; *спр.* 1052, арк. 46, 48; ф. 166, оп. 3, *спр.* 403, арк. 190. Так, 25 берез. 1927 р. на засіданні Колегії НКО УССР було вирішено: «15. *Слухали: Витяг з листа письменника Стефаника до проф. Шимановича про матеріальну допомогу...* 15. Ухвалили: а) Зважаючи на скрутне матеріальне становище письменника Стефаника визнати необхідним видати йому 1000 крб., з них 500 крб. з коштів Наркомосу, а 500 крб. запропонувати ДВУ видати як аванс за літературну працю Стефаника; б) доручити Упр[авління] політосвіти домовитися з театром «Березіль» про постанову п'єси Стефаника».

Іоаникій Іванович Шиманович (1885 – 1938?) – уродж. с. Гусятин Кам'янець-Подільської округи (нині містечко Тернопільської обл.). Закінчив екон. ф-т Петроградського комерц. ін-ту (1917).

Тим часом – 19 січня 1928 р. – ухвалено постанову РНК УССР щодо пенсії Ользі Кобилянській, а вже 8 лютого НКО інформував Наркомат соцзабезпечення, що кошти слід надсилати до «*Земельного гіпотечного банку у Львові на таку адресу: Наукове товариство ім. Шевченка, Львів, для О. Кобилянської*». І вже звідти голова НТШ К. Студинський (довірена особа літераторки) мав переказувати пенсію до Чернівців. «Посилати гроші Кобилянській до Румунії є справа небезпечна тому, – пояснював у цьому листі Учений секретар Наркомосу О. І. Бадан, – що румунська сігуранція (так у тексті. – *Авт.*) може гроші зконфіскувати та й письменницю посадити у тюрму. Тому краще пересилати ці гроші цією дорогою. Така пересилка у нас є погоджена з Науковим товариством ім. Шевченка згідно з його відношенням з 2/II-28 р.»⁸.

Проте минув лютий, почався березень, а пенсія О. Кобилянській не надсилалася. 4 березня до К. Студинського звернулася з листом видавець і редактор двотижневика «Жіноча доля» у Коломії О. Кисілевська (1869–1956): «Кілька днів тому була у мене вихованка пані Кобилянської п[ані] Панчакова з Чернівців й просила при нагоді довідатися, як стоїть справа з тією допомогою з Рад[янської] Укр[аїни]?.. Вони хотіли б знати, чи дійсно ця справа матиме практичне примінення чи – як мені Стефаник казав – кінчиться на гарних словах. Кобилянській це проголошення досмертної ренти [...] досить пошкодило, бо майже устали всякі збірки на її фонд – а якраз тепер вона в дуже скрутному положенні. Може [...] Пан Професор зможуть нам щось певнішого в тій справі сказати й чи може прискіпити зреалізованню цих гарних надій...»⁹. Цього листа Голова НТШ надіслав до урядового Харкова, щоб там прискорили справу з переказом пенсії.

26 березня 1928 р. вже Учений секретар НКО О. І. Бадан у листі до Наркомсоцзабезу УССР зауважував (очевидно, з доручення свого патрона М. Скрипника): «Як нам пишуть з Галичини, з Наукового т[овариств]ва Шевченка, до сьогодні гроші Вами не переслано, а письменниця Кобилянська знаходиться в жахливому матеріальному положенні і к тому ж хвора. Прохаю прискіпити справу і повідо-

Член УПСР (1917–1919). За УЦР – товариш міністра пошт і телеграфів в урядах Винниченка і Голубовича, за Скоропадського – голова Управи, декан кооп. від. Екон.-адм. ін-ту у Києві. У 1919–1921 рр. – доц. статистики Кам'янець-Подільського ун-ту, у 1922–1926 рр. викладав у Львові – в Укр. таємному ун-ті (професор, зав. кафедрами статистики й політекономії), був проректором і ректором Укр. політехніки. 1926 р. приїхав до УССР, працював професором Харк. ін-ту нар. госп-ва, з 1927 р. викладав у Київському с.-г. ін-ті. Зазнавав постійних переслідувань ГПУ. 5 берез. 1928 р. заарештований у Києві за «антисовєтську агітацію».

Протокол постанов та розпоряджень наркома освіти УССР М. Скрипника під 8 трав. 1928 р. лаконічно зафіксував: «5. Прохання гр[омадянки] ШИМАНОВИЧ допомогти виявити справу арешту її чоловіка – професора ШИМАНОВИЧА». Було ухвалено: «Звернутися в цій справі до ДПУ, щоб її виявити». Після «виявлення справи», ймовірно, з'явилася стандартна у таких випадках резолюція – «допомогти в ній не можна».

Невдовзі проф. Шимоновича вислали на три роки до Казані, де він працював у наук.-дослід. установах, економістом Татсільгоспромтресту. 11 лют. 1931 р. вдруге опинився за ґратами, був етапований до Харкова, де йому інкримінували приналежність до «Українського національного центру», дістав присуд – три роки таборів. Покарання відбував у Біломорсько-Балтійському таборі ОГПУ СССР, працював на спорудженні Біломорканалу. Звільнений 18 серп. 1933 р. Працював викладачем на провінції. 1938 р. у черговий раз засланий. Подальша доля невідома. Ймовірно, того ж року був страчений на підставі попередніх «присудів».

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7908, арк. 171.

⁹ Там само, арк. 172–173.

мити, коли і як вислано гроші». У зверненні наголошувалося, що «*справа має політичний характер*» і подальше зволікання може мати «*неприємні наслідки*»¹⁰.

Як виявилось згодом, гальмувало своєчасне надсилання пенсії валютне управління Наркомату фінансів республіки. Воно (відповідно до вказівок московського керівництва будь-що заощаджувати валюту, яка спрямовувалася в першу чергу на химеричні народногосподарські проекти) домагалось від Наркомсоцзабезу щомісячної заяви про пересилання грошей за кордон, замість того, щоб видати постійний дозвіл на це. Відтак минув березень, почався квітень 1928 р. «*Неприємні наслідки*» не забарилися.

7 квітня 1928 р. на шпальтах «Діла» з'явилася хронікальна замітка «Ще одна пенсія». Подавши читачам інформацію (за харківським «Комуністом» від 24 березня) щодо клопотання Наркомосу перед РНК УСССР про пенсійну допомогу вдові академіка ВУАН В. М. Гнатюка, львівські газетярі так прокоментували це повідомлення: «Всі пам'ятають рішення Раднаркому і Президії Всеукр[аїнсько-го] Виконавчого Комітету, які призначили Стефаникові та Кобилянській по 50 дол. місячної пенсії за їхні заслуги для літератури. Минуло багато місяців, і ні Стефаник, ні Кобилянська досі не бачили ще ні доляричка із цієї пенсії. Скінчилось на рішенні». І хоча пенсія була призначена лише Кобилянській (до того ж – постановою РНК УСССР без участі ВУЦВКу), але ситуація з виплатою її була саме такою, як змальовувалося на шпальтах «Діла».

15 квітня 1928 р. цей же львівський щоденник умістив фейлетон Галактіона Чіпки «*Радпис – галис: Ревтрагіком*». «Не думайте, Ш[ановні] Читачі, що це знов якісь новотвори української мучениці-мови [...] – розтлумачував автор чударнацьку назву. – Це собі звичайніське скорочення на «кгшталт» більшовицьких госіздатів, радгоспів, сельбудів, вуцків, робфаків, совхозів і других кагановичів». Назва фейлетону «звичайною мовою» мала звучати так: «*Радянська писанка – галицьким письменникам: Революційна трагікомедія*».

«Ще ніколи не було в Галичині стільки радянофілів і стільки кандидатів на письменників, – глузував газетяр з реакції західноукраїнської громадськості на вістку про пенсію О. Кобилянській та В. Стефаніку. – От і Радянщина... Вшкваримо й ми кілька повістей, оповідань чи наукових праць, а потім – їдж та розперізуй. Цілий вік 100 карбованців на місяць!» Втім: «Стефаник досі не дістав ні зломаного шеляга... Кобилянська, щоправда, дістала, але стільки само що Стефаник. Про третю платню (їдеться про пенсію вдові В. Гнатюка. – *Авт.*) нічого й балакати: вона не менше цінна, як дві попередні»¹¹. Так уїдливо висміювалися керівники УСССР, які, оголосивши у пресі рішення чи задекларувавши намір про призначення пенсії, не квапилися втілювати їх у життя.

Наступного дня після публікації, 16 квітня, статтю разом із супровідним листом Консульства СССР у Львові було надіслано особисто наркомосу освіти УСССР М. О. Скрипнику¹². 17 квітня 1928 р. у зверненні до Уповноваженого НКЗС СССР при Уряді УСССР Я. А. Берзіна український радник Повпредства СССР у Варшаві Ю. М. Коцюбинський також наголошував на скандальному характері

¹⁰ Там само, арк. 208.

¹¹ Галактіон Чіпка. Радпис – галис: Ревтрагіком // Діло. – 1928. – 15 квіт. – Ч. 84. – С. 9.

¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 57, арк. 1.

«фейлетонної справи», а саме: *«Звертаю Вашу увагу на те, що затримка видачі стипендій Стефанику й Кобилянській, про що я Вам неодноразово писав, призвела до того, що в «Ділі» (великодне число) з'явився вкрай різкий фейлетон проти нас, який висміює нашу допомогу корифеям галицької літератури. Дуже прошу покінчити із справою щодо стипендій Стефанику й Кобилянській»*¹³.

30 квітня 1928 р. у листі до наркома фінансів УССР М. М. Полоза з приводу бюрократичної тяганини з пенсією для Ольги Кобилянської О. І. Бадан зауважував, що останнім часом «в галицькій пресі появився цілий ряд з'їдливих статей на цю тему». І далі містився нетрадиційний для ділового листування особистий зворот: «Оскільки г. Скрипник доручив мені слідкувати за цією справою, я звертаюся до Вас з *гарячим проханням* дати відповідні вказівки валютному управлінню, щоб забезпечити безперебійну точну висилку пенсії для Кобилянської [...]. Про важливість справи мені і не потрібно Вам писати, а все-таки хочу зазначити, що про цю справу нам багато разів писав наш консулят у Львові» (виділення наше. – *Авт.*). Того ж дня у суто діловому зверненні до Наркомсоцзабезу УССР Бадан писав: «При цьому надсилаю копію листа до тов. Полоза і вирізку з газети «Галицьке Діло» (так у тексті. – *Авт.*) ч. 84 від 15/IV і прохаю дати розпорядження, щоби пенсія Кобилянській висилалась точно і щоб не виникло цілком зайвих непорозумінь»¹⁴.

У травні 1928 р. надсилання грошей було нарешті налагоджено. 9 травня К. Студинський повідомляв М. О. Скрипнику, що отримав перший переказ для О. Кобилянської. Щоправда (такою вже була советська бюрократія), гроші переслали не через Земельний гіпотечний банк у Львові (за домовленістю з НТШ), а через Польсько-англійський банк у Варшаві, й відповідно одержання їх для Студинського було пов'язане з певними труднощами¹⁵. 18 червня надійшов другий переказ¹⁶.

Рівночасно з повідомленням голови НТШ про отримання першого переказу для буковинської літераторки – 9 травня 1928 р. – Уповноважений НКЗС у Харкові Я. А. Берзін адресував листа Ю. М. Коцюбинському до Варшави, в якому обговорювалися зокрема й питання матеріальної підтримки закордонних українських письменників: *«Тут дивуються, звідки могло з'явитися в закордонних газетах повідомлення про пенсію Стефаника. Щодо цього ніякої постанови досі не було. Кобилянській справді призначено пенсію, й гроші їй надсилаються нібито регулярно (sic!). Стефанику ж було надано лише одноразову допомогу, проте після Ваших останніх листів я порушив питання щодо призначення йому пенсії...»*¹⁷.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2679, арк. 53.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7908, арк. 248, 248 зв., 249.

¹⁵ Там само, оп. 7, спр. 267, арк. 20.

¹⁶ 18 черв. 1928 р. К. Студинський сповіщав НКО УССР: «Маю честь повідомити, що я дістав другу грошеву посилку для Ольги Кобилянської за чотири місяці. З огляду, що п[ані] Кобилянська перебуває тепер на лікуванні у Францесбаді, я вислав їй, згідно з бажанням, 100 \$ (сто), а останній поверх 200 \$ забере собі при кінці сего місяця, коли буде вертати через Львів до Чернівців. Прошу прийняти при сій нагоді слова глибокого поважання» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 57, арк. 5).

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2679, арк. 46.

Службове листування функціонерів дипломатичного корпусу советської України яскраво свідчить про зростання бюрократизму в діяльності державного апарату, неузгодженість дій окремих його ланок (зокрема, НКО та Наркомсоцзабезу), що вкрай негативно позначалося на тогочасних наукових і культурних контактах УСССР. Водночас не може не дивувати рівень обізнаності керівників дипломатичної служби УСССР з тим, що відбувалося на різних поверхах партійно-державної піраміди республіки. Адже, якщо Ю. М. Коцюбинський виявляє гідну подиву необізнаність з рішенням РНК УСССР про пенсійну допомогу самій лише О. Кобилянській, то його харківський керівник, у свою чергу, непоінформований, чи надходить до Чернівців ця пенсія, й вважає, що гроші надсилаються *«нібито регулярно»*.

Оскільки це відповідало кон'юнктурним потребам комуністичного режиму, у тому ж 1928 р. було вирішено питання і з пенсією для В. Стефаніка. 19 липня у зверненні до РНК УСССР наркомат освіти так обґрунтовував доцільність призначення йому постійної матеріальної допомоги: *«Вважаючи В. Стефаніка за одну з найвидатніших постатей української художньої літератури [...], Наркомос УССР вважає, що Стефанік заслужив за довгі роки своєї праці спокійно, в добрих умовах дожити свій вік, а тому просить Раднарком призначити пожиттєву персональну пенсію Василю Стефанікові»*.

Немає сумнівів, що в ініціюванні цього питання велику роль відіграв ідеологічний бій справи, розрахунок залучити на свій бік видатного Майстра Слова, західноукраїнські маси й галицьку інтелігенцію. Відтак у поданні Наркомосу акцентувалося: *«Таку пенсію треба дати, бо цей факт ще зайвий раз доведе працюючим Західної України, як УССР уміє цінити письменників, що працювали на користь трудящих. Політична значимість ухвали РНК на пенсію письменникові Стефанікові так само велика, як і призначення пенсії письменниці Кобилянській»*¹⁸.

Ухвалою РНК УСССР пенсію В. Стефаніку було призначено з 1 жовтня 1928 р., а в листопаді того ж року було вирішено справу і з пенсійною допомогою вдові академіка ВУАН В. Гнатюка¹⁹.

На початку 1930-х років уряд УСССР переказував гроші за кордон семи персональним пенсіонерам республіки (щороку це становило *7.920 руб.* золотом, що за тогочасного валютного курсу дорівнювало бл. \$ 3.960). На західноукраїнських землях мешкало четверо таких пенсіонерів: вдова Ів. Франка – *Ольга Франко* (щомісячна пенсія у 100 руб., призначена 1924 р.), письменники *О. Кобилянська* та *В. Стефанік* (по 150 руб. – з 1928 р.) та вдова акад. ВУАН В. Гнатюка – *О. Гнатюк* (90 руб. – з 1928 р.).

Гроші перекази з советської України буковинська літераторка і в подальші роки (після «пенсійного скандалу» 1928 р.) одержувала за посередництвом голови Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Так, у листі О. Кобилянської до К. Студинського від 10 серпня 1929 р. йдеться: *«Високоповажаний Пане Доктор! Шановне письмо одержала і дякую. З нинішнім посьвідчаю, що дістала літера-*

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 5, спр. 6233, арк. 3.

¹⁹ Див.: *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1928 р.* – Харків, 1928. – Від. 1-й. – Арт. 236.

турну запомогу в квоті 225 \$ (двіста двадцять п'ять доларів), за яку складаю свою подяку. З правдивим поважанням *Ольга Кобилянська*»²⁰.

На момент офіційного призначення державної пенсії Василеві Стефаніку за-лаштунокві маневри більшовицької адміністрації УССР довкола цього видатного Майстра Слова тривали вже півтора року, відраховуючи час з вищезгаданого рішення Колегії НКО від 25 березня 1927 р. щодо разової допомоги митцеві.

Комуністичній адміністрації Наддніпрянської України йшлося про зміцнення власного, ще хисткого становища. 1927-й був ювілейним роком – минало десять літ більшовицькому перевороту у Петрограді. Як кремлівське керівництво, так і його харківська експозитура прагнули довести міжнародній громадськості та й населенню СССР легітимність свого владарювання. Відтак засобами адміністративного впливу всіляко ініціювалися/заохочувалися численні сервільні декларації, публічні вислови лояльності до комуністичного режиму – усе те, що, за влучним висловом А. Кримського, одержало назву «*обязательного сквернословия*». За російським сценарієм, й на території УССР до цієї копінткої ювілейної «адмінроботи» було підключено ГПУ, «вісячі вуха» якого визирають ледь не з-за кожної прилюдної, а особливо друкованої декларації про «єдиноспасенність» більшовицької системи не лише для построманівських теренів, але й усього людства.

Одним із таких владних заходів й була спроба залучити до ювілейних урочистостей й «*останнього з великої письменницької гвардії*» (І. Франко – М. Коцюбинський – Леся Українка) – *Василя Стефаніка*²¹. Видатному літератору старшої генерації відводилася роль «*українського Горького*»²². Харківська влада мала на меті в перспективі умовити митця переїхати на постійне мешкання до УССР. В. Стефанік, який підтримував контакти з діячами культури Наддніпрянщини й

²⁰ Цит. за: *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941). – С. 567.

К. Студинський виступав як довірена особа не лише О. Кобилянської, але й Василя Стефаніка. Тяжкохворий письменник, матеріальний стан якого був катастрофічним, 9 лют. 1930 р. звертався до академіка з с. Русова на Станіславщині: «Тепер я прошу Вас піти до конзуля Лапчинського і попросити його, щоби мені в короткім часі прислав 100 доларів на conto моєї пенсії. Пенсію свою від конзуля я одержав вже до кінця марта цього року, і якби він не міг дати мені цього зачету, то вишліть Ви мені гроші від «Товариства» (НТШ. – *Авт.*) з тим, що я Вас уповажняю ту квоту забрати від конзуля тоді, коли він зможе виплатити мені знов тримісячну пенсію. Цих грошей мені треба зараз, щоби могли оплатити багато лікарів, аптику і всі видатки, які були під час моєї тяжкої хвороби. Рівно ж прошу Вас порозумітися з конзулем, щоби я міг дістати в перших днях марта ще 100 доларів, бо тоді приходить мені платити багато векслів» (Цит. за: *У півстолітніх змаганнях*. – С. 583; порівняй також: *Листи Василя Стефаніка до Андрея Шенцицького* / Публ. О. Купчинського // *Записки НТШ*. – Л., 1990. – Т. ССХХІ. – С. 308–325).

²¹ Див.: *Гаморак Ю. Василь Стефанік: Спроба біографії* // *Стефанік В. Твори*. – Л., 1942. – С. XXXV.

²² О. Пешков двічі з Італії приїздив до СССР (1928; 1929), в тому числі у липні 1928 р. «освятит» своїми відвідинами УССР – урядовий Харків і тамтешніх літераторів, а також піднаглядних А. С. Макаренка у колонії НКВД, невдовзі став членом ЦВК СССР і 1931 р. «*назажди повернувся на Батьківщину*», яка вже до смерті письменника не випускала його зі своїх міцних обіймів.

Розмірковуючи над випадковими розмовами на пароплаві («Он повернувся Горький [...] і говорить, що нам найкраще жити. Як же воно так? Писатель – і таке говорить!»), акад. С. О. Єфремов занотував 9 черв. 1928 р.: «*Справді, Горький і теперішні його запобігання перед «братцями» убоге справає, і ледве чи ширюї людини, вражіння...*» 23 листоп. того ж року Єфремов переписує до щоденника апокрифічне віршоване «*Письмо к Горькому*», котре поширювалося у рукописних/машинописних копіях (Див.: *Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929*. – С. 649, 695–697).

мав загальну орієнтацію у підсоветських обставинах²³, не довіряв більшовикам, але з тактичних міркувань від участі у «переговорному процесі» не відмовлявся, оскільки авторські гонорари за друкування його творів з Києва/Харкова (хоча й нерегулярні) мали для нього життєво важливе значення. Літератор, без сумніву, був поінформований щодо спроб більшовицького літературознавства й видавництва УССР «освоїти» й «комунізувати» його творчу спадщину шляхом цензурування та цілеспрямованого переінакшування творів.

Так, наприклад, у рецензії на харківське видання творів В. Стефаніка (підготовлене, до речі, підсоветським галичанином Іваном Лизанівським, особистим знайомим письменника), вміщеній «Літературно-науковим вістником», зауважувалося: «Колись, у XVII ст. єзуїтські педагоги взялися видавати латинських і грецьких клясиків, але викреслювали всі ті уступи звідти, що більше або менше ображували чи то мораль, чи віру. Так пообрізуваних авторів видавали пізніше з льюальним написом «ad usum Delphini», себто для вжитку наслідника престолу у Франції [...]. Одначе «нема нічого нового під сонцем», історія вічно повторюється [...]. Тепер знов наспів до нас гарний зразок подібного видавництва, цим разом українських клясиків з Радянської України. Це найновіше повне видання творів *Василя Стефаніка* [...]. І «поправили» Стефаніка основно. Не доста було дописувати «переклади» в примітках, видавці зовсім без церемонії *змінювали текст і нічого не згадували про зміну*, так, що хто не знає творів Стефаніка, не знає його мови, а не має перших, добрих видань, той навіть не догадається, як і кілька перероблено [...]. У цій книжці, у всіх творах Стефаніка систематично і послідовно

Як слушно зауважує польс. дослідник Ч. Мадайчик: «Mimo woli Gorki ułatwił zniewolenie duchowe intelektualistów swego kraju, autoryzując dyktaturę Stalina i fascynując się metodami reedukacyjnymi Jagody, może i uznając pracę przymusową za sposób na rozwój gospodarki. Choć chciał wesprzeć dążenie do przebudowania życia społecznego na fundamentach Rozumu, rzeczywistością stało się [...] swoiste skrzyżowanie postheglizmu z «umysłowością prymitywną». *Nolens volens* zaakceptował model państwa dyktatury proletariatu, w którym zniszczono bez reszty mechanizmy kontroli społeczeństwa nad władzą. Początkowo czynił to pod wpływem negatywnej oceny Zachodu i dezorientacji w sytuacji w kraju, uwiedziony zaszczytami, później zaciążyły i na nim atmosfera kultu Stalina oraz osaczenie przez OGPU/NKWD. W pewnym stopniu był ofiarą, w równym lub większym stopniu narzędziem tyрана i jego oprawców» (Див.: *Madajczyk C. Klerk czy intelektualista zaangażowany? Świat polityki wobec twórców kultury i naukowców europejskich w pierwszej połowie XX w.: Panorama. – Poznań, 1999. – S. 166*).

Приклад «советизації» М. Горького стимулював пошуки харк. урядовцями його укр. «аналога», що на його роль й було «призначено» Стефаніка, який, одначе, відмовився брати участь у реалізації цього владного сценарію й наслідувати поведінку відомого рос. літератора, волючи натомість залишатися самим собою, тобто Василем Стефаніком.

²³ Серед його наддніпрянських кореспондентів був вочевидь і вищезгаданий В. М. Костащук, кандидат на аспіранта, а згодом аспірант Наук.-дослід. каф. історії України у Києві, очевидно, родич осіб з оточення В. Стефаніка (Див.: *Борці за возз'єднання: Біогр. довід.* / Редкол.: Ю. Ю. Сливка (кер.) та ін. – Л., 1989. – С. 156; *Рубльов О. С.* Сторінка з історії київського «галичознавства» 1920-х рр.: аспіранти М. С. Грушевського О. Павлик і В. Костащук // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 2. – С. 102–106).

Наш здогад, що В. М. Костащук був родинно пов'язаний з оточенням В. Стефаніка, побіжно підтверджує й молодший син письменника, який серед осіб, котрі зібралися біля смертного одра батька, згадує й «молодих його приятелів» – *Василя і Ганусю Костащуків*, які «багато років колядували йому і співали про корчму, що стоїть над болотом» (Див.: *Гаморак Ю.* Василь Стефанік: Спроба біографії. – С. XL). Учителю з с. Тулова поблизу Русова, далекий родич В. Стефаніка й однофамілець (і, певно, родич) київського Костащука, аспіранта Грушевського – *Василь Андрійович Костащук* – згодом (1937–1958) став автором багатого фактичним матеріалом книги про письменника (Див.: *Костащук В.* Володар дум селянських. – Л., 1959. – 182 с.; 2-ге вид., допов. – Ужгород, 1968).

вичеркнено слово «жид». Замість того вписано все або «пан», або «крамар», або «корчмар», або «арендар» – ніколи одначе не написано «єврей». В російській мові слово «жид» є дійсно образливе. Але коли вже так дуже ходило про те, щоби не ображувати словом «жид» усіх тоже православних товаришів, нехай би скрізь вставлено слово «єврей». Одначе й це мусіло бути проти «згодного вспулжиця народув», отже вписали «крамаря» [...]. Біда лише, що це якраз не «римує». І поза всіми іншими це є якраз найбільша хиба того видання: воно цілковито змінене під оглядом артистичним»²⁴.

У свою чергу, редактор «ЛНВ» так характеризував намагання більшовиків опанувати вітчизняну культурну спадщину: «Українізаційний курс московського уряду, хоч підтримує українську форму нашої культури, та за те з допомогою тої форми – забиває її національний зміст. Забиває, або нівечить все, з чим зрослося українство [...]. Ось Шевченко. Його не можна було викинути на смітник. За багато мав віруючих на Україні. Отже, його канонізовано, зроблено большевицьким святим, перенесено до комуністичної божниці разом з козацькими вусами і смушковою шапкою. А за ним – як за тою чудесною іконою, як за емблемою перших християн, – почимчикували до чужої божниці цілі юрми Українців, так звиклих до рідної постаті Кобзаря. Правда, се вже не був дійсний Шевченко, який віршував про «Жидову, Німоту», «шляхеччину» й «Москалів поганих». Савітський Шевченко – не шовініст, він навіть дівчатам не закаує «кохатися з Москалями» [...]. *Те саме, що з Шевченком, зробили й з Стефаником [...] : скастрованого, підстриженого й насмарованого до смаку пануючої російсько-жидівської меншости на Україні – потягли й Стефаника до комуністичного Пантеону, а за ним – знова юрму наївних Хохлів, аби били поклони перед суздальськими богомазами*»²⁵.

Очевидно, В. Стефаник не був аж таким критичним, як Д. Донцов, стосовно земляка й видавця його творів в УССР – І. Лизанівського. Так, дякуючи українським підсовєтським письменникам за привітання з нагоди його ювілею, він у листі від 7 березня 1927 р. до редакції журналу «Світ» (Львів) писав: «Всім організаціям і товаришам з Радянської України: «Плугові», Григорієві Косинці, Іванові Лизанівському кажу, що стою на вуглі своєї хати і простягаю до Вас руки. Поздоровте від мене всі дужі таланти у Вас і привітайте Олену Пчілку та тіні Лесі Українки і Михайла Коцюбинського. Ви, молоді, передайте мій найнижчий поклін Михайлові Грушевському, Сергієві Єфремову і Агафангелу Кримському»²⁶.

27 квітня 1927 р. С. Єфремов, після повідомлення зі Львова про смерть М. Черемшини, занотував: «Друга звістка – їде сюди Стефаник. І мені боязно за його: а що, як не знайде відповідного тону з нашими панамі і понизить себе? Галичане взагалі у нас пописуються не дуже щасливо, але коли це робить який-небудь Студинський – байдуже, а Стефаника було б жалко»²⁷.

6 травня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У серед інших ухвалило й таке рішення: «Прохати НКОсвіти т. Скрипника – запросити на засідання державної комісії

²⁴ Див.: Ю. О. [Рец. на:] В. Стефаник. Твори, до друку виготовував І. Лизанівський, ДВУ, Харків, 1927. – Бібліотека укр. класиків // ЛНВ. – 1928. – Кн. VII/VIII. – С. 355–359.

²⁵ Див.: Донцов Д. Що таке «українізація» України?: Трохи соціольогії // ЛНВ. – 1929. – Кн. XII. – С. 1102–1104 (виділення наше. – Авт.).

²⁶ Цит. за: Гаморак Ю. Василь Стефаник: Спроба біографії. – С. XXXVI (виділення наше. – Авт.).

²⁷ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 495.

«Українського правопису» на 25 травня з-за кордону: Степана Смаль-Стоцького з Праги, д-ра Сімовича з Праги, Панкевича з Ужгороду, *Стефаника з Галичини* та представника Наукового Т[овариств]ва ім. Шевченка за їх вибором з Лембергу (Львова)»²⁸ (виділення наше. – Авт.).

Транслюючи волю республіканської «Інстанції», 12 травня С. Т. Кириченко, щойно призначений львівський консул, на бланку Повпредства СССР у Польщі офіційно звернувся до керівництва НТШ: «Мною одержано телеграфічне повідомлення, що на Конференцію в справах усталення правопису української мови, яка має відбутися в м. Харкові 25 ц[ього] місяця, Народній Комісаріят Освіти УСРР запрохує Поважане Товариство взяти в ній участь через свого відпоручника». Далі слідувало адресоване Стефаникові спеціальне запрошення: «Крім того, Народній Комісаріят Освіти має за честь запросити на Конференцію шановного письменника Василя Стефаника, якого прошу про це повідомити. Кошти на подорож за рахунок Народнього Комісаріату Освіти»²⁹.

Наскільки нам відомо, В. Стефаник позитивно відгукнувся на це запрошення й порушив клопотання перед польською владою щодо оформлення належних документів (ймовірно, звідси й походить вищенаведена щоденникова нотатка С. Єфремова). Принаймні у лапідарному зверненні письменника до його давнього приятеля Л. Бачинського від 31 травня 1927 р. міститься відповідне прохання: «Дорогий! Піді до Воевідства і запитай, чому не присилають пашпорта? Вишли мені зараз 100 zł. На Україну буду таки їхати. *Твій Василь Стефаник*»³⁰.

Одначе літератор з невідомих для нас причин участі у правописній конференції не взяв (упорядники тритомника творів В. Стефаника 1954 р. обмежилися лаконічною згадкою, що «польсько-шляхетський уряд не дав дозволу на поїздку», згадавши одночасно про хворобу митця, що почалася у квітні 1927 р.)³¹.

Але керманічі УСРР не полишали надій побачити письменника на контрольованій ними території. 10 вересня 1927 р. Консульство СССР у Львові за посередництвом голови НТШ К. Студинського адресувало йому чергове офіційне запрошення: «Вельмишановний пане Президенте! (керівник Товариства все ж таки не був його *президентом*. – Авт.). Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки в особі Народнього Комісаріату Освіти має за шану просити Вас передати запрошення славетному письменникові Василю СТЕФАНИКУ взяти разом з репрезентацією Всеукраїнської Академії Наук участь в з'їзді діячів науки та мистецтва, що відбудеться в Ленінграді 25-го жовтня ц. р.»³². Очевидно, що особливого бажання брати участь в урочистостях з нагоди десятиліття більшовицького заколоту, а відтак якимось чином легітимізувати комуністичний режим, Стефаник не виявив.

13 жовтня 1927 р. консул СССР у Львові знову ж таки за посередництвом Наукового товариства ім. Шевченка адресував митцеві чергове запрошення: «Прощу ласкаво не відмовити в як найскоршій передачі долучаємого запрошення сла-

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 121, арк. 68.

²⁹ ЦДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 54, арк. 161.

³⁰ *Стефаник В.* Повне збір. творів: В 3-х т. – К., 1954. – Т. III: *Листи*. – С. 249.

³¹ *Там само*. – С. 301.

³² ЦДА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 90, арк. 15.

ветному письменникові Василю СТЕФАНИКУ. В імені Уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки прошу славетного письменника о виїзді на Радянську Україну з початком листопада. Одночасно прошу славетного письменника про надіслання відповіді на запрошення»³³. І знову уславлений митець ухилився від участі в ювілейних урочистостях з нагоди десятиліття більшовицького владарювання...

Одним із урядових проектів щодо виманювання В. Стефаніка в УССР була пропозиція забезпечити його безкоштовне лікування на одному з південних українських курортів. Але їй тут давалася взнаки уславлена комуністична бюрократія, унеможливаючи навіть такі елементарні речі. Так, 19 травня 1928 р. голова Одеського окрвиконкому О. Л. Триліський звертався до заступника наркома освіти УССР й за сумісництвом голови ВУТОКЗу О. А. Полоцького: «Вашого листа про улаштування Стефаніка я одержав. Вважаю, що порушена Вами справа має серйозне політичне значіння. Але, одверто кажучи, я здивований, що Ви просите перевести лікування його за місцевий бюджет. Все лікування коштуватиме якихось 300 – 500 крб. Незручно, коли це буде зроблено не як захід Уряду або НКОсу, а так – «по-сімейному». До того ж, курорти знаходяться у віданню Укркурупру НКЗдоровля, який міститься в Харкові й з котрим можливо НКОсу про це домовитися. НКОсу все одно доведеться витратитися на переїзд Стефаніка до СРСР й, очевидно, назад, до Західної України»³⁴.

Зрозуміло, що подібну відповідь одеського чиновника слід розглядати як етикетальну відмову. Коштів же центрального республіканського бюджету («якихось 300 – 500 руб.» – чи навіть 1000) забракло у черговий раз.

Попри невдачу «санаторно-курортного проекту», вояж Максима Горького по УССР влітку 1928 р. дає новий імпульс владній ідеї запросити В. Стефаніка до советської України.

15 вересня 1928 р. права рука М. С. Грушевського – Ф. Я. Савченко листовно інформував голову НТШ: «Вчора надійшли інформації, що цими днями проїздитиме до Харкова Стефанік, п'єсу якого прийняли до постановки в «Березолі»...». 11 жовтня той же київський кореспондент повідомляв К. Студинському: «Примітно, що Стефанік клопочеться далі про свій приїзд сюди. Тут його дійсно могли б зустріти святочно та й справу він, здається, має зі своєю п'єсою у Харкові. За приміщення, гадаю, йому турбуватися не доведеться». А вже 15 жовтня 1928 р. керівник видавництва «Рух» (Харків) Іван Лизанівський принагідно цікавився у листі до знаного галицького літератора й педагога Антона Крушельницького: «Чому не приїздить Стефанік на Україну?»³⁵.

Підгрунття для таких розмов/чуток/проектів, що їх охоче підхоплювала республіканська преса³⁶, давали, очевидно, висловлювання самого письменника, наміри якого відвідати УССР всіляко стимулювали харківські урядовці, чудові обізнані з тим, що стан здоров'я та фінансів літнього письменника потребували

³³ Там само, арк. 16.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 57, арк. 4.

³⁵ ЦДА України у м. Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 49, арк. 4 зв.

³⁶ Див., напр.: Василь Стефанік: До приїзду на Радянську Україну // *Культура і побут*. – 1928. – 6 листоп. – № 43. – С. 5.

негайної і потужної «санації»³⁷. Принаймні у листі Василя Стефаніка до голови НТШ від 28 серпня 1928 р. йдеться: «Хотів я з Вами говорити в справі моїх дітей, то булоб краще, та я у трамваю захорував і не міг до Вас дійти. *В середині вересня їду на Україну і там буду робити «targi wschodnie»*. Та заки поверну, потрібно мені, щоби Ви на вересень аж до кінця сего року дали мойому синові Семенови стипендію по сто (100) золотих місячно, заки верну і Вам довг віддам»³⁸ (виділення наше. – Авт.).

Очевидно, перманентні хвороби унеможливили приїзд/переїзд В. Стефаніка до УССР. Сподівання харківської влади спонукати відомого літератора позбутися громадянства II Річипосполитої, здобувши натомість підданство советської України, остаточно перекреслив інсульт, який стався з письменником у січні 1930 р.

Утім, під великим питанням перебуває взагалі серйозність намірів В. Стефаніка стати підданим червоних Москви/Харкова. На нашу думку, таких намірів насправді він не мав, оскільки *«панічно боявся більшовиків»*³⁹, погоджуючись лише за певних умов на *короткотермінові відвідини* «більшовицького раю». Зайвим аргументом contra (серед численних інших) був арешт ГПУ і заслання 1928 р. його знайомого І. Шимоновича, про що письменник міг довідатися кількома шляхами (від знайомих підсоветських галичан, дружини професора і від нього особисто – очевидно, вже засланого до Казані).

Призначення державної пенсії УССР вдові дійсного члена ВУАН В. Гнатюка, який помер 6 жовтня 1926 р., не було пов'язане з гучними скандалами⁴⁰, але – тим

В інформації, зокрема, зазначалося: *«В найближчому часі на Радянську Україну має завітати визначний письменник сучасної Галичини Василь Стефанік [...] Для зустрічі В. Стефаніка утворено комісію. Під час перебування В. Стефаніка у Києві, письменники мають улаштувати вечір, присвячений його творчості. Крім того, В. Стефанік має відвідати наукові та культурні заклади, а також заводи. Зустріч та перебування В. Стефаніка у Києві має засняти ВУФКУ для кіно-хроніки. На кордон для зустрічі письменника виїде спеціальна комісія»* (Див.: *Василь Стефанік: До приїзду на Радянську Україну*).

³⁷ На поч. 1920-х рр. фінансові справи В. Стефаніка істотно погіршали: *«Невеличкого його господарства в обставинах польської господарки ледве стає на прохарчування родини. А тут хлопці повиростали, треба посилати їх до школи. Грошей на те немає, він бідує, залазить у борги. Але духом не падає»* (Див.: *Гаморак Ю. Василь Стефанік: Спроба біографії*. – С. XXXIV).

³⁸ У *півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 534.

Упорядники збірника, на нашу думку, дещо прямолінійно коментують польськомовний термін *«targi wschodnie»* у тексті листа: *«Назва Крайової промислово-господарської виставки у Львові»*. Гадаємо, що митець використав цей, добре знаний галичанам, термін у його буквально-первісному значенні – як *«східні торги»*, маючи на увазі ймовірно нелегкі переговори з харківськими урядовцями щодо авторського гонорару за друкування своїх творів та їхню постановку у театрах УССР. «Насолоду» цих *«targów wschodnich»* відчув на собі невдовзі адресат В. Стефаніка – К. Студинський, який, за нашими відомостями, так і не одержав належних його родині гонорарів за виконання в УССР 1930–1931 рр. опери «Купало» свого покійного тестя А. Вахнянина, хоча переговори з цього приводу тривали роками (Див.: *Рублов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)*. – К., 1994. – С. 281).

³⁹ *Гаморак Ю. Василь Стефанік: Спроба біографії*. – С. XXXV.

⁴⁰ У вищенаведеному фейлетоні «Діла» від 15 квіт. 1928 р. таки побіжно згадувалося: «Галицько-буковинська Україна ще не очуняла з першого захоплення (на повідомлення про пенсії О. Кобилянській та В. Стефаніку. – Авт.), а вже друга вістка усіх маслом по душі: «Вдові по Гнатюку проєктується дати місяшну допомогу».

не менше – також несе на собі виразні ознаки уславленого советського бюрократизму.

21 жовтня 1926 р. керівник Історичної секції ВУАН інформував К. Студинського: «Тільки що відбули ми поминальне засідання по Гнатюку; робила президія Академії [...] і зробила дуже недбало [...]. На першій же засіданню (як Ви були в Харкові) поставив я формальне внесення, щоб Академія клопоталась про пенсію вдові; ухвалено – спитав тепер, що зроблено? Признавсь Неодмінний [секретар] (А. Кримський. – *Авт.*), що забув! Сими днями поїде до Харкова Фед[ір] Як[ович] (Савченко. – *Авт.*), то попрошу, щоб нагадав про се [...]»⁴¹. У січні 1927 р. М. С. Грушевський повідомляє тому ж кореспондентові: «В справі пенсії Гнатюку не чув, аби щось робилось. Се президію [ВУАН] не интересує»⁴².

Минув майже рік після смерті В. Гнатюка та ініціативи М. С. Грушевського щодо пенсійного забезпечення його вдови, а справа все ще перебувала у стадії загальних розмов й збирання потрібних (численних) паперів. 8 вересня 1927 р. Грушевський згадував у листі до голови НТШ: «Дістав від Укр. Науки письмо в справі пенсії Гнатюковій – «в відповідь на моє прохання» (!); треба свідоцтво лікарське, дані щодо віку, непрацездатности etc., ще не зібравсь відписати»⁴³. Очевидно, апарат НКО УСССР обрав у цій справі торовану стежку, діючи за класичним бюрократичним принципом – ініціатива (у даному разі ініціатива керівника Історичної секції Академії наук. – *Авт.*) має бути покарана».

До формування пакета пенсійних документів харківське чиновництво залучає не лише М. С. Грушевського. 3 лютого 1928 р. з аналогічним проханням до І. Крип'якевича у Львів адресується директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії С. Л. Рудницький: «НКО УРСР бажає прийти з помічною вдовою по В. Гнатюку й наділити її вдовичою пенсією. В цій цілі потрібно надіслати (чи до мене, чи до Укрнауки – вул. Артима ч. 29. НКО) ось які відомості:

1. Докладні матеріали про життя й діяльність небіжчика Гнатюка.

2. Докладні відомості про стан, місце перебування, адресу і т. д. його вдови й дітей (стан матеріальний, здоров'я etc., etc.).

Цю справу треба би основно розробити й надіслати сюди, й є надія, що можна буде роздобути відповідне забезпечення для вдовиці».

Містилася у зверненні й згадка про те, що призначення пенсії О. Гнатюк неквапно посувається вже майже рік: «Цей лист пишу в порозумінні з Укрнаукою, яка вже від весни минулого року цю справою интересується»⁴⁴ (виділення наше. – *Авт.*).

Невдовзі цей «інтерес» почав втілюватися й у формальних рішеннях. Так, у протоколі постанов та розпоряджень наркома освіти УСССР М. О. Скрипника по доповіді Ученого секретаря НКО О. І. Бадана від 5 березня 1928 р. двадцятим

Себто: Було дано дві платні, а тепер буде дана ще одна.

Ще ніколи не було в Галичині стільки радянофілів і стільки кандидатів на письменників» (*Галлактион Чіпка*. Радпис – галис: Ревтрагіком // *Діло*. – 1928. – 15 квіт. – Ч. 84. – С. 9).

⁴¹ *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 194.

⁴² *Там само*. – С. 202.

⁴³ *Там само*. – С. 213.

⁴⁴ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 357, оп. 1, спр. 36, арк. 6.

пунктом позначена «*Справа пенсійної допомоги вдові акад. ГНАТЮКА, що перебуває в Галичині*». У рішенні з цього питання йшлося: «1) Приймаючи до уваги великі наукові заслуги покійного акад. ГНАТЮКА в галузі етнографії українського народу, так і в галузі розвитку українських наукових організацій до революції; 2) Що сем'я (sic!) покійного знаходиться в кепському стані і що після смерті акад. ГНАТЮКА була постанова Упрнауки НКО та лист в пресі Радянської України про матеріальну підтримку вдови покійного ГНАТЮКА в формі пенсійної допомоги і що однакше це питання досі не розрішене, визнати за потрібне піднести перед РНК УСРР питання про пенсійну допомогу вдові покійного акад. ГНАТЮКА; 3) Доручити Упрнауці скласти доповідну записку»⁴⁵.

Але до офіційного призначення пенсії вдові академіка минуло ще вісім місяців. 25 жовтня 1928 р. протокол постанов та розпоряджень наркома освіти УСРР розпочинається з питання «Про призначення пенсії вдові акад. ГНАТЮКА» й лаконічної констатації: «*Справа призначення пенсії вдові акад. ГНАТЮКА вичерпана безпосередніми переговорами по телефону т. СКРИПНИКА з Наркомсоцзабезом т. ПОКОРНИМ*»⁴⁶. Ця маловідома сторінка з історії вітчизняного «телефонного права» дістала нарешті логічне завершення у рішенні постійної комісії персональних пенсій при НКЗС УСРР від 2 листопада 1928 р. (протокол № 19), якою О. Гнатюк було призначено пенсію у розмірі 90 руб.

Отже, на юридичне оформлення цієї справи знадобилося понад два роки...

Тим часом, справа пересилання пенсійних грошей за кордон Ользі Кобилянській, яка після гучного розголосу й скандалу, здавалося б, уже нарешті налагодилася на початку літа 1928 р., знову почала пробуксовувати із початком – з 1 жовтня – нового господарського року. Перед загрозою чергового скандалу у ситуацію змушене було втрутитися вище партійно-державне керівництво УСРР. Так, 17 грудня 1928 р. на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У розглядалося питання «Про пересилання пенсії Кобилянській і Стефаниковою (sic!)». Рішення було доволі жорстким: «*Вказати НКФ, НКО та НКСоцзабезу на неухвалене ставлення до виконання директиви Політбюро щодо забезпечення стипендіями Кобилянської і Стефаника, запропонувавши НКФіну терміново переказати встановлені стипендії за перший квартал 28/29 року*»⁴⁷.

На нашу думку, вищезгаданий «пенсійний скандал» 1928 р. яскраво свідчить про те, що як апарат Уповноваженого НКЗС у Харкові, так і дипломатичні представники України (окремі радники у повпредствах ССРСР за кордоном) в той час були «п'ятим колесом» в системі Наркомату закордонних справ Советського Союзу, з якими московське керівництво не рахувалося (а в їхній особі і з інтересами УСРР), а харківське – тримало на голодному пайку щодо інформації⁴⁸.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 40, арк. 103.

⁴⁶ Там само, арк. 218.

⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 93, арк. 120.

⁴⁸ Для характеристики інформаційного вакууму, в якому відбувалася робота представників УСРР за кордоном, певний інтерес, на нашу думку, становить лист радника Повпредства ССРСР у Чехо-Словаччині Н. М. Калюжного від 27 черв. 1926 р. до секретаріату ЦК КП(б)У: «Кілька разів звертався я з проханням, щоби Повн[оважним] Представництвом, де є спеціальні укр[аїнські] радники, надсилалися матеріяли ЦК, та досі справа не полагоджена. Матеріяли ЦК ВКП звичайно надсилаються до всіх

Історія взаємин урядового Харкова із закордонними українськими літераторами Ольгою Кобилянською та Василем Стефаником мала продовження у 1929 р. І вплинули на ставлення керівників республіки до знаних митців знову ж таки перипетії «пенсійних скандалів» попереднього року й фіаско владного наміру побачити В. Стефаника в УССР (з перспективою умовити його залишитися тут).

У першій половині 1929 р. влада вирішила покласти край решткам автономного існування вітчизняної наукової інтелігенції та застосувати радикальні ліки на ту хворобу, що, на її погляд, звалася «автокефально-вуанівська любов до не-ньки України». Таким радикальним засобом було визнано проведення додаткових виборів до Всеукраїнської Академії наук. Ця акція планувалася як масштабна військова операція за вказівками постійно діючого штабу – комісії політбюро ЦК КП(б)У у справах ВУАН, – до якого поряд з П. П. Любченком, М. О. Скрипником та іншими представниками партноменклатури цілком логічно увійшов і голова ГПУ УССР В. А. Балицький⁴⁹.

Серед тих осіб, які розглядалися як вірогідні кандидати для обрання до складу ВУАН у категорії «красне письменство», були й західноукраїнські митці Ольга Кобилянська й Василь Стефаник. Тим не менше, враховуючи попередній досвід спілкування з літераторами, а відтак, очевидно, вважаючи їх недостатньо «контрольованими» й занадто самостійними у судженнях та поведінці, вищезгадана комісія політбюро ЦК КП(б)У спершу 15 травня 1929 р. визнала «за недоцільне виставляти кандидатуру письменника Стефаника» на червневих виборах до Академії, а невдовзі – 22 травня – ухвалила «зняти при обговоренні в особливих комісіях з відповідною тактовною формулювкою» кандидатури О. Кобилянської та В. Стефаника⁵⁰.

Чорнетка обіжника до всіх окрпарткомів та обкому КП(б)У АМССР від 25 травня 1929 р. авторства завідувача агітпропу ЦК КП(б)У А. А. Хвилі містить викреслений абзац, що кидає додаткове світло на обставини невнесення Кобилянської й Стефаника до списків адміністративно підтримуваних кандидатів до ВУАН. Цікаво, що у цьому документі прізвища західноукраїнських митців сусідають з такими стовідсотково «революційними» їхніми колегами, як А. Барбюс та М. Горький: «Щодо кандидатур Горького, Барбюса, Кобелянської, Стефаника, – вони будуть зняті під час роботи на особливих комісіях з відповідною тактовною формулювкою, тому їх на зборах не треба підтримувати, але і відводити не треба, даючи тактовну формулювкою (якщо хто висуне), яка б давала зрозуміти, що, хоча ці кандидати й гідні того, щоб їх провести в Академію, але що їх провести не буде змоги»⁵¹.

Повпредів. Чому би не посилати найважливіших матеріалів ЦК КПУ до тих Повпредств, де треба бути добре в курсі політики, що провадиться на Україні. Матеріалів інформаційних ми взагалі маємо дуже мало, а роботу доводиться провадити, самі знаєте, таку, що без постійного й повного інформування з боку центру почуваєш себе остаточно одірваним.

Прохаю принаймні присилати стенограми пленумів ЦК, особливо ж – останнього пленуму» (виділення наше. – Авт.) (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2233, арк. 197).

⁴⁹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 89.

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 172, арк. 87, 275.

⁵¹ Там само, оп. 20, спр. 2923, арк. 3.

Цікаво, що вищенаведена апаратна настанова щодо невнесення кандидатур західноукраїнських митців до списків осіб, які мали балотуватися до Академії, певною мірою нагадувала відому троцькістську формулу – «ні мира, ні війни»...

Версія молодшого сина В. Стефаніка – Ю. Гаморака, що батько за власною ініціативою відмовився від балотування у дійсні члени Академії («від титулу академіка ВУАН рішуче відмовляється, мовляв, він ніякий вчений, а лише письменник») ⁵², отже комісія політбюро ЦК КП(б)У лише діяла відповідно до ситуації, намагаючись «зберегти обличчя» влади, знаходить підтвердження у щоденниковій нотатці С. Єфремова за 12 червня 1929 р. Опальний академік по свіжих слідах засідання «паритетної виборчої комісії» мови й письменства («8 академіків і 8 неакадеміків») записує враження: «Усіх неказених кандидатів одразу одводять, починають паплюжити – самовпевнено, нахабно, ні з чим не рахуючись, дитячими, але всесильними тепер докорами. Найбільший аргумент – не ув'язався (ім'ярек) з радянським будівництвом або не бере участі в українському культурному процесі (!). Ніяких проти не береться на увагу. Коли нема чого сказати, то не дуже журяться: знають, що арифметика за них. Так розпривилися з найдужчими кандидатами з наукового погляду, як Варнеке, Томпсон, Лук'яненко, навіть Кобилянська; Стефанік сам одкликав свою кандидатуру, а то б і йому така ж честь була б» (виділення наше. – Авт.) ⁵³.

Про перебіг засідання «паритетної виборчої комісії» мови й письменства від 12 червня 1929 р. поінформував західноукраїнського читача голова комісії К. Студинський у своїй кореспонденції у «Ділі» ⁵⁴. В інформації, зокрема, йшлося: «Я не стану переповідати імен усіх кандидатів, а спинюся головню на комісії, в якій я проводив дня 12 червня.

Усіх кандидатур виставлено 17. Зняли свої кандидатури Адріянова, К. Квітка, Олена Курило і Василь Стефанік [...]. Визнано за безсумнівні кандидатури Михайла Возняка, Філярета Колесси і Василя Щурата зі Львова, білоруського поета Янка Купали (Луцкевича) з Минська і Павла Тичини з Харкова [...]. Про кандидатури Барбюса, М. Горького і Кобилянської висловила комісія найбільшу пошану для них, однак їх не голосовано тільки тому, що їм неможливо брати безпосередню участь у працях Академії» ⁵⁵ (виділення у тексті К. Студинського. – Авт.).

Утім, на нашу думку, навіть після підтвердження безпосередніми свідками й учасниками процедури попереднього проходження кандидатів до ВУАН С. Єфремовим та К. Студинським факту самовідводу В. Стефаніка, головну причину

⁵² Див.: Гаморак Ю. Василь Стефанік: Спроба біографії. – С. XXXV.

⁵³ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 773.

⁵⁴ За інформацією голови НТШ, кількісний склад комісії був не «8 академіків і 8 неакадеміків» (за С. Єфремовим), а «сім на сім»: «Склад комісії мовознавства і письменства був такий: акад. Студинський (голова), акад. Багалій, акад. Гіляров, акад. Грушевський, акад. Єфремов, акад. Кримський і акад. Перетц, а побіч них ректор одеського ІНО Внуків, ректор Маркс. Інституту в Харкові Камишан, голова Держ. Вид. України Річицький, ректор київського ІНО Семко, голова Української Науки Озерський, нарком освіти молдавської республіки Кіору і уповноважений Нар. Ком. Освіти Леонід Левітський» (Див.: Студинський К. Вибори у ВУАН: Лист з Київ. Київ, дня 14 черв. 1929 // Діло. – 1929. – 20 черв. – Ч. 135. – С. 2).

⁵⁵ Студинський К. Вибори у ВУАН: Лист з Київ // Діло. – 1929. – 20 черв. – Ч. 135. – С. 2.

табування кандидатур О. Кобилянської та В. Стефаника владою слід вбачати у недосяжності й неконтрольованості цих закордонних митців. В той же час ре-зигнаціями (квазірезиґнаціями) «ручних»/підручних советських літераторів більшовицька адміністрація в разі потреби з легкістю нехтувала, накидаючи їм власну волю як обов'язкову партійну директиву.

Відтак натомість до Академії було введено білоруського поета, на той час вже дійсного члена АН БССР (з 1928 р.), Янку Купалу і законослухняного «автохтона» Павла Тичину, який попервах також намагався стати (?) «відмовником»⁵⁶.

Відтоді літератори-орденоносці, письменники-«академіки» стали знаковою постаттю вітчизняного советського «бомонду». Обслуговуючи ідеологічні потреби тоталітарного режиму й зазіхаючи навіть на високі квазідержавні посади (і навіть здобувши їх за вдалого служіння системі), вони водночас символізували кричущу невідповідність між власним мистецьким покликанням, різного формату художнім талантом й претензіями на «науковість», «академічність». Дивним чином (а можливо й закономірно) кожний із митців советської України, який був призначений до АН УССР, стрімко втрачав рештки художнього таланту, ні на йоту не наблизившись до реальних наукових здобутків. Одначе жодний з цих літнотенклатурних висуванців від СРПУ/СПУ під час балотування до Академії наук вже не виявляв ані розгубленості, ані зніяковіння, притаманних «першо-прохідцю-письменнику-академіку» П. Тичині, знаючи апріорі, що робитиме та як користуватиметься своїм «академічним» статусом.

У цій ситуації ані О. Кобилянська, ані В. Стефанік нічого не втратили від свого необрання до ВУАН 1929 р., зберігши натомість людську гідність і власне мистецьке обличчя⁵⁷.

З гідністю прийняв Василь Стефанік і пенсію від харківського керівництва УССР, вважаючи це поцінуванням його літературної праці не тимчасовою чужонаціональною владою, а всім українським народом. Письменник довго вагався, але врешті погодився прийняти цю пенсію, оскільки, як слушно порадив йому

56 29 трав. 1929 р. С. Єфремов випадково у театрі зустрів «академічного висуванця» П. Тичину: «Як звичайно, – переляканий. «Я не знаю, – ніяковіючи казав він, – чи можна одмовлятися од вибору до радянської Академії. Мене виставили не питаючись. Я вже ходив до Озерського (керівника Укрнауки НКО УССР. – Авт.) питати, чи можна одмовитися, але він не дозволив. Я не знаю, що я там робитиму», – плів він занукаючись. Що було казати цій «святій простоті»? Теж делікатненько кажу йому: «Майте мужність і одмовтеся. Адже і я не знаю, що ви робитимете в Академії, а тим часом вас пошили вже в дурні, кандидатуру вашу виставивши, а далі – далі буде ще гірше». Не зрозумів або не схотів зрозуміти натякання на мужність і далі мурмотів, що він не хоче до Академії, бо кажуть, що в Академії він зробиться «одсталім»! Ну, думаю, тобі вже не треба *робитися* одсталім... А морально це може – найкращий з висуванців. Принаймні ще червоніти не забувся і розуміє, що йому в Академії нема чого робити» (Див.: *Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929.* – С. 769).

57 Якщо згадані західноукр. літератори не стали академіками советизованої ВУАН, то їхні особливі заслуги в галузі національної культури відзначив Укр. вільний університет у Празі. Першими почесними докторами УВУ стали видатні вітчизняні письменники: у 1931 р. його філософічний ф-г присвоїв ступінь почесного д-ра філософії Олександрю Кандибі (Олесю), Ользі Кобилянській, Богдану Лепкому й Василю Стефаніку. «Високо заслужена діяльність і праця цих письменників є не лише серед українського громадянства, але теж і в чужині так відома і високо цінена, що було би зайвим ближче мотивувати тут задане рішення факультету», – зазначав у промові з приводу цієї події ректор УВУ проф. І. Горбачевський (Див.: *Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміґрації в Чехо-Словаччині: Український вільний університет, 1921–1945 рр.* – К., 1994. – С. 65).

Лев Бачинський, це *«гроші українського народу, не большевицьких комісарів»*⁵⁸. Водночас митець виразно дистанціювався не лише від комуністичного режиму, а й категорично відмовився від будь-яких політичних декларацій на підтримку більшовицького владарювання у Наддніпрянській Україні та співпраці у львівських советофільських «Нових шляхах».

Як свідчив В. Дорошенко: «*Стефаник прийняв цю пенсію під тією умовою, що вона є нагородою від українського народу за його дотеперішню літературну працю, а не якась заплата, і що він за жадну ціну не зречеться своїх політичних переконань і не дасть себе нею підкупити. І дійсно, ніякі намови большевицьких чинників не змусили Стефаника брати участь у советофільських органах на львівському ґрунті. Так само нічого не вдіяли намагання консульату, щоб він відрікся від співробітництва в ЛНВ. Хвалився мені Стефаник, вернувшись раз з консульату, куди ходив по пенсію, що він рішуче відмовився зняти своє ім'я з оповісток ЛНВ, як того домагався консул, хоч де-факто нічого вже там не друкував. Заявив консулові, що уряд може відібрати йому пенсію, але не може диктувати, де він має містити свої твори: друкуватиме, мовляв, як і друкував, де сам схоче. Але большевики, хоч як це їм було не до вподоби, не важилися піти на розрив із славним письменником»*⁵⁹.

Той же В. Дорошенко переповідав (зі слів самого митця) маркантний епізод розмови В. Стефаника зі станіславівським польським воєводою Ягодзінським, який дорікнув письменникові, що той, мовляв, «бере гроші від большевиків». У відповідь урядовець почув: *«А правда! Вони, дурні, дають, а я, розумний, беру»*.

Утім, вже 1933 р., внаслідок відомих подій у советській Україні, В. Стефаник листом до НКО УССР відмовився від персональної пенсії, завершивши звернення у властивій йому манері: *«А прихильником Великої України я все був і буду»*⁶⁰.

На відміну від свого колеги з Русова, відірвана від українського політичного життя, а тим більше позбавлена правдивої інформації про ситуацію в УССР, сімдесятирічна Ольга Кобилянська у листі до К. Студинського до Львова від 9 листопада 1933 р. значно стриманіша у власних емоціях й оцінках тодішнього

⁵⁸ Див.: *Гаморак Ю.* Василь Стефаник: Спроба біографії. – С. XXXV.

⁵⁹ *Дорошенко В.* «Літературно-науковий вістник» // *Літературно-науковий вістник*: Показч. зміст: Т. 1–109 (1898–1932) / Уклад. Б. Ясінський. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 541.

Ситуація зі співробітництвом В. Стефаника з «ЛНВ» вочевидь не була такою вже прямолінійною, як це змальовував В. Дорошенко. Принаймні про це свідчить фрагмент листа письменника до консула СССР у Львові від 2 жовт. 1933 р.: *«Може один чоловік межі двома сторонами накаламутити води багато. «Вісник» хотів мати моє ім'я на обгорті, я того не хотів, і його там немає... Я є чоловік півмертвий, і не маю охоти, аби мене купали в поміях. Звичайно, мертвого і давно і тепер купують в чистій воді. Я, впрочім, ніколи не лубувався в галасі і крикові людського ринку, а був довгі роки парламентарним послом у Відні і ні раз рота не відтворив, а тепер на старість і на слабкість не випадає мені роздирати рот на редактора, з яким мене ніколи нічого не дучило і не дучить...»* (Див.: *Стефаник В.* Публіцистика: Вибране із статей, промов та листів / Передм. С. Крижанівського. – К., 1953. – С. 101).

Навіть опублікований фрагмент листа (зрозуміло, підцензурний – отже, вирваний з контексту) свідчить, що це звернення носить виразно «етикетальний» характер: В. Стефаник ніби дистанціюється від редактора «Вісника» Д. Донцова, з яким, мовляв, його *«ніколи нічого не дучило і не дучить»*, і в той же час не хоче *«роздирати рот»* на того ж нелюбого Москві/Харкову/запеклого українського націоналіста, запродавця німецькому фашизмові. Вірогідно, що саме ця двозначність й спричинила невключення цього листа до «Повного зібрання творів» письменника 1954 р.

⁶⁰ *Дорошенко В.* «Літературно-науковий вістник». – С. 542; *Гаморак Ю.* Назв. праця. – С. XXXVI.

стану справ: «На теперішні культурно-політичні відносини між Радянською Україною а Західною, відповідаю як слідує:

В політичному українському житті я ніколи не брала участі [...], на політиці мало визнаюся, служу українській культурі по своїй змозі й силі.

Я завсігди високо цінувала культурні зв'язки з Україною та з радісним, а часами й тривожним зацікавленням гляділа [...] на те, як вони розвиваються [...]. Числюся однак з тим, що радянська влада, яка з такою жичливістю ставилася до культурних змагань українського народу на заході, ужие всіх заходів, щоби [...] ті сердечні взаємини, які до недавна були, наново навязалися.

Однак, думаю я, що всяка акція, яка намагалаби ся перервати культурний зв'язок західно-українських земель з Радянською Україною, посяти взаїмне недовіря та викликати ворожнечу до Радянської України, принесе лише шкоду цілому українському народові.

Нехай би брат з братом не вів боротьби цілому культурному світові на глум!

В цьому напрямі я, як письменниця, буду в міру моїх сил і змоги працювати»⁶¹.

Очевидно, що у «живій советській дійності» на теренах УССР аж ніяк не йшлося про боротьбу «брата з братом».

Наштовхнувшись на різке засудження чи ледь зауважене несхвалення фатальної зміни національної політики Москви на контрольованих нею українських теренах з боку абсолютної більшості закордонних українських інтелектуалів та взявши курс на самоізоляцію ССРСР, сталіністське керівництво держави пішло на скасування 21 травня 1934 р. усіх республіканських (УССР) пенсій закордонним громадянам, за винятком пенсії родині І. Франка⁶². І в цьому відношенні вже відверто «єдїнонедєлімський» провід колишньої імперії Романових й тогочасної комуністичної імперії підвів ризику для учорашньої політикою «українізації», котра, власне, й уможливила призначення та виплату цих пенсій. Саме в рамках цієї минулої політики й був можливий вибір для західноукраїнських інтелектуалів: приймати чи не приймати «дожиттєві пенсії» УССР за видатні заслуги перед українською культурою. І якщо В. Стефаник розв'язував для себе значену дилему таким чином, що *«це гроші українського народу, а не більшовицьких комісарів»*, то очевидно, що це (враховуючи вищенаведене виразне дистанціювання митця від влади УССР) ... правильна позиція. Після 1932–1933 рр. подібних дилем перед закордонними українськими митцями вже не поставало...

Після анексії західноукраїнських теренів ІІ Річпосполитої восени 1939 р. сталінська адміністрація на приєднаних територіях повернулася до відкинutoї «за непотрібністю» на початку 1930-х років форми «заохочення» місцевої інтелігенції до співпраці через надання їй матеріальної допомоги. Отже, «советизація» галицьких інтелектуалів здійснювалася не лише завдяки потужному пропагандистському тискові й репресивним «санаційним» заходам комуністичної таємної поліції, а й шляхом систематичних фінансових ін'єкцій.

⁶¹ У *нівстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 637.

⁶² *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 83.

20 грудня 1939 р., за вказівками з Москви, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про організацію фонду допомоги інтелігенції колишньої Західної України», в якій йшлося: «1. У відповідності до рішення ЦК ВКП(б) від 26-го листопада 1939 р. (sic!) організувати фонд для допомоги інтелігенції колишньої Західної України [...] у сумі 2 мільйона карбованців. 2. Запропонувати Раднарком УРСР оформити створення зазначеного фонду у сумі 2 мільйона карбованців, які у відповідності до рішення ЦК ВКП(б) виділяються із резервного фонду Раднаркому СРСР». Цією ж постановою Голові Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречусі пропонувалося оформити відповідним рішенням Президії надання допомоги по десять тисяч рублів кожному: М. С. Возняку, Ф. М. Колесі, В. Г. Щурату та І. П. Крип'якевичу.

До рішення політбюро ЦК КП(б)У від 20 грудня 1939 р. невдовзі внесли певні корективи, внаслідок яких допомогу надали лише дійсним членам АН УРСР – М. С. Возняку, Ф. М. Колесі та В. Г. Щурату, але вже у сумі по двадцять тисяч рублів. Напевно, влада розглядала таку грошову виплату як своєрідну компенсацію за час, коли вони були виключені з Академії.

Із приєднанням Північної Буковини матеріальну допомогу рішеннями політбюро ЦК КП(б)У від 21 серпня та 25 листопада 1940 р. було надано й письменниці Ользі Кобилянській. Таким чином республіканська адміністрація сплатила частину фінансової заборгованості своїх попередників літераторці.

Коло осіб, які діставали підтримку цього фонду, не обмежується вищеназваними. До них треба додати і К. Студинського, і І. Крип'якевича, і десятки інших прізвищ представників української й польської «советизованої» (й удавано «советизованої») інтелігенції Західної України. Фонд цей діяв до початку советсько-німецької війни⁶³.

Були це, безперечно, гроші українського народу, але роздавали їх і спрямовували конкретним особам все ж таки ... «більшовицькі комісари» ...

⁶³ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 199–200.

З часом відбулася характерна для советської бюрократії формалізація видачі цієї допомоги з обов'язковою характеристикою, затвердженням кандидатури обкомом й санкцією ЦК КП(б)У. Як приклад можна навести характеристику І. Крип'якевича (1 лют. 1941 р.): «Тов. *Крип'якевич Іван Петрович* народився 1886 р. у м. Львові в сім'ї службовця, українець. Професор, керівник кафедри історії України Львівського державного університету ім. Ів. Франка.

Приймає активну участь в роботі університету. Протягом 1940 р. тов. *Крип'якевич І. П.* був головою місцевому профспілки університету. Був головою обласної виборчої комісії по виборам до місцевих Рад депутатів трудящих, а також є депутат обласної Ради депутатів трудящих Львівської області. *Секретар Львівського обкому КП(б)У по пропаганді Приходько» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 21, арк. 104).*

Розділ IX

«Похід на галичан» та масові репресії щодо української інтелігенції у 1930-х роках

IX.1. Доба «великого перелому»

Взаємини галицької еміграції в УССР із партійно-державною адміністрацією республіки були доволі складними й далеко не однозначними. Особливо це стосувалося представників західноукраїнської інтелігенції, які опинилися в Наддніпрянській Україні у роки Першої світової війни й визвольних змагань українського народу або ж прибули в УССР після 1923 р. І хоча назовні влада закликала до громадянського миру й спокою, обіцяючи «відпущення гріхів» тим, хто повертався чи вперше приїздив з-за кордону, проте, використовуючи їх переважно у власних політичних цілях, вона ніколи не забувала про їхнє «націоналістичне» (з погляду комуністичної ортодоксії) минуле й при нагоді уміло це використовувала, нехтуючи власними обіцянками.

З 1927 р. таких нагод траплялося дедалі більше, що було пов'язане з інспірованою Л. М. Кагановичем кризою й розламом у КПЗУ. Характерно, що до цього спричинилися дебати з приводу темпів та напрямів розв'язання національного питання в УССР. Якщо більшість ЦК КПЗУ наполягала на поглибленні й прискоренні українізаційного курсу відповідно до національних українських аспірацій, то генсек ЦК КП(б)У та його прибічники – неукраїнська меншість ЦК КПЗУ – обстоювали помірковану «українізаторську» політику, здійснювану під суворим контролем Москви.

У звітній доповіді ЦК КП(б)У на X з'їзді КП(б)У 22 листопада 1927 р. Л. М. Каганович словами про Остапа й Андрія з «Тараса Бульби» Гоголя «передбачливо»/провокативно натякнув на ймовірність появи зрадника Андрія у лавах КПЗУ: *«Звичайно і в Західній Україні знайдеться свій Андрій, що за вродливу дівчину, за гарну, красиву свитку зрадив і продався. Та ми певні, що там є і Остап, другий син Тараса Бульби, що, як його катували на майдані у Варшаві, тримався міцно і стійко. Він тільки гукнув: «Батьку, де ти, чи чуєш ти?» і батько його, Тарас Бульба, відповів йому голосно: «Чую, синку!» Так скажемо й ми – Радянська Україна, коли нас покличе Остап і гукне: «чуєш» – ми відповімо твердо: «чуєм, чуєм!» (Гучні оплески)»*¹. Упродовж 1928 р. Каганович поглиблював «аргументацію» цієї тези й провів за допомогою свого московського патрона – Й. Сталіна – низку відповідних рішень на рівні Виконкому Комінтерну.

Таким чином, Л. М. Каганович кинув тінь підозри на минуле Компартії Західної України, яка начебто вийшла не з пролетарського, а з націоналістичного середовища, й започаткував концепцію про «перманентну зраду» керівництва

¹ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 20–29 листоп. 1927 р.: Стеногр. звіт. – [Харків], 1928. – С. 128.

КПЗУ². Ці політичні обвинувачення мали негативні наслідки не лише для активістів КПЗУ, які працювали в Краю або ж перебували на терені УССР, а й для всього загалу західноукраїнської еміграції у Наддніпрянщині, котра мала скласти черговий іспит на політичну лояльність більшовицькому владарюванню в Україні – цього разу тавруючи «зрадницьку» діяльність більшості ЦК КПЗУ й беззастережно схвалюючи «більшовицьку принциповість» Л. М. Кагановича та ЦК ВКП(б) – ВККІ.

У 1927 р. у Західну Україну дійшли глухі звістки щодо таємних репресій проти галичан в УССР. Відомості про це були одержані, зрозуміло, з приватного листування мешканців двох частин української землі, поділених кордоном. Коментуючи одне з таких повідомлень, редакція «Діла» зазначала: «З листа довідуємося, що переслідування звернені не тільки проти безпартійних уродженців Галичини, але й проти партійних, але не тих, що позасідали в Раднаркомі та у виконкомах усяких центральних установ, а проти тих рядових чорних робітників, розкинутих по всій Україні, по найдаальших її закутинах. Виходить, що всіх їх уважають там органи червоної політичної жандармерії небезпечними націоналістами... Не можуть вони ніяк стравити того, що галичани своєю працею та щирим національним почуттям з'єднали для себе... симпатії місцевого населення...»³.

Слід зауважити, що в тих випадках, коли органами ГПУ заарештовувалися поодинокі уродженці Західної України, які мешкали на території республіки, ті з галичан, які займали високе становище й мали доступ до відповідних приймальних, іноді вживали заходів, щоб з'ясувати долю ув'язнених, полегшити їм чи навіть добитися звільнення безпідставно репресованих. Це робилося і щодо ув'язнених в УССР політемігрантів, і рядових галицьких інтелігентів. Відомо, наприклад, що цими справами займалися секретарі М. О. Скрипника О. І. Бадан-Яворенко та М. В. Ерстенюк, а також керівник Закордбюро допомоги КПЗУ, член політбюро ЦК КПЗУ у 1927–1928 рр. В. П. Сірко⁴, які внаслідок свого службового становища могли добитися аудієнції у керівництва ГПУ УССР, зокрема В. А. Балицького⁵. Під час своїх приїздів до УССР аналогічних заходів вживав перед урядовими колами республіки – в разі потреби – й академік К. Сту-

² Див.: *Галушко Є. М.* Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. – Л., 1965. – С. 238–239.

³ Див.: *Репресії проти галичан в УССР*: Віймки з приватного листа // *Діло*. – 1927. – 26 черв. – Ч. 140. – С. 2; *ЦДАВО України*, ф. 30, оп. 2, спр. 180, арк. 53.

⁴ **Сірко Василь Петрович** (1899–1937) нар. у с. Кінашеві (нині – Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався у Рогатинській укр. гімназії. Служив в австр. війську, восени 1916 р. потрапив до рос. полону. Член РКП(б) з 1917 р. З 1919 р. на нелегальній партроботі у Сх. Галичині. Один з організаторів нелегальної конф. у Станіславі, на якій у лют. 1919 р. засновано КПСГ. З кінця 1921 р. працював у Київськ. губкомі КП(б)У. Був секретарем ЗБД КПЗУ, членом політбюро ЦК КПЗУ (1927–1928). Згодом на советській і парт. роботі у Сталіно, Макіївці, секретар Криворізького МК КП(б)У. Ув'язнений у справі УВО 17 трав. 1933 р., 31 трав. виключений з партії. Винним себе не визнав. Суд трійкою при Колегії ГПУ УССР 10 листоп. 1933 р. засуджений до 10 років таборів. Покарання відбував на Соловках. Особливою трійкою УНКВД СССР по Ленінградській обл. 9 жовт. 1937 р. засуджений до розстрілу. Убитий 3 листоп. поблизу ст. Медвежа Гора (Карелія) в урочищі Сандармох. Реабілітований 3 лют. 1959 р.

⁵ *ДА СБУ*, ф. 6, оп. 1, спр. 49647-ФП, арк. 499.

динський⁶. Щоправда, якщо упродовж 1927–1928 рр. ще вдавалося іноді досягати позитивного результату й звільняти безпідставно заарештованих, то з 1929 р. такі клопотання стають практично безнадійною справою й лише наражають прохачів на особисту небезпеку.

З 1929 р. над усіма вихідцями з «недержавної України» на терені УСССР починають нависати лиховісні хмари. Тоталітарній системі, що набирала сили на переломі 1920–1930-х років, вкрай потрібно було знайти достатню кількість «шпигунів», «диверсантів» та «шкідників», на яких можна було б перекласти власні злочини та численні народногосподарські прорахунки. До того ж, наявність численного «контрреволюційного елементу», у свою чергу, про людське око виправдовувала диктаторський стиль керівництва державою й пов'язані з ним широко-масштабні репресивні акції, а також сталінський курс на самоізоляцію ССССР від навколишнього світу й підтримування перманентного стану «фортеці в облозі». Теоретичним обґрунтуванням цих заходів (зрозуміло, досить сумнівним «обґрунтуванням») була відома сталінська теорія «загострення класової боротьби» під час будівництва соціалізму.

У підсоветській Україні напрочуд зручним матеріалом для таких інсинуацій були вихідці із західноукраїнських земель з їхніми родичами за кордоном, листування з якими при бажанні можна було подати як «зраду інтересів робітничого класу», «шпигунську кореспонденцію». До того ж, чимало галичан у минулому були стрільцями або ж старшинами австрійського війська, УСС, УГА, отже, за термінологією сталінських ідеологів, брали участь у «контрреволюційних націоналістичних збройних формуваннях». Сценаристи з ГПУ використали й перехід на польський/уенерівський бік двох бригад ЧУГА у квітні 1920 р., дарма що на території УСССР залишалися саме ті, хто в часи польського наступу 1920 р. якраз і зберіг лояльність щодо советської адміністрації.

Власне, саме з таких чи аналогічних «цеглин» і будувалися ГПУ УСССР на початку 1930-х років усі міфічні «контрреволюційні організації», де галичани (у тій чи іншій пропорції) були неодмінною складовою.

Особливо лиховісним – як передвістя подальших масових репресій – був 1929 р., *«рік великого перелому»*. 18 травня 1929 р. розпочалися арешти у «справі» «Спілки визволення України»⁷. І хоча ніхто із західноукраїнських інтелігентів не був притягнутий до відповідальності у цій справі, тогочасна атмосфера у суспільстві не віщувала й для них нічого доброго.

Так, у тижневому (6–12 січня 1929 р.) зведенні секретного відділу ГПУ згадувалося, зокрема, що в Народному комісаріаті юстиції УСССР зосередилася значна кількість галичан-емігрантів, котрі назагал (робочою мовою цього відомства) *«настроены антисоветски и шовинистически и некоторые из них предполагают выезжать за границу»*.

Ідеологами цього угруповання називалися С. А. Веретко, М. Р. Мельник, В. І. Романишин та М. Т. Чехович, а його лідером – М. М. Романюк. Згадані особи, мовляв, збиралися один у одного й обговорювали різноманітні політичні пи-

⁶ Там само, арк. 96–97.

⁷ Докладніше див.: *Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти* / Публ. В. І. Пристайка та Ю. І. Шаповала. – К., 1995. – 448 с.

тання «в *антисоветском духе*». Крім того, повідомлялося про «наявні відомості» щодо належності Мельника й Чеховича «до чеської контррозвідки» (sic!).

Для «оперативно-чекістської розробки» галичан – співробітників НКЮ – пропонувалося встановити за ними таємне спостереження, використовуючи внутрішню агентуру (агенти на прізвисько «*Іванов*» та «*Квітка*»), й вдатися до вербування в їхньому середовищі додаткових таємних інформаторів – «сексотів»...

Через кілька років ці працівники Наркомосту УСССР були заарештовані у «справах» «Українського національного центру» (М. Р. Мельник) та «Української військової організації» (С. А. Веретко, В. І. Романишин, М. М. Романюк та М. Т. Чехович) й засуджені до різних термінів ув'язнення.

У 1929 р. відбулися різкі зміни на гірше у кар'єрі двох уродженців західноукраїнських земель, які посідали досить високі посади за тогочасним «табелем про ранги» УСССР. Ідеться про М. І. Яворського та О. І. Бадана-Яворенка.

Наприкінці грудня 1928 р. – на початку січня 1929 р. у Москві відбулася Перша всесоюзна конференція істориків-марксистів, яка пройшла під великодержавницьким стягом, ознаменувавшись вихватками проти української делегації з боку відомого російського історика М. М. Покровського та його маловідомого колеги П. О. Горіна. Як зазначалося у доповідній записці на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора члена республіканської делегації, ректора Київського ІНО та голови Спілки революційних письменників «Західна Україна» С. М. Семка-Козачука: «*На конференції, особливо виступом тов. Покровського М. М., створено було надзвичайно несприятливу обстановку для української делегації. Виступ тов. Покровського дав тон і привід до негативного ставлення до української історичної науки й делегатів-українців. Українська історична наука в цілому кваліфікувалася як наука націоналістична, а її представники (без винятку) як націоналісти-шовіністи, навіть незважаючи на приналежність до КП(б)У та Товариства істориків-марксистів*»⁸.

Саме під час роботи московської конференції керівник делегації України М. Яворський зазнав брутальної критики з боку П. О. Горіна, співробітника Інституту марксизму Комакадемії. Яворському закидалися немарксистські погляди на історію України. Критика була явно інспірована, оскільки, незважаючи на визнання М. І. Яворським багатьох власних помилок, продовжувала зростати й після завершення конференції⁹.

Проте, незважаючи на агресивну критику з боку московських знавців «марксистської історії України», справи Матвія Івановича в УСССР поки що йшли непогано. Наприкінці 1928 р. влада вирішила покінчити з автономією ВУАН. Як радикальні ліки на ту хворобу, що звалася «автокефально-вуанівська любов до неньки України», було вирішено застосувати у першій половині 1929 р. додаткові вибори до Академії. Ця акція планувалась як військова операція за вказівками постійно діючого штабу – комісії політбюро ЦК КП(б)У у справах ВУАН, до якої поряд із П. П. Любченком, М. О. Скрипником та іншими входив і голова

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2924, арк. 1.

⁹ Див.: Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 8. – С. 79–80.

ГПУ УССР В. А. Балицький¹⁰. Першим кандидатом на академіка від істориків-марксистів був М. І. Яворський. Щоправда, з'ясувалося, що він, хоч і штатний професор, але доктор політичних, а не історичних наук (фактично – лишень магістр).

На допомогу прийшов тогочасний «адміністративний ресурс»: на терміново скликаному 19 лютого 1929 р. засіданні кваліфікаційної комісії під головуванням сервільно лояльного до влади акад. Д. І. Багалія після розгляду наукових здобутків М. І. Яворського його визнали «*вповні самостійним сформованим науковим робітником-дослідувачем, істориком-марксистом*» й на підставі опублікованих праць прожогом присудили «ступінь доктора історії культури без прилюдного захисту дисертації»¹¹. Після цього можна було балотуватися й до Академії.

Один із членів цієї кваліфікаційної комісії – проф. О. П. Оглоблин (1899–1992), – у 1920-х рр. один з істориків-марксистів, згодом чи не найкваліфікованіший український історик на еміграції, на початку 1960-х років, згадуючи Яворського, зауважив, що останній «користувався вже готовими концепціями, нерідко навіть не посылаючися на їх авторів. Властиво самостійне наукове значення мають лише його праці з історії революційного руху другої половини 19 ст. (Маю на увазі II том його «Нарисів з історії революційної боротьби на Україні»)»¹². У виступі на 8-й конференції українських істориків та дослідників суспільних наук УВАН у США (5 грудня 1970 р.) той же Оглоблин ще зм'якшив свою характеристику Яворського, зарахувавши його до «молодших провідних істориків 1920-х рр.»: «*Наприклад, М. І. Яворський, після перших, досить легко-важких публікацій популярно-хрестоматійного характеру, дає цінну монографію «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (2 томи, Харків, 1927, 1928), а майже всі його учні працюють над історією України 19 ст.*»¹³.

«Обрання Матвія Івановича Яворського [...] має величезне значення як з того погляду, що зміцнить зв'язок її із марксистською історичною наукою, так і з того, що Академія, до якої віллється ця видатна наукова сила, щільніше буде зв'язана з робітничо-селянськими масами України»¹⁴, – твердили на сторінках київської преси історики-початківці – автори статті, присвяченої висуненню Яворського кандидатом у дійсні члени ВУАН.

Дещо псувало враження від «*видатної наукової сили*» Яворського львівське «Діло», яке зауважувало з приводу цієї кандидатури: «Найдивогляднішим кандидатом на члена Академії є таки такий комуністичний вчений і «марксо-ленінської крові» історик, як Матвій Яворський. Дійсно незavidним стане престиж Академії, коли в ній будуть «засідати» такі академіки, як цей останній»¹⁵. Проте на злостиві коментарі «брехливої й лицемірної газети, органу західноукраїнської

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 172, арк. 84–92, 275.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8726, арк. 5.

¹² Див.: Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 168.

¹³ Див.: Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 ст. (до 1917 р.) // *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 46.

¹⁴ *Настєвич М., Ястребов Ф.* До виборів нових академіків ВУАН: *Проф. М. І. Яворський* // *Пролетарська правда.* – 1929. – 16 трав. – № 109. – С. 3.

¹⁵ *Радянська Україна: «Вибори» нових членів до УАН* // *Діло.* – 1929. – 10 трав. – Ч. 101. – С. 2.

буржуазії» керівні кола УСССР (звично для себе) не зважали¹⁶. Так само звично знехтував компартійний істеблшмент й думкою підсоветських «грушев'янців» з їхнім стримано-критичним ставленням до Яворського-історика¹⁷, й негативною атестацією цього «марксівського історика» опальним С. Єфремовим («*де Яворський – там шукай помилку*»)¹⁸.

Справжня мета кампанії з обрання нових членів Академії, під час якої поряд зі справжніми науковцями (М. С. Возняк, Ф. М. Колесса, С. Л. Рудницький, В. Г. Щурат та ін.) та за їхніми спинами до ВУАН інфільтрувалися представники партноменклатури (В. П. Затонський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер), які відразу зайняли у ній ключове становище, була зрозуміла не лише львівському «Ділу». Цікавий в цьому плані лист до М. Скрипника заступника керівника Кафедри єврейської культури при ВУАН Н. Штіфа (11 травня 1929 р.). Кафедра відмовилася висувати свого кандидата для обрання в Академію, а Н. Штіф (без зайвої скромності) був би не проти підтримки власної кандидатури для балотування до ВУАН.

На користь своєї «окремої думки» Н. Штіф наводив такі аргументи, характеризуючи з неприхованим цинізмом власне розуміння владних заходів щодо «санації» ВУАН: «Кампанія [обрання] нових 30-ти академіків – це важлива політична акція радвлдаи, що має на меті всебічно «орядянізувати» Українську Академію наук. До Академії мають прийти люди, принаймні, з виявленою радянською орієнтацією; мають прийти до науки нові, молодші люди науки з радянським поглядом на мету та методи наукової роботи. Ця кампанія не для ще 30-ти нових відомих «так собі» вчених до теперішніх 20 з чим-то академіків. Це кампанія за *радянську* думку, за міцні позиції партії та радвлдаи у Академії [...]. Коли б мова шла лише про конкурс на вченість, я досить скромний, і я би сказав, що таких значних вчених, які заслуговують титула «академіка», за старими академічними поняттями, ми серед нас ще не маємо, – отже ми не повинні претендувати на академіків.

Але ж це [...] не такий конкурс. Це – політична радянська акція. (Між іншим, свого часу, коли певні українські кола просували тих чи інших осіб на академіків, це для них теж було політичною акцією, але ж на їх манір. Тим-то з'ясовується, що на академіків були призначені люди, що їх академічні звання стоять під зна-

¹⁶ Див.: *Вибори нових академіків ВУАН*: [Редакційна] // *Пролетарська правда*. – 1929. – 29 черв.

¹⁷ Так, характеризуючи відверто неакадемічний (напівпрофесійний) історіографічний доробок Яворського, проф. О. Ю. Гермайзе зауважував: «Найбільш активним пропагандистом ідей марксизму в українській історії явився, без сумніву, проф. М. І. Яворський. Його публікації хронологічно були першими, яскраво виявленими марксистськими публікаціями, густо насиченими революційним запалом. В його першому короткому огляді революційного руху на Україні проте *рясно було фактичних помилок, так само, як в його двох частинах «Нарисів з історії України» доволі багато було неточних і спірних тверджень, не опертих на самостійне глибоке студіювання.*

В пізніших публікаціях проф. М. Яворського ми спостерігаємо, як оті дефекти ранніх його робіт згладжуються й поволі щезають. Мусимо визнати, що в лавах істориків України за М. Яворським остається місце найбільш активного, бойового і запального марксиста, що одважно веде боротьбу з спадщиною старої історіографії на Україні, ставлячи собі чим далі, тим солідніші і серйозніші науково-дослідницькі задачі» (Див.: *Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття // Студії з історії України Наук.-дослідчої кат. історії України в Києві*. – К., 1929. – Т. 2: Виданий на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наук. діяльності. – С. XIX) (виділення наше. – Авт.).

¹⁸ *Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929*. – С. 776.

ком запитання.) Тому про скромність тут немає мови. Для нас є важливим лише один принцип – оскільки наша кандидатура відповідає меті кампанії»¹⁹.

29 червня 1929 р. М. І. Яворський був обраний дійсним членом ВУАН і відразу ж обійняв кілька керівних посад у ній.

Та з другої половини 1929 р. «зірка» Матвія Івановича почала блискавично згасати. Після обрання до Академії він переїхав до Києва. На початку вересня змушений був визнати більшість «помилко», які йому приписувалися, у своїй концепції історії України²⁰. Восени з'явився й позов до суду його першої дружини, яка, довідавшись про обрання Яворського академіком, розраховувала, нібито (такою була офіційна версія), на матеріальну підтримку, щоб утримувати двох його дочок. Позов, який надійшов з Галичини до одного з харківських райсудів, привернув до себе увагу й тим, що в ньому згадувалось минуле М. І. Яворського. Зокрема, наводилися уривки з його листів 1916–1918 рр., де він «самохвално» (вислів Яворського) писав про близькість із австрійськими та німецькими офіцерами, знайомство з П. Скоропадським. Було оприлюднене й так зване жандармське минуле Яворського – служба у польовій жандармерії ЗУНР.

Останній біографічний факт був особливо небезпечним в атмосфері 1929 р., тим паче, що саме тоді відбувалася «чистка» партії від «попутчиків», «шкідників», «контрреволюціонерів із партквитком». Традиційні запитання під час «чистки» (досить часто безглузді й непристойні) нерідко використовувалися для зведення особистих поррахунків, компрометації тієї чи іншої особи. Фактично із категорії доносів був і закордонний лист першої дружини Яворського, що мав на меті «відкрити очі» владі на «темне політичне минуле» Матвія Івановича (навряд чи авторка (або ті, хто стояв за нею) мала ілюзії щодо можливості дістати фінансову допомогу від колишнього чоловіка; не слід, очевидно, нехтувати й вірогідним бажанням покинутої жінки помститися)²¹.

Для абсолютної більшості напівосвіченого населення країни «жандарм» був представником царської охранки, який підступно переслідував героїчних рево-

¹⁹ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 284–285 (виділення у тексті – автора листа).

²⁰ Див.: *Яворський М.* Про мої помилки в концепції історії України // *Комуніст.* – 1929. – 5 верес. Восени 1929 р. у зв'язку з критикою його поглядів Яворський вносить виправлення й доповнення до своєї *«Історії України в стислому нарисі»*, маючи на меті її доопрацьоване перевидання. Вочевидь влада не дозволила йому реалізувати цей задум (Див.: *Саницевич А. В.* М. І. Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – С. 38–40).

²¹ Питання про «польський слід» у справі з листом від кол. дружини Яворського, на нашу думку, потребує додаткового з'ясування. Лише ретельне опрацювання відповідних матеріалів тогочасних польських спецслужб уможливить остаточну відповідь, чи була причетна «рука Варшави» до інциденту з «викриттям» «жандармського минулого» Матвія Івановича.

Принаймні В. П. Затонський так згадував репресованого академіка на XII з'їзді КП(б)У: «Не відразу виявилось, що Яворський – член контрреволюційної організації [...]. Спочатку знали тільки, що він проліз в партію, приховуючи свою минулу службу в австрійській армії, навіть в жандармерії, як також знали про його невірне тлумачення історії; його виключили з партії, причому цікаво, що деякі матеріали на Яворського були одержані з-за кордону, мабуть, з польських джерел». Йому заперечив П. П. Любченко: «Я не згоден з В. П. Затонським, чи може я його не так зрозумів, не згоден з тим, що він на трибуні партійного з'їзду заявляє про те, що Яворського викрила нам трохи не польська дефензива [...]. Яворського викрила Харківська організація (КП(б)У. – Авт.). Матеріали ж, що ми їх одержали, показали, що він не просто націоналіст, а ще і колишній жандарм, дефензивник» (виділення наше. – Авт.) (Див.: *XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січ. 1934 р.*: Стеногр. звіт. – [Харків], 1934. – С. 375–376, 445–446).

люціонерів. Адже це протистояння «більшовик – жандарм» заповнило сторінки тогочасних часописів, перебувало в центрі уваги як московських, так і республіканських істориків-марксистів, відбувалися судові процеси проти викритих агентів царської поліції. А що Матвій Іванович належав свого часу до польової жандармерії УГА, яка виконувала, хоч і споріднені, та все ж таки якісно відмінні від корпусу жандармів царської Росії функції²², то ці нюанси в атмосфері штучно створеного й роздмуханого психозу нікого вже не обходили.

Намагаючись якось підстрахувати себе, напередодні «чистки» партосередку Українського інституту марксизму-ленінізму М. І. Яворський 4 лютого 1930 р. надіслав листа генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. В. Косіору, в якому розповідав про своє минуле та намагався спростувати вигадки щодо своєї біографії, яка вже почала обростати фантастичними подробицями. «Такий мій шлях. Його треба довести ще фактами, і я збираюся це вчинити, щоб і на майбутнє зберегти себе від зайвих розговорів, надрукувавши все це навіть окремою брошурою»²³, – так завершувався цей лист. Як видно з документа, його автор не розумів усієї серйозності власного становища, оскільки ще сподівався видати брошуру зі своїм життєписом. Якщо раніше партійно-державна машина УССР працювала на нього, всіляко підтримуючи Яворського-історика на противагу «ідеалістичній школі» М. С. Грушевського, то зараз докладала зусиль, аби його знищити (поки що морально). Твори Матвія Івановича з доволі виразними елементами національної самосвідомості були вже не на часі. Отже, республіканська адміністрація діяла за давнім правилом: «Мавр зробив свою справу. Мавр може йти»²⁴.

9 лютого 1930 р. Федір Савченко інформував К. Студинського: «7-го мало відбулися засідання Президії ВУАН, але не відбулося, бо не повернувся з Харкова Матв[ій] Ів[анович]. Ходять з цього приводу різноманітні чутки. Одні говорять, що саме 7-го він мав відбути парт. перевірку, другі, що ніби була одержана заява його першої дружини, і з неї почалися для нього різні серйозні неприємності, так що ніби він і не повернеться до Київ»²⁵.

²² Див., напр.: *Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗОУНР // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1932. – Ч. 3. – Березень. – С. 3–6; Ч. 4. – Квітень. – С. 20–22; Ч. 5. – Травень. – С. 15–17; Фуртулійчук Д. Жандармерія ЗУНР: до історіографії проблеми // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2003. – Вип. 8. – С. 114–118; та ін.*

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 5 зв.

²⁴ Характерна прикмета часу: і М. Яворський, і О. Бадан, перш ніж самим зазнати репресій, активно підтримували інспіровану владою кампанію проти С. О. Єфремова за публікацію останнім допису у Львів. «Ділі» (докладніше про це див.: *Розд. XII*). Так, 11 січ. 1929 р. на спільному засід. Ради та ревкомісії Укр. т-ва істориків-марксистів під головуванням М. Яворського після інформації Бадана «Про академіка Єфремова» було ухвалено резолюцію: «Рада Укр. т-ва «Історик-марксист», рішуче застуджуючи виступ ак[адеміка] Єфремова в пресі, що активно веде боротьбу проти Радянської України [...], вважаючи, що ак[адемік] Єфремов, який не визнає для себе необхідним активно стояти на ґрунті оборони Рад[янського] Союзу, не може бути водночас академіком рад[янської] Академії наук. Рада [...] вважає, що виступ цей [...] є вчинок проти всього радянського суспільства як Союзу взагалі, так і українського радянського громадянства зокрема. Рада не сумнівається, що радянське громадянство одностайно засудить цей вчинок академ[іка] Єфремова й зуміє дати йому належну відсіч» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2924, арк. 7).

²⁵ ЦДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 10.

Через тиждень після написання листа С. В. Косіору М. І. Яворського виключили з партії. Один із свідків цієї події згадував 1956 р.: «Яворського Матвія я знав як українського буржуазного націоналіста, який фальсифікував, тобто подавав антимарксистське трактування в дусі Грушевського, історію України у своїх друкованих працях. Принципово відмовлявся розмовляти російською мовою. Був зв'язаний з буржуазними українськими націоналістами [...], які прибули із Західної України на територію УСССР. У лютому 1930 р. на партзборах Харківського інституту марксизму-ленінізму під час партчистки Яворський Матвій був остаточно викритий як український буржуазний націоналіст і колишній співробітник австрійської розвідки. Тоді ж було зачитано лист, що надійшов з м. Львова від першої дружини Яворського Матвія, в якому зазначалося, що останній був австрійським монархістом. Внаслідок чого Яворський Матвій був виключений із лав партії»²⁶.

14 лютого 1930 р. літописець вуанівського життя – Ф. Я. Савченко – повідомляв голові НТШ: «Матв[ій] Ів[анович] повернувся із Харкова хорий. Була йому парт. перевірка, і ніби після різних гострих закидів на перших зборах, він повернув свій квиток і не з'явився на друге. Так чи інакше, але повернувся він без парт. квитка. Не знати чому, але чергове засідання 1-го Відділу, що мало відбутися 16.ІІ. – знято. Може тому, що він хорий, бо мав нервовий удар»²⁷.

Після виключення «*колишній співробітник австрійської розвідки*» писав у заяві до ЦК КП(б)У: «Я почуваю себе справді як той, що на йому, як марксистові й партійцеві покладено хрест [...]. Моє минуле життя, хоч і проходило в темряві розуміння класової боротьби, не одна тільки негативна дія [...]. Моя праця проходила на очах досить широкого громадянства весь час, навіть за часи 1918–1919 р., треба мені тільки зібрати всі ці матеріали [...] та скласти критичну біографію. А що я сьогодні ще такої можливості не маю, це ще не дає основ, на підставі окремих неперевіраних заяв чи самохвальних слів в моїх листах 1918 р. чи хоч би й помилок в історії [...] дискредитувати мене в такій мірі, щоб звести до одного болота всю мою на сьогоднішній день працю»²⁸.

15 лютого 1930 р. Матвій Іванович подав до Президії ВУАН заяву, в якій у зв'язку з «висуненими за останній час» обвинуваченнями проти нього просив звільнити його від обов'язків члена Президії ВУАН та секретаря 1-го Відділу Академії. 17 лютого це прохання задовольнили «у зв'язку з обставинами, які виявилися під час чистки М. І. Яворського як члена КП(б)У»²⁹.

20 лютого, на розвиток тієї ж теми, Савченко зазначав у листі до К. Студинського: «Чув розмови в міськомівських колах, що Яворський подав заяву про звільнення його з секретарства і члена президії ВУАН. Додають, що звільнять його також і з академиків. 14.ІІ. у «Комуністі» з'явилася стаття-фейлетон «Уривки з одної біографії» за підписом невідомої мені людини. На жаль, не міг уже її дістати, щоб вислати її Вам, бо запізно дізнався і вже не було в продажу [...]. Заки-

²⁶ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 47568-ФП, т. 2, арк. 72–73.

²⁷ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 11.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 6, 7.

²⁹ Там само. – Арк. 9; Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 43, арк. 22 зв.

дають, що він, як був офіціром, причепив собі фон'а, стояв на чолі австрійської охоранки для Галичини (документами ніби це стверджено). Наведено дві невеличкі цитати з його приватних листів; в одній він з гордістю писав (невідомо, до кого, догадуються, що до дружини), як у Києві на якійсь вечері з 1918 р. сидів побіч якоїсь Ексцел[енції] і навіть Саксонського короля. Переказують, що на друге засідання «чистки» він не пішов, а послав свій квиток з запискою, що «незважаючи ні на що, він з переконань залишається комуністом». Місцева ворожа нам пльотка розповсюджує, що ніби до цієї справи причинилися – М[ихайло] Серг[ійович], Ви і я – що Ви переслали до Києва листи його дружини, які потім були переслані далі³⁰, що я ніби знав про те, що трапиться з Яворським, за три тижні наперед... Щоб підсилити правдивість і значіння, анонімно додають, що ця версія ходить в партійних київ[ських] колах. Важливо те, що ті, хто цю справу вирішував, і сам Яворський добре знають, що ми тут ні при чому»³¹.

29 березня 1930 р. Яворський адресував листа секретареві Київського окружного партії В. І. Чернявському (1893–1937), де, зокрема, писав: «Згідно з дозволом Президії ВУАН я виїжджаю на довгу відпустку в Ленінград, оскільки зараз в Києві та взагалі на Україні втратив я будь-яку можливість на моїй праці оправдати себе перед партією [...]. А виправдати себе я мушу не ради якоїсь посади, а в ім'я хоч би самої правди. Бо, хоч скільки в мене було в минулому ідеологічних блукань, я в ніякому разі не заслужив на те, щоб мене з легкої руки декретувати як авантюриста, гетьманця та жандарма...»³².

Але й виїзд за межі України не приніс Матвію Івановичу бажаного спокою. Тривала кампанія боротьби з «яворщиною». На XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.) праці науковця атестувалися вже як «сумнозвісні»³³.

Не мав підтримки Яворський і серед своїх земляків, де здобув собі натомість чимало ворогів. Влітку 1930 р. у Львові з'явилося друком чергове число «Літопису Червоної Калини» з прикметним фото – своєрідним речовим доказом: «Після гетьманського прийняття 21. V. 1918 р. в Києві з приводу приїзду делегації від Сірої Дивізії, сформованої австр. командуванням у Володимирі-Вол[инському]». Серед інших осіб навколо гетьмана П. Скоропадського знімок подавав і зображення «пор[учника] австр. розвідки, тепер відомого комуністичного діяча

30 Судовим позовом першої дружини М. Яворського займався львів. адвокат *Лев Ганкевич* (1881–1962). Аби спростувати вищезгадані київські плітки щодо співучасті у цій справі голови НТШ, К. Студинський надіслав копію відповідної заяви Ф. Савченку, який, у свою чергу, повідомляв 1 квіт. 1930 р. свого львів. кореспондента: «Копію заяви дружини Яворського своєчасно достав. Про нього нічого не чув, окрім того, що ніби виїждить він до Ростова-на-Дону, але що там має робити – не знаю» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 3–3 зв.; ЦДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 21).

Копія позову Софії Яворської збереглася в особистому архіві К. Студинського, який, упорядковуючи свої папери у другій половині 1930-х рр., зробив характерну примітку: «*Справа Матвія Яворського*. Завдяки адвокатові др. Львові Ганкевичеві, з котрого канцелярії вийшли всі долучені письма разом із фотографіями листів та інших залучників (світлина з гетьманом і т. п.), Матвія Яворського виключено з партії, з Академії і т. д. та заслано на Соловки. **К. Студинський**».

31 ЦДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 12–12 зв.

32 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 17.

33 Див.: XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 5–15 черв. 1930 р.: Стеногр. звіт. – Х., 1930. – С. 285.

*Матвія Яворського»*³⁴. Це було відвертим побиттям лежачого – на момент публікації академік (усе ще!) перетворився вже на *колишнього* «відомого комуністичного діяча».

11 грудня 1930 р. на засіданні комуністичної фракції ВУАН було, зокрема, розглянуто питання «Про академіка Яворського». Головував на засіданні М. О. Скрипник, секретар комфракції Академії. Було ухвалено: «Констатувати, що академік Яворський одержав [...] повідомлення про відповідну постанову ЦК КП(б)У і йому було запропоновано подати демісію із складу членів ВУАН; він заявив, що це зробить, але цього весь час уникає і навпаки переводить чинності як член Академії (наприклад, спробував провести через неодмінного секретаря ВУАН видання своєї книжки, що її було знято з друкування лише розпорядженням тов. Шліхтера)». У зв'язку з цим вирішили «поставити перед ЦК КП(б)У питання про переведення на Пленумі ВУАН ухвали про виключення Яворського з складу академіків, оскільки він сам про це не подасть заяви»³⁵. 28 січня 1931 р. це рішення фактично продублювало політбюро ЦК КП(б)У, зазначивши: «На випадок відмови Яворського подати заяву про вихід із ВУАН, провести виключення його на Пленумі ВУАН»³⁶.

У серпні 1929 р. відбувалася «чистка» партосередку апарату НКО. Під вогонь критики потрапив тоді вчений секретар НКО УСССР О. І. Бадан. Чимало запитань викликав закордонний етап його біографії, секретарство у Володимира Винниченка, обставини переїзду до советської України, партійний стаж тощо. Та насамперед йому закидалося, як зазначала харківська преса, «барське ставлення» до підлеглих й те, що в «ньому ніхто не відчуває товариша»³⁷. Ці особисті порахунки й власна «нетовариськість» мали для Олександра Івановича тяжкі наслідки.

На засіданні перевіркової комісії по «чистці» осередку КП(б)У НКО УСССР (протокол № 3 від 2 серпня 1929 р.) на захист О. І. Бадана виступив М. Скрипник. Після самогубства останнього і з метою його посмертної дискредитації (ось, мовляв, як «націонал-ухильник» Скрипник захищав «контрреволюціонера» Бадана) витяги із цього протоколу неодноразово цитувалися. Але варто навести найбільш повний його текст: «Товариш Скрипник зупиняється на члені партії товаришеві Бадані і спростовує всі ті заяви, які були на минулому засіданні перевіркової комісії, коли на товариша Бадана подавалось цілий ряд заяв з боку окремих членів партії і були відводи.

Товариш Скрипник зазначив, що товариша Бадана як члена партії перевірено десять разів, з них чотири рази було перевірено відповідними органами і організаціями, а шість разів – цілою низкою шляхів перевіряв сам товариш Скрипник, і ці перевірки доказали, що робота товариша Бадана за кордоном, безперечно, була революційною, партійною і занадто корисною як для революції, так і для партії.

³⁴ Див.: *Січові Стрільці у Натіва*: Зі споминів бл. п. Івана Андруха, сот[ника] СС // *Літопис Червоної Калини*. – 1930. – Ч. 5. – Травень. – С. 16.

³⁵ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 3098, арк. 58.

³⁶ *Там само*, оп. 16, спр. 8, арк. 25.

³⁷ *Проверка большевистских рядов*: Наркомпросовцы на чистке // *Харьковский пролетарий*. – 1929. – 7 авг.

Що стосується спільної служби Бадана з Винниченком, то всі обвинувачення в цьому відношенні на товариша Бадана були безпідставні, оскільки товариш Бадан, працюючи на посаді секретаря Винниченка, виконуючи цілковито правильно як доручення партії, так і Комінтерну, на цій роботі себе виправдав як витриманий член партії.

Товариш Бадан як комуніст завжди боровся проти троцькізму, шумськізму, волобуєвщини, занадто багато працює над собою і вчиться і є витриманий партієць та культурний член партії. Слід таких, як товариш Бадан, які приносять велику користь партії, безперечно залишити в лавах комуністичної партії»³⁸.

Та, незважаючи на підтримку впливового наркома, на одинадцятому засіданні перевіркової комісії 21 серпня 1929 р. О. І. Бадана було виключено з партії, а вже 29 серпня «Харьковский пролетарий» присвятив цій події анонімну інспіровану статтю, в якій Олександр Іванович називався, зокрема, уособленням всього «наймерзеннішого», що «властиве адвокатури буржуазних країн»³⁹.

Уважно стежили за цими викривальними публікаціями у Львові. Через тиждень після появи згаданої статті у харківській пресі, коментуючи подані у ній причини виключення О. І. Бадана з партії, «Діло» зауважувало: «За що його усунули з партії? За те, що: 1) *будучи членом КП(б)У, він не тірвав зв'язків зі своїм братом-послом, членом УНДО* (в Галичині); 2) він відносився з «презрением» до тих, що стояли від нього нижче на «служебной лестнице»; 3) він використовував апарат Нар[однього] комісаріату освіти для особистих справ. Наприклад: посилав кур'єра... купувати кальшпі для своєї жінки [...]; 4) Бадан відмовлявся від т. зв. партійних «нагрузок», вимовляючись все пильною роботою у Народньому комісаріаті освіти». Подавши до відома й на розсуд читачів ці чудернацькі аргументи, редакція підсумовувала: «Ось і бачите, як і за що викидають з партії «проходимців»-галичан. Такі явища комуністичної дійсності дуже знаменні і багатомовні. Варто над ними призадуматися»⁴⁰.

Утім, навіть після виключення з партії не дійшло до сподіваної розв'язки – звільнення Бадана чи арешту за «націоналізм». Лише 1 лютого 1930 р. він змушений був піти зі своєї посади, але до 1933 р. ще мав можливість працювати завідувачем редакції чужомовних словників «УРЕ» й професором харківських вузів⁴¹.

Оскільки тривала спрямована проти нього наклепницька кампанія у пресі, під час якої вже зачіпали й прізвище Скрипника, якого обвинувачували у протекціонізмі (давався взнаки виступ Миколи Олексійовича на захист Бадана під час

³⁸ Цит. за: XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січ. 1934 р.: Стеногр. звіт. – С. 391–392. Пор., напр.: *Постоловська Т.* Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами // *Більшовик України.* – 1934. – № 4. – С. 54.

³⁹ Див.: *Проходимцам не место в партии: «Коммунист с 1920 года» – Бадан // Харьковский пролетарий.* – 1929. – 29 авг.

⁴⁰ Див.: *Радянська Україна: З комуністичної партії викинули «проходимця» Бадана // Діло.* – 1929. – 5 верес. – Ч. 197. – С. 4.

⁴¹ Див.: *Рубльов О., Фельбаба М.* Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 212–214; *Іх же.* О. І. Бадан-Яворенко – Учений секретар НКО УСРР, завідувачий сектором чужомовних словників «УРЕ» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 282–283.

«чистки»), 21 лютого 1930 р. О. І. Бадан звернувся з листом на ім'я С. В. Косіора. У цьому документі, майже одночасному з аналогічним листом Яворського, він зауважував, що «Харьковский пролетарий» не лише «чому-то так нервово» зайнявся «клеветами» на нього, але й вже «згадує про «влиятельного русского товарища», тим натякуючи фактично на т. Скрипника...». У зв'язку з цим О. І. Бадан спростовував всілякі вигадки щодо своєї біографії, розповідав про власну революційну діяльність у Закарпатті, посилаючись навіть на конкретні номери архівних справ у ЦК КП(б)У, до яких в разі потреби можна було б звернутися. «Відкидаючи якнайрішучіше клеветницькі наклепи «Харьковского пролетария», – зазначалося у листі, – ще з більшим обуренням відкидаю спроби «Х[арьковского] п[ролетария]» до моєї справи притягувати т. Скрипника, який ні до моєї партійної справи, ні до моїх суперечок з Крайкомом Закарпаття не мав жодних відносин просто тому, що я про ці справи його не інформував»⁴².

Попри новонабутий позапартійний статус, з наркомом освіти, своїм колишнім керівником, Олександр Іванович зберіг нормальні взаємини, й контакти його зі Скрипником не обірвалися. Так, у листі Бадана до К. Студинського у Львів від 26 лютого 1930 р. йдеться: «Дорогі Друже! Щиренько Вам дякую за посилку. Листа для М[иколи] О[лексійовича] одержав і вже ему переслав, тому, що він не в Харкові. Я там вже не працюю і покищо займаюся літературною працею [...]. Працюю зараз над новою роботою про 1848 р. [...]. Ви держіться, не падайте духом. Я про все скажу М[иколі] О[лексійовичу]. Вкоротці вийдуть два нові томи его праць, то я обов'язково надішлю [...]. Цілую Вас щиро. Ваш Бадан»⁴³. Напрочуд прикметне оце – «про все скажу Миколі Олексійовичу»...

Після виключення О. І. Бадана з партії почалися пошуки «націоналізму» та «контрреволюції» і в його наукових працях, зокрема у його книзі «Закарпатська Україна: соціально-економічний нарис» (Харків, 1929). Він був блискавично виключений і з правління, і з членів Республіканського товариства істориків-марксистів. Зустрівши одного з керівників цього товариства М. А. Рубача (1899–1980), Бадан запитав свого колишнього колегу, чи читали вони взагалі цю працю, оскільки надто вже неграмотно звучали закиди на його адресу в «яворщині» й відповідно було сформульоване рішення про виключення, на що дістав відповідь, характерну для тогочасної ідеологічної атмосфери: «Їй-богу, ніхто з нас (правління) її не читав, але кажуть, що дуже цінна робота»⁴⁴.

У харківському судовому процесі у «справі» «Спілки визволення України» як представник державного обвинувачення брав участь й один із підсоветських галичан, який займав тоді доволі високе службове становище, а саме – прокурор Наркомату юстиції УССР Ілля (Ілько) Петрович Якимичин (1891–1937 ?)⁴⁵.

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3067, арк. 38–43.

⁴³ ЦДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 233, арк. 9.

⁴⁴ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 49647-ФП, арк. 391.

⁴⁵ Див.: «Спілка Визволення України»: Стеногр. звіт судового процесу. – Х., 1931. – Т. 1. – С. 208–209, 316–318, 416–427, 629–630.

Ілько (Ілля) Петрович Якимичин нар. 15 лип. 1891 р. у с. Купчинцях на Тернопільщині (нині Козівський р-н Терноп. обл.) у селян. родині. Закінчив укр. гімназію у Тернополі, навчався на юри-

Обвинувачений у процесі «СВУ» С. О. Єфремов мав власний клопіт і вочевидь не пригадував собі прізвища одного з авторів одного з численних звернень від військовополонених галичан, які надходили до нього як до товариша голови Української Центральної Ради.

Натомість колишній бранець табору у Ташкенті, старшина австрійського війська Ілько Якимішин, він же 1930 р. – прокурор НКЮ УССР, не міг не пам'ятати, як 20 березня (2 квітня) 1917 р. він власноручно – «за воєннополонених офіцерів, галицьких Українців» – склав таке колективне звернення, адресоване «Вельмиповажному панові С. Єфремову»: «Ми, воєннополонені офіцери, галицькі Українці, розміщені під теперішню хвилю в місті Ташкенті, з запертим віддыхом і нетерпеливостію чекаємо вістей з України. Ми не хотіли би в таку важну хвилю сидіти з заложеними руками і дивитися спокійно, як всі народи Росії розхапують природні скарби свободи. Нас є ту понад 40; всі ми єще молоді, повні сили і енергії, підбадьорені неожиданим і грандіозним переворотом, готові на всякі жертви, щоби тільки не допустити до реакції і забезпечити нашому народови свободний, гідний Єго національний розвій. Просимо ласкаво повідомити нас, о скільки можливою є наша участь як воєннополонених в спільній з Вами народній роботі на Україні, як також, чи можливою і предвидженою є наша участь в формованю українського війська. Ми дуже просимо поробити в тім напрямі відповідні кроки, а то ми вже третій рік чахнемо в неволи і сьвіта божого не бачимо. Російські власти все нас уважали за помічників і агентів Германії а найзавзятійших ворогів Росії, а тимчасом ми були і є тільки українцями, а притім ворогами старого ретроградного режіму російського, а коли він впав і на чолі держави стоять народні представителі, ми з отвертими раменами ідемо на зустрічу свободному російському народови як рівні з рівними, готові на всякі жертви в борбі проти старих темних сил»⁴⁶...

А 12 березня 1930 р. «прокурор т. Якимішин» у приміщенні харківської опери брав участь у допиті «тідсудного Єфремова»: «**Якимішин:** Коли було засновано осередок СВУ при комісії словника живої мови? – **Єфремов:** Мабуть, 1926 р. – **Якимішин:** Хто його заснував? – **Єфремов:** Я [...]»⁴⁷.

Таким чином, поки що йшлося про ідеологічні репресії щодо окремих галичан, які займали високі посади в УССР. А дехто з таких високопосадовців, уродженців західноукраїнських теренів, все ще впевнено почувався навіть серед республіканського правничого істеблїшменту, що був задіяний у хвилі репресій більшовицького режіму проти вітчизняної інтелігенції на переломі 1920-х –

дичному ф-ті Львів. ун-ту, працював в адвокатських канцеляріях. Мобілізований до австр. війська у серп. 1914 р., закінчив офіцерську школу із званням підхорунжого (Kadettaspirant), служив у 95 стрілецькому полку. Учасник боїв у Карпатах. З лют. 1915 р. до листоп. 1917 р. у рос. полоні (Ташкент). Член Русько-укр. радикальної партії (1910–1914). З берез. 1919 р. член РКП(б). Працював у Реввійськтрибуналі Туркестанського фронту (1920–1922), військ. прокурором Західного фронту (Смоленськ). З 1924 р. в УССР: тво голови, заст. голови Військ. трибуналу УВО (Харків) (1924–1926), з 1925 р. за сумісництвом член Найвищого суду УССР. У процесі «СВУ» один з представників обвинувачення. Постановою Президії ВУЦВКу від 16 січ. 1935 р. звільнений від обов'язків члена Найвищого суду УССР. Вірогідно, що невдовзі був репресований і загинув 1937 р.

⁴⁶ Архів автора.

⁴⁷ Див.: «Спілка Визволення України»: Стеногр. звіт судового процесу. – Т. 1. – С. 208–209.

1930-х років (прокурор НКЮ й член Найвищого суду УССР І. П. Якимішин, генеральний прокурор та нарком юстиції УССР 1927–1930 рр. В. І. Порайко /1888–1937/).

Та з 1931 р. західноукраїнські інтелігенти, що мешкали у підсоветській Україні, дедалі більше потрапляють у вир політичних репресій, притягуються до відповідальності у «справах» різноманітних «контрреволюційних організацій», що з гідною подиву оперативністю фабрикуються ГПУ УССР. Однією з таких справ був закритий процес так званого «Українського національного центру» (УНЦ), попереднє слідство по якому тривало протягом 1930–1931 рр., а вирок Колегії ОГПУ СССР було оголошено 7 лютого 1932 р. Ця організація нібито була «блоком українських антисоветських партій, окремих груп, формувань (УПСР, УСДРП, УВО та ін.) та колишніх членів контрреволюційного уряду на Україні – Центральної Ради». До цієї справи було залучено 50 осіб, серед них видатного вітчизняного історика М. С. Грушевського, який, за задумом режисерів із ГПУ УССР, мав очолювати УНЦ, а також його менш авторитетного колегу – дійсного члена ВУАН (все ще!) М. І. Яворського⁴⁸.

10 березня 1931 р. о 23-й годині в Ленінграді на підставі телеграми ГПУ УССР був заарештований Матвій Іванович Яворський. У боротьбі з «яворщиною» ГПУ застосовувало власні, не менш «переконливі», ніж у ЦК КП(б)У «аргументи». 17 березня його у супроводі спецконвою відправили до Харкова⁴⁹.

Надломлений попередньою кампанією проти нього, Матвій Іванович не чинив поважного опору й під тиском слідчих вже 28 березня 1931 р. адресував Колегії ГПУ УССР заяву-каяття: «Я, що до останнього менту скривав мою приналежність до запільної контрреволюційної організації на території УСРР, мою дворушність в лавах КП(б)У, мою контрреволюційну працю на Україні, починаючи з часів переходу галицької армії на бік Червоної армії в 1919 р., сьогодні з каяттям, не прохаючи пощади для себе, приходжу до органу права диктатури пролетаріату та, бажаючи хоч частично спокутувати всю цю мою шкідницьку контрреволюційну працю, обіцяю не тільки вповні виявити мою власну діяльність, скеровану проти радянської влади, але й других, виявлених та невиявлених, шкідників, дворушників, контрреволюціонерів, щоб в сучасний мент загостреної класової боротьби дати змогу радянській владі забезпечити себе перед подібними ворогами як я й мої співучасники, викриті органами ДПУ»⁵⁰.

Імовірно, ця декларація Яворського була наслідком не лише тиску слідчих і погроз застосування фізичних методів, а й результатом перманентного «вмовляння», нібито «відверті зізнання» Матвія Івановича допоможуть советській адміністрації у боротьбі з внутрішніми й зовнішніми ворогами. Як відомо, в арсеналі ГПУ були різноманітні засоби впливу на заарештованих, як фізичні (жорстоке побиття, катування позбавленням сну – в середньому від трьох до десяти діб, та ін.), так і психологічні. Позначилося, зрозуміло, й півторарічне цькування академіка з боку «об'єднаного фронту» – від ЦК КП(б)У до московських ама-

⁴⁸ Див. докладніше: *Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)* / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К., 1999. – 354 с.

⁴⁹ *ДА СБУ*, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 22, арк. 2 зв., 6.

⁵⁰ *Там само.* – Арк. 10–10 зв.

торів історії України. Далося взнаки й близьке знайомство Яворського з сумним досвідом КПЗУ, коли представники більшості у її ЦК змушені були під тиском Сталіна й Кагановича та слухняного їм Виконкому Комінтерну скласти «покаянні» заяви, у яких на замовлення розповідали про власні неіснуючі провини перед ВКП(б) та КП(б)У.

Сукупність цих чинників й спричинила психологічний злам у поведінці в'язня, внаслідок якого й з'явилася згадана його заява від 28 березня 1931 р., після чого Матвій Іванович у власноручних зізнаннях охоче розповідав про свою «контрреволюційну», «дворушницьку», «шкідницьку» діяльність, подаючи у фальшивому світлі своє життя у підсоветській Україні з 1920 р. Так, наприклад, робота Клубу політемігрантів Західної України ім. І. Франка у Харкові, якою свого часу він керував, змальовувалася, як легальне прикриття для згуртування військових кадрів «контрреволюційної» організації; наукова подорож до Німеччини й Норвегії 1928 р., як «з'ясувалося» під час слідства, мала на меті насправді налагодження зв'язків із закордонними контрреволюційними націоналістичними центрами.

Складовою частиною справи УНЦ ГПУ УССР визначило «Українську військову організацію» (УВО), що, нібито, мала складатися переважно з колишніх військових-галичан. Під час процесу «Українського національного центру» закладалися лише підвалини справи УВО, що активно почала «розроблятися» ГПУ як окрема «контрреволюційна організація» лише у другій половині 1932 р.

А тим часом 22 квітня 1931 р. М. І. Яворський свідчив про активну участь галичан в УССР у підготовці, нібито, запланованого на літо 1930 р., а згодом перенесеного на весну 1931 р. антибільшовицького повстання в Україні (з огляду на важливість цього питання вважаємо за потрібне навести більший фрагмент свідчень): «Київ та Харків [...] найкраще були забезпечені людським матеріалом, оскільки могли надіятися більш інших груп не тільки на свою периферію селянську, міщанську, а передусім на всі оті темні сили торгуючого на київських та харківських базарах селянства й міщанства, але й на чисельну [...] українську націоналістичну інтелігенцію, а то й взагалі на реакційні елементи, врешті на многолюдні кадри *галичан, голівним чином скупчених в цих містах, що їх одних – військово вишколених, націоналістично запієних – було біля 1000 в обидвох цих центрах, з одного боку, тісно зв'язаних проміж собою настільки, що можна було їх вважати за касту національну посеред місцевого укр[аїнського] населення, з другого боку, широкою хвилею розпорошених по усіх можливих колективах цього населення, в першу чергу проміж інтелігенцією, зв'язуючи її своєю впертою практичною роботою взагалі також в оцю єдину організовану цілість, що в нутрі її живучість визначали саме оці галичани, люде більш діла, аніж широких фраз*⁵¹ (виділення наше. – Авт.).

Розгорнувши вражаючу картину підпільної діяльності й грізної потенційної небезпеки для комуністичної адміністрації усіх отих «темних сил» на чолі з підсоветськими його земляками, Яворський підсумовував: «Значить, одних кадрових сил галицьких в обидвох цих містах було біля 1000, коли ж додати до цього ще всю оцю неосьвідомлену масу галичан, врешті придніпрянську націоналіс-

⁵¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 97–98.

тичну контрреволюцію, що вкупі на першу пору мала скласти повстанський основний матеріал, який вже мав обростати сподіваною незадоволеною бунтарською стихією [...], то в обидвох цих центрах ми рахували з певністю на удвоєння, а то й утроєння цих кадрових сил, які мали стати на чолі цієї сподіваної нами бунтарської стихії...»⁵² (виділення наше. – *Авт.*).

7 лютого 1932 р. у судовому засіданні Колегії ОГПУ ССРСР М. І. Яворський був засуджений до шести років позбавлення волі⁵³.

У справі УНЦ було заарештовано чотирнадцять уродженців західноукраїнських земель. Разом з М. І. Яворським це були: *Семен Іванович Безпалько* (1890–1941), на час арешту – юрисконсульт товариства «Скотарство» (м. Харків); харківські журналісти *Михайло Іванович Біляч* (1891–1937) та *Всеволод Григорович Дністренко* (1891–1937); викладач Харківського інституту соціального виховання *Федір Хомич Вишиваний* (1890–1951); завідувач школи № 18 м. Харкова *Федір Павлович Замора* (1887–1937); інспектор ВРНГ УССРСР *Степан Євгенович Индишевський* (1892–1933); завідувач видавництва «Рух» у Харкові, колишній керівник Управління преси і пропаганди при Директорії УНР *Іван Миколайович Лизанівський* (1892–1937); юрисконсульт Наркоміату УССРСР *Михайло Романович Мельник* (1892–1938); викладач німецької мови Харківського землеутрядного інституту, в минулому поручик австрійської та галицької армії *Зенон Павлович Фік* (1896–1937); перебіжчик з Польщі *Тарас Миколайович Шифурко* (1908–1943)⁵⁴.

Серед ув'язнених було й троє членів родини *Коссаків*: аспірант Інституту економічних досліджень при Держплані УССРСР, колишній четар УСС і поручик УГА, згодом член КПЗУ *Василь Йосипович Коссак* (1895–1937); його старший брат, найбільш знаний серед родини – колишній полковник УСС, командир частин УГА у Львові (3–9 листопада 1918 р.), командир 3-го корпусу і тилу УГА *Григорій Йосипович Коссак* («Гриць») (1882–1939), який в УССРСР викладав у харківській школі «червоних старшин», був слухачем курсів «Выстрел» (Московська обл.) та «воєнруком» Дніпропетровського хімічного інституту, та їхній небіж – *Йосип Миколайович Коссак* (1903–1937?), інженер Кадіївського заводу у Донбасі.

Серед членів цієї родини, репресованих у справі УНЦ, неодмінно мав би бути ще один – *Іван Йосипович Коссак* (1879–1927), – якби земний його шлях не обірвався кількома роками раніше. Після закінчення Львівського університету І. Коссак викладав в учительській семінарії, працював у «Просвіті», західноукраїнській кооперації. З початком Першої світової війни брав участь в організації

⁵² Там само. – С. 98.

⁵³ Там само.

⁵⁴ *Т. М. Шифурка* затримала 3 черв. 1931 р. советська прикордонна сторожа за нелегальний перехід кордону з Польщі до УССРСР. Під час повторного «слідства» 1937 р. Тарас Миколайович свідчив, що до Советського Союзу утік 1931 р., оскільки польська влада переслідувала його за комсомольську діяльність, що його «ніхто не вербував і не доручав займатися в ССРСР шпигунством». За присудом Особливої наради при НКВД ССРСР 1938 р. дістав новий термін ув'язнення, а 1943 р. помер у місяцях позбавлення волі. Вирок 1938 р. щодо нього скасований Військовим трибуналом Ленінградського військового округу 1 лют. 1963 р., по справі УНЦ реабілітований разом з ін. підсудними на підставі Указу Президії Верховної Ради ССРСР від 16 січ. 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х рр.».

Легіону УСС, сотником якого був учасником карпатських боїв (1914–1915); в УГА обіймав посаду окружного коменданта Жовкви (1919), дістав поранення. Згодом був військовим аташе ЗУНР у Римі, а невдовзі переїхав до Відня, де активно працював у комітеті «Голодним України» (1921–1922), очолюваному М. С. Грушевським. З того часу належав до кола близьких приятелів ученого.

31 березня 1924 р., накреслюючи у меморандумі до Укрнауки НКО УССР план майбутньої праці Науково-дослідної кафедри історії України у Києві, М. С. Грушевський, зокрема, зазначив: «Для переведення роботи особливо цінним, в ролі секретаря катедри, міг би бути Іван Коссака, б[увший] директор Педаг[огічного] семінарія в Чорткові, оден з визначних діячів в боротьбі Галичини за своє визволення (їздив в 1923 р. з дипломатичними дорученнями від галицького уряду до Москви і тепер являється представником галицьких інтересів в зносинах з полпредом [СССР] в Відні) – його згодою на приїзд я заручився, виїжджаючи з Відня». Сподівання академіка на секретарство Коссака при його кафедрі не справдилися, але останній все-таки приїхав до Харкова восени 1925 р., працював в установах сільськогосподарської кооперації, Українській філії Центрального комунального банку СССР.

Близькі стосунки з родиною Грушевських І. Коссака підтримував до останку життя. Помер у домівці Михайла Сергійовича 17 січня 1927 р., приїхавши відсвяткувати Різдва. Діловий лист Грушевського від 14 лютого 1927 р. до заступника наркома освіти УССР Я. П. Ряппо децю несподівано починається з особистого: «Многоуважаемый Ян Петрович! Я рассчитывал через моего приятеля И. О. Коссака (так у тексті. – Авт.) передать Вам то, о чем я сейчас пишу, еще в январе. Произошло непредвиденное несчастье: Коссака заболел, приехал ко мне в гости, и умер на моих глазах в страшных страданиях, совершенно разбив меня нравственно. Теперь, пользуясь поездкою моего сотрудника Ф. Я. Савченко по делам нашего издательства, я позволяю себе вкратце изложить очередные вопросы...»⁵⁵.

Відгукнулася на смерть І. Коссака й польська преса, переплутавши його з молодшим братом, колишнім командувачем УГА під час боїв з поляками за Львів. «Діло» м'яко зауважило на адресу польських газетярів: «Більшість польської преси переплутала покійного отамана Івана Коссака з бувшим командантом УСС полковником Грицем Коссаком, якому на шпальтах своїх газет справила як генералові величаві похорони з присягою німсти за Східну Галичину. Не все на світі вмирають ті, кого дехто хотів би найшвидше похоронити. У родиннім житті це торкається багатих тіток і вуйків, а в політиці визначних діячів і полководців»⁵⁶...

Заарештований 15 січня 1931 р., Г. Й. Коссака того ж дня написав заяву, де визнав свою належність до «контрреволюційної організації» під проводом М. С. Грушевського. Під час допиту 20 січня він свідчив, що до організації, мовляв, належить близько трьох тисяч осіб, з яких половину складають представники укра-

⁵⁵ Див.: Суrowsьова Н. Спогади / Упоряд. Л. Падун-Лук'янова. – К., 1996. – С. 109, 141, 153, 154, 178; Грушевський М. Некрологія: Іван Коссака // *Україна*. – 1926. – Кн. 6 (20). – С. 190–191 (це число «України» вишло із значним запізненням, у зв'язку з чим у деяких публікаціях закордонного українства хибно подавався 1926 р. як час смерті І. Коссака); І. О. Коссака: [Некролог] // *Вісті ВУЦВК*. – 1927. – 19 січ.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 176.

⁵⁶ Див.: *Новинки*: «Мала» помилка // *Діло*. – 1927. – 3 лют.

їнської інтелігенції, решта – селяни. Із загальної кількості учасників близько однієї тисячі становили емігранти. Останні, за його словами, були збройною силою у складі УНЦ – так званою УВО. До останньої було зараховано тих колишніх військових УГА (близько 500 осіб), що упродовж 1924–1926 рр. в організованому порядку – у складі трьох транспортів – приїхали до УССР⁵⁷. Збіг у тексті протоколів допитів Коссака і Яворського свідчить на користь того, що Матвій Іванович був ознайомлений із «зізнаннями» колишнього начальника першого транспорту галичан, підтвердив їх та надав цим вигадкам літературної форми.

У справі «Українського національного центру» був заарештований і секретар М. С. Грушевського, керівник Комісії історії Західної України ВУАН Ф. Я. Савченко.

Чи не в останній перед власним ув'язненням приїзд до Харкова Федір Якович відвідав приймальну секретаря ЦК КП(б)У П. П. Любченка й розмовляв з його помічником В. О. Олійником (1900–1937), уродженцем Східної Галичини. Він прагнув потрапити на прийом до П. П. Любченка й обговорити з ним два питання: проблеми подальших взаємин між ВУАН та НТШ у Львові й справу надання Всеукраїнській Академії наук ширших можливостей щодо закордонних наукових відряджень. Проте В. О. Олійник, з яким Савченко мав відверту розмову, цієї зустрічі не влаштував, оскільки був наляканий арештами у справі УНЦ й не бажав себе компрометувати в очах шефа зв'язками з секретарем опального академіка⁵⁸.

8 березня 1931 р. Ф. Я. Савченко був затриманий київським оперативним сектором ГПУ УССР й 30 березня спецконвоєм відправлений до Харкова, де розпочалося слідство у зв'язку з нібито належністю його до «контрреволюційної організації, яка ставила за мету повалення советської влади шляхом збройного повстання»⁵⁹. Як і до інших підсудних, до Ф. Я. Савченка застосували «випробувані чекістські методи», тобто незаконні прийоми ведення слідства, внаслідок яких на допиті 12 березня він змушений був обмовити себе та своїх колег, «визнав» належність до «контрреволюційної організації» не лише власну, але й М. С. Грушевського⁶⁰. У процесі наступних допитів під тиском слідчих Федір Якович був змушений у кривому дзеркалі подавати діяльність історичних установ ВУАН, зокрема керованої ним Комісії історії Західної України. Контакти з галицькими науковцями по лінії цієї Комісії під час допитів набирали шпигунського і контрреволюційного забарвлення.

Уже у перших протоколах «зізнань» Савченка наукові контакти з членами НТШ у Львові, здійснювані Історичною секцією ВУАН під проводом М. С. Грушевського, змальовувалися як легальне прикриття конспіративних політичних зв'язків у рамках «контрреволюційної організації», що мала на меті повалення

⁵⁷ ДА СБУ, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 022000, т. 3, арк. 137.

⁵⁸ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 66928-ФП, арк. 68–69.

«Більшовицька пильність» Василя Онуфрійовича у спілкуванні з особами, які потрапили у неласку влади, живилася, ймовірно, і його кооптуванням 12 трав. 1930 р. до складу комісії по редагуванню стенограм процесу СВУ, на якому його патрон (П. Любченко) був «громадським обвинувачем». До речі, коректуру другого тому цього видання вилучили у помешкання В. Олійника під час його арешту 12 трав. 1933 р. (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 287).

⁵⁹ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 47, арк. 3.

⁶⁰ Там само. – Арк. 4–7.

советського режиму за допомогою інтервентів, з одного боку, й організації збройних виступів в середині УССР – з іншого. «В інтересах політичної конспірації нам здавалося недоцільним провадити безпосередні зносини з політичним керівництвом УНДО [...] – зазначалося у протоколі допиту від 26 червня 1931 р. – Всі потрібні справи залагоджували ми через членів Наукового товариства імені Шевченка у Львові, що приїздили на Радянську Україну для підтримки науково-культурних зв'язків, але разом з тим і з політичною [...] метою». Подавалися й конкретні прізвища львівських науковців, що відвідували Київ і Харків з «підривною», мовляв, метою, в тому числі й М. Кордуби та І. Крип'якевича⁶¹.

Зрозуміло, що в процесі слідства над Федором Савченком неодноразово називалося прізвище академіка ВУАН К. Студинського, а також професора І. Свенціцького. Слідчі вимагали від заарештованого вживати якнайтемніших барв та все різкіших епітетів, змальовуючи «контрреволюційну» діяльність останніх. Так, якщо у протоколі допиту від 22 травня згадується про ювілей Грушевського таким чином, що це був «*смотр*» «українських національних сил Наддніпрянщини», який «дав привід УНДО під фірмою Наукового товариства імені Шевченка у Львові вислати до Києва своїх делегатів в особі [...] голови Наукового товариства – Студинського – й директора Національного музею у Львові, близького до Шептицького й клерикальних кіл – Свенціцького», то 26 червня 1931 р. та ж сама подія подається у такому вигляді: «3 жовтня 1926 р., коли делегатами від УНДО (отже, про НТШ взагалі не згадується. – *Авт.*) на ювілей Грушевського приїздили Студинський і Свенціцький, з'явилася можливість [...] встановити *єдиний фронт між фашистським Львовом і націонал-соціалістичним і шовіністичним Києвом і Харковом*»⁶² (виділення наше. – *Авт.*).

Таким чином, слідчими провадилася наполеглива, копітка робота щодо шліфування тексту протоколів з тим, щоб надати їм тієї «вишуканої» форми, що нею відрізнялася советська бульварна публіцистика того часу. Цілком можливо, що й згадана брутальна агітпропівська лексика/лайка була записана Савченком під диктовку працівників комуністичної таємної поліції.

Власне, відомості про те, хто з галицьких науковців приїжджав до УССР, які відвідував установи чи приватних осіб, яке політичне обличчя останніх, родинний стан тощо ГПУ УССР чудово знало й без Ф. Я. Савченка. До того ж, кожний більш-менш важливий документ, що потрапляв до апарату Уповноваженого НКЗС ССРС у Харкові чи готувався останнім, у вигляді засвідченої копії обов'язково лягав на стіл керівника республіканського ГПУ. Це, зокрема, стосувалося культурних і наукових зв'язків зі Східною Галичиною. Подати їх у фальшивому висвітленні було справою техніки слідчих з ГПУ, а від Федора Яковича вимагалось єдине – поставити свій підпис під протоколами «добровільних зізнань» і, по можливості, індивідуалізувати загальні чекістські «настанови» (*рос.* – «установки») щодо оцінки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та співпраці з ним Історичної секції ВУАН М. С. Грушевського.

Таким чином, під час слідства у справі УНЦ закладалися підвалини цілковитого розриву культурних і наукових зв'язків між УССР і закордонними діячами

⁶¹ Там само. – Т. 48. – Арк. 209.

⁶² Там само. – Арк. 199, 207.

української культури й науки, «компрометуючий матеріал» на яких до відповідного часу накопичувався у сейфах та шухлядах ГПУ. Відвідини ж галицькими науковцями чи артистами під час їхнього перебування в УССР польських консульств у Києві та Харкові, обов'язкові для них як підданих II Річпосполитою, давали привід зображувати їх «агентами» «фашистської Польщі».

Найбільш ґрунтовні й розгорнуті у «зізнаннях» Г. Й. Коссака вигадки щодо «Української військової організації» як складової УНЦ діставали своє «підтвердження» під час допитів Ф. Я. Савченка (людини суто цивільної), який «зі знанням справи» твердив, що УВО у підсоветській Україні «складалася з різних військових одиниць – піхоти, кавалерії, артилерії; бракувало авіації й цю прогалину мала поповнити інтервентська». Командний склад цієї міфічної підпільної армії складали переважно галичани – колишні старшини УГА, що прибули в УССР у 1924–1926 рр. Сміховинність таких відомостей яскраво видно з тексту протоколів допитів, де чимало кричущих суперечностей. Той же Савченко, наприклад, свідчив, що на командні посади в УВО «колишніх петлюрівців неможливо було притягати тому, що вони були на учоті в ДПУ й рідко хто з них міг відважитись вступити до якоїсь організації»⁶³. І якщо на спецобліку ГПУ перебували колишні офіцери армії УНР (хоча згідно пункту сьомому постанови Президії ЦВК ССРСР від 2 листопада 1927 р. знімалися з особливого обліку «усі колишні офіцери й військові чиновники білих армій»), то надто наївно було б вважати, що офіцери УГА – ЧУГА (особливо після відомих квітневих подій 1920 р.) мали індульгенцію щодо цього. А згадана амністія до десятиріччя жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. нікого не вводила в оману: у сталінській державі між законодавством (хоч би яке воно не було) й реальною практикою судочинства зяяло провалля.

При об'єктивному розгляді неважко було б виявити численні білі нитки, що витикалися чи не з кожної сторінки усіх томів «справи» УНЦ, й викрити режисерів цього процесу (чого вартий самий факт звільнення ще до суду «організатора й ідейного натхненника» УНЦ – М. С. Грушевського!). Та цього не сталося, оскільки фабрикування цієї «справи», як і багатьох інших, відбувалося на замовлення вищого керівництва УССР/СССР.

«Свідчення» М. С. Грушевського щодо його особистої ролі в УНЦ спершу подавалися у звичному для всіх оскаржених у цій «справі» річищі – до того часу, звісно, поки він не відмовився від неправдивих показів.

Так, 31 березня 1931 р. академік свідчив: «Дальше свідчення даватиму про організаційну роботу в Києві, про діяльність організації в ланках: культурно-науковій, промислово-економічній, кооперативній, військовій (УВО), повстанській і закордонних зв'язків» (виділення наше. – Авт.). У протоколі допиту Грушевського від 3 квітня згадується: «Ми мали у своєму розпорядженні активну військову силу, набором якої відала галицька військова організація на чолі з Коссаком. Галичани мали бути гвардією». Натомість у рапорті начальника СПВ ОГПУ ССРСР Я. Агранова заступникові голови ОГПУ Г. Ягоді від 4 квітня 1931 р. ситуація виглядає вже не такою однозначно-прямолинійною й беззастережно «анти-советською»: «По словам Грушевского, он и его единомышленники рассматрива-

⁶³ Там само. – Арк. 190, 191.

ли галиційську воєнну організацію як будущю гвардію правительства «Соборной Украины». *Но значительная часть галичан, входивших в организацию, не знала о контрреволюционной роли, которую должна была сыграть эта организация в борьбе украинских националистов с советской властью за независимость Украины. Многие галичане рассматривали свою организацию как товарищество взаимопомощи политэмигрантам. И которые же считали, что они будут сражаться под советскими знаменами против поляков»*⁶⁴.

І, нарешті, адресований Й. Сталіну на початку вересня 1931 р. лист М. С. Грушевського (ймовірно – невідправлений, але добре відомий керівництву ОГПУ), де змальовано методи «слідства» і, зокрема, цілком перекреслено чекістський віртуальний витвір – «УВО» як «гвардія», «підпільне військо» УНЦ: *«Я не имел и по нынешний день не имею никакого представления об Укр. Воен. Организации в пределах СССР. Находясь за границей еще, я интересовался переходом на службу СССР Гр. Коссака, как ценного специалиста, преданного задачам СССР, и позже поддерживал с ним личные отношения, но никогда не слышал от него ничего враждебного СССР»*⁶⁵.

7 лютого 1932 р. у закритому судовому засіданні Колегії ОГПУ ССРС було оголошено вироки. Заарештовані у «справі» УНЦ галичани дістали такі терміни покарання: *по шість років* позбавлення волі – Г. Й. Коссака, В. Й. Коссака, І. М. Лизанівський та Т. М. Шифурко; *по п'ять* – С. І. Безпалько, В. Г. Дністренко й М. Р. Мельник; *по три* – М. І. Біляч, Ф. Х. Вишиваний та Й. М. Коссака; *до трьох років заслання* було засуджено Ф. П. Замору, С. Є. Индишевського та З. П. Фіка. Тоді ж засудили до п'яти років позбавлення волі й Ф. Я. Савченка⁶⁶.

На останньому побаченні з дружиною у харківській в'язниці Степан Євгенович Индишевський сказав, що невинний, а лише підписував те, чого від нього вимагали. На її здивоване запитання, для чого це робив, відповів лаконічно: *«Так треба було»*. А вже 23 липня 1932 р. Державне управління з будівництва Кузнецкого металургійного заводу «Кузнецкстрой» тресту «Востокосталь» ВРНГ ССРС зверталося за місцем попередньої роботи С. Є. Индишевського: *«Отдел кадров Кузнецкстроя просит выслать трудовой список на инженера Индышевского С. Е., работавшего у Вас референтом Инспекторского Управления. Тов. Индышевский С. Е. в данное время принят на работу к нам. Трудсписок выслать по адресу: гор. Кузнецк, Зап. Сибкрая, Заводоуправление, отделу кадров»*.

Після чергової відмови у перегляді його «справи» й скасуванні неправедного вироку С. Индишевський 3 січня 1933 р. наклав на себе руки, залишивши передсмертну записку: *«Я ні в чому не винний, своєї невинності довести не можу, а жити з таким обвинуваченням я не в змозі»*.

Федір Якович Савченко відбував ув'язнення у Суздальському та Ярославському політизоляторах. Після завершення терміну покарання 1936 р. за рішенням Особливої наради при НКВД ССРС був засланий до Саратова на три роки.

⁶⁴ Див.: Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934 / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К., 1996. – С. 250, 259, 261 (виділення наше. – Авт.).

⁶⁵ Див.: Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – С. 197.

⁶⁶ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 47, арк. 178-а.

Постановою ЦВК ССРСР це рішення Особливої наради від 10 березня 1936 р. було затверджене. У Саратові Ф. Савченко викладав у школах англійську, а в міській консерваторії італійську мови, вдома ж працював над десятимовним словником, який довів до літери «С».

18 жовтня 1937 р. вдруге заарештований УНКВД ССРСР по Саратовській обл. Місцеві енкаведисти стверджували: «Управлением НКВД по Саратовской обл. была вскрыта и в октябре месяце 1937 г. ликвидирована в г. Саратове контрреволюционная эсеровская националистическая группа, состоящая из административно ссыльных, проходивших ранее по контрреволюционно-эсеровским-националистическим организациям на Украине (дело УВО, УНЦ, СВУ). Привлекаемые по данному делу лица, находясь в г. Саратове, проводили антисоветскую деятельность, объединяя враждебные силы и подготавливая из них кадры, способные к активной вооруженной борьбе с советской властью. С этой целью участники контрреволюционной группы в 1936–1937 гг. организовывали конспиративные выезды на Украину отдельных своих участников, которые там встречались с видными, руководящими контрреволюционной деятельностью лицами и получали от них контрреволюционные установки для реализации их в Саратовской обл.». Очевидно, що, як і «керівник есерівської націоналістичної групи» Й. Гермайзе, Ф. Савченко одержав ще десять років таборів. Від липня 1938 р. дружина не мала від нього звісток – ймовірно, Федір Якович або помер в ув'язненні, або ж був страчений (що, на нашу думку, вірогідніше)⁶⁷.

П'ятдесят осіб, засуджених 7 лютого 1932 р., перебували, так би мовити, в епіцентрі «справи» УНЦ. На її периферії, без особливого розголосу, також відбулися численні арешти. Принаймні, йшлося про сотні осіб. Серед них опинився й професор Одеського інституту народного господарства *І. І. Цьокан* (1887–1940), колишній поручик УСС, сотник УГА, який особливо відзначився у листопаді 1918 р. під час боїв з поляками за Львів, а згодом став советофілом і виїхав до УСССР, де викладав у Харкові й Одесі. На відміну від багатьох товаришів по недолі винним він себе не визнав і не свідчив проти інших, проте також дістав три роки таборів⁶⁸.

Зрозуміло, що арешти 1930–1931 рр. жваво обговорювалися у середовищі української інтелігенції, проти якої й спрямовувався удар ГПУ. Особливо турбували вони приїжджих галичан. Зокрема, професор М. М. Лозинський таким чином передавав тогочасні свої враження й міркування з цього приводу: «Пізно в осені 1930 р. пішли чутки про перші арештування [...]. Скоро потім довідався від Мельника і від Василя Коссака про арештування *Грицька Коссака*. Перша моя думка була, що видно Г. Коссак впутався в якусь військову історію (він був воєнруком у Дніпропетровському). З Мельником [...] я зустрічався в ін[ститу]ті. Він дуже дивувався арештуванню Коссака, казав, що піде чи ходив у тій справі до когось у Наркомюсті, що це політично шкідливо з огляду на Зах[ідню] Україну.

⁶⁷ Див.: *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 667; *Справа «Спілки визволення України»*: *Невідомі документи і факти* / Публ. В. І. Пристайка та Ю. І. Шаповала. – К., 1995. – С. 334–335.

⁶⁸ *ДА СБУ*, ф. 6, оп. 1, спр. 56862-ФП, т. 2, арк. 70.

З *В. Коссаком* я перший раз в життю зустрівся на маніфестаційних зборах проти пацифікації, що були восени 1930 р. [...] Потім пару разів бачив його в бібліотеці Держпліану, він працював у держпліанівському Ін[ститу]ті економ[ічних] досліджень, а я тоді працював у Держпліані в відділі науки. Він дуже хвилювався, жалівся, що Затонський (голова ЦКК КП(б)У. – *Авт.*) його не прийняв (Г. Коссак усе говорив, що він заходить до Затонського; після арештування Г. Коссака В. Коссак хотів піти до Затонського), при цій нагоді – тямлю – заявив, що він не має поняття, що Грицько міг зробити, але коли він щось завинив, то нехай його карають.

Потім почув я про арештування Мельника й Белкота з Ін[ститу]ту радбудівництва і про арештування В. Коссака [...]. Після їх арештування я себе заспокоїв тим, що видно все-таки за ними щось було [...]. Про ці арештування, очевидно, йшли розмови з моїми партійними знакомими і з Максимовичем. Ніхто мені не давав ніяких конкретних пояснень, а всі розмови зводилися до того, що, очевидно, щось мусіло бути»⁶⁹.

Оскільки під час слідства у «справі» «Українського національного центру» «з'ясувалося», що збройні сили організації мали назву УВО, котра ледь не стовідсотково була укомплектована галичанами, й називалося чимало прізвищ західноукраїнських інтелігентів, які працювали на різних посадах в УССР, республіканське ГПУ, не роблячи тривалої паузи й не спочиваючи на лаврах, майже відразу почало активно «розробляти» окрему «справу» «Української військової організації».

ІХ.2. Справа «Української військової організації»

Одержавши від осіб, заарештованих у «справі» УНЦ, «зізнання», нібито організація прагнула піднести свій авторитет шляхом «залучення найвідоміших галицьких діячів, якими були акад. Степан Рудницький, Вітик та ін.»⁷⁰, ГПУ УССР встановило таємне зовнішнє спостереження за завідувачем відділу КПЗУ Істпарту ЦК КП(б)У *С. Г. Вітиком* (1875–1937; на жаргоні філерів-чекістів – прізвисько «Бувалий»), головою Спілки революційних письменників «Західна Україна» *М. Ірчаном* (прізвисько «Каторжанин»)⁷¹. Одночасно у поле зору ГПУ по-

⁶⁹ Свідчення ув'язненого *М. М. Лозинського* про його побут в УСРР з часу приїзду у верес. 1927 р. і до закінчення 1931/32 навч. року / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 6. – С. 94–95.

⁷⁰ *ДА СБУ*, ф. 6, оп. 1, спр. 48084-ФП, т. 1, арк. 167.

⁷¹ *Там само.* – Арк. 139.

Семен Гнатович Вітик нар. на Дрогобиччині у сім'ї залізничника. Закінчив гімназію у Перемишлі. 1892 р. познайомився з І. Франком, був секретарем Русько-української радикальної партії на чолі з І. Франком та М. Павликом. Після розколу партії (1899) – один із засновників і лідерів УСДП, член її ЦК, депутат австр. парламенту (1907–1918). Член Президії Національної ради ЗУНР, міністр по галицьких справах в уряді С. Петлюри (1919). У 1919–1925 рр. – в еміграції у Відні, де займав советофільські позиції, видавав фінансований Харковом часопис «Нова громада» (1923–1925). 1925 р. приїхав в УССР, працював редактором журн. «Червоний клич» ЦК МОДР України (1925–1927), членом Правління ДВУ (1927–1930), секретарем ВУТОКЗу (1929–1931), заввідділу КПЗУ у Істпарті при ЦК КП(б)У (1931–1933) (Див.: *Суrowцова Н.* Спогади. – С. 138–139, 142, 145, 150–151; *Борці за возз'єднання*: Біогр. довідник. – С. 53–54; *Жернокієєв О., Райківський І.* Семен Вітик // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. – Л., 2000. – Вип. 6: *Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції.* – С. 184–188).

трапили професор *М. М. Лозинський*, літературний редактор Київського радіоцентру й уповноважений письменницької організації «Західна Україна» у Києві *В. І. Атаманюк-Яблуценко*, а також інші українські інтелігенти – уродженці Східної Галичини, Закарпаття й Буковини, які працювали в УССР.

12 липня 1931 р. М. І. Яворський, говорячи про «контрреволюційну діяльність» осередку УНЦ в НКО УССР, докладно розповідав про «інформаційно-вивідчу його діяльність, яку вів особистий секретаріат М. Скрипника на чолі з О. Баданом», а саме: *«Дякуючи цьому, що [...] О. Бадан став на чолі особистого секретаріату М. Скрипника, в якому скупчувалася таємна кореспонденція не тільки М. Скрипника як НКО, але й як члена Політбюро ЦК, що, врешті, О. Бадан та його помішник стенограф Ерстенюк користувалися й повним довірям М. Скрипника в налагоджуванні цієї кореспонденції, – особистий секретаріат М. Скрипника і став служити нам таким вивідчим нашим органом, а водночас і інформаційним»*⁷².

Зрозуміло, що таємний нагляд було встановлено й за М. В. Ерстенюком та О. І. Баданом, тим більше, що останній з серпня 1929 р. піддавався ідеологічному «обстрілу», внаслідок чого опинився поза лавами КП(б)У – отже, перебував під постійною підозрою і, як «неблагонадійний», потрапив до списків потенційних кандидатів на ув'язнення.

У ході слідства у справі «Українського національного центру» було розгромлено харківський Клуб політемігрантів Західної України ім. І. Франка, що нібито правив за ширму, легальне прикриття для скупчення «контрреволюційних сил». Наприкінці грудня 1932 р., коли розпочалися арешти у «справі» УВО, аналогічні обвинувачення пролунали й на адресу Спілки «Західна Україна».

14 грудня 1932 р. з'явилася знакова постанова ЦК ВКП(б) і РНК ССРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області». Та не про самі лише хлібозаготівлі йшлося у ній. Документ наголошував, що «вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам [...] создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций». ЦК КП(б)У і Раднаркому України «пропонувалося» *«обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций»*⁷³.

Згадка у цій ухвалі про **«легальне прикриття контрреволюційних осередків і організацій»** дала зручне універсальне знаряддя советській таємній

⁷² Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 104.

Як зазначається в історіографії, Яворський на початку свого перебування на Соловках страждав психічним розладом (Див., напр.: *Касьянов Г. В.* Академік М. І. Яворський: доля вченого. – С. 85). Ознаки цього хворобливого стану з'являються вже у власноручних протоколах «зізнань» Матвія Івановича, де подекуди переплутано послідовність подій, спотворено прізвища тощо. Напр., *Олександр* Бадан майже всюди згадується Яворським як М. Бадан, незважаючи на те, що вони працювали кілька років пліч-о-пліч не лише в НКО УССР, а й в Українському товаристві істориків-марксистів.

⁷³ *Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів* / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник) та ін. – К., 1990. – С. 292, 293.

поліції, яким вона послугоувалася у найближчі роки при фабрикації численних «справ» українських, польських, німецьких, чеських та інших «контрреволюційних організацій», які в якості такого «прикриття» використовували, мовляв, будь-що – від дитячих садочків до апарату ЦК КП(б)У⁷⁴.

15 грудня 1932 р. Й. Сталін і В. Молотов надіслали телеграму до ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів РНК, край- та облвиконкомів з вимогою терміново припинити «українізацію» у районах РСФСР, Середньої Азії та Казахстану, де компактно проживало українське населення. Синхронно зупинилася «українізація» і в самій, охопленій голодом УССР.

Згадане рішення московського керівництва активізувало репресивні дії комуністичної таємної поліції.

Арешти за належність до «Української військової організації» розпочалися наприкінці 1932 р. й тривали впродовж найближчих двох – трьох років. Як доповідав Й. Сталіну голова ГПУ УССР В. А. Балицький, на квітень 1933 р. підлеглі йому чекісти «виявили» у республіці 255 «осередків УВО», кинувши за ґрати 592 особи. У меморандумі керівника таємної поліції під назвою «Про зв'язок «УВО» з Польщею і Німеччиною» йшлося: «Ликвидируемая ГПУ УССР «Украинская военная организация» (УВО), по директивам Закардонного центра, подготавливала к весне 1933 г. широкое вооруженное восстание на Украине для свержения Соввласти и создания «Соборной Украинской Народной Республики».

Основным костяком организации являются галицийские контрреволюционные кадры, главным образом бывшие сичевые стрелцы, офицеры Галицийской армии, члены галицийских буржуазно-националистических партий.

Эти элементы тесно смыкаются с так наз. «приднепрянскими» (т. е. внутренними украинскими) контрреволюционными организациями и группами и ведут, совместно с ними, подпольную работу, подчиненную общим целям и общему тактическому плану.

Организация имела свои ячейки, как в ряде крупных центров, так и в значительном количестве районных пунктов, особенно на Правобережьи Украины [...]. Достижение своей основной цели – создание Независимой Соборной Украины – УВО считала возможным при помощи интервенции, сопровождающейся внутренним восстанием на Украине.

Среди членов УВО господствовали две ориентации: немецкая и польская» (виділення по тексту – Балицького).

Невдовзі кількість заарештованих принаймні подвоїлася. На 25 липня 1933 р. кількість виявлених (ще незаарештованих) «увістів» сягнула 730 осіб. Зрозуміло, що більшість із них у швидкому часі опинилися за ґратами. Частина затриманих того ж року звільнили, 427 – засудили до різних термінів «поправно-трудових» таборів, а 42 особи виявилися настільки «соціально небезпечними», що

⁷⁴ Про використання цієї схеми щодо нац. культ.-освіт. установ в УССР як «легального прикриття контрреволюційних осередків і організацій» на польсь. «прикладі» див. докладніше: Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа» «Польської військової організації» 1933–1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 170–189.

керівництву УССР «довелося» застосувати щодо них «вищу міру соціального захисту» – розстріл⁷⁵.

Як міфічна гідра, організація, кількаразово нібито вже цілковито й остаточно розгромлена ГПУ – НКВД, знову й знову відновлювалася, «рештки» її виявляли дивовижну здатність регенерувати, налагоджувати зв'язки із закордонними центрами УВО – ОУН та їхніми емісарами в Україні, укласти спілку з іншими різновидами «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій, тобто унаочнювати сталінську теорію «загострення класової боротьби» та рівночасно «віддячувати» невтомним борцям з «увістським підпіллям» в УССР – чекістам – черговими/позачерговими званнями, орденами, грамотами та грошовими преміями.

Учасниками вищезгаданої віртуальної «контрреволюційної організації» у підсоветській Україні були оголошені назагал уродженці західноукраїнських теренів – Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини й Закарпаття. Вихідцям з цих земель, котрі у міжвоєнний період входили до складу II Річіпосполитої, Румунії й Чехо-Словаччини, легко (враховуючи, звичайно, штучно створений й уміло підтримуваний советською пропагандою імідж «першої у світі країни соціалізму», «Батьківщини трудящих» як такої собі «фортеці в облозі», котру оточують й на яку чатують імперіалістичні «хижаки») можна було інкримінувати шпигунство на користь «буржуазних держав» й цілеспрямоване закидання західними спецслужбами на советську територію задля шкідництва й диверсій, організації замахів на «керівників партії й уряду».

Використала комуністична таємна поліція й ту обставину, що частина арештованих свого часу (1918–1919) воювали у складі Галицької армії й згодом були інтерновані у Чехо-Словаччині. Приїзд їх в Україну упродовж 1924–1925 рр. відбувся винятково із санкції партійно-державного керівництва республіки й під пильним наглядом спецслужб, котрі не лише ретельно фільтрували «неблагонадійних», але й не залишали поза увагою цілком лояльних реемігрантів. Проте «компетентні органи» про останню обставину у період фабрикації «справи» якомось «призабули», удаючи з себе, очевидно, некомпетентну інституцію (?!).

11 грудня 1932 р. Київським окрвідділом ГПУ УССР був затриманий завідувач їдальні 27-го Управління авіабудівництва І. П. Романко (1900–1937?)⁷⁶. Невдовзі його прізвище репресивний апарат вписав у зловісно-шпигунський контекст секретного «інформаційно-аналітичного» меморандуму *«Про зв'язок «УВО» з Польщею і Німеччиною»* (квітень 1933 р.): «Большая шпионская работа проведена членами *Киевской организации УВО*. Члены этой организации были связаны с польской разведкой и с киевским польским консульством. Ряд членов организации, работавших в пользу Польши, были подставлены польской разведкой в агентурный аппарат Разведупра (член КП(б)У, сотрудник авиастроитель-

⁷⁵ Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: 36. ст. / Редкол.: П. Т. Третьяков (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 176.

⁷⁶ **І. П. Романко** у 1918–1919 рр. служив в УГА, був інтернований у Чехо-Словаччині. 1924 р. з транспортом галичан приїхав до УССР. 1927 р. був залучений до секретної роботи 4-м від. (розвідка) штабу Укр. військ. округу й виконував спец. доручення у Польщі. Під час слідства обвинувачувався у тому, що його, мовляв, «перевербували» поляки. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УССР 1 жовт. 1933 р. засуджений до десяти років таборів.

ства в Києве *Романко*, бивший польский легионер, член КП(б)У, сотрудник Киевской проммилиции *Кньшек* и др.).

Указанные лица проводили широкую работу по шпионажу и насаждали *шпионскую сеть*, особенно в объектах оборонного значения. Созданная *Романко* и *Кньшек*ом сеть доходила до 20 чел. по одному Киеву, охватывая такие объекты, как милиция, ж.-д. узел, аэродром, авиагородок.

В результате работы этой шпионской группы польской разведке и киевскому польскому консульству систематически передавались сведения о киевском гарнизоне, оборонном строительстве, авиации, о заводах в Киеве, милицейских органах и т. д.»⁷⁷.

25 грудня 1932 р. за ґратами опинився професор Кам'янець-Подільського інституту птахівництва *О. С. Мельник* (1887–1937?). Масові арешти «увіств» розпочалися або тривали й по інших містах УССР, де концентрувалися уродженці західноукраїнських теренів – насамперед представники розумової праці. У першу чергу йшлося про «наказну» столицю республіки – Харків – та столицю автентичну – Київ.

Так, за наявною у нас інформацією, новорічної ночі – з 31 грудня 1932 р. на 1 січня 1933 р. – у Харкові за належність до «Української військової організації» заарештовано таких осіб: працівника тресту «Донбасводбуд» *В. В. Баб'яка* (1895–1937), колишнього леґіонера УСС, хорунжого УГА, який після закінчення університету у Празі упродовж 1927–1932 рр. був співробітником Українського науково-дослідного інституту географії і картографії; *М. А. Качанюка* (1889–1937), референта Всеукраїнського товариства драматургів і композиторів, члена Спільки «Західна Україна»; *В. К. Онишкевича* (1896–1937?), заступника директора технікуму іноземних мов та завідувача кафедри іноземних мов ВУАМЛІНу; *М. М. Романюка* (1894–1937), директора Інституту радянського будівництва і права ВУАМЛІНу; викладача харківських вузів, старшого брата директора Українського інституту лінгвістичної освіти у Києві *М. М. Сіяка* (1872–1937)⁷⁸.

Початок 1933 р. позначився арештами членів київської філії літературної організації «Західна Україна».

30 січня 1933 р. один із членів Спільки «Західна Україна», науковий співробітник Комісії історії Західної України ВУАН *М. Козоріс* у листі до правління Спільки у Харків дописав червоним олівцем постскриптум: «Щойно мені сказали, що заарештовано *Атам[анюка]*, за що – не знаю». 4 лютого він пояснював (чи радше, намагався це зробити): «В останньому листі я згадав Вам про арешт *Ат[аманюка]*, тоді я писав це на підставі слухів. Тепер підтверджую це як дійсний факт. Яка причина – це важко сказати. Та справа туг мене цікавить з боку видавництва [...]. По відомостям, у нього запечатали його кімнату, там всі справи вид[авницт]ва і, здається, що і рукописи та договори [...]. На мою думку, Спільці треба написати відповідне відношення до ДПУ, і треба, щоб вони, порозумівшись у цій справі *Ат[аманюка]*, видали матеріали видавництва».

⁷⁷ *Рубльов О. С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – Вип. 9. – С. 173.

⁷⁸ *Там само.* – С. 173–174.

Невідомо, чи передбачав М. Козоріс, що наступна черга його самого. Мабуть, якісь передчуття у нього були, оскільки тривогою дихала сама тогочасна атмосфера. У листах кінця 1932 р. – початку 1933 р. він немов би підбивав підсумки власного життя. Так, 20 грудня 1932 р. М. Козоріс писав до товаришів у Харків, характеризуючи наймолодшого члена Спілки «Західна Україна» Л. Дмитерка: «Він парень толковий, має всі дані, щоб з його вийшли люди, якщо він спам'ятається і перестане «важнічати», бо знаєте, коли людина з 23-ох років починає «важнічати», то що лишиться на старість?!»

Письменник, справжній, повинен бути скромний, безпретенсійний. А його було б шкода – матеріал хороший, треба б зберегти його від того, щоби заскоро постарівся. Юність сто раз цінніша за старість, це я Вам можу вже сказати»⁷⁹.

На нашу думку, М. Козоріс, як людина досвідчена, юрист за фахом⁸⁰, краще за інших мав розуміти трагічні події, що розгорталися тоді в Україні. Адже в його бурхливій біографії були і праця повітовим комісаром на Косівщині за ЗУНР (1919), і завідування земельним та участь в юридичному відділі Галревкому (1920)⁸¹, й два безпідставних арешти, до того ж, з діаметрально протилежних мотивів. «У 1914 р., – писав він в автобіографії (1927), – як російська армія окупувала Галичину, мене [...] заарештувала в Калуші рос[ійська] військова влада, передала під польовий суд, який не засудив мене вправді, але як «опасного для русских войск й мазепинца» рішив вислати, і мене [...] в березні 1915 р. вислано в Наримський край. В Нарим[ському] краю проживав [...] до 1917 р.». Вдруге Михайла Кировича було заарештовано на початку червня 1918 р. вінницьким гетьманським старостою. Тоді він відбував ув'язнення у вінницькій і проскурівській тюрмах та жмеринському концентраційному таборі. Причина арешту – «опасный для украинского государства»...⁸²

Як з'ясувалося, М. Козоріс становив серйозну небезпеку не лише для російських військ у Галичині чи гетьманської Української Держави зразка 1918 р., а й для УССР. І на теренах підсоветської України, як і раніше в окупованій росіянами Галичині 1914–1915 рр., Козоріс, за «оперативно-чекістською» логікою, був здатний чинити «*скрытое противодействие в этой местности проведению русской государственности*» (у даному разі – російської комуністичної державності)⁸³. 5 лютого 1933 р. він був заарештований втретє й востаннє у своєму житті. Ув'язнення М. Козоріса знайшло відбиття й у квітневому протоколі засідання Президії ВУАН, в якому зазначалося, що науковий співробітник Комісії

⁷⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 18 зв., 22–22 зв., 111.

⁸⁰ М. Козоріс закінчив юридичний ф-т Львів. ун-ту (1910), у 1911–1914 рр. працював адвокатським кандидатом у Делятині, у канцелярії адвоката д-ра М. Лагодинського (1866–1919), громад. і політ. діяча, депутата віденського парламенту (1907–1918), згодом члена Української Національної Ради ЗУНР. У 1924–1926 рр. М. Козоріс працював слідчим у Києві.

⁸¹ Про це див. його мемуари: *Козоріс М.* Румуни в Галичині: Спомин // *Західна Україна*. – 1930. – № 3/4. – С. 42–49. Див. також: *Мухіна М. Ю.* Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність Галицького революційного комітету // *Архіви України*. – 1990. – № 2. – С. 57.

⁸² Див.: *Рубльов О. С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археогр. щорічник*. – Вип. 2. – С. 108.

⁸³ Щось «антисовєтське» у М. Козорісі вочевидь й справді було. Так, напр., вже за «реабілітаційних» часів (20–21 січ. 1956 р.) його кол. колега по літорганізації «Західна Україна» – Агата Турчинська – кількома реченнями «всесоюзною мовою» окреслила виразний образ Михайла Кировича:

історії Західної України М. К. Козоріс звільняється з посади як такий, що не виконує своїх обов'язків з 5 лютого 1933 р.⁸⁴. Зрозуміло, що перебування під вартою унеможливило наукову, та й будь-яку іншу працю (у випадку інженера С. Є. Индишевського, ув'язненого у «справі» «Українського національного центру», після тижневої його відсутності на роботі інспектура ВРНГ 10 березня 1931 р. інформувала Адміністративно-фінансове управління цього ж відомства, що «*т. Индишевский не является на службу с 2/III*»).

У постанові про початок слідства щодо М. Козоріса зазначалося, що його «злочинна діяльність» полягала у належності до «Української військової організації», котра «готувала повалення сов[єтської] влади на Україні шляхом підготовки збройного повстання та інтервенції...»⁸⁵.

14 лютого 1933 р. у супроводі спецконвою Михайла Козоріса відправлено до Харкова, тодішньої столиці республіки, де ГПУ гарячково фабрикувало «справу» УВО. Неважко собі уявити, які методи застосовували чекісти до цієї літньої вже людини. Юрист за фахом й колишній «народний слідчий» із досвідом швидко зрозумів, що слідство не прагне з'ясувати істину, а силкується довести наявність розгалуженої «націоналістичної контрреволюційної організації», укомплектованої переважно галичанами, бажано – колишніми військовими чи особами, які мали якесь відношення до війська (організація ж – «військова»!). Приблизно через два тижні після арешту М. Козоріс прийняв умови запропонованої йому «гри» у ніби «слідство» про ніби «змову» – визнав власну належність до УВО, взяв на себе тягар зради двох бригад ЧУГА у квітні 1920 р., свідчив, що літторганізація «Західна Україна» є лишень *легальним прикриттям УВО*. Згадуючи присуд російського військово-польового суду 1914 р. стосовно себе, Михайло Кирович, мабуть, був підготовлений ще до одного, такого ж «обгрунтованого» судового рішення.

Водночас у Києві тривали арешти членів київської філії Спілки «Західна Україна». 2 лютого 1933 р. були ув'язнені Я. Д. Гріх, Д. П. Рудик та Я. М. Струханчук, 4-го – Л. Д. Дмитерко, 20-го – М. І. Марфієвич, 22-го – Д. Ю. Загул, 24-го – А. Ф. Турчинська-Дем'яненко, 25-го – Ф. М. Малицький, 26 лютого – М. О. Кічура...⁸⁶ Більшість із них невдовзі після затримання написали заяви-каяття до Колегії ГПУ УССР, в яких визнавали власну належність до УВО, дали відповідні «свідчення» й підписали протоколи допитів. Оскільки двоє заарештованих не вписувалися у розроблену чекістами схему організації за віком та статтю (зокрема, у ній не передбачалося амазонок-терористок), – 25 березня з-під варти був звільнений Л. Д. Дмитерко, а 11 травня 1933 р. – А. Ф. Турчинська.

Енкаведисти легко подолали опір молодій жінці, довівши їй «джентльменським набором» власних «фірмових прийомів» до потрібного їм стану. У січні

«О Козоризе у меня было впечатление как о человеке с националистическим духом, буржуазной идеологией. Он написал роман «Голубая кровь». Козоризу были свойственны едкие замечания на советскую действительность. Человек он был старый. О контрреволюционной деятельности Козориза мне ничего не известно, занимался он таковой или нет» (виділення наше. – Авт.).

⁸⁴ Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 55, арк. 22 зв.

⁸⁵ Рубльов О. С. Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археограф. щорічник*. – Вип. 2. – С. 112.

⁸⁶ Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. – Вип. 9. – С. 176.

1956 р. Агата Турчинська пригадувала: «Доверяя работникам органов (sic!), я на следствии начала думать, что [...] литературная организация «Західна Україна» может быть в действительности является какой-то контрреволюционной организацией. В своей памяти я перебирала лиц, участвовавших в литературной организации, и во многих из них начала сомневаться, что они честные люди [...]. Будучи сильно угнетенной арестом, а потом ночными допросами, на которых меня ругали, говорили, что меня нужно расстрелять, сослать на север, по требованию следствия я что-то писала о литературной организации, а потом, помню, подписывала какие-то бумаги, не читая. Мне в то время было все безразлично и хотелось, чтобы все то как-то быстрее кончилось. Я же сама ни к каким контрреволюционным организациям не принадлежала и никакой контрреволюционной работой в литературной организации «Західна Україна» не занималась»⁸⁷ (виділення наше. – Авт.).

Не таке однозначне питання зі звільненням з-під варти Любомира Дмитерка. Оприлюднені вітчизняним дослідником С. І. Білоконом матеріали дають підставу припустити, що ціною звільнення поета-початківця була його згода працювати таємним співробітником («сексотом» – «секретным сотрудником» /рос./) ГПУ (одне з прізвиськ/псевдонімів – «Кобелянський»)⁸⁸.

Доволі типовою для заяв до Колегії ГПУ УСССР, в яких заарештовані «визнали» свою належність до «Української військової організації» й приносили «щиросердне каяття» у нескоеених злочинах, є датований 22 лютого 1933 р. документ, що належить М. Марфієвичу. Визнавши себе членом «контрреволюційної організації», яка нібито існувала у Києві з 1925 р., він писав, що вона мала на меті «повалення радвлади і встановлення фашистівської, ундівської України, прикриваючись в боротьбі з радвладю фірмою революційних письменників під назвою «Західна Україна»...». Назвавши «актив» цієї організації, тобто усіх членів київської філії Спільки «Західна Україна», Микола Іванович стверджував, що вона за час свого існування, «прикриваючись літературною маркою «революційних письменників», провадила явну і скриту контрреволюційну діяльність як у Києві, так і на периферії, вербуючи в склад організації ворожі радвладі елементи, з складу бувших офіцерів, петлюрівців, січових стрільців і шовіністично настроєних інтелігентів...». У цій же заяві говорилося, що організація «в особі Атаманюка й Козоріса... мала зв'язок з закордоном...».

А завершувався документ досить типово, що свідчить на користь того, що усі ці заяви писалися за єдиним трафаретом, який був розроблений ГПУ УСССР (ледь не гегелівська тріада: «**зізнання**» у належності до «контрреволюційної організації» – «**каяття**» у власних нескоеених «злочинах» – «**урочиста обіцянка**» розповіді «все» і навіть більше про власну «шкідницьку роботу» й викрити спіль-

⁸⁷ У постанові про звільнення А. Ф. Турчинської від 11 трав. 1933 р. зазначалося, що «перебування її на свободі не вплине на подальший перебіг слідства», а 22 лип. 1934 р. з огляду на те, що слідство «не збило достатньо даних» проти неї, кримінальну справу було направлено обласному прокурору на припинення (ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 48695-ФП, арк. 45–46).

⁸⁸ Див.: *Документи з історії НКВД УРСР* / Публ. С. І. Білокона // *Наше минуле*: Журн. незалеж. істор. думки за ред. С. Білокона. – К., 1993. – № 1 (6). – С. 117. Див. також: Рубльов О. С. Невідомі документи до біографії Л. Д. Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 р. // *Укр. археограф. щорічник*. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 550–574.

ників, яка завершувалася іноді «бартерним» постскриптумом: з огляду на це *прошу мене пощадити, помилувати, дати можливість працювати на користь «батьківщини трудящих»* etc.): «Бажаючи од всієї душі розкрити перед Колегією ДПУ всю контрреволюційну роботу цієї організації, обіцяючи подати детально всі факти про роботу відомих мені осіб, рівночасно про свою роботу в всіх окремих ділянках, безповоротно пориваю всякі зв'язки з цею організацією – прошу Колегію ДПУ мене пощадити»⁸⁹.

Через 25 років – у жовтні 1957 р. – завідувач кафедри іноземних мов Київського інституту фізкультури М. І. Марфієвич згадував, за яких обставин з'явилася його заява до Колегії ГПУ УРСР від 22 лютого 1933 р. Вночі 20 лютого його заарештували й до ранку протримали у будинку ГПУ по вул. Р. Люксембург, а о десятій годині у присутності трьох – чотирьох співробітників ГПУ розпочався перший допит, під час якого затриманому повідомили, що він є членом контрреволюційної організації. У відповідь чекісти почули, що М. Марфієвич є членом Спілки революційних письменників «Західна Україна», діяльність якої не лише легалізована (в тому числі й відповідною структурою НКВД – МЕКОСО⁹⁰), а й санкціонована ЦК КП(б)У, й до жодної контрреволюційної організації не належав і не належить.

Тоді працівники ГПУ заявили, що Спілка «Західна Україна» становить не революційну, а контрреволюційну організацію, та дали йому прочитати протоколи допитів тих її членів, що були ув'язнені раніше, – В. Атаманюка, М. Кічури та ін., – в яких останні визнавали свою «контрреволюційну діяльність». Відтак М. Марфієвичу запропонували написати все, що йому відомо про літорганізацію «Західна Україна». Упродовж чотирьох годин він старанно викладав усе, що знав про своїх товаришів, подавши об'єктивну картину роботи спілчан. Це не влаштувало слідчих. Як згадував Микола Іванович: *«Вони висловили своє обурення моєю «поведінкою», всіляко мене почали лаяти, мої записи пошматували й кинули до кошика для сміття, мені запропонували подумати й відправили до в'язниці [...] Вночі 21 лютого мене знову викликали [...], дали мені чистого паперу й запропонували написати «циросердечні свідчення». Я зголоднів, не спав, а мені казали так, що «ось напишете, тоді дамо передачу, відпочинете, не турбуватимемо Вас» ...»*.

У будинку ГПУ за столиком перед аркушем чистого паперу М. Марфієвич перебував усю ніч 21 лютого, весь день 22 лютого, і весь цей час його закликали дати «правдиві свідчення», обіцяючи за це спокій, побачення з дружиною тощо. Як зазначав він згодом, «не витримавши цього, я вночі 22 лютого написав червоним чорнилом заяву в ДПУ, у якій «зізнався», що «є членом контрреволюційної організації», що у складі цієї організації «провадив активну роботу проти радянської влади», назвав ряд осіб як учасників організації...»⁹¹. Таким чином і з'явилася згадана заява.

Якщо М. Марфієвич, визнавши свою належність до УВО, надалі вже підтримував лінію слідства, не заперечуючи підписував протоколи допитів, то поведін-

⁸⁹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 108.

⁹⁰ «МЕКОСО» (рос.) – «Міжвідомча комісія у справах товариств і спілок» («Междуведомственная комиссия по делам обществ и союзов») при Адмінвідділі НКВД УРСР.

⁹¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 109.

ка інших ув'язнених (і такі випадки були непоодинокими) суттєво псувала настрої співробітникам ГПУ. Так, наприклад, В. Атаманюк у зверненні до Колегії ГПУ УСССР від 14 березня 1933 р. стверджував, вочевидь впадши у важкий гріх правдолюбства: «Бувши в тяжкому нервовому розладі і стані глибокої духової депресії, після 20-ти денних і нічних переживань, я в попередній своїй заяві на ім'я Колегії з 20.ІІ 1933 [р.] значно перебільшив свої злочини і написав такого, чого не було.

Пишучи про контрреволюційну організацію, я весь час мав на увазі організацію «Західна Україна» та її членів, бо іншої організації я не знав досі.

Цей страшний злочин, допущений у стінах ДПУ, якого я довше підтримувати не в стані, страшно мене мучить і я прошу Колегію простити мені його, взявши на увагу мій хворий стан...»⁹².

Після написання цієї заяви В. Атаманюк до кінця слідства у своїй справі рішуче відкидав закиди у належності до «контрреволюційної організації».

Механізм того, яким чином у стінах ГПУ людину доводили до «тяжкого нервового розладу», відтворює заява на ім'я голови ГПУ УСССР С. Ф. Реденса (20 лютого 1933 р. на цю посаду повернувся В. А. Балицький) іншого підсудного у справі УВО – М. А. Качанюка, який також відмовився від накинутих йому «добровільних зізнань». До речі, у ній міститься цікава характеристика поширених у тогочасному підсоветському суспільстві стійких і цілком обґрунтованих уявлень про «жахи ГПУ», завдяки яким чимало в'язнів, ледь потрапивши за ґрати непривітних мурів «спецкорпусів», психологічно ламалися й свідчили проти себе: *«Признатися мушу, що від самого початку до кінця мого слідства я стояв під впливом тих різних міщанських балачок про жахи ДПУ, що тут тільки мучать, змушують підписувати неправдиві протоколи і відсилають в Соловки. А коли хто не підпише, того також відсилають або розстрілюють і т. д.»*

Отже, вже апріорі наляканий «міщанськими балачками», Михайло Адамович, якого, за його ж оцінкою, «ніхто не мучив, тільки я сам себе – я страждав», потрапив під жорсткий психологічний прес слідства: *«Раз в раз, в день в день вмовляли в мене слідчі, що я знаю про якусь контррев[олюційну] організацію, що ніби до неї я належу, і що мав провадити якусь контррев[олюційну] роботу. На протязі майже двох тижнів, після невиспаних ночей вся моя психічна структура була розбита, розстроєна. І під дальшою депресією, що мене будуть мучити або розстріляють і що я мушу подати неправдиві зізнання, під впливом, отже, того невисловленого страху, я, зламаний, в психічному хоробливому стані, знаючи про арешти Чеховича, Романишина, Герасимовича, Плюндраса і догадуючись вже про арешт Романюка (йдеться про осіб, заарештованих у справі УВО. – Авт.) [...], я підписав неправильно заяву, протокол і дав деякі зізнання про видуману мною контррев[олюційну] організацію на чолі з М. Романюком»*.

⁹² Заст. директора Ін-ту червоної професури літератури, мистецтв і мови С. В. Федчишин, який був заарештований у справі УВО й певний час був однокамерником В. Атаманюка, згадував 1965 р., що останній був дуже пригнічений арештом, часто плакав, дивувався обвинуваченням, що йому інкримінувалися, жалівся на несправедливе поводження слідчих (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 109, 289).

Та це був лише перший крок. Зламавши людину й діставши від неї власноручне зізнання у належності до УВО, надалі слідчий апарат ГПУ прагнув, щоби вона добровільно призвичаїлася до накиненої їй слідчими «легенди» й давала «зізнання» у бажаному дусі, без спротиву підписувала протоколи допитів.

«Звичайно, що після заяви, – наголошував М. А. Качанюк, – всі мої зізнання [...] ішли під напором тої одної великої сили *вмовляння*, що я фактично великий контрреволюціонер. Із зламаною своєю волею і підчиняючись вповні волі слідчих, я думав і щораз більше впевнювався, що я належу до контррев[олюційної] організації М. Романюка, видумуючи ріжні факти. Цю хоробливу уяву я освідомив собі через кілька днів пізніше, тепер освідомлюю ще більше і рішуче відмовляюся від тих зізнань – заявляю однак, що ні в якому разі не думаю тут обманювати ДПУ, як це заявив слідчий»⁹³.

М. А. Качанюк написав у цій заяві, що пройшов у мурах ГПУ свій «третій університет» (1914 р. закінчив філософський факультет у Львові, 1922 р. здобув ступінь доктора філософії у Празькому університеті). Дійсно, можна твердити, що іспити у цьому специфічно советському «вузі» він витримав блискуче й залишив безцінний аналіз слідчого механізму, яким послуговувалося ГПУ УССР у 1930-ті роки. Щоправда, відмова в'язнів від попередніх наклепів на себе (як у випадку з В. І. Атаманюком та М. А. Качанюком) ніяк не впливала у кінцевому підсумку на вирок і термін ув'язнення. Навпаки, той, хто з самого початку й до кінця співпрацював зі слідством, беззастережно визнавав власну «контрреволюційність», досить часто діставав менший термін, ніж той, хто прагнув довести безглуздість висунутого проти нього обвинувачення.

Після того, як відбулися арешти членів київської філії Спілки «Західна Україна», київський часопис «Пролетарська правда» з дивовижною оперативністю вмістив статтю Є. С. Шаблювського (1906–1983) та П. Й. Колесника (1905–1987), де нищівній критиці піддавалися твори заарештованих літераторів. Автори публікації, які демонстрували вражаючу поінформованість, розпочинали її з ритуальних запевнень, що «величезна більшість письменників Києва згуртувалася навколо ідей соціалістичного будівництва, навколо нашої партії». Разом із тим читача попереджали, що *«на літературному фронті у Києві клясовий ворог, перебудовуючись, ще показує своє отруєне, куркульське жало і, використовуючи недостатню більшовицьку пильність від окремих видавництв та комуністів, що працюють на керівній видавничо-літературній роботі, пробує зробити куркульську вилазку»*.

Характеризуючи учасників цієї «куркульської вилазки», автори літературознавчо-чекістської розвідки акцентували свою увагу на творах західноукраїнських письменників, які мешкали у Києві, хоча назва самої літорганізації «Західна Україна» у публікації не згадувалася. Виразними штрихами змальовувався політичний портрет кожного із спілчан за допомогою вибіркового цитування й фальшивого тлумачення їхніх літературних творів.

Так, зокрема, зазначалося, що поезії А. Турчинської відбивають *«настрої сповненого журби та печалі куркуля, що тужить за «міццю» куркульсько-поміщицької України»*. На думку політиків від літературознавства, це ж нібито

⁹³ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 110–111.

становило «лейтмотив і інших співців куркульства типу АТАМАНЮКА, МАРФІЄВИЧА, ДМИТЕРКА, МАЛИЦЬКОГО» (так у тексті, як, до речі, й у друкованих протоколах допитів і «зізнань» заарештованих ГПУ осіб, де кожне прізвище мало кидатися в очі. – *Авт.*). Одночасно з «більшовицькою принциповістю» вживалися такі характеристики членів київської філії «Західної України», як «*віршомаз*» (щодо Ф. Малицького), «*націоналістичний пііта*» (стосовно М. Марфієвича) тощо. Кількома рядками перекреслювалася й літературна творчість М. Козоріса, цього «*дрібнобуржуазного радикала*», який «своїм двотомним романом «Голуба кров» (ЛІМ, 1932 р.) зводить ганебний наклеп на революційні трудуячі маси Західної України...»⁹⁴.

Про початок київських арештів західноукраїнських письменників швидко стало відомо й керівництву Спілки «Західна Україна» у Харкові (зокрема, й завдяки згаданим вище листам М. Козоріса). Так, професор М. М. Лозинський, якому редакція друкованого органу Спілки замовила статтю до десятиріччя рішення Антанти щодо Східної Галичини, у лютому 1933 р. відвідав редакцію і розмовляв з її працівниками, зокрема з М. Ірчаном. Як згодом свідчив Михайло Михайлович, «*від них я довідався про київські арешти членів «Зах[ідньої] України». Вони були розстроєні й не знали, як далеко підуть арешти*»⁹⁵. Сам же М. Лозинський був заарештований у ніч з 21 на 22 березня 1933 р.

Намагаючись хоч якось врятувати становище, один з керівників «Західної України» І. Ткачук опублікував в її журналі статтю, де обвинувачував київську філію організації, нібито вона завжди «*домагалася якихось ширших прав для себе, якоїсь «автономії», саботуючи роботу «ЗУ» і водночас займаючись іншою роботою, як виявляється тепер, шкідницькою, контрреволюційною*»⁹⁶.

Зазначимо принагідно, що ситуація, яка складалася на той час у суспільно-політичному та економічному житті країни, зокрема набирання обертів маховиком репресій, аж ніяк не сприяла літературній творчості. На зміну літературному

⁹⁴ Див.: Шаблювський Є., Колесник П. Проти куркульсько-петлюрівського націоналізму в художній літературі // *Пролетарська правда*. – 1933. – 24 берез. – № 60. – С. 2.

Ф. Малицький пригадував, як під час його відправлення до табору у трав. 1933 р. хтось «*зумів кинути до вагона примірник київської газети «Пролетарська правда», в якій великим підвалом на двох сторінках за підписом двох молодих кандидатів наук – Петра Колесника та Євгена Шаблювського – була надрукована стаття, в якій громилосся письменники «Західної України». Правда, хоча «вчені мужі», виконуючи чиесь завдання, сумлінно «вкривали» вчорашніх друзів, з якими разом училися, працювали, стаття з публічним доносом заїзнила, губила свою злободеність і здавалася зайвою: колишніх побратимів без їхньої допомоги вже везли на північ*» (Див.: Малицький Ф. Перековка: Повість власного життя // *Вітчизна*. – 1990. – № 11. – С. 88).

Молоді та ранні кандидати наук старанно працювали на сталінську систему. А вона не забувала своїх «героїв»: двадцятивосьмирічний Є. С. Шаблювський через три роки після закінчення аспірантури (!) став членом-кореспондентом АН УРСР й директором Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Щоправда, під час чергового зигзага «генеральної лінії» і П. Колесник (1937), і Є. Шаблювський (1935) теж потрапили до ГУЛАГу (Див.: *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій*. – *Вип. 1*. – С. 256–258, 461–463). Але, на нашу думку, відносити їх беззастережно до *жертв* репресій навряд чи варто, радше – до *створців* тоталітаризму, які згодом випадково (закономірно?) й самі потрапили у його жорна.

⁹⁵ *ДА СБУ*, ф. 6, оп. 1, спр. 48084-ФП, т. 1, арк. 39.

⁹⁶ *Ткачук І.* На рівень нових бойових завдань: Про роботу і помилки літорганізації «Західна Україна» // *Західна Україна*. – 1933. – № 5/6. – С. 64.

плюралізму з його розмаїттям течій і напрямів літературних організацій та їхніх друкованих органів йшов «казьонний» оптимізм «соціалістичного реалізму». У згаданій публікації І. Ткачук, назвавши вже ув'язненого В. Атаманюка «куркульсько-петлюрівським прихвоснем», зробив, зокрема, на його адресу характерний закид: «У своїй [...] творчості В. Атаманюк «скиглисть», «оплакує» поневолену Західну Україну, «жаліє» «уярмлених братів» «під'яремної України» та сипле прокляття «кровожадним катам-окупантам». Про класову боротьбу західноукраїнського пролетаріату і трудящих мас [...] не згадує»⁹⁷.

Спроби керівництва Спілки «Західна Україна» врятувати становище, віддавши на поталу київську філію, не дали бажаних наслідків. ГПУ «взяло слід» й діяло за власним планом. Поступово відпрацьовувалися формулювання обвинувальних висновків й уточнювалася структура міфічної УВО, осередки («легальні прикриття») якої мали бути всюди, де лише працювали уродженці західноукраїнських земель.

Одним з результатів «творчої співпраці» слідчих ГПУ та осіб, заарештованих у справі УВО, було створення уможливної схеми розстановки «контрреволюційних сил» цієї віртуальної «організації» на різних ділянках культурно-освітнього «фронту» – у наукових установах, організаціях, видавництвах, навчальних закладах та ін. Яскраве тому підтвердження – матеріали у «справі» Варфоломія Івановича Копача (він же – Сергій Іванович Холодний). Саме у протоколі його допиту від 1 липня 1933 р. наведено майже «класичну» схему осередків «організації» у столицях – Москві, Харкові, на «периферії» (Сталіно, Одеса, Київ) і навіть на Далекому Сході – у Зеленому Клині. Ця схема присутня як додатковий обтяжуючий матеріал у переважній більшості кримінально-слідчих справ ув'язнених «увівців».

Так, наприклад, серед харківських установ, «інфікованих» осередками УВО, В. Копач перераховував ВУАМЛІН, НКО УССР, НК РСІ, Верховний Суд, апарат Уповноваженого НКЗС СССР при Уряді УССР, Держплан, штаб Українського військового округу, Школу червоних старшин, Інститут радянського будівництва й права, Геодезичний інститут, Біологічний інститут, Медичний інститут, видавництва «Західна Україна», ДВОУ, «Рух», «Українська Радянська Енциклопедія» та ін.⁹⁸

В обвинувальному висновку по справі наукового співробітника Всеукраїнського історичного музею у Києві Г. М. Колцуняка⁹⁹ (26 липня 1933 р.) таким чином характеризувалася участь уродженців Західної України в УВО: *«Значительную роль в организации играли галичане – бывшие военные, служившие в галицкой армии. После гражданской войны, оставшись на территории Сов. Украины, на-*

⁹⁷ Там само. – С. 63.

⁹⁸ Див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 217–218.

⁹⁹ **Гнат Миколайович Колцуняк** нар. 15 черв. 1888 р. у с. Яворові Косівського повіту у Сх. Галичині (нині – однойменний р-н Івано-Франків. обл.). Закінчив гімназію у Коломиї, архіт. ф-т Львів. Політехніки (1910). У роки Першої світової війни служив в австр. війську як художник (капрал, фельдфебель, хорунжий, лейтенант). В УГА був диригентом військ. оркестру, співроб. картогр. відділу, потім служив у картогр. від. XII Армії у червоних. Після переходу двох бригад ЧУГА на бік польсь. війська відправлений до Казані. Восени 1920 р. повернувся до Києва, працював наук. співроб. Всеукр. іст. музею до арешту – 3 січ. 1933 р.

ационалістически настроєнніє галичане, об'єднися на почве землячества и общности к-р антисоветских воззрений, установив связи с закордонными националистическими организациями, – широко развернули к-р работу против Соввласти, имея целью создание соборной Украины». Вони разом з «перекинутими з-за кордону кадрами», як зауважувалося в обвинувальному висновку в справі М. Марфієвича (31 березня 1933 р.), створили у підсоветській Україні низку «опорних пунктів у Харкові, Києві, Кам'яниці – у наукових, громадських, культурних установах і організаціях, використовуючи для к-р роботи легальні можливості цих установ і організацій»¹⁰⁰.

1933 р. було «знешкоджено» й «Московський центр УВО»: 9 січня заарештовано старшого інспектора «Заготзерна» К. А. Саврича (Максимовича) й заступника наркома земельних справ СРСР Ф. М. Конара (Палащука) (11 березня Колегія ОГПУ СРСР засудила його до розстрілу за наміри «підірвати матеріальне становище селянства та утворити в країні стан голоду»); 13 травня – «керівника УВО», голову ЦК профспілки працівників освіти СРСР О. Я. Шумського, а також ув'язнено деяких інших осіб, притягнутих до відповідальності у цій «справі»¹⁰¹.

Продовжуючи розгром і викриття «опорних пунктів» «контрреволюціонерів», ГПУ УССР наприкінці 1933 р. провело серію арештів тих західноукраїнських літераторів, які мешкали у Харкові: 4 грудня був заарештований М. Гаско, 7-го – В. Гжицький та І. Ткачук, 28-го – голова Правління Спілки революційних письменників «Західна Україна» М. Ірчан¹⁰².

Ось як згадував ці арешти у Харкові член «Західної України» В. Гжицький – один із небагатьох, кому пощастило, пройшовши сталінські табори й заслання, у другій половині 1950-х років повернутися в літературу. Він жив у будинку письменників «Слово», де разом з ним мешкало 66 літераторів з родинами. «Одного зимового дня, – писав В. Гжицький у мемуарах (1969), – точніше сьомого грудня

11 берез. визнав свою належність до УВО, але 19 трав. 1933 р. у заяві до Колегії ГПУ УССР відмовився від попередніх свідчень і, зокрема, писав: «Ніхто не вербував мене ні до якої контрреволюційної організації, а про існування контрреволюційної організації, зокрема УВО, довідався аж після мого арешту від слідчих ДПУ. Дати неправдиві покази спонукало мене нервове розстройство та душевне пригноблення внаслідок обвинувачення. Прошу дати мені змогу познайомитися з матеріалами мого обвинувачення». Знехтувавши цією декларацією, Особлива нарада при Колегії ГПУ УССР 27 лип. 1933 р. засудила Г. М. Колцуняка до трьох років концтабору (ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 66576-ФП, арк. 4, 25–27, 46, 52).

¹⁰⁰ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 113.

¹⁰¹ Див. докладніше: Панчук М. І. Життя і смерть Олександра Шумського // *Про минуле – заради майбутнього*. – К., 1989. – С. 328, 330–331; Глазунов Г. Чесне ім'я Карла Максимовича // *Політика і час*. – 1991. – № 5. – С. 81; Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 132–144.

¹⁰² Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 114.

1934 р. співроб. амер. газети «Українські щоденні вісті» В. Самітний (В. Рибак), який відвідав у той час советську Україну, писав в одній із своїх кореспонденцій, нібито органи ГПУ «дослідили», що «Ірчан, як і більшість членів тої «революційної спілки» (тобто літорганізації «Західна Україна». – Авт.), був зв'язаний з підпільною контрреволюційною організацією, що працювала за вказівками штабу німецького фашизму [...] Ірчан мав грати провідну роль в тій контрреволюційній організації. З його викриттям – цій роботі прийшов кінець. Ірчана арештовано і засуджено» (Див.: Самітний В. Колективізація і класова боротьба на селі // *Укр. щоденні вісті*. – 1934. – 16 жовт. Див. також: Кравчук П. Спілка революційних письменників «Західна Україна» // *Літ. Україна*. – 1989. – 14 груд.).

1933 року, я мусив покинути це помешкання [...] назавжди. І дивно, того ж дня покинув своє помешкання з тої ж причини [...] Остап Вишня. І ми знову стали сусідами, і в одному будинку, але вже не бачили один одного. Так тривало чотири місяці, все ще в Харкові...»¹⁰³.

У даному разі зрадлива пам'ять і неможливість верифікувати спогади за документами підвели мемуариста – *насправді ж його затримали у Києві*, куди він виїхав «*одного зимового дня*» (4 грудня) з доручення керівника літературної організації «Західна Україна» Мирослава Ірчана, аби з'ясувати докладніше долю тамтешніх спілчан, невиразні відомості про арешти яких вкрай непокоїли їхніх харківських колег. Очевидно, 5 грудня Гжицький на Київській кінофабриці зустрівся з Любомиром Дмитерком. Останній, наляканий власним арештом і ще більше несподіваним звільненням (і взятими на себе непристойними зобов'язаннями?), «вкрай недовірливо» поставився до прийжджого, лаконічно повідомивши, що майже усі київські члени «Західної України» перебувають у ГПУ. 7 грудня туди ж потрапив і В. Гжицький, якого 9 грудня відправили «додому» – до Харкова, у розпорядження Секретно-політичного відділу ГПУ УСССР¹⁰⁴.

Рівночасно було ліквідовано керований нібито Л. Курбасом віртуальний «осередок УВО» у театрі «Березіль». 27 грудня 1933 р., зокрема, був ув'язнений один із провідних акторів колективу – Й. Гіряк¹⁰⁵.

Одночасно з розгромом творчих колективів, що об'єднували літераторів та митців, уродженців західноукраїнських земель, «чистка» від «агентів УВО» охопила й розгалужену мережу науково-дослідних, культосвітніх та навчальних установ і закладів НКО УСССР, ВУАМЛІНу тощо.

Серед багатьох інших галицьких інтелігентів, заарештованих у справі УВО, варто згадати В. М. *Фарила* (1892–1938), секретаря Інституту історії ВУАМЛІНу, якого ув'язнили 21 лютого 1933 р., та затриманого 11 травня того ж року Є. Й. *Черняка* (1895–1937), заступника директора Інституту історії української культури у Харкові. Водночас – 11 травня – взято під варту референта Наркомосу УСССР Х. М. *Приступу*, колишнього (1922–1927) депутата польського сейму від ком-

¹⁰³ *Гжицький В.* Спогади про минуле // *ЦДАМЛМ України*, ф. 19, оп. 1, спр. 155, арк. 25–26.

¹⁰⁴ *ДА СБУ, м. Харків*, ф. 6, оп. 1, спр. 021433, т. 1, арк. 8, 39.

23 лют. 1934 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УСССР В. З. Гжицького було засуджено до десяти років таборів. 11 лип. 1935 р., вже звільнений і «на хорошій праці» (за самохарактеристикою) у від-ні комбінату «Воркутавугільля» (ст. Кожва Печорської залізничі, Коми АССР), літератор згадував методи «слідства»: «Слідство у моїй справі вів слідчий ОГПУ Грушевський Микола Дмитрович. Обвинувачували мене у тому, що я брав участь у контрреволюційній організації «УВО» [...] і нібито я спільно з Губенком Павлом Михайловичем (Остап Вишня), Досвітнім Олександром Федоровичем і Штангеєм [...] готували замах на життя кол. голови РНК України Чубаря. Себе винним [...] я не визнавав ні в чому. В час ведення слідства упродовж 3-х місяців Грушевський майже не допитував, весь час велів мені думати. У цей період Грушевський викликав мене на допит до себе по кілька разів у будь-який час доби. Я годинами простоював у його кабінеті біля стінки, [він] погрожував зброєю й вимагав від мене визнання того обвинувачення, про яке я говорив вище. Крім того, у період ведення слідства мені давали лише 300 гр. хліба й тарілку супу, й я дуже охлянув. Фізичної сили у період ведення слідства щодо мене ніхто не застосовував (sic!). За ніч піднімали мене разів з десять й вели до Грушевського, який вимагав від мене зізнання [...]» (*ДА СБУ, м. Харків*, ф. 6, оп. 1, спр. 021433, т. 2, арк. 1–2.).

Реабілітований В. З. Гжицький Військ. трибуналом КВО 21 лют. 1956 р.

¹⁰⁵ *ДА СБУ*, ф. 6, оп. 1, спр. 65313-ФП, арк. 58; *Гіряк Й.* Спомини / Упорядкув. Б. Бойчука. – Нью-Йорк, 1982. – С. 375–387.

фракції, згодом завідділу політемігрантів ЦК МОДР України, аспіранта ВУАМЛІНу. У цій же справі був заарештований і колега Х. М. Приступи по комуністичній фракції сейму *Я. С. Войтюк* (1894–1937), викладач Харківського кооперативного інституту¹⁰⁶.

19 лютого 1933 р. заарештовано особистого секретаря Скрипника – М. В. Ерстеноюка та колишнього вченого секретаря НКО УСССР, співробітника УРЕ О. І. Бадана-Яворенка¹⁰⁷.

Для Олександра Івановича власне ув'язнення не стало несподіванкою. Професор М. М. Лозинський пригадував (14 травня 1933 р.) розмову, що відбулася поміж ними приблизно 10–15 лютого: «*Бадан зайшов до мене за якоюсь книгою й сказав, що на пленумі ЦК КП(б)У Постишев згадував про нього, внаслідок цього він очікує арешту*». Непогано поінформований завдяки колишнім знайомствам у НКО, Бадан знав про фатальний для нього фрагмент виступу на пленумі ЦК КП(б)У 7 лютого 1933 р. другого секретаря ЦК П. П. Постишева.

У промові на цьому зібранні *російськомовний/російськокоментальний* функціонер ЦК КП(б) *України* обурювався «націоналістичними» ухилами «коренізації»: «Ведь это же факт, товарищи, что в партию и комсомол принимали нередко по признаку одной лишь только национальной принадлежности, только потому, что украинец. Безусловно, верно, что нам необходимо расширять свои ряды за счет коренных украинских кадров. Но эти коренные кадры нам надо воспитывать и брать в партию из среды рабочих и трудящихся крестьян. Ведь на основе достижений в области индустриализации Украины ширится база украинской культуры, национальной по форме и пролетарской по содержанию. *Коренизация же советского государственного аппарата по Яворским и Баданам нам не нужна, ибо это чужие нам люди, враги рабочего класса и партии*»¹⁰⁸ (виділення наше. – Авт.).

Досвідчений «апаратник», О. І. Бадан чудово розумів не лише власну «ворожість робітничому класу й партії», але й підтекст публікацій офіційної республіканської преси. На розвиток погромницького виступу Постишева 7 лютого на пленумі ЦК КП(б)У у харківському «Комуністі» 16 лютого 1933 р. з'явилася редакційна стаття, яка закликала «зміцнити провід національно-культурним

¹⁰⁶ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 116.

¹⁰⁷ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, *спр. 48085-ФП*, т. 1, арк. 161; *спр. 49647-ФП*, арк. 3.

Чи не останній документ, складений Олександром Івановичем у своєму робочому кабінеті, це датований 19 лют. 1933 р. лист Видавництва УРЕ (за підписами його директора Т. М. Горба та зав. сектору чужомовних словників Бадана-Яворенка) до керівництва Понінківської ф-ки (копії: від преси ЦК КП(б)У, Комітету у справах друку при РНК УСССР, Всеукр. філії «Союзбумснабсбьта»), що зривала постачання паперу для видання словників: «*Видавництво категорично протестує проти такого одвертого провалювання і цілковитої руйнації наслідків напруженої й тяжкої роботи над словниками. Таке ставлення паперової фабрики до своїх обов'язків – є факт дуже обурливий і не може мати місця в соціалістичній державі*». Наголосивши, що «*несвоєчасне відвантаження паперу та несвоєчасне друкування зводять нанівець якість словника*», автори листа зверталися «*по всім переліченим адресам*» з такими вимогами: «*1) притягти до відповідальності Понінківську фабрику за зрив своєчасного видання словників; 2) налагодити справу постачання паперу на друк словників*».

Замість керівництва Понінківської ф-ки вночі того ж 19 лют. 1933 р. до відповідальності у справі УВО притягнули О. І. Бадана (Див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 214).

¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, *спр. 402*, арк. 29 зв.

будівництвом». Як зауважувалося у ній, «прориви» й «грубі помилки» у цій галузі «правили за ширму для буржуазно-націоналістичних елементів та різних пройдисвітів на кшталт Яворського, Бадана та ін.». Побачивши своє прізвище у такому контексті, «пройдисвіт» Бадан остаточно зрозумів, що за ним «прийдуть» найближчим часом. У протоколі допиту від 9 червня 1933 р. він згадує, як, «*по появі статті в «Комуністі» від 16/II-33 р., очікував арешту»*¹⁰⁹.

Затримання М. В. Ерстенюка було «подарунком долі» для ГПУ УССР (вірогідно – підготовленим заздалегідь «подарунком»). Обвинувачення на адресу абсолютної більшості осіб, притягнутих до відповідальності у справі УВО, ґрунтувалися на самих лише «добровільних зізнаннях» заарештованих (за кращими традиціями сталінської юриспруденції) й практично наприкінці кожного обвинувального висновку стояла сакраментальна лаконічна позначка: «*Речових доказів по справі немає»*.

Натомість на квартирі М. В. Ерстенюка під час обшуку було виявлено достатню кількість документів з грифами «цілком таємно» або «урядове», що адресувалися М. О. Скрипнику. Серед них: протокол засідання Президії ЦВК ССРСР від 7 грудня 1932 р., протокол засідання Секретаріату ЦВК ССРСР від 13 грудня 1932 р., окремі секретні постанови РНК УССР, цілком таємне інформаційне зведення № 7 Наркомюсту України, збірник інформаційних матеріалів цілком таємного характеру щодо політичного становища в Україні (за даними ГПУ УССР) та ін.¹¹⁰.

Напевне, наявність їх у помешканні Миколи Васильовича пояснювалася його посадовими обов'язками, хоча при цьому й порушувалися окремі інструкції щодо зберігання секретних документів. На той час (період голодомору й катастрофічних провалів в економіці) гриф «таємно» або «цілком таємно» охоплював дедалі ширші ділянки державної діяльності, навіть ті, що об'єктивно не були таємницею. Принагідно висловимо припущення (не таке вже й неймовірне), що частина «секретних матеріалів» могла бути «принесена» (підкинута?) до помешкання Ерстенюка чекістами, які провадили трус. Дискредитація й обвинувачення у «шпигунстві» мали на меті не лише (і не стільки) знищення «якогось Ерстенюка», але згн'яблення близького співробітника (як і кількох інших впливових осіб з апарату «скрипниківського» НКО) уможлилювало досягнення політичної компрометації самого Миколи Скрипника, що, зрештою, і вдалося.

«Компромат» на особистого секретаря наркома освіти чекісти накопичували кілька років поспіль. Так, у меморандумі за слідчими матеріалами «УНЦ», підписаному начальником СПВ ГПУ УССР Г. С. Люшковим (*липень 1931 р.*), згадується й Ерстенюк з прикметною атестацією: «*ЭРСТЕНЮК Николай Васильевич – 1892 г. рождения, б. поручик австро-угорской (sic!) армии (87 полка). Личный секретарь Наркомпроса УССР тов. СКРЬПНИКА. Член ячейки УВО в Наркомпросе. Принимал участие в подготовке теракта на т. СКРЬПНИКА (sic!)*».

¹⁰⁹ Див.: Зміцнити провід національно-культурним будівництвом!: [Редакційна] // *Комуніст*. – 1933. – 16 лют.; Рубльов О., Фельбаба М. О. І. Бадан-Яворенко – учений секретар НКО УССР, завідувачий сектором чужомовних словників «УРЕ» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 283–284, 289.

¹¹⁰ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 116–117.

Цю потенційно-репресивну характеристику «підкріплювали» належні «свідчення» ув'язнених «унцівців» – В. Г. Дністренка, Г. Й. Коссака, М. Р. Мельника, М. І. Яворського та ін.

«Меморандум из агентурно-следственных материалов по делу ликвидированной «Украинской военной организации»» за підписом тво начальника СПВ ГПУ УССР Б. В. Козельського (*січень 1933 р.*) стверджував: «*ЭРСТЕНИЮК Николай Васильевич, 1892 г. рожд., быв. поручик австр. армии: Галичанин, до 1924 г. в лагерях сичевых стрелцов в Чехословакии. Вместе с членами УВО ЧЕХОВИЧЕМ, РОМАНИЮКОМ, КОПАЧЕМ, КОССАКОМ, МЕЛЬНИКОМ принимает деятельное участие по подготовке к переброске членов УВО на Советскую Украину. По тактическим соображениям вступает в ряды Коммунистической партии Чехословакии. В декабре 1924 г. сам переезжает в Харьков, где связывается с ДНИСТРЕНКО, ЯВОРСКИМ и др. для продолжения контрреволюционной работы [...]. Играет большую роль в Харькове. Рядом с РОМАНИЮКОМ является центральной фигурой в организации [...]. По показаниям ныне арестованных членов УВО (РОМАНИЮК, ЧЕХОВИЧ, ОНИШКЕВИЧ), ЭРСТЕНИЮК знакомит организацию с важнейшими постановлениями Политбюро ЦК КП(б)У. РОМАНИЮК показывает, что ЭРСТЕНИЮК хранит у себя важные галицийские документы [...]*»¹¹¹ (виділення наше. – Авт.).

21 лютого 1933 р. М. В. Ерстениук «визнав» свою належність до УВО, а з 28 лютого почав давати докладні свідчення щодо «контрреволюційної діяльності УВО», тобто прийняв версію слідства. У протоколах допитів зазначалося, зокрема, що нарком освіти УССР М. О. Скрипник «своею націоналістичною діяльністю сприяв йому (Ерстениуку. – Авт.) та іншим членам УВО у проведенні контрреволюційної діяльності», що особистий секретар наркома «з *штигунської метою збирав цілком таємні матеріали*», які згодом разом зі співниками з УВО передавав польському, німецькому, чеському та італійському консулам. «В різний час, – стверджував М. В. Ерстениук, – мною було передано для названих консульств ряд письмових матеріалів, цілком таємні зведення й протоколи Політбюро, урядові повідомлення й політичні інформації ДПУ УССР. Ці матеріали надсилались Скрипнику, я їх затримував і передавав...». На цій підставі М. В. Ерстениука визнали «агентом польської, чеської й німецької розвідок» й засудили до десяти років таборів. У справі свого секретаря, за деякими відомостями, змушений був давати пояснення й М. О. Скрипник¹¹².

Одночасно з арештом Ерстениука звільнили з посади у НКО УССР. У його особовій справі, що зберігається у ЦДАВО України, є витяг з наказу про звільнення: «Тов. *Ерстениук М. В.* – пом[ічник] вченого секретаря – особ[истий] секретар тов. *Скрипника*, звільняється з посади з 19.II.1933 р.

Довідка: Постанова Наркома освіти тов. Скрипника з 19/II-33 р.»¹¹³.

Текст же самої постанови М. О. Скрипника відсутній. Але засвідчена копія цього документа, натомість, збереглася у кримінальній справі Миколи Васильовича й, на нашу думку, варта, щоб навести її повністю: «Тов. Ерстениук М. В. після

¹¹¹ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 66851, арк. 203–205, 224.

¹¹² Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 117.

¹¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2482, арк. 39.

приїзду свого з-за кордону в 1924 р. був призначений на посаду стенографіста мого як Народного комісара юстиції, а далі секретарем-стенографістом і потім особистим секретарем. Як людина, що до приїзду до Радянської України була роком зо два членом комуністичної партії Чехословаччини, що про неї, про переведення її до КП(б)У питання було поставлено, тов. Ерстенюк був за дозволом ДПУ на певний час припущений до першого ступня таємного листування, і його працьовитість і старанність рекомендували його на роботі. Але через певний час окремі риси поведження тов. Ерстенюка почали викликати сумнів:

1. Тов. Ерстенюк виявляв занадто зацікавлення моїм листуванням, зокрема таємним, так що мені прийшлося вже більш двох років тому дати спеціального наказу, за яким встановлюється порядок одержання мого листування і за яким тов. Ерстенюкові права одержання мого листування не було надано.

2. Всупереч цьому наказові тов. Ерстенюк в минулому році знова одержав декілька таємних листів до мене. Після цього всього мною було дано категоричне заборонення йому приймати будь-яких таємних листів для мене і заборонено йому було доступ до таємного листування.

3. Оскільки тов. Ерстенюк міг зі (закреслено слово «всіма». – *Авт.*) моїми документами ознайомлюватися, приходячи до мого мешкання, мною було пропонувано йому вже два роки тому приходити до мене виключно за моїм викликом.

4. Тов. Ерстенюк, виходячи за рямці того, що йому було предоставлено, вельми ретельно записував стенографічно всілякі розмови, зокрема на політичні теми, що при них він був присутній, остільки, що мені прийшлося років зо два тому заявити категорично, що це записування прийняло неприпустимий характер стеження, тим паче, що мета такого записування була цілковито не виявлена.

5. Кімната тов. Ерстенюка, як секретаря мого в Наркомосі, водночас служила йому мешканням для низки побачень і розмов з різними приходжими людьми в питаннях, що нічого спільного не мають з роботою його як секретаря.

6. Тов. Ерстенюк видавав з мого архіва стороннім особам довірені йому документи без мого дозволу. Всі ці і ціла низка інших більш значних і більш дрібних фактів поступово привели до того, що початковий сумнів, що викликала поведінка тов. Ерстенюка у мене, перетворився на недовір'я, а недовір'я те стало врешті недовір'ям політичним.

Отже ухвалюю:

1. Тов. Ерстенюка М. В. звільнити з посади мого секретаря.

2. Звернутися до Зав[ідуючого] спец[іальним] сектором ДПУ тов. Азарова з проханням провести перевірку, які таємні пакети від фельд'єгера зв'язку ДПУ для мене одержав тов. Ерстенюк і які з них були здані назад до ДПУ.

*Народний комісар освіти УСРР [М. Скрипник]*¹¹⁴.

Ця постанова, одна з останніх для Скрипника як наркома освіти (23 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У призначило його головою Держплану й заступником Голови РНК УССР), навряд чи відображає реальне ставлення Миколи Олексійовича до свого секретаря. Документ відверто складений заднім числом: недовіра Скрипника до Ерстенюка, що стала «врешті недовір'ям політичним», кричуще збігається у часі з арештом останнього ГПУ. Не маємо гадки засуджува-

¹¹⁴ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 66851-ФП, арк. 12–13.

ти наркома: кільце навколо нього стискалося майже щодня, що й спричинило врешті-решт трагічний постріл 7 липня 1933 р.

Насправді ж архівні матеріали свідчать, що М. В. Ерстенюк користувався *цілковитою довірою* Скрипника. Не добившись затвердження у членах КП(б)У (за переведенням з КПЧ), Микола Васильович тим не менше стенографував й «лише» закриті, й цілком таємні наради – від зборів партосередку НКЮ до напівлегальних засідань II з'їзду КПЗУ у Підмосков'ї (жовтень 1925 р.) й виступів у комісіях ЦК КП(б)У. Наприклад, 12 березня 1926 р. він секретарював на засіданні комісії ЦК КП(б)У по політичних справах. Неукраїнська більшість присутніх (три проти одного), нехтуючи відомими рішеннями, ухвалила на пропозицію В. А. Балицького: *«З огляду на те, що комісія в більшості складена з представників нацменшостей УСРР, деукраїнізувати виступи на засіданню комісії ЦК КП(б)У по політсправах»*. З рішучим осудом ганебної постанови виступив тоді М. О. Скрипник¹¹⁵.

Характерний випадок пригадували оскаржені у справі УВО: одного разу на збори партосередку НКЮ, де протокол вів Ерстенюк, з'явився секретар райпарткому В. Ф. Неживий й почав вимагати видалення *«цього шпигуна»* – Ерстенюка. Проти категорично висловився Скрипник, заявивши, що як член політбюро ЦК КП(б)У наполягає, аби останній, хоча і безпартійний, залишився і продовжував стенографувати, оскільки він йому *абсолютно у всьому довіряє* й Ерстенюк записує й набагато серйозніші політичні засідання.

На наш погляд, підтримка Скрипником Миколи Васильовича ґрунтувалася, насамперед, на високопрофесійних якостях його як стенографа, який досконало володів українською мовою. Ці чинники були великим плюсом, що помітно вирізняло Ерстенюка з-посеред зросійщеного апарату тогочасних наркоматів, укомплектованого переважно за партійними, а не діловими ознаками. «Я примітив, що апарат НКЮ пронизаний амікошонством і холуйством, розхлябаний, гнилий, – так передавав підсудний свої перші враження від роботи в УСРСР. – Комосередок НКЮ займався питаннями всесвітнього масштабу, зокрема китайською революцією, і... дозволами на сплату частками авансових заборгованостей співробітників НКЮ, а не займався НКЮ як оперативним органом диктатури пролетаріату».

Посадові обов'язки М. В. Ерстенюка наклали відбиток і на протоколи його допитів. Із стенографічною точністю передавав він, наприклад, розпачливі роздуми Миколи Романюка, якими той ділився з земляками на одній з вечірок харківських галичан: *«Тупець. Во ім'я прекрасної ідеї соціалізму-комунізму партія згноює мільйони трудящого люду, і ніхто не відкликється, не стане на захист, бо єдина доступна людському горю робітнича кляса за кордоном є в обмані, що в СРСР будується соціалізм. Чи це свідомо політика партії на знищення селянства, чи це хвостизм і сліпота, чи просто експеримент? Де вихід?»*. Згадав Ерстенюк й адресовану Скрипнику репліку Постишева під час подорожі потягом 1927 р.: *«Ты нередко загигаешь в сторону шумскизма, они (націонал-ухильники)? – Авт.), если возьмут верх, – повесят тебя на первом, а меня на втором столбе»*. Подавав Микола Васильович і такий колоритний епізод: коли він заносив на

¹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 211.

розгляд Скрипникові стос службових паперів, а той не мав часу чи бажання їх переглядати, то зазвичай жартома відказував: *«Геть, москалі, з нашої землі!»*.

Зрозуміло, що людина, втаємничена у справи «кухні» вузького кола осіб, які вважали себе партійно-державною «елітою», мала мізерні шанси врятувати власне життя. Небажаних свідків знищують. Тим більше, що захист і підтримка з боку Скрипника мимоволі створювали Ерстенюкові безліч особистих ворогів – від «рядового» секретаря райпарткому до надзвичайно впливових Балицького й Постишева.

Реабілітований М. В. Ерстенюк 1989 р.

Інкримінування «контрреволюційної» та «шпигунської» діяльності особам, які працювали в апараті Наркомосу УССР, використовувалося для дискредитації М.О. Скрипника як державного та політичного діяча. До обвинувачень на його адресу у «викривленні» національно-культурної політики долучено закиди у підтримці «ворожого агентури» у КПЗУ (*«агенти контрреволюції – косарі, бараби, бухшовані знаходили підтримку у Скрипника»*) та залученні вихідців із західноукраїнських земель на посади у керованому ним Наркомосі України, оскільки всі вони, мовляв, належали до УВО й виконували завдання імперіалістичних розвідок.

Прізвища секретарів Скрипника на тривалий час стали уособленням «ворожого шпигунської роботи». Наприклад, теоретичний орган ЦК КП(б)У так «вшановував» пам'ять Миколи Олексійовича: «Бадани, Яворські, Ерстенюки – запеклі вороги партії й українських робітників та селян, продажні шпіони, – змогли [...] втертися в довіру до тов. Скрипника, значною мірою скеровували його роботу, водили його пером, вони засіли в Наркомосі, порозставляли своїх людей в системі органів освіти на Україні і, прикриваючись іменем тов. Скрипника, провадили свою шкідницьку роботу»¹¹⁶.

Як доповідав на XII з'їзді КП(б)У (18–23 січня 1934 р.) новий нарком освіти УССР В. П. Затонський, до листопада 1933 р. було «викрито і викинуто з науково-дослідних установ ВУАН і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів»¹¹⁷. Загалом же упродовж 1933 р. з усієї системи НКО УССР внаслідок партійно-чекістських «зачисток» було усунуто до двох тисяч осіб¹¹⁸.

Серед чільних представників західноукраїнської інтелігенції, «викинутих» у цей час зі своїх посад у системі Наркомосу України й заарештованих за належність до УВО, були директор Українського інституту лінгвістичної освіти у Києві І. М. Сіяк та керівник Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові, академік ВУАН С. Л. Рудницький.

Затриманий 2 лютого 1933 р. І. М. Сіяк з самого початку виявився для ГПУ надто «міцним горішком», що його чекістам так і не пощастило «розгризти». Переведений до Харкова, де він утримувався у камері № 22 спеціального політичного корпусу ГПУ, Іван Михайлович написав спершу три заяви на ім'я генерально-

¹¹⁶ Див., напр.: Микола Олексієвич Скрипник: [Некролог] // *Більшовик України*. – 1933. – № 7/8. – С. 104.

¹¹⁷ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січ. 1934 р.: Стеногр. звіт. – С. 380.

¹¹⁸ Див.: Затонський В. Нові перемоги ленінської національної політики // *Більшовик України*. – 1933. – № 13/14. – С. 39.

го секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора, одну – на ім'я секретаря ЦК П. П. Постишева, у яких відкидав інкриміновані йому злочини, оголошував голодування¹¹⁹.

У зверненні до С. В. Косіора від 5 березня 1933 р. І. М. Сіяк писав, зокрема: «Весь час, на мої вимоги фактів, що мусіли б обґрунтувати моє заарештовання, що їх належало би під час слідства з'ясувати, я одержую відповідь: «Ми Вам *ніяких фактів не дамо*. Ми, навіть, *не покажемо Вам ніяких документів*, свідчень, людей. Ви мусите самі «добровільно» признатися у всьому!» – В чому? – Признатися в тому, чого я ніколи не лише, що не робив, але і в думці не мав ніколи робити [...]. Мені заявляють ще: «Ви мусите «зламати» себе!». Це значить, ніби перемінити свої погляди, ідеї, переконання... Я заявляю ще раз, що я був й є зараз – *чесний революціонер, комуніст, більшовик-ленінець!* Мені нема що в собі «ламати» ...».

Гублячись у здогадках щодо причини свого арешту, Іван Михайлович висловлював припущення, що це його особисті вороги, які мають «досить великий вплив в партійному апараті, рішили – «під шумок» з нагоди арешту багатьох галичан, з якими я маю стільки спільного, хіба що я теж галичанин, – «пришити» і мене до справи, щоби тим лекше *розправитися зі мною...*»¹²⁰ (виділення у тексті – І. Сіяка).

Не діставши відповіді від високих партійних достойників, І. М. Сіяк, проте, не зламався і свідчення давав лише щодо своєї справжньої, а не відредагрованої ГПУ біографії. Так, 22 травня 1933 р. під час очної ставки з Г. Й. Коссаком, колишнім своїм командиром по Легіону УСС, на свідчення останнього щодо належності Сіяка до УВО, Іван Михайлович відповів: «Те, що говорить Коссак про мою приналежність до УВО, є його вигадка, до УВО я ніколи не належав, роботи ніякої ні в УВО, ні з доручення її агентів не проводив й під час перебування на Україні жодних особистих переговорів не провадив, – ніколи не зустрічався й навіть не вітався з ним, – з Коссаком Г. Й. я ворогував і особисто і політично з 1914 р. до сьогодні»¹²¹. Вперто відкидав Сіяк свою нібито належність до УВО й під час допиту 21 серпня 1933 р., коли заявив: «До комуністичної партії я з метою к[онтр]р[ево-

¹¹⁹ Зберігся промовистий рапорт лікаря Тюремного упр. УССР Д. Озервера нач. Спецкорпуса ГПУ з приводу голодування ув'язненого І. Сіяка (11 берез. 1933 р.): «Заключ[енний] кам[ер]ы № 22 – страдає артерioskлерозом и миокардитом. Печень увеличена, болезненна. Язык влажньий. Пульс 120 в 1 мин. Общая слабость [...]. 6-й день ничего не ест, кроме кипятку без сахара. На сегодняшний день нет абсолютных и категорических показаний со стороны здоровья для кормления его искусственно. Учитывая, что в конце концов придется приступить к искусственному питанию, ввиду его упорства, – считаю лучше приступить к кормлению сегодня, чем приступить к этому при более истощенном организме» (ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 48085-ФП, т. 1, арк. 7; *Останія адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.*: В 2 т. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К., 2003. – Т. 1. – С. 115).

¹²⁰ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 118–119.

¹²¹ Визнавши себе членом «контрреволюційної організації», Г. Й. Коссак відтак докладно «свідчив» під час слідства у справі УНЦ 1931–1932 рр. Використовувало його ГПУ й у справі УВО. За цей час і в подальшому, за нашими підрахунками, він подав прізвища **бл. 800 (восьмисот!)** «контрреволюціонерів», переважно галичан. До цієї втрати людської подобі спрчинилися, ймовірно, не лише методи слідства, а й окремі риси вдачі Коссака, які відштовхували від нього не лише І. М. Сіяка. Принаймні, проф. М. М. Лозинський так згадував зустріч із Г. Коссаком у Києві у верес. 1927 р.: «Зустрів я Грицька Коссака, що саме закінчив свій відпочинок у якімсь будинку відпочинку під Київом. Я знав його з часу війни. До кола моїх ближчих знайомих він не належав. Він розповідав про себе, про свої заходи дістатися в воєнну Академію, про свої зв'язки з високими партійцями. (Я знав його як хвалька)...» (виділення наше. – Авт.) (Див.: *Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УССР з часу приїзду у верес. 1927 р. ...* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 5. – С. 103). Надія Су-

люційної] роботи не вступав й не прикривав парт. квитком [...] к[онтр]р[еволюційної] роботи за завданнями УВО. Членом УВО я ніколи не був...».

Не допомагали слідчим вже відпрацьовані прийоми: безсонні ночі з безперервними допитами, їжа, що викликала спрагу, численні засоби морального «впливу», зокрема прогулянка нічним Харковом у відкритому легковому авто й обіцяння влаштувати побачення з дочкою після підписання «добровільного зізнання»... Водночас в інституті, який він ще донедавна очолював, відбувалися збори, де таврувався колишній директор-«націоналіст». Приклад з зіпсованою ковбасою, який він наводив у лекціях з філософії як доказ діалектичної єдності закономірності й випадковості, набував під час цих зборів «контрреволюційного» забарвлення: мовляв, Сіяк прагнув довести аудиторії, що советські крамниці пропонують громадянам гнилу ковбасу, якою можна отруїтися.

Так і не добившись нічого від в'язня, 1 жовтня 1933 р. Колегія ГПУ УСССР засудила І. М. Сіяка до десяти років позбавлення волі. 30 жовтня спецконвоєм його відправили до Свирлагу ОГПУ ССССР у Лодейне Поле (Ленінградська обл.)¹²².

21 березня 1933 р. за вигадану належність до УВО затримали С. Л. Рудницького, який нібито був членом організації з 1920 р., а 1926 р., «перекинутий для роботи» в УСССР, «увійшов до складу харківського керівництва УВО». Як зазначалося у матеріалах слідства, Рудницький «широко використовував в інтересах організації свої зв'язки з німецькими право-націоналістичними й фашистськими колами», у Харкові «був зв'язаний з німецьким консульством та провадив шпигунську розвідувальну роботу». Одночасно йому закидалося, що на посаді директора Інституту географії та картографії він провадив «шкідницьку роботу, виготовляючи етнографічні карти та інші матеріали за завданнями берлінського товариства «Ост-Європа», діяльність якого була спрямована на втілення у життя політики німецької експансії на Сході».

«Працював» нібито С. Л. Рудницький й на II Річспосполиту. Так, згадуючи «шпигунські контакти УВО» з Генконсульством Польщі у Харкові, квітневий (1933 р.) меморандум ГПУ УСССР безапеляційно стверджував: «За последние годы консульству был передан ряд материалов шпионского характера: анализ политического состояния Украины в разрезе мероприятий на селе; дислокация воинских частей на Украине, в частности в приграничной полосе; материалы о проведенной пробной мобилизации; об отрицательных настроениях в армии; о переезде ряда заводов на оборонное строительство; топографические материалы прикордонной полосы УСССР [...]. Топографические материалы получены от члена УВО, академика, директора Украинского института картографии Рудницкого»¹²³ (виділення наше. – Авт.).

Буквально напередодні арешту між ним та професором Лозинським у помешканні академіка відбулася розмова, предметом якої були тогочасні ув'язнення га-

ровцова так характеризувала Г. Коссака: «Був він простої солдатської вдачі, нескладний, без «витонченень», може, навіть дещо примітивний» (Див.: Суровцова Н. Спогади. – С. 178). Ймовірно, саме на цих рисах характеру й «зіграло» ГПУ – НКВД, а згадана хвалькуватість Коссака втілилася в ув'язненні у прагненні бачити себе лідером хай примарної, але численної організації.

¹²² Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 119.

¹²³ Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті рр.: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – Вип. 9. – С. 177–178.

личан. «Під час сесії ВУАМЛІНу заглянув до нього (С. Л. Рудницького. – Авт.), бо мав велику спрагу, і просив дати води, – згадував Михайло Михайлович. – Замість того він подав чай. За чаєм запитав: Що це таке діється? Мені здається, що вони – і зробив знак на чолі, що значило, нібито вони не при розумі. Я відповів, що це не так. Є прориви і партія шукає винуватих, а, крім того, мобілізує актив на ліквідацію проривів. Щодо арештів, вони для мене – велика загадка. З одного боку, мені не може поміститися в голові, щоб такі люди, як Конар, або Романюк, чи Біленький¹²⁴ були контрреволюціонери, а, з другого боку, так само не може поміститися в голові, щоби влада арештувала й розстрілювала партійців без причини. Така була наша остання розмова»¹²⁵.

Лінія поведінки С. Л. Рудницького під час слідства була дещо іншою, ніж у І. М. Сіяка.

Під сильним тиском слідчих Степан Львович досить швидко визнав свою належність до міфічної УВО і 2 квітня 1933 р. написав заяву-каяття до Колегії ГПУ УСССР, де є такі рядки: «Признаючись отсим щиро до цієї моєї діяльності, незвичайно шкідливої для УРСР і цілого СРСР, отсим її раз назавжди відрікаюся.

Моя провина тяжка й заслугує на примінення *найвищої міри соціального захисту*.

Коли б Радянська влада, однак, уважала, що я ще можу на що-небудь придатися, прохаю вжити мене до досліду малозаселених просторів СРСР, що лежать у Північній чи Середній Азії, так щоби я був далекий від усякої «політики» й зокрема від «галичан-радянців»...»¹²⁶ (виділення у тексті – С. Рудницького).

Звівши на себе наклеп, С. Л. Рудницький, однак, не відвався беззастережно на поталу «слідству». Лінія, якої додержувався Степан Львович на допитах, зводилася до обстоювання того, що він не належав до керівництва УВО, а був собі рядовим членом організації, радше навіть стороннім спостерігачем. Науковець рішуче відкидав звинувачення у шпигунстві та зв'язках з німецьким консульством у Харкові. Не поділяв він і версії слідства щодо власного «шкідництва» та

¹²⁴ *Біленький-Березинський Антон Антонович* (1897–1938) – уродж. м. Львова, функціонер КПЗУ: 1927–1928 рр. – зав. парт. вид-ва, друкарні, архіву та каси, техн. секретар політбюро ЦК КПЗУ (м. Данциг). У черв. 1928 р. разом з кол. депутатом польськ. сейму Я. С. Войтюком приїхав у Харків. Працював директором вид-ва «Рух», головою Правління УРЕ. Секретний співроб. ГПУ, спричинив арешти багатьох представників укр. інтелігенції. Заарештований 31 груд. 1932 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УСССР 23 верес. 1933 р. засуджений до десяти років таборів; 26 трав. 1934 р. звільнений «за станом здоров'я» під підписку про невиїзд, і відбуття покарання відстрочено на шість місяців; 5 листоп. 1934 р. вдруге взятий під варту і відправлений до таборів. Постановою Особливої наради при НКВД ССР від 14 жовт. 1935 р. достроково звільнений з місць позбавлення волі й висланий до Омська на решту терміну. Вчителював у м. Ішим. Заарештований 20 лют. 1937 р. ГУГБ НКВД ССР. 27 черв. 1938 р. трійкою УНКВД по Омській обл. засуджений до розстрілу за «постачання провокаційних матеріалів» (Див. також: *Рубльов О., Фельбаба М.* Доля співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 208–210 [А. А. Біленький-Березинський]).

¹²⁵ *Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УССР з часу приїзду у верес. 1927 р. ...* // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 5. – С. 109.

У зв'язку із згадкою у розмові про «розстріли партійців без причини» слід сказати, що вирок у справі Ф. М. Конара та ін. надрукувала «Правда» 12 берез. 1933 р.

¹²⁶ *Рубльов О. С.* Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький // *Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.)*. – К., 1991. – С. 125.

«шпигунської діяльності» у царині географії та особливо картографії. Його аргументовані, професійні заперечення щодо останніх обвинувачень кидають яскраве світло на умови, за яких відбувалося становлення й розгортання науково-дослідної роботи в галузі української картографії в УСРСР. Так, під час допиту 3 липня 1933 р. оскаржуваний заявив: «Не мавши за весь час мого пробування в УСРСР в мойому розпорядженні *ніякої секретної карти*, ні не мавши ніяких засобів робити *знімки*, які дали б вартісний картогр[афічний] матеріал, я не міг розвинути *ніякої шкідливої й зокрема зрадницької роботи* на географічно-картографічному полі» (виділення – С. Рудницького).

Водночас С. Л. Рудницький дав благодійний урок «лікнепу» далекому від картографії слідчому, розповівши, що військові кола Німеччини, шпигунство на користь якої йому інкримінувалося, не потребували советських мап української території, секретних чи звичайних. Річ у тім, що під час австро-німецької окупації України 1918 р., свідчив учений, «*по цілій території України було проведене аерофотоздіймання...*». Зразки його Степан Львович бачив 1919 та 1920 рр. у Відні: «В військово-географічному інституті, куди я часто заходив, бо там містилось австрійське географічне товариство, якого я є досмертним членом. Наскільки розуміюся на цій справі, думаю, що ці здійснення дають просто доскональну основу для спорудження дуже докладної військово-топографічної карти України в мірілі 1 : 100 000, ба навіть 1 : 50 000».

Повертаючись до власної роботи при австрійському генштабі на початку Першої світової війни, академік стверджував, що вже тоді Австрія мала непогані карти українських земель. «*Я сам бачив декілька листів цих карт з території сучасної УСРСР, – наголошував він, – і мушу з жалем признати, що всі наші карти далеко не досягають їх своєю докладністю і багатством подробиць і що найголовніше – великою чіткістю. «Доливати воду до криниці», це й до того брудну воду, ніяк я не брався б, навіть коли б я був дійсно шпіоном»*¹²⁷.

Вищенаведені зауваження ученого підтверджує сучасний дослідник історії картографування українських теренів – Р. І. Сосса, за словами якого: «Наприкінці XIX – на початку XX ст. військово-топографічні служби Росії, Австро-Угорщини і частково Німеччини видали основні топографічні карти українських земель. На російських картах відображалась майже вся територія України, на австрійських і німецьких – тільки західноукраїнські землі або територія до лінії Одеса – Чернігів на сході [...]. *Загальний рівень картографічних робіт австрійської військово-топографічної служби був вищим за російський, що пояснюється швидшим використанням нових методів виконання геодезичних робіт, більшими масштабами топографічних зйомок і значно меншою площею картографування. Заслуговує на увагу також вища періодичність оновлення та перевидання австрійських топографічних карт»*¹²⁸ (виділення наше. – Авт.).

Разом з тим С. Л. Рудницький досить низько оцінював якість військових карт РСЧА, до уточнення яких він був притягнутий. З оцінкою їхньої якості він не крився у колі земляків. «В розмові зі мною, – пригадував М. Ерстенюк, – він

¹²⁷ Там само. – С. 126.

¹²⁸ Сосса Р. І. Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р.: Короткий нарис. – К., 2000. – С. 98.

(Рудницький. – *Авт.*) витикав дуже серйозні хиби тих карт і закінчував такою думкою – *з такими картами виграти війну неможливо*. Між іншими він привів таку курйозну хибу: на військовій карті Озівське море висунено на суходіл на цілий кілометр далше як у природі. «Попробуйте вести вогонь артилерії за отакою картою», – зауважив Рудницький¹²⁹. Властиво, перебіг бойових дій на советсько-німецькому фронті 1941–1942 рр. підтвердив ці думки визначного українського географа.

Отак, поволі, руйнував чекістські вигадки С. Л. Рудницький, хоча формально все ще визнавав свою належність до УВО. Але остаточно версію слідства перекреслила заява академіка до Колегії ГПУ УССР від 9 вересня 1933 р., написана напередодні оголошення вироку. Починалася вона нетрадиційно: «Прохаю засуджувати мою політичну й культурну діяльність *на підставі моїх оригінальних письмених зізнань*. Російської мови я, щоправда, підучився, та не володію нею так добре, щоб оцінити, чи всі нюанси дійсності в моїх зізнаннях добре віддані в російському перекладі» (виділення по тексту тут і далі – С. Рудницького). Ніхто з обвинувачуваних у справі УВО не звертав увагу, якою мовою складаються протоколи допитів (а вона була переважно російською; отже, фальшиві самі по собі (назагал) «свідчення» оскаржених додатково спотворювалися завдяки неадекватному перекладу).

Далі у документі йшлося: «У зізнаннях, які дотичать *моєї* роботи для УВО під час мого побуту в УСРР, є ось яка заковика...». Ця, як висловився Рудницький, «заковика» полягала у тому, що внаслідок: «1. Фізичного й психічного удару, який спричинило моє арештовання; 2. Цілковитої руйни мого здоровля й безнадійності його коли-небудь і як-небудь поправити; 3. Страху, що й мої діти будуть арештовані, коли я не признаюся до злочинів, про які мене підозрівають; 4. Непоборного хотіння якнайшвидше закінчити моє життя, типове життя «неудачника», я, *дотримуючи формально правду щодо фактів*, старався представити мою участь у цих фактах *у можливо неприхильному для мене світлі*. Не мав я наміру вести слідство на фальшиві стежки й тому не признався до закинутих мені зносин з німецьким консулятом та до шпіонажі. Це могло б відвернути підозріння й заслужену кару від тих, що дійсно такі речі робили».

І далі, пункт за пунктом С. Л. Рудницький спростовував власні попередні «зізнання». Так, торкаючись питання про своє нібито «перекинення» до УССР 1926 р. для «підривної роботи», він, зокрема, зауважив: «До УСРР я виїхав [...] як *звичайний заграничний спеціаліст для фахової, не для політичної роботи*. Під час цілого мого побуту в УСРР я стояв на становищі фахового спеціаліста, що в активну політику *не мішається*». Наприкінці своєї заяви до Колегії ГПУ УССР учений зазначав: «Прохаю покласти ці й інші можливі невірності й недокладності зізнань на карб психіки старої хворої людини, що обходить свої ювілеї: 36-літній – наукової праці – й 25-літній – університетської професури... в тюрмі»¹³⁰.

Та керівництвом ГПУ УССР не передбачалося встановлення істини, тому воно знехтувало заявою відомого українського географа, академіка ВУАН. 23 вересня 1933 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УССР засудила його до п'яти років

¹²⁹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 121–122.

¹³⁰ Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький. – С. 126.

позбавлення волі, а 30 жовтня (разом з І. М. Сіяком) він був відправлений до Свирлагу¹³¹.

Одночасно у підсоветській Україні Рудницького не залишали у спокої. 4 січня 1934 р. Президія ВУАН, «зважаючи на те, що Рудницького С. Л. викрито як активного учасника контрреволюційної націоналістичної організації, а також на те, що він у своїх творах одверто пропагував погляди українського фашизму», ухвалила виключити його з числа дійсних членів Академії як «*викритого активного контрреволюціонера і українського буржуазного націоналіста*»¹³².

Окремі заарештовані у справі УВО, яких слідство не залучило до керівників чи активістів організації, були засуджені рішенням Судової трійки при Колегії ГПУ УСССР від 9 травня 1933 р. (як, наприклад, Ф. Малицький чи М. Марфієвич) чи Особливої наради при Колегії ГПУ УСССР від 27 липня 1933 р. (Г. М. Колчуняк), а переважна більшість осіб, яким інкримінувалася належність до УВО, отримали від трьох до десяти років за рішенням Судової трійки при Колегії ГПУ від 23 вересня та 1 жовтня 1933 р. Харків'яни, яких заарештували наприкінці 1933 р., дістали свої вирoki, як правило, у лютому 1934 р.

Викривши та заарештувавши основні сили «організації», ГПУ не спочивало на лаврах. Як зазначалося в його матеріалах, після розгрому основних кадрів УВО «рештки її перебудували свої лави й знову повели запеклу боротьбу проти советської влади». Цього разу, «прагнучи піднести дух для активної боротьби, та частина організації, що уціліла, за директивами закордонного центру УВО прийняла як основний метод боротьби індивідуальний терор проти керівників партії і советської влади». З цією метою УВО нібито утворила декілька «*бойових терористичних трійок*», що мали усунути П. П. Постишева, В. А. Балицького або ж вчинити замах на партійно-державне керівництво республіки під час XII з'їзду КП(б)У.

Зрозуміло, що «доблесні» чекісти вчасно зупинили «терористів». Таким чином, одночасно було «врятоване» керівництво УСССР й нібито доведено, що УВО справді була «військовою» організацією.

Після арештів у листопаді 1933 р., на допитах, що відбувалися у присутності В. А. Балицького, деколи з'являвся й П. П. Постишев. Зокрема, 5 грудня 1933 р. він був присутній на допиті В. С. Єленюка (псевдонім – Степан Наварський), завідувача відділу іноземної інформації газети «Комсомолец України», в минулому активіста КПЗУ. Заарештований розповідав, як його «терористична боївка» стежила за Балицьким, щоб забити його. Було, мовляв, вирішено вчинити замах тоді, коли керівник ГПУ повертатиметься з засідання політбюро ЦК КП(б)У. Та, як свідчив Єленюк-Наварський, його підлеглий «не міг дізнатися про час засідання політбюро, а я не спромігся з'ясувати, у якій машині їздить Балицький».

6 грудня 1933 р. В. А. Балицький та П. П. Постишев провели перехресний допит М. В. Чичкевича. Для характеристики методів і рівня цих самочинних слідчих варто процитувати більший фрагмент протоколу: «*Тов. Балицький*: Теперь скажите, поскольку Вы стали на путь более откровенный, чем со следователями, вот какую вещь: насколько я понимаю, центр Вам прислал директиву с предложением возглавить руководство. Вами были составлены две группы по террору.

¹³¹ Там само. – С. 127.

¹³² Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 56, арк. 3–4.

Я должен Вас, Чичкевич, предупредить, что Вы больше, чем кто-либо из нас, поскольку у нас уже дело «на мази», заинтересованы, чтобы все сказать для того, чтобы Вам не было неприятностей. Вы меня понимаете?

Тов. Постышев: Я хочу разъяснить, расшифровать то, что сказал Всеволод Аполлонович. Они же чекисты и у них все в таком зашифрованном виде. С точки зрения политической – Ваши устремления о терроре это по сути старый эсеровский метод. Все это такие вещи, которые сильным действием на противника не являются. Вы это должны прекрасно понимать. Нам же из Вас делать жертву нет никакого резона, но если бы эта история, о чем говорит Всеволод Аполлонович, с кем-нибудь случилась, если бы была по отношению к нам попытка на террор, это ухудшает Ваше положение, поскольку Вы являетесь главой-организатором этого дела после сидящего в польской Украине Коновальца. И Вы сейчас больше всех должны быть заинтересованы в том, чтобы предупредить это. Может быть, Вы такой человек завязанный, но по Вас не видно, да и по Вашему прошлому тоже нельзя сказать, чтобы Вы сами в этом были заинтересованы. Дело воспитания – это Вы правы, если это не классовое.

Чичкевич: Это результат воспитания.

Тов. Постышев: Вы на меня производите впечатление, что в это дело Вы попали под влиянием своего воспитания. Поэтому Вы должны быть заинтересованы в том, чтобы предупредить всякие попытки и выявить все до конца. Я секретарь ЦК – можно сказать, «граф Бобринский», хотя я никогда не ожидал стать «графом». Правда, аналогия не совсем удачная. Я Вам заявляю, что Вы должны быть заинтересованы сами в том, чтобы развязать все дело до конца.

Тов. Балицкий: Он уже стал на этот путь...»¹³³.

Наміри «терористів» були визнані настільки «загрозливими» для безпеки держави, що 3 березня 1934 р. Колегія ОГПУ ССРСР засудила усіх їх – дев'ять осіб – до страти. Найвідомішому з них – О. Вишні – пощастило: найвищу міру «соціального захисту» йому замінили десятьма роками таборів, решта ж були розстріляні. З них п'ятеро уродженців західноукраїнських земель: згаданий *Василь Степанович Єленюк* (він же – Степан Корнійович Наварський; 1901–1934); науковий працівник ВУАМЛІНу *Михайло Іванович Свідзинський* (1888–1934); професор планово-економічного інституту ВУАМЛІНу *Михайло Васильович Чичкевич* (1895–1934); відповідальний секретар «Держнацменвидаву» при ВУЦВКу *Максим Іванович* (він же Дмитро Михайлович) *Гриценко-Цивінський* (1901–1934) та завідувач юридичної консультації № 5 м. Харкова *Михайло Васильович Мірченко* (1895–1934)¹³⁴.

30 квітня 1957 р. усі підсудні у цій справі реабілітовані посмертно Військовим трибуналом КВО «за відсутністю в їхніх діях складу злочину». О. Вишня реабілітований 1955 р. ...

Звітуючи делегатам XII з'їзду КП(б)У, 20 січня 1934 р. П. П. Постышев проголошував, що останній рік був роком «розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу на чолі з Скрипником». «Ворога треба було розбити [...] – просторікував другий секретар ЦК КП(б)У. – Треба було

¹³³ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 296–297.

¹³⁴ Там само. – С. 124–125.

сказати більшовикові: бий Бадана – не бійся, бий Василя Сірка – не бійся, бий Черняка – не бійся... бий їх, цю націоналістичну наволоч, яка тут розперезалась, знахабніла, почувала себе прекрасно, – ці «висуванці», в яких було 100% крові від поміщика, від Коновальця, від Скоропадського. Треба було сказати: бий – не бійся, бий міцніше!»¹³⁵.

Документальні матеріали свідчать, що «знахабнів» і «розперезався» сам савонний промовець, а не ті, проти кого спрямовувалися його філіппіки. Якщо оскаржені у справі УВО особи підписували фальсифіковані протоколи чи давали неправдиві свідчення, то робилося це під примусом слідства. П. П. Постишев, перебуваючи на свободі й маючи фактично диктаторські повноваження у республіці, фальсифікував ті самі протоколи свідомо й цілком добровільно. Так, зокрема, у своєму виступі на XII з'їзді КП(б)У він наводив такий приклад «контрреволюційної» діяльності О. І. Бадана: «ДПУ мало вислати в 1927 р. 13 чоловік націоналістів [...]. Бадан пише Скрипникові з обуренням про висилку, яка має відбутися. Скрипник дословно переписує цей лист Бадана і вже з своїм підписом направляє в ДПУ, настоюючи на скасуванні цієї висилки.

А ось що зізнає тепер Бадан з цього приводу: «В 1927 р. Приступа доручив мені, щоб я через Скрипника добився повернення на Україну групи «увістів» [...]. Я написав заяву Скрипникові, де, вказуючи на героїчну революційну роботу цих осіб, настоював перед ним, щоб він зажадав від ДПУ перегляду постанови про висилку. *Скрипник цю мою заяву охоче прийняв і за своїм підписом направив її в ДПУ»...*¹³⁶ (виділення наше. – Авт.).

Насправді ж, 4 січня 1934 р. (отже, вже після завершення слідства у своїй справі й вироку! Сталінська репресивна машина й тут торувала «нові шляхи», нехтуючи нормами традиційної юриспруденції) Бадан свідчив: «З 1928 р. секретарем відділу п[оліт]е[мігрантів] при ЦК МОДРу був Приступа і йому було доручено зберігати членів нашої організації, які приїхали під виглядом політемігрантів, та охороняти їх перед арештами органами ДПУ. Пам'ятаю, що [...] Приступа не зміг відстояти й добитися звільнення членів нашої організації, які були перекинені з Луцької в'язниці в Радянську Україну. Оскільки про тих членів нашої організації багато писалося як про членів КПЗУ – комуністів, то він звернувся до мене, щоби я використав своє становище секретаря т. Скрипника й посприяв звільненню цих членів нашої організації на чолі з Синейчуком Я.

З цією метою я написав листа в ДПУ, сподіваючись, що т. Скрипник його підтримає й звернеться до т. Балицького і т[аким] ч[ином] можна буде досягти їх звільнення. *Але т. Скрипник, довідавшись, цілком ймовірно, про сутність справи, відмовився, й лист цей невідписаний залишився в архіві секретаріату т. Скрипника»*¹³⁷ (виділення наше. – Авт.).

Такими брудними методами П. П. Постишев намагався дискредитувати М. О. Скрипника. На тому ж самому XII з'їзді КП(б)У він, ґрунтуючись на влас-

¹³⁵ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 209.

¹³⁶ Там само. – С. 207.

¹³⁷ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 126–127.

Сенічук (Синейчук) Яків Олексійович (1904 – ?) – активіст КПЗУ, за належність до якої відбував покарання у Луцькій в'язниці. Втік з тюрми й у верес. 1927 р. прибув в УССР. За нелегальний перехід

них (щоправда, дещо специфічних) «архівних розшуках», стверджував: «Якщо на червневому пленумі (1933 р. – *Авт.*) я говорив про Скрипника тільки як про ширму для націоналістичних елементів, то тепер, *покопавшись трохи в його архіві*, я можу сміливо сказати, що Скрипник був не ширмою, а прямим знаряддям, хоча і несвідомим, цих націоналістичних елементів»¹³⁸ (виділення наше. – *Авт.*).

І хоча УВО нібито була розгромлена, але арешти за належність до неї тривали і в наступні роки. 8 січня 1935 р. був ув'язнений начальник управління держстраху НКФ УСССР С. М. Семко-Козачук, колишній голова Спілки «Західна Україна». 28 березня того ж року у груповій справі «контрреволюційної боротьбистської організації» виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду ССРСР у Києві він був засуджений до семи років позбавлення волі¹³⁹.

Серед осіб, ув'язнених 1935 р., своєрідним рекордсменом був **Микола Софронівч Сисак**, уродженець с. Джурин на Тернопільщині. Закінчивши гімназію у Станіславі (нині Івано-Франківськ) 1909 р., а згодом медичний факультет Віденського університету (1915), він працював у клініці внутрішніх хвороб у Відні, завідував інфекційним відділом у таборі Гмінд поблизу австрійської столиці, у 1917–1918 рр. був полковим лікарем в австрійському війську, а 1919 р. став співробітником бактеріологічного інституту у Відні.

Під час мобілізаційного психозу 1914 р. М. С. Сисака у Пардубице (звідки прямував до Відня) на вулиці затримала поліція, яка запідозрила у ньому... японського шпигуна. Непорозуміння швидко з'ясувалося після пред'явлення документів студентом-медиком, де було зазначено і його національність.

Наприкінці 1919 р. М. С. Сисак у складі санітарної місії міжнародного Червоного Хреста виїхав в Україну для поборювання пошестей, де деякий час був головним лікарем місійного шпиталю при ЧУГА (армія була здесяткована тифом). З 1920 р. працював асистентом при кафедрі мікробіології Київського медінституту, а наприкінці 1921 р. повернувся за кордон, де був співробітником німецького патологоанатомічного інституту у Празі та тропічного інституту у Гамбурзі. У Празі Микола Софронівч створив комітет, який займався організацією допомоги (літературою, одягом, грошми) науковим працівникам УСССР¹⁴⁰.

У другій половині 1924 р. на запрошення Наркомздорв'я України М. С. Сисак знову приїхав до Києва, де як доцент викладав у медінституті, завідував патологоанатомічними відділами в ортопедичному й туберкульозному інститутах, якийсь час навіть підробляв лікарем у міському бупрі. Перспективний медпрацівник досить часто виступав на сторінках спеціалізованих видань, а його науково-популярні розвідки з'являлися на шпальтах київського часопису «Життя й революція».

Якщо медична кар'єра Сисака складалася непогано, то цього не можна сказати про його взаємини з органами «червоної політичної жандармерії» (вислів га-

кордону висланий на три роки до Воронежа, але через три з половиною місяці звільнений і повернувся до Харкова. 4 лип. 1933 р. заарештований у справі УВО, 25 лют. 1934 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УСССР засуджений до десяти років таборів. Звільнений після відбуття покарання.

¹³⁸ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... – С. 207.

¹³⁹ Див. докладніше: *Шаповал Ю. І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 163–179.

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 952, арк. 17.

зети «Діло»), тобто з ГПУ. До 1935 р. він тричі побував в ув'язненні: 1927 р., 1930 р. (півтора місяця), 1933 р. (15 березня – 20 травня). Щоразу він уперто відмовлявся визнати власну «контрреволюційну діяльність» і його звільняли за браком «матеріалів, достатніх для притягнення до судової відповідальності»¹⁴¹. 23 травня 1935 р. Миколу Софроневича заарештували вчетверте. Цього разу нібито через те, що «входив до складу української націоналістичної к[онтр]р[еволюційної] організації, що поклала собі за мету боротьбу з совладою аж до терору».

Уже під час обшуку увагу співробітників ГПУ привернула велика книгозбірня господаря, з якої одразу було вилучено сім книжок Винниченка, шість – Грушевського, п'ять – Драгоманова, дві – Хвильового, по одній – Вороного, Єфремова та Ніковського. «Твори Винниченка, Хвильового, Зерова та ін. я придбав у різних крамницях м. Києва, – пояснював 3 жовтня 1935 р. М. Сисак. – Я маю літературу усіх народів і тому набував для себе особисто твори українських письменників. Читати цю літературу я нікому не давав. Про те, що ця література заборонена, я не знав».

Та не лише з творами красного письменства, європейського та українського, був обізнаний М. С. Сисак. Він мав широке коло знайомих серед тогочасних літераторів. У ХІХ – на початку ХХ ст. Микола Софроневич, мабуть, був би постійним відвідувачем літературних салонів, спілкування з яким не було б неприємним для письменників. Але і в другій половині 1920-х – на початку 1930-х років київські літератори не обминали гостинного помешкання Сисака по вулиці Софіївській, № 4.

Так, слідство цікавили контакти оскарженого з Г. М. Косинкою-Стрільцем («терорист» Косинка був ув'язнений 4 листопада 1934 р., а 17 грудня того ж року страчений за вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР)¹⁴². «Підтверджую, що Косинка разом із своєю дружиною був у мене на квартирі приблизно у жовтні 34 р., – відповідав М. С. Сисак. – Косинка прийшов до мене з проханням проконсультувати медичний сюжет майбутньої його новели, в якій лікар повинен зробити щось героїчне для врятування свого пацієнта». На запитання, чому саме до нього звернувся за допомогою літератор й де, коли і за яких обставин відбулося їхнє знайомство, Микола Софроневич пояснював: «З Косинкою я познайомився на літературному вечорі Академії наук, знайомство відбулося без будь-чийого посередництва. Чому за консультацією по своєму сюжету Косинка звернувся до мене, пояснити не можу, гадаю, що він читав мої статті медичного характеру у журналі «Життя й революція», що, напевно, й дало привід звернутися за консультацією до мене».

Виявлена у Сисака книжка Т. Осьмачки з дарчим написом автора викликала запитання, чи не провадили вони між собою «антисоветських і націоналістичних розмов». «Ні, – заперечував лікар. – Ми бесідували лише про англійську літературу. Осьмачка брав у мене твори Шекспіра й Байрона для перекладів». Так само відкинув в'язень і припущення, що літератор знайомив його зі своїми «контрре-

¹⁴¹ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 33885-ФП, арк. 1–15.

¹⁴² Див. докладніше: *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій.* – Вип. 1. – С. 263–266.

волюційними» творами: «Він мені читав уривки із своєї поеми про переживання чоловіка у своїх почуттях до жінки».

Із хобі Сисака – колекціонуванням антикварних речей (фахівець високої кваліфікації, який працював за сумісництвом, він міг собі це дозволити) – пов'язаний трагікомічний випадок. 5 жовтня 1935 р. у домівці оскарженого чекісти вдруге зробили трус. У списку вилучених речей, серед яких були паспорт, військовий квиток, облігації держпозик, під номером першим зазначалося: «*Фігура бронзова з фашистською свастикою, вибитою на грудях*». 15 жовтня помешкання Миколи Софроневича відвідав уповноважений Управління держбезпеки НКВД УССР Проскураков, який ліквідував «прорив» колеги, склавши акт, що він «*повернув статуєтку Будди, яка залишена у квартирі Сисака*».

Незважаючи на те, що М. С. Сисак стійко тримався під час слідства, відкидав усі обвинувачення у «контрреволюційній діяльності» чи «терористичних намірах», 15 грудня 1935 р. Особлива нарада при НКВД ССРСР засудила його до трьох років таборів¹⁴³.

У вир арештів по справі УВО – ОУН втягувалися також і ті українські інтелігенти, які не були уродженцями Східної Галичини, але натомість підтримували близькі стосунки з галичанами або ж спілкувалися з ними по службі, у побуті. Так, наприклад, 2 січня 1935 р. в Алма-Аті Управлінням держбезпеки НКВД УССР був заарештований працівник Казахстанського крайового видавництва, український письменник Б. Д. Антоненко-Давидович, який певний час мешкав у Києві та товаришував з київськими членами літературної організації «Західна Україна», зокрема відвідував дачу Василя Атаманюка в Ірпіні. Борис Дмитрович заперечував обвинувачення і під час попереднього слідства, і в судовому засіданні, але Воєнним трибуналом КВО 23 вересня 1935 р. був засуджений до десяти років позбавлення волі¹⁴⁴.

Знайомство й спільна праця з опальними підсоветськими галичанами дорого коштували також представникам партійно-державного апарату і кваліфікувалися ГПУ – НКВД як виразна ознака нелояльності режимові. Так, наприклад, у травні 1936 р. пояснення з приводу своїх контактів із колишнім членом політбюро й першим секретарем ЦК КПЗУ Мироном Титовичем Заячківським (Косарем) (відкликаний у Харків з підпільної роботи, він був ув'язнений у справі УВО 31 грудня 1933 р. й засуджений до десяти років таборів) змушений був дати інструктор сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Є. М. Левенберг.

З'ясувалося, що впродовж двох – трьох місяців 1924 р. він був заступником зав. агітпропу Уманського окружкому КП(б)У М. Т. Заячківського, а потім вже як редактор окружної газети спілкувався з ним аж до кінця 1926 р., часу переведення Заячківського у Харків на посаду зав. агітпропу ЦК КП(б)У. Згодом до

¹⁴³ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 128–129.

¹⁴⁴ Там само. – С. 130.

«Раніш, коли я намагався осмислити причини своєї катастрофи, – писав 15 верес. 1957 р. до В. Гжицького у Львів Б. Д. Антоненко-Давидович, подумки звертаючись до свого арешту в Алма-Аті 2 січ. 1935 р. й двадцятирічного поневіряння по сталінських таборах та на засланні, – я міг дійти тільки одного висновку, що, маючи нещасливу фортуна, витягнув на великій лотереї життя чорний квиток. Але тепер бачу, що помилявся: моя і Ваша фортуни – ще досить щасливі як на загальну трагедію більшості» (ЦДАМЛМ України, ф. 19, оп. 1, спр. 196, арк. 1).

столиці перебрався й Левенберг, який епізодично зустрічався з Мироном Титовичем навіть після відрядження того на підпільну роботу до Західної України (квітень 1928 р.): «Пару разів він приїздив з-за кордону. Я з ним бачився. Він мені розповідав про жахливо важкі умови роботи за кордоном. Багато разів приїздили товариші, які з ним разом працювали, вони мені розповідали про те, що Заячківський там проводить велику й корисну роботу. Останній раз він приїхав з-за кордону наприкінці 1933 р. Він був у мене на квартирі один раз. Це було вже після викриття контрреволюційної шпигунської роботи на Україні організації УВО. Я поставив питання перед Заячківським, чому вони допустили до такого становища, будучи там за кордоном. Він мені відповів, що за таку втрату пильності він повинен відповідати й що це питання розглядатиметься у Комінтерні».

«Лише зараз ясно, що цей ворог і зрадник вмів так майстерно маскуватися, що він не викликав підозри у всіх т[оваришів], які з ним були знайомі», – так завершувалась пояснювальна записка. Втрата «більшовицької пильності» й запізніле «прозоріння» коштували Левенбергові посади інструктора ЦК КП(б)У¹⁴⁵.

Репресивні дії тоталітарного режиму в УРСР щодо уродженців західноукраїнських земель, які внаслідок тих або інших обставин потрапили на терени Наддніпрянської України й брали активну участь у реалізації урядового курсу «українізації», становили лише окремих, але виразний сегмент загальних силових дій Кремля 1930-х років. Ці репресії спрямовувалися проти загалу української інтелігенції як носія національної ідентичності з її ще виразними державотворчими традиціями часів УНР/ЗУНР, а відтак потенційну загрозу імперському владарюванню російських комуністів і «непорушній єдності» створеного ними СРСР та ймовірного відсепакування від нього «невід'ємної складової» – підсоветської України.

На початку 1930-х років більшовицька адміністрація відкидає як непотрібні колишні «українізаційні» гасла, оголошуючи їх «націоналістичним збоченням», відмовляється від вигідної для неї свого часу з тактичних міркувань пропагандистської концепції УРСР як «П'ємонту усіх українських земель» і по суті скріплює/санкціонує поділ української нації на східну/підсоветську й західну/«буржуазну» частину, взявши курс на прискорену асиміляцію – русифікацію підсоветських українців та примусову ізоляцію їх від дедалі більше табуйованих офіційною пропагандою земляків на західних теренах національної території.

¹⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 444, арк. 158–159.

Розділ X

Фабрикація в УССР «справи» «Української військової організації» та її «легітимізація» комуністичним режимом (1932–1934 рр.)

Політика керівництва сталінської тоталітарної держави на уніфікацію суспільно-політичного життя ССРСР мала важливу складовою не лише «оперативно-чекістську» ліквідацію/усунення від активної діяльності української національної («націоналістичної») інтелігенції, зокрема її поважної складової – уродженців західноукраїнських теренів з їхнім високим рівнем національної самосвідомості, але й послуговувалася засобами позірної легітимізації таких дій власної репресивної підсистеми шляхом освячування через компартійні зібрання різного рівня й засоби масової інформації реальності існування численних «контрреволюційних організацій», «шкідників», «дворушників», «шпигунів» та ін. Отже, політико-пропагандистський супровід мав забезпечити формальне «узаконавання» репресивної діяльності й відповідним чином впливати на масову свідомість підданих ССРСР/УССРСР.

Злочинна механіка брудної кухні Секретно-політичного відділу ГПУ УССРСР виразно проглядає й у фрагментарних резолюціях на службовій документації цього відомства. Так, наприклад, на машинописній копії русифікованої версії протоколу допиту Йосипа Гірняка від 19 січня 1934 р. тимчасово виконуючий обов'язки начальника СПВ («сходознавець» за сумісництвом, ненауковий фантаст – за покликанням) Б. В. Козельський наклав резолюцію з директивними настановами для слідчого Грушевського, який вів «справу» Й. Гірняка: *«Т[ов]. Грушевський. Гірняк в курсе всей основной работы УВО за последнее время. Надо его теперь допрашивать в практическом разрезе. Особенно внимание обратите на вскрытие деятельности Курбаса. 26/1/-1934 г.]. Б. Козельский»*. І далі, той же Козельський долучив постскриптом: *«Обратите внимание на показания Ирчана от 11/1 о роли Гирняка в шпионской работе»*¹.

Зрозуміло, що відтак й увага була звернута, й допити спрямовувалися у потрібному річищі. Система машинописного тиражування «зізнань» і належним чином спрямовуваних «свідчень» заарештованих «увістів» (передруковані примірники цієї специфічної документації регулярно лягали на столи керівників ГПУ – НКВД УССРСР) давала можливість не лише оперативно інформувати керманічів політичної поліції, а й дозволяла останнім, у свою чергу, перманентно «тримати руку на пульсі» діяльності своїх підлеглих й – у разі потреби – вносити до перебігу «слідства», зважаючи на мінливу політичну кон'юнктуру, відповідні корективи.

¹ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 65313-ФП, арк. 23.

Склографічні примірники найважливіших і найвиразніших, на думку ГПУ УССР, протоколів допитів спрямовувалися партійно-советському керівництву республіки, яке завдяки ним отримувало відповідним чином препаровану й фальсифіковану інформацію. Керманичам УССР нав'язувалася думка про наявність у республіці численних «контрреволюційних» організацій, «змов» і «змовників-терористів», які планують фізично усунути перших осіб республіки². Особливої популярності обвинувачення у тероризмі набули після убивства лєнінградського партійного функціонера С. М. Кірова.

Масові арешти, фальшиві обвинувачення, штучне створення «контрреволюційних» організацій було не лише слухняним виконанням директив московського керівництва ВКП(б), але й обслуговувало вузьководомі інтереси ГПУ – НКВД УССР – республіканської філії загальносоюзного монстра.

Так, наприклад, складені на вимогу слідчого «добровільні зізнання» М. Козоріса щодо зовнішньополітичних орієнтацій «УВО» зажили несподіваної для їхнього автора популярності. Зрештою, не містили ці свідчення ніяких «одкровенень» – будь-яка освічена (не на советський кшталт, зрозуміло) людина, яка мала уявлення про результати Першої світової війни й перекроювання кордонів Європи внаслідок Версальських угод чи епізодично читала навіть й советську пресу, мала уявлення про зіткнення геополітичних інтересів на європейських теренах. Відтак залишалось використати власну ерудицію у бажаному слідству напрямі, вписавши повідомлення з газетних шпальт у репресивний контекст «справи УВО» й надавши «свідченням» літературної форми.

Отже, 13 березня 1933 р. М. Козоріс, за наполяганням слідчого ГПУ, власноручно склав документ з невибагливою назвою – **«Зовнішня політична орієнтація контрреволюційної організації УВО на Україні»**. У ньому, зокрема, стверджувалося: «За тими відомостями, що були в нашій к-р. організації, які йшли через зв'язок з закордоном, і оскільки я зрозумів з розмов з окремими членами організації (Струхманчук, Атаманюк), теж через зв'язок з дипломатичними німецькими представництвами на Радянській Україні, між фашистами французькими, польськими і німецькими, зокрема між німецькими соціал-націоналістами (гітлерівцями) було домовлено таке:

Німеччина приймає спільно з Францією і Польщею і іншими капіталістичними державами участь в поході на Радянський Союз і за це Польща відступає Німеччині забрані німецькі території на Шлезьку та Данцигський коридор. Як компенсація за це Польща, після завоювання Радянської України, дістає відшкодування за кошт території Східної Литви, а крім цього в сферу її впливу підпадає ціле Правобережж'я з доступом до Чорного моря.

Лівобережжя України підпадає в сферу впливу Німеччини, яка мала б експлуатувати вугільні і залізні багатства Донбасу, для створення тут сильного про-

² Аналізові інформування чекістами вищого політ. керівництва УССР щодо суспіл.-політ. ситуації у республіці й настроїв населення присвячено, напр., вартісні розвідки Р. Ю. Подкура та В. Ю. Васильєва. Див.: *Подкур Р.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 342–356; *Vasil'ev V.* Le système d'information de la GPU: La situation politique en Ukraine dans les années 1920 rapportée à Kaganovič // *Cahiers du monde russe* (Paris). – Vol. 42, cahiers 2/4: *La police politique en Union soviétique, 1918–1953.* – Avril – décembre 2001. – P. 245–262.

мислового центру, з'окрема для побудови великих військових заводів на зразок заводів Круппа»³ (виділення наше. – Авт.).

Цьому фрагментові «свідчень» відомого літератора судилася довга й «щаслива» доля – його «індекс цитування» був чи не найбільшим серед аналогічних висловлювань заарештованих «увістів», що їх залюбки (з відповідними коментарями) наводила тогочасна республіканська преса. Але першим увімкнув «зелене світло» для довільного цитування «власноручних зізнань» М. Козоріса з 13 березня 1933 р. особисто голова ГПУ УССР В. А. Балицький.

В адресованому В. Балицьким Й. Сталіну та першому заступнику голови ОГПУ Г. Г. Ягоді меморандумі «Про зв'язок «УВО» з Польщею та Німеччиною» (квітень 1933 р.) стверджувалося: «Немецкая ориентация членов УВО за последнее время значительно укрепилась. Руководство закордонной УВО, перенесшее свой центр в Берлин, завязывает тесные связи с немецкими правыми и военными кругами. КОНОВАЛЕЦ входит в тесный контакт со штабом Рейхсвера, в частности, с генералом ГРЕНЕРОМ, бывш. начальником Киевского гарнизона в период немецкой оккупации Украины». І далі, від сумнівної вартості характеристик орієнтацій та реальної ситуації в УВО – ОУН під керівництвом полковника Є. Коновальця, Всеволод Балицький з легкістю переключався на «свідчення» заарештованих в УССР у «справі УВО» осіб, які, мовляв, мали довести, що «с усилением международного значения Германии надежды УВО на помощь немцев в создании Независимой Соборной Украины приобретают ВСЕ БОЛЕЕ ОТЧЕТЛИВЫЙ ХАРАКТЕР».

У таких розрахунках, наголошував керівник республіканського ГПУ, «Українська військова організація» виходить, мовляв, з того, що «Германия вместе с другими капиталистическими государствами принимает участие в походе на Советский Союз. Польша уступает Германии захваченные ею немецкие территории и Данцигский коридор. Как компенсацию за это Польша, после завоевания Советской Украины, получает часть Украины (Правобережье) под свое влияние и доступ к Черному морю. Левобережная Украина подпадает под влияние Германии, которая могла бы эксплуатировать богатства Донбасса для образования здесь сильного промышленного центра». Балицький зазначав й умовного автора цього повідомлення – «показания Козориза – зав. комиссией истории при ВУАНе». Щоправда, бракувало вказівки, що первісний, так би мовити, «автентичний» текст «власноручних зізнань» був підредагований співробітниками ГПУ УССР...

Як прихована цитата, вищенаведені «свідчення» М. Козоріса присутні й у виступі В. А. Балицького на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. Шеф ГПУ у звичній для себе манері лякав присутніх на цьому компартійному зібранні підступами міжнародного імперіалізму: «Закордонная международная контрреволюция также должна была использовать наши ошибки и затруднения, потому что Украина является той частью Советского Союза, которая на протяжении всего периода советской власти привлекает внимание наших врагов и является фактором разного рода международных комбинаций»⁴. У своїй промові 10 червня

³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 49757, т. 1, арк. 133.

⁴ Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 34 зв.

1933 р. перед делегатами пленуму керівний енкаведист підкреслив, що ситуації в УССР традиційно багато уваги приділяють сусіди – поляки, наголосивши водночас, що останнім часом Україною надзвичайно зацікавилися й проводирі гітлерівської Німеччини.

Навівши принагідні висловлювання А. Гітлера та А. Розенберга, Балицький – на підтвердження власної тези щодо змикання контрреволюції зовнішньої та внутрішньої – привернув увагу вдячної аудиторії до «свідчень» заарештованих «контрреволюціонерів» і «шкідників»: «Если эти высказывания руководителей немецкого фашизма сопоставить с показаниями членов вскрытых нами организаций – так называемой Украинской военной организации («УВО») и вредительской организации в сельском хозяйстве, мы увидим, что они тоже развивают аналогичные положения о будущем Советского Союза. Они также заявляют, что *Германия вместе с другими капиталистическими государствами принимает участие в походе на Советский Союз. Польша уступает Германии захваченные ею немецкие территории и Данцигский коридор. Как компенсацию за это Польша после завоевания Советской Украины получает часть Украины (Правобережье) под свое влияние и доступ к Черному морю. Левобережная Украина подпадает под влияние Германии, которая могла бы эксплуатировать богатства Донбасса для образования здесь сильного промышленного центра*»⁵ (виділення наше. – Авт.).

Виділений нами фрагмент виступу керівника ГПУ УССР і є прихованою цитатою з «власноручних зізнань» Михайла Козоріса від 13 березня 1933 р.

Надзвичайно турбувала Всеволода Аполлоновича й «безпринципність» внутрішньої республіканської Вандеї та української «контрреволюційної» еміграції: «Ликвидируемые организации работали на поляков и на немцев. Контрреволюционная эмиграция для достижения своих целей не брезгует абсолютно никакими возможностями, работая для всяких разведок кое-когда одновременно, как здесь – на немцев и на поляков, поскольку ей это выгодно»⁶. Промовець, щоправда, не уточнював, якими саме засобами не гребувало його малоповажне відомство задля фабрикації численних «антисовєтських організацій».

Зауважимо, що надрукована стенограма пленуму містить значні купюри у виступі В. Балицького з сором'язливою ремаркою: «Далі тов. Балицький зупиняється на характеристичі викритих організацій, говорить про завдання й цілі, що їх вони перед собою висували, а також говорить про форми й методи роботи організацій, зачитуючи низку документів»⁷. Отже, саме цей виступ керівника ГПУ – НКВД УССР, на наш погляд, був першим виразно артикульованим оголошенням республіканської «червоної жандармерії» про викриті «контрреволюційні організації» й чергову небезпеку «українського націоналізму». Відтак думка Г. Костюка, що «уперше оприлюднено сенсаційні повідомлення про ряд розкритих «контрреволюційних, підпільних, націоналістичних» організацій, про збройне повстання й намагання відірвати Україну від СРСР» *лише на листопадовому об'єднаному пле-*

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само, арк. 34 зв. – 35.

нумі ЦК і ЦКК КП(б)⁸, вочевидь потребує уточнення – адже вперше це сталося за п'ять місяців до того – на червневому пленумі ЦК КП(б)У.

Нам не вдалося виявити оригінал виступу В. Балицького на пленумі ЦК КП(б)У 8–11 червня 1933 р. серед архівних матеріалів цього компартійного зібрання. Безперечно, керівник ГПУ вилучив і оригінал, і стенограму своєї промови. Натомість вже 16 червня він, після відповідної самоцензури, спрямував до Таємного відділу ЦК КП(б)У відредагований і вихолощений текст з коротеньким повідомленням: «*Направляю переработанную стенограмму моего выступления на пленуме ЦК. В. Балицкий*». Цей надісланий текст майже ідентичний тому, що увійшов до надрукованої стенограми червневого пленуму ЦК КП(б)У, і в ньому вже відсутні докладні характеристики «виявлених» ГПУ УСССР «контрреволюційних організацій», прізвища та розгорнуте цитування «свідчень» їхніх «учасників»⁹. Керівний енкаведист, імовірно, вважав ще передчасним публікувати (хоча й обмеженим накладом – лише для «втаємнених») поточну «слідчу» інформацію, подавати друком прізвища арештованих «увістів» – більшість із них не були ще тоді навіть формально засуджені, вирішивши натомість поки що обмежитися усним інформуванням республіканської партноменклатури й створенням у неї відповідного настрою. Такі прийоми психологічної обробки були тотожні із залякуванням – арешти тривали, й ніхто не міг бути певним, що завтра не буде названим серед учасників «контрреволюційної» організації, тим більше, що усій КП(б)У Москва вже апіорі інкримінувала «*втрату (притуплення) більшовицької пильності*»...

Попри виразне бажання Балицького ретельно заховати «віслучі вуха» ГПУ, принаймні у друкованій стенограмі пленуму ЦК КП(б)У 8–11 червня 1933 р. (згадана нами прихована цитата із «свідчень» М. Козоріса від 13 березня – зайве тому підтвердження), вони («віслучі вуха» ГПУ) визирали й в інших промовців, навіть у їхніх друкованих виступах, а особливо – правлених стенограмах, які, на щастя, таки збереглися в архіві.

Так, наприклад, у виступі того ж 10 червня 1933 р. несхожого на себе й російськомовного (!) Миколи Скрипника, який під шаленим тиском вимушено «ревізував» свою діяльність, зокрема, згадується: «Тов. Балицкий, зачитывая здесь отдельные показания контрреволюционеров, прикрывавшихся партбилетами, провокаторов, специально прошедших в партию, чтобы делать здесь свои гнусные контрреволюционные дела, зачитывал между прочим показания одного из них – Витека».

Так вот, этот Витек заявил, что он в 20-м году вошел в контрреволюционную организацию УВО за границей и потом, приехав сюда и исходя из тех же побуждений продолжать здесь ту же работу, вступил в партию, как и перед тем был в КПЗУ, вел контрреволюционную деятельность, исходя из общих своих националистических установок, которые он формулировал следующими словами: «Соборная демократическая Украина на всем пространстве этнографической Украины». Эта формулировка, сделанная нашим врагом, должна быть нами учтена.

⁸ Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К., 1995. – С. 257–258.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 411, арк. 290–296.

Всегда, когда мы раскрываем замыслы врага и его линию, мы должны в этом свете рассмотреть предшествующее»¹⁰.

Важко сказати напевно, наскільки вірив М. О. Скрипник у правдивість поданої Балицьким інформації й чи сприймав за «чисту монету» колишній нарком освіти «свідчення» особисто йому відомого Семена Вітика, який раптом «виявився», мовляв, «замаскованим контрреволюціонером» і навіть (!) українським соборником. Очевидно, єдиними настановами промовця у ту мить були лише – партійна дисципліна, «беззастережне роззброєння» перед керівництвом ВКП(б) й силуване каяття у власних «помилках». До речі, передагована стенограма скрипниківського виступу містить цікавий нюанс, завбачливо вилучений у друкованих матеріалах пленуму. Мається на увазі обмін репліками між промовцем та головою ГПУ. Отже, «автентичний» (майже) М. Скрипник говорив: «Тов. Балицький, зачитывая здесь отдельные показания контрреволюционеров [...], зачитывал между прочим показания одного – или *Викюла, или Витека (Балицкий – Витек)*. Так вот, этот Витек заявил [...]»¹¹ (виділення наше. – Авт.).

Як бачимо, Микола Олексійович, який виступав після Балицького, змушений був у своїй покаяній промові терміново перебудовуватися, по ходу враховувати щойно оприлюднений сановним чекістом компрометуючий матеріал, зокрема на людей, яких особисто знав Скрипник. Прикметна й коригуюча репліка шефа ГПУ УССР.

До речі, лінія поведінки М. Скрипника останніх тижнів його життя коригувалася не лише репліками В. А. Балицького чи навіть його фантазійними повідомленнями про викритих «контрреволюціонерів» або ліквідованих чекістами «змови», попереджені спроби терористичних актів проти керівників партії та уряду. Найбільший злочинний «авторитет» Советського Союзу – Йосип Джугашвілі (Сталін) – за неписаними, але добре знаними йому законами кримінального світу прагнув пов'язати підпорядковану «вождю народів» компартійну номенклатуру людською кров'ю – колективною відповідальністю й співучастю у злочинах тоталітарної влади. Наймасштабнішою антиукраїнською акцією комуністичного режиму став голодомор 1932–1933 рр. Поширеною формою здійснення колективних злочинів більшовицькою номенклатурою було санкціонування ув'язнення, виключення з партії та неправедного засудження численних «контрреволюціонерів» та «шкідників».

Так, наприклад, 29 травня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало, серед інших, питання про осіб, які «*проходять по списку «сімнадцяти»*»: йшлося переважно про ув'язнених у «справі» «Української військової організації». Тоді ухвалили: «Доручити тт. Постишеву, Балицькому, Кисельову скласти список осіб, які підлягають виключенню з партії з числа арештованих». 8 червня 1933 р., у день відкриття пленуму ЦК КП(б)У, члени політбюро опитом дали згоду на виключення з КП(б)У ув'язнених «увістів». Сумнівів ніхто не висловлював, хоча «список сімнадцяти» лише за тиждень перетворився на «список тридцяти одного». Усіх осіб, занесених до цього проскрипційного індексу, вирішили виключити з партії – як таких, «які *прибули на територію Радянського Союзу й пробралися до*

¹⁰ Там само, спр. 413, арк. 42.

¹¹ Там само, спр. 412, арк. 67.

партії з метою створення контрреволюційної фашистської організації, що ставила собі за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання»¹².

Серед резолюцій «за» присутній й відомий автограф: «М. Скрипник. 8.VI.33»¹³.

Насичений повідомленнями про виявлені ГПУ «антисоветські» організації, цитуванням «свідчень» ув'язнених та інвективами проти внутрішньої й міжнародної контрреволюції, виступ В. А. Балицького знайшов відгук й у інших промовців – делегатів пленуму ЦК.

Так, секретар ЦК КП(б)У П. П. Любченко у звичній для себе агресивній манері підтримав репресивну діяльність республіканського «органу захисту диктатури пролетаріату»: «Тов. Балицький досить повно розгорнув на пленумі картину, на яких саме позиціях окопався класовий ворог і провадив підривну роботу, досить повно показав ті основні організації, шкідницьку, сільськогосподарську, УВО, що провадили контрреволюційну роботу».

Оратор закликав й далі прямувати цим самим випробуванним «оперативно-чекістським» шляхом «санації» підсоветського українського суспільства: «По основних осередках класового ворога ДПУ ударило і ударило міцно. Першого удару завдано. Але чи значить це, що ми з ворогом покінчили? Абсолютно ні. Залишилось ще багато невикритих корінців на периферії цих контрреволюційних організацій, бо ці організації за останні два роки обросли на периферії, пролізли в земельні органи, на культурний фронт. Сиділи вони, правда, не тільки в селі, в районі, а і по областях, в центральних організаціях. Чи значить це, що ми остаточно розтрощили їх? Ні, це не значить [...]. Іноді дуже відповідальні товариші (закид на адресу М. Скрипника. – *Авт.*) одверто говорили, викидали як гасло такі речі, яких ворог не наважувався говорити. Тільки підвищивши пильність парторганізацій, викривши до кінця помилки, мобілізувавши колгоспний, робітничий актив, ми зможемо довести до кінця розгром націоналістів, що його почало ДПУ, виконати ті завдання, які перед нами стоять»¹⁴.

Цілком зрозуміло, що Балицький доповідав делегатам червневого пленуму ЦК КП(б)У про «викриття» його підлеглими й замаскованого осередку «УВО» у редакції «Української Радянської Енциклопедії», Головним редактором якої був М. Скрипник. Принаймні виступ на пленумі голови ЦК КП(б)У К. В. Сухомлина містить виразну вказівку щодо цього: «Є така наукова установа УРЕ. Тов. Балицький тут вже вам повідомляв про цілий ряд осіб, які там звили собі гніздо. Я також міг би ще назвати цілий ряд членів партії, серед яких дуже важко знайти таких, які б справді могли там забезпечити більшовицьке керівництво. Тут ви маєте колишніх есерів, колишніх членів УСДРП, колишніх укапістів й усіх, кого хочете в цьому роді»¹⁵ (виділення наше. – *Авт.*).

Напередодні пленуму – 5 червня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників». Член політбюро і Головний редактор «Української Радянської Енциклопедії» М. О. Скрипник, діяльність якого під час обговорення зазнала гострої критики, хоча і був при-

¹² Там само, оп. 16, спр. 10, арк. 75, 89–93.

¹³ Там само, арк. 90.

¹⁴ Там само, оп. 1, спр. 413, арк. 41.

¹⁵ Там само, арк. 62 зв.

сутнім на засіданні, участі у дискусії не брав. Закиди на його адресу у «втрапі більшовицької пильності» ґрунтувалися назагал на тому, що за ґратами опинилися такі чільні співробітники видання, як голова Правління «УРЕ» А. А. Біленький-Березинський (31 грудня 1932 р.), завідувач сектору чужомовних словників енциклопедії О. І. Бадан-Яворенко (у ніч на 20 лютого 1933 р.), завідувач контрольної редакції «УРЕ» П. Ю. Дятлів (у ніч на 23 березня 1933 р.), арешт яких автоматично переводив їх у категорію «ворогів народу».

За підсумками обговорення було ухвалено постанову політбюро ЦК КП(б)У «Об УРЭ» (остаточна редакція від 17 червня 1933 р.): «Констатировать, что издательство УРЭ не только работало совершенно неудовлетворительно, истратив за 3½ года своего существования 1½ миллиона и не издал ни одного тома, но что засоренность аппарата контрреволюционными элементами доходила до такой степени, при которой издательство являлось фактически ширмой в руках этих элементов (Биленький, Бадан и др.), бесконтрольно распоряжавшихся его средствами.

Констатировать, что главный редактор УРЭ т. Скрыпник не проявил самой элементарной большевистской бдительности по отношению к Бадану, Биленькому и К^о.

Тов. Речицкому, непосредственно отвечающему за редакционную работу УРЭ, объявить строгий выговор с предупреждением и с работы в УРЭ его снять.

Поручить Секретариату немедленно внести предложения, обеспечивающие очищение аппарата и нормальную работу издательства» (прикметна риса часів постишевського терору – зросійщення діловодства ЦК КП(б)У).

Тим часом Секретно-політичний відділ ГПУ УССР інтенсивно опрацьовував версію про редакцію «УРЕ» як один з потужних осередків та «легальних прикриттів» «Української військової організації»¹⁶.

Якщо окремі промовці серед учасників пленуму користувалися інформацією з других рук, цитуючи чи покликаючись на виступ В. Балицького, то в такому цитуванні не мав потреби другий секретар ЦК Павло Постишев. З усією «більшовицькою відвертістю» він заявив: «**Читаешь эти показания и видишь**, как водел за нос наших коммунистов классовый враг, распоясавшийся на Украине благодаря притуплению большевистской бдительности у наших партийных организаций»¹⁷ (виділення наше. – Авт.). Отже, Павло Петрович вочевидь користав з «першоджерел» – протоколів допитів і «зізнань» заарештованих «увістів» та членів інших «контрреволюційних» організацій. Він й особисто залюбки брав участь у процедурі дізнання стосовно окремих «контрреволюціонерів».

Так само «відверто» Постишев піддав брутальній критиці й покаянный виступ на пленумі Миколи Скрипника¹⁸, атестувавши його промову як «незадовільну»: «Ведь тот участок, которым до недавнего времени руководил тов. Скрыпник, – я имею в виду Наркомпрос и всю систему органов просвещения Украи-

¹⁶ Див. докладніше: Рубльов О., Фельбаба М. Доля співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–219.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 43.

¹⁸ П.П. Постишев конфліктував з впливовим наркомом освіти ще з 1920-х рр. І. Майстренко так з'ясував походження цього конфлікту: «Организованный опір росіян українзації загніздився в харківському обкомі КП(б)У. Очоловав цей обком Павло Постишев. Можливо, суб'єктивно він не був спочатку українським. Адаже він одружився з Постоловською, українського (і то свідомого українського) роду. Але

ны, – оказался наиболее засоренным вредительскими, контрреволюционными, националистическими элементами. Ведь именно в этих органах вредительские элементы распоясались вовсю, расставив своих людей на ответственных руководящих участках идеологического фронта. Ведь никакой борьбы против этих элементов здесь не было, и сам тов. Скрышник вынужден признать, что здесь враги наши нередко получали крепкую и авторитетную защиту со стороны некоторых, очевидно, слепых и глухих «коммунистов»».

Знову ж таки відверто й не посилаючись на виступ Балицького, П. Постишев поділився з делегатами пленуму своїми враженнями й принагідними міркуваннями від прочитання протоколів допитів «ворогів наших»: «Эти вредители и шпионы, все эти Яворские, Баданы, Максимовичи, Эрстенюки, Шумские, Солодубы, помимо агентурной работы, которую они вели по заданиям контрразведок некоторых государств, руководя отдельными участками культурного строительства, насаждали, понятно, не нашу национальную по форме (й російську за мовою? Адже саме нею «изъяснялся» промовець. – *Авт.*) и социалистическую по содержанию украинскую культуру, а культуру националистическую, шовинистическую, буржуазную культуру Донцовых, Ефремовых, Грушевских, культуру, враждебную идеологии и интересам пролетариата и трудящегося крестьянства».

Від конкретних прізвищ «контрреволюціонерів-націоналістів» й порівняно дріб'язкових закидів на їхню адресу у шкідництві на «культурному фронті» Постишев стрімко перейшов до інкримінування їм спроб буржуазної реставрації й намірів уярмлення України хижакими міжнародного імперіалізму: «Свою шпионскую, вредительскую, контрреволюционную работу они прикрывали потрепанным, заплеванным и prostituiрованным, не раз проданным Петлюрами, Скоропадскими, Коновальцами знаменем «Соборной Украины», означающей на деле реставрацию капитализма, новую продажу Украины оптом и в розницу Деттердингам, германским фашистам, польским панам, рабство и закабаление трудящихся Украины, физическое уничтожение сотен тысяч и миллионов рабочих и крестьян»¹⁹.

Перечитуючи ці інвективи другого секретаря ЦК КП(б)У та одночасно секретаря ЦК ВКП(б), не перестаєш дивуватися, а **які ж саме правлячі партії й уряди** (невже німецькі, польські, інші?) як раз тоді, упродовж 1932–1933 рр., **«на ділі» «фізично винищували сотні тисяч й мільйони» українських робітників**

вийшло так, що керівником агітпропу коло Постишева опинився син священика з Курцини Дмитро Марченко. Цей войовничий великодержавник знайшов можливість посварити Постишева зі Скрипником на питанні українізації Харкова. Постишев став смертельним ворогом Скрипника й українізації, особливо коли Скрипник домігся у Сталіна усунення Постишева з Харкова» (Див.: *Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні.* – Едмонтон, 1985. – С. 207).

Шануючи думку І. Майстренка, все ж таки висловимо незгоду щодо його версії виникнення конфлікту між Скрипником та Постишевим. Очевидно, Павло Петрович ще й раніше був українофобом і затятим рос. шовіністом. Що ж до дружини Постишева, Тетяни Постолювської (зі «свідомого українського роду» – за І. Майстренком), то попри стереотипне уявлення про потужніший вплив жінки в етнічно змішаних подружжях, у цьому випадку маємо протилежний приклад русифікаторського домінування чоловіка й втрати національної ідентичності дружиною. Про роль Т. Постолювської в антиукраїнізаційних заходах влади (даруйте, здійсненні «більшовицької українізації») й, зокрема, «походи на галичан» докладніше йтиметься далі.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 413, арк. 43.

і селян? Чиє панування для України могло бути гіршим, аніж владарювання російської комуністичної імперії? Адже навіть сумнозвісна польська «паціфікація» Східної Галичини 1930 р. на тлі більшовицького голодомору в УССР виглядала невинною дитячою забавкою.

Прикметно, що відбувся мовчанкою під час роботи червневого пленуму ЦК КП(б)У 1933 р. кандидат у члени ЦК *Іван Сірко*²⁰. Очевидно, що слова йому не надавали, а власної ініціативи він не виявляв, відчуваючи хисткість свого становища.

Річ у тім, що 19 травня 1933 р. він, тоді ще керівник Молдавського крайового комітету КП(б)У, вражений звісткою про арешт напередодні свого близького родича²¹ – В. П. Сірка, першого секретаря Криворізького міськкому, адресував секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору, П. П. Постишеву та М. М. Попову власноручну заяву з засудженням безпідставних, на його думку, масових арештів галичан в УССР. З огляду на унікальність цього документа та його виняткову важливість для висвітлення нашої теми вважаємо за потрібне навести його цілком мовою оригіналу. Адресант, для якого рідною була українська, не досить володів російською, про своє знання якої – слідом за земляком С. Индишевським – міг би сказати лише: «зучаю», але до носіїв імперської мови ССРСР – секретарів ЦК КП(б)У – вважав за потрібне звернутися саме цією, зрозумілою для них мовою.

Отже, у листі Івана Сірка від 19 травня 1933 р. йшлося: «18 мая 1933 г. органами ГПУ арестован тов. Сирко В. П. Вместе с ним я работал лучшие революционные годы. Он мне не просто родственник, а тов[ариш]-большевик, вместе с которым я был под разстрелом петлюровцев и шел на смерть за дело партии. Это большевистское «крещение» мы вместе испытывали не один раз, и об этом до сих пор нигде не написано, потому что я надеялся, что придет время для воспоминаний.

Т[ов]. Сирко В. П. был первым оформлен[н]ым во всех отношениях большевиком, который был прислан Киевским к[омите]том большев[иков] в Галицию в конце 1918 г. – начале 1919 г. и скрывался как от галичан²², так и петлюровцев при моей помощи, каждый день рискуя жизн[ь]ю.

²⁰ *Сірко Іван Миколайович* (1900–1976) – нар. у с. Кінашеві (нині – Галицький р-н Івано-Франківської обл.). Закінчивши 5 класів гімназії, добровільно вступив до УСС (1916). Наприкінці верес. 1916 р. потрапив до рос. полону, працював на цукровому з-ді на Київщині. Влітку 1918 р. повернувся до УСС, в УГА був підстаршиною. З 1919 р. член КП(б)У, проводив комуністичну роботу у Сх. Галичині. Згодом функціонер КП(б)У: заворг Уманського повітпарткому (1921–1922), 1-й секр. Малинського окружкому (1923–1924). Працював у Києві (1924–1928): у райкомі на Шулявці, інструктором губкому, зав. оргінструкторським від. Київського окружкому КП(б)У. На останній посаді справи передав Микиті Хрущову. Після того працював секр. ВУКу профспілки совторгслужбовців, головою ВУКу с.-г. й лісових робітників (1928–1930), секр. Тульчинського та Лубенського окружкомів (1930), членом Президії ВУРПС у Харкові (1930–1932), 1 секр. обкому КП(б)У АМСРСР (1932–1933).

²¹ Під час слідства у власній «справі» у 1934–1935 рр. І. Сірко називав Василя Петровича Сірка *братом*; натомість під час своєї реабілітації у середині 1950-х років вже згадував В. П. Сірка як *дядька*. Ця розбіжність несуттєва для нашої теми – принаймні зрозуміло, що йшлося про *близького родича* «дисидента». Відповідь на запитання знаходимо у літ. записі мемуарів І. Сірка, де уточнюється, що Василь Петрович був мол. братом авторового батька – отже, таки *дядьком (стриєм)*. (Див.: *Сірко І. М. Ті незабутні роки.* – Ужгород, 1978. – С. 41). Зрозуміло, що вікова різниця в один рік між Іваном і Василем була настільки неістотною, що дядько (майже ровесник) сприймався як брат.

²² Під «галичанами» маються на увазі владні структури ЗУНР, проти яких провадили підривну діяльність «також галичани» – комуністи Василь та Іван Сірки.

В период измены галицийских частей на польском фронте мы опять-таки вместе были отправлены штабом XII армии с Киева в подполье, но не дошли, а были пойманы петлюровской бандой возле Киева и только благодаря случайности ушли с-под разстрела. Не одну контрреволюционную организацию, в том числе и галицийские, было вскрыто и подавлено при нашей помощи и участии. Много бандитских элементов было разстреляно им же, Сирко В. П. Это не заслуга, а обязан[н]ость революционера-большевика, и об этом до сих пор я молчал.

При приезде в Галицию для подпольной работы т. Сирко В. П. встретился в гор. Станиславове (начало 1919 г.) с бор[ь]бистской групп[п]ой Максимовича – Ялового и др. С первого дня встречи шла бор[ь]ба с этой групп[п]ой по национальному вопросу. Это расхождение сохранилось в воспоминаниях, и большеви[с]тская позиция т. Сирко В. по этому вопросу общеизвестна. Я понимаю, что никакое прошлое не гарантирует большевика от сползания с партийных позиций и даже перехода в лагерь противника. Зная позицию т. Сирко В. на протяжении последних лет по основным вопросам партийной политики, я должен заявить, что он, хотя и болезненно переживал отдельные периоды бор[ь]бы, все же, проверив себя, продумав, не двурушнически, а искренне проводил линию партии. Не останавливаясь на других моментах революционной работы, я уверен, что арест т. Сирко В. П., по всей вероятности, связан с делами КПЗУ, в частности бывшими разламовцами. Видно, кое-кто из арестован[н]ых пытаются втянуть в свои дела и т. Сирко В.

Должен со всей прямотой заявить ЦК, что, зная Василя, я исключаю всякие дела, выходящие за рамки партийности. Поэтому его арестом поражен и считаю его неправильным».

Це перша, так би мовити, особиста частина листа Івана Сірка, в якій автор висловлює незгоду з арештом Василя Сірка, вважаючи його ув'язнення безпідставним, доводить родинну відданість справі комунізму. Якби тогочасний молдавський компартійний лідер цим обмежився, очевидно, його звернення так би і залишилося однією з численних тодішніх ламентаций, що від них звично-зневажливо відмахувалися владні структури, обмежуючись трафаретним – *«у нас даремно не заарештовують»*. Але І. Сірко зумів піднятися над особистими кривдами й вийти на рівень ширших узагальнень. Зрозуміло, на той час він уже мав, хоча й далеко не повну, але значну інформацію про масштаби арештів галичан в УССР. Так, зокрема, на початку 1933 р. до його кабінету у Тирасполі на хвилину зазирнув відряджений на чергову господарську кампанію Олекса Григорович Сарван, заступник директора харківського Інституту радянського будівництва і права. Приїжджий лише встиг повідомити: *«Іване, біда – багатьох галичан у Харкові заарештовано!»*, як його терміново викликали на нараду, й подальшої, докладнішої розмови між земляками вже не відбулося. О. Сарван невдовзі від'їхав, а 17 лютого 1933 р. й він, у свою чергу, опинився за ґратами.

Отже, у завершальних рядках свого листа Іван Сірко, до того дисциплінований і відданий «солдат партії», несамохіть *кидав виклик тоталітарній системі*. Очевидно, автор не міг знати, що настав його зоряний час й цими кількома реченнями він здобув собі місце у новітній історії України, яке було неспроможне гарантувати йому комуністичне революційне минуле чи навіть двадцятирічне гулагівське прийдешнє.

Звернення І. Сірка до ЦК КП(б)У від 19 травня 1933 р. завершувалося так: *«Сейчас по существу арестов галичан. При всей контрреволюционности и шпионских действиях отдельных из них и даже целых групп[н], при всей необходимости самой безпощадной разсправы и бор[ь]бы с подобными элементами, я считаю, что все же свалить всех в кучу, поставит под подозрение людей безусловно провер[н]ных, воспитан[н]ых партией, прошедших под ее руководством весь путь бор[ь]бы – неправильно.*

Я считаю, что своей бор[ь]бой за дело партии на протяжении всего перийода сознательной жизни заслужил не только доверия, а и поддержки тогда, когда я искренне и без колебаний провожу и осуществляю линию партии. По тому, как дело идет с арестами, а также учитывая то, что никто до сих пор со мной по этому поводу не поговорил, я пришел к заключению, что и ко мне доверия нет. Т[ов]. Постышев как-то на пленуме ЦК КП(б)У говорил, что все коммунисты должны работать под контролем партии. Это большеви[с]тская истина, и я ее со всей настойчивостью провожу. *Одно дело – контроль, другое – недоверие, потому что ты из галичан.* Работать, да еще на руководящей работе партийной или другой, делать вид, что я этими делами не интересуюсь – не могу. Поэтому вне зависимости от дела т. Сирко В. прошу немедленно меня снять с занимаемой работы и дать мне возможность пойти на работу в Харькове на один из заводов»²³ (виділення наше. – Авт.).

На лист з Тирасполя керівники КП(б)У зреагували блискавично. Негайно по одержанні у Харкові рукописний оригінал звернення тиражували у трьох примірниках для секретарів ЦК – С. В. Косіора, П. П. Постишева та М. М. Попова, а Івана Сірка терміново викликали до столиці республіки для пояснень. Зустріч учотирьох відбулася у звичному ключі виховування «на килимі». Постишев «по-дружньому» наставляв «еретика»: *«Навіщо ти написав цього листа? Ти бачив, що неправильно заарештували твого друга, чому ти не прийшов до мене у ЦК й не сказав: «Слухайте, арештували мого друга, я його знаю, подивіться – тут щось неправильно». І ми би подивилися...»* (справжня вартість постишевих обіцянок «подивитися – розібратися» з історичної відстані зрозуміла). Тоді ж під сильним психологічним тиском І. М. Сірко визнав власну заяву «антипартиїною».

27 травня 1933 р. члени політбюро ЦК КП(б)У опитом ухвалили: *«Відкомандирувати тов. Сірка І. на роботу до ВУРПСу. Звільнити тов. Сірка І. від обов'язків секретаря Молдавського обкому КП(б)У»*²⁴.

Але формально – за статутними вимогами – з кандидатів у члени ЦК КП(б)У Івана Сірка мав би вивести (внаслідок «антипартиїної» заяви й втрати номенклатурної посади) лише пленум ЦК КП(б)У чи – в разі нагальної потреби – опитом члени пленуму (питання перенесли на листопад того ж року). Отже, у роботі червеневого пленуму ЦК 1933 р. колишній молдавський секретар участь ще брав, але вже як мовчазний слухач, який всотував як байки Балицького, так і спрямовані проти «українських націоналістів» та «контрреволюціонерів з партквитком у кишені» інвективи П. Постишева, П. Любченка та інших сановних промовців, та оче-

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6209, арк. 167–170.

²⁴ Там само, оп. 6, спр. 283, арк. 83.

видно, переконував себе, що його чесна заява була таки «антипартійною» й грала на руку «класовому ворогові», якого він не розгледів навіть у близькому родичеві...

Але лист І. Сірка від 19 травня 1933 р., незалежно від суб'єктивного бажання його автора, вже почав вести автономне існування. І покликав його до життя той самий Павло Постишев.

14 червня 1933 р. на об'єднаному пленумі Харківського обкому КП(б)У та облвиконкому другий секретар ЦК КП(б)У у своїй промові, відповідно препаруючи, навів два яскравих факти, які попри бажання промовця, засвідчували негативну оцінку окремими вітчизняними інтелектуалами ганебної витівки влади проти галичан в УССР. Ось як подавав П. П. Постишев ці «ворожі вихватки»: «Днями у Промакадемії виступав якийсь Полонський, безпартійний викладач української мови... з приводу статті, вміщеної в газеті «Комуніст», про стан на мовознавчому фронті (характерна риса тогочасної суспільно-політичної лексики – її воєнно-пропагандистське забарвлення: скрізь ледь не суцільні «фронтни», «прориви», «шкідники». – *Авт.*). Так ось цей ворожий агент так знахабнів, що з радянської трибуни він виступив з такою заявою: **«Після Скрипника** (йдеться про усунення останнього з посади наркома освіти. – *Авт.*) **почався розрив з галиційською культурою»...**».

Ближче не відомий, але симпатичний нам Полонський був, безперечно, тверезомислячою людиною, яка влучно окреслила те, що Павло Постишев бажав би приховати. Отже, в даному разі йшлося про виступ безпартійного інтелігента, яким можна було б знехтувати. Але найнебезпечнішим для «оновленого» й «зміцненого» компартійного керівництва республіки уявлялося те, що подібні настрої поширилися й серед партійних функціонерів. Саме тому, аби затаврувати подібні дисидентські прояви серед партноменклатури, Постишев і навів у своїй промові 14 червня «дуже характеристичний (!) для настроїв окремих, навіть дуже відповідальних товаришів» приклад з листом до ЦК КП(б)У колишнього секретаря обкому Молдавської АССР І. Сірка. «Як же він змальовує в цьому своєму листі заходи партії до розгрому буржуазно-націоналістичних і шпигунських елементів? – запитував сталінський намісник України. – У нього виходить, нібито **це похід на галичан – валять, мовляв, усіх в одну куту**» (виділення наше. – *Авт.*).

Навівши ці, зрештою, цілком слухні висловлювання, П. П. Постишев демагогічно проголошував: «*Антипартійна це болтовня, підказана класовим ворогом!* При чому тут галичани! КП(б)У завжди підтримувала й висувала на керівну роботу кращі партійні кадри, що вийшли з Галичини... Але партія... найнещадніше була й битиме ворожі елементи, які намагаються приховати свою ворожу роботу різними національними мотивами»²⁵.

Павло Петрович лукавив (брехав?!) – репресії охопили не лише **«кращі партійні кадри, що вийшли з Галичини»**, а набагато ширше коло уродженців західноукраїнських земель, які мешкали у підсоветській Україні й переважна більшість яких (репресованих) були якраз позапартійними, але попри це (чи саме завдяки цьому) також були кращими або одними з кращих представників національної інтелектуальної, мистецької, наукової та іншої еліти. Лукавив Постишев і своєю стандартною аргументацією щодо **«болтовні, підказаної класовим воро-**

²⁵ *Комуніст*. – 1933. – 3 лип.

гом». Інструментально зручний і завжди готовий до послуг віртуальний «класовий ворог» давав можливість відбуватися *пустопорожньою балаканиною* й не відповідати по суті – кого саме, коли й на якій підставі було заарештовано, що інкримінувалося ув'язненим, які докази, крім «добровільних зізнань», збирало слідство й чому другий секретар ЦК КП(б)У дозволяє собі навіть до судового (позасудового) рішення вже виносити «вирок» тим або іншим особам, публічно цитувати їхні «свідчення», ганьбити їх тощо.

До речі, Кримінальний кодекс УССР 1927 р. (арт. 91) передбачав «за розголошення даних передсудового слідства, дізнання, справування прокурорського догляду або ревізійного справування, не маючи відповідного дозволу прокурора, слідчого або відповідальної за переведення дізнання чи ревізії урядової особи», покарання у вигляді «примусової праці на реченець до шістьох місяців або штраф до п'ятисот карбованців»²⁶. Цікавими й доволі суворими були й покарання за злочини проти гідності особи, зокрема образу й наклеп. Утім, Постишев (як, до речі, й уся компартійна владна верхівка) або вважав себе вищим за чинне законодавство УССР, або ж гадав, що уособлює єдність трьох іпостасей – прокурора, слідчого й урядовця, або дозволяв собі артистично поєднувати зверхність з уособленням...

Таким чином, П. П. Постишев брав на себе тяжку відповідальність слідом за своїм колегою, керівником ГПУ УССР В. А. Балицьким, за фабрикацію справи «Української військової організації» й розгортання масштабних репресій проти національної інтелігенції.

Утім, обмежений і недалекий українофоб Павло Постишев несамохіть дав влучне визначення «галицькій операції» ГПУ УССР – **«похід на галичан»**. Справді, навіть за умов монопартійної комуністичної диктатури, що пригнічувала будь-яку живу думку, терміни іноді починали жити власним, автономним життям, не бажаючи підкорятися волі своїх винахідників (навіть секретарів ЦК!), хоч би як ті намагалися втиснути їх у прокрустове ложе агітпропівської лексики.

17 листопада 1933 р. голова ГПУ УССР В. А. Балицький спрямував генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. В. Косіору результат багатомісячних зусиль секретно-політичного відділу ГПУ з такою супровідною запискою: **«Направляю обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»)»**.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Обвинительное заключение – экз. № 3» (за вже звичною схемою, примірники № 1 та № 2 адресувалися до Москви – Джугашвілі-Сталіну та фактичному керівникові ОГПУ Г. Г. Ягоді).

«Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної «Української Військової Організації» («УВО»)»²⁷, підписаний начальником СПВ ГПУ УССР М. К. Александровським 10 жовтня й затверджений Балицьким 20 жовтня 1933 р., був надрукований обмеженим накладом з грифом «Щілком таємно» й розданий під розписку, крім С. В. Косіора, також іншим членам та кандидатам у члени політбюро

²⁶ Див.: *Збірник законень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України за 1927 р.* – 27 черв. 1927 р. – Ч. 26/27. – Від. 1-й. – С. 461.

²⁷ Фрагментарну публ. див.: *Витяг з обвинувального висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»), 20 жовт. 1933 р.* // *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.*: В 2-х т. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К., 2003. – Т. 1. – С. 121–139.

ро та оргбюро ЦК КП(б)У, завідувачам відділів ЦК (керівник культурно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У М. М. Кіллерог несамохіль підтвердив наявність у нього цього документа на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р.). У Державному архіві СБУ нині зберігається примірник «Обвинувального висновку у справі «УВО»» з автографом його колишнього власника – голови ВУЦВК Г. І. Петровського.

Оскільки керівництво КП(б)У (насамперед П.П. Постишев) регулярно знайомилося зі «свідченнями» ув'язнених не лише завдяки копіям «вибраних» протоколів допитів, а й, так би мовити, з першоджерел, а результати попереднього розслідування у справі «Української військової організації» в УССР доповідалися В. А. Балицьким на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р., то наявність у компартійного керівництва республіки друкованих примірників «Обвинувального висновку у справі «УВО»» було на той час останньою цеглиною у кострубатій, але цілісній конструкції уявної панорами «контрреволюційного шкідництва» у підсоветській Україні.

Вищезазначене «елітне» видання секретно-політичного відділу ГПУ УССР не лише лягало на попередньо підготовлений енкаведистами ґрунт, а й слугувало своєрідним квазіінтелектуальним супроводом політичних рішень об'єданого пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, що відбувся 18–22 листопада 1933 р.

«Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної «Української Військової Організації» («УВО»)» серед іншого віддавав належне й вищезгаданим «свідченням» М. Козоріса. У розділі про зовнішньополітичні орієнтації «УВО» стверджувалося, що на початку 1930-х років відбувається зближення між «УВО» й правими німецькими колами, насамперед гітлерівцями: «Практические связи между закордонным руководством УВО и гитлеровцами, укрепление немецкой ориентации среди основных руководящих кадров УВО на советской территории – ведут к тому, что УВО в эти годы все более направляет свою деятельность в сторону согласования с фашистами к-р работы за кордоном и на советской территории и подготовки почвы для *политического и экономического союза* с гитлеровцами, идущими к власти».

У цій мозаїчній картині знайшлося місце й для показань дуаена київської філії Спілки революційних письменників «Західна Україна»: «Обвиняемый **Козориз** показывает, что УВО не исключала участия Польши в интервенции, руководимой Германией, а наоборот – предполагая обязательное участие Польши в антисоветском блоке, исходила из следующих расчетов: «Германия вместе с другими капиталистическими государствами принимает участие в походе на Советский Союз. Польша уступает Германии захваченные ею немецкие территории и Данцигский коридор. Как компенсацию за это, Польша после завоевания Советской Украины, получает часть Украины (Правобережье) под свое влияние и доступ к Черному морю. Левобережная Украина подпадает под влияние Германии, которая могла бы эксплуатировать богатства Донбасса для образования здесь сильного промышленного центра». (Показания от 13.III-33 г.)»²⁸.

²⁸ Да СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 117: «Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»)». – Х., 1933. – С. 52–53.

Звичайно, поширення серед верхівки партійно-советської номенклатури розтиражованих «свідчень» ув'язнених та псевдотеоретичного «супроводу» до них аж ніяк не було винаходом республіканських чекістів-енкаведистів. Як і завжди, місцевий репресивний апарат був лише слухняним провідником і виконавцем московських імперських ініціатив. Так, наприклад, 1930 р. заходами ОГПУ, що їх ретельно спрямовував і контролював Й. Сталін, були сфабриковані матеріали щодо наявності розгалуженої мережі пов'язаних між собою антисоветських організацій, що, мовляв, об'єднувалися у «Трудову селянську партію» на чолі із М. Д. Кондратьєвим та «Промпартію» під керівництвом професора Л. К. Рамзіна. Крім свідчень щодо намірів повалити советський уряд, зв'язків із зарубіжними антисоветськими організаціями й спецслужбами, у заарештованих вибивали «зізнання» й щодо контактів з «правими» та окремими керівниками держави, яких советський лідер бажав скомпрометувати. У власних інтересах Сталін прагнув ознайомити зі «свідченнями» широке коло партійних функціонерів. З його доручення політбюро ЦК ВКП(б) 10 серпня й 6 вересня 1930 р. ухвалювало рішення щодо розсилання матеріалів по справі «Трудової селянської партії» усім членам ЦК й ЦКК, а також «керівним кадрам господарників». Протоколи допитів «шкідників» виготовили друкарським способом у вигляді брошури, яку розіслали широкому колу партійно-державних керівників²⁹.

Отже, республіканська таємна поліція лише слухняно застосовувала рецепти брудної кухні московських «політичних технологій». Тим більше, що сталінські посланці в Україні – Постишев і Балицький – й самі до кінця 1932 р. відбували прискорений вишкіл у «сталінській школі фальсифікацій», ставши у ній не лише випускниками-відмінниками, а й чільними «інструкторами-кухарями», яким «Господар» особисто доручив «зміцнити» українську парторганізацію.

Смерть Скрипника стала несподіванкою для компартійного керівництва. Це самогубство перекреслило наміри Постишева влаштувати показове цькування колишнього наркома освіти на наступному пленумі ЦК КП(б)У, яке передбачало також визнання ним власних помилок. Крах попередніх розрахунків вимагав часу для вироблення нової стратегічної лінії у національному питанні. Спочатку об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому мала переглядатися національна політика ВКП(б) у республіці, планувалося провести 25 вересня. Проте невдовзі, у зв'язку з невідповідністю цього питання, його перенесли на 10 жовтня. Реально ж пленум скликали лише через місяць³⁰.

Суспільну ситуацію, в якій був скликаний черговий пленум КП(б)У, виразно схарактеризував Г. Костюк: *«В атмосфері напруженого стану української партійної організації, в атмосфері, коли вона «стала дибки» після хвилі арештів та самогубства М. Скрипника, у розпалі ліквідації національної течії в КП(б)У, розгорнутої масової чистки партії й поступового арешту «вичищених», – зібрався листопадовий (18–22 листопада 1933 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У»*³¹.

²⁹ Див.: Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. – М., 1996. – С. 35.

³⁰ Див.: Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 2. – С. 90–91.

³¹ Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К., 1995. – С. 199.

Увага пленуму зосереджувалася на підсумках та найближчих завданнях проведення національної політики в Україні.

Доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора мала нейтральну назву – **«Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні»**, але насправді йшлося про кардинальну ревізію цієї й без того назагал декларативної і суперечливої політики. Та й почав свій виступ лідер *українських* комуністів іноземною: «Товарищи, подведение итогов хозяйственного и культурного строительства на Украине, с точки зрения проведения ленинской национальной политики, является сейчас крайне своевременным и настоятельно необходимым»³². Виголошення російською мовою промови про потребу усунення (ліквідацію помилок) «петлюрівської українізації» й заміну її «українізацією більшовицькою» було знаковою подією й маркувало рішучий розрив сталінсько-го керівництва ВКП(б) з попередньою політикою «коренізації».

Прикметно, що з 49 виступів на пленумі³³ лише 19 (**38,8 %**) було виголошено українською, решта – мовою московської колоніальної адміністрації в Україні. Якщо мати на увазі, що російською мовою на пленумі пролунали принципово важливі доповіді – П. П. Постишева³⁴ й С. В. Косіора, а виступи українською були українськими лише за формою (показова у цьому плані погромницька промова Панаса Любченка) й суттю своєю відображали точку зору імперського центру, то картина мовно-ідеологічної експансії комуністичної Москви в УСССР стане ще виразнішою – особливо на тлі демагогічних розмов про потребу здійснення «більшовицької українізації» як альтернативи, мовляв, неканонічній «скрипниківсько-петлюрівській українізації».

Один з розділів Косіорової промови мав гучну назву – **«Українські націоналісти готують інтервенцію проти ССРСР»**.

Доповідач почав цей фрагмент свого виступу з «відкриття»: «З усіх контрреволюціонерів-націоналістів, які зараз викриті, переважна більшість до нас приїхала з-за кордону – з Праги, Галичини та інших місць. Це рештки тих розгромлених білогвардійських, націоналістичних контрреволюційних загонів і полків, що допомагали інтервентам – полякам, німцям, які з ганьбою були вигнані робітниками й селянами України, а з іншого боку – **це галицькі націоналісти, які цілком продалися польським поміщикам, по суті справи спольщилися й були послані сюди для підготовки інтервенції зсередини**» (виділення наше. – Авт.).

Доповідач не уточнював власних закидів, чому, наприклад, «галицьким націоналістам» вигідніше було запродатися саме польським поміщикам, а не, скажімо, *великій польській буржуазії*. Очевидно, вважалося, що аудиторія мовчки «проковтне» будь-яку нісенітницю. У розвиток цієї ж тези С. Косіор стверджу-

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 40.

³³ Дехто з промовців брав слово двічі (С. В. Косіор, П. П. Любченко, П. П. Постишев) чи навіть тричі – В. Я. Чубар. Симптоматично, що доповідь «Про підсумки 1933 сільськогосподарського року і завдання готування до весняної сівби», як також прикінцеве слово за підсумками обговорення доповіді голова уряду УСССР виголосив рідною мовою, а втретє – щодо резолюції з першого питання порядку денного – промовляв вже мовою північного сусіда.

³⁴ Сталінський емісар виступив на пленумі з двома доповідями – *«Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У»* (цей виступ Постишева був співповіддю по промові Власа Чубаря) та *«Советская Украина – несокрушимый форпост великого СССР»*.

вав: «Надсилання провокаторів, контрреволюціонерів з-за кордону практикувалося зчаста під виглядом еміграції в Україну членів Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), які нібито там переслідувалися»³⁵.

Косіор доводив, що «контрреволюціонери», які перекидалися в УССР з-за кордону, мали спільників у підсоветській Україні – «досить значні групи націоналістів». Керманіч партійної організації республіки втаємничив зібрання й у недоліки чекістської діяльності недавнього минулого, які пощастило усунути, мовляв, винятково «титанічними» зусиллями Всеволода Балицького: «У минулі роки ми викрили низку контрреволюційних організацій, окремих крупних контрреволюціонерів, але всього маневру, усього плану й усієї організаційної системи, яку створили контрреволюціонери, нам тоді виявити не вдалося. І лише останнім часом органи революційної охорони викрили ці організації, і лише тепер викрита у повному обсязі уся їхня розкладницька, шкідницька робота»³⁶.

Напрочуд прикметний симбіоз у цьому Косіоровому «ми» («ми викрили», «нам тоді виявити не вдалося») – компартійного квазіполітичного та репресивно-чекістського начал. Певно, особливої відзнаки заслуговує й згадка промовця про таємну червону жандармерію як органи революційної охорони (в оригіналі імперською мовою так і було – *«органи революционной охраны»* (sic!)). Вони й справді генетично походили від таврованої комуністичною пропагандою *охранки* часів Романових, щоправда, перевершивши попередницю не лише жорстокістю й масштабами репресій, але й практичною відсутністю правового поля, в якому та ж таки охранка змушена була діяти (так звана «революційна законність» дозволяла розперезаній тоталітарній диктатурі практично будь-який кримінал – звідси й незліченні злочиння більшовицького режиму).

С. Косіор стверджував як очевидну істину, що інфільтровані у владні структури підсоветської України націоналістичні елементи під виглядом більшовицької українізації намагалися здійснити на практиці «петлюризацію» державного апарату, розбудовувати «націоналістичну, буржуазну культуру» й одночасно готувати – «за вказівкою відомих польських і німецьких елементів повстання з метою полегшення воєнного походу іноземців проти Советської України».

Цілком зрозуміло, що джерелом подібних «відкриттів» генерального секретаря ЦК КП(б)У був не його власний (чи підлеглого йому апарату) аналіз внутрішнього та міжнародного становища УССР, що ґрунтувався би на реальних фактах і тверезих оцінках, а директивні настанови московського «більшовицького штабу» на чолі з Й. Джугашвілі (Сталінін) і похідні від них «поради стороннього» – енкаведистсько-чекістського відомства, зокрема й «Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної «Української Військової Організації» та інша аналогічна документація кримінально-фантазійної міфотворчості.

Суто розмовний жанр цих обвинувальних матеріалів, за якими не було ані речових доказів, ані конкретних політичних чи кримінальних дій, спрямованих на повалення комуно-советської адміністрації в Україні чи відрив республіки від Советського Союзу, змушував і сановного промовця покликатися винятково на

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 44 зв.

³⁶ Там само.

«свідчення» та «добровільні зізнання» оскаржених чи вже засуджених у «справі УВО» та інших аналогічних «контрреволюційних організацій».

Перерахувавши низку «шкідницьких» об'єднань, «виявлених» свого часу ГПУ, С. Косіор зауважив: *«На початку цього року викрита була нова націоналістична контрреволюційна організація, на чолі якої стояли Максимович, Шумський, Біленький, Солодуб та інші, що діяла на гроші польських поміщиків і капіталістів й німецьких фашистів. Цією організацією з-за кордону керував знаменитий Коновалець, який, будучи за Петлюри начальником гарнізону Києва, уславився розстрілами сотень київських робітників».*

Зрозуміло, що малася на увазі «Українська військова організація» та її міфічна нелегальна мережа в УССР. Мета цієї організації й шляхи її досягнення доповідачем викладалися через «свідчення» відомого «увіста-нелегала» М. М. Лозинського: *«Для здійснення своєї мети: знищення советського ладу в Україні й відторгнення України від ССР, для створення самостійної української держави (буржуазно-демократичної республіки), націоналістичний блок готував збройне повстання як сигнал для інтервенції та паралельну акцію з інтервентами. **Це було головне, що давало напрям тактиці блоку у цілому та його окремих груп, зокрема УВО]**»* (у квадратних дужках закінчення цього фрагмента «свідчень» професора М. Лозинського від 9 травня 1933 р., наведеного в «Обвинувальному висновку у справі УВО» й «творчо» використаного у промові лідера КП(б)У 20 листопада 1933 р.)³⁷.

Знайшлося у цьому розділі Косіорової промови й місце для вищезгаданої «рейтингової» цитати із свідчень М. Козоріса від 13 березня 1933 р., що мала унаочнити засади, на яких, мовляв, відбувалася змова капіталістичних держав щодо спільної інтервенції проти ССР. Подаємо цитату у зворотному перекладі з російської (вилучений під час редагування «свідчень» текст подано у квадратних дужках): *«Німеччина приймає спільно з Францією і Польщею і іншими капіталістичними державами участь в поході на Радянський Союз. За це Польща відступає Німеччині забрані німецькі території **[на Шлезьку]** та Данцигський коридор.*

Як компенсату **[за це]** Польща, після завоювання Радянської України, одержує частину території за рахунок **[дістає відшкодування за кошт території Східньої]** Литви, а крім цього в сферу її впливу підпадає ціле Правобережжя з доступом до Чорного моря. Лівобережна Україна підпадає під вплив **[в сферу впливу]** Німеччини, яка могла би **[мала б]** експлуатувати вугільні і залізничні (sic! – саме *«железнодорожные»* – у російському тексті стенограми. – Авт.) **[залізорудні]** багатства Донбасу, для створення **[тут]** сильного промислового центру **[зокрема для побудови великих військових заводів на зразок заводів Круппа]**»³⁸.

У зарубіжному українознавстві, зокрема у дослідженнях Г. Костюка, матеріали листопадового пленуму аналізуються за публікаціями звітів про це зібрання в офіційній советській пресі, в тому числі московській «Правде» (до речі, у ній «залізничні» багатства Донбасу виправлені на «залізорудні»). Г. Костюк так коментує цитування лідером КП(б)У «свідчень» М. Козоріса: *«Ось ця маячня хво-*

³⁷ Там само, арк. 45; ДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 117: «Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»). – Х., 1933. – С. 91.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 45.

рого, замордованого в катівнях ДПУ письменника, очевидно, цілком вдовольнила Генерального секретаря й доповідача на пленумі. Йому здавалося, що це «свідчення» повністю доводить неможливість побудувати незалежну Україну за допомогою інтервенції, і він захоплено вигукує: «Бачите, товариші, яка тут Україна «самостійна», – все від початку до кінця завчасно запродане й розпродане іноземним капіталістам і поміщикам»³⁹.

В іншому розділі своєї доповіді, тавруючи «націоналістичний ухил Скрипника», Косіор створив фантазійний образ покійного наркома освіти республіки як такої собі «шпигунозалежної» особи, довірливого простака, яким маніпулювали «шкідники» з його оточення: «Довкола Скрипника групувалися елементи, на кшталт Ерстенюків, Баданів, Яворських та інших, які у більшості виявилися шпигами закордонних контррозвідок. До нього стікалися усі ці люди звідусіль, й він їм протегував. Він їх захищав, а вони, опанувавши ним цілковито, використовували його у боротьбі проти лінії партії. Скрипник разом з ними робив націоналістичну справу, об'єктивно сприяв контрреволюціонерам»⁴⁰.

Підаючи обгрунтованому сумніву ці твердження С. В. Косіора, Г. Костюк наводить на їхнє спростування таку аргументацію: «Навіть для невтаємниченого вся ця фантастична схема інфільтрації українських емігрантських націоналістів у життя Радянської України вже тоді не могла не видаватися дивною й неймовірною. Справді, як це могло трапитися, щоб в умовах радянського контролю й суворой перевірки людей, в умовах поліцейного нагляду за кожним громадянином, особливо ретельного підбору керівних політичних кадрів вороги радянської влади пробралися в усі галузі радянського і навіть партійного життя країни? І чому ці «агенти іноземних розвідок», які протягом десятиріччя посідали ключові позиції на всіх ділянках господарства, культури, науки, в наркоматах (міністерствах) і також у партійних організаціях республіки [...], жодного разу чомусь не зробили спроби революційного перевороту й захоплення влади?»⁴¹.

Оприлюднені советською пресою матеріали листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, ймовірно, справляли на закордонну українську (в тому числі й галицьку) громадськість враження своєрідної *божевільної маячні* – повірити у те, що все артикульоване на пленумі про викриті ГПУ «контрреволюційні осередки» та «шкідницькі організації» – правда, було вочевидь неможливо.

Особливою брутальністю відзначався виступ на пленумі другого секретаря ЦК КП(б)У (він же за сумісництвом – секретар ЦК ВКП(б/)) Павла Петровича Постишева. Поширений тип російського великодержавника, він виразно уособлював те *«море шовіністичної великоруської шушвалі»*, що перманентно вихлюпувало (й, на жаль, вихлюпує досі) на український «берег» численних непроханих варягів, цих, за самокритичною й напрочуд влучною характеристикою згасаючого лідера російських більшовиків, – *«істинно руських людей, великоросів-шовіністів, по суті, негідників і насильників»*⁴².

39 Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. – С. 210.

40 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 46 зв.

41 Костюк Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. – С. 204.

42 Див.: Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію» // Його ж. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 340.

«Істинно руський держиморда», «негідник і насильник», але з квитком члена ЦК ВКП(б) у кишені, Павло Постишев виконував тоді у підсовєтській Україні роль банального **«вишибали»** (за самохарактеристикою), відверто хизуючись цією малопочесною, але дорученою йому «самим» Сталіним місією – функцією. Декларативно-пропагандистська назва його промови на пленумі – «Советська Україна – непорушний форпост великого ССРСР» – ледь камуфлювала чорносо-тенно-погромницький зміст виступу. Наголошуючи на стратегічному завданні КП(б)У після «історичного рішення» ЦК ВКП(б) та РНК ССРСР від 14 грудня 1932 р., оратор стверджував: «Задача заключалась, в первую очередь, в том, чтобы повысить бдительность большевиков Украины, вскрыть и **вышибить** врага из захваченных им участков социалистического строительства и разгромить его» (тут і далі по тексту виділення наше. – Авт.).

Особлива заслуга у виконанні цього стратегічного завдання, зрозуміло, належала ГПУ УССР, на чому особливо наголошував Постишев: «Вы знаете, что недавно **наше славное ГПУ** разгромило ряд националистических, вредительских организаций, пытавшихся подготовить восстание на Украине, вредивших на различных участках социалистического строительства и в особенности в области строительства украинской социалистической культуры». Доповідач ніяк не міг стриматися, аби не зачитувати присутнім чи то *«характерне свідчення одного з арештованих»*, чи то *«ще одне надзвичайно цікаве свідчення одного з ув'язнених»* під вигуки штучного обурення дбайливо розсаджених у залі клакерів: «От сволота!» (які також – при потребі й за відповідною вказівкою – супроводжували («забезпечували») таке цитування сановним промовцем «зізнань» ув'язнених «шкідників» безпричинним сміхом чи вибухами дикунського реготу)⁴³.

Відтак зібрання було поінформоване про результати цього «викриття» й «вибивання»: «Наши **славные органы охраны** вскрыли за последнее время и разгромили ряд националистических, вредительских организаций.

Но отнюдь не этим одним ограничилась работа КП(б)У по разгрому националистических, вредительских организаций. «Люди решают задачи», – говорил неоднократно тов. Сталин. Это верно и в отношении классового врага. Поэтому мы, в первую очередь, направили свое внимание на обезоружение кадров врага, на беспощадное изгнание националистических элементов из их логовищ [...]. За это время **было выгнано** свыше двух тысяч человек националистических элементов из системы Наркомпроса, свыше 300 научных и редакторских работников.

Только по 8 центральным советским учреждениям **мы вышибли** свыше 200 чел. националистов и белогвардейцев, занимавших должности заведующих отделами, заведующих секторами [...]. Только по двум системам – по кооперации и «Заготзерну» – **мы вышибли** свыше тысячи человек националистов и белогвардейцев, не считая кулаков и проч. враждебные элементы».

Водночас Постишев демагогічно стверджував, що він та його «команда» не лише руйнували – «вишибали», але й «зміцнювали» ділянки «культурного фронту» підсовєтської України: «Мы не только **вышибали** националистические элементы с занятых ими позиций, но мы одновременно с этим сейчас же укреп-

⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 64.

ляли эти позиции проверенными людьми. Мы укрепили ответственные участки национально-культурного строительства как по партийной, так и по советской линии крепкими большевиками.

Мы дали культурному фронту за истекшие 10 месяцев в общей сложности не менее 1.200 чел. проверенных коммунистов на руководящую работу [...]. Достаточно сказать, что такие руководящие органы как президиум Всеукраинской Сельхозакадемии обновлен, не ошибусь, если скажу, что на 80–90 процентов своего состава. Мы также укрепили Украинский институт марксизма-ленинизма, влив туда ряд молодых, работающих товарищей. В области театра одним из наших серьезных мероприятий было снятие с театра «Березиль» его руководителя Курбаса – этого «злого гения» «Березиля», заведшего театр и в политический и художественный тупик. Мы туда дали освеженное руководство и, судя по ходу подготовки пьесы «Гибель эскадры», после смены старого руководства, театр, как будто всерьез становится на путь перестройки и включения своей работы в общий поток борьбы рабочих и колхозных масс Украины за советскую украинскую культуру»⁴⁴.

Цікаве повідомлення у своєму виступі на пленумі зробив голова Одеського облвиконкому Ф. Я. Голуб. Висловивши, як і годиться, стандартне обурення «націоналістичним проривом» в українській партійній організації й втратою її керівництвом «більшовицької пильності», промовець все ж не міг збагнути: «Як оцінити той факт, що не один чоловік, не одиниці, а **цілі ешелони ворогів сунули на Україну** за допомогою так званих комуністів?» (виділення наше. – Авт.). Зрозуміти це й справді було важко (дивись вищенаведену репліку Г. Костюка), особливо якщо не знати, що є логіка формальна, логіка діалектична, а буває й логіка... більшовицька. У пошуках відповіді Федір Якович навів зібранню «одну ілюстрацію, яка характеризує, як суттю вороги керували Наркомосом і звідти пробували вести свою політику в питаннях культурно-національного будівництва». Вважаючи цей приклад щасливим винятком вчасного попередження «підривних дій» замаскованого «класового ворога», одеський керівник наголошував: «*Адже ж факт, що за підказом шкідників у надрах Наркомосу родилась пропозиція ввезти кілька сот учителів з Галичини, яким, за пропозицією того ж Наркомосу, можна було довірити українізацію радянських шкіл*».

Тричі намагався Наркомос ставити це питання. Це значить, якби вдалося провести пропозиції довозу вчителів з Галичини, це значить, удалося б ворогам ще перекинути на Радянську Україну кілька сот штигунів німецької, чи то польської охранки»⁴⁵.

«Ворогам», звісно, не поталанило з реалізацією свого «підступного задуму»... – ліквідувати «кадровий прорив» на педагогічному фронті УССР, але пощастило натомість цим кільком сотням галицьких вчителів-українців, які так і не дістали праці на «Радянщині», але принаймні зберегли своє життя щонайменше до осені 1939 р.

Варто принагідно зауважити, що одеський керівник був водночас одним з багатьох промовців, які зафіксували, розцінюючи це як небезпечний симптом,

⁴⁴ Там само, арк. 66, 67 зв.

⁴⁵ Там само, арк. 68.

перші кроки «українізації» *à la Постишев*: «Я вважаю, що пленум [...] повинен зараз поставити під жорстоку, під сувору критику всі спроби, які є в окремих організаціях, в окремих товаришів, так чи інакше зменшити, принизити всю силу активної роботи нашої організації над здійсненням українізації. **Хіба то є новина, коли окремі товариші вважають ознакою доброго тону навіть тоді, коли вони говорять українською мовою, зараз не користати з неї? На жаль, це явище стало не рідким.** В окремих ланках державного апарату явно послаблено увагу до завдань українізації в самому апараті і через апарат» (виділення наше. – Авт.). Утім, загрозливість такої ситуації Федір Якович вбачав лише у небезпеці використання її «класовим ворогом»: «Ворог, петлюривець та й обиватель пробує тлумачити заходи, що їх спрямовує партія на виправлення припущених помилок в національному питанні на рішучу боротьбу з контрреволюційними елементами в країні, що замаскувавшись, пролізли й до партії, як кінець українізації»⁴⁶.

Щоб там не вигадував «ворог» і «обиватель», але «окремі товариші» оперативно й адекватно зреагували на реальну зміну пріоритетів національної політики ВКП(б) у підсоветській Україні й не дали ввести себе в оману тактичною зміною гасла – «Від українізації петлюрівської до більшовицької українізації!». У них не було сумнівів, що політика «українізації» як така почала у бозі. Шкода лише, що «окремі ланки державного апарату» нинішньої незалежної України все ще ніяк не позбудуться нащадків цих «окремих товаришів»...

Згадану Ф. Я. Голубом невдалу спробу скрипниківського НКО запросити кілька сот українських педагогів зі Східної Галичини, аби бодай частково заповнити дефіцит учительських кадрів у республіці, обіграв у своєму виступі й секретар ЦК КП(б)У та за сумісництвом перший заступник Голови РНК УССР П. П. Любченко, надавши цьому фактові епічного розмаху, збільшивши «кілька сот» до півтори тисячі й гіперболізувавши гіпотетичну загрозу перекидання до підсоветської України цих «шпигунів».

Як і Павло Постишев на харківському активі 14 червня 1933 р., Панас Любченко у своєму виступі на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У реанімував лист Івана Сірка від 19 травня, надавши йому нових барв та ввівши у нетрадиційний контекст. Це звернення-протест в устах Любченка перетворилося на прапор внутрішньої контрреволюції, утворюючи незримий, але реальний блок з контрреволюцією зовнішньою. Останню виразно, мовляв, символізував інший лист-протест – від Володимира Винниченка, написаний 15 вересня 1933 р. й адресований ЦК КП(б)У. Промовець особливо наголошував на «генетичній спорідненості» двох документів, свідомо об'єднуючи їх в одному підрозділі промови: «Окремо хочу зупинитися ще на двох листах: на листі відомого вам пана Винниченка, що його він написав до Політбюро ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б), і на листі кандидата до ЦК КП(б)У Івана Сірка»⁴⁷.

П. Любченко зауважував з приводу винниченкового послання: «Ми дістали від Винниченка великого листа, датованого 15 вересня 1933 р. Стурбований промовою тов. Попова на харківському активі, побачивши, що КП(б)У поставила

⁴⁶ Там само, арк. 68 зв.

⁴⁷ Там само, арк. 73 зв.

питання про розгром тих кадрів, яких добирали з активною участю Винниченка, прочитавши промову і, мабуть, одержавши відомості, що головка тих кадрів забрана і посаджена, Винниченко вирішив написати листа»⁴⁸. Панас Петрович доволі легко впорався зі з'ясуванням «справжнього обличчя» колишнього голови Директорії УНР, завершивши заочну словесну дуель з емігрантом таким, на його думку, ефективним пасажем: «Тепер ясно, куди гне Винниченко. Боротьбу нашу проти української контрреволюції, проти націоналістичних ухильників він хоче змалювати як боротьбу проти українців. Стара, потрошана тактика, нічого не вийде з неї! Даремно Винниченко витончено по-націоналістичному пише, що робимо ми це «піддаючися владі підсвідомих відчужань». Можемо заспокоїти Винниченка. Робимо ми це цілком свідомо. Боротьба з націоналістами всіх мастей – українськими й російськими, боротьба з Винниченками, Мазепами, Коновальцями є складова частина боротьби за збудування соціалізму»⁴⁹.

Відтак, «подолавши» недосяжного для нього В. Винниченка, Панас Любченко спрямував свої інвективи проти автора іншого, «не менш цікавого листа» – кандидата у члени ЦК КП(б)У І. Сірка: «В своєму листі Іван Сірко приділив надзвичайно багато місця вихвалюванню Василя Сірка. Забув тільки він сказати, яку участь брав В. Сірко разом з Шумським і Максимовичем у розламі КПЗУ. Розписавши всі «заслуги» В. Сірка, Іван Сірко кінчає: «Його арештом вражений й вважаю його неправильним».

Подумайте, товариші! Органи ДПУ викрили контрреволюційні організації УВО, боротьбистсько-укапістську групу, есерівську, блок українських есерів з російськими меншовіками і есерами. Як повинен реагувати на це член партії, а тим більше кандидат ЦК партії? Комуніст міг тільки, як то ми бачили на харківському міському активі, схвалити дії ДПУ – послати привітання і подяку тов. Балицькому, органам ДПУ» (виділення наше. – Авт.).

Промовець, очевидно, таки вважав, що участі у розламі КПЗУ (вигаданої чи навіть реальної) цілком достатньо для арешту й не вимагав інших доказів «контрреволюційної» діяльності. Його ж опонент у листі від 19 травня 1933 р. визнавав такий арешт неправильним і бачив у ньому частину антигалицької змови сталінських спецслужб.

Цитування Любченком окремих фрагментів листа І. Сірка викликало репліку П. Постишева (несподівано українською мовою – вірогідно, йдеться про переклад під час підготовки матеріалів до друку): «Ач, те ж саме, що Винниченко пише!» (природною постишевою мовою, очевидно: «Ишь ты, то же самое, что Винниченко пишет!»).

Заохочений «високою» увагою до своєї промови (другий секретар ЦК КП(б)У лукавив і в даному випадку, зробивши вигляд, що про лист І. Сірка довідався щойно – з виступу Любченка), Панас Петрович з ентузіазмом продовжував «добивати» колишнього молдавського партійного лідера: «Правильно. Винниченко пише, що йому не дають можливості працювати тому, що він українець, а кандидат ЦК КП(б)У заявляє – «не довіряють тому, що ти з галичан». Отже, за

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само, арк. 74.

Іваном Сірком, арештовують не контрреволюціонерів, не шпигунів, що походять з Галичини, а галичан».

Заява про демісію секретаря обкому КП(б)У МАССР на знак протесту проти «галицької операції» ГПУ, за оцінку П. Любченка: *«Це вже демонстрація, протест проти тих заходів, що їх партія вживає для розгрому української контрреволюції, для розгрому націоналістичного ухилу всередині партії. Чи попав Іван Сірко в шлею до націоналістів, я не знаю, але що він побіг підбігом поруч з ними, це не підлягає ніякому сумніву»*⁵⁰.

Не маємо певності, чи справді І. Сірко побіг слідом за «націоналістичним возом». Очевидно, на жаль, ні. Натомість безперечно, що його сановний критик попав-таки «у шлею» до ... енкаведистів і «побіг підбігом» у їхньому кільватері, аж поки не добіг до фатального для себе 30 серпня 1937 р. Адже саме ГПУ було заштанковим натхненником/суфлером удаваного пафосу промови П. Любченка 22 листопада 1933 р., а *«Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної «Української Військової Організації» («УВО»)»* (Харків, 1933), друкарський примірник якого («Коричневу книгу») він як секретар ЦК отримав напередодні пленуму, – слугував для Панаса Петровича ледь не головним джерелом знань про «викриття» ГПУ «українську контрреволюцію» й використовувався ним як підручний цитатник.

І докладний порівняльний аналіз автентичних матеріалів пленуму, що збереглися, підтверджує висновок про «Коричневу книгу» як ледь не єдине джерело натхнення П. Любченка (й не лише «полум'яного Панаса») у його філіппіках на адресу зовнішньої та внутрішньої контрреволюції.

Правлена стенограма виступу П. Любченка 22 листопада 1933 р. «Огонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках» виразно доводить, що з промови «артилериста» свідомо вилучено будь-які згадки про «Обвинувальний висновок у справі УВО», чи «Коричневу книгу», як його називав Любченко за кольором палітурки (згадка про брунатний колір цього витвору ГПУ викликала небажані асоціації з «коричневою чумою» – німецьким націонал-соціалізмом, нещадно поборюваним тоді сталінською пропагандою).

Чільний представник тубільного компрадорського істеблішменту, Панас Петрович Любченко був напівінтелігентом. Промовисті його атестації містяться у щоденниках академіка С. Єфремова, де неодноразово згадується *«генерал-губернатор Київський П. Любченко»*, *«превосходительний Любченко»*, *«помпадур»* тощо.

Недоліки загальної освіти тодішнього голови Київського окрвиконкому систематично вигулькували у його публічних виступах. У вересні 1926 р. він промовляв у Києві на геологічному з'їзді й, за С. Єфремовим, «почав геологів навчати геології і виявив при сій вірній оказії, що для його геологія й археологія – це все одно. «Ви тут, – сказав, – зібралися, щоб нові відкриття в геології освітлити, а в нас в Ольвії теж тепер провадяться розкопки і чимало інтересного знаходять. То колись думали, що геологія наука суха, не інтересна, про всяку старовину, а от тепер радянська влада з геології користується для антирелігійної пропаганди... І так далі в тому ж таки дусі». У березні 1927 р. на ювілеї уславленої актриси Г. Борисоглібської Панас Петрович чергового разу «відзначився»: «Говорить Люб-

⁵⁰ Там само, арк. 74 зв.

ченко промову. І поміж усякими іншими премудростями раптом іменує ювілятку: ви, каже, були одною з перших могиқан. Резон: скоро бувають останні могиқан, то чому ж не бути й першим?»⁵¹.

Й надалі Любченко залишався вірним собі. Вже в статусі голови Уряду УССР, 27 січня 1937 р. на Надзвичайному XIV Українському з'їзді рад він виголосив доповідь «Про проект Конституції УРСР», завершивши її сервілістичною обітницею: «Схвалюючи нову Конституцію УРСР, обранці українського народу, весь український народ дадуть обіцянку великому Сталіну, що ми зробимо все, щоб **Українська Радянська Соціалістична Республіка була найкращою перлиною** в сузір'ї соціалістичних республік, що творять [...] Союз Радянських Соціалістичних Республік. Ми, живучи за новою, Сталінською Конституцією, зробимо все, щоб кордони Радянської України були непорушні, були межую смерті для всякого ворога, який наслідиться їх переступити» (виділення наше. – *Авт.*).

Важко сказати, чи усвідомлював промовець двозначність своєї згадки про УССР як «**найкращу перлину**» серед провінцій сталінської тоталітарної держави. Очевидно, що асоціація «**УССР – найкраща перлина в ССРСР**» та «**Індія – дорогоцінна перлина у короні Британської імперії**» й – відповідно – некорисне для советської пропаганди порівняння колоніального статусу обох «перлин» П. Любченку на думку не спадали (з тієї ж причини, мабуть, що примхливо поєднувала в його промовах археологію з геологією й «перших» та «останніх» з «могиқан» – тобто за браком належної освіти)⁵².

У цьому контексті цілком зрозуміло, чому оглухлий від власної «канонади», скерованої проти «націоналістів» та «націонал-ухильників», Любченко вчасно не збагнув, що *брунатна* палітурка «Обвинувального висновку у справі УВО» (за який, зокрема, промовець так *«вітав і дякував тов. Балицькому, органам ДПУ»*) до болю нагадує як колір однострою штурмовиків – напіввійськового з'єднання нацистської партії, так і будівлі штаб-квартири (з 1931) керівництва НСДАП у Мюнхені – званої як *«Коричневий дім»* («Braunes Haus»), що, особливо після приходу гітлерівців до влади, покликало до життя широке застосування антифашистською публіцистикою терміна *«коричнева чума»* на означення німецького націонал-соціалізму. Зрозуміло, що генетично споріднений з німецьким аналогом, російський комуністичний тоталітаризм сталінського зразка аж ніяк не був зацікавлений в артикулюванні цієї подібності, на якій несвідомо наголосив П. Любченко.

Отже, порівнюючи автентичного й цензурованого Любченка, переконуємося, що безпосередньо на пленумі, у порівняно вузькому колі його делегатів, він озвучив такі речі, що їх республіканська адміністрація вважала за краще не пускати у друкованому вигляді на широкий читачький загал чи поширювати серед низових партійно-советських функціонерів.

Так, наприклад, тавруючи «програму світового імперіалізму, українських націоналістів і російських чорносотенців», секретар ЦК КП(б)У стверджував (вилучений текст подаємо у квадратних дужках): «**[Коли перечитуєш матеріали, що**

⁵¹ Див.: *Єфремов С. О.* Щоденники. 1923–1929. – С. 406–407, 483.

⁵² Див. докладніше: *Рубльов О. С.* Любченко Панас Петрович // *Уряди України у ХХ ст.*: Наук.-документальне видання. – К., 2001. – С. 357–361.

роздало ДПУ, «Коричневу книгу», бачиш, що] Програма УВО, програма Польської військової організації – ПВО, програма боротьбистсько-україстського об'єднання, об'єднання українських і російських есерів – основним пунктом знову таки ставлять відрив Радянської України від Радянського Союзу». Після такої кон'юнктурної правки текст виглядав динамічнішим та значно категоричнішим – усувалося застереження, котре псувало враження й викликало підозру, що оратор лише переповідає зміст цієї, спродукованої ГПУ УСССР, «Коричневої книги».

І в іншому місці, у відповідь на висловлену В. Винниченком у листі від 15 вересня 1933 р. образу, що він аж ніяк не працює *«на користь закордонних розвідок»*, як це стверджували свого часу московські «Известия», й вимагає відповідної сатисфакції, П. Любченко натомість доводив, що спростовувати таке повідомлення не було підстав: «Не спростували тому, що не було ніякої помилки. Не спростували тому, що знаємо, що Винниченко на еміграції ніколи не припиняв своєї контрреволюційної роботи проти країни Рад. Ми знаємо тепер не тільки про його змови з Григорьевим, а й про спільну роботу з Коновальцем, знаємо, як і коли посилав він на Радянську Україну шпигунів і іншу націоналістичну наволоч»⁵³.

Це стверджував Панас Любченко у надрукованому стенографічному звіті пленуму. Натомість в оригіналі промови йшлося (знову ж таки вилучений текст у квадратних дужках): «Не спростували тому, що знали **[а тепер документи ДПУ це ще раз стверджують]**, що Винниченко на еміграції ніколи не припиняв своєї контрреволюційної роботи проти країни Рад»⁵⁴. Очевидно, що виявлення автентичного тексту промови П. Любченка дозволяє виразніше уявити, з якого саме джерела знань черпав Панас Петрович власні приголомшливі повідомлення про Винниченка, який, мовляв, надсилав в УСССР «шпигунів і іншу націоналістичну наволоч».

Надзвичайно промовисто простежується нагнітання Любченком шпигуноманії, антискрипниківської та антигалицької істерії у розділі його промови *«Активізація української контрреволюції і наші помилки»*. Оратор каюся, що ЦК КП(б)У «прогавив» наростання «націоналістичного ухилу» всередині партії на чолі зі Скрипником, а відтак висловлював жаль, що вчасно не було *«погромлено ті кадри, які його оточували і більшість яких були або шпигуни, або їх помічники»*. «Шпигуни» чи їхні «помічники», принаймні частина з них, були названі поіменно: «Товариш Постишев розказував тут, як Скрипник боровся за Бадана. Навіть коли ЦК КП(б)У санкціонував виключення Бадана з партії, Скрипник поїхав до ЦКК ВКП(б) боронити Бадана.

Можна було б назвати десятки фактів наполегливості в обороні націоналістів. Візьміть Курбаса. Скрипник на Політбюрі поставив спеціально питання про те, щоб прийняти Курбаса до партії. Коли Політбюро відмовило йому і доручило Скрипникові передати Курбасові, що ми його прийняти до партії не можемо, Скрипник одмовився виконати доручення, і довелося доручити іншому.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 74.

⁵⁴ Там само, спр. 421, арк. 214.

Напосідливо тягнув він до партії професора Лозинського, члена центру УВО. Вже наприкінці 1932 р. викликав він до себе секретаря осередку, вимагаючи прийняти Лозинського до партії».

Як бачимо, з «десятків прізвищ» ворогів, які ховалися за спину колишнього наркома освіти, Любченко назвав чомусь лише трьох галичан – О. Бадана-Яворенка, Леся Курбаса й М. Лозинського (це, очевидно, мало бути поширеним коментарем до промови С. Косіора – *«из всех контрреволюционеров-националистов, которые сейчас разоблачены, подавляющее большинство к нам приехало из-за границы – из Праги, Галиции и др. мест»*).

А далі Любченко надав «довершеної» форми тому, про що лише почав говорити один із попередніх промовців – Ф. Я. Голуб, тобто намірові скрипниківського НКО запросити в УССР *«кілька сот учителів з Галичини»*, що, за довільним припущенням одеського керівника, асоціювалися з «кількомастами шпигунів німецької, чи то польської охоранки». Оці невиразні «кілька сот учителів з Галичини» в устах Панаса Петровича обернулися *на півтори тисячі «шпигунів і військових агентів»*, котрі з легкої руки Миколи Скрипника мали розсіятися по підсоветській Україні й шкодити, саботувати, шпигувати: *«З великою наполегливістю вимагав він від Політбюра дати дозвіл на ввіз 1.500 учителів з Західної України, тому, бачите, що у НКО кадрів не вистачає. Тепер абсолютно ясно, що Скрипник виконував тоді, сам того не знаючи, пряме доручення УВО: 1.500 учителів, добраних Баданами, це були б 1.500 офіцерів і підофіцерів, шпигунів і військових агентів»*⁵⁵.

Останній абзац з промови П. Любченка 22 листопада 1933 р. невдовзі став ледь не хрестоматійним, оскільки його неодноразово тиражували советські часописи й критично коментувала українська некоммуністична преса за кордоном. Знову ж таки автентичний Любченко не був таким уже категоричним і тим паче хрестоматійним, оскільки відверто зазначив джерело, звідки запозичив інформацію щодо «ешелонного» (такого дивовижного навіть для вищезгаданого Ф. Я. Голуба) перекидання «шпигунів» і «контрреволюціонерів» з-за кордону: *«З великою наполегливістю вимагав він від Політбюра дати дозвіл на ввіз 1.500 учителів з Західної України, тому, бачите, що у НКО кадрів не вистачає. Тепер абсолютно ясно [особливо, коли перечитати «Коричневу книгу» ДПУ], що Скрипник виконував тоді, сам того не знаючи, пряме доручення УВО: 1.500 учителів, добраних Баданами, це були б 1.500 офіцерів і підофіцерів, шпигунів і військових агентів»*⁵⁶ (вилучений при редагуванні текст у квадратних дужках).

Отже, комуністична цензура у виданій понад двадцятитисячним накладом стенограмі листопадового об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. свідомо вилучила згадки про наявність на руках у вищій партноменклатури УССР секретної й настановної «Коричневої книги» – «Обвинувального висновку у справі контрреволюційної «Української Військової Організації» («УВО»)»⁵⁷.

⁵⁵ Там само, спр. 422, арк. 73.

⁵⁶ Там само, спр. 421, арк. 206.

⁵⁷ Стеногр. звіт об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У 18–22 листоп. 1933 р., попри чималий наклад, влада віднесла до категорії цілком таємних видань. Його пр. № 20.030, адресований нач. по-

Але те, що, на думку цензорів, могло зіпсувати імідж «вождів» підсоветської України, вочевидь дозволялося функціонерам рангом нижче (якщо, звичайно, ми не маємо справу з цензорським недоглядом чи – боронь Боже – прощуками невичищеної ще тоді «контрреволюції»!). Так, у виступі на листопадовому пленумі завідувача Культпропвідділа ЦК КП(б)У М. М. Кіллєрога йшлося: «Що характерно для контрреволюційної діяльності наших класових ворогів на культурному фронті? Яскраву відповідь, чіткий аналіз нам дає доповідь тов. Косіора і промова тов. Постишева». Але вже наступним реченням, всупереч «яскравим відповідям» й «чіткому аналізу» обох секретарів ЦК, Михайло Маркович несамохіть, звісно, адресував слухачів-читачів до «першоджерела» цих відповідей та аналізів – тієї ж сумнозвісної «Коричневої книги»: «Головним і вирішальним в контрреволюційній діяльності «УВО», *як це показує збірник ДПУ УСРР «Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской военной организации» («УВО»)»*, – була, – поруч з підготовкою озброєного повстання і активною допомогою імперіалістичним інтервентам, – широка пропаганда ідеї відриву України від СРСР і вперта робота в напрямку розташування своїх сил на провідних ланках наукової і культурно-освітньої системи»⁵⁸ (виділення наше. – Авт.).

Перелік і характеристика цих провідних ланок культурно-освітнього «фронту», що їх тимчасово контролювали «націоналісти-шкідники», подавалися за «класичною» схемою ГПУ УСССР. Утім, М. Кіллєрог додав дещо й від себе. Зокрема, промовець вдався до образної характеристики «санаційної» діяльності нового керівництва НКО на чолі з В. П. Затонським, яке, мовляв, «розчистило націоналістичний бур'ян на ланах культурного фронту, який так інтенсивно сіяв Скрипник і в НКО і в ВУАНі»⁵⁹.

Попередніх доповідачів підтримав у своєму виступі й представник КПЗУ у Виконкомі Комінтерну А. Г. Сенченко. Він, зрозуміло, не цитував власний меморандум від 14 липня 1933 р. щодо «підривної роботи» увістського підпілля у КПЗУ й на теренах УСССР, але спрямування його виступу було аналогічним. Оратор підтримав думку попередників щодо необхідності «розтросити головну тепер на Радянській Україні небезпеку – українського націоналізму, що змикається з імперіалістичними інтервентами».

Сенченко виявив бажання з'ясувати присутнім нагальну потребу подолати цю небезпеку «на прикладі нашої боротьби з однією найнебезпечнішою контрреволюційною фашистською організацією, з якою змикаються опортуністи, ухильники в КП(б)У і КПЗУ». Заінтригувавши зібрання, промовець негайно конкретизував, про яку саме організацію йдеться: «Мова йде про контрреволюційну фашистську організацію ОУН – УВО, що центром своїм має Берлін і має свої осередки в Празі, Відні, Варшаві, має свою організацію на Західній Україні, а також мала в нашій країні Рад, зокрема на Радянській Україні, свої підпільні контррево-

літвід. Попаснянського експлуатаційного р-ну, що зберігається у ЦДАГО України, містить суворі застереження: «*Цілком таємно. Зберігати як шифр. Підлягає поверненню. Копіювати заборонено*».

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 75.

⁵⁹ Там само.

люційні організації. На чолі цієї контрреволюції стоїть відомий кат київських робітників Коновалець»⁶⁰ (виділення наше. – *Авт.*).

Отже, представник КПЗУ у ВККІ, слідом за іншими делегатами, підтримав енкаведистську версію про наявність у реальної УВО Є. Коновальця розгалуженої мережі реальних підпільних осередків у підсоветській Україні. Водночас Антін Григорович – у звичному для перебігу пленуму річищі – запевнив присутніх: «Розгром націоналістичного ухилу Скрипника – це міцний удар по українському націоналізму. Викриття й ліквідація органами ДПУ на чолі з тов. Балицьким контрреволюційних, шкідницьких організацій українського націоналізму на Радянській Україні – це розтрошувальний удар по планах міжнародних інтервентів».

Промовець закликав прийти на допомогу «нашій братній Комуністичній партії Західної України», оскільки для неї за тогочасних умов виявилось заважким накреслене перед нею Москвою надзавдання – протиставити «фашистській брехні» «фашистської ОУН-УВО» популяризацію «дійсного стану УССР, показати широким трудящим масам Західної України наші досягнення і нашу боротьбу за ліквідацію труднощів і проривів у соціалістичному будівництві Радянської України». Нездатність КПЗУ виконати цю важку місію А. Г. Сенченко аргументував традиційно, за полегшеною схемою – мовляв, справа не у реальному катастрофічному стані підсоветської України, спричиненому правлячою ВКП(б) – КП(б)У, а лишень у «прошуках ворогів» й «шкідників», «увістської агентури»: «Пояснюється це тим, що і в КПЗУ були припущені помилки і хиби в боротьбі з українським націоналізмом, і більш того, було припущено в певних ланках партії примиренське ставлення до українського націоналізму. Пояснюється це також тим, що контрреволюційні елементи УВО просякли в окремі ланки нашої братньої партії і вели там свою розкладницьку роботу».

Визнавши «шкідливою» для діяльності КПЗУ роль її колишнього куратора Миколи Скрипника, Антін Сенченко разом з тим завершив свій виступ неоднозначною сентенцією: «Тов. Любченко правильно говорив тут про Сірка, який демонстративно став на захист всіх націоналістів-галичан. Це шкідлива антипартійна позиція. Але треба сказати, що і намагання охоювати КПЗУ в цілому – це антипартійний вчинок. Треба дати цьому рішучу відсіч. Наша братня КПЗУ за допомогою КПП і КП(б)У швидко ліквідує свої помилки, підніме свою боездатність і підготується до тих вирішальних боїв, до яких вона йде»⁶¹. Промовець, зрозуміло, ще не знав, що «охоювання в цілому» не лише КПЗУ, але й КПП та КПЗБ вже перетворювалося на «генеральну лінію» сталінського керівництва ВКП(б) та Комінтерну.

Партійну фракцію Оргкомітету Співки радянських (советських) письменників України репрезентував на пленумі *І. Ю. Кулик* (згодом перший голова СРПУ), промова якого, зрозуміло, концентрувалася на викритті «підривної роботи» на «літературному фронті» УССР. Завуальовано згадувалася у виступі Ізраїля Юделевича (Івана Юліановича) й Співка революційних письменників «Західна Україна» – «невід’ємна складова» розгалуженої віртуальної мережі «Української військової організації» в УССР.

⁶⁰ Там само, арк. 76.

⁶¹ Там само, арк. 77 зв. – 78.

Щоправда, від узагальнюючих закидів на адресу «Західної України» (на кшталт поданих у згаданій «Коричневій книзі» колективного авторства СПВ ГПУ УССР) літературний генерал утримався, хоча вочевидь був з ними обізнаний, згадавши натомість прізвища поодиноких репресованих спілчан як, мовляв, усоблення брудної діяльності іноземної імперіалістичної агентури: «Саме тим, що українська радянська художня література стала могутнім знаряддям класової боротьби, соціалістичного будівництва, масово-політичного виховання трудящих, саме цим пояснюються постійні спроби класового ворога захопити вплив на цю радянську українську літературу, пролізти в неї. Не було, товариші, жодного контрреволюційного угруповання на Україні без спроб пролізти в літературу [...]. А тепер, товариші, *зважає на контрреволюційну організацію УВО, де було стільки письменників серед членів УВО, оці шпигуни, запродавці закордонних інтервентів, всі ці Ялови, Козорізи, Атаманюки і чимало іншої сволоти*»⁶² (виділення наше. – Авт.).

Хоча ГПУ УССР вже підписало Спілці революційних письменників «Західна Україна» смертний вирок, але принаймні формально літорганізація підсоветських галичан ще животіла: 30 жовтня, напередодні листопадового пленуму, вийшло друком останнє, подвоєне число – № 7/8 (43/44) однойменного часопису Спілки з прикметною редакційною статтею – «*За більшовицьку пильність*». У ній містилася ритуальна подяка ЦК ВКП(б) за постанови від 14 грудня 1932 р. та 24 січня 1933 р., що «вказували» на помилки української парторганізації у сільському господарстві й національно-культурному будівництві. «Втрата більшовицької класової пильності», на думку автора (авторів?), сприяла тому, що «ріжні агенти куркульства, петлюрівщини, польського і німецького фашизму, часто з партквитками в кишені, довгий час вели свою підривну роботу, спрямовану на зрив соціалістичного будівництва». Ці ж «агенти контрреволюції», мовляв, «зуміли навіть заплутати старого більшовика тов. Скрипника». У публікації одночасно наголошувалося: «Серед цих агентів фашизму, викритих органами ДПУ, є чимало виходців з Західної України, що довгий час вели свою чорну, дворушницьку роботу на різних ділянках і передовсім на дільниці нашого культурного будівництва. Вони попролазили на відповідальні роботи культурного фронту, а деякі з них навіть втерлися в Спілку революційних письменників «Західна Україна» і, прикриваючись високим і почесним ім'ям *радянського і революційного письменника*, творили свою ганебну зрадницьку роботу».

Стаття самокритично визнавала «притуплення більшовицької пильності» й у лавах самої «Західної України»: «Тільки послабленням більшовицької чуйності з боку нашої марксівської критики та пролетарської літературної громадськості можна пояснити той факт, що ріжного роду шкідники могли так довго прикривати своє справжнє націоналістичне контрреволюційне обличчя, перебувати в спілці «Західна Україна» та друкувати свої твори [...]. Твори сумнівної художньої вартості, ідеологічно шкідливі за змістом (як Атаманюк, Козоріс, Рудик та ін.). Викриття цих замаскованих ворогів пролетарської диктатури зобов'язує нас надалі максимально підвищити нашу класову чуйність та пильність у нашій щоденній роботі [...]. Цю замасковану форму буржуазного націоналізму особливо

⁶² Там само, арк. 78.

уперто культивувала Київська група членів «Західної України» на чолі з В. Атаманюком [...]. Ми мусимо вирвати до останків коріння контрреволюційних елементів, що прикриваються всякими машкарами».

Отже, редакційна стаття «За більшовицьку пильність» демонструвала виразне прагнення керівництва «Західної України» локалізувати «націоналістичний прорив» у спілчанських лавах винятково межами київської філії літорганізації, спираючись водночас на ненадійний авторитет згаданого виступу П. Постишева й шукаючи у ньому якихось гарантій від подальших репресій: «Разом з тим треба дати рішучу більшовицьку відсіч всяким балачкам про *«похід на галиччан»*. Ці балачки підсуває і розповсюджує класовий ворог. Тов. Постишев у своїй промові на пленумі харківського обкому та облвиконкому 14 червня 1933 р. ясно про це сказав [...]»⁶³

Ця публікація була декларацією про лояльність Спільки революційних письменників «Західна Україна» щодо репресивних дій влади взагалі й водночас своєрідною легітимізацією арештів київських колег-літераторів, беззастережно зарахованих у статті до «замаскованих контрреволюціонерів». Варто також зауважити, що й керівник літературної організації – Мирослав Ірчан – був арештований лише через місяць після пленуму – 28 грудня 1933 р. Ймовірно, саме цими обставинами й пояснювалася відносна «стриманість» промови І. Кулика на листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У й відсутність у ній узагальнюючої негативної атестації діяльності «Західної України» як одного з *«чільних осередків УВО»*.

Листопадовий пленум, що в ньому як мовчазний спостерігач брав участь і колишній молдавський парткерівник, нарешті вирішив і його «організаційне» питання, ухваливши: «Зважаючи на те: 1) Що тов. Сірко Іван, після арешту члена шпionської контрреволюційної організації Василя Сірко, подав в ЦК антипартійну заяву, в якій намагався захищати членів контрреволюційної організації, виразив сумнів у правильності їх арешту. 2) Що як секретар Молдавського обкому Сірко Іван проявив примиренське ставлення до українських націоналістів і до націоналістичного ухилу Скрипника – вивести Сірко з числа кандидатів в члени ЦК»⁶⁴.

Складається враження, що І. Сірка не виводили зі складу ЦК КП(б)У на черневому пленумі 1933 р. (хоча й мали формальні підстави) свідомо – лише тому, аби апелювати до його формально високого статусу у компартійній ієрархії УССР (тим яскравішим, мовляв, було його «гріхопадіння») й мати можливість доводити широкому загалу на листопадовому пленумі, що до «впливових товаришів», за «широкими спинами» яких ховалися «шкідники» й «контрреволюціонери» з партквитком у кишені чи без, належав не лише колишній нарком освіти України. У цій якості «хлопчика для биття» Іван Сірко на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У виступав у несподіваному для себе амплу «побратима Винниченка» й – до певної міри – навіть «дублера» покійного Скрипника.

Така «багатофункціональність» Івана Сірка, ймовірно, пояснювалася тим, що на час листопадового пленуму він єдиний з умовної групи *«впливових товаришів»* не лише залишався живим, а й досі перебував на волі: Микола Скрипник

⁶³ Див.: *За більшовицьку пильність // Західна Україна*. – 1933. – № 7/8 (43/44). – С. 44–45.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 81.

відійшов у Вічність 7 липня 1933 р.; іншого ж кандидата у члени ЦК КП(б)У – Андрія Річицького, якого листопадовий пленум вивів не лише з кандидатів у члени ЦК, але й позбавив партквитка⁶⁵, 8 вересня 1933 р. арештували серед білого дня – на харківській вулиці, коли супроводжував додому з вокзалу сина, який повернувся з санаторію. ГПУ інкримінувало заарештованому належність до «УВО», а також «активну провокаторську контрреволюційну роботу, спрямовану на повалення Радянської влади на Україні»⁶⁶.

Після зречення з посади секретаря Молдавського обкому КП(б)У І. Сірко працював на рядовій посаді у ВУРПС. Втім, навіть після визнання ним «антипартійною» своєї заяви до ЦК КП(б)У від 19 травня й виведення з кандидатів у члени ЦК у листопаді 1933 р. його не залишали у спокою. Тривала психологічна атака, спрямована проти колишнього номенклатурника-дисидента.

Незважаючи на добровільний перехід з владних вершин до становища суспільного маргінала й відтак викликаний «вогонь на себе» (зокрема з боку «артилериста» П. Любченка), колишній молдавський партійний лідер все ще чинив опір і навіть спромігся на другу заяву-протест. Очевидно, наприкінці листопада – на початку грудня 1933 р. (текст звернення поки що не пощастило виявити), під враженням інформації у часописі «Комуніст» щодо «контрреволюційної діяльності» Василя Сірка, він написав спростування з цього приводу до бюро партосередку КП(б)У, в якому кваліфікував газетні повідомлення про його родича як «невірні»...

Тоталітарна влада вимагала від Івана Сірка беззастережно «ідеологічно роззброїтися» і цієї мети вона зрештою досягла. Наприкінці грудня 1933 р. він подав заяву до бюро осередку КП(б)У Палацу праці у Харкові. Документ цей можна було би назвати «анти-Сірко», оскільки його автор намагався спростувати себе ж самого, запевнити владущих у власній лояльності. Єдине, що псувало враження, – заданість і штучність (на противагу щирій декларації від 19 травня) цього звернення, яке починалося як мітингова декларація: «Листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У підсумував величезні успіхи партії в боротьбі за перетворення колгоспів в більшовицькі і колгоспників в зажиточних, а також в здійсненні ленінської національної політики та накреслив бойову програму дій за перетворення Радянської України, невід'ємної частини могутнього СРСР, в передову республіку робітників та колгоспників. Обов'язком кожного комуніста з'являється вивчення і більшовицьке здійснення цих вказівок. Засуджуючи зі всією категоричністю антипартійну заяву, подану в ЦК, в зв'язку з арештами контрреволюціонерів, вважаю за свій партійний обов'язок зробити таку заяву [...]»⁶⁷.

Не полишає враження, що текст заяви (за несуттєвими дрібницями) у найголовніших своїх рисах запозичений з матеріалів листопадового пленуму ЦК і

⁶⁵ У постанові листоп. пленуму «Про кандидата в члени ЦК – Речицького» йшлося: «Зважаючи на те, що кандидата в члени ЦК – Речицького – викрито як дворушника і зрадника, як члена націоналістичної контрреволюційної організації, що ставила своїм завданням відрив України від Радянського Союзу і перетворення її в колонію чужоземного імпералізму – Пленум ЦК ухвалює – виключити Речицького з кандидатів в члени ЦК і із партії» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 81).

⁶⁶ Див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 224.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6209, арк. 173.

ЦКК КП(б)У й насичений прихованими (напівприхованими) цитатами з директивних настанов цього сумнозвісного погромницько-антиукраїнського зібрання.

Не будемо стверджувати, що автор справді вірив у декларовані пленумом «величезні успіхи» компартії у перетворенні колгоспників на заможних. Жанр документа вимагав бути грішником, який кається, визнає реальні й вигадані провини та сповідує щодо віртуальних «успіхів» комуністичної адміністрації давній принцип – «*Credo, quia absurdum!*».

Принаймні у кріслі керівника комуністів АМССР І. Сірко був тверезим прагматиком, хоча й «бійцем партії». Його цілком таємний лист з Тирасполя до секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева від 10 квітня 1933 р. подає не пропагандистську, а цілком реалістичну картину загальної ситуації у підсоветській Молдавії: «Незважаючи на вжиті за директивою ЦК Обкомом партії заходи, стосовно допомоги потребуєчим колгоспам та районам, слід з усією чіткістю заявити, що продовольчі труднощі загострюються з кожним днем [...]. В Ананьївському районі ми маємо у низці сіл масові випадки опухання на ґрунті голоду. Те ж саме має місце у Балтському районі й частково у Кодимському [...]. У Балтському й Ананьївському районах значно побільшало смертних випадків [...]. Є випадки людожерства, убивств на цьому ґрунті [...]. В Ананьївському районі особливо враженими селами продовольчими труднощами є Гандрабури, Валеґоцулово, містечко Н. Георгіївка, Точилово, Байтали, Ананьїв – IV-та дільниця.

Усього по району нараховується 1.675 голодуючих родин [...]. Кількість померлих по району за березень місяць, за неповними даними, 360 осіб [...]. У Валеґоцулово, містечку, голодує 200 родин, щоденно по 3–4 смертних випадки від голоду [...]. Вишукуючи усі засоби, які є у розпорядженні Молдавії, я прошу ЦК врахувати це становище й по можливості надати допомогу для цих районів [...]. Повідомляючи про це, прошу надати допомогу, тому що внутрішніх ресурсів, нами мобілізованих, не вистачить»⁶⁸.

Отже, звернення керівника Молдавського обкому до ЦК КП(б)У від 10 квітня й грудневий покайний лист І. Сірка складають враження написаних двома різними особами. Річ у тім, що виконані ці документи у різних жанрах, у протилежній, так би мовити, стилістиці. Перший з них – таємне поточне листування правлячої більшовицької партії – покликаний був по можливості об'єктивно та стримано-лаконічно (без зайвих емоцій) інформувати керівництво республіки про ситуацію у голодуючій АМССР та заходи тамтешнього обкому КП(б)У щодо подолання кризи й збереження життів тих, хто ще здатний був працювати, не заради «абстрактних» гуманітарних цілей, а для виконання «народногосподарських планів». Другий лист – це ритуальне, у «кращих» традиціях жанру, каєття,

⁶⁸ Там само, оп. 6, спр. 301, арк. 204–207.

15 квіт. 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання – «Прохання Молдавського обкому щодо надання додаткової продовольчої допомоги», ухваливши: «Отпустить дополнительно АМССР 10.000 пудов хлеба для оказания продовольственной помощи особо нуждающимся колхозам (из резерва ЦК). Ввиду имеющихся в ЦК сведений о том, что выданная раньше помощь расплелена между большим количеством колхозов, обязать Обком оказываемую сейчас помощь концентрировать в наиболее тяжелых районах и колхозах для быстрой ликвидации пораженных очагов» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 301, арк. 203).

беззастережне «роззброєння» перед садистською волею партійних сановників, сервільна готовність слухняно сприйняти будь-яке рішення своєї долі.

Груднева (1933 р.) заява І. Сірка, крім вищенаведеної преамбули, складалася із шести частин – тематичних блоків.

У перших двох частинах, у річці настанов московського керівництва щодо зміни пріоритетів із синхронної боротьби на два фронти (проти великодержавного російського шовінізму – переважно декларативної – й місцевого націоналізму) на асиметричне подолання насамперед місцевого, українського націоналізму як «тимчасової (на наступні майже 60 років!) головної небезпеки», схвалювався новий курс партійного керівництва. Сумнівний авторитет «оперативно-чекістських» повідомлень правив за хисткий ґрунт, на якому проростали далекі від життєвих реалій слова Івана Сірка: «Розгром буржуазно-націоналістичних елементів органами пролетарської диктатури зі всією ясністю показав всі шпійонські підлости і контрреволюційні махінації різних контрреволюціонерів, пролізших в партію і робивших в партії свою гидку роботу. Контрреволюціонери, шпики широко використали КПЗУ для підривної роботи. Це видно із зізнань провокатора і лютого ворога робітників і селян Букшованого, Лозінського, Вікула, це видно із контрреволюційно-шпійонської роботи Максимовичів, Василькових, Шумських та ін.»⁶⁹.

Відтак заявник зауважував, що «більшовизація КП(б)У відбувалась в непримиренній боротьбі з шовіністами і націоналістами в своїх лавах», і висловлював упевненість, що «вогонь, відкритий партією по носіям цих ідей», мовляв, «очищує партію від ворогів і наносить більшовицький удар останнім надіям українського фашизму на свою агентуру в партії».

«Анти-Сірко» зразка грудня 1933 р. цілком у річці квазітеоретичних побудов Косіора – Постишева – Любченка (та їхнього майже незримого співавтора Балицького «со товарищи») проголошував: «Націоналістичний ухил в КП(б)У на чолі з Скрипником зосередив в своєму ідейному арсеналі всі контрреволюційні теорії різних дрібнобуржуазних партій і з'явився щитом, заслоняючись яким, вели свою контрреволюційну і шпійонську роботу різні Бадани⁷⁰, Ерстенюки, Яворські і т. д. Проповідування Скрипником задачі піднесення національної свідомості, ідеалізація Центральної Ради і дрібнобуржуазних партій, підміна боротьби на два фронти боротьбою тільки проти великодержавного шовінізму, примусова українізація – от концепція націоналістичного ухила. Нічого і доказувати, що ці теорії були і є глибоко ворожими ленінізму, фальсифікують історію революції і нашої партії і широко були використані ворогами».

Відтак автор наполягав на проведенні непримиренної боротьби з націоналістичним ухилом та його носіями, а рівночасно – з примиренцями до ухилу та його adeptів.

Логічно умотивованою у такому контексті виглядала центральна, четверта частина грудневої декларації І. Сірка, яка містила виразну викривальну самохарактеристику – каяття: «На цьому тлі моя заява в ЦК, в якій я взяв під захист контре-

⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6209, арк. 173–173 зв.

⁷⁰ «Бадани» і справді були «різні» (тобто вкрай деперсоніфіковані й абстрактні), оскільки у тексті листа подавалися як «Бабани». Автор не усвідомлював, про кого, власне, йдеться. Звідси й прикметна механічна помилка.

волюціонера Сірко В. П., носить глибоко антипартійний характер і з'являється партійним злочином. Я, що мав повне довір'я і підтримку з боку ЦК в своїй практичній роботі, не мав ніякого права і підстав писати в ЦК і заявляти, що ЦК не довіряє, тому що я з галичан. Робити подібні заяви – це значить клеветати на партію і допомагати ворогам, за це я несучу повну відповідальність перед партією. Я не мав ніяких підстав заявляти, що в боротьбі з націоналістичними елементами всіх звалюють в кучу. Навіть коли я хотів розказати про минуле зрадника Сірко В. П., так я повинен був так поступити, а не говорити про якусь-то купу».

Подальшим текстом заявник засуджував власну резигнацію з відповідальної посади як демонстративну вихватку проти лінії партійного керівництва й відкликав тоді ж висловлену недовіру органам «таємної червоної жандармерії» у зв'язку з огульними арештами підсоветських галичан: «Антипартійність заяви поглиблюється демонстративною заявою про те, щоби негайно мене зняти з відповідальної роботи. Таким чином, замість допомоги ГПУ, що з'являється важливішим обов'язком кожного комуніста, я зробив партійний злочин і послугу ворогам партії. Подаючи заяву з захистом контрреволюціонера Сірко В. П. під впливом наших зв'язків під час громадянської війни, я не зумів по-партійному оцінити того факта, що Василій Сірко своєю позицією під час розламу фактично допоміг розламу і став поруч Максимовича, Василькова, Турянського, Шумського і др. контрреволюціонерів. Усвідомивши зроблений мною антипартійний поступок, я зроблю все, щоб на ділі доказати партії, що ця заява не з'являється моїм ставленням до тих конче потрібних заходів, що їх вжито по відношенню до контрреволюційно-націоналістичних елементів, звідки б вони не походили, а є наслідком моїх минулих зв'язків з Сірко В. П.»⁷¹.

Наступна частина декларації мала контрпропагандистське спрямування – автор обурювався «скаженою травлею проти Радянського Союзу», що її розгорнули «контрреволюційна фашистська буржуазія Західної України і її преса в роді «Діло» і ін. по вказівкам і за гроші фашистських кол Німеччини, Польщі, Англії і ін. панів». Не з'ясовуючи докладно, чим викликана ця потужна антисоветська кампанія (закони «жанру» й комуністична «зашореність» не дозволяли авторові відверто вказати на ініційований комуністичною владою голодомор в УССР та антиукраїнські репресії – головні причини закордонної антисоветської «истерії»), І. Сірко проголошував: «Їхня ставка і на цей раз буде бита. Чим безпощадніше партія викриває контрреволюційні махінації їхніх агентів на території Радянської України, тим більше скажено і нагло ці пани і підпанки будуть клеветати на республіку робітників і колгоспників. Це їх не спасе. Ударна бригада світового пролетаріату, революційний робітничий клас Радянського Союзу в спілці з колгоспним селянством [...], під керівництвом лєнінської партії і вождя працюючих всього світу тов. Сталіна буде соціалізм і в запеклій боротьбі з клясово ворожими елементами – глитайнею, петлюрівцями, махновцями, одержує перемогу за перемогу»⁷².

⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6209, арк. 174 зв.

⁷² Там само, арк. 175.

Але якщо усі п'ять попередніх частин грудневої капітуляції Івана Сірка 1933 р. виконані за звичними лекалами традиційного каяття опального компартійного лідера, тим більший інтерес викликає заключний, шостий пункт цього документа – своєрідний, так би мовити, редюїт, останній бастион опору, що його він все ще утримував, незважаючи на безпрецедентний психологічний тиск та істеричну кампанію «промивання мізків», яка була спрямована проти нього й тривала вже півроку поспіль.

У заключній частині заяви І. Сірко заперечував оприлюднені на шпальтах центрального органу КП(б)У – часопису «Комуніст» – закиди, що, мовляв, під час перебування на посаді секретаря Молдавського обкому партії він «проявив нечувану клясову сліпоту тим, що не викрив буржуазного націоналіста петлюрівця Очинського і взагалі не вів боротьби з буржуазним націоналізмом». Погджуючись загалом з критикою щодо наявності недоліків у його роботі, Сірко заявив: «Вважаю за свій партійний обов'язок додати, що розгром кулацько-петлюрівських елементів під час мого перебування на чолі Молдавської парторганізації, парторганізація Молдавії переводила зі всією більшовицькою рішучістю [...]. Іменно ця лінія забезпечила перелом в роботі, а боротьба парторганізації за реалізацію вказівок ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У і допомога ЦК забезпечили зміцнення загальнополітичного і господарчого стану АМСРР»⁷³.

Утім, ці нюанси поведінки опального партноменклатурника вже мало кого цікавили з владної верхівки УССР.

Після ВУРПС І. Сірко перейшов працювати до «Укрводгоспу». На відкритих партзборах цієї установи 7 червня 1934 р. його виключили з партії як «дворушника, який обманює партію й приховує від неї свої справжні погляди». Лише після апеляції колишній кандидат у члени ЦК КП(б)У домігся переведення на рік у «співчуваючі» з одночасною обіцянкою згодом переглянути питання щодо його партійності⁷⁴.

Обіцянки ніхто не мав наміру дотримуватися – 7 листопада 1934 р. завідувач групи преміювання праці «Укрводгоспу» Іван Сірко потрапив за ґрати у «справі УВО»⁷⁵. Винним себе визнавав лише у поданні до ЦК КП(б)У «антипартійного листа», решту обвинувачень рішуче заперечував. З обуренням відкинув арештант і пропозицію слідчого Соколова стати секретним співробітником «органів»,

⁷³ Там само, арк. 175 зв.

⁷⁴ 25 черв. 1934 р. Держинська районна комісія по «чистці» підтвердила рішення осередку КП(б)У щодо виключення І. Сірка з партії. 21 серп. Харк. обл. апеляційна трійка ухвалила: «Враховуючи, що обвинувачення у дворущизні не доведене, а також й те, що тов. Сірко усвідомив свої помилки, – рішення Райкомісії по чистці про виключення т. Сірка з партії скасувати. За політичну хисткість й неутриманість тов. Сірка перевести у співчуваючі». 14 верес. 1934 р. обласна комісія по «чистці» Харківської обл., за апеляцією І. Сірка, вирішила: «Рішення апеляційної трійки щодо переведення тов. Сірка у співчуваючі підтвердити. Вважати можливим через один рік переглянути питання щодо відновлення тов. Сірка в партії за наявності клопотання низової парторганізації» (Див.: ДА СБУ, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 021512, арк. 164).

⁷⁵ Висловимо припущення, що лист І. Сірка до ЦК КП(б)У від 19 трав. 1933 р. з протестом проти «галицької операції» ГПУ й оприлюднення цього документа П. Постишевим, а відтак пропагандистське заперечення «походу на галичан» несомохоїть загальмували на рік – півтора арешт автора листа. Принаймні вже наприкінці лип. 1933 р. СПВ ГПУ УССР мав щодо І. Сірка виразну «формулу обвинувачення»: «Член к. р. організації, приймав участь на совещаннях ЗБД, имеет больше к. р. связи в провинции, в аппаратах профсоюзов в Донбассе и на Днепропетровщине. По к. р. работе был

заявивши, що вважає себе «квітом партії, ідеалами не гендлює» й, окрім того, рахує себе «чекістом у розумінні партії».

В обвинувальному висновку по «справі» зазначалося, що, оскільки для притягнення І. М. Сірка до судової відповідальності бракує достатніх даних й відсутні речові докази, слідство припиняється. Та водночас – враховуючи, що він «у минулому брав участь у збройній боротьбі з радянською владою, перебуваючи на території УСРР, був тісно пов'язаний з к[онтр]р[еволюційними] українськими націоналістичними колами й, використовуючи своє становище у партії, намагався захищати репресованих органами ДПУ членів к[онтр]р[еволюційної] організації УВО, а тому є особою соціально небезпечною й його перебування на Україні небажане» – СПВ УДБ НКВД УССР просив Особливу нараду при НКВД ССРСР засудити ув'язненого до п'яти років виправно-трудова таборів. Вочевидь республіканські енкаведисти мстилися Сіркові за протест проти «галицької операції» ГПУ УССР. Натомість їхні московські колеги були поблажливішими, й Особлива нарада при НКВД ССРСР у своєму рішенні від 26 квітня 1935 р. «обмежилася» трьома роками позбавлення волі⁷⁶...

Отже, листопадовий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р., за всієї окупаційності більшовицького режиму в Україні (отже, у межах цієї силоміць накинута, а відтак нелегітимної системи), формально легітимізував сфабриковану ГПУ УССР «справу» «Української військової організації», офіційно озвучивши значні фрагменти сумнозвісної «Коричневої книги», включно з наявними у ній численними й розлогими фальшивими «свідченнями» ув'язнених і засуджених осіб, чії прізвища на тривалий час перетворилися на синонім зрадництва, «контрреволюційної» та «шпигунської» діяльності. Відтак «оперативно-чекістським напрацюванням» набули офіційного статусу й невдовзі стали пропагандистським «надбанням» офіційної республіканської преси.

Прикметно, що на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У був присутній і В. А. Балицький, але у дещо незвичній для себе ролі весільного генерала, оскільки участі в обговоренні питань порядку денного він не брав. Делегати (на відміну від червеневого пленуму) не почули цього разу повідомлень Всеволода Аполлоновича про викриті «контрреволюційні організації», не вдавався він і до звичного вже цитування протоколів «зізнань» оскаржених. Утім, енкаведист № 1 підсоветської України все рівно міг почуватися іменинником – репресивна міфотворчість його злочинного відомства визначала спрямування, тональність, перебіг цього форуму комуністів республіки, а рівночасно у вигляді

непосредственно связан с ТУРОМ и СИРКО Вас. С назначением его секретарем парторганизации АМССР ему было поручено руководство работой УВО в АМССР. Связан был с членом УВО Киевской организации ЯВОРСКИМ Ол.

После арестов членов к. р. организации в пограничной полосе и АМССР просил Харьковский центр УВО прислать несколько человек уэстов, которые бы взяли на себя руководство работой на местах».

Мабуть, репресивний тандем Постишев – Балицький з тактичних міркувань вважав недоцільним арештовувати І. Сірка влітку – восени 1933 р. – чи так просто, серед білого дня, на харк. вулиці (як А. Річицького), чи уночі вдома (як переважну більшість псевдоувіств). Його до часу тримали на волі – як «хлопчика для біття».

⁷⁶ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 295–296.

безпосередніх чи прихованих цитат з «оперативно-чекістської» документації стала значним фрагментом його стенографічного звіту.

Звичайно, В. А. Балицький присутній у стенограмі листопадового пленуму, але стосується це винятково його обміну репліками з промовцями. Так, наприклад, у виступі секретаря ЦК М. М. Попова містилося прикметне, у дусі часу, повідомлення: «У мене є зараз цікавий циркуляр українських контрреволюціонерів, що попав до редакції «Комуніст» ». Це, у свою чергу, викликало репліку Балицького: «Навіть так?» («Даже так?»). Таке безпосереднє зауваження виглядає щонайменше двозначно: чи то головний республіканський енкаведист не йняв віри твердженню секретаря ЦК, чи то вперше почув про цей несанкціонований його відомством «антисоветський обіжник». Попов натомість не зреагував на репліку Всеволода Аполлоновича й продовжував цитувати зазначений документ, що в ньому, мовляв, «докладно говориться про методи боротьби проти радянської влади», принагідно коментуючи «політичну платформу цих контрреволюціонерів»⁷⁷.

Потішив присутніх і комсомольський «лідер» УССР. Перший секретар ЦК ЛКСМУ С. І. Андреев у звичному блазнівському стилі «вождів» молодіжної прибудови ВКП(б) повідомив зібрання, що колгоспна молодь України стрімко піднесла власний добробут і має «велетенську кількість хліба», заробляє багато грошей, а відтак вже й думати забула, що був час, коли вона (комсомольська юнь) намагалася лише якось проіснувати. На підтвердження цієї тези Сергій Ілліч навів приклад з молодим колгоспником з Одещини, якимсь Мишуглею, нагородженим орденом Леніна. Орденоносець так «забагатів», що вирішив... одружитися. Пригледів дівчину, та вороги почали ширити чутки, що вона куркулька. Сумніви привели Мишуглю до місцевого керівника ГПУ, якого наречений просив перевірити, чи справді його обраниця гідна його і хто ж вона насправді – наймичка (як себе декларувала) чи куркулька?

Під сміх присутніх Балицький кинув репліку: «Це для нас нова функція» («Это для нас новая функция»)⁷⁸. Вочевидь кокетуючи, чекіст звично казав неправду – це була саме *традиційна функція* його відомства – перевіряти громадян на лояльність режимові, брутально втручатися у сферу приватного, особистого, інтимного життя.

Використовуючи тогочасну советську термінологію, з деякою мірою умовності можна стверджувати, що листопадовий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. став чимось на кшталт політзаняття республіканського партактиву з пророблення оперативних енкаведистських матеріалів, які кожен із промовців тлумачив і використовував на власний розсуд, утім, не порушуючи при цьому мовчазного табу на висловлення сумнівів в автентичності цих матеріалів й зафіксованих у них «свідченнях» репресованих «контрреволюціонерів», як рівночасно й реальному існуванні численних, виявлених, мовляв, чекістами, «шкідницьких організацій».

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 56 зв.

⁷⁸ Там само, арк. 36 зв.

Естафету брудних справ листопадового пленуму 1933 р. з дискредитації уродженців західноукраїнських земель в УССР, зокрема оскаржених у «справі» «Української військової організації», а відтак легітимізації «галицької операції» ГПУ перейняв XII з'їзд КП(б)У (18–23 січня 1934 р.).

Промовці на цьому партійному форумі у своїх повідомленнях про ліквідацію «антисоветських змовників» й «агентів міжнародного імперіалізму» у республіці назагал спиралися на вже оприлюднені 1933 р. відповідні дані. Розлогий виступ В. А. Балицького 19 січня 1934 р. містив, зокрема, стислу згадку про ліквідацію «українського контрреволюційного підпілля в 1933 р.». До головних здобутків енкаведистів зараховувався й «рішучий розгром» його керівних центрів, насамперед «Української військової організації», яка, мовляв, «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві»⁷⁹.

«Політичний звіт ЦК КП(б)У», який довів до відома делегатів з'їзду 20 січня 1934 р. П. П. Постишев, також інформував про загострення класової боротьби у республіці упродовж 1931–1932 рр. й інтенсивну репресивно-чекістську діяльність як адекватну, мовляв, реакцію силових структур на активізацію «класового ворога».

Повідомляючи партійне зібрання про викриття ГПУ УССР «Української військової організації» на початку 1933 р., «українізований» Постишев, зокрема, сказав: «Лише тепер видно, наскільки ця болячка на тілі Радянської України встигла розповзтись. Їм удалось розсадити окремих своїх людей і навіть цілі групи націоналістів на різних ділянках соціалістичного будівництва і особливо будівництва радянської української культури»⁸⁰. Особливе зацікавлення доповідача викликала кадрова політика «увістів», прокоментована ним вочевидь за вищезгаданою «Коричневою книгою»: «Ось, наприклад, сектор науки Наркомосу. Ще в 1925 р. керівником цього сектора сів Матвій Яворський. Пішов Яворський, сів Озерський, пішов Озерський, сів Коник, а всі ж вони виявилися згодом членами «УВО» і навіть її керівництва. Або ось Уповнаркомзаксправ. Заступником Уповнаркомзаксправ був у 1924 р. Максимович. Пішов Максимович, сів Петренко, пішов Петренко, сів Тур, – знов-таки всі члени «УВО» і навіть її керівництва. Як бачите, вони мали свій розподііл, свою продуману систему розподілу і розставлення кадрів. І так майже на всіх ділянках, захоплених ними, вони додержували цього організаційного принципу наступності своїх людей. Раз захопивши ту чи іншу відповідальну ділянку, вони вже її із своїх рук не випускали»⁸¹.

Окресливши основні напрями підривної роботи «УВО» в УССР (підготовка збройного повстання; саботаж партійних заходів у сільському господарстві; шкідництво на науково-культурному фронті; шпигунська і розвідувальна діяльність), П. Постишев підсумовував: «Такі основні лінії діяльності цієї націоналістичної контрреволюції. Можна собі уявити, скільки вони пакостили і гадили нам на всіх цих захоплених ними різних ділянках соціалістичного будівництва!». З

⁷⁹ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січ. 1934 р.: Стеногр. звіт. – Х.; К., 1934. – С. 119.

⁸⁰ Там само. – С. 204–205.

⁸¹ Там само. – С. 205.

огляду на вищенаведене цілком «слушною» виглядала й практична рекомендація сталінського намісника України щодо розгрому «націоналістичної контрреволюції»: *«Ворога треба було розбити, організуватися, треба було мобілізувати маси, відгострити партійні організації і повести їх в бій. Треба було сказати більшовикові: бий Бадана – не бійся, бий Василя Сірка – не бійся, бий Черняка – не бійся, бий Озерського – не бійся, бий їх, цю націоналістичну наволоч, яка тут розперезалась, знахабніла, почувала себе прекрасно, – ці «висуванці», в яких було 100 % крові від поміщика, від Коновальця, від Скоропадського. Треба було сказати: бий – не бійся, бий міцніше!»⁸².*

З трибун і залів засідань закритих компартійних зібрань, шпальт їхніх «цілком таємних» стенографічних звітів «антиуівітська» й антигалицька риторика ГПУ/КП(б)У – відповідно до відомого марксистського положення щодо ідей, які «оволодівають масами» й відтак перетворюються на матеріальну силу, – оперативно-директивно переміщувалася й на сторінки масової республіканської преси – як партійної, так і «цивільної».

«Органи ДПУ викрили і звільнили ВУАМЛІН від цілої групи контрреволюціонерів»⁸³, – зазначалося в одній з тогочасних публікацій у «Більшовику України», що її присвячувалося перебудові роботи марксо-ленінських інститутів УСССР «у світлі рішень» XVII з'їзду ВКП(б). Серед «найважливіших шпигунів», які згадувалися у цій статті, насамперед галичани – оскаржені у «справі УВО».

Наведені у публікації характеристики «контрреволюціонерів» яскраво свідчать про «віслячі вуха» ГПУ, що визирають з-за спини авторів, тим більше, що одним з них є дружина П. П. Постишева – *Т. Постоловська*, для якої «Обвинувальний висновок у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»), як і інша «оперативно-чекістська» макулатура аналогічного штибу були вочевидь завжди наготові у родинній книгозбірні. Її співавтором виступав *А. Г. Сенченко*, колишній представник КПЗУ у ВККІ й один з промовців на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК – ЦКК КП(б)У 1933 р., вочевидь один з власників вищезгаданої «Коричневої книги» й, безперечно, особа, втаємничена у залаштункову механіку фабрикування/легітимізації «справи УВО» в УСССР.

Отже, стаття подавала такі характеристики ув'язнених і на той час уже засуджених «контрреволюціонерів»:

«Лозинський М. М.» – був науковим працівником Інституту радбудівництва і права ВУАМЛІН, в 1918–1919 рр. був членом галицького буржуазно-поміщицького уряду – товариш міністра закордонних справ. Член УВО, шпигун [...]. Під час перебування на Радянській Україні (з 1927 р.) входив у керівні органи контрреволюційної організації УВО. У ВУАМЛІНі й ІЧП вів шкідницьку контрреволюційну роботу.

«Романюк М. М.» – був директором Інституту радянського будівництва та права ВУАМЛІН [...]. В минулому – офіцер австрійської армії і офіцер загону особистої охорони Петлюри. На Радянській Україні (з 1924 р.) був у керівних органах УВО. Шпигун. У ВУАМЛІНі вів контрреволюційну, шкідницьку роботу.

⁸² Там само. – С. 205–206, 209.

⁸³ Див.: Сенченко А., Постоловська Т. XVII партз'їзд і перебудова роботи марксо-ленінських інститутів України // *Більшовик України*. – 1934. – № 3. – С. 123.

Демчук П. І. – був керівником кафедри [...] в Інституті радянського будівництва та права [...]. В минулому – доброволець українських легіонерів (sic!), командир сотні галицької армії. Член УВО. З 1925 р. переїхав на Радянську Україну і вів контрреволюційну роботу, шпигун. У ВУАМЛІНі й ІЧП вів контрреволюційну шкідницьку роботу, пропагував фашизм.

Сарван О. Г. – був членом КП(б)У, заступником директора Інституту радбудівництва та права. Член УВО, входив у керівництво увівського центру на Радянській Україні; шпигун. Вів контрреволюційну роботу в ІЧП і ВУАМЛІНі.

Романишин В. І. – був науковим працівником Інституту радянського будівництва та права. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Член УВО. На Радянську Україну прибув в 1925 р. Шпигун, організатор контрреволюційних повстанських гнізд. Вів контрреволюційну роботу в ІЧП і ВУАМЛІНі.

Чехович М. Т. – був науковим працівником Інституту радянського будівництва і права, член УВО. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Шпигун. Вів контрреволюційну шкідницьку роботу в ВУАМЛІНі [...].

Вітек С. Г. – був членом КП(б)У з 1925 р. Був дійсним членом Інституту історії ВУАМЛІНу. Був членом ЦК УСДП, кол. член австрійського парламенту, віце-президент буржуазно-поміщицької Західно-Української народної республіки, був міністром по галицьких справах при Петлюрівському уряді. Член УВО, входив до керівного увівського центру. Шпигун. Вів шкідницьку контрреволюційну роботу на культурному фронті [...].

Чичкевич М. В. – був членом КП(б)У. Був науковим працівником ВУАМЛІНу і професором в ІЧП. Член УВО. Колишній офіцер австрійської і галицької армії. Вів шкідницьку контрреволюційну роботу в ВУАМЛІНі й ІЧП [...].

Онишкевич В. К. – був зав. кафедри чужоземних мов ВУАМЛІН. Член УВО. Був заст. нач. штаба бригади укр. галицької армії, секретарем міністерства закордонних справ буржуазно-поміщицької Західно-Української народної республіки. На Радянську Україну прибув в 1925 р. Входив до керівництва повстанською роботою УВО. Шпигун. Вів шпигунську контрреволюційну роботу в ІЧП і ВУАМЛІНі [...]»⁸⁴.

Автори цієї статті, такі собі «позаштатні чекісти», відверто ігнорували згадану постанову Президії ЦВК ССРСР від 2 листопада 1927 р., згідно з якою амністувалися усі «трудящі, засуджені за присудами судів або адміністративних органів за контрреволюційну діяльність, що мала місце під час громадянської війни по перше січня 1923 р. ...». Зрозуміло, що «буржуазно-поміщицька Західно-Українська Народна Республіка» та її Збройні Сили «підпадали» під цю советську амністію. Що ж стосується віртуальних «контрреволюцій» і «шпигунства» перерахованих у статті осіб у середині 1920-х – на початку 1930-х рр., то автори вочевидь не видали про те (відверто ігнорували?), що своєю публікацією, а відтак і легітимізуван-

⁸⁴ Там само. – С. 123–124.

З усіх західноукр. інтелігентів, яких згадує як «контрреволюціонерів» ця стаття, 1937–1938 рр. пережили лише двоє: *Василь Іванович Романишин* (нар. 1897 р.), випускник Празького ун-ту 1924 р., засуджений у справі УВО до десяти років, 1956 р. жив у Воркуті, працював нач. планового від. шахти № 27; пенсіонер *М. Т. Чехович* 1956 р. мешкав поблизу м. Печора (Комі АССР). Обидва реабілітовані 1957 р. (Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 252–255, 291, 340).

ням злочинних дій енкаведистського відомства щодо фабрикування «справи» «Української військової організації» в УССР підводили себе під кримінальну відповідальність згідно з чинним тоді законодавством. Так, наприклад, Кримінальний кодекс УССР 1927 р. (арт. 169) передбачав такі покарання: «*За наклеп, здебільшого за ширення зазнаки неправдивих вигадок, що ганьблять иншу особу, – позбавлення волі або примусова праця на реченець до шістьох місяців. За наклеп у друкованому або иншим способом розмноженому творі – позбавлення волі на реченець до одного року або примусова праця*»⁸⁵.

Попри те, що стаття А. Сенченка й Т. Постоловської «XVII партз'їзд і перебування роботи марксо-ленінських інститутів України» вочевидь була саме «*наклепом у друкованому творі*» на адресу репресованих у «справі УВО» західноукраїнських інтелігентів, дружина другого секретаря ЦК КП(б)У не зупинилася на досягнутому⁸⁶. Наступне число «Більшовика України» містило її чергову, але вже одноосібну статтю – «Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами» – з поширеним коментуванням/цитуванням компартійно-чекістських репресивних матеріалів, в тому числі й вищезгаданої «Коричневої книги».

У статті Т. Постоловську («у миру» – доцента Київського державного університету) знову ж таки усерйоз непокоїли задуми міжнародного імперіалізму щодо підсоветської України й «підривна діяльність» в УССР його агентури: «Українські фашисти, обіцяючи інтервентам багатства України, намагалися мобілізувати всі реакційні сили для відриву Радянської України від СРСР і перетворення її в колонію. Для них не важливо було, хто буде їх справжнім господарем: чи німецький фашизм, чи панська Польща, чи англійський король, – найважливішим було для них повалення радянської влади»⁸⁷.

Знову ж таки спійманий чекістами «на гарячому» й вже засуджений «контрреволюціонер Козорис» у черговий раз інформував читачів «Більшовика України», унаочнюючи й «обґрунтовуючи» розумування авторки: «... Німеччина разом з іншими капіталістичними державами бере участь в поході на Радянський Союз. Польща уступає Німеччині захоплені нею німецькі території і Данцігський коридор. Як компенсацію за це, Польща після завоювання Радянської України дістає

⁸⁵ Див.: *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України за 1927 р. – 27 черв. 1927 р. – Ч. 26/27. – Від. 1-й. – С. 479.*

⁸⁶ Наша спроба кваліфікувати замовну «антиувієвську» публікацію Сенченка – Постоловської згідно з чинним советським законодавством виглядатиме менш уможливною, якщо ретельніше проаналізувати документи доби й рівень правосвідомості цих, далеко не останніх у компартійному істеблішменті УССР осіб. Їхній правосвідомості вочевидь був притаманний виразний подвійний стандарт: *один – для пересічних громадян*, яких, мовляв, «даремно не заарештовують», а завжди «беруть» за «справу» («контрреволюцію», «саботаж», «терористичні наміри», «шпигунство» etc.), *інший – для себе, «еліти»* (псевдоеліти), яка стоїть понад законом. Принаймні, під час власного арешту 28 груд. 1936 р. Антін Сенченко оперативно продемонстрував рівень власної юридичної обізнаності. У протоколі трусу серед іншого зазначена і його скарга: «*По заявленню гр. Сенченко, обыск проведен с нарушением ст. 52 Конституции] СССР, т. е. предъявлен лишь ордер на обыск и арест, без санкции ЦИК УССР, как члена ЦИКа, и ст. 127 Конституции], т. е. не предъявлена санкция прокурора*».

⁸⁷ *Постоловська Т. Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами // Більшовик України. – 1934. – № 4. – С. 51.*

частину України (Правобережжя) під свій вплив і доступ до Чорного моря, Лівобережна Україна підпадає під вплив Німеччини [...]»⁸⁸.

«Так намагаються розірвати на шматки Радянську Україну міжнародні інтервенти», – наголошувала Т. Постоловська. Подавши низку сумнівної вартості тез щодо уявних міжнародних загроз територіальній цілісності ССРСР та ролі у цих планах «знаряддя реакції» – «українського націоналізму», вона підсумовувала: *«Про що говорять всі ці факти? Вони говорять про те, що Українська Військова Організація (УВО) – ця найбільш контрреволюційна партія української буржуазії й поміщиків, що намагається об'єднати навколо себе всі сили української контрреволюції як на Радянській Україні, так і на Західній Україні, і уламки еміграції в Європі й Америці, продає Радянську Україну гуртом і вроздріб Гітлером, Детердінгам та іншим міжнародним інтервентам, прикриваючи все це запльованим прапором «Соборної України». Колонію на зразок римських провінцій, домініон на зразок королівської Індії, «незалежну» державу на зразок Манчжоу Го – ось що несе Радянській Україні український фашизм, ця агентура міжнародних інтервентів»*⁸⁹.

Вочевидь авторка не виявляла оригінальності у характеристиці «особливостей класової боротьби» в УССР між XVI і XVII з'їздами ВКП(б), а лише більш-менш добросовісно переповідала компартійному активу підсовєтської України ті характеристики, що їх вже озвучили як у Москві, так і Харкові тоталітарний лідер російських більшовиків Й. Сталін та його республіканські підголоски – сталінський намісник України П. Постишев, генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, головний енкаведист УССР В. Балицький (особисто та через колективне дітище його відомства – так звану «Коричневу книгу») та ін. Але, очевидно, що публікації на кшталт вищезгаданих статей Т. Постоловської та А. Сенченка були важливою ланкою у цілеспрямованій пропагандистській кампанії комуністичної адміністрації щодо легітимізації репресивних дій тоталітарної влади проти національної інтелігенції й, зокрема, нагнітання антигалицької істерії у республіці.

Зафіксований в «Обвинувальному висновку у справі контрреволюційної «Української Військової Організації» («УВО»)» курс на розрив зв'язків із західноукраїнськими землями знайшов вираз й у відповідних характеристиках галицької наукової спільноти, насамперед згуртованої у Науковому товаристві імені Шевченка (на кшталт: К. Студинський – *«активний діяч УВО»*), а також ставив під сумнів усю діяльність контрольованої Московією Комуністичної партії Західної України.

Відтак, у таборі «антисовєтчиків» опинилася уся українська зарубіжна громадськість з невиразним/умовним лише поділом на **відвертих «контрреволюціонерів»** (правдива «Українська військова організація», реальна «Організація українських націоналістів» та увесь спектр національних правих партій, націонал-демократичний центр на чолі з УНДО тощо) та їхніх, мовляв, **«замаскованих агентів» і союзників** (включно з КПЗУ /хоча до часу такі атестації партії приховувалися за гаслами необхідності подолання кризи у її лавах й викриття

⁸⁸ Там само; «Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»). – Х., 1933. – С. 53.

⁸⁹ Постоловська Т. Особливості класової боротьби на Україні... – С. 51.

«націоналістичної агентури»/, Науковим товариством ім. Шевченка, громадськими та культурними об'єднаннями української інтелігенції та ін.).

Від спроб підтримувати із західноукраїнською громадськістю, хоча й специфічний, обтяжений комуністичними ідеолого-пропагандистськими штампами та забобонами, але все ж таки *діалог* більшовицька адміністрація у підсоветській Україні переходить до майже неприхованої *конфронтації*. Відтак офіційний Харків – Київ (за директивами Кремля) надалі вестиме розмову винятково з урядовими колами II Річипосполитої.

«Галицька операція» НКВД УССР, як і її пропагандистське забезпечення й владна легітимізація започаткували процес цілеспрямованого формування й насаджування у підсоветській Україні стереотипу сприйняття пересічного «галичанина» (та й ширше – будь-якого уродженця західноукраїнських земель, а тим більше – інтелігента) як такого собі «іншого»/«чужого» українця, назагал враженого «хворобою націоналізму» й «антисовєтчини», який тільки й мріє про «відірвання» «невід'ємної складової» – УССР – від Советського Союзу. Цьому штучно створеному образу протиставлялася не менш фантомна пропагандистська постать його підсоветського земляка – «справжнього», мовляв, українця, «щирого патріота-інтернаціоналіста», який спільно з «братнім» російським народом, «під мудрим керівництвом лєнінсько-сталінської» ВКП(б) (і того ж «старшого брата») впевнено крокує у «світле комуністичне майбутнє». Очевидно, що така дихотомія цілком відповідала ксенофобським канонам тоталітарного советського режиму й на ментальному рівні скріплювала поділ української нації (й території) на «націоналістичний Захід» та «інтернаціоналістський Схід».

В історичній перспективі слушно уявляється характеристика Миколою Рябчуком одного з найвагоміших здобутків колоніальної адміністрації в Україні – «перещеплення східноукраїнському населенню своєї власної зоологічної ненависті до західних українців як найбільш стійких у своїй українській ідентичності і несприйнятливих до прищеплюваного їм негативного автостереотипу [...]. По суті, маємо класичний приклад проектування колонізаторами власної «колективної тіні» на колонізований етнос, результатом чого стає не лише вироблення у колонізованих негативного автостереотипу, а й засвоєння ними колонізаторського негативно-стереотипного погляду на ту частину етносу, яка колонізації не піддається»⁹⁰.

⁹⁰ *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – К., 2000. – С. 204–205.

Розділ XI

Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРС, 1930-ті роки*

Для західноукраїнських інтелігентів, засуджених у «справах» УНЦ чи УВО, земний шлях не закінчувався з оголошенням вироку (якщо це не була «вища міра соціального захисту»).

Із зрозумілих причин вітчизняна література про гулагівський період біографії багатьох українських інтелектуалів не така вже й представницька. Життя у тоталітарному ССРС «не заохочувало» до написання мемуарів взагалі, а особливо тих нечисленних, які, пройшовши тюрми й табори і відбувши термін покарання, опинялися на досить умовній «волі». Жорстка цензура ретельно фільтрувала листування поміж в'язнями та їхніми родинами, отже, специфічна гулагівська епістолярна спадщина не така вже й багата. Лише за останні 10–14 років з'явилася можливість публікувати такі матеріали, що зберігалися у родинах репресованих чи виявлені дослідниками в архівах колишнього КГБ – в архівно-кримінальних справах засуджених¹.

Очевидно, набагато відвертішими були ті колишні бранці ГУЛАГу, кому пощастило дістатися на Захід. Так, наприклад, 1931 р. львівське видавництво «Червона калина» надрукувала тритомник белетризованих спогадів утікача з ССРС – Віталія Юрченка². Під цим псевдонімом виступав Юрій (Георгій) Карась-Голінський. Юнаком (нар. 1899 р.) зустрівши добу Української революції 1917–1921 рр., він брав діяльну участь у подіях визвольних змагань, згодом учиняв, врешті за «націоналізм» і «контрреволюцію» – потрапив до ГУЛАГу

* Попередні напрацювання автора по цій темі див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 130–142, 298–300 (§ 3.3. Галицькими маршрутами ГУЛАГу); *Рубльов О. С.* Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 103–117; *Рубльов О.* Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРС, 1930-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Смолій. – К., 2002. – Вип. 6: *Зб. наук. праць на пошану С. В. Кульчицького.* – С. 319–341.

¹ Див., напр., гулагівське листування та щоденник О. Вишні: «*Ех і життя мотузьяне! Терпи, козаче...*»: Сумний епістолярій сміхотворця / Публ. С. Гальченка // *Вітчизна.* – 1989. – № 11. – С. 134–146; № 12. – С. 131–147; *Вишня Остап.* Чиб'ю. 1934: З табірної щоденника / Публ. С. Гальченка та М. Євтушенко // *Київ.* – 1989. – № 12. – С. 107–124. Див. також: *Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р.* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 112–121; та ін.

² Див.: *Юрченко В.* Шляхами на Соловки: Із записок заслання. – Л., 1931. – 231 с.; *Його ж.* Пекло на землі: В Усевлоні ОГПУ та втеча звідтіль. – Л., 1931. – 211 с. («Усевлон» /рос./ – «Управление северо-восточных лагерей особого назначения» ОГПУ ССРС); *Його ж.* Зі соловецького пекла на волю: Записки втікача. – Л., 1931. – 287 с.

(дістав три роки таборів), звідки втік й дістався до Львова, де й вийшли згадані мемуари³.

1947 р. на Заході у видавництві «Прометей» вийшла друком знакова для вітчизняної історіографії книга Семена Підгайного (1907–1965) «Українська інтелігенція на Соловках»⁴. Вартісні «Спомини» відомого майстра українського театру, провідного актора трупи «Березоля» Йосипа Гірняка (1895–1989), репресованого у справі «Української військової організації», подають цікаві подробиці «слідства» («бутафорного театру» – за мемуаристом) і перебування у ГУЛАГу⁵. Знаний дослідник комуністичного тоталітаризму в Україні й колишній в'язень сталінських таборів Григорій Костюк (1902–2002) віддав належне цій сторінці своєї біографії у відомих «Зустрічах і прощаннях»⁶. Майже одночасно зі спогадами Г. Костюка вийшли й мемуари колишнього концтабірника Олександра Каноки⁷.

Книга спогадів С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках» дала потужний імпульс для публікації вже у незалежній Україні тритомника «Остання адреса» (1997–1999), де вміщено унікальні документи з архівів колишнього КГБ СРСР про побут і долю соловецьких бранців – українців⁸.

У нашій розвідці на підставі опублікованих та архівних матеріалів зроблено спробу простежити й по можливості реконструювати гулагівську біографію певної частини уродженців західноукраїнських теренів, які були засуджені тоталітарним режимом на різні терміни покарання у сфабрикованих справах «Спілки визволення України», «Українського національного центру» та «Української військової організації».

* * *

Для М. І. Яворського ув'язнення на Соловках стало тяжким випробуванням. За спогадами очевидців, перші півроку він страждав психічним розладом на ґрунті голоду, прагнув бути на самоті, всіляко підкреслював своє недоброзичливе ставлення до співробітників НКВД. Семен Підгайний свідчив: «Я помітив, що Яворський раз у раз діставав з кишені маленькі шматочки хліба і їв. Він якось ненатурально зиркав на свої нари. Мені стало ясно. У Яворського була психоза го-

³ Про нього докладніше див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 163–165.

⁴ Див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – [Б. м.], 1947. – 93 с. Передрук в Україні з біогр. додатком «*Галичани на Соловках*» (автор Є. Гасай) див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941 рр. / Ред. Р. Матейко і Б. Мельничук. – Тернопіль, 1999. – 124 с.

⁵ Див.: *Гірняк Й.* Спомини / Упорядкув. Б. Бойчука. – Нью-Йорк, 1982. – С. 375–438.

⁶ Див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон, 1987. – *Кн. 1.* – С. 487–660 (*Ч. IV* – «*Окаянні роки*»).

⁷ Див.: *Канока О.* Від Гужівки до Біломор-каналу: Свідчення концтабірника 1930-х рр. – Нью-Йорк, 1988. – 207 с.

⁸ Див.: *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії* / СБУ; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Г. Смірнов, Ю. Шаповал; Відп. ред. А. Зінченко. – К., 1997. – *Т. 1.* – 325 с.; К., 1998. – *Т. 2* / СБУ; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – 286 с.; К., 1999. – *Т. 3* / СБУ; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – 394 с.

лodu. Уся соловецька громада лікувала його. Ми приносили, що мали з їжі, і Яворський їв, а що не з'їдав, ховав у приголовку нар.

Минуло щонайменш шість місяців, поки вчений видужав [...].

Здається, ніхто так одверто не виявляв своєї люті і презирства до енкаведистів і всього, що нагадувало совети й Москву, як Яворський. Він ніколи не цікавився, як виглядає, ходив завжди неголений, у ношеному роками «бушлаті» та черевиках фасону «Москва – Менськ».

Ніколи і нікого не просив, нічого не домагався, бодай тих вигод, які можливі були хоч би в умовах Соловків. Завжди працював на загальних тяжких фізичних роботах»⁹.

Виснажливе голодування й пов'язаний з цим хворобливий стан соловецького бранця, а також зрозуміле бажання повідомити про себе закордонній громадськості проглядає у його письмовому зверненні (10 квітня 1933 р.) до московського представника Міжнародного Червоного Хреста з проханням допомогти встановити контакт з його братом Іваном Яворським, інженером у Празі, та повідомити: «Що я [...] знаходжуся у Соловецькому таборі ОГПУ – на о. Соловках, перебуваючи у дуже тяжких матеріальних умовах, – прошу його допомогти мені посилками щомісячно таких продуктів, як: сало, сир, смалець, цукор, вівсяна крупа й бульйон – кістки, – крім того, буду дуже вдячний, якщо зможу потроху діставати шоколад й найдешевші цукерки для чаю, какао, часник і цибулю проти цинги, горох або рис, манну крупу, ковбасу, консервоване масло, лимонну есенцію, ячмінну каву дитячу, тютюн (найдешевший турецький разом з папером для куріння) або цигарки. Прошу повідомити йому, що навігація закривається 1 січня до 1 липня – на півроку, й не буде можливості мені отримувати посилок, тому я прошу покvapитися, аби надіслати їх хоча б три – чотири до 1 січня, забезпечивши мене на півроку таким чином й проти північних захворювань, зокрема цинги [...]. Залишаюся у сподіванні, що не відмовите у моему проханні [...]. Ще прошу прислати мені крохмального борошна й сушеного винограду й малини на кисіль й взагалі сушених фруктів, як яблук, груш, фіг, необхідних мені проти цинги»¹⁰.

Роки перебування у концтаборі були для Матвія Івановича насичені тяжкими роздумами про власне життя, долю України. Очевидно, саме у цей час відбулося й кардинальне переосмислення в'язнем своєї номенклатурно-советської біографії. Важко сказати, чи спливав у його пам'яті в той час один документ, підписаний ним 1 червня 1925 р. й направлений наркомун освіти України О. Я. Шумському: «Укрголови наука подає до Вашого відома, що справу участі України в міжнародному тюремному конгресі в Лондоні 3.VIII. ц[ього] р[оку] розглянено [...]. Президія Укрголови науки ухвалила не брати участі в цьому конгресі з причини цілковитої протилежності нашої радянської виправно-трудової системи пенітенціарній буржуазній. Заст[упник] Голови Укрголови науки *Яворський*»¹¹.

Принаймні на Соловках Матвій Іванович мав доволі часу для порівняння буржуазної та советської (читай – сталінської) виправно-трудова систем. Част-

⁹ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – [Б. м.], 1947. – С. 58–59.

¹⁰ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3-х т.* – К., 1998. – Т. 2. – С. 176.

¹¹ Див.: *Рубльов О. С.* Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський // *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки.* – К., 1991. – С. 300.

ково ці роздуми знайшли відбиття у його мужній заяві від 30 червня 1936 р. до Центральної атестаційної комісії ГУЛАГ НКВД ССРСР: «Цим повідомляю, що я відмовляюся від заліків робочих днів не лише за минулий період, але й взагалі¹². Я вважаю такий (залік) знуцанням над людиною, яку, як і багатьох інших, сталінське «правосуддя» спершу запроторює до в'язниці за те, що вона українець, який не підміняє любові [до] своєї батьківщини на російський патріотизм, підфарбований «інтернаціоналізмом», – якого згадане правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знищення у таборі, в умовах важкої примусової праці на напівголодному пайку, у сітях огидної провокації й моральних гризот, – а після всього того воно, це правосуддя, обіцяє їй скоротити її повільне знищення, моральне й фізичне, – за умови т. зв. «перекування», тобто беззастережного самопідкорення цьому знищенню й підкупного славослів'я його політиці».

У цьому, порівняно невеликому документі, що мабуть-таки вагоміший його доробку «історика-марксиста», Яворський висловлював власне, вкрай негативне ставлення до російського комуністичного режиму: «Я особисто «перекуватися» не стараюся, боготворити «геніального (у тексті – «генерального». – *Авт.*), любимого, рідного вождя усіх народів» не бажаю та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях й таборах...». Закінчив свою заяву Матвій Іванович такими словами: «Я вважаю, що при такому стані справ в Україні для мене більше буде честі померти вже разом з ними у спільному нашому каторжанському житті, аніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, плазуючого перед сучасним Нероном та його преторіянцями, хамелеона, який захлинається у захваті перед політикою національного гноблення й селянського грабунку у царстві – не соціалізму, що будується, а – загальної брехні, провокації й сваволі»¹³.

¹² 1 серп. 1935 р. з'явився наказ НКВД ССРСР № 241 «О зачете рабочих дней заключенным лагерей и мест заключения НКВД»: «Зачет рабочих дней является одной из основных форм досрочного освобождения заключенных из лагерей, тюрем и колоний НКВД и высшей формой поощрения для заключенных.

Зачет рабочих дней применяется только к заключенным, которые: а) выполняют и перевыполняют установленные в лагерях и местах заключения трудовые и производственные нормы при высоком качестве работы; б) соблюдают все требования трудовой дисциплины и правил внутреннего распорядка [...]. Разъяснить всем заключенным, что за ударную работу и образцовое поведение к ним будут применяться наиболее высокие нормы зачета рабочих дней, а именно: в колониях – за 3 дня работы – 4 дня срока, т. е. при отбытии годовичного календарного срока фактически отбытый срок будет считаться: 1 год и 4 месяца [...]; в лагерях – за 2 дня работы – 3 дня срока, т. е. при отбытии одного года календарного срока фактически отбытый срок будет считаться 1,5 года [...]. Приказ вывесить во всех бараках, общежитиях, клубах и красных уголках лагерей и исправтрудколоний НКВД» (Цит. за: *Кокучин А., Петров Н.* ГУЛАГ: Структура и кадры. Ст. 2-я // *Свободная мысль – XXI* (Москва). – 1999. – № 9. – С. 120–121).

Наказ № 241 спрямовувався на підвищення норми експлуатації безоплатної праці в'язнів тоталітарною державою, яка могла вільно маніпулювати заліком робочих днів за умов довільного визначення табірною адміністрацією виробничих нормативів, а відтак – їхнього виконання й перевиконання.

¹³ *ДА СБУ*, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 24-1, арк. 29.

Заява М. І. Яворського опублікована (див., напр.: *Абдуллін О., Логвин Е.* Останнє слово: Життя і смерть акад. Матвія Яворського // *Робітнича газета*. – 1989. – 14 лип.; *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 250; та ін.).

Ув'язнений не крився із своїм листом, а, навпаки, вважав за потрібне ознайомити з ним якомога ширше коло товаришів по недолі, насамперед земляків-українців. Підтверджує це й С. Підгайний, довільно переповідаючи текст цього документа: «Наближався кінець терміну ув'язнення. Яворський і тут лишився вірним собі. Незадовго перед кінцем терміну пише свого славетного листа Сталінові. Лист у копії (нелегально, звичайно) читала вся українська колонія Соловків [...]. Лист був короткий, але грізний. Це був вбивчий винувальний акт, складений українською нацією, в особі свого вірного сина, супроти Москви. Свій лист Яворський закінчував тим, що зрікався права звільнитись з тюрми доти, «доки Україною будуть правити Сталін з москалями»...»¹⁴.

Отже, наприкінці свого життєвого шляху М. І. Яворський, подібно до героя оповідання Е. Хемінгуей «Недовге щастя Френсіса Макомбера», випростав плечі й відчув себе вільною людиною. За С. Підгайним, академік «вважав себе за того, що завинив перед своєю нацією», а відтак: «Він щиро покутував свій гріх, підносячи голос за розп'ятий народ в оборону України»¹⁵. Зрозуміло, що після цієї заяви шанси Матвія Івановича вийти на волю, хоч якими примарними вони були до того, дорівнювали нулю.

Очевидно, що й відповідними були характеристики Яворського табірним керівництвом. Так, 26 січня 1936 р. начальник 8-го Соловецького відділення Біломорсько-Балтійського комбінату НКВД ССРСР¹⁶ Пономарьов підписав таку атестацію ув'язненого історика: «ЯВОРСКИЙ Матвей Иванович, 1884 г. рождения, уроженец Галиции [...]. Осужден [...] на срок 6 лет, конец срока 10/III-37 г. В лагерь прибыл 10/III-32 г. Лич[ное] дело № 1870. Категория трудоспособности третья. Работая в лагере переборщиком овощей, к труду относился плохо. Трудовые нормы, хотя и выполнял в среднем на 125 %, но не при удовлетворительном качестве [...]. Замечен в хищении картофеля, за что и снят с работы, и с 25/III-35 г. не работает из-за отсутствия работ. В культмассовой работе участия не принимает [...]. Во время нахождения в лагере проявил себя как убежденный националист и непримиримым по отношению к Соввласти. Считает себя идеологом укр. марксизма и профессором социологии. Держит связь исключительно с украинцами, окружая себя враждебно настроенными элементами по отношению

¹⁴ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 60.

¹⁵ Там само.

¹⁶ 17 серп. 1933 р. з'явилася пост. РНК ССРСР № 1774-384с «О Беломорско-Балтийском комбинате», якою приписувалося «в целях освоения Беломорско-Балтийского канала им. тов. Сталина и прилегающих к нему районов, образовать Беломорско-Балтийский комбинат («Белбалт-комбинат»). Непосредственное руководство комбинатом возложить на ОГПУ». 23 серп. датований наказ ОГПУ № 140 «О Беломорско-Балтийском комбинате ОГПУ». 4 груд. з'явився наказ ОГПУ № 00381 «О расформировании Соловецких исправительно-трудовых лагерей ОГПУ», який приписував Соловецькі виправно-трудові табори з 1 листоп. 1933 р. вважати розформованими з передачею усього їхнього особового складу в'язнів, апарату управління та майна ББК ОГПУ. У свою чергу, начальнику Белбалттабору наказувалося організувати на Соловецьких о-вах спецвідділення (табір), що невдовзі одержало назву 8-го від-ня ББК, й утримувати у ньому «контингенти за особливою інструкцією» (через три роки 8-е від-ня ББК перетворили на Соловецьку в'язницю особливою призначення ГУГБ НКВД ССРСР, начальником якої став ст. майор держбезпеки І. А. Апетер) (Див.: Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура и кадры. Ст. 1-я // Свободная мысль – XXI. – 1999. – № 8. – С. 121, 125).

к партії и Соввласти (Ильницький, Баб'як, Кубрак и др.), с которми ежевечерно собираются и вдут а/с суждения»¹⁷.

Стисла характеристика Яворського від 1 червня 1936 р. стверджує: «*За время пребывания в БЛАГ з/к ЯВОРСКИЙ проявил себя с отрицательной стороны, неоднократно нарушал лаграспорядок, объявлял голодовки, группирует вокруг себя к-р элемент, является убежденным националистом, к-р настроенным против всех мероприятий партии и правительства*»¹⁸. Згадка про «неодноразові голодування» історика у табірній документації, що, зрозуміло, оголошувалися з політичних мотивів – як протест проти несправедливого засудження та нелюдських умов утримання, дозволяє з'ясувати причину психічного розладу у Яворського, що про нього йдеться у спогадах С. Підгайного.

У меморандумі на М. Яворського від 22 березня 1937 р., складеному третьою частиною 8-го Соловецького відділення ББК НКВД СРСР на підставі агентурних матеріалів зі «справи-формуляра» на в'язня, подано розгорнуту узагальнюючу характеристику: «*ЯВОРСКИЙ считает себя идеологом украинского марксизма [...]. В лагере, не стесняясь, критикует идеологию большевизма, выдвигая ряд принципиальных положений, отвергающих основные моменты политзанятий, проводимых с лагерниками [...]. Советскую действительность ЯВОРСКИЙ рассматривает как узурпацию прав украинского народа Москвой и Центральным Комитетом ВКП(б), направляющим колониальную политику в отношении Украины [...]. За время своего пребывания в лагере проявил себя убежденным националистом. Вокруг себя ЯВОРСКИЙ все время группировал контрреволюционно-националистически настроенных украинцев, среди которых пользовался большим авторитетом*»¹⁹.

Соловецьке ув'язнення було часом фахового «дозрівання» Яворського-історика. Позбавлений усіх чинів і посад, зганьблений і нещадно критикований офіційною советською пропагандою, він силою обставин змушений був вдатися до ревізії свого життєвого шляху й світоглядних позицій, закрити очі на власну трагедію й спробувати натомість осмислити трагедію усього українського народу, що так і не спромігся відстояти власну державність у 1917–1921 рр., потрапивши під чужоземне ярмо, ледь завуальоване інтернаціоналістською риторикою. Прокинулася приспана за ситих номенклатурних часів совість, докори сумління не давали спокою ні вдень, ні вночі. Як результат – Матвій Іванович, за спогадами С. Підгайного: «*Годинами сидів понуро і не говорив ні з ким ні слова. Раптом зскакував, діставав грубий зошит і писав. Усе написане на острові стосувалося тільки проблем буття української нації. Він розробляв схему історичного процесу України, працював над загальними проблемами соціології та філософії історії*»²⁰.

Яворський-в'язень повільно, але неухильно доростав до масштабів віртуального Яворського, лідера й ідеолога «яворщини», якого створила й залюбки тавру-

¹⁷ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 223.

¹⁸ *Там само*. – С. 232.

¹⁹ *Там само*. – С. 240–241.

²⁰ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 59.

вала комуністична пропаганда. За певних сприятливих умов уявний, пропагандистський Яворський і реальна людина мали співпасти. І якби історику пощастило зберегти життя й опинитися в еміграції, немає сумнівів, що лави закордонних українознавців – нещадних критиків советського тоталітаризму (на кшталт Івана Багряного, Григорія Костюка чи Семена Підгайного) дістали б у його особі солідне й авторитетне підкріплення. Використовуючи висловлювання С. О. Єфремова щодо творчості М. Хвильового, що той, мовляв, мав дані «*виписатися на публіциста*», якби не комуністична цензура²¹, висловимо припущення, що й Матвій Іванович Яворський – «академік» від партноменклатури – обіцяв «виписатися» не лише на публіциста, а й перетворитися з часом на серйозного дослідника вітчизняного минулого.

Нотатки, що їх вів історик на Соловках, вочевидь не мали шансів зберегтися – за умов тотального стеження за відвертим «антисоветчиком» вони мали стати легкою здобиччю енкаведистів. Аби не дати тюремникам можливості скористатися з цих, фатальних для нього, «речових доказів», історик пішов на знищення своїх записів²².

Утім, перманентне «висвітлення» (з відповідною фіксацією) табірною «шпіонерією» висловлювань М. Яворського дозволяє бодай фрагментарно реконструювати погляди опального академіка в останній, острівний період його біографії. Значний інтерес, зокрема, становлять його оцінки сталіністського ССРСР як одного великого – суцільного «табору», чергового – на більшовицький кшталт – видання «тюрми народів»²³. Ця конструктивна ідея – про Советський Союз як «велику зону» й конкретні місця позбавлення волі політичних противників режиму як «малі зони» – дістала свій повноформатний розвиток й була виразно артикульована вже за часів «класичного» советського (в тому числі й українського) дисидентства 1950–1970-х років.

Довкола академіка наприкінці 1935 р. згуртувалася група українців-галичан, що їй таємні інформатори навіть (втім, доволі слушно) охрестили «*Галицьким бюро*». Увечері, після виснажливої праці, в'язні-галичани обговорювали переважно політичні питання, критикували національну політику ВКП(б) в Україні, висловлюючи жаль, що не вдалося відстояти національну державність під час визвольних змагань 1917–1921 рр. Колишні «радянці» чи націонал-комуністи «завдяки» ув'язненню проходили прискорену школу національного самоусвідомлення й патріотичного виховання. Жваво й зацікавлено обговорювався механізм фабрикації енкаведистами «справ» проти української інтелігенції – «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації» та ін., тим більше, що «людського матеріалу» із власним гірким досвідом «слідства» й засудження за участь у віртуальних «контрреволюційних організаціях» на Соловках не бракувало.

Із розрізнених фрагментів окремих біографій поволі вимальовувалася вельми виразна суцільна картина тоталітарного терору більшовицької Москви в Україні.

²¹ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 453.

²² *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії: В 3-х т. – Т. 2. – С. 240.

²³ *Там само*. – С. 234.

Нові партії бранців-українців, що регулярно надходили до мережі ББК НКВД, постачали не лише чергові численні історії про особисті трагедії й кривди, а й свіжу інформацію щодо ситуації в УССР. М. Яворський запевняв товаришів по недолі, що в разі нового слідства він докладе усіх зусиль, аби розбити легенду про «УВО», яку створив НКВД.

Цікаві для історика України й фрагментарні оцінки Яворським окремих подій у житті СССР, що знову ж таки збереглися «дякуючи» донесенням сексотів з-посеред соловецьких в'язнів.

Так, наприклад, «інформація» від 5 березня 1936 р. передає оцінку істориком владної метушні довкола смерті академіка І. П. Павлова (1849–1936): *«Помер ПАВЛОВ – єдиний учений, що ним міг хвастнути СССР. Влаштують йому урочистий похорон, квартиру віддадуть спадкоємцям [...], писатимуть й говоритимуть «наш ПАВЛОВ», а який він «наш», коли до самої смерті він не визнавав советської влади й був налаштований до неї вороже»*. 4 травня 1936 р. невтомні табірні «друзі чекістів» транслювали своїм хазяям ставлення Яворського до першотравневих урочистостей: *«Я ніколи не святкував і не визнаю 1-ше Травня як свято. Мені незрозуміла причина веселощів табірників у цьому паскудному місці – навіть у травневі дні. Незабанено, як люди примудряються забувати про те, що вони перебувають на становищі гіршому, аніж свого часу були кріпосні селяни. Ходять до театру, любуються «грою» акторів, забуваючи про те, що актор голодний, адже отримує голодний пайок у 500 грамів хліба. Кріпосний актор відрізнявся від табірною тим, що перший завжди був ситий, а табірний тягне напівголодне життя»²⁴*.

Серед соловецьких в'язнів – галичан не бракувало духовних лідерів, довкола яких утворювалися неформальні осередки ідейного спротиву владі, що перетворювалися для багатьох бранців сталінської системи на справжню школу виховання свідомих українців. Одним з таких неформальних лідерів був засуджений у «справі» «УВО» на десять років таборів Михайло Йосипович Ящун (1895–1937), колишній старшина австрійського війська та УГА, в УССР – економіст Вукопромади у Харкові²⁵.

Вочевидь, як людина, свого часу пов'язана з більшовицькими розвідувальними службами, М. Й. Ящун під час попереднього «слідства» погодився на запропоновані йому «правила гри» й визнав себе винним, помилково вважаючи, що фальшиві свідчення підуть на користь СССР й зашкодять «буржуазно-поміщицькій» Польщі. Втім, «джентльменські домовленості» (якщо такі й були) обернулися невдовзі зовсім неджентльменським присудом – десять років таборів.

²⁴ Див., напр.: *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 225, 231; та ін.

²⁵ М. Ящуну по його «справі» інкримінувалося, що він: **1.** *Належав до Української Військової Організації; 2.* *У 1925 р. закордонним керівництвом УВО був спрямований на Советську Україну для проведення підпільної к-р роботи; 3.* *Був членом бойової терористичної групи у 1933 р. й у квітні місяці мав взяти участь у здійсненні терористичних актів на членів ЦК КП(б)У й уряду; 4.* *Проводив вербування нових членів організації; 5.* *Будучи зв'язаним з Розвідупром, використовував цей зв'язок для к-р роботи організації, підставляючи 4-му відділові штабу Укр[аїнського] Військ[ового] Окр[угу] членів УВО; 6.* *Здійснював на користь поляків шпигунсько-розвідувальну роботу в РСЧА, Тсоавіахімі, на військових курсах, а також повідомляв про кількість тракторних одиниць, розташування ремонтно-тракторних майстерень; 7.* *Підтримував безпосередній зв'язок з членами закордонних осередків УВО»*.

Соловецьке ув'язнення (з 21 листопада 1933 р.) стало для Михайла Йосиповича школою прозріння та остаточного національного самоусвідомлення. Його табірна характеристика від 26 травня 1936 р. – промовисте тому підтвердження: *«В лагере не работает. Настроен к-р, критикует политику партии и правительства Соввласти – высказывает свое яркое враждебное настроение»*²⁶.

Яскрава особистість, виразно «контрреволюційно» налаштований, М. Ящун привертав увагу табірної адміністрації, яка вимагала від своєї агентури систематично висвітлювати його контакти та розмови. Саме ці «джерела» (рос. – «источники») й зафіксували думки в'язня щодо мотивів власного арешту й засудження, залаштункових механізмів «справи» «Української військової організації» та й ширше – трагедії галицької еміграції в УССРСР: *«У міжнародному відношенні потрібно було створити тісний союз з Польщею, спрямований проти Німеччини, для чого слід було усунути усі елементи, які були вороже налаштовані щодо Польщі. Такими елементами, з точки зору Соввлади, виявилися в першу чергу емігранти з Західної України». У даному разі, на нашу думку, Михайло Ящун несамохіть завищував інтелектуальний рівень сталінського керівництва й підлеглих йому органів «червоної політичної жандармерії» – такими глобальними категоріями неінтелектуальна комуністична влада та її репресивний апарат ніколи не оперували у своїй щоденній брудній діяльності.*

Більш наближеною до реалій життя й відповідно – справжніх мотивів репресивних дій комуністичної адміністрації була така оцінка соловецького галичанина: *«Партія і радвлада провалилися з колективізацією та хлібозаготівлями. Безпосереднім наслідком цього провалу став голод в Україні, у чому була винна винятково сама партія, але потрібно було відвести удар обурення мас у бік [...]. Слід було знайти винуватця, але, оскільки винуватцем була сама ж совлада, то на швидкуруч було створено штучну організацію, на яку й малося на увазі спрямувати обурення мас».*

І далі, за «інформатором», М. Ящун акцентував увагу на непересічній ролі уродженців західноукраїнських земель у суспільно-культурному житті УССРСР, що спричинило, мовляв, особливо жорстокий удар влади проти них: *«Приїзд в Україну галичан й посідання ними деяких командних висот культурного фронту було невигідне для великодержавної політики, що її проводила Москва, й тому потрібно було усунути галичан, які є справжніми провідниками розвитку української культури. Москва не зацікавлена у такому розвитку, й гасла, що їх випикує партія щодо розвитку української культури, є ширмою, за якою відбувається русифікація України. Арешт галичан – це є продовження політики царату, знищення й пригноблення нацменшин. Росія завжди славилася кріпосницькою й жорстокою розправою, й цю жорстокість вона застосовує [...] в даному випадку до галичан»*²⁷.

Михайло Ящун і на Соловках цікавився міжнародною політикою, але інформацію про події за кордоном мав можливість отримувати винятково з офіційної советської преси. Очевидно, в'язень пов'язував можливість дострокового звільнення з прихильною для України зміною співвідношення сил на європейській

²⁶ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії.* – Т. 2. – С. 170.

²⁷ *Там само.* – С. 194.

арені та ймовірним крахом сталінського тоталітарного режиму. Доводилося, як і багатьом вітчизняним інтелектуалам того часу, читати «між рядками» повідомлень советських часописів, шукаючи у них зерна істини та фільтруючи звичну пропагандистську риторику. «Стукачі» повідомляли: *«З величезною увагою Ящун читає усі центральні газети і з щонайдрібніших повідомлень робить свої висновки. Чим більше знаходить він у закордонних телеграмах й цитатах з буржуазної преси ворожих ССРСР натяків, тим кращий у Ящуна настрій»*.

Так, наприкінці листопада 1934 р. він розмірковував над впливом репресій проти галичан у підсоветській Україні на ставлення української громадськості Східної Галичини до УССР – СССР та комуністичної партії: «У Західній Україні становище різко змінилося. Раніше вона являла собою дійсно «плацдарм» – советський. Советський Союз користувався великою симпатією у Західній Україні. Після нашого процесу (йдеться про «справу УВО». – Авт.) стан різко змінився. Після оголошення нам вироку я якийсь час продовжував сидіти в ОГПУ. Місяця півтора по тому мене викликав уповноважений ГПУ й повідомив мені, що у Львові здійснено замах на представника советського Повпредства, причому він дав мені зрозуміти, що це розглядається як дія у відповідь за результатом нашого процесу. Раніше у Західній Україні комуністична партія користувалася великим авторитетом, але тепер цей стан змінився».

У даному разі повідомлення таємного енкаведистського «джерела» про ці висловлювання М. Ящуна легко перевірити за реальними датами, а відтак – з'ясувати бодай приблизну автентичність згаданих оцінок-спогадів. Отже, рішення у «справі» М. Й. Ящуна Судова трійка при Колегії ГПУ УССР винесла 23 вересня, а напад на Консульство СССР у Львові, здійснений бойовиком ОУН, і вбивство консульського працівника О. Майлова сталися 21 жовтня 1933 р. Цілком імовірно, що приблизно до середини листопада 1933 р. (21 листопада Ящун вже прибув до Соловків) могла відбутися згадана ним розмова зі слідчим ГПУ. Відтак з більшою довірою сприймається й трансльована чекістським «джерелом» оцінка-характеристика Ящуна: *«Зміна ставлення до Советського Союзу в Західній Україні пояснюється головним чином тим, що советські симпатії, які розвинулися в Західній Україні, були заглушені низкою репресій, до яких вдалася совлада [...] у двох процесах. Перший пов'язаний з іменем Єфремова, а другий – з УВО»*²⁸.

8 жовтня 1934 р. у бесіді з товаришем по недолі (той виявився одним з табірних стукачів) Михайло Ящун зауважив з приводу агітпропівського повідомлення у советській пресі щодо наявності у тюрмах Польщі 50 тис. ув'язнених: *«Бідна Польща, – а у нас у ББК ув'язнених уп'ятеро більше, а скільки ж таких ББК?»*²⁹. Він же висловлював припущення, що в СССР в'язнів, напевно, стільки ж, скільки у всій Польщі населення. Та й взагалі, стверджував колишній харківський економіст (до речі, свідомо чи несвідомо поділяючи з цього приводу погляди М. Яворського), усе життя Советського Союзу – це табірне життя, точнісінько така ж брехня на кожному кроці, така ж «туфта» в усьому, така ж підла

²⁸ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 202.

²⁹ На грудень 1934 р. у Біломорсько-Балтійському комбінаті НКВД СССР налічувалося **65.800** в'язнів (Див.: *Кокурин А., Петров Н.* ГУЛАГ: Структура і кадри. Ст. 2-я // *Свободная мысль* – XXI. – 1999. – № 9. – С. 115).

шпигунська система й такий самий голод: «СССР – це справжня єдина неподільна матінка Росія, лишень у сто разів гірше старої царської, оскільки у царській Росії не було такого беззаконня, терору й знищення інших національностей, як в ССРСР. Советська влада останніми роками, починаючи з 1927, перетворилася на контрреволюційну владу, у порівнянні з якою навіть контрреволюційні кола в еміграції – культурніші, оскільки більшовики – азіатські дикуни»³⁰.

Відбував покарання на Соловках і голова Спілки революційних письменників «Західна Україна», відомий пропагандист «досягнень» УСССР та Советського Союзу серед західноукраїнської еміграції у Канаді і США Мирослав Ірчан.

Небуденна постать М. Ірчана також привернула увагу Семена Підгайного, який дав виразну характеристику літераторові, виходячи насамперед з власного життєвого (в тому числі й харківсько-соловецького тюремно-табірного) досвіду: «1933 року в Харківській пересильній тюрмі поруч зі мною, в набитій людьми камері, сиділо двоє українців, з трохи відмінною від нашої вимовою. Ці два молоді кремезні хлопці були шахтарями і походили з Канади. «Так, дорого б я дав, щоб зустріти того милого товариша Ірчана, що розпинався та розхвалював у Канаді той рай, який він тут з большевиками створив», – говорив один з них, і обличчя йому кривилося. Виявилося, що завдяки Ірчанові, кілька сот українців з Канади, повіривши його обіцянкам, подалися [...] будувати на Україні соціалізм та зажити на власній землі щасливим і радісним життям».

Реалії казарменного соціалізму з нелюдським обличчям, критика шахтарями-канадцами антиукраїнського курсу сталінського керівництва ССРСР та їхнє бажання повернутися до країни «капіталістичного рабства та експлуатації» – спричинює репресії проти українських канадців, яких (небажаних свідків і носіїв критичної інформації) тоталітарний комуністичний режим прагнув за будь-яку ціну утримати на теренах «батьківщини трудящих», перекопати відмовитися від іноземного громадянства й обернути на слухняних пропагандистів «досягнень ССРСР».

Вірна служба владі й прагнення поєднати інтернаціональну комуністичну й національну українську ідеї не зустріли адекватної оцінки з боку партійно-державного керівництва УСССР. Як зауважував той же С. Підгайний: «Згодом, очевидно, й сам Ірчан побачив, що той рай не такий, як йому видавався спочатку. 1936 року він і сам з'явився на соловецьких горизонтах [...]. Я не нагадав йому ні «Пляцдарму», ні завербованих канадійців. З нього було досить. Смутний і розгублений, вимірював Мирослав Ірчан на прогулянках соловецький Кремль і в очах йому лежав глибокий сум»³¹.

Якщо на Соловки М. Ірчан, за С. Підгайним, потрапив 1936 р., то до ширшої мережі Біломорсько-Балтійського комбінату НКВД ССРСР – вже 1934 р.

³⁰ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 199–200.

³¹ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 91–92.

Мемуарист був невисокої думки щодо драматургії Ірчана харк. років: «1932 р. на сцені Харківського театру «Березіль» йшла п'єса Мирослава Ірчана – «Пляцдарм». Це була низької вартості агітка, але її широко рекламували. Ця, перейнята «вірнопідданчими» тенденціями, п'єса автора «Родина щіткарів» згодом, до речі, стала за підставу Куликові обвинувачувати Ірчана в тому, що Ірчан був ні ким іншим, як шпіоном та апологетом польського імперіялізму. Обвинувачення дике, але цілком природне» (Див.: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – С. 91).

Сумувати Ірчанові було за чим. Табірні стукачі 4-го відділення ББК у жовтні 1934 р. зафіксували розповіді драматурга про його сите догулагівське богемне життя, серед яких була й згадка, що лише відсотків за постановку того ж схематично-пропагандистського «Плацдарму» він отримав 32 тис. рублів. Забезпечене життя популярного літератора й драматурга перервав лише арешт: «Маючи багато грошей, я вів красивий спосіб життя, двері моєї квартири завжди були відкриті для всіх. У мене збиралися знайомі письменники, артисти, художники. Я працював у редакції журналу (мається на увазі часопис «Західна Україна». – *Авт.*) й допрацював до того, що увесь склад редакції був арештований. Останнім часом я залишився майже один [...], без співробітників. Напередодні дня арешту я пішов до секретаря ЦК партії, змалював йому становище з журналом й пояснив, що його доведеться закривати за відсутністю співробітників. Тов. ПОСТИШЕВ, з яким я розмовляв [...], дуже щиро запевнив мене, що в усьому мені допоможе, дасть людей й т. і. Коли я вийшов з приміщення, то відчув, що мене хтось бере за руку й потім питає моє прізвище, а коли я назвав себе, то незнайомиць запропонував сісти мені в автомобіль, й мене повезли до ГПУ»³².

Табірна адміністрація, зокрема її так звана культурно-виховна частина, робила спроби використати у власних цілях мистецький талант як Мирослава Ірчана, так і його побратима, видатного вітчизняного режисера Леся Курбаса. Спроби не принесли бажаного енкаведистами результату – масштаб таланту обох українських митців вочевидь не вписувався у жалюгідні гулагівські вимоги.

У спеціальному зведенні третьої частини 4-го відділення ББК НКВД ССРСР від 15 серпня 1934 р. йшлося: «По инициативе лагерной администрации л[агерного] пункта»³³ № 5 Унижма, где содержатся з/к КУРБАС [...] и ИРЧАН-БА-БЮК [...], последние воспитачью были использованы [...] для оформления клубных выступлений на л/пункте, т. к. з/к КУРБАС и ИРЧАН в прошлом являлись квалифицированными специалистами, и первый из них был народным артистом Республики и режиссером ряда крупных театров, а второй – автором ряда пьес [...]. Между тем, на практической работе в лагерных условиях оба они,

³² *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 197.*

³³ 10 листоп. 1933 р. наказ ОГПУ № 00361 оголосив «*Типові штати для виправно-трудоових таборів ОГПУ*», що набували чинності з 1 листоп. того ж року. У пояснювальній записці до наказу зауважувалося: «В целях внесения ясности в организационную структуру лагерей и установления единообразия в ее наименованиях, необходимо, чтобы все исправительно-трудоовые лагеря строились по ниже-следующему принципу: 1. Как правило, низовой административно-производственной лагерной единицей должен быть лагпункт. Под наименованием лагпункта следует понимать стационарное лагерное размещение заключенных, сконцентрированных на небольшой территории, для выполнения определенной производственной задачи, рассчитанной на длительный период времени.

Количество заключенных в лагпункте может быть различно, но не менее 250 и не превышать 1.500 – 2.000 чел. В зависимости от расположения и производственных задач лагпункты могут подразделяться на подлагпункты.

В тех случаях, когда лагпункты организуются для временных, преимущественно, сезонных работ, они носят название временных лагпунктов (взамен наименования так называемых командировок). Как правило, лагерные пункты должны входить в состав того или иного отделения (лагеря) [...].

2. Из совокупности нескольких лагпунктов, но не менее как из трех, организуется отделение (лагерь), количество заключенных в отделении, ориентировочно, должно быть не менее 3.000 чел. и не превышать 10.000 – 15.000 чел.» (Див.: *Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура и кадры // Свободная мысль – XXI. – 1999. – № 8. – С. 124–125*).

как КУРБАС, так и ИРЧАН-БАБЮК, проявили полное отсутствие понимания лагерных интересов и замыслов в постановках, которые могли бы вызвать интерес в лагерной массе или могли бы служить агитационным моментом в осуществлении задач, проводимых руководством ББК»³⁴.

Тим не менше комуністичне минуле й попередній життєвий досвід Мирослава Ірчана, обтяженого обслуговуванням ідеологічних потреб партійно-державної верхівки УСССР, штовхали його і в місцях позбавлення волі на співпрацю з табірною адміністрацією, яка прагнула використовувати літератора для висвітлення настроїв окремих ув'язнених. Так, як стверджують виявлені на сьогодні документи, колишній голова Спілки «Західна Україна» інформував тамтешніх енкаведистів про настрої і розмови, зокрема, вищезгаданого М. Й. Ящуна³⁵. Хоч би якими міркуваннями послуговувався «інформатор» (прагненням довести адміністрації власний комуністичний «пуризм» на тлі дисидентства товариша по недолі чи бажанням таким чином покращити умови власного утримання або навіть здобути дострокове звільнення), з етичної точки зору такої поведінці немає жодного виправдання.

У контексті такої специфічної неморальної моралі, згідно з якою навіть репресований комуніст залишається з переконання «позаштатним чекістом», треба розглядати власноручні «свідчення» (чи твір на запропоновану тему?!³⁶) Мирослава Ірчана під назвою «Українська Військова Організація», написані ним 22 травня 1934 р. у табірному підпункті «Південна Губа».

Текст про «контрреволюційну діяльність» у підсоветській Україні перекинутих з-за кордону членів «УВО», складений М. Ірчаном, не відзначався якоюсь оригінальністю й виконаний у цілому за відомими «лекалами», запатентованими ГПУ УСССР. «Метою УВО в Сов[єтській] Україні, – наголошував в'язень, – було повалення совлади, відрив України від ССРСР й створення буржуазної демократичної республіки. Для здійснення цієї мети – УВО у своїй роботі вдавалася до всіх засобів, які шкодили компартії та совладі».

Але далі (ймовірно, маркуючи для прийдешнього об'єктивного слідства чи майбутнього дослідника свою непричетність як до справжньої, так і вигаданої «УВО») віртуальний «увіст» М. Ірчан робив обережну, але прикметну ремарку: «Оскільки УВО була глибоко законспірованою організацією, я особисто на волі багато про що не знав й більше дізнався під час слідства»³⁷ (виділення наше. – Авт.). У цьому контексті напрочуд двозначно сприймається й подальша фраза Ірчана: «У всіх своїх злочинах я щиро зізнався на початку слідства, розкрив усе, що ме-

³⁴ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 189.

³⁵ Спецзведення третьої частини 4-го від-ня ББК НКВД від 14 жовт. 1934 р. починається так: «В одном из разговоров с з/к ИРЧАН-БАБЮК последний рассказал о своих беседах, имевших место за последние дни с з/к ЯЩУН Михаилом Иосифовичем. Причем содержание этих бесед, для большей точности их, з/к ИРЧАНОМ были переданы и собственноручно зафиксированы в форме диалога между ним и з/к ЯЩУНОМ [...]» (Див.: *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 195).

³⁶ На користь припущення, що «текст» про «УВО» виконувався на замовлення табірної адміністрації чи інших енкаведистських структур, свідчить постскрипtum до нього – звернення до анонімного замовника: «На Ваше запитання 7.V.1934 р., яка у мене спеціальність, крім літературної, я не сказав, що знаю добре коректорську роботу у друкарні й вільно пишу на друкарській машинці» (ДА СБУ, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 021515, т. 1, арк. 342 зв.).

³⁷ ДА СБУ, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 021515, т. 1, арк. 340.

ні було відомо про УВО в УССР та за кордоном, причому показав на всіх тих членів УВО, яких я знав й які ще не були арештовані»³⁸. Отже, ув'язнений відразу «зизнався» у всьому, навіть тому, що стало йому відомим лише згодом – «під час слідства».

Утім, кінцівка документа виписана майже натхненно, у стилі каяття «смиреного грішника», який усвідомив власні незліченні провини перед більшовицькою владою й готовий їх спокутувати та «перекуватися» на лояльного громадянина ССРСР: «Мій шлях контрреволюціонера був дуже болісний для мене. Весь час я боровся з собою, але ніяк не міг вилізти з цього багна. У моїх творах (15 основних книг, 76 назв, що з них деякі перекладені 14 мовами) немає жодного контрреволюційного, націоналістичного слова й про них зовсім не було розмови під час слідства. З іншого боку, я виконував доручення контрреволюційної організації та був її членом.

Ганебний шлях, що на нього я сьогодні оглядаюся з відразою...

Арешт й покарання я сприйняв з полегкістю. На волі я надто багато страждав, очікуючи арешту. Тепер я твердо упевнений в тому, що, якщо лише дозволить моє здоров'я й я закінчу своє покарання, я повернуся з таборів зовсім новою людиною й справою доведу, що на старий шлях контрреволюціонера мене не поверне ніяка сила.

На заслужене моє покарання я дивлюся як на моє нове народження»³⁹.

Попри вірнопідданські декларації й реальну співпрацю зі слідством, а згодом і табірною адміністрацією, Мирослав Ірчан не користувався стовідсотковою довірою гулагівських чиновників⁴⁰. У свою чергу, інформація, що накопичувалася у його табірній «справі-формулярі», засвідчувала виразну еволюцію колишнього щирого комуніста та полум'яного советофіла у бік національного самоусвідомлення, хоча погляди Ірчана все ще не виходили за рамки націонал-комуністичних переконань.

Так, агентурна записка СПВ третьої частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВД від 14 квітня 1936 р. стверджує, що Ірчан почувається пригніченим, задумується над тим, чи варто взагалі жити далі. Своє ув'язнення й засудження літератор пов'язував зі свідомою політикою, яка мала на меті ліквідацію цілого прошарку вітчизняної комуністичної інтелігенції походженням з Західної України, а її чільним виконавцем та речником називав П. П. Постишева. В'язень ва-

³⁸ Там само, арк. 342 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Яскраве тому підтвердження – табірна характеристика Ірчана від 15 серп. 1934 р.: «З/к ИРЧАН-БАБЮК Мирослав Дмитриевич, находясь на общих работах [...], норму выполнял, но к перевыполнению не стремился. К общественным начинаниям лагерной массы, соцсоревнованию и ударничеству относился хладнокровно и свысока, считая себя человеком, выделяющимся из общей лагерной среды. Поскольку лагадминистрации [...] ИРЧАН был известен как писатель и драматург [...], он был допущен к участию в культуроте, где активность проявил и работал охотно, однако эта работа успеха не имела [...] и з/к ИРЧАН-БАБЮК был снова снят на общие работы, но с использованием по общественной линии как работник КВЧ. Компрометирующих данных в быту за ним не замечалось, человек, безусловно, способный. В настоящее время работает лесным сторожем, но продолжает работу и по общественной линии на работе при КВЧ [...]. В быту и общении с окружающими жизнерадостен, интересуется чтением, политической литературой. В обращении с лагерниками уживчив и прост. В беседах старается показать, что он безразличен к вопросам политической жизни» (Див.: *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 190).

жав, що такими діями советська влада знищує творчі сили, які були б корисними під час будівництва соціалізму. Надзвичайно гнітюче впливала на нього табірна атмосфера й «моменти масового скупчення кримінального елемента», зокрема у театрі чи під час зібрань. У записці наголошувалося: «У таборах він вперше зіткнувся з цим елементом й на нього сильно подіяло [...], що Совлада вважає цей елемент більш близьким собі, аніж осіб, яких засуджено за так звані к-р статтями. Заявляє, що виправно-трудова політика у таборах не дає ніякого позитивного результату»⁴¹...

Важкий гріх «советофілства», власного засліплення так званою «радянщиною», внаслідок чого загинула майже уся родина, спокутував на Соловках й Антін Володиславович Крушельницький. Із гіркою С. Підгайний свідчив: «Сумної слави зажила в очах української громади родина відомого на Західній Україні письменника Крушельницького. «Из прекрасного далека» Крушельницький почав був захоплюватись большевизмом. Повірив у щирість большевицького протегування українській культурі. Видавав у Галичині просоветський журнал «Нові шляхи» і, нарешті, вважаючи советську Україну землею обітованою, покинув разом з своїми синами й дочками Західну Україну.

Доля тяжко помстилася над талановитими синами старого Крушельницького. Ще до вбивства Кірова їх разом з батьком заарештовано. Коли ж після смерті Кірова влаштовано було гекатомбу над могилою цього сталінського посіпаки, братів Крушельницьких розстріляно, як «диверсантів і шпівнів», що ними вони, звичайно, ніколи не були. Тяжко зажурений, геть посивілий і змучений батько-Крушельницький, ледве пересуваючи ноги по темній камері, жив у соловецькому Кремлі. Єдиною втіхою для батька була донька, що так само сиділа тут же в Кремлі й працювала за молодшого лікаря в соловецькому госпіталі»⁴².

Згадка мемуариста про одномоментну страту братів Крушельницьких не відповідає дійсності. Крушельницьких «брали» у два прийоми: у ніч на 6 листопада (Антон Володиславович, Івана й Тараса) і в грудні 1934 р. (Богдана, Остапа й Володимиру). 13–15 грудня 1934 р. у Києві відбулася виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду ССРСР під головуванням В. В. Ульяріха. 17 грудня на підставі її рішення у першій «кіровській хвилі» було убито 28 представників української інтелігенції, в тому числі двох синів А. В. Крушельницького – Івана і Тараса. Решта ж родини – батько, донька й сини Богдан і Остап були засуджені й відправлені для відбуття покарання до ББК НКВД ССРСР, де сім'ю свідомо розділили⁴³. Відтак з батьком на Соловках перебувала лише донька Володимира. Цим і пояснюється ненавмисна помилка С. Підгайного.

⁴¹ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 229.

⁴² *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 92.

На відміну від батька лікар Володимира Крушельницька закарбувалася у пам'яті мемуариста уособленням людської гідності й мужності: «Ніби покуюючи гріхи рідних, донька – Крушельницька – була українською сестрою-жалібницею, прекрасно ставилася до в'язнів і в міру сил та можливості допомагала землякам. Крушельницька, разом з росіянками Брусиловою, Вечорою і Васілевою, становила зразок політичної зрілості і людської порядності» (Див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. – С. 92).

⁴³ Див. докладніше: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 176–177.

За спогадами очевидців, Антін Володиславович, на відміну від молодших, на роботу не ходив. Його психіка не витримала страшної трагедії: «Виглядом і поведінкою виказував душевнохворого: ходив і говорив, що має страшенно багато роботи, просив паперу, хоч якого – хоч газетного, на ньому можна писати поміж рядками, – аби скінчити повість «Батьківщина». Свідомість уже не могла переносити болю, і в хворому мозку вже не відбувався колобіг живої думки.

Залишались тільки нав'язливі ідеї, рефлексії, рятівні ілюзії»⁴⁴.

У родичів А. В. Крушельницького зберігся один лист від нього 1936 р. зі зворотною адресою: «АК СССР, Кировская железная дорога, Кемь порт, 8 отделение ББК НКВД». Це приватний документ болю, хоча адресант, ймовірно, особисто й не усвідомлював цього – спрацьовували залишки захисних сил виснаженого організму: «Що написати вам про себе? Живу, як можу. Тримаюся. Бідую з харчами. Від 15.ІІ. харчуюся окремо. Не вмію розділити пайка на 15 днів. У другій половині лютого треба було 6 днів їсти раз в день і по три ложки кукурудзяної крупи на півгорнятка води. Розуміється, це моя вина, що не хазяйнуватий. І варити мені важко. Переписую роман – 30–50 сторінок в день. А тут відривайся на довгий час до кухні, вари, мий посуд, журися, щоб посолити. І як скомбінувати горох із гречаною кашою (найліпша страва! [...])»⁴⁵...

Однією з форм активного спротиву репресованих тоталітарній сталінській системі було самовільне залишення місць позбавлення волі. Втечі з советських таборів у першій половині 1930-х рр. набули масового масштабу. Так, наприклад, за середньорічної кількості мешканців ГУЛАГу упродовж 1933 р. у 440.008 осіб – того ж року втекло з виправно-трудова таборів НКВД 45.755 в'язнів (10,4% – *щодесятий*), з яких енкаведистам вдалося розшукати й повернути до таборів 28.370 осіб, тобто лише 62% утікачів⁴⁶. Непоодинокі такі випадки, жоден з яких, щоправда, «не закінчився щасливо», згадує у своїй книзі Семен Підгайний⁴⁷.

Виразне прагнення самовільно залишити пенітенціарні заклади «батьківщини трудящих» продемонстрували також й окремі репресовані тоталітарним режимом галичани. Так, наприклад, 20 травня 1934 р. близько восьмої ранку з пароплава «Слон», що стояв у пристані острова Революції, скориставшись недбалістю охорони, утік «спецуказанец № 10» Олексій Яворський, якого мали переправити на Соловки із спеціальною вказівкою ГПУ УССР щодо утримання його за умов «особливо суворої ізоляції». Очевидно, що вимога щодо суворої ізоляції О. Яворського пов'язувалася із тим, що був він носієм секретів советської розвідки, але аж ніяк не вигаданим «польським агентом»⁴⁸.

Завдяки надзвичайним заходам з мобілізацією тюремників та їхніх добровільних помічників з місцевого населення приблизно о 15-й годині того ж

⁴⁴ Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л., 2001. – С. 98.

⁴⁵ Там само. – С. 98–99.

⁴⁶ Підраховано автором за: Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура и кадры. Ст. 2-я // *Свободная мысль* – XXI. – 1999. – № 9. – С. 112, 114.

⁴⁷ Див.: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 28–29.

⁴⁸ Обвинувальний висновок СПВ ГПУ УССР, яким О. К. Яворському інкримінувалася належність до «Української військової організації», стверджував: «ЯВОРСЬКИЙ у минулому служив у польовій жандармерії австрійської армії, а згодом був офіцером УГА.

20 травня втікача затримали на острові Революції поблизу тамтешньої радіостанції й під посиленням конвоем відправили до слідчого ізолятора м. Кемі⁴⁹.

Важко навіть збагнути й сказати напевно, чи мав цей колишній розвідупривець чітко окреслені (або ж будь-які взагалі) план і мету втечі (очевидно, зовсім фантастичним виглядає припущення, що він прагнув захопити приміщення радіостанції й вийти в ефір на закордон з якимось повідомленням, – спробу втечі Олекса Яворський надріз відмовився коментувати, обмежившись загальниками, що вважає себе повноправним громадянином ССРСР, а своє засудження – «абсурдом і нісенітницею»). Ймовірно, що тікати колишньому науковому співробітнику Національної бібліотеки України було просто нікуди (не до «буржуазної» ж Польщі, яку він побороював ледь не все своє свідоме життя!), а його ескапада була такою собі демонстративною вихваткою – протестом проти заподіяної йому «своїми» образи й несправедливого покарання. Вже на Соловках в одиночному ув'язненні він неодноразово повторював, що при першій можливості повторить спробу втекти, оскільки має досвід втеч із тюрем за кордоном.

Але і цей переконаний галицький комуніст у соловецьких умовах суворої ізоляції швидко дозрівав до стану свідомого українця, ревізуючи свої колишні комуністичні погляди. Підсумкова довідка на ув'язненого О. К. Яворського (напередодні його страти), підписана начальником Соловецької в'язниці І. А. Апетером у жовтні 1937 р., стверджувала: «Агент польської дефензиви, займавший організацією и переброской на территорию УССР боевиков-повстанцев и шпионов из Польши. Являлся одним из руководителей Киевской организации «УВО». Ведал всей повстанческой работой по Правобережью Украины [...]. При препровождении в Соловки номерным заключенным (под №10) в момент его конвоирования в г. Кемі бежал из-под стражи, был задержан.

Находясь в Соловецкой тюрьме ГУГБ, ведет себя враждебно, систематически наносит оскорбления надзорсоставу. При входе к нему в камеру надзорсостава неоднократно бросался на надзирателей с попытками избиения, демонстративно угрожая, что кончит жизнь самоубийством, если не будет разрешен вопрос об изменении режима. Нарушает правила внутреннего распорядка, подвергался заключению в карцер сроком на 5 суток»⁵⁰...

У 1920 р. вступив до Української Військової Організації. За директивами цієї організації з провокаційною метою вступив до КПЗУ [...]. У 1923 р. ЯВОРСЬКИЙ був перекинутий для підпільної роботи в Україну й тут увійшов до складу всеукраїнського центру УВО.

У 1930 р. керівництвом УВО спрямований до Києва для організації повстанства на Правобережжі [...]. Перебуваючи у Києві, ЯВОРСЬКИЙ проникнув до складу співробітників розвідпункту 4-го відділу Українського військового округу, підставляючи 4-му відділу членів УВО й агентів польської розвідки в якості співробітників. Збирав та передавав полякам шпигунські матеріали [...]. Брав участь у підготовці терористичних актів проти керівників партії в Україні.

Обвинувачуваний ЯВОРСЬКИЙ визнав свою приналежність до УВО, але згодом відмовився від свідчень».

23 верес. 1933 р. Суд. трійка при Колегії ППУ УССР засудила кол. наук. співроб. Всеукр. б-ки при ВУАН до десяти років позбавлення волі. Невдовзі у кримінально-слідчій справі О. Яворського з'явилася позначка: «Направлен спецконвоем в СЛАГ ОГПУ з. Кемь при № 225091 от 10/ХІІ-33 г.» (ЩДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64367, арк. 344–345, 347–347 зв.).

⁴⁹ *Остання адреса:* До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 164–165.

⁵⁰ *Там само.* – С. 169.

Невдалу спробу втекти з місць позбавлення волі зробив і колишній член Спілки революційних письменників «Західна Україна» Іван Ткачук. 7 січня 1936 р. він самовільно залишив табір, але невдовзі повернувся до нього не за власним бажанням й за рішенням табірної судової отримав додаткових три роки позбавлення волі за спробу втечі (що приєднувалися до тих п'яти років, які – як покарання за приналежність до «УВО» – визначила йому 26 лютого 1934 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УРСР)...

Специфічне розташування таборів – відділень ББК НКВД у несприятливій для людського життя місцевості, серед лісів та боліт, з нечисленним автохтонним населенням, яке до того ж обов'язково мало повідомляти «органи» про всіх підозрілих осіб, – усе це, якщо й не виключало взагалі спроб в'язнів втекти, то принаймні вкрай ускладнювало такі намагання й ледь не стовідсотково прирікало їх на невдачу. Як пригадувала донька Якова Струхманчука, «в'язням не заборонялося виходити із зони, поскільки втекти звідси було неможливо – докола озера та непрохідні болота, в яких легко втопитися»⁵¹.

Утім, і за цих складних умов траплялися щасливчики, яким поталанило не лише подолати усі перешкоди й небезпеки, але й дістатися на Захід. Були випадки вдалої «втечі» й серед репресованих галичан, щоправда, лише тих, які вже відбули термін покарання. У даному разі йдеться про втечу з «великої зони» – Советського Союзу. Так, колишній артист «Березоля» та «увіст» Йосип Гірняк, відбувши термін покарання у «справі УВО», в роки німецько-советської війни переїхав до Львова, звідки через Австрію й Німеччину дістався 1949 р. Сполучених Штатів Америки, де й помер у Нью-Йорку 1989 р.

Гулагівські маршрути поодиноких членів Спілки «Західна Україна» на якийсь час перетнулися у Дмитлазі на будівництві каналу Москва-Волга. Тут працювали Ф. Малицький та М. Марфієвич. Як згадував через півстоліття Федір Малицький: «При управлінні будівництва виходила газета «Перековка», яка відбивала хід будівництва на всіх ділянках, закликала будівників до виконання й перевиконання планів, а також висвітлювала культмасову роботу, зокрема роботу по перевихованню табірників. У редакції газети працювали кваліфіковані журналісти...»⁵².

До складу табірних газетярів потрапили й харківські члени літорганізації – В. Бобинський та В. Гжицький. З Василем Бобинським «ми... в 1934 році опинилися в Дмитрові, в редакції однієї газети «Перековка», в дуже мізерному амплуа, – пригадував, у свою чергу, В. Гжицький. – Редагували ми неграмотні дописи численних кореспондентів-лагерників, правили коректуру, ось і вся наша робота. В тій редакції я покинув Бобинського в 1934 році. Восени цього року я був переведений на Північ»⁵³.

Причини цього переведення з'ясує табірний щоденник О. Вишні, де 11 серпня 1934 р. (отже, В. Гжицький дещо помилився у часі свого переведення) занотовано: «Зустріч з Гжицьким. Коли мені сказали, що прибув Гжицький, я ніяк не міг

⁵¹ Гаккенберг-Струхманчук Н. Мій біль непогамовний // Художник Яків Струхманчук – жертва сталінського терору: Публіцистика / Упорядкув. та ред. О. Мусієнка. – К., 1997. – С. 54.

⁵² Малицький Ф. Перековка: Повість власного життя. – С. 93.

⁵³ Гжицький В. Спогади про минуле: [Рукопис] // ЦДАМЛМ України, ф. 19, оп. 1, спр. 155, арк. 35а.

зрозуміти – в чім річ? Знаю, що Гжицький в Дмитлазі, працює в редакції, і нате вам – Чиб'ю.

Виявилось, Гжицький в Дмитлазі подав докладну записку про те, щоб видавати там газету українською мовою, обстоював це, агітував і т. д. Ну, й зрозуміло – Ухтпечлаг! А Ухтпечлаг вважається для всіх лагерів за пугало, за лагерь штрафний і т. д. Ах, який наївний Гжицький!»⁵⁴.

В Ухтпечлазі відбували покарання також артист «Березоля» Йосип Гірняк та науковець В. І. Романишин, засуджені у справі УВО⁵⁵. 28 квітня 1935 р. із Москви начальникові обліково-статистичного відділу УГБ НКВД УСССР було відправлено повідомлення про постанову Особливої наради при НКВД ССРСР від 26 квітня у справі І. М. Сірка (три роки виправно-трудоих таборів) одночасно з вказівкою щодо відправлення засудженого з першим етапом, що відходить, у розпорядження керівництва Управління Ухто-Печорського табору НКВД, м. Чиб'ю, з взяттям його «на особливий облік». Невдовзі й колишній молдавський партійний лідер долучився до гурту українців у цьому «штрафному таборі»...

Ті ж члени Спілки «Західна Україна», які залишилися у Дмитлазі, – Ф. Малицький й М. Марфієвич – витягли «щасливий квиток» на лотереї життя: восени 1936 р. у зв'язку із завершенням будівництва вони були звільнені і в подальшому їх обминув повторний арешт та ймовірна загибель⁵⁶.

Толерантніший до ув'язнених режим Дмитлагу зафіксував той же Остап Вишня на підставі розповідей В. Гжицького: «Українців там 40 тисяч, чи що. Є окремі українські загони, трудколони і т. д. Дисципліна там суворіша: щодня перевірка, ходять на роботу бригадами, приходять так само і з роботи. Але матеріальні умови там ліпші. Та й зносини з «світом» значно кращі: пошта, газети і т. д. А найголовніше, що там приваблює, це те, що канал мають закінчити на початку 1936 р., – отже, є надія, що в зв'язку з закінченням робіт будуть великі пільги, як і при закінченні Біл[оморсько]-Балт[ійського] каналу... А тут, на Ухті, ніяких пільг, бо ніякого кінця не видно...»⁵⁷.

Ініціатива «зека»-літпрацівника В. Гжицького щодо створення україномовної табірної багатотиражки наразилася на несприйняття керівництва Дмитрівського табору, ймовірно, лише на перших порах. Ініціативний в'язень, він же автор відповідного меморандуму, був покараний й переведений з «пониженням» та суттєвим погіршенням умов утримання⁵⁸. Його ж ідея («авторське право») невдовзі була привласнена гулагівськими енкаведистами. Принаймні наказ №117

⁵⁴ Вишня Остап. Чиб'ю. 1934: З табірної щоденника / Публ. С. Гальченка та М. Євтушенко // Київ. – 1989. – № 12. – С. 113.

⁵⁵ Там само. – С. 113, 120.

⁵⁶ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 46046-ФП, арк. 174–175; Малицький Ф. Перековка: Повість власного життя. – С. 103.

⁵⁷ Вишня О. Чиб'ю. 1934: З табірної щоденника. – С. 113.

⁵⁸ Його колега по Ухтинсько-Печорському табору занотовував 20 серп. 1934 р.: «З Гжицьким не входить нічого. Ходить на загальні роботи (місить глину, дере dranku і т. д.). Виробляє 150–200 %. По спеціальності його працювати не пускають. Не пускають його і в сільгосп, куди його, як агронома, хотіли взяти. Єсть якийсь спеціальний наказ щодо його з Москви [...]. Гжицький в розпуці, але нічим йому допомогти ніхто не може... [...] Боюсь я, щоб не пішов він кудись далі: на Воркуту!..» (Див.: Вишня О. Чиб'ю. 1934: З табірної щоденника. – С. 117).

від 9 листопада 1934 р. по Дмитрівському табору щодо створення Відділення табірної преси з переданням йому усієї табірної періодики перераховує, поряд з російськомовними газетами «Перековка», «Каналоармейка», «Перековка тридцятип'ятикнига» (тобто засуджених за кримінальною – 35-ю статтею), «Долой неграмотность», журналом «На штурм трассы» й книжковою серією «Библиотечка Перековки», а також адресованою в'язням-казахам газетою «Канал-Зарбдары», й... українномовний часопис, звичайно ж, з промовистою назвою – «*За нову людину*»⁵⁹...

В. Атаманюк і М. Козоріс 9 листопада 1933 р. були відправлені до Карлагу у Казахстані, куди прибули 16 листопада й перебували тут упродовж двох років. Якщо відомостей про долю Михайла Козоріса у цей період його табірної життя немає, то біографію його колеги вдається простежити досить докладно.

Як і його товариші по літературній організації «Західна Україна» В. Бобинський і В. Гжицький, котрі у Дмитлазі працювали якийсь час у редакції газети «Перековка», Василь Атаманюк-Яблуненко розпочав свою табірну «кар'єру» з того, що упродовж півроку працював у друкованому органі Управління Карлагу НКВД СРСР – багатотиражці (наклад 5.300 прим.) з виразною назвою «Путівка» («Путівка»). Згодом він рік викладав у навчальному комбінаті табору машинопис та стенографію, давши, як зазначалося у його заяві на ім'я начальника Управління Карлагу від 10 листопада 1935 р., «багатьом особам (вільнонайманим і ув'язненим) корисну кваліфікацію». Потім його табірні «кар'єра» сягнула зеніту – В. Атаманюк очолив маслозавод у 4-му Долинському відділенні Карлагу, але на цій посаді довго не затримався внаслідок протидії могутньої табірної кримінальної мафії.

28 серпня 1935 р. в офіціозі Карагандинського табору – «Путівці» – з'явилася замітка «Пройдисьвіт на Долинському маслозаводі» («Проходимец на Долинском маслозаводе»). Автор, якийсь Яків Кулябко (ймовірно – ім'я та прізвище вигадані), брав на себе функції такого собі робсількора: «Давно ходит дурная молва о маслозаводе 4 Долинского отделения. Был зав. маслозаводом з-к Олейник К. Е. и не стало его. Принял от него завод з-к **Атаманюк**, но слухи по-прежнему ходят один другого темнее.

Атаманюк никогда не был маслоделом. Но это не помешало ему стать «специалистом» в молочно-масляном деле. Знание он заменил – наглостью, опыт – нахальством – и, опираясь на руку «друзей», бывший поэт, писатель, преподаватель машинописи и стенографии – «переквалифицировался» ... в маслодела.

Придя на завод невежей в маслоделии, Атаманюк в первую очередь изучил все хитрости для создания собственного благополучия и, пожалуй, лучше своего предшественника».

Завершувався допис стандартним робсількорівським закликком – «покарати й розібратися»: «*Интересно знать: кто и для какой цели подбирает, квалифицирует (специально обучает) таких жуликов на ответственную и «хлебную» работу? Не пора ли избавить маслозавод от великого комбинатора, а участки – от наглого*

⁵⁹ Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура и кадры. – Ст. 4-я (Дмитлаг) // Свободная мысль – XXI. – 1999. – № 12. – С. 100.

надувательства и в дальнейшем более серьезно относиться к назначению работников?»⁶⁰.

«Оргвизновки» не забарилися – Василя Івановича оперативно усунули з високої табірної посади. Щоправда, розслідування так і не виявило зловживань з боку «пройди» Атаманюка – на той час вже колишнього директора маслозаводу. Невдовзі у тій же «Путівці» з'явилось коротеньке повідомлення: *«На заметку «Проховост на Долинском маслозаводе» [...] начальник 4 Долинского отделения тов. Филиппов сообщил, что на маслозаводе было произведено расследование специально составленной комиссией. Факты, изложенные в заметке, не подтвердились, за исключением того, что Атаманюк не специалист. Атаманюк с работы снят и заменен специалистом Ершовым»⁶¹.*

Перебуваючи у таборі, В. Атаманюк робив неодноразові спроби добитися реабілітації й звільнення. Так, наприклад, 13 серпня 1934 р. він написав заяву на ім'я помічника Прокурора ССРСР Кисельова, в якій, зокрема, зазначалося: «Я десять років працював у советській укр[аїнській] літературі, видав близько 40 книжок своїх творів оригінальних і перекладів [...]. Книжки мої заборонені у буржуазній Польщі й переслідуються українськими фашистами.

Внаслідок якоїсь трагічної помилки я був зарахований до групи УВО, про яку я до арешту не чув й хоча за мною не було ніколи щонайменшого злочину проти Советської влади [...]. Під час арешту, внаслідок, очевидно, сильних підозр, я був поставлений у надзвичайно важкі умови, моральні й фізичні (про що я можу докладно написати), я був у стані несамовитості й підтвердив висунуте проти мене обвинувачення після 20 діб слідства без сну й відпочинку.

Проте через 14 днів я прийшов до тями, відмовився від присилуваних «свідчень» й усі 8 міс[яців] слідства продовжував чесно відстоювати правду й гідність советського письменника».

Завершувалася ця апеляція колишнього провідного члена Спілки революційних письменників «Західна Україна» проханням про стовідсоткову реабілітацію чи принаймні істотне пом'якшення умов утримання: «Прошу Вас взяти до уваги відверту несправедливість, заподіяну мені присудом, оскільки у мене немає жодного злочину, мою віддану працю для Соввлади до арешту й у таборі, мій хворобливий стан (2 кат[егорія] інвалідн[ості]) й переглянути мою справу, зняти з мене ганебне й незаслужене тавро контрреволюціонера, дозволити мені працювати у советській літературі і, якщо з політичних міркувань неможливо звільнити мене повністю, то замінити мені табір на вільне заслання, де я міг би працювати, як чесний вільний советський громадянин (sic!), поправити своє здоров'я й не розбивати до кінця своєї родини...»⁶². У цьому проханні в'язневі було відмовлено⁶³.

І наступного року В. Атаманюк звертався з аналогічною заявою про перегляд його справи і звільнення з табору.

60 ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57239, т. 1, арк. 216.

61 Там само, арк. 217.

62 Там само, арк. 213–214.

63 На зверненні коротенької резолюції: «Отказать. И. Кисилев»; «Сообщено 21.VIII.-34 г.» (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 57239, т. 1, арк. 213).

10 грудня 1935 р. Судова трійка при НКВД УССР розглянула це клопотання й ухвалила залишити в силі рішення Судової трійки при Колегії ГПУ УССР стосовно В. Атаманюка-Яблуненка від 1 жовтня 1933 р.

У листопаді 1935 р. В. Атаманюка перевели на Соловки. У грудні того ж року там же опинився й М. Козоріс⁶⁴.

У Карагандинському таборі НКВД ССРС засуджені галичани також трималися разом, утворюючи неформальне, але чітко окреслене табірне земляцтво. Як певна спільнота з виразними «антисоветськими» настроями «проходять» вони й у повідомленнях таємних інформаторів. Так, в одному з таких «донесень» (від 19 травня 1935 р.) йдеться: «13.V. с. г. зав. лагерным музеем з/к ГОЦА (*група ГАЛИЧАН, ст. 58, быв. чл[ены] УВО*), быв. директор Житомирского института, прибыв с хором из Долинки [...], рассказал следующее: «Я получил письмо от своих студентов, которое цензура, по-видимому, не просмотрела, т. к. они пишут, что на Украине еще продолжают аресты украинской интеллигенции, а польский Мархлевский район совсем расформировали. Переселяют поляков на Днепропетровщину как ненадежных, а немцев с Украины тоже выселяют. Тех, которые ненадежные, в разные области подальше от границы, а менее надежных – просто в лагеря или в спецпереселенцы. С собой брать ничего не дают, кроме необходимой одежды. От жены тоже получил письмо, в котором она пишет, что устроилась работать в воинских частях в Житомире. Не знаю, как это ей удалось. Жена также описывает, что творится. Пишет, что чуть, то аресты и аресты. Одним словом, кошмар»...» (виділення наше. – Авт.)⁶⁵.

Процитований «сексотом» лист від житомирських студентів до свого колишнього директора засвідчує, що Василь Пилипович Гоца був гарним керівником, а його вихованці (принаймні частина з них) – людьми порядними, для яких арешт їхнього учорашнього професора української літератури був не лише незбагненим, але й не означав автоматичного переведення авторитетної для них людини до категорії табуйованих суспільних паріїв, будь-які контакти з якими раптово припинялися⁶⁶.

⁶⁴ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 133.

⁶⁵ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1999. – Т. 3. – С. 226.

⁶⁶ «Захмарна» на сьогодні тема – засуджені «контрреволюціонери» у менталітеті підсоветського українського суспільства 1920–1930-х років – очевидно, з часом буде докладно розроблена. І перші ознаки її дослідження вже наявні. Зрозуміло, що не було це ставлення таким стовідсотково осудливим, як намагалася подати його советська пропаганда тих часів, а мало натомість безліч нюансів і відтінків – аж до приховано-співчутливого.

Так, напр., один з репресованих «увіствів», **Петро Юрійович Дятлів** (1883–1937), укр. націонал-комуніст, на час арешту професор Харківського ін-ту комунального господарства, вже за ґратами, 1 лип. 1933 р., згадував свого знайомого, кол. чільного співробітника НКО УССР В. І. Баланіна, репресованого у «справі» «УНЦ»: «Останні роки жив і працював в Харкові, діяльний інженер, професор, журналіст, організатор укр. науково-технічних сил і журналів. Наближався до КП. *Тепер на засланні в Алма-Ату, інженерує й професорує. Мій шкільний товариш і досі приятель*» (виділення наше. – Авт).

Петро Юрійович (*«чернігівець галичменської породи»*, за А. Річицьким) упродовж всього «слідства» рішуче відкидав свою належність до «контрреволюційної організації», тримав себе гідно, ні на кого не давав вигаданих «свідчень». У його характеристичні давнього знайомого В. І. Баланіна приємно вражає не лише філософськи-врівноважена характеристика непересічних професійних якостей засланця, як також демонстративно-викликане поєднання – *«тепер на засланні»* та *«мій... досі приятель»*. Отже, для оскарженого нічого не змінилося від того, що шкільний товариш нині – *політичний засланець*.

Вочевидь потребує уточнення згадка «сексота» про лист до В. П. Гоци з інформацією, що в УССР розгортаються репресії проти польського і німецького населення республіки та ліквідовано польський Мархлевський район. Викликає сумнів, що і лист, і повідомлення таємного інформатора датуються травнем 1935 р. – на нашу думку, йдеться про другу половину року⁶⁷.

Вищезгадане переведення засуджених у сфабрикованій «справі УВО» уродженців західноукраїнських земель з відносно «комфортних» умов виробничого Карагандинського табору до сумнозвісних Соловків суттєво погіршувало їхнє становище й було пов'язане з загальним посиленням поліцейських заходів тоталітарної держави, «першопоштоvhом» до чого стало убивство С. М. Кірова 1 грудня 1934 р.

Збереглося чимало енкаведистських матеріалів щодо реакції в'язнів-українців на посилення режиму щодо них, зокрема на відправку з інших таборів ССРСР до Соловецького відділення ББК НКВД. Один з таких документів – агентурний меморандум Секретно-політичного відділення 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК від 1 квітня 1936 р.: *«Арешт і відправка з Караганди подіяли приголомшливо. Всі були обурені раптовим вилученням з роботи і терміною відправкою під конвоем у доволі важких умовах перевозки. Чутно було багато нарікань на адміністрацію Карлагу, на ГУЛАГ в цілому... У той же час давали поради... мовчати, потрібно бути обережним, бо всі розмови будуть кінець кінцем відомі органам НКВД.*

Тоді почали співати... Організатором співу був Гоца. Першим помічником його – Ніколенко. Співали все народні пісні, всі галицькі пісні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, крім російських. І крім революційних. Вийшло це випадково чи не випадково, але це факт»⁶⁸ (виділення наше. – Авт.).

За своїми законами йшло табірне життя й С. Л. Рудницького. Семен Підгайний подає виразну характеристику видатного українського географа під час його соловецького ув'язнення: «Літня людина, вимучений ще на так званих «слідствах», Рудницький вже ніяк не надавався до будь-якої праці. З самого початку перебування його на Соловках, лікарі визнали академіка Рудницького за абсолютно непрацездатного. Його записано до інвалідної команди, де він дуже страждав, як і всі інваліди, від поганих харчів та тяжких побутових умов [...]. Та, незважаючи на все, старий учений, оточений українською совєцькою молоддю, з запалом розповідав тій молоді про проблеми антропології та демографії українських земель. Тримав себе цілком незалежно і ніколи не звертався ні з якими проханнями

⁶⁷ Пост. ЦК КП(б)У «Про Мархлевський і Пулинський райони» ухвалена політбюро ЦК 17 серп. 1935 р. Польськ. Мархлевський і нім. Пулинський р-ни Київської обл. розформувалися «у зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею». 3 жовт. 1935 р. це рішення «провели у совєцькому порядку» – пост. з аналогічною назвою («Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області») та ідентичну за змістом ухвалила Президія ВУЦВК (Див.: Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. – Тернопіль, 1992. – С. 55–56; «оперативно-чекістський» аспект ліквідації Мархлевського р-ну висвітлений у публ.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 126–130). Отже, житомирські студенти про урядову ліквідацію «совєцької Мархлевщини» могли довідатися не раніше початку жовт. 1935 р.

⁶⁸ Пристайко В., Пшеничков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки // Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 11–12.

до будь-якої установи. Точніше сказати, він просто ігнорував ці установи. Неабияку роль відіграв у консолідації всіх українців на островах. Був центром, навколо якого наддніпрянці й галичани демонстрували свою солідарність і єдність».

Степан Львович, попри численні недуги й поважний вже вік, був одним із духовних лідерів української громади на Соловках: *«Він завжди нагадував соловецьким українцям, що вони мають любити, розуміти і знати свою батьківщину; бо «без цього, – казав він, – не будете ні дипломатами, ні міністрами, ні урядовцями, ні порядними українцями».*

Іноді старий учений згадував своє минуле, свої широкі знайомства в європейських колах учених і передусім німецьких, де мав не тільки колег, а й друзів. Охоче розповідав про свої книги, що вийшли в світ різними іноземними мовами, про зустрічі та ювілеї. Розповідав і... кааявся, що повірив большевикам. В його очах світилась велика любов до батьківщини»⁶⁹.

Завдяки таємним інформаторам (стукачам, сексотам), яких не бракувало серед в'язнів, маємо фрагментарні відомості про розмови серед табірників з приводу тих або інших подій у світі та ССРСР, що ставали відомими на Соловках у викривленому висвітленні офіційної советської преси. Так, введення Німеччиною 7 березня 1936 р. військ до Рейнської демілітаризованої зони – на порушення Версальського мирного договору – жваво обговорювалося мешканцями Соловків. Згідно з донесеннями таємної агентури, С. Л. Рудницький виступав одним з «активних агітаторів щодо сили гітлерівської Німеччини»: *«Академик Рудницький, сравнивая вооружение Германии и СССР, заявил – пусть Тухачевский хвастает ребятам, дело идет о качестве вооружения. Германский аврофлот летит в 5 раз выше и в 2 раза быстрее и не шумит, германская пушка стреляет в 5 раз дальше, карманные револьверы-пулеметы, электричество, сталь, химия, машины грузовые в 3 раза идут быстрее; в СССР количество, а в Германии прекрасное качество. В основном все сводится к тому, что в будущей схватке будет разбит СССР и Франция, не говоря о мелких государствах. Увидеть события в Рейне оценили как будущую победу Гитлера в Центральной Европе [...]»⁷⁰.*

Попри цілком зрозумілі сумніви у стовідсотковій автентичності подібного повідомлення й неприховане бажання автора подати Рудницького та його співбесідників як таких собі «войовничих укрфашистів» – германофілів, таємний інформатор, на нашу думку, загалом правильно передав перебіг думок видатного вітчизняного науковця. До речі, подібні характеристики ситуації у Західній Європі, висока оцінка німецького військового потенціалу (адекватна реальному станові справ) жодною мірою не суперечать поведінці та висловлюванням Степана Львовича під час попереднього слідства у його «справі». Нагадаємо, що саме тоді з'ясувалося, що директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові оцінював на «незадовільно» якість військових карт РСЧА, до уточнення яких його залучали (аж до характеристики – вирок: *«З такими картами виграти війну неможливо»⁷¹.*

⁶⁹ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 61–62.

⁷⁰ Див.: *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії.* – Т. 2. – С. 72–73.

⁷¹ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 121–122.

Згадка С. Підгайного, що географ «не звертався ні з якими проханнями до будь-якої установи», не зовсім відповідає дійсності і пояснюється недостатньою поінформованістю мемуариста. Очевидно, малося на увазі насамперед табірне начальство та буденні для солдовчан й поширені клопотання щодо покращання умов утримання. Натомість, як свідчать відомі нам документи, у 1935 р. академік порушив клопотання перед ЦВК ССРСР про дострокове звільнення. Але воно було відхилене, оскільки на запит із Москви УГБ НКВД УССР надіслало відповідь, де Рудницький атестувався, як «член ліквідованої націоналістичної, контрреволюційної, диверсійно-повстанської й шпигунської «Української військової організації» та «соціально небезпечний» елемент. Враховуючи це, УГБ НКВД УССР вважало дострокове звільнення науковця «небажаним»⁷².

Незважаючи на вкрай неприхильні обставини свого табірнього побуту, Степан Львович не полишав наукової праці. Яскравим свідченням цього є його лист від 10 липня 1936 р. з табірному пункту «Кремль» на Соловках до начальника Головного управління таборів НКВД ССРСР, комісара держбезпеки М. Д. Бермана. «Перебуваючи ще у слідчому ув'язненні, я, з дозволу ОГПУ, продовжував наукову роботу й написав 342 сторінки книги «Геоніомія», – йшлося у листі. – Працюючи у Свирлазі лікарем, я написав [у] 1933–35 рр. книгу п[і]д з[а]головком «Ендогенна динаміка земної кори» (1200 сторінок рукопису, з малюнками, кресленнями тощо).

Ці мої рукописи спіткала дуже сумна доля. Рукопис «Геоніомія» був при моїй відправці до таборів взятий на перегляд ОГПУ УССР й, попри усі мої та моїх дітей зусилля, не був повернутий.

Рукопис «Ендогенна динаміка» був 21.І-36 р. взятий на перегляд на «Морсплаві» ББК НКВД. З нього не були мені повернуті сторінки 1–403 та 803–1035.

Я звертався з заявами до всіх можливих інстанцій, але ані рукописів, ані навіть відповіді не отримав».

«Якби я був молодше й здоровіше, – наголошував С. Л. Рудницький, – я ніколи не турбував би Вас сумною долею моїх рукописів й узявся би за їхнє відновлення. Але я людина вже літня (народж. 1877 р.), інвалід, хронічно тяжко хворий на серце та нирки. Мої дні пораховані – як лікар знаю це чудово й цілком з цим мирюся. Але ніяк не можу змиритися з перспективою, що останні мої твори повинні пропасти цілком даремно, без жодної користі для науки». Учений просив, аби йому повернули згадані рукописи та дозволили вислати їх до сина, геолога, у Вороніж. За вказівкою керівника ГУЛАГу С. Л. Рудницькому повернули деякі рукописи⁷³.

Частина репресованих у справі УВО західноукраїнських інтелігентів опинилася у Верхньоуральському політизоляторі НКВД ССРСР (офіційно – «Верхньо-

⁷² Див.: Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький // *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)*. – К., 1991. – С. 127.

⁷³ Там само.

24 верес. 1936 р. 3-й відділ ББК НКВД ССРСР звертався до НКВД УССР: «Бывший директор н[аучно]-исследовательского института и академик ВУАН, осужденный Тройкой ОГПУ в 1933 г. по ст. 54-4-6 УК, – РУДНИЦКИЙ Степан Яковлевич (sic!), ныне содержащийся в ББЛАГ НКВД, возбудил ходатайство о розыске и возвращении его научного труда «Геоніомія» (на 342 стр.).

Указанная рукопись, как указывает в заявлении з/к РУДНИЦКИЙ, написанная им в следственном заключении, была сдана на просмотр в [бывшем] ОГПУ УССР (sic!) при отправке в лагерь.

уральська в'язниця особливого призначення»). У супроводі спецконвою туди були відправлені для відбуття покарання: Х. М. Приступа (29 жовтня 1933 р.), О. І. Бадан-Яворенко (14 лютого 1934 р.), С. Г. Вітик (19 квітня 1934 р.)⁷⁴.

Ймовірно, найбільшого клопоту серед усіх ув'язнених у справі УВО завдавав апаратові ГУГБ НКВД ССРСР О. І. Бадан-Яворенко. Недаремно, мабуть, його колеги по партосередку НКО УССРСР закидали йому «барство» та «нетовариське» поведження. Ці ж риси характеру він проявив і під час перебування у Верхньоуральському політизоляторі.

У другій половині 1935 р. Олександр Іванович настійливо зажадав повернення особистих речей, вилучених у його помешканні під час обшуку й арешту 19 лютого 1933 р. Із цією вимогою, а також з проханням з'ясувати долю своєї родини (дружини та малюка-сина) Бадан звертався не лише до начальника Верхньоуральського політизолятора Бірюкова, але й безпосередньо до начальника Секретно-політичного відділу ГУГБ НКВД ССРСР, комісара держбезпеки 2-го рангу Г. А. Молчанова.

5 вересня 1935 р. НКВД УССРСР одержав від заступника Молчанова Г. С. Люшкова⁷⁵ меморандум у справі Бадана, де пропонувалося терміново з'ясувати стан родини ув'язненого, що мешкала у Херсоні, зокрема, викликати дружину О.І. Бадана (Г. Ф. Софієнко) й довідатися, чому вона вже тривалий час не відповідає на листи чоловіка. Одночасно ставилася вимога повернути Бадану усі особисті речі, вилучені під час арешту. Через Херсонський міськвідділ НКВД, який спеціально викликав дружину Бадана, було одержано інформацію, що після арешту й засудження чоловіка вона переїхала з Харкова до провінційного Херсона, де мешкала у матері. Опинившись у матеріальній скруті, Г. Ф. Софієнко якийсь час жила на кошти сестри – популярної тоді актриси Харківського театру Революції Заслуженої артистки Республіки (з 1929 р.) В. Ф. Варецької (1900–1981). Згодом, як писала вона у заяві, «*прагнути розірвати всякий зв'язок із Баданом, не бути підозрою у влади й покращити своє матеріальне становище*», вона припинила

Просьба сообщить о судьбе указанной рукописи для объявления з/к РУДНИЦКОМУ и выслать ее в случае наличия».

Наступного дня, 25 верес. 1936 р., керівництво обліково-архівного відділу ГУГБ НКВД ССРСР адресувало своїм підлеглим з ОАВ НКВД УССРСР категоричну вимогу з цього ж приводу: «Направляет-ся заявление РУДНИЦКОГО Степана Львовича для розыска и высылки нам отобранной рукописи «Геонмия», 342 страницы.

Исполнение сообщите с возвращением заявления РУДНИЦКОГО.

ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту».

Лише директивна вказівка московського начальства змусила республіканських енкаведистів повернути ув'язненому академіку вищезгаданий рукопис (ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 57190-ФП, т. 1, арк. 276–278).

⁷⁴ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 48084-ФП, т. 1, арк. 84 зв.; спр. 49647-ФП, арк. 508 зв.; ДА СБУ, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 022000, т. 2, арк. 586 зв.

⁷⁵ Люшков Генріх Самійлович (1900–1945) – уродж. Одеси; на той час (з лип. 1934 р.) – заст. нач. СПВ ГУГБ НКВД ССРСР. З серп. 1936 р. – нач. УНКВД по Азово-Чорноморському краю; з лип. 1937 р. – нач. Особливої бригади ГУГБ НКВД ССРСР у Хабаровську. З 31 лип. 1937 р. – нач. УНКВД ССРСР по Далекосхідному краю. 13 черв. 1938 р., рятуючись від неминучих репресій, перетнув кордон з Маньчжоу-Го та здався японцям. Співпрацював з японською розвідкою. 19 серп. 1945 р. забитий нач. Дайренської японської військової місії (Див.: *Ваксберг А. И. Царица доказательств: Вышинский и его жертвы.* – М., 1992. – С. 67).

листування з колишнім чоловіком, вважаючи себе вільною від подружніх обов'язків, вдруге вийшла заміж й переїхала до м. Цюрупинська⁷⁶.

Якщо родинні справи Олександра Івановича були далеко не блискучі, то тим настійливішими були його вимоги повернути особисті речі. 5 грудня 1935 р. у меморандумі Г. А. Молчанова, адресованому його київському підлеглому, начальникові СПВ УГБ НКВД УССРСР Б. В. Козельському, йшлося: «До цього часу БАДАН не одержав направлених [у] Верхньоуральськ речей та книжок. Терміново перевірте, чи надіслані вони [у] Верхньоуральськ, коли й результати телеграфте (sic!). Одночасно з'ясуйте місцезнаходження брата БАДАНА – ДМИТРА, повідомте його адресу, БАДАН голодує»⁷⁷.

21 грудня 1935 р. у зверненні до начальника Верхньоуральського політізолятора О. І. Бадан зазначав: «3/ХІІ мене повідомили, що речі, вилучені у мене під час обшуку 19/ІІ-1933 р., повертаються.

19/ХІІ-35 р. я одержав лише частину знімків і один альбом, тоді як під час обшуку забрали у мене усі фотографії й навіть фотографію, яку я подарував дружині, вирвали з рамок, декілька альбомів (3–4) знімків, рукопис «Робітничий рух в Англії», стенограму й тези моєї доповіді в Інституті марксизму «Слов'яни у революції 1848 р.» з масою виписок, виписки з творів Маркса – Енгельса, Леніна, Сталіна й ін., що їх я підготував для своєї наукової роботи, мою надруковану книгу «Закарпатська Україна» з рецензіями й підготовленими матеріалами для доповнення».

В'язень не лише виявив чудову пам'ять, але й водночас демонстрував відверте небажання дарувати енкаведистам особисті й дорогі для нього речі: «Зі знімків особливо бракує: 5 моїх знімків (два в укр. сорочках, одна спортивна, 2 з Відня (один великого формату), родинні знімки, що їх зроблено у Харкові (15–20 одиниць), фотографія батька (малий формат) й усіх знімків друзів і товаришів з університетських часів й пізніших, групових знімків, дерев'яної коробки з фотогр[афічним] папером, декількох пачок кліше, альбому з фільмами – негативами [...]. Крім того, забрано в мене усі особисті документи: гімназійні, університетські (4 індекси, докторський диплом), постанова кваліфікаційної комісії НКОсу, метричне свідоцтво та ін. й книги». Бадан зауважував, що це лише перелік речей, про які він спромігся згадати, але у дійсності їх «значно більше».

Завершувалася заява досить промовисто: «Мені вже двічі під час голодувань обіцяно повернути речі, й, незважаючи на це, мені їх все-таки не повертають. У разі, якщо до 15 лютого 1936 р. мені цих речей не буде повернуто, я знову відновлю голодування»⁷⁸.

⁷⁶ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 134–135.

⁷⁷ Там само. – С. 135.

Дмитро Іванович Бадан (1896–1937) – мол. брат О. І. Бадана-Яворенка. Після закінчення гімназії служив в австр. війську, брав участь у Першій світовій війні: поручик, хорунжий, командир ударної сотні на італ. фронті. Служив в УГА, потрапив до польс. полону, де перебував до 1920 р. Закінчив Високу земельну школу у Відні (1925), після чого приїхав в УССРСР. Працював у Наркомземі УССРСР, був аспірантом Харк. с.-г. ін-ту, плановиком Краматорського машинобуд. з-ду. У «справі» «УВО» заарештований у серп. 1933 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УССРСР 7 лют. 1934 р. засуджений до десяти років таборів. Загинув 1937 р.

⁷⁸ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 135.

Як зауважувалося у листі СПВ НКВД УССР до Г. А. Молчанова від 11 грудня 1935 р., при перевірці конфіскованих у Бадана під час арешту документів було виявлено справу з матеріалами про виключення його з партії (в тому числі: стенограми чистки в партосередку НКО, зокрема, й стенограма промови М. О. Скрипника на захист Бадана; заяви й апеляції Олександра Івановича про відновлення у партії, а також «заяви і рекомендації, які дав Бадану цілий ряд осіб, згодом засуджених у справі УВО»); теку з копіями листів Бадана до різних осіб, які перебували на Закарпатті та в УССР, зокрема, й тих, яких згодом засудили у «справі УВО»; декілька блокнотів із записами та адресами; особисті документи про роботу в НКО УССР, велику кількість фотографій та ін. Зрозуміло, що ці матеріали, як і папку листування секретаріату Скрипника з ЦК КП(б)У, декілька знімків Бадана та Ерстенюка зі Скрипником та інші документи, вилучені у О. І. Бадана 19 лютого 1933 р., УГБ НКВД УССР не бажало випускати зі своїх рук.

Зволікання київських підлеглих із виконанням дорученої їм справи потягло за собою грізне нагадування з боку Г. А. Молчанова. У листі на ім'я заступника наркома внутрішніх справ УССР З. Б. Кацнельсона від 21 січня 1936 р. він наголошував: «У грудні 1935 р. при №№ 98257, 98462 мною були дані вказівки СПВ НКВД УССР у зв'язку з заявою відомого Вам БАДАНА-ЯВОРЕНКА щодо повернення йому усіх його речей, книжок і листування, що їх було вилучено у нього при обшуку й не прилучено до справи як речові докази.

Попри це, БАДАНУ були повернуті лише фотознімки, але й ті не усі. Що стосується книжок, про які пише у своїй заяві БАДАН, листування, рукописів та інших документів, то вони до цього часу йому не повернуті.

Внаслідок неодержання своїх речей Бадан вже двічі оголошував голодування й знімав його у зв'язку із даною нами обіцянкою повернути йому все, що він просить. Зараз Бадан [...] збирається оголосити третє голодування.

Вважаю абсолютно неприпустимим невиконання СПВ УГБ НКВД УССР наших вказівок й *незадоволення законних вимог в'язня Бадана*, що спричиняє голодування й *компрометує органи НКВД*» (виділення наше. – Авт.).

Відтак заступнику наркома внутрішніх справ УССР пропонувалося: «Особисто забезпечити негайне виконання наших №№ 98257 та 98462 й повернути БАДАНУ не лише фотознімки, що залишилися в СПВ, але й усі його книги, рукописи, листування й документи [...], надіславши все [до] Верхньо-Уральськ[ої] тюрми о[собливого] п[ризначення] [...]. Про день висилки прошу мене повідомити»⁷⁹.

5 лютого 1936 р. З. Б. Кацнельсон відповів *«шановному товаришу Молчанову»*: «Зараз, за моїм дорученням, знову перевірені вилучені у БАДАНА матеріали. Частина з них (фотознімки, стенограми доповідей) спрямовуються одночасно до Верхньо-Уральської в'язниці для повернення БАДАНУ-ЯВОРЕНКУ». Втім, найголовнішими вимогами ув'язненого НКВД УССР вважав за потрібне знехтувати: «Решту ж матеріалів повернути БАДАНУ не вважаємо за можливе:

1. Ряд книжок і брошур закордонного, контрреволюційного походження.
2. Безліч знімків фігурантів УВО.

⁷⁹ Там само. – С. 136.

3. Декілька знімків БАДАНА, ЕРСТЕНЮКА зі СКРИПНИКОМ.

4. Тека листування секретаріату СКРИПНИКА з ЦК КП(б)У, стенограми партійної чистки й т. д. й т. п.

Гімназійних та університетських документів серед вилучених не було.

Альбом з фільмами не вилучався, що звірено з протоколом обшуку.

Вимоги БАДАНА-ЯВОРЕНКА перевищують межі дозволеного, оскільки серед згаданих матеріалів багато документів, перебування яких у БАДАНА вважаємо за неможливе»⁸⁰ (виділення наше. – Авт.).

Врешті-решт 19 лютого 1936 р. О. І. Бадан одержав ще невеличку частину свого домашнього архіву. Серед цих документів були машинописні копії його лекцій з національного питання, всесвітньої історії, рукопис «Чистий соціалізм» (на 5 аркушах) та інший дріб'язок. Найцінніші документи залишилися в архіві НКВД УССР, де згодом, ймовірно, були знищені. Того ж року в'язень, який завдавав такого клопоту тюремникам, був переведений на Соловки, а апарат ГУЛАГу при черговому підсиленні режиму у советських таборах дістав вказівку не зважати на таку «старомодну» форму протесту в'язнів як голодування⁸¹.

Окремі ув'язнені у справі УВО західноукраїнські інтелігенти під час відбування покарання за нескоєні злочини відмовлялися від своїх неправдивих свідчень під час слідства, подавали заяви з проханням про перегляд своїх справ. Зокрема, із цього приводу неодноразово звертався до органів влади професор М. М. Лозинський. Так, наприклад, 10 серпня 1934 р. він адресував таке клопотання наркомові внутрішніх справ ССРСР Г. Г. Ягоді, 20 лютого 1936 р. – безпосередньо Й. Сталіну, 24 березня та 8 травня 1937 р. аналогічні звернення Михайло Михайлович спрямував керівнику НКВД ССРСР М. І. Єжову⁸².

С. Г. Вітик, який утримувався у Верхньоуральському політізоляторі, лише упродовж 1937 р. написав декілька заяв (від 15 січня, 13 квітня та 25 липня) на ім'я ЦВК ССРСР, Прокурора ССРСР, НКВД ССРСР та ЦК КП(б)У. У скаргах Семен Гнатович зазначав, що як політемігрант прибув в Україну 1925 р., був прийнятий у члени ВКП(б), постійно боровся проти польського фашизму, Пілсудського, української буржуазії й українського націоналізму, «усіх українських ухилів», а репресований був безпідставно. У цих заявах, а також у скарзі від 19 січня 1937 р. на ім'я керівництва тюрми особливого призначення С. Г. Вітик змалював й ті жахливі умови, в яких утримувався. Його, шістдесятидворічного старика, у другій половині 1936 р. позбавили харчування для слабких, наглядачі лають його нецензурними словами, б'ють, адміністрація безпідставно позбавляє його прогулянок, з камери забрали всі речі – аж до рушника для рук.

Серед ув'язнених на Соловках галичанин був і колишній чільний член київської філії Спілки революційних письменників «Західна Україна», колега В. І. Атаманюка-Яблуненка, М. К. Козоріс. Працював він по-ударному, розраховував, мабуть, на дострокове звільнення за регулярне перевиконання норм. Формально термін ув'язнення мав скінчитися для нього у лютому 1938 р. Рахуючи дні, що за-

⁸⁰ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 49647-ФП, арк. 524.

⁸¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 136.

⁸² Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 112.

лишилися до звільнення, колишній правник звернув увагу на розбіжність між датою арешту й терміном початку відбуття покарання за судовим рішенням. Різниця ця становила близько двох тижнів на користь ГУЛАГу.

22 квітня 1937 р. М. Козоріс написав заяву на ім'я Прокурора ССРСР, у якій прохав переглянути рішення Судової трійки при Колегії ГПУ УССРСР від 1 жовтня 1933 р. щодо нього, оскільки згідно з ним початок відбуття покарання визначався 20 лютого 1933 р. *«Насправді ж, як це видно із моєї справи, я заарештований у Києві 5-го лютого 1933 р. – зауважував М. Козоріс. – З огляду на те, що згідно закону початок терміну позначається днем фактичного арешту, прошу Вашого розпорядження щодо виправлення цієї помилки й визначення початку мого терміну днем 5-го лютого 1933 р.»*

На диво, заяві дали хід. 10 липня 1937 р. 8-й відділ ГУГБ НКВД ССРСР звернувся до своїх київських колег із відповідним запитом. 22 липня УГБ НКВД УССРСР підтвердило справедливість вимоги М. Козоріса й надіслало потрібні відомості за двома адресами: до Обліково-розподільчого відділу Управління Біломорсько-Балтійського комбінату НКВД та своєму безпосередньому керівництву у Москві⁸³.

В іншій країні, де закон поважався, це було б маленькою перемогою в'язня. Та не так було у сталінській тоталітарній державі, тим більше у рік Великого терору. Жоден советський в'язень, крім хіба що карних злочинців («соціально близьких» злочинній комуністичній владі), не міг напевне знати, коли скінчиться його ув'язнення. Адже з неймовірною легкістю Особлива нарада при НКВД ССРСР та інші позасудові органи виносили смертні вироки або ж – розчерком пера – продовжували термін відбування «міри соціального захисту». До того ж відчуженість влади від народу, ірраціональність сталінської суспільно-політичної системи, незабгненність систематичних коливань «генеральної лінії» живили містичні настрої у громадянстві. Отже, між в'язнями, особливо досвідченими, було укладено мовчазну угоду – якомога менше говорити або ж взагалі не згадувати, скільки часу залишилося до звільнення і чи відбудеться воно взагалі. Вважалося за краще не дратувати долю⁸⁴. Михайло Козоріс порушив це табу...

Ще одним порушником таких мовчазних (а іноді й виразно артикульованих у вузькому колі арештантів-однодумців) домовленостей виступив і професор М. М. Лозинський.

Як уже згадувалося, 24 березня та 8 травня 1937 р. відомий галицький політик і правознавець адресував листи з проханням про перегляд власної «справи» до

⁸³ Див.: Рубльов О. С. Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археогр. щорічник*. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 116–117.

⁸⁴ Див., напр.: Герлинг-Грудзинский Г. Иной мир: Советские записки / Пер. с польск. – М., 1991. – С. 40.

Соловецькі секоти «зберегли» для нас і відповідь-пораду М. І. Яворського наприкінці груд. 1936 р. одному з в'язнів, який апелював до наркома внутрішніх справ ССРСР щодо перегляду своєї «справи» й одержав стандартну відповідь – «Залишити без наслідків»: *«Даремно Ви, молодий чоловіче, себе принижуєте й пишете різні заяви, в особливості НКВД. Нічого Ви їм не доведете, хоч сто разів кажіть й називайте себе не лише червоним, але й ультрачервоним. Усе це аніскільки не зворушить. Особисто я не радий би Вам займатися цими глупствами...»* (Див.: *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 244).

наркома внутрішніх справ ССРСР М. І. Єжова⁸⁵. Цілком ймовірно, що обидві апеляції спрямовувалися до Москви без особливих надій, адже для них не давав підстав ані особистий досвід адресанта, ані досвід його товаришів по ув'язненню. Доля, що спіткала ці, як і попередні звернення М. М. Лозинського, пророче накреслена самим автором у листі від 8 травня: «*И будет на моем заявлении написана резолюция: «Оставитъ без последствий» (как, наверное, на всех моих предыдущих заявлениях), и я останусь погибать в тюрьме»*⁸⁶.

Утім, виявлення рукописних оригіналів цих звернень Лозинського засвідчує їхню непересічну цінність, самодостатність та вкрай важливу для історика автентичність – адже це не повідомлення таємної енкаведистської агентури, при ознайомленні з якими ні на мить не полишають сумніви, а наскільки адекватно передані підслухані чи спровоковані висловлювання й чи були взагалі ці, зафіксовані сексотами, розмови.

Отже, ці документи М. М. Лозинського суттєво доповнюють та уточнюють обставини побуту соловецьких в'язнів-українців наприкінці 1930-х років, яскраво змальовані у хрестоматійних мемуарах С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках» (1947) чи відтворені мовою енкаведистських документів, які оприлюднені у тритомнику «Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії» (1997–1999). До речі, у книзі С. Підгайного прізвище Лозинського не згадується. І не згадується, очевидно, з тієї причини, що мемуарист не мав доступу до одного з «*таємних, так званого «Саватієвського», ізолятора»*, який розташовувався «*у скиті й церкві Святого Саватія на великому Соловецькому острові, поблизу «Секирної» гори»*⁸⁷, що у ньому Лозинський перебував з 23 травня 1934 р. Наприклад, «Правила внутрішнього розпорядка в тюрмах Главного Управления Государственной Безопасности НКВД ССРСР для осужденных» від 15 березня 1937 р. оголосили мешканцям ізолятора (за М. М. Лозинським) 19 квітня, решта ж соловчан (за С. Підгайним) довідалася про них лише 22–25 червня⁸⁸.

У заяві М. М. Лозинського від 8 травня 1937 р. наводилася всебічна оцінка нових правил в'язничного режиму: «*Теперь условия моего заключения и формально, и фактически переменились.*

Введенієм вищеупомянутих *Правил* Изолятор Савватьево объявлен *тюремю ГУГБ НКВД ССРСР*, внутренний распорядок которой (тюремы) *лишил* меня даже того минимума возможностей в *бытовом, умственном и нравственном* отношении, которым (минимумом) я пользовался до введения *Правил* и который (минимум) давал мне возможность хотя в некоторой мере *предохранять себя* от той физической, умственной и нравственной *деградации*, к которой неизбежно ведет тюремное заключение» (тут і далі виділення у тексті – М. М. Лозинського).

Зміни на гірше у побутовому плані так окреслювалися професором: «До сих пор, при общих прогулках [...], на которых можно было вести разговоры, устраи-

⁸⁵ Див. нашу публікацію цих листів: *Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р.* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 112–121.

⁸⁶ Див.: *Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р.* – С. 120.

⁸⁷ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. – С. 64–65.

⁸⁸ *Там само.* – С. 30.

вать совместные чтения, заниматься играми (в шахматы, шашки и т. д.), *отдельная камера считалась особым удобством*, которого я не мог никак удостоиться. Но как раз накануне введения *Правил* мой сокамерник серьезно заболел, и я *остался один в камере*. Теперь, на основании новых правил, *это равнозначно с самой строжайшей изоляцией*: в камере я один, на прогулке один и не вижу никого, кроме лиц тюремного надзора.

Но попасть теперь в общую камеру тоже не радость, – ибо заключенные в очень подавленном настроении, нервничают, а в таких условиях нервное напряжение разряжается озлоблением друга на друга и т. п.

На основании новых правил у меня были отняты все «лишние» предметы ежедневного обихода: посуда, нож, вилка, зеркало, возможности регулярно бриться, стричь ногти, собственная одежда, собственная постель и т. п. Конечно, с известной точки зрения, все это – «лишнее», но без тех «лишних» вещей *человек делается дикарем*⁸⁹.

Особливий інтерес викликає характеристика М. М. Лозинським змін на гірше «в розумовому відношенні», але не з погляду на погіршення умов утримання, а для окреслення можливостей для розумової праці, що їх в'язні Саватієвського ізолятора мали до запровадження «Правил внутрішнього розпорядку у тюрмах ГУГБ НКВД СРСР». Отже, аналізуючи можливості для задоволення власних інтелектуальних потреб за умов порівняно «ліберального» попереднього режиму й після введення згаданих «Правил», правознавець доходив невтішних висновків: «До сих пор я получал из дому газеты и журналы, издаваемые в СССР на иностранных языках, украинские журналы «*Большовик Украины*», «*Під марколенінським прапором*», «*Радянська література*», русские журналы (sic!) «*Большевик*», «*Советское государство*», «*Мировое хозяйство и мировая политика*», «*Фронт науки и техники*», а также *русские, украинские и иностранные книги*. Это, конечно, было не то, что нужно для полного удовлетворения моих умственных запросов, но все-таки это давало мне возможность, хотя бы в черном, следить за научным развитием и не очень отставать от него.

Теперь, с запрещением получать литературу, я всего того лишен. Тюремная же библиотека не может удовлетворить даже запросов человека со средним образованием.

Дальше: до сих пор я мог не только читать, но и *научно работать*, т. е. делать записки, переводы и упражнения по иностранному языку, и весь этот материал держать у себя в камере и пользоваться им. *Теперь я всего этого лишен*. Я имею право иметь только две тетради (фактически получил только одну), которые, когда их заполню, должен отдать. Значит, делать в них записки для пользования в дальнейшей работе нельзя».

За таких обставин, нарікав в'язень, «*про великі праці не може бути й мови*»: «А, между тем, я как раз начал работу над *подробным конспектом по международному праву* [...], а также начал писать *мемуары*».

Относительно мемуаров, в марте текущего года исполнилось 40-летие моей общественной деятельности, *и мне есть о чем писать мемуары*. И если бы даже по

⁸⁹ Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р. / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 117.

соображениям того порядка, что моих вещей нельзя печатать, мои мемуары после моего освобождения или моей смерти в тюрьме остались в архиве НКВД, то в будущем они принесли бы пользу для исторических работ об эпохе, в которой я действовал.

Но по новым правилам я лишен возможности работать и над международным правом и над мемуарами. От Вас зависит – дать мне эту возможность»⁹⁰.

Це вже згодом відомий російський літератор-дисидент О. Солженіцин, багаторічний в'язень і знавець «Архіпелагу ГУЛАГу», в доімперський період власної біографії, сформулював моральний імператив советського «в'язня сумління» – *нічого не прощати у тоталітарної влади, не принижувати себе*. Втім, як свідчать наведені нами вище факти, чимало українських інтелектуалів, які перебували у сталінських таборах упродовж 1930-х років, вже тоді висловлювали аналогічні думки. І якщо їм не пощастило виразно артикулювати подібний «кодекс честі» й своєчасно оприлюднити його – не їхня в тому провина.

Очевидно, що Михайло Лозинський не відповідав таким ригористичним моральним вимогам, а, можливо, й не усвідомлював до кінця принизливості й безнадійності своїх апеляцій. Уже літня людина, яка зазнала чимало поневірянь на життєвому шляху, він був зломлений ув'язненням і все ще не розумів, що його арешт і засудження аж ніяк не були випадковістю, а тим більше «помилкою».

Вірогідно, саме тому настільки тужливо-сервільними є заключні рядки звернення правознавця до «залізного наркома» М. І. Єжова від 8 травня 1937 р.: «Я просил Вас в вышеупомянутом заявлении от 24 марта и теперь прошу: *освободите меня от дальнейшего заключения!* Четыре годы (sic!) заключения так меня измучили, отняли у меня столько здоровья и жизни, что неужели я еще не искупил всех тех «вольных и невольных грехов», за которые советская власть сочла нужным повергнуть меня в заключение?! Дайте мне возможность прожить последние годы моей жизни на свободе, в кругу семьи, за полезной работой! [...]. И еще, прошу Вас, *сделайте мне следующую милость*:

Видите, это заявление будете, конечно, читать не Вы, а *Ваш сотрудник*, через руки которого такие заявления проходят ежедневно, без числа. Ничего удивительного, если *из-за бумаги не будет виден человек*, если мое заявление вызовет приблизительно такое разсуждение: «Да, всякий хотел бы выйти из тюрьмы, но умирают же преждевременно хорошие люди, так не будет никакой беды, если даже умрет в тюрьме какой-то украинский националист – враг народа». И будет на моем заявлении написана резолюция: «Оставить без последствий» (как, наверное, на всех моих предыдущих заявлениях), и я останусь погибать в тюрьме [...]. Я прошу Вас (и прошу Вашего сотрудника, который будет читать это заявление, передать Вам мою просьбу), сделайте мне милость, **вызовите меня к себе**, посмотрите на живого человека, поговорите с ним, выслушайте его, пошлите его в хорошую клинику для тщательного исследования состояния его здоровья, – *ибо я верю, что тогда Вы увидите [...], что я не заслуживаю того, чтобы кончить жизнь под суровым режимом «Правил внутреннего распорядка в тюрьмах ГУГБ НКВД СССР»*, – и дадите мне возможность провести последние годы жизни на

⁹⁰ Там само. – С. 118.

полезной работе для Советской Страны, которую я избрал добровольно Родиной для себя и своих детей»⁹¹ (виділення по тексту – М. Лозинського).

Примхлива Доля розпорядилася так, щоб з усіх прохань Лозинського, адресованих Єжову, виконане було лише одне: «Якби навіть з міркувань того порядку, що моїх речей неможливо друкувати, мої мемуари після мого звільнення або моєї смерті у в'язниці залишилися в архіві НКВД, то в майбутньому вони принесли би користь для історичних праць про добу, в якій я діяв». Але реалізувалося це прохання соловецького бранця у незалежний від волі й бажання енкаведистів і специфічний спосіб, адже запланованих спогадів він вже не мав ані часу, ані можливості написати. Натомість в архівно-слідчій справі М. М. Лозинського до нашого часу збереглися власноручно написані ним життєпис, свідчення-покази про побут в УССР з часу приїзду на «Радянщину» у вересні 1927 р. й до закінчення 1931/32 навчального року, а також два згаданих звернення до М. І. Єжова, які – як маркантні документи тоталітарної доби – й були у 1997–1998 рр. оприлюднені на шпальтах «Українського історичного журналу»⁹².

Ці документи, а також численна публіцистика, наукові розвідки, відома історико-мемуарна книга «Галичина в рр. 1918–1920», надрукована у Відні 1922 р. М. Грушевським під маркою Українського соціологічного інституту й передрукована у Нью-Йорку 1970 р.⁹³ (але й досі не перевидана у незалежній Україні), підручник «Міжнародне право» (Харків, 1931) та інша наукова й публіцистична спадщина – найкращий пам'ятник небуденній постаті – Михайлу Михайловичу Лозинському, який, як і кожна людина, зробив на своєму шляху чимало поми-

⁹¹ Там само. – С. 119–120.

⁹² Див.: Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 118–135; № 5. – С. 97–118; № 6. – С. 84–102; 1998. – № 1. – С. 112–121.

⁹³ Рекомендуючи перевид. праці М. Лозинського укр. заокеанському читачеві, І. Кедрин звертав його увагу на нерепетичну цінність книги, написаної справжнім знавцем хитросплетінь тогочасної міжнародної політики: «Людина з високою освітою, публіцист-політик, колишній член Державного Секретаріату ЗУНР, після член її делегації на Мірову конференцію у Парижі, був першорядним знавцем тодішніх історичних подій і одним із нечисленних знавців різних закулісових махінацій [...] 3-посеред різних його брошур і розвідок з ділянки української політичної думки та міжнародного права його книжка «Галичина» – найцінніша, як нарис політичної історії ЗУНР – ЗОУНР за роки 1918–1920». Саме ці якості праці М. Лозинського, як також трагічна доля її автора, спричинили внесення «Галичини...» до більшовицького «індексу заборонених видань»: «Галичина Михайла Лозинського належить до тих книжок, що їх більшовики, приїшовши до Західньої України в 1939 р., вилучували з приватних і публічних бібліотек і нищили» (Див.: Кедрин І. Світлі і похмурі роки: «Галичина» М. Лозинського – і чому її передруковано // Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. VII, XI).

У тій же передмові І. Кедрин стисло й доволі влучно сформулював советське десятиріччя біографії відомого галицького політика й правознавця: «Під час так званої радянської політичної течії в 20-х роках він повірив був, що «більшовики змінилися» та що в Україні настали відносини, в яких можна співпрацювати з режимом і працювати для української культури. Бувши чесним з собою, зробив разом із відомим досить поважним гуртом галицьких інтелектуалів практичний висновок і виїхав у 1927 р. в Україну [...]. Він став був спершу керівником катедри права в Інституті Народного Господарства в Харкові, але вже в 1930 р., під час розгрому українства у зв'язку з процесом Спілки Визволення України, арештували його й заслали на далеку північ, де серед докладно невідомих обставин помер у 1937 р., на 57-му році життя» (Див.: Кедрин І. Світлі і похмурі роки... – С. XI). Отже, характеристика досить точна. Зауважимо лише, що «докладно невідомі обставини» (на 1970 р.), за яких загинув М. Лозинський, сьогодні вже з'ясовані.

лок, розплатившись за гріх советофілства найдорожчим – життям. Утім, помілятися – звична людська властивість. Адже непомилбний лише Господь...

Зауважимо, що нині Михайло Лозинський нарешті повертається й до вітчизняних літературознавства, журналістики та правничої науки⁹⁴. Не кажучи вже про те, що без його вартісної документально-мемуарної «Галичини в рр. 1918–1920» неможливе об'єктивне відтворення історії визвольних змагань західних українців доби ЗУНР – ЗОУНР...

Лише дивом зберіг життя у «м'ясорубці» 1937–1938 рр. дисидент-партноменклатурник Іван Сірко. Гулагівська «одиссея» колишнього керівника Молдавського крайового комітету КП(б)У докладно висвітлена ним у двох зверненнях до першого секретаря ЦК КПСС М. С. Хрущова від 10 грудня 1954 р. та 20 березня 1956 р. з проханням про перегляд власної «справи» та реабілітацію. До речі, у першому з них петент нагадував Микиті Сергійовичу давню київську зустріч: «Можливо, Ви мене не пам'ятаєте, але 1928 року мені довелося здавати Вам справу заворга Київського окружкому КП(б)У»⁹⁵.

Отже, 26 квітня 1935 р. Особлива нарада при НКВД ССРСР засудила І. Сіркого до трьох років позбавлення волі. Термін покарання він відбував в Ухтпечлазі. Вважаючи, що завинив вищезгаданому «контрреволюційною вихваткою» – листом на захист репресованих галичан – перед партією більшовиків, став (за самохарактеристикою від 10 грудня 1954 р.) «спокійно у суворих умовах в'язниць й табору спокутувати свою провину перед партією». Але і цей дисциплінований «солдат партії» не приховував здивування – обурення надмірною жорстокістю й неадекватністю призначеного йому покарання: «Мені здавалося, що досить було п'яти років, аби провину спокутувати, та, на моє здивування, репресії тривали двадцять років»⁹⁶.

Відбувши перший термін покарання, у травні 1937 р. І. Сірко вийшов на волю й за допомогою Бюро по працевлаштуванню колишніх в'язнів при НКВД ССРСР влаштувався на роботу до Приозерного ліспромгоспу тресту «Онегліс» Архангельської області. Важко збагнути, чим умови його «вільної» праці відрізнялися від табірної побуту – хіба відсутністю охорони й колючого дроту. Але й це доб-

⁹⁴ Див., напр.: *Погребенник Ф. П. Лозинський Михайло Михайлович // Українська Літературна Енциклопедія: В 5-ти т. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К., 1995. – Т. 3. – С. 225; Касяненко Ю. Я. Лозинський Михайло Михайлович // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К., 2001. – Т. 3. – С. 517–518.*

⁹⁵ *ДА СБУ, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 021512, арк. 68.*

Це звернення з Богучанського р-ну Красноярського краю (одне з тисяч аналогічних клопотань), автор якого лише у верес. 1954 р. отримав паспорт й був звільнений від заслання, не потрапило до тогочасного советського лідера, осівши натомість у секторі листів загального відділу ЦК КПСС. Втім, й на вимушеній емеритурі «пенсіонер союзного значення» не пригадав випадкову зустріч з І. Сірком, обмежившись у спогадах лаконічною згадкою про обставини свого першого приїзду до Києва: «Однажды Каганович мне позвонил и говорит: «Вы просили меня перевести Вас в какой-либо округ на партийную работу [...]». Я бы Вам предложил Киев [...]». В Киев идет секретарем окружного комитета товарищ Демченко, а Демченко просит, чтобы Вас отпустили с ним заведовать орготделом Киевского окружкома [...]». Я, не раздумывая, дал согласие» (Див.: *Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн. – М., 1999. – Кн. 1. – С. 36–37*). Дрібний епізод приймання справ оргвідділу Київського окружкому КП(б)У 1928 р. цілком стерся у пам'яті (чи не привернув увагу? був нецікавий?) Хрущова-мемуариста.

⁹⁶ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 296.*

ровільне напіварештантське існування перервав 22 березня 1938 р. другий арешт. Начальник Приозерного райвідділу НКВД інкримінував І. Сіркові... шпигунство, на що отримав відповідь цілком у дусі часу (свіжою ще була пам'ять про захоплення Італією Абіссинії): *«Так, очевидно, я шпигун абіссінського негуса»*. Жартівлива репліка була сприйнята за чисту монету. До «шпигунства» додали й звичну «антисоветську агітацію».

Згодом була в'язниця у м. Каргополі Архангельської області, в якій заарештований витримав справжнє катування. Його не били й навіть не допитували, але за допомогою «прикомандированого» до І. Сірка криміналітету, суворого режиму утримання й інших жорстокостей довели до того, що в'язень оголосив голодування та висунув вимогу провести у його «справі» відкрите слідство. Потім була невдала спроба накласти на себе руки, тюремний шпиталь й примусове лікування. Думку про ще одну спробу самогубства – найлегший, здавалося б, вихід, після певних коливань Сірко зрештою відкинув: *«Як згадаю партію, доньку свою, тов. Леніна у тому місці, де він говорить про можливість бюрократичних перекручень й припустимість у таких випадках навіть страйків, так думаю – не можна цього робити, та й не хотілося самому на себе накладати руки, хоча на це мене штовхали»*⁹⁷.

Особлива нарада при НКВД СРСР 3 вересня 1938 р. оголосила Іванові Сіркові черговий вирок – десять років таборів. Працював на лісоповалі у Ніроблазі, де його свідомо тримали у бригадах, укомплектованих кримінальними злочинцями, яких засудили за важкі реальні злочини. Як наслідок – «політичного» вони оббирали до нитки, а бригадири тримали його на штрафному пайку як останню людину. І все ж таки І. Сірко пройшов й ці випробування. У 1947 р. він звільнився, повернувся на батьківщину, а в березні 1948 р. знову став до праці у Ніроблазі, вже як вільнонайманий. У січні 1950 р. його втретє заарештували й за рішенням Особливої наради при МГБ СРСР заслали на поселення до Красноярського краю, де він працював у Богучанському районі у ліспромгоспі. У вересні 1954 р. звільнився, у березні 1955 р. повернувся додому, працював начальником дорожнього відділу при Більшовцівському райвиконкомі Станіславської області.

Реабілітований І. Сірко рішенням Судової колегії у кримінальних справах Верховного суду УРСР від 26 лютого 1957 р. Був автором книжки спогадів *«Ті незабутні роки»* (Ужгород, 1978)⁹⁸. Очевидно, що із зрозумілих причин *«незабутні роки»* його двадцятирічної гулагівської одиссеї до цих опублікованих мемуарів не потрапили.

7 січня 1939 р. – по відбуттю терміну покарання – Управлінням Севжелдорлага у Княжпогості (згодом – селище Железнодорожное) Комі АССР був звільнений з місць позбавлення волі Микола Софронович Сисак. Оскільки проживання в Україні йому заборонили, дипломований медик переїхав до Казані, де працював асистентом кафедри нормальної анатомії Казанського медичного інституту, завідувачем патолого-анатомічного відділення у міських – психіатричній та 1-й інфекційній лікарнях. Автор майже 60 друкованих наукових праць, він у 1944 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук й успішно працював над докторською дисертацією. У 1943 р. М. С. Сисак звернув-

⁹⁷ *ДА СБУ, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 021512, арк. 80.*

⁹⁸ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 296.*

ся з клопотанням про перегляд власної «справи» 1935 р., на що не отримав ніякої відповіді. 14 грудня 1946 р. він вдруге адресувався до МГБ ССРСР з проханням про реабілітацію, але Особлива нарада при МГБ ССРСР рішенням від 27 вересня 1947 р. відмовила йому у знятті судимості.

Відмову спричинив відповідний негативний висновок Міністерства держбезпеки Татарської АССР від 18 липня 1947 р., що обґрунтовувався матеріалами справи-формуляра на відомого лікаря. За повідомленнями таємної агентури, упродовж 1940–1943 рр. Микола Софронович неодноразово висловлював «антисоветські й поразницькі погляди» й, зокрема, говорив: *«Селяни неохоче сприйняли колективізацію землі й 1933 р. відповіли на це зменшенням посівної площі, і це спричинило недорід, голод. Почалися репресії, багато було заарештовано й вислано поза межі України, все це залишило слід – незадоволення серед населення України»*. Напередодні відкриття Другого фронту союзниками ССРСР по антигітлерівській коаліції М. Сисак стримано, але доволі об'єктивно характеризував у колі знайомих внутрішню ситуацію у Німеччині та її найближчі перспективи: *«Становище у Німеччині непогане. У Гітлера вся Європа, тепер німці триматимуть лише оборону на нашому фронті й зміцнюватимуть південно-західні кордони [...] Союзникам нелегко доведеться вступати на материк. Італія, питання про яку вирішено, особливого значення не має, а сама Німеччина поки що невразлива, хоча б внаслідок вигідного географічного положення. Потім, у Німеччині немає голоду, вона має усі продукти з окупованих держав»*.

У справі-формулярі несхвально оцінювалося прагнення піднаглядного *«підтримувати зв'язок з особами української національності, які мешкали у Казані»*. Як ознака нелояльності режимові розцінювалося «органами» й надходження у січні 1947 р. від брата Сисака з Нью-Йорка листа з проханням дати про себе знати після 30 років розлуки. Таємні інформатори повідомляли й про занепокоєння лікаря власним «кримінальним» минулим, який вважав його серйозним гальмом у своїй науковій кар'єрі й, зокрема, захисті докторської дисертації⁹⁹.

Вочевидь саме наявність репресивної плями у біографії й надалі перешкождала Миколі Софроновичу захистити докторську дисертацію, оскільки 26 грудня 1954 р. з того ж міста на Волзі, у тому ж статусі кандидата медичних наук (отже, незмінному й через сім років), він звернувся з листом до першого заступника голови Ради Міністрів УССР О. Є. Корнійчука. У зверненні переважно йшлося про особисті справи, але автор спромігся й на важливі узагальнення, тому документ, на нашу думку, варто процитувати цілком – мовою оригіналу: *«Прошу Вас внести предложение на Совете Министров УССР проверить деятельность органов НКВД на Советской Украине за период 30[-х] годов, когда этими органами иногда выдумывались мифические украинские националистические организации и опустошались ряды советской интеллигенции на Украине»*.

Для ілюстрації я приведу пример из личной жизни. Я, будучи доцентом на кафедре патологической анатомии Киевского медицинского института, был в мае месяце 1935 г. арестован органами республиканского НКВД в Киеве. Мне предложено обвинение в принадлежности к Украинской военной организации (УВО) и дано очную ставку с моим знакомым, доцентом Киевского политехни-

⁹⁹ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 247–249.

ческого института Константином Танчаковским¹⁰⁰, который заявил на ставке, что я и он принадлежали к таковой организации¹⁰¹. Нас обоих заочно на особом совещании приговорено к и[справительно]-т[рудовым] лагерям, меня на 3 года, Танчаковского на 5 лет. После приговора мы были помещены оба в одну камеру этапной тюрьмы. Я спросил Танчаковского, почему он на очной ставке утверждал такую нелепость. Он ответил, что начальник секретного отдела (фамилии, названной им, я уже не помню – кажется, Каминский¹⁰²) сказал ему, что так нужно говорить. Ему обещали за это кафедру химии (не помню, в каком городе). Мне, правда, тоже делали намеки: или кафедра или белые медведи на севере, но я сказал, что лучше выберу белых медведей, чем стану говорить неправду.

Так органы НКВД в Киеве заставляли людей умышленно говорить неправду, создавая мифические организации. Поэтому прошу Вас в Совете Министров поднять этот вопрос, проверить деятельность НКВД, реабилитировать невинных людей и повернуть их к творческой работе на благо Родины»¹⁰³ (виділення наше. – Авт.).

Цілком зрозуміло, що ніхто з керівництва тодішнього ССРСР (не кажучи вже про «вождів» «другої серед рівних» республіки – тим паче такий «літературний генерал», як Олександр Корнійчук) не прагнув об'єктивно розслідувати репресивну діяльність органів НКВД та роль їхніх господарів і замовників репресій з вищого комуністичного керівництва тоталітарної імперії.

Очевидно, що напередодні советсько-німецької війни система ГУЛАГу випустила на волю й колишнього втікача-невдачу, в минулому члена літорганізації «Західна Україна» І. В. Ткачука. Звільнився він інвалідом і наступні роки повільно згасав.

Невиліковно хворий, прикутий до ліжка, 10 серпня 1945 р. Іван Ткачук звертався до А. Турчинської із Золотоноші (Черкаська обл.): «Стараюся скоро приїхати на пару днів до Києва наладити свої літ[ературні] справи, але мені це нелегко зараз – [у] важкому я стані». 9 жовтня 1945 р. тій же адресатці повідомлялося: «Підготую до друку збірку новел і оповідань «Під вогнем і залізом». Всіх старань докладую, щоб швидше її закінчити, але умови дуже несприятливі»¹⁰⁴. Неза-

¹⁰⁰ *Танчаківський Костянтин Олександрович* (1894 – ?) – нар. у містечку Дунаєво Перемишлянського повіту у Сх. Галичині, у родині священика. Закінчив Тернопільську гімназію (1913). Служив в УСС (1914–1918), куди пішов добровольцем. З 1915 р. – знайомий М. Сисака. Згодом вчителював, був співроб. М-ва фінансів УНР (1920), викладав у Кам'янець-Подільському ун-ті (1921). З 1921 р. жив і навчався у Празі, брав активну участь у прокомуністичних організаціях укр. студентства, один з фундаторів «Ділового об'єднання поступового студентства» (ДОПС). З 1928 р. в УССР: закінчив аспірантуру КПІ, був викладачем і наук. співроб. київських вузів. Заарештований 29 квіт. 1935 р. Визнав свою належність до «контрреволюційної організації». Засуджений до п'яти років таборів. Покарання відбував у Біломорсько-Балтійському таборі. 29 квіт. 1940 р. – після відбуття терміну позбавлення волі – виїхав до м. Макіївки у Донбасі. Подальша доля невідома.

¹⁰¹ Ця очна ставка відбулася 9 жовт. 1935 р. На ній К. О. Танчаківський підтвердив свою і Сисака належність до «контрреволюційної організації», його ж візаві це категорично заперечував.

¹⁰² Йдеться про *С. М. Долинського-Глазберга* (1896–1938), пом. нач. СПВ Упр. держбезпеки НКВД УССР, який «вів» «справу» Танчаківського – Сисака. Начальником СПВ у той час був Б. В. Козельський.

¹⁰³ Цит. за: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 250–251.

¹⁰⁴ *ЦДАМЛМ України*, ф. 322, оп. 1, спр. 520, арк. 1, 3.

баром літератор переїхав до Львова, де до останніх днів життя працював над романом «Розбиті кордони»¹⁰⁵.

Попри всі намагання І. Ткачука повернутися в літературу, спроби ці зазнали фіаско: давалися взнаки критичний стан здоров'я й тривала вимушена перерва у літературній творчості. Оцінюючи збірку «Під вогнем і залізом», один з її рецензентів зауважив у 1946 р.: «Іван Ткачук відомий в нашій літературі, і колись видавалися його твори (на початку 30-х років), як письменник із Західної України. Я не маю змоги зараз порівнювати його творчості ранішої з теперішньою, але можу сказати одне, що *автор значно відстав від вимог сьогоднішньої літератури, і на фоні сьогоднішнього дня його твори здаються буквально початківськими*»¹⁰⁶ (виділення наше. – Авт.). Своєю безжалісністю ця рецензія нагадувала смертний вирок, але вочевидь відбивала справжній стан справ. Щоправда, рецензент не заглиблювався у з'ясування подробиць біографії не останнього колись письменника, що й спричинили згадане творче відставання. У жовтні 1948 р. І. Ткачук помер.

На його смерть львівська преса відгукнулася звичайним собі повідомленням (*замість належного у таких випадках некролога*), адже йшлося про колишнього репресованого: «*Львівська організація Спілки радянських письменників України та редакція журналу «Радянський Львів» з сумом сповіщають про передчасну смерть літератора Івана Васильовича Ткачука, що сталася після тривалої тяжкої хвороби 19 жовтня ц. р.*»¹⁰⁷. Зрозуміло, що про участь небіжчика у «контрреволюційній» Спілці письменників «Західна Україна» не згадувалося¹⁰⁸.

Ув'язнення було серйозним випробуванням для родинних зв'язків репресованих. Далеко не всі витримували цей жорстокий іспит. Досить часто сім'ї руйнувалися. Так сталося з О. Баданом-Яворенком, Мирославом Ірчаном, М. Яворським та іншими гулагівськими бранцями – галичанами. Водночас непоодинокими були приклади й протилежної поведінки дружин і дітей репресованих, які залишалися на волі, хоча назагал їм випадала нелегка доля: офіційний осуд і навіть репресії влади (невдовзі було винайдено спеціальне визначення – «*члени родин зрадників батьківщини*»), стрімке зниження соціального статусу й перехід до розряду суспільних паріїв, як правило – втрата роботи, табування з боку учорашніх «добрих» знайомих тощо.

¹⁰⁵ Див.: *Письменники Радянської України, 1917–1987*: Біобібліогр. довідник. – К., 1988. – С. 594.

¹⁰⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 212, оп. 2, спр. 1, арк. 66.

¹⁰⁷ Див.: *Львова правда*. – 1948. – 21 окт.; *Вільна Україна*. – 1948. – 22 жовт.

¹⁰⁸ У рішенні Суд. колегії у кримін. справах Верховного Суду УССР від 17 квіт. 1957 р. зазначалося, що І. В. Ткачук 1934 р. обвинувачувався у тому, що, як член контррев. «Української військової організації» з 1921 р., займався підготовкою кадрів для УВО, а також взяв на себе безпосередню підготовку теракту над П. Постишевим. Таке обвинувачення, а також свідчення самого Ткачука під час попереднього слідства, на думку Суд. колегії, викликали «*сумніви в їхній правдивості*»: «По справі проходить, що Ткачук знаходився в одній організації з Остапом Вишнею, Досвітнім. При ознайомленні з обвинуваченням останніх видно, що останні також нібито особисто брали на себе завдання, до того ж без участі Ткачука, в проведенні терористичного акту над Постишевим». «Така суттєва непогодженість в діяльності членів одної і тієї ж організації може свідчити про надуманість і несерйозність висунутого обвинувачення як проти Ткачука, так і Досвітнього і Вишні, що підтверджується щодо останніх ухвалою Военного трибуналу Київського військового округу (про їхню реабілітацію. – Авт.)», – зазначалося у рішенні Суд. колегії. На цій підставі постанову Суд. трійки при Колегії ГПУ УССР від 26 лют. 1934 р. щодо І. В. Ткачука було скасовано, а справу проти нього закрито за відсутністю в його діях складу злочину (ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 57239-ФП, т. 2, арк. 147–149).

Донька засудженого члена Спілки революційних письменників «Західна Україна» Якова Струхманчука пригадувала: «З батьком ми переписувалися, хоч листи приходили рідко й дуже запізнені. Про те, що його «трійка» ДПУ засудила на 10 років неволі, ми довідалися, як батько вже був на Біломорсько-Балтійському каналі (ББК). На той час маму звільнили від праці як жінку контрреволюціонера. В столовці вона якось з'їла підгнилу воблу і так тяжко отруїлася, що її забрали до лікарні. В мене теж почався туберкульоз. Тому мамина сестра Христина взяла мене до себе в Одесу, щоб не дати померти. Чоловік її ловив рибу на вудку, тітка на базарі її продавала, щось купувала і з цього ми й жили»¹⁰⁹.

Тим не менше, й за цих скрутних обставин дружина Я. Струхманчука вирішила відвідати чоловіка у таборі в Карелії. Зустріч з батьком назавжди врізалася у пам'ять дочки-підлітка: «Батько дуже змінився з вигляду: мав довгі вуси і іспанську борідку. Одягнутий був у зимове домашнє пальто, з каракулевим ковніром, але шапку і вбрання мав в'язничне. (Пізніше ми довідалися, що «урки» все в нього вкрали). Я була така щаслива, я так вірила, що наша сім'я віднині буде вже назавжди разом. Мені кортіло лише одне знати, в чому винний був мій тато. І я, будучи ще дитиною, задала йому таке запитання. Досі не забуду, як глянув на мене батько, як йому зашнурувало в горлі, що не міг відразу слова мовити, а очі поволі набухли слізьми. Він пригорнув мене до своїх грудей і прошепотів: «Люба моя, я тут караюсь невинно... Запам'ятай назавжди: я несу кару за те, що люблю Україну і свій народ понад власне життя!» [...]. При тій печальній зустрічі батько багато про що говорив зі мною».

Тоді ж Яків Струхманчук дав дружини кілька цінних й житейськи мудрих порад: офіційно розлучитися з ним, аби мати можливість спокійно виховувати доньку. Дочці ж радив не казати нікому у школі, що батько перебуває на засланні, а твердити, що батьки розлучилися. Тоді ж було домовлено листуватися через родичів (ішлося про листи від в'язня), змінити помешкання й перевести доньку до іншої школи. На прощання Я. Струхманчук намалював портрет дружини й дочки, яка згадувала через роки останнє побачення з рідною людиною: «Щасливою була зустріч з батьком, але яким тяжким було прощання... Все ж я свято вірила, що батька невдовзі випустять і ми будемо знову разом. Мама з наївності запитала: чи не варто написати до Сталіна, щоб справу переглянули? Батько заборонив навіть думати про це, казав, що це нічого не дасть, а катівні ДПУ він ще раз просто не переживе. І так ми розсталися НАВІЧНО!»¹¹⁰

Улітку 1936 р. свого батька – І. М. Сіяка – у Свирському виправно-трудовому таборі відвідала донька, Надія Сіяк, яка згодом (10 березня 1958 р.) так пригадувала ці відвідини: «Під час побачення батько говорив мені й давав слово комуніста, що завжди був чесним, ні в чому себе не вважає винним, жодного обвинувального протоколу не підписував, засланий був без ознайомлення з вироком, без суду. Під час слідства [...] до нього неодноразово застосовувалися недозволені засоби впливу, а саме: безсонні ночі з безперервними допитами, спрага, впливи морального порядку [...]. З табору батько неодноразово писав листи до центральних органів, але відповіді не одержував. Під час мого перебування у

¹⁰⁹ Гаккенберг-Струхманчук Н. Мій біль непогамовний // Художник Яків Струхманчук – жертва сталінського терору: Публіцистика. – С. 52–54.

¹¹⁰ Там само. – С. 57.

батька, він написав три листи до центральних органів й просив мене передати їх безпосередньо у Москві, але перед посадкою у поїзд у Лодейному Полі мене запросили до комендатури й вилучили з чемодана»¹¹¹.

Побачення з родичами – бранцями ГУЛАГу – вимагало від тих членів родин репресованих, які перебували на волі, не лише виразного бажання здійснити тяжку подорож, долаючи усі перепони тюремного відомства, міцних нервів, але й чималих коштів – місця «виправлення» та «трудового перевиховання» засуджених «контрреволюціонерів» розташовувалися далеко від умовних кордонів УСССР. Відтак для тих, хто прямував до виправно-трудових таборів у «віддалених місцевостях ССРСР», цілком реальних обрисів набувало ритуально-пропагандистське кліше – Советський Союз, мовляв, обіймає одну шосту суходолу земної кулі. Отже, вимушена «екскурсія» до гулагівської мережі потребувала чималих коштів, з якими у родин репресованих й без того було вкрай туго. Михайло Лозинський, наприклад, оцінював видатки на приїзд до нього у ББК лише одного члена його родини щонайменше у 300 рублів¹¹².

В'язнично-табірний антураж (зі сторожовими вежами, вахтерами, конвоями, особистими обшуками – як у випадку з Надією Сіяк, собаками-шукачами та ін.) додавав трагічності цим сумним побаченням. Відповідним був і гулагівський персонал. У листі до М. Єжова від 24 березня 1937 р. М. М. Лозинський нарікав на нелюдське ставлення до нього під час відвідин його дружиною: *«Минулого року я мав з дружиною побачення на загальних засадах на Морсплаві. Мене відправили з Морсплаву назад до Соловків останнього дня побачення разом з черговим етапом в'язнів, під конвоем з собаками-шукачами, – й моя дружина, яка бачила й брата у царській в'язниці, й мене в австрійській, тепер побачила мене під охороною собак-шукачів. Але ж можна було відправити мене з окремим вахтером (адже важко мене підозрювати у намірі втечі!) й не давати старій, недужій, змученій жінці такого видовища!»*¹¹³.

Тривалий час нез'ясованою залишалася доля більшості засуджених у «справі» «Української військової організації», які назагал відбували покарання на Соловецьких островах. У такому з'ясуванні не завжди могли допомогти й ті їхні колеги, кому пощастило уціліти. Так, у вже згадуваній нами мемуарній книзі С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках» містяться неодноразові, але невиразні згадки про те, що восени 1937 р., до завершення навігації, з островів вивезли два великі «українські» етапи. Мемуарист був переконаний, що спрямували їх до інших таборів¹¹⁴. Далі сліди в'язнів губилися...

Той із дослідників, хто з 1991 р. у складі групи науковців з Головної редколегії «Реабілітовані історією» починав працювати з архівно-слідчими справами репресованих у Державному архіві Служби безпеки України (в тому числі й автор цих рядків), в окремих справах міг зустріти лише витяги з протоколу Особливої трійки Управління НКВД ССРСР по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. про повторне засудження деяких в'язнів Соловків до вищої міри покарання й ак-

¹¹¹ ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 48085-ФП, т. 1, арк. 183.

¹¹² Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р. / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 115.

¹¹³ Там само. – С. 121.

¹¹⁴ Див.: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – С. 31, 62, 78, 87.

ти щодо виконання вироку з датою – назагал 3 листопада 1937 р. Засвідчував ці довідки про «легітимне» вбивство російською комуністичною державою безневинних людей підпис заступника начальника Адміністративно-господарського управління УНКВД Ленінградської області капітана держбезпеки Матвеева. Місце страти в актах не зазначалося¹¹⁵.

Було зрозумілим, що це лише розпорошені фрагменти цілісної картини одного з незліченних злочинів сталінського режиму проти України. Невдовзі історики отримали доступ і до автентичних протоколів Особливої трійки Ленінградського УНКВД. З'ясувалося, що пітерсько-ленінградські чекісти серйозно готувалися до двадцятиріччя більшовицького путчу у жовтні 1917 р., зустрічаючи ці сумнівні урочистості своєрідними комуністичними суботниками/недільниками – «розвантаженням» тамтешньої гулагівської мережі від «контрреволюційного» й «анти-советського» «непотрібу», до якого, зрозуміло, зараховувалися й «українські націоналісти» (сучасні російські спадкоємці енкаведистів 1930-х віддають в аналогічних випадках перевагу «модернішому» терміну – «зачистка»).

9 жовтня 1937 р. Особлива трійка Управління НКВД ССРСР по Ленінградській області (протокол № 83) розглянула серед інших й справу № 103010-37 р. Оперативної частини Соловецької в'язниці ГУГБ НКВД ССРСР на 134-х осіб – *«українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність в Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію «Всеукраїнський націоналістичний блок»...»*¹¹⁶. Безглуздість цього обвинувачення очевидна з самого формулювання, підтверджується вона й тим, що нікого із 134-х в'язнів не допитували щодо належності до цієї «контрреволюційної організації». Усіх їх нашвидкуруч засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Власне кажучи, «засудження» як такого не відбулося, а було **довільне рішення про вбивство** цих (та й багатьох інших) осіб, яке ухвалив **позасудовий орган** – так звана Особлива трійка.

Аби як-так «легітимізувати» рішення про вищу міру покарання для соловецьких бранців, на них нашвидкуруч фабрикувалися «розстрільні» характеристики-довідки за двома підписами – начальника Соловецької в'язниці ГУГБ, старшого майора держбезпеки І. А. Апетера та його помічника, капітана держбезпеки Раєвського¹¹⁷. Так, у довідці на Михайла Козоріса (тюремно-російська версія – «Козорез Михаил Кириллович») стисло повідомлялося: *«За время нахож-*

¹¹⁵ Один із таких актів про страту – щодо письменника, члена літературної організації «Західна Україна» В. І. Атаманюка-Яблуценка – наводили й ми у своїх публікаціях, маючи вже інформацію, що того самого дня – 3 листоп. 1937 р. – енкаведисти убили й інших советських політв'язнів – галичан (М. Ірчана, М. К. Козоріса, М. Т. Косара-Заячківського, С. Л. Рудницького та ін.) (Див., напр.: Рубльов О. С. Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археогр. щорічник*. – Вип. 2. – С. 118; Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 299).

¹¹⁶ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1997. – Т. 1. – С. 164.

¹¹⁷ Під час реабілітації у 1956 р. було швидко реконструйовано цю нескладну механіку повторного «засудження» в'язнів Соловків 1937 р. до страти: *«На лиц, находящихся в заключении в Соловецкой тюрьме или Соловецких ИТЛ, предварительное расследование не производилось, а по агентурным материалам или справке по старому следственному делу выносилось на заседание Особой тройки, которая и выносила свое решение»* (Див.: *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 24).

денія в Соловечко́й тюрме ГУГБ проявляє себе ярым націоналістом. Враждебно настроен против русских. Распространяет провокационные слухи. Восхваляет германский фашизм и, в частности, занятие Германией Рейна, оценивая [его] как залог будущей победы Гитлера в Центральной Европе. Находясь на лагерном положении, поддерживал связь с членами «УВО» – «УНКР»¹¹⁸ осужденными Сияк, Хабленко, Корнейчук, Олейник и др. Проповедует поражение СССР. Заявляет, что задачи укр[аинских] нац[ионалистов] в лагере должны сводиться к взаимному осведомлению и подготовке кадров для будущего строительства фашистско-националистического государства на Украине»¹¹⁹.

Зрозуміло, що документ цей складався на підставі агентурних повідомлень, вартість яких принаймні сумнівна. Втім, пасаж щодо ворожого ставлення Михайла Козоріса до росіян («враждебно настроен против русских»), мабуть, недалекий від істини й мав принаймні логічне умотивування: літератор, очевидно, не мав підстав для особливих симпатій до народу, імперська влада якого (у самодержавній чи комуно-тоталітарній іпостасях) двічі піддавала його репресіям лише за те, що він свідомий українець та національний культурний діяч, а в сучасній йому УСССР здійснювала черговий антиукраїнський погром. Але якщо навіть припустити, що погляди й висловлювання М. Козоріса у цій тюремній атестації відтворено стовідсотково автентично, то й у такому випадку неможливо зрозуміти винесення смертного вироку людині за самі лише думки, переконання, висловлювання (хоча й необережні й незгідні з офіційною ідеологією).

Вищезгаданий список 134-х «українських буржуазних націоналістів» очолював М. І. Яворський. У ньому було чимало інших західноукраїнських інтелігентів, а саме: В. В. Баб'як; О. І. Бадан-Яворенко; «член одеської групи УВО» Ф. В. Бардашевський (1891–1937) – в минулому офіцер австрійського війська, УГА та армії УНР; колишній депутат польського сейму Я. С. Войтюк; колишні члени Галревкому – М. Л. Баран та І. М. Сіяк (водночас до страти засудили і його старшого брата Миколу Сіяка); В. П. Гоца (1885–1937) – в минулому директор Житомирського ІНО (той самий, який заспівував українських пісень під час транспортування в'язнів-галичан з Карлагу до Соловків); академік С. Л. Рудницький; професори П. І. Демчук та М. М. Лозинський; один з організаторів Легіону УСС, командир сотні й куреня у ньому Василь Федорович Дідушок (1889–1937) та його брати – Володимир Федорович (1897–1937) та Петро Федорович Дідушок-Гельмер (1889–1937); члени літературної організації «Західна Україна» В. І. Атаманюк-Яблуценко, М. Ірчан, М. А. Качанюк та М. К. Козоріс; колишній член політбюро ЦК КПЗУ М. Т. Косар-Заячківський; один з керівників скрипниківського НКО УСССР К. Й. Коник¹²⁰; члени родини Крушельницьких – її глава Антін Володиславович, «сини петлюрівського міністра освіти» (мовою енкаве-

¹¹⁸ «УНКР» (рос.) – «українські націоналісти – контрреволюціонери» (або – як забарвлення окремого «контрреволюційного» напрямку – «українська націоналістична контрреволюція»).

¹¹⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 49757, т. 2, арк. 1.

¹²⁰ Клим Йосипович Коник (1888–1937) – уродж. м. Посада Сеницька (Сх. Галичина). Закінчив гімназію у Львові (1908), навчався у Львів. ун-ті, закінчив офіцерську школу в Егендорфі (1913), правничий ф-т Віденського ун-ту (1914). Служив хорунжим в австр. війську, в УГА (листоп. 1918 р. –

дистських документів) – *Богдан та Остап Крушельницькі*¹²¹; *М. Г. Кузняк* (1895–1937) – в минулому директор Маріупольського інституту профосвіти; видатний вітчизняний театральний новатор *Лесь Курбас*; *В. О. Олійник*, *Т. І. Рена*, *О. Г. Сарван*, *Є. Й. Черняк*, *М. Й. Яшун* ...¹²²

На кожного з 134-х «засуджених» по цій «справі» «українських буржуазних націоналістів», так само як і на Михайла Козоріса, попередньо було складено аналогічну довідку-характеристику з переліком індивідуальних «контрреволюційних злочинів». Так, наприклад, щодо **Федора Бардашевського** зауважувалося: «В Соловках входить в групу заключенных, осужденных по «УВО» [...]. Заявлял, что его заставили сознаться в несовершенном преступлении и «больше нигде, никогда и ни перед кем он сознаваться не будет». Высмеивал тов. Постышева, видя портрет его в украинской рубашке, говоря: «Вот если бы эту рубашку одел украинец, то ему сейчас же приписали бы национализм». Говорил, что население терроризуется властью, что «лучше сидеть в лагере, так как на воле творится черт знает что»...». **Василеві Гоці** інкримінувалося таке: «Находясь в лагере на о. Соловках, держится в группе однодельцев, среди которых высказывает клеветнические слухи о повальных арестах на Украине. До настоящего времени остается националистом, надеясь на «возрождение Украины», считает политику ВКП(б) великодержавной. Ведет к-р клеветнические разговоры об органах НКВД, говоря, что ППУ имеет больше власти, чем ВКП(б)»¹²³.

Передрозстрільні атестації в'язнів-українців, зокрема галичан, хоча й побудовані на агентурних матеріалах, тим не менше зафіксували надзвичайно цінні для нас роздуми бранців в останній, найтрагічніший період їхньої біографії, і є цінним джерелом для реконструкції менталітету наших репресованих земляків. Так, глузливо-зневажлива характеристика Ф. Бардашевським рядженого під українця Павла Постышева зайвий раз свідчить, наскільки однозначно-негативною була оцінка тогочасними українськими інтелектуалами цього сталінового поплічника, партноменклатурника-енкаведиста й патологічного українофоба. Нинішній історик України вже не сумнівається у великодержавній політиці червоної Москви в УССР, а щодо масових арештів 1930-х років у республіці сучасний дослідник має незрівнянно докладнішу інформацію, аніж ізольовані на Соловках

серп. 1919 р.); з листоп. 1919 р. – у 1-й укр. червоній дивізії (з 1920 р. – 44-та стрілецька дивізія РСЧА): командир кулеметної сотні, секретар редакції дивізійної газети. З трав. 1921 р. працював у культосвітніх органах Волині: зав. вид-вом, зав. політосвітою, зав. профосвітою, зав. соцвихом, зав. губвідділом освіти, ректор Житомирського ІНО (1925–1928). З 18 лют. 1928 р. – ректор Одес. ін-ту нар. госп-ва; з 23 листоп. 1928 р. до 15 листоп. 1930 р. – заст. зав. Упрнауки НКО УССР. Згодом – кер. сектора планування науки Держплану УССР. У «справі УВО» ув'язнений 5 трав. 1933 р. Суд. трійкою при Колегії ППУ УССР 23 верес. 1933 р. засуджений до п'яти років позбавлення волі.

¹²¹ **Володимир Антонович Крушельницьку** – останнього члена мученицької родини – «доньку петлюрівського міністра» – «засудила» до страти та ж Особлива трійка УНКВД Ленінградської обл. 25 листоп. 1937 р. (протокол № 198). За даними Санкт-Петербурзького наук.-інформ. центру «Меморіал» (жовт. 1998 р.), в'язнів цього «соловецького етапу» (509 осіб, протоколи «трійки» №№ 134, 198, 199), вірогідно, стратили у передмісті тогочасного Ленінграда – у «звичному місці для розстрілів», яким було пустище Койранкангас під Токсово (див.: *Остання адреса*. – Т. 3. – С. 44; Т. 2. – С. 275).

¹²² Див.: *Остання адреса*. – Т. 1. – С. 164–166, 168, 170–176, 179, 183, 187–188, 190.

¹²³ Див.: *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 36, 50.

бранці тоталітарної системи, які послуговувалися випадковими й фрагментарними повідомленнями новоприбулих товаришів по недолі.

Усіх їх убили 3 листопада 1937 р. Одного дня з галичанами загинув і їхній «колега» по сфабрикованій «справі УВО», уродженець Чернігівщини *П. Ю. Дятлів*.

Тривалий час місце убивства першої, найбільшої групи соловецьких в'язнів (за списками жовтня 1937 р. 1.116 осіб – розстріляно 1.111), вивезеної з островів восени 1937 р., залишалося невідомим. Навесні 1996 р. з'явилися невиразні відомості, що виконавець вироків (звичною мовою – «кат») – капітан державної безпеки Матвеев – був 1938 р. репресований нібито «за перевищення службових повноважень»¹²⁴. Ознайомлення з його слідчою справою дозволило з'ясувати технологію масових убивств.

Отже, 16 жовтня 1937 р. заступник начальника Адміністративно-господарського управління УНКВД Ленінградської області, капітан держбезпеки М. Р. Матвеев отримав за підписом начальника Ленінградського УНКВД, комісара державної безпеки І рангу Л. М. Заковського письмову вказівку («предписание») такого змісту: «Предлагается осужденных Особой тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к сему копий протоколов Тройки за №№ 81, 82, 83, 84 и 85 от 9, 10 и 14 октября с. г. – ВСЕГО в количестве **1116 человек**, содержащихся в Соловецкой тюрьме ГУГБ НКВД СССР, – **РАССТРЕЛЯТЬ**.

Для этой цели Вам надлежит немедленно выехать в г. Кемь и, связавшись с начальником Соловецкой тюрьмы ГУГБ – ст. майором госбезопасности т. АПЕТЕР, которому одновременно с этим даются указания о выдаче осужденных, – привести приговоры в исполнение согласно данных Вам лично указаний. Исполнение донесите – представив по возвращении акты»¹²⁵.

Приречені на смерть соловецькі в'язні етапувалися морем до Кемі, звідти залізницею – до Медвеж'єгорська – й розміщувалися у слідчому ізоляторі Белбалттабору (розрахований був на одночасне утримання щонайменше 300 в'язнів). З ізолятора їх зв'язаними і майже цілком роздягнутими (вочевидь у країні бракувало й в'язнівського одягу, який треба було зняти з ще живих людей) на автомашинах доставляли на місце екзекуції, що розташовувалося у 16 км від Медвеж'єгорська, в урочищі Сандормох, у пісчано-гравійному кар'єрі. Чоловіків на місце страти транспортували вантажівками, натомість жінок «галантні» енкаведисти підвозили легковими авто¹²⁶. За п'ять днів (27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р.)¹²⁷ «стахановець розстрільної справи» М. Матвеев особисто (іноді за допомогою помічника коменданта УНКВД Ленінградської області Алафера) розстрілював щодня з револьвера 200–250 осіб згідно з чисельністю засуджених

¹²⁴ За інформацією Лариси Іванівни Крушельницької, 1938 р. Михайла Матвеева судили за брутальне поводження зі «злочинцями» й «дали» десять років позбавлення волі (примхлива доля цього ката-енкаведиста – ще одна ілюстрація до давнього анекдоту про особу, яку буцімто «винали з гестапо за...жорстокість». Втім, цей советський есесевець дожив до глибокої старості й помер лише 1975 р. (Див.: Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – С. 103).

¹²⁵ Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 1. – С. 32.

¹²⁶ Див.: Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – С. 104.

¹²⁷ Перерву у вбивствах з 27 жовт. по 1 листоп. спричинила спроба втечі в'язнів під час перевезення з ізолятора й відтак потреба енкаведистів змінити процедуру перевезення.

відповідним протоколом трійки (по одному протоколу щодня; *основний «український» протокол – № 83 – убивства 3 листопада 1937 р.*)¹²⁸.

Одночасно розстріли українських, зокрема галицьких, інтелігентів провадилися й по інших таборах і в'язницях ГУЛАГу. 2 жовтня 1937 р. Особлива трійка УНКВД ССРСР Челябінської області засудила на смерть С. Г. Вітика, який, перебуваючи у Верхньоуральському ізоляторі, мовляв, «*виявляв свої контрреволюційні переконання й непримиренно ворожі настрої щодо керівників партії та уряду*», а також «*вороже налаштований до НКВД й наглядакладу тюрми, порушував правила в'язничного режиму*». 10 жовтня Семена Гнатовича убили. За «*наплювання стаханівського руху, поширення наклепницьких чуток на адресу керівників партії і советського уряду*» тощо 20 листопада 1937 р. Особливою трійкою УНКВД по Карельській АССР був засуджений «за першою категорією» й 2 грудня загинув ще один колишній член Спілки революційних письменників «Західна Україна» Я. М. Струхманчук¹²⁹.

Під розстріли 1937–1938 рр. потрапили й ті особи, які були засуджені у справі «Українського національного центру» і вже звільнилися або ж завершували термін відбуття покарання. Так, 1937 р. із Суздальської в'язниці ГУГБ НКВД ССРСР у розпорядження УНКВД по Івановській області був направлений *І. М. Лизанівський*, який 9 вересня того ж року був засуджений до смертної кари. Вільнонайманий контролер по постачанню ББК НКВД ССРСР *В. Г. Дністренко*, який уже відбув термін у справі УНЦ і працював в Управлінні комбінату на станції Ведмежа Гора, 13 вересня 1937 р. був заарештований Управлінням НКВД УССР по Харківській області, етапований у Харків і 8 листопада засуджений до страти. Така ж доля спіткала і його «колегу» по «Українському національному центру» – *М. Р. Мельника*, який після звільнення працював у планово-економічній частині одного з відділень ББК. Ув'язнений вдруге, він під час допиту 13 листопада 1937 р. рішуче заперечував свою участь у «націоналістичній організації, що поставила собі за мету здійснення масових терористичних і диверсійних актів під час війни Польщі й Німеччини проти ССРСР». Тим не менше згідно з постановою НКВД ССРСР від 13 січня 1938 р. Михайло Романович був розстріляний.

Безперервно засідала Особлива трійка УНКВД ССРСР по Ленінградській області: табори слід було «розвантажити» й підготувати до прийому нових партій бранців сталінської системи. 20 листопада 1937 р. нею був засуджений і 23 листопада страчений колишній депутат польського сейму *Х. М. Приступа*. Мовляв, виявилися додаткові відомості щодо його «шпигунської діяльності», приховані від

¹²⁸ *Иофе В.* Соловецкий расстрел 1937 г. // *Остання адреса.* – Т. 1. – С. 28–29.

¹²⁹ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 138–139; *Мусієнко О.* Злочин – без кари // *Художник Яків Струхманчук – жертва сталінського терору*: Публіцистика. – С. 42.

2 груд. 1937 р. був складений – аналогічний численним «матвеевським» – акт про вбивство Я. М. Струхманчука: «Я, Начальник 3 части Водораздельного Отделения ББК НКВД СМЕРНОВ, в присутствии Оперуполномоченного 3 части Водораздельного Отделения ББК НКВД т. КРЯТОВА, сего числа в 24 часа, согласно выписки из протокола № 21 заседания Тройки НКВД Карельской АССР от 20 ноября 1937 г. и предписания 3-го Отдела ББК НКВД за № 20545 от 27 ноября 1937 г., привел приговор в исполнение – РАССТРЕЛЯЛ заключенного ББЛАГа СТРУХМАНЧУК Якова Михайловича, рожд. 1884 г. Бывший поручик австрийской армии, активный руководитель к-р организации «УВО», член Киевского центра «УВО», занимался шпионажем в пользу Польши. Ранее судим по ст. 58-11 УК на 10 лет» (Цит. за: *Мусієнко О.* Злочин – без кари. – С. 40).

слідства 1933 р. 14 лютого 1938 р. цим же позасудовим органом у групі з чотирьох осіб, вже засуджених раніше за «контрреволюційну українсько-націоналістичну, шпигунську, терористичну діяльність», було підписано смертний вирок *С. М. Семку-Козачуку*¹³⁰.

Серед осіб, щодо яких у цей час проводилося щось подібне до додаткового розслідування, привертає увагу доля *Й. М. Зозуляка*. У рапорті капітана-вбивці М. Р. Матвеева від 10 листопада 1937 р. повідомляється, що він виконав вирок над 1.111 засудженими до страти з 1.116 приречених на смерть Особливою трійкою УНКВД Ленінградської області. Так, щодо виконання вироків по «українському» протоколу № 83 (266 осіб) керівництво УНКВД по Ленінградській області інформувалося, що позасудове рішення не виконано лише стосовно єдиного в'язня – «*ЗОЗУЛЯК И. М., напр[авлен] в Киев, справа от 28/X-37 г.*»¹³¹.

Йосип Михайлович Зозуляк народився 18 листопада 1900 р. у м. Комарному на Львівщині. Служив рядовим в австрійському війську та УГА, був політруком у 45-й стрілецькій дивізії РСЧА, згодом навчався і працював в УССР. У 1928–1931 рр. був секретарем Закордонного бюро допомоги КПЗУ, у лютому 1930 р. (після звільнення з НКО О. І. Бадана) призначений на посаду Вченого секретаря Наркомату освіти, на якій працював до червня 1931 р.¹³². А на час арешту – 11 травня 1933 р. – старший науковий співробітник Істпарту при ЦК КП(б)У. У справі УВО засуджений Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 23 вересня 1933 р. до десяти років позбавлення волі¹³³. Покарання відбував на Соловках.

У зв'язку з тим, що *Й. М. Зозуляк*, мовляв, 1933 р. «*приховав від слідства ряд істотних фактів своєї шпигунської й контрреволюційної діяльності*», він 21 жовтня 1937 р. був доставлений з Соловецьких таборів до Київської в'язниці. Підставою для додаткового розслідування були «зізнання» І. Ю. Кулика, на момент ув'язнення директора Партвидаву ЦК КП(б)У, від 2 та 9 серпня 1937 р., у яких ішлося про «шпигунську діяльність» по лінії апарату Уповноваженого НКЗС ССРСР в Україні, де свого часу працював Іван Юліанович, й ЗБД КПЗУ на чолі з *Й. М. Зозуляком*.

¹³⁰ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 3. – С. 164.

¹³¹ *Там само*. – Т. 1. – С. 32.

¹³² Збереглося лапідарне власноручне звернення М. Скрипника до секретаріату ЦК КП(б)У від 3 лют. 1930 р. (день по тому, як 1 лют. змушений був залишити свою посаду О. І. Бадан): «*Прошу затвердити моїм науковим секретарем т. Зозуляка. Прошу провести опитом. М. Скрипник*» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 145, арк. 103).

¹³³ По «справі» «УВО» 1933 р. *Й. Зозуляку* як «*активному членові Харківської організації УВО*» інкримінувалося, що він, мовляв: «*1. [...] Брав участь у нарадах активу організації й тримав зв'язок з представниками Московського центру УВО. 2. Був активним учасником бойової терористичної групи («бойвки») у Харкові, що намічала здійснення терористичних актів проти відповідальних керівників Совладу та партій в Україні. 3. Був з 1919 р. агентом польської дефензиви й після переїзду того ж року в Україну продовжував шпигунську роботу, з 1928 р. по 1932 р. був зв'язаний з польським консульством [...], передавав для польського й чеського консульств політінформації щодо настроїв окремих частин Червоної Армії, про стан села, про роботу й становище у КПЗУ. 4. Передавав керівництву організації секретні партійні й державні документи, користуючись своїм службовим становищем. 5. Використовував становище секретаря ЗБД для надання матеріальної допомоги членам УВО, для організації перекидання й розміщення членів УВО, які прибували з-за кордону, для зв'язку з закордонними центрами УВО й для насаджування повстанських осередків на місцях [...]*» (Див.: *Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»)*. – Х., 1933. – С. 181–182).

5 листопада Йосип Михайлович у заяві до НКВД УССР подав докладні «додаткові свідчення», де, зокрема, йшлося: *«ЗБД як орган допомоги не відповідало своєму безпосередньому призначенню, визначеному для нього ЦК КП(б)У й Комінтерном, а, навпаки, усіма засобами сприяло посиленню роботи УВО в КПЗУ та неправильній інформації ЦК КП(б)У щодо дійсного стану в Зах. Україні».*

20 листопада 1937 р. спільним рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора ССРСР (протокол № 363) Зозуляк був засуджений «за першою категорією» (упродовж шести тижнів це був для нього вже другий смертний вирок, оскільки, як уже зазначалося, він підлягав розстрілу за рішенням Особливої трійки Ленінградського УНКВД від 9 жовтня). 23 листопада 1937 р. у марному сподіванні якщо й не врятувати, то принаймні продовжити собі життя Йосип Михайлович написав заяву на ім'я помічника начальника відділення 3-го відділу УГБ НКВД УССР, старшого лейтенанта держбезпеки Волосова, в якій викладав нові (вигадані) факти власної «контрреволюційної діяльності».

Остання прижиттєва заява Йосипа Михайловича містила специфічну («на замовлення» слідства) інтерпретацію окремих, відомих йому по роботі у НКО УССР фактів, або фрагментарно повторювала брутальну критику «націонал-ухильницької» діяльності колишнього керівника Наркомосу – М. Скрипника, що її багаторазово тиражувала советська преса: *«Увістами й боротьбистами проводилася шкідницька робота по лінії видання повного зібрання творів Леніна українською мовою. До складу редакції [...] були введені українські націоналісти: Пилипенко С., Вікул, Річицький Андрій, Хвиля. Вони [...] ставили головною метою якомога довше затримувати випуск повного зібрання творів Леніна українською мовою. В окремих томах, що вийшли, редакторами навмисно робилися при перекладі контрреволюційні спотворення окремих думок, висловлювань, слів та фраз Леніна, які читачем мали сприйматися за ленінські. Безліч галицизмів та полонізмів повинні були зрештою повне зібрання творів Леніна [...] незрозумілим українському читачеві».*

Діставалося від заявника й «шкідникам і контрреволюціонерам» у редапараті скрипниківської «УРЕ»: *«Велика шкідницька робота проводилася також по лінії видання «Української Радянської Енциклопедії», куди Любченком, Хвилею, як одними з редакторів «УРЕ», спрямовувалися на роботу Березинський, Річицький, Рубач, Федчишин й ціла низка інших, які під виглядом великої підготовчої роботи, що здійснювалася там, затримували випуск «УРЕ». За майже чотирирічне існування «УРЕ» не вийшов жоден том. А матеріали, зібрані для випуску «УРЕ», як передавав мені Бадан, який був посланий туди на роботу Скрипником, спрямовувалися до Львівського наукового товариства Шевченка для використання в енциклопедичному словнику, що видавався у Львові. Ці матеріали з відомих увіствів та боротьбистів, які працювали там, направлялися дипломатичною поштою Федчишином [...]»¹³⁴...*

Попри цей жест відчаю тієї ж ночі 23 листопада 1937 р. Йосипа Зозуляка страшили.

Відмінну від Й. М. Зозуляка позицію під час повторного слідства й суду зайняв один із лідерів розламу у КПЗУ **Роман Володимирович Кузьма** (Турянський, 1894–1940). Виключений 18 лютого 1928 р. внаслідок тиску Л. М. Кагановича

¹³⁴ Да СБУ, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 016491, т. 2, арк. 153; про репресивний контекст справи «УРЕ» докладніше див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.

вича з партії, він відійшов від політичної діяльності, переїхав до Советського Союзу, де займався літературною працею у «Крестьянской газете» (Москва). 8 лютого 1933 р. був заарештований у справі УВО й Колегією ОГПУ засуджений до п'яти років позбавлення волі. Покарання відбував у Владимирській в'язниці ГУГБ НКВД ССРСР. 11 лютого 1939 р. щодо Турянського розпочалося нове слідство, цього разу за фактами його *«шпигунської діяльності на території ССРСР на користь Німеччини й Польщі»*. Оскаржений дав докладні власноручні зізнання, у яких зазначав, що «на шлях зради справі комунізму й контрреволюційної діяльності, спрямованої проти Советського Союзу, колишнє керівництво ЦК КПЗУ ступило з моменту схвалення 1927 р. виступу Шумського – Максимовича – Хвильового проти політики КП(б)У. Цей виступ й наступний за ним розлам у 1928 р. КПЗУ не мали випадкового характеру, а були організовані за прямими вказівками польського фашизму».

Проте під час закритого судового засідання Військової колегії Верховного Суду ССРСР 16 липня 1940 р. у Москві Роман Володимирович заявив: *«Я не визнаю себе винним у шпигунській діяльності. Я не був агентом німецької розвідки. Свідчення у цій частині я дав, оскільки не витримав фізичних засобів впливу, що були застосовані до мене»*.

На репліку головуючого, що свідчення Турянського на попередньому слідстві «дуже логічні», останній парирував: *«Так, логіка у моїх свідченнях є, але факти відсутні»* й додав: *«Якщо свідчення людини, доведеної до ненормального стану, є правильні, то їх нема чого перевіряти. Свої свідчення я писав під загрозою і застосуванням фізичних засобів впливу»*. «Я прошу перевірити факти й співставити усі свідчення, – наголошував Турянський. – Неможливо обвинувачувати мене у таких злочинах, яких я не робив. Я не був агентом польської й німецької розвідок. Поляки знущались наді мною й моєю родиною. Я не міг бути з ними зв'язаний. Я боровся проти поляків».

Незважаючи на стійку позицію обвинуваченого, Військова колегія засудила його до смертної кари¹³⁵.

10 березня 1925 р. у листі до одного зі своїх американських кореспондентів М. С. Грушевський, згадуючи приїзд до УСССР групи колишніх військових УГА, зауважив: *«Перед Різдом приїхав сюди полковник Гриць Коссак, що проводив галицькою армією в 1918-у р. против поляків... От я сподіваюсь і хотів ще то бачити на свої очі, як він з укр[аїнською] армією піде до Галичини, як буде війна; сим разом може вже ССРСР не зробить тої помилки, що в 1920 р. – не буде пхатись до Варшави, а дотильнує Галичини»*¹³⁶.

Мрійливе побажання видатного вітчизняного історика було висловлене за умов, що докорінно відрізнялися від тих, які склалися на осінь 1939 р., коли тоталітарний ССРСР несподівано для його керівництва дістав можливість «допильнувати Галичини». Надмірна вартість такого непроханого «пильнування» сьогодні докладно з'ясована.

¹³⁵ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 140–141.

¹³⁶ Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: Від 18 берез. 1924 до 12 лют. 1927 / Публ. М. Антоновича // Укр. історик. – 1977. – № 3/4 (55/56). – С. 108–109.

Стосовно ж вищезгаданого Г. Коссака, що його військові якості М. С. Грушевський вочевидь переоцінював¹³⁷, то він, після тісної співпраці зі «слідством» і відбувши термін покарання у справі «УНЦ», працював викладачем німецької мови на фабриці ім. К. Цеткін у Москві. 22 лютого 1938 р. його заарештували вдруге – за «контрреволюційну націоналістичну діяльність». Відтак було «каяття» у «приховуванні» інформації щодо власної та «спільників» «контрреволюційної і шпигунської діяльності» під час слідства у 1931–1932 рр., чергові численні «свідчення», нові десятки імен «шпигунів» і «націоналістів». Зізнання Коссака ретельно стенографувалися, згодом передруковувалися й після передруку «легітимізувалися» власноручними підписами ув'язненого. Одержавши належну «базу даних» для подальших арештів «неблагонадійних», енкаведисти вже не потребували «послуг» в'язня. 2 березня 1939 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила Г. Коссака до вищої міри покарання. 3 березня вирок виконали (реабілітований Г. Й. Коссака 1987 р.). Восени 1937 р. в Омську були страчені його брат Василь разом з дружиною Марією Миколаївною Коссака (1907–1937), уродженкою Львова, колишньою студенткою Інституту радянського будівництва і права у Харкові¹³⁸.

Звичайно, список репресованих можна і варто продовжувати, адже доля кожної людини унікальна. Названі й сотні інших інтелігентів – вихідців з України «недержавної», які віддавали свої знання та працю для відродження державної України та прийдешнього возз'єднання всіх українських земель, загинули внаслідок терору тоталітарного комуністичного режиму.

Коли Сталін проводив ліквідацію так званої «ленінської гвардії», Л. М. Каганович, за переказами, досить влучно окреслив метод її усунення: «*Ми знімаємо людей шарами*»¹³⁹. Технологія суцільного усунення (репресування, ліквідації) певних політичних еліт чи навіть окремих категорій населення вочевидь була використана тоталітарною владою не лише стосовно «старих більшовиків». Одним із таких численних «знятих шарів», ретельно й жорстоко вилучених сталінськими «садівниками», й була західноукраїнська еміграція (або вихідці зі Східної Галичини, Буковини й Закарпаття) в УРСР. Зусиллями більшовицького репресивного апарату упродовж 1930-х років було практично винищено західноукраїнську еміграцію в УРСР, зокрема колишніх урядовців ЗУНР, старшин УСС та УГА, тобто людей з будь-яким досвідом національної державної роботи чи військової діяльності (прикметно, що наклали головами й колишні члени Галревкому, які 1920 р. здійснювали першу невдалу спробу насадження советського режиму в Галичині).

Виявлений автором, а також оприлюднений останніми роками іншими дослідниками матеріал переконливо свідчить, що галичани у тоталітарному СРСР упродовж 1930-х років арештовували, а згодом і страчували цілими сім'ями. Гучного розголосу у Західній Україні набула трагедія родини **Крушельницьких** – одразу після страти у першій «кіровській хвилі» Івана і Тараса Крушельницьких. Менш відомим і по сьогодні залишається знищення комуністичним режимом братів **Баданів** (Дмитра, Миколи й Олександра), **Дідушків** (Василя, Володими-

¹³⁷ Докладнішу характеристику Г. Коссака – військового часів ЗУНР див., напр.: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – С. 56, 70–71, 76–78, 80, 108 та ін.

¹³⁸ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 185–186.

¹³⁹ Див.: *Восленский М. С.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991. – С. 95.

ра та Петра), **Коссаків** (Василя та Григорія, їхнього небожа – Йосипа, дружини Василя – Марії), **Кузняків** (Володимира та Миколи), **Сіяків** (Івана та Миколи), подружжя **Максимовичів**¹⁴⁰ та ін.

Так, наприклад, обидва брати **Кузняки** обвинувачувалися по «справі УВО» 1933 р.

Старший із них, **Микола Григорович**, колишній санітарний старшина УГА, згодом емігрант, член Компартії Австрії, викладач Київського польського педтехнікуму ім. Ф. Кона (1928), на час арешту – директор та професор Маріупольського інституту профосвіти, спершу визнав свою «належність» до «УВО», але невдовзі відмовився від неправдивих свідчень, назвавши їх вигадками, які не відповідають дійсності.

Молодший Кузняк – **Володимир Григорович** (1907–1933/34?) – на час арешту учителював у с. Солобківцях на Вінничині (нині – Ярмолинецький район Хмельницької обл.). Обвинувачувався в тому, що: «**1. 1928 р. був завербований у члени УВО у Польщі. 2. Працював у Польщі по лінії Розвідупру, був перевербований польською розвідкою й з відповідними завданнями перекинутий на сов[єтський] бік. 3. На території УССР через свого брата Кузняка Миколу – члена УВО, зв'язався з активними членами УВО. 4. Працюючи вчителем у с. Солобківцях, проводив активне вербування до лав організації сільської інтелігенції. 5. Для маскування своєї к-р діяльності вступив до ЛКСМ й згодом був прийнятий у канд. КП(б)У».**

В. Г. Кузняк визнав свою «належність» до «УВО» й 23 вересня 1933 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР був засуджений до п'яти років позбавлення волі. 5 жовтня 1933 р. подав заяву Прокуророві ГПУ, в якій висловлював здивування тяжким присудом і з'ясував, що протоколи «свідчень» підписував у галюцинаційному стані, оскільки понад десять діб йому не давали спати, й не тямить, що саме писав і підписував. Засуджений прохав прокурора дати йому можливість «про все розповісти», але так і не дочекався перегляду своєї «справи», оскільки невдовзі помер у Харківському бупрі.

Практично незнаною досі залишалася родинна драма **Лозинських**.

На момент видання нашої монографії «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)» (1994), а також публікації пізнішої розвідки «Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського» й додатку до неї – однойменної добірки документів (1997–1998) – автор ще не мав докладніших відомостей про долю дітей Михайла Михайловича. Зараз ми володіємо такою інформацією.

В опублікованому нами листі М. М. Лозинського до М. Єжова від 24 березня 1937 р. прохач згадував, що його дружина є старшою сестрою діяча більшовиць-

¹⁴⁰ Пост. Колегії ОГПУ від 5 верес. 1933 р. **К. А. Максимович** (Саврич; 1892–1934) – один з «керівників» «Московського центру УВО» – був засуджений до десяти років поправно-трудова таборів. «Трудове виховання» у Біломорсько-Балтійському таборі НКВД ССРСР завершилося тим, що 17 лип. 1934 р. в'язень наклав на себе руки (Див.: *Глазунов Г. Чесне ім'я Карла Максимовича // Політика і час.* – 1991. – № 5. – С. 81).

Клементина Ланіна-Максимович (1901–1937) 10 жовт. 1933 р. була засуджена до десяти років таборів. 25 листоп. 1937 р. Особливою трійкою УНКВД по Ленінградській обл. (прот. № 199) засуджена до страти й у складі 509 соловецьких бранців, етапованих до Ленінграда, розстріляна на пустищі Койранкангас під Токсово – разом з Володимирою Крушельницькою (Див.: *Остання адреса.* – Т. 2. – С. 275; Т. 3. – С. 92).

кої партії Віктора Таратути (1881–1926), якою вона виховувала й «спрямувала на шлях соціалізму». Відтак, наголошував бранець Саватієвського ізолятора, «повернувшись на старості років на оновлену Батьківщину, давши їй чотирьох дітей, висококваліфікованих спеціалістів, які закінчили закордонні школи (у Німеччині, Австрії й Чехословаччині), знають три основні світові мови (англійську, німецьку й французьку), вона, замість спокійної, затишної старості, зробилася *удовою живого чоловіка*, яка вважає щастям, якщо їй дозволять побачитися з ним декілька годин під вартою».

Арешт і засудження батька лягли зловісною тінню на життя трьох синів і доньки Михайла Лозинського. Професор інформував наркома внутрішніх справ СРСР щодо негативного впливу його несправедного засудження на становище дітей: «**Трое** з них були після мого ув'язнення *викинуті з роботи й як затавровані повинні були шукати нової роботи, причому один син, доцент Ін-ту хімії та старший науковий співробітник н[ауково]-д[ослідного] Ін-ту вогнетривких матеріалів, змушений був кинути наукову роботу й піти на завод на периферію, дочка ж, також наукова працівниця (з патологіології), лише через Комісію радянського контролю дістала можливість працювати*»¹⁴¹.

Однак зміна місця праці й виїзд зі столичного тоді Харкова на республіканську периферію не врятували життя синам «ворога народу» – Михайла Лозинського (можливо, що примарний шанс вижити їм дав би добровільний виїзд – заслання до Росії, зокрема її сибірських новобудов, розчинення у їхніх багатотисячних колективах?).

Цікаве спостереження зробив відомий дослідник тоталітарної доби в Україні С. І. Білокінь. Аналізуючи недосконалість советських обліково-репресивних реєстрацій, він зауважив, що «в офіційних довідках раз у раз траплялися анекдотичні помилки і вияви дрімучого незнання». Ті вибрані, хто був знайомий (принаймні поверхово) з цією советською специфікою, мали можливість використовувати огріхи системи. Автор наводить унікальний випадок з визначним українським ученим у галузі економіки та економічної географії Антоном Синявським (1866–1951), ще за царату дійсним статським радником, який за большевиків ніколи не був репресований і навіть помер після війни у власному ліжку, оскільки задля самозбереження виробив кілька прийомів, що довели практикою «свою дивовижну ефективність і разом із звичайною обережністю в побуті й розмовах справді його врятували». Насамперед, він знищив усі свої дореволюційні документи, у першу чергу формулярні списки, й «підкорегував собі біографію», створивши таким чином власну «легенду».

А. Синявський, по-друге, намагався якнайчастіше переїздити. Тому «географія життя вченого просто несамовита»: Катеринослав – Кам'янець-Подільський – Київ – Благовіщенськ (Далекий Схід) – Сталінград – Сімферополь – Нальчик – Сімферополь – Ростов-на-Дону – Чернівці – Кіровоград – Краснодар – Сімферополь. Як підсумовує свої спостереження С. І. Білокінь: «Синявський свідомо вніс плутанину з фактами й датами, розплутати яку було б надзвичайно тяжко для найзавзятішого «кадровика». Поки останній надіслав би запити, одержав звідупись

¹⁴¹ Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р. / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 113–114.

відповіді й відтворив справжню його біографію, Антін Степанович давно опинився поза його юрисдикцією. Така тактика, яку його дочка називає «замітанням слідів», довела, повторюю, свою найвищу ефективність. У протистоянні режимові Антін Синявський справді вийшов переможцем, і «світ його не зловив»...»¹⁴².

Вочевидь брати Лозинські не мали «щастя» й конспіративних талантів А. Синявського – як емігранти й советофіли вони вже апріорі були «засвічені» перед владою, яка відстежувала ледь не кожний їхній крок в УССРСР¹⁴³. Вважаючи себе лояльними громадянами, вони приїхали до підсоветської України з виразним бажанням працювати на благо власного народу і з цим наміром не крилися. Натомість перехід на напівлегальне становище й перманентні мандри за маршрутом Україна – Далекий Схід – місто № (будь-яка російська Тмутаракань) – знову Україна (будь-яке провінційне місто/містечко) їх аж ніяк не приваблювали – для того вони були занадто європейцями. Замість такої альтернативи заради збереження власного життя вони, ймовірно, віддали б перевагу іншій – залишатися поза межами «великої зони» – ССРСР – і, якщо вже мандрувати, то за звичним для них (і набагато приємнішим) маршрутом – Прага – Берлін – Париж (або інші, аналогічні варіанти). Але для цього не мали би бути брати Лозинські советофілами...

Отже, восени 1937 р. сталінськими позасудовими органами були приречені на смерть за вигадані злочини та зв'язок із батьком-«контрреволюціонером» і блискучо страчені старший інженер «Шахтобуду» **Рафаїл Михайлович Лозинський** (1902–1937), старший інженер силікатної групи лабораторно-дослідного цеху металургійного заводу ім. Ілліча у Маріуполі **Микола Михайлович Лозинський** (1904–1937) та економіст «Трубосталі» **Василь Михайлович Лозинський** (1905–1937).

Микола Лозинський був заарештований 10 серпня 1937 р. Маріупольським міським відділом НКВД УССРСР. Інкримінувалася йому належність до «анти-советської української націоналістичної організації» й «шкідництво» в Інституті вогнетривких матеріалів у Харкові, а в Маріуполі – виробництво «недоброякісної шамотної цегли». 26 жовтня 1937 р. комісія при НКВД ССРСР винесла Миколі Лозинському смертний вирок.

Василь та **Рафаїл Лозинські** потрапили за ґрати УНКВД Харківської області у липні – серпні 1937 р. за стандартним обвинуваченням у належності до «контрреволюційної фашистської організації» й проведенні в УССРСР «фашистської, шпигунської й диверсійної роботи». На підставі наказу НКВД ССРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. обидва брати були засуджені до вищої міри покарання й невдовзі убиті¹⁴⁴.

¹⁴² Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 202–203.

¹⁴³ Так, напр., у розпал арештів у справі «УВО» «книга спостережень» СПВ УТБ НКВД УССРСР – «Список виявлених (не заарештованих) членів «Української Військової Організації» станом на 25 лип. 1933 р.» – подавала таку інформацію про **Миколу Лозинського**: «Сын профессора ЛОЗИНСКОГО Михаила. Будучи в Чехии, принадлежал к фашистской организации молодежи. По материалам УНЦ, проходит как член организации, проводивший работу среди молодежи в Харькове и Киеве. Связан в Харькове с к-р подпольем».

¹⁴⁴ Аналіз наказу № 00485 див.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 144–145; публікацію тексту наказу див.: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–18.

24 липня 1939 р. – у «паралельному світі» – у польському ще Львові, професор Кирило Студинський, який саме тоді ремонтував власний будинок, повідомляв своєму колезі Ярославу Гординському: «Я щойно сьогодні скінчив роботу коло кам'яниці. Ще невеличка робота при лякеруванні і робота скінчена... [...]. Завдяки скупству моєї дочки, я взяв позички 1000 зол., а повинен був взяти бодай 1200 зол., бо антена і обнова дому винесли вже біля 1600 зол., а ще треба бл. 100 зол. на деякі водопровідні улiпшення. Через те в мене кінці не сходяться, а мої довжники не тільки з родини, що мене порядно підтяли, але й *Лозинський Михайло* (я йому позичив 30. III. 1928 р. 150 доларів на спровадження дружини) [...] й т. д., не рахуючи тих поменчих, що вдоволялися соткою, чи 50-кою зол. і сьогодні навіть не питаються, чи я грошей потребую?»¹⁴⁵ (виділення наше. – Авт.). Борг Михайла Лозинського вочевидь підлягав списанню... за смертю позичальника (втім, лягав цей борг, як і безліч інших, – на карб тоталітарної держави – ССРСР – та її нинішніх постімперських спадкоємців – правонаступників).

Уже після анексії восени 1939 р. тоталітарним ССРСР Західної України група гулагівських в'язнів – галичан, яким пощастило пережити масові страти 1937–1938 рр., адресувала 20 січня 1940 р. колективний лист голові так званих Народних Зборів Західної України, академіку АН УССР К. Студинському, звертаючись водночас також до найвідоміших представників крайової інтелектуальної еліти: «Шановні Земляки! К. Студинський, Ф. Колесса, М. Возняк, М. Панчишин, П. Франко і всі-всі.

Невже і Ви забули про нас? Невже часи так змінили і Вас?

Ми тут мучимося по лагерах зовсім невинні, нам нав'язували чудовищні злочини.

Коли ще нас зосталося в живих яких тисяч три, то це дуже добре, а не забувайте, що нас тут було після 19–20 років більше шістдесят тисяч.

Ох, скільки культурних сил пропало і пропадає, а їх так потрібно для народу. Обдумайте все і допоможіть нам вирватися з того пекла та на старість дайте змогу ще попрацювати для свого народу, який ми так любили, любимо, а який свій тяжкий піт вкладав на те, щоб нам дати науку, надіючись, що ми своїм знанням допоможемо йому вибратися з гіркої неволі. Правда, ми і не обдурили свого народу, чим могли і як могли ми помагали йому. Словами Івана Франка скажемо: Ви, брати, любите Русь за кусок хліба і сала, а ми гавкали все, щоб вона не спала.

Робіть як можете, но не забувайте, що нового ще багато впереді.

¹⁴⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф. 384, оп. 1, спр. 52, арк. 86–86 вб.

2 квіт. 1933 р. проф. М. Лозинський подавав такі відомості щодо власних грошових зобов'язань перед кол. головою НТШ: «Переписка з Студинським [...]. На протязі 1931–[193]2 рр. писав він мені пару разів у справі мого особистого боргу в нього і в справі виплати гонорару за «Купала». Мій борг походить звідси, що перед виїздом дружини (з Праги до Харкова. – Авт.) я просив його, щоб вислав їй 150 дол. Тоді ще можна було пересилати менші суми, і я сподівався, що місячними частками йому віддам. Однак висилка грошей за кордон ставала щораз важча, і я йому цих грошей і досі не віддав» (Див.: Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його контакти з чужоземними представництвами та листування із закордоном з часу приїзду до УСРР і до арешту / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 5. – С. 100).

Бувайте здорові. *Ваші Земляки*»¹⁴⁶.

Варто зауважити, що попри відновлення у званні дійсного члена АН УССРСР з 9 грудня 1939 р., депутатство у Верховній Раді ССРСР й, здавалося б, цілковиту інтеграцію у «нове советське життя» на прилучених до ССРСР західноукраїнських теренах, Кирило Студинський, як також і «всі-всі» з вищенаведеного листа, не забували про своїх репресованих земляків й робили усе від них залежне, аби допомогти, використовуючи тимчасову прихильність комуністичної адміністрації. Іноді такі клопотання перед новою владою мали успіх. Так, наприклад, 26 червня 1941 р. до К. Студинського з подякою адресувався професор Іларіон Свенціцький: «Дорогий Кириле Осиповичу! Сердечно дякую Вам за звільнення дочки. Ось 14-го явилася дома з посвідкою звільнення»¹⁴⁷ ...

* * *

В Англії XVI–XVIII ст. людей «з'їдали» вівці.

Громадян тоталітарного ССРСР «з'їдали» новобудови «сталінських п'ятирічок», примусова й brutальна колективізація, неодноразові голодомори, перманентні криваві репресії. Стосовно ж підсоветської України – збудована з уламків царської Росії новітня сталінська імперська конструкція виявляла себе також свідомим і цілеспрямованим «поїданням» та знищенням представників національної інтелектуальної еліти.

Винищення української інтелігенції (не лише галицької за походженням) у роки сталінського терору спричинило зниження інтелектуального рівня й творчого потенціалу української нації. Термін «розстріляне відродження» лише частково відображає стан справ. Негативно вплинули репресії й на розвиток різноманітних контактів між УССРСР та західноукраїнськими землями, які практично були зведені нанівець. Таким чином, було істотно уповільнено розвиток української культури і науки. На побутовому рівні внаслідок репресій і систематичних кампаній із залученням засобів масової інформації у переважній більшості населення УССРСР сформувався стійкий стереотип галичанина як «шпигуна», «контрреволюціонера», «націоналіста» на відміну від наддніпрянця, вихованого, мовляв, у відданості «партії й урядові» (щоправда, в разі потреби останні вміло застосовували й щодо уродженців Великої України жупел «петлюрівець» як синонім термінів «націоналіст» і «контрреволюціонер»).

¹⁴⁶ Цит. за: *У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941)*. – С. 674–675.

¹⁴⁷ Там само. – С. 696.

Кількість аналогічних звернень до К. Студинського з проханням клопотатися перед владою про звільнення з ув'язнення, з-під арешту чи з'ясувати долю репресованих земляків була значною. Так, напр., 27 жовт. 1939 р. голова НТШ І. Раковський адресувався до свого попередника на цій посаді, аби той допоміг звільнити з советської в'язниці «одного із найстарших дійсних членів нашого Наукового Товариства», д-ра Костя Левицького, який вже місяць як перебував за ґратами (ув'язнений 30 верес. 1939 р.): «Цей 80-літній старець, вже дуже немічний, терпить цілком невинно. З огляду на це дуже Вас, Добродію Професоре, прошу доложити всіх зусиль в цьому напрямі, щоби д-ра Костя Левицького звільнити з в'язниці». У листах Ольги Савченко з Саратова від 28 жовт. та 7 груд. 1939 р. йшлося про долю репресованого чоловіка Ф. Я. Савченка й висловлювалася глибока подяка за спроби академіка допомогти у цій справі. 5 груд. 1939 р. й 10 лип. 1940 р. М. С. Грушевська інформувала К. Студинського про свою репресовану дочку Катерину... (Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця.* – С. 188; *У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941)*. – С. 666–668, 671–673, 680–681).

Розділ XII

Ставлення громадськості Західної України до утвердження тоталітаризму в УССР (кінець 1920-х – 1930-ті роки)

Очевидно, що режим, який запанував у Наддніпрянській Україні після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр., і становище земляків на східних теренах національної території у так званій УССР привертало посилену увагу українського громадянства Східної Галичини. Контрверсійний перебіг більшовицької політики «українізації» мав на західних теренах України як палких прихильників, так і відвертих супротивників і неприхованих скептиків.

Так, перше десятиріччя встановлення більшовицької диктатури на теренах колишньої імперії Романових ознаменувалося не лише офіційними урочистостями, але й зокрема судовим позовом одного з педагогів-галичан до адміністрації республіки. Справу цю можна умовно окреслити як *«Павло Войтович проти УССР»*.

Доля закинула педагога-львів'янина П. Войтовича 1920 р. до містечка Фельштина на Поділлі (Проскурівщина), де він придбав у власність занедбаний будинок з садибою й упродовж кількох наступних років учителював у місцевій школі, займаючись також громадською діяльністю. 1924 р. Фельштинський райвиконком за більшовицькою традицією вирішив конфіскувати й привласнити на той час уже відремонтований будинок П. Войтовича, що складався з 7-ми кімнат, «для потреби державних та громадських установ, поскільки інших відповідних будинків для потреб установ в м. Фельштині не було». Мотивація була настільки «переконливою», що влада негайно оголосила будинок й садибу такими, що належали до 1920 р. «нетрудовому елементу», а відтак і самі переходили до категорії «нетрудових і спірних» й невдовзі (після судової тяганини) відійшли у власність «влади трудящих». За свідченням самого «розкуркуленого» педагога, *«наші Галичане, чуючи про те все і обдивляючи документи і копії судів, махають головами на ту вашу радянську справедливість»*.

Втративши надію на об'єктивне вирішення його «справи» так званим «пролетарским судом» й переконавшись, що у *«свобідній Україні немає справедливості, бо чотири роки судів дали пізнати об тім»*, П. Войтович повернувся «до своїх сторін до своїх дітей, які на ласці свого дідуня живуть».

7 серпня 1927 р. зі Львова, вочевидь вже востаннє, він адресував скаргу Голові ВУЦВК Г. І. Петровському у примарній надії знайти справедливість хоча б у «всеукраїнського старости». Априорі безнадійна апеляція галицького педагога цікава насамперед своєю аргументацією – порівнянням соціальних гарантій учительської праці за буржуазної Австро-Угорщини та підсоветської України: «В дім цей я вложив всю свою працю, зароблену коштом мого життя. Правда, це я заробив при буржуазному австрійському строю, а ваш пролетарській уряд від мене

усеньке забрав, чим зробив мене дійсним жебраком». Відтак петент риторично запитував: «*Тепер характеристика – кому мають мої діти служити – буржуям чи пролетарям?* Правда, буржуазний уряд мене експлуатував – но дав мені змогу прилюдно жити, забезпечував пенсією мої старі літа і давав навіть змогу заощадити на купно дома»¹ (виділення по тексту – П. Войтовича).

Порівнюючи свої можливості часів півдавстрійської України й підсоветську дійсність, автор листа власноручно відповідав на питання – «*А ваш пролетарський уряд що зробив?»*, наголосивши при цьому на ненормованому характері й посиленій експлуатації безоплатної праці «вільного педагога» в УССР: «*1) Казава мені в школі одному учити 112 дітей від 8½ рано до 4 годин дня і від 6 до 9 годин ввечер – «Лікнеп». 2) Робота в кооперації, ревізкомісії, в сельбуді, зібрання, конференції, відчити і т. і. – з переутами я падав з ніг. 3) Одинокий дім, якій я купив для свого існування на старі літа, то і цей, ваш уряд забрав, викинувши мене на вулицю»².*

Як і годиться (йї не лише у підсоветській Україні), відповідь на апеляцію П. Войтовича була на користь влади. 14 травня 1928 р. консультативне бюро приймальні Голови ВУЦВК ухвалило у відповідь на скаргу львівського педагога: «Беручи до уваги, що, як встановлено судовим слідством, гр-н Войтович в спірному будинку оселився незаконним чином, цей будинок є колишнє нетрудове майно, й права на нього гр-н Войтович ніякого немає, і що за ремонт будинка, що його робив гр-н Войтович, останнього компенсовано грошима, визнати, що до перегляду справи немає ніяких підстав, і скаргу гр-на Войтовича залишити без наслідків»³...

На заваді плідному розвитку наукових і культурних зв'язків УССР та західноукраїнських земель ставали не лише об'єктивні політичні умови того часу, сталінська тоталітарна система, що зміцнювалася з кожним роком, й асиміляційна щодо українців політика урядів II Річпосполитої. Послаблення контактів учених підсоветської України й Галичини спричинювало також зведення особистих рахунків між окремими впливовими членами ВУАН, незгоду між якими цілеспрямовано розпалювала й уміло використовувала більшовицька адміністрація УССР.

Одразу ж після повернення М. С. Грушевського в Україну у березні 1924 р. проти нього склалася сильна опозиція у керівництві ВУАН в особі її неодмінного секретаря А. Ю. Кримського та віце-президента С. О. Єфремова⁴.

¹ *Архів автора.*

² *Там само.*

³ *Там само.*

⁴ Ця тема має нині вже поважну бібліографію. Див., напр.: *Гирич І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський // Старожитності.* – К., 1991. – Ч. 7 (11). – *Серпень.* – С. 10–11; *Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–40-і рр. XX ст.) // Укр. іст. журн.* – 1991. – № 3. – С. 6–9; *Гирич І. Б., Кіржаєв С. М.* До історії Всеукраїнської Академії наук: Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу «Осібної гадки акад. М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовт. 1927 р.» // *Укр. археогр. щорічник.* – К., 1992. – *Вип. 1 (4).* – С. 332–340; *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 34, 39–40, 42–43 та ін.; *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність.* – К., 1993. – С. 55–122; *Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов: До історії наук, літ. і особистих взаємин // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.* – К., 1994. – *Вип. 3.* – С. 65–75; *Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті рр. XX ст.).* – К., 1994. –

Людина вольова й жорстка, Михайло Сергійович мав велетенські задуми щодо праці у царині історичної науки, котрі істотно перевищували тодішні скромні фінансові можливості Академії. Користуючись певною екстериторіальністю завдяки своєму значному авторитетові колишнього голови Центральної Ради (а з цим за тогочасних обставин мусило рахуватися партійно-державне керівництво УССР, яке прагнуло використати Грушевського у власній політичній грі) й видатного національного історика, він безпосередньо виходив на урядові кола Харкова, насамперед, на Наркомос України. Останньому, у вигляді «главку» НКО – Управління науковими установами в Україні («Укранаука» або «Упрнаука»), підпорядковувалася ВУАН.

Завдяки безпосереднім контактам з урядовцями УССР та чиновниками Наркомосу М. С. Грушевському зчаста вдавалося оперативного задовольняти нагальні потреби керованої ним Історичної секції Академії. Це вимагало постійних подорожей з Києва, місцезнаходження ВУАН, до тогочасної столиці республіки – Харкова, де розташовувалися урядові інституції, зокрема НКО. У листі до В. Кузіва від 25 травня 1924 р. Грушевський так окреслив ситуацію: «Київ нині глуха провінція, і, щоб що-небудь робити, треба або щомісяця заглядати до Харкова або в Харкові сидіти»⁵.

Взаємини М. С. Грушевського з урядовими колами Харкова на перших порах після повернення з еміграції яскраво характеризує його лист, адресований на початку липня 1924 р. секретареві ВУЦВК Панасу Буценкові (1889–1965). У додатку до листа академік подав докладну інформацію щодо своїх наукових планів, які мав намір реалізувати, повертаючись в Україну. У самому ж тексті листа наголос робився на труднощах й бюрократичній тяганині, з якими довелося зіткнутися ученому під час спроб втілення у життя власних задумів: «Нічого, буквально нічого ніякого з моїх наукових планів мені досі не вдалося здійснити, і Ви добре розумієте, яке зніточе деморалізуюче вражіння робить [се] і тут і за кордоном і як се мені тяжко». Не гребував Грушевський і відвертим тиском на урядові кола. Якщо останні не підуть назустріч у реалізації його наукових задумів, наголошував учений у тому ж меморандумі, «щиро кажу – мені тут нічого робити й прийдеється жалувати, що я сюди вернувся»⁶.

Як засвідчив час, саме така розмова з позиції сили була найбільш зрозуміла й дохідлива для советської бюрократії. Рівночасно слід враховувати й той чинник, що остання була зацікавлена у роздмухуванні суперечностей у середовищі ВУАН, аби прибрати Академію до рук. Перші кроки цієї політики також зафіксовано у згаданому листі ученого до секретаря ВУЦВК: «Наркомос декретував мені повисшену платню і по моему представленню призначив мені до допомоги трьох співробітників. Але одночасно з убогого бюджету Академії счеркнув 50

С. 143–159; *Рубльов О. С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 53, 66–67; *Гурич І. М.* Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст. // *Укр. історик.* – 1996. – № 1/4 (128/131). – С. 142–187; та ін.

⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 296 зв.

⁶ Див.: «Чого я сюди вернувся?...»: Лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Буценка / Публ. В. Д. Боечка // *Літ. Україна.* – 1990. – 19 лип.

одиниць, так що раніш зачислені співробітники зістались без платні. Хоч це сталося незалежно, але хронологічно совпало і дало привід до балачок, що мені дали підвищену [платню] і співробітників коштом тих співробітників. Отже, й само по собі воно сталось недобре, і мені особисто неприємно, просто невиносимо»⁷.

Оскільки Михайлу Сергійовичу, людині літній, важко було постійно курсувати поміж Києвом і Харковом, де замість «працювати науково» доводилося годинами «висиджувати в прийомних»⁸, виконання його доручень у столиці республіки перебрав на себе один з найближчих співробітників академіка – Ф. Я. Савченко.

Вояжі Ф. Я. Савченка до Харкова за дорученням Грушевського відбувалися регулярно. «Я не раз відряджував т. Савченка до Харкова з клопотаннями в справах історичних установ, їх видавництв і ріжних казусів наукової роботи, котрою я кермую, – характеризував ці поїздки голова Історичної секції, – я давав йому при тім власною моєю рукою списаний реєстр справ, котрі він має порушити в відповідних установах, а з поворотом його вислухав за сим реєстром його звідомлення...»⁹.

Місія Савченка була нелегкою, оскільки тодішній (до 1928 р.) керівний «тріумвірат» УАН – президент В. І. Липський, віце-президент С. О. Єфремов та неодмінний секретар А. Ю. Кримський (власне, два останні) – неприхильно ставився до М. С. Грушевського та його намагання самостійно, через голову Управи Академії вирішувати справи підлеглих йому установ Історичної секції. Зберігаючи, принаймні зовні, лояльність щодо влади, Єфремов та Кримський зосереджували зусилля на розподілі тих незначних коштів, що виділялися на академічну науку. Натомість Грушевський, використовуючи в інтересах справи власний авторитет, вимагав від уряду УССР додаткових коштів на потреби історичних установ.

Уже у 1925 р. суперечності між Грушевським та його опонентами з Управи УАН щодо фінансування академічної науки загострилися. Так, 5 жовтня 1925 р. у листі до Укрголовнауки НКО Управа Академії зауважувала з приводу забезпечення у 1925/26 фінансовому році історичних установ: «Академія наук не може не висловити свого здивування, що акад. Грушевський, поминаючи Президію і Управу Академії, *сепаратно* подав свій операційний план, всупереч виразній постанові Спільного зібрання Академії наук з 13-го липня б[іжучого] р[оку] про те, що операційні плани всіх установ Академії повинна пересилати до Укрголовнауки лише Управа Академії наук, і то всі разом, а не раніш»¹⁰.

У свою чергу, Грушевський не поділяв позиції керівництва Академії з багатьох питань, закидаючи упереджене ставлення до себе персонально та співробітників історичних установ. Так, наприклад, 1926 р. у листі до В. Кузіва Михайло Сергійович зазначав: «Кримський, маючи за собою своїх поплечників, править Академією безпардонно... Я ж з Крим[ським] і Єфремовим давно ані вітаюсь і не роз-

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ «Осібна гадка академіка Михайла Грушевського до протоколу спільного зібрання Української Академії наук 17 жовтня, зачитаного на засіданню 31 жовтня 1927 р.» / Публ. І. Б. Гирича та С. М. Кіржаєва // *Укр. археогр. щорічник*. – Вип. 1 (4). – С. 341.

¹⁰ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 145.

мовляю, бо вони роблять мені і моїм співробітникам пакості, де можуть, і мене ж потім оклеветують у всяких несодіяних річах»¹¹.

Практика безпосередніх зносин Грушевського з НКО спричинила восени 1927 р. загострення конфронтації між ним і тандемом Кримський – Єфремов.

17 жовтня 1927 р. на Спільному зібранні ВУАН С. О. Єфремов заявив, що не має можливості їздити до Харкова «вибивати» кошти для Академії, оскільки туди прибувають гінці від поодиноких наукових установ й випрошують гроші для себе, ламаючи, таким чином, усі попередні домовленості з Укрнаукою. На вимогу академіків назвати конкретних винуватців пролунало прізвище Савченка та вказано на історичні установи відсутнього на зборах Грушевського. Тоді ж ухвалили постанову про абсолютну неприпустимість вдаватися окремим інституціям ВУАН до урядових органів без дозволу на це Президії й Управи Академії¹².

Наслідком цього стала «Осібна гадка» М. С. Грушевського, котру долучено до протоколу № 276 Спільного зібрання від 31 жовтня 1927 р.¹³. У датованому 7 листопада 1927 р. документі учений висловлював незгоду з рішенням від 17 жовтня й обґрунтовував власну позицію щодо шляхів розв'язання проблем фінансування академічної науки: «Я уявляю собі, що Президія і Управа занадто пасивні: обмежуються канцелярською одпискою і більше дбають про те, щоб з того малого мінімуму, що одержується Академією в результаті, користали ті установи, котрих інтереси вони беруть ближче до серця, – замість того, щоб роз'ясненням потреб ріжних академічних установ, завдань і ваги їх роботи старатися здобути стільки, щоб того ставало для всіх». Як наголошував історик: «Маю тверде переконання, що, неважаючи на трудне економічне становище Української Радянської Республіки, знайшлися б для Академії і більші штати, і значніші кошти, ніж тепер, коли б більше робилося для інформації тих установ, від котрих се залежить, про діяльність, плани й потреби академічних установ»¹⁴.

«Осібна гадка» Грушевського була зачитана на Спільному зібранні 14 листопада 1927 р., коли на засідання прийшов голова Укрнауки Ю. І. Озерський. 28 листопада Кримський та Єфремов виголосили власні заяви з приводу «Осібної гадки» М. С. Грушевського, якому закидалася деструктивна позиція. С. О. Єфремов, зокрема, відкидав претензії історика до Управи ВУАН щодо утисків підпорядкованих йому установ, кваліфікуючи саму «Осібну гадку» як «супліку»¹⁵.

Неважаючи на ескалацію конфлікту з С. О. Єфремовим та А. Ю. Кримським, Грушевський непохитно відстоював власне право на безпосередні зносини з харківськими урядовцями. 1 листопада 1927 р., тобто другого дня після Спільного зібрання, на якому він дізнався про спрямовану проти нього ухвалу від 17 жовтня, й ще до написання «Осібної гадки», Михайло Сергійович на бланку Історичної секції Академії адресував офіційний лист-доручення Ф. Я. Савченку: «Вчора, 31 жовтня, в Спільнім зібранні УАН зачитано постанову, внесену в моїй непри-

¹¹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 318 зв.

¹² Див.: Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук. – С. 336.

¹³ Див.: «Осібна гадка академіка Михайла Грушевського...».

¹⁴ «Осібна гадка академіка Михайла Грушевського...». – С. 346.

¹⁵ Див.: Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук. – С. 336.

сутності на попередньому засіданні, 17.X., з приводу Вашої літньої подорожі до Харкова, в справах історичних установ. Постанова ся забороняє науковим установам Академії, які не мають осібного бюджету, висилати своїх представників для клопотань перед центральними установами інакше як за погодженням з Управою УАН. Я заявив, що не погоджуюсь на таку постанову і як досі, так і далі вважаю своїм обов'язком робити заходи перед центральними установами в інтересах дорученої мені праці, а просити на се дозволу Управи не вважаю можливим супроти того неприхильного відношення, яке Управа виявляє до мене і моїх співробітників».

Разом з тим (власне, заради цього й писався лист) М. С. Грушевський давав доручення своєму секретареві «вдатися до Харкова, аби на місці вияснити, чи признає за мною Наркомосвіта право на такі безпосередні зносини, в інтересах наукової праці, і в такім разі вияснити чергові питання, зв'язані з працею історичних установ УАН»¹⁶.

Мабуть-таки, Наркомосвіта УССР визнала право Грушевського на такі безпосередні зносини, оскільки 1 березня 1928 р., у черговий раз відряджаючи Федора Яковича до столиці республіки, М. С. Грушевський звертався до наркома освіти: «Високоповажний Миколо Олексієвич! Ф. Я. Савченко їде до Харкова і явиться у Вас, щоб просити підтримати наші чергові справи... Доручена нашій секції справа «Музею міста Києва» змушує нас піднести старе клопотання про перетворення в заповідник садиби колишньої Духовної Академії для тимчасового приміщення сього Музею («У Києві на Подолі братерська наша воля без холопа і без пана...»).

Також інші справи вимагають для свого погодження Вашого авторитетного слова.

В надії на нього зістаюся з високим поважанням. *М. Грушевський*¹⁷.

У боротьбі партій в Академії діяльну участь на боці Грушевського брав і голова НТШ дійсний член ВУАН К. Й. Студинський. У ситуації, що склалася, неприязнь до Грушевського з боку Управи ВУАН поширювалася також на найближчих співробітників голови Історичної секції (С. О. Єфремов запровадив термін «савченківщина»¹⁸, що бумерангом повернувся до Сергія Олександровича 1929 р. у вигляді терміна «єфремівщина») та галицьких науковців, членів НТШ, які співпрацювали з історичними установами ВУАН. Особливо діставалося К. Студинському, який не лише був обраний до Академії за рекомендацією Грушевського, а й брав діяльну участь у здійсненні наукових планів Михайла Сергійовича, зокрема як співголова Комісії історії Західної України ВУАН.

«Сиджу при роботі безнастанно, тому й не вибираюся на разі на Україну, – писав Студинський до М. Скрипника 7 лютого 1928 р. – Здається, одначе, що

¹⁶ Див.: Рубльов О. С. Повертаючись до надрукованого: *Гирич І. Б., Кіржаєв С. М.* До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року». Укр. археогр. щорічник. – К., 1992. Вип. 1 (4). С. 332–340 // *Укр. археогр. щорічник.* – К., 1993. – Вип. 2 (5). – С. 432.

¹⁷ Там само. – С. 432–433.

¹⁸ Див.: *Гирич І. Б., Кіржаєв С. М.* До історії Всеукраїнської Академії наук. – С. 337.

весною я таки поїду до Києва і Харкова, бо цього домагається моя спільна робота з акад. Мих[айлом] Сергійовичем [Грушевським]. Вона приносить мені багато морального вдоволення побіч прикростей з боку людей, йому ворожих. Та дарма! Мих[айло] Серг[ійович] має в Галичині такі заслуги, а на Україні веде тепер таку величну працю, що я не можу не склонити перед ним і перед його організаційною роботою голови і не пристати до неї, хоч би навіть довелося через те потерпіти»¹⁹.

У листі до того ж адресата від 28 березня 1928 р. Студинський, зокрема, зазначив: «За вістку про штатність²⁰ щиро дякую. Завдячую її виключно Вашій жичливості для культурного єднання з галицькою землею. Досі не повідомив мене про це ніхто, ані офіційно, ані неофіційно. Не знав про це, очевидно, навіть Мих[айло] Серг[ійович], який зчаста пише до мене²¹. *Не можуть мені простити в Президії УАН, що я брав против їх волі участь в ювіл[ейному] святі Мих[айла] Серг[ійовича] Грушевського*²². Забувають, одначе, що ВУАН – це не приватна домена, а державна інституція, призначена для великої культурної, громадської, збірної праці»²³ (виділення наше. – Авт.).

Велику роль в опозиції М. С. Грушевському відігравав віце-президент ВУАН С. О. Єфремов – особистість, безумовно, непересічна. Авторитетний діяч українського національного руху, досвідчений газетяр, визнаний літературознавець, один з фундаторів УАН та Всенародної бібліотеки України ім. В. Б. Антоновича, власник чи не найкращої у Києві книгозбірні, він назагал тверезо оцінював соціально-політичні процеси, що відбувалися у тогочасному суспільстві. С. О. Єфремов був нужною людиною. Легендарною стала його відповідь чекістам під час

¹⁹ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 148.

²⁰ 1924 р. К. Студинського обрали *позаштатним* академіком, а 1928 р. – за наполяганням М. Грушевського та НКО УССР – його ввели до *штату* ВУАН, тобто призначили платню за виконання академічних обов'язків.

²¹ У листі Грушевського до Львова від 4 квіт. 1928 р. згадується: «*Про Вашу штатність ми тут нічого не чули. Федр[і] Якович поїхав в неділю до Харкова, може щось довідається. Рад би був аби нарешті скінчилось користо – тим більше, що тоді побачив би мабуть Вас весною тут!*» (Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.)*. – С. 222).

²² 60-річчя М. Грушевського відзначалося 3 жовт. 1926 р. «*Остання новина у нас – це ювілей Мих[айла] Серг[ійовича]*, – згадує С. Єфремов 17 верес. 1926 р. – *Знято такий галас і такими непристійними способами, що врешті тільки дивуєшся, як чоловікові бракує такту, щоб не понижати себе й не пловати на власну минувшину, за яку ж і справляється той ювілей*» (Див.: Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // *Укр. історик*. – 1975. – № 3/4 (47/48). – С. 115).

Грушевський аж ніяк не «понижив» себе під час урочистостей. Н. Д. Полонська-Василенко так згадувала виступ ювіляра: «*Тиша запанувала в залі, коли на катедрі з'явилася його постать і пролунали несподівані для більшості слова. Жодного кадіння урядові, жодного прославління лагодійності партії не почули присутні*» (Див.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії. – Мюнхен, 1955. – Ч. 1 (1918–1930). – С. 48). Цю думку поділяють й сучасні дослідники. Напр., Р. Я. Пиріг зауважує, що «*ювілей перетворився на демонстрацію єднання української наукової інтелігенції навколо старих традицій і адептів національного відродження, яких уособлював Грушевський*» (Див.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття. – С. 68).

В ювілейних урочистостях на чолі делегації НТШ брав участь і К. Студинський. Його присутність у Києві викликала роздратування С. О. Єфремова, який зауважував у листі до Є. Х. Чикаленка (31 груд. 1926 р.): «*Як обійтися з таким от дурнем, прости Господи, як Кур[ило] Студинський: прийхав, поведився як лакей і тепер усякі брехні друкує, що викликають гомерний регіт*» (Див.: Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // *Укр. історик*. – 1975. – № 3/4 (47/48). – С. 116).

²³ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 148.

чергового обшуку в його оселі 1920 р. На питання, де заховано зброю, Єфремов повернувся до робочого столу, узяв в руки перо й передав його представникам влади зі словами: «*Ото єдина зброя, якою я воював і воюю з ворогами моєї батьківщини. Іншої в мене нема*»²⁴.

Проте колонаукові та кололітературні суперечки й чвари академічного, письменницького середовища не обминули й цього визначного вченого і людину особисто мужню, про що, зокрема, свідчить його щоденник. У ньому, між іншим, автор нарікає на дорожнечу, розгул злочинності, утиски з боку компартійних функціонерів, непевність свого становища в Академії, картає М. С. Грушевського за двоєдушність, кар'єризм, чварний характер тощо.

Сучасні дослідники зауважують: «*Загалом С. Єфремов мав складний характер, був незручною у спілкуванні людиною, важко поступався власними принципами, і це зумовлювало часті конфлікти його із іншими українськими діячами. Нерівними були його стосунки із В. Винниченком, М. Грушевським і навіть Є. Чикаленком*»²⁵.

До специфічних рис щоденника С. Єфремова належить, на нашу думку, певний мізантропізм автора, який іноді несамохить, іноді свідомо подає лише замальовки тогочасної «зіпсованості нравів», що істотно вплинуло на характеристику сучасників.

Ось, наприклад, щоденниковий запис від 19 грудня 1924 р.: «Грушевський – ватажок морально вартий своєї череди, і цей напрямок азійського політиканства, в якому заправили партійні діячі часів Ц[ентральної] Ради, власне, вигубив справу. Тепер вони мало не всі тут, принаймні «видніші» – вклонилися Золотій Орді й п'ють кумис». Запис від 14 січня 1927 р.: «На жаль, як у всіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут (у статті «Україна чи Малоросія?»). – Авт.) немає «центра», окремі вдатні місця тонуть у веломовній балаканині та чисто хлоп'ячій звичці на кожному місці цитувати «авторитетів», іноді досить підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, але, видимо, цій стороні його діяльності покладено край». 23 березня 1927 р. стосовно зміни керівника НКО УССР занотовано: «Замість Шумського призначено Скрипника [...]. Неглибокий, обмежений і претенціозний суб'єкт. До того ж, кажуть про його, амбіційний і упертий». Оцінка Д. Донцова (16 серпня 1927 р.): «Почав був читати Донцова «Націоналізм» – і кинув. Нестерпучий брехун, хвастун, блягер; людина примітивно несовісна, якій вигадати факт, перекрутити цитату, приоздобити од власної фантазії, приперчити якоюсь незрозумілою злістю – все одно що раз плюнути»; В. Винниченка (28 грудня 1927 р.): «Читаю Винниченкову «Соняшну машину». Слабенька річ, хоча з великими претензіями. Задля філософського роману занадто тут багато бульварного елемента; задля бульварного ж забагато філософії»²⁶.

24 Цит. за: *Старий Киянин*. 50-ліття Сергія Єфремова // *Діло*. – 1924. – 17 верес.

25 *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довідник. – К., 1998. – С. 46.

26 Див.: *Лицар духу*: Фрагменти з щоденника С. О. Єфремова / Передм. та публ. В. Шмельова // *Київська старовина*. – 1992. – № 1. – С. 42, 44, 46–47; *Єфремов С. О.* Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро (гол. упоряд.) та ін. – К., 1997. – С. 172, 306, 453, 482, 524. Публікація В. Г. Шмельова відрізняється вищим рівнем прочитання «Щоденника», аніж видання 1997 р., де чимало фрагментів тексту подано як «втрачені».

Цитовані фрагменти з цього глибоко інтимного документа подають суб'єктивний зріз окремих реалій тогочасного життя підсоветської України, почасти, ймовірно, влучно характеризують *окремі риси* тих чи інших осіб. Але вважати, що щоденник Єфремова подає цілком *об'єктивну* картину суспільного життя УРСР 1920-х років, а оцінки його автора – своєрідний лакмусовий папір для визначення моральності чи неморальності поведінки українського інтелігента тієї доби, напевно чи правомірно. На нашу думку, слушне зауваження *Р. Я. Пирого* щодо засадничої різниці у ставленні до влади М. С. Грушевського та С. О. Єфремова: «Грушевський ближче стояв до радянської влади, ніж Єфремов, але обидва не сприймали її ні розумом, ні душею. Проте перший намагався пристосуватися, жити і творити, використовувати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору, в тому числі й за рахунок інших, а другий – терпів, зціпивши зуби, ненавидячи радянську владу, комуністичну ідеологію всім єством. Групове протиборство об'єктивно ослабляло академічний загал, створювало враження застарілої чвари, давало підстави для оздоровлення атмосфери, зміни керівництва тощо»²⁷.

Інформація про боротьбу партій у ВУАН різними шляхами потрапляла за кордон до українських науковців-емігрантів²⁸.

Взаємини М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим потьмарилися ще 1907 р., коли історик вирішив перенести видання редактованого ним «Літературно-наукового вістника» зі Львова до Києва. Проти цього наміру рішуче виступив Б. Д. Грінченко, який найбільше «*образився на Грушевського за те, що з його приїздом до Києва «булава» переходила до Михайла Сергійовича, а Грінченко не зник би другим*»²⁹. Саме тоді Єфремов – колишній молодший приятель Грушевського – став його запеклим ворогом. Спрямований проти себе публіцистичний випадок С. О. Єфремова у «Киевских вестях» (1908)³⁰ Грушевський кваліфікував як прояв «*українського атомізму, неповздержного гуртківства, яке справедливо викликає такі нарікання, бо дуже сильно шкодить успіхам української роботи*»³¹.

Проте нас більше цікавить мотивація виступів проти Грушевського українських діячів-наддніпрянців. «*Головна небезпека грозилася їм з Галичини, – подавав їхні думки історик, – від Галичан і ще більше від «обгаличанених Українців», що безповоротно зійшли з єдино спасенного золотоношського Standpunkt-у, – «от них же первѣй єсьмь аз». Отже, національний кордон мав загородити дорогу всяким втручанням і впливам «галичаницини» в еволюцію українського життя Росії, яку мали вести виключно патріоти домашнього походження і виховання, і в новонародженій пресі українській почали систематично проводитися гадки, що все, що появилася в*

²⁷ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття. – С. 84.

²⁸ «Бачився я з одним калікою перехожим з України, що переїздив через Берлін в науковій подорожі. Оповідав різні «тайни мадридського двора», себто відносини в Київській Академії наук. Кажє, що там Єфремов не подає руки Грушевському...» – повідомляв В. Липинському 12 груд. 1927 р. Д. Дорошенко (Див.: Липинський В. Твори. Архів. Студії. – Філадельфія, 1973. – Архів. Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. – С. 272).

²⁹ Антонович М. До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // Укр. історик. – 1975. – № 1/2 (45/46). – С. 94.

³⁰ Див.: Єфремов С. Украинская жизнь и литература в 1907 г. // Киевские вестн. – 1908. – № 1.

³¹ Грушевський М. На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Кн. I. – С. 192.

Галичини на полі науки, літератури і т. і., російським Українцям не придатне, а вони мають сидіти й чекати аж «собственні Платони і бистрі разумом Невтони» з патентованих домашніх українських кругів приготують власну українську науку в усіх сферах і галузях, не заражену впливами «галичаници»...»³².

Саме це, викликане гуртковими амбіціями, що «сильно шкодили успіхам української роботи», негативне ставлення до Галичини, галичан та «обгаличанених українців» і далось взнаки майже через двадцять років, коли Грушевський повернувся з еміграції і спробував зав'язати міцні контакти з культурними та науковими силами західноукраїнських земель, насамперед за допомогою НТШ і його тодішнього голови К. Студинського. Зрозуміло, що на давні особисті непорозуміння накладалися й політичні розходження доби визвольних змагань 1917–1921 рр., а також засаднича різниця у підходах до принципів побудови й основних напрямів діяльності Української Академії наук між М. С. Грушевським, з одного боку, та С. О. Єфремовим й А. Ю. Кримським – з іншого.

Якщо Грушевський вважав взірцем академічної діяльності НТШ з його виразним акцентом на українознавстві й саме на таких засадах збирався будувати УАН (про це, зокрема, йшлося під час його розмови у Києві 8 червня 1918 р. з майбутнім першим президентом Академії В. І. Вернадським³³), то для його опонентів орієнтиром була традиційна структура Російської Академії наук. Українцям негативно сприймав Грушевський і самий факт організації Академії за часів гетьмана П. Скоропадського, оскільки ненавидів усе, що пов'язувалося з гетьманщиною. В його очах УАН була гетьманською установою, тому що її створено згідно з законом від 14 листопада 1918 р., підписаним П. Скоропадським. Натомість історик переконував, що єдиний можливий центр національної науки – це *Українське наукове товариство*, засноване ним у Києві 1907 р. Тому на виданнях Історичної секції ВУАН він вперто друкував ще й фірму колишнього УНТ.

Грушевський не крився зі своїм негативним ставленням щодо способу організації УАН за правління «путчиста» Скоропадського. З нагоди шестириччя Академії він зауважував: «На день 9 липня 1918 р. зібрано «Комісію для вироблення законопроекту для заснування Української Академії наук у Києві», до котрої запрошено і двох представників від Укр. наук. товариства (в більшості ж своїй комісія була зложена з людей, які не брали участі в науковій роботі сього Товариства і в його підготовчих для академії працях), 14 листопада [...] статут був затверджений і заіменовані урядом перші академіки [...]. В переважній більшості були се люде, які не брали участі в українській науковій і громадській роботі [...], і так зазначилось певне розходження сеї Академії з її українським попередником. Деякі члени Українського наукового товариства, в тім числі й голова його, М. С. Грушевський, ухилилися від участі в новій академії, не бажаючи бути призначеними до сеї академії гетьманським урядом»³⁴.

³² Там само. – С. 191.

³³ Див.: Вернадський В. Із спогадів: Перший рік Української Академії (1918–1919) // *Наука і культура. Україна*: Щорічник. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 54; Вернадский В. И. Дневники, 1917–1921 / Сост.: М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев и др. – К., 1994. – Ч. 1 (окт. 1917 – янв. 1920 г.). – С. 95–96.

³⁴ Див.: Україна. – 1925. – Кн. 1/2 (11). – С. 216.

Якщо й на шпальтах академічного видання Грушевський висловлювався доволі відверто, то у приватному листуванні емігрантського періоду його оцінки ще різкіші. «Поворот на Україну ми принципіально рішили... – писав він 23 листопада 1923 р. В. Кузіву. – Початком було, що я дав свою згоду Укр. Академії наук, щоб мене вибирали на катедру укр. історії. Давнійше я не згожувався, **бо академію взагалі організовано шахрайським способом**, а сим разом згодився, бо в загальній руїні і печлі не-українська (фактично) Академія стала єдиним осередком якогось укр. життя»³⁵ (виділення наше. – Авт.).

Зрозуміло, що у цій ситуації неприязнь академічного керівництва до Грушевського екстраполювалася й на західноукраїнських учених та Наукове товариство ім. Шевченка. Так, в одному зі своїх «дипломатичних» інтерв'ю з нагоди 10-річчя більшовицького перевороту 1917 р. А. Ю. Кримський, лояльність якого до влади іноді межувала із запопадливістю, а то й сервілізмом, підбиваючи підсумки підсоветського розвитку вітчизняної науки, заявив: «Прийшла революція, і замість штучного центру української науки у спольщеному Львові ми маємо центр у Києві (йдеться відповідно про НТШ та ВУАН. – Авт.). При цьому ні в якому разі не слід гадати, що це є здобутком Лютневої революції. *Центральна Рада нічого не зробила для української науки та культури. Вона займалася лише політиканством. Українська наука і культура дістали визнання й умови для свого виявлення лише з Жовтневою революцією... Академія наук рахує початок свого існування від знаменних для неї днів лютого 1919 р., коли тов. Затонський, що приїхав до Києва, дав Академії помешкання...*»³⁶ (виділення наше. – Авт.).

Інтерв'ю Кримського (класичне з огляду на самоцензуру) містило одразу кілька фальшивих тверджень: що Центральна Рада *нічого не зробила* для національної науки та культури (закид, цілком зрозумілий, на адресу колишнього її голови – Грушевського); що ВУАН веде відлік свого існування від *лютого 1919 р.*, а не від листопада 1918 р.; й, нарешті, заява щодо *штучності* Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

Останній пасаж неодмінного секретаря ВУАН викликав бурхливу реакцію К. Студинського. У його доповіді про наукову роботу в Галичині за 1927 р., виголошеній 6 травня 1928 р. у Києві, є такі рядки: «Із... болем... вичитав я у «Вечернем Киеве» статтю акад. Кримського, що назвав Наукове тов[ариство] ім. Шевченка... «искусственным произведением». Для чого має воно бути штучним, чи, може, тому, що поза межами радянської землі залишилося ще вісім мільонів

³⁵ Див.: Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 52.

³⁶ *Крымский А. Е.* Развитие украинской науки пойдет по пути, ведущему к строительству социализма // *Вечерний Киев.* – 1927. – 5 нояб.

С. О. Єфремов засуджував подібні виступи свого колеги. Так, напр., 8 листоп. 1927 р. він занотував: «Вернувся додому з засідання академічного ювілейного [...]. Ну й кадили владі, – в першу голову Агат[ангел] Юх[имович]! І як і ті, що кадять, і ті, що слухають, не розчовпуть грубої лести та сервілізму, як їх врешті не занудить! Бо коли б, замість офіційальних реляцій та кадіння, справжній рахунок поставити владі – який би то страшний був рахунок! Рахунок голоду, знущання, смерті і безконечного розтління всього живого...» Запис від 9 листоп.: «Агат[ангел] Юхим[ович] сьогодні, згадуючи вчорашне, промовив сміючись: «Обязательное сквернословие» я вчора одбув; тепер на півроку дадуть мені спокій». Істинно-філософський погляд на речі!» (Див.: *Єфремов С. О.* Щоденники, 1923–1929. – С. 543–544).

українців... які мають право до наукового і культурного життя? Чи, може, тому, що Наукове товариство ім. Шевченка здвигнене спільними, громадськими силами України і Галичини?... Чи, може, тому, що наукова робота в Науковім тов[аристві] ім. Шевченка поклала угольний камінь під заснування Київської Академії наук? Чи, може, тому, що акад. Кримський не брав участі у виданнях Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка, і через те воно «искусственное произведение»?... Якесь прикре непорозуміння чи *брак симпатії для галицької культурної праці* бачу у цих словах акад. Кримського»³⁷ (виділення наше. – Авт.).

Позицію К. Студинського поділяв і обстоював М. С. Грушевський. Але, на відміну від першого, робив він це у завуальованій формі. Так, 1929 р. з нагоди виходу друком 150-го тому «Записок НТШ» Михайло Сергійович писав: «Тепер, коли ми маємо вже і українську Академію з титулом, признану в сій ролі культурним світом [...], а культурну українську роботу сповняють не приватні, громадські, а державні установи Української Радянської Республіки, чи Товариство ім. Шевченка може вважати виповненою до краю свою історичну місію?» Відповідь історика на це запитання рівночасно була відповіддю й тим колам у ВУАН, що трактували НТШ як другорядну інституцію, своєрідний анахронізм: «Ні, ніяк! Товариство ім. Шевченка, організуючи західноукраїнські сили [...], обслуговуючи наукові потреби місцевого громадянства, в сій сфері не може бути заступлене науковими організаціями Радянської України – якими б дослідчими, видавничими і популяризаційними засобами вони не розпоряджали [...]. Ріжні ділянки української культури і [...] наукового досліджування можуть розроблятися повніш і користніш то в нашім українськім науковім центрі, то в західноукраїнськім. Тому [...] *наша фактична західноукраїнська академія повинна далі продовжувати свою шановну і заслужену працю*. В можливо тіснім контакті, оскільки [...] дозволяють зовнішні обставини, *лишаючи на боці які-небудь рахунки етикету чи амбіції*, нині дві академічні установи повинні йти далі в високім науковім змаганні, координуючи свою роботу в інтересах народу і вселюдства»³⁸ (виділення наше. – Авт.).

Конфлікт поміж Грушевським, з одного боку, й Кримським та Єфремовим – з іншого, що загострився у жовтні – листопаді 1927 р., сягнув апогею навесні – влітку 1928 р. 15 травня 1928 р. Колегія НКО УССР ухвалила звільнити від обов'язків президента ВУАН В. І. Липського, віце-президента С. О. Єфремова, неодмінного секретаря А. Ю. Кримського, замінивши їх натомість більш слухняним академічним керівництвом на чолі з академіком Д. К. Заболотним.

Згадані зміни були попередньо (4 травня) санкціоновані політбюро ЦК КП(б)У, в одному з пунктів рішення якого щодо Академії йшлося: «*Доручити ГПУ відновити справу Єфремова й після попередньої розробки доповіді ПБ* (політбюро. – Авт.) *про результати*» (думка про висилку Єфремова за кордон чи принаймні поза межі України у першій половині 1920-х років неодноразово виникала у партійно-державного керівництва республіки). Актом від 21 червня

³⁷ Цит. за: Діло. – 1928. – 20 трав. – Ч. 111. – С. 2.

³⁸ Грушевський М. З нагоди 150-ої книги «Записок» // *Записки НТШ*. – Л., 1929. – Т.СЛ: Праці філол. та історично-філософської секції під ред. К. Студинського й І. Крип'якевича. – С. VI–VII. Див. також: Грушевський М. Ювілей львівських «Записок» і постулату Української Академії наук // *Україна*. – 1930. – Кн. 40. – С. 3–8.

1928 р. попередня Президія ВУАН передала новообраній (точніше – новопризначеній) майно, кредити й справи Академії³⁹.

У цей драматичний час, напередодні й у процесі зміни академічного проводу, у «Ділі» з'явився допис К. Студинського з Києва, датований 3 травня 1928 р., під промовистою назвою – «*За Українську Академію наук*». Аналогічний заголовок мала й велика стаття, вміщена у трьох числах львівського щоденника через тиждень після появи публікації голови НТШ. Останню статтю було підписано псевдонімом «*Лівобічний*»⁴⁰. Якщо перша з публікацій належала яскравому представникові табору М. С. Грушевського, то друга, на нашу думку, походила з урядових або проурядових академічних кіл *Лівобережної України* (звідси, очевидно, й псевдонім – «*Лівобічний*»). Ймовірно, за «*Лівобічним*» крився хтось із працівників скрипниківського Наркомосу (чи не керівник Укрнауки Ю. І. Озерський?).

У дописі К. Студинського, в цілому досить стриманому, попередній Президія ВУАН закидалося недостатнє залучення до постійної штатної роботи в Академії науковців із західноукраїнських земель (автор, зрозуміло, мав на увазі й власний досвід) та засилля у ній академіків-росіян й «малоросів» (тобто тих, хто, за словами голови НТШ, «нехтував українською мовою», будучи українцем за походженням). У статті були використані окремі матеріали «Висновків і пропозицій комісії НКО по обслідуванню Всеукраїнської Академії наук», які були підготовлені на початку 1928 р. за наслідками ревізії стану справ в Академії. У документі, зокрема, зауважувалося, що старим керівництвом ВУАН було «*занедбано притягнення українських наукових сил зі закордону, не звернено відповідної уваги до притягнення наукових сил з Галичини і цілої Західної України...*»⁴¹.

Невтаємничене у хитросплетіння академічної політики в УССР «Діло» додадо до статті К. Студинського редакційну примітку, де висловлювалося здивування щодо авторської оцінки тогочасної ситуації у ВУАН й, зокрема, зауважувалося: «Важко нам зрозуміти й таке явище, що такі старі українці і наукові укр. діячі, як ак[адемік] Єфремов і ак[адемік] Кримський могли стати аж такими завзятими приклонниками московського засилля в Академії. Все це справи загадочні та дуже незрозумілі»⁴².

Великий допис «*Лівобічного*» фактично деталізував основні тези статті К. Студинського щодо стану справ у ВУАН. У публікації висловлювалося незадоволення надто повільною, на думку автора, українізацією Академії, наводилися на обґрунтування цієї тези навіть арифметичні підрахунки кількості українців, «малоросів» та росіян в Академії (досить сумнівні, як на нашу думку), академікам Кримському та Єфремову закидалося упереджене ставлення до М. С. Грушевського та керованих ним історичних установ.

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 71–71 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 132; спр. 5923, арк. 193.

⁴⁰ Див.: Студинський К. О. За Українську Академію наук // *Діло*. – 1928. – 13 трав. – Ч. 105. – С. 1–2; *Лівобічний*. За Українську Академію наук // *Діло*. – 1928. – 18, 19, 20 трав.

Хто ховався за псевдонімом «*Лівобічний*», розгадати поки що не вдалося. За однією з версій, автором і цієї статті був К. Студинський.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 153.

⁴² *Діло*. – 1928. – 13 трав. – Ч. 105. – С. 2.

Обидві публікації – К. Студинського та «Лівобічного» – з приводу стану справ у ВУАН мали під собою певний ґрунт, почасти справедливими були закиди авторів на адресу А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Та час, обраний для зведення поррахунків з попереднім керівництвом ВУАН, був для цього вкрай несприятливим, оскільки влада почала вживати рішучих заходів, аби приборкати Академію, обмежити її автономію. І якщо 1928 р., змінивши керівництво ВУАН, партійно-державний провід УССР досяг лише часткового успіху, то наступного року, засобами адміністративного тиску проштовхнувши до Академії «свіжі марксистські сили» на вакансії дійсних членів ВУАН, він розвинув і закріпив цей успіх, прибравши її до рук та зробивши слухняним знаряддям своєї політики.

Тому-то згадані статті, хоч там що мали на меті їхні автори, об'єктивно йшли на руку представникам владних структур УССР, які і в академічній політиці по-слугувувалися давнім гаслом – «поділяй та володарюй!». І якщо за «Лівобічним» з великою вірогідністю вимальовується постать харківського урядовця, то вис-туп К. Студинського можна схарактеризувати відомим висловом – «sancta simp-licitas». Недаремно Грушевський у колі своїх співробітників засудив публіка-цію львівського ученого як «нетаковну» і «невчасну»⁴³.

23 травня 1928 р. С. О. Єфремов занотував: «*Переказують, що «Діло» надруку-вало кілька статтів Студинського і Лівобічного (!), повних наклепу на Академію в Скрипниківському дусі. Кримського виставлено там за москвофіла, мене за ворога України. Статті писані тут, в компанії – Озерський-Грушевський-Студин-ський-Савченко. Я не дивуюсь цій невеличкій, але чесній компанії, але чого дурне «Діло» ув'язалося в цю гидку справу? Студинському треба на цьому заробити – це річ зрозумілива, але «Діло» навіть і не заробить нічого. Треба буде прохати когось із лівів'ян, щоб вислали мені ті числа «Діла», і, прочитавши, що там написано, зна-тиму, що робити». Запис від 28 травня: «*Грушевський у розмові з одним своїм співробітником висловив осуд Студинському за його виступ проти Академії! Не-тактовно, каже, і невчасно! ...Що це – чи нові хитрощі, чи просто побачив чоловік, що загнався задалеко, і назад повертає? [...] Я написав [В.] Дорошенкові, щоб ви-слав ті числа «Діла», в яких надруковано нові того добродія вражіння з України, – власне вражіння Озерського і К^о». Нарешті 18 липня академік фіксує: «*Написав до редактора «Діла», посилаючи йому статтю проти Студинського [...]. Студин-ський виконав одержане тут од большевиків доручення, виконав совісно, але по-партизанському, не зумівши навіть слідів заховати. Так шило й витикається з мішка – в формі цитат з «таємних» документів, статистики Озерського та інших таких дурниць. Не знаю, чи надрукує «Діло» мою статтю. Мабуть, ні».***

Упевненість Єфремова, що публікація К. Студинського з'явилася на замов-лення урядового Харкова, ґрунтувалася насамперед на тому, що офіційні резуль-тати ревізії ВУАН (до того таємні) було оприлюднено лише 10 червня, а стаття голови НТШ з цитуванням цих матеріалів датована 3 травня⁴⁴.

У відповідь на дописи Студинського й «Лівобічного» у тому ж таки львівсько-му щоденнику 25 липня 1928 р. з'явилася стаття-репліка С. О. Єфремова, датова-

⁴³ Див.: Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 639.

⁴⁴ Там само. – С. 637, 639, 664–665, 703.

на 14 липня⁴⁵. І хоча у листі до В. Липинського від 26 липня Д. І. Дорошенко назвав її «прекрасною відповіддю Єфремова Студинському»⁴⁶, на нашу думку, це був лише чудовий доказ громадянської мужності автора, який наважився у закордонній українській пресі виступити на захист власного імені, усвідомлюючи вочевидь, на яку небезпеку наражається з боку представників влади УССР.

Досвідчений, блискучий полеміст, Сергій Олександрович уміло скористався слабкими місцями своїх опонентів (а їх не бракувало), обминув те, чого волів не згадувати, відповів лише на ті закиди, на які вважав за потрібне дати відповідь. До речі, у листі до К. Студинського (початок серпня 1928 р.) Грушевський, на нашу думку, цілком слушно зауважив: «Дістав В[ашого] листа з 27.VII. і перечитав статтю Єф[ремова], прислану на руки Ф[едора] Я[ковича] [Савченка]. **Стаття не переконуюча, балакуча, «одписка», а не спростованне; його прихильники похваляються, як то він «знищив», але се дарма. Думаю, що на сім скінчиться, і нехай скінчиться»**⁴⁷ (виділення наше. – Авт.). Зазначимо лише, що аргумент Єфремова, нібито попередня Президія ВУАН «мала всього 3 голоси на 20–26 у Спільному зібранні», отже, не мала змоги маніпулювати ним і впливати на обрання нових академіків, ухвалення потрібних їй рішень, виглядає аж надто непереконливо, оскільки і тоді, і донині керівництво Академії давало і дає непоодинокі приклади діалектичного переходу (перебуваючи у відносній меншості щодо академічного загалу) кількості в якість.

У демократичному суспільстві подібна боротьба партій у середовищі наукової інтелігенції дістала б якесь демократичне розв'язання, принаймні, опоненти мали б можливість продовжувати свою наукову працю без огляду на те, чи подобаються владним структурам їхні політичні погляди, чи ні. Та не так було у підсоветському суспільстві, що на рубежі 1920–1930-х років стрімко набувало дедалі виразніших тоталітарних рис.

Першою жертвою впав С. О. Єфремов (не виграли і його опоненти – їх час настав через два роки). Після публікації у «Ділі» його публіцистичної відповіді представникам партії Грушевського у ВУАН (і всупереч прогнозу історика, що «на сім скінчиться») в УССР у другій половині 1928 р. все більшого розмаху набувала спрямована проти нього ідеологічна кампанія.

До її організації доклав рук дипломатичний представник УССР у Польщі Ю. М. Коцюбинський, який зауважував у зверненні до Уповноваженого НКЗС СССР у Харкові від 6 серпня 1928 р.: «Наукові й громадські кола Львова зараз дуже зацікавлені полемікою поміж Студинським та Єфремовим щодо Української Академії наук. У 163 числі «Діла» вміщено статтю Єфремова проти Сту-

⁴⁵ Див.: *Про двох лицарів*: Одного під забралом, другого так: Відповідь акад. Єфремова акад. Студинському і Лівобічному // *Діло*. – 1928. – 25 лип. – Ч. 163. – С. 1–2.

⁴⁶ Див.: *Липинський В.* Твори. Архів. Студії. – *Архів*. Т. 6. – С. 305.

⁴⁷ *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.)*. – С. 228.

У зверненні до львів. колеги від 22 серп. 1928 р. Грушевський виявляє відверте бажання притлумити конфлікт і відраджує Студинського від його подальшого педалювання: «Що до В[ашої] гадки, що відповідь Єфремова повинна переглянути на своїм засіданню Акад[емія], то є се ледви чи здійснимо і практично. Рада Акад[емії] або заявить, що такі питання до неї належать, або висловиться за Єф[ремова] против Лівобічного – бо ж статті Лівобічного] були звернені против більшости Ради Академії» (Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 230).

динського. Мені здається, що *харківська й київська преса приділяють дуже мало уваги цьому питанню. Слід, аби у нашій пресі з'явилася низка статей, які подавали б нашу оцінку становища Української Академії наук*⁴⁸ (виділення наше. – Авт.).

У листі до І. Ю. Кулика від 21 серпня 1928 р. Юрій Коцюбинський знову повертався до цього питання, наголошуючи: «В одному з останніх листів я звертав Вашу увагу на статтю академіка Єфремова у «Ділі» проти Студинського. Полеміка ведеться давно, й *усіх дивує, чому советська преса не звертає уваги й не подає власної оцінки стану справ в Українській Академії наук*»⁴⁹ (виділення наше. – Авт.).

Оскільки копії дипломатичного листування (принаймні найважливішого) надсилалися апаратом Уповноваженого НКЗС ССРСР в УССР до верхнього ешелону партійно-державного керівництва республіки (серед тих, хто отримував примірники цих листів, були секретарі ЦК КП(б)У С. В. Косіор, М. М. Попов, П. П. Любченко, нарком освіти М. О. Скрипник, голова ГПУ УССР В. А. Балицький та ін.), 21 вересня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «*Про Єфремова*», стаття якого у «Ділі» кваліфікувалася як «*відвертий контрреволюційний виступ*», а республіканській пресі доручалося підняти «*громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова*» з метою «*дискредитації його в очах широких мас советської інтелігенції*». Питання про висилку академіка поза межі УССР мали вирішити додатково⁵⁰.

Із того часу кампанія у пресі підсоветської України, спрямована проти С. Єфремова й «єфремівщини», вже не вщухала ні на мить аж до арешту академіка влітку 1929 р. й засудження його навесні 1930 р. у «справі» «Спілки визволення України» (СВУ).

Інспірований характер цієї кампанії був зрозумілий кожному неупередженому українському інтелігентові у Східній Галичині, який вбачав у ній перші ознаки згортання українізації, поворот більшовицької адміністрації до рішучого наступу на українську культуру й науку. Тим паче, що об'єктом цькування було обрано видатного вітчизняного культурного діяча, який користувався великим авторитетом серед національної інтелігенції як в УССР, так і за її межами. «*В даному випадку мова не про якогось авантюриста, – наголошувало «Діло», – не про якогось політичного спекулянта, що носив на собі стільки скір, скільки мав панів, але про людину науки, що внесла поважні цінності в українську культуру, що, без сумніву, працювала ціле життя для неї і що виконувала свої обов'язки супроти свого народу та своєї культури все чесно...*» Та все це, продовжував львівський щоденник, «*не має для теперішніх всесильних керманічів громадського життя на Україні ніякого значіння. Для них найважнішим є те, чи акад. Єфремов писав, скажім, про Квітку, Нечуя-Левицького чи Коцюбинського або І. Франка як марксист чи ні та чи у свої праці він вкладав потрібну для комуністів радянфільську*

48 Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 154–155.

49 Там само. – С. 155.

50 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 307.

тенденцію чи ні і, накінець, чи оцінював всі літературні явища зі становища історичного матеріалізму чи ні»⁵¹.

І якщо в УССР розгорталася антиєфремівська кампанія, то в закордонній українській пресі (окрім порівняно вузького кола комуністичних та близьких до них органів друку, що видавалися на кошти Москви/Харкова) вістря критики рівночасно спрямовувалося проти мимовільного (чи свідомого?) винуватця згаданої кампанії – К. Студинського.

К. Студинського докладно інформував про автентичні настрої українського громадянства у зв'язку з полемікою голови НТШ з С. Єфремовим, антиєфремівську кампанію влади й відображення її в офіційній пресі УССР один з асимільованих у Києві галичан – *О. І. Киричинський* (1851–1940)⁵². Наприклад, 17 жовтня 1928 р. Омелян Іванович долучив до своєї кореспонденції у Львів вирізку з інформацією «Професура й студенти ІНО за витриману марксистську лінію в українській науковій роботі» з київської «Пролетарської правди» (13 жовтня 1928 р.), що у ній таврувалася «протирадянська шкідлива українській культурі робота ак. Єфремова», подавши власний коментар: «Залучаю при цім листі вирізку із Прол. Правди про Єфремова. В цій історії замішали і Вас. Ви нібито неправильно освітили теперешній стан Академії, Єфремов написав в Ділі спростування, яке викликало гнів Скрипника і його підвладних». 26 листопада 1928 р. той же київський кореспондент повідомляв К. Студинському про дальше розгортання педальованої владою антиєфремівської кампанії, зауваживши: «Мушу Вас попередити, що усе це робиться під тиском і з ініціативи уряду. Незалежні кола українські стоять на протилежній точці і обвинувачують Вас в тій карі, яка загрожує Єфремову. Його імовірно виключать з числа академиків, а то може й зішлють кудя-небудь [...]. Закидають Вам, що Ви неправдиво охарактеризували Єфр[ємова] як русофіла, бо всім відомо, що він великий русофоб і багато через те терпів. Отже будте приготівані, що популярність Ваша пала, бо Єфр[ємов] має в Києві дуже багато прихильників»⁵³.

Спроба голови НТШ відповісти С. Єфремову на шпальтах того ж «Діла» зустріла відмову з боку керівництва видання, яке відверто прагнуло надалі дистанціюватися від прикрої для українства полеміки. Так, 27 липня 1928 р. редактор щоденника Василь Мудрий інформував К. Студинського: «З прикрістю маю честь повідомити Вас, що Вашої «Відповіді акад. Серг. Єфремову» не можу помістити в «Ділі» з таких мотивів: 1) З опублікуванням відповіді (одної статті) акад. Єфремова на Ваші статті (чотири) вважаю справу освітлювання невідомих мені відносин у Академії Наук для Редакції «Діла» вичерпаною. 2) Не можу публікувати не тільки цієї Вашої «Відповіді», але й взагалі ніякої Вашої статті на сторінках «Діла» по тім, як Ви дали редакторові «Літературних Вістей» Цурковському [...] відоме інтерв'ю, в якому спалюжений теперішній голова «Союза письменників і журналістів», до якого я і мої редакційні товариші належать [...]»⁵⁴.

⁵¹ Яка ціль?: [Редакційна] // Діло. – 1928. – 12 груд. – Ч. 276. – С. 1. Див. також: *Нагілка на акад. Єфремова* // Там само. – С. 2.

⁵² Див., напр.: *Киричинський О.* Франко в Києві // *Україна*. – 1926. – Кн. 6 (20). – С. 170–172.

⁵³ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 310, арк. 7 зв., 32–32 зв.

⁵⁴ Там само, спр. 58, арк. 29.

Стрімке падіння «акцій» Кирила Студинського як серед земляків, так і української громадськості УССР у зв'язку з його неfortunною антиєфремівською ескападою із занепокоєнням сприйняли харківські урядовці, вкрай зацікавлені у подальшому перебуванні на посаді голови Наукового товариства ім. Шевченка цього відомого прихильника політики «українізації» й советофіла.

Так, 2 жовтня 1928 р. Наркомос УССР у зв'язку з наближенням 60-річчя з дня народження голови НТШ (4 жовтня) надіслав до ЦК КП(б)У за підписами заступника наркома А. Т. Приходька та голови Укрнауки Ю. І. Озерського меморандум – *«Про участь НКО в ювілей академіка К. Студинського»*. У ньому йшлося: «В Галичині після відомої статті акад. Єфремова проти Студинського піднесена гостра кампанія під гаслами: «Більшовицький агент» і т. п. Ідуть балачки про те, аби його скинути з голови Наукового Товариства у Львові, взагалі створюють навколо нього тяжку атмосферу, що не виключає можливості навіть певних репресій з боку польського уряду». У документі наголошувалося: *«Поскільки фігура Студинського є дуже впливова в Галичині і нам надзвичайно корисна саме на посаді голови Наукового Товариства, є потреба так планувати наші заходи, щоб вони не приводили до небажаних наслідків»*.

З метою моральної підтримки Студинського і з огляду на перевагу у I Відділі ВУАН «прибічників Єфремова – Кримського» пропонувалося відрядити до Львова для участі в урочистостях представників лише Історичної секції Академії, найближчих співробітників М. С. Грушевського – Й. Ю. Гермайзе та Ф. Я. Савченка; надіслати від НКО та ВУАН офіційні привітальні телеграми та ін.⁵⁵ Склад делегації зазнав певних змін (не виключено, що проти виїзду за кордон Й. Ю. Гермайзе заперечувало ГПУ – 26 липня 1929 р. його заарештували у «справі» СВУ), і в листопаді – грудні 1928 р. Львів відвідали Ф. Я. Савченко та офіційний представник НКО УССР, голова Укрнауки Ю. І. Озерський (1896–1937). Наркомосівський функціонер 3 грудня зробив велику доповідь про науково-дослідні установи УССР, а Ф. Савченко 8 грудня розповів галицьким колегам про працю Історичної секції Академії. Інформація про ювілейні урочистості з'явилася в «Україні»⁵⁶.

15 грудня 1928 р. Ю. І. Озерський повідомляв К. Студинському: «Пишу Вам уже [...] з Харкова, куди благополучно добрався в суботу 8-го [...]. У понеділок (17 грудня. – Авт.), очевидно, на колегії НКО поставлю доповідь про свою подорож [...]. Найкращі мої спогади з закордону все-таки зі Львова, з тої величезної роботи, що роблять тамтешні українці в таких злидєнних умовах»⁵⁷. 19 грудня 1928 р. доповідь заслухала Колегія НКО, яка доручила Озерському поставити питання зв'язку з науковими силами Західної України у ВУТОКЗі, виробити конкретні пропозиції й затвердити їх на Колегії НКО УССР⁵⁸.

Цікаві подробиці згаданої поїздки Ю. І. Озерський подав власноручно 24 грудня 1933 р., перебуваючи у тюрмі ГПУ й ревізуючи своє життя «на замовлення» слідства: «Поїздка моя до Галичини й Німеччини була вирішена ЦК у

55 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2694, арк. 16–16 зв.

56 Див.: Савченко Ф. Ювілей акад. К. О. Студинського у Львові // Україна. – 1929. – Січ.–лют. – Кн. 32. – С. 173–174.

57 У тістолиїтніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 540–541.

58 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7909, арк. 152.

жовтні [...]. Офіційним приводом [...] був ювілей академіка Студинського [...]. Це було також і в інтересах зміцнення позицій Грушевського – як в Академії, так і в Галичині, оскільки Студинський був і відданим і постійним прибічником Грушевського і представляв його зв'язки за кордоном.

Ювілей було призначено на 1 листопада, проте у зв'язку із великими конфліктами, котрі особливо загострилися в ці дні, що співпали з річницею західноукраїнсько-польської війни (підрив агентами УВО польського пам'ятника захисникам Львова, пам'ятника Міцкевичу у Львові, вивішування демонстративно українських жовто-блакитних прапорів на державних польських установах, на горі Копець, сутички демонстрацій з обох боків і т. і.), ювілей довелось перенести на місяць – на 1/XII 28 [...]. Через місяць ювілей таки відбувся за більш мирних обставин. Під час ювілею я виступав від імені Наркомосу з промовою про єдиний культурний процес [...] український по обох боках кордону, що кордони не спроможні розділити й розірвати цієї єдності українського національного процесу. Як приклад наводилось запровадження Наркомосом України, безпосередньо під керівництвом Скрипника, нового правопису і за участю й галицьких науковців [...]. Відзначалась роль Студинського як живий зразок усталеного зв'язку поміж наукою в Україні та в Західній Україні. Ювілей мав характер національних урочистостей.

Після офіційного засідання й виступу там, мені довелось за погодженням із консулом нашим у Львові тов. Лапчинським і на прохання Т-ва ім. Шевченка [...] виступити на зібранні Т-ва ім. Шевченка з доповіддю про стан науки в Україні, зокрема про Академію наук, зокрема паралізувати ту агітацію щодо розгрому Академії, котру пустили прибічники Єфремова у Галичині з приводу обстеження Академії, незатвердження Кримського секретарем ВУАН, необрання Грушевського президентом тощо.

Ознайомився я також і з роботою інших українських установ – «Просвіта», книгарні, школи, накреслюючи шляхи зв'язків – обмін літературою, участь у конференціях, урочистостях, перекидання людей із Галичини в Україну (саме на цей час Скрипник висунув ідею перекидання вчителів в Україну). Зокрема зі Студинським було обговорено питання про кандидатури академіків-галичан в Академію наук – Возняка, Колесси, Щурата. Було вирішено також з метою зміцнення зв'язків – поставити оперу «Купало» Вахнянина, тестя Студинського, у Харків[ській] опері»⁵⁹...

Проти свого колеги (С. О. Єфремова), особливо після арештів у «справі СВУ», виступило чимало співробітників Академії наук. Та до цього числа не належали ані М. С. Грушевський, ані галицькі науковці – дійсні члени ВУАН. 29 червня 1929 р. трьох відомих львівських учених – М. Возняка, Ф. Колессу та В. Щурата – було обрано академіками Всеукраїнської Академії наук. У листопаді того ж року західноукраїнські учені брали участь у засіданні Ради ВУАН, на якому, зокрема, під тиском влади було ухвалено резолюцію, спрямовану проти С. О. Єфремова.

І хоча К. Студинський об'єктивно спричинився до нагінки на Єфремова, проте він, а також Ф. Колесса і В. Щурат, які втрьох приїздили до Києва у листопаді

⁵⁹ *ДА СБУ, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 020269, арк. 44 зв. – 45 зв.*

1929 р., виразно відсепарувалися від цієї ганебної резолюції. Як свідчив М. І. Яворський, під час академічного зібрання, «коли голосувалося резолюцію про СВУ, я ледве вмовив Студинського, Щурата, Колессу не виходити перед голосуванням, а тільки повстриматися од голосування...»⁶⁰. Таким чином, тоді вже опальний Яворський врятував «обличчя» владних структур, і прилюдної демонстрації незгоди з урядовою лінією з боку академіків-галичан не відбулося.

Тим не менше після повернення додому вони вмістили у львівській пресі заяву такого змісту: «Підписані члени Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка подають до відома громадянства: 1) що на виїзд в наукових справах до Києва дістали від польської влади дозвіл із виразним жаданням не вмішуватися на Україні в ніякі політичні маніфестації під загрозою відмови паспортів на будуче для всіх членів Наук[ового] Товариства ім. Шевченка; 2) це домагання польської влади подали підписані зараз на вступі в Академію відповідальним чинникам і застерegli собі виразно, як громадяни іншої держави, аполітичне становище; 3) тому і в часі голосування при резолюції в справі акад. Єфремова і товаришів підписані не взяли ніякої участі.

У Львові, дня 15 грудня 1929.

Кирило Студинський, Василь Щурат, Філярет Колесса»⁶¹.

Зрозуміло, що згадана заява викликала вкрай негативну реакцію партійного проводу УССР. Розглянувши 3 січня 1930 р. виступ львівських членів ВУАН у «Ділі», політбюро ЦК КП(б)У ухвалило дати директиву советофільській пресі у Польщі повести відповідну кампанію проти академіків Студинського, Колесси та Щурата, які «не протестували перед громадською думкою на умови, поставлені їм польським урядом при поїзді їх на Україну». Галицьким науковцям закидалося, що вони надто легко погодилися із заборонаю польської влади, що така аполітична позиція несумісна зі становищем «справжніх друзів Советської України». Отже, закордонна советофільська й комуністична преса дістала чіткі вказівки «обстріляти» «заяву трьох академіків», котра розглядалася як демонстрація нелояльності до пануючого в УССР режиму⁶².

У підготовчих матеріалах до згаданого рішення політбюро ЦК КП(б)У від 3 січня 1930 р. викладено схему настанов щодо висвітлення закордонною советофільською пресою декларації львівських академіків. У цьому «темнику» (він же – «січневі тези») йшлося – автентичною мовою більшовицької адміністрації: «Необходимо обстрілять в Сельробе, Раде заявлення трьох академиків. *Первое* – польское правительство запретило осуждать Ефремова – врага Советской Украины, слугу империалистов. *Второе* – академики легко согласились с запретом и вместо протеста против действий польского правительства заявляют, что они не приняли участия в голосовании. *Третье* – все враги Украины – УНДОВцы, радикалы ведут ожесточенную кампанию против Советской Украины в защиту Ефремова. Польское правительство им не мешает. Могут ли молчать истинные друзья Советской Украины? *Четвертое* – стоит вопрос, кто действительный защитник интересов украинского народа, а кто защитник его врагов – Ефремовых и других.

⁶⁰ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 157.

⁶¹ До відома українського громадянства: Спільна заява львівських членів ВУАН, що брали участь у цьогорічних, листопадових засіданнях Академії // Діло. – 1929. – 18 груд. – Ч. 280. – С. 3.

⁶² Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 157.

[Далі закреслений останній пункт:] *П'ятое* – чому академики молчали на Україні о своем воздержании, когда неделю прожили после опубликования...»⁶³.

Таким чином, зберігати «аполітичне становище» для західноукраїнських учених, які співпрацювали з ВУАН, ставало дедалі важче внаслідок розгортання репресій на східноукраїнських землях, безцеремонного втручання держави до академічних справ й безмежної політизації наукового життя в УСССР. Яскраво це засвідчив сумнозвісний процес СВУ.

Уже напередодні судового засідання, 21 листопада 1929 р., у Львові перед будинком Консульства ССРСР відбулася демонстрація української молоді на знак протесту проти арештувань з-посеред національної інтелігенції в УСССР, яка закінчилася вибиттям шиб на першому поверсі дипломатичного представництва. У відповідь у Києві й Харкові перед польськими консульствами пройшли «стихийні» мітинги й демонстрації «громадськості», причому у Києві також довелося склити вікна⁶⁴. С. О. Єфремов залишив нам згадку, яким чином адміністрація влаштувала подібні «мітинги протесту» перед диппредставництвами «буржуазної Польщі», зокрема у зв'язку з ув'язку в Варшаві 7 червня 1927 р. російським білогвардійцем повпреда П. Л. Войкова: «*Студенти пішли до помешкання польського консула в Києві; там була вже міліція і частини ДПУ. Демонстранти і міліція симулювали боротьбу: одні ніби нападали, другі ніби не пускали до консульства. Нарешті демонстрантам підшепнуто: «Годі, хлопці!» – і вони враз розбіглися*»⁶⁵.

Процес СВУ вкрай негативно вплинув на ставлення західноукраїнської спільності до УСССР, фактично підірвав її віру в «українізацію». Особливу увагу у Східній Галичині привернув один з епізодів цього судилища, який набув значного розголосу.

У своєму намаганні приборкати інтелігенцію організатори процесу використали боротьбу партій всередині ВУАН. З цією метою, зокрема, й було вжито щоденник С. О. Єфремова, тобто суто приватний, не призначений для стороннього ока документ⁶⁶. За нормами світової юриспруденції, такі матеріали взагалі не можуть бути доказом у будь-якій справі. Проте творці сталінської «правової держави» й тут «випередили» всіх. Щоденник, прилучений до кримінальної справи, фігурував як серйозний речовий доказ на процесі. Окремі місця з нього, «найцікавіші» на погляд влади, були передруковані, гектографовані й розіслані членам політбюро ЦК КП(б)У.

Сам автор «діаріуша» цілковито усвідомлював вибухонебезпечність своїх нотаток, про існування котрих мала відомості «червона жандармерія» і полювання за якими тривало кілька років поспіль. Запис від 20 червня 1929 р. передає вагання С. Єфремова: «Володимирові (В. Ф. Дурдуківського. – *Авт.*) щоденники потрапили до ГПУ. Виказала людина, що їх переховувала. Отже, Вол[одимир] –

63 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 111–112.

64 Див.: *Діло*. – 1929. – 23, 26, 27, 28, 29, 30 листоп., 12 груд.

65 *Єфремов С. О.* Щоденники, 1923–1929. – С. 514.

66 Цікавий з цього приводу обмін репліками між П. Любченком та С. Єфремовим під час судового засідання 12 берез. 1930 р.: «*Любченко*: Я не думаю, що ви хотіли б цього вашого щоденника надрукувати? – *Єфремов*: Він не для друку був призначений [...]» (Див.: «*Спілка визволення України*»: Стегногр. звіт судового процесу. – Х., 1931. – Т. 1. – С. 226).

вже призначений. А разом з ним і багато людей. Це й мені грізне memento. *Чи не знищити й мені своїх записів? Шкода нищити. Будь, що буде...*»⁶⁷ (виділення наше. – Авт.).

На судовому засіданні 12 березня 1930 р. «громадський обвинувач», секретар ЦК КП(б)У П. П. Любченко, власне, один з будівничих сталінської репресивної машини в Україні, що згодом сам потрапив під її безжалні жорна⁶⁸, зачитував такий фрагмент щоденникового запису Єфремова від 12 квітня 1929 р.: «*Появився Студинський – по 30 срібляників, одержав, до Харкова з подякою. Гнус*»⁶⁹.

Насправді згаданий запис подавався Єфремовим у ширшому контексті критики урядових заходів щодо «доповнення» ВУАН новими членами: «Робиться наша Академія – чи може вже й зробилася – стервом, на яке збігаються з усіх боків шакали і гієни. І, власне, здається, вже нема чого обороняти це загижене місце. Ще рік тому нові заходи до її приборкання я сформулював як *finis Aca-demiae*. Тепер це явніше, ніж тоді. Ну, й нехай собі Скрипники з Студинськими паюють здобич. Хутко чесним людям нічого вже в ній буде робити.

Появився і Студинський – по 30 срібляників. Одержав і махнув до Харкова з подякою. Гнус!»⁷⁰ (виділення наше. – Авт.).

9 квітня 1929 р. канцелярія Управи ВУАН видала посвідку: «Дано цю довідку Студинському Кирилу Осиповичу [...], академікові Історично-філологічного від[ділу] УАН в тому, що він в 1928/29 фін[ансовому] році одержує 180 (сто вісімдесят) карб. місячної платні, а всього на рік 2160 (дві тисячі сто шістьдесят) карб.» На її підставі НКО звернувся до Наркомату фінансів УССР, щоб ці гроші (у валюті) надсилалися до Галичини. Справу було полагоджено, але К. Студинському заради цього довелося чимало посидіти у приймальнях⁷¹.

Таким є вужчий контекст цієї щоденникової нотатки Єфремова. До речі, Сергій Олександрович якось «забув» при цьому, що й особисто діставав «30 срібляників» від більшовицького уряду. Принаймні у його записі від 27 листопада 1926 р. читаємо: «*Моя містична «1000» справді виглядає інакше. До жовтня я мав 295 крб. У жовтні за 4 посади мені вийшло (не з моєї, звісно, волі, а призначених на ті посади) 684 крб. – за каторжну роботу, якої більш ніхто не має в Академії. З цих грошей я з своєї волі оплачую Іванця за секретарювання в Управі (бо Харків секретаря нам викреслив) та Янукова, – отже 50 крб. ще треба скинути. Багато все ж лишається?.. Може. Але [...] я не напрохуюся на тії посади [...]*»⁷².

Суб'єктивність щоденника С. О. Єфремова не викликає сумнівів і до оцінок його автора слід ставитися обережно, зокрема щодо міркувань про згадані «срібляники», в яких (міркуваннях) вочевидь простежується подвійний стандарт (до себе і, приміром, до К. Студинського, М. С. Грушевського тощо).

67 Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 775.

68 Про нього докладніше див., напр.: *Бачинский П. П., Табачник Д. В.* Афанасий Петрович Любченко // *Вопросы истории.* – 1990. – № 12. – С. 60–75; *Рубльов О. С.* Любченко Панас Петрович // *Уряди України у ХХ ст.*: Наук.-док. видання. – К., 2001. – С. 357–361; та ін.

69 «*Спілка визволення України*»: Стеногр. звіт судового процесу. – Х., 1931. – Т. 1. – С. 227.

70 Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 753–754.

71 Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 305.

72 Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 433.

Утім, наголошуємо, ці записи не призначалися для стороннього ока. Очевидно, що «озвучення» єфремівської характеристики голови НТШ *«превосходительним Любченком»* (за Єфремовим), який у секретаріаті ЦК КП(б)У разом з С. В. Косіором відповідав за зв'язки з КПЗУ та закордонну роботу взагалі, не було випадковістю, а натомість добре зваженим і розрахованим кроком. Імовірно, що таким чином злостиве партійно-державне керівництво УССР «віддячувало» К. Студинському за листопадову (1929 р.) сесію ВУАН і вищезгадану заяву академіків-галичан у «Ділі».

Оголошений прилюдно згаданий суто приватний запис, який важко було зрозуміти (і адекватно сприйняти) людині, невтаємниченій у боротьбу партій у ВУАН, викликав ланцюгову реакцію, наслідки якої в повному обсязі навряд чи передбачали інспіратори і режисери процесу.

Після публікації у львівській національній пресі повідомлення про цей прикрий епізод К. Студинський зробив емоційний і невиважений крок, надіславши телеграму до голови суду у Харкові, аби той зажадав від С. О. Єфремова доказів, бо інакше він вважатиме останнього наклепником. Звичайно, таке, подиктоване хвилями емоціями, рішення було помилковим. Імовірно, що саме на це й сподівалися організатори процесу СВУ, які прагнули не лише у черговий раз використати чвари у середовищі української інтелігенції для її дискредитації й зміцнення власного статусу такого собі незалежного «арбітра», але й намагалися зруйнувати «аполітичне становище» львівського науковця та залучити його до антиєфремівської кампанії.

Тим не менше, синхронно з оприлюдненням львівською пресою неприхильних до К. Студинського нотаток С. Єфремова – 20 березня 1930 р.⁷³ – голова НТШ листовно адресувався до Юрія Коцюбинського, якого відкликали з дипломатичної роботи у Варшаві до Харкова, з проханням полегшити долю Єфремова та інших оскаржених у «процесі СВУ»: *«Вельми Шановний Пане Раднику! Довідався я, що виїдете небавом на нову роботу. Не потребую хіба впевняти Вас, що прийняв я цю вістку з глибоким жалем. Бажаю Вам щастя на новому становищі, а прощаю Вас словами щирої вдячності за Вашу жичливість для мене особисто і для науково-культурної праці, яку я заступаю [...] Саме сьогодні прочитав я «Діло» ч. 62, а в ньому зізнання Єфремова, в якому він (цебто у щоденнику) писав: «Нехай собі Студинський зі Скрипником полюють добич!» Дійсно, здобув я «добич» дуже гірку! Та саме ті слова Єфремова велять мені просити Вас, щоби Ви, коли зможете, улекишли долю Єфремова і підсудних. Зробіть це в ім'я нашого духового і культурного єднання!*

Важко живеться мені, а такі виїмки із щоденника, котрі галицька публіка все ж толкує по-своєму, вірячи Єфремову на слово, ще більше ускладнюють моє особисте і громадське життя.

Стискаю Вашу руку і остаю із щирим поважанням *К. О. Студинський*⁷⁴ (виділення наше. – Авт.).

⁷³ Див.: *Харківський процес*: Хід харківського процесу: Розправа 12 берез. // *Діло*. – 1930. – 20 берез. – Ч. 62. – С. 3.

⁷⁴ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 228, арк. 61. Чорнетка листа К. Студинського до Ю. Коцюбинського помилково датована 19 берез. – насправді йдеться про 20 берез. 1930 р.

Знане советофільство й неfortunна поведінка К. Студинського у полеміці з С. Єфремовим, оприлюднення на харківському процесі зневажливої характеристики голови НТШ з щоденника колишнього віце-президента ВУАН викликали силову реакцію правого національного підпілля – у полудень того ж 20 березня 1930 р. до кабінету голови НТШ увійшли двоє молодиків (відповідальність за «акцію» взяла на себе УВО–ОУН), які запропонували йому підписати заяву з засудженням харківського процесу. Голова Товариства, ознайомившись зі змістом документа, заявив, що сам, «без відома Виділу Товариства, такого письма підписати не може». Тоді відвідувачі «чинно зневажили проф. Студинського і відійшли»⁷⁵.

Історіограф ОУН пояснював: «Професор Кирило Студинський [...] здавна викликав обурення серед українських націоналістів своїм відвертим радянським фільством. Коли [...] до Львова приїхав член уряду УССР М. Скрипник, то проф. К. Студинський скликав поспішно надзвичайне засідання НТШ, щоб привітати Скрипника і дати йому нагоду виголосити доповідь про «українізацію» [...]. В березні 1930 р. у звіттовленнях з процесу СВУ львівський щоденник «Новий час» надрукував таке речення з записок проф. С. Єфремова [...]: «Появився Студинський, що 30 сребреників одержав од Харкова, з подякою. Гидь!» Проф. Студинський, прочитавши це, вислав телеграму до предсідника большевицького суду з вимогою, щоб суд зажадав від проф. Єфремова доказів на ту записку, бо інакше він назве Єфремова клеветником. Таким чином, проф. Студинський перебрав уже всяку міру. У зв'язку з тим у канцелярії НТШ у Львові з'явилися двоє членів ОУН, які вибили Студинського по лиці, подавши йому причину свого вчинку»⁷⁶.

Отже, якщо для С. О. Єфремова виступ на шпальтах «Діла» на захист власної позиції в академічному питанні обернувся шаленою кампанією, спрямованою проти «єфремівщини», то через півтора року в аналогічному становищі опинився його львівський опонент – К. Студинський.

З рішучим протестом проти дій членів УВО–ОУН виступило керівництво НТШ⁷⁷. Довівши до відома читачів згаданий інцидент, «Діло» вмістило таку редакційну замітку: «Переповідаючи за нашим інформатором опис цієї немилієї події та подаючи її з журналістичного обов'язку до прилюдного відома, заявляємо: Не входячи ні в причини, ні в мотиви описаного вчинку незнаних нам молодих людей, ми з принципових мотивів осуджуємо ввводження цього роду некультурних засобів боротьби у наше громадське життя»⁷⁸.

Редакція найстаршого львівського національного щоденника мала власні рахунки з такими непроханими «відвідувачами», оскільки молодики, які «чинно зневажили» К. Студинського, мавпували своїх попередників... 15 жовтня 1928 р. у кабінеті головного редактора «Діла» з'явилися двоє молодиків з палицями. «Студент Семен Стефаник є відомий редакції, а другий невідомий, – повідомляла

⁷⁵ Див.: *Чинна зневага*: Зневажений голова Наукового Товариства ім. Шевченка // *Діло*. – 1930. – 23 берез. – Ч. 65. – С. 5.

⁷⁶ *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С. 135.

⁷⁷ Див.: *З Наукового Тов. ім. Шевченка*: Заява Виділу Т-ва // *Діло*. – 1930. – 25 берез. – Ч. 66. – С. 4.

⁷⁸ *Діло*. – 1930. – 23 берез. – С. 5.

газета. – *Семен Стефаник заявив головному редакторові, що оба вони бажують... одержати деякі висвітлення в імені якоїсь групи і назвав... два числа «Діла», в яких нібито має бути ображена та група. Заки редактор встів зрозуміти, про що їм йде, С. Стефаник несподівано зневажив його чинно. Тоді редактор... відчинив двері до сусідньої кімнати, щоби визвати редакційних товаришів. У тому моменті один з «героїв» промимрив: «Чекаємо на поліцію», і бистро оба подалися до виходу... У дверях кинули «герої»... такі слова: «Радимо панам не згадувати про це в пресі, бо буде ще гірше»»⁷⁹.*

Як згадував І. Кедрин, один з колишніх активістів підпілля признався йому з гумором в Інсбруці 1946 р., що з Академічного дому у Львові, фортеці ОУН, його якоесь вислали до «Діла» – «провчити» І. Кедрина, одного з редакторів щоденника, за якесь «провини». Але хлопець «завернув із сходів і не знав, чи стидався більше того, що мав бити Кедрина, чи того, що – втік»⁸⁰.

Але не завжди особа, за якою полювали, відбувалася так щасливо. Пошесть фізичних розправ з українськими діячами з культуросвітніх та кооперативних інституцій, яким підпілля інкримінувало співпрацю з польською владою, особливого розмаху набула у рік перед початком Другої світової війни: «*«Техніка» таких нападів була здебільша така, що два-три молоді люди чекали на сходах, що вели до української редакції чи іншої установи, і коли приходив туди український редактор чи кооперативний діяч, то його вдаряли по голові й мерщій втікали. Це насправді було геройство дуже сумнівної вартості. Відкіля зродилися такі акти? З атмосфери неконтрольованого фанатизму, атмосфери постійного цькування, з атмосфери звеличування гасла «чим гірше, тим ліпше» і «хто не з нами, той знаходиться поза скобками українського громадянства...»⁸¹.*

«Органічний сектор», як націоналістичне підпілля іронічно називало легальні українські партії, не погоджувався з лінією й методами діяльності підпілля. Той же І. Кедрин зауважував: «*Ми ж знали, що ціллю політики не є фабрикування героїв і не є перетворювати на рід у великий колектив героїв, а політизувати його стан, політизувати його матеріальну й культурну ситуацію. Тому УНДО, що його люди стали керівними діячами у більшості культурних і господарських установ [...] – мусило боротися за зберігання українського стану посідання і змагати до того, щоби було «ліпше», а не «гірше», як цього хотіло підпілля»⁸².*

Таким чином, методи фізичної розправи з політичними противниками були буденним явищем на західноукраїнських теренах у міжвоєнному часі. І потерпали від цього не самі лише советофіли, але дуже часто й ті, кого тогочасна сталінська ідеологічна машина називала «ундо-фашистами», тобто представники українських демократичних кіл некоммуністичної й водночас не націонал-екстремістської орієнтації.

На протигагу неприпустимим методам фізичного «впливу», до яких вдалися правоекстремістські кола, робилися й поодинокі спроби цивілізованими методами

⁷⁹ Див.: *Під осуд громадянства: Напад на редактора «Діла» // Діло. – 1928. – 17 жовт. – Ч. 232. – С. 2.*

⁸⁰ *Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – С. 145.*

⁸¹ *Там само. – С. 290.*

⁸² *Там само. – С. 160–161.*

скоригувати некоректну щодо харківських підсудних поведінку голови НТШ, аргументовано довести йому сфальшованість «справи» «СВУ» і згубність для його авторитету та реноме інституції, яку він очолював, кондового советофілства.

Так, 22 лютого 1930 р. до К. Студинського звертався професор Варшавського університету, в минулому відомий діяч УНР Іван Огієнко: «Листа Вашого прочитав з великим зацікавленням. Очевидно, Ви подали «урядовий» погляд на справу Єфремова і др. Лист Ваш робить вражіння, що Ви вірите всім тим наклепам, які подає в цій справі совітська преса. Я попилнував перевірити все, що міг, і подаю Вам таке: 1. Зовсім не відповідає правді, ніби Ніковський мав уповноваження від Петлюри. Н[іковський] виїхав, сильно стукнувши УНРівськими дверима і порвавши всякі зв'язки з Петлюрою і всіма діяльними членами УНР-центру. Власне, він на злість усім і виїхав, бо зо всіма ними пересварився [...]. Петлюра кожний раз сердився сильно на саму згадку про Ніковського [...]. Отже, коли в Києві в архіві Єфремова знайдено якесь уповноваження від П[етлюри] для Н[іковського], то ясно, що сфабрикували його в ДПУ. Це все виключене – Н[іковський] ніякого уповноваження не мав. Та й не міг він бути таким необережним, щоби так компрометуючий факт везти з собою. 2. Перевірив я і про зв'язки Єфремова «з одним із [вождів]» – теж із пальця виссано, зовсім не відповідає дійсності, також сфабриковане в ДПУ. Завіряю Вас, що ніколи нічого подібного не було»⁸³.

Як можна зрозуміти зі змісту листа, К. Студинський, маючи, очевидно, сумніви стосовно автентичності оприлюднених у Харкові відомостей щодо закордонних «контрреволюційних» зв'язків «СВУ», адресувався до свого варшавського кореспондента з проханням з'ясувати, підтвердивши або ж спростувавши деякі факти, що були інкриміновані підсудним.

Рівночасно І. Огієнко закликав голову НТШ, враховуючи обставини підсоветської дійсності та ймовірний суворий присуд у «справі» «СВУ», виявити людяність і докласти максимум зусиль, аби врятувати жертви більшовицької Феміди: «*Ми маємо відомости, що Єфр[емов], Нік[овський], Чех[івський] і др. будуть розстріляні. Перед грозячою смертю треба забути особисті порахунки. Ви український патріот-сборник, а тому і для Вас мусить бути трагедією уже одне ув'язнення наших ліпших людей. Згоден з Вами, що Єфр[емов] має багато темних сторін, але ж... він гине за кращу долю батьківщини, гине в боротьбі з наїздниками на нашу Україну. Чи з другими наїздниками ви миритеся? Думаю, Дорогий п. Професоре, що Наукове т[овариство]во мусить зробити **все**, щоби врятувати кращих синів України. Вибачте за ці щирі слова»⁸⁴.*

Цілком можливо, що й під враженням цього звернення І. Огієнка К. Студинський, у свою чергу, клопотався у вищезгаданому листі до Ю. Коцюбинського від 20 березня 1930 р. про пом'якшення долі свого колишнього опонента – С. Єфремова. В той же час у тодішній кореспонденції академіка не бракувало листів із висловами співчуття за завдану йому націонал-екстремістами образу, при цьому деякі адресанти беззастережно солідаризувалися з позицією голови НТШ.

⁸³ У *півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941). – С. 585–586.

⁸⁴ Там само. – С. 586.

Так, наприклад, у листі до К. Студинського (25–27 березня 1930 р.) голова Правління Держвидаву України А. Річицький⁸⁵ висловлював підтримку науковцю з приводу згаданого прикрого епізоду: «Шановний Кириле Осиповичу [...] В газетах прочитав про вчинену Вам образу від студентів-фашистів за відмову підписати декларацію в справі СВУ, в чім і висловлюю Вам своє співчуття. До речі, всі підсудні в процесі СВУ цілком визнали свою провину, засуджують самі свою минулу діяльність, і з цього погляду просто смішні потуги західньої преси виставити їх як жертви терору та стати в обороні їх брехливими інформаціями»⁸⁶. У постскрипті листу харківського кореспондента його львівському адресатові принагідно подавалася інформація щодо можливості дізнатися про перебіг харківського процесу з «першоджерела»: «Між іншим, процес СВУ передається через радіо, і Ви можете його слухати, якщо маєте доброго радіоприймача»⁸⁷.

Солідаризувався з К. Студинським також історик української літератури Л. Білецький (1882–1955). У його листі з Праги до голови НТШ від 25 березня 1930 р. йшлося: «Прочитавши в «Ділі» [...] про те, що над Вашою особою допущено акта насильства і недопустимого поводження з боку якихось невідомих осіб, я оцим листом дозволяю собі висловити велике обурення проти безтактного і хамського випадку проти Вашої особи [...] і глибоке співчуття. Перекоаний, що дальший поступ української культури, науки і виховання усвідомить українську молодь во ім'я кращого майбутнього України, що кожна висококультурна особа має безперечне і повне право вибирати ту путь діяльності на користь українського добра, яка їй уважається найкращою і найправдивішою; а заслужених наших діячів вже факт їх щирої праці і відданости на добро свого народу научить їх не лише толерувати, а й глибоко шанувати, як своїх провідників [...]»⁸⁸.

Сьогодні, після того, як пленум Верховного Суду УРСР 11 серпня 1989 р. реабілітував усіх, хто був засуджений у «справі» «Спілки визволення України», не виявивши в їхніх діях складу злочину, легко дорікати К. Студинському, А. Річицькому чи Л. Білецькому, що вони своєчасно не розгледіли суті цього сфабрикованого процесу, який був скерований проти всієї національної інтелігенції й врешті-решт проти них особисто. Проте вважаємо, що це неконструктивна позиція, з якої навряд чи коректно оцінювати події минулого.

Зауважимо, що відомий історик Д. І. Багалій, близький до урядових кіл, разом з групою академіків ВУАН (О. В. Корчак-Чепурківський, С. Ю. Семковський, О. Н. Соколовський та ін.) прилюдно звинуватив підсудних у контрреволюційній діяльності та виступив з відповідними заявами на засіданнях ВУЦВК,

⁸⁵ Річицький Андрій (справжнє прізвище – Пісоцький Анатолій Андрійович; 1893–1934) – політик, публіцист, літ. критик. Член УСДРП, член УЦР, секретар З'їзду народів Росії у Києві. Один із засновників УКП. З 1924 р. у КП(б)У, канд. у члени ЦК КП(б)У (1927–1933). Працював у ДВУ, в т. ч. головою Правління (1928–1930), професором Ін-ту марксизму, кер. семінару в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка. Арештований 1933 р. у «справі» «УВО», страчений 1934 р. (Див. докладніше: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довідник. – К., 1998. – С. 145–146; Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 220–229 [А. Річицький]; та ін.).

⁸⁶ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 58, арк. 34–34 зв.

⁸⁷ Там само. – Арк. 34 зв.

⁸⁸ У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941). – С. 589.

Центрального бюро Секції наукових працівників УССР та Ради ВУАН⁸⁹. Подібні сервілістичні декларації («*обязательное сквернословие*») були, очевидно, силованими і становили частину, так би мовити, посадових обов'язків. С. О. Єфремов, зокрема, рішуче засуджував «те дуже підхлібне становище», котре займав Багалій щодо більшовицької влади (у нотатках літературознавця непоодинокі згадки про «*хитроумного Уліса-Багалія*», «*Багалія та інших боягузів*»...) ⁹⁰.

Тим не менше подібні прилюдні виступи, масований і цілеспрямований тиск контрольованих владою засобів масової інформації, штучно створювана атмосфера масового психозу, постійне таврування «шкідників» і «контрреволюціонерів» впливали на свідомість пересічного громадянина і дезорієнтували навіть багатьох представників інтелігенції. Гнітючий вплив антиєфремівської кампанії на свідомість зафіксував і щоденник головного «винуватця» цієї акції. Висловимо припущення, що значною мірою саме завдяки таким прийомам «слідства» вдалося зламати С. О. Єфремова та інших в'язнів, які проходили у «справі» СВУ.

У кампанії таврування «контрреволюціонерів» з СВУ активну участь взяла й вихідці з Галичини, які мешкали в УССР. Так, наприклад, делегати з'їзду Спілки революційних письменників «Західна Україна», який відбувся 5–7 січня 1930 р. у Харкові в приміщенні Клубу поліемігрантів Західної України ім. Ів. Франка, ухвалили графарефну відозву «*Плямуємо контрреволюційну роботу єфремовщини*». На процесі «СВУ» як кореспондент української комуністичної преси США та Канади був присутній голова Спілки «Західна Україна» М. Ірчан. Під час однієї з харківських демонстрацій промову з засудженням «єфремівщини» з балкона будинку ГПУ (sic!) виголосив професор М. Лозинський (на цей виступ покликався на сесії ВУЦВК В. Я. Чубар), який згодом розвинув свої думки з цього приводу на шпальтах часописів «Червоний шлях» та «Західна Україна» ⁹¹.

Про мотиви, що спонукали його до таких дій, М. Лозинський (під час власного арешту 1933 р. у «справі» УВО) свідчив: «*В зими 1929/30 [р.] найважлишою політичною подією було розкриття СВУ. З усього, що в той час діялося в ВУАН, писалося в пресі (між ин[шим], статті Студинського і відповідь Єфремова в «Ділі»), взагалі з того, що – так сказати б – носилося в повітрі, ясні були протирадянські настрої Єфремова і тов[аришів], і тому, як почалися арештування, я зовсім допускав факт організації, яку розкрито. Після того, як появилось повідомлення в пресі, почалися зібрання й демонстрації. Під час зібрання в Інгоспі (Харківський інститут народного господарства, де Лозинський професорував. – **Авт.**) мені було прикро, що мені ніхто не запропонував виступити. Після зібрання підійшов до мене один з моїх студентів і сказав: «Якби так Ви висловили свою думку!». Я відповів, що радо це зробив би, але ж я знаю, що **основні виступи** на зібраннях є заздалегідь передбачені. Коли ж мені ніхто не запропонував виступити, то я не хотів виступати «на сірому кінці». І додав, щоб він передав і партійній організації і взагалі кому слід, що якщо буде треба, я радо виступлю. Тоді мені запропонували*

⁸⁹ Див.: Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990. – С. 113.

⁹⁰ Див.: Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – С. 514, 559, 580.

⁹¹ Див., напр.: Лозинський М. Безславний кінець епігонів варшавської угоди: До підсумків процесу СВУ // *Західна Україна*. – 1930. – № 5. – С. 29–34.

виступити під час демонстрації, – і так я промовляв з балкона ДПУ. Опісля я ще виступав на зборах Юр[идичного] тов[ариств]а і в Будинку вчених»⁹².

Отже, згаданий виступ Лозинського під час демонстрації та в наукових зібраннях, а також статті в органах друку були для нього своєрідним реваншем, відповідали його рівню поінформованості (швидше – некритичного ставлення до влади), напівсвідомому прагненню бути *«таким як всі»* й, на жаль, вочевидь не загрозували докорами сумління.

Заради історичної правди варто відзначити, що певні кола інтелігенції у підсоветській Україні вже тоді наближалися до розуміння справжньої мети цього судилища. Саме у середовищі цієї неконформістської інтелігенції й набув поширення влучний вислів про цей процес, судові засідання якого відбувалися у приміщенні оперного театру у Харкові: *«Опера СБУ, сценарій і музика ДПУ»⁹³.*

Відповідно оцінювали «справу» СБУ й широкі кола західноукраїнського громадянства. Удливий фейлетоніст Галактіон Чіпка (Р. Купчинський) відзначав на шпальтах «Діла»: *«У наказній столиці наказної Радянської України відбувається наказний процес. На лаві обвинувачених засіло 45 визначних українських громадян [...]. Страшна «провина» тяжить над підсудними: «вони хотіли самостійної України».*

Це все, на мою думку, від початку до кінця – не вірне.

1) *Харків не є наказною столицею, бо ніхто Москві не наказував робити це місто столицею. Те саме відноситься і до наказності радянського устрою, бо це вийшло з одностайної ухвали робітників, селян і салдатів (Ленін – робітник, Каленін – селянин, Троцький – салдат!).*

2) *Сорок п'ять підсудних не є визначними громадянами Рад[янської] України, бо знаю багато визначніших: Каганович, Косіор, Шліхтер, Рухімовіч, Постішов, Медведев, Каргвелішвілі і т. п. Корнюшину.*

3) *Неможливе, щоби самостійна держава [...] карала своїх громадян за те, що хочуть її самостійності.*

Взявши це все під об'єктивне шкло уваги, я не вірю, що в Харкові загалом відбувається якийсь процес. Адже більшовики не мають ніякого інтересу аранжувати тепер націоналістичні процеси, коли їх руки заняті «розкуркулюванням» села. Колективізація, хоч і проходить блискуче та добровільно, вимагає від більшовиків, щоби тримали в обидвох руках револьвери напоготові, бо тільки тоді буде і блискучість і добровільність. Де ж їм тепер до витрат дорогого часу на замотані процеси?!

*Правда, «радіоти» Галичини щодня переловлюють щось таке ніби процес, де є і зізнання, і допити, і промови, і визуки [...]. Але це не виглядає на серйозний процес». І далі газетяр пояснював, чому саме виникла у нього підозра в ілюзорності судового засідання: *«Маю вражіння, що тут іде про виповнення радіопроеграми. Як відо-**

⁹² Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у верес. 1927 р. і до закінчення 1931/32 навч. року / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 6. – С. 86.

⁹³ Див., напр.: Антоненко-Давидович Б. Д. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки: Повісті, новели, оповідання. – К., 1989. – С. 151; *Його ж.* «СВУ» / Публ. Ю. П'ядика // *Антоненко-Давидович Б. Нашадки прадідів.* – К., 1998. – С. 301–358.

Деякі зафіксовані «сексотами» ГПУ відгуки укр. інтелігенції на процес «СВУ» див. у кн.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 308.

*мо, Харківська опера має тепер відпочинок. Щоби виповнити і салю, і радіопрограму, більшовики [...] zorganizували в салі опери великий політичний процес і мають дешевим коштом виповнену програму [...]. А самі сцени з процесу! Зовсім як би комедії, вирежисеровані Маєргольдом чи Курбасом [...]*⁹⁴.

Таким бачило харківський процес гостре око львівського Остапа Вишні.

Судовий фарс у столиці УССР справив гнітюче враження й викликав обурення в Західній Україні. Саме його один із харківських галичан І. Крушельницький визначав як вододіл, котрий започаткував і пришвидшив різкий негативний злам у настроях тамтешньої інтелігенції, відхід значної її частини від колишнього поміркованого (і не дуже) советофільства. До речі, він пояснював це з погляду ідеологічно заангажованої, отже «зашореної» людини, яка потрапила у полон сталінської теорії про «загострення класової боротьби» й не розуміла наближення трагічних подій на терені УССР. «*Зрізничкування населення (Західної України. – Авт.) на два табори споглядачів на процес СВУ, – наголошувалося у доповіді І. Крушельницького «Мистецький зв'язок Західної України з Радянською Україною», – різничкує всі форми громадського життя. При пролетарських журналах залишається тільки той елемент, який визнав уповні пролетарську ідеологію, – всі інші відходять на протилежний бік барикад. Метеорами лише де-не-де блукають одиниці, що не змогли ще здекларуватися й у возні процесу СВУ*

Це – цікаве свідчення очевидця, якому, втім, життя було відпущене лише до грудня 1934 р.

Таким чином, Сталін та його поплічники, яких не бракувало в республіці, послідовно втілювали в життя політичний курс, гаслом якого було: «Хто не з нами – той проти нас!». Розкольніцька політика сталіністів у Комінтерні сприяла перемозі фашизму в Німеччині. Згадане «зрізничкування» українського громадянства Східної Галичини стало на заваді спільній відсічі польській владі, що восени того ж 1930 р. кривавою «пацифікацією» («утихомиренням») відповіла на революційні заворушення в західноукраїнських селах.

Психологічний злам у ставленні до більшовицької адміністрації УССР, ревізія власної советофільської позиції мала індивідуальні прикмети у кожного галицького інтелігента. «*В тому-таки часі (йдеться про 1930 р. – Авт.), – наголошував у згаданій промові І. Крушельницький, – у Львові має місце характеристичний для всієї інтелігенції, а для західноукраїнської дрібнобуржуазної зокрема, факт [...]. Директор «Національного музею» Іларіон Свеніцький, що їздив у часи воєнного комунізму (насправді за доби непу. – Авт.) на Україну, Білорусь і до Росії й після свого повороту оголосив ряд публікацій про свій побут і культурне й мистецьке життя на Радянщині, починає в пресі перевірювати свої помічення й погляди на те, що бачив. У тому самому щоденнику, в «Ділі», в якому раніш виписував похвали на адресу радянського ладу, що єдиний міг покласти основи під той величезний розвиток культурного й мистецького життя, який має місце в усіх республіках Союзу, – тепер малює він якнайчорнішими барвами, добираючи якнайбільш соковитих слів, повний занепад*

⁹⁴ Чітка Галактіон. Процес чи не процес?! // Діло. – 1930. – 27 берез. – Ч. 68. – С. 3.

⁹⁵ Крушельницький І. Мистецький зв'язок Західної України з Радянською Україною: Стеногр. доп., виголошеної 11 листоп. 1932 р. на пленарному засіданні Українського наук.-дослідного ін-ту історії матеріальної культури (Харків), присвяченому XV роковинам Жовтневої революції // ЦДАМЛМ України, ф. 579, оп. 1, спр. 141, арк. 20.

культури й мистецтва. Але, перевіряючи свої помічення, покликається він на ту саму свою подорож, на ті самі свої обсервації»⁹⁶.

У низці статей, вміщених у «Ділі»⁹⁷, І. Свенціцький справді висловив власні міркування з приводу харківського процесу, рішуче засудивши його інспіраторів. «В середньовіччі, – наводив історичну аналогію директор Національного музею у Львові, – забобонні хижаки-лицарі і їх майстри вірили, що стіни замків і оборонних веж стають сильнішими від крові і замураного життя. Сьогодні вірують, що «індустріалізація» європейського Сходу може скріпитися тільки через кров і тюрму некомуністів, отож найкращих представників українського, білоруського, грузинського і всякого іншого збірно-індивідуального життя. Найближча будучність покаже, що так не є. Але яке буде каяття носіїв забобону, а через нього і справців пролиття невинної крові і загубленого життя непроглядних рядів жертв революції?».

Підбиваючи підсумки власних роздумів щодо характеру більшовицького адміністрування у Наддніпрянській Україні, автор в узагальненій формі висловлював думки щодо обов'язків демократично побудованої держави перед кожним її громадянином: «Держава, як би там не було, мусить уже раз стати дійсною слугою життя **всіх і кожної одиниці** населення. Вона має заспокоїти всі потреби населення [...], допомогти їм у тому організованими суспільно-економічними і міжнародними взаєминами. Коли ж держава, орудуючи всенароднім грошем, між іншими буденними потребами заспокоює й потреби творчого духа нації – потреби національної науки, мистецтва й культури взагалі, то в тому нема ніякої особлившої заслуги ані ласки її. В даному випадку державна влада виконує тільки звичайне зобов'язання адміністратора громадським добром супроти його одвічного власника – народу. Не державна влада творить культурні й духові цінності нації, тільки нації творять їх через своїх найкращих синів [...]. Державна влада була, є й буде завжди тільки дрібною частиною і моментом життя, вона є тільки слугою життя, але не його джерелом».

Але, як наголошував І. Свенціцький, «так ставитися до справ і завдань держави і державної влади можуть тільки дійсно мудрі, розумні і чесні люди». Натомість більшовицький експеримент, в тому числі й на східноукраїнських землях, покликав до життя державний організм відверто антигуманістичного й, зокрема, антиукраїнського спрямування. Наприкінці 1920-х років, з відмовою московського керівництва від нової економічної політики, все виразнішими стали тоталітарні риси державного утвору із назвою «СРСР» та правлячої у ньому партії, неприхованим й буденним явищем – жорстоке придушення будь-якої опозиції, інакомислення, незгоди з урядовим курсом всередині країни, обмеження і без того вже «автономних» прав республік, репресії проти національної інтелігенції у них.

Все це викликало рішучий осуд І. Свенціцького: «Представники інакше подуманої державної влади ніколи не вмiли й не могли виконувати діл управи державою без того, щоб не опирати своєї сили й мiцi тільки на слабину поневоленого насе-

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Див.: Свенціцький І., д-р. З приводу процесу в Харкові: I. Від війни до революції // Діло. – 1930. – 12 квіт. – Ч. 81. – С. 2; Його ж. З приводу процесу в Харкові: II. Доба глухої ненависті і сліпої мести // Діло. – 1930. – 13 квіт. – Ч. 82. – С. 2–3; Його ж. З приводу процесу в Харкові: III. Машинізація життя // Діло. – 1930. – 15 квіт. – Ч. 83. – С. 2; Його ж. З приводу процесу в Харкові: IV. Дещо про управи державою. – Процес життя і його вислід // Діло. – 1930. – 16 квіт. – Ч. 84. – С. 3–4.

лення, на приголомшенні особового почину, на здержанні сміливого полету думки і на спиненні розмаху життя нації. Така державна влада, як винна у всякій революції і контрреволюції та у вбиванні зародків і основ життя, мусить бути усунена і раз на все поставлена на належне їй місце. Не на те ж народи підіймають і переводять революцію, щоб самим опинитись у неволі гірше давньої!».

Завершувалася публікація доволі оптимістичним прогнозом (шкода лише, що він справдився... через 60 років): «Живі національні організми домагаються всебічного права на життя і вони потраплять прокласти собі шлях до нього між націями світу... А це буде вислідом процесу життя. Початок цього процесу життя почався в Харкові, де обвинувачені й судді судять себе і свою систему...»⁹⁸.

Під час судового процесу «Спілки визволення України» провідний національний щоденник Східної Галичини – «Діло» – став водночас транслятором думок з приводу харківського судилища представників вітчизняної еміграції – наддніпрянців, які мешкали у Німеччині, Чехо-Словаччині та Польщі. Рішучий протест з їхнього боку викликали безпідставні репресії проти відомих діячів української культури і науки, незугарні спроби більшовицького «правосуддя» притягнути й поодиноких емігрантів до цієї «справи», оголосивши їх закордонними співниками «контрреволюціонерів» в УРСР. При цьому зазначалася наявність численних суперечностей, фальсифікованих тверджень, які вкладалися в уста підсудним (перебіг процесу широко висвітлювала офіційна советська преса, з якою мала можливість знайомитися еміграція).

Так, 12 березня 1930 р. з листом до редакції «Діла» звернувся син відомого національного діяча Є. Х. Чикаленка – Левко, який спростовував згадку в обвинувальному акті (передрукованому московськими «Известиями»), що він нібито у 1926 р. у листі намовляв С. О. Єфремова прискорити створення «СВУ». Л. Чикаленко стверджував, що його «єдиний і останній лист» до Єфремова був надісланий із-за кордону у 1922 р. і йшлося у ньому про долю археологічних колекцій адресанта. Оскільки ж обвинувачення натомість доводило наявність «контрреволюційної кореспонденції» між згаданими особами у 1926 р., висновок, як наголошував варшавський дописувач «Діла», був очевидний: «Або зізнання проф. Єфремова були сфальшовані ДПУ, або ж сфальшовані були мої листи, щоби здобути матеріал для обвинувачення. Факт цей якнайкраще ілюструє всім добре знану методу провокації та підступу, що нею користується ДПУ»⁹⁹.

22 березня 1930 р. харківський офіціоз – «Вісті ВУЦВК», – подав таку інформацію з процесу СВУ: «громадський обвинувач» П. П. Любченко, звертаючись до С. О. Єфремова, навів частину згаданого листа Л. Чикаленка із запереченням наявності кореспонденції з академіком після 1922 р., на що дістав ствердну відповідь, що таке листування, мовляв, відбувалося і в 1926 р. та мало конспіративне, антисоветське спрямування.

У зв'язку із цим 27 березня Л. Чикаленко вдруге адресувався до редакції щоденника, підтверджуючи своє попереднє спростування. Характеризуючи відомі методи роботи кремлівських спецслужб і водночас висловлюючи здивування

⁹⁸ Свенціцький І. З приводу процесу в Харкові: IV. Дещо про управу державою. – Процес життя і його вислід // Діло. – 1930. – 16 квіт. – С. 4.

⁹⁹ Див.: Чикаленко Л. Лист до редакції // Діло. – 1930. – 15 берез. – Ч. 58. – С. 5.

«наївністю» С. О. Єфремова, який повірив в автентичність цих закордонних листів, Чикаленко писав: *«Я не раз мав нагоду читати у більшовицьких часописах фальшовані листи декотрих унівських діячів [...] Хай з того часу техніка фальшування різних документів і досягла в руках більшовицької влади такої досконалості, як то доказують славнозвісні стодолярівки, але ж це торкається тільки сторони технічного виконання. Дивовижним є те, як міг С. О. Єфремов не звернути уваги на фантастично-абсурдний зміст самих листів, як він міг просто хоробливого змісту маячення про якісь наради С. Петлюри з українськими соціал-демократами та гетьманцями вважати за автентичні листи, хоч би вони й були, як то йому видалося, писані мною [...]»¹⁰⁰.*

Відомий діяч вітчизняної соціал-демократії, генеральний секретар судових справ першої каденції Генерального Секретаріату УЦР В. В. Садовський у тій же львівській газеті подавав до публічного відома, що за весь час перебування в еміграції він *«жадних листів до С. Єфремова не писав, а також не робив жадних «невеликих дописок» на чийх-будь листах»* («слідство» оперувало відомостями, що у квітневому (неіснуючому) листі Л. Чикаленка до С. О. Єфремова 1926 р. містилася «невелика дописка» Садовського). Прилюдна заява робилася *«на доказ того, якими фактично безпідставними матеріалами оперує більшовицька юстиція в харківському процесі»¹⁰¹.*

Згадка у судових матеріалах про участь представників закордонної української соціал-демократії у «підготовчих нарадах» з метою створення «Спілки визволення України» й подальше їхнє вигадане членство у «СВУ» викликала відповідну заяву ЦК УСДРП, підписану І. Мазепою та П. Феденком: *«Зазначені інформації про нас, вміщені в більшовицькій пресі, що служать в харківському процесі за матеріал для суду над українськими громадянами – С. Єфремовим, В. Чехівським, Гермайзе та багатьма іншими, є цілком неправдивими, вигаданими, очевидно, спеціально сфабрикованими для оправдання терору та морального і фізичного нищення політичних і культурних сил українського народу».* Документ рішуче відкидав участь УСДРП у зазначених нарадах та будь-який зв'язок партійних лідерів з особами, які опинились на лаві підсудних у Харкові¹⁰².

У зв'язку з вибіркоким цитуванням П. П. Любченком наведеної декларації ЦК УСДРП під час процесу та силованим підтвердженням С. О. Єфремовим неправдивості цього документу, з'явилося ще одне спростування керівництва закордонної української соціал-демократії. У ньому, зокрема, йшлося: *«Після нашої першої заяви можна було б не робити ніякого дальшого спростування, коли б теперішній так зв. суд у Харкові був дійсно судом та старався встановити правдиві факти. В дійсності цей суд ховає правду від суспільства і накидає своїм тероризованим жертвам свої вигадані, фантастичні, фальшиві «факти», щоби дезорієнтувати українські маси і таким чином продовжити своє панування на Україні. Завдання більшовицької влади у цім процесі полягає в тім, щоби за всяку ціну морально й політично знищити не тільки тих, що сьогодні сидять на лаві обвинувачених, але*

¹⁰⁰ Див.: Чикаленко Л. На маргінесі процесу «СВУ» в Харкові // Діло. – 1930. – 30 берез. – Ч. 71. – С. 3.

¹⁰¹ Див.: На маргінесі харківського процесу: В. Садовський. Лист до редакції // Діло. – 1930. – 16 берез. – Ч. 59. – С. 5.

¹⁰² Див.: Процес у Харкові й українська соціал-демократія: Лист до редакції [І. Мазепи та П. Феденка, Прага, 20 берез. 1930 р.] // Діло. – 1930. – 25 берез. – Ч. 66. – С. 4.

й усіх інших українських громадських діячів, яких ця влада вважає за своїх небезпечних противників».

У заяві пророче підсумовувалося: *«Розуміється, ми добре знаємо дійсну суть більшовицького «правосуддя» і тому не сумніваємося, що цей так званий суд буде й надалі кермуватися лише своїми «судовими» методами і вкладати в уста Любченків свої «аргументи». Та ясно для всіх, що ніяка нова неправда, обман та фальсифікація з боку більшовицьких «суддів» не зменшить, а тільки збільшить в очах українського народу і всього культурного світу оту ганебність засобів, за допомогою яких окупаційна більшовицька влада весь час систематично старається нищити свідомі українські сили для улешення свого панування на Україні»¹⁰³.*

Відгукнувся на репортажі й «викривальні» публікації советської преси з судових засідань у справі «СВУ» й Д. І. Дорошенко – тоді директор Українського наукового інституту в Берліні. Він справді в еміграції тривалий час підтримував листовний зв'язок з С. О. Єфремовим. Та була це не «контрреволюційно-змовницька» (як намагався довести харківський суд), а суто приватна кореспонденція, в якій обговорювались наукові та літературні справи (щоправда, не було у ній, зрозуміло, й схвальних оцінок більшовицького владарювання в Україні).

Із звітів у советських часописах про перебіг харківського процесу Д. Дорошенко зі здивуванням довідався, що й він особисто причетний до «Спілки визволення України» та брав участь у конспіративних нарадах у Берліні та Празі у колі лідерів національної еміграції. Подив був тим більший, що газетярі покликалися на свідчення С. О. Єфремова. *«Я ані на хвилину не допускаю з боку акад. Єфремова, якого я глибоко поважаю і ціню, якогось умисне неправильного твердження, і думаю, що або його слова були перекручені «Правдою», або ж його невірно поінформував п. Ніковський, на основі слів якого, як це можна зрозуміти з «Правди», акад. Єфремов зізнавався на суді»,* – шляхетно кидав академікові рятувальне коло Дмитро Іванович у своєму зверненні до редакції львівського щоденника.

Водночас він вважав за необхідне «просто в інтересах історичної правди» ствердити словом честі і в разі потреби свідчити під присягою на суді, що: *«1) В існування «СВУ» я не вірив до останніх днів і тепер остаточно повірю лиш тоді, коли впевнюся, що радянські часописи дійсно передають те, що говорилося на процесі. А з цього випливає, що я до «СВУ» не належав і брати якоїсь участі в його заложенні не міг.*

2) Тим самим вважаю за якоесь непорозуміння приписувані акад. Єфремову слова, ніби мене прийнято до «СВУ», неважачоючи на те, що я гетьманець. Ясна річ, що змагаючи до створення Української Гетьманської Держави, я не можу належати до організації, яка хоче творити Українську Народню Республіку.

3) У ніяких нарадах при участі пок. С. В. Петлюри й п. Ніковського я участі не міг брати з тої простої причини, що [...] Петлюру бачив востаннє у своїм житті у Києві весною 1918 р., а п. Ніковського – у Відні літом 1920 р. Після того не мав з обома ніяких зносин.

4) З акад. С. О. Єфремовим я листувався протягом 1924–27 років, але виключно про справи наукові і літературні, і ані слова не було в тім листуванні про

¹⁰³ Див.: *Ще в справі харківського процесу: І. Мазепа, П. Феденко.* Лист до редакції // *Діло.* – 1930. – 9 квіт. – Ч. 78. – С. 3.

політику, що, зрештою, мусить бути добре відоме тим органам радянської влади, які за нашим листуванням стежили».

Виявивши наявність численних суперечностей у матеріалах «слідства» та «судового» процесу, спростувавши інсинуації стосовно власної персони й принагідно згадавши про таку рису підсоветської дійсності, як перманентне перлюстрування приватної кореспонденції громадян (і внутрішньої, і особливо – міжнародної) «компетентними органами», Д. Дорошенко підсумовував: «Взагалі всі ці неправдиві звістки, подані в радянських часописах (я мав змогу читати «Правду» й «Известия») щодо моєї особи, приводять мене до висновку, що таку саму неправду подають вони й щодо інших, і що взагалі не можна вірити тому, що вони пишуть про харківський процес і що вони вкладають в уста обвинуваченим»¹⁰⁴.

Таким чином, реальна лінія захисту обвинувачуваних у Харкові українських національних діячів розташувалася за державним кордоном УССР – у Східній Галичині та центрах скопчення української еміграції у Центрально-Східній Європі. Зокрема, речником адвокатури виступила національна преса, насамперед львівський щоденник «Діло». Йдеться саме про *реальний* захист інтересів підсудних, оскільки *формальних* адвокатів вони мали, й ті (назагал висококваліфіковані фахівці) прагнули відшукати можливості пом'якшити неминучий вирок, уникнути ймовірного смертного присуду, полегшити долю в'язнів, не ставлячи перед собою справедливого, але неможливого у підсоветських умовах надзавдання – цілковито спростувати обвинувачення, добитися звільнення й реабілітації підзахисних та викрити інспіраторів процесу у вигляді ГПУ УССР – ЦК КП(б)У.

На тлі вищезгаданих доволі численних заяв та викривальних листів, які переконливо засвідчували сфабрикований характер харківського процесу, в дедалі непривабливішому світлі вимальовувався вчинок К. Студинського – його телеграма до голови суду з вимогою «доказів» від С. О. Єфремова за образу власної честі.

У зв'язку з цим «Діло» виступило з редакційною статтею, в якій обговорювалася сутнісна проблема втрати частиною національної інтелігенції суспільно-політичних орієнтирів, а рівночасно – морально-етичних засад власної поведінки, загальне погіршення моральної атмосфери у східногалицькій українській спільноті. Об'єктом критики, насамперед, став голова НТШ. Високе становище «репрезентанта одної з найстарших і, без сумніву, найповажнішої української установи» та її керівника до того часу, здавалось би, гарантувало йому «недоторканість».

Однак окремі риси вдачі¹⁰⁵ та згаданий нерозважливий вчинок К. Студинського викликали у редакції рефлексії: «Як же це так? Як це взагалі можливо, що би хто-небудь, а тим більше людина такої наукової та громадської міри, як Єфремов, міг подумати не то про продажність, а про саму можливість продажності голови Наукового Товариства ім. Шевченка? Як взагалі можливо, щоби в чий-не-

¹⁰⁴ Див.: *На маргінесі процесу «СВУ» в Харкові: Д. Дорошенко. Лист до редакції // Діло. – 1930. – 29 берез. – Ч. 70. – С. 4.*

¹⁰⁵ Очевидно, маючи на увазі ці риси вдачі свого колеги й приятеля, М. С. Грушевський у листі від 24 серп. (6 верес.) 1903 р., напередодні виїзду К. Студинського до Полтави на свято І. Котляревського, застерігає того від нерозважливих кроків: «Довірою додаю, що деякі люде против Вашої делегації підносили, що Ви, мовляв, будете інформувати людей на Україні в дусі угодовім (правительственнім). Було б пожаданім для Вас, думаю, вистерегатись в тім напрямі якихось енуціацій» (Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.)*. – С. 4).

будь, навіть найбільше запальних і легкодушних головах міг зродитися плян – піти до Товариства ім. Шевченка і чинно зневажити його голову? Як могли відважитися на такий некультурний вчинок, як фізичне побиття, молоді студенти, які мали до діла – з головою найповажнішої української культурної установи? Як це можливо, щоби голова Наукового Товариства ім. Шевченка міг безпосередньо зноситися з трибуналом комуністичних суддів цілого ряду українських діячів із загальновідомими іменами вчених та культурних робітників, яким саме грозить кара смерти за їх культурну та громадсько-політичну діяльність, незгідну з устроєм комуністичної диктатури? Ці питання справді мусять найглибше хвилювати всіх громадян, які мають у собі почуття відповідальності за престиж інституцій загальнонаціонального культурного значіння і всіх тих, яких мусять непокоїти аномальні явища нашого громадського життя».

Як зауважував щоденник, «остання злочасна телеграма» К. Студинського перевела у принципову площину питання – чи може він і надалі бути головою НТШ, оскільки, очевидно, «для цієї позиції не має відповідних даних» (ішлося про етичні критерії, оскільки за оцінку наукових здобутків ученого редакція не бралася): «Нинішній голова Наукового товариства ім. Шевченка за час свого довголітнього головування не зумів виробити собі персонально того авторитету і витворити довкола своєї особи тої загальної пошани, яка **мусять** бути нероздільно зв'язана з особою репрезентанта Наукового Товариства [...]. Коли голова Наукового Товариства після своєї наукової поїздки до Києва [...], оголошує друком спомини і вражіння про те, що не має нічого спільного ні з наукою, ні з Києвом, то це викликає здивування. Коли він виступає з нечуваними обвинуваченнями проти світоців української науки на плятформі, яка має немилий політичний посмак, то це викликає вже справді збентеження. Коли ж у загальній opinі він має марку «радянфіла» й одночасно видно його у перших рядах на академії в честь римського папи, то це дає слушну причину для жартів сатиричного журналу. Однак все це разом узявши – викликає публичне згіршення».

Редакція «Діла» підсумовувала: «Публичне згіршення викликає явище довголітнього перебування на високому і відповідальному становищі людини, під адресою якої розглядаються докори «безхребетности» та в обороні якої підкреслюється щонайбільше хист – доброго і зручного адміністратора». Відтак громадськості пропонувалося втрутитися у цю справу, котра перестає бути «внутрішньою справою одної установи», а членам НТШ – подумати над «потребою ревізії того свого становища, яке подиктувало їм двократний вибір проф. Кирила Студинського на свого голову»¹⁰⁶.

25 січня 1931 р. в Академічному Домі у Львові з нагоди переобрання К. Студинського головою НТШ відбулося студентське віче (понад 400 осіб), яке ухвалило: «1) Тому, що ВУАН у Києві є в цілості залежна від ворожої українській науці і культури московської, тепер т. зв. радянської, влади, Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові мусять стати найвищою незалежною Українською Науковою Академією і мусять сторожити чистоти української науки [...] та не дати зробити себе знаряддям поширення явно ворожих українській справі політичних

¹⁰⁶ Див.: Явища публичного згіршення: 3 приводу зневаження проф. Кирила Студинського: [Редакційна] // Діло. – 1930. – 6 квіт. – Ч. 77. – С. 1.

ідей. 2) Відносно п. Кирила Студинського зайняло студентство своє становище на своєму вічу в дні 21.XI.1929 р., взиваючи його зложити мандат академіка або уступити з головства Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові по причині його продажніх звязків з офіційними чинниками московського, тепер т. зв. радянського союзу. Події, які зайшли від цього часу, здискваліфікували п. Кирила Студинського ще в більшій мірі, вказуючи на нього, як на чоловіка, позбавленого примітивних основ моралі і чести, запроданця, що не вагався в злочинний спосіб виступити проти проф. С. Єфремова, головної постаті з процесу СВУ. 3) [...] Віче стверджує, що реелекція п. Кирила Студинського на голову Товариства є вислідом політичної невідвічальности загалу членів Наукового Товариства [...]. 4) Стверджуючи, що реелекція п. Кирила Студинського є тотожня з підчиненням Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові шкідливій радянській орієнтації та переминою його на експозитуру ворожої політичної акції, віче цього вибору не признає і проти нього ставить свій протест. 5) Віче уважає вибір, завершений Загальними Зборами Товариства, зломанням всенационального одноцілого фронту і тому п'ятує розеднуючу роботу Загальних Зборів, тим більше, що прийшла вона в часі, коли політично-адміністраційний натиск польського уряду унеможливує гідний відпір всього українського громадянства»¹⁰⁷.

Гнітюче враження на західноукраїнську громадськість справив голодомор в Україні 1932–1933 рр. Правда щодо справжнього стану справ у сільському господарстві республіки ставала відома завдяки свідченням втікачів з Великої України, які з початком примусової колективізації й особливо під час голоду, долаючи численні перешкоди, наражаючись на смертельну небезпеку з боку загороджувальних загонів НКВД й советської прикордонної сторожі, сотнями діставалися до Румунії та східних польських воєводств¹⁰⁸.

Західноукраїнська преса друкувала в той час чимало документальних свідчень очевидців про голод 1932–1933 рр.¹⁰⁹. Коментуючи ці жахливі документи під советської дійсності, фейлетоніст «Діла» писав: *«Приходять до нас майже щодня листи з Уру-Уру, в південній Бразилії (легкий камуфляж відомої аббревіатури – УСРР, який нікого не вводив в оману. – Авт.), а один лист страшніший від другого, писаний кров'ю серця, судорогом обезсиленої руки. Ось переді мною кілька листів [...] «Дорогі Родичі! – пише якась жінка. – Поїхала я сюди, бо думала, що правду казали ті, які хвалили zdeшний рай. І сам Михайло (її чоловік! – прим. Г. Чіпки) не раз писав, що тут хорошо жити, їсти єсть скільки завгодно, а працю одержить кожний, хто не жаліє рук. А тим часом ми тут помираємо з голоду. Михайло від нас виїхав у праліси, заготовляти дерево на вивіз і дуже плохо йому ведеться [...]. Каже,*

¹⁰⁷ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 55, арк. 33.

¹⁰⁸ Див., напр.: *Graziosi A.* «Lettres de Kharkov»: La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934 // *Cahiers du monde russe et soviétique.* – Vol. XXX (1/2). – Janvier–juin 1989. – P. 16; та ін. Щодо протестних акцій укр. спільноти поза межами ССРСР, в т. ч. у Сх. Галичині, проти голодомору 1932–1933 рр. докладніше див.: *Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки* / Ін-т історії України НАН України; Авт. кол.: В. І. Марочко (кер.) та ін. – К., 2003. – С. 746–795 (Розд. X. *Акції протесту громадсько-політичних об'єднань української еміграції в 1930-х рр.*).

¹⁰⁹ Див., напр.: *Діло.* – 1933. – 26 січ.; 27 лют.; 5 трав.; 18, 22, 30 черв.; 6, 19 серп.; 16, 18, 30 верес.; 16 жовт.; тощо.

що незабаром переведуть його добувати гуму, а там ще гірше, як на Сольо-Віо (ледь завуальовано сумнозвісну назву – «Соловки». – Авт.), де він зараз карається. Я з дочкою лишилися без куска хліба і з голоду пухнемо. Ради Бога! Пришліть кілька доларів, щоб ми бодай часоно підрятувались. Коби так можна було, ми з радіою душою вернулись би назад. Але тут ні жити не дають, ні виїхати не дозволяють. Тільки вмирати можна». Отаке діється в нещасній країні Уру-Уру. А зате на Україні зовсім щось іншого. Там їдж, хоч розперізуйся»¹¹⁰.

Заходи галицької української суспільності по організації допомоги голодуючому населенню Наддніпрянщини не мали успіху, оскільки керівники УССР (за вказівками з Москви) відмовилися від допомоги, заперечуючи самий факт голодомору¹¹¹.

У напруженій ситуації опинилися за даних обставин кола західноукраїнської советофільської інтелігенції. Політичні симпатії та бажання розвивати наукове і культурне співробітництво з відповідними інституціями та окремими особами у підсоветській Україні змушували їх, з одного боку, підтримувати й пропагувати оцінки подій в УССР і міжнародного життя офіційного Харкова. З іншого ж – інформація, яка (попри усі штучні перепони) надходила з України, про репресії та голод викликала багато запитань і надто ятрила сумління, щоб почувати себе комфортно. Далеко не завжди заспокоювали та переконували й запевнення співробітників Консульства СССР у Львові (кількість відвідувачів якого – українців – істотно поменшала), що все це вигадки й наклепи «буржуазних засобів масової інформації».

Так, 31 жовтня 1930 р. київський кореспондент К. Студинського, педагог О. І. Киричинський повідомляв: «Із газет знаємо, що у Вас живеться погано, але і у нас не краще. Арешти та заслання українців проек[туються] ще в більшій мірі, як минулого ро[ку] [...] в справі СВУ. Кажуть, що арештованих більш 1000 чоловік. Арештовано багатьох з тих, що були замішані в СВУ і були випущені [...]. Що за причина арештів, ніхто не знає, кажуть, що відкрито якусь петлюрівську агітацію. Цей терор, я гадаю, був причиною, що на похороні Олени Пчілки було не більше 20–30 чоловік [...]. Над гробом сказав кілька слів Грушевський, який один із усіх академіків був на похороні. Не було ніякого представника літератури та професури. Мабуть, боялися попасти в число неблагонадійних, адже ж Олену Пчілку в справі СВУ хтіли заарештувати, лише вік її та хворобу увзгляднили і залишили її в покої [...]. Крім духовної депресії, у нас повна економічна криза. Крамниці державні пусті, а приватні всі закрито [...]. Платні не видають, за вересень ще платні не одержали службовці. По переказам телеграфічним або поштовим затримують виплату грошей на 2–4 тижнів, а по газетам нашим у нас положення далеко краще, як у капіталістичних країнах!»¹¹².

Основними діючими особами на процесі «СВУ» були 45 представників національної інтелігенції. Невдовзі, у зв'язку з цією «справою», за ґратами опини-

¹¹⁰ Галактіон Чіпка. Вісти з Уру-Уру // Діло. – 1933. – 17 листоп. – Ч. 304. – С. 5.

¹¹¹ Див., напр.: Пахаренко В. Побратимство: Голодомор 1933 р. в Наддніпрянщині і Західна Україна // Літ. Україна. – 1991. – 1 трав. – № 18. – С. 1, 5.

¹¹² Цит. за: Унівстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 605–606.

лося ще 700 осіб¹¹³. Арешти тривали й далі – лави в'язнів поповнювали нові сотні (як свідчив О. Киричинський) українських інтелігентів. За деякими підрахунками, в УССР під час фабрикування цієї масштабної «справи» та невдовзі після процесу «СВУ» було ув'язнено, знищено або заслано понад 30 тис. осіб¹¹⁴.

Непевність комунікації з родичами в УССР, чутки про тамтешні перманентні арешти викликали серйозну стурбованість українського громадянства Східної Галичини. У березні 1931 р. у зв'язку з черговими арештами (цього разу у «справі» «Українського національного центру») «Діло» сповістило читачів: *«Польські джерела повідомляють, будьто би ДПУ впало на слід великої української націоналістичної організації, яка приготувляла змову для відірвання України від СРСР [...]. Змову викрили. Арештували багато старшин-українців і емігрантів із Сх[ідньої] Галичини [...]. Арештували теж члена ВУАН, проф. д-ра Михайла Лозинського зі Львова [...]. Взагалі арештували ок. сто галицьких українців. Більшість арештованих заслали на Соловецькі острови»*¹¹⁵.

Відомості про М. Лозинського не відповідали дійсності (його час, як згадувалося вище, настав через два роки – 21 березня 1933 р.), й професор, який тоді ще перебував на волі, на прохання харківського часопису «Західна Україна» надіслав відповідне спростування до львівського тижневика комуністичного напрямку «Сила»¹¹⁶.

Утім, іноді повідомлення галицької преси про долю земляків у підсоветській Україні були на диво оперативними й автентичними. Так, наприклад, на початку березня 1932 р. «Діло» інформувало читачів: *«З певних джерел довідуємося, що перед двома тижнями покінчив у Харкові самогубством б. ректор Інституту Народної Освіти в Харкові, останніми часами директор технікуму (середня школа), проф. Мирослав Гаврилів. Покійний був переконаним комуністом і активним членом компартії від 1917 р. Весь час був дуже рухливим діячем у ділянці організації вищого шкільництва в УСРР. Довгий час почувався добре у своїй ролі. Але коли почалась там нагінка проти галичан, тоді і Гаврилів попав, мабуть, у неласку. Вказувала б на те обставина, що з ректора ІНО (вищої школи) перейшов на нижче становище директора технікуму. Тамошні відносини спричинили в нього психічну депресію та нервовий розстрій, який і всунув йому до рук револьвер, щоби перервати терпіння.*

Проф. Гаврилів був перед війною гімназійним учителем у Станиславові, а в часи більшовицького побуту в Галичині (1920 р.) був комісарем освіти при більшовицькому галицькому уряді.

¹¹³ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Пролог великого терору в Україні // *Справа «Стілки визволення України»: невідомі документи і факти.* – К., 1995. – С. 44.

¹¹⁴ Див.: *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси* / Ін-т історії України НАН України; Авт. кол.: С. В. Кульчицький (кер.) та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 405.

¹¹⁵ *Останні вісти: Арештування на Рад. Україні: Між арештованими* Гр. Коссака і д-р Мих. Лозинський // *Діло.* – 1931. – 7 берез. – Ч. 51. – С. 3.

¹¹⁶ Див.: *Рубльов О. С.* Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 111.

Цікаве, що це вже другий з черги видатний комуністичний діяч-галичанин кінчить самогубством. Перед кількома роками застрівся в Туркестані на за-сланні знаний приклонник Шумського Максимович»¹¹⁷.

Зауважимо, що, якщо про смерть М. Гавриліва (15 лютого 1932 р.) львівський щоденник повідомив ледь не блискавично (два тижні по тому), то натомість звістка про К. Саврича (Максимовича) була фантастичною – він наклав на себе руки 17 липня 1934 р. у Біломорсько-Балтійському таборі НКВД ССРСР¹¹⁸.

Маючи на увазі згадану полеміку з галицькою советофільською пресою щодо арештів у Наддніпрянській Україні та усвідомлюючи неможливість дістати об'єктивну інформацію лише з офіційних советських видань, а відтак – неавтентичність своїх відомостей про події в УССР (зокрема за браком власного кореспондента у Харкові чи Києві), редакція «Діла» у травні 1931 р. адресувала публічний запит до столичного Харкова, в якому йшлося: *«Ми все ж таки прилюдно запитуємо на цьо-му місці харківський урядовий центр, що діється зі сотнями тих галичан, які пере-стали чи то від року чи від кількох місяців комунікуватися зі своїми родичами і роди-нами в Галичині? Адресуємо це питання туди тому, що до ніякої громадської, навіть гуманітарної установи на Україні за інформаціями звернутися не можемо, бо та-ких громадських установ там нема. Поставивши прилюдний запит, ждемо на при-людну відповідь. Думаємо, що такої відповіді маємо право сподіватися від кому-ністів не з мотивів «буржуазно понятого почуття людяности» (яке комуністи не-навидять), але виключно з мотивів «пролетарської моралі» та з почуття кому-ністичної гідности, чим комуністи так дуже дорожать»*¹¹⁹.

Відповіді на це звернення редакція, зрозуміло, не отримала.

Але історія ця мала своє продовження, доволі характеристичне для «відкри-тості» тогочасного підсоветського суспільства, в якому на закордонне листуван-ня (навіть з родичами) було накладено неофіційне табу й подібна кореспон-денція розглядалася владою як різновид контрреволюційної діяльності.

Як пригадував той самий М. М. Лозинський, наприкінці 1931 р. або на почат-ку 1932 р. у нього в Харкові відбулася розмова з львівським консулом ССРСР Рад-ченком, який просив професора, аби той до різних знайомих в Галичині «писав від часу до часу по кілька слів». Напрочуд цікавою є аргументація дипломата: *«Це буде корисно, якщо вони знатимуть, як мені живеться. Тоді ж розповів, як йо-му пригодилася моя листівка до нього в квітні 1931 р., в якій я його просив заняти-ся дочкою при її переїзді через Львів; цю листівку він показував на доказ, що відо-мості про моє арештування неправдиві»*, а також наступне маркантне резюме Ло-зинського: *«Я все-таки до нікого в Галичині не писав»*¹²⁰.

У цій вибухонебезпечній атмосфері у першій половині 1932 р. у Львові стався інцидент, пов'язаний з так званою *«справою Юрченка»*. І цього разу його «ге-роєм» став... академік К. Студинський.

117 Див.: Самогубство видатного комуніста-галичанина у Харкові // Діло. – 1932. – 2 берез. – Ч. 46. – С. 1.

118 Глазунов Г. Чесне ім'я Карла Максимовича // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 81.

119 Див.: Прилюдний запит, Львів, 4 трав. 1931: [Редакційна] // Діло. – 1931. – 6 трав. – Ч. 98. – С. 1.

120 Див.: Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його контакти з чужоземними представництва-ми та листування із закордоном з часу приїзду до УССР і до арешту, 2 квіт. 1933 р. / Публ. О. С. Руб-льова // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 101.

На рік раніше у Львові знане кооперативне видавництво «Червона калина» опублікувало три частини белетризованих спогадів втікача з СРСР Віталія Юрченка. Як з'ясувалося згодом, це був псевдонім *Юрія (Георгія) Тимофійовича Карася-Голинського* (нар. 1899 р.). Юнаком зустрівши добу визвольних змагань, він брав діяльну участь у подіях 1917–1921 рр. в Україні. Згодом певний час боровся з московською окупацією в лавах повстанського загону, потім (приховавши минуле) вчителював, навіть був культосвітнім активістом, врешті – заарештований за «контрреволюцію» і «націоналізм», був засуджений на три роки концтаборів й опинився у мережі ГУЛАГу, втік звідти і дістався до Львова, де й вишли згадані мемуари¹²¹.

Завершувалася мемуарна трилогія В. Юрченка наївним, як засвідчив час, прогнозом-зверненням до «західних демократій», аби вони скоординованими зусиллями зупинили поширення «червоної пошесті» на інші країни світу: *«Я твердо вірю, що Європа добачить львину долю зла-кризи в більшовизмі і не допустить імперіялістам московського інтернаціоналу в крові-вогні втопити цивілізацію віків, а на її струпілих попелищах створити нову еру – світ глумливого насилля й вандалізму... Я вірю, що весь Захід, збагнувши грізну небезпеку, завчасно схаменеться й на вістар рятунку культури людства кине хатню грізню за матеріальні добра-посідання, вірю, що він сконсолідується і знищить ще неопірене царство-пекло червоно-дикої орди...»*¹²².

Поява книжок Юрченка викликала вкрай негативну реакцію комуністичної та советофільської преси Західної України, що вважала їх спотвореним зображенням «батьківщини трудящих» – Советського Союзу, наклепом на державу диктатури пролетаріату, яка нібито торувала дорогу людству в світле майбутнє. Надто вже багато бруду й крові виявило перо мемуариста на цьому шляху, що суттєво псувало хрестоматійно-глянцевий образ СРСР¹²³.

Тавруючи у своїх рецензіях 1931 р. «контрреволюціонера» В. Юрченка, галицькі комуністичні літератори доводили історичну правомірність застосування державою диктатури пролетаріату так званого «червоного терору» у відповідь на «білий терор». Проте, якщо з останнім вони (завдяки польській адміністрації) були непогано обізнані з власного життєвого досвіду, то масштаби й жорстокість більшовицького терору були їм невідомі, а те, що доходило до них завдяки ретельно профільтованим й спотвореним інформаціям советської преси, формувало викривлене уявлення про перебіг реальних процесів в СРСР. Тому-то тео-

121 Див.: *Юрченко В.* Шляхами на Соловки: Із записок засланця. – Л., 1931. – 231 с.; *Юрченко В.* Пекло на землі: В Усевлоні ОГПУ та втеча звідтіля. – Л., 1931. – 211 с. («Усевлон» /рос./ – аббревіатура від – «Управление северо-восточных лагерей особого назначения ОГПУ СССР»); *Юрченко В.* Зі соловецького пекла на волю: Записки втікача. – Л., 1931. – 287 с.

Мемуари В. Юрченка перевидано у незалежній Україні. Див.: *Юрченко В. Пекло на землі:* Гостросюжетний історичний роман-спогад: *Кн. 1. Шляхами на Соловки; Кн. 2. Пекло на землі; Кн. 3. Зі Соловецького пекла на волю.* – Л., 1994. – 375 с. Водночас видавці зазначають: *«На жаль, нічого не відомо про долю автора. Здається, він загинув у вирі 1944–1945 рр.»*

122 *Юрченко В.* Пекло на землі. – Л., 1994. – С. 375.

123 Див., напр.: *Галан Я.* У білій гарячці: [Рец. на: *Юрченко В.* Пекло на землі: В Усевлоні ОГПУ та втеча звідтіля. – Л., 1931] // *Галан Я.* Твори: У 4-х т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 60–63; *Тудор С.* Шлях бандитизму: [Рец. на:] *Юрченко В.* Шляхами на Соловки: Із записок засланця. – Л., 1931 // *Тудор С.* Твори: У 2-х т. – К., 1962. – Т. 2. – С. 402–403; та ін.

ретичні побудови рецензентів, зіставлення ними двох різновидів терору, а відтак і намагання захистити й виправдати «червоний терор» ґрунтувалися на надто хисткому фундаменті й вочевидь були непереконаливими.

Аналогічним чином оцінював книжки В. Юрченка й К. Студинський, який вважав, що вони негативно впливатимуть на молодь своєю апологією насильства та вбивств (йшлося про повстанське минуле автора) і фальшиво змальовують підсоветську дійсність. Для таких оцінок голова НТШ мав і особисті спонукальні мотиви: надто вже ці свідчення очевидця контрастували з його власними некритичними статтями про культурне і наукове життя в УССР.

З позицією К. Студинського щодо оцінки спогадів В. Юрченка солідаризувався й редактор советофільських «Нових Шляхів» Антін Крушельницький, який так само, як і голова НТШ, заперечував автентичність соловецьких мемуарів втікача з ССРСР. У відповідь «соловецьке земляцтво» у Калуші оприлюднило таку інформацію: «Ми, що з власного гіркого досвіду знаємо життя у тім страшнім пеклі, якого людство з певністю ще досі не знало від часів рабства й еспанської інквізиції, отсим стверджуємо: 1-е: Що всі описи Віталія Юрченка вповні відповідають правді – ба, подекуди умови життя на більшовицькій каторзі є ще гірші, особливо ж для каторжан-Українців. 2-е: Що так правдиво описати життя й події там могла тільки людина, що сама на власні очі бачила й пережила на власній шкурі усі страхиття отого московського комуністичного пекла. 3-е: Я, Григорій Мамчій, що був на каторзі з 11.VI.1926 р. по 10.VIII.1930 [р.], знаю особисто автора спогадів і стверджую, що це людина чесна, гідна усякого довіря і у своїх спогадах говорить чистісенську правду [...]. Нехай цілий світ, а в першу чергу робітники й селяне цілого світу знають про те, що робить із нами Українцями т. зв. «робітничо-селянська влада»! ...»¹²⁴.

У спробах демаскувати В. Юрченка, з'ясувати, хто стоїть за цим псевдонімом, К. Студинський невинувато взяв на себе функції приватного детектива, поставивши за мету довести, що книжки втікача з ССРСР є «нездоровим плодом нездорової фантазії». Втім, цілком вірогідно, що такі дії керівника НТШ не були суто спонтанними, а їх ініціювало Консульство ССРСР у Львові, зацікавлене у дискредитації мемуариста, який істотно потьмарив осяйний образ «батьківщини трудящих». Через знайомого вчителя української гімназії «Рідної школи», молодший брат якого жив в одному помешканні з Юрченком, академік дістав студентське висвідчення останнього. У музеї НТШ з фото на цьому документі зробили копію. Виправдував свої дії К. Студинський тим, що нібито професор Богословського інституту при Варшавському університеті І. І. Огієнко просив дістати йому фото Юрченка, оскільки, мовляв, він знає останнього як польського агента з Кам'янець-Подільського 1920 р., коли Огієнко був головноуповноваженим міністром уряду УНР, і хоче його викрити¹²⁵.

Після того, як про цю справу довідався директор видавництва «Червона калина» П. Постолок (докори сумління привели до нього згаданого вчителя гімназії) і з'ясував, чи справді І. Огієнко цікавився особою автора мемуарного циклу (про-

¹²⁴ Див.: Лист до редакції «Нового Часу» утікачів зі соловецької каторги Григорія Мамчія, Петра Обушного та Семена Суржжа // Новий Час. – 1932. – 10 берез. – Ч. 53.

¹²⁵ Див.: Діло. – 1932. – 14 квіт.; 17, 20 трав.

фесор категорично заперечував це і в розмовах, і на сторінках преси), 19 лютого 1932 р. на шпальтах «Діла» з'явився його відкритий лист до К. Студинського. У публікації до відома громадянства подавалися обставини специфічного зацікавлення Студинського особою В. Юрченка та рівночасно висувалося обвинувачення у політичному шпигунстві на користь ССРСР. За такої ситуації 29 лютого 1932 р. на засіданні Виділу НТШ К. Студинський зрікся свого становища голови Товариства (формально – до з'ясування всіх обставин, викладених у відкритому листі, фактично – вже назавжди)¹²⁶.

Намагаючись якось себе захистити, К. Студинський подав скаргу до суду з вимогою покарати П. Постолюка та відповідального редактора «Діла» О. Костика за *«поширювання видуманих та перекручених фактів»* щодо його особи. Позов К. Студинського розглядався під час судових засідань у Львові у квітні – травні 1932 р.

Не маємо безпосередніх вказівок на те, що голова НТШ з'ясовував особу В. Юрченка й добував його фотокартку на прохання дипломатичних представників ССРСР у Львові. Але, на нашу думку, є всі підстави припустити, що такі дії, принаймні, були ініційовані розмовами із співробітниками львівського консульства. В усякому разі, в перерві між судовими засіданнями, 15 квітня 1932 р., консул ССРСР у Львові Радченко зазначав у листі до уповноваженого НКЗС у Харкові: *«Які є відомості щодо В. Юрченка? Якщо що-небудь є, просимо нас повідомити.»*

*Прошу вислати стенограму процесу СВУ. Для нас вона має значення для процесу Студинського. Процес поки що відкладено на прохання «Діла» на місяць»*¹²⁷.

Харківські урядовці зглянулися-таки на це прохання Консульства ССРСР у Львові, й стенограма харківського процесу фігурувала як «речовий доказ» у процесі Кирила Студинського проти «Діла» й «Червоної калини».

Оскаржуваний львівський щоденник саркастично зауважував з цієї нагоди, що колишній голова НТШ явився до зали судового засідання так, як на університетській виклад – *«обвантажений книгами і записками, як допоміжним матеріалом для своїх зізнань»*: «Трибунал суддів щиро здивувався, коли в одному моменті допиту проф. Студинський сягнув по книгу справді велитенських розмірів. «Що воно таке?» – спитав зацікавлений предсідник трибуналу. – «Це стенографічний протокол процесу Спілки Визволення України», – відповів питомим собі лагідним голосом свідок. Суддям заперло віддих: «Як то, та велитенська книга – це протокол одного процесу?!» – «А так, протокол...» – «Хто ж його видав і звідки ви його маєте?» – «Це видало Державне Видавництво України «Пролетар»». – «Ах, «Пролетар»..., – ну, в такому разі це дійсно протокол правдивий...» [...]. Трохи згодом, коли судді звикли до виду тої книги на яких 2000 сторінок, вони попросили її у свідка й цікаво переглядали той єдиний свого рода «протокол» ославленого харківського процесу»¹²⁸.

¹²⁶ Див.: *Єдліньська У.* Вчений великих заслуг і доброго серця: [К. Студинський] // *Вісник НТШ* (Львів). – 1991. – № 2. – С. 8.

¹²⁷ *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 144.

¹²⁸ *З процесу проф. Кирила Студинського проти «Діла» і «Червоної Калини»*: Ще кілька подробиць із зізнань проф. К. Студинського // *Діло*. – 1932. – 22 трав. – Ч. 111. – С. 2.

Розгляд судового позову К. Студинського справляв надзвичайно гнітюче враження. Негаразди в українському таборі викликали злостиві коментарі польської преси на кшталт: «Сенсаційна афера в середовищі українців», «Український професор звинувачений у політичному шпигунстві» та ін.¹²⁹ Як зауважував І. Кедрин-Рудницький: «Оце на прилюдному форумі треба було висипати цілий той мішок закулісових подробиць і всяких інших ревеляційних даних, які торкаються людини, що стояла на найвищому українському репрезентаційному становищі. Українська преса ці подробиці не виявляла, зважаючи, що і так уже світ довідався про всі ці погані справи більше, ніж це українській нації потрібно. Зроблено це аж нині з волі і на бажання самого проф. К. Студинського. Він теж несе єдину відповідальність за дальший відгук тої афери». Львівський газетяр наголошував: «Виходили ж із судової зали всі слухачі з одним почуттям: що ролі обвинувача й підсудних зовсім перемінені і що на лаві обвинувачених сидить проф. Кирило Студинський»¹³⁰.

Стенограма харківського процесу (її «2000 сторінок» були вочевидь газетярським перебільшенням – перший том мав «лише» 712 с.) була потрібна К. Студинському, щоби зацитувати з неї вищезгаданий уривок з щоденника С. Єфремова зі зневажливою оцінкою поведінки колишнього голови НТШ стосовно більшовицької адміністрації УССР. Характеризуючи судову тактику позивача, «Діло» зауважувало: «Доказуючи свою повну непричасність у процесі Спілки Визволення України (у чому, зрештою, ніхто ніколи проф. Студинського не посуджував і не підозривав), проф. Студинський склав [...] цікаву заяву про свою інтервенцію на користь підсудних «спілчан». Він – мовляв – говорив у Харкові з цілим рядом більшовицьких достойників [...], щоби членів «Спілки Визволення України» надто суворо не карали. Наводив при цьому досить оригінальний аргумент: «Я казав, що суворий засуд сильно попсує нормальні культурні звязки Галичини з Радянською Україною».

Чому? Важко було збагнути. Тим більше дивно видавалась спочутливість проф. К. Студинського для обвинуваченого акад. С. Єфремова, після того, як він пояснював на вчорашній розправі, що акад. Єфремов його особистий ворог і не любив його тому, що він дружив з Грушевським. Єфремов вів у Академії «московську політику» і він був головним винуватцем процесу Спілки Визволення України тому, що вів... щоденник!»¹³¹.

Зрештою суд визнав недоведеною вину обох обвинувачених, а К. Студинський мав на додачу покрити кошти процесу.

Підводячи підсумки «фотографічної афери», «Діло» наголошувало: «Програв проф. Студинський ще далеко перед формальним судовим присудом, – в українській прилюдній opinio, програв ще перед тим, поки зголосив свою судову скаргу, і на цю програну не вплинула би навіть його формальна судова «виграна». Це був один із типічних процесів, в якому завжди без огляду на формальний вислід справи, програє

¹²⁹ Див., напр.: *Z sali sądowej: Czy prof. Studyński jest agentem GPU?: Sensacyjny proces polityczny we Lwowie // Kurjer Lwowski. – 1932. – 14 kwietnia. – № 104. – S. 10.*

¹³⁰ *Ік. [Кедрин І.] Проф. Кирило Студинський contra «Червона калина» і «Діло» // Діло. – 1932. – 14 квіт. – Ч. 81. – С. 4.*

¹³¹ Див.: *З процесу проф. Кирила Студинського проти «Діла» і «Червоної Калини»: Ще кілька подробиць із зізнань проф. К. Студинського // Діло. – 1932. – 22 трав. – Ч. 111. – С. 2.*

позиваючий, тому що сама справа кидає тінь на нього, а поглиблюють її різні подоробиці, які мусять вийти наверх у ході судової розправи. Тому ми від самого початку дивувалися, навіщо проф. Студинському виволікати ту прикру історію перед польський суд, навіщо розвалювати її та з впертістю вартою дійсно кращої справи – шукати собі сатисфакції там, де її повинен би найменше шукати...»¹³².

«Справа Юрченка» («фотографічна афера») й пов'язане з нею усунення К. Студинського з посади голови НТШ стали не лише особистою драмою львівського науковця, але й водночас (або навіть – насамперед) серйозною поразкою дипломатії СРСР у Польщі, істотно підірвавши позиції вже й без того нечисленних та маловпливових советофілів на західноукраїнських теренах, оскільки з'ясувалося, що захищати «батьківщину трудящих» – Советський Союз, який дедалі виразніше набував рис тоталітарної держави, з щирим серцем і чистими руками, не йдучи наперекір власному сумлінню, є річчю неможливою. Ціна ж компромісу з більшовицькою адміністрацією заради розбудови української науки і культури у Східній та Західній Україні (тим більше, що в УРСР вже провадилося brutальне згортання «українізації») ставала занадто високою. Та й міжособисті зв'язки науковців обох частин національної території – підсоветської та у складі II Річипосполитої (насамперед) – унеможливили перманентні (з 1929 р.) репресії проти вітчизняної інтелігенції в УРСР.

Доволі характерний стосовно цього лист багаторічного кореспондента й колеги К. Студинського – М. С. Грушевського, надісланий з Москви 12 листопада 1932 р.: «Дорогий Кирило Осипович! Давно не мав я від Вас ніякої відомости. Швагер мій, що заходив до Вас [...], потішив нас відомістю, що бачив Вас в добрім здоров'ї. Але дійшли теж вісти, що Ви мали різні прикrostі й усунулись від роботи в Тов[ариств]і Шевченка до нових заг[альних] зборів. Не знати, що в тім правди, і нема звідки довідатись, як живе і що дієте. Випустило що-небудь Наук[ове] т[овариств]о за ці часи, як я поїхав з Київa, в березні 1931? і що в нім діється?»¹³³ (виділення наше. – Авт.). Як бачимо, він свідчить про ледь не дворічну перерву у їхньому листуванні й – відповідно – інформаційний вакуум, в якому силоміць опинився М. С. Грушевський.

Моральні втрати від львівського процесу К. Студинському почасти компенсував підбадьорливий лист від українознавця з Парижа І. Борщака (1892–1959), у нещодавньому минулому також советофіла, який писав йому 2 травня 1932 р.: «Вам, певно, син передав мою думку з приводу комедії (настоюю на цьому слові), що затіяли з Вами. *Все це не має жадного значіння* [...]. Ви стільки зробили, робите й зробите, що можете сміло махнути на все рукою [...]. А що до того, що Ви сміло, як голова НТШ, тримали науковий зв'язок з пнем нашого народу, Вам – честь. У найгірші часи царату це робили (Ваша ж праця остання це показує), а що ж тепер?

Повірьте, що коли я пишу, що це все *комедія*, то це від самого серця пишу. Власно комедія, тільки гоголівська, що сміються над самими собою. Бо що ж варта нація, коли голова найвищої наукової установи є таким, якого нараз вони ви-

¹³² Програма проф. Кирила Студинського у процесі проти «Діла» // Діло. – 1932. – 21 трав. – Ч. 110. – С. 3.

¹³³ Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894–1932 рр.). – С. 249.

ставляють? Бідні дурні! І не тому не будемо мати свою державу, що *вороги*, а тому, що такі *друзі...*»¹³⁴ (виділення по тексту – І. Борщака).

Попри усі прикрі обставини власного життя, К. Студинський все ж таки намагався підтримувати контакти з науковими колами УССР, в окремих випадках навіть порушував клопотання перед знайомими урядовцями про перегляд кримінальних справ і реабілітацію репресованих українських учених.

Одне з таких прохань академіка датоване 10 липня 1931 р. й адресоване одному з високих харківських урядовців. Починається воно безособовим (принаймні у збереженій в архіві Студинського машинописній копії) зверненням – «*Вельми Шановні Громадянино!*»¹³⁵. У листі йдеться: «Дня 8 березня, отже перед чотирма місяцями, ув'язнено в Києві мого сердечного Приятеля, Федора Яковича Савченка і перевезено дня 30.III. з Лукіянівки до тюрми в Харкові. В найближчому часі має він стати перед Судом. Як дійшли до мене чутки, закидають йому зв'язки з «Ундом». Вибачайте, що я, почувши таку вістку, здвигнув плечима і щиро розсміявся. З найбільшим підкресленням заявляю, що Савченко ніколи ніяких зв'язків з «Ундом» не мав, а його ідеологія стояла в різкій суперечності із усякими Ундівцями і УНРівцями. По що такими замітами робити незаслужену рекламу «Ундові»?»¹³⁶.

Поставивши представникові урядового Харкова низку цілком логічних запитань, львівський учений надалі робив свідомий наголос на винятково важливій ролі Федора Савченка як керівника Комісії історії Західної України ВУАН у налагоджуванні й підтримуванні конструктивного діалогу з галицькими науковцями та висловлював сподівання, що інкриміновані його київському колезі обвинувачення невдовзі будуть спростовані через їхню очевидну безглуздість, оскільки контактів із закордонними антисоветськими колами секретар М. С. Грушевського вочевидь не мав: «Одначе мав він зв'язки з нами, галицькими науковими робітниками, яких листування знаєте. Був він одним із найкращих наших кореспондентів. На кожного листа він негайно відповідав, служив своїми науковими інформаціями, висилав закуплені, чи добуті для нас видання. Наше листування – це найкраща картина у нашому духовому єднанні, що може викликати тільки глибоку пошану навіть у ворогів. Був він одним із великих речників цієї думки.

Дійшли до мене вісти, що в київських учених колах дехто мав уже доповідь про ідеологію Савченка і, розуміється, признано її імперіялістичною і шкідливою для Радянського Будівництва. Я також читав праці Савченка та ніяк цієї риси доглянутись не можу. На нас, галицьких наукових робітників, такі осуди про учених роблять пригнітаюче вражіння, бо з наукою вони не мають ніякого зв'язку. Наука і деляторство – це два різні поняття, і, хто науку шанує, цей в делятори не піде.

Тих кілька слів уважав за відповідне написати в найтяжчій хвилині мого і мого Приятеля житті. Прошу уклінно їх спокійно розважити, а вірю, що моему

¹³⁴ Див.: *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського (1891–1941). – С. 628–629.

¹³⁵ Малоймовірно, щоби адресатом цього листа був М. Скрипник: у такому б випадку звернення починалось би з традиційного для К. Студинського: «*Високодостойний Пане Народний Комісарю!*».

¹³⁶ ЦДДА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 160.

Другові ніяка кривда не станеться, та що він швидко верне до своїх давніших занять. Остаю з глибокою пошаною [К. Студинський]»¹³⁷.

Одначе харківська влада у звичній для себе манері проігнорувала це клопотання голови НТШ...

28 грудня 1932 р. К. Студинський знову листовно просив свого давнього знайомого Ю. О. Войцехівського, тоді впливового секретаря ВУЦВК, допомогти у перегляді справи й звільненні з ув'язнення Ф. Я. Савченка (ймовірно, що й клопотання керівника НТШ від 10 липня 1931 р. адресувалося також Ю. Войцехівському). 6 січня 1933 р. Юрій Олександрович відповів львівському науковцю: «Шановний Кирило Йосипович! [...] Обізнавись зі справою Ф. Я. Савченка, я переконався в тому, що вирока до нього застосовано цілком правильно, й тому у мене немає ніяких підстав вживати заходів не тільки до його звільнення, а й навіть пом'ягшення його стану [...]. Я й дружина щиро вітаємо Вас. *Ю. Войцехівський*»¹³⁸. Очевидно, що відповідь ця була формальною відпискою, оскільки за лічені дні між одержанням листа й блискавичною відповіддю на нього навряд чи можна було ґрунтовно ознайомитись зі «справою» Савченка. Тоді ж К. Студинського було повідомлено, що в черговий раз розглядатиметься питання про виплату належного його дружині гонорару за постановку опери «Купало».

Особливо трагічним для зв'язків Західної України з УСССР був 1933 р. Відлуння харківських пострілів – самогубств М. Хвильового (13 травня) та М. О. Скрипника (7 липня) – сприймалося галицькою інтелігенцією як кінець українізації та рішучий поворот Сталіна до тієї національної політики, що здобула Росії Романових сумнозвісну славу «тюрми народів».

Внаслідок цього стрімко звужувалося коло советофілів, навіть члени КПЗУ масово залишали її лави¹³⁹. Чисельність Компартії Західної України упродовж нетривалого часу зменшилася з 4 300 до 2 600 осіб (на 40 %) ¹⁴⁰. Арешти в УСССР керівників КПЗУ за належність до УВО деморалізували організацію. Як зазначав з цього приводу в одному з тогочасних листів секретаріат ЦК КПЗУ, чимало товаришів не вірять в те, що заарештовані колишні керівники партії – агенти УВО – ОУН, а «факт, що більшість старого ПБ (політбюро ЦК КПЗУ. – *Авт.*) і старого Крайового секретаріату – це банда замаскованих контрреволюціонерів, – є такий незвичайний і приголомшливий, що треба бути випробуваним і досвідченим більшовиком, щоби цьому не дивуватись»¹⁴¹.

Затаврований як відомий советофіл та «агент ГПУ», усунутий від керівної посади у НТШ, а відтак ледь не суспільний маргінал Кирило Студинський, якого, на додачу, вже почали шельмувати й у підсоветській Україні, 27–28 липня 1933 р. у листі до свого давнього знайомого Я. Гординського поділився особисти-

¹³⁷ Там само, арк. 160–160 зв.

¹³⁸ У *Історичних згадках*: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 632.

¹³⁹ Див., напр.: *Голос сумління...*: «Відкритий лист» чи краще акт обвинувачення б. посла України. Сель-Роб. Соціал. Об'єднання Степана Волинця проти московських комуністичних насильників на Україні // *Діло*. – 1933. – 26 лип. – Ч. 193. – С. 1–3.

¹⁴⁰ Див.: *Ордовська Г. М., Яцків П. М.* IV з'їзд Комуністичної партії Західної України: До 30-річчя // *Укр. іст. журн.* – 1964. – № 6. – С. 126.

¹⁴¹ Цит. за: *Панчук М. І.* «Білі плями» героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. – К., 1989. – С. 35.

ми переживаннями та висловив власний погляд на своє майже десятилітнє урядкування в НТШ 1923–1932 рр. та тогочасну ситуацію в УССР, роль покійного М. Скрипника для галицько-наддніпрянського єднання тощо: «Д-р Сов'яковський сконстантував у мене за високе тиснення крові. Каже, що причини треба шукати в тих прикрощах, які пережив я минулого року [...]. Як бачите, з'їли мене всякі Постолюки і Кедрини, що станули в обороні ... шпигуна.

Події на Україні мене приголомшили. Мусить там бути дуже важко, коли ідейний Скрипник наложив на себе руку. Нехай би тільки його смерть окупила зміну режиму на Україні! До мене особисто він ставився дуже гарно, і я все мав найкращу про нього думку. Але погляньте, як навіть «Діло» пише в нинішньому числі, що він написав багато цінних наукових праць¹⁴², а ще недавно ставило при ньому в скобках «учений академік». На галицьку справу глядів він заєдно з високого становища найдалше ідучого єднання. Коли я міг дещо доброго для НТШ зробити, то головню завдяки йому і Савченкові, що умів справи припилювати. Як бачу, московські більшовики пішли приступом на Україну та своєю безцеремонною нахабністю перевисшили в десятеро царську владу, за якої бодай нарід не гине з голоду в роках, коли живива дописували. Йдуть протести від єпископату¹⁴³, від наших політиків, підуть, без сумніву, протести від наших товариств – а це буде першим кроком до інтєрвенції чужих на нашу землю. І в тім великий смуток! Не знаю, як уявляє собі комітет допомоги переслати на Україну дари. Поставивши справу вістрям, ледви чи дістане доступ і дорогу на Україну, а, крім цього, не вірю, щоби багато зібрано, бо і в нас не переливається.

Сумно, дуже сумно! А як воно добре, що я станув здалека від громадського життя! [...]»¹⁴⁴ (виділення наше. – Авт.).

Наприкінці літа 1933 р. поле напруги утворилося довкола двоповерхової вілли у Львові на вул. Набеляка, 27, де містилося Консульство ССРСР.

3 серпня 1933 р. наклав на себе руки секретар советського консульства у Львові М. Стронський¹⁴⁵. І хоча небіжчик не назвав причин свого фатального вчинку, вони були зрозумілими.

«Після Хвильового і Скрипника, – зазначала з цього приводу редакційна стаття «Діла», – застріввся вчора урядовець світського консульату у Львові

¹⁴² Див.: *Голод на Україні*: Написав для «Діла» д-р Е. Амменде, генеральний секретар Конгресу Національностей (Відень) // *Діло*. – 1933. – 28 лип. – Ч. 195. – С. 2.

¹⁴³ Див.: *Україна в передсмертних судорогах*: Український Греко-Католицький Єпископат Галицької Церковної Провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі // *Діло*. – 1933. – 27 лип. – Ч. 194. – С. 1.

¹⁴⁴ ЦДІА України у м. Львові, ф. 384, оп. 1, спр. 52, арк. 42 зв.

¹⁴⁵ *Стронський Микола Максимович*, нар. 1888 р. у с. Ясениця-Сільна на Львівщині. Закінчив Дрогобицьку гімназію. Старшина Легіону УСС та УГА (1914–1918). Один з організаторів ком. руху у Зах. Україні. Учасник дрогобицького збройного повстання 1919 р. Як делегат 1-ї конф. КПСГ заарештований у Львові 1921 р. На святоюрському процесі виправданій. Обирався членом ЦК КПСГ, у 1925 р. став секретарем Дрогобицького окружкому КПЗУ. Секретар Консульства ССРСР у Львові (1928–1933) (Див.: *Борці за возз'єднання*: Біогр. довідник. – С. 302).

Львів. польс. щоденник лаконічно інформував читачів про самогубство М. Стронського: «D. 3 b. m. we wczesnych godzinach porannych w lasku na Pasiakach Łyczakowskich znaleźli przechodnie zwłoki, jak się okazało następnie, Mikołaja Stronńskiego, woźnego konsulatu sowieckiego we Lwowie. Lekarz miejski dr. Kasperek, stwierdziwszy śmierć denata wskutek strzału w skroń, polecił odstawić zwłoki do zakładu medycyny sądowej.

Микола Стронський. Виразне національне обличчя того останнього діяча, глибоке схвилювання, яке – як кажуть – виявляв в останніх днях з приводу поворотної хвилі протиукраїнського терору за Збручем та задуманої подорожі до СРСР, поруч із давнішою глибокою вірою, якою він, колишній Усусус та пізніший комуніст, гадав погодити й об'єднати українську національну й комуністичну інтернаціональну ідею – всі ці познаки вказують аж надто виразно, що вчорашнє нове самогубство було черговим актом розпуки і черговим актом демонстрації. Хвильовий застрілювався у Харкові, Скрипник у Москві (sic!), Стронський у Львові. Хвиля розпуки досягає скрізь, де живуть одиниці, які, причаливши до комуністичного табору, не зірвали проте з «буржуазними» поняттями про свою національну приналежність та про обов'язуючу силу людської честі».

Щоденник наголошував, що Микола Стронський прилучився до тих двох своїх попередників-однодумців, які «не мали сили довше витривати серед існуючих відносин у комуністичних рядах та не мали теж сили чи змоги з отими рядами зірвати: тому всі вони рішили були виступити взагалі з рядів живучих та тріснути за собою дверима, які потрясли б і обмосковленою русотяпською комуністичною хатою»¹⁴⁶.

Звертаючи увагу на витверезний вплив, який мала низка цих самогубств на суспільно-політичні орієнтації галичан, редакція «Діла» зауважувала: «Знаємо силу тої їхньої демонстрації. Адже від стрілів Хвильового й Скрипника розвіялись рештки галицького радянофільства, покутуючого у різних гуртках, що так чи інакше вислугувались більшовизмові. Почали відскакувати від більшовицького табору всі чесніші одиниці, появились – цим разом уже не більшовицькі, а патріотичні – заяви каяття, посипались протибільшовицькі ревелаяції, самочинно припиняли своє животіння радянофільські часописи [...]»¹⁴⁷.

Однак психологічні мотиви, що спонукали М. Стронського накласти на себе руки, найбільш правдоподібно подав Р. Купчинський, котрий, як і небіжчик, був старшиною Легіону УСС у 1914–1918 рр. «*Ех, Миколо, Друже наш добрий, щирий і незабутній, ідеалісте непоправний, жаль нам за Тобою. Нам – значить усім, хто разом з Тобою вийшов у 1914 р. без примусу, навіть без намови на нерівний бій з москалями [...] – писав він у некролозі. – Ех, не з добром Тобі було, коли Ти в чудовий літній ранок вийшов за місто і звернув холодне дуло револьвера в розпалене чоло. Скільки непереспаних ночей, скільки перемучених днів – заки Ти рішився на останню дошку рятунку. Рятунку своєї честі і честі Усусуса [...]*.

Нехай собі хто що хоче випикує, нехай як хоче оправдує Твою смерть – я і ми знаємо, що Ти довше жити не міг.

Іменно Ти і іменно там, де жив.

Ти ж стояв при вікні, з якого бачив не одне таке, чого з нашого вікна не видно. Ти ж слухав розмов, яких наші вуха не почують. І тому Ти приймав у серце сто раз більше палючих ножів, як ми, і тому Ти сто раз скорше зруйнував серце, як ми [...].

Przy zwłokach znalazły [...] pistolet automatyczny nabyty, legitymacje, oraz list zawierający dyspozycje co do pozostawionych ruchomości. W toku dotychczasowych dochodzeń nie ustalono przyczyny samobójstwa» (Див.: *Samobójstwo woźnego sowieckiego konsulatu // Słowo Polskie. – 1933. – 6 sierpnia. – Nr 214. – S. 4.*)

¹⁴⁶ *Українське заракірі: З нагоди чергового самогубства, як акту протимосковської демонстрації, Львів, 4 серп. 1933: [Редакційна] // Діло. – 1933. – 6 серп. – Ч. 204. – С. 1.*

¹⁴⁷ *Там само.*

Ми розуміємо Тебе! Все, в що Ти вірив, – розвіялось, як серпанок ранішньої мряки, а на місці, де Ти в уяві соняшні палати будував, – побачив 10 мільонів жертв голодової смерті і 30 мільонів кандидатів на смерть.

А над тим усім – зловіщу тінь Петра Великого»¹⁴⁸.

Неважко собі уявити, чим би скінчилася для М. Стронського згадана подорож до ССРСР – за деякими відомостями, його незабаром мали перевести з Консульства ССРСР у Львові на вищу посаду, але на терені Советського Союзу (ймовірно, це був традиційний маневр більшовицьких спецслужб – за таким «переведенням» назагал слідувало ув'язнення). Немає сумнівів, що йому було відомо про масові арештування галичан в УССР, серед яких нараховувалося чимало його товаришів і знайомих. Над ним також вже був занесений дамоклів меч сталінської Феміди, оскільки прізвище М. Стронського неодноразово з'являлося у протоколах допитів заарештованих у справі УВО. Так, в одному з таких «зізнань» від 14 червня 1933 р. М. Стронський характеризувався як член УВО з 1923 р., що користується великим авторитетом у керівництва організації та, як добре законспірований агент, повідомляє усі новини Консульства львівському проводу УВО¹⁴⁹...

У вересні 1933 р. вакантне місце секретаря Консульства ССРСР у Львові обійняв Олексій Майлов.

У 1931–1933 рр. наукові й культурні контакти між УССР та Східною Галичиною ще жевріли. Після 1933 р. вони формалізуються й зводяться до мінімуму. До цього спричинилися, зокрема, самогубство М. О. Скрипника й розгортання наклепницької кампанії на адресу покійного наркома освіти УССР, а також московське інтернування М. С. Грушевського, який виступав ключовою фігурою у зв'язках з українськими ученими поза межами УССР, насамперед з таким визначним дослідницьким осередком, як НТШ у Львові. Трагічні події в Наддніпрянщині негативно вплинули на ці контакти. І якщо урядові кола республіки ставилися до будь-яких зв'язків із закордоном з підозрою, що дедалі зростала в атмосфері шпигуноманії та масових репресій, то й галицька інтелігенція небезпідставно вважала керівництво ССРСР та підсоветської України винуватцями голоду й згортання українізації. Через самогубство М. Стронського у Львові навіть *«розійшлась поголоска, що наші академіки, саме К. Студинський, Ф. Колесса, В. Щурат і М. Возняк переслали на руки консуля (ССРСР у Львові. – Авт.) заяву, що зрікаються почесней академіків»¹⁵⁰.*

Перевірити останнє повідомлення львівського щоденника не маємо можливості, але зазначимо, що на той час західноукраїнські члени ВУАН лише формально вважалися академіками. І якщо громадська думка Східної Галичини дедалі неприхильніше ставилася до підтримування будь-яких контактів з окупа-

¹⁴⁸ *Галактіон Чіпка. Щоб не бачити і не чути!.. З приводу смерті Миколи Стронського, сотника УСС і вольного радянського консуляту // Діло. – 1933. – 6 серп. – Ч. 204. – С. 5.*

¹⁴⁹ *ДА СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 48084-ФП, т. 1, арк. 47.*

Прізвище М. Стронського як одного з чільних «увістів», які працювали у НКЗС ССРСР, згадувалося й у підсумковому «Обвинувальному висновку по справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»)» авторства секретно-політичного відділу ППУ УССР (жовт. 1933 р.) (Див.: *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.*: В 2 т. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К., 2003. – Т. 1. – С. 125).

¹⁵⁰ Див.: *Похорон М. Стронського // Діло. – 1933. – 7 серп. – Ч. 205. – С. 5.*

ційним тоталітарним режимом у Наддніпрянщині, то в УССР, у свою чергу, повним ходом йшов погром історичної школи М. С. Грушевського, керованої ним Історичної секції ВУАН як «осередку войовничого націоналізму»¹⁵¹, отже і його закордонних наукових зв'язків та співробітників, серед яких чільне місце посідали львівські академіки. У той же час шпальти львівських газет національного спрямування рясніли від образ на адресу К. Студинського, який за своє советофільство називався не інакше, як «*большевицьким агентом*». Прізвище його стало з'являтися у найнегативніших контекстах.

Провадячи «чистку» ВУАН від «ворожих елементів» і втративши через власні нерозважливі дії контроль за діяльністю НТШ у Львові після вимушеної відставки його голови К. Студинського, партійно-державне керівництво УССР демонструвало відверте небажання підтримувати українську науку і культуру в Галичині. Ідеологічні міркування вкотре беруть гору над загальнонаціональними інтересами, речниками яких проголошували себе більшовицькі керманічі республіки доби політики «українізації». Незалежна поведінка львівських членів ВУАН під час листопадової сесії Академії 1929 р. та їхня заява після повернення додому в «ундівській пресі», промови з гострою критикою більшовицького режиму на банкеті з нагоди 60-річчя В. Щурата у присутності советських дипломатів (грудень 1931 р.), постійні труднощі з надсиланням валюти за кордон та комплекс інших чинників, насамперед, ідеологічного плану, – все це спричиняє те, що восени 1933 р. владні структури підсоветської України пішли на брутальний розрив зв'язків з галицькими українознавцями.

У вересні 1933 р. апарат культпровідділу ЦК КП(б)У підготував проект постанови РНК УССР та ЦК Компартії України «Про стан і роботу Всеукраїнської Академії наук». Щодо львівських членів ВУАН у документі пропонувалося: «Позбавити звання академіків *Возняка, Колессу, Студинського, Щурата*, що, будучи членами Української Радянської Академії і мешкаючи на Західній Україні, цілком запродалися польським поміщикам та, ховаючись за брехливі декларації про інтереси української культури, скерували свою діяльність на відрив Радянської України від СРСР і перетворення її на буржуазну республіку, колонію імперіалістичних держав».

Водночас 17 вересня 1933 р. КПВ ЦК КП(б)У підготував російськомовний проект постанови РНК УССР про виключення зі складу дійсних членів ВУАН М. С. Возняка, Ф. М. Колесси, К. Й. Студинського та В. Г. Щурата, в якому, зокрема, йшлося: «*В 1929 г. при довыборах членов Всеукраинской Академии наук в состав академиком ВУАН вошли четыре научных работника Западной Украины: Возняк, Колесса, Студинский и Щурат, неоднократно декларировавшие свое сочувствие культурному строительству Советской Украины и свое желание принять в нем участие.*

Однако за последнее время выяснилось, что Возняк, Колесса, Студинский и Щурат своими декларациями и заявлениями о сочувствии культурному строительству рабочих и крестьян советской Украины только обманывали украинские трудящиеся массы, только прятали свое настоящее лицо. На самом деле Возняк, Колесса, Студинский и Щурат тесно связались с теми кругами господствующих

¹⁵¹ *Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і матеріали.* – К., 1998. – С. 319.

классов Польши, которые вместе с немецкими фашистами проводят политику интервенции по отношению к Советскому Союзу.

Возняк, Колесса, Студинский и Щурат полностью продались польским помещикам, желающим вернуть себе земли, конфискованные рабочими и крестьянами Советской Украины, и в соответствии с интересами этих помещиков направили свою деятельность на отрыв Советской Украины от СССР и превращение ее в колонию империалистических держав.

На основании этого правительство УССР постановляет: лишить звания членов Всеукраинской Академии наук Михаила Возняка, Филарета Колессу, Константина Студинского и Василия Щурата, как агентов польских помещиков и немецких фашистов, как врагов украинских трудящихся масс»¹⁵².

Документ цей цікавий не лише характерним «обязательным сквернословием», але й рівнем компетентності у справах ВУАН осіб, які, хоча й не «запродалися польським поміщикам», проте тим не менше нелегітимно привласнили собі право промовляти іменем «українських трудящих мас»: Кирило (а не «Костянтин», як у документі) Студинський дійсним членом ВУАН став ще 1924 р., на відміну від решти «виключених», яких справді було обрано до ВУАН у червні 1929 р.

22 вересня ці пропозиції розглянуло і в основному схвалило політбюро ЦК КП(б)У, зокрема вирішивши: «Постанову про позбавлення звання академіків Возняка, Колессу, Студинського, Щурата опублікувати від імені РНК, одночасно з опублікуванням резолюції Президії ВУАН з цього питання»¹⁵³. У процесі доопрацювання цього рішення й після погодження з ЦК ВКП(б) дійшли думки обмежитися постановою академічного керівництва (заховавши, таким чином, за його зігнутими спинами «віслучі вуха» справжніх інспіраторів цієї «акції»).

4 жовтня 1933 р. на засіданні Президії ВУАН за участю її президента О. О. Богомольця, а також членів Президії, академіків О. В. Палладіна й О. Г. Гольдмана та вченого секретаря Президії І. А. Адамовича і кількох запрошених «представників» було розглянуто питання про академіків з Галичини. Зазначалося, що «академіки Всеукраїнської Академії наук: Возняк, Колесса, Студинський і Щурат, які неодноразово декларували своє бажання взяти участь у культурному будівництві Радянської України, були обрані на цій підставі до Всеукраїнської Академії наук. На ділі ж Возняк, Колесса, Студинський і Щурат тісно зв'язалися з тими колами панівних класів Польщі, які провадять політику інтервенції щодо Радянського Союзу. Возняк, Колесса, Студинський і Щурат продались польським поміщикам, що прагнуть закабалити трудящих України, відновивши на Україні поміщицький лад».

Відтак, серйозно занепокоєна імперіалістичними «зазіханнями» львівських науковців, Президія ВУАН ухвалила: **«Академіків Возняка, Колессу, Студинського і Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас України»¹⁵⁴.**

¹⁵² Там само. – С. 294.

¹⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 10, арк. 151, 157; *Історія НАН України, 1929–1933*: Док. і матеріали. – С. 297–298.

¹⁵⁴ *Архів Президії НАН України*, ф. Р-251, оп. 1, спр. 55, арк. 63.

6 жовтня це ганебне рішення надрукувала харківська преса (як інформацію РТАУ з Києва від 5 жовтня)¹⁵⁵. 15 жовтня про нього стало відомо у Львові, а 28 жовтня західноукраїнська преса оприлюднила і самий текст постанови Президії ВУАН (щоправда, з деякими неточностями)¹⁵⁶.

«Вістка, що галицьких учених виключили з Української Академії Наук, не здивувала, мабуть, нікого, хто придивлявся політичним подіям на Радянській Україні за останні роки. Ці події йшли щораз виразніше по лінії верховодства русотяпського крила комуністичної партії більшовиків України. Можна би хіба дивуватися, що остання резолюція УАН приходить аж так пізно», – наголошувалося у редакційному коментарі «Діла». У публікації водночас слушно зауважувалося: *«Резолюція УАН не тільки осмішує саму цю установу, що від кількох літ зійшла до ролі пропагандивної ячейки для бойових декларацій; вона навіть **формально перериває останню нитку культурних зв'язків з Галичиною**, що й так стали неможливі наслідком всевладної контролю ГПУ над усім духовим життям Великої України»* (виділення наше. – Авт.).

Львівські газетярі звертали увагу на заідеологізованість тогочасної підсоветської науки, в якій для здобуття академічного звання надто бракувало самих лише учених досягнень: *«Знаючи склад Академії, ніхто не сумніється, що підставою до почеси академіка не стають чисто наукові заслуги. Той самий ефектовний жест, який зробив радянський комісаріят освіти, коли призначив у свій час пенсію деяким галицьким письменникам, які не мали нічого спільного з комунізмом, повторився свідомо при виборі галицьких академіків: – нехай знають галицькі українці, що радянська влада вміє бути щедра і розуміє «культурну» роботу»*. Та галицько-наддніпрянське «єднання» тривало недовго й відійшло у небуття разом з брутальним припиненням «українізації»: *«Коли за радянськими вченими, що з найкращими намаганнями стосували марксівську методу, засудженими на заслання за націоналістичні «ухили», прийшли самогубства таких оборонців радянського ладу як Хвильового та Скрипника, стало ясно, що ніякий галицький робітник пера не зможе підтягнутись до шнурка, привезеного на Україну московським диктатором Постишевим»*.

Завершувалася стаття моралізаторським пасажем, з яким, утім, важко не погодитись: *«Мимохіть насуваєється думка, що, може, таки краще було би, якби галицькі академіки випередили були резолюцію, що позбавляє їх дотеперішньої почеси і зріклися її з приводу смерти М. Скрипника, якому фактично це становище завдячували. Така резигнація могла була заступити слова кондоленційної телеграми і заощадити їм нинішньої неприємності...»*¹⁵⁷.

¹⁵⁵ Див.: *Постанова Президії Всеукраїнської Академії наук про академіків – Возняка, Колесу, Студинського, Щурата // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 6 жовт.; Комуніст. – 1933. – 6 жовт.; Пролетарій. – 1933. – 6 окт.*

¹⁵⁶ Див.: *Галицькі вчені виключені з Академії Наук! // Діло. – 1933. – 15 жовт. – Ч. 271. – С. 1; «Запродались польським обшарникам!...»: Текст постанови про виключення галицьких учених з Академії Наук // Діло. – 1933. – 28 жовт. – Ч. 284. – С. 3.*

¹⁵⁷ Див.: *Виключили... З приводу останнього подвигу Комісаріяту освіти УСРР: [Редакційна] // Діло. – 1933. – 16 жовт. – Ч. 272. – С. 1.*

Згадану постанову Президії ВУАН 11 січня 1934 р. затвердила сесія Всеукраїнської Академії наук¹⁵⁸. Мабуть, саме на цій підставі у закордонному українознавстві тривалий час тим роком датувалося виключення галицьких науковців зі складу Академії¹⁵⁹. Втім, не можна не погодитися з Н. Д. Полонською-Василенко, яка зауважила з цього приводу: «Щаслива доля цих академіків в тому, що вони перебували у Львові, і справа мала для них тільки матеріальний характер: позбавлення платні академіка. Якби вони були в Києві, зазнали б такої ж долі, як академік С. Л. Рудницький, який на Соловках покутував гріх довірливості до большевиків»¹⁶⁰.

У жовтні 1933 р. увагу громадськості знову прикувало до себе Консульство ССРСР у Львові. 21 жовтня член ОУН, 18-річний М. Лемик, який прийшов туди нібито з клопотанням про виїзд до підсоветської України, пострілами з револьвера убив секретаря Консульства О. Майлова й поранив іншого співробітника дипломатичного представництва¹⁶¹. Цим терористичним актом ОУН начебто мала на меті висловити протест проти голодомору в Україні. Однак справжні цілі керманічів організації були далеко не однозначні. Чималу роль у підготовці й здійсненні даної акції відіграло й намагання провладу ОУН якимось обілити себе перед українською спільнотою, оскільки щойно перед тим виявилася наявність в організації осіб, які працювали на польські органи безпеки.

З приводу низки терористичних актів, влаштованих у той час оунівцями, зокрема й нападу на Консульство ССРСР у Львові, «Діло» зауважувало: «Ця метушливість ОУН має на меті або зрегабілізувати себе в очах своїх членів, або дати в той спосіб демонстративну відповідь голосам зпосеред організованого громадянства, які голосно і недвозначно домагалися від керманічів нинішнього українського підпілля – просто ОУН розв'язати»¹⁶².

Напад на советське представництво у Львові й процес над М. Лемиком досить широко висвітлювалися у пресі УССР¹⁶³. З публікацій можна було дізнатися про подробиці цієї події, але неможливо було скласти думку про її причину. Події 21 жовтня 1933 р. у Львові назагал пов'язувалися із загадковою «розгнужданою антисоветською кампанією» у Західній Україні. «Незважаючи на наші застереження (у липні – серпні), в Галичині провадилося розгнуждане антисоветське цькування, яке створило сприятливу обстановку для замаху на наше консульство у Львові»¹⁶⁴, – зафіксував 27 листопада 1933 р. у своєму щоденнику поспред ССРСР у Варшаві В. О. Антонов-Овсієнко.

¹⁵⁸ Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 56, арк. 14; Вісті ВУАН. – 1934. – № 1. – С. 11.

¹⁵⁹ Див., напр.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. – С. 39; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 3085.

¹⁶⁰ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні... – С. 39.

¹⁶¹ Див. докладніше: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. I: 1920-1939 / За ред. С. Ленкавського. – С. 337–348; Півторадні В. Замах на вулиці Набеляка // Жовтень. – 1980. – № 1. – С. 104–112; № 2. – С. 116–129; та ін.

¹⁶² Збільшена діяльність ОУН, українське громадянство й польські погрози: З приводу вчорашньої демонстрації перед львівським воевідством: [Редакційна] // Діло. – 1933. – 2 листоп. – Ч. 289. – С. 1.

¹⁶³ Див., напр.: Вісті ВУЦВК. – 1933. – 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29 жовт.; 1, 3 листоп.

¹⁶⁴ Цит. за: Документи й матеріали по історії советско-польських отношеній. – М., 1969. – Т. VI: 1933–1938 гг. – С. 110–111.

Отже, ні в советській пресі, ні у повідомленнях дипломатів ССРСР не афішувалося, що «антисоветське цькування» спричинили об'єктивні чинники – голод і розгортання репресій. Насправді ж дипломатичні представники Советського Союзу за кордоном, зокрема у II Річпосполитій, фактично були не лише провідниками сталінської зовнішньої політики, а й водночас заручниками тоталітарного режиму ССРСР.

У тогочасних публікаціях у пресі УССРСР, зокрема щодо подій у Західній Україні й персональних оцінок галицьких культурно-освітніх діячів, вигадки сталінських слідчих примхливо поєднувалися з «живою творчістю мас». Так, наприкінці 1933 р., вже після виключення галицьких науковців зі складу ВУАН, у республіканському офіціозі було вміщено статтю, де зводився брудний наклеп на К. Студинського. Його назвали ученим у лапках, науковцем «од дворущництва», «ундівським лазутчиком», «наймитом польського імперіалізму»¹⁶⁵. До цього «джентльменського набору» долучався й закид за публікацію ним 1927 р. інформаційних повідомлень для галицького читача про подорож до УССРСР, де, зокрема, містилися такі рядки: «*Два секретарі нар[однього] комісаря освіти Ерстенюк і Бадан – галичани. Хоча не знайомі раніше, вітаємося як братя*»¹⁶⁶. Оскільки останніх на той час уже було репресовано, це давало підстави долучити й К. Студинського до фантомної «контрреволюційної шпигунської організації».

Отже, якщо статті К. Студинського про власний побут в УССРСР 1927 р. викликали роздратування у некомуністичних національних колах Західної України, які, очевидно, небезпідставно вважали їх «глюоріфікацією більшовицького режиму», то пильне око харківського газетяра зразка 1933 р., зі свого боку, натомість вишукувало у тих самих публікаціях «контрреволюцію», вбачаючи у них зауважливане висвітлення діяльності емісара закордонних «центрів», який налагоджував зв'язки з місцевими «шкідниками».

Ще різкішою ця «критика» стала 1934 р., коли наслідки «чистки» 1933 р., проведеної «за вказівками тов. Постишева», вже було «осмислено». Своім вістрям ця «критика» спрямовувалася, зокрема, проти М. С. Грушевського і його закордонних наукових контактів, в яких вагомую роль відігравали галицькі учені. Брутальної критики зазнавали навіть бібліографічні замітки про закордонне українознавство, що їх подавала редагована Грушевським «Україна». З приводу щорічних «Оглядів українознавства поза межами УССР» цього часопису директор Українського наукового інституту книгознавства (sic!) С. Якубовський зауважував: «Штатний автор цих оглядів, Володимир Дорошенко¹⁶⁷, подає без жодних застережень і класових оцінок емігрантську літературу явно фашистського на-

¹⁶⁵ Див.: Таран Ф. Шкурат на вогні // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 груд.

¹⁶⁶ Див.: Студинський К. З побуту на Радянській Україні: VI. Правописна конференція в Харкові // Діло. – 1927. – 27 лип. – Ч. 164. – С. 2.

¹⁶⁷ Володимир Вікторович Дорошенко (1879–1963) – укр. громад. і політ. діяч, член РУП і УСДРП (до 1911 р.), бібліограф, літературознавець. Переслідуваний царатом, 1908 р. переїхав до Львова, де до 1944 р. працював у б-ці НТШ (з 1937 р. – з перервою – її директор). З 1944 р. – в еміграції. Помер у Філадельфії (США). Огляди закордонного українознавства готував на прохання М. С. Грушевського, який, напр., 18 верес. 1924 р. згадує у листі до К. Студинського про обіцянку Дорошенка подати закордонну бібліогр.: «Час би йому вже бути, тому оглядови»; 11 жовт. 1924 р. прохання до того ж кореспондента: «Дорош[енкові] нагадайте, щоб прислав скорше огляд галицького наук. руху за 1914–1923 [...]»; 21 лип. 1925 р. чергове нагадування: «Але чому Дорошенко досі не прислав огляду для «Укр[аїни]»? Пеку-

пряму. Іноді він на сторінках радянського журналу починає, навіть активно, вихвалити свій жовто-блакитний крам...»¹⁶⁸.

Ідеологічне спрямування цієї кампанії, звичайно, добре розуміли українські науковці за кордоном. Так, професор празьких високих шкіл Ст. Сірополко (1872–1959), аналізуючи появу вищезгаданої статті й інкримінування у ній «націоналістичної настанови» бібліографічним виданням ВУАН, робив «логічний» висновок: «Очевидно, єдиний засіб знищити «націоналістичну настанову» в бібліографічних працях – це *наказати бібліографам забути про існування української літератури, публіцистики та науки перед жовтневою революцією та про існування українських земель і кольоній поза межами Сов[ітської] України*»¹⁶⁹ (виділення наше. – Авт.).

Ці слова виявилися пророчими. Сталінська «команда» з блискавичною швидкістю збудувала своєрідний «протоберлінський мур», що відгородив Советський Союз від навколишнього світу, названого сталінською пропагандою «імперіалістичним оточенням». Щодо підсоветської України, то це проявилось у фактичному припиненні будь-яких контактів зі Східною Галичиною. Праці українських учених, які мешкали за західними кордонами УССР, було вилучено з наукового вжитку і майже на півстоліття покладено на полиці «спецхранів». Власне, те саме відбувалося і з листуванням жителів обох регіонів, оскільки з советського боку посилювалася перлюстрація кореспонденції, що часто взагалі не доходила до адресатів. Та й самі піддані ССРСР присилувані були до жорсткої самоцензури. Так, у січні 1935 р., звертаючись до дирекції Театру Революції у Харкові, Я. Галан робив прикметний закид: «*Взагалі за два останні роки дочекались від вас відповіді – неможливо. Це чорт знає що таке. Невже ж так тяжко написати за кордон?*»¹⁷⁰.

Написати за кордон мешканцям підсоветської України було, можливо, й не тяжко, але надто вже небезпечно. Додавалися й цензурні перепони, насамперед, з боку комуністичної адміністрації. Як пригадував відомий львівський поет, перекладач та художник С. Гординський (1906–1993): «До кінця 1933 р. ми (львівські митці. – Авт.) мали, хоч і невеликі, але все-таки зв'язки з мистецькими колами Східної України [...]. Мистецькі видання з УРСР доходили до Львова, а галицькі – до Харкова і Києва, я сам мав непоганий зв'язок з харківським державним видавництвом «Мистецтво» [...]. *З початком 1934 р. цей обмін зовсім перервався, бо пошта почала все повертати назад*»¹⁷¹ (виділення наше. – Авт.).

чо потрібно». Лист від 14 жовт. 1928 р. з'ясовує таку тривалу затримку з виконанням доручень Історичної секції ВУАН: «Дуже рад, що Дорошенкові розширили помешкання, буде йому краще працювати. А то різні роботи, які ми йому замовили і оплатили ще в 1925–6 рр., досі ним не доведені до кінця і нам не прислані; фактично не міг працювати мешкаючи всею родиною в 1 кімнаті» (Див.: *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. – С. 159, 162; 175, 233; див. також: *Дорошенко В. Українознавство поза межами УСРР // Україна. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 131–150; 1929. – Берез.-квіт. – Кн. 33. – С. 102–126; 1930. – Лип.-серп. – Кн. 42. – С. 119–142*).

¹⁶⁸ Якубовський С. Проти контрреволюційних, націоналістичних настанов в бібліографічних працях ВУАН // *Більшовик України*. – 1934. – № 2. – С. 91.

¹⁶⁹ Сірополко Ст. «Націоналістична настанова» в бібліографічних працях Сов. України // *Діло*. – 1934. – 4 лип. – Ч. 174. – С. 6.

¹⁷⁰ Галан Я. Твори: У 4-х т. – К., 1980. – Т. 4. – С. 680.

¹⁷¹ Гординський С. АНУМ: [Спогади] // *Сучасність*. – 1985. – Ч. 4. – С. 50.

Зрозуміло, що масові арештування й сфабриковані процеси у Наддніпрянщині викликали безліч болючих запитань у Західній Україні (особливо коли це стосувалося земляків чи родичів) й негативно впливали на ставлення значної частини галицької громадськості до комуністичної адміністрації підсоветської України. В той же час замість об'єктивних відомостей про становище у Советському Союзі та в УССР за кордон надходила лише дозована й відповідним чином препарована інформація, що нагадувала тонесеньку цівку, яка витікає з піщого годинника¹⁷². Саме тоді – на зламі 1920–1930-х років – більшовицький режим запровадив на контрольованій ним території системну безпардонну фальсифікацію реальності. Монополізованими засобами масової інформації зовнішній світ подавався підданим ССРСР у надзвичайно викривленому, майже сюрреалістичному висвітленні (невдовзі це спотворене зображення дійсності було канонізоване як метод «соціалістичного реалізму»).

В обстановці штучно створеного інформаційного вакууму блискавично поширювалися всілякі чутки, вигадки, ідеологічні міфи. Розповсюдженню їх мимохіть сприяла й польська влада, що систематично вела наступ на українське друковане слово у Східній Галичині. Так, залишивши редакцію журналу «Вікна» влітку 1932 р. (у вересні того ж року часопис був взагалі закритий), до 1935 р. жив без роботи у тестя на Гуцульщині у с. Березів-Нижній Я. Галан. Один з його тодішніх найближчих друзів, В. Шаян¹⁷³, який мешкав у тому ж селі, у жовтні 1932 р. писав у Харків керівництву літорганізації «Західна Україна» з приводу друкування своїх творів: «Якщо Ви в силі увявити собі жахливу, глуху березівську відірваність – ніякогісінького радянського журналу чи книжки, ніякої преси, крім найпоганіших шмат, часті ревізії й стала їх загроза (забирають тоді найневинніші манускрипти, зовсім їх не читаючи) – тоді відпишете мені напевно»¹⁷⁴.

Зрозуміло, що у такій ситуації пропагандистський часопис «СССР на стройке», що вряди-годи, як і інша легальна й нелегальна література, потрапляв до Березова завдяки старшому братові Ярослава – Іванові Галану (1898–1937)¹⁷⁵, – своєю парадною ура-інформацією формував у читачів хибне уявлення про перебіг реальних процесів у Советському Союзі. До речі, його дванадцяте число за 1933 р. цілковито присвячувалося будівництву сумнозвісного Біломорсько-Балтійського каналу.

Цим браком автентичних відомостей про становище в ССРСР значною мірою пояснюються такі рядки з листа Я. Галана дружині, яка студіювала медицину у Харкові (18 лютого 1934 р.)¹⁷⁶: «Хоч яке життя не тяжке, та які ми щасливі, що довелося жити нам в такій великій епосі змагань за новий світ – світ соціалізму. З

¹⁷² Див., напр.: *Складні шляхи пресової інформації про Світи // Діло*. – 1934. – 22 груд. – Ч. 344. – С. 3.

¹⁷³ Про нього докладніше див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 313.

¹⁷⁴ *ЦДАМЛМ України*, ф. 579, оп. 1, спр. 33, арк. 92.

¹⁷⁵ Про І. Галана докладніше див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 313.

¹⁷⁶ Студентку Харк. медінституту *Г. І. Галан* (Геник) арештувало Харк. обл. упр. НКВД УССР 30 серп. 1937 р. Вже через тиждень (7 верес.) складено довідку по її «справі», де, зокрема, зазначалося: «*Галан* – убежденная украинская националистка-фашистка. В СССР прибыла из Галиции по визе, незаконно выданной быв. советским консулом в Львове *Радченко* (осужден как [онтр] р[еволюционер]-националист).

подивом і пошаною дивлюся на вождя радянського (і не лише радянського) пролетаріату Сталіна, що його прізвище побіч імен Маркса і Леніна глибоко вріжеться в пам'ять майбутніх тисячів... Будь горда суть, що ти, як малюсінька дівчинка, працюєш під його могутнім керівництвом, під керівництвом авангарда рад[янського] пролетаріату»¹⁷⁷.

Отже, відсутність правдивої інформації про реальне життя підсоветської України сприяла поширенню у Галичині всіляких чуток, особливо щодо долі репресованих західноукраїнських інтелігентів. Так, наприклад, у травні 1934 р. «Діло» сповіщало: «Прийшли до нас звістки, що галичанина Василя Бобинського, відомого поета, що кілька літ тому виїхав до Харкова, комуністична влада засудила на «ізоляцію», як контрреволюціонера. Бобинський видавав у Львові радянофільський журнал «Вікна», а у Харкові викладав в Інституті народної освіти. Своїми поглядами він все був комуніст»¹⁷⁸. Того ж дня – 9 травня – І. Галан листовно адресувався до молодшого брата з проханням верифікувати це повідомлення щоденника, якому він, советофільськи налаштований, не надто довіряв: «Запитай Анну (тобто дружину Я. Галана. – *Авт.*), чи се правда, що Боб[инського] Василя вислали на північ? Таке було в «Ділі»...»¹⁷⁹. Характерно, що 1956 р. П. Козланюк пригадував, як «в 1940 році у Львові були вісті, що В. Бобинський звільнений з таборів і живе з сім'єю десь у селі Московської обл.»¹⁸⁰. Насправді ж, відомого західноукраїнського поета стратили ще 28 січня 1938 р. Сумна доля спіткала і його родину¹⁸¹.

Певні висновки могла робити галицька суспільність щодо репресій проти земляків в УРСР з погромних публікацій харківської чи київської преси. Так, коментуючи появу в друкованому органі НКО УРСР статті, спрямованої проти «українського націоналізму на географічному фронті» та його лідера – академіка ВУАН С. Л. Рудницького¹⁸², Ст. Сірополко в'їдливо зауважував на шпальтах «Діла»: «До нечисленних проривів на різних фронтах культурно-господарського життя Сов[ітської] України прилучився за останній час ще один прорив, а са-

Муж *Галан* – Ярослав – является членом контрреволюционной фашистской организации «УВО – ОУН» и агентом польской дефензивы в Львове [...]. О результатах своей контрреволюционной работы на Украине информировала *Галана Ярослава* условными письмами [...]. Кроме того, сообщила ему таким же путем ряд шпионских сведений. В 1933 г. посетила польское консульство в Харькове, где была принята лично консулом, которому сообщила ряд сведений по медицинскому институту».

На підставі цих сфабрикованих матеріалів 23 верес. 1937 р. Г. І. Галан було розстріляно. Мабуть, з метою замаскувати блискавичний характер розправи з нею до «справи», поряд з оригіналами протоколів допитів від 2 та 12 верес., додано машинописні копії протоколів від 23, 26 берез. та 1 квіт. 1937 р., оригінали яких відсутні у «справі». Втім, можливий і такий варіант, що 1937 р. Г. І. Галан арештовували двічі і спершу звільнили. Ця обставина ще потребує з'ясування. Реабілітовано Г. І. Галан 1960 р. (Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 245–247, 313–314, 338–339).

¹⁷⁷ Держ. арх. Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 98.

¹⁷⁸ Див.: *Ще один «контрреволюціонер» // Діло*. – 1934. – 9 трав.

¹⁷⁹ Держ. арх. Івано-Франківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 102.

¹⁸⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 86, оп. 1, спр. 264, арк. 1.

¹⁸¹ Див.: *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій*. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 65–67; *Дубина М.* Василь Бобинський // *Літ. Україна*. – 1990. – 26 квіт.

¹⁸² Див.: *Ландо І.* Український націоналізм на географічному фронті // *Комуністична освіта*. – 1934. – № 3. – С. 45–58.

ме – на географічному фронті. За найголовнішого шкідника на цьому фронті вважає большевицька влада відомого українського географа акад. проф. д-ра Степана Рудницького [...]».

Розглянувши «аргументи» І. І. Ландо – автора спрямованої проти С. Л. Рудницького публікації і його наступника на посаді директора науково-дослідного інституту географії та картографії, – Ст. Сірополко дійшов такого висновку: «Хоч І. Ландо у своїй статті й кваліфікує проф. Рудницького «фальсифікатором наукових даних», «фальшивомонетчиком від науки» і т. п., все ж даремно шукати в ній будь-яких аргументів для обґрунтування такої кваліфікації проф. С. Рудницького, як географа, та для заперечення його наукових поглядів. Правда, і завдання автора було значно скромніше, а саме [...] – витягти з праць проф. С. Рудницького та інших українських географів все те, що могло б стати пунктом для обґрунтування їх в націоналістичному прориві на географічному фронті»¹⁸³.

13–15 грудня 1934 р. у Києві відбулася виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В. В. Ульяхова. 17 грудня на підставі її вироку у першій «кіровській хвилі» було розстріляно 28 представників української інтелігенції, в тому числі західноукраїнських літераторів Івана (1905–1934) та Тараса (1909–1934) Крушельницьких, а також Р. Сказинського (1901–1934)¹⁸⁴.

В той же час репресії зазнали й інші члени численної родини Крушельницьких: її голова, письменник і громадський діяч, колишній міністр освіти ЗУНР, а згодом видавець советофільського часопису у Львові «Нові шляхи» Антін Володиславович (1878–1937) (у грудні 1934 р. його «справу» направили на додаткове «розслідування», а 28 березня 1935 р. виїзна сесія того ж судового органу засудила А. В. Крушельницького до десяти років позбавлення волі¹⁸⁵), а також двоє його інших синів – Богдан (1906–1937) і Остап (1913–1937) – й дочка Володи-

¹⁸³ Див.: *Сірополко Ст.* Націоналістичний прорив на географічному фронті Сов. України // *Діло.* – 1934. – 3 лст. – Ч. 173. – С. 2.

¹⁸⁴ Повідомлення про це подавала львів. преса за радянськими часописами та західними й польськими інформагентствами. Див., напр.: *Кого арештували большевики на Україні* // *Діло.* – 1934. – 16 груд. – Ч. 338. – С. 1; *В. Мудрий*. Чергова хвиля терору на Україні // *Там само.* – 19 груд. – Ч. 341. – С. 1–2; *Офіційне потвердження вістки про розстріли на Східній Україні* // *Там само.* – 20 груд. – Ч. 342. – С. 1; *Вирок військової колегії Найвищого Суду Союзу РСР у Києві в справах про терористів-білогвардійців* // *Там само.* – 22 груд. – Ч. 344. – С. 1; та ін.

¹⁸⁵ По одній «справі» з А. В. Крушельницьким проходив також **Юліан Олександрович Бачинський** (1870–1940) – укр. громад. діяч і політик, публіцист; член Русько-укр. радикальної партії, з 1899 р. – УСДП; автор праці «*Україна irredenta*» (1895). 1918 р. – член Укр. нац. ради ЗУНР, 1919 р. – представник УНР у Вашингтоні. У 1920-ті роки жив у Берліні, входив до групи кол. диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, займав виразну советофільську позицію. 12 квіт. 1928 р. Консульство СРСР у Німеччині повідомляло Уповноваженого НКЗС СРСР у Харкові: «К нам обратился с просьбой разрешения въезда в СССР Юлиан Бачинский, известный украинский публицист, сотрудник Петрушевича. В группе Петрушевича и вообще среди украинск[ой] эмиграции – это одна из авторитетных фигур [...]». В печаті виступає завжди рішительним советофилом [...]. По нашему мнению, его ходатайство необходимо удовлетворить, т. к. отказ будет понят, как нежелание показать действительное положение вещей, произведет сильное отрицательное впечатление на советофильскую группу и даст повод для провоцирования СССР противной» (*ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 2674, арк. 23). Дозвіл на в'їзд до СРСР був отриманий, але під час транзиту через Польщу Ю. Бачинський був заарештований і рік провів у в'язниці. Приїхав у Харків влітку 1934 р., працював у вид-ві «УРЕ». У в'язниці 4 листоп. 1934 р., засуджений 1935 р. до десяти років таборів, де (за деякими відомостями) й помер 1940 р. (Див. також: *Бегей І.* Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К., 2001. – 256 с.).

мира (1903–1937) (у березні – квітні 1935 р. Особливою нарадою при НКВД ССРСР кожний з них був засуджений до п'яти років таборів).

Крушельницькі приїхали зі Львова в УССР, до Харкова, у 1931–1934 рр. 3 листопада 1931 р. навчалася в аспірантурі Венерологічного інституту Володимира, лікар-дерматолог за фахом. Згодом вона працювала там же асистентом. У вересні 1932 р. разом з сестрою, яка провела відпустку у Львові, приїхав до Харкова Іван Крушельницький, котрий працював співробітником Всеукраїнської картинної галереї¹⁸⁶. 11 травня 1934 р. до підсоветської України прибули Антін Володиславович з дружиною, Богдан (з дружиною) і Остап Крушельницькі, а також донька Івана – Лариса (майбутня авторка мемуарів). Нарешті, у липні 1934 р. до Харкова приїхав Тарас Крушельницький з дружиною. А. В. Крушельницький поєднував письменництво з роботою у видавництві «Українська радянська енциклопедія», Богдан був науковим співробітником у Науково-дослідному інституті тваринництва, Остап викладав німецьку мову в одному з харківських вузів.

Мотиви, що спонукали цю відому родину галицьких інтелігентів до переїзду в УССР, вочевидь полягали в їхньому політичному советофільстві та прагненні дістати роботу за фахом (що для українців з вищою освітою у II Річипосполитій було практично неможливо). Зрозуміло, що самий факт приїзду А. В. Крушельницького з родиною у підсоветську Україну 1934 р. свідчив про його необхідність щодо масштабів трагедії, яка відбувалася тоді в УССР. Ці настрої патріарха сім'ї передає Л. Крушельницька: «*Ну що ж, голод, – казав дідуньо, – ми вже не один голод пережили, це ж не вічне...*»¹⁸⁷. Що ж до репресій, чутки про які перманентно доходили до Львова, то на думку спадав заспокійливий штамп тогочасної московської пропаганди: «У нас даремно не заарештовують». До того ж, політична діяльність за кордоном на користь ССРСР і УССР, здавалось би, мала слугувати своерідною «охоронною грамотою» під час перебування в Україні.

Вже після виїзду Крушельницьких, «Діло» подало власний розлогий коментар, аналізуючи поголоски щодо ймовірної чергової советської амністії для емігрантів і підсумовуючи сумний досвід попередніх взаємин української еміграції та галичан-советофілів з комуністичною адміністрацією ССРСР/УССР: «*Історія одної поворотної хвилі української еміграції на Радянську Україну і виїзд туди більшого числа галичан на постійні посади – це така наглядна лекція, що до неї не треба додавати ніяких аргументів. Знаємо десятки імен людей, що виїхали на Радянську Україну як захоплені новим режимом, у численних випадках як щиро переконані оборонці цього ладу, навіть завзяті комуністи. Знаємо, яка доля стрінула радянського представника Лапчинського, за «панування» якого найсильніше роз-*

¹⁸⁶ За видачу І. Крушельницькому дозволу на в'їзд в УССР «без попереднього узгодження з ЦК» політбюро ЦК КП(б)У 19 листоп. 1932 р. оголосило догану заст. Уповноваженого НКЗС ССРСР у Харкові І. П. Туру (*Запарішоку*), також галичанину (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 315).

¹⁸⁷ *Крушельницька Л. І.* Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л., 2001. – С. 77.

Аналогічними мотивами послуговувався й Я. Галан у неодноразових клопотаннях про надання йому советського громадянства й права в'їзду в УССР. Про одну з таких спроб (чи не останню?) свідчить документ, який зберігся серед паперів, вилучених під час арешту у його дружини. 7 черв. 1935 р. апарат НКЗС ССРСР сповіщав Г. І. Галан: «*В ответ на Ваше письмо Консульский отдел НКВД сообщает, что ходатайство о приеме в Союзное гражданство гр. Галан Ярослава Александровича постановлением ЦИК ССРСР от 22/V-35 г. отклонено*» (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 315).

рослося на галицькому ґрунті радянофілство, знаємо, як скінчили Коссак, Тютюник, Букшований, Добротворський – усі під стінкою. Про засланих на каторгу або замучених у чрезвичайці вже і не згадувати».

Щоденник наголошував на безправному становищі пересічного підданого «Батьківщини трудящих», а тим більше її «новонавернених» громадян, які прибували до СРСР з-за кордону у пошуках праці чи через свої політичні симпатії: «Кожний громадянин Радянського Союзу може через ніч потрапити у контрреволюціонери, хоч би його поведінка льюбляного, смиреннього, мовчазного громадянина не змінилася в нічому. Вистачає донос, провокація, особисті порахунки з якимось партійником, поліцаєм, агентом. Атмосфера громадянського життя в європейських країнах і Рад. Союзі така ріжна у своїх найглибших основах, що людина, яка переїздить радянський кордон, бачить, що вїхала у новий світ, де панують зовсім інші закони моралі, справедливости, чести [...]. Совітський громадянин це одно кільце у величезній машині, якою кермують фанатики. Його вражіння, пересвідчення, світогляд мають право існувати тільки в такій формі, яка дозволена урядом і корисна для нього. У комуністичному режимі нема місця на індивідуальну творчість, ані особисті переживання».

Насамкінець стаття містила пораду з огляду на ймовірну советську амністію емігрантам: «Передовсім вертатися на Радянщину тим, які вже від літ на еміграції боронять советського ладу [...]. Вони повинні би покористуватись першою нагодою [...] і почати працювати в краю, до якого заохочують інших. Це один із найкращих способів перевірити свої погляди і з них – виликуватися. Гадаємо, що, якби нині, проголосивши амністію, радянський уряд відчинив одночасно кордони для своїх громадян і сказав одніське слово «емігруйте!», то перші виїхали би звідти ті, що вже роками каються, чому покинули зігнулу Європу»¹⁸⁸.

Виїзд родини Крушельницьких, як і Ю. Бачинського до УССР мав стати верифікацією їхніх советофільських переконань. Бодай часткове зцілення від власного советофільства коштувало цим галицьким інтелектуалам вочевидь надто дорого – їхнього життя...

Крушельницьких «брали» у два прийоми: у ніч на 6 листопада (Антон Володиславовича, Івана й Тараса) і в грудні 1934 р. (Богдана, Остапа й Володимиру). Під час арешту Володимири Крушельницької (15 грудня) у неї в помешканні ночувала племінниця Лариса. Сонну дитину (як свідчить акт обшуку) передали сусіду, а квартиру опечатали¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Див.: *Совітська «амністія» та її вартість // Діло. – 1934. – 17 серп. – Ч. 217. – С. 1–2.*

¹⁸⁹ До речі, авторка мемуарів не пам'ятає цей факт власної біографії. «Тету Влодзю забрали чи то з дому, чи то з роботи 12 грудня», – пише вона (Див.: *Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – С. 84*). Насправді арешт відбувся у ніч на 15 груд. 1934 р.

Духовну близькість з цією рідною людиною Л. І. Крушельницька пронесла крізь роки. У її зверненні до Ген. прокурора СРСР від 14 лип. 1956 р. з проханням з'ясувати долю репресованих родичів, зокрема, йдеться: «Поскольку я, после смерти матери (Галины Львовны Левицкой, профессора Львовской государственной консерватории, умершей в 1949 г.), осталась совершенно одна, и у меня нет никого из родных, мне бы очень хотелось узнать о дальнейшей судьбе моих родственников и разыскать их. В первую очередь тетю – врача-дерматолога Владимиру Антоновичу Крушельницкую, 1903 года рождения, работавшую до ареста в гор. Харькове.

Обвинувачення на адресу ув'язнених були традиційно фантастичними (А. В. Крушельницький, мовляв, був емісаром закордонної «ОУН» на чолі з Є. Коновальцем і налагоджував зв'язки з рештками розгромленого ГПУ УССР 1933 р. підпілля «УВО», організовував теракти проти «керівників партії і держави»), як фантастично тяжкою була й кара за нескоені злочини. І якщо представників чоловічої статі цієї сім'ї бодай якось можна було видати за «терористів», то з такої схеми цілковито «випадала» В. Крушельницька. Мужня жінка категорично відмовилася визнати себе «контрреволюціонеркою» чи «шпигункою». Здавалось би, сталінська Феміда мала задовольнитися чоловічою частиною родини, звільнивши єдину представницю жіночої статі. Та цього не сталося.

В «обвинувальному висновку» по її «справі», хоч і зазначалося, що «слідчих матеріалів для віддання оскарженої Крушельницької В. А. до суду недостатньо», однак, «враховуючи її соціальну небезпеку» (!), пропонувалося надіслати матеріали слідства на розгляд Особливої наради при НКВД ССРСР з клопотанням «про ув'язнення її у виправно-трудоному таборі терміном на *три роки*». Особлива нарада 10 квітня 1935 р. визначила цей термін у *п'ять років*, а 13 квітня Головне управління держбезпеки НКВД ССРСР у супровідному листі до цього рішення пропонувало київським колегам з першим же етапом, що відходить, відправити В. А. Крушельницьку на Соловки та взяти на особливий облік¹⁹⁰.

Трагедія родини Крушельницьких набула широкого розголосу серед галицького громадянства та української еміграції. У січні 1935 р. відомий український поет О. Олесь (1878–1944) під свіжим враженням від грудневого (1934 р.) повідомлення советської преси про розстріл двох синів А. В. Крушельницького, його однолітка й знайомого, написав у Празі драму «Земля обітована». У ній ідеться про трагедію сім'ї західноукраїнського літератора Шумицького (читай – Крушельницького), який виїхав до УССР з глибоким переконанням, що *«правда і майбутнє не тут, на*

Прошу повідомити мене о месте ее пребывания после отбытия наказания, или же прошу сообщить, куда следует обратиться для наведения справок о судьбе моих осужденных родственников...» (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 315; див. також: *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.*: В 2 т. – 2-е вид., доопрац. і доп. – Т. 1. – С. 199).

¹⁹⁰ З усіх Крушельницьких стосунок до реальної «УВО» мав лише Тарас. У свідченнях А. В. Крушельницького від 15 листоп. 1934 р. мовиться: «Мій син Тарас Крушельницький дійсно перебував членом організації «УВО» з 1928 р. 1929 р. восени він був арештований у справі нападу ув'язнів на т. зв. «східні торги» у Львові. Один з основних учасників цього нападу такий собі Терещук був завербований до організації «УВО» моїм сином Тарасом і, оскільки ця обставина з'ясувалась на суді – Тарас був засуджений до трьох років тюрми. Після виходу з в'язниці у 1932 р. Тарас вже не повертався до «УВО»...» (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 315).

Як зауважує Л. Крушельницька, «всі Крушельницькі загинули в 1937 році, коли на Соловках почалися масові розстріли [...]. Розстріляли після ще одного фіктивного суду, що відбувся 9 жовтня 1937 р. і виник вироком продовжити в'язням строки «без права переписки»...» (Див.: *Крушельницька Л. І. Рубали ліс...* – С. 99, 100). Насправді ж суду, навіть фіктивного, не було. 9 жовт. 1937 р. Особливою трійкою Упр. НКВД Ленінградської обл. у позасудовому порядку А. В. Крушельницький та його сини – Богдан і Остап – разом з іншими в'язнями, переважно представниками укр. інтелігенції, були засуджені до «вищої міри соціального захисту» – розстрілу – і страчені 3 листоп. А 25 листоп. 1937 р. та ж «інстанція» засудила до розстрілу й Володимиру Крушельницьку.

Рішенням Військової колегії Верховного Суду ССРСР від 19 жовт. 1957 р. «за відсутністю складу злочину» по смертно реабілітовано Івана й Тараса, постановою президії Харк. обл. суду від 10 берез. 1958 р. – Володимиру Крушельницьку. Реабілітовані по смертно також Антін Володиславович, Богдан і Остап Крушельницькі.

*Заході, а там, на Сході, звідки завжди сходило і сходить сонце»*¹⁹¹. Цей драматичний твір мав і особистий підтекст для його автора, який, опинившись на еміграції, одним з перших закордонних українських літераторів визнав більшовицьку владу та став на шлях співробітництва з нею, покладаючи чималі надії на політику «українізації». Так, 1922 р. представництво УССР в Берліні повідомляло, що «на еміграцію... зробило певне враження наближення до нас Олесья...»¹⁹². Упродовж 1920-х років його твори видавалися чималими тиражами в УССР.

Отже, драмою «Земля обітована» О. Олесь підводив ризику під власним колишнім советофілством. У вересні 1935 р. Генеральне консульство ССРСР у Львові за вказівкою НКЗС ССРСР адресувалося до місцевої польської влади з вимогою заборонити українському театру «Заграва» виставляти цю п'єсу, змістом якої, мовляв, є «*наклепи на Червону Армію і Советський Союз*»¹⁹³.

Відгукнулося на репресії щодо родини Крушельницьких і львівське «Діло», на сторінках якого, зокрема, зауважувалося: «На всій українській землі ніхто в те не повірить, щоби Антін Крушельницький зі синами [...] могли мати яке-небудь відношення до атентату (замаху. – *Авт.*) на Кірова. Вони ж були певно аж занадто лояльними громадянами УССР, але все ж вони були українцями з національним минулим. І тому постишівські та московські опричники їх розстріляли»¹⁹⁴.

Отже, упродовж 1930–1933 рр. внаслідок загострення політико-ідеологічної ситуації в ССРСР, стрімкого посилення впливу сталінського тоталітарного режиму на всі сфери суспільно-політичного й культурного життя країни, набирання обертів репресивною машиною, згортання «українізації» в УССР відбулося різке звуження сфери контактів Наддніпрянщини зі Східною Галичиною. Трагічний характер подій у підсоветській Україні, систематичні й системні репресії проти української інтелігенції, голодомор 1932–1933 р. спричинили відмову переважної більшості галицької/західноукраїнської інтелігенції від колишніх просоветських симпатій і сподівань на те, що УССР є «П'ємонт українського народу».

Аналогічні процеси відбувалися тоді й у порівняно вузькому колі західноукраїнської комуністичної інтелігенції. Ще 1932 р. намітився розлам у письменницькому об'єднанні «Горно» у Львові, що видавало часопис «Вікна». У 1934 р. частина колишніх співробітників журналу випустила у Львові літературний альманах «Поцейбіч», яким задекларувала свій розрив з власним комуністичним минулим. Один з нечисленних «ортодоксів» – П. Козланюк – у заяві з цього приводу, зокрема, писав: «Як організатор і член літературної групи «Горно» заявляю, що [...] альманах «Поцейбіч» випустили шахрайством замасковані націоналісти – кол[ишні] співробітники «Вікон» В. Дмитрин, К. Яран і націоналістичні кумпани з-поза «Горна» [...]. Альманах «Поцейбіч» змайстрували шахрайством згадані панове, щоб під маскою горнівської ідеології знову прийти в робітничо-селянські ряди на зах[ідно]українських землях з метою дворушництва й націонал-фашистського шкідництва». З цією заявою солідаризувався й Я. Галан, який заявив, що «*згада-*

¹⁹¹ Олесь О. Земля обітована: Драма на 4 дії // *Його ж.* Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 148.

¹⁹² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 25 зв.

¹⁹³ Див.: Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Л., 2000. – Вип. 7. – С. 399.

¹⁹⁴ В. М[удрий]. Чергова хвиля терору на Україні // *Діло.* – 1934. – 19 груд. – Ч. 341. – С. 2.

ний «альманах» є ділом агентів Коновальця: Ярана, Дмитрина, Дереша, Розенберга й Рудика, які ще за існування «Вікон» усіма засобами намагалися саботажувати роботу «Горна» й звести її в болото українського націоналізму»¹⁹⁵.

Отже, витримані у традиційній сталіністській фразеології тогочасного Комінтерну, ці заяви нібито засвідчують, що їхні автори нездоланні. Однак це поверхове враження. Насправді ж вони глибоко переживали розрив зі своїми колишніми товаришами, про що переконливо свідчило їхнє листування. Так, 7 березня 1934 р. П. Козланюк писав до Я. Галана, що у Львові комуністична інтелігенція фактично опинилася в ізоляції, «нема з ким говорити і взагалі всюди – мракобезпутство. Якась така атмосфера, як за небіжки Австрії в 1918 р.»¹⁹⁶. Стан душевної кризи та зневіри передає й наступна фраза з листа І. Галана до молодшого брата від 9 травня того ж року: «*Ти маєш повну рацію в тому, що писав в передостанньому листі про фашизацію укр[аїнської] інтелігенції. Треба підкреслити, що укр[аїнська] інтелігенція є на 100% нікчемніша за польську й жидівську*». І в тому ж таки листі Іван, як «толстоцевець», тобто людина, більш спроможна чинити опір ударам долі, намагається підбадьорити свого «меншого»: «Смішне є те, що Ти пишеш в тридцятий рік життя про старість. Як Тобі не сором? Що Ти є духовна каліка чи що?»¹⁹⁷.

Історія КПЗУ ще чекає на своє об'єктивне висвітлення. Це справді героїчна і водночас страдницька історія, в якій чимало драматичних зіткнень ідеалів, що надихали на боротьбу з окупантами за возз'єднання усіх українських земель, з жахливою реальністю, що у вигляді сталінського (російського) тоталітаризму фактично була найбільшим ворогом комуністичного руху на західноукраїнських теренах.

Суперечності, що ятрили сумління багатьох комуністів-підпільників, образно відтворено у романі «Сестри Річинські» львівської письменниці І. Вільде (1907–1982). Один із героїв твору, підпільник Б. Завадка, у розмові з інструктором ЦК КПЗУ, «товаришем Зеленим», каже: «*Зрозумійте, дорогий товаришу, що тисячі-тисяч нас роками б'ються в тенетах поміж двома крайностями. З одного боку – щаслива, не подибувана досі в історії ера людства, мало що не райське життя на землі, ідилічні малюнки святково одітих в українські народні строї хлопців і*

195 Див.: Письменники з «Горна» п'ятують видавців альманаху // Укр. щоденні вісті (Нью-Йорк). – 1934. – 27 верес. – Ч. 265. – С. 2.

196 Цит. за: Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників: Зб. арх. док. / Упоряд. Г. С. Сизоненко, О. С. Мельничук. – Л., 1959. – С. 152.

Навіть через 25 років, тобто після XX з'їзду КПСС й «посмертної» реабілітації КПП/КПЗУ /КПЗБ, П. Козланюк, попри настійливі вмовляння, відмовився продовжувати свій роман-хроніку «Юрко Крук», який прикметно уривається на 1925 р., про долю західноукраїнського юнака-революціонера. Він мотивував це тим, що «не хоче ятрити рани» (Див.: Лист П. Кравчука до В. Гжицького, 12 трав. 1965 р. // ЦДАМЛМ України, ф. 19, оп. 1, спр. 244, арк. 6–7). Важко сказати, чи довідався до кінця життя П. Козланюк про такий висновок Головліту УССР (верес. 1938 р.) щодо власних творів, виданих у підсоветській Україні: «Зазначений автор – ворог. Твори його белетристичного характеру не мають ніякої цінності, не відповідають сучасності. Популяризація його творів, які, крім того, ще являються націоналістичними за змістом, завдала б великої шкоди нашому соціалістичному побуту. Вважаємо, що треба вилучити всі твори цього автора». Аналогічно характеризувалися й твори А. В. Крушельницького, В. Атаманюка, В. Бобинського, В. Гжицького, М. Ірчана, І. Ткачука, С. Г. Вітика, С. Л. Рудницького, М. І. Яворського, О. І. Бадана та ін. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 15, арк. 178, 180, 193–194, 197, 199, 206, 219, 223, 224, 231.).

197 Держ. арх. Івано-Франків. обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1504, арк. 102.

дівчат з невід'ємною бандурою, фото нових височених будов, великанської, казкових розмірів техніки, графічні порівняння видобутку чавуну, вугілля, машинобудування за царської Росії і тепер, небувалих висот розквіт культури народу, ліквідація безробіття, безземелля, неграмотності, фантастичний ентузіазм праці, безприкладна відданість вождю і партії. З другого боку – розповіді утікачів, неймовірні вісті про терор, арешти людей, документи про голод на землі шпихліра¹⁹⁸ Європи, система шпіонажу і підозрінь, психоз шкідництва і провокації, хвороблива недовіра. Без пізнання об'єктивної дійсності за Збручем важко уявити собі дальнішу діяльність організації»¹⁹⁹.

Та той із західноукраїнських інтелігентів чи активістів КПЗУ, хто мав можливість «пізнати об'єктивну дійсність за Збручем» у 1930-ті роки, як правило, накладав головою або ж на тривалий час потрапляв до місць позбавлення волі, де ґрунтовно ознайомлювався із «об'єктивною дійсністю» розгалуженої мережі советського ГУЛАґу.

Характерно, що коли у політиці Комінтерну настав перелом і його керівництво під тиском об'єктивних обставин від сектантства ступило на шлях консолідації усіх антифашистських сил (принаймні, зовні), безліч можливостей з вини Сталіна та його оточення було вже безповоротно втрачено й, зокрема, у Західній Україні.

Цікавими з цього погляду є спогади Я. Галана, який за дорученням ЦК КПЗУ у 1935 р. був викликаний до Львова й став одним з організаторів Антифашистського конгресу діячів культури, який відбувся там у травні наступного року. «Народжувався Народний фронт, який втягував у вир подій навіть тих, хто досі залишався осторонь політики... – зазначав письменник. – Назріла потреба організації великої антифашистської демонстрації працівників науки, мистецтва й літератури»²⁰⁰. Втім, наголошував Я. Галан, «історія вимагає об'єктивності. Треба сказати, що на українській ділянці ми мали менше успіху. З українських працівників культури в конгресі взяли участь Гаврилюк, Галан, Козланюк, Тудор, Пелехатий, а з безпартійних – учителі середніх шкіл – Сабат, Волощаки... Ми звертались до академіків, але вони відмовились, ніхто з них не пішов з нами...»²⁰¹ (виділення наше. – Авт.).

Зрозуміло, що після розв'язаної у підсоветській Україні наклепницької кампанії, спрямованої проти галицьких науковців, вони (в тому числі на той час вже «колишні академіки» ВУАН М. Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський та В. Щурат), затавровані як «фашисти»²⁰² й «запроданці», не горіли бажанням брати участь в антифашистській акції, влаштованій сталінським Комінтерном й агонізуючою КПЗУ.

198 Хлібної комори, житниці. (Прим. І. Вільде).

199 Вільде І. Сестри Річинські: Роман. – К., 1977. – Кн. 2. – С. 224–225.

200 Галан Я. Напередодні // Його ж. Твори: У 4-х т. – Т. 3. – С. 329.

201 Цит. за: Проти фашизму та війни: Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р.: Зб. док. і матеріалів. – К., 1984. – С. 301.

202 В «яскравості» й силі епітетів сталінська ідеологічна машина не знала обмежень. Термін «фашист» («фашистський») обіймав спектр некоммуністичних політичних партій і течій та окремих діячів – від соціал-демократів до націонал-соціалістів. Хоча, власне, лише останні заслуговували на нього. В разі потреби «фашистом» іменувалася будь-яка людина, яка чомусь не догодила сталінщині (напр., троцькісти, предстваники т. зв. «бухаринської школи» тощо).

Організатори конгресу, звичайно, розуміли, що західноукраїнських учених і ширший загал української національної інтелігенції Східної Галичини не вдасться залучити до його роботи. Тому й запрошення їхні мали формальний, про людське око, характер. Відтворюючи атмосферу засідань оргкомітету, Я. Галан згадував 1944 р.: «Завдання не завжди були приємними [...]. Розгублено кліпав віями Гаврилюк, коли йому припала сумнівна честь поговорити з Кирилом Студинським. Кожен-бо з присутніх знав, що ці розмови не призведуть ні до чого, але не піти не можна було. Відмова від співробітництва з комітетом по організації Антифашистського конгресу працівників культури викривала такого «діяча» як ворога демократії, як ворога культури, як більш або менш прихованого союзника фашистів»²⁰³.

Спіймали облизня організатори народнофронтівської акції й в осередках українських політичних партій Галичини. «Але найгірше, – наголошував Я. Галан, – прийняли делегатів у Науковому товаристві ім. Шевченка. Тодішній голова Товариства Раковський не лише не вислухав їх пропозиції, але й не пустив їх на поріг товариства. Даремно Гаврилюк переконував Раковського, що така поведінка не гідна вченого. Лютий вигляд шановного професора показував, що він ладен подзвонити у комісаріат поліції [...]»²⁰⁴.

Разом з тим позиція провідних науковців НТШ, в тому числі й колишніх академіків ВУАН, була далеко неоднозначною й прямолінійною. Наприклад, 21 жовтня 1935 р. Д.І. Дорошенко з Праги кинув К.Студинському докір: «Ви знали, що робили, коли в 1926–30 роках стали на шлях оборони й глорифікації большевицького режиму на Україні. Всього того, що Ви тоді писали, Ви по сей день публично не відкликали [...]. Чи Ви думаєте, що в людей така коротка пам'ять? А Ваше становище і Ваші публичні виступи в справі С. О. Єфремова, якого я і більшість моїх земляків шануємо як мученика українського діла? Невже Ви думаєте, що все це ми можемо так легко забути?»²⁰⁵.

У відповіді К. Студинського від 8 листопада 1935 р. йшлося: «Рівно 50 літ [...] стою на становищі єднання з Україною. Як активний діяч, переводив я ці зв'язки, коли вперше поїхав на Україну (1887 р.), коли працював науково в Києві (1894–5), коли приїздив на національні свята, відслонення пам'ятника] Котляревського (1903 р.), ювілей Лисенка (1904), Нечуя-Левицького (поч. 1905), Мих. Грушевського (1926) та коли їздив на засідання Академії (в рр. 1926–9). Відкликувати не маю що і ніколи нічого не відкличу, бо я писав правду, а оповідав тільки те, що бачив власними очима (роботу в Академії, спеціально] акад. Грушевського, працю в мистецтві малярському, театральному, кіновому, науку в школі і т. п.). Відкликуючи все те, я мусів би писати неправду, а до цього я не надаюся [...]. Я надто шаную свої 50-літні зв'язки з Україною, щоб я їх зневажав яким-небудь відкликом»²⁰⁶.

Заперечуючи аргументи свого опонента, Д. Дорошенко у листі від 16 листопада 1935 р. переконливо обґрунтовував власне негативне ставлення до будь-якої співпраці з більшовицьким урядом УССР як окупаційною, нелегітимною владою

203 Проти фашизму та війни. – С. 295.

204 Там само.

205 Див.: У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського. – С. 649.

206 ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 290, арк. 6.

у Наддніпрянській Україні, вже з самого початку виразно окресливши засадничу відмінність своєї позиції від позиції колишнього голови НТШ: «Головна між нами ріжниця є та, що Ви приймаєте большевиків як свого роду «законну владу» на Україні, і при тім – українську; а я вважаю її за чужу, ворожу, окупантську. Адже з Вашого погляду приязні стосунки з Скрипником і К° є річ корисна для української справи, а з мого – шкідлива, бо [...] приязні стосунки з ворогом, запобігання його ласки, це річи дуже шкідливі, бо скріплюють ворога, дають йому моральну підтримку»²⁰⁷.

На підтвердження своєї позиції Д. Дорошенко подавав й інші аргументи, які, на нашу думку, варті розгорнутішого цитування, а саме: «Український національний рух і наші національні здобутки створили не царський уряд і не большевики: вони його тільки, як могли, гальмували; коли ж не могли цілком задушити, то робили уступки [...]. Царський уряд не подумався до того, щоб використати укр. рух для себе, а большевики подумались [...]. Коли в 1903 р. Ви приїздили до Полтави, Ви самі пам'ятаєте, як тоді рос. влада до українства ставилася і які малі концесії йому робила, то тоді Ви її за те не гльорифікували. Тепер же, зруйнувавши нашу Українську Державу, заливши Україну кровію й сльозами, виморивши голодом мільйони українського населення, зруйнувавши церкву, релігію, мораль, родину, вигнавши на чужину тисячі укр. інтелігенції, – большевики заводять «українізацію», дають гроши на Академію – так чи маємо їх за це дякувати і прославляти!? Ми не дякували царському урядові, який все-таки не нищив наш народ фізично, не розстрілював тисячами духовенство й інтелігенцію, – не дякували за те, що «дозволив» свята Котляревського, Лисенка, укр. пресу, клуби, «Просвіти» і т. д.: не дякували, бо це були *наші здобутки*, а з його боку *уступки*, концесії. Так чого ж ми тепер мали б дякувати безмірно лютішому ворогу, ніж царський уряд, коли він чинить такі «добродійства», як піддержує засновану вже раніше Академію Наук і т. д. Вже ж коли називає себе «українським» урядом, то мусів щось «українського» хоч на зверх робити. І хіба праця Академії 1923–1930 років – то *заслуга большевиків*? Це заслуга таких людей, як Єфремов, Кримський, Василенко [...]».

Навівши це вартісне порівняння між «українською політикою» імперії Романових та їхніх більшовицьких спадкоємців і ставленням до неї вітчизняної інтелігенції, празький кореспондент К. Студинського продовжував, вочевидь слушно дорікаючи львів'янинові: «Коли Ви вважали так конче потрібною Вашу прощу до Києва і до Харкова, то чи не могли до большевицької влади ставитись бодай так, як ставились колись до царської, себто лояльно, але без славословій? Чи ж ті 39.926 томів, на які Ви покликаєтесь, варті того, щоб задля них *визначний український учений*, голова найвищої укр. наукової установи на західних наших землях, людина незалежна – от-так понижувався перед владою, яка видушила голодом 8 мільйонів укр. селян [...]? Розуміється, якщо Ви вважаєте цю владу за свою, за «українську», то всі мої міркування не мають сенсу [...]. Ви (на мій, розуміється, погляд) погрішили «проти св. Духа», себто проти України, бо подали руку її лютим ворогам. Я вірю, що Ви це зробили не з якогось особистого інтересу, лише з «політики», себто маючи на увазі інтереси громадські (щоб Вам особисто подоба-

²⁰⁷ У *нівстолітніх змаганнях: Вибр. листи до К. Студинського*. – С. 650.

лися большевицькі порядки, і щоб Ви їх хотіли бачити у себе у Львові, в це я, хоч убийте, не могу повірити!). Не про відклик Ваших поглядів чи переконань писав я у своїм листі, а про визнання Вами помилковості тої Вашої «політики», яка Вас дійсно одурила і завела. Для всіх очевидно, що таку заяву зробив би й пок. Грушевський, якби знову вирвався з большевицьких пазурів на волю. Але, сидючи у їх в неволі, він не міг того зробити, а Ви можете, бо Ви на волі [...]»²⁰⁸.

Поряд з критикою позиції К. Студинського у цьому ж листі Д. Дорошенко одночасно робив закид у ненормальності, на його думку, поведінки акад. М. С. Грушевського: «Коли б ще він не пішов у ганебну Каноссу 1924 р., а залишився б за кордоном, то став би вождем усієї політичної еміграції, другим Драгомановим, до його голосу прислухався б увесь світ і самі большевики, і свою «Історію» писав би він далі, та не такою «езоповською» мовою, якою мусив під большевицьким обухом писати свій ІХ том. Тепер же він лише *жертва* – для поучення й протверезіння інших». У полемічному запалі Дмитро Іванович писав: «*Грушевський заслужив свою долю, як заслужили свою долю й усякі Дідушки, Вітики, Крушельницькі, що з їх безславної загибелі хоч та потіха, що це протверезило й остерегло багато наївних людей, які повірили у «большевицький рай»...*»²⁰⁹.

Почасти критика на адресу і К. Студинського, і М. С. Грушевського була справедливою. Але лише до певної міри. Українська еміграція, як відомо, так і не спромоглася висунути одноосібного лідера (не мав таких шансів ніколи й Грушевський). Слушною, на наш погляд, є думка І. Кедрина, який писав з приводу повороту науковця в Україну: «Михайло Грушевський не був політиканом і не займався каварняним політиканством. Він жив наукою і мріяв про наукову працю – на кожному терені і в усіх обставинах. Цим можна і пояснити його поворот на Україну. Він ніколи не був типом «радянофіла», що через політичну наївність чи особисту користь готов був міняти орієнтацію. Він знав, що продовжувати працю над своїм великим твором про історію України можна тільки там, де є для цього джерела, себто в Україні чи взагалі на території колишньої Російської імперії»²¹⁰. Мав рацію і І. Борщак, який писав К. Студинському 24 червня 1932 р.: «*Те, що видала УАН за 10 років, одне варто в 100 разів більше, ніж ціла так звана «політика» й на еміграції, й на західних землях*»²¹¹.

На користь цього побічно свідчить й приклад самого Д. І. Дорошенка, у листі якого до В. Липинського (14 листопада 1930 р.) прохоплюється: «Якби-то я мав змогу не тільки займатись популяризацією науки, але й – працювати над джерелами!»²¹²...

208 Там само. – С. 650–651, 653–654.

209 Там само. – С. 652–653.

210 Див.: Кедрин І. Михайло Грушевський – не один, а більше їх: Спогади і рефлексії // *Укр. історик.* – 1984. – № 1/4 (81/84). – С. 260–261.

211 Цит. за: *Листи І. Борщака до К. Студинського* / Публ. Г. Сварник // *Записки НТШ.* – Т. ССХХІІ. – С. 386.

212 Див.: *В'ячеслав Липинський.* Твори. Архів. Студії. – *Архів.* Т. 6. – С. 394.

Той самий автор 20 черв. 1942 р. писав: «Я зовсім не вважаю себе за вченого, за історика, – я тільки науковий популяризатор здобутків праці справжніх істориків, тих, що черпають з самих джерел... Не з моєї вини так сталося: аж до самої еміграції я більше присвячував часу і праці діяльності

Сталінщина з фантастичною легкістю відштовхувала від себе вчорашніх друзів або ж людей просто лояльних, перетворюючи їх на ворогів. «Фашистами» чи «ундо-фашистами» ставали учорашні стовідсоткові советофіли. У 1938 р. після відомої постанови Виконкому Комінтерну на «шпигунів» і «провокаторів» перетворилися назагал і члени КПЗУ.

Насильницьке припинення наукових і культурних контактів Західної й підсоветської України, звичайно ж, загальмувало розвиток української науки. І якщо в УСССР чимало учених наклало головою, то їхні західноукраїнські колеги, зберігши життя, не мали натомість можливості (через політику польської влади й брак коштів) повноцінно проводити свої дослідження. Насамперед це стосувалося діяльності НТШ. Більшість його членів була змушена заробляти на життя викладанням у гімназіях, оскільки до Львівського університету польська адміністрація їх не допускала (єдиним українським доцентом у цьому вузі в другій половині 1930-х років був І. Свенціцький).

Проте у Східній Галичині навіть у таких скрутних для української науки обставинах виникло щось на зразок «другого» Українського таємного університету, щоправда, у значно менших розмірах. Оскільки у тодішньому Львівському університеті та незначна частка українських студентів, що в ньому навчалася, не мала змоги поглиблювати свої знання з вітчизняної історії, з 1936/37 академічного року при НТШ було організовано семінар історії України (офіційно він називався «Історично-джерелознавчою комісією НТШ», оскільки Товариство не мало права проводити семінари, а лише – створювати наукові комісії). Під керівництвом професора І. Крип'якевича й ще кількох науковців близько десятка студентів слухали у ньому виклади та проводили самостійну дослідницьку роботу²¹³.

Таким чином, формування й зміцнення в ССРСР сталінського тоталітарного режиму, що на практиці був соціальним людожерством під стягом марксизму, втрата підсоветською Україною решток суверенності й розгортання масових репресій призвели до того, що контакти між обома частинами національної території фактично зійшли нанівець. «Восени 1939 року з ініціативи товариша Сталіна були визволені від ярма польських поміщиків наші єдинокровні брати – народи Західної України і Західної Білорусії»²¹⁴, – проголошувала сталінська агіографія. Всупереч їй видатний український митець О. П. Довженко занотовував у своєму щоденнику (1942): «Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів... І як народ український фактично був тут ні при чім...»²¹⁵.

громадській і політичній, ніж науці, в якій через те був скоріше аматором. Опинившись же на чужині, я був відрізаний від джерел, від архівів, і знов же мусив зайнятися науково-педагогічною працею, та й тією самою політикою... Отже, залишилося працювати хіба над історіографією та популяризацією... Признаюся Вам без усякої фальшивої скромності, що сам себе за вченого-історика таки не вважаю...» (Див.: *З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина* / Публ. О. П. Оглоблина // *Укр. історик*. – 1965. – № 3/4 (7/8). – С. 86).

²¹³ Див.: *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // *Укр. історик*. – 1973. – № 1/2 (37/38). – С. 119–129.

²¹⁴ *Йосиф Віссаріонович Сталін: Коротка біографія* / Упоряд.: Г. Ф. Александров та ін. – 2-е, випр. і доп. вид. – К., 1947. – С. 166.

²¹⁵ *Довженко О. П.* Україна в огні: Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С. 198.

Теза видатного вітчизняного митця про непричетність українського народу до так званого «возз'єднання» у вересні 1939 р. вочевидь не викликає нині жодних сумнівів і на диво збігається з реплікою І. Кедрина 1984 р. щодо наявності відкритої проблеми – «чи з'єднання всіх українських земель під московською окупацією принесло Україні більше шкоди, чи користи», оскільки «московські більшовики, заволодівши всіми українськими землями, змогли повести на всьому тому просторі від Попраду по Дін пекельно зручну систему русифікаторського терору, сполученого з теорією (бо яка тут можлива «ідеологія») «радянської (советської) людини»...»²¹⁶.

З вини сталінського тоталітарного режиму на середину 1930-х років майже припинилися будь-які зв'язки – суспільно-політичні, культурні, наукові – між УСССР та західноукраїнськими теренами. Антигуманна сутність тогочасної советської системи, відверта (з 1933 р.) україножерська спрямованість національної політики сталінщини, репресії щодо вихідців із Західної України в УСССР утворили прірву поміж обома частинами української землі. Внаслідок цього переважна більшість галицької інтелігенції, яка до часу поклала значні надії на політику «українізації» в УСССР, пов'язуючи з нею можливість національно-культурного відродження українського народу, відходить від колишнього советофільства й ставить знак рівності між гітлеризмом та російським більшовицьким варіантом тоталітаризму – сталінщиною.

Водночас наявність значної кількості уродженців західноукраїнських земель у підсоветській Україні не лише пожвавила націєтвірні процеси у загальнонаціональному масштабі шляхом їхнього активного включення у реалізацію контроверсійної політики «українізації» й пов'язаних з нею процесів національно-культурного відродження в УСССР, а й гарантувала, принаймні до початку 1930-х років, постійні міжособові (в тому числі родинні – транскордонне листування) контакти уродженців різних частин української території, що перебували під чужоземною займанщиною (російською комуністичною, польською, чеською, румунською).

Вочевидь такі контакти, хоча й фрагментарні, несистематичні та несистемні тривали й надалі – у середині та другій половині 1930-х років, коли продовжувалися, принаймні латентні, процеси формування загальноукраїнської політичної нації: спрацьовувала інерція й давалися взнаки державо- й націєтвірна спадщина УНР/ЗУНР, конструктивні результати більшовицької політики «українізації», політико-ідеологічної діяльності галицького українського політикуму та національної політичної еміграції.

Підсумовуючи усі ці чинники, І. Кедрин зауважував на шпальтах «Діла» у розпалі антиукраїнського терору в УСССР, маркуючи тим самим незворотність загальнонаціональних інтеграційних процесів: «Не маємо теж ніяких сумнівів, що, не вважаючи навіть на нинішню прірву, що її копає советський режим зі своїми деморалізуючими й деправуючими наслідками, – що все-таки духове зіспоєння єдиної української нації пішло вже так далеко, що ніщо не зможе його захитати. Проречистий доказ цього – безупинний процес уніфікації літературно-мов-

²¹⁶ Кедрин І. За вісім років // *Його ж. У межах зацікавлення*. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 23.

них і правописних ріжниць, що йде, не вважаючи на накидане згори штучне за-смічування літературної мови (особливо наукової термінології) й правопису на Наддніпрянщині яскравими русицизмами. Взаємне безупинне точне слідкування за культурними й господарськими справами, при всіх величезних перешкодах, які внеможливають нормальні звязки, – врешті узгіднювання та вирівнювання політичної думки, – все це речі безспірні, які взагалі ліквідують галичан і наддніпрянців, встановлюючи на їх місце – українців»²¹⁷.

Вищезгадане «взаємне безупинне точне слідкування» за суспільно-політичними, народногосподарськими та культурними процесами, які відбувалися в усіх частинах національної території, поширювалося, зрозуміло, у Східній Галичині й на позиціонування української громадськості, насамперед інтелектуальної еліти й освічених верств населення, стосовно політики комуністичної адміністрації в УССР на два виразні табори зацікавлених спостерігачів за перебігом процесів у підсоветській Україні. Абсолютна більшість української інтелігенції та політиків західноукраїнських земель відверто негативно сприймала русифікаційний курс московської адміністрації у Наддніпрянщині, її антиукраїнські репресії й винищення як «класу» ледь не всіх уродженців Галичини, Буковини й Закарпаття в УССР, незначна ж меншість західноукраїнських інтелектуалів і функціонерів КПЗУ – все ще живилася націонал-комуністичними ілюзіями, дедалі більше втрачаючи своїх прихильників.

Вочевидь таке «спостерігання» не було суто пасивним, а доволі часто спонукало й до яскраво виражених рефлексій на загальноукраїнські теми, а відтак – сприяло чіткішому формулюванню загальнонаціональних вимог, підживлювало вітчизняну державницьку та історіософську думку.

²¹⁷ Кедрин І. «Ми» – наддніпрянці – і «ви» – галичани... // Діло. – 1937. – 17 лют. – Ч. 34. – С. 1.

Висновки

Перша світова війна стала важливою віхою у справі досягнення ідейної консолідації української нації, важливим етапом вітчизняного державотворення й забезпечення прийдешньої соборності українських територій. Кілька століть відносно спокійного життя українського етносу під владою чужоземних держав не змогли цілковито приспати його животворчого духу, прагнення вільного етнокультурного та самостійного політичного розвитку. Народ, розділений на окремі сегменти державними кордонами кількох країн, кожна з яких по-своєму прагнула його асимілювати, обернувши чи то на «тирольців Сходу», чи на «самоотвержених малороссов» («gente Ukraini, natione Russi»), попри все зберігав відчуття єдності та братерства. Непересічну роль відіграла у цьому процесі збереження національної ідентичності й пробудженні національних почувань вітчизняна інтелектуальна еліта, яка не лише продукувала твори, що в них наголошувалося на тисячолітній історичній тяглоті існування українського етносу, а й накреслювала національні соборницькі дезидерати.

Перша світова війна сколихнула національні почування як підросійських, так і півавстрійських українців, примусила боротися не лише за власне виживання як окремого етносу, але й виразніше артикулювати свої політичні вимоги щодо створення Соборної Української держави, яка б об'єднувала в одних державних межах усі українські етнічні території.

Велика війна «націоналізувала» українців, яких мобілізували до війська поліетнічних Російської та Австрійської імперій. Щоденне окопне й тилове або позафронтове спілкування з представниками інших етносів сприяло усвідомленню ними власної національної ідентичності, особливо й насамперед «завдяки» глузуванню, упередженому ставленню чи відвертій ворожості на національному ґрунті (що було поширеним явищем і в російській, і в австрійській арміях). З іншого боку, військо «їхніх» імперій іноді здобувало території противника з населенням, яке розмовляло тією самою мовою, мало ледь не тотожні традиції й звичаї, що й «визволителі»/окупанти.

Найдинамічніша частина вітчизняного аграрного населення – сотні тисяч української сільської молоді – потрапила до війська, збагнувши там силу організації. На царській або цісарській службі вони також у тисячу різних способів відчували на собі соціальні й етноконфесійні відмінності (від кпинів та образ з боку російських, австрійських, німецьких, угорських офіцерів до сутичок із націоналістично налаштованими поляками), що вочевидь було дріжджками національного руху – сільськими вчителями, яких тисячами призивали на службу унтер-офіцерами і які скерували новий досвід і свідомість молодих селянських рекрутів до національної ідеології.

Окупаційна політика царату у Галичині стерла межу між цивільним і військовим світом, а рівночасно – між Австрійською та Російською імперіями. Тимчасова російська окупаційна адміністрація висилала десятки тисяч осіб із теренів західного прикордоння, тобто з тих регіонів, мешканці яких (австрійські піддані)

мали найбільше досвіду цивілізованої національної політики, до внутрішніх провінцій (губерній) імперії. Тим самим вона несамохіть сприяла тісним тисячним контактам галицьких українців з українцями імперії Романових. Зрештою, хоч як це не парадоксально, саме царат і російські націоналістичні організації своїми діями, спрямованими на поборювання «мазепинства», значною мірою спричинили вибух Української революції навесні 1917 р.

Екстраполюючи думку І. Лисяка-Рудницького щодо подій вітчизняної історії після вересня 1939 р. на часи Першої світової війни, коли вперше постав феномен масової конфронтації східно-західної української ідентичності, а відтак і їхнього співділення, взаємодоповнення й нівелювання міжрегіональних особливостей, можемо стверджувати, що такі безпосередні «тисячні особисті контакти між уродженцями східньо-осередніх та західних земель» України вочевидь прискорювали кристалізацію національної ідеї й сприяли процесові «інтеграції нової збірної свідомости українських мас»¹.

Тяжке воєнне лихоліття, різноманітні утиски національних прав з боку російського окупаційного режиму та нехтування українськими вимогами з боку династії Габсбургів переконували галицьких українців у необхідності об'єднання зусиль всього українського народу у боротьбі за власну незалежну державу. Революція в імперії Романових і повалення царату під впливом поразок у Першій світовій війні дали можливість українському рухові від нелегальних і напівлегальних форм діяльності перейти з утворенням Української Центральної Ради до щораз відвертішого артикулювання власних національних вимог і проведення систематичного діалогу з представниками Тимчасового уряду. Відтоді логіка революційних подій іманентно провадила український рух та його керманічів від несміливих автономізаційних ідей, котрі планувалося втілити у життя винятково у складі «демократичної» (фантомно-теоретичної й ніколи так і не реалізованої) Росії, до проголошення незалежності Української Народної Республіки у січні 1918 р.

Події Першої світової війни викликали не лише пересування на театрах воєнних дій (в тому числі на українських теренах) сотень тисяч військових, а й водночас спричинили примусову міграцію десятків тисяч цивільної людності (біженців, виселенців, закладників) з території Східної Галичини, Буковини й Закарпаття на Схід – до українських губерній Російської імперії, до етнічної власне Росії та Сибіру.

Спричинена царатом «Галицька Руїна» 1914–1917 рр. була не лише «європейським скандалом» (П. Мілюков), а й несамохіть актуалізувала західноукраїнське питання, поставивши його у центр уваги вітчизняної суспільно-політичної думки. Всебічному обговоренню цієї проблеми, у свою чергу, сприяли сотні західноукраїнських інтелігентів, котрі в якості військовополонених, виселенців, заручників чи біженців потрапили на терени Наддніпрянської України, діставши щасливу, хоча й несподівану нагоду активно й систематично спілкуватися зі своїми східноукраїнськими колегами/однодумцями, що сприяло поживленому обміну думками, виробленню політичних програм і виразнішому артикулюванню за-

¹ Лисяк-Рудницький І. Українська Національна Рада й ідея соборности // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 276.

гальнонаціональних дезидератів. Завдяки таким перманентним масовим контактам чимало асимільованих підросійських українців заново відкрили власну етнічну належність. Невдовзі від формулювання ідейних постулатів національного руху під австрійською чи російською займанщиною західно- та східноукраїнська інтелігенція перейшли до практичної участі у подіях Української революції 1917–1921 рр. та будівництва національної державності.

«Національне післанництво» галичан (за Л. Цегельським) знайшло сприятливий ґрунт у Наддніпрянській Україні, яка вражала уродженців західноукраїнських земель не лише масштабами, а й несподівано високим націє- й державотвірним потенціалом, рівнем національної свідомості й кількістю людей, які ідентифікували себе українцями та прилучалися (або виявляли готовність прилучитися) до українського національного руху.

Відтак українські соборницькі дезидерати з надбання лише порівняно невеликого кола вітчизняних інтелектуалів, як це було ще напередодні Першої світової війни, пішли у маси, заволодівши свідомістю сотень тисяч українців, і дали потужний імпульс процесові формування політичної української нації, який вже не спромоглася надалі зупинити навіть така антигуманна форма іноземної окупації, як російська комуністична (віддамо їй «належне» – вона робила все, аби якщо не зупинити, то принаймні притлумити цей процес, не зупиняючися перед цілеспрямованим знищенням мільйонів українців і насамперед ліквідацією або примусовою асиміляцією/русифікацією інтелектуальної еліти нації).

На кожному із цих етапів національного державотворення під час і під впливом подій Першої світової війни наддніпрянці й галичани прагнули спільної стратегічної мети – створення незалежної Соборної Української держави, де б вони мали рівні можливості культурного розвитку і громадянські права, а виразні регіональні етноконфесійні відмінності й різний рівень національної самоідентифікації й політичної культури поступово згладжував і нівелював би загальноукраїнський знаменник.

Незважаючи на те, що Акт Злуки 22 січня 1919 р. свого часу не був практично переведений у життя, він став знаковою подією вітчизняної історії. Відносно паралельне й незалежне існування до нього Східної України та України Західної, що розвивалися історично у сфері різних мовно-культурних та політичних впливів, і відмінності між якими набули значно більших масштабів й символічної ваги, ніж притаманні багатьом країнам (зокрема й Україні) звичайні міжрегіональні відмінності, відтоді дедалі більше синхронізується й поступово синтезується у процесі загальнонаціонального розвитку. Попри те, що у міжвоєнній добі українські землі знову опинилися поділеними чужими державними кордонами, постулат соборності став невід’ємною частиною усіх українських політичних програм цього періоду – від консервативно-гетьманської до націонал-комуністичної.

Поразка Української революції 1917–1921 рр. була поразкою відносною. Спадщина УНР/ЗУНР та Акта 22 січня 1919 р. покликала до життя УССР – форму комуністичної національної квазідержавності, котра була вимушеною поступкою російських більшовиків національно-визвольним аспіраціям українців. Після окупації ЗУНР II Річчюпосполитою саме Наддніпрянська Україна, де впродовж 1920-х років перспективи національного відродження виглядали значно переконливішими, аніж у Галичині, тимчасово перебирає на себе роль українського П’ємонту.

Проголошена більшовиками політика «коренізації/українізації» як ще одна присилувана, але суттєва поступка українському рухові, є до початку 1930-х років важливою віссю, довкола якої обертаються й точаться загалом продуктивні західно-/східноукраїнські дискусії й участь у практичній реалізації якої беруть не лише інтелігентні (інтелектуальні) сили Наддніпрянщини, а й Галичини, Буковини та Закарпаття. Чимало уродженців західноукраїнських земель відігравало у той час помітну роль у суспільно-політичному й науково-культурному житті підсоветської України, скріплюючи своїми зусиллями засади нової всеукраїнської духовності. Вихідці із західних теренів національної території, які мешкали й працювали у Наддніпрянщині міжвоєнної доби, окрім власного безпосереднього трудового й інтелектуального внеску у загальноукраїнську справу, відігравали у своєму оточенні й важливу комунікативно-інформаційну роль завдяки власній виразній самоідентифікації не лише з українством (річ самозрозуміла), але й з «європейськістю», втіленою в особливостях побуту, безпосередній причетності до «іншої» історії, центральноєвропейського культурного кола, колишній належності до єдиного державного утворення не з «євразійськими» Тамбовом і Ташкентом, а з Венецією й Віднем.

З другої половини 1920-х років набувають систематичного характеру й зв'язки митців УССР та Західної України, відбуваються взаємні гастролі музикантів, окремі західноукраїнські актори дістають ангажемент у театрах Києва, Одеси або Харкова. Дякуючи непересічній особистості наркома освіти УССР М. Скрипника, його цілеспрямованим зусиллям створюється, щоправда, на нетривалий час, своєрідна духовна єдність культурного життя в усіх українських землях.

У монографії на поважній джерельній базі реконструйовано невідомі сторінки біографії багатьох уродженців західноукраїнських теренів, які брали активну участь у процесах національного відродження в УССР 1920-х років. Доведено, що Особистий секретаріат наркомоса Миколи Скрипника, укомплектований переважно співробітниками-галичанами, поряд з іншими функціями, виконував і роль своєрідного «Галінформбюро», тобто інформаційно-аналітичного центру, в якому накопичувалася й згодом транслювалася «за приналежністю» (включно з політбюро ЦК КП(б)У) інформація про культурно-мистецьке, наукове й суспільно-політичне життя західноукраїнських теренів. З'ясовано, що не лише скрипниківський НКО неодноразово ініціював масштабний проект «перекидання» до УССР кількох сотень галицьких педагогів, аби надолужити кадровий голод на учительські сили, але й аналогічні задуми (щоправда, кількісно скромніші) мав і Наркомат охорони здоров'я республіки щодо медиків-галичан.

Автором доведено, що виняткову роль у розгортанні масштабної співпраці науковців-гуманітаріїв підсоветської України й українських учених західного регіону національної території відіграв з поверненням з еміграції академік ВУАН, голова Історичної секції Академії Михайло Грушевський, який, зокрема, спирався у своїй загальнонаціональній, соборницькій діяльності на оригінальну програму наукових досліджень у всеукраїнському форматі, власний досвід колишнього (1897–1913) голови НТШ й давні дружні стосунки з тогочасним (1923–1932) керівником Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, дійсним членом ВУАН Кирилом Студинським. Завдяки координації зусиль українських учених з обох частин національної території були досягнуті не лише поважні дослідницькі ре-

зультати, надруковані вартісні наукові праці, але й відбулася низка присвячених видатним подіям вітчизняної історії ювілейних заходів (по суті, всупереч офіційній компартійній владі УССР): 60-річчя М. Грушевського (1926), 100-ліття «Малоросійських пісень» М. Максимовича, вшанування 20-ліття з дня смерті В. Антоновича (1928). Згадані урочистості набули фактично загальноукраїнського формату, ставши демонстрацією співпраці усіх частин національної території й виразно артикульованим нагадуванням про потребу соборності України.

Масштабний план акад. М. Грушевського, який був реалізований лише частково, передбачав створення низки академічних комісій порайонного дослідження України у складі Історичної секції ВУАН. Серед таких науково-організаційних структур активною діяльністю вирізнялася Комісія історії Західної України, котра виступала координаційним центром і єдиною ланкою між українознавцями УССР та їхніми колегами з НТШ. Спільними зусиллями галицьких і наддніпрянських учених готувався збірник «Західна Україна». Дослідження з історії західноукраїнських земель здійснювала й Науково-дослідна кафедра історії України у Києві під керівництвом М. Грушевського. Авторів вдалося реконструювати маловідому сторінку з історії київського «галичознавства» (М. Грушевський) 1920-х – початку 1930-х років – працю над західноукраїнською історичною проблематикою XIX ст. двох аспірантів академіка – О. Павлика та В. Костащука, які й самі з походження були галичанами.

У загальноукраїнському науковому та суспільно-політичному контексті міжвоєнного двадцятиліття й насамперед у контексті зв'язків галицьких істориків з їхніми колегами з ВУАН реконструйовані паралельні біографії двох найвідоміших львівських учнів М. Грушевського – Мирона Кордуби та Івана Крип'якевича. Вони не лише підтримували листовний – творчий та науково-організаційний зв'язок зі своїм Учителем та очолюваними ним історичними установами, а й особисто відвідали підсоветську Україну, а також виступали речниками й «комунікаторами» здобутків української історіографії у центрально-східноєвропейському науковому співтоваристві.

Мирон Кордуба як особистість і науковець своїм життям і дослідницькою працею виразно спростовував поширений стереотип українця як істоти пасивної, «страждальної», романтично-мрійливої (стереотип, який і донині посилено нав'язується громадянам квазінезалежної України як ззовні, учорашніми імперськими силами, так і з середини країни певними політичними колами). Його наукова, викладацька й науково-інформаційна діяльність 1930-х рр. як у столиці II Річипосполитої, так і на міжнародних форумах істориків Європи була не лише поважним (на жаль, і досі належним чином не пошанованим і назагал маловідомим) внеском до історичної україністики, але й сприяла постійному інформуванню закордонних колег про події вітчизняної історії з української точки зору. За умов ледь не герметичної ізоляції ССРСР від навколишнього світу й систематичного знищення або «перевиховання» сталінським режимом підсоветських гуманітаріїв-україністів така діяльність М. Кордуби набувала виняткового значення. Вихованцем історичного семінару професора М. Кордуби у Варшавському університеті був знаний речник польсько-українського порозуміння, видатний польський інтелектуал XX ст. Єжи Гедройц.

Іван Крип'якевич пережив свого старшого колегу на двадцять років. Після часів брутальної критики на його адресу з боку компартійного істеблішменту УССР наприкінці 1940-х рр. й перманентної загрози арешту акції науковця стрімко почали зростати на початку 1950-х – у зв'язку з наближенням 300-річчя прилучення козацької Української держави до Московії. У масштабній пропагандистській кампанії з нагоди сумного для України ювілею московська влада поклала особливі надії на цього найкращого вітчизняного знавця доби Б. Хмельницького й, зрештою, скористалася з його наукового потенціалу у власних цілях. На думку автора, залишення І. Крип'якевича на західноукраїнських теренах, які опановував ССРСР 1939 та 1944 рр., було свідомим вибором науковця, котрий у кінцевому підсумку обернувся стратегічною втратою вітчизняної історіографії, оскільки на еміграції він не лише краще б самореалізувався як учений, але й вочевидь мав би можливість формувати потужну альтернативу спробам підсоветської історіографії фальсифікувати минуле України, насамперед доби її державотворення XVII ст.

Теоретик вітчизняного націоналізму Д. Донцов, аналізуючи декретовану ВКП(б)/КП(б)У політику «українізації», наголошував на потребі творчо застосовувати більшовицький досвід опозиційної діяльності за царату, коли сучасна йому партія влади в ССРСР використовувала будь-які легальні можливості для поширення своїх впливів й здобуття собі нових позицій. На наше переконання, переважна більшість вітчизняної інтелігенції саме так і ставилася до справи національно-культурного будівництва у підсоветській Україні 1920-х років, використовуючи наявні легальні можливості офіційної «українізації» для піднесення й розвитку української культури. Українське «відродження» 1920-х років завдячувало своїми здобутками насамперед позапартійній вітчизняній інтелігенції – творчій енергії, патріотизмові й розумові тисяч українських учителів, письменників, митців, кооператорів, священників та ін., усупереч московським більшовикам і незважаючи на них.

Далеко не останню роль у цьому відродженні України відігравали й тисячі галицьких інтелігентів, які за тих або інших обставин потрапили до УССР. Назагал їм, очевидно, бракувало проникливості й аналітичності Дмитра Донцова у характеристиці національних аспірацій російських більшовиків, однак неможливо відмовити їм у щирій відданості українській справі й бажанні працювати задля власного народу. Зрозуміло, не їх провина, а біда у тому, що центр, який визначав політичну стратегію держави, зокрема й у національному питанні, не лише *«сміє лежати поза границями нашої країни»* (Д. Донцов), але й, наляканий вірогідною втратою контролю над іманентною логікою українізаційних процесів в УССР, брутально обірвав «українізацію», знищивши чи ув'язнивши на довгі десятиліття її активних провідників і тисячі «рядових» українських інтелігентів, в тому числі галичан.

На розгортанні й зміцненні наукових та культурних зв'язків із західноукраїнськими науковцями та творчими працівниками негативно позначався автономний (а не державний) статус УССР у складі Советського Союзу. Це, зокрема, напрочуд вияскравлювалося на прикладі діяльності спеціальних українських радників у повноважних представництвах ССРСР за кордоном, перш за все у Польщі й Чехо-Словаччині, які не мали змоги проводити повноцінну роботу й

належним чином забезпечувати інтереси України. Апарат же Уповноваженого НКЗС ССРСР у Харкові не здатний був компенсувати відсутність окремої республіканської дипломатичної служби й виступав слухняним зрядом союзного Наркомату закордонних справ. Відповідним чином пояснюється також вкрай повільне розгортання й незадовільна діяльність Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном, яке наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років не змогло й не здатне було відіграти ніякої поважної самостійної ролі у налагодженні культурного зв'язку із західноукраїнськими теренами.

На початку 1930-х років внаслідок розгортання масових репресій, брутального припинення «українізації» справа налагоджування наукових та культурних зв'язків із західноукраїнськими землями була зведена нанівець.

Створене 1927 р. на хвилі соборницьких аспірацій окремих лідерів УСССР, які сповідували націонал-комунізм, Консульство, а згодом Генеральне консульство ССРСР у Львові функціонувало упродовж наступних дванадцяти років – до вересня 1939 р. Воно безпосередньо підпорядковувалося Наркомату закордонних справ ССРСР й виконувало свої функції відповідно до загальної зовнішньополітичної лінії Москви, втручання ж у його діяльність квазіурядового Харкова було мінімальним. Одночасно Консульство працювало на українських етнічних теренах II Річпосполитої, й процеси, які відбувалися у Західній Україні та в УСССР, так або інакше позначалися на його діяльності й у перші роки навіть надавали їй квазіукраїнського забарвлення. Назагал же, на переконання автора, Генеральне консульство ССРСР у Львові виступало як аванпост комуністичного тоталітарного режиму, що покликаний був створювати ілюзію більшовицького раю у підсоветській Україні та вносити незгоду у середовище українських національних партій та некомуністичної інтелігенції західноукраїнських теренів і водночас бути інформаційно-розвідувальним центром червоного Кремля у цьому стратегічно важливому регіоні. Водночас, з огляду на цю свою роль, львівське представництво ССРСР було об'єктом перманентних демонстративних актів галицького українського громадянства, яке висловлювало своє обурення більшовицькою політикою у підсоветській Україні, антиукраїнськими репресіями тощо.

Автором проаналізовано використання більшовицькою адміністрацією УСССР у політиці щодо західноукраїнських інтелектуалів та митців такого потужного чинника впливу й «советизації» як фінансовий (призначення пенсій, виплата/невиплата гонорарів та ін.). З'ясовано, що таке «субвенціонування» західноукраїнського наукового і культурного життя належало до «проявів активного соборництва націонал-комуністів» (І. Лисяк-Рудницький). Водночас доведено, що всі валютні видатки республіки, в тому числі й виплати закордонних субсидій, щільно контролювалися й постійно обмежувалися імперським центром, що перманентно наражало керівників квазінезалежної УСССР на неприємні ситуації й навіть висміювання з боку некомуністичної західноукраїнської громадськості.

Наштовхнувшись на різке засудження чи ледь завуальоване несхвалення фатальної зміни національної політики Москви на контрольованих нею українських теренах з боку абсолютної більшості закордонних українських інтелектуалів та взявши курс на самоізоляцію ССРСР, сталіністське керівництво держави пішло на скасування 21 травня 1934 р. усіх республіканських (УСССР) пенсій закордонним громадянам, за винятком пенсії родині І. Франка. І в цьому плані вже

відверто «єдинонеделімський» провід колишньої імперії Романових і тогочасної комуністичної імперії підвів ризику під учорашньою політикою «українізації», котра, власне, й уможливила призначення і виплату цих пенсій. Саме в межах цієї минулої політики й був можливий вибір для західноукраїнських інтелектуалів: приймати чи не приймати «дожиттєві пенсії» УССР за видатні заслуги перед українською культурою. І якщо В. Стефаник розв'язував для себе зазначену дилему таким чином, що *«це гроші українського народу, а не більшовицьких комісарів»*, то очевидно, що це (враховуючи вищенаведене виразне дистанціювання митця від влади УССР) ... правильна позиція. Після 1932–1933 рр. подібних дилем перед закордонними українськими митцями вже не поставало...

Репресивні дії тоталітарного режиму в УССР щодо уродженців західноукраїнських земель, які внаслідок певних обставин потрапили на терени Наддніпрянської України й брали активну участь у реалізації урядового курсу «українізації», становили лише окремих, але виразний сегмент загальних силових дій Кремля 1930-х років. Ці репресії спрямовувалися проти загалу української інтелігенції як носія національної ідентичності з його ще виразними державницькими традиціями часів УНР/ЗУНР, а відтак потенційну загрозу імперському владарюванню російських комуністів і «непорущній єдності» створеного ними СССР та ймовірного відсепарування від нього «невід'ємної складової» – підсовєтської України.

На початку 1930-х років більшовицька адміністрація відкидає як непотрібні колишні «українізаційні» гасла, оголошуючи їх «націоналістичним збоченням», відмовляється від вигідної для неї свого часу з тактичних міркувань пропагандистської концепції УССР як «П'ємонту усіх українських земель» й по суті скріплює/санкціонує поділ української нації на східну/підсовєтську й західну/«буржуазну» частину, взявши курс на прискорену асиміляцію – русифікацію підсовєтських українців і їхню примусову ізоляцію від дедалі більше табуйованих офіційною пропагандою земляків на західних теренах національної території.

На ментальному рівні репресії проти західноукраїнської інтелігенції в УССР (і ширше – усіх уродженців цього регіону) як виразного носія національної ідентичності зумовлювалися російським імперським (звичним?) стереотипом, згідно з яким український рух в імперії Романових (і його пропагандистський різновид в СССР – «український буржуазний націоналізм») був не автохтонного походження, а винятково інспірованим/експортованим з-за кордону, отже, являв собою «німецьку», «австрійську», «польську» чи будь-яку іншу «інтригу» або спричинявся діями галицьких «мазепинців» – сепаратистів. У будь-якому разі російська (царська й більшовицька) влада здавала собі звіт з того, що напередодні Першої світової війни саме підавстрійська Східна Галичина з її національно свідомою українською інтелігенцією була найголовнішим осередком «мазепинства», який не лише продукував вибухонебезпечні «українофільські» ідеї й давав притулок політичним емігрантам з підросійської України, але й поширював свої «сепаратистські» дезидерати на терени імперії Романових. Вельми прикметна у цьому зв'язку згадана нами вище репліка-погроза полтавського губернатора О. К. Багговута 1915 р. на адресу галицьких заручників, що він, мовляв, не дозволить, аби *«мазепинці закладали тут Україну»*.

Відтак і «похід на галичан» російської імперської/тоталітарної комуністичної влади у своїй історичній еволюції пройшов кілька етапів – від порівняно «цивілізованих» форм у 1914–1915 рр., коли «лише» запроторювали до в'язниці («Іванових домів») або ж адміністративно висилали, до тоталітарного «беспределу» в УССР 1930-х років, а згодом й на анексованих Кремлем західноукраїнських теренах 1939–1941 та 1944 – початку 1950-х років. Виразна наступність російської репресивної антигалицької політики фіксувалася не лише українською громадськістю Східної Галичини, а й уродженцями західноукраїнських земель, які мешкали в УССР й для яких секретар ЦК ВКП(б)/КП(б)У, інспіратор «галицької операції» НКВД П. Постишев був вочевидь сучасною ім'ям постассю генерал-губернатора графа Г. О. Бобринського (за відомим асоціативним рядом – «*Постишев – це Бобринський сьогодні*»).

Зафіксований в «Обвинувальному висновку у справі контрреволюційної «Української Військової Організації» («УВО»)» курс на розрив зв'язків із західноукраїнськими землями дістав вияв й у відповідних характеристиках галицької наукової спільноти, насамперед згуртованої у Науковому товаристві імені Шевченка, а також ставив під сумнів усю діяльність контрольованої Москвою Комуністичної партії Західної України.

Відтак, як доведено автором, у таборі «антисоветчиків» опинилася вся українська зарубіжна громадськість з невиразним лише поділом на **відвертих «контрреволюціонерів»** (правдива «Українська військова організація», реальна «Організація українських націоналістів» та увесь спектр національних правих партій, націонал-демократичний центр на чолі з УНДО тощо) та їхніх, мовляв, **«замаскованих агентів» і союзників** (включно з КПЗУ – хоча до часу такі атестації партії маскувалися гаслами необхідності подолання кризи у її лавах і викриття «націоналістичної агентури», Науковим товариством ім. Шевченка, громадськими та культурними об'єднаннями української інтелігенції тощо).

Від спроб підтримувати із західноукраїнською громадськістю, хоча й специфічний, обтяжений комуністичними ідеолого-пропагандистськими штампами та забобонами, але все ж таки **діалог**, більшовицька адміністрація у підсоветській Україні переходить до майже неприхованої **конфронтації**, тож офіційний Харків – Київ (за директивами Кремля) надалі вестиме розмову винятково з урядовими колами II Річипосполитої.

«Галицька операція» НКВД УССР, як і її пропагандистське забезпечення й владна легітимізація, започаткували процес цілеспрямованого формування і насаджування у підсоветській Україні стереотипу сприйняття пересічного «галичанина» (та й ширше – будь-якого уродженця західноукраїнських земель, а тим паче – інтелігента) як такого собі «іншого»/«чужого» українця, назагал враженого «хворобою націоналізму» й «антисоветчини», який тільки й мріє про «відірвання» «невід'ємної складової» – УССР – від Советського Союзу. Цьому штучно створеному образу протиставлялася не менш фантомна пропагандистська постань його підсоветського земляка – «справжнього», мовляв, українця, «щирого патріота-інтернаціоналіста», який спільно з «братнім» російським народом, «під мудрим керівництвом лєнінсько-сталінської» ВКП(б) (і того ж «старшого брата») впевнено крокує у «світле комуністичне майбутнє». Така дихотомія цілком відповідала ксенофобським канонам тоталітарного советського режиму й на

ментальному рівні скріплювала поділ української нації (й території) на «націоналістичний Захід» та «інтернаціоналістський Схід».

Винищення вітчизняної інтелігенції (не лише галицької за походженням) у роки сталінського терору спричинило зниження інтелектуального рівня й творчого потенціалу української нації. Термін «розстріляне відродження» лише частково відображає стан справ. Негативно вплинули репресії й на розвиток різноманітних контактів між УССР та західноукраїнськими землями, які практично були зведені нанівець. Тим самим істотно уповільнився розвиток вітчизняної культури і науки. На побутовому рівні внаслідок репресій і систематичних кампаній із залученням засобів масової інформації у переважній більшості населення УССР сформувався сталий стереотип галичанина як «шпигуна», «контрреволюціонера», «націоналіста» на відміну від наддніпрянця, вихованого, мовляв, у відданості «партії й урядові» (що правда, в разі потреби останні вміло застосовували й щодо уродженців Великої України жупел «петлюрівець» як синонім термінів «націоналіст» і «контрреволюціонер»).

Владна легітимізація репресивних дій проти загалу західноукраїнської інтелігенції в УССР в історичній перспективі забезпечила перещеплення східноукраїнському населенню зоологічної ненависті комуністичної колоніальної адміністрації до західних українців як найбільш стійких у своїй українській ідентичності і несприйнятливих до накинуваного їм негативного автостереотипу.

Автором на підставі численного, насамперед архівного матеріалу, реконструйовано біографії окремих уродженців західноукраїнських теренів після арешту й засудження, простежено їхню долю у тюрмах і таборах тоталітарного СССР, з'ясовано обставини їхньої посмертної/прижиттєвої реабілітації. Доведено, що для багатьох засуджених це було вже друге (після 1914–1917 рр.) поспіль «знайомство» з російською репресивно-пенітенціарною системою. Зроблено висновок, що на відміну від «ліберального» царату російський комуністичний режим прагнув ліквідації або принаймні ув'язнення/заслання усіх членів родин західноукраїнських інтелігентів, які з тих або інших причин потрапили до підсоветської України, а в ідеалі – й до цілковитого знищення «галичан» (уродженців західних теренів національної території) як окремої виразної «репресивно-ліквідаційної» категорії. На підставі нововиявлених документів і новітніх публікацій деталізовано обставини убивства комуністичним режимом соловецьких в'язнів – галичан, буковинців і закарпатців – восени 1937 р.

Формування й зміцнення в СССР сталінського тоталітарного режиму, що на практиці був соціальним людоджерством під стягом марксизму, втрата підсоветською Україною решток суверенності й розгортання масових репресій призвели до того, що контакти між обома частинами національної території фактично зійшли нанівець.

З вини комуністичного тоталітарного режиму на середину 1930-х років майже припинилися будь-які зв'язки – суспільно-політичні, культурні, наукові – між УССР та західноукраїнськими теренами. Антигуманна сутність тогочасної советської системи, відверта (з 1933 р.) україножерська спрямованість національної політики сталінщини, репресії щодо вихідців із Західної України в УССР утворили прірву поміж обома частинами української землі. Внаслідок цього переважна більшість галицької інтелігенції, яка до часу поклала значні

надії на політику «українізації» в УССР, пов'язуючи з нею можливість національно-культурного відродження українського народу, відходить від колишнього советофільства й ставить знак рівності між гітлеризмом та більшовицьким варіантом тоталітаризму – сталінщиною.

Водночас наявність значної кількості уродженців західноукраїнських земель у підсоветській Україні не лише поживляє націєвірні процеси у загальнонаціональному масштабі шляхом їхнього активного включення у реалізацію контроверсійної політики «українізації» й пов'язаних з нею процесів національно-культурного відродження в УССР, але й гарантує, принаймні до початку 1930-х років, постійні міжособові (в тому числі родинні – транскордонне листування) контакти уродженців різних частин української території, котрі перебували під чужоземною займанщиною (російською комуністичною, польською, чеською, румунською).

Вочевидь такі контакти, хоча й фрагментарні, несистематичні та несистемні тривали й надалі – у середині та другій половині 1930-х років, коли продовжувалися, принаймні латентні, процеси формування загальноукраїнської політичної нації: спрацьовувала інерція й давалися взнаки державо- й націєвірна спадщина УНР/ЗУНР, конструктивні результати більшовицької політики «українізації», політико-ідеологічної діяльності галицького українського політикуму та національної політичної еміграції.

Вищезгадане «взаємне безупинне точне слідкування» (І. Кедрин-Рудницький) за суспільно-політичними, народногосподарськими та культурними процесами, які відбувалися в усіх частинах національної території, у Східній Галичині поширювалося, звісно, й на позиціонування української громадськості, насамперед інтелектуальної еліти й освічених верств населення, стосовно політики комуністичної адміністрації в УССР на два виразні табори зацікавлених спостерігачів за перебігом процесів у підсоветській Україні. Абсолютна більшість української інтелігенції та політиків західноукраїнських земель відверто негативно сприймала русифікаційний курс московської адміністрації у Наддніпрянщині, її антиукраїнські репресії й винищення як «класу» ледь не всіх уродженців Галичини, Буковини й Закарпаття в УССР, незначна ж меншість західноукраїнських інтелектуалів і функціонерів КПЗУ – все ще жила націонал-комуністичними ілюзіями, дедалі більше втрачаючи своїх прихильників.

Таке «спостерігання», ясна річ, не було суто пасивним, а доволі часто спонукало до виразно артикульованих рефлексій на загальноукраїнські теми, а відтак – сприяло виразнішому формулюванню загальнонаціональних вимог, підживлювало вітчизняну державницьку та історіософську думку.

Джерела і література

АРХІВИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України):

- Ф. 30. «Міністерство фінансів України»;
- Ф. 166. «Міністерство освіти УРСР»;
- Ф. 177. «Державне видавниче об'єднання України – ДВОУ»;
- Ф. 555. «Комітет у справах друку при РНК УРСР»;
- Ф. 1115. «Українська Центральна Рада»;
- Ф. 2581. «Генеральне секретарство справ освіти Української Центральної Ради, м. Київ».

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України):

- Ф. 1. «Центральний комітет Компартії України, 1917–1991 рр.»;
- Оп. 1. «Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПУ, 1917–1971 рр.»;
- Оп. 6. «Протоколи засідань політбюро ЦК КПУ і матеріали до них, 1919–1967 рр.»;
- Оп. 7. «Протоколи засідань оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1919–1938 рр.»;
- Оп. 16. «Протоколи засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КПУ і матеріали до них. «Окрема папка», 1923–1990 рр.»;
- Оп. 20. «Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.»;
- Ф. 263, оп. 1. «Колекція позасудових справ реабілітованих, 1919–1953 рр.».

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України):

- Ф. 19. «Гжицький В. З.»;
- Ф. 24. «Марфісвич М. І.»;
- Ф. 86. «Козланюк П. С.»;
- Ф. 159. «Антоненко-Давидович Б. Д.»;
- Ф. 196. «Касян В. І.»;
- Ф. 452. «Галан Я. О.»;
- Ф. 579. «Видавництво журналу «Західна Україна» – органу Спілки революційних письменників «Західна Україна»»;
- Ф. 577. «Українське кооперативне видавництво «Рух», м. Харків»;
- Ф. 584. «Державне видавництво «Художня література» НКО УРСР, м. Харків»;
- Ф. 596. «Дмитерко Л. Д.»;
- Ф. 910. «Бобинський В. П.».

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України у м. Києві):

- Ф. 1235. «Грушевські – історики, філологи».

Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІА України у м. Львові):

- Ф. 309. «Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів»;
Ф. 357. «Крип'якевич Іван (1886–1967), історик, дійсний член НТШ, педагог, професор Львівського університету, директор Інституту суспільних наук АН УРСР, академік АН УРСР»;
Ф. 362. «Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, голова НТШ (1923–1932), академік ВУАН (1924–1933, 1939–1941)»;
Ф. 384. «Гординський Ярослав (1882–1939), історик літератури, філолог, письменник, педагог».

Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ):

- Ф. 6. «Фонд припинених справ».
Ф. 13. «Друковані видання».

Архівний підрозділ Управління СБУ по Харківській області:

«Фонд припинених справ».

Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України:

- Ф. 37. «Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) – український історик і громадський діяч».
Ф. 171. «Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – український письменник, публіцист, державний і громадський діяч».

Науковий архів Інституту історії України НАН України:

- Ф. 1. «Інститут історії України НАН України».
Оп. 3. Первинна документація установи.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:

Ambasada Rzeczy Pospolitej w Moskwie.

Biblioteka publiczna m. Starej Warszawy:

Dział rękopisów.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939: Зб. док. та матеріалів / Редкол.: Д. А. Яремчук (відп. ред.) та ін. – К.: «Наук. думка», 1979. – 557 с.

Вернадский В. И. Дневники, 1917–1921 / Сост.: М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев и др. – К.: «Наук. думка», 1994. – Ч. 1 (окт. 1917 – янв. 1920 г.). – 271 с.

Винниченко В. Щоденник / Ред. Г. Костюк. – Едмонтон; Нью-Йорк: Канадський ін-т укр. студій, 1983. – Т. 2 (1921–1925) / Упорядкув. О. Мотиля. – 700 с.

Вирок військової колегії Найвищого Суду Союзу РСР у Києві в справах про терористів-білогвардійців // Діло. – 1934. – 22 груд. – Ч. 344. – С. 1.

Вишня Остап. Чиб'ю. 1934: З табірною щоденника / Публ. С. Гальченка та М. Євтушенко // Київ. – 1989. – № 12. – С. 107–124.

Відозва до української радянської інтелігенції та радянського суспільства // Бюллетень VIII-ї Всеукр. конф. Коммунистической партии (большевиков) Украины: Стенограмма. 12–17 мая 1924 г. – Харьков, 1924. – С. 189–193.

Власноручні свідчення в'язня М. І. Марченка про його роботу ректором Львівського державного університету ім. І. Франка у 1939–1940 рр., 30 трав. 1943 р. – «Моя робота в г. Львові – 1939–40 гг. – и взгляды на причины моего ареста» / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 95–110.

Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках: Промова тов. П. П. Любченка на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листоп. 1933 р. // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 груд.

Володимир Гнатюк: Док. і матеріали (1871–1889) / ЦДІА України у Львові; НТШ; Упоряд. Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець, Д. Пельц, А. Сисецький; Відп. ред. О. Купчинський. – Л.: НТШ, 1998. – 433 с.

Гермайзе О. Матеріяли до історії українського руху за світової війни // Укр. археогр. зб. – К., 1926. – Т. I. – С. 271–354.

Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Укр. історик. – 1995. – № 1/4 (124/127). – С. 190–203.

Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.) та ін. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.

Грушевський М. Наша політика; [Томашівський С.] Наша політика і професор М. Грушевський. Г'юссі до брошури проф. М. Грушевського; Матеріяли до історії конфлікту в НТШ 1913 р. / Упорядкув. Л. Винара та Є. Пшеничного; Серія «Грушевськіяна», т. 7. – Нью-Йорк; Дрогобич: УІТ, 2003. – 244 с.

Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 20–29 листоп. 1927 р.: Стеногр. звіт. – [Харків]: ДВУ, 1928. – 620 с.

XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. – Х.; К.: Партійне вид-во ЦК КП(б)У, 1934. – 612 с.

До історії галицької руїни: Меморіал К. Паньківського / Публ. С. Єфремова // Наше минуле. – 1918. – № 1. – Лип. – серп. – С. 57–65.

Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник. – К.: «Рад. письменник», 1990. – 416 с.

Документи з історії НКВД УРСР / Публ. С. Білокопя // Наше минуле: журн. незалежної іст. думки за ред. С. Білокопя. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С. 39–150.

Документи и материалы по истории советско-польских отношений / Редкол.: сов. часть: И. А. Хренов (отв. ред.) и др.; польск. часть: Т. Цесляк (отв. ред.) и др. – М.: «Наука», 1969. – Т. VI: 1933–1938 гг. – 431 с.

Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.) / Упоряд. О. В. Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 210 с.

«Ех і життя мотузьяне! Терпи, козаче...»: Сумний епістолярій сміхотворця: [О. Вишні] / Публ. С. Гальченка // *Вітчизна*. – 1989. – № 11. – С. 134–146; № 12. – С. 131–147.

Єфремов С. До історії «Галицької Руїни» 1914–1915 рр.: В жандармському освітленні // *Україна*. – 1924. – Кн. 4. – С. 127–144.

Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд. О. І. Путро (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук та ін. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. – 848 с.: іл.

З історії революційного руху у Львові, 1917–1939: Док. і матеріали / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. – Л.: Кн.-журн. вид-во, 1957. – 795 с.

З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина / Публ. О. П. Оглоблина // *Укр. історик*. – 1965. – № 3/4 (7/8). – С. 84–86; 1966. – № 1/2 (9/10). – С. 102–106.

З листів Мирона Кордуби до Михайла Грушевського (1927 р.) / Публ. О. Купчинського // *На службі Кліо:* Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наук. діяльності / Голов. редактори: М. Брайчевський, О. Домбровський, І. Гирич. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 288–302.

«Запродались польським обшарникам!...»: Текст постанови про виключення галицьких учених з Академії Наук // *Діло*. – 1933. – 28 жовт. – Ч. 284. – С. 3.

Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р. / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 112–121.

Історія Академії наук України, 1918–1923: Док. і матеріали / АН України: Ін-т укр. археографії, ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Упоряд.: В. Г. Шмельов (старш. упоряд.) та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: «Наук. думка», 1993. – 376 с.

Історія Національної Академії наук України, 1924–1928: Док. і матеріали / Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К.: НБУВ, 1998. – 763 с.

Історія Національної Академії наук України, 1929–1933: Док. і матеріали / Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Упоряд.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко та ін.; Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: НБУВ, 1998. – 543 с.

Из истории образования СССР: Стенограмма заседания секции XII съезда РКП(б) по нац. вопросу 25 апр. 1923 г. // *Известия ЦК КПСС*. – 1991. – № 3. – С. 169–182.

Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Укр. історик*. – 1991. – № 1/2 (108/109). – С. 24–36.

Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність:* Зб. наук. праць. – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. – С. 333–372.

Липинський В. Твори. Архів. Студії / Заг. ред. Є. Зиблікевич і Є. Пизюр; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського. – Філадельфія, 1973. – *Архів. Т. 6: Листи Д. Дорошенка до В. Липинського* / Ред. І. Коровицький. – 452 с.

Лист проф. М. Грушевського до канадських українців // *Укр. історик*. – 1975. – № 3/4 (47/48). – С. 73–77.

Листи Василя Стефаника до Андрія Шептицького / Публ. О. Купчинського // *Записки НТШ*. – Л., 1990. – Т. ССXXI: Праці філол. секції. – С. 308–325.

Листи Ілька Борщака до Кирила Студинського / Публ. Г. Сварник // *Записки НТШ*. – Л., 1991. – Т. ССXXII: Праці іст.-філол. секції. – С. 375–391.

Листи М. Грушевського до Т. Починка: З матеріалів Музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США / Комент. і прим. М. Антоновича // *Укр. історик.* – 1969. – № 4 (24). – С. 78–93; 1970. – № 1/3 (25/27). – С. 168–183.

Листи М. Грушевського до Е. Фариняка / Публ. М. Антоновича // *Укр. історик.* – 1976. – № 1/4 (49/52). – С. 121–130; 1977. – № 1/2 (53/54). – С. 118–131; № 3/4 (55/56). – С. 106–112.

Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкув. Г. Сварник; вступна ст. Я. Дашкевича. – Л.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – XX, 268 с.

Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка / Публ. М. Гнатюка // *Записки НТШ.* – Л., 1990. – Т. ССХХІ: Праці філол. секції. – С. 326–338.

Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкув., вступна ст. та прим. М. Мушинки. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1991. – 91 с.

Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; Упоряд. Г. Бурлака; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто: УІТ, 1997. – Т. I. – 399 с.

Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; Упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто: УІТ, 2001. – Т. II. – 413 с.

Лицар духу: Фрагменти з щоденника С. О. Єфремова / Передм. та публ. В. Шмельова // *Київська старовина.* – 1992. – № 1. – С. 38–51.

Матвеева Л. В., Цианкова Е. Г. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. – К.: «Обереги», 1997. – 172 с.

Микола Олексійович Скрипник: Автобіографія / Публ. Р. Я. Пирога // *Архіви України.* – 1989. – № 6. – С. 36–43.

Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і матеріалів / Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДАГО України; Упоряд. Р. Я. Пиріг (кер.), Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловійова; Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. – 183 с.

Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: «Критика», 1999. – 353 с.

Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: «Україна», 1996. – 335 с.

Михайло Марченко: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 1. – С. 119–129; № 2. – С. 92–116; № 3. – С. 66–77.

Мілена Рудницька: Статті. Листи. Документи / Упоряд. М. Дядюк; Відп. ред. М. Богачевська-Хомяк. – Л.: «Місіонер», 1998. – 844 с., іл.

Міжковський В. Листи С. О. Єфремова до Е. Х. Чикаленка / Ред. М. Антоновича // *Укр. історик.* – 1973. – № 3/4 (39/40). – С. 146–156; 1974. – № 1/3 (41/43). – С. 187–204; 1975. – № 1/2 (45/46). – С. 136–143; № 3/4 (47/48). – С. 112–119.

Науково-дослідча кафедра історії України в Києві: Звідомлення про діяльність кафедри в 1927/8 р. // *Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві.* – [К.], 1929. – Т. 2: Виданий на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – С. V–XI.

XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 7–15 трав. 1929 р.: Стеногр. звіт та постанови. – Х.: Видання Оргінстру ВУЦВК, 1929. – 778 с.

XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 5–15 черв. 1930 р.: Стеногр. звіт. – Х.: «Пролетар», 1930. – 559 с.

Осібна гадка академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання Української Академії наук 17 жовтня, зачитаного на засіданні 31 жовтня 1927 р. (7 листоп. 1927 р.) / Публ. І. Б. Гирича, С. М. Кіржаєва // *Укр. археогр. щорічник* / Нова серія; Редкол.: П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К., 1992. – *Вип. 1.* – С. 332–351.

Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії: В 2-х т. / Служба безпеки України; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Редкол.: А. Зінченко (відп. ред.) та ін. – К.: «Сфера», 1997. – *Т. 1.* – 325 с.; **Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії:** В 3-х т. / СБУ; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонац. дослідж. НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Ю. Шаповал; Редкол.: Ю. Шаповал (відп. ред.) та ін. – К.: «Сфера», 1998. – *Т. 2.* – 286 с.; К., 1999. – *Т. 3.* – 394 с.

Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: В 2 т. / Служба безпеки України; Ін-т політичних і етнонац. дослідж. НАН України; Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Редкол.: Ю. Шаповал (відп. ред.) та ін. – *2-ге вид., доопрац. і доп.* – К.: «Сфера», 2003. – *Т. 1.* – LXII, 470 с.; *Т. 2.* – IV, 624 с.

Пам'ять Биківні: документи та матеріали / Упоряд.: О. Г. Бажан та ін. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. «Реабілітовані історією»; ЦДАГО України. – К.: «Рідний край», 2000. – 320 с.

Письменники з «Горна» п'януть видавців альманаху // *Укр. щоденні вісті* (Нью-Йорк). – 1934. – 27 верес. – Ч. 265. – С. 2.

Політика партії в справі української художньої літератури: Постанова Політбюро ЦК КП(б)У // *Вісті ВУЦВК* (Харків). – 1927. – 17 трав.

Постанова Президії Всеукраїнської Академії наук про академіків – Возняка, Колесу, Студинського, Щурата // *Вісті ВУЦВК*. – 1933. – 6 жовт.; *Комуніст*. – 1933. – 6 жовт.; *Пролетарій*. – 1933. – 6 окт.

Привітання, що були надіслані до Історичної секції Української Академії Наук на урочисте засідання з приводу 100-річчя першого збірника українських пісень М. О. Максимовича // Україна. – 1927. – *Кн. 5* (24). – С. 188–195.

Проти фашизму та війни: Антифашистський конгрес діячів культури у Львові у 1936 р.: Зб. док. і матеріалів / Ін-т суспіл. наук АН УРСР; ЦДІА УРСР у м. Львові; Держ. арх. Львів. обл.; Упоряд.: Н. Ф. Врадій, Я. С. Лялька, Л. М. Мінаєва, Ю. Ю. Сливка; Редкол.: Ю. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – К.: «Наук. думка», 1984. – 351 с.

Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників: Зб. арх. док. / Упоряд. Г. С. Сизоненко, Ю. С. Мельничук. – Л.: Кн.-журн. вид-во, 1959. – 341 с.

Ричка В. М., Горішній П. А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // *Укр. археогр. щорічник* / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К., 1993. – *Вип. 2.* – С. 280–305.

Рубльов О. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Л., 2001. – *Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві.* – С. 473–499.

Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його контакти з чужоземними представництвами та листування із закордоном з часу приїзду до УСРР і до арешту, 2 квіт. 1933 р. / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 5. – С. 97–101.

Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у верес. 1927 р. і до закінчення 1931/32 навч. року / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 5. – С. 101–118.

Секретний донос полтавського губернатора Багговута Міністру внутрішніх дел об українском движеніи и мерах борьбы с ним. – Полтава: Коштом Полтавской ко-операции, 1917. – 11 с.

Скрипник М. Новий етап і нові завдання: Промова на 1-ому з'їзді письменників «Західна Україна», 6 січ. 1930 р. // *Західна Україна*. – 1930. – № 1. – С. 25–30.

Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. – С. 500–547.

«**Спілка Визволення України**»: **Стеногр. звіт судового процесу** / Передм. П. Любченка. – Х.: «Пролетар», 1931. – Т. 1. – 712 с.

Справа академіка К. В. Харламповича / Публ. О. Морозова // *Сіверянський літопис*. – 2000. – № 1. – С. 73–81.

Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти: Наук.-докум. вид. / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: «Інтел», 1995. – 448 с.

Стенограма запису спогадів д-ра історичних наук, зав. відділу Інституту історії України АН УРСР у м. Львові, проф. Крип'якевича Івана Петровича / Публ. І. Заболотної // *Укр. археогр. щорічник*. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 400–410.

Стефаник В. Публіцистика: Вибране із статей, промов та листів / Передм. С. Крижанівського. – К.: Державне вид-во худож. л-ри, 1953. – 111 с.

Стефаник В. Повне збір. творів: В 3-х т. / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; Відп. ред. М. К. Гудзій, С. А. Крижанівський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – Т. 3: *Листи*. – 329 с.

У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і матеріалів: У 2-х ч. / Ін-т історії України НАН України; ЦДАГО України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.), О. С. Рубльов та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – Ч. I (1936–1944 рр.). – 146 с.; Ч. II (1944–1956 рр.). – 247 с.

У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд. О. В. Гайова, У. Я. Єдлинська, Г. І. Сварник. – К.: «Наук. думка», 1993. – 768 с.

Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2-х т. / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: «Наук. думка», 1996. – Т. 1: 4 берез. – 9 груд. 1917 р. – 589 с.

Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: У 2-х т. / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: «Наук. думка», 1997. – Т. 2: 10 груд. 1917 р. – 29 квіт. 1918 р. – 423 с.

Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін.; Редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во О. Теліги, 2003. – 1024 с.

«**Чого я студи вернувся?...**»: Лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Бученка / Публ. В. Д. Боєчка // *Літ. Україна*. – 1990. – 19 лип.

Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 118–135; № 5. – С. 97–118; № 6. – С. 84–102; 1998. – № 1. – С. 112–121.

Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926: І. Ювілейні засідання. ІІ. Привітання. – К.: Вид. ювіл. комітету, 1927. – 143 с.

Graziosi A. «Lettres de Kharkov»: La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934 // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – Vol. XXX (1/2). – Janvier–juin 1989. – P. 5–106.

Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu, 1998. – Т. I. – 336 с.

Stalin's Meeting with a Delegation of Ukrainian Writers on 12 February 1929 / Publ. L. Maximenkov // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol. XVI. – № 3/4. – December 1992. – P. 361–431.

МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

- Авдеєнко А.** Отлучение // *Знамя* (Москва). – 1989. – № 3. – С. 5–73; № 4. – С. 78–133.
- Андрей, митрополит.** Воля і надії: Як революція звільнила мене з царської в'язниці // *Діло*. – 1937. – 7 берез. – Ч. 50. – С. 1–2.
- Андрієвський В.** З минулого. – Берлін: «Українське слово», 1923. – Т. II: Від Гетьмана до Директорії. – Ч. I: *Гетьман*. – 264 с.; Ч. II: *Директорія*. – 309 с.
- Андрієвський В.** З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Нью-Йорк: «Говерля», 1963. – 157 с.
- Антоненко-Давидович Б. Д.** Нащадки прадідів / Публ. Л. Бойка. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 1998. – 696 с.
- Антоненко-Давидович Б. Д.** «СВУ» / Публ. Ю. П'ядика // *Антоненко-Давидович Б. Д. Нащадки прадідів*. – К., 1998. – С. 301–358.
- Барвінський О.** Заснування катедри історії України в Львівському університеті // *ЗНТШ*. – Л., 1925. – Т. *CXLI-CXLIII*: Праці Фільологічної секції під ред. К. Студинського. – С. 1–18 (розд. паг.).
- Беседовський Г. З.** На путях к термидору. – М.: «Современник», 1997. – 464 с.
- Вернадський В.** Із спогадів: Перший рік Української Академії (1918–1919) // *Наука і культура. Україна: Щорічник*. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 39–64.
- Волинець С.** У першу річницю смерті Івана Крип'якевича: Спогад про проф. І. Крип'якевича // *Укр. історик*. – 1968. – № 1/4 (17/20). – С. 87–89.
- Вражіння з поїздки на Велику Україну: Розмова з послом Х. Приступою** // *Діло*. – 1925. – 20 жовт. – Ч. 234. – С. 1; 21 жовт. – Ч. 235. – С. 1–2; 22 жовт. – Ч. 236. – С. 1; 23 жовт. – Ч. 237. – С. 1–2.
- Галан Я.** Напередодні // *Його ж. Твори: У 4-х т.* – К.: «Наук. думка», 1978. – Т. 3: Проза, публіцистика, літературна і театральна критика. – С. 328–334.
- Галан Я.** Промова на нараді кол. членів КПЗУ (серп. 1947 р.) // *Його ж. Твори: У 4-х т.* – К., 1980. – Т. 4: Памфлети, фейлетони, нариси, статті, літ.-мистецька критика та ін. – С. 641–644.
- Герлинг-Грудзинський Г.** Иной мир: Советские записки / Пер. с польс. – М.: «Прогресс», 1991. – 240 с.
- Голинський М.** Спогади / Передне слово та передм. С. Д. Козака. – К.: «Молодь», 1993. – 368 с.
- Гординський С.** АНУМ: Спогади про Асоціацію незалежних українських мистців у Львові // *Сучасність*. – 1985. – Ч. 3. – С. 36–50; Ч. 4. – С. 47–65.
- Грицак Є.** Галицька еміграція в Києві: Спомини з рр. 1915–1918 // *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака*. – Кліфтон, Нью-Джерсі, 1968. – 84 с.
- Грушевський М.** Спомини. Ч. II / Публ. С. Білокопя // *Київ*. – 1989. – № 8. – С. 103–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–155.
- Дашкевич Я.** Мирон Кордуба зблизька // *Пам'ять століть*. – 2001. – № 6. – С. 114–119.
- Долбровський О.** Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках // *Укр. історик*. – 1973. – № 1/2 (37/38). – С. 119–129.
- Дорошенко Д.** Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч. I: *Галицька Руйна 1914–1917 рр.* – Л.: «Червона калина», 1923. – 131 с.
- Дорошенко Д.** Свято Котляревського в Полтаві 30 серпня 1903 р.: Сторінка зі спогадів // *Літ.-наук. вістник*. – 1923. – Т. LXXXI. – Кн. XI. – С. 239–246.

- Дубровський В.** Микола Скрипник, як я його бачив: Фрагмент спогадів // *Укр. збірник* / Ін-т для вивчення ССРСР. – Мюнхен, 1957. – *Кн. 10.* – С. 143–159.
- Дубровський В.** Спогад про проф. д-р М. Н. Петровського (26.XI.1894 – 20.VII.1951) // *Укр. історик.* – 1964. – № 2/3. – С. 21–26.
- Єремійв М.** За лаштунками Центральної Ради: Сторінки зі спогадів // *Укр. історик.* – 1968. – № 1/4 (17/20). – С. 94–104.
- Західня Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941** / Зб. за ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк: НТШ в Америці, 1958. – 494 с.
- Ірчан М.** В бур'янах: Спогади // *Ірчан М. Твори: В 2-х т.* – К., 1987. – *Т. 2:* Спогади; Повісті; Новели; Оповідання; Публіцистика / Упорядкув. М. М. Острика. – С. 5–101.
- Ірчан М.** Трагедія Першого Травня: Спомини з горожанської війни на Україні: *Часть перша.* – Нью-Йорк: «Молот», 1923. – 131 с.
- Канюка О.** Від Гужівки до Біломор-каналу: Свідчення концтабірника 1930-х рр. – Нью-Йорк: Наук.-дослід. т-во укр. термінології, 1988. – 207 с.
- Кедрин І.** Київ 1918 // *Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1938 р.* – Л.: «Червона калина», 1937. – С. 15–23.
- Кедрин І.** Викривлена правда: Події в Україні у 1918 р. в кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгіна Цегельського. – Нью-Йорк: Вид. і наклад Братства УСС, 1963. – 32 с.
- Кедрин І.** Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк: «Червона калина», 1976. – 724 с.
- Кедрин І.** Михайло Грушевський – не один, а більше їх: Спогади і рефлексії // *Укр. історик.* – 1984. – № 1/4 (81/84). – С. 251–261.
- Киричінський О.** Франко в Києві // *Україна.* – 1926. – *Кн. 6 (20).* – С. 170–172.
- Ковалевський М.** При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук: Накладом М. Ковалевської, 1960. – 720 с.
- Козоріс М.** Румуни в Галичині: Спомин // *Західна Україна.* – 1930. – № 3/4. – С. 42–49.
- Кордуба М.** В посольстві до гетьмана: Уривок із щоденника // *Літопис Червоної Калини* (Львів). – 1930. – *Ч. 10.* – Жовтень. – С. 12–14; *Ч. 11.* – Листопад. – С. 5–10; *Ч. 12.* – Грудень. – С. 11–15.
- Коржавин Н.** В соблазнах кровавої епохи // *Новий мир* (Москва). – 1992. – № 7. – С. 154–212; № 8. – С. 130–193.
- Костюк Г.** Зустрічі і прощання: Спогади / Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту. – Едмонтон, 1987. – *Кн. 1.* – 743 с.; Едмонтон, 1998. – *Кн. 2.* – 609 с.: Показки.
- Крип'якевич І.** Спогади (Автобіографія) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність:* Зб. наук. праць. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – *Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві.* – С. 77–140.
- Крушельницька Л.** Рубали ліс...: Спогади галичанки // *Дзвін* (Львів). – 1990. – № 3. – С. 119–133; № 4. – С. 121–132; № 5. – С. 118–131.
- Крушельницька Л. І.** Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л.: Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України, 2001. – 260 с., 34 с. іл.
- Кубійович В.** Мені 85. – Мюнхен: «Молоде життя», 1985. – 308 с.
- Кузьма О.** Листопадові дні 1918 р. – Л.: «Червона Калина», 1931. – 447 с.
- Курах М.** Іван Лизанівський: Фрагменти споминів // *Вільна Україна* (Нью-Йорк). – 1962. – *Ч. 34.* – С. 52–58.
- Лизанівський І.** Франко в роках 1911–12: Уривки із споминів // *Україна.* – 1926. – *Кн. 6 (20).* – С. 175–179.

Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій, Альбертський ун-т, 1985. – 416 с.

Малицька К. На хвилях світової війни: 1. *Львів за рос. окупації // Діло.* – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 3–4; *Ї ж.* На хвилях світової війни: 2. *У тюрмі і в дорозі на заслання // Діло.* – 28 берез. – Ч. 68. – С. 7–8; *Ї ж.* На хвилях світової війни: 3. *Перші вражіння в Азії // Діло.* – 30 берез. – Ч. 69. – С. 3–4; *Ї ж.* На хвилях світової війни: 4. *Серед тайги // Діло.* – 31 берез. – Ч. 70. – С. 3–4; *Ї ж.* На хвилях світової війни: 5. *Засланці та поселенці // Діло.* – 1 квіт. – Ч. 71. – С. 7–8; *Ї ж.* На хвилях світової війни: 6. *Перші звістки про революцію // Діло.* – 2 квіт. – Ч. 72. – С. 3–4; *Ї ж.* На хвилях світової війни: 7. *Невдалий поворот. Козачинсько // Діло.* – 3 квіт. – Ч. 73. – С. 3–4; *Ї ж.* На хвилях світової війни: 8. *Освітня праця в Красноярську // Діло.* – 4 квіт. – Ч. 74. – С. 3–4; *Ї ж.* На хвилях світової війни: 9. *Омськ – осередок. Поворот до дому // Діло.* – 6 квіт. – Ч. 75. – С. 3–4.

Малицький Ф. Перековка: Повесть власного життя // *Вітчизна.* – 1990. – № 11. – С. 83–111.

Мартинець В. Українське підпілля: Від УВО до ОУН: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – [Вінніпег], 1949. – XXVI, 349 с.

Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. – Відень: «Український прапор», 1920. – 342 с.

Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто: УІТ, 1995. – 419 с.

Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича // *Київські неокласици* / Упоряд. В. Агеєва. – К., 2003. – С. 237–252.

Паньків М. (Малиновський). Юрівський процес: Спогад: До Першого з'їзду КПЗУ 1921 р. // *Західня Україна.* – 1932. – № 7/9. – С. 93–107.

Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – Б. м.: «Прометей», 1947. – 93 с.

Прицак О. Мій шлях історика // *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж: АН України: Археогр. коміс., Ін-т укр. археогр.; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту, 1991. – С. 63–78.

Рудницький М. Перші революційні подуви // *Діло.* – 1937. – 27 берез. – Ч. 67. – С. 5–6.

Сірко І. М. Ті незабутні роки / Літ. запис О. Д. Ліуша. – Ужгород: «Карпати», 1978. – 133 с.

Січові Стрільці у Натіва: Зі споминів бл. п. Івана Андруха, сот[ника] СС // *Літопис Червоної Калини.* – 1930. – Ч. 5. – Трав. – С. 15–17.

Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – груд. 1918. / Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Ін-т східноєвроп. дослідж. НАН України; Редкол.: Я. Пеленський (голов. ред.) та ін. – К.; Філадельфія: Б. в., 1995. – 494 с.

Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: спогади. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 32 с.

Смолич Ю. Паньків // *Смолич Ю.* Розповіді про неспокій немає кінця. – К., 1972. – Кн. 3: Ще децю з двадцятих і тридцятих років в українському літературному побуті. – С. 160–175.

Суровцова Н. Спогади / Упоряд. Л. Падун-Лук'янова. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.: іл.

Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина: Спомини. – Торонто: «Ліга визволеня України», 1956. – 130 с.

Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть: *Воспоминания в 4-х кн.* – М.: «Московские новости», 1999. – Кн. 1. – 848 с.: илл.

Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; Філадельфія: «Булава», 1960. – 313 с.

Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Докум.-художнє вид. / Передм. В. Шевчука. – К.: «Темпора», 2003. – 416 с.: іл.

Юрченко В. Шляхами на Соловки: Із записок заслання. – Л.: «Червона калина», 1931. – 231 с.

Юрченко В. Пекло на землі: В Усевлоні ОГПУ та втеча звідтіть. – Л.: «Червона калина», 1931. – 211 с.

Юрченко В. Зі соловецького пекла на волю: Записки втікача. – Л.: «Червона калина», 1931. – 287 с.

Юрченко В. Пекло на землі: Гостросюжетний історичний роман-спогад: *Кн. 1. Шляхами на Соловки; Кн. 2. Пекло на землі; Кн. 3. Зі Соловецького пекла на волю.* – Л.: «Червона калина», 1994. – 375 с.

Bączkowski W. Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: *Biuletyn Polsko-Ukraiński // Niepodległość: Rocznik.* – Nowy York; Londyn. – T. XIX (1986). – S. 116–129; T. XXI (1988). – S. 4–31; T. XXIV (1991). – S. 133–148.

Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / Oprac. K. Pomian. – Warszawa: «Czytelnik», 1999. – 388 s.

Tyrołowicz M. Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939 / Z przedmową J. Maślanki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Ossolineum, 1991. – 244 s.

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, ГАЗЕТНІ ПУБЛІКАЦІЇ

- Абдуллін О., Логвин Е.** Останнє слово: Життя і смерть акад. Матвія Яворського // *Робітничка газета*. – 1989. – 14 лип.
- Август Держаль:** [Некролог] // *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові*. – Л., 1922. – Ч. 65/66. – С. 60–63.
- Аджубей А. И.** Крушение иллюзий: Время в событиях и лицах. – М.: «Интербук», 1991. – 350 с.
- Амменде Е.** Голод на Україні // *Діло*. – 1933. – 28 лип. – Ч. 195. – С. 1–2.
- Андрусичин Б.** Західні українці у державному апараті УНР // *Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія»* / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: ІПіЕНД, 2000. – Вип. 10. – С. 3–10.
- Андрусак М.** Українська історіографія за останнє десятиліття (1921–1930): І. Осередки й видавництва // *Літопис Червоної Калини*. – 1932. – Ч. 9. – Верес. – С. 20–22; Ч. 10. – Жовт. – С. 21–23.
- Антоненко-Давидович Б. Д.** Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки: Повісті, новели, оповідання. – К.: «Рад. письменник», 1989. – 559 с.
- Антонович М.** До взаємин М. С. Грушевського з С. О. Єфремовим // *Укр. історик*. – 1975. – № 1/2 (45/46). – С. 91–99.
- Антонович О.** Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 р. // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – Л., 1991. – Т. ССХХІІ: Праці іст.-філос. секції. – С. 427–434.
- Антонюк Н. В.** Українське життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. – Л.: ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, 1997. – 232 с.
- Арештування українців на Рад. Україні** // *Діло*. – 1928. – 27 берез. – Ч. 69. – С. 3.
- Аркуша О.** Галицький Сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 173 с.
- Аркуша О.** Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – Л., 1997. – Вип. 3/4. – С. 118–139.
- Аркуша О., Мудрий М.** Суспільно-політична ситуація в Галичині напередодні приїзду М. Грушевського до Львова (кінець 80-х – поч. 90-х рр.) // *Михайло Грушевський і Західна Україна*: Доп. і повідомл. наук. конф., м. Львів, 26–28 жовт. 1994 р. – Л., 1995. – С. 15–17.
- Арсенич П.** Криворівня в житті і творчості українських письменників, діячів науки й культури. – Івано-Франківськ: «Нова Зоря», 2000. – 152 с.
- Баран З.** Степан Федак: штрихи до образу львівського «неполітика» // *Львів: місто – суспільство – культура*: Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого / Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. Спец. вип. – Л., 1999. – Т. 3. – С. 553–561.
- Бахтуріна А. Ю.** Політика Російської імперії в Восточній Галиції в годы Первой мировой войны. – М.: «АИРО-XX», 2000. – 264 с.
- Бачинский П. П., Табачник Д. В.** Афанасий Петрович Любченко // *Вопросы истории*. – 1990. – № 12. – С. 60–75.
- Бегей І.** Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К.: «Основні цінності», 2001. – 256 с.
- Безродний Є. Ф.** Вірний соратник В. І. Леніна: До 90-річчя з дня народження Я. А. Берзіна // *Укр. іст. журн.* – 1971. – № 10. – С. 128–129.

Бібліографія друкованих праць Івана Крип'якевича // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві* / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – С. 19–74.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К.: «Либідь», «Військо України», 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.

Білокінь С. Михайло Грушевський // *Літ. Україна*. – 1988. – 21 лип. – № 29. – С. 7.

Білокінь С. Про таємниці Мадридського двору // *Наше минуле*: журн. незалежної іст. думки за ред. С. Білоконя. – К., 1993. – Ч. 1 (6). – С. 17–38.

Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? // *Наше минуле*. – Ч. 1 (6). – С. 4–16.

Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 106–131 [О. І. Баранович; М. М. Ткаченко]; 1999. – № 5. – С. 110–118 [М. М. Ткаченко]; 2000. – № 5. – С. 111–120 [С. В. Глушко].

Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К.: Б. в., 1999. – 448 с.

Бортняк Н. Степан Томашівський: До відносин із Михайлом Грушевським // *Михайло Грушевський і українська історична наука*: Матеріали наук. конференцій, присвячених М. Грушевському: Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р. / За ред. Я. Грицака та Я. Дашкевича. – Л., 1999. – С. 186–192.

Борці за возз'єднання: Біогр. довід. / Редкол.: Ю. Ю. Сливка (кер.) та ін.; Упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Л.: «Каменярь», 1989. – 359 с.: іл.

Буцко М., Редько Ю. Підпільний університет // *Жовтень*. – 1988. – № 5. – С. 72–75.

Ваксберг А. И. Царица доказательств: Вышинский и его жертвы. – М.: «Книга и бизнес», 1992. – 351 с.

Василь Стефаник: До приїзду на Радянську Україну // *Культура і побут*. – 1928. – 6 листоп. – № 43. – С. 5.

Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 2001. – № 6. – С. 35–64.

Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 131–149.

Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження. – К.: Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 383 с.

Верба І. В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К.: Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДАМЛМ України, 2000. – 339 с.: іл.

Верба І. В., Овчаренко П. Д., Рубльов О. С. Н. Д. Полонська-Василенко: Історично-біографічний нарис життя та діяльності // *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С. 8–22.

Верменич Я. В. Політичні наслідки і уроки політики українізації 20–30-х рр. // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 288–308.

Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навч. посіб. – К.: «Заповіт», 1997. – 344 с.

Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довід. – К.: «Наук. думка», 1995. – 688 с.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довід. – К.: Б. в., 1998. – 255 с.

- Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я.** М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: «Либідь», 1996. – 144 с.
- Вибори нових академіків ВУАН:** [Редакційна] // *Пролетарська правда*. – 1929. – 29 черв.
- Виключили... З приводу останнього подвигу Комісаріяту освіти УСРР:** [Редакційна] // *Діло*. – 1933. – 16 жовт. – Ч. 272. – С. 1.
- Винар Л.** Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892–1930. – Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1970. – 111 с.
- Винар Л.** Недрукований лист В. Липинського до М. Грушевського в справі загальних зборів НТШ в 1913 р. // *Укр. історик*. – 1991. – Ч. 1/2 (108/109). – С. 111–114.
- Винниченко І. І.** Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с.
- Віднянський С. В.** Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет, 1921–1945 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 82 с.
- Вільде І.** Сестри Річинські: Роман. – К.: «Дніпро», 1977. – *Кн. 1.* – 495 с.; *Кн. 2.* – 687 с.
- Вітковський В.** До проблематики «галицького проекту» // «І»: Незалежний культурологічний часопис. – Л., 2002. – Ч. 23: Федеративна Республіка Україна. – С. 254–263.
- В. М[удрий].** Чергова хвиля терору на Україні // *Діло*. – 1934. – 19 груд. – Ч. 341. – С. 1–2.
- Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б.** Микола Прокопович Василенко. – К.: «Наук. думка», 1991. – 252 с.
- Восленский М. С.** Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: «Сов. Россия»; МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
- Вражіння з поїздки на Велику Україну: На маргінесі розмови з пос. Приступною:** [Редакційна] // *Діло*. – 1925. – 25 жовт. – Ч. 239. – С. 1.
- Галактіон Чіпка.** Радпис – галпис: Ревтрагіком // *Діло*. – 1928. – 15 квіт. – Ч. 84. – С. 9.
- Галактіон Чіпка.** Наський імперіялізм // *Діло*. – 1928. – 30 серп. – Ч. 193. – С. 3.
- Галактіон Чіпка.** Обминаємо, значить... // *Діло*. – 1929. – 13 квіт. – Ч. 82. – С. 4.
- Галактіон Чіпка.** Розмова з книжками (стиль: Вишневий) // *Діло*. – 1929. – 19 трав. – Ч. 109. – С. 4.
- Галактіон Чіпка.** Процес чи не процес?! // *Діло*. – 1930. – 27 берез. – Ч. 68. – С. 3.
- Галактіон Чіпка.** Щоб не бачити і не чути!.. З приводу смерті Миколи Стронського, сотника УСС і вольного радянського консуляту // *Діло*. – 1933. – 6 серп. – Ч. 204. – С. 5.
- Галактіон Чіпка.** Вісти з Уру-Уру // *Діло*. – 1933. – 17 листоп. – Ч. 304. – С. 5.
- Галан Я.** У білій гарячці: [Рец. на: *Юрченко В.* Пекло на землі: В Усевлоні ОГПУ та втеча звідтіль. – Л., 1931] // *Галан Я.* Твори: У 4-х т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 60–63.
- Галицькі вчені виключені з Академії Наук!** // *Діло*. – 1933. – 15 жовт. – Ч. 271. – С. 1.
- Галушко Є. М.** Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. – Л.: Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1965. – 262 с.
- Гаморак Ю.** Василь Стефаник: Спроба біографії // *Стефаник В.* Твори / За ред. Ю. Гаморака. – Л.: Укр. вид-во, 1942. – С. III–XL.
- Гасай Є.** Таємниця старої фотографії: [Василь Гоца] // *Гасай Є.* Не втомлюся шукати / Ред. Терноп. Книги Пам'яті. – Т., 1998. – С. 18–25.
- Гелей С. Д.** Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку). – Л.: «Коопосвіта», 1998. – 532 с.

Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття // *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві*. – [К.], 1929. – Т. 2: Виданий на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – С. XII–XX.

Гирич І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський // *Старожитності*. – К., 1991. – Ч. 7 (11). – Серп. – С. 10–11.

Гирич І. Б. Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1919 рр.: За архівним примірником з бібліотеки літературознавця // *Укр. археогр. щорічник*. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 336–375.

Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов: До історії наукових, літературних і особистих взаємин // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць / Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 65–75.

Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст. // *Укр. історик*. – 1996. – № 1/4 (128/131). – С. 142–187.

Гирич І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.) // *Укр. іст. журн*. – 1997. – № 1. – С. 72–86.

Гирич І. «Федераліст» очима «самостійника»: до історії написання статті А. Жука «М. Грушевський та СВУ» // *Молода нація: Альманах*. – К., 2002. – № 3 (24). – С. 83–110.

Гирич І. Б., Кірюжєв С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук: Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу «Особної гадки акад. М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовт. 1927 р.» // *Укр. археогр. щорічник*. – К., 1992. – Вип. 1 (4). – С. 332–340.

Глазунов Г. Чесне ім'я Карла Максимовича // *Політика і час*. – 1991. – № 5. – С. 76–82.

Головацький І. Ярема Яким // *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енцикл. слов.* / За ред. М. М. Романюка. – Л., 2000. – Вип. VII. – С. 388–390.

Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки / Ін-т історії України НАН України; Авт. кол.: В. І. Марочко (кер.) та ін.; Редрада: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: «Наук. думка», 2003. – 888 с.

Голос сумління...: «Відкритий лист» чи краще акт обвинувачення б. посла Україн. Сель-Роб. Соціал. Об'єднання Степана Волинця проти московських комуністичних насильників на Україні // *Діло*. – 1933. – 26 лип. – Ч. 193. – С. 1–3.

Горинь В. Відла Михайла Грушевського у Львові. – Л.: Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України, 1999. – 72 с.

Гості з Західної України: На Радянську Україну прибули композитор В. Барвінський і віолончеліст Бережницький. Стан музичної справи в Західній Україні // *Культура і побут*. – 1928. – 22 жовт. – № 41/42. – С. 4.

Гриньків К., Завадка Б. Україніст Євген Грицак (30.І.1890 – 23.Х.1944) // *Перемисьль і Перемиська земля протягом віків* / Під ред. С. Заброварного. – Перемисьль; Львів, 2001. – Вип. 2: *Видатні діячі Переміщини*: Зб. наук. праць та матеріалів Міжнар. наук. конф., Перемисьль, 14–15 листоп. 1998 р. – С. 212–220.

Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // *Записки НТШ*. – Т. ССXXII: Праці іст.-філос. секції. – Л., 1991. – С. 71–110.

Грицак Я. Конфлікт 1913 р. в НТШ: Причини і причинки // *Укр. історик*. – 1991/1992. – Ч. 3/4 (110/111) – 1/4 (112/115). – С. 319–332.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посібник. – К.: «Генеза», 1996. – 360 с.

Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації // *Україна модерна* / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. дослідж.; Відп. ред. Я. Грицак та М. Крикун. – Л., 1999. – Ч. 2/3 (за 1997–1998 рр.). – С. 254–269.

Грицак Я. «Яких-то князів були столиці в Києві?..»: До конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті рр. // *Україна модерна* / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т іст. досліджень. – Л., 2001. – Ч. 6. – С. 77–95.

Гриценко А. П. Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради / Ін-т історії України НАН України; Серія «Історичні зошити». – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 63 с.

Грушевський М. Галичина і Україна // *Його ж. Твори: У 50 т.* / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л., 2002. – Т. 1. – С. 376–382.

Грушевський М. На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // *Літературно-науковий вістник*. – 1908. – Кн. I. – С. 188–193.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Б. в., 1918. – 552 с.

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Л.: НТШ, 1925. – 160 с.

Грушевський М. Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українськiм життiю і творчості, як проблема дослiду: Кiлька замiток і дезидерат // *Записки НТШ*. – Л., 1925. – Т. CXXI/CXLIII: Праці Фiльол. секцiї під ред. К. Студинського. – С. 1–13 (розд. паг.).

Грушевський М. [Рец. на:] *Ростовцев М. И.* Эллинство и иранство на юге России: Общий очерк. – Петроград: Изд-во «Огни», 1918. – VII, 190 с.; *Iranians and Greeks in South Russia* by M. Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Oxford, at the Clarendon Press, 1922. – XVI, 160 p.; *Les origines de la Russie*, par M. Rostovtzeff // *Revue des études slaves*. – 1922. – P. 5–18; *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор: Критическое обозрение памятников литературных и археологических / Российская Академия истории материальной культуры. – 1925. – VIII, 623 с. // *Україна*. – 1925. – Кн. 4 (14). – С. 151–158.

Грушевський М. Ганебній пам'яті // *Україна*. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 46–51.

Грушевський М. [Рец. на:] *Ювілейний Збірник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923.* Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. CXXXVIII–CXL: Праці Історично-Філософiчної секцiї під ред. І. Крип'якевича, ст. IV і 335; Т. CXXI–CXLIII: Праці Фiльологiчної секцiї під ред. К. Студинського, ст. IV і 275, у Львові, 1925; Хронiка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за рр. 1923–1925, ч. 67/68, Львів, 1926, ст. 176 // *Україна*. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 155–159.

Грушевський М. Некрологія: Іван Коссаk // *Україна*. – 1926. – Кн. 6 (20). – С. 190–191.

Грушевський М. Галицько-українські взаємини: Урочисте засідання Історичної секції з академічною Комісією Західної України 7 жовт. 1927 р. Вступне слово, сказане на початку засідання головою Історичної секції акад. Михайлом Грушевським // *Україна*. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 3–5.

Грушевський М. [Переднє слово] // *Чернигів і Північне Лiвобережжя*: Огляди, розвідки, матерiяли / Під ред. акад. М. Грушевського. – [К.,] 1928. – С. V–VIII.

Грушевський М. З нагоди 150-ої книги «Записок» // *Записки НТШ*. – Л., 1929. – Т. CL. – С. V–VII.

Грушевський М. Ювілей львівських «Записок» і постуляту Української Академії наук // *Україна*. – 1930. – Кн. 40. – С. 3–8.

Грушевський М. Вступне слово акад. М. С. Грушевського до збiрника наукових статей «Полуднева Україна» – «Степ і море в історії України: Кiлька слiв щодо пляну і перспектив сього дослiду» // *Сохань П. С., Уляновський В. I., Кiржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 296–313.

Грушевський М. С. Духовна Україна: Зб. творів / Упорядкув. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К.: «Либідь», 1994. – 558 с.

Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність, 1859–1938 рр. – К.; Чернівці: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 207 с.

Даниленко В. М., Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція: 20–30-ті роки. – К.: «Наук. думка», 1991. – 96 с.

Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: «Либідь», 1991. – 344 с.

Данильченко О. П., Рубльов О. С. Створення і діяльність Консульства СРСР у Львові (1927–1933 рр.) // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 92–95.

Дашкевич Я. Р. Галичани-інтернаціоналісти у Радянському Туркестані в світлі ново-знайдених джерел 1917–1920 рр. // *Історичні джерела та їх використання* / Ін-т історії АН УРСР; Архівне упр. при Раді Міністрів УРСР; Редкол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 91–116.

Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Л., 1990. – С. 5–21.

Дашкевич Я. Р. Українізація: Причини і наслідки // *Слово і час*. – 1990. – № 8. – С. 55–64.

Дашкевич Я. Навколо «Історичного атласу України» // *Україна в минулому* / Ін-т укр. археогр. НАН України, Львів, від-ня; Редкол.: Я. Дашкевич та ін. – К.; Л., 1993. – Вип. IV. – С. 163–211.

Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість // *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / Упоряд. Г. Сварник; вступна ст. Я. Дашкевича. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. V–XI.

Демедюк М. С., Ровенчак І. І., Штойко П. І. Степан Рудницький – основоположник географії України // *Аксіоми для нащадків: Укр. імена у світовій науці: Зб. нарисів* / Упорядкув. і передм. О. К. Романчука. – Л., 1992. – С. 373–389.

Демонстрації проти арештувань на Україні: Вибили шиби в львівському рад. консуляті // *Діло*. – 1929. – 23 листоп. – Ч. 260. – С. 4.

Дем'яненко Л. П. М. О. Скрипник у Львові // *Укр. іст. журн.* – 1969. – № 5. – С. 79–81.

До відома українського громадянства: Спільна заява львівських членів ВУАН, що брали участь у цьогорічних, листопадових засіданнях Академії // *Діло*. – 1929. – 18 груд. – Ч. 280. – С. 3.

Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 рр.: організація та правові засади діяльності / За ред. П. П. Михайленка. – К.: «Текст», 2002. – 220 с.

Д-р Степан Федак: [Некролог] // *Діло*. – 1937. – 12 січ. – Ч. 6. – С. 3.

Дольницький М. Український учений – географ професор д-р Степан Рудницький // *Збірник на пошану укр. учених, знищених большевицькою Москвою* / Ред. М. Овчаренко; *Записки НТШ*. – Т. CLXXXIII. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 333–346.

Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.

Донцов Д. Що таке «українізація» України?: Трохи соціології // *ЛНВ*. – 1929. – Кн. XII. – С. 1097–1111.

Дорошенко В. Українознавство поза межами УСРР // *Україна*. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 131–150; 1929. – Берез.-квіт. – Кн. 33. – С. 102–126; 1930. – Лип.-серп. – Кн. 42. – С. 119–142.

Дорошенко В. «Літературно-науковий вістник» // «Літературно-науковий вістник»: Показчик змісту. Тт. 1–109 (1898–1932) / Уклад Б. Ясінський. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 527–542.

Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага: Укр. ун-т в Празі, 1923. – 221 с.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: В 2-х т. – К.: «Темпора», 2002. – Т. I. Доба Центральної Ради. – 320 с.

Дорошко М. Становлення системи номенклатурних привілеїв у радянській Україні в 20-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 153–170.

Дубина М. Василь Бобинський // *Літ. Україна*. – 1990. – 26 квіт. – С. 6.

Дубина М. Антін Крушельницький: шляхами письменницької долі // *Літ. Україна*. – 1990. – 13 груд. – № 50. – С. 7.

Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упоряд. І. Гирич. – К.: Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1996. – 107 с.

Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Вид. Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. – 1019 с.

Євселевський Л. І., Юренко О. П. Повернувся назавжди: Лапчинський Георгій Федорович // *Реабілітовані історією*. – К.; Полтава, 1992. – С. 201–213.

Єдлінська У. Вчений великих заслуг і доброго серця: [К. Студинський] // *Вісник НТШ* (Львів). – 1991. – № 2. – С. 8.

Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 4. – С. 56–70.

Єремів М. Є. Коновалець на тлі української визвольної боротьби // *Євген Коновалець та його доба*. – Мюнхен, 1974. – С. 115–165.

Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // *Укр. іст. журн.* – 2000. – № 2. – С. 82–93; № 4. – С. 37–47.

Єфіменко Г. Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр. (освіта та наука). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 72 с.

Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 5. – С. 25–50.

Єфремов С. Украинская жизнь и литература в 1907 г. // *Киевские вести*. – 1908. – № 1.

Єфремов С. Про двох лицарів: Одного під забралом, другого так: Відповідь акад. Єфремова акад. Студинському і Лівобічному // *Діло*. – 1928. – 25 лип. – Ч. 163. – С. 1–2.

Жерноклеєв О., Райківський І. Семен Вітик // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. – Л., 2000. – Вип. 6: *Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції*. – С. 184–188.

Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака / Накладом Л. Грицак. – Кліфтон, Нью-Джерсі (США), 1968. – 84 с.

З Наукового Тов. ім. Шевченка: Заява Виділу Т-ва // *Діло*. – 1930. – 25 берез. – Ч. 66. – С. 4.

З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Л. С. Бойко та ін. – К.: «Рад. письменник», 1991. – Вип. I / Упоряд. О. Г. Мусієнко. – 494 с.

З процесу проф. Кирила Студинського проти «Діла» і «Червоної Калини»: Ще кілька подробиць із зізнань проф. К. Студинського // *Діло*. – 1932. – 22 трав. – Ч. 111. – С. 2.

За більшовицьку тильність: [Редакційна] // *Західна Україна*. – 1933. – № 7/8 (43/44). – С. 44–46.

Заброварний Б., Бернадський Б. Роль Українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край*: Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф., 20–23 січ. 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 211–217.

Зайцева З. І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // *Укр. іст. журн.* – 2002. – № 6. – С. 108–122.

Затонський В. Нові перемоги ленінської національної політики // *Більшовик України*. – 1933. – № 13/14. – С. 34–51.

Зашкільняк Л. М. Грушевський і Галичина: До приїзду до Львова 1894 р. // *Укр. історик*. – 1996. – № 1/4 (128/131). – С. 204–219.

Збільшена діяльність ОУН, українське громадянство й польські погрози: З приводу вчорашньої демонстрації перед львівським воєвідством: [Редакційна] // *Діло*. – 1933. – 2 листоп. – Ч. 289. – С. 1.

Зміцнити провід національно-культурним будівництвом!: [Редакційна] // *Комуніст*. – 1933. – 16 лют.

Іван Петрович [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серп. 1914 – черв. 1915. – Відень: «Політична б-ка», 1915. – 116 с.

І. Крип'якевич. З наукового руху в Галичині // *Україна*. – 1929. – Січ.–лют. (Кн. 32). – С. 174–175.

І. Крип'якевич. Володимир Антонович і «нова ера» // *Діло*. – 1929. – 6 лют. – Ч. 27. – С. 2.

І. Крип'якевич. Нові палеолітичні знахідки в Галичині // *Україна*. – 1929. – Трав. – черв. (Кн. 34). – С. 173–174.

Ік. [Кедрин І.]. Проф. Кирило Студинський contra «Червона калина» і «Діло» // *Діло*. – 1932. – 14 квіт. – Ч. 81. – С. 4.

Інавгураційний виступ: [Редакційна] // *Діло*. – 1928. – 7 черв. – Ч. 124. – С. 1.

Інтелегенція і радвлада: [Редакційна] // *Діло*. – 1924. – 20 черв.

І. О. Коссак: [Некролог] // *Вісті ВУЦВК*. – 1927. – 19 січ.

Історія Академії наук України, 1918–1993 / Редкол.: Б. Є. Патон (голова), Ю. Ю. Кондурфор (заст. голови), С. В. Кульчицький (секр.) та ін. – К.: «Наук. думка», 1994. – 318 с.

Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Л.: «Світ», 2002. – 520 с.

Ігерицький Ю. И. Снова о тоталитаризме // *Отечественная история*. – 1993. – № 1. – С. 3–21.

Йосиф Віссаріонович Сталін: Коротка біографія / Упоряд.: Г. Ф. Александров та ін. – 2-е, випр. і доп. вид. – К.: Укр. політвидав, 1947. – 225 с.: іл.

Каліщук О. Іван Крип'якевич і Волинь (1914–1918 рр.) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. – С. 739–747.

Каневський Л. Дворушник – націоналіст: [Іван Сірко] // *Комуніст*. – 1934. – 15 черв. – № 137. – С. 3.

Капелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: Спроба порівняння // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Ін-т

сусп. наук АН України; Редкол.: Я. Д. Ісаєвич (голов. ред.) та ін. – К.: «Наук. думка», 1992. – *Вип. 1.* – С. 104–119.

Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914) // *Михайло Грушевський і українська історична наука*: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському: Львів, 24–25 жовт. 1994 р.; Харків, 25 серп. 1996 р.; Львів, 29 верес. 1996 р. / За ред. Я. Грицака та Я. Дашкевича. – Л., 1999. – С. 172–176.

Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // *Укр. іст. журн.* – 1990. – № 8. – С. 75–86.

Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: «Глобус», «Вік»; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с.

Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. – К.: «Либідь», 1993. – 176 с.

Касяненко Ю. Я. Лозинський Михайло Михайлович // *Юридична енциклопедія: В 6-ти т.* / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К., 2001. – Т. 3. – С. 517–518.

Качараба С. П. Еміграція з Західної України (1919–1939). – Л.: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2003. – 416 с.

Кедрин І. «Ми» – наддніпрянці – і «ви» – галичани... // *Діло.* – 1937. – 17 лют. – Ч. 34. – С. 1–2.

Кедрин І. Світлі і похмурі роки: «Галичина» М. Лозинського – і чому її передруковано // *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. VII–XII.

Кедрин І. У межах зацікавлення / Упоряд. О. Кузьмович; Наук. т-во ім. Шевченка, Бібліотека українознавства, т. 53. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – 527 с.

Кедрин І. Іван Кедрин-Рудницький: Короткий життєпис // *Його ж.* У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 11–15.

Кедрин І. За вісім років // *Його ж.* У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 21–27.

Кедрин І. У горнілі революції // *Його ж.* У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 135–147.

Кедрин І. Рік 1918 в історії української політичної думки // *Його ж.* У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 196–205.

Кислий В. М. Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у першій половині XX ст. – Л., 1991. – 144 с.

Клід Б. До історії «нової ери»: Неопубл. лист Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // *Україна модерна* / Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка; Редкол.: Я. Грицак, М. Крикун. – Л., 1996. – Ч. 1. – С. 146–149.

Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 6. – С. 50–68.

Кого арештували большевики на Україні // *Діло.* – 1934. – 16 груд. – Ч. 338. – С. 1.

Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗОУНР // *Літопис Червоної Калини* (Львів). – 1932. – Ч. 3. – Берез. – С. 3–6; Ч. 4. – Квіт. – С. 20–22; Ч. 5. – Трав. – С. 15–17.

Козоріс М. Лист з Києва: Мистецьке об'єднання «Березіль», 29 жовт. 1924 р. // *Діло.* – 1924. – 11 листоп. – Ч. 251. – С. 2–3.

Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура і кадри. Ст. 1-я // *Свободная мысль – XXI* (Москва). – 1999. – № 8. – С. 109–128; № 9. – С. 110–123 (ст. 2-я); № 11. – С. 107–125 (ст. 3-я – Дмитлаг); № 12. – С. 94–111 (ст. 4-я – Дмитлаг).

Колесса Ф. Українська народня пісня на переломі XVII–XVIII вв.: Присвячено пам'яті Михайла Максимовича // *Україна.* – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 47–82.

Комісія Західньої України: Хроніка // *Україна.* – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 180–183.

Консульські завдання: Промова новопризначеного конзуля СРСР п. Лапчинського перед журналістами // *Діло*. – 1928. – 4 черв. – Ч. 123. – С. 1–2.

Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик: З нагоди ювілею // *Літературно-науковий вістник*. – 1926. – Кн. XII. – С. 346–357.

Кордуба М. Конференція істориків у Варшаві // *Україна*. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 196–199.

Кордуба М. Вражіння з поїздки до Києва // *Діло*. – 1928. – 15 квіт. – Ч. 84. – С. 8.

Кордуба М. Звязки В. Антоновича з Галичиною // *Україна*. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 33–78.

Кордуба М. Найновіші теорії про початки Руси // *ЛНВ*. – 1929. – Кн. XII. – С. 1082–1096.

Кордуба М. Найважніший момент в історії України // *ЛНВ*. – 1930. – Кн. VI. – С. 539–546.

Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша: Від губернського секретаря до надворного радника // *Записки НТШ*. – Т. С: Ювіл. зб. на пошану акад. К. Студинського. – Ч. II. Праці історичні. – Л., 1930. – С. 327–377.

Кордуба М. В обороні історичної правди // *ЛНВ*. – 1931. – Кн. V. – С. 424–438.

Кордуба М. Ще кілька слів у справі «Найважливішого моменту в історії України»: Акад. Степанови Смаль-Стоцькому у відповідь // *ЛНВ*. – 1931. – Кн. X. – С. 902–903.

Кордуба М. Два міжнародні історичні з'їзди в Ціріху // *Діло*. – 1938. – 4 верес. – Ч. 195. – С. 9.

Кордуба М. Що кажуть нам назви осель? / *Краєзнавча бібліотека*. Вип. 2. – Л.: «Наша Батьківщина», 1938. – 22 с.

Кордуба М. Болеслав-Юрій II: Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави: З нагоди 600-ліття його смерті / *Минуле й сучасне*. Ч. 7. – Краків: Укр. вид-во, 1940. – 28 с.

Кордуба М. Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині / *Минуле й сучасне*. Ч. 9. – Краків: Укр. вид-во, 1941. – 39 с.

Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя / *Минуле й сучасне*. Ч. 10. – Краків: Укр. вид-во, 1941. – 129 с.

Костащук В. До замаху на пам'ятник Пушкіна в Харкові 1904 р. // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 127–128.

Костащук В. Сороклітній ювілей літературної творчості Ольги Кобилянської // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 206–207.

Костащук В. Парубоцька громада в с. Тулові на Покуття в Галичині // *Побут* (Київ). – 1929. – Ч. 4/5. – С. 21–25.

Костащук В. А. Володар дум селянських: [В. Стефанік]. – Л.: Кн.-журн. вид-во, 1959. – 182 с.; 2-ге вид., допов. – Ужгород, 1968.

Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П. Народознавець і «ворог народу»: В.Г. Кравченко // *Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.)* / Редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. – К., 1991. – С. 84–93.

Кость С. Лизанівський Іван // *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енцикл. слов.* / За ред. М. М. Романюка. – Л., 1996. – Вип. III. – С. 197–198.

Косток Г. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К.: «Смолоскип», 1995. – 508 с.

Кошелівець І. Микола Скрипник. – Мюнхен: «Сучасність», 1972. – 344 с.

Кравченко А. А. Українська загальноосвітня середня школа в період Визвольних змагань (1917–1920 рр.) // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.* / Ін-т історії

України НАН України; Редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – *Вип.* 5. – С. 74–82.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К.: «Основи», 1997. – 423 с.

Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков: «Основа», 1990. – 176 с.

Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Акад. Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції // *Записки Історично-археографічного ін-ту.* – К., 1934. – № 1. – С. 11–54.

Кравчук П. Спілка революційних письменників «Західна Україна» // *Літ. Україна.* – 1989. – 14 груд. – С. 8.

Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Л.: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. – 416 с.

Крымский А. Е. Развитие украинской науки пойдет по пути, ведущему к строительству социализма // *Вечерний Киев.* – 1927. – 5 нояб.

Крип'якевич Ів. Студії над державою Богдана Хмельницького // *Записки НТШ.* – Л., 1925. – Т. СXXXVIII/CXL. – С. 67–81; 1926. – Т. CXLIV/CXLV. – С. 109–140; 1927. – Т. CXLVII. – С. 55–80; 1931. – Т. CLI. – С. 111–150.

Крипякевич І. Найдавніші папірни на Україні (XVI в.) // *Бібліологічні вісті.* – 1926. – № 1 (10). – С. 64–65.

Крипякевич І. Причинки до словника українських граверів // *Бібліологічні вісті.* – 1926. – № 4 (13). – С. 22–25.

Крипякевич І. До історії львівської гравюри в XVII в. // *Бібліологічні вісті.* – 1927. – № 1 (14). – С. 80–83.

Крипякевич І. Землетруси на Україні в XVII та XVIII вв. // *Вісник природознавства* (Харків). – 1927. – № 3/4. – С. 206.

Крипякевич І. Повені на Підкарпатті XII–XVIII вв. // *Вісник природознавства.* – 1928. – № 2. – С. 111–113.

Крипякевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII вв. // *Вісник природознавства.* – 1928. – № 3/4. – С. 183–192.

Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // *Україна.* – 1928. – Кн. 6 (31). – С. 6–11.

Крип'якевич І. «Вольний порт» у Старім Бихові 1657 р. // *Науковий збірник за рік 1929 / Записки УНТ у Києві.* Т. XXXII. – К., 1929. – С. 92–96.

Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII в.: Кілька літописних записок // *Україна.* – 1929. – Лип. – серп. (Кн. 35). – С. 34–37.

Крип'якевич І. Вірша в пошану Богдана Хмельницького // *Україна.* – 1930. – Трав. – черв. (Кн. 41). – С. 19–21.

Крип'якевич І. Причинки до історичної географії українських земель // *Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії.* – Х., 1930. – *Вип.* 2. – С. 213–244.

Крип'якевич І. [Рец. на:] Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та Науково-дослідчої Катедри історії культури й мови при Інституті, за головним редагуванням М. Петровського, кн. VIII, IX, X. Ніжин, 1928–1930 // *Записки чина св. Василя Великого.* – 1931. – Т. IV. – *Вип.* 1/2. – Жовква, 1932. – С. 460–461.

Крипякевич І. Історія України. – Л.: Укр. вид-во, 1941. – 69 с.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 535 с.

Крип'якевич І. П. Скласти проект історичного атласу України // *Укр. іст. журн.* – 1965. – № 9. – С. 105–106.

Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // *Історичні джерела та їх використання.* – К., 1966. – Вип. 2. – С. 123–148.

Крип'якевич І. П. На шляху до видання історичного атласу України // *Науково-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР.* – 1966. – № 3. – С. 11–14.

Крутицький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950 роки) / Вступне слово проф. д-ра Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1957. – XLVI, 122 с.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

Кугутяк М. Голодомор 1932–1933-го років на Наддніпрянщині та Західна Україна // *Україна соборна: Зб. наук. ст.* / Ін-т історії України НАН України; Прикарпатський держ. ун-т ім. В. Стефаника; Ін-т наук. і освітніх технологій; Редкол.: О. П. Реєнт (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 270–287.

Кудлай О. Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) // *Укр. іст. журн.* – 1999. – № 6. – С. 43–54.

Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: «Основи», 1996. – 396 с.

Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

Кульчицький С. В. Курс – українізація // *Родина* (Москва). – 1999. – № 8. – С. 108–110.

Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // *Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конф., Львів, 24–25 жовт. 1994 р.* – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 174–186.

Кучабський В. Большевизм і сучасне завдання українського Заходу: Національно-політичні замітки / *Політична бібліотека. Ч. 1.* – Л.: З друкарні НТШ, 1925. – 127 с.

Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду // *«Золоті Ворота»: Історія Січових Стрільців 1917–1919 / Історія визвольної боротьби України в монографіях, т. II.* – Л., 1937. – С. 1–178.

Ландо І. Український націоналізм на географічному фронті // *Комуністична освіта.* – 1934. – № 3. – С. 45–58.

Ленін В. І. До питання про національності або про «автономізацію» // *Його ж.* Повне зібр. творів / Пер. з 5-го рос. вид. – К., 1974. – Т. 45. – С. 339–345.

Лист до редакції «Нового Часу» утікачів зі соловецької каторги Григорія Мамчія, Петра Обужного та Семена Суржска // *Новий Час.* – 1932. – 10 берез. – Ч. 53.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту; Західна історіографія України. Вип. I. – К.: «Основи», 1994. – Т. 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Ківан, Е. Панкеевої. – 554 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту; Західна історіографія України. Вип. I. – К.: «Основи», 1994. – Т. 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – 573 с.

Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // *Його ж.* Історичні есе: В 2-х т. – Т. 2. – С. 361–380.

Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // *Його ж.* Історичні есе: В 2-х т. – Т. 2. – С. 53–61.

Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 173–191.

- Лисяк-Рудницький І.** Напрями української політичної думки // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 63–93.
- Лисяк-Рудницький І.** Переяслав: історія і міф // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 71–82.
- Лисяк-Рудницький І.** Роля України в новітній історії // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 145–171.
- Лисяк-Рудницький І.** Україна в еволюції радянської системи // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 307–317.
- Лисяк-Рудницький І.** Україна між Сходом і Заходом // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 1–9.
- Лисяк-Рудницький І.** Українська Національна Рада та ідея соборності // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 271–283.
- Лисяк-Рудницький І.** Українська революція з перспективи сорокліття // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 39–51.
- Лисяк-Рудницький І.** Український національний рух напередодні Першої світової війни // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 471–483.
- Лисяк-Рудницький І.** Українці в Галичині під австрійським пануванням // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 413–450.
- Лисяк-Рудницький І.** Формування українського народу й нації: Методологічні завдання // *Його ж.* Історичні есе. – Т. 1. – С. 11–27.
- Литвин М.** Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Ін-т Центрально-Сх. Європи, 1998. – 488 с.
- Литвин М. Р., Науменко К. Є.** Історія галицького стрілецтва. – 2-ге вид. – Л.: «Каме-няр», 1991. – 200 с.
- Литвин М. Р., Науменко К. Є.** Історія ЗУНР. – Л.: Ін-т українознавства НАН України; Вид. фірма «ОЛІР», 1995. – 368 с.
- Львівський.** За Українську Академію наук // *Діло.* – 1928. – 18, 19, 20 трав.
- Лозинський М.** Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв. // *Україна.* – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 83–90.
- Лозинський М.** Галичина в рр. 1918–1920 / Передм. І. Кедрина. – Нью-Йорк: «Черво-на калина», 1970. – XII, 228 с.
- Лозинський Р.** Хто такі галичани і чому вони стають сепаратистами // *«І»:* Незалеж-ний культурологічний часопис. – Л., 2002. – Ч. 23: Федеративна Республіка Україна. – С. 291–303.
- Лоцицький В. С.** Політика українізації в 20–30-х роках: Історія, проблеми, уроки // *Укр. іст. журн.* – 1989. – № 3. – С. 46–55.
- Львів: Історичні нариси** / Упоряд.: Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 648 с.
- Мазур О., Патер І.** Львів у роки Першої світової війни // *Львів: Історичні нариси.* – Л., 1996. – С. 304–324.
- Макарушка О.** Початки нового українського письменства в Галичині // *Україна.* – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 41–46.
- Макарчук С. А.** Этносциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов: Изд-во при Львов. гос. ун-те издат. объедин. «Вища школа», 1983. – 255 с.
- Макарчук С. А.** Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. – Л.: «Світ», 1997. – 192 с.

Микола Олексієвич Скрипник: [Некролог] // *Більшовик України*. – 1933. – № 7/8. – С. 103–105.

Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Укр. вид-во, 1968. – Т. 1 (1920–1939) / За ред. С. Ленкавського. – 639 с.: іл.

Моргаєнко О. П. Утворення і початок діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном // *Укр. іст. журн.* – 1980. – № 8. – С. 120–124.

М. Скрипник про свій побут у Львові: Розмова М. Скрипника з представниками укр. преси // *Діло*. – 1929. – 20 верес. – Ч. 210. – С. 2.

М. Скрипник у Львові: Доповідь народного комісара освіти УСРР в Науковому Т-ві ім. Шевченка у Львові // *Діло*. – 1929. – 20 верес. – Ч. 210. – С. 1.

Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-ті роки XIX ст.) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. – Л., 1997. – Вип. 3/4. – С. 58–117.

Мухіна М. Ю. Документи ЦДАЖР УРСР про діяльність Галицького революційного комітету // *Архіви України*. – 1990. – № 2. – С. 54–65.

Мухіна М. Ю. Галревком і галичани: До питання про місце інтелігенції в суспільному житті України 1920–1930 рр. // *Укр. археогр. щорічник*. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 383–400.

Мушинка М. Вступ // *Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932)* / Упорядкув., вст. ст. та прим. М. Мушинки. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1991. – С. 5–6.

Мушинка М. Степан Рудницький – перший синтетик географії України // *Листи С. Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932)*. – Едмонтон, 1991. – С. 7–39.

На маргінесі процесу «СВУ» в Харкові: Д. Дорошенко. Лист до редакції // *Діло*. – 1930. – 29 берез. – Ч. 70. – С. 4.

На маргінесі харківського процесу: В. Садовський. Лист до редакції // *Діло*. – 1930. – 16 берез. – Ч. 59. – С. 5.

Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: «Укр. письменник», 1993. – 413 с.

Нагіна на акад. Єфремова // *Діло*. – 1928. – 12 груд. – Ч. 276. – С. 2.

Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага: «Knihtisk», 1942. – Ч. I. – 372 с.: іл.

Настєвич М., Ястребов Ф. До виборів нових академіків ВУАН: Проф. М. І. Яворський // *Пролетарська правда*. – 1929. – 16 трав. – № 109. – С. 3.

Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип. 7: Зб. на пошану проф. Ю. Сливки. – С. 387–403.

Нація тоді стає нацією, коли етнос перетворюється на суб'єкт світової історії: Дискусія «Дня» // *День*. – 2000. – 12 груд. – № 228. – С. 5.

Німчук Ів. «Тарас Шевченко»: Перша українська фільма ВУФКУ у Львові // *Діло*. – 1928. – 1 груд. – Ч. 268. – С. 4.

Німчук Ів. «Тарас Шевченко»: Ще про першу українську фільму ВУФКУ в Галичині // *Діло*. – 1928. – 14 груд. – Ч. 278. – С. 2–3.

Новинки: «Мала» помилка // *Діло*. – 1927. – 3 лют.

Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956 / Пер. з англ.; Публ. І. Верби та О. Юркової. – К.: Центр українознавства Київ. нац. ун-ту; Держкомархівів України, 2003. – 251 с.

Олесь О. Земля обітована: Драма на 4 дії // *Його ж.* Твори: В 2 т. / Упоряд., авт. приміт. Р. П. Радішевський. – К.: «Дніпро», 1990. – Т. 2: Драматичні твори. Проза. Переклади. – С. 141–178.

Ордовська Г. М., Яцків П. М. IV з'їзд Комуністичної партії Західної України: До 30-річчя // *Укр. іст. журн.* – 1964. – № 6. – С. 126–130.

Осечинський В. К. Австрійський військово-поліцейський терор в Галичині під час Першої світової війни // *Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка.* Т. XLIII, 1957. Сер. історична. – *Питання історії СРСР.* – Вип. 6. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1957. – С. 65–91.

Останні вісти: Арештування на Рад. Україні: Між арештованими Гр. Коссака і д-р Мих. Лозинський // *Діло.* – 1931. – 7 берез. – Ч. 51. – С. 3.

Остап Вишня. Мистецькі силуети: Михайло Голинський // *Культура і побут.* – 1928. – 3 берез. – № 9. – С. 2–3.

Остап Вишня. Мистецькі силуети: Михайло Голинський // *Діло.* – 1928. – 8 квіт. – Ч. 80. – С. 2.

Офіційне підтвердження вістки про розстріли на Східній Україні // *Діло.* – 1934. – 20 груд. – Ч. 342. – С. 1.

Павлик О. [Рец.:] *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914*, з ілюстр., на підставі спомінів і документів написав д-р *Кость Левіцький.* – Л., 1926. Накладом власним з друкарні отців Василіян у Жовкві. – 2 томи, 736 с. // *Україна.* – 1929. – Січ. – лют. – Кн. 32. – С. 108–111.

Павлик О. Ізидор Шараневич і його історичне діло: З нагоди 100-ліття народження // *Україна.* – 1929. – Лип. – серп. – Кн. 35. – С. 114–120.

Павлишин О. Державне будівництво ЗУНР-ЗОУНР: Проблема національних кадрів // *Центральна Рада і український державотворчий процес:* Матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р.: У 2-х ч. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 97–106.

Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична.* – Л., 2002. – Вип. 37. – Ч. 1: Статті та повідомлення. – С. 327–349.

Памяти В. Антоновича: Свято в Українській Академії Наук // *Діло.* – 1928. – 2 квіт. – Ч. 75. – С. 2–3.

Панчук Е. Кобилянська: Роман-есе / Публ. Ф. Погребенника // *Жовтень.* – 1983. – № 11. – С. 37–64; № 12. – С. 20–61.

Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. – К.: «Вища школа», 1982. – 198 с.

Панчук М. І. «Білі плями» героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України / Серія «Компартія України: сторінки історії». – К.: Політвидав України, 1989. – 129 с.: іл.

Панчук М. І. Життя і смерть Олександра Шумського // *Про минуле – заради майбутнього* / Упор. Ю. І. Шаповал; Редкол.: І. Ф. Курас та ін. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. – С. 319–331.

Папакіна Т. Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської Академії наук: науково-бібліографічний доробок (1925–1933) // *Бібліотечний вісник* / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – 2001. – № 3. – С. 35–39.

Папакіна Т. П. З історії втрачених видань Всеукраїнської Академії наук: збірник «Полуднева Україна» // *Архіви України.* – 2001. – № 6. – Листоп. – груд. – С. 24–32.

Пастернак Є. Україна під большевиками (1919–1939): Спроба історичної студії. – Торонто: «Євшан-зілля», 1979. – 314 с.

Патер І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні – червні 1915 р.: За матеріалами ЦДІА України у Львові // *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. наук. конф., організованої НТШ у Польщі, 24–25 черв. 1994 р., Перемишль / Під ред. С. Заброварного. – Перемишль; Л., 1996. – С. 159–169.

Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.

Пахаренко В. Побратимство: Голодомор 1933 р. в Наддніпрянщині і Західна Україна // *Літ. Україна*. – 1991. – 1 трав. – С. 1, 5.

Періодика Західної України 20–30-х рр. XX ст.: Матеріали до бібліогр. / За ред. М. М. Романюка. – Л.: «Фенікс», 1998. – Т. 1. – 328 с.

Перспективи українізаційного курсу большевиків: [Редакційна] // *Діло*. – 1923. – 13 верес.

Петровський М. [Рец. на:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (І. Рада. ІІ. Генеральна старшина) // *Записки НТШ*. – Львів, 1925. – Т. СXXXVIII/CXL. – С. 67–81 // *Україна*. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 166–169.

Петровський М. [Рец. на:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (ІІІ. Державні межі. ІV. Дороги) // *Записки НТШ*. – Львів, 1926. – Т. CXLIV/CXLV. – С. 109–140 // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 180–181.

Петровський М. [Рец. на:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (V. Гетьманські універсали. VI. Суд) // *Записки НТШ*. – Львів, 1927. – Т. CXLVII. – С. 55–80 // *Україна*. – 1929. – Груд. (Кн. 38). – С. 137–138.

Петровський М. [Рец. на:] Dorosenko D. *Ukraine und ihre Geschichte im Lichte Westeuropaischen Literatur des XVIII und der ersten Halfte des XIX Jahrhunderts* // *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. – Berlin, 1926. – Bd. 1. – S. 1–70 // *Україна*. – 1930. – Січ. – лют. (Кн. 39). – С. 191–192.

Петровський М. З життя Петра Дорошенка на Московщині // *Записки НТШ*. – Т. С: Ювіл. зб. на пошану акад. К. Студинського. – Ч. ІІ. Праці історичні. – Л., 1930. – С. 243–250.

Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.: Досліди над літописом Самовидця. – Х.: ДВУ, 1930. – 453 с.

Петровський М. Розгром польської шляхти під Пилявцями 1648 р. // *Вісті ЦВК УРСР*. – 1938. – 15 верес.

Петровський М. Максим Кривонос // *Вісті ЦВК УРСР*. – 1938. – 28 верес.

Петровський М. Брацлавський полковник Данило Нечай // *Вісті ЦВК УРСР*. – 1938. – 5 листоп.

Петровський М. Іван Федоров // *Вісті ЦВК УРСР*. – 1938. – 22 листоп.

Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) / АН УРСР. Ін-т історії України; *Нариси з історії України*. Вип. 4; Відп. ред. С. М. Белоусов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 268 с.

Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К.: Ін-т укр. археогр. АН України, 1993. – 200 с.

Письменники Радянської України, 1917–1987: Біобібліогр. довід. / Упоряд. В. К. Коваль, В. П. Павловська. – К.: «Рад. письменник», 1988. – 719 с.

Півторадні В. Замах на вулиці Набеляка // *Жовтень*. – 1980. – № 1. – С. 104–112; № 2. – С. 116–129.

Під осуд громадянства: Напад на редактора «Діла» // *Діло*. – 1928. – 17 жовт. – Ч. 232. – С. 2.

Погребенник Ф. П. Лизанівський Іван // *Укр. літ. енцикл.*: В 5-ти т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. – К., 1995. – Т. 3. – С. 172.

Погребенник Ф. П. Лозинський Михайло Михайлович // *Укр. літ. енцикл.*: В 5-ти т. – К., 1995. – Т. 3. – С. 225.

Поджур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 342–356.

Подольяк Б. Остання резиденція В. Винниченка: «Закуток» та його історія: 1934–1951 рр. // *Володимир Винниченко*: Статті й матеріали. – Нью-Йорк, 1953. – С. 16–41.

Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Д. В. Архерейський, О. Г. Бажан, С. І. Білокінь та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: «Наук. думка», 2002. – 952 с.

Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // *Записки НТШ.* – Париж; Чикаго, 1962. – Т. CLXXIII: *Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою.* – С. 7–111.

Польща і Рад. Україна // *Діло.* – 1928. – 11 січ. – Ч. 7. – С. 2.

Попик С. Д. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці: «Золоті литаври», 1999. – 236 с.

Постоловська Т. Особливості класової боротьби на Україні в період між ХVІ і ХVІІ партз'їздами // *Більшовик України.* – 1934. – № 4. – С. 47–70.

Потульницький В. Проблема регіоналізму в українській політичній та історичній думці другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: на прикладі образу Галичини // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Л.: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. – Вип. 35/36. – С. 150–167.

Похорон М. Стронського // *Діло.* – 1933. – 7 серп. – Ч. 205. – С. 5.

Прибытие в Киев галицких политэмигрантов // *Пролетарская правда.* – 1924. – 2 дек.

Прилюдний запит, Львів, 4 трав. 1931: [Редакційна] // *Діло.* – 1931. – 6 трав. – Ч. 98. – С. 1.

Пристайко В. І., Шановал Ю. І. Пролог великого терору в Україні // *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти.* – К., 1995. – С. 12–99.

Пріцак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 1. – С. ХVІІ–ХVІІІ.

Проверка большевистских рядов: Наркомпросовцы на чистке // *Харьковский пролетарий.* – 1929. – 7 авг.

Програна проф. Кирила Студинського у процесі проти «Діла» // *Діло.* – 1932. – 21 трав. – Ч. 110. – С. 3.

Проходимцам не место в партии: «Коммунист с 1920 года» – Бадан // *Харьковский пролетарий.* – 1929. – 29 авг.

Проценко Л. А. Київський некрополь: Путівник-довідник. – К.: «Укр. письменник», 1994. – 334 с.

Процес у Харкові й українська соціал-демократія: Лист до редакції [І. Мазени та П. Феденка, Прага, 20 берез. 1930 р.] // *Діло.* – 1930. – 25 берез. – Ч. 66. – С. 4.

Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни // *Укр. іст. журн.* – 2002. – № 4. – С. 122–136; № 5. – С. 130–139.

П'ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими: [Фото учасників урочистостей у Полтаві 1903 р.] // *Вітчизна.* – 1989. – № 2. – С. 194–205.

Радянська Україна: «Вибори» нових членів до УАН // *Діло.* – 1929. – 10 трав. – Ч. 101. – С. 2.

Радянська Україна: З комуністичної партії викинули «проходимця» Бадана // Діло. – 1929. – 5 верес. – Ч. 197. – С. 4.

Радянська Україна як колонія Московщини // Діло. – 1928. – 21 лют. – Ч. 39. – С. 1–2.

Расевич В. Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність вживання національної назви «українці» // *Україна в минулому*. – К.; Л., 1994. – Вип. 5. – С. 172–180.

Реабілітовані історією / Ін-т історії України АН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.; Полтава: «Рідний край», 1992. – 401 с.

Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Б. в., 2003. – 340 с.

Репресії проти галичан в УСРР: Виймки з приватного листа // Діло. – 1927. – 26 черв. – Ч. 140. – С. 2.

Репресоване «відродження» / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. – К.: «Україна», 1993. – 399 с.: іл.

Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки / Ін-т історії України АН України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мін-во культури України; Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: «Рідний край», 1991. – 492 с.

Римаренко Ю. І. Політична робота КП(б)У та братніх комуністичних партій серед української еміграції у 1921–1922 рр. // *Укр. іст. журн.* – 1965. – № 9. – С. 3–13.

Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький // *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки*. – К., 1991. – С. 121–129.

Рубльов О. С. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського: Ф. Я. Савченко // *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки*. – К., 1991. – С. 168–173.

Рубльов О. С. Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський // *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки*. – К., 1991. – С. 293–304.

Рубльов О. С. Михайло Зозоріс: доля інтелігента // *Укр. археогр. щорічник* / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К., 1993. – Вип. 2 (5). – С. 104–122.

Рубльов О. С. Покертаючись до надрукованого: *Гурич І. Б., Кіржаєв С. М.* До історії Всеукраїнської Академії наук Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року». *Укр. археогр. щорічник*. К., 1992. Вип. 1 (4). С. 332–340 // *Укр. археогр. щорічник*. – К., 1993. – Вип. 2 (5). – С. 428–434.

Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 1. – С. 106–118.

Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 50–71; № 6. – С. 3–16.

Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 103–117.

Рубльов О. С. Невідомі документи до біографії Л. Д. Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 р. // *Укр. археогр. щорічник* / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 550–574.

Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. серії книг «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184.

Рублёв А. Тоталитарный режим 1930-х годов в украинская интеллигенция: Дело «Украинской военной организации» // *Impactul trecutului totalitar asupra noilor democrații din Europa Centrală și de Est*: Simpozion internațional, Chișinău, 1–2 iulie 1999. – Chișinău, 2000. – P. 29–41.

Рубльов О. Дослідження проблем тоталітарного минулого у сучасній українській історіографії: До постановки проблеми // *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики.* – Ч. 5; *Історіографічні дослідження в Україні.* – Вип. 10: Об'єднаний вип. зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія: З нагоди 25-річчя наук. діяльності та 50-річчя від дня народж. У 2-х ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко та Ю. А. Пінчук. – К., 2000. – Ч. 2: *Історіографія.* – С. 234–245.

Рубльов О. Дослідження проблем тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії // *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ ст.»*, Чернівці, 16–18 трав. 2000 р.: *Доповіді та повідомлення* / Укр. іст. т-во; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича; Відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці: «Рута», 2001. – Т. 1. – С. 319–325.

Рубльов О. С. З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х років: відвідини УСРР львівськими істориками М. Кордубою та І. Крип'якевичем // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 14. – С. 312–346.

Рубльов О. Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність:* Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві* / Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – С. 748–764.

Рубльов О. С. Любченко Панас Петрович // *Уряди України у ХХ ст.:* Наук.-докум. вид. – К.: «Наук. думка», 2001. – С. 357–361.

Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР, 1930-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Смолій. – К., 2002. – Вип. 6: *Зб. наук. праць на пошану С. В. Кульчицького.* – С. 319–341.

Рубльов О. С. Профспілки України (1945–1965 рр.) // *Нариси історії професійних спілок України.* – К., 2002. – С. 448–510.

Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа» «Польської військової організації» 1933–1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* Міжвід. зб. наук. праць / Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 170–189.

Рубльов О. С. Військовополонені галичани у таборах Російської імперії (1914–1917 рр.) // *Сарбейські читання: Перше засід. Всеукр. «круглого столу», 30 січ. 2003 р.:* Тези виступів / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2003. – С. 58–60.

Рубльов О. Советські пенсії західноукраїнським інтелектуалам, 1920-ті – початок 1930-х рр.: Timeo danaos.? // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:* Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 161–176.

Рубльов О. С. Сторінка з історії київського «галичознавства» 1920-х рр.: аспіранти М. С. Грушевського О. Павлик і В. Костащук // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 2. – С. 89–113.

Рубльов О. С. Від підданих Австрії до громадян України: галицька українська інтелігенція та Українська революція – від рецепції до участі (1917–1921 рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти:* Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2003. – Вип. 22/23. – С. 117–156.

Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914–1921 рр.) // *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.:* Зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 1. – С. 141–193.

Рубльов О. Між конфронтацією й толеруванням: галичани – українці і поляки – у часи Першої світової війни та Української революції // *Над Дніпром і Віслою: Матеріали Міжнар. наук. конф. «Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ – початку ХХ ст.»*, Київ, 5 листоп. 2003 р. / Упоряд. А. Чайковський, В. Топольський. – К., 2004. – С. 99–104.

Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 320 с. (Серія «Україна крізь віки», т. 10).

Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 116–156.

Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.

Рубльов О., Фельбаба М. О. І. Бадан-Яворенко – Учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 279–290.

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина / Ін-т історії України АН УРСР. Препринт № 7 (19). – К.: Інститут історії України АН УРСР, 1990. – 58 с.

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. // *Укр. іст. журн.* – 1991. – № 1. – С. 3–12; № 2. – С. 10–19; № 3. – С. 3–15; № 4. – С. 30–43; № 5. – С. 17–28; № 6. – С. 24–34; № 7. – С. 3–15.

Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / НАН України: Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії; Відп. ред. П. С. Сохань. – К.: «Наук. думка», 1994. – 350 с.

Рудницький А. Опера в Харкові // *Діло*. – 1928. – 6 трав. – Ч. 99. – С. 3.

Рудницький А. Опера в Харкові // *Культура і побут*. – 1928. – 19 трав. – № 20. – С. 2.

Рудницький А. Музичне життя в Харкові // *Культура і побут*. – 1928. – 2 черв. – № 22. – С. 3.

Рудницький С. Галичина та Соборна Україна // *Його ж. Чому ми хочемо самостійної України?* – Л., 1994. – С. 350–411.

Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упорядкув., передм. О. І. Шаблія. – Л.: «Світ», 1994. – 416 с.

Рузанов О., Романюк П. Забуті імена: Академік Кирило Студинський // *Культура і життя*. – 1990. – 14 січ. – № 2. – С. 4; 28 січ. – № 4. – С. 6.

Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: «Критика», 2000. – 303 с.

Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К.: «Критика», 2003. – 335 с.

Савченко Ф. Святкування 100-річчя появи в світ першого збірника українських пісень Максимовича 1827 р. в Історичній секції Укр. Академії Наук // *Україна*. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 183–187.

Савченко Ф. Ювілей акад. К. О. Студинського у Львові // *Україна*. – 1929. – Січ. – лют. – Кн. 32. – С. 173–174.

Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Х.; К.: ДВУ, 1930. – XIV, 415 с.

Савченко Ф. Комісія історії Західної України // *Україна*. – 1930. – Кн. 41. – С. 213–216.

Самітний В. Колективізація і класова боротьба на селі // *Укр. щоденні вісті*. – 1934. – 16 жовт.

Самогубство видатного комуніста-галичанина у Харкові // *Діло*. – 1932. – 2 берез. – Ч. 46. – С. 1.

Санцевич А. В. М. І. Яворський: Нарис життя та творчості. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 61 с.

Сварник І. І. Маловідомі сторінки з історії «золотого вересня» // *Укр. археогр. щорічник*. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 401–415.

Свенціцький І., д-р. З приводу процесу в Харкові: *I. Від війни до революції* // *Діло*. – 1930. – 12 квіт. – Ч. 81. – С. 2; *Його ж.* З приводу процесу в Харкові: *II. Доба глухої ненависті і сліпої мести* // *Діло*. – 1930. – 13 квіт. – Ч. 82. – С. 2–3; *Його ж.* З приводу процесу в Харкові: *III. Машинізація життя* // *Діло*. – 1930. – 15 квіт. – Ч. 83. – С. 2; *Його ж.* З приводу процесу в Харкові: *IV. Дещо про управу державою*. – *Процес життя і його вислід* // *Діло*. – 1930. – 16 квіт. – Ч. 84. – С. 3–4.

Свято вільної України 19 березоля у Києві // *Вісти з Української Центральної ради*. – 1917. – 21 берез. – № 2.

Сенченко Ан., Постоловська Т. XVII партз'їзд і перебудова роботи марксо-ленінських інститутів України // *Більшовик України*. – 1934. – № 3. – С. 109–126.

Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.

Сирота Р. Львівський напрям діяльності британських дипломатів у міжвоєнній Польщі (за документами Форин Оффіс) // *Львів: місто – суспільство – культура*: Зб. наук. праць / За ред. М. Мудрого. – Л., 1999. – Т. 3. – С. 517–540.

Сірополко Ст. Націоналістичний прорив на географічному фронті Сов. України // *Діло*. – 1934. – 3 лип. – Ч. 173. – С. 2.

Сірополко Ст. «Націоналістична настанова» в бібліографічних працях Сов. України // *Діло*. – 1934. – 4 лип. – Ч. 174. – С. 6.

Складні шляхи пресової інформації про Совіти // *Діло*. – 1934. – 22 груд. – Ч. 344. – С. 3.

Смаль-Стоцький С. «Найважливіший момент в історії України» // *ЛНВ*. – 1931. – Кн. IX. – С. 786–805.

Солдатенко В. Ф. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: «Книга Пам'яті України», 2002. – 352 с.: іл.

Сосса Р. І. Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р.: Короткий нарис. – К.: «Наук. думка», 2000. – 247 с.

Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К.: Ін-т укр. археогр. АН України, 1993. – 320 с.: іл.

Старий Киянин. 50-ліття Сергія Єфремова // *Діло*. – 1924. – 17 верес.

Старицька-Черняхівська Л. Українське товариство допомоги жертвам війни і український уряд // *Нова рада*. – 1918. – 24 лип.

Стеблій Ф. Збірник «Західна Україна» – нездійснений проект М. Грушевського й І. Крип'якевича // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*. – С. 765–778.

Степаненко А. В. Благодійність Православної церкви в Україні в період Першої мирової війни // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2002. – Вип. IV. – С. 133–154.

Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.

Студинський К. З побуту на Радянській Україні: VI. Правописна конференція в Харкові // *Діло*. – 1927. – 27 лип. – Ч. 164. – С. 2.

- Студинський К.** До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 // *Україна*. – 1928. – Кн. 2 (27). – С. 6–40.
- Студинський К. О.** За Українську Академію наук // *Діло*. – 1928. – 13 трав. – Ч. 105. – С. 1–2.
- Студинський К.** З наукового і мистецького життя на Україні. I // *Діло*. – 1929. – 26 трав. – Ч. 115. – С. 3.
- Студинський К.** Вибори у ВУАН: Лист з Києва. Київ, дня 14 черв. 1929 // *Діло*. – 1929. – 20 черв. – Ч. 135. – С. 2.
- Студинський К.** Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1928 рр.) // *Записки НТШ*. – Л., 1929. – Т. CL. – С. IX–XVIII.
- Студинський К.** Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – Х.; К.: «Пролетар», 1931. – VII, 604 с.
- Сухий О.** Еволюція національної програми Русько-української радикальної партії // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Л., 2000. – Вип. 7: Зб. на пошану проф. Ю. Сливки. – С. 243–249.
- Таран Ф.** Шкурат на вогні // *Вісті ВУЦВК*. – 1933. – 11 груд.
- Терещук О.** Грицак Євген Михайлович // *Українська журналістика в іменах*. – Л., 2001. – Вип. 7. – С. 96–97.
- Ткачова Л. І.** Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: «Наук. думка», 1985. – 190 с.
- Ткачук І.** На рівень нових бойових завдань: Про роботу і помилки літорганізації «Західна Україна» // *Західна Україна*. – 1933. – № 5/6 (41/42). – С. 61–66.
- Томашівський С.** Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. – 2-ге вид. – [Відень], 1915. – 32 с.
- Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки:** Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 15–16 верес. 1994 р. / НАН України: Ін-т історії України, Ін-т держави і права; Всеукр. та Київське т-во політв'язнів і репресованих / Редкол.: П. П. Панченко (голова), Є. В. Пронюк (співголова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 290 с.
- Тудор С.** Шлях бандитизму: [Рец. на:] *Юрченко В.* Шляхами на Соловки: Із записок засланця. – Л., 1931 // *Тудор С.* Твори: У 2-х т. – К., 1962. – Т. 2. – С. 402–403.
- Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність:** Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науки, суспільстві* / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – 960 с.
- Україна в передсмертних судорогах:** Український Греко-Католицький Єпископат Галицької Церковної Провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі // *Діло*. – 1933. – 27 лип. – Ч. 194. – С. 1.
- «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки** / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.
- Українське гаракірі:** З нагоди чергового самогубства, як акту протимосковської демонстрації, Львів, 4 серп. 1933: [Редакційна] // *Діло*. – 1933. – 6 серп. – Ч. 204. – С. 1.
- Українські професори на польських університетах:** Дві нові кафедри у Варшаві // *Діло*. – 1929. – 10 берез. – Ч. 53. – С. 1.

Уська У. Спроби впровадження етнічної назви «українці» в офіційне діловодство Австро-Угорщини (1914–1918) // *Наукові зошити іст. ф-ту Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка*: Зб. наук. праць. – Л., 2001. – Вип. 4. – С. 153–159.

Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль: «Тернопіль Онлайн», 2001. – 127 с.

Федорів Р. Свіча перед образом мученика Михайла // *Жовтень* (Львів). – 1989. – № 10. – С. 70–73.

Федорук Я. Василь Гарасимчук та його невидані «Матеріали до історії козаччини XVII в.» // *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII в.; *Василь Гарасимчук: Життя і творчість (1880–1944)* / Ін-т укр. археографії НАН України, Львів. від-ня; Редкол.: Я. Дашкевич та ін. – Л., 1994. – С. 12–32.

Федорцева Софія. «Березіль» на мандрівці // *Діло*. – 1930. – 31 серп. – Ч. 192. – С. 2–3.

Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. / АН УРСР: Ін-т філософії, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. – К.: «Наук. думка», 1986. – Т. 45: Філософські праці. – 574 с.

Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі // *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 401–409.

Франко І. Поза межами можливого // *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 276–285.

Футулійчук Д. Жандармерія ЗУНР: до історіографії проблеми // *Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки*. – Луцьк, 2003. – Вип. 8. – С. 114–118.

Хаген М., фон. Русско-украинские отношения в первой половине XX в. // *Россия – Украина: история взаимоотношений* / Отв. ред.: А.И. Миллер, В.Ф. Репринцев, Б. Н. Флорья. – М., 1997. – С. 183–196.

Харківський процес: Хід харківського процесу: Розправа 12 берез. // *Діло*. – 1930. – 20 берез. – Ч. 62. – С. 3.

Харлампович К., акад. [Рец. на:] «Archeion»: *Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym*. Т. I. Warszawa, 1927. Wydawnictwo Archiwów Państwowych. Стор. 228 // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 181–185.

Химка Д.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Пер. з англ. – К.: «Основні цінності», 2002. – 328 с.

Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – М.: РОССПЭН, 1996. – 304 с.

Хобзей П. Таємний університет у Львові // *Україна: Наука і культура*. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 45–59.

Хорунжий Ю. Людмила Старицька-Черняхівська // *Старицька-Черняхівська Л. М.* Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Вступ. ст., упорядкув. та прим. Ю. М. Хорунжого. – К.: «Наук. думка», 2000. – С. 3–21.

Хроніка: Історичні установи Української Академії наук. *Археографічна комісія* // *Україна*. – 1927. – Кн. 6 (25). – С. 191–194.

Хроніка: Історична Секція Всеукраїнської Академії наук та зв'язані з нею історичні установи Академії в 1928/29 рр. // *Україна*. – 1929. – Лип. – серп. – Кн. 35. – С. 166–170.

Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за роки 1926–1930. – Л.: НТШ, 1930. – Ч. 69–70. – 136 с.

Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Л.: НТШ, 1932. – Ч. 71. – 39 с.

Художник Яків Струханчук – жертва сталінського терору: Публіцистика / Запоряд. та ред. О. Мусієнка. – К.: «Дніпро», 1997. – 204 с.

Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: «Збруч», 2000. – 481 с.

Чехович К. Початки української нації // *ЛНВ*. – 1931. – *Кн. IV*. – С. 349–358.

Чикаленко Л. Лист до редакції // *Діло*. – 1930. – *15 берез.* – Ч. 58. – С. 5.

Чикаленко Л. На маргінесі процесу «СВУ» в Харкові // *Діло*. – 1930. – *30 берез.* – Ч. 71. – С. 3.

Чинна зневага: Зневажений голова Наукового Товариства ім. Шевченка // *Діло*. – 1930. – *23 берез.* – Ч. 65. – С. 5.

Чорновол І. Неопублікована частина мемуарів Олександра Барвінського // *Україна в минулому*. – К.; Л., 1993. – *Вип. IV*. – С. 149–162.

Чорновол І. II. Українсько-польські стосунки у 80-х роках XIX ст.: Початки «нової ери» // *Україна в минулому*. – К.; Л., 1996. – *Вип. IX*. – С. 103–117.

Чорновол І. Польські та українські політичні доктрини 70–90-х років XIX ст.: Порівняльний аналіз (Генега співпраці польськ. націонал-демократії з українцями) // *Україна модерна*. – Л., 1999. – Ч. 2/3. – С. 103–121.

Чорновол І. Умови польсько-української угоди 1890 р. // *Україна модерна*. – Л., 1999. – Ч. 2/3. – С. 373–375.

Чорновол І. Проголошення польсько-української угоди на форумі Галицького сейму 1890 р. та перші відгуки на неї // *Україна модерна*. – Л., 2000. – Ч. 4/5. – С. 148–162.

Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Л.: Львів. акад. мистецтв, 2000. – 247 с.

Чорновол І. Забутий учитель І. Франка: Микола Антоневич – професор і посол на Сейм // *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. – Вип. 2: *Видатні діячі Перемищини*: Зб. наук. праць та матеріалів Міжнар. наук. конф., Перемишль, 14–15 листоп. 1998 р. / Під ред. С. Заброварного. – Перемишль; Львів, 2001. – С. 185–192.

Чуприна М. С. До питання про дипломатичну діяльність Ю. М. Коцюбинського в 1925–1930 рр. // *Укр. іст. журн.* – 1976. – № 12. – С. 89–95.

Шабльовський Є., Колесник П. Проти куркульсько-петлюрівського націоналізму в художній літературі // *Пролетарська правда*. – 1933. – *24 берез.* – № 60. – С. 2.

Шановал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Серія «Компартія України: сторінки історії». – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.: іл.

Шановал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К.: «Наук. думка», 1993. – 350 с.

Шановал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: «Абрис», 1997. – 607 с.

Ще в справі харківського процесу: І. Мазена, П. Феденко. Лист до редакції // *Діло*. – 1930. – *9 квіт.* – Ч. 78. – С. 3.

Ще один «контрреволюціонер» // *Діло*. – 1934. – *9 трав.*

Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с.

Юркова О. В. Передмова // *Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941)* / Упоряд. О. В. Юркова. – К., 2001. – С. 3–17.

Юркова О. Чи експлуатував Михайло Грушевський своїх учнів? // *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності* / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства; За ред. В. І. Сергійчука. – К., 2002. – С. 117–121.

Явища публичного згіршення: З приводу зневаження проф. Кирила Студинського: [Редакційна] // *Діло*. – 1930. – *6 квіт.* – Ч. 77. – С. 1.

Яворський М. Про мої помилки в концепції історії України // *Комуніст*. – 1929. – 5 верес.

Яка ціль? [Редакційна] // *Діло*. – 1928. – 12 груд. – Ч. 276. – С. 1.

Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: «Критика», 2002. – 416 с.

Якубовський С. Проти контрреволюційних, націоналістичних настанов в бібліографічних працях ВУАН // *Більшовик України*. – 1934. – № 2. – С. 83–96.

Ямняк П. Професор д-р Євген Грицак // *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака*. – Кліфтон, 1968. – С. 16–23.

Яневський Д. Б. З приводу виступу Р. О. Медведєва // *Укр. іст. журн.* – 1989. – № 11. – С. 148.

Янишин Б. М. Народовці на рубежі 70–80-х рр. XIX ст.: творення нової моделі політичної культури // *Укр. іст. журн.* – 2001. – № 6. – С. 86–100.

Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк: «Надстир'я», 1995. – 176 с.

Ярошенко А. Д. Юрий Михайлович Коцюбинский. – Киев: Политиздат Украины, 1986. – 173 с.

Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism 1939–1945. – New York: Columbia University Press, 1955. – 322 P.; 2-nd ed. – New York: Columbia University Press, 1963. – 361 P.; 3-nd ed. – Englewood, 1990. – 371 P.

Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. – New Jersey, 1964. – 539 P.

Contributions à l'histoire de l'Ukraine au VII-e Congrès international des sciences historiques, Varsovie, août 1933 / Rédigées par Miron Korduba; La Société scientifique au nom de Chevchenko à Léopol. – Léopol, 1933. – 123 p.

Czornowol I. Nieznane dokumenty dotyczące ugody polsko-ukraińskiej w latach 1890–1894 // *Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu*. – Przemyśl, 1997. – № 3. – S. 79–80.

Darotchetché B. Mykola Skrypnyk et la politique d'ukrainisation // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – Vol. XII. – № 1/2. – Janvier – juin 1971. – P. 5–27.

Doroshenko D., Gerus O. A Survey of Ukrainian History. – Winnipeg, 1984. – 850 P.

Hrycak J. Українська революція 1914–1923: Nowe interpretacje // *Przegląd Wschodni: Kwartalnik* (Warszawa). – 1998. – T. V, z. 2 (18). – S. 217–235.

Komisarz oświaty Ukrainy sowieckiej we Lwowie // *Epoka*. – 1929. – 21 września. – Nr. 259. – S. 4.

Korduba M. W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie // *Biuletyn Polsko-Ukraiński: Miesięcznik*. – 1933. – Marzec. – Nr. 2 (4). – S. 4–8.

Korduba M. Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu // *Biuletyn Polsko-Ukraiński: Tygodnik ilustrowany*. – 1934. – 28 stycznia. – Nr. 4 (39). – S. 1–4.

Korduba M. Brzuchowiecki (Brjuchoweckij) Iwan Martynowicz (1623–1668); Chanenko Michał (ok. 1620 – ok. 1680); Chmielnicki Bohdan Zenobi (ok. 1595 – 1657); Chmielnicki Jerzy (1640 – ok. 1681); Chmielnicki Michał (? – 1620); Chmielnicki Paweł (um. po r. 1678); Chmielnicki Tymosz (1632–1653) // *Polski Słownik Biograficzny*. – Kraków, 1937. – T. III. – S. 70–71; 261–262; 329–334; 334–336; 336–337; 337–338.

Korduba M., dr professeur à l'université J. Piłsudski. *La littérature historique soviétique-ukrainienne: Compte rendu 1917–1931*. – Varsovie: Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale, 1938. – 277 p.

- Kornat M.** Polska szkoła sowietologiczna, 1930–1939. – Kraków: «ARCANA», 2003. – 623 s.
- Krawchenko B.** Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. – New York: St. Martin's Press, 1985. – 333 P.
- Lossowski P.** Dyplomacja polska, 1918–1939. – 2-e wyd., poprawione i rozszerzone. – Warszawa: «Aspra-Jr»: Fundacja Studiów Międzynarodowych, 2001. – 477 s.: il.
- Mace J. E.** Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983. – 334 P.
- Madajczyk C.** Klerk czy intelektualista zaangażowany? *Świat polityki wobec twórców kultury i naukowców europejskich w pierwszej połowie XX w.*: Panorama. – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1999. – 584 s.
- Matelski D.** Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921–1939) // *Przegląd Wschodni*. – T. VIII, z. 2 (30). – Warszawa, 2002. – S. 391–409.
- Mądzik M.** Z działalności Kijowskiej Rady Okręgowej Polskich Towarzystw Pomocy Ofiarom Wojny w latach I wojny światowej // *Pamiętnik Kijowski*. – Kijów, 2002. – T. VI: *Polacy w Kijowie* / Pod red. H. Strońskiego. – S. 177–195.
- Narodowa Demokracja a Rosja:** [Red.] // *Gazeta Polska*. – 1930. – 28 maja. – Nr 144. – S. 1.
- Peplowski A.** Wywiad Komendy Naczelnej POW-III na Ukrainie (1919–1920) // *Przegląd Wschodni*. – T. V, z. 2 (18). – Warszawa, 1998. – S. 299–335.
- P. Konsul Kirycczenko o sprawach polsko-sowieckich:** Specjalny wywiad «Słowa Polskiego» // *Słowo Polskie*. – 1928. – 7 stycznia. – Nr 6. – S. 5.
- P. Konsul Kirycczenko nie chce wyjaśnić** // *Słowo Polskie*. – 1928. – 11 stycznia. – Nr 10. – S. 7.
- Procyk A.** Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. – Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 202 P.
- Przypomnienie księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego w Warszawie** // *Kultura* (Paryż). – 1985. – Nr. 10. – S. 118–119.
- Samobójstwo woźnego sowieckiego konsulatu** // *Słowo Polskie*. – 1933. – 6 sierpnia. – Nr 214. – S. 4.
- Siemaszko Z. S.** Protest przeciwko zmianie terminologii «sowiecki» na «radziecki» w pracy zbiorowej wydanej przez KUL pod red. ks. Edwarda Walewandra // *Zeszyty historyczne* (Paryż). – 1992. – Z. 99. – S. 237–238.
- Strzyjek T.** Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji. – Wrocław: Fundacja na rzecz nauki polskiej, 2000. – 453 s.
- Vasil'ev V.** Le système d'information de la GPU: La situation politique en Ukraine dans les années 1920 rapportée à Kaganovič // *Cahiers du monde russe* (Paris). – Vol. 42, cahiers 2/4: *La police politique en Union soviétique, 1918–1953*. – Avril – décembre 2001. – P. 245–262.
- Westwalewicz M.** Jak robiłem wywiad z p. konsulem sowieckim // *Słowo Polskie*. – 1928. – 11 stycznia. – Nr 10. – S. 9.
- Wywiad z konsulem rumuńskim we Lwowie p. T. J. Gallinem** // *Słowo Polskie*. – 1928. – 11 stycznia. – Nr 10. – S. 5.
- Z sali sądowej: Czy prof. Studyński jest agentem GPU?:** Sensacyjny proces polityczny we Lwowie // *Kurjer Lwowski*. – 1932. – 14 kwietnia. – Nr 104. – S. 10.
- Zasztowt L.** Trzaska, Evert i Michalski, Księgarnia Wydawnicza S. A. // *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 1999. – S. 466.

Показчик імен

А

Абдуллін О. 436, 581
Авдєєнко О. 178, 577
Агеєва В. 110, 579
Агранов Я. 352
Адамович І. А. 539
Аджубей О. І. 170, 581
Адріанова-Перетц В. П. 327
Адріанова – див. *Адріанова-Перетц В. П.*
Азаров, співробітник ГПУ УССР 373
Алафер Г. 477
Александров Г. Ф. 556, 588
Александровський М. К. 401
Амменде Е. 535, 581
Андрєєв С. І. 426
Андрієвський В. 11, 47, 75–78, 129, 577
Андрій Юрійович, кн. 266
Андрусішин Б. І. 73, 581
Андрусак М. 247–248, 581
Андрух І. 342, 579
Антоневич М. 201, 604
Антоненко-Давидович Б. Д. 27, 79–80, 91, 386, 516, 570, 577, 581
Антонов-Овсєнко В. О. 299, 541
Антонович В. Б. 9, 156, 186, 188, 190, 193–194, 212, 218–219, 223, 228, 256, 494, 563, 588–590, 595, 626
Антонович Д. В. 91, 574
Антонович М. 91, 103, 177, 481, 496, 574, 581
Антонович О. – див. *Купчинський О. А.*
Антонюк Н. В. 269, 581
Апетер І. А. 449, 474, 477
Аркадьєв М. П. 285
Аркуша О. Г. 186–187, 581
Армстронг Дж. 16, 605
Арсенич П. 53, 581
Артем (справж. прізви. Сергєєв Ф. А.) 93, 126, 324
Архієрейський Д. В. 19, 597
Астаматій (Остаматенко) О. 230, 591
Атаманюк В. І. (літ. псевд. – В. Яблуненко) 20, 106, 356, 359, 362–367, 386, 389, 418–419, 452–454, 461, 474–475, 551
Атаманюк-Яблуненко В. І. – див. *Атаманюк В. І.*

Б

Бабюк А. Д. – див. *Ірчан Мирослав*
Баб'як В. В. 359, 438, 475

Багалій Д. І. 17, 138, 143–144, 184, 201, 241, 244, 247, 327, 336, 514–515, 571, 591
Багговут О. К. 32, 48, 566, 575
Багрянний І. П. (справж. прізви. – Лозов'ягін) 439
Бадан Д. І. 459, 482
Бадан М. І. 482
Бадан О. І. – див. *Бадан-Яворенко О. І.*
Бадан-Яворенко О. І. 24, 122, 126–130, 314, 316, 324, 333, 335, 339, 342–344, 356, 370–371, 375, 383, 395–396, 407, 414–415, 422, 428, 458–461, 471, 475, 479–480, 482, 542, 551, 597–598, 600
Бадік М. 592
Баєр Г. 267
Бажан О. Г. 19, 205, 575, 597
Байрон Дж. 385
Баланін В. І. 154, 454
Балей С. 236
Балицький В. А. 98–100, 326, 333, 336, 357, 364, 374–375, 381–383, 390–396, 399, 401–403, 405, 411, 413, 417, 422, 425–427, 431, 503
Балицький Ю. 37, 54, 62
Баньковський С. 62
Бараба – див. *Іваненко Г. В.*
Баран З. 49, 581
Баран М. Л. 95, 108, 126, 208, 276, 279, 475
Баран С. 262
Баранович О. І. 183, 582
Барац Г. М. 235
Барбюс А. 326–327
Барвінок Г. (справж. прізви. – Білозерська-Куліш О. М.) 41
Барвінський Б. 196
Барвінський В. 302–303, 584
Барвінський О. 186–188, 191, 196, 212, 577, 589, 604
Бардашевський Ф. В. 475–476
Барон М. В. 204
Барчинський В. 59
Баторій С. 232
Бауер О. 76
Бахтуріна А. Ю. 36, 41, 45–47, 581
Бачинський І., о. 62
Бачинський Л. 321, 329
Бачинський П. П. 509, 581
Бачинський Ю. 72, 191, 546–548, 581
Бегей І. 546, 581
Безбородько О. А., кн. 157, 249
Безпалько С. І. 348, 353

- Безродний Є. Ф.* 278, 581
 Безручко М. Д. 82
 Бей-Орловський Ф. В. 149
 Белінський 129
 Белкот 355
 Бережницький Б. 303, 584
 Березинський – див. Біленький-Березинський А. А.
 Берзін Я. А. 278, 290, 299–300, 302, 315–316, 581
 Берлад М. І. 43
 Берман М. Д. 457
Бернадський Б. 83, 588
 Берндт 137
 Бернштейн С. Н. 110–111
Беседовський Г. З. 282, 577
 Беселер Г. 206
 Белоусов С. М. 255–256, 269, 596
 Бідло (Бидло) Я. 143–144
 Біднов В. 236
Білас І. Г. 18, 582
 Білас С. 55
 Біленький Т. 62, 68
 Біленький-Березинський А. А. 171–172, 378, 395, 406, 480
 Білецький Л. 514
Білінський Я. 16, 605
Білокін С. І. 11, 17–19, 42–43, 57, 60, 67, 75, 96, 183–184, 362, 484–485, 572, 577, 582, 597
 Біляч М. І. 348, 353
 Бірюков 458
 Бобинський В. П. 20, 27, 107, 450, 452, 545, 551, 570, 587
 Бобринський Г. О., граф 35–39, 41, 45, 47, 382, 567
Богачевська-Хомяк М. 20, 574
 Богомолець О. О. 539
 Богун І. 249
 Бодянский О. М. 46
Боєчко В. Д. 490, 576
Бойко Л. С. 20, 79, 577, 587
Бойчук Б. 78, 107, 369, 434
 Болеслав Тройденевич, кн. – див. Юрій II Болеслав Тройденевич, кн.
 Болозович А. 223
 Бончковський В. 5, 262, 580
 Боплан Г.-Л. де 255
 Борисоглібська Г. І. (справж. прізвище – Сидоренко-Свідерська) 412
Бортняк Н. 139, 582
 Борщак І. 19, 164, 532–533, 555, 573
 Ботвин Н. 104
 Боцюрків І. 47, 52
 Боцян Й., єп. 40, 44
Брайчевський М. Ю. 215, 573
 Брик І. 59, 65, 68
 Британ С. 40, 47
 Броз Тіто Й. 178
 Брусилов (Брусілов) О. О. 35, 45, 207
 Брусилова 447
 “Бувалий” – див. Вітик С. Г.
 Будда 386
Будзиновський В. 191
 Бузескул В. П. 143
 Буй-Тур – див. Тацій К. М.
 Букшований О. І. 375, 422, 548
 Булгаков М. П. 103, 225
 Бульба (літ. персонажі):
 Андрій 332
 Остап 332
 Тарас 178, 332
Бурлака Г. 20, 43, 160, 223, 574
 Бурштинський К. 73
Бутич І. Л. 52, 586
 Бухневич М. П. 42
 Буценко П. І. 490, 576
Буцко М. 89, 582
 Бучма А. М. 107
- В**
- Ваксберг А. Й.* 458, 582
 Варецька В. Ф. 458
 Варнеке Б. В. 327
 Василенко М. П. 17, 110, 138, 241, 271, 554, 583
 Василина 285
 Василіани, чернечий орден 193, 595
Василь Великий, св. 249, 591
Васильєв В. Ю. 389, 606
 Васильків – див. Крілик Й. В.
 Васільєва 447
Васюта І. К. 99, 582
 Вахнянин А. К. 59, 174, 191, 196, 323, 506
 Вахнянин Д. 59, 65, 68–69
 Вахнянин М. А. 174
 Величко А. 281
 Величко С. 248
 Величко Т. 43
Верба І. В. 17, 183, 270, 582, 594
Вересовська Т. В. 22, 158, 180, 573
 Веретко С. А. 334–335
Верменич Я. В. 90, 582
Вернадський В. І. 22, 203, 497, 572–573, 577, 595
 Вернадський Ю. В. 266–267

Верстюк В. Ф. 7, 52, 57, 199, 219, 238, 240, 495,
514, 576, 582–583

Вествалевич М. 290, 606

Вечора 447

Видра Б. 146

Винар Л.-Р. 20, 43, 139, 160, 164, 215, 336,
572–574, 579, 583, 599

Винниченко В. К. 86, 96–98, 122, 126–127, 129,
171–172, 174–177, 180, 311–312, 314,
342–343, 385, 410–411, 414, 419, 495,
571–572, 597

Винниченко І. І. 18, 583

Витошинський (Вітошинський) А. 241

Вишиваний Ф. Х. 348, 353

Вишинський А. Я. 458, 582

Вишня Остап (справж. прізвище – Губен-
ко П. М.) 123, 155, 292, 303, 369, 382, 433,
450–451, 471, 517, 572–573, 595

Віднянський С. В. 328, 583

Вікул С. П. 393, 422, 480

Вільде Ірина (справж. прізвище – Полот-
нюк Д. Д.) 551–552, 583

Вітик С. Г. 108, 194–195, 355, 392–393, 429, 458,
461, 478, 551, 555, 587

Вітковський В. 3, 583

Вітошинський М. 73

Внуків (Внуков) Т. М. 327

Воблий К. Г. 241

Вовк-Карачевський В. 188

Возняк М. С. 19, 131, 138, 140, 142, 144, 155, 162,
164, 172, 178–180, 256, 296–297, 327, 331,
337, 486, 506, 537–540, 552, 574–575

Войков П. Л. 282–283, 508

Войтович П. 488–489

Войтюк Я. С. 370, 378, 475

Войцехівський Ю. О. 153, 155, 534

Волинець С. 89, 275, 534, 577, 584

Волобуєв М. 129

Володимир, кн., св. 51

Волосенка (Волосенко) П. 307

Волосов 480

Волощак А. В. 107

Волощаки 552

Вороненко В. В. 17, 583

Вороний М. К. 385

Ворошилов К. Є. 106

Восленський М. С. 482, 583

Врадій Н. Ф. 575

Врублевський В. Г. 22, 158, 180, 573

Вусович Я. І. 204

Г

Габсбурги, династія 13, 29, 32, 41, 82, 84, 560

Гавриленко Т. М. 202, 210, 219

Гаврилів М. С. 52–53, 93, 108, 276, 279, 526–527

Гаврилюк О. Я. 107, 552–553

Гаврилюк Я. 59

Гаврисевич М. 307

Гавришків У. 592

Гаєвський С. Ю. 313

Гайова О. В. 19, 66, 142, 576

Гак Д. В. 272

Гаккенберз-Струхманчук Н. 450, 472

Галактіон Чіпка – див. Купчинський Р.

Галан (Геник) Г. І. 544–545, 547

Галан І. О. 544–545, 551

Галан Я. О. 22–23, 27, 88–89, 107, 528, 543–545,
547, 550–553, 570, 577, 583

Галецький (Галецький) О. 236

Галлін Т. 287, 606

Галушко Є. М. 333, 583

Галушинський М. 206

Гальченко С. А. 433, 451, 572–573

Гаморак Н. Ф. 108

Гаморак Ю. (справж. прізвище – Стефа-
ник Ю. В.) 318–320, 323, 327, 329, 583

Гандельсман М. 235–236, 262, 265

Ганкевич Л. 341

Ганкевич М. 31

Гарбуз А. М. 99

Гасай Є. 130, 434, 583

Гаско М. Е. 20, 106, 368

Гелей С. Д. 19, 60, 583

Геник Г. І. – див. Галан Г. І.

Герасимович 364

Герасимович І. 62

Герасимчук (Герасимчук) В. І. 203, 214–215,
227, 231, 235, 240–241, 245, 252, 258, 307, 603

Геринович В. О. 108

Герлинг-Грудзинський Г. 462, 577

Гермайзе О. Ю. 49, 155, 210, 257, 337, 354, 505,
520, 572, 584

Герус О. 16, 605

Гжицький В. З. 20, 27, 106, 368–369, 386,
450–452, 551, 570

Гинилевич І. 54

Гирич І. Б. 20, 27, 80, 92, 145, 149–150, 161, 213,
215, 226, 228, 489–493, 572–575, 584,
586–587, 598

Гіляров О. М. 327

Гірняк Й. Й. 78, 107, 369, 388, 434, 450–451

Гірчак Є. Ф. 202

Гітлер А. 391, 431, 469, 475

- Гладишовський А. 305
 Гладстерн О. М. 120
Глазунов Г. 368, 483, 527, 584
 Глушко С. В. 183, 199, 582
 Гнатюк В. М. 20, 104–105, 137–138, 140, 315, 317, 323–325, 572
Гнатюк М. 19, 164, 574
 Гнатюк О. 315, 317, 324–325
 Гогенцолерни, нім. династія 41
 Гоголь М. В. 332
 Голинський М. Т. 168, 303–304, 577, 595
 Голінський 214
Головацький І. 54, 584
 Голуб Ф. Я. 409–410, 415
 Голубець М. 269
 Голубович В. О. 71, 314
 Голувко Т. 280
 Гольдман О. Г. 539
 Горб Т. М. 370
 Горбачевський І. Я. 138, 328
Гординський С. 543, 577
 Гординський Я. 27, 169, 486, 534, 571
 Горжовський 215
Горинь В. 40, 584
 Горін П. О. 335
Горішній П. А. 251, 575
 Горникевич М., о. д-р 62
 Горовіц 134
 Горький О. М. (справж. прізви. – Пешков) 175, 318–319, 322, 326–327
 Гоца В. П. 64, 130, 454–455, 475–476, 583
 Гоцький В., о. 62
 Гренер В. 390
 Гречуха М. С. 331
 Григор'єв (Григорієв) М., віце-консул СРСР у Львові 284, 306
 Григор'єв М. О. 414
 Григорцев І. С. 43
 Гриневичева К. 172
Гриньків К. 50, 584
 Гринько Г. Ф. 123–124
 Грицай О. 173
Грицак С. М. 11, 50–51, 67, 207, 577, 584, 587, 602, 605
Грицак Л. 50, 587
Грицак Я. Й. 4, 13, 30, 83, 139, 186–187, 213, 582, 584–585, 589, 592, 605
Гриценко А. П. 53–54, 585
Гриценко Т. Т. 22, 159, 238, 574
 Гриценко-Цивінський М. І. (Д. М.) 382
 Грінченко (Грінченко) Б. Д. 155, 496
 Гріх Я. Д. 361
 Громницький В., о. 40, 62
 Громницький І. 193
 Грушевська К. М. 487
 Грушевська (Вояківська) М. С. 487
 Грушевський М. Д. 369, 388
 Грушевський М. С. 4–7, 9–11, 17, 19–22, 24, 27, 32, 36, 38–40, 42–44, 46, 52–53, 55, 57–58, 60, 62, 67, 70, 74–76, 91–92, 95, 97–98, 103, 114–115, 122, 138–151, 153, 156–165, 169, 181, 183–194, 197–205, 208–219, 222–224, 226–234, 236–241, 244–248, 250–254, 257–259, 261, 266, 269, 271, 273, 275, 312–313, 319–320, 322, 324, 327, 337, 339–341, 346, 349–353, 385, 396, 434, 466, 481–482, 489–502, 505–506, 509, 522, 525, 531–533, 537–538, 542–543, 553, 555, 562–563, 570, 572–579, 581–592, 596, 598–599, 601, 604, 625–626, 628
 Грушевський О. С. 185, 210, 239
 Грушевські, родина 27, 183, 349, 570, 582
 Грушкевич Я. 7
 Губчак М. 7, 40, 62
Гудзій М. К. 576
- Г**
- Гедройц Є. 237, 563, 580, 626, 629
 Гронський С. 47
- Д**
- Даниленко В. М.* 17, 76, 90, 260–261, 582, 586, 591
 Данило Галицький, кн., король 73, 260, 266
 Данилович С. 191, 195, 205–206
Данильченко О. П. 310, 586
Данилюк Ю. З. 18
 Дашинський 129
 Дашкевич Р. 82
Дашкевич Я. Р. 7, 19–20, 52, 90, 105, 139, 203, 213, 242, 273–275, 572, 574, 577, 582, 586, 589, 603
 Дегтярьов, Дехтярьов – див. Паньків М. В.
Демедюк М. С. 115, 586
 Демченко М. Н. 467
 Демчук П. І. 429, 475
Дем'яненко Л. П. 124–125, 586
 Дем'янчук І. 43
 Денисенко В. С. 185–186
 Дереш П. 551
 Дермаль А. 39–40, 43–44, 71, 581
 Детердинг 396, 431
Дешиця А. 592
 Джеря М., літ. персонаж 285

- Джугашвілі Й., кримін. злочинець (прізвисько – Сталін) 16, 93, 134, 176, 225, 268, 281, 293, 319, 332, 347, 353, 357, 390, 393, 396, 401, 403, 405, 408, 413, 423, 431, 437, 459, 461, 472, 482, 517, 534, 545, 552, 556, 588, 627
- Дзевєрін І. О. 71, 467, 597
- Дзєдушицькі 214
- Дзєржинський Ф. Е. 164
- Дзюба О. М. 7, 149, 582, 586
- Дзюбинська Я. (Ядвіга) 58
- Дідушок Василь Федорович 475, 482, 555
- Дідушок Володимир Федорович 475, 482, 555
- Дідушок-Гельмер П. Ф. 60, 475, 482, 555
- Діхтяр П. А. 210
- Длугош Я. 235–236
- Дмитерко Л. Д. 24, 27, 106, 360–362, 366, 369, 570, 598
- Дмитрін В. 550–551
- Дмитрієнко М. Ф. 23, 599
- Дністрєнко В. Г. 154, 348, 353, 372, 478
- Дністрянська С. 19, 114, 241, 243, 245, 574, 594
- Дністрянський Ст. 19, 114, 138, 241, 243, 245, 574, 594
- Добржанський О. В. 260–261, 586
- Добротворський 548
- Добрянський 59
- Добрянський Л. 67–68
- Довбня В. 82, 586
- Довженко О. П. 556, 572
- Долинський-Глазберг С. М. 470
- Дольницький, о. 62
- Дольницький І. 59, 65
- Дольницький М. 114, 586
- Домбровський О. 215, 256, 556, 573, 577
- Дон Кіхот, літ. персонаж 134
- Донік О. М. 43, 586
- Донцов Д. 31, 125, 132–135, 228, 305–307, 320, 329, 396, 495, 564, 586
- Дорошенко В. В. 31, 41, 151, 230, 256, 262, 306, 329, 501, 542–543, 587
- Дорошенко Д. І. 11, 16, 34–35, 38–40, 42, 44–47, 49–50, 57–58, 67–68, 83, 115, 129, 205, 246–249, 258–259, 262, 265, 268, 271, 496, 502, 521–522, 553–556, 573, 577, 587, 594, 596, 605
- Дорошенко Н. М. 42, 44, 205
- Дорошенко П. 247, 596
- Дорошко М. С. 165, 587
- Досвітній Олесь (справж. прізви. – Скрипаль О. Ф.) 369, 471
- Драгоманов М. П. 54, 157–158, 162, 190, 194, 196, 385, 555
- Дубина М. 20, 545, 587
- Дубровський В. В. 109–110, 126, 135, 247, 255, 578
- Дуглас Е. Т. (Фербенкс Дуглас) 178
- Дурдуківський В. Ф. 508
- Дядюк М. 20, 574
- Дятлів (Дятлов) П. Ю. 137, 395, 454, 477

Е

- Еварницький Д. І. – див. Яворницький Д. І.
- Еверт Л. 148, 606
- Еллан-Блакитний В. М. (справж. прізви. – Елланський) 311
- Енгельс Ф. 459
- Ерстенюк М. В. 126–127, 129, 333, 356, 370–375, 379, 396, 407, 422, 460–461, 542

Є

- Євселєвський Л. І. 291, 587
- Євтушенко М. 433, 451, 572
- Євфимовський В. С. 241
- Єдлінська У. Я. 19, 66, 142, 530, 576, 587
- Єжов М. І. 433, 461, 463, 465–466, 473, 483–484, 573
- Єленюк В. С. (псевд. – Наварський С. К.) 381–382
- Єнукідзе А. 238
- Єременко Т. І. 166, 587
- Єремїв М. 60–61, 70, 578, 587
- Єршов 453
- Єршов А. Г. 241, 259
- Єфіменко Г. Г. 12, 403, 587
- Єфремов С. О. 8, 21–22, 32, 35, 43–44, 52, 79–80, 91–92, 97–99, 110, 115–116, 132, 138, 140, 142–143, 145, 154, 160–161, 167, 177, 219, 224, 227–228, 239, 241, 248, 254, 278–279, 318, 320–321, 327–328, 337, 339, 345, 385, 396, 412–413, 439, 442, 489–492, 494–511, 513, 515, 519–522, 531, 553–554, 572–574, 581, 584, 587, 594, 601

Ж

- Жерноклеєв О. 355, 587
- Житецький П. Г. 142
- Жіар М. 146
- Жук А. 31, 92, 262, 584

З

- Забегайло, нач. тюрми 41
- Заблоцький 239
- Заболотна І. 272, 576

Заболотний Д. К. 499
Заброварний Б. 83, 588
Заброварський С. 37, 50, 201, 584, 596, 604
Завадка Б. 50, 584
 Завадка Б., літ. персонаж 551
 Заваликут І. 206
 Загуд Д. Ю. 20, 106, 361
 Зайкин В. 261
 Зайцев П. 269
Зайцев Ю. Д. 29, 588
Зайцева З. І. 215, 588
 Заклинський Р. Р. 201
 Заковський Л. М. 477
 Закшевський С. 236
 Залеський А. 290
 Залізник М. 31, 41
 Залозецький-Сас В. С. 42
 Замора Ф. П. 348, 353
 Затонський В. П. 80, 282, 337–338, 355, 375, 416, 498, 588
Зашкільняк Л. О. 187, 588
 Заяць М. М. 20
 Заячківський Микола 40, 54, 62
 Заячківський Мирон Титович (псевд. – Косар) 375, 386–387, 474–475
 Зелений, літ. персонаж 551
 Зеров М. К. 110, 385, 579
Зиблікевич Є. 115, 573
Зінченко А. Л. 21, 434, 575
 Змієнко В. 82
 Зозуляк Й. М. 126, 479–480
Золотарьов В. А. 18, 604
 Зорка С. 248
 Зубрицький П. 54

І

Іван Іванович, літ. персонаж 496, 585
 Іван Никифорович, літ. персонаж 496, 585
Іван Петрович – див. Криг'якевич І. П.
 Іваненко Г. В. 375
 Іванець Г. А. 509
 Іванов, полтав. поліцейстер 48
 “Іванов”, сексот 335
 Іванов, студент Укр. ін-ту лінгвіст. освіти 130
 Іванов М. Ю. 44–45
 Іванченко М. М. 250
 Івасюк М. І. 108
 Івашко І. 54, 59, 62
 Івашко М. 52–53
 Ігнатювич В. В. 42
Ігрицький (Игрицкий) Ю. І. 93, 588

Ільницький В. В. (справж. прізвище – Телепянович Й. І.) 438
 Індишевська Г. П. 353
 Індишевський С. Є. 348, 353, 361, 397
Іофе В. В. 478
 “Інтелігент” – див. Войков П. Л.
 Ірчан Мирослав (літ. псевд. Бабюка А. Д.) 20, 33, 94, 106–107, 355, 366, 368–369, 388, 419, 443–446, 471, 474–475, 515, 551, 578
Ісаєвич Я. Д. 24, 83, 187, 192, 213, 355, 582, 587–589, 593, 599, 602
 Ішуміна М. 42

К

Каверда Б. 282
 Каганович Л. М. 101, 104, 106, 116, 123, 126–127, 155, 277–278, 282, 285, 299, 332–333, 347, 389, 467, 480–482, 516, 606
 Калита Іван, моск. кн. 35
 Калінін М. І. 288, 516
Калішук О. 83, 588
 Калнишевський П. І. 124
 Калюжний Н. М. 87–88, 117, 158, 277, 279, 325
 Каменев Л. Б. (справж. прізвище – Розенфельд) 155
 Камишан О. М. 327
 Камінський – див. Долинський-Глазберг С. М.
Каневський Л. 588
 Канторович С. І. 114
Канюка О. 434, 578
Капелер А. 588
Капраль М. 213, 589
 Карпенко-Карий І. 7
 Картвелішвілі Л. Й. 516
 Касян В. І. 27, 107, 570
Касьянов Г. В. 17, 30, 90, 105, 112, 335, 356, 586, 589
Касьянов Ю. Я. 467, 589
 “Каторжанин” – див. Ірчан Мирослав
Катренко А. М. 52, 586
 Каутський К. 124
 Кацнельсон З. Б. 460
 Качанюк М. А. 359, 364–365, 475
Качараба С. П. 88, 589
 Кашубинський 59
 “Квітка”, сексот 335
 Квітка Г. Ф. (літ. псевд. – Квітка-Основ'яненко) 503
 Квітка К. В. 327
Кедрин-Рудницький І. 7–8, 13, 15, 62–63, 65, 69–70, 72, 81–82, 119, 262–263, 466, 512, 531, 535, 555, 557–558, 569, 578, 588–589, 593, 627

- Кирилюк Є. П.* 603
 Кириченко С. Т. 279–282, 284–291, 299, 309, 321, 606
 Киричинський О. І. 504, 525–526, 578
 Кисельов А. Л. 393
 Кисельов І. 453
 Кисілевська О. 314
Кислий В. М. 89, 589
Ківан Г. 592
 Кійовський Т. 67–68
 Кіллерог М. М. 402, 416
 Кіору 327
Кіплінг Р. 3
Кіржаєв С. М. 145, 161, 213, 251, 489, 491–493, 497, 572, 575, 584–585, 598, 601
 Кіров С. М. 389, 447, 455, 550
Кірхгоф А. 262
Кістерська Л. Д. 17, 583
 Кічура М. О. 20, 361, 363
 Клепатський П. Г. 248
 Клименко І. Є. 277
 Клименко П. В. 198, 210, 257
Клід Б. 186, 212, 589
 Книшек (Книшник) О. М. 359
 “Кобелянський” – див. Дмитерко Л. Д.
 Коберський К. 129
 Кобилиця Л. 209, 313
 Кобилка Г. 67
 Кобілянська О. 71, 155, 171–174, 178, 209, 306, 311–318, 325–329, 331, 590, 595
Ковалевська М. 578
Ковалевський М. 11, 30, 33–34, 38, 49, 51, 58, 578
Коваль В. К. 596
Коваль М. В. 273, 589
 Ковжун П. 262
Козак І. 339, 589
Козак С. Д. 303, 577
 Козельський Б. В. (справж. прізвище – Голованевський) 372, 388, 459
 Козланюк П. С. 27, 107, 545, 550–552, 570
 Козоріс М. К. 20, 23, 39, 61, 107, 202–203, 359–362, 366, 389–392, 402, 406–407, 418, 430, 452, 454, 461–462, 474–476, 578, 589, 598
Кокін С. А. 21, 575
Кокурин А. 436–437, 442, 444, 448, 452, 589
 Колесник П. Й. 365–366, 604
 Колесса Л. 303
 Колесса О. 218
 Колесса Ф. М. 131, 138, 142–144, 155, 157, 159, 178–180, 216–218, 220, 222, 227, 258, 327, 331, 337, 486, 506–507, 537–540, 552, 575, 589
 Колодій М. 73
 Колодій О. 59
 Колодницький О. 67–68, 206
 Колцуняк Г. М. 367–368, 381
 Кон Ф. 186, 483
 Конар Ф. М. (справж. прізвище – Палащук) 368, 378
 Конашевич-Сагайдачний П. – див. Сагайдачний П. К.
 Кондра Я. М. 107
 Кондратьєв М. Д. 403
Кондуфор Ю. Ю. 25, 29, 144, 588, 599
 Коник К. Й. 126, 130, 234, 239, 427, 475
 Кониський О. Я. 187–188, 190
 Коновалець Є. 56–57, 60–61, 70, 80, 82, 102, 129, 382–383, 390, 396, 406, 411, 414, 417, 428, 549, 551, 587
 Копач В. І. (він же – Холодний С. І.) 367, 372
 Копилов С. 286
 Кордасевич 59
 Кордуба М. М. 4, 7, 11, 19–20, 24, 27, 157, 159, 193–194, 203, 213–229, 235–238, 241, 245, 250, 253, 256–274, 284, 351, 563, 573, 577–578, 588, 590, 592, 599, 603, 605, 626, 628–629
 Коренець Д. 227
Коржавін Н. 170, 578
 Корнійчук, в'язень 475
 Корнійчук О. Є. 469–470
 Корнюшин Ф. Д. 516
Коровицький І. 115, 268, 573
 Короленко В. Г. 48, 158, 199, 217, 246
 Король А. 307
 Корчак-Чепурківський О. В. 514
 Кос А. 39, 62
 Косар М. Т. – див. Заячківський М. Т.
 Косаревич В. 56
 Косинка Г. М. (справж. прізвище – Стрілець) 320, 385
 Косіор С. В. 123, 335, 339–340, 344, 376, 397, 399, 401, 404–407, 415–416, 422, 431, 503, 510, 516
 Косовський 230
 Коссак М. М. 482–483
 Коссаки:
 Василь Йосипович 348, 353–355, 482–483
 Григорій Йосипович 108, 348–350, 352–355, 372, 376–377, 481–483, 526, 548, 595
 Іван Йосипович 108, 348–349, 585, 588
 Йосип Михайлович 348, 353, 483
 Костащук В. А. 319, 590
 Костащук В. М. 4, 24, 183–184, 191–192, 195, 198, 205–212, 253, 313, 319, 563, 590, 599, 626, 628
 Костащук Г. 319
 Костик О. 530
Костриця М. Ю. 254, 590

- Кость С.* 71, 590
Костюк Г. 12–13, 98, 106, 245, 311, 391–392, 403, 406–407, 409, 434, 439, 572, 578, 590
 Котляревський І. 6–7, 77, 219, 281, 522, 553–554, 577
Коць М. П. 574
 Коцюба М. 62
 Коцюбинський М. 7, 318, 320, 503
 Коцюбинський Ю. М. 280–281, 284, 290–292, 300–302, 305, 315–317, 502–503, 510, 513, 604–605
Кошелівець І. 108–109, 123, 126, 131, 177, 590
Кравець М. 20, 572
 Кравцов Д. О. 241
Кравченко А. А. 76, 590
Кравченко Б. 16, 76, 80, 83–84, 108, 591, 606
Кравченко В. В. 17, 515, 591
 Кравченко В. Г. 254, 590
 Кравченко І. І. 204, 239, 257–258, 265, 591
 Кравчук Пантелеймон 73
Кравчук Петро 20, 368, 551, 591
Красівський О. 19, 591
 Красін Л. Б. 281
 Кревецький І. 140, 228, 237, 256
 Кривоніс (Кривонос) М. 269, 596
Крижанівський С. А. 329, 576
Крикун М. Г. 4, 83, 187, 585, 589
 Кримський А. Ю. 22, 138, 140, 143–145, 152, 160–161, 184, 228, 294, 318, 320, 324, 327, 489, 491–493, 497–501, 505–506, 554, 574, 584, 591, 598
 Кримський С. Б. 212
 Крип'якевич І. П. 4, 11, 18–20, 24, 27, 37, 52, 83, 89, 158, 162, 187–189, 192–194, 196, 203, 211, 213–214, 217–218, 225–247, 249–253, 256–259, 264–265, 267–275, 281, 324, 331, 351, 355, 499, 556, 563–564, 571, 573, 575–579, 581–582, 585–588, 591–594, 596, 599, 601–602, 626, 628
Крип'якевич Р. І. 19–20, 189, 192, 211, 228–229, 234, 237, 240, 250–251, 573
 Кричевський М.-С. 248
 Крілик Й. В. (псевд. – Васильків) 422–423
 Кропивницький М. 7
 Крук Юрко, літ. персонаж 551
Крутицький Б. 248, 256, 274–275, 592
 Круш 390, 406
 Крушельницький Михайло 53
 Крушельницький Мар'ян Михайлович 107
 Крушельницькі:
 Антін Володиславович 20, 71, 172, 205–206, 305, 307, 322, 447–448, 475, 529, 546–551, 555, 587
 Богдан Антонович 447, 476, 546–549, 555
 Володимира Антонівна 447, 476, 483, 546–549, 555
 Іван Антонович 307, 447, 482, 517, 546–549, 555
 Лариса Іванівна 20, 307, 448, 477, 547–549, 578
 Остап Антонович 447, 476, 546–549, 555
 Тарас Антонович 447, 482, 546, 547–549, 555
 Крятов 478
Кубаля Л. 147–148
Кубійович В. 275, 578
 Кубрак Й. М. 438
 Кубяк 237
Кугутяк М. 592
Кудлай О. Б. 592
 Кузів В. 27, 145, 147, 149–150, 160, 164, 228, 234, 490–491, 498, 572
 Кузняк В. Г. 483
 Кузняк М. Г. 130, 476, 483
Кузьма О. 119, 578
 Кузьма Р. В. (псевд. – Турянський) 423, 480–481
 Кузьмич О. 40
 Кузьмович В. 52
Кузьмович О. 13, 589
 Кук К. 206
Кулаковський П. К. 21, 434, 575
 Кулик І. Ю. 281, 285, 299, 301, 303–304, 417, 419, 443, 479, 503
 Куліш П. О. 35, 158, 224, 590
 Кульчицький, суд. радник 62
 Кульчицький Л. 7
 Кульчицький М. 199
Кульчицький С. В. 17–18, 24–25, 90, 144, 165, 228, 311, 357, 433, 489, 526, 584, 586–588, 592, 599
 Кулябка Я. 452
 Купала Янка (справж. прізвищ. – Луцевич І. Д.) 327–328
Кутчинський О. А. 19–20, 105, 215, 218, 268, 318, 572–573, 581, 592
 Купчинський Р. (літ. псевд. – Галактіон Чіпка) 33, 123–124, 181, 245, 278, 292, 315, 324, 516–517, 524–525, 536–537, 583
Курас І. Ф. 73, 595
Курас М. 70, 82, 578
 Курбас Лесь 107, 125, 369, 388, 409, 414–415, 444–445, 476, 517
 Курило О. Б. 327
 Курніцький П. 204
 Курцеба М. 54, 62
 Кутва – див. Рудницький С. Л.
 Кухарчук І. П. 170
 Кухарчук П. 170
Кучабський В. 19, 60–61, 82, 583, 592
Кучмаренко В. А. 22, 156, 158, 180, 197, 216, 573

Л

Лаврівський М. 191
 Лагодинський М. 360
Ландо І. І. 545–546, 592
 Ланіна-Максимович К. 483
 Лапчинський Г. Ф. (Юрій) 168, 290–297, 301, 305–306, 318, 506, 547, 587, 590
 Ларін Ю. (справж. прізвище – Лур'є М. О.) 238
 Лебединець М. М. 277, 282, 284
 Лев Данилович, кн. 266
 Лев II (Лев Юрійович), кн. 266
 Левенберг Є. М. 386–387
Левинський В. 262
 Левицька Г. Л. 548
 Левицький В. 59
 Левицький Д. 52, 59, 72
 Левицький Є. 7
 Левицький І. 49
 Левицький К. 31, 129, 193, 307, 487, 595
 Левицький (Левитський) Л. М. 185–186, 216, 327
 Левицький М. В. 99, 148–149
 Левицькі 20
 Левінський (Левинський) І. 47, 50, 62, 68
 Лемик М. 541
Ленкавський С. 541, 594
 Леонтович 70
 Лепкий Б. 129, 154, 328
 Леся Українка 7, 46, 318, 320, 339, 603
 Ленін В. І. – див. Ульянов В. І.
 Лизанівський І. М. 60, 70–71, 319–320, 322, 348, 353, 478, 578, 590, 597
 Липа Ю. 305–306
 Липинський В. К. 14–15, 115, 129, 139, 248–249, 258–259, 496, 502, 555, 573, 579, 583
 Липовецький І. 262
 Липський В. І. 491, 499
 Лисенко М. В. 7–8, 302, 553–554
 Лисяк П. 262
Лисяк-Рудницький І. 3, 13–16, 29–30, 60, 81, 84, 163, 336, 560, 565, 592–593, 597, 626–627
 Литвин К. З. 271–272
Литвин М. Р. 19, 72, 94–95, 131, 482, 593
 Литвинов (Літвінов) М. М. (справж. прізвище – Валлах М.) 278, 299
 “Лівобічний” 500–502, 587, 593
Ліци О. Д. 579
Логвин Е. 436, 581
Лозинський Р. 3, 593
 Лозинські:
 Василь Михайлович 485
 Микола Михайлович 485

Михайло Михайлович 24, 36, 117–122, 125, 127, 132, 159, 168–169, 216, 222, 354–356, 366, 370, 376–378, 406, 415, 422, 428, 433, 461–467, 473, 475, 483–486, 515–516, 526–527, 573, 575, 589, 593, 595, 597–598
 Рафаїл Михайлович 485
Лозицький В. С. 90, 593
 Лозієв П. 143
 Лопатинський Л. 7
 Лопуцьковський Тимофій Кіндратович, літ. персонаж 220
 Лоський К. В. 205
 Лотоцький О. Г. 224
Луговський О. Г. 22, 156, 197, 216, 573
 Лук'яненко 327
 Луначарський А. В. 176–177, 308
 Лутчин М. 74
Любарський С. 253
 Любченко П. П. 125, 179–180, 309, 326, 335, 338, 350, 394, 399, 404, 410–415, 417, 420, 422, 431, 480, 503, 508–510, 519–521, 572, 576, 581, 599
 Людкевич С. 59, 65
 Люксембург Р. 134, 363
 Люшков Г. С. 371, 458
Лялька Я. С. 575

М

Мадаїчик Ч. 319, 606
 Маєргольд – див. Меєрхольд В. Е.
 Мазепа Іван 33, 78
 Мазепа Ісаак 411, 520–521, 597, 604
 Маєлах С. 278
Мазур О. 31, 34, 37, 40, 46, 593
 Мазуренко В. П. 98
Майборода Р. 20, 574
 Майлов О. 442, 537, 541
Майстренко І. 285, 395–396, 579
 Макар Ю. І. 599
 Макаренко А. С. 279, 318
 Макарушка О. 157, 159, 203, 216, 218, 220, 222, 258, 593
Макарчук С. А. 19, 34, 593
 Макензен А. 52
 Маклаков М. О. 38
 Маковой О. С. 171
 Макомбер Френсіс, літ. персонаж 437
 Максимович К. – див. Саврич К. А.
 Максимович М. О. 9, 158–159, 216–218, 222, 224, 563, 575, 589, 600, 626
Малицька К. 11, 36, 40–42, 44, 54, 62, 579
 Малицький Ф. М. 20, 107, 361, 366, 381, 450–451, 579

- Малицький Ю. Ф.* 107
Малиновський – див. Паньків М. В.
 Мамчій Г. 529, 592
 Мандзій М. 40
 Манілов, літ. персонаж 161
 Маркевич Г. 7
 Марковський М. М. 239
 Маркс К. 124, 134, 459, 545
Марочко В. І. 524, 584
Мартинець В. 89, 102, 579
 Мартос Б. М. 71
Марченко В. 25
 Марченко Д. 396
 Марченко М. І. 25, 171, 255, 269, 271, 572, 574, 598
 Марфісевич М. І. 27, 107, 361–363, 366, 368, 381, 450–451, 570
 Маслов С. І. 230
 Матвеев М. Р., кат-енкаведист 474, 479
Матвеева Л. В. 17, 144, 184, 574, 583
Матейко Р. 434
 Магіїв І. 62
 Матулівна Ніна (справж. прізвище – Матуль Н. І.) 107
 Махно Н. І. 96
 Маяковський В. В. 178
 Медведев О. В. 100, 276, 516
Медведев Р. О. 123, 605
 Меєрхольд В. Е. 517
 Мезенцов, жандарм. полковник 32
Мейс Дж. 16, 606
 Мельник А. 82
 Мельник М. Р. 334–335, 348, 353–355, 372, 478
 Мельник О. С. 359
Мельничук Б. 434
Мельничук Ю. С. 551, 575
 Мигалюк М. 59
 Микола Миколайович, вел. кн. 35, 39, 43
 Миловидов Л. В. 210
 Милорадович-Скоропадська Є. 239–240
 Митрофан, солдат-українець 44
Михайленко П. П. 82, 586
 Михайлишин В. 90
 Михайло, в'язень, чоловік дописувачки «Діла» 524–525
 Михайлюк 65
 Михальчук К. 188
 Мишугля, колгоспник 426
Міллер О. І. 83, 603
 Мілюков П. М. 84, 560
Мінаєва Л. М. 575
 Мірна З. В. 42
 Мірченко М. В. 382
Мірчук П. 511, 541, 594
 Міськевич 206
 Міхальський Я. 148, 606
 Міхновський М. І. 72
 Міцкевич А. 506
Міяковський В. В. 91, 97, 177, 494, 574
 Могилянський М. М. 227
 Мойсеев 286
Мокрицький Г. П. 254, 590
 Молотов В. М. (справж. прізвище – Скрябін) 55, 99, 281, 357
 Молчанов Г. А. 458–460
Моргаєнко О. П. 298, 594
Морозов О. 248, 576
Мотиль О. 311, 572
 Мохнацький С., о. 62
 Мочульський М. 39, 62
 Мошин В. 235
 Мудрецький Д. 36
 Мудрий В. 291, 306, 504, 546, 550, 583
Мудрий М. 49, 186–187, 283, 581, 594, 601
Мусяєнко О. Г. 20, 450, 478, 587, 604
Мухіна М. Ю. 19, 360, 594
Мушинка М. 19, 114, 241–243, 574, 594
- ## Н
- Набеляк Л. 281–282, 293, 535, 541, 596
Навроцький В. 191
Нагаєвський І. 34, 594
Назарук О. 11, 14–15, 70, 79–80, 129, 579
 Наріжний С. 260–261, 594
 Нарушевич 214
Настевич М. 336, 594
Натіїв (Натієв) З. Г. 342, 579
Наулко В. І. 20, 574
Науменко К. Є. 19, 72, 95, 131, 281–283, 296, 310, 550, 593–594
 Неживий В. Ф. 374
 Нерон, імператор 436
 Нестор-літописець 236
 Нечай Д. 269, 596
 Нечуй-Левицький І. С. 7, 155, 503, 553
 Нижанківський Н. 64–65
 Ніковський А. В. 86–88, 385, 513, 521
 Ніколенко 455
Німчук І. 287, 594
 Новицький Я. П. 142
 Новосельський І. 67

О

Обертинський З. 266
 Обушний П. 529, 592
 Овчаренко М. 114, 586
 Овчаренко П. Д. 17, 582
 Огієнко І. І. 224, 236, 513, 529
 Оглоблин О. П. 110, 255, 257, 259, 265, 270–272, 336, 556, 573, 579, 582, 594
 Озервер Д. 376
 Озерський Ю. І. 120, 327–328, 427–428, 492, 500–501, 505
 Окиншевич Л. О. 259
 Олейник К. Е. 452
 Олексюк М. 23
 Олесь О. (справж. прізвище – Кандиба О. І.) 115, 160, 222, 311, 328, 549–550, 595
 Оліверберг Д. 158, 233
 Олійник В. О. 350, 475–476
 Онєгін Євгеній, літ. персонаж 223
 Онишкевич В. К. 359, 372, 429
 Онищенко О. С. 21–22, 156, 197, 216, 573
 Опільський Ю. (справж. прізвище – Рудницький Ю.) 172, 320
 Ордовська Г. М. 534, 595
 Орищин Г. 40
 Осечинський В. К. 34, 595
 Оссолінські 214
 Остапенко С. С. 110
 Осташко Т. С. 495, 514, 582
 Острик М. М. 33, 578
 Островський С. 283
 Осьмак К. 223
 Осьмачка Т. 385
 Охримович В. 40, 42, 44, 54, 62
 Охримович Ю. 60
 Очинський 424

П

Павлик М. І. 31, 104–105, 191, 194, 355
 Павлик О. Я. 4, 24, 183–205, 208–210, 212, 253, 313, 319, 563, 595, 599, 626, 628
 Павлик С. Я. 204
 Павлишин О. 62, 81, 595
 Павлов І. П. 440
 Павловська В. П. 596
 Падох В. 55, 73
 Падун-Лук'янова Л. 349, 579
 Палладін О. В. 539
 Панас Мирний (справж. прізвище – Рудченко П. Я.) 7
 Панкеева Е. 592

Панчакова 314
 Панченко П. П. 18, 602
 Панчишин М. 131, 486
 Панчук Е. 312, 595
 Панчук М. І. 21, 116, 368, 534, 573, 595
 Панькевич (Панкевич) І. 321
 Паньків М. В. 311–312, 579
 Паньківська О. 7
 Паньківський К. 7, 35–36, 40, 44, 47, 49–50, 572
 Папакіна Т. П. 22, 156, 197, 203, 216, 251, 573, 595
 Пархоменко В. О. 235
 Пастернак Є. 595
 Патер І. Г. 31, 34, 37, 40, 46, 593, 596
 Патон Б. Є. 144, 588
 Пахаренко В. 20, 525, 596
 Пачовський В. 306
 Пеленський Я. 579
 Пелехатий К. М. 552
 Пельц Д. 20, 572
 Перетц В. М. 142, 234–235, 327
 Перфецький Є. 266–267
 Петлюра С. В. 94–96, 98, 105, 167, 355, 396, 406, 428, 513, 520–521
 Петренко Г. Г. 148, 427
 Петренко Н. 71
 Петро, солдат-українець 44
 Петро І («Великий») 79–80, 537
 Петров Н. 436–437, 442, 444, 448, 452, 589
 Петрович – див. Крип'якевич І. П.
 Петровський Г. І. 123, 177, 402, 488
 Петровський М. Н. 218, 240–241, 246–249, 254–256, 259, 269, 271–273, 578, 591, 596
 Петрушевич Є. 72, 546
 Петрушевич Л. 307
 Пешков О. – див. Горький О. М.
 Пизюр Є. 115, 573
 Пилипенко С. В. 71, 480
 Пиріг Р. Я. 17, 22, 57, 124, 139, 159, 183, 199, 219, 238, 240, 250, 254, 356, 489, 494, 496, 572, 574, 576, 583, 596
 Писаржевський Л. В. 110–111
 Питенко, лікар 223
 Півторадні В. 541, 596
 Підгайний С. 434–435, 437–439, 443, 447–448, 455–457, 463, 473, 579
 Пілсудський Ю. 95, 105, 131, 235, 265, 461, 605, 626
 Піночі 214
 Пінчук Ю. А. 599
 Пісоцький А. А. (псевд. – Річицький) 129, 191, 196, 327, 395, 420, 425, 454, 480, 514
 Плюндрас П. В. 364

- Погодін М. П.* 217
Погребеник Ф. П. 71, 467, 595, 597
 Подвезько І. Ф. 55
Подкур Р. Ю. 389, 597
 Подолинський С. А. 194
Подоляк Б. 177, 597
 Покорний 325
 Покровський М. М. 335
 Полоз М. М. 176, 316
 Полонська-Василенко Н. Д. 17, 157, 248, 255,
 270–271, 494, 541, 582, 592, 597
 Полонський, викл. укр. мови 400
 Полоцький О. А. 300, 308–309, 322
 Понінський 39
 Пономарьов І. І. 437
Потик С. Д. 19, 34, 597
 Попов М. М. 397, 399, 410, 426, 503
 Попов О. І. 98
 Попов П. 285
 Порайко В. І. 346
 Порфирьев (Порфир'єв) С. 241
 Постишев П. П. 12, 24, 177, 179–180, 254, 370,
 374–376, 381–383, 393, 395–397, 399–404,
 407–408, 410–411, 414, 416, 419, 421–422,
 424–425, 427–428, 431, 444, 446, 471, 476,
 516, 540, 567
 Постоловська Т. С. 343, 395–396, 428, 430–431,
 597, 601
 Постолук П. 529–530, 535
 Постригач, о. 62
 Потебня О. О. 142
 Потоцький А., граф 104
Потульницький В. А. 597
Починок Т. 91, 95, 574
 Прибила І. 62
 Прийма І. 47–48, 62, 77
 Примак 59
Пристайко В. І. 18, 21, 165, 250, 334, 346,
 353–354, 455, 526, 574, 576, 597, 604
 Приступа Х. М. 107–108, 369–370, 383, 458, 478,
 577, 583
 Приходько, секретар Львів. обкому КП(б)У 331
 Приходько А. Т. 114, 117, 168, 246, 505
Пріцак О. 13, 261–262, 579, 597
Проток Є. В. 18, 602
 Проскуряков 386
Проценко Л. А. 40, 597
Процик А. 597, 606
Путро О. І. 21, 99, 495, 573
 Пушкін О. С. 208, 590
 Пчілка Олена (справж. прізви. – Ко-
 сач О. П.) 320, 525
Пшеничний Є. 139, 572
Пшеничков О. М. 455
 Пшибиловський, поміщик 53
П'ядик Ю. 7, 516, 577, 597
 П'ятаков Г. Л. 134
- ## Р
- Равіта-Гавронський Ф. 147, 264
Радишевський Р. П. 595
 Радченко А., консул ССРСР у Львові 179, 296,
 527, 530, 544
 Раєвський П. С. 474
Райківський І. 355, 587
 Рак А. 62
 Раковський І. 305, 487, 553
 Раковський Х. Г. 98, 106, 281
 Ракушка-Романовський Р. (Самовидець?) –
 див. *Самовидець*
 Рамзін Л. К. 403
Расевич В. 31, 598
 Реденс С. Ф. 364
Редько Ю. 89, 582
Реєнт О. П. 25, 29, 43, 56, 131, 586, 592, 598–601
 Резанов, рос. полковник 47
 Рейхель М. О. 103
Ренан Е. 262
 Репа Т. І. 148–149, 277–279, 476
Репринцев В. Ф. 7, 83, 455, 485, 582, 600, 603
Рибак В. 368, 600
 Рильський Т. 188
 Риков О. І. 293
Римаренко Ю. І. 96, 598
 Римський-Корсаков М. А. 222
Ричка В. М. 251, 575
 Річинські, сестри (літ. персонажі) 551–552, 583
 Річицький А. – див. *Пісоцький А. А.*
Ровенчак І. І. 115, 586
 Розенберг А. 391
 Розенберг Б.-Л. І. (псевд. – Чорний,
 Львівський) 551
 Роман Мстиславич – див. Роман Самодержець
 Роман Самодержець (Роман Мстиславич),
 кн. 72, 260
 Романишин В. І. 334–335, 364, 429, 451
 Романко І. П. 358–359
 Романови, рос. династія 29, 34–36, 43, 45, 51, 68,
 74, 76, 83–84, 87, 90, 184, 224, 238, 330, 405,
 488, 534, 554, 560, 566
Романчук О. К. 115, 586
 Романчук Ю. 7, 143, 187
 Романюк Микола Михайлович 103–104,
 334–335, 359, 364–365, 372, 374, 378, 428

- Романок Мирослав Миколайович* 54, 71, 128, 584, 590, 596
Романок П. 19, 600
 Ростовцев М. І. 146, 235, 585
 Рубайло В. 106
 Рубач М. А. 344, 480
Рубльов О. С. 17, 22–25, 29, 41, 53, 55–56, 61, 70–71, 101, 103, 105–107, 110, 114–118, 120–121, 126–127, 130–131, 139, 145, 148–151, 157, 159–160, 169, 171, 174, 176, 183, 192, 213, 222, 228, 231, 234, 238, 245–246, 254–255, 257, 268–269, 273–274, 299, 303–304, 310–313, 319, 323, 326, 330–331, 338, 343, 347, 350, 355–365, 367–368, 370–372, 376–378, 380, 382–383, 386, 395, 413, 420, 425, 429, 433–435, 447, 454–457, 459, 461–464, 466–470, 473–474, 478, 480–482, 484–487, 489–491, 493–494, 498, 503, 507, 509, 514, 516, 526–527, 544–545, 547, 549, 572–576, 582, 586, 589, 598–600, 625, 628
 Рудик Д. П. 20, 361, 418, 551
Рудницька Мілена 15, 20, 170, 574, 578
 Рудницький А. 303, 600
Рудницький М. 11, 37, 50, 52, 63, 65, 75, 305, 307, 579
 Рудницький С. Л. 11–12, 19, 23, 114–117, 121–122, 132, 137, 241–245, 251–253, 324, 337, 355, 375, 377–381, 455–457, 474–475, 541, 545–546, 551, 574, 586, 594, 598, 600
Рузанов О. 19, 600
 Рузьський М. В. 35
 Русецькі 214
 Руснак О. 303
 Рутноковський З. 40
 Рухимович М. Л. 516
Рябчук М. 3, 31, 80, 432, 600
 Ряппо Я. П. 115, 181, 349
- С**
- Сабат А. 552
 Сабат В. 59, 66
 Сабат М. 59, 66
 Саватій, св. 463
 Саврич К. А. (псевд. – Максимович) 101, 123–124, 284, 355, 368, 396, 398, 406, 411, 422–423, 427, 481, 483, 527, 584
 Савченко (Зисс) О., дружина Ф. Я. Савченка 169, 354, 487
 Савченко Ф. Я. 149, 157–159, 161–162, 169, 186, 195, 198, 201–202, 211, 217–218, 224, 231, 235, 238–239, 245, 253, 313, 322, 324, 339–341, 349–354, 487, 491–494, 501–502, 505, 533–535, 598, 600
 Сагайдачний П. К. 73, 85
 Садовський, секретар Консульства ССРСР у Львові 284
 Садовський В. В. 69, 520, 594
 Саєвич О. 307
 Саксаганський П. 7
 Саліковський О. 69
 Самійленко Д. Я. 107
Самітний В. – див. *Рибак В.*
Самовидець 247–248, 596
 Самокиш (Самокишна) М. С. 168
Сапцевич А. В. 17, 105, 338, 601
 Сарван О. Г. 398, 429, 476
Сварник Г. І. 7, 19–20, 66, 139, 142, 313, 555, 573, 576, 586
Сварник І. І. 19, 601
 Свенціцька В. І. 487
 Свенціцький І. С. 47, 50–51, 62, 65, 136, 154, 157, 159, 203, 220, 258, 297, 305, 307, 351, 487, 517–519, 556, 601
 Свенціцький М. 65
 Свистун П. 193
 Свідзинський М. І. 382
Семашко З. 5, 606
 Семко С. М. – див. Семко-Козачук С. М.
 Семковський С. Ю. 514
 Семко-Козачук С. М. 106, 277, 279, 327, 335, 384, 479
 Сеничук (Синейчук) Я. О. 383
 Сенченко А. Г. 416–417, 428, 430–431, 601
Сергійчук В. І. 190, 604
Сердюк О. В. 43, 601
 Сидоренко, рос. капітан 47
Сидоренко О. І. 598
Сизоненко Г. С. 551, 575
 Симиренко (Семирненко) В. Ф. 239–240
 Синявський А. С. 484–485
Сирота Р. 283, 601
 Сисак М. С. 384–386, 468–470
Сисецький А. 20, 572
Сисин Ф. 13
 Сімович В. І. 157, 260, 321
 Сірій Ю. (справж. прізвище – Тищенко Ю.) 115, 311
 Сірко В. П. 333, 383, 397–399, 411, 419–420, 423, 425, 428
 Сірко І. М. 397–400, 410–412, 417, 419–425, 451, 467–468, 579, 588
 Сірополько С. 543, 545–546, 601
 Січинський М. 41, 104
 Сіяк І. М. 130, 375–378, 381, 472, 475, 483
 Сіяк М. М. 359, 475, 483
 Сіяк Н. І. 472–473

- Сказинський Р. 546
 Скальський М. 47–48
 Скобельський 62
 Скорина Ф. 147
 Скоропадський П. 11, 78, 96, 105, 221–222, 225, 314, 338, 341, 383, 396, 428, 497, 577, 579
 Скрипник М. О. 9, 104, 108–110, 112–114, 117, 120, 122–132, 145, 162–165, 176–177, 182, 239, 285, 301, 303, 312, 314–316, 320, 324–326, 333, 335, 337, 342–344, 356, 371–375, 382–384, 392–396, 400, 403, 407, 414–415, 417–419, 422, 460–461, 479–480, 493–495, 503–504, 506, 509–511, 533–537, 540, 554, 562, 574, 576, 578, 586, 590, 594, 601, 605
 Скрипник М. Ф. 210
 Скубицький Т. Т. 269
 Скшинський К. 304
 Славінський М. 260
 Сливка Ю. Ю. 29, 93, 127, 187, 212, 273–274, 281, 319, 575–576, 579, 581–582, 588, 594, 602
 Слобода Г. 307
 Слюзар К. 59
 Смаль-Стоцький Р. 236, 268
 Смаль-Стоцький Ст. 138, 260–261, 321, 586, 590, 601
 Сметана І. 54
 Смирнов 478
 Смірнов Г. В. 21, 434, 575
 Смірнов П. 235
 Смолич Ю. К. 311–312, 579
 Смолий В. А. 19, 25, 29, 90, 223, 254, 433, 526, 576, 584, 597, 599, 602
 Соберрей, власник книгарні 53
 Собінов Л. В. 223
 Соболев І., о. д-р 62
 Сов'яковський, лікар 535
 Соколов, слідчий 424
 Соколовський О. Н. 514
 Сократ 306
 Солдатенко В. Ф. 109, 601
 Солженіцин О. І. 465
 Соловійова А. А. 22, 159, 238, 574
 Солодуб П. К. 396, 406
 Сопілка Мирослава (справж. прізвище – Пастушенко Ю. С.) 107
 Сорокіна М. Ю. 497, 572
 Сосновський Р. 62
 Сосса Р. І. 242, 379, 601
 Сосюра В. М. 155
 Софієнко Г. Ф. 458
 Сохань П. С. 6, 22, 145, 158–159, 161, 180, 238, 251, 489, 573–575, 585, 598, 600–601
 Сосніцький С. 133
 Ставничий Т. 43–44
 Сталін Й. – див. Джугашвілі Й., кримін. злочинець
 “Старий Киянин” 495, 601
 Старицька-Черняхівська Л. М. 42, 601, 603
 Старицький М. 7
 Старосольський В. 262
 Старух Т. 40, 62
 Стасюк В. 40
 Стахів М. 125
 Стахура Д. 40, 43, 62
 Стебельська 7
 Стеблій Ф. І. 252–253, 593, 601
 Стебловський А. 280
 Степаненко Г. В. 43, 601
 Степанів (Степанівна) О. 52, 59
 Стефаник В. 7, 19, 71, 122, 155, 171–172, 178, 206, 274, 306, 313–323, 325–330, 566, 573, 576, 578, 581–584, 590, 592
 Стефаник С. В. 323, 511–512
 Стецько Я. 270
 Шешенко І. М. 250
 Шешенко Я. І. 250
 Стобецька В. 304
 Стомоняков Б. С. 300
 Стражеско М. Д. 198
 Стронський Г. 43, 455, 601, 606
 Стронський М. 535–537, 583, 597
 Струханчук Я. М. 20, 64, 94–95, 107, 361, 389, 450, 472, 478, 604
 Студинська Л. А. 174
 Студинський К. Й. 7, 9, 19–20, 22, 24, 27, 66, 93, 119, 127, 131–132, 138–147, 149–151, 153, 155–159, 161–163, 165, 167–169, 173, 178–181, 188, 190–192, 195–196, 198–199, 201–202, 211, 214, 216–220, 224, 226–231, 234–235, 237–240, 244–247, 257–258, 313–314, 316–318, 320–324, 327, 329–331, 333–334, 339–341, 344, 351, 354, 431, 486–487, 493–494, 497–507, 509–511, 513–515, 522–525, 527, 529–535, 537–540, 542–543, 552–555, 562, 571, 573–577, 585–588, 590, 596–597, 600–602, 604, 625
 Студинський Ю. К. 214
 Супруненко М. І. 272
 Суржок С. 529, 592
 Суrowцова Н. 349, 355, 376–377, 579
 Сухий О. 187, 602
 Сухомлин К. В. 394
 Суша Я. 253
 Сушко Р. 82

Т

Табачник Д. В. 18, 509, 581, 598
 Танчаківський К. О. 470
 Тянячкєвич Д. 196
Таран Ф. 542, 602
 Таратуга В. 484
 Тарнавський 304
 Тателес – див. Рудницький С. Л.
 Тацій К. М. 127–128
Теліга О. 576, 579
 Терещук 549
Терещук О. 50, 602
 Терлецький О. А. 194
 Терлецький О. С. 227
 Тжаска (Тржаска) В. 148, 606
 Тировіч М. 287, 580
 Тисовський О. 214
 Тичина П. Г. 155, 327–328
Ткачова Л. І. 86, 602
 Ткаченко М. М. 183, 199, 210, 582
 Ткачівський С. О. 203
 Ткачук І. В. 107, 366–368, 450, 470–471, 551, 602
Томашівський С. 38, 139–140, 228, 572, 582, 602
 Томсон (Томпсон) О. 327
Топольські В. 600
 Триліський О. Л. 322
Тронько П. Т. 18, 24–25, 29, 126, 213, 254, 343, 358, 590, 598–600
 Троцький Л. Д. (справж. прізви. – Бронштейн Л. Д.) 134, 516
 Троян 59
 Трясило Т. (справж. прізви. – Федорович) 285
 Тудор Степан (справж. прізви. – Олексюк С. Й.) 107, 528, 552, 602
 Тур (Запаринюк) І. П. 277, 425, 427, 547
 Турбіни, літ. персонажі 225
 Туркевич І. О. 204
 Турчинська-Дем'яненко А. Ф. 107, 360–362, 365, 470
 Турянський О. (літ. псевд. – І. Думка) 154
 Турянський Р. В. – див. Кузьма Р. В.
 Тутківський П. А. 218
 Тухачевський М. М. 456
 Тютюнник (Тютюнник) Ю. Й. 96, 155, 548

У

Угрюм-Бурчєєв, літ. персонаж 161
 Ульріх В. В. 447, 546
 Ульянов В. І. (псевдонім – Ленін) 99, 149, 278, 284, 407, 426, 459, 468, 480, 516, 545, 581, 592

Ульяновський В. І. 145, 149, 251, 270, 489, 585–586, 601
 Уоррен Р. П. 10
Усенко І. Б. 17, 583
 Устрялов М. В. 86
Уська У. 31, 603

Ф

Фалькенберг 304
 Фамусов, літ. персонаж 254
 Фарило В. М. 369
Фариняк Е. 103, 481, 574
 Федак С. 40, 42, 47, 49–50, 581, 586
 Феденко П. 260–261, 520–521, 597, 604
 Федів І. 69
 Федоренко 249
Федорів І. О. 19, 215, 269–270, 603
Федорів Р. 20, 603
 Федоров І. 269, 596
Федорук Я. 203, 215, 603
 Федорцева С. В. 107, 603
 Федорців С. 305, 307
 Федчишин С. В. 364, 480
 Федь Б. (Федь Бей) – див. Бей-Орловський Ф. В.
 Федькович Ю. 46, 599
Фельбаба М. М. 24, 126, 343, 367, 370–371, 378, 395, 420, 480, 514, 600
Фельдман В. 191–192
 Феміда 513, 549
 Филипович П. 98, 110, 579
 Фік З. П. 348, 353
 Філіпов (Филиппов) 453
Флоровський А. 266
Флоря Б. М. 83, 603
 Фойл В. 145
 Фойл Г. 145
 Фрайтаг 137
 Франко:
 Іван Якович 4, 6–7, 25, 30–31, 34, 42, 67, 70–71, 83, 104, 132, 155, 157, 162, 171–172, 178, 180, 186, 190–191, 194, 201, 208, 211, 253, 269, 284, 317–318, 330–331, 347, 355–356, 486, 503–504, 515, 565, 572, 578–579, 585, 589, 595, 597, 603–604
 Ольга Федорівна 178, 317
 Петро Іванович 131, 178, 486
 Франко-Ключко А. 42, 64–65, 579
 Фріцлер К. 235
 Фроляк Б. 206
 Фрунзе М. В. 99

Фуртак-Деркач М. 307
Футулійчук Д. Д. 339, 603

X

Хабленко Д. О. 475
Хаген М., фон 83, 603
 Харлампович К. В. 215, 248, 254, 576, 603
 Хвиля А. А. (справж. прізви. – Олінтер) 177, 326, 480
 Хвильовий М. (справж. прізви. – Фітільов М. Г.) 155, 163, 385, 439, 481, 495, 534–536, 540
 Хемінгвей Е. 437
Химка Д.-П. 187, 603
Хлевнюк О. В. 403, 603
 Хмельницький Б. 33, 78, 226, 230, 233, 239–241, 243–244, 246, 249, 251–252, 255–256, 261, 264, 272, 274–275, 564, 575, 590–591, 596, 605
 Хмельницький Т. 240, 264, 605
 Хмельницькі 264
Хобзей П. 89, 603
 Холодний І. 136
Хоружий Ю. М. 42, 603
 Хоткевич Г. 168
Хренов І. А. 572
 Христюк П. О. 81, 98
 Хруцький С. 262
 Хрущов М. С. 17, 55, 170, 397, 467, 580
 Хрущова (Кухарчук) Н. П. 170

Ц

Цапьяк І. 53
 Цвіллінг (Цвиллинг) 286
Цегельський Л. 11, 13, 72–73, 84–85, 561, 578, 580
 Цегельський М., о. 40, 47, 49–50, 62, 67, 72
Цесляк Т. 572
 Цеткін К. 482
Циганкова Е. Г. 144, 184, 574
Цинкаловський О. 83, 588
 Ціппер А. Г. 214
 Цурковський Я. 504
 Цьокан І. І. 168–169, 354

Ч

Чайківський (Чайковський) Й., о. 47
 Чайковський (Чайківський) А. 40, 154–155
Чайковський А. С. 600
 Чапельський І. 54
 Чаплін Ч. 178
 Чарнецький І. 54

Чарторийські, князі 215
Ченцов В. В. 18–19, 604
 Черемшина М. (справж. прізви. – Семанюк І. Ю.) 320
 Черник Ф. 82
 Чернявський В. І. 341
 Черняк С. Й. 369, 383, 428, 476
Черченко Ю. А. 23, 71, 101, 105–106, 110, 114, 117, 130, 145, 148, 171, 174, 176, 231, 245–246, 268–269, 299, 303–304, 312, 323, 326, 330–331, 338, 347, 350, 356, 363–365, 368, 370–372, 376–377, 380, 382–383, 386, 425, 429, 433–434, 447, 454, 456, 459, 461, 467–470, 474, 478, 481–482, 487, 489, 491, 494, 503, 507, 509, 516, 544–545, 547, 549, 600
 Чехівський В. М. 72, 110, 513, 520
 Чехович К. 260–261, 604
 Чехович М. Т. 103–104, 334–335, 364, 372, 429
 Чечель М. Ф. 98
 Чижевський П. І. 48
 Чикаленко С. Х. 7–8, 42, 91, 97, 129, 177, 223, 494–495, 519, 574, 580
 Чикаленко Л. Є. 519–520, 604
 Чикаленко П. Є. 223
 Чичерін Г. В. 281, 283
 Чичкевич М. В. 381–382, 429
Чорново І. П. 186–187, 196, 201, 212, 604–605
 Чубар В. Я. 126, 177, 308–309, 369, 404, 515
 Чубатий М. 261
Чуприна М. С. 280, 604

Ш

Шаблій О. І. 12, 115, 600
 Шабліовський Є. С. 365–366, 604
Шаповал Ю. Г. 28
Шаповал Ю. І. 17–18, 21, 165, 250, 334, 346, 353–354, 368, 384, 434, 455, 526, 574–576, 595, 597, 604
 Шараневич І. 193, 202, 595
 Шафранський А. 59
 Шахматов О. О. 237
Шахрай В. 278
 Шашкевич М. 184, 217
 Шаян В. 544
 Шевченко Тарас 8–9, 13, 18–21, 28, 32, 36–37, 51, 71–72, 113, 121–122, 124, 129, 136–139, 141–142, 144, 150, 152–153, 155–156, 158, 163–167, 173, 178, 184, 186, 188, 190, 193, 196, 208, 211, 214, 216–217, 219, 224, 226, 232, 236–237, 239–241, 244, 250, 259, 264, 267–268, 284–285, 287, 314, 317, 320–321, 351, 366, 432, 480, 498–499, 505–507, 511,

- 514, 522–524, 532, 553, 562, 567, 571, 574, 581, 583, 585, 587, 589, 594, 602–605, 625
- Шевченко Ф. П.* 52, 273–274, 576, 586, 591
- Шевчук В.* 7, 580
- Шекспір В. 385
- Шелухин С. 260
- Шельменко, літ. персонаж 220
- Шемичуценко Ю. С.* 290, 467, 589
- Шептицький Андрей, граф, митрополит 19, 37–38, 66, 237, 318, 351, 573, 577
- Шимонович (Шиманович), дружина Шимоновича І. І. 314
- Шимонович (Шиманович) І. І. 223, 313–314, 323
- Шифурко Т. М. 348, 353
- Шлемкевич М. 67
- Шліхтер О. Г. 277–280, 337, 342, 516
- Шмельов В. Г.* 22, 495, 573–574
- Шпорлюк Р.* 4
- Штангей В. Ф. 369
- Штіф Н. 337
- Штойко П. І.* 115, 586
- Штохмаль Г. 71
- Шульгин (Шульгін) О. Я. 42
- Шульгина Л. М. 42
- Шульгина-Іщук Н. 42
- Шумицький – див. Крушельницький А. В.
- Шумський О. Я. 108, 115–116, 123–125, 166, 238, 279, 284, 368, 396, 406, 411, 422–423, 435, 481, 495, 527, 595
- Шухевич М. 40, 44, 54, 62
- Щ**
- Щепанюк М., о. 62, 67
- Щербаківський В. 260, 265
- Щербина В. І. 142, 210
- Щурат В. Г. 138, 140, 144, 178–180, 257, 327, 331, 337, 506–507, 537–540, 552, 575
- Ю**
- Ю. О. – див. *Отільський Ю.*
- Юр, св. 37
- Юренев К. К. (справж. прізвище – Кротовський) 278
- Юренко О. П.* 291, 587
- Юрик С., о. 40
- Юрій II Болеслав Тройденевич, кн. 268–269, 590
- Юркевич Д. 241
- Юрко Варшавський – див. Коцюбинський Ю. М.
- Юрко Львівський – див. Кириченко С. Т.
- Юркова О. В.* 183–184, 190, 203–204, 209, 212–214, 232–233, 255, 257, 269, 573, 594, 604
- Юрченко Віталій (справж. прізвище – Карась-Голінський Ю.) 433, 527–530, 532, 580, 583, 602
- Я**
- Яворницький Д. І. 142, 254
- Яворська С., перша дружина М. І. Яворського 119, 338, 340–341
- Яворський, інж. 59
- Яворський І. 435
- Яворський М. І. 17, 23, 104–105, 115, 118–119, 126, 144, 335–342, 344, 346–348, 350, 356, 370–372, 375, 396, 407, 422, 427, 434–440, 442, 462, 471, 475, 507, 551, 581, 589, 594, 598, 601, 605
- Яворський О. К. 425, 448–449
- Ягода Г. Г. 319, 352, 390, 401, 461
- Ягодзінський 329
- Якимішин І. П. 344–346
- Якимович Б. З.* 273
- Яковенко Н. М.* 249, 605
- Якубовський С. 542–543, 605
- Яловий М. М. 398, 418
- Ямняк П.* 67, 605
- Ян Казимир 264
- Яневський Д. Б.* 123, 605
- Янишин Б. М.* 187, 605
- Яновська Л. О. 42
- Януков 509
- Яран К. (справж. прізвище – Кравчук) 550–551
- Ярема Я. 53–54, 68, 584
- Яремчук Д. А.* 572
- Ярослав Мудрий, кн. 261
- Ярош Б. О.* 18, 605
- Ярошенко А. Д.* 280, 605
- Ясіньський Б.* 306, 329, 587
- Ястребов Ф. О.* 336, 594
- Яцик П.* 13, 592
- Яцків П. М.* 534, 595
- Яцковський, о. 62
- Ящун М. Й. 440–442, 445, 476

- Antonowicz W. – див. Антонович В. Б.
 Armstrong J. A. – див. Армстронг Дж.
 Bączkowski W. – див. Бончковський В.
 Bilinsky Y. – див. Білінський Я.
 Brzuchowiecki (Brjuchowecki) I. M. 264, 605
 Bujak F. 191
 Chanenko M. 264, 605
 Chevtchenko – див. Шевченко Т.
 Chmielnicki B. Z. – див. Хмельницький Б.
 Chmielnicki J. 264, 605
 Chmielnicki M. 264, 605
 Chmielnicki P. 264, 605
 Chmielnicki T. – див. Хмельницький Т.
 Cziczerein – див. Чичерін Г. В.
 Czornowol I. – див. Чорновол І. П.
 Doncow D. – див. Донцов Д.
 Darotchetche B. 164, 605
 Daszyński I. 191
 Dorosenko D. – див. Дорошенко Д. І.
 Doroshenko D. – див. Дорошенко Д. І.
 Dostojewski F. 237
 Evert L. – див. Еверт Л.
 Feldman W. – див. Фельдман В.
 Foyle W. & G. – див. Фойл В., Фойл Г.
 Gallin T. J. – див. Галлін Т.
 Gerus O. – див. Герус О.
 Giard M. – див. Жіар М.
 Giedroyc J. – див. Гедройц Є.
 Gorki M. – див. Горький О. М.
 Graziosi A. 524, 576
 Gruszewski M. – див. Грушевський М. С.
 Himka J.-P. – див. Химка Д.-П.
 Hrycak J. – див. Грицак Я. Й.
 Hrushevsky M. – див. Грушевський М. С.
 Jagoda G. – див. Ягода Г. Г.
 Kaganovič L. – див. Каганович Л. М.
 Kasparek, dr. 535
 Kedryn-Rudnicki I. – див. Кедрин-Рудницький І.
 Kiryzenko S. – див. Кириченко С. Т.
 Korduba M. – див. Кордуба М. М.
 Komat M. 5, 606
 Kostaszczuk W. – див. Косташук В. М.
 Kostaszczuk W. – див. Косташук В. М.
 Krawchenko B. – див. Кравченко Б.
 Krypiakevych I. – див. Крип'якевич І. П.
 Krypiakiwicz I. – див. Крип'якевич І. П.
 Kubala L. – див. Кубала Л.
 Kurnicki P. – див. Курніцкий П.
 Leibnitz G. 217
 Linetsky S. 23
 Luckyj G. S. 83
 Łapczyński – див. Лапчинський Г. Ф. (Юрій)
 Lossowski P. 283, 606
 Loza S. 265
 Łysiak-Rudnicki I. – див. Лисак-Рудницький І.
 Mace J. E. – див. Мейс Дж.
 Mackensen A. – див. Макензен А.
 Madajczyk C. – див. Мадайчик Ч.
 Majewski Er. 273
 Maksymowicz M. – див. Максимович М. О.
 Maślanka J. 580
 Matelski D. 215, 606
 Maximenkov L. 225, 576
 Mądzik M. 43, 606
 Michalski J. – див. Міхальський Я.
 Orzechowski 191
 Pavlyk O. – див. Павлик О. Я.
 Pawlyk O. – див. Павлик О. Я.
 Peptoński A. 167, 606
 Petlura S. – див. Петлюра С. В.
 Petrowskyj M. – див. Петровський М. Н.
 Piłat T. 191
 Piłsudski J. – див. Пілсудський Ю.
 Pomian K. 237, 580
 Prawdzic S. 191
 Procyk A. – див. Процик А.
 Rataj M. 283
 Rostovtzeff M. – див. Ростовцев М. І.
 Rzewuski T., ks. 237
 Shevelov G. Y. 83
 Siemaszko Z. S. – див. Семашко З.
 Skripnik M. (Skrypnuk M.) – див. Скрипник М. О.
 Sośnicki St. – див. Сошницький С.
 Stalin – див. Джугашвілі Й., кримін. злочинець
 Stebłowski A. – див. Стебловський А.
 Stepien S. 133, 576
 Stroński H. – див. Стронський Г.
 Strzyk T. 133, 606
 Studynski K. – див. Студинський К. Й.
 Szczepanowski 191
 Szeptycki A. – див. Шептицький Андрей
 Szewczenko T. – див. Шевченко Тарас
 Szporluk R. – див. Шпорлюк Р.
 Szumski – див. Шумський О. Я.
 Trzaska W. – див. Тжаска В.
 Tyrowicz M. – див. Тировіч М.
 Vasil'ev V. – див. Васильєв В. Ю.
 Walewandr E., ks. 5, 606
 Westwalewicz M. – див. Вествалевич М.
 Wilder H. 149
 Wojkow P. – див. Войков П. Л.
 Zakrzewski W. 147
 Zaleski A. – див. Залеський А.
 Zasztowt L. 148, 606
 Zyblikiewicz 191
 Żegota 191

Streszczenie

Rublow Aleksandr

Inteligencja zachodnioukraińska w ogólnonarodowych politycznych i kulturalnych procesach w latach 1914–1939

Monografia jest podsumowaniem piętnastoletnich badań autora. W niej przedstawiona analiza udziału w ogólnonarodowych i kulturalnych procesach lat 1914–1939 przedstawiciele inteligencji Ukrainy Zachodniej oraz urodzonych w tym regionie znanych mniej albo więcej. Ideę jedności terytorii narodowych, zapoczątkowaną rozwojem politycznym Ukraińców pod koniec XIX w., przeniosła z płaszczyzny deklaracji na realny grunt Rewolucja Ukraińska 1917–1921 rr., a później ona była częściowo zrealizowana dzięki wysiłkom ojczystych intelektualistów w ramach okupacji ziemi ukraińskich (przede wszystkim przez Rosję bolszewicką oraz II Rzeczpospolitą).

W rozdziale *«Stan naukowego opracowania tematu oraz źródła badan»* opracowana historiografia ukraińska i prace ukrainoznanstwa zagranicznego, w których ww. temat był podjęty przynajmniej częściowo. Scharakteryzowano materiały archiwum, wykorzystane przez autora dla badania tematu.

Na frontach Pierwszej wojny światowej 1914–1918 rr. Ukraińcy «austriacy» i «rosyjscy» walczyli w składzie armii koalicji wrogujących (Antanty oraz państw Związku Czwartego). Skutkiem wojny były nie tylko liczne ofiary, ale potężne przemieszczenia (przemieszania) ludności. Wstrząsienia wojenne, a potem Rewolucja Ukraińska 1917–1921 rr. nie tylko uaktywniły kontakty galicckie-naddnieprzańskie oraz sprzyjały kształtowaniu systemu ogólnonarodowych orientyrów polityczno-kulturalnych. Idea jedności Ukrainy pod koniec XIX – na początku XX w. zostaje przyjęta nie tylko małym kółkiem intelektualistów ukraińskich, ale przychodzi w szerokie masy inteligencji ukraińskiej i nie tylko inteligencji. Wielkim wydarzeniem dla ukraińskiej historii zostało wygłoszenie aktu pojednania Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej 22 stycznia 1919 r. O to chodzi w rozdziale *«Zachodnioukraińska inteligencja za czasów Pierwszej wojny światowej oraz Ukraińskich zmagañ wyzwolenczych (1914–1921 rr.)»*.

Wniosek przedstawiciele pracy rozumowej urodzonych na Ukrainie Zachodniej w zrealizowanie wielkiego projektu «ukrainizacji» na podsowieckich terenach wyświetlono w rozdziale *«Udział inteligencji zachodnioukraińskiej w zrealizowaniu polityki «ukrainizacji» w USSR (1923 – początek lat 30-ch)»*.

W rozdziale *«Kontakty naukowe i kulturalne inteligencji USSR i Ukrainy Zachodniej w 20–30-ch rr.»* akcentuje się na tym, że wyjątkową rolę dla pogłębiania współpracy pomiędzy naukowcami Ukrainy sowieckiej i regionu zachodniego narodowych terytorii odegrał po powrocie z emigracji akademik Ogólnoukraińskiej Akademii Nauk, prezes Wydziału historycznego Akademii M. Gruszewski, który w swojej działalności ogólnonarodowej kierował się oryginalnym programem badań naukowych w formacie ogólnoukraińskim, doświadczeniem osobistym jako prezesa Towarzystwa Naukowego imienia Szewczenki we Lwowie w latach 1897–1913 oraz trwałymi przyjacielskimi kontaktami z kierownikiem TNS w latach 1923–1932, członkiem Ogólnoukraińskiej Akademii Nauk Kiriłom Studińskim. Dzięki koordynacji zmagañ uczonych ukraińskich z obu części terytorii narodowych osiągnięto nie tylko poważne rezultaty badawcze, wydrukowano cenne prace naukowe oraz odbyło się wiele uroczystości jubileuszowych poświęconych wielkim wydarzeniom historii ojczystej (szczерze mówiąc, wbrew oficjalnej władzie

komunistycznej USSR): 60-lecie M. Gruszewskiego (1926), 100-lecie «Pieśni Małorosyjskich» M. Maksymowicza, uszanowanie 20-lecia z dnia śmierci W. Antonowicza (1928). Wspomniane uroczystości nabrały kształtu ogólnoukraińskiego, stając się demonstracją współpracy wszystkich części terytorii narodowych i wyraźnym przypomnieniem potrzeby jedności Ukrainy.

W rozdziale «*Kijowskie «galiczoznawstwo» 1920-ch: aspiranty M. Gruszewskiego Ostap Pawłyk i Wasyl Kostaszczuk*» rekonstruowano pracę nad zachodnioukraińską problematyką historyczną XIX w. dwóch aspirantów Gruszewskiego, którzy z pochodzenia byli z Galicji.

W rozdziale «*Myron Korduba i Iwan Krypiakiewicz: próba równoległych życiorysów w ogólnoukraińskim kontekście naukowym w latach 1920–1930*» w ogólnoukraińskim i społeczno-politycznym kontekście, a przede wszystkim w kontekście kontaktów historyków galickich z ich kolegami z Akademii Nauk rekonstruowano równoległe życiorysy dwóch najbardziej znanych lwowskich uczniów Gruszewskiego – M.Korduby i I.Krypiakiewicza. Oni nie tylko podtrzymywali twórczy i naukowo-organizacyjny kontakt ze swoim Mistrzem i kierowanymi przez niego instytucjami historycznymi, ale osobiście odwiedzili sowiecką Ukrainę oraz występowali «komunikatorami» i głosicielami osiągnięć historiografii ukraińskiej w centralno-wschodnio-europejskim stowarzyszeniu naukowym. Szczególna uwaga zwraca się na ważną misję pośredniczą nie tylko pomiędzy Ukrainą Zachodnią a Wschodnią, ale między ukraińskim i polskim światem naukowym, którą pełnił profesor Uniwersytetu Warszawskiego im. J. Piłsudskiego 1929–1939 rr. M. Korduba. Wychowawcą seminarium historycznego profesora M. Korduby był znany głosiciel porozumienia polsko-ukraińskiego, polski intelektualista XX w. Jerzy Giedroyc (1906–2000).

Stworzony w 1927 r. na fali aspiracji jednościowych niektórych liderów USSR, którzy wyznawali narody komunizm, Konsulat, a później Konsulat Generalny ZSSR we Lwowie funkcjonował w ciągu następnych dwunastu lat – do września 1939 r. On był podporządkowany Narodowemu Komisarjatu do spraw zagranicznych i pełnił swoje funkcje w stosunku do zewnętrznej polityki Moskwy. Jednocześnie Konsulat był rozstawiany na ukraińskich terenach etnicznych II Rzeczypospolitej i procesy, które odbywały się w Ukrainie Zachodniej i USSR, tak czy inaczej odbijały się na jego działalności. W ogóle, zdaniem autora, Konsulat Generalny ZSSR we Lwowie występował awanpostem komunistycznego reżymu totalitarnego, był powołany stwarzać pozór rajy bolszewickiego w Ukrainie Sowieckiej oraz wnosić niezgodę w środowisko ukraińskich partii narodowych i inteligencji niekomunistycznej terenów zachodnioukraińskich, będąc jednocześnie centrum informatywnym Kremlu w tym strategicznym regionie. Razem z tym lwowskie przedstawicielstwo ZSSR było objektem aktów demonstracyjnych ukraińskiego obywatelstwa galickiego, które wyrażało niezadowolenie polityką bolszewicką w Ukrainie Sowieckiej, prześladowaniami Ukraińców itd. O to chodzi w rozdziale «*Konsulat ZSSR we Lwowie: łącznik pomiędzy dwiema Ukrainami czy ekspozytura bolszewicka?*».

W rozdziale «*Sowieckie renty intelektualistom zachodnioukraińskim, 1920-e – początek 1930-ch rr.: Timeo Danaos et dona ferentes?*» przeanalizowano wykorzystanie przez administrację bolszewicką USSR w polityce w stosunku do intelektualistów zachodnioukraińskich i artystów takiego czynnika «sowietyzacji» jak finansowy (przyznaczenie rent, wypłacenie/niewypłacenie wynagrodzeń itd.). Takie «subwencjonowanie» naukowego i kulturalnego życia zachodnioukraińskiego należało do «przejawów aktywnego sobornictwa komunistów-narodowców» (I.Łysiak-Rudnicki). Jednocześnie udowodniono, że wszystkie wydatki republiki, w tym spłaty subsydii zagranicznych, były kontrolowane i ograniczane przez centrum imperium, co narażało kierownictwo niby niezależnej USSR na przykrości i nawet wysmianie ze strony niekomunistycznej ludności zachodnioukraińskiej.

W rozdziale «*Pochód na Galiczan» i represje w stosunku do inteligencji ukraińskiej w latach 1930-ch*» wyodrębniono zachodnioukraińską część działań represyjnych stosownie intelektualistów ukraińskich, jak naddnieprzańskich, tak galickich. Niszczeniem ukraińskiej elity intelektualnej władze sowieckie dążyli do szybszego zrealizowania celu strategicznego – unifikacji/ruśfikacji życia ZSSR i przytłumienia potencjalnych ruchów separatystycznych na jego «narodo-

wych marginesach», przede wszystkim w strategicznie ważnej – «drugiej wśród równych» – USSR. Jednocześnie Moskwa była zainteresowana w podziale narodowości ukraińskiej na poszczególne fragmenty, sztucznie tworząc i rozpalając antagonizm «wschodniaków» i «zachodniaków».

W rozdziale «*Sfabrykowanie w USSR «sprawy» «Ukraińskiej Organizacji Wojennej» oraz jej «legitymizacja» przez reżym komunistyczny (1932–1934 rr.)*» szczególna uwaga zwraca się na «oświecenie» przez moskiewską administrację w USSR działań represyjnych w stosunku do urodzonych w zachodniej części terytorii narodowych. Udowodniono, że sfabrykowane przez GPU na zamówienie Stalina materiały skierowały tok listopadowego plenum Centralnego Komitetu Komunistycznej partii Ukrainy 1933 r. i XII zjazdu Komunistycznej partii Ukrainy 1934 r.

Na podstawie licznych postępowań karnych oraz literatury odtworzono obozowy życiorys represowanych ukraińców urodzonych na ziemiach zachodnich, warunki ich utrzymania, rekonstruowano uświadomienie przez nich własnego stanowiska w szerszym kontekście represji antyukraińskich reżymu totalitarnego. O to chodzi w rozdziale «*Galickimi drogami GULAGu: inteligencja zachodnioukraińska w obozach ZSSR, lata 1930-e*».

W rozdziale «*Stosunek mieszkańców Zachodniej Ukrainy do wzmocnienia totalitaryzmu w USSR (koniec 20-ch – 30-e rr.)*» scharakteryzowano przyjęcie przez Ukraińców mieszkających na terenach II Rzeczypospolitej panowania bolszewickiego w USSR. «Ciągłe ściste spostrzeżenie» (I. Kedryn-Rudnicki) za społeczno-politycznymi, gospodarczymi i kulturalnymi procesami, które odbywały się we wszystkich częściach terytorii narodowych, szerzyło się w Galicji Wschodniej i na podział elity intelektualnej w stosunku do polityki administracji komunistycznej w USSR na dwie części zainteresowanych obserwantów przebiegu procesów w bolszewickiej Ukrainie. Większość inteligencji ukraińskiej i polityków ziemi zachodnioukraińskich negatywnie przyjmowała rusyfikacyjny kierunek administracji moskiewskiej na ziemiach naddnieprzańskich, represje antyukraińskie i niszczenie jako «klasy» prawie wszystkich pochodzących z Galicji, Bukowiny i Zakarpacia w USSR, mniejszość jeszcze miała iluzję narodowo-komunistyczne, tracąc im dalej więcej swoich zwolenników.

Takie «spostreżenie» nie było tylko pasywnym, ale często pobudzało do wyraźnych refleksji na tematy ogólnoukraińskie, a przez to sprzyjało formowaniu wymagań ogólnonarodowych, żywiło ojczystą myśl historiosoficzną.

Na koniec autor podsumowuje, że z czasów Pierwszej wojny światowej, kiedy po raz pierwszy powstał fenomen konfrontacji masowej wschodnio-zachodniej tożsamości ukraińskiej, a stąd ich współdziałania, wzajemnego dopełnienia i niszczenia między regionalnych szczegółów, i do początku Drugiej wojny światowej bezpośrednie «tysięczne kontakty osobiste pomiędzy Ukraińcami ziemi wschodnich i zachodnich» (I. Łysiak-Rudnicki) przynaglały formowanie idei narodowej i sprzyjały procesowi integracji nowej świadomości mas ukraińskich. Wyjątkową rolę w tym procesie grały przedstawiciele zachodnioukraińskiej elity intelektualnej.

Summary

Oleksandr Rubliov

Western-Ukrainian Intelligentsia in the National and Cultural Processes, 1914 – 1939

The monograph presents a final outcome of scientific investigations undertaken by the author during last 15 years. The work is devoted to the activity of Western-Ukrainian intelligentsia in the fields of national and cultural development of the region. The idea of the national territorial integrity formulated by the Ukrainian activists at the turn of 20th century and realized during Ukrainian Revolution of 1917–1921 was partly turned into practical achievements by Ukrainian intellectuals under the Bolshevik and Polish occupation of Ukrainian lands in the 1920–30s.

The chapter «*Previous scholarship assessment and source database analysis*» is devoted to the previous works on the topic (written by both Ukrainian and Western scholars). The author also provides review of the archival materials used in this research.

The chapter «*Western-Ukrainian Intelligentsia in the First World War and the Ukrainian Revolution, 1914–1921*» starts with the statement that ethnic Ukrainians, divided between two empires – Russian and Austro-Hungarian were forced to fight each other during the First World War. This war resulted not only in huge disasters and number of victims, but also it brought large-scale population exchanges, deportations, displacements, diffusions. Paradoxically, the war and Ukrainian revolution of 1917–1921 became the tools for massive contacts between Ukrainians previously divided by imperial frontiers and led to the further development of common political and cultural agenda. The idea of *Ukraina Irredenta* formulated by the handful of Ukrainian intellectuals at the turn of 20th century was disseminated among wider circles of intellectuals and other social groups. The Unification Act signed by the representatives of Ukrainian People's Republic and Western-Ukrainian People's Republic in January 22, 1919 became a powerful justification of the ethnic Ukrainians drive towards united Ukraine.

The next chapter – «*Western-Ukrainian Intelligentsia in the politics of «Ukrainization», 1923 – beginning of 1930s*» gives detailed account of the implementation of large-scale «Ukrainization» project in the Soviet Ukraine and of the role of Western-Ukrainian intellectuals in this processes.

The chapter «*Scholarly and Cultural Relations between Intellectuals of the Ukrainian SSR and of Western Ukraine in 1920s – 30s*» puts special emphasis on the role of Mykhailo Hrushevsky in the process of establishing large-scale working contacts between Ukrainian intellectuals living in Poland and Soviet Ukraine. These contacts resulted in considerable research outcomes as well as in joint institutional actions with great symbolic significance like celebrations of commemoration dates.

The chapter «*The Kyiv-based «Halician Studies»: Mykhailo Hrushevsky's Post-Graduate Students Ostap Pavlyk and Vasyl Kostashchuk*» is devoted to the analysis of the scholarly record of two Galician-borne post-graduates.

The chapter «*Myron Korduba and Ivan Krypiakevych: An Attempt of Parallel Biography Analysis in the Context of the Ukrainian Scholarship of 1920s – 1930s*» presents a comparative study of intellectual biographies of two the most prominent M. Hrushevsky's disciples – Myron Korduba and Ivan Krypiakevych. Both of them kept close contacts with their former supervisor, they also visited Soviet Ukraine performing a personalized role of «communicators»

between Soviet-Ukrainian and Western-Ukrainian scholarly communities. They also played important role in establishing communication with Polish scholarly world. It is mentioned that one of the most prominent Polish intellectual and proponent of the Polish-Ukrainian co-operation, Jerzy Giedroyc, was one of Myron Korduba's students.

The following chapter – «*The USSR Consulate in Lviv: Communication Link Between «Two Ukraines» Or Bolsheviks Agency?»* – highlights the problem of the role and influence of the USSR General Consulate in Lviv. The author believes that the Consulate, as a part of the *Narkomat* of Foreign Affairs of the USSR was an agent of Communist regime in the Western Ukraine.

The chapter «*Soviet Personal Pensions for Western-Ukrainian Intellectuals, 1920–1930s: Timeo Danaos et dona ferentes?»* analyses the ways of influencing the Western-Ukrainian intellectuals from Soviet Ukraine side by financial means, particularly, by distributing personal pensions, honoraria etc. It is stated that all these payments were tightly controlled by Moscow and this in turn led to the permanent conflicts between the top officials of the Soviet Ukraine and Western-Ukrainian public.

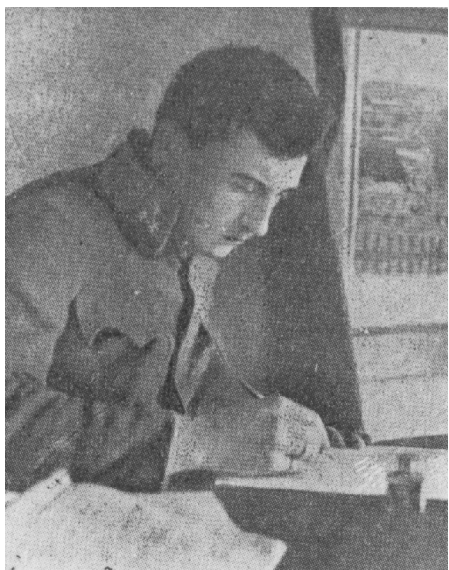
The chapter «*«Raid against Galicians» and Mass Repressions Against Ukrainian Intelligentsia in 1930s»* gives special attention to the «Galician component» during the policy of persecutions and repression against intellectuals.

The chapter «*The Ukrainian Military Organization: Falsification and «Legitimization» of the «Case»*» is devoted to the specific variant of general practices of so-called «anti-Soviet plots» - falsifications by repressive organs. The author emphasizes special interest of these organs in repressing Western-Ukrainian intellectuals as well as in implementing *divide et impera* principle into the political practices towards Ukrainian intelligentsia.

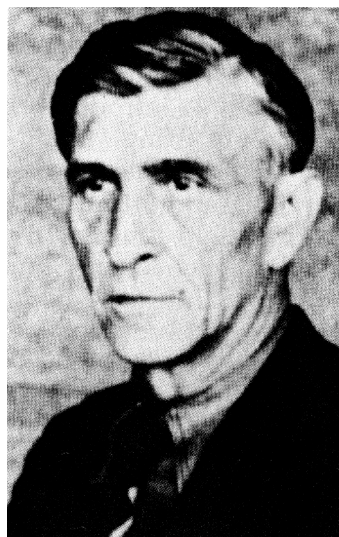
The chapter «*The Galician routes of GULAG: Western-Ukrainian Intelligentsia in the Camps of the USSR»* gives detailed account of the «camp biographies» of many Western-Ukrainian intellectuals.

The conclusive chapter «*Attitudes of the Western-Ukrainian public Towards Totalitarianism in the USSR (end of 1920s – 1930s)*» analyses the process of political diversification of the Western-Ukrainian intelligentsia on the grounds of their attitudes towards development of totalitarian regime in Ukrainian lands. Absolute majority of Western-Ukrainian intellectuals showed their negative viewpoint in assessing the policy of Russification and elimination of Western-Ukrainian intellectuals in Soviet Ukraine. Only small part of Communist-oriented Western-Ukrainian intellectuals, associated with the Communist Party of Western Ukraine kept their illusions about role of the Soviet Union in the possible communist revival of Western Ukraine.

Підхорунжі УСС
Р. Купчинський (ліворуч)
та П. Теодорович на дозвіллі.

Підхорунжий УСС Р. Купчинський
біля «верстату праці». 1916 р.

Роман Купчинський –
«Галактіон Чіпка» –
в останні роки життя.

Д-р Осип Назарук – підхорунжий УСС.
1916 р.

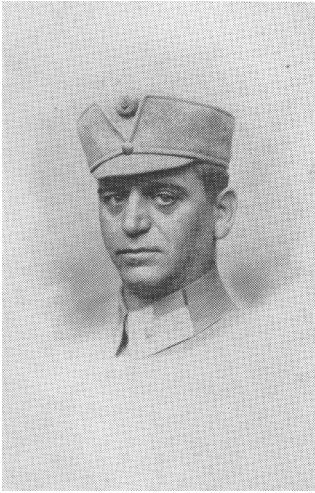
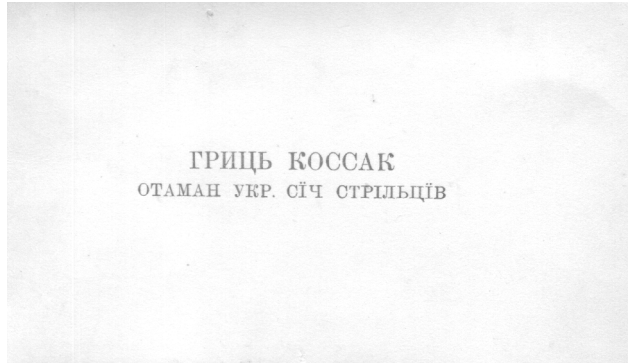
Четар УСС Петро Франко.
1916 р.

Лютий 1917 р.
Вістун УСС Андрій Бабюк (згодом
відомий літератор Мирослав Ірчан).

Австрійський лейтенант Зенон Фік. 1916 р.

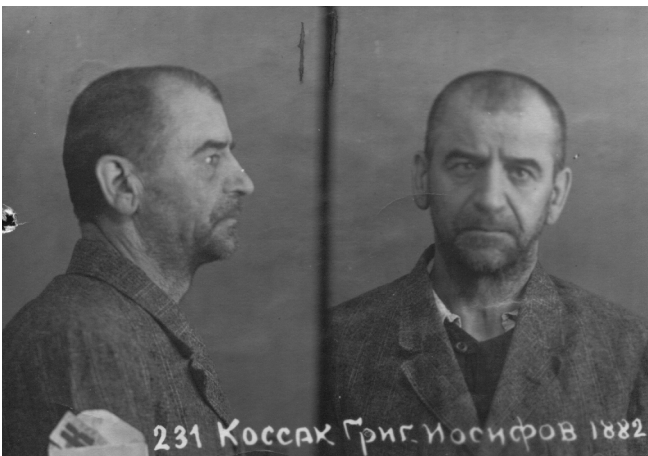
Візитна картка отамана УСС
Г. Коссака. 1916 р.

Полковник УСС Г. Коссака.
1916 р.

Червоний комбриг
Г. Коссака. Харків,
кінець 1920-х рр.

Г. Коссака часів «справи»
«Українського
національного центру».
1931 р.

21 листопада 1917 р.
Поштова картка
зі зверненням
військовополоненого
М. Путикевича
до Українського
Центрального Галицько-
Буковинського комітету
допомоги жертвам війни
при УЦР.

21/XI 1917 р.
Вчитав я у газеті Нова рада, що Український
Галицько-Буковинський Комітет при Укр. Центр.
Раді буде допомогати жертвам війни - бранцям -
українцям. Подаж відповіді на питання подані
у цій газеті. : Прізвище і імя - Путикевич Микола
32 рок; в полон попав в 1915 році. Допомоги
не дістав ніякої. Бажаннн і замітки: Я тепер
пишу в конторі на машині. В Галичині я учите-
лював і в полоні в свободні хвили також даю
уроки-розуміється по руски! Мое бажаннн як
кожного Українця працювати між своїми і для
своїх; но скоро діждусь тої хвилі?!
Моя адреса: Путикевич Микола, Голодная степь,
Самаркандской области, казенная контора.

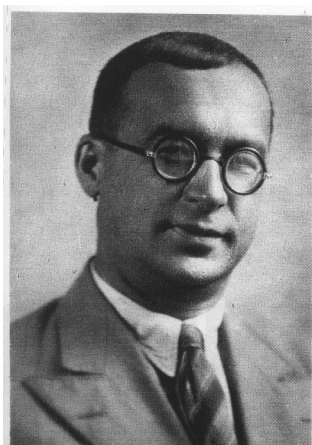
1920 р. Полтавська ЧК.
Знаний галицький
педагог, директор
1-ї української гімназії
ім. І. Котляревського
у Полтаві
Іван Прийма під час
ув'язнення.

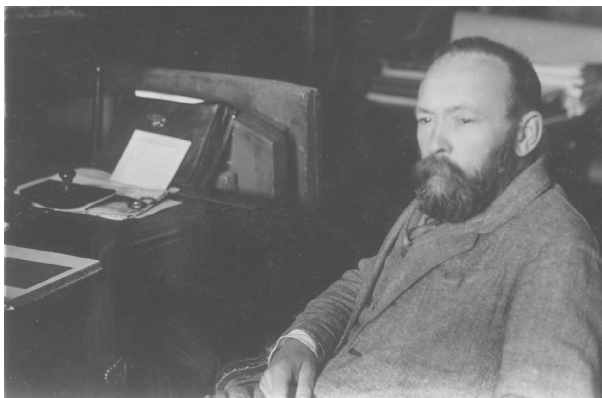
1920 р. Відень.
О. Бадан-Яворенко –
секретар В. Винниченка.

І. Кедрин-Рудницький. 1920-ті рр.

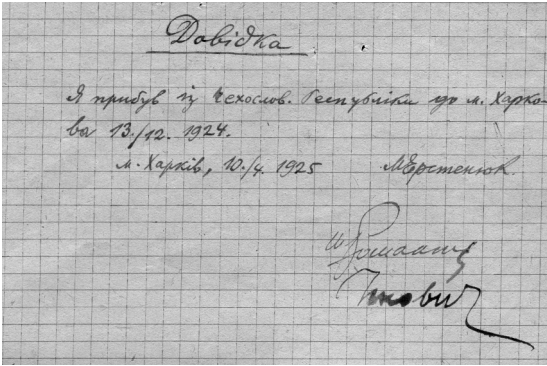
Проф. М. Н. Петровський.
Кінець 1920-х рр.

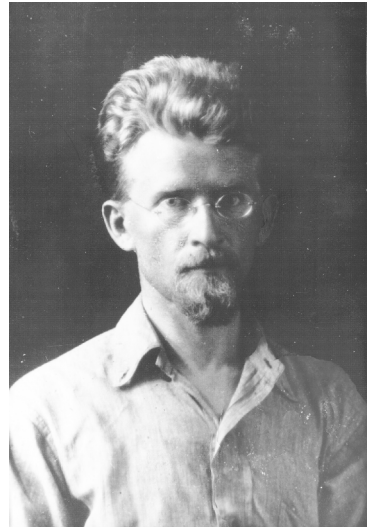
Проф. І. Свенціцький у робочому кабінеті.

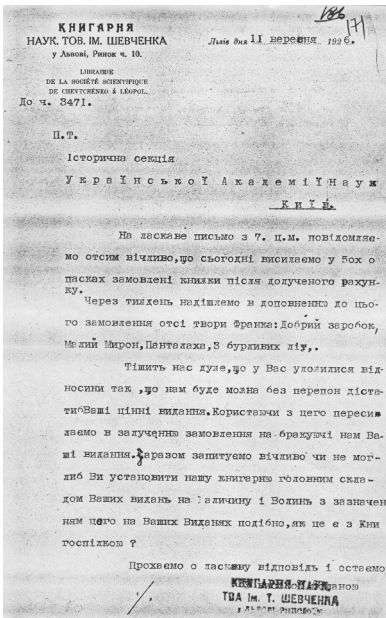
1921 р. Прага. З'їзд колишніх УСС. Сидять зліва: Г. Грицай, С. Ріпецький, З. Носковський, В. Старосольський, М. Чичкевич, Я. Индишевський, Л. Розенберг (В. Чорний). Стоять у 1-му ряду: П. Демчук, С. Индишевський, О. Волосянський, Ф. Бей, В. Верхомий, Н. Селянський, В. Коссак; 2-й ряд: М. Талаш, К. Гретьак, О. Кисіль, Р. Стахура, Д. Яцущко, Р. Роздольський, М. Мінчак; 3-й ряд: Н. Леонтович, М. Стругинський, Я. Кришун, А. Артимович.

10 квітня 1925 р. Харків. Автографи М. Ерстенюка, М. Романюка, М. Чеховича.

М. В. Ерстенюк.
Друга половина 1920-х рр.

Львів, 11 вересня 1926 р.
Лист книгарні НТШ до Історичної секції УАН з повідомленням про надсилання видань НТШ.

С. Єфремов під час рідкісного відпочинку.
Середина 1920-х рр.

P. K. O. Nr. 464 247 30
Telefon 184-80

Trzaska, Evert & Michalski
Księgarnia w Warszawie, Krakowski-Przedmieście 18. (Hotel Europejski)

Warszawa, dnia 19 Stycznia 1925 roku.

Wielmożna Pani w Kijowie
T. S. a w s. a k.
Sekretarz Sekcji Historycznej
Akademii Nauk.

Cenną kartę WPani otrzymaliśmy wiadoząc o naszczytnym nas swej zleceniach, uprzejmie komunikujemy; że zawsze chętnie będziemy wysyłać książki namawiane przez Akademię, na leżność po otrzymaniu książek i rachunku prosimy przekazywać według uznania /przez Bank, pocztę ect./.

Jednocześnie przesyłamy katalogi różnych wydawców, lecz prawdopodobnie te katalogi nie będą dostateczne dla Akademii, przeto proponujemy nabycie katalogu obszernego "Strecher", a także "Akadem. krakow." oraz zaprenumerowanie "Przeglądu Bibliogr." Katalog Strechera składa się z 4-oh tomów, które kosztowałyby około 180 Zł, katalog Akad. Krak. jest niedrogi, kosztuje około 22 c.-

W oczekiwaniu dalszych zleceń kreślimy się z poważaniem

TRZASKA, EVERT & MICHALSKI
KSIĘGARNIA
WARSZAWA, HOTEL EUROPEJSKI

Maryja

P. K. O. Nr. 464 247 80
Telefon 184-80

Trzaska, Evert & Michalski
Księgarnia w Warszawie, Krakowski-Przedmieście 18. (Hotel Europejski)

Warszawa, dnia 16/III-1925 r.

Akademia Naukowa
Sekcja Historyczna
w Kijowie

Miniejszym donosimy W. Panom, że dziś wysłałimy w 2-oh opak. żądane książki w liście z dnia 21 Lutego r. b.:

1. - "Rasita - Gwrodości. - "Kozaszczyna Ukrainna",
2. - "Kłikowski. - "Siema Embleszowska",
3. - "Sobieski. - "Żołony hetman",
4. - "Zakrawski. "Wpływy sprawy ruskiej",
5. - "Kubala. - "Sankce historyczne. 1711.

W sążekowaniu przesyłamy wylicz z rachunku.

W oczekiwaniu dalszych zleceń W. Panów kreślimy się z poważaniem

TRZASKA, EVERT & MICHALSKI
KSIĘGARNIA
WARSZAWA, HOTEL EUROPEJSKI

Trzaska

i załącznik

P. K. O. Nr. 464 247 88
Telefon 184-80

Trzaska, Evert & Michalski
Księgarnia w Warszawie, Krakowski-Przedmieście 18. (Hotel Europejski)

Academie des Sciences d'Ukraine
Ukraina.

Warszawa dn. 27/2 1925r.

W odpowiedzi na list W. Panów z dn. 17 b. m. komunikujemy uprzejmie, iż cena na zeszyty Reformacji w Polsce została podniesioną przez Tow. Badania Reformacji w Polsce, które rozporządzaając nader skromnymi funduszami została zmuszona w ten sposób zasilić swą kasę, wobec powyższego nie jesteśmy w stanie obniżyć cen. Wobec powyższego, w celu wyrażenia wdzięczności w Polsce komunikujemy z prawdziwą przykrością, iż jest on wyczerpany.

książkę Kubala - Wojny Duńskie wzięliśmy do otrzymanych poleceń, przez konulata.

książki Kubala - Stanisław Orzechowski nieśmy wyczerpane polecając, w sprawie pokwitowania przez nas należności zasodujemy się do zleceń W. Panów.

Z poważaniem.

Trzaska

P. K. O. 464 248 56
TEL. 184-80

TRZASKA, EVERT & MICHALSKI
KSIĘGARNIA
WARSZAWA, KRAKOWSKIE-PRZEDMIE. 18. HOTEL EUROPEJSKI

Warszawa, dnia 22/IX-1925 r.

Akademia Naukowa.
Sekcja Historyczna
w Kijowie

W odpowiedzi na list W. Panów z dn. 11/IX r. b. donosimy, że jedną z żądanych książek: "Encyklopedia Polska, Historia polityczna Polski" cz. I-II. dostać możemy w drodze antykwarycznej. Cena 22 75.

Zapytujemy przeto, czy możemy nabyć taką dla W. P. P.

Pozostałe książki szukamy również antykwarycznie.

Przy sposobności prosimy W. Panów o żaskawe wskazanie nam większej księgarni w Kijowie, z którą moglibyśmy nawiązać stosunki.

Z poważaniem

KSIĘGARNIA
TRZASKA, EVERT & MICHALSKI
WARSZAWA, HOTEL EUROPEJSKI

1925 р. Листування варшавської книгарні «Trzaska, Evert & Michalski» з Історичною секцією ВУАН щодо постачання фахової літератури.

22892

Полномочное Представительство
Союза Советских
Социалистических Республик
в Польше.

ЖХХХХХХХХХХХ

Повнезначне Представництво
Союзу Радянських
Соціалістичних Республік
в Польщі.

ЖХХХХХХХХХХХ

Państwowe Przedstawicielstwo
Związku Radzieckich
Republik Socjalistycznych
w Polsce.

ЖХХХХХХХХХХХ

№ 161

Варшава 12 травня 1927 г.
Полесское 15. Тел. 189-А.

№ _____

При ответе обязательно
ссылаться на наш номер.

До Наукового Товариства
ім. ШЕВЧЕНКА.

Вельмиповажаний Пана Президенте!

Мною одержано телеграфічне повідомлення, що на Конференції в справах угодження правопислу української мови, яка має відбутись в М.Харкові 25 ц. Місця, Народній Комісарія Освіти УРСР запрошує Поважане Товариство взяти в ній участь через свого відпоручника. - Причому Народній Комісарія Освіти має за честь запросити на Конференцію шановного письменника Василя Стефанику, якого прому про це повідомляю. Копія на поштуру за рахунок Народнього Комісаріяту Освіти. -

З повагою *С. Кириченко*
(С. Кириченко)

Варшава, 12 травня 1927 р.
Запрошення керівництву НТШ та
В. Стефанику взяти участь у правописній
конференції у Харкові.

С. С. С. Р.

Консульство в г. Львово

10. вересня 1927 г.

№ 161

При ответе обязательно
ссылаться на наш номер.

До ГОЛОВИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА.

ВЕЛЬМИПОВАЖАНИЙ ПАНЕ ПРЕЗИДЕНТЕ!

Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки в особі Народнього Комісаріяту Освіти має за шану просити Вас передати запрошення співтовариство письменниці Василі СТЕФАНІКУ взяти разом з репрезентацією Воєводинської Академії Наук участь в а"ряді діячів науки та мистецтва, що відбудеться в Ленінграді 25-го жовтня н.р.

З глибокою повагою

Консуль Сову Радянських Соціалістичних Республік у Львові
С. Кириченко

Львів, 10 вересня 1927 р.
Запрошення В. Стефанику взяти участь
в урочистостях з нагоди 10-річчя
більшовицького перевороту.

С. С. С. Р.

Консульство в г. Львово

В. Мовина 1927 г.

№ 161

При ответе обязательно
ссылаться на наш номер.

Дуже погайно.

до ЗАСТУПНИКА ГОЛОВИ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА.

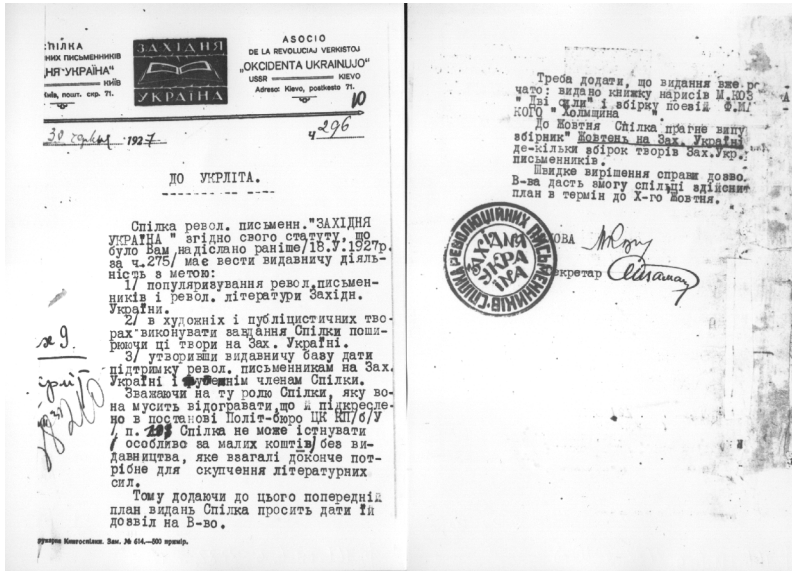
Вельмишановний Пана.

Прому ласкало по віршити в як відповідній порядку дру-
часного запрошення співтовариство письменниці Василі СТЕФАНІКУ.
В імені Уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки
прому співтовариство письменниці о виділі на Радянську Україну
з пошлюком лисовода. Оручно прому співтовариство письменни-
ці про надіслання відповіді на запрошення.

З глибокою повагою

Консуль Сову Радянських Соціалістичних Республік
С. Кириченко *С. Кириченко*

Львів, 13 жовтня 1927 р.
Лист Консульства СССР у Львові до
керівництва НТШ з проханням передати
В. Стефанику запрошення відвідати
УССР у листопаді 1927 р.

30 червня 1927 р. Київ. Повідомлення Спілки революційних письменників «Західна Україна» Укрлітові про мету своєї видавничої діяльності.

17 березня 1928 р. Київ. Група учасників засідання Історичної секції ВУАН, присвяченого пам'яті В. Б. Антоновича.

Сидять: зліва направо – К. Мельник-Антонович, невістановлена особа, Марія Сильвестрівна Грушевська, М. С. Грушевський, М. Кордуба, В. Щербина.

Стоять: І. Черкаський (3-й зліва), А. Синявський (7-й), О. Гермайзе (9-й), Ф. Савченко.

М. КОРДУБА.

Вражіння з поїздки до Київ.

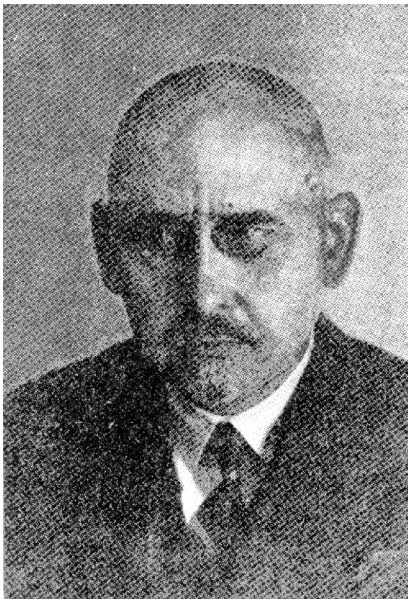
В Київській мові Шляхового-де-пеші «виражені» такі Тимощук і Кордуба. Вони не мають певних звичок, як у інших мов. Хоча вказівка на Київську мову була вказівкою на Київську мову, але вказівка на Київську мову була вказівкою на Київську мову. Це була вказівка на Київську мову, але вказівка на Київську мову була вказівкою на Київську мову.

«...в Київській мові Шляхового-де-пеші «виражені» такі Тимощук і Кордуба. Вони не мають певних звичок, як у інших мов. Хоча вказівка на Київську мову була вказівкою на Київську мову, але вказівка на Київську мову була вказівкою на Київську мову. Це була вказівка на Київську мову, але вказівка на Київську мову була вказівкою на Київську мову.»

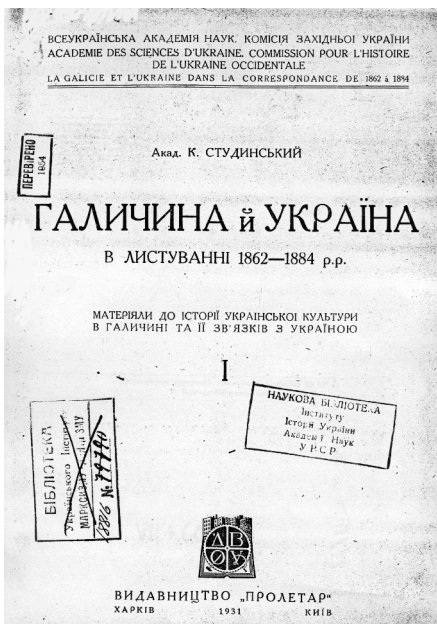
«...в Київській мові Шляхового-де-пеші «виражені» такі Тимощук і Кордуба. Вони не мають певних звичок, як у інших мов. Хоча вказівка на Київську мову була вказівкою на Київську мову, але вказівка на Київську мову була вказівкою на Київську мову. Це була вказівка на Київську мову, але вказівка на Київську мову була вказівкою на Київську мову.»

Стаття М. Кордуби «Вражіння з поїздки до Київ».

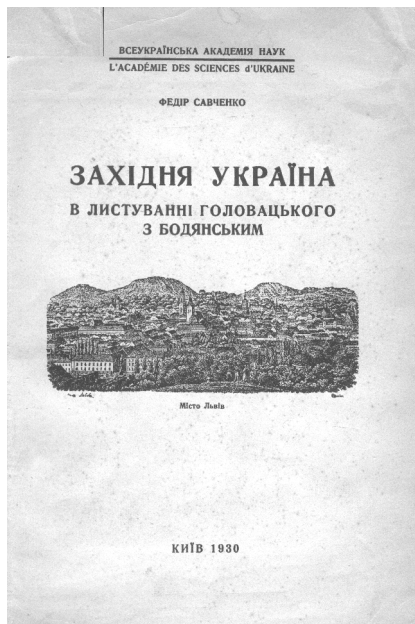
«Вражіння з поїздки до Київ» — це стаття М. Кордуби, в якій він описує свої враження з поїздки до Києва. Він згадує про Київську мову, про її особливості, про її звички. Він згадує про Київську мову, про її особливості, про її звички. Він згадує про Київську мову, про її особливості, про її звички.

Проф. М. Кордуба. 1930-ті рр.

Титульна сторінка праці К. Студинського «Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.».

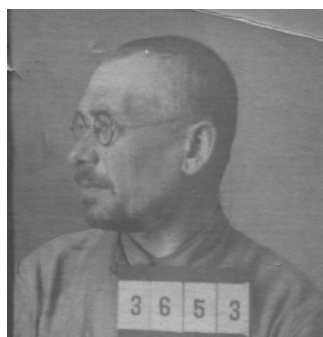
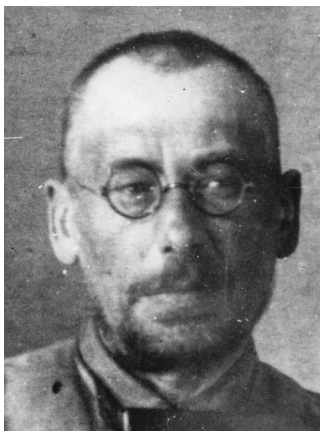

Титульна сторінка окремої відбитки праці Ф. Савченка «Західна Україна в листуванні Головацького з Бодянським».

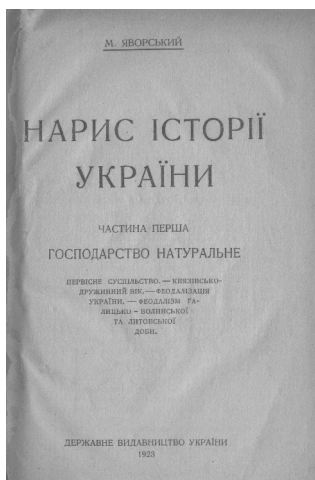

Харків, 1935–1936 рр. Старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту прикладної фізико-хімічної молочної промисловості П. І. Франко (сидить крайній ліворуч) серед колег по роботі.

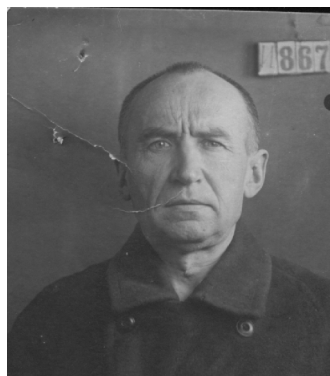
Київ, 21 травня 1918 р.
Після аудієнції у гетьмана
П. Скоропадського – фото
«на згадку». У першому
ряду другий ліворуч –
австрійський поручик
М. Яворський.

Матвій Яворський часів «справи»
«Українського національного центру».
1931 р.

Титульний аркуш
популярного
«Нарису історії
України» (ч. 1)
М. І. Яворського
1923 р.

«Небезпечний увіст» –
М. К. Козоріс. 1933 р.

У. С. С. Р.

Государственное Политическое Управление
СЕКРЕТНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ОТДЕЛ

Сов. секретно

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ПО ДЕЛУ

контр-революционной

„УКРАИНСКОЙ ВОЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ“

(„УВО“)

ХАРЬКОВ
1933

ГЛАВА XIII

На основании материалов следствия нижеупомянутые лица, признанные по настоящему делу,—

ОБВИНЯЮТСЯ:

1. **Бадач-Явренко Александр Иванович**, 1894 г. рождения, урож. Галиции, быв. полковник австрийской армии, быв. секретарь председателя Директории Винниченкио, быв. член с.д. партии Закарпатья, украинец, с 1924 по 1929 г. член КПЧ затем КП(б)У, профессор института Профобра в Харькове,—

обвиняется в том, что —

1. Являясь активным членом УВО на протяжении 1920—1933 г., выполнял ответственные поручения на самых серьезных участках работы организации.

2. В первый период своей организационной деятельности, будучи на пароходе в Праге, Угостраде, проводил широкую разведывательную работу внутри КПЧ, активно содействовал прикомандованию в ряды КПЧ членов УВО.

3. Был одним из организаторов переброски транспортов членов УВО на Украину.

4. С 1929 г. проводил шпионскую работу в пользу чешской разведки, особенно усложнил эту работу со времени переезда в УССР в 1927 г. По поручению чешской разведки организовал в Харькове „Закарпатское Представительство“, являвшееся эксклюзивной чешской разведкой и широкой для работы УВО.

5. Проводил шпионско-разведывательную деятельность в пользу Германии, осуществляя в то же время связь украинского центра УВО с закордонком через немецкое консульство.

6. Проводил активную работу по:

- организации боевой группы и подготовки к террористическим актам,
- руководству повстанческой деятельностью,
- верительству на культурном фронте,
- размещению членов УВО в системе Наркомпроса,
- созданию ячеек УВО в ВУЗах,

т. е. в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-2, 54-4, 54-6, 54-8, 54-11 УК УССР.

Винным себя признал.

УТВЕРЖДАЮ

Председатель Государственного
Политического Управления УССР
А. БАЛИЦКИЙ

20 октября 1933 года
г. Харьков

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По делу контрреволюционной организации „УВО“ (Украинской Военной Организации) („УВО“), которая велла активную повстанческую, шпионскую, диверсионную и террористическую работу с целью свержения диктатуры установления фашистской диктатуры в форме „независимой“ буржуазной республики.

ПТУ УССР раскрыта и ликвидирована широкая разведывательная контрреволюционная организация, именованная „Украинской Военной Организацией“ (УВО), которая велла активную повстанческую, шпионскую, диверсионную и террористическую работу с целью свержения диктатуры установления фашистской диктатуры в форме „независимой“ буржуазной республики.

Украинская Военная Организация была создана активными контрреволюционными кадрами украинско-галицийского воинствующего национализма, прошедшими закалку вооруженной борьбы в гражданской войне и активной повстанческо-шпионской деятельности, направленной против Советской власти.

Контрреволюционная деятельность руководящего закордонного центра и подпольного центра УВО на территории СССР и Советской Украины протекала при самом тесном участии и политическом руководстве со стороны руководящих украинско-галицийских контрреволюционных буржуазно-националистических партий.

Активное участие в деле создания УВО принимали лидеры украинской контрреволюционной эмиграции Петрушевич, Винниченко, Грушевский, Панафил и др., руководящие той коалицией украинской буржуазных партий, которая была основной повстанческой силой украинской контрреволюции в борьбе против диктатуры пролетариата.

Эта коалиция создавалась еще в период существования Центральной Рады в Киеве в 1917 году.

В нее входили, как правые либерально-буржуазные круги во главе с Грушевским (перотраслившись в 1917 г. в „социалиста-революционеры“), упорно искание соглашения с русскими властями и жерщницей

— 215 —

99. **Веретко Семен Антонович** — 1895 г. рождения, урож. с. Тарабозка, Винницкой области, из крестьян-середняков, подданный УССР, сын, член КПЧ и КПС, сотрудник Научно-исследовательского института Сопротивления в Праге,—

обвиняется в том, что:

1. Вступил в 1922 г. в Праге в УПСР, и примкнул к группе Шавовала, являясь одним из организаторов „Союза студенто-граждан УССР“, филиала УВО.

2. В 1924 г. по поручению руководства УВО, вместе с группой членов организации — Романюком, Косаком, Чеховичем, Эрстем и юж.м. был переброшен для деятельности в УССР.

3. Весь последующий период был активным участником Харьковской организации УВО, поддерживал связь с членами Харьковской организации — активным организатором; принимал участие в ряде ответственных совещаний Харьковской организации.

4. Проводил практическую работу по насаждению повстанческих ячеек, как путем входов на порфирно, так и в порядке руководства членами УВО, направляемыми на места повстанческой деятельности.

5. Поддерживал организационную связь с закордонком, с Пражским руководством УВО.

6. В. с. в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-2, 54-4, 54-11 УК УССР.

Винным себя признал.

На основании изложенного

ПОСТАНОВИЛ:

следственное дело за № 737 направить на рассмотрение Судебной Тройки при Коллегии ПТУ УССР.

Справка: 1. Арестованный по настоящему делу содержится под стражей в местах заключения согласно прикладному списку.

2. Дела в отношении лиц, входящих в „УВО“ на территории Харьковской, Киевской, Одесской, Винницкой и Днепропетровской областей, являлись в особое производство.

3. Вещественные доказательства по делу прилагаются по особому списку.

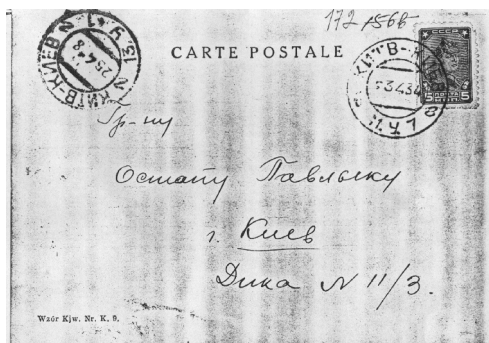
Зам. Начальника Секретно-Политического
Отдела ПТУ УССР КОЗЬМАКОВИЙ.

„СОГЛАСЕН“ — Начальник Секретно-Политического
Отдела ПТУ УССР АЛЕКСАНДРОВСКИЙ

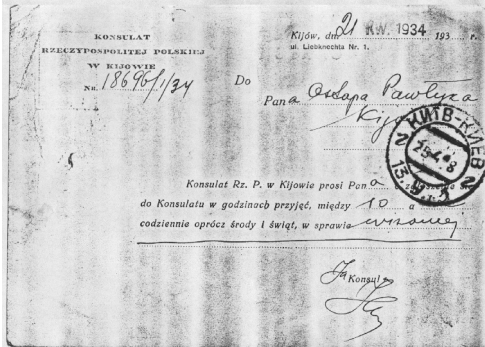
10 октября 1933 г.

Харків, 1933 р. Обвинувальний висновок у справі «контрреволюційної» «УВО».

Титульний аркуш
брошури з відредагованим
текстом виступу
П. Любченка на
об'єднаному пленумі
ЦК і ЦКК КП(б)У
22 листопада 1933 р.

Остан Павлик. Перша
половина 1930-х рр.

1934 р. Київ. Запрошення Консульства
П Річпосполитої О. Павлику відвідати
консульство для оформлення в'їзної візи
до Польщі.

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

РУБЛЬОВ Олександр Сергійович

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ПОЛІТИЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ
(1914 – 1939)

(українською мовою)

Відповідальний редактор доктор історичних наук,
професор *С. В. Кульчицький*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України *О. П. Ресит*

доктор історичних наук, професор *М. Р. Литвин*

Коректор *Л. П. Тютюнник*

Комп'ютерна верстка *М. Є. Роїк*

Підписано до друку 10.12.2004 р. Формат 70×108/16. Папір офс. №1.
Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 40,50. Ум. фарбо-відб. 40,68. Зам. №